

I

TÜZETES
MAGYAR NYELVTAN

I.

TÜZETES
MAGYAR NYELVTAN

TÖRTÉNETI ALAPON.

BALASSA JÓZSEF KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

IRTA

SIMONYI ZSIGMOND.

ELSŐ KÖTET

MAGYAR HANGTAN ÉS ALAKTAN.

BUDAPEST, 1895.

A M. TUD. AKADÉMIA KIADÁSA.

453583

MAGYAR
HANGTAN ÉS ALAKTAN.

A MAGY. TUD. AKADÉMIÁTÓL
LUKÁCS KRISZTINA DÍJJAL JUTALMAZOTT
PÁLYAMUNKA.

IRTÁK

BALASSA JÓZSEF és SIMONYI ZSIGMOND.

BUDAPEST, 1895.
A M. TUD. AKADÉMIA KIADÁSA.

NC-100.287

MTA KÖNYVTÁR É.
INFORMÁCIÓS KÖZPONT

Hornyánszky V. Budapest.

2014 02 14 k

ELŐSZÓ.

RÉVAI MIKLÓS alapította meg a nyelvtörténeti módszert, mely az egész nyelvet s ennek minden egyes jelenségét a maga történeti fejlődése szerint iparkodik megvilágítani s megmagyarázni. És RÉVAI az ő bámulatos munkaerejével azonnal hasznosítani akarta új módszerét a magyar nyelvtan egész körének oknyomozó földolgozásával. Az ő *Grammatica Elaboratior*-ja, mely 1806-ban jelent meg, eddigelé az egyetlen magyar nyelvtan történeti alapon, ámbár a szerző közbejött halála miatt az is csonkán maradt. A M. Tud. Akadémiától 1846-ban kiadott «Magyar Nyelv Rendszere» című munka is voltaképen RÉVAI rendszere volt, rövid mondattannal pótolva. Csak félszázaddal utóbb, mikor a nyelvhasznítás új látókört nyitott, történt megint egy ilyen irányú kísérlet RIEDL SZENDE *Magyar Hangtan*-ában, mely magában maradt első füzete volt a tervezett «Magyar nyelvrendszer alapvonalai»-nak.

S csak most, a század végén, fejlődtek tudományos viszonyaink odáig, hogy egy *Tűzetes Magyar Nyelvtan* megírása ismét korszerűvé váljék. Most már csakugyan szükség is van rá, hogy összefoglaljuk sokoldalú újabb nyelvészetünk gazdag eredményeit, melyek élő nyelvünk,

nyelvemlékeink és rokonyelveink tüzetesebb átkutatásán alapszanak. Ilyen összefoglaló nyelvtani munka első részét veszi itt az olvasó.

A *Magyar Hangtan és Alaktan* pályázatra készült, melyet a M. T. Akadémia tűzött ki s a bírálók hivatalos jelentésükben úgy nyilatkoztak, hogy «szerzője teljesen otthonos a tárgyban, a nyelvtudomány módszerét, a történetit és összehasonlító, a régi és új magyar nyelvet, az irodalomét és népét egyaránt tökéletesen ismeri, valamint az összes nyelvészeti forrásmunkákban nagy mértékben jártas».

A hangtan főleg *az egyes hangok történetét* adja elő részletesen. Az alaktan pedig a következő szakaszokra oszlik: a *szótók*, az *összetétel*, az *igeképzés*, a *névszóképzés*, az *igeragozás*, a *névragozás*.

Ezt a kötetet, mely magában is önálló munka, követi nemsokára még kettő a következő tartalommal: *jelentéstan* (a szók és szófajok jelentése, a synonymika alapvonalai), *mondattan* (a mondatok fajtái, mondatrészek, szórend, az összetett mondatok).

Azt hisszük, hogy ilyen munka szükségét nemcsak intézeteink és tanáraink érzik, hanem sokan a nagyobb művelt közönség köréből is, s e hit bátorított bennünket arra, hogy a munka mielőbbi megjelenhetése érdekében a közönséghez forduljunk.

Az Akadémia Nyelvtudományi Osztálya maga is óhajtván e munka haladéktalan megjelenését és szélesebb körökben való elterjedését, azzal a kéréssel fordult hozzánk, nyitnánk aláírást SIMONYI ZSIGMOND *Tüzetes Magyar Nyelvtanának I. kötetére*, a mint ezt a megelőző években Anonymus, Werbőczy, A régi magyar Nyelvemlékek stb. kiadásakor sikerrel tettük.

Felhívásunkat a közönség érdeklődéssel fogadta: a kitűzött határnápig 473 aláírás érkezett be, elegendő arra, hogy a nyomdai kiállítás költségei fedezve legyenek, noha a munka, majd egy negyedével terjedelmesebb lett, mint eleve gondoltuk.

Budapest, 1895. szeptember 20-án.

A Magyar Tud. Akadémia
Főtitkári Hivatala.

A nyelvtan módszerei és forrásai.

Egy ismert francia tudós, Réclus, így jellemzi a magyarok nyelvét: * „*Ils parlaient une langue musicale, très-riche en termes, très-riche en formes: idiome tellement harmonique sans être trop lâche, tellement poétique sans être enfantin, qu'on se prend à regretter que le peuple aimable, honnête, sérieux, un peu triste qui le parle, ait tellement reculé devant une race plus forte.*“

Jól esik egy elfogulatlan idegen tudósnak ilyen szép és találó szavait idézniünk, mikor ahhoz a nehéz, de vonzó föladatahoz fogunk, hogy édes hazai nyelvünk szerkezetét elemezzük s történeti fejlődését földerítsük. Tehát nemcsak a mi fülünknek esik jól az édes anyai nyelv hangjait hallani, hanem a kényes idegen fül is élvezettel hallgatja, az idegen is elismeri, *hogy nyelvünk hangzatos, hogy nagy a szóbősége s alakokban való gazdagsága, hogy harmonikus, de nem túlságosan lágy, költői, de nem gyermekes.* Nemcsak munka, hanem gyönyörűség is ilyen nyelvvel foglalkozni, mely ennyi szépséget, ennyi tökéletességet egyesít magában, s mely ezeréves hazájában századról századra, esztendőről esztendőre mind több tért foglal, s kedves lesz mindazok előtt, kik a három bércz és négy folyó tájain lakoznak.

Hódításait nyelvünk nemcsak nagy teremtő erejének köszöni, mely a szók és szólások bámulatosan könnyű és szapora alkotásában nyilatkozik, hanem alkalmazkodó képességének és fogékonyságának is, melylyel a vele érintkező nyelvek kifejezéseit befogadja, átalakítja, utánozza. Nagy bőségben vett át és dol-

* *La terre à vol d'oiseau*, Paris 1877.

gozott föl török, szláv, német, olasz, latin, s keleti nyelvjárásai-
ban oláh kifejezéseket is, megkönnyítette ezzel az illető népek
magyarosodását, de eredeti szerkezetében azért nem szenvedett
lényeges változást.

Hogy jelenlegi nyelvünket minden szépségében és finom-
ságában megérthessük, történeti fejlődését kell, a mennyire lehet,
nyomról nyomra követniünk s belső és külső okokból megma-
gyaráznunk: *rerum cognoscere causas*. A Magyar Nyelvtörténeti
Szótár megoldotta e föladatnak egy részét, a mennyiben szavaink
és szólásaink régebb rétegeit ismertette, fő tekintettel a jelenté-
sükre s használatukra, s a nélkül, hogy a fejlődésnek okait
kutatta és fejtegette volna. A jelen munkának az a célja, hogy
nyelvünk sajátosságait nyelvtani szempontból tüzetesen vizsgálja s
fejlődésüket ne csak a történeti fejlődés egymásutánjában tün-
tesse föl, hanem a fejlődés mozzanatainak okait is — a mennyire
jelenlegi eszközeinkkel lehet — fölkutassa és megállapítsa.

Ez az, a mit rendszeren a történeti nyelvtan vagy
nyelvtörténeti módszer alatt értünk, ámbár fejlesztő
módszernek, genetikus módszernek is nevezik. Hogy föladatun-
kat s módszerünket világosabban lássuk magunk előtt, jó lesz
egy pillantást vetniünk a nyelvtan történetére s a nyelvtani
módszerekre.

A mi nyelvtani rendszerünk alapjait, mint ismeretes, a
régii görögök rakták le. A sophisták (Kr. e. V. sz.), Platon,
Aristoteles és a stoikusok állapítottak meg a logikai gondolat-
formáknak megfelelő nyelvi kategóriákat, ők fejtették ki neve-
zetesen a beszédrészek elméletét, majdnem egészen úgy, a hogy
maig is tanítjuk iskoláinkban. Másfelől az alaktan és hangtan
lényeges részeit az alexandriai és pergamoni philologusok alkot-
ták meg, első sorban azzal a czéllal, hogy a homerosi költemé-
nyek elavult nyelvét megmagyarázzák és szövegüket hibátlanul
megőrizzék. (Egészen így indította meg a szentírás s a Veda
szövegének kritikája és magyarázata a héber s a szanszkrit
nyelvtan fejlődését.)

A rómaiak s a középkori nyelvtanítók magát a nyelvtani
rendszert és módszert csekély mértékben fejlesztették tovább.
Csak a XVIII. század végén a szanszkrit nyelv fölfö-
dözése s az európai nyelvekkel való összehasonlítása adott

meglepő új szempontokat a nyelveknek genetikus magyarázatához. Az összehasonlító módszernek első rendszeres művelője BOPP FERENCZ volt, ámbár már előtte is találkozunk a nyelvhasznítás érdekes kezdeteivel, így az indogermán nyelvek terén kívül is a mi SAJNOVICS-unk és GYARMATHI-nk munkáiban. Boppnak kortársa, GRIMM JAKAB, a germán nyelveket nemcsak összehasonlította egymással, hanem a régi nyelvemlékek fölhasználásával földerítette a hangok és szóalakok történeti fejlődését. Megelőzte Grimmet — s ez dicsőségére szolgál a magyar nyelvészetnek — RÉVAI MIKLÓS, ki az ő GRAMMATICA ELABORATION-jában már teljes tisztaságában alkalmazta a fejlesztő módszert s meglepő eredménnyel magyarázta a mai nyelv alakot a régibb nyelv alakok világánál.

Szükséges megjegyeznünk, hogy a nyelvtörténeti s az összehasonlító módszer lényegükben nem különböznek egymástól, hanem csak az anyagban, melyet földolgoznak, illetőleg fölhasználnak czéljaikra. Ha pl. valamely nyelvtani alak eredetét kutatjuk, néha a nyelvemlékekben megőrzött régi alak vezet nyomra, néha pedig a rokon nyelvekben ma is élő s a mienkkel egyeredetű forma; sok esetben pedig tudásunknak e kétféle forrása együtt vezet csak kielégítő eredményre. Pl. a *-ság, -ség* képzőre nézve a magyar régiség csak annyira visz bennünket, hogy fölismerjük a magashangú *-ség* alaknak régibb voltát. Ezen tudomásunk segítségével azonban megtaláltuk az ugor nyelvekben azt a hasonló szót, mely ott maiglan megőrizte a *-ség*-nek „nap, idő” jelentését, s így megtudtuk, hogy pl. a *vén-ség* eredetileg annyi mint *vén-kor* s *vénségemre* annyi mint *vén napjaimra*.

Grimm és Bopp munkásságával egyidejűleg alapította meg HUMBOLDT VILMOS a nyelvnek philosophiai, lélektani tanulmányát; ez azonban csak jóval később termette meg gyümölcseit. Előbb még egy más jelentékeny haladást kell megemlítenünk, melyet tudományunk a XIX. század közepe óta tett. Ez a tudományos hangtanak bámulatos kifejlődése, melyen válllvetve fáradoztak a physiologusok (Brücke, Helmholtz, Czermak stb.) és a nyelvészek (Ellis, Bell, Sweet, Sievers stb.). A hangtani kutatásokat természetesen az élő beszédre kellett alapítani, s így történt, hogy a régibb nyelvészettel szemben mindig több figyelmet fordítottak az élő nyelvekre és nyelvjárásokra.

A czél többé nem a régi nyelvallapot rekonstruálása, hanem a mainak megmagyarázása volt. Azonfölül a nyelvjárások ismerete a genetikus magyarázatnak a nyelvemlékekhez hasonló segítséget nyújtott, nemcsak azért, mert a nyelvjárások sok régiséget megőriztek, hanem azért is, mert a nyelvsajátságok földrajzi elterjedése ezen terjedésnek irányára is rámutat.

Végre a XIX. század hetvenes éveiből keltezzük tudományunknak legújabb módszeres haladását, mely egyrészt a hangtörvények szigorúbb fölfogásában jelentkezik (l. Hangtunkban 54. l.), másrészt pedig a kivételeknek analógiás magyarázatában áll. Az analógiának, illetőleg az associációnak, képzettársulásnak mindenre kiható működését a nyelvészek csak akkor tudták teljes fontossága szerint megbeesülni, mikor Humboldt Vilmosnak és tanítványainak, ezek közt különösen STEINTHAL-nak nyelvfilozófiája, lélektani nyelvmagyarázata lassanként ismertebbé, közkincsesé vált.* Egyes esetekben azonban már azelőtt is nem ritkán folyamodtak az analógiával („hamis analógiával“) való magyarázathoz. Hadd idézzünk egy talpraesett példát Arany Jánostól, ki így magyarázta az *a ki*, *a hol*-féle relativ névmások első elemét:

„Ha ezt mondanók (régén gyakran irtak hasonlót): *az ki* istent féli, meg nem csalatkozik‘, vajjon egészen absurdum lenne-e az *az*-t mutató névmásnak venni? *Az* mitől tartottam, megtörtént‘, csak egy comma kell, hogy mutató névmás álljon a *mi* előtt. . . . Ez analógiát aztán átvitték a többi kérdő szóra is: *mikor?* *mint?* *miképen?* *hány?* *hol?* stb. és lón: *az mi* koron, *az mint*, *az hány*, *az hol* v. *az holott*.“ (Hátr. Próz. 349.)

Igen nagy fontosságot tulajdonított nálunk BRASSAI Sámuel az analógiának. 1864-ben a többi közt ezt írta: „A nyelv fejlődését képesek vagyunk egyetlen egy vonással jellemezni: azzal, hogy egyszerűségre és szabályosságra törekszik. Kétségbehozhatatlan tény ez, és szembetünik világosan, főképp azoknak a nyelveknek a fejlődésében, melyeknek történelméről eléggé hosszú időszakra terjedő okmányok tanuskodnak. Mindnyájoknál az analógia hová-

* Minden nyelvésznek el kellene olvasnia STEINTHAL főbb munkáit vagy legalább értekezéseit és bírálatait, melyek szétszórva a *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* húsz évfolyamában jelentek meg, de összegyűjtve is, a *Kleinere Schriften* első kötetében. A nyelvtudománynak lélektani alapjait foglalja össze PAUL munkája: *Principien der Sprachgeschichte*, és ötöt követve, de érthetőbben, népszerűbben, STRONG angol munkája.

tovább nagyobb, mondhatni zsarnoki hatalomra vergődik“ (M. Akadémiai Értesítő, nyelv- és széptud. oszt. III. 176.) — 1874-ben pedig egyenesen így nyilatkozott: „En a nyelvészetet az analógiák tudományának merném nevezni“. (B. Szemle V. 383.)

A hasonló jelentésű vagy hasonló alakú kifejezéseket nyelv-érzékünk számos képzetsorban egyesíti. Ezen képzetsoroknak egy-egy tagja nemcsak hogy emlékezetünkbe idézhet valamely más tagot, hanem ez utóbbit meg is alkottatja velünk — ha emlékezetünkéből hiányzik — valamely rokon képzetsor hasonlóságára, analógiájára. Például* ha az *ez* névmás *-vel*-ragos alakjára van szükségünk, azt mondjuk: *ezzel*, mert a *kéz*, *húz*, *íz* szókból is így képezzük e formát: *kézzel*, *húzzal*, *ízzel*; — vagy pedig azt mondjuk: *evvel*, mert a *-ből*, *-nek* stb. ragokkal is *z* nélkül ejtjük e névmást: *ebből*, *ennek* stb. Az előbbi külső analógia, mert más szavak példája lebegett előttünk: az utóbbi belső analógia, mert ugyanazon szónak egyéb alakjai szolgáltak mintául. Ha így osztjuk föl az analógia jelenségeit, akkor a lélektani okból indulunk ki, a mely létrehozza őket.

Kevésbé lényeges és kimerítő, de azért szintén igen érdekes BRUGMANN fölosztása, mely az analógiás képzéseknek eredményeire van alapítva: vannak ugyanis olyanok, melyek fölösleges különbségeket szüntetnek meg, s vannak olyanok, melyek zavart okozó egyezéseket szüntetnek meg. Például fölösleges különbség, hogy a második személy egy igénél *sz-szel*, másnál *l*-lel van: *csuksz* és *bukol*, *teszesz* v. *tészs* és *esz*; ezt a legtöbb nyelvjárás el is enyészttette s azt mondja: *csuksz—buksz*, *teszel—leszel*. Viszont zavart okozott az, hogy az ikes igéknek első személye mind a tárgyas, mind a tárgyatlan ragozásban *m*-mel alakult: *eszem* ezt — *eszem* valamit; ezt sok nyelvjárás megszüntette s most azt mondja: *eszek* valamit a *teszek* valamit' analógiájára.

Az analógiás képzés rendszerint egy-egy aránynak a megfejtésében áll, a mennyiben az egyik pár vagy csoport mintájára egészítjük ki a hiányos másik párt vagy csoportot, így:

kéz, *réz* : *kézzel*, *rézzel* = *ez*, *az* : *x*; — ebből *x* = *ezzel*, *azzal*;
csukni : *csuksz* = *bukni* : *x*; — ebből *x* = *buksz* stb.

* Nem idézünk itt sok példát, mert könyvünknek számos helyén vannak ilyen magyarázatok, s mert különösen utalhatunk a szótók tárgyalására, melyben az analógia nagyban szerepel; l. 219. s köv. ll.

De vannak olyan alakulatok, melyek még egyszerűbb képzet-társulásból erednek: két rokon képzet, illetőleg két egyértékű vagy összetartozó kifejezés összefonódásából, összeolvadásából. Ezt kombinálásnak vagy keresztezésnek nevezzük. A mindennapi beszédben akárhányszor megesik, hogy két kifejezést össze-zavarunk s ezáltal sokszor egészen eltorzítunk. Az ilyen szókeverés közkeletűvé válhatik olyan esetekben, mikor két kifejezés a nyelv-érzékre nézve állandó kapcsolatban áll, vagy azért mert egy-jelentésűek, vagy azért mert rendszerint együtt szerepelnek. Pl. a rokonértelmű és hasonló hangzású *pocséta* és *mocsolya* szókból van kombinálva ez az újabb magyar szó: *pocsolya*. A régibb *mínyi* és *mélyre* (palóc *möre*) szókból azáltal, hogy a velük együtt használt *ennyi*, *annyi* és *erre*, *arra* szók kiejtése keveredett beléjük, *mennyi* és *merre* lett az újabb magyarságban. Gyakran fogunk találkozni efféle kereszteződésekkel a szóképzésben, s különösen utalhatunk a szóképzésről szóló fejezetnek bevezetésére. (V. ö. még *Kombináló szóalkotás* című akadémiai értekezésemet.)

*

Meg kell még emlékeznünk a nyelvtannak forrásairól. Az tiszta sor, hogy föl kell használnunk telhetőleg az összes elméleti forrásokat vagyis az eddigi nyelvtani irodalmat. Ha pl. az ige személyragjait magyarázzuk, tudnunk kell, hogy már első grammatikusunk, SYLVESTER, névmásokat látott bennük. Ha az ikes ragozást tárgyaljuk, ismernünk kell az okadatokat, melyeket RÉVAI mellette s VERSEGHY ellene fölhozott.

Azonban a nyelvtannak közvetlen forrása, kútfeje maga a nyelv az ő különféle nyilvánulásaiban: először: a mai élő-beszéd s a nyelvjárások, másodsor: az irodalmi nyelv s a nyelvemlékek, harmadszor: a rokon nyelvekben meg-őrzött ősi nyelvényag.

1. Legpontosabban s legbiztosabban az élő beszédben figyelhetjük meg a nyelvet, mert a beszéd az igazi nyelv. Csak a beszédből tudjuk pl., hogy az *ember* szónak két tagjában nem egyenlő a magánhangzó, vagy hogy a *-hez* ragban más magánhangzó van, mint a *-nek* ragban (v. ö. hogy amannak *-hoz*, emennek *-nak* a mélyhangú párja). — De az élő beszédnek is különféle

fajai vannak. Először is megkülönböztetjük a köznyelvet, mely az összes magyaroknak vagy legalább abszolút vagy relatív többségüknek közös nyelvkincsét foglalja magában, még pedig kétféle fajtában: az emelkedettebb, művelt köznyelvben, melyre nagy hatással van az irodalmi s ennek révén a régibb nyelv, s másrészt a társalgás nyelvében, a közbeszédben, mely már a népieshez közeledik.

A nagyjában egységes köznyelvvvel szemben állnak a népies nyelvjárások, melyek a nyelvnek legszabadabb fejlődésű alakjai, s melyek egyfelől megőriznek sok olyast, a mi a köznyelvből kiavul, másrészt sok tekintetben külön-külön utakon járnak: részint következetesebben fejlesztve egyetmást, mint a köznyelv, részint pedig érintkező más nyelvek irányadását követve s eltávozva az eredeti közös típusoktól. (A nyelvjárásoknak összehasonlító áttekintését l. BALASSA J. munkájában: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*, a M. T. Akadémia kiadványa.)

A nyelvjárásokhoz hasonló elágazást látunk a köznyelvvvel szemben az egyes közös foglalkozású néposztályok beszédében, a mesternyelvben vagy műnyelvben. De ez rendesen csak a szókinész gazdagabb kifejtésében és specializálásában különbözik a köznyelvtől.

2. Az irodalmi nyelvben már a helyesírástól s az egyéni stilstól sok tekintetben módosítva jelenik meg a beszéd; ezeket a faktorokat tehát mindig szem előtt kell tartanunk, valahányszor az írott nyelv adatait használjuk föl nyelvtani célokra. Fokozott óvatosságra van szükség, mikor a régibb irodalmat, a régi nyelvemlékeket akarjuk fölhasználni, mert a régibb magyar kiejtést nem őrizték meg fonográfban s így fülünkkel nem észlelhetjük, csak következtetés útján állapíthatjuk meg, ha összehasonlítjuk a régi helyesírást a mai írással s a mai kiejtéssel. Pedig éppen e régi nyelvemlékek szolgálhatnak, ha helyesen élünk velük, a legbecsesebb fölvilágosításokkal, mert sokszor eredetibb, átlátszóbb alakban tüntetik föl mai kifejezéseinket. Pl. újabb igeragozásunknak ez a különös alakja: *írnók*, egyszeriben megmagyarázódik, mihelyt ismerjük a nyelvemlékekbeli *írnójok* és *írnájok* alakokat. Nem idézünk itt több példát, mert fejtegetéseink folyamán úgysis különös tekintettel leszünk

a régi nyelv vallomásaira. (A régi nyelvemlékekről tájékoztató munka ZOLNAI GY.-é: *Nyelvemléceink a könyvnyomtatás előtti korból*, hasonmásokkal, a M. T. Akadémia kiadása 1895.)

3. Sokszor a magyar kifejezés megfejtése nem sikerül, ha nyelvünk körén belül maradunk vizsgálódásunkkal. Ilyenkor gyakran kell a rokon nyelvekhez folyamodni segítségért. Nyelvünknek rokonai az ugor nyelvek: ez tudományosan bizonyított tény, és senkinek, a kinek szava illetékes, nincs többé kétsége ez iránt. Hét ugor főnyelvet vagy nyelvcsoportot különböztetünk meg: a magyart, a vogul-osztjákat, a zürjén-votjákat, a csere-miszt, a mordvint, a finnt (az észttel) és a lappot. Ezek közül a magyarhoz a vogul és osztják nyelv áll legközelebb, s így ezektől várhatunk legtöbb fölvilágosítást. (A magyar-ugor nyelv-hasonlításra vonatkozó legfontosabb s legbővebb fejtegetéseket BUDENZ J. munkái foglalják magukban, különösen ez a kettő: *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana* és a *Magyar-ugor összehasonlító szótár*.)

Nyelvünknek távolabbi rokonai a szamojéd nyelvek, melyeket az ugor nyelvekkel összefogva most uráli nyelveknek mondunk.* Még távolabbi rokonok a török, mongol és tungúz nyelvek, melyeket együtt altaji nyelvcsaládnak nevezünk. Az uráli s altaji nyelvek együtt alkotják a nagy urál-altaji nyelvtörzset. Ezek a távolabbi rokonságok még nincsenek oly tüzetesen bizonyítva, mint az ugor nyelveknek egymás közt való rokonsága.

A rokon nyelvek eredetileg azonosak voltak s egy nyelvet tettek, az úgynev. ugor alapnyelvet. Ennek voltak nyelvjárásai, s ezek aztán külön-külön nyelvekké fejlődtek. Megtörtént, hogy az egyik nyelvjárásban, pl. a magyarban elveszett vagy csak elváltozott alakban maradt fenn, a mit a másik nyelvjárás, pl. a vogul, híven megőrzött. Pl. az *eperj* szó a mi nyelvünkben megfejtethetlen, de a vogulban *äprex*, *äpé-réx* első tekintetre összetételnek bizonyul, melynek ez az értelme: szagos bogyó. A tárgyatlan *észëm* s a tárgyas *észëm* alak összevetése sejteti, hogy itt valami rövidítés történt, jelesen, hogy a tárgyas alak *m*-je

* L. HALÁSZ I. *Az ugor-szamojéd nyelvrokonság*, NyK. XXIII. XXIV. k.

előtt (mely magában csak az alanyt jelöli) valaha ott kellett lenni a tárgyra mutató elemnek. A vogul nyelv pedig azt mutatja, hogy ez az elem *l* volt, mert ott a tárgyas első személy ragja *-lém*, holott a tárgyatlané pusztá *-m*.

Végre — tudjuk — nemcsak a rokon nyelvek, hanem másfajta nyelvek is adnak sokszor fölvilágosítást, föltéve, hogy a mienkkel érintkeztek. Ez a külső hatás leginkább a szókincsben s a szólásokban nyilatkozik, sokkal kevésbé a nyelvtani szerkezetben. De azért ebben is találkoznak idegen elemek, kivált a mondattanban s a szóképzésben. Így találunk kétségtelen idegen elemeket a bevezető, kicsinyítő főnevek képzésében: a *Feri*-féle szók *i*-je német, a *Ferkó*-félék *kó*-ja tót eredetű stb. (l. pl. 558. 560. ll.)

Látjuk, mennyiféle kútfőt kell ismernie s fölhasználnia a nyelvtanosnak. Első kötelessége nyilván az, hogy a nyelv tényeit lehető alaposan és bőven ismerje: csak így rendelkezhetik elég összehasonlító anyaggal az egyes tények magyarázatára. Így is elég nehézséggel kell küzdenünk, így is sokszor a döntő magyarázat helyett pusztá föltevésekkel kell megelégednünk, s a további haladást csak úgy várhatjuk, ha nyelvész társaink vállvetve munkálkodnak nemzeti nyelvünk megismerésén.*

* A kit e rövid bevezetés ki nem elégít, a nyelvészet módszerének és forrásainak bővebb ismertetését megtalálja *A magyar nyelv* cz. munkámban (két kötet, az Akadémia könyvkiadó vállalatában). Ugyanott a nyelvészeti irodalom fontosabb jelenségei szintén föl vannak sorolva az egyes fejezetek függelékében.

Megjegyzem itt is, mint a szövegben is jelezve van, hogy e kötetnek hangtani részét, továbbá az alaktanban az összetételről szóló fejezetet BALASSA JÓZSEF dolgozta ki.

ELSŐ RÉSZ.
H A N G T A N.

IRTA

BALASSA JÓZSEF.

ELSŐ SZAKASZ.

A magyar nyelv kiejtése.

1. Bevezető.

A mai magyar nyelv kiejtését tárgyalva, az irodalmi nyelvet kell alapul vennünk, s ennek mai hangalakját kell bemutatnunk. De mivel a mi irodalmi nyelvünk nem alapszik egy valamely nyelvjáráson, hanem részint több különböző nyelvjárás sajátságainak egyesítéséből, részint egyes régiességek megőrzéséből alakult, folyton tekintettel kell lennünk a különböző nyelvjárásokra is, melyeknek hangalakja gyakran természetesebb úton fejlődött. Ezt az eljárásunkat, hogy mind a mai kiejtés leírásában, mind a hangok történeti fejlődésének megvilágításában, az irodalmi nyelv vizsgálata mellett számba vesszük a nyelvjárások kiejtésében mutatkozó tanulságokat, megkönnyíti nyelvünknek az a sajátága, hogy sem az irodalmi és a népnyelv, sem pedig az egyes nyelvjárások hangalakja között nincs oly lényeges eltérés, a mely a kutatásnak ez egyesítését megnehezítené. Sőt nem is vonhatunk határozott válaszfalat az irodalmi és a népnyelv között. Igaz ugyan, hogy az írott nyelvet nagyjában egységesnek tekinthetjük, a beszélt nyelv azonban majdnem minden egyes beszélő ajkán máskép és máskép alakul. S ebben a tekintetben nemcsak helyi különbségeket állapíthatunk meg a beszélő egyének nyelve között, hanem különbözővé teszi minden egyes beszélő nyelvét a maga műveltsége, tanulmányainak köre, sőt egész környezete, lelki fejlődésének egész menete. E mellett minden egyes egyén nyelve különböző a szerint is, hogy bizalmas körben, vagy pedig nyilvánosan beszél-e. Mindezen körülményeket számbavéve, az

előkelő irodalmi nyelv s az írott művek befolyásától teljesen ment nép nyelve között számtalan elmosódó s egymásba folyó fokozatot különböztethetünk meg. Úgy hogy az a nyelv, melyet fejtegetéseink folyamán irodalmi vagy köznyelvnek nevezünk e különböző helyi és egyéni nyelvjárásokból némi önkénynyel megállapított átlagos nyelv.

Az élő nyelv hangalakját vizsgálva, a beszédet egyes kisebb részeire kell osztanunk. A nyelvtan is részekre bontja a beszédet, még pedig az egyes részek jelentése szerint. Így osztja a nyelvtan a beszédet mondatokra és szavakra, a szavakat pedig szótőre és ehhez fűződő ragokra és képzőkre. Ha csak a kiejtésre vagyunk tekintettel, beszédünk szintén feloszlik nagyobb és kisebb részekre, azonban e részek nem esnek egybe az értelem szerint különváló részekkel. A beszédnek egymástól elváló legnagyobb részeit (phonetikai tekintetben) szintén mondatnak nevezzük; a phonetikai mondat viszont szólamokra, ez pedig szótagokra oszlik. A szótagokat végre a beszéd legelemibb részeire, a hangokra bontjuk.

A következőkben azt fogjuk vizsgálni, melyek a mai magyar nyelv hangjai s hogy alakulnak az egyes hangokból a szótagok, szólamok, mondatok, s végül az egész beszéd.

2. A beszélő szervek.

Az ember beszélő szervezete három főrészből áll: 1. a tüdő, 2. a gége, 3. a száj- és orrüreg.* A tüdő egyedüli feladata, hogy levegőt juttasson a hang-képző részekhez, mely levegő rezgésbe jöve füllünkben a hang érzetét kelti. Ha lélekzetet veszünk, tüdőnk megtelik levegővel, s beszélés közben az így gyűjtött készletet használjuk fel lassanként.

A tüdőből kiszorított levegő a légző-csőn (trachea) keresztül haladva jut beszélő szervezetünknek egyik hangképző részébe, a gége-be (larynx). A gége nem egyéb, mint a légző-csőnek kissé kiszélesbedő felső része. Oldalfala öt porczból áll; legalsó a

* Az ember beszélő szervezetének részletesebb leírását lásd: BALASSA J. A phonetika elemei, 9. s köv. ll.

gyűrűporcz, erre támaszkodik elől a szélesebb *paizsporc*, népies nevén *ádámcsutkája*, hátul pedig a két *kannaporc* ül úgy rajta, hogy le és föl, jobbra és balra mozoghatnak. Az egész gégeének fedele a *gégefedő* (epiglottis); ennek segítségével a gége a szájüreggel összeköthető vagy tőle elzárható. A gégeének a hangképzés tekintetében legfontosabb része a két hangszalag (chordae vocales). Ez nem egyéb, mint a gége belső falát fedő nyálkás hártvának két kidudorodó s rugalmas, erős szövetből álló ránca. Elöl a két hangszalag egymás mellett erősen hozzánőtt a paizsporcához, hátul pedig mindegyik külön egyik-egyik kannaporcznak kiálló nyulványához. E két porc mozgása vagy eltávolítja egymástól a két hangszalagot, s ekkor a köztük levő hangrés (glottis) nyílt, vagy pedig egymáshoz szoritja őket, s ekkor a hangrés zárt. A paizsporc is mozoghat, s e mozgásával mind jobban és jobban feszítheti a hangszalagokat. A megfeszült hangszalagok belső széle olyan, mint egy-egy finom, rugalmas húr; ebbe ütközik a tüdőből jövő levegő, s így keletkezik az emberi beszédnek legfontosabb alkotó eleme, a zöng (stimmtön). Ha a hangszalagokat nem zárjuk össze egészen, úgy hogy köztük elsurranhat a levegő, keletkezik a sokkal gyengébb susogó hang (flüsterstimme).

Beszélő szervezetünknek a gége fölött levő része, melyet egybefoglalva hangmódosító résznek is nevezhetünk, három külön üregből áll; ezek: a garat, a száj- és az orrüreg. A *garat* (pharynx) tulajdonkép a szájüregnek leghátsó, s a lágymíny és a gégefedő közé eső része. Ezen keresztül haladva jut a levegő a szájüregbe; ez részint mint hangképző, részint mint csupán hangmódosító működik beszéd közben. A szájüreg felső boltozata, a szájpadrás, hátulról előre haladva, a következő részekből áll: lágymíny (velum) a hozzá tartozó nyelvesappal (uvula), kemény íny (palatum), foghús; a szájüreg felső részéhez tartoznak még a felső fogsor és a felső ajak. Alsó részét teljesen befedi az első felében egészen szabadon mozgatható nyelv; a szájüreg további részei: az alsó foghús, alsó fogsor és alsó ajak. A szájüreg részei közül némelyik mozgatható, s ez által az egész üreg a legkülönbözőbb alakúvá lehet. E mozgatható részek: a lágymíny, a nyelv, az alsó állkapca (s rajta az alsó fogsor), mindkét ajak. A gégeben keletkezett zöng áthalad a szájüregen,

s ennek alakjától függ a létrejövő hang minősége. E mellett a szájüreg mozgatható részei mint hangképző szervek is működhetnek, és pedig az által, ha a szájüreg két-két része oly közel szorul egymáshoz, hogy a köztük keresztül szorított levegő rezgésbe jő.

A szájüreget a lágú íny választja el az orrüregtől, s ez csak az esetben vehet részt a gégeből jövő zöngé módosításában, ha a lágú íny leereszkedik, s így megnyitja az utat a garatból feltóduló levegő előtt.

3. A hangok képzése és osztályozása.

Beszélő szervezetünk különböző részeinek együttműködése hozza létre a beszéd egyes részeit, a hangokat. Minden egyes hang képzésében részt vesz beszélő-szervezetünknek minden része, és pedig vagy aktív, vagy passzív működéssel. A hangok képzésében csakis azoknak a részeknek lehet tényleges (vagyis aktív) szerepük, a melyek megakaszthatják a tüdőből kiszorított levegőt úgy, hogy rezgésbe jöjjön. Azt a helyet, a hol a megakasztás történik, tekintjük az illető hang képzése helyének; beszélő szervezetünknek az a része pedig, a melyen az így keletkezett hang csupán végig halad, hogy a külső levegőhöz érjen, tekinthető a hangmódosító résznek.

A tüdőből jövő levegő két helyen akadhat meg úgy, hogy rezgésbe jő. Az első megakasztó hely a gégeben van; ha ugyanis a hangszalagok egymás mellé szorultak, tehát a hangrés zárt, a tüdőből kifelé törő levegő rezgésbe hozza a hangszalagok finom szélét, rezgésbe jő maga a levegő is s így keletkezik a *zöngé*, vagyis a beszédünket alkotó hangok egy nagy részének legfontosabb eleme. A másik megakasztó hely a szájüregben képződhetik, az által, ha a szájüregnek valamely mozgatható része egészen közel szorul egy másik részéhez, úgy hogy közöttük csak szűk nyílás marad; ekkor a levegő, e szűk nyíláson keresztül hajtva, rezgésbe jő s hang keletkezik.

A képzés módját tekintve, a hangokat három főcsoportra kell osztanunk: 1. *zöngéhangok*, melyek a hangszalagoknál keletkeznek, s az egész szájüreg csak mint módosító rész mű-

ködik; 2. zöng nélküli hangok, ezeknél a levegő akadálytalanul halad keresztül a gégen, s a megakasztás a szájüregnek egy valamely részén történik; 3. zöngés hangok, melyeknél a gégeben keletkezett zöngé a szájüregben új akadályra talál s ezen is keresztül kell haladnia.

A képzés módjára alapított ezen osztályozás mellett fontos a másik osztályozás is, mely a hangok használata módján alapul. E szerint megkülönböztetünk magánhangzókat (vocalis) és mássalhangzókat (consonans). Magánhangzóknak nevezzük azokat a hangokat, melyek magukban szótagot alkotnak, ellenben a mássalhangzók csak valamely magánhangzóval együtt válhatnak szótaggá. Szótagalkotók csakis a zöngé hangok lehetnek; tehát a magánhangzók is mind tiszta zöngék, melyek előtt a szájüreg mindvégig elég tág nyílást hagy. A mássalhangzók már különböző képzésűek. Vannak köztük is zöngé hangok, vagyis, melyek elé a szájüregben hangképző akadály nem lép; ilyenek az *l*, *r*-féle hangok, továbbá az orrhangok, melyeket képezve a szájüreg teljesen bezárul s a zöngé a megnyílt orrüregben keresztül halad kifelé. Ezeknek a zöngé mássalhangzóknak némely nyelvben szótagképző szerepük is lehet, s ép ezért a régebbi hangtanok félhangzóknak (semivocalis) is nevezték. A többi mássalhangzók mind vagy zöngé nélküliek, vagy zöngések.

4. A magánhangzók képzése és osztályozása.

A magánhangzók nem egyebek, mint tiszta zöngék, melyeket a szájüregnek más-más alakja módosít. A szájüreg alakja függ: 1. a nyelv helyzetétől, 2. az alsó állkapca nyílásától s 3. az ajkak mozgásától.

A nyelv két irányban mozoghat a szájüregben, ú. m. vízszintes és függőleges irányban. Ha csak a vízszintes irányra vagyunk tekintettel, a nyelv mozgása a lágy ínytől a felső foghúsig terjedhet. A magyarban a nyelv ezen irányú mozgásában két helyzetet kell tekintetbe vennünk: körülbelül a kemény és lágy íny érintkezése helye alatt képeztetnek a mély vagy hátsó (alhangú, gutturalis) hangzók; a kemény íny legerősebb domborulata alatt, kissé a foghús mögött áll a nyelv az elülső

vagy magas (felhangú, palatalis) hangzók képzésekor. A magyar magánhangzóknek e két sorát szorosán elválasztja egymástól a hangzóilleszkedés törvénye.

Magas hangzók: *e, ē, é, i, í, ö, ő, ü, ű.*

Mély hangzók: *á, a, o, ó, u, ú.*

A nyelvnek másik irányú mozgása abban áll, hogy nyugalmi helyzetéből felemelkedhetik különböző magasságba a szájpadrás felé; ez emelkedés alkalmával az elülső (magas) hangok képzésekor a nyelv eleje, a hátsó (mély) hangokat képezve pedig a középső része közeledik a kemény, illetve a lágy iny felé. Ez útjában a nyelv bármely ponton megállhat s mindig más-más hang keletkezik. A magyar hangok megismerésére elég, ha ez útban három pontot veszünk fel. A szájpadráshoz legközelebb esik a felső, valamivel alább a középső, s legalacsonyabban történik az alsó nyelvállású magánhangzók képzése.

Felső nyelvállású magánhangzók: *i, í; ü, ű; u, ú.*

Középső " " *ē, é; ö, ő; o, ó.*

Alsó " " *e, a, ú.*

Meg kell még emlitenünk, hogy a szájpadrástól távolodva a nyelv mindig a szájjüreg közepe felé tart, úgy hogy a két ellenkező hangrendhez tartozó magánhangzók képzésének helye az alsó sorban jóval közelebb áll egymáshoz, mint a felsőben. A magyar magánhangzók képzése helyének egymáshoz való viszonyát a következő táblázat mutatja:

<i>u</i>	<i>i</i>
<i>o</i>	<i>ē</i>
<i>a</i>	<i>e</i>

A magánhangzók képzésére befolyással van a nyelvnek még egy működése. A nyelv felülete, ugyanazon magasságban állva, kétféle alakú lehet: vagy megtartja természetes laposságát, vagy pedig középső része kissé kiemelkedik s felülete ez által domborúbbá lesz. Az előbbi módon képeztetnek a széles, az utóbbi módon a szűk ejtésű magánhangzók. A magyarban

minden rövid magánhangzó széles ejtésű, ellenben a középső és felső nyelvtállású hosszú magánhangzók (*é, í; ő, ü; ó, ú*) szűk ejtésűek.

Az alsó állkapceza működése összefügg a nyelv függőleges mozgásával; minél inkább távolodik a nyelv a szápadlástól, annál távolabb megy az alsó állkapceza is a felsőtől; tehát ennek működése nincs külön befolyással a magánhangzók képzésére.

A magánhangzók minősége függ végre az ajkak mozgásától is. Egy részüket ugyanis úgy képezzük, hogy a két ajkat többé vagy kevésbé összezárjuk, ez által a szájüreg hosszabb és nyílása szűkebb lesz. Az így ejtett magánhangzókat *ajkahangzók* nak nevezzük. Az ajkzárásnak a magyarban három fokát különböztetjük meg, s az ajkaknak e zártsága együtt jár a nyelvállás emelkedésével. Legerősebb az ajkzárás a felső nyelvtállású magánhangzók (*u, ü*) képzésekor; ekkor a szájüreg a leghosszabb s nyílása legszűkebb. Valamivel tágabb az ajaknyílás s rövidebb a szájüreg a középső (*o, ö*), s legtágabb az ajkak nyílása s még rövidebb a szájüreg az alsó nyelvtállással képzett magánhangzók (*a*) ejtésekor. A többi magánhangzót képezve, a két ajkat egészen szétvonjuk, úgy hogy a két fogsor alkotja a szájüreg nyílását. Ilyenkor legrövidebb a szájüreg, s nyílása az alsó állkapceza mozgásától függ; legszűkebb ez a nyílás a felső, tágabb a középső s legtágabb az alsó nyelvtállással képzett magánhangzók ejtésekor.

Ajakhangzók: *a, o, ó, u, ú; ö, ő, ü, ű.*

Nem ajkahangzók: *á; e, é, í, í.*

Különbséget teszünk végre a magánhangzók között időtartamuk tekintetében is s megkülönböztetünk rövid és hosszú magánhangzókat. A hosszú magánhangzók időtartama rendszeren két rövid hangzóénak felel meg. E mellett, mint már láttuk, a képzésmód tekintetében is van köztük némi különbség, a mennyiben a középső és felső nyelvtállású hosszú magánhangzók a magyarban szűk ejtésűek, míg a rövidek mind széles ejtésűek.

A magyar magánhangzók táblázata.

	Magas (elülső) hangok		Mély (hátsó) hangok	
	széles ejt.	szűk ejt.	széles ejt.	szűk ejt.
Felső nyelvvállás	<i>i</i>	<i>i</i>	—	—
Középső nyelvvállás	<i>ē</i>	<i>é</i>	—	—
Alsó nyelvvállás	<i>e [ê]</i>	—	<i>[á] á</i>	—
A j a k h a n g z ó k :				
Felső nyelvvállás	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>u</i>	<i>ú</i>
Középső nyelvvállás	<i>ö</i>	<i>ő</i>	<i>o</i>	<i>ó</i>
Alsó nyelvvállás	—	—	<i>a [â]</i>	—

E táblázatban [] között el van helyezve néhány olyan magánhangzó is, melyet a mai köznyelv nem ejt ugyan, de megvoltak a magyar nyelv történetének folyamán egyik vagy másik korban, s nyelvjárásainknak egy része ma is ejti őket.

5. A magánhangzók használata.

a) Magas hangok.

e. A nyelv alsó állásával, ajakműködés nélkül képezzük; mélyhangú párja az *a*, melynek képzése alkalmával azonban az ajak kissé zárt. Ma általában mindenütt egyformán történik e hang képzése, csakhogy különbözőképp váltakozik az *ē*-vel az egyes vidékeken. Két nyelvjárasterületünk, az északkeleti és a királyhágóntúli, a többi nyelvjárások *ē*-je helyén is mindig *e*-t ejt; ellenben a palócz vidéken, s egyes ragok előtt a székelyeknél is, gyakran lép *ē* az *e* helyébe. E két hang mai használata is gyakran eltérő; ugyanazon szavakban is egyes vidékek *ē*-t, má-

sok *e-t* ejtenek. Így pl. a Dunán túl *nem*, a Dunától keletre *nem* hangzik (a HB-ben *nun* áll, s ennek a mai *nem* felel meg); ép így kétféle az *enyém*, *engem* szók első tagjának ejtése: a Dunán túl nyílt hangzóval ejtik, míg a Duna és Tisza között zártabb a magánhangzó (*enyim*, *engem*). Kétféleképp hangzik ez is: *négyven* és *negyven*, de *negyedik* mindig *é*-vel van, s a *négy* szó zárt *é*-jének ez az *é* felel meg.*

[*ê*]. A mai irodalmi nyelv nem jelöli ezt a hangot, azonban majdnem minden nyelvjárásunk ejti. Leggyakrabban pótlónyújtáskor hangzik, ha *e* után a szótagzáró *l*, *r* elvész: *émént*, *kéni*; *ere*, *mére*. A Tiszától keletre eső vidékeken nem vész el az ilyen helyzetben álló *l*, *r*, hanem azért megnyúlik előtte az *e*; ugyanilyen hatással van néhol az *e*-re a szótagzáró *j* is: *élmént*, *kélmi*, *érdő*, *féjmi*. A mai köznyelv nyiltabb eredetű *é*-je helyén ejti az *ê*-t néhány palócz nyelvjárás; s ez esetben régibb hangalak maradványát kell benne látnunk.

ë. A nyelv középső állásával képezzük ajakzárás nélkül. A hosszú hangok közül megfelel neki az *é*, bár ez szűkebb képzésű. Az ajakhangok között teljesen megfelelő párja az *ö*, s nyelvjárásaink közül némelyik rendszeren ezt a hangot ejti helyette. A mélyhangú magánhangzók sorában nincs teljesen megfelelő párja, legközelebb áll hozzá az ajakzárással képzett *o*, így aztán hangzóiilleszkedés tekintetében ez áll vele szemben. Szó végén a mai magyar kiejtés nem kedveli az *ê*-t, s csakis néhány egytagú szó végén hangzik. Többtagú szók végén csak a Rába vidékén s egyes palócz nyelvjárásokban ejtik.

Az irodalmi nyelv elhanyagolta *e* hang megjelölését, azonban az élő nyelv — az északnyugati és a királyhágóntúli nyelvjárás-terület kivételével — pontosan megkülönbözteti az *e*-től. Általában mindenütt egyformán képezik ezt a hangot; csak annyiban van különbség, hogy a Dunán túl kissé zártabb képzésű (*ê*), ellenben a magyar nyelvterület keleti részén nyiltabbá vált s *e* lett belőle.

Mai nyelvjárásaink osztályozásában igen fontos szerep jut annak a sajátságának, hogy mikép változtatták a régi nyelv *ê* hangját az egyes vidékeken. Nyelvjárásainknak egy része válto-

* Az *e* és *é* használatáról érdekes összeállítást közöl VADNAI RUDOLF „Nyelvünk hangolvadásáról“ cz. munkájában.

zatlanul őrizte meg ezt a hangot, ezek az *öz* nyelvjáráások; másokban a legtöbb esetben a megfelelő ajakhangzó, az *ö* lett belőle, ezeket nevezzük *öz* nyelvjáráásoknak; végre a magyar nyelvnek egy harmadik területén *e* lett belőle, ezek az *ez* nyelvjáráások.

Az *öz*és nem egyformán terjedt el az összes *öz* vidékeken; legkövetkezetesebbek e hangtani sajátosság tekintetében az alföldi nyelvjárásterület s a nyugoti székelység; e mellett bizonyos mértékben *öz* a duna-tiszaközi s a két dunántúli nyelvjárásterület. Az *öz*és lassanként terjedt el mindezekben a területeken. Az első lökést az egymás mellett álló ajakhangzós szótagok illeszkedése adta, s az *ö*, *ü* után álló szótagokban lett az *ë*-ből legelőször *ö*, pl.: *jöttök*, *ültök* (v. *ö. kérték*). Kedveli maga előtt az ajakhangzókat az *l*, s így lett a *fél*, *kéll*, *télt* stb. szókból: *föl*, *köll*, *tölt*. Az *öz* nyelvjáráások folytatták ezt a hangeserét, s majdnem minden szó *ë*-jéből *ö* lett, csupán néhány egytagú szóban (*në*, *të*, *lë* stb.), s a mélyhangú szavakban (*flaszter*, *leány*) maradt meg az *ë*.

Hasonlókép történt az *ë* nyiltabbá válása az északkeleti és a királyhágóntúli nyelvjárásterületen. Itt már minden *ë* helyébe *e* lépett, úgy, hogy *e* vidék nyelvéből teljesen kiveszett az *ë*, csupán néhol hangzik egy-egy mélyhangú idegen eredetű szóban.

é. A nyelv középső állásával képezzük ajakműködés nélkül. A mai nyelvjáráások többféleképe ejtik ezt a hangot; és pedig nemcsak azt tapasztaljuk, hogy az *é* helyén az egyik nyelvjáráás egy, a másik nyelvjáráás más hangot ejt, hanem a legtöbb nyelvjáráás kétféleképen ejti az irodalmi nyelvben egyformán jelölt *é* hangot. A szavaknak egy részében nyiltabb, más részében zártabb hangot ejtenek nyelvjáráásaink; így pl. a rábavidéki nyelvjáráásban a nyiltabb hang *'é*, a zártabb *í*, *ï*; az északkeleti nyelvjárásterületen *é* (*'é*) és *í*, a palócz vidéken pedig leginkább *é* és *é*, *í* állanak egymással szemben. (V. ö. Magy. Nyvjár. 112. s köv. II.) S a különböző nyelvjáráások majdnem mindig ugyanazon esetekben ejtik a nyiltabb és a zártabb magánhangzót. E körülmény, egybevetve e hang történeti fejlődésének tanúságával (I. alább e hang történetét), azt bizonyítja, hogy tulajdonképe két különböző hanggal van dolgunk, mely néhány nyelvjáráásban s az irodalmi nyelvben egybeesett.

i. A nyelv felső állásával képeztetik széles ajaknyílással. A mélyhangúak sorában nincs megfelelő párja, ép ezért állhat mélyhangú szavakban is.

Az *i* képzésére nézve nincs különbség az egyes nyelvjárások között, használatára nézve is csak annyiban van eltérés, hogy a Dunától nyugatra eső nyelvjárások igen gyakran a hosszú *i* helyén is rövidet ejtenek, míg a Dunától keletre eső vidékek, főleg a Tiszán túl, a hosszú *i*-t kedvelik, s gyakran ejtik a köznyelvi rövid *i* helyén is.

í. A rövid *i*-től a képzés módját illetőleg csak annyiban tér el, hogy szűk ejtésű. Használatát illetőleg v. ö. a rövid *i*-t. E mellett némely nyelvjárásban az *é* hang helyén is gyakran *í*-t ejtenek (l. az *é*-t).

ő. Az *ő*-nek teljesen megfelelő ajakhangú párja; ez is a nyelv középső állásával képeztetik s az *ő*-től csak az ajakzárás tekintetében különbözik. A mélyhangzók sorában megfelel neki az *o*, melylyel a hangzóilleszkedés tekintetében váltakozik is. Mai nyelvjárásaink általában egyformán képezik az *ő*-t; használata tekintetében azonban nagy az eltérés az egyes nyelvjárások között, mivel — mint láttuk — nyelvjárásainknak egy része gyakran, más része majdnem minden esetben *ő*-t ejt az *ö* helyén (v. ö. *ö*). Szó végén a legtöbb nyelvjárás s a köznyelv nem ejti ezt a hangot, csupán a nyugati nyelvjáróterület s néhány palócz nyelvjárás ejti ajakhangzós szótag után: *ültöttő*, *összö*.

ó. A rövid *ó*-től képzés módja tekintetében csak annyiban különbözik, hogy szűk ejtésű. Néhány nyelvjárásunk (különösen a nyugati, palócz és felső tiszai nyelvjárások) diphthongust ejtnek helyette, leggyakrabban *ó*-t. A dunántúli és a nyugati nyelvjáróterület *l* előtt gyakran *ű*-t ejt helyette.

ü. A nyelv felső állásával képeztetik erős ajakzárással; mélyhangú párja az *u*, melynek a hangzóilleszkedés tekintetében megfelel. Nem ajakhangú párja az *i*, s különösen a palócz nyelvjárásokban sok szóban ejtenek *i*-t az *ü* helyén. Használata tekintetében ugyanolyan eltérés van az egyes vidékek közt, mint az *i*-nél láttuk; a Dunától nyugatra eső vidékek a rövid hangot ejtik a hosszú *ű* helyén is, ellenben a Dunától keletre, főleg a Tiszán túl, gyakoribb az *ű*.

ü. Képzés tekintetében a rövid *ü*-től csak abban különbözik, hogy szűk ejtésű. Használatát illetőleg is v. ö. a rövid *ü*-t.

b) Mélyhangok.

a. A nyelv alsó állásával ejtjük gyenge ajakzárással. Ma minden nyelvjárás így ejti ezt a hangot, csak a palócz vidék-nagy részén hangzik helyette az ajakzárás nélkül képzett *á*. A dunántúli és a nyugati nyelvjárások *á* után zártabb *q*-t vagy *o*-t ejtenek helyette, a székely nyelvjárások pedig az *á* előtt ejtik *ā*-nak. Ez azonban mindkét helyen újabb fejlődés a szomszédos *á* hang hatása alatt.

[*â*]. Mai irodalmi nyelvünk nem jelöli ezt a hangot, noha a legtöbb nyelvjárás ejti ugyanolyan esetekben, mint az *ê*-t. Vagyis részint pótlónyújtás által keletkezett az *a*-ból, ha utána *l* vagy *r* veszett el, részint pedig a szótagzáró *l*, *r*, *j* előtt lett hosszúvá az *a* a Tiszától keletre eső nyelvjárásokban: *fálra*, *ájtó*. Némely palócz nyelvjárásban a köznyelv *á*-ja helyett rendszeren *â*-t, vagy a tőle csak az ajakzárás foka tekintetében eltérő *á* vagy *â* hangokat ejtik.

[*ã*]. A mai magyar nyelvnek nem rendes hangja ez az ajakműködés nélkül képzett *ã*, mely teljesen megfelelő rövidje az *á*-nak. Hallható ez a hang az irodalminak nevezhető kiejtésben is egyes idegen szavakban. A latin nyelvből származó újabb jövevényszavakban ugyanis az *a* majd *ã*-nak, majd *ã*-nak hangzik a beszélők ajkán: *algëbra* vagy *algëbra*, *akadémia* vagy *akadémia*. Ezen kívül a legtöbb palócz nyelvjárás az *a* helyén rendszeren ezt a hangot ejti.

ã. A nyelv alsó állásával ajakzárás nélkül képeztetik. Nyelvjárásaink általában egyformán ejtik, csak a palócz nyelvjárások egy részében hangzik helyette az ajakzárással képzett *ã*, vagy a kisebb ajakzárással ejtett *ã*, néhol pedig az *o*-nak megfelelő ajakzárással ejtett *õ*. Említettük már, hogy az *ã*-nak megfelelő rövid hangzót, az *ã*-t, nem ejti a mai köznyelv, így azután az *a* és *ã* állanak szemben mint a nyelvhasználatban egymásnak megfelelő rövid és hosszú hangzók. Az *ã* hosszúsága állandó a mai nyelvben, csakis néhány szóban váltakozik *a*-val: *íd* — *ad*, *húgy* — *hagy*.

o. Az *ö*-nek mélyhangú párja; szintén a nyelv középső állásával képeztek s ugyanolyan ajakzárással. A hangzóilleszkedés tekintetében az *ë* és *ö* állanak vele szemben. Képzése módja általában egyforma, csak használatára nézve van annyiban különbség, hogy a királyhágóntúli nyelvjáróterület, főleg a tőszótagon túl, nyiltabbá változtatta s *a*-t ejt helyette. Szó végén ép úgy nem kedveli a mai kiejtés, mint az *ë*-t és *ö*-t; csupán a nyugati nyelvjáróterület változtatta *o*-vá a szóvégi *a*-t, ha az előtte álló szótagban *á* van (*lábo, várto*).

ó. Az *o*-tól a képzés módja tekintetében csak annyiban különbözik, hogy szűk ejtésű; magas hangú párja az *ő*. Nyelvjárásainknak egy része, különösen a nyugati, palócz és felsőtiszai nyelvjárások diphthongust ejtenek helyette, leginkább *aó*-t. A dunántúli és nyugoti nyelvjáróterületen *l* előtt gyakran *u, ú* hangzik helyette.

u. A nyelv felső állásával képezzük erős ajakzárással; magas hangú párja az *ü*.

ú. A rövid *u*-tól a képzés módja tekintetében csak annyiban különbözik, hogy szűk ejtésű; magas hangú párja az *ű*. E két hangot nyelvjárásaink általában egyformán ejtik, használatukra nézve annyiban van eltérés, hogy a Dunától nyugatra eső vidékek a rövid hangot kedvelik a hosszú *ú* helyett is, ellenben a Tiszától keletre mind több és több szóban ejtenek hosszú *ű*-t a rövid hang helyén.

6. Kettős magánhangzók (diphthongusok).

A mai magyar köznyelv az írásban nem ismer diphthongusokat, azonban a kiejtésben diphthongusnak hangzik minden *j*-vel végződő zárt szótag. Ezekben nem *j* hangzik, hanem az *i*-nek kapcsoló hangja (l. 27. l.), mely diphthongussá egyesül az előtte álló magánhangzóval; tehát míg ebben *ha-jó* valódi mássalhangzót, *j*-t ejtünk, addig ebben *hajt*, már nem képezzük *j*-t, hanem csak rövid *i*-t. A rés, mely a nyelv háta és a szájpadlás közt marad, tágabb, mint a *j*-nél, úgy hogy a zöngé fennakadás nélkül halad rajta keresztül. Ily módon a következő hangkapcsolatokat ejtjük diphthongusoknak :

ej: *sejt, tejbé.*

éj: *éjben, héjnak.*

ij és ij: *szíjnak vagy szíjnak.*

üj és üj: *gyűjt vagy gyűjt.*

aj: *ajtó, hajt.*

áj: *szájba.*

oj: *fojtani, rojt.*

uj és új: *nyujtok vagy nyujtok, újra vagy újra.*

A történeti fejlődés folyamán a magyar nyelvnek több diphthongusa volt; különösen fontosak az *i* és *u* magánhangzókkal alakult diphthongusok, melyekből a legtöbb mai hosszú magánhangzó fejlődött. Mai nyelvjárásaink is elég gyakran ejtenek egyes hosszú hangzók helyén diphthongusokat; különösen az *é*, *ó* és *ő* váltak gyakran kettős hangzóvá. (V. ö. Magyar Nyelvjárások, 117. l.)

7. A mássalhangzók képzése és osztályozása.

A hangok általános osztályozásáról szólva láttuk már az egyik legfontosabb különbséget a mássalhangzók közt; t. i. hogy egy részük tiszta zöngé hang, míg a nagyobb részüket képezve a hang vagy csupán a szájban, vagy legalább a szájban is keletkezik. A mássalhangzóknak e három csoportja: 1. zöngé mássalhangzók, 2. zöngés mássalhangzók és 3. zöngé nélküli mássalhangzók.

A zöngé mássalhangzók legközelebb állanak a magánhangzókhoz; a száj- (illetve orr-) üreg ezeknél is csak módosítja a gégeben keletkezett zöngét. A módosítás kétféleképp történhet; vagy csupán a szájüregen halad keresztül a zöngé, s így keletkeznek a folyékony mássalhangzók (liquidae: *l, ly, r*), vagy pedig a szájüreg zárva van. ellenben a lágy íny leereszkedésével megnyílik az orrüreg, s ott jut ki a zöngé, ezek az orrhangú mássalhangzók (nasales: *m, n, ny, y*). A folyékony hangok képzése is kétféleképp történik. Az *l*-féle hangokat képezve, a nyelv középső részében zárja el a szájüreget s két oldalt hagy helyet a kijövő zöngé számára, ellenben az *r*-féle hangok képzésekor a nyelv széle a szájüreg két oldalához szorul s csupán középütt hagy elég tág csatornát a kijövő zöngé számára,

s vagy a csatorna hátsó részén a nyelvcsap (uvula), vagy pedig a szájüreg nyílása felé eső végén a nyelv hegye áll a zöngé elé; a kitóduló levegő ezt az akadályt rezgésbe hozza, s innen van az *r*-féle hangoknak erős, recsegő hangzásuk, a miért rezgő hangoknak is szokták őket nevezni.

A szájüregben képzett mássalhangzók két csoportját, a zöngés és a zöngé nélküli mássalhangzókat, a *l á g y* (media) és *k e m é n y* (tenuis) mássalhangzók néven szokás különválasztani, s a legtöbb esetben egy-egy, a képzés tekintetében egyébként teljesen megegyező mássalhangzó-pár áll egymással szemben.

Lágy mássalhangzók: *g, gy, d, b; ds, dz; j, zs, z, v.*

Kemény mássalhangzók: *k, ty, t, p; cs, cz; s, sz, f.*

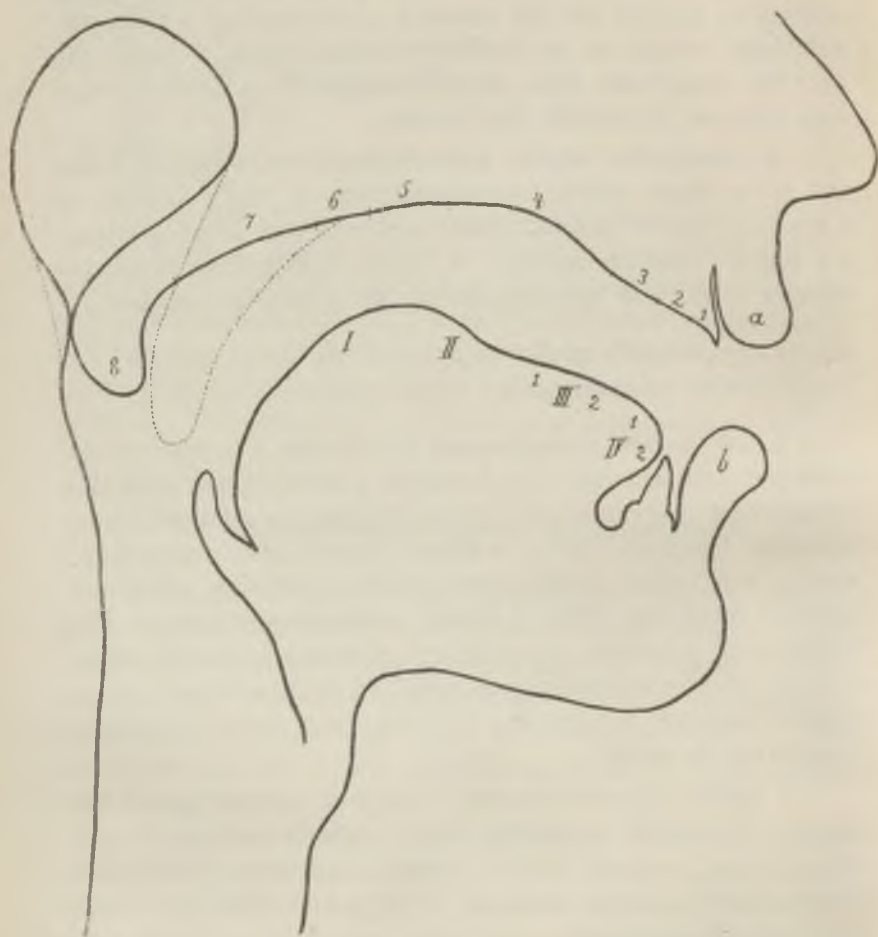
E két csoport mássalhangzói között még a szerint is különbséget kell tennünk, hogy képzésük közben teljesen elzárjuk-e a szájüreg, vagy marad-e egy kis rés, melyen a levegő folyton keresztül haladhat. Ha a szájüreg teljesen zárt, a hang megakad, s csak akkor halljuk ismét, midőn a szájüreg valamelyik részében megnyílik; tehát a képzés tulajdonképeni tartama alatt némák ezek a hangok, s csupán egy pillanatig hallhatók; addig, a míg a hirtelen megnyílt szájüregből kilöketik a levegő. Az így képzett hangokat *p i l l a n a t n y i* (néma, zárt, explosiva) mássalhangzóknak nevezzük.

A másik csoportot képezve a szájüreg működő részei csak annyira közelednek egymáshoz, hogy a köztük maradt kis nyíláson folyton keresztül halad a levegő, s a képzett hangot folytonosan halljuk; ezeket nevezzük *f o l y t o n o s* (fűvő, nyílt; spirans) mássalhangzóknak.

Pillanatnyi mássalhangzók: *g, gy, d, b, ds, dz; k, ty, t, p, cs, cz.*

Folytonos mássalhangzók: *j, zs, z, v; s, sz, f.*

A mássalhangzókat még egy szempontból kell osztályoznunk, t. i. azon hely szerint, a hol a hang képzése a szájüregben történik. A mássalhangzók képzése módjának könnyebb megértésére szolgál a mellékelt rajz (18. l.), melyen külön megjelöltem mindazon részeket, melyek a mássalhangzók képzése alkalmával szerepet játszanak.

A szájüreg átmetszete.

A megjelölt részek a következők: *a* felső, *b* alsó ajak; a szájpadráson: 1. felső fogsor, 2. foghús (alveolae), 3. foghús mögötti (postalveolaris) rész, 4. kemény íny (palatum) középső része, 5. kemény íny hátsóbb része, 6. kemény és lágy íny határa, 7. lágy íny (velum), 8. nyelvcsap (uvula); a nyelven: I. a nyelv hátulja, II. közepe, III. eleje, IV. a nyelv csúcsa, s ezen IV₁ a nyelv legeleje, IV₂ a nyelv hegye.

A mássalhangzók képzésére szolgáló rés vagy zár létrehozására a szájüregnek mindig két része szükséges; ilyen párosan együttműködő részek: a nyelv és az egész szájpadlás a lágy ínytől a fogsorig, továbbá a két ajak vagy az alsó ajak és a felső fogsor. Tehát a mássalhangzókat két főcsoportra kell osztanunk: 1. nyelvvel, 2. ajakkal képzett mássalhangzókra.

A nyelv különböző részében és különböző helyeken közelíthetik a szájpadláshoz. Leghátrább képződnek az úgynevezett torokhangok (gutturales). Ezeket képezve a nyelv hátulja (I) szorul a kemény íny hátsó részéhez. E mássalhangzókat a magyarban kétféleképp képezzük: mély hangzók mellett ott, ahol a lágy íny a kemény ínnyel érintkezik (6), magas hangzók mellett a kemény ínyen valamivel előbbre (5). V. ö. *kas* és *kés*, *ág* és *ég*. (Az előrébb eső képzés jelölésére a betű alá >-jelet tehetünk.) A magyar nyelv ezen a helyen képi a *k* és *g* pillanatnyi mássalhangzókat, s ugyane mássalhangzók előtt álló orrhangot (*x*), melyet azonban helyesírásunk nem jelöl külön betűvel: pl. *engem*, *hang*; *írunk*, *szánka*.

A kemény íny középső és elülső részében képeztetnek az inyhangok (palatales) és pedig két helyen. A nyelv eleje (III₁) felfelé görbül s a szájpadlás közepéhez (4) szorul, míg a nyelv csúcsa lefelé hajlik s az alsó fogsort érinti. Így képezzük a *gy*, *ty*, *j*, *ny*, *ly* hangokat. Az inyhangok másik sorát a nyelv legelével (IV₁) képezzük, úgy, hogy a szájpadlás elejét érinti a foghús mögött (3). Így képezzük a *ds*, *cs*, *zs*, *s* hangokat.

A foghúson és a fogsoron képezzük a foghangokat (dentales). Egy részüket a nyelv elejével (III₂) képezzük a felső foghúson (2), míg a nyelv hegye lefelé hajlik s az alsó fogsort érinti; így képezzük a *dz*, *cz*, *z*, *sz* hangokat. A többi foghangot a nyelv hegyével képezzük (IV₂) és pedig vagy a foghús mögött (3), mint az *l*, *r* hangoknál, vagy pedig a foghúson (2), illetve a két fogsor között (1), mint a *d*, *t*, *n* hangokat. A magyarban általánosabbnak tarthatjuk ez utóbbi hangoknak a két fogsor között történő képzését.

Az ajakhangok (labiales) szintén kétféleképp képeztetnek. Vagy a két ajakkal zárjuk el a szájüreget (bilabialis hangok): *b*, *p*, *m*; vagy pedig az alsó ajkat közelítjük a felső fogsorhoz (dentilabialis hangok): *v*, *f*.

A *h* tulajdonkép nem a szájban, hanem a gégében képzett mássalhangzó. E hang képzésekor a hangszalagok kissé tágabb rést nyitnak, úgy hogy a levegő rezgése sokkal gyengébb, mint a zöngé képzésekor. Az így keletkezett susogó hang akadálytalanul halad végig a szájüregen, mely rendszeren már előre felveszi a következő magánhangzó alakját, úgy hogy tulajdonkép annyiféle *h*-t ejtünk, a hányféle magánhangzó következhetik utána. A *h*-t a torokhangok közé szokás sorozni.

A magyar nyelv ejt néhány mássalhangzó diphthongust is: *cs, cz; ds, dz*. Ezek egy pillanatnyi, s egy, a képzés helye tekintetében neki teljesen megfelelő folytonos hangból állanak; az ily diphthongusok affricatáknak neveztetnek. A *cs* és *ds* áll egy palatalis *t* ill. *d*-ből, melyet rögtön *s* ill. *sz* követ; ép így a *cz* és *dz* egy alveolaris *t* ill. *d*-ből áll, melyet rögtön *sz* ill. *z* követ.

A magyar mássalhangzók táblázatát l. a 21. oldalon.

8. A mássalhangzók használata.

a) Orrhangú mássalhangzók.

Az orrhangú mássalhangzók közül az *m, n, ny* egyaránt állanak szó belsejében és végén, az *ɣ* azonban csupán szó belsejében állhat *k* és *g* előtt. Az egyes nyelvjárások szó végén majd az *m*-t, majd az *ny*-t kedvelik legjobban s ejtik a többiek rovására is. Egy-egy kisebb vidéken a szótagzáró orrhang bele is olvad az előtte álló magánhangzóba s orrhangúvá változtatja. *láká, szégit*. (V. ö. Magy. Nyelvjárások, 117. l.).

Szó belsejében a szótagzáró orrhang rendszeren illeszkedik a reá következő mássalhangzóhoz a képzés helyére nézve, csak az *m* állhat bármiféle mássalhangzó előtt (*háromkor, kezentől*), bár ez is leggyakoribb az ajakhanguak előtt. Az *n* csakis foghangú, az *ny* csak ínyhangú s az *ɣ* csak torokhangú mássalhangzók előtt áll. Ez az illeszkedő hajlam oly erős ezekben a mássalhangzóknak, hogy pl. az *s, zs, cs, ds* vagy *sz, z, cz, dz* hangok előtt is nekik teljesen megfelelő helyen képzett orrhangot ejtünk *n* és *ny* helyett (*hányszor, vonzza; rontsa, jindsa*); *f, v* előtt pedig dentilabialis orrhangot ejtünk (*fönva, könyv*).

A magyar mássalhangzók táblázata.

Ajáshangok (labiales)		Nyelvhangok (linguales)						A képzés módja				
		Foghangok (dentales)		Ínyhangok (palatales)		Torokhangok (gutturales)						
		a nyelv csúcsával képzettek		a nyelv élével képzettek (alveolaris)		a nyelv csúcsával képzettek (postalveolaris)				a nyelv hátsó részével képzettek		
fog és ajak (dentilabialis)	postálveolaris	alveolaris v. interdentalis	IV ₁ -2 -1+2	t	—	—	—	—	—	—	—	—
		—	IV ₂ -3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ket ajak (bilabialis)	a-b	—	a-1	—	f	—	—	—	—	—	—	—
		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
				III ₁ -2	(rʒ)	sz	(rʒ)	z	—	—	—	—
				IV ₁ -3	(sz)	s	(ds)	sz	—	—	—	—
				III ₁ -4	ty	—	gy	j	ny	ly	—	—
				II-5	k	—	g	—	g	—	—	—
				I-6	k	—	g	—	g	—	—	—
					sz	sz	sz	sz	sz	sz	sz	sz
					sz	sz	sz	sz	sz	sz	sz	sz

b) Folyékony mássalhangzók.

A magyar nyelv folyékony mássalhangzói: *l, ly, r*. Az *l* és *r* igen gyakran előforduló mássalhangzók; egyaránt állanak szó elején, belsejében és végén. Azonban nyelvjárásainknak egy nagy része, különösen a Tiszától nyugatra esők, a szótagzáró *l*-t (néha az *r*-t is) elhagyják, megnyújtva az előtte álló magánhangzót.

Az *ly* hangot a magyar nyelvterület legnagyobb részén ma már nem ejtik, hanem helyébe a Dunától nyugatra *l*, a Dunától keletre *j* lép: *ilyen* helyet *illen* vagy *ijen*, *király* helyett *királ* vagy *kiráj*. Csupán a palócz nyelvjárások ejtik mint palatalis liquidát, sőt ezek a nyelvjárások tovább is terjesztették az *ly* körét, s palatalisan ejtenek minden *l*-t *í* előtt (néha *é, ő, ú* előtt is), pl. *télyi* e h. *téli*, *alyig* e h. *alig*. Továbbá *ly*-nek ejtik az *l*-*j* kapcsolatát is; *hallya*, *kellyünk*, másutt *halla*, *kellünk* vagy *hajja*, *kéjünk*. Ámbár az a hang ma már csak ily kis területen él, az irott nyelv állandóan megőrzi ott, a hol régebben külön hang volt. Hogy az *ly* régebben általánosabb, sőt valószínűleg egészen általános használatú volt, egyrészt az a körülmény bizonyítja, hogy nyelvemlékeink kezdettől fogva, több-kevesebb következetességgel, külön jegyet használnak e hang számára; másrészt az a jelenség, hogy a mai nyelvjárásoknak egymással szemben álló *l* és *j* hangját csak a közös eredeti *ly* magyarázza meg.

Az *ly* hang rendesen csak szó belsejében és végén áll; csupán a *lyuk* és néha *lyány* szóban írják szó elején, s ezeket majd *l*, majd *j* hanggal ejtik: *luk* és *juk*, *lány* és *jány*.

c) Pillanatnyi (explosiva) mássalhangzók.

α) Zöngés (lúgy) explosivák.

A magyar nyelv négy egyszerű zöngés explosivát ejt: *g, gy, d, b*, és két diphthongust *ds, dz*. Az egyszerű mássalhangzók állhatnak szó elején, belsejében és végén. A két diphthongus csupán szó belsejében áll (egy-két idegen eredetű szó kivételével, pl.: *dsida*); ekkor is a *ds* csupán *n* után áll, mint szótagkezdő mássalhangzó, a *dz* pedig csakis magánhangzó után.

A zöngés explosivák szó belsejében rendesen szótagkezdők, s leginkább magánhangzók után állanak. Eredeti szavakban a

mássalhangzók közül csakis a képzés helyére nézve nekik teljesen megfelelő orrhang állhat előttük (*mb, nd, nygy, yg*), vagy néha *l, r*. A szó belsejében, szótag végén csakis képző vagy rag előtt állanak; ekkor is csak lágy mássalhangzók előtt ejtjük őket, a mennyiben kemény mássalhangzó előtt mindig a megfelelő kemény explosiva lép helyükbe, pl.: *vágtam* h. *váktam, vad-tól* h. *vattól*.

β) *Zöngé nélküli (kemény) explosivák.*

A zöngé nélküli explosivák: *k, ty, t, p*, és a két diphthongus: *cs, cz*. Ezek a mássalhangzók egyaránt állanak szó elején, belsejében és végén, csupán a *ty* nem áll szó elején (az egy *tyúk* szó kivételével). Szó belsejében rendszeren szótagkezdők s majdnem mindig magánhangzó után állanak; mássalhangzó csak akkor áll előttük, ha a *tó* maga mássalhangzóval végződik s ehhez járul kemény explosivával kezdődő rag vagy képző. Ilyenkor sem állhat előttük más, mint liquida, orrhang, vagy szintén kemény mássalhangzó; bármely lágy mássalhangzó kemény explosiva elé kerülve a megfelelő kemény mássalhangzóra változik (*eszt* e h. *ezt*; *szaptam* e h. *szab-tam*; *étykor* e h. *egy-kor*). Az orrhangok közül a kemény explosivát is csak az előzheti meg, a melyik a képzés helyére nézve neki megfelelő (*lányka* e h. *lány-ka*; *önnyük* e h. *önt-jük*; *arumpor* e h. *arany-por*); csupán az *m* állhat bármely explosiva előtt.

Szótag végén még ritkábbak e mássalhangzók; leginkább csak akkor állanak, ha szó végére kerülve, mássalhangzóval kezdődő rag vagy képző következik utánuk.

d) *Folytonos (spirans) mássalhangzók.*

α) *Zöngés (lágy) spiransok.*

A magyar nyelv lágy spiransai: *j, zs, z, v*. E hangok egyaránt állanak szó elején, belsejében és végén; csupán a *j*-t nem tekinthetjük szótag végén igazi mássalhangzónak, mert ily helyzetbe kerülve diphthongust alkot az előtte álló magánhangzóval (*v. ö.* magánhangzó diphthongusok). A Dunától keletre eső nyelvjárások az *ly* helyett is mindig *j*-t ejtenek, sőt a Tiszán túl egyes szavakban az *l* helyébe is *j* lép (*tajiga* e h. *taliga, pájinka* e h. *pálinka*).

A *v*, *z*, *zs* mint szótagvégző hang nem állhat kemény mássalhangzó előtt, ily esetben mindig a megfelelő kemény spirans lép az illető hang helyébe: *éfszázad* e h. *év-század*, *aszt* e h. *az-t*, *keszte* e h. *kezd-te*.

β) *Zöngé nélküli (kemény) spiransok.*

A magyar nyelv kemény spiransai: *s*, *sz*, *f*, s ide sorozhatjuk a gége spirans hangját, a *h*-t. Az *s* és *sz* igen gyakori mássalhangzók a szó elején, belsejében és végén is; az *f* szó végén ritka, leginkább csak idegen szavak végén áll. A *h* a magyar kiejtésben csak szótagkezdő mássalhangzó lehet, s ha az írásban elő is fordul néha a szó végén, a kiejtésben sohasem hangzik. A kemény spiransok mint szótagvégző mássalhangzók csakis szintén kemény mássalhangzók előtt állhatnak; de pl. *idősbik*, *creszd el* helyett azt mondjuk: *időzsbik*, *erezd el*.

9. Hosszú és kettős mássalhangzók.

A magyar nyelvnek egyik jellemző sajátága, hogy minden mássalhangzót ejtethet hosszan és kettősen.

Hosszú a mássalhangzó akkor, ha képzése annyi ideig tart, mint két rövid mássalhangzóé, s e közben a hangképző szervek működésében semmiféle változás sem áll be, pl.: *áss*, *aggy* (adj), *agg* stb. A folyékony és a folytonos hangokat úgy ejtjük hosszan, hogy a beszélő szervezet két rövid hangnak megfelelő ideig marad változatlanul, s e közben az illető hang folyton hallatszik. A hosszú explosivákat képezve, a hang csakis egy pillanattig hallatszik, ép úgy mint a rövideknél, t. i. midőn az elzárt szájüreget hirtelen megnyitjuk; azonban a képzésükre szolgáló zár tart annyi ideig, a meddig két rövid hangot lehetne képezni. Tehát nem maga a hang, hanem e mássalhangzó képzésekor keletkező szünet hosszú.

Ily hosszú mássalhangzót a magyar nyelv csakis szó végén ejt; a szó belsejében, két magánhangzó között, a hosszú mássalhangzóból kettős mássalhangzó lesz, mivel két szótag között oszlik meg: *ás-son*, *agy-gyon* (adjon), *ag-gódik*. Az ilyen kettős mássalhangzó képzésének módja ugyanolyan, mint a hosszúé; a

beszélő szervek változatlanul maradnak, míg a két hang képződik, csak a lehellet kibocsátásában történik némi változás, annyi t. i. hogy az illető hang második felét új lehelletkibocsátással képezzük. tehát mintegy újra kezdjük. Ily módon a mássalhangzó első fele befejezi az első, másik fele pedig kezdi a második szótagot.

Hosszú mássalhangzók a magyarban csakis szó végén, magánhangzó után állhatnak. Mihelyt az ily hosszú hang egy más mássalhangzó után kerül, mindig megrövidül: *erősebb*, de: *erősb*; *kevesebb*, de: *kevesbedik*; *között*, de: *közt*; *írott*, de: *írt*; *Kolozsvárott*, de: *Kolozsvárt*. Ép így megrövidül ez a hosszú hang, ha utána még egy mássalhangzó jut: *lenn*, de: *lent*; *menny*, de ragokkal így ejtjük: *menybe*, *menyről* stb.; *mell*, de ragokkal így ejtjük: *melbe*, *melnek*, *melről* stb.; *eggy*, mássalhangzón kezdődő szó előtt rövid *gy*-vel hangzik: *egy bot*. — Az *l* hosszú magánhangzó után sem hangzik hosszan; ezeket *áll*, *váll* így ejtjük: *ál*, *vál*.

Leggyakrabban ejtett hosszú mássalhangzók az *l* és a spiransok, ritkábbak a lágy explosivák s csak néha fordulnak elő az orrhangok és a kemény explosivák. A hosszú mássalhangzók használatát a következőkben állíthatjuk össze:

m. Nem hangzik hosszan egy szó végén sem.

n. Hosszú ezekben: *lënn*, *fönn* stb.; némely nyelvjárás hosszan ejti ezt is: *azonn*.

ny. Hosszú ezekben: *mënnny*, *szenny*, *könnny*; továbbá minden *n*, *ny* végű ige felszólító módjának 2-ik személyében: *köszönnny*, *mënnny*, *fonny* (köszönj, stb.).

l. Hosszú ezekben: *këll*, *kall*, *hall*, *vall*, *ell*, *hull*, *lehell*, *fuvall*, *lövell*, *mell*, *toll* stb.

r. Hosszú csupán ezekben: *orr*, *forr*, *varr*; hár e szavakban is inkább hosszú magánhangzó és rövid *r* hangzik: *ór*, *fór*, *vár* (és *var*).

b. Csak a középfok *bb* képzőjében hosszú: *jobb*, *szëbb*.

d. Csak a *d* és *v* tövű igék felszólító módjának 2. személyében, a tárgyas alakban, hangzik hosszan: *add*, *vëdd*, *tëdd* stb.

gy. Hosszú az *ëggy* szó végén; továbbá a *d* és *gy* végű igék felszólító módjának 2. személyében: *aggy*, *maraggy*, *haggy*, *faggy* (adj, stb.) — és *higgy*.

g. Hosszú ezekben: *függ, agg, régg.*

dz. A *dz* végű igék felszólító módjának 2. személyében hosszán hangzik: *öveddz, takaróddz, fogóddz.*

p. Hosszú e két szóban: *csépp, topp.*

t. Hosszú a helyhatározó ragban: *itt, ott; alatt, fölött, mellett, előtt; Győrött, Kolozsvárott* stb., továbbá hosszán hangzik az igék befejezett cselekvésének s a nomen perfecti képzőjének *tt*-je magánhangzó után: *írott, olvasott* stb.

ty. Hosszú ezekben: *fütty, petty, pitypalatty, jityfiritty.*

k. Csak néhány jövevényszóban hosszú, minők *lakk, frakk.*

cz, cs. A *cz* hosszú a *d, t* végű igék második személyében: *tuccz, maraccz* (tudsz. maradsz); — és *meccz* (metsz). — A *cs* csak a *t* végű igék fölszólítójában: *fűccs, taníccs.*

v, zs. Nem hangzanak hosszán egy szó végén sem.

z. Hosszú a *z* végű igék felszólító módjának 2-ik személyében: *hozz, tűzz, húzz* stb.

j. Hosszú e szóban *ujj*, továbbá a *j* végű igék felszólító módjának 2. személyében: *vájj, bújj, fújj, fejj.*

f. Nem hangzik hosszán, csak hangutánzásban: *puff.*

sz. Hosszú e szókban *rossz, léssz*; továbbá az *sz* végű igék felszólító módjának 2-ik személyében: *válassz, szakassz, vadássz, heveréssz* stb.

s. Hosszú az *s* és *t* végű igék felszólító módjának 2-ik személyében magánhangzó után: *áss, keress; vess, ne vess* stb.

Kettős mássalhangzók csak két magánhangzó között állhatnak, és pedig egyaránt rövid vagy hosszú magánhangzó után.

Kettősen ejthetünk bármely mássalhangzót; így kettős az *n* ezekben: *honnán, innen, onnan*; — kettős *ny* hangzik a következőkben: *fomnyad, szunnyad, ennyi, unnyi, könnyű*; — kettős *l*: *ellen, felleg, hullám, villám* stb.; — kettős *ly* (illetőleg *lj* vagy *ll*): *ilyen, olyan, halljuk*; — kettős *r*: *virrad, forró, arra, zörren* stb.; — kettős *bb*: *abban, ebben, lobban, dobban*; — kettős *d*: *addig, meddő*; — kettős *gy*: *faggyú, poggyász*; — kettős *g*: *aggat, faggat, nyaggat*; — kettős *p*: *röppen, csöppen, toppan, koppan, kappan*; — kettős *ty*: *lottyán, szottyán*; — kettős *t*: *kettő, retten, itten, ottan*; — kettős *k*: *bökken, csökken, rokkán, rekken, pukkad; ekkor, akkor; mekkora, akkora, ekkora*; — kettős *cz, cs*: *écezőr* (egyszer), *hacczor* (hatször) stb.; *mocczán; fűccsen*; — kettős *dz*:

pedtzi, tekerődszik stb.; — kettős *z*: *hozzá*; *izzad*; — kettős *j*: *lējjobb, fűjja, tojjon* stb.; — kettős *sz*: *össze, vissza*; *asszony, hosszú, bosszú, vessző*; — kettős *s*: *lassú*; *ússon, lússon* stb.

Kettős mássalhangzó jön létre akkor is, ha a szóvégi hosszú mássalhangzó szó belsejébe jut: *szennyes, éggyet, függő* stb. Továbbá főleg a következő esetekben: 1. valahányszor a *-val, -vel* rag mássalhangzón végződő szóhoz járul: *házzal, lábbal* stb.; — 2. ha *j*-vel kezdődő rag kerül *d, t, ty, sz, z, s, j, l* után: *aggyon, arasson, haggyon, hozzon, vadászsa. süsse, bújjon, hajjon* (*haljon* és *halljon*); a nyugati nyelvjárásterületen ez így hangzik: *hallon*); — 3. *az, ez* névmás ragozott és összetett alakjaiban: *ahhoz, ettől, erről, abból, annyi, efféle, affelől* stb.; — 4. összetett szavakban, pl.: *minnyájan* (mindnyájan). *ünnep, tennap* (tegnap).

10. A hangok kapcsolatai.

Az egyes hangok kapcsolataiból alakulnak a beszéd összefüggő részei: a szótagok, szólamok és mondatok.

Beszéd közben az egyes hangok nem sorakoznak úgy egymás mellé, a mint őket külön-külön ejtjük, hanem az egymás után következő hangok bizonyos tekintetben alkalmazkodnak egymáshoz. A magyarban az egyik hangról a másikra rendszeren a legrövidebb úton megy át a szervezet. E közben a következő átmenetek fordulnak elő:

1. Két egymásután következő magánhangzó mindig két külön szótaghoz tartozik; mielőtt tehát a második magánhangzó képzése megkezdődnék, új leheltetikibocsátáshoz fogunk. E közben a zöngé folyton tart, a míg a szájüreg az egyik magánhangzónak megfelelő alak helyett a másikat veszi fel. A mindennapi kiejtésben ilyenkor a nyelv keresztül szokott menni az *i* vagy *j*-nek megfelelő helyzeten, s a két magánhangzó között valóságos *i* vagy *j* hangzik: *fijáim* e h. *fiaim*, *rejá* e h. *reá*, *kiját* e h. *kiált*, *tēja* e h. *tea*; ilyen az átmenet gyakran még akkor is, ha a két magánhangzó két külön szóhoz tartozik: *ide jér* (ide ér), *írta jaszt* (írta azt).

2. Ha magánhangzó után zöngés mássalhangzó következik, vagy viszont, az átmenet ideje alatt folyton hangzik a zöngé.

Ha ellenben a mássalhangzó zönge nélküli, a magánhangzó képzésével egyidejűleg kezdődik, ill. végződik a-zönge.

3. Két egymás mellett álló mássalhangzó között az átmenet különböző lehet. A magyar nyelv ilyenkor is arra törekszik, hogy az átmenet az egyik hangról a másikra a lehető leg-rövidebb úton történjék, s ezért az egymás mellé került, de a képzés módja tekintetében egymástól különböző mássalhangzók lehetőleg illeszkednek egymáshoz. Állandó hatással vannak egymásra a kemény és lágy mássalhangzók. A magyar kiejtés ugyanis egymás mellett vagy csak kemény, vagy csak lágy mássalhangzókat kedvel; ha tehát különböző képzésmóduak kerülnek össze, az egyik rendszeren megváltozik a másiknak hatása alatt. Az illeszkedés iránya rendszeren hátraható, vagyis az első hang változik meg a rá következőnek hatása alatt. Ennek oka az, hogy a második mássalhangzó mindig szótagkezdő hang, s mint ilyen erősebb hangsúlyú az őt megelőző szótagvégző hangnál. A mássalhangzók ezen illeszkedésének esetei a következők:

a) Kemény mássalhangzó előtt csak szintén kemény mássalhangzó állhat, tehát ha lágy állana előtte, ez ugyanolyan képzésű kemény mássalhangzóra változik: *b: p, dop-tam, hap-tól, zap-kenyér*; — *d: t, vat-kan, at-hat*; — *g: k, vák-ta, rák-tok*; — *gy: ty, vaty-tok (és vattok), ety-ház*; — *v: f, néf-telen, éf-könyv*; — *z: sz, asz-t, kűsz-te*; — *zs: s, durás-fészek*.

b) Lágy explosivák és *z, zs* előtt rendszeren csak lágy mássalhangzó áll. A lágy mássalhangzók assimiláló ereje már nem oly erős és nem oly általános, mint a keményeké, azonban még mindig elég gyakori, pl. *k: g, lög-dűs, lag-zi*; — *p: b, lob-dos, kab-zsi*; — *s: zs, ázs-d*.

c) A képzés helyére nézve csak az orrhangok illeszkednek, a mennyiben rendszeren ugyanott képezzük őket, a hol a rá következő mássalhangzót; pl. *lány, de: lám-ba, lán-ka; torony, de toromba*. (V. ö. a mássalhangzók használatát.)

A magyar kiejtés még más esetekben is egyszerűbbé teszi az átmenetet egyik mássalhangzóról a másikra. Ha *d, t* után *zs, s* vagy *z, sz* következik, rendszeren a *ds, cs* ill. *dz, ez* mássalhangzó diphthongus lesz belőlük, vagyis a *d, t* a képzés helyére nézve teljesen a rá következő spirans hanghoz illeszkedik: *lác-z (látsz), tarcsa (tartsa)*.

Két egymásután következő explosiva képzésekor az elsőnek megfelelő zár csak akkor nyílik meg, midőn a második számára szolgáló akadály már megvan, mint pl. ebben *kaptam*; vagy legalább az első zár megnyílása, s a másodiknak felállítása egyidejűleg történik, pl. ebben: *raktam*, *patkó*. Közvetlenül történik az átmenet akkor is, ha explosivára az ugyanazon helyen képzett *l* vagy orrhang következik. Az ilyen kapcsolatban: *adlak*, a nyelv a *d* képzésének megfelelő helyen marad, s úgy nyílik meg két oldalt a szájüreg. Ha pedig az explosivára orrhang következik, pl. *lehetne*, *kap ma*, az explosiva zárja változatlan marad, s csak a lágy *ny* megnyitásával képződik az orrhang. Ép így változatlanul marad a zár, ha orrhangra ugyanazon a helyen képzett explosiva következik: *angyal*, *ember*; ilyenkor a lágy *ny* bezárul, s a szájüreg megnyitával már az explosiva hallatszik.

11. Hangsúly.

Beszéd közben hangunkkal kétféle változás történhetik. Ha a tüdőből jövő levegőt hangok képzésére akarjuk fordítani, bizonyos erővel kell azt onnan kilöknünk. Minél nagyobb ez az erő, annál erősebben ütközik a kijövő levegő a hangszalagokba, a létre jövő rezgési hullámok annál nagyobbak, s a hang is annál erősebb, vagyis annál hallhatóbb. Másrészt a hangszalagok különböző feszültséggel állhatnak a kijövő levegő elé; minél feszültebbek a hangszalagok, annál több a létrejövő rezgési hullámok száma, s annál magasabb a keletkezett hang. Tehát minden egyes szótagon, melyet kiejtünk, megfigyelhetjük a hangnak erősségét és zenei magasságát.

Beszéd közben hangunk erőssége és magassága nem marad egyforma, hanem szótagonként (néha még a szótagon belül is) változik. A hangnak ez a folytonos változása teszi beszédünket kellemessé és érthetővé; e nélkül a beszéd nemcsak a fülnek volna kellemetlen, hanem az érthetőséget is nagyon megnehezítené. Hangunk erősségének és magasságának ezt a folytonos változását nevezzük hangsúllynak. Tehát e névvel hangunknak kétféle sajátosságát jelöljük, pedig e kettő nem jár mindig együtt. Nehogy tehát a szó kétértelmű használata zavart okozzon, külön kell

mindig megnevezniük az erősségi és a magassági hangsúlyt; az előbbit alkalmas szóval nyomatékknak is nevezhetjük.

A nyomaték, a melylyel az egyes szótagokat kimondjuk, nem egyforma beszéd közben, és különböző nyomatékú szótagokat kell megkülönböztetnünk; azonban, — s ezt ki kell emelni — olyan szótag nem fordul elő beszéd közben, a melyet semmi nyomatékmal se ejtenének, így tehát hangsúlytalan szótagokról nem is beszélhetünk, mert hisz minden egyes szótagnak van valami súlya, bármily csekély esetleg ez a súly.

A magyar kiejtést vizsgálva, a nyomatékknak öt fokát kell megkülönböztetnünk; e fokok erőssége azonban nem különbözik egymástól annyira, mint pl. a német vagy angol nyelv különbözőkép kiemelt szótagjainak nyomatéka. Az öt különböző erősségű nyomaték elnevezésére a következő szavakat használom: a legerősebben ejtett szótag erős nyomatékú; a következő négy fokot számokkal jelölve, a legerősebb az elsőrendű nyomaték, ezután sorban következnek a másod-, harmad- és negyedrrendű nyomaték.

A hang magasságának változása gyakran szintén az értelem kifejezésére szolgál. Sokszor változik ugyan a beszélő hangjának magassága a nélkül is, hogy az a jelentésnek valami külön módosulását vagy árnyalatát fejezné ki; ilyenkor ez főleg egyéni sajáttság. Gyakran tapasztaljuk ugyanis, hogy egyik ember beszéde kedvesen csengő, behizelgő, míg a másiké unalmasan egyhangú, vagy pedig kiállhatatlanul éneklő; mindez a hang magasságának kellemes vagy kellemetlen változtatásától függ. Tehát minden ember változtatja beszéd közben hangjának magasságát; a míg azonban ez a változás nem szolgál a különböző értelem kifejezésére, nem is tartozik vizsgálódásunk körébe. A magyar nyelvben a hang magassága nem szolgál annyira a különböző értelmi árnyalatok kifejezésére, hogy a magasságnak többféle fokát kellene megkülönböztetnünk. Elég, ha csak a hang magasságheli változásának irányáról szólunk s megkülönböztetünk magas és mély hangot, s beszélünk a hang emelkedéséről és ereszkedéséről.

12. A szótagok alakulása és hangsúlya.

Szótagnak nevezzük az egy lehelletkibocsátással képzett hangcsoportot. Minden szótagnak van egy legfontosabb része, a mely köré a többi hang csoportosul. A szótagnak ezt a részét nevezzük *sonans* elemnek, s köréje csoportosul a többi, a *consonans*. A magyarban a *sonans* elem mindig a magánhangzó, a mely nélkül magyar szótag nem ejthető; a köréje sorakozó mássalhangzókkal együtt alakul a szótag.

A mássalhangzók a magánhangzók körül a következő rendben helyezkednek el. A két magánhangzó között álló mássalhangzó mindig a második szótaghoz tartozik, még akkor is, ha ez a mássalhangzó a szó végén áll, s utána magánhangzón kezdődő szó következik (*szaba-dé-let*; *azá-por*). Tehát a magyarban minden szótag mássalhangzón kezdődik, kivéve ha maga a szólam első hangja magánhangzó, vagy ha két magánhangzó kerül egymás mellé (*össze illenek*; *ha elmegyek*; *fi-a-im*). Ámbár ez utóbbi esetben is a mindennapi kiejtésben *j*-t ejtünk a második magánhangzó előtt: *fi-ja-jim*, *le-jány*. (V. ö. A hangok kapcsolatai.)

Ha két magánhangzó között két mássalhangzó van, az egyiket az első, a másikat a másodikhoz ejtjük, még akkor is, ha a két mássalhangzó a szó végén áll s az utánuk következő szó magánhangzóval kezdődik (*kap-tam*, *at-tam*; *ir-t ott*; *vol-t az*; *vezes-s el*). Két mássalhangzót nem szeret a magyar nyelv sem szótag elején, sem a végén. A szó elején magyar szóban elő sem fordul s az idegen szavakban is lehetőleg kerül a magyar kiejtés (*király*, *iskola*, *goróf*). Ha két magánhangzó közé három mássalhangzó kerül, kettőt ejtünk az első szótag végén s csak egyet a következőnek elején (*kedv-ből*, *holt-ra*). Az ilyen szótag azonban ritka, mert ezen úgy segít a magyar kiejtés, hogy, ha csak lehet, elhagyja a három mássalhangzó egyikét, rendesen a középsőt: *asz-mon-ta* (azt mondta), *miny-nyá-jan* (mindnyájan), *ker-be* (kertbe), *kesz-tem* (kezdttem).

A magyar nyelv tehát ilyen alakot szeret adni a szótagnak: elül rendesen egy mássalhangzó áll, ezt mindig magánhangzó követi, a mely be is zárhatja a szótagot, de következhetik utána egy, sőt néha két mássalhangzó is.

A hangsúlyról egyes szótagokon belül csak keveset szólhatunk. A nyomaték, a melylyel ejtjük, nem magától az illető szótagtól függ, hanem a helytől, melyet a szólamban vagy a mondatban elfoglal. Azonban magán az egyes szótagon sem marad a nyomaték mindvégig egészen egyforma. A hang erejének legnagyobb része a magánhangzóra és az őt megelőző mássalhangzóra jut; ezentúl fogy a nyomaték, s a szótagvégző mássalhangzóra már kevesebb jut; még kevesebb jut rá, ha két mássalhangzó van a szótag végén. Tehát a rövid magánhangzóra végződő szótagon egyenletes a nyomaték; a hosszú magánhangzós szótag második felében már ereszkedik egy kissé; a zárt szótag nyomatéka a magánhangzón egyenletes, az utána következő mássalhangzón gyengül (*decrecendo*).

A hang magassága ritkán változik a szótagon belül, s ha változik is, ez nem az illető szótag minőségétől, hanem mondatbeli helyétől s az egész mondat értelmétől függ. A hang változásának iránya magában a szótagban vagy emelkedő vagy ereszkedő.

13. Szólamok alakulása és hangsúlya.

Az olyan szótag-csoportot, melynek ejtése közben szünetet nem tartunk, hanem melyet mint egységes egészet mondunk ki, nevezzük szólamnak. A szólam állhat egy vagy több szóból; leggyakrabban több, az értelem szerint külön való szó alakul szólamná.

Szólamokká csakis a közvetlenül egymás mellett álló szavak alakulhatnak, tehát a szólamok alakulása összefügg a szórenddel is. A szavaknak szólamokká alakulása függ első sorban a beszélő céljától; a mint mást és mást akarunk kifejezni, másképp alakítjuk a mondat egyes részeit szólamokká.

A mely szóra a beszélő legnagyobb figyelmet akar fordítani, azt az által emeli ki, hogy előtte rövid szünetet tart s magát a szót nagyobb nyomatékkal ejti, vagyis szólamot kezd vele. Egy szólamba tehát az egymás mellett álló s egymásra vonatkozó mondatrészek tartoznak, melyeket az első szótagnak nagyobb nyomatéka kapcsol össze.

Szólam élén állhat az állítmány, alany s bármely határozó,

ha a beszélő figyelmet akar rájuk fordíttatni; továbbá a jelző, ha a jelzett szó értelmének változtatására szolgál. A szólam belsejében állhat az állítmány, ha valamely más mondatrészt akarunk különösen kiemelni; ez esetben mindjárt az illető mondatrész után foglal helyet. Állhat továbbá a szólam belsejében és pedig rendszeren az állítmány mögött az alany vagy bármely határozó, ha az állítmányt vagy valamely másik határozót akarunk kiemelni. A jelző is a főnevét megelőző szólam belsejében áll, ha csak díszítésül szolgál. Csakis a szólam belsejében állhat a névutó, egybeejtve főnévvel, továbbá a kötőszók, a melyek mindig az előző szólamhoz csatlakoznak.*

A szólamok alakulása nagyon változatos nyelvünkben, a nyomaték eloszlása azonban az egyes szólamokon belül mindig egyforma. Legnagyobb nyomaték jut a szólam első tagjára, s ez lehet erős elsőrendű nyomaték.

A szólam első tagja rendszeren elsőrendű nyomatékot kap; erős nyomaték csak akkor jut rá, ha a beszélő a szólamot különösen ki akarja emelni, ilyen pedig csakis az állítmány szólama lehet. Néha a különben egybetartozó szavak csoportja oly hosszú, hogy szünet nélkül nem tudjuk kiejteni; ez esetben alkalmas helyen megszakítjuk, rövid pihenőt tartunk s az utána következő részt másodrendű nyomatékkal kezdjük. Néha egy-egy szólamot a mondat elején is másodrendű nyomatékkal kezdünk, ha nem akarunk különös súlyt fektetni rá. Az első szótag után a többi mind kisebb nyomatékkal ejtjük és pedig váltakozva majd harmad-, majd negyedrendűvel.

A másodikra és minden utána következő páros számú helyen álló szótagra negyedrendű, a harmadikra s minden utána következő páratlan számú helyen álló szótagra harmadrendű nyomaték jut.**

Miután a magyarban erős, első- és másodrendű nyomaték

* A szólamok alakulását részletesen tárgyalom „Hangsúly a magyar nyelvben“ cz. értekezésemben. (Nyelvtud. Közl. XXI. k.)

** A példákban a különböző hangsúlyt különböző betűk jelölik: **erős**, **elsőrendű**, **másodrendű** hangsúly; a harmad- és negyedrendűt nem szükséges jelölni. A szólamokat | választja el egymástól; azonban a szólam belsejében másodrendű nyomatékkal kezdődő részt nem különítem el, csakis az első tag nyomatékát jelölöm.

csakis a szó első tagjára eshet, minden szólam új szóval kezdődik; vannak azonban, mint láttuk, olyan szavak is (névelő, kötőszó), melyekre a mondatban sohasem jut ilyen nyomaték. Ha tehát ezek állanak a mondat élén, a szólam csak az utánuk következő szóval kezdődik, őket pedig külön mint szólamelőzőt ejtjük; nyomatékuk a páratlan számú szótagokon harmad-, a páros számúakon negyedrendű:

Pl.: Aztán | **elgyere**. A | **gró**tot láttam.

Ilyen szólamelőző rész előfordulhat két mondat között is:

Sok | **azt** véli | ha | **más** nyelvet | rosszul beszél | okosabb | mintha | *magyarul* | **jól** szólna.

A hang magasságának változása semmi befolyással sincs a szólamok alakulására.

14. Mondatok alakulása és hangsúlya.

Két lélekzetvétel közé eső szólamcsoportot nevezünk mondatnak. Az ily phonetikai mondat állhat egy vagy több, az értelem szerint külön való mondatból; azonban minden egyes phonetikai mondat végének egybe kell esni egy nyelvtani mondat végével. A mondat egyes részeinek nyomatéka függ az őt alkotó szólamok jelentésétől és fontosságától.

A szólam a mondatban háromféle nyomatékkal kezdődhetik; az első szótagot ejthetjük erős, elsőrendű vagy másodrendű nyomatékkal. Hogy minden egyes szólamra e három közül milyen nyomaték jut, függ az illető részek fontosságától s a beszélő ezéjlatól.

Minden olyan mondatrészt, melyre a beszélő a halló figyelmét fel akarja hívni, akár mivel nem tudottnak tartja, vagy ha tudja is, különös figyelmébe akarja ajánlani, szólam elején elsőrendű nyomatékkal ejti. Ilyen elsőrendű nyomaték illeti meg első sorban az állítmányt. Ha azonban nem magára a cselekvésre akarjuk a hallót figyelmeztetni, hanem annak módjára vagy valamely körülményére, egy más mondatrészt kell kiemelnünk, s az így kiemelt mondatrész után, ugyanabban a szólamban áll az állítmány is. Ez a szólam szintén elsőrendű nyomatékot kap. Ha

ezen kívül egyéb mondatrésze is fel akarja a beszélő a halló figyelmét hívni, mivel ezt is ismeretlennek tartja, elsőrendű nyomatékkal kezdi azt a szót is, a melynek élén ez a mondatrész áll.

Az erős hangsúly csak arra való, hogy a mondat egy részére különös figyelmet fordítsunk. Több elsőrendű nyomatékkal bíró szót közlünk, a melyben az állítmány van, különösen is kiemelheti a beszélő azzal, ha erős nyomatékkal kezdi. Ilyen erős nyomatékot hallunk főleg a parancsoló mondatokban, és az olyanokban, a melyek ellentétet fejeznek ki:

Lidi | szólj!

Te | sokat látsz | **én** meg | **semmit**.

Másodrendű nyomatékkal kezdünk minden oly szót, vagy oly részt a szótamon belül, melyről a beszélő azt hiszi, hogy a halló előtt már ismeretes, s maga is inkább csak a gondolat teljessége kedvéért mondja el, vagy azért, hogy félreértés ne keletkezzék.

15. A hang magasságának változása a mondatban.

A hang magasságának változását nem kötik szoros szabályok; az egyes érzelmeket, a kifejezendő gondolat árnyalatait, a mit az írás soha vissza nem tükrözthet, a hang különböző magasságával fejezzük ki. Általános tapasztalat, s ez minden nyelvben úgy van, hogy a magas hang vidámságot, örömet, kellemes meglepetést fejez ki; a mély hang ellenben szomorúságot, fájdalmat.

Külön csakis azon esetekről kell szólnunk, midőn a hang magasságának módosulása a mondat értelmének jelölésére szolgál. Ez történik a kérdő mondatokban; ezeket ugyanis a jelentő mondattól nem a szórend, hanem csakis a hang magasságának változása különbözteti meg. A rendes kérdő mondatokat úgy ejtjük, hogy a hang a mondat első tagjától kezdve folyton emelkedik egész a mondat utolsó előtti tagjáig, az utolsón hirtelen esik: *

* A hang magasságbeli változásának irányát az illető rész elé tett / vagy \ jelenti. Az így jelölt részen egyenletesen emelkedik vagy esik a hang; ha csak egyes szótagon történik ez az emelkedés vagy esés, ezt az illető szótag fölé tett < vagy > jelöli.

/ Megint együtt vagytok?

/ Szeretik egymást?

Ha azonban az utolsó szó egytagú, ezen éri el tetőpontját a hangnak emelkedése, s evvel végződik a mondat:

Tehát / leánya is van?

A mely kérdő mondatban kérdő névmás is van, két részre oszlik az emelkedés. Előbb egyenletesen emelkedik a kérdő szón s a hozzá tartozó szólamon végig, s a következő szólamon újra ugyanazon hangból kezd emelkedni:

/ Mi baja volt az / öreggel?

/ Miért vonakodik / annyira?

Ha a mondatnak csak egy részét kérdezzük, csupán ez egy rész szólamán emelkedik a hang:

Az asszonyság / egészséges?

Szállásom / rendben van?

Te Antal, az asszonyság / semmit se üzent?

Egyes nyelvjárásokban a hangmagasság változásának nagyobb szerepe van a beszédben. Ugyanis egyes mondatok kiemelésére a mondat utolsó, vagy utolsó előtti tagján emelik a hangot, s e hangemelkedéssel néha a nyomaték erősödése is jár. Ily éneklő hangsúly hallható a debreczeni és a székely nép beszédében (V. ö. Nyr. XIX: 70.), a szlavóniai magyarok nyelvében (Nyr. XXIII: 214.) és egyes palóc nyelvjárásokban.

16. Magánhangzók illeszkedése.

A szók és szólamok alakulására nagy befolyással van a magyarban a hangzóilleszkedés törvénye is. E törvény szerint ugyanazon szóban vagy csak magas, vagy csak mély hangok állhatnak; e mellett a ragok és képzők nagyobb részének szintén két alakja van, egy magas és egy mély hangú, s az előbbi csupán magas, az utóbbi csupán mélyhangú szavakhoz járul.

Ha megvan mindkét hangrendben az ugyanazon nyelv- és ajakműködéssel képzett magánhangzó, ezek felelnek meg egymásnak, mint pl. *ú* és *ű*, *ó* és *ő*. Csakhogy a magánhangzók egy

részének nincs ily pontosan megfelelő párja a másik hangrendben; ez esetben a nyelvszokás egy, képzésére nézve hozzá legközelebb álló magánhangzót állít vele egy sorba. Így lett az *ē* párja az *o*, mert az ajakműködés nélkül képzett mély hangok közt nincs középső nyelvallással képzett magánhangzó. Az *é* párja az egy fokkal mélyebb nyelvallással képzett *á* lett, mert ez a hozzá legközelebb álló hosszú mély hangzó. Elősegíthette ezt az is, hogy az *á* pontosan megfelel a régi nyelv *ē* hangjának, melyből ma szintén *é* lett. Az *e*-nek sincs egyenes megfelelője a mélyhangúak között, tehát az ajakműködéssel képzett *a* lett a párja. Az *i*, *í*-nek sincs megfelelő párja a mélyhangúak sorában, sőt még hozzá közel álló hang sincs, úgy hogy pár nélkül maradt, s az olyan rag vagy képző, melyben *i*, *í* van, egyformán áll magas és mélyhangú szavak mellett.

A hangzóilleszkedés tekintetében tehát magánhangzóink így váltakoznak egymással.

Magas hangok: *e*; *ē*, *é*; *i*, *í*; *ü*, *ű*; *ö*, *ő*.

Mély hangok: *a*; *o*, *á*; *—*, *—*; *u*, *ú*; *o*, *ó*.

Az a körülmény, hogy az *i*, *í*-nek nincs mélyhangú párja, és így belejutott mélyhangú szavakba is, megrontotta a hangzóilleszkedés szabályosságát. Ehhez járult még az is, hogy magában a töben is az *oj*, *aj* diphthongusból *i*, *í* továbbá *é* és *ē* lett; s minthogy a magyar nyelv e hangoknak egyenesen megfelelő mélyhangzókat nem ejt, megmaradtak a mélyhangú szavakban, s a hangzóilleszkedésre nézve lassanként közönyösekké váltak a tőszóiban. Ehhez járult még az is, hogy oly idegen szavak is kerültek a magyarba, a melyekben vegyesen áll a magas és mély hangzó. Az ilyen vegyeshangú idegen szavak magánhangzóit sok esetben illeszkedtek, úgy hogy a szó vagy egészen mély-, vagy egészen magashangúvá vált; azonban az *ē*, *é*, *i*, *í* hangok igen gyakran változatlanul megmaradnak a mélyhangú szavakban. A mai nyelvérzék előtt mindazon szavak, melyekben *ē*, *é*, *i*, *í* mély hangzók mellett állanak, hangzóilleszkedés tekintetében mélyhangúak: *dész-kákat*, *susztér-ok*, *borbély-hoz*, *kaczér-ság*, *jáczint-os*. Azonban az olyan újabb jövevényszók, melyeknek utolsó tagjában *e* hangzik, még akkor is magashanguan ragoztatnak, ha a többi szótág mélyhangú: *parlament-ben*, *kataszter-hez*, *mágnes-ség*,

barométer-ben. Ezekhez csatlakoznak az olyan vegyes hangú keresztnevek is, melyeknek utolsó tagjában *e* hang van: *József-től, Albert-nek, Ágnes-hez*.

Nyelvünkben egy másik hangzóilleszkedés is van, t. i. az ajakhangzóké. Ez azonban kis terjedelmű, s csupán annyiból áll, hogy a magas hangok közül az *ē* nem állhat meg az előtte álló szótag ajakhangzója (*ö, ü*) után, hanem belőle is ajakhangzó (*ő*) lesz; pl. *kérték de üztök, vérhez de tűzhöz* stb. Ez az illeszkedés a magyarban újabb fejlődésű s nem szabad összevetnünk a török és mongol nyelvek labialis illeszkedésével, mert ott ez a nyelv egész hangrendszerére kiterjedő jelenség, ép úgy mint a magánhangzók palatalis illeszkedése. Nálunk, mint alább az *ő, ü* hangok fejlődését vizsgálva látni fogjuk, a labialis magas hangok, különösen a tőszótagon túl, csak újabban fejlődtek, és pedig első sorban a tő labialis hangjai mellett. Ez a sajátság csak azt bizonyítja, hogy a magánhangzók illeszkedő ereje nyelvünkben még mindig él és működik.

A magánhangzók illeszkedése a magyarban rendesen előreható, vagyis a ragok és képzők hangzója változik a tő hangrendje szerint. S ez természetes is, mert a fontosabb és jelentősebb tő nem ölthet két, esetleg több alakot a rag vagy képző hangzója szerint; míg ellenben a rag és képző funkciójának érzetét akár két vagy három alakhoz is fűzhetjük. E mellett a tőszótag magánhangzójának változatlan megőrzését elősegíti a reá eső erősebb hangsúly is. A hátraható hangzóilleszkedés csak kivételes jelenség a magyarban, s csupán újabb időben történt néhány összetett szóban, melynek első része elhomályosult (*böstörő* e h. *borstörő, soha, sohun* e h. *sē-ha, sēhun*), továbbá egyes idegen eredetű szavakban. (V. ö. Hátraható hangzóilleszkedés. Nyr, XVI. k.)

MÁSODIK SZAKASZ.

A magyar nyelv hangalakjának története.

Bevezetés.

A hangok változásai.

Bármely nyelv életét vizsgálva, azt tapasztaljuk, hogy a nyelvben állandóság, egyformaság nincs, hanem minden nyelv örökös változáson megy át az idők egymásutánjában ép úgy, mint egy és ugyanazon időben a különböző beszélők ajkán. S a nyelvtudománynak legfőbb feladata az, hogy a nyelveknek e folytonos változását figyelemmel kíséresse, kutassa a benne rejlő törvényszerűséget, s ez által meg tudja érteni és magyarázni az illető nyelv mai állapotát.

Minden nyelvvel többféle változás történik: változik külső, vagyis hangalakja, változik az egyes szavak jelentése, s változik végre a nyelvtani alakok összefüzésének módja. Mind e változás azért történik, mert a nyelv nem oly eszköz gondolataink közlésére, a mit az ember készen kap vagy örököl, hanem folyton fejlődik, s minden egyes egyénnek külön meg kell tanulnia, hogy használhassa.*

Két körülmény okozza főleg a nyelv folytonos változását. Az egyik, hogy az ember társaságban él, s hogy a nyelv ép az embertársainkkal való érintkezésre szolgál. Ez érintkezés célja a kölcsönös megérthetőség; úgy kell beszélnünk, hogy abban, a

* A hangváltozásokról szóló legfontosabb munkák: PAUL, Principien der Sprachgeschichte, Cap. III.; SIEVERS, Phonetik; SWEET, History of English sounds; P. PASSY, Étude sur les changements phonétiques.

kihez szólunk, ugyanazokat a képzeteket, gondolatokat keltsük fel, a melyek bennünk megvannak; vagyis, hogy ugyanazt gondolja, a mit mi gondolunk. S ebből a szempontból alkalmazkodniok kell egymáshoz az embereknek. A kölcsönös érintkezés által megismerünk új fogalmakat, megtanuljuk a régi fogalmaknak új neveit, vagy e neveknek új alakját. S a gyakori használat megszokottá teszi ez új szavakat, alakokat, s a régi feledésbe megy. Minél különbözőbb életmódú s műveltségű emberek érintkeznek egymással, annál nagyobb lesz a kölcsönös hatás. Ez az oka pl., hogy minden nyelv akkor ment át a legnagyobb változáson, midőn idegen népfajok közé került; a magyar, midőn mai hazájába jött, ekkor érvényesült ugyanis a szláv, német, latin, olasz hatás; a latin, midőn Galliába jutott. A kölcsönös hatás azonban nemcsak akkor működik a nyelv átalakításán, ha idegen népfajok érintkeznek egymással, hanem az egy nyelvet beszélő nép különböző műveltségű és foglalkozású egyénei is kölcsönös hatással vannak egymás beszédmódjára.

A másik körülmény, a mi a nyelvek fejlődésére, változására nagy hatással van, az, hogy minden nyelvet a nemzedékek egész sorozata beszél. Az apa nyelvét megtanulja egy új egyén, a gyermek; a mai nemzedék nyelvét átveszi egy új nemzedék. S az új egyén, az új nemzedék változott viszonyok között él, az ő ajkán változik a nyelv is, a mit nem egyszerre ismert meg és sajátított el, hanem lassanként jutott birtokába s fáradsággal kellett megtanulnia. A változás, a mi a régi nemzedék nyelvében megindult, gyorsabban halad tovább az új nemzedék körében. Az átmenet mégis lassú, fokoként elmosódó, mert az egyes nemzedékek nem választhatók el egymástól szoros határvonallal, hanem lassanként következnek egymásután, s mondhatjuk, hogy minden évnek, sőt minden napnak megvan a maga új nemzedéke.

Az ember társaságban él, s a társas érintkezés eszköze a nyelv, a nyelvet különböző nemzedékek tanulják meg egymástól, s így él tovább nemzedékről nemzedékre, s e nemzedékek különböző pszichikai és ethnologiai hatás alá kerülnek; mindezen körülmények hatása alatt változik a nyelv alakja, tartalma és szerkezete.

A nyelv külseje végső elemzésben a hang; azonban beszédünk nem egyes hangokból, hanem a hangoknak összefüggő

csoportjaiból, szavakból, szólamokból s mondatokból áll. Ha tehát a nyelv külső alakjának változásairól akarunk szólni, főleg a hangok változásait kell vizsgálat tárgyává tenni; tényleg azonban a nyelvben nem az egyes hangok változnak, mert ezeknek külön életük nincs, hanem változik a hangoknak egy bizonyos összefüggő csoportja: a szó vagy a szólam. Ha pl. a magyar nyelv története azt mutatja, hogy a *tanít* szó régibb alakja *tanojt*, nem felel meg a valóságnak, ha azt mondjuk, hogy *o*-ból *i* lett, mert tényleg nem ez a hang változott meg, hanem az egész *tanojt* szó helyébe lépett több fokozaton keresztül a *tanít* szó. Ép így ha azt látjuk, hogy a régi *üdnap* szó helyett ma azt mondjuk *ünnep*, nem helyes feltüntetése a tényeknek, ha azt állítjuk, hogy a *d*-ből *n*, az *a*-ból *e* lett; hanem a fejlődést úgy kell felfognunk, hogy az *üdnap* szó helyébe lépett *ünnap*, ennek a helyébe pedig *ünnep*. Minthogy azonban az egyforma hangcsoporttal bíró szavak változása nagyrészt egyformán történt, a fejlődés menetének könnyebb feltüntetése céljából mintegy külön életet tulajdonítunk az egyes hangoknak, s külön tárgyaljuk az egyes hangok változásait, az egyes hangok történetét. Azonban későbbi fejtegetéseink közben soha sem szabad megfeledkezni arról, hogy a hangoknak nincs külön életük a nyelvben, hanem csakis a szavaknak és szólamoknak; s a mit mi hangváltozásnak nevezünk, az nem egyéb, mint a szavak és szólamok külső alakjának változása.

Arra, hogy a szavak külső alakja idő folytán változik, befolyással van első sorban az a két körülmény, a mi a nyelv változását egyáltalán létrehozza. A nyelvet az ember utánzás által tanulja, és pedig első sorban a gyermek a környezetétől. Ez az utánzás nem lehet oly tökéletes, hogy a gyermek egészen úgy beszéljen, mint a felnőtt, a kitől a nyelvet tanulja. Ehhez járul a gyermeknél a beszélő és halló szervek tökéletlensége is. A gyermek gyarló utánzása azonban mindinkább javul, s végül a különbség a régi és az új nemzedék kiejtése között oly csekély lesz, hogy a kölcsönös megérthetést semmikép sem nehezíti.

De nemcsak nemzedékről nemzedékre változik a nyelv külső alakja, hanem változik idő folytán ugyanazon beszélő ajkán is. Az ember egy cselekedetét sem végezheti mindig egy-

forma tökéletességgel. Bármily határozott a keze írása valakinek, mégsem fogja ugyanazt a betűt mindig egyformán írni, s egy bizonyos idő múlva nagyobb különbségeket is észlelhetünk. Meg is tehetjük, hogy összehasonlítjuk ugyanazon egyénnek keze írását különböző időből, s észre is vehetünk rajta némi változást; arra azonban ma még nincs eszközünk, hogy egy ember beszédmódját különböző időből megőrizzük, összehasonlítsuk s a különbségeket megfigyeljük.* Csakis nagyobb időközökből megmaradt irott emlékek összehasonlítása bizonyítja, hogy az emberi beszéd lassan bár, de folyton változik.

Minden ember az ő anyanyelvét is egész életén át folyton tanulja és pedig öntudatlan utánzás által. A gyermekkorban gyorsabban halad ez a tanulás, később azonban mind lassúbbá válik, de meg nem állapodik soha. A felnőtt embernek is bővül a szókincese, változik nyelvében a mondatok szerkesztésének módja s változik kiejtése is; mindez azonban öntudatlanul történik az illető egyén tanulmányainak s környezetének hatása alatt.

A szavak külső alakjának változását a kölcsönös érintkezés hatása alatt kettős elv szabályozza. Első a takarékoság elve, a nyelv ugyanis meg akar szabadulni mindentől, a mi fölösleges; ennek ellenében működik a kölcsönös megérthetőség elve, mely azt kívánja, hogy megtartsunk a nyelvben mindent, a mi szükséges, hogy a velünk érintkezők gondolatainkat azonnal minden nehézség nélkül megértsék. E két elv küzdelme közben változik az egyes szavak alakja. Ha a takarékoság elve az egyes egyénnél önmagára hagyva működhetnék, a nyelv igen gyors változáson menne keresztül, a mi csakhamar lehetetlenné tenné a kölcsönös megérthetést az egymáshoz legközelebb állók között is. Ennek ellenében működik az említett másik elv, úgy, hogy csak az olyan változás állapodhatik meg s válik általánossá, a mit az egyének egy bizonyos csoportja egyformán végrehajt, vagy pedig, ha csak egy-kettő hajtotta is végre, a többi öntudatlanul utánozza. Tehát e küzdelem a két elv között a beszélőkre nézve öntudatlanul történik; s a beszélő soha

* Idővel a fonográf ebben a tekintetben is szolgálatára lehet a nyelvtudományak.

sem érzi, soha sem tudja, hogy ő változtat a nyelven. Mindazonáltal észrevehető e küzdelem azon, hogy minden nyelvben ugyanazon időben a beszélők egy bizonyos csoportja körében, sőt néha ugyanazon beszélő ajkán is, némi eltéréseket tapasztalunk az egyes szavak alakjára s általában a nyelv használatára nézve; vagyis a kétféle ejtés még küzd egymással.

Azt azonban soha sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a nyelv életében minden változás öntudatlanul történik; s az olyan tudatos, egyúttal erőszakos változások, mint pl. nálunk a nyelvújítás volt, kivételek a nyelvek életében.

A kölcsönös megérthetés elve útját állja minden erőszakos és hirtelen változásnak, de nem akadályozza a lassú, folytonos fejlődést. Az egy nyelvet beszélők között ugyanis ritkán van szükség az egész szó, szólam vagy mondat felfogására, hogy egymást megértsék. A megszokás, ugyanazon nyelvnek folytonos használata, képessé teszi a hallgatót arra, hogy megértse a szót, ha csak egy részét hallotta is, a többit önkénytelenül kiegészíti a maga emlékezetéből. S lassanként a halló és a beszélő egyaránt a szónak egy rövidebb vagy bármi más tekintetben változott alakjához fűzi ugyanazt az értelmet; ez által a megindult változás befejeződött, a szónak régi alakja eltűnt, s az új kezdi meg életét. Ez új alakon már most hosszabb használat után ismét újabb változások történhetnek, s idő folytán, ha a folytonos, bár lassan s észrevétlenül történt változások egész sorozatát egymás mellé állítjuk, az első és utolsó láncszem jelentékeny különbséget mutathat, úgy, hogy összetartozásukat gyakran csak tudományos kutatás mutathatja ki. Ha pl. a fentebb említett *üd- nap* szót nézzük, ez nem változhatott meg addig, míg az *üd (id)* szó élt és használatban volt; mihelyt azonban ez a szó az élő nyelvből kiveszett, sem a beszélő, sem a halló nem érezte már az egészet összetett szónak, s a könnyebb ejtésű *ünnap* lépett helyébe a beszélő ajkán, a mit a halló azonnal megértett. Midőn ez is megszokottá vált, egy későbbi nemzedék e már most egységes szón öntudatlanul is érvényesítette a hangzó-illeszkedés törvényét, s megszületett az *ünnap* szó, mely, minthogy jobban illett a magyar nyelv hangrendszerébe, gyorsan általánossá vált.

A folytonos használat közben történő változás magyarázza meg azt is, hogy a leghasználtabb szók mennek a legnagyobb

változáson keresztül; pl. *kē* ebből lett *kegyelmed*, és pedig *kēlmed*, *kelmed*, *kēmed*, *kend*, *kéd* alakokon keresztül, melyek mindegyikének meg volt a maga külön élete, s mindegyik csak az őt megelőzőből jöhetett létre. Ez átmeneti alakok közül több egymás mellett is megmaradhat egy ideig.

Ép így változnak a ragok és képzők is; sőt még könnyebben, mert ezekhez nem valami önálló jelentés, hanem csak bizonyos functió érzete fűződik, s ez rövidebb hangalakkal is összefér. A mai *-ba*, *-be* rag eredetileg *bélé* volt (vagyis a *bél*, *bél* szó és az *é* irányrag) s mint külön szó fűződött a főnévhez: *ház belé*. A folytonos egyforma használat először is összevonta a két szót, úgy hogy a beszélő és halló egy szónak érezte; ekkor már rövidülhetett a rag, mert ha a beszélő azt mondta **házbé* (v. ö. *bémegek* Erdély), már értette a halló, hogy a rag a hova kérdésre felel; s midőn ez az alak vált általánossá, nyitott útja volt a magánhangzó rövidülésének, s lett **házbe*, mely valószínűleg azonnal illeszkedett is, a mi nem volt oly okvetetlenül szükséges, a míg a magánhangzó *é* volt.

Ily folytonos változásnak van alávetve az élő nyelvben minden szó, minden nyelvtani alak, azonban mindig csak az az alak, mely ép akkor él. A beszélőnek soha sincs tudomása az egyes alakok multjáról, s mihelyt egy szó vagy szóalak kiveszett a használatból, megszűnt létezni a nyelv további életére nézve.

Látjuk tehát az eddigiekből, hogy a hangok, illetőleg a szavak változásának oka az, hogy a nyelv folytonos használata által a beszélő és a halló a rövidebb alakokhoz is az eredetinek értelmét fűzi, s idővel e rövidebb alak lép az eredeti helyébe. Nem szabad a mellett figyelmen kívül hagynunk azt sem, a miről már ismételve is szó volt, t. i. hogy a hangok nem magukban, hanem csak a szavakban és szólamokban változnak, és hogy e változás mindig lassan és öntudatlanul történik.

A hangváltozások osztályozásával majd minden fonetikus foglalkozott. Rendszeresen kiemelik a hangváltozásoknak egyik vagy másik fontosabb sajátosságát, s aztán ennek alapján történik az osztályozás. SIEVERS (lásd *Phonetik*, 224. és PAUL: *Grundriss der germ. Philologie*, I. 290.) a hangváltozás lefolyását veszi osztályozási alapul s megkülönböztet hirtelen történő (*springender Lautwechsel*) s lassú hangváltozást (*Lautwechsel durch*

allmähliche Verschiebung der Artikulation). Ez utóbbi csoportban a hangváltozás menete szerint ismét a változásoknak háromféle sorát különbözteti meg: 1. *spontan und bedingt*; 2. *räumliche, dynamische und quantitative Verschiebung*; 3. *zeitliche Verschiebung*. Az ilyen osztályozás azonban nem ad helyes fogalmat a hangváltozást létrehozó okokról; másrészt meg a hirtelen történő hangváltozásoknál is a képzésmódnak ugyanazon változásai lehetségesek, mint a milyenekről csupán a második csoportban szól.

SWEET (i. m. 39–49. §) viszont a hangváltozás okaira alapítja osztályozását, s megkülönböztet belső (*internal*) és külső (*external*) hangváltozásokat; az első csoportba sorozva az olyan változásokat, melyeknek oka magában az illető szóban rejlik, míg a másodikba azok tartoznak, melyeknek oka nem az illető szó alakja, hanem azon kívül a nyelv egyéb elemeiben keresendő. Osztályozza a hangváltozásokat a szerint is, hogy a beszélő vagy pedig a halló szervek kívánják és okozzák-e az illető változást; e szerint vannak organikus és akusztikai hangváltozások. Tovább haladva, a belső hangváltozásokat két csoportra osztja: izolált (*isolative*), melyek nem függenek az illető hang környezetétől, és kombinált (*combinative*), melyek a szomszédos hangok hatása alatt keletkeznek. Az organikus változásoknak ismét három fő fajtát sorolja el: a gégében történő változások (*throat-changes*), a megakasztás változása (*changes of form*) és a képzés helyének változása (*changes of place*). Ez az osztályozás magában foglal minden fontosabb hangváltozást, de nem eléggé áttekinthető, másrészt meg nem választja szét kellőleg a hangváltozásnak okát a hangváltozásnak lefolyásától.

A Phonetika elemeiben (110. s köv. ll.) adott osztályozásomban csakis a hangváltozások lefolyásának módjára voltam tekintettel. Ha azonban e változásokról tiszta képet akarunk nyerni, kettőt kell figyelembe vennünk: először, hogy milyen ok hozta létre az illető változást, s másodsor, hogy hogyan történt a változás lefolyása. Osztályozásunkat kettős alapra kell tehát fektetnünk; először osztályozni fogjuk a hangváltozásokat az őket létrehozó okok szerint, másodsor a beszélő szervek működésében beálló változások szerint.

A hangváltozás oka kétféle lehet; vagy az illető hangok természetéből, helyzetéből ered, vagy pedig az oka az

illető szón kívül áll. Ez ugyanaz a különbség, a mit SWEET belső (*internal*) és külső (*external*) változásnak nevez. Még világosabbá lesz e kétféle változás közt a különbség, ha tovább kutatjuk a változás okát. A belső változások oka mindig az illető hangok képzése módján alapszik, tehát *physiologiai*; egy-egy nehezebb kapcsolat vagy szokatlanná vált képzésmód helyébe valamely könnyebb és szokottabb lép. Ezzel szemben a külső változások oka nem annyira az illető hang képzésének módja, mint inkább a nyelv különböző szavainak hatása egymásra; az egyik szó alakja változtatja a másik szóét, vagy pedig a nyelv egész hangrendszere hoz létre némi változást az egyes szavak hangalakján. Az ilyen hangváltozások okát *psychologiai*nak nevezhetjük.

A *physiologiai* hangváltozások ismét kétfélék lehetnek: vagy csak az illető hang természetében van a változás alapja, ez a *független* (isolált) hangváltozás; vagy pedig az illető hangnak helyzete követeli meg bizonyos irányban a változást, ezt nevezük *függő* (kombinált) hangváltozásnak.

Független hangváltozás például az, ha azt látjuk, hogy a magyarban egy-egy kettős magánhangzó a HB. kora óta egyszerűvé lett, pl. *jou*-ból *jó* lett, a *valou* igenévből *való*; úgyszintén az is, hogy az északkeleti és királyhágóntúli nyelvjárásterület az *ě* helyett ma mindenütt *e*-t ejt, az utóbbi terület az *o* helyett is gyakran *a*-t (*adam*, *házház*). Az ilyen változás mindig lassú átmenet által történik; az ejtésmód, elindulva pl. az *u* helyzetéből folytonos ingadozások között halad az *o* felé, míg végre megállapodik. Az ilyen változás nem csak egyes szavakon történik, hanem a nyelvben bizonyos hajlandóság keletkezik, hogy egy valamely változás felé törekedjék; ez a törekvés aztán magával viszi az ugyanazon helyzetben levő hangokat mind. Ilyen az említett nyelvjárásoknak az a hajlandósága, hogy némely rövid magánhangzót valamivel nyiltabbra változtasson; ezen törekvés működését láthatjuk, ha az *ě*, *o*, *ö* hangok ejtésére nézve összehasonlítjuk a felsőtiszai, maros-szamosközi és a küküllőmegyei nyelvjárást (l. Magy. Nyelvj. 123. l.).

Sokkal gyakoribb és közönségesebb a *függő* hangváltozások esete. A beszélő, mint már láttuk, folyton arra törekszik, hogy minél könnyebb legyen az egymás mellett álló hangok képzése,

minél egyszerűbb legyen az átmenet egyikről a másikra, vagyis hogy minél kevesebb fáradsággal érje el célját. Ez egyszerűsítésnek azonban határt szab a megérthetőség, vagyis csak annyira egyszerűsíthetjük a kiejtést, a míg az a kölcsönös megértést meg nem nehezíti.

Valamely hang változásának oka lehet első sorban a hangsúly, vagyis az erő, melylyel az illető szótagot kiejtjük; továbbá okozhatják a változást azok a hangok is, melyek körülveszik.

Általában minden nyelv életében azt látjuk, hogy az erős hangsúly nemcsak megőrzi, hanem tovább is fejleszti azt a hangot, a melyre esik, és pedig határozottabb, világosabb ejtés felé törekedve; a gyenge hangsúly ellenben határozatlanabb, gyengébb ejtést hoz létre, s az illető hang gyakran egészen el is vész. Így látjuk, hogy a magyarban az első szótag rövid magánhangzója néha megnyúlik; viszont a gyenge hangsúly az oka, hogy a ragok és képzők magánhangzói annyira rövidülnek, sőt gyakran el is vesznek; vagy hogy a magyarban a szótó eredeti véghangzói elvesztek.

A környezet hatása valamely hangra kétféleképp érvényesülhet; vagy mint *assimilatio*, vagy mint *dissimilatio*. Assimilatióknak nevezzük azt a jelenséget, midőn egy hang magához hasonlóvá változtat egy másik mellette, vagy hozzá közel álló hangot

Az *assimilatio*, mint a hangváltozások leggyakoribb esete, igen sokféle lehet. Először is meg kell különböztetnünk azt a két esetet, hogy az illető két hang egymás mellett áll-e (*annyi* ebből *az-nyi*), vagy pedig egymástól bizonyos távolságra vannak (pl. *üttök* e h. *üt-ték*). Irányára nézve lehet az *assimilatio*: 1. *előreható* (*progressiv*), ha egy hang az őt megelőző hangnak hatása alatt változik; ilyen a magyarban a magánhangzó-illeszkedés legtöbb esete, a mennyiben mindig a rag és képző hangzója módosul a tő hangzója szerint. Az egymás mellett álló mássalhangzók előreható illeszkedése, ha pl. *arany*nyal mondjuk e helyett: *arany-val*, *rosszá* e h. *rossz-vá*; *kap-tya* a dunántúli vidéken e h. *kap-ja*. Lehet az *assimilatio* 2. *hátraható* (*regressiv*), midőn az illető hang a reá következőnek hatása alatt változik, tehát az *assimilatio* iránya hátrafelé megy. Ezt látjuk a magánhangzókra nézve egyes összetett szavakban (*böstörő*, *sohun*, *nep-*

estig) s az idegen szavakban, ha a hangrend szerint illeszkednek (*család, császár, vacsora*). A mássalhangzók illeszkedése a magyarban rendesen látraható: pl. *aszt* e h. *az-t*; *váktam* e h. *váy-tam*; *attam, anni* e h. *ad-tam, ad-ni*; *hanni* e h. *hagy-ni, ütyi* palócz e h. *üti*. Végül lehet az assimilatio 3. kölesönös, midőn a két egymás mellett álló hang mindegyike változik bizonyos tekintetben: *agygya* ebből *ad-ja*, a dentalis explosiva és a palatalis spirans közelebb jut egymáshoz, az explosiva helyét változtatja, a spirans pedig a képzés módját s lesz mindkettőből palatalis explosiva; ép így *láttya* ebből *lát-ja*.

Mindezen assimilatiókban a változó hang vagy egészen olyanná válik, a milyen a reá ható hang volt, tehát az assimilatio teljes, vagy pedig csak közelebb jut hozzá s a képzés tekintetében hasonlóbbá válik, ez esetben az assimilatio csak részleges. Teljes az assimilatio ezekben: *annyi, minnyájan, ünnep* (e h. *üd-nap*), *kézzel* stb.; részleges ezekben: *kap-tya, doptam, atthat* (ad-hat) stb.

Fontos végre az assimilatio egyes eseteiben az is, hogy hogyan történt az illeszkedés: a képzésnek módjára-e vagy pedig helyére. A képzés módja hasonul, ha zöngés hangból zöngétlen lesz, vagy fordítva, pl. *hitfány, ötfen* Somogy m., *köszte, lagzi, lázsd, kerezsd* stb.; ha explosivából spirans vagy liquida lesz, vagy fordítva, pl. *váy-gya, rak-tya*; az ugor *d*-ből a magyarban *l* (*velő*) vagy *z* (*tűz*). A képzés helye változik ezekben *lárka* e h. *lányka, aramba* e h. *arany-ba; vetyi, tyűkör* palócz, *egység*. A magyar magánhangzó-illeszkedésben is a képzés helyére nézve történik az assimilatio.

A hangok illeszkedése igen gyakori és sokféle; külön meg kell azonban említenünk a magánhangzók és mássalhangzók kölesönös hatását egymásra. Ez háromféle lehet; vagy oly hatással vannak egymásra, hogy az egyik hang képzésének helye előrébb megy a kemény iny s a fogsor felé, ezt nevezzük palatalis illeszkedésnek; vagy pedig hátra felé megy a képzés helye a lágy iny s a torok felé, ez a gutturalis illeszkedés; végre hasonlóbbakká válhatnak egyes hangok az ajakműködés tekintetében is, s ezt labialis illeszkedésnek nevezzük. A magyar magánhangzók között érvényesül az illeszkedésnek mind a három neme: a mély hangok illeszkedése a gutturalis, a magas hangoké a palatalis illeszkedés, s az utóbbiak közt megvan egy kis mértékben a

labialis illeszkedés is. (V. ö. fentebb a magánhangzók illeszkedéséről szóló szakaszt.)

A magyarban a magánhangzók kevés hatással vannak a mássalhangzókra, de ha mégis hatnak rájuk, a magas hangzók a palatalis, a mély hangzók a gutturalis illeszkedést hozzák létre. Így látjuk ezt a kétféle *k*, *g*-nél, a mennyiben e mássalhangzókat magas hangok mellett előrébb képezzük, mint mély hangok mellett. A palócz nyelvjárásokban *í* és néha *é*, *ű* mellett nagyban érvényesül a mássalhangzók palatalis illeszkedése: *szégyi*, *kérnyi*, *tyűkőr*. A mássalhangzók közül palatalizáló hatása a *j*-nek van: *paréj*, *karéj*, e h. *paraj*, *karaj*; *szakít*, ebből *szakajt*; továbbá az *s*-nek: *iskola*, *hamis* e h. *hamos*. Labializáló hatása van az *l* és *r*-nek: *auma*, *óma*, ebből *alma*; *vádúnyi* Dtül, e h. *vádol-ni*; *morha*, *sorkantyú*, *porancs*; továbbá *köll*, *föl*, *pör*, *söpör*, st.b; ugyanilyen hatása van a *v*-nek: *jova*, *szova*, *lú* e h. **lov*-, *szó*, e h. **szav*.

A dissimilatioval szintén a könnyebb ejtés felé törekszünk, midőn két egymáshoz közel álló *s* teljesen egyforma képzésű hang közül az egyiket kissé módosítjuk. A beszélő szerveknek ugyanis kényelmetlen ugyanazt a hangot ismételve képezni, s ezen könnyít az által, hogy az egyik helyett egy más rokonhangot ejt; pl. *borbély* ebből *barbier*; *fullajtár* ebből *vorreiter*.

Ilyen dissimiláló hatás lehet oka, hogy a Dunán túl a helyett *o*-t mondanak *ú* után álló szótagban: *házo*, *árod*.

A hangváltozások oka másodsorban *psychologiai*, midőn a szó alakja a nyelv egész szerkezetének, vagy valamely más szó vagy szók alakjának hatása alatt változik. Az ily változásokat a lélektan törvényei szerint kell megítélnünk s leggyakoribb esetei azok, melyeket az analogia nevéen foglalunk egybe. Beszéd közben mindig működik az analogia; e lélektani törvény segítségével tanuljuk meg anyanyelvünket s hármely más idegen nyelvet. Hisz lehetetlen volna megtanulnunk minden szó minden alakját, s az egyes szavaknak minden képzelhető kapcsolatát; tehát beszéd közben mindig új alakokat és új kapcsolatokat képezzünk az eddig hallottak és használtak analogiájára.

Midőn anyanyelvünket vagy valamely idegen nyelvet tanulunk, az illető nyelv egész anyaga bizonyos csoportokat alkot

lelkünkben, a mely csoportok megkönnyítik egyes tagjaiknak emlékünkből való felidézését.

Ilyen egyes csoportokká alakulnak pl. az egyforma képzővel ellátott, vagy jelentés tekintetében egymáshoz közel álló főnevek; valamely igének különböző alakjai, vagy viszont a különböző igéknek ugyanazon alakjai, stb.*

Az analogia az egyes szavak alakján főleg akkor hoz létre változásokat, ha valamely szó az egyik analogikus csoportból egy másikba megy át, s ezt vagy physiologiai hangváltozások okozzák, vagy pedig valamely nyelvtani alak funkciójának változása. SIMONYI** az analogikus jelenségeket két csoportba osztja: belső és külső analogiára. Ha valamely szó alakjának változására ugyanazon szónak más alakjai vannak befolyással, ezt nevezzük belső analogiának; ha pedig más szavak hasonló alakjainak hatása alatt változik az illető szó, ezt külső analogiának nevezzük.

Az analogia néha ott is működik, a hol tényleg nincs alapja; az ily eseteket nevezzük hamis analogiának, s ide kell sorolnunk a népetymologia okozta hangváltozásokat.

A physiologiai hangváltozások közé kell sorolnunk a hangváltozások egyes kivételes eseteit is, midőn a szépségre való törekvés változtat valamely szó alakján. Ez okból változtatták irodalmi nyelvünkben a régi *szarándok* szót mai *zarándok* alakjára.

Változásokat okozhat valamely nyelv hangjain az idegen nyelvek hatása is, melyekkel érintkezik. E változás kétféle lehet. A nyelv átvesz szavakat az illető idegen nyelvből s ezeket a szavakat változtatja némi tekintetben; másrészt meg, szorosabb érintkezés esetén, az idegen nyelv hangjai, s egész ejtése módja hathatnak az illető nyelvre. Az idegen nyelvből átvett szavak alakja mindig az átvevő nyelv hangrendszeréhez alkalmazkodik; a szokatlan hangot szokottal pótolja, a nehezebb kapcsolatokat könnyebbé változtatja. Ilyenkor érvényesül legjobban az akusztikai hatás, t. i. az átvevő nyelvnek nincs tudomása az egyes hangok képzése módjáról, hanem csak hallja őket, s a szokatlan

* V. ö. PAUL, Principien der Sprachgeschichte, Cap. V.

** Az analogia hatásáról. (Érték. a nyelv- és széptud. köréből. IX. k. 12. szám.)

hang helyett ejt olyat, a mely hangzásra nézve legközelebb áll hozzá. Így látjuk, hogy az orosz nyelv a görög θ (ang. *th*) helyett *f*-t ejt: *Fedor* (gör. $\Theta\epsilon\delta\omega\rho\varsigma$), a magyarban a német gutturalis *ch* helyett *k*-t ejtünk: *bakter*, *sakter*; a palatalis *ch* helyett pedig *j*-t: *selejt-es* (ném. *schlecht*), az ószláv orrhangú magánhangzók helyett magánhangzót és *m* vagy *n*-t: *galamb*, *rend*. Ha a jövevényszónak egyes hangjait ejti ugyan az átvevő nyelv, de szokatlan a kapcsolatuk. ez esetben is változtat a szó alakján; így pl. a magyarban a szókezdő két mássalhangzó közé vagy elé magánhangzót teszünk, vagy elhagyjuk az egyik mássalhangzót: *király*, *iskola*, *font*.

A hangrendszerhez való alkalmazkodás hatása jelentkezik magának az illető nyelvnek egyes alakjain is, mihelyt valamely változás oly alakot hoz létre, mely ellenkezik a megszokott hangrendszerrel. Midőn például a *tő* végső hangzójának elveszésével ily alakok jöttek létre: *szerelm*, *álm*, a magyar nyelv, mely nem szereti a szó végén a két mássalhangzót, idővel úgy segített magán, hogy egy magánhangzót szúrt közéjük: *szerelém*, *álm*.

Valamely idegen nyelv hatása alatt változhatnak még egyes hangok ejtése módja is. Így egyes megmagyarosodott horvát községek nyelvében a horvát nyelv hatására mutatnak az ilyen egyszerű mássalhangzók: *atam*, *enyi*. A *tót* nyelv hatását kell látnunk a palócz nyelvjárások *á* hangján is. A hangok ilyenféle változását azonban csak igen erős idegen hatás hozhatja létre.

A hangváltozásokat osztályoznunk kell másod sorban a szerint is, hogy hogyan történik a változás; vagyis hogy a beszélő szervek működésében minő változás áll be, midőn a régi hang helyébe egy újabb lép. Ily szempontból osztályozva a hangváltozásokat, a beszélő szervezet egyes részeit kell a kiindulás alapjául vennünk. E részek: a tüdő, a hangszalagok s a száj- és orrüreg.

A tüdő folyton működik beszéd közben, a szó alakját azonban csak annyiban változtathatja, hogy egyes részeiben majd erősebben, majd gyengébben lökjük ki a hang képzésére szolgáló levegőt, s ez által változik a szó egyes részeinek nyomatéka. Az erősségi hangsúly e változása fontos az olyan nyelvekben, a hol a hangsúly a szónak különböző helyén lehet; így pl. a latin nyelvnek különböző helyre eső hangsúlya idő folytán

sok változáson ment át. A magyarban ez csak annyiban fontos, hogy egyes szavakat mondatbeli különböző szerepük szerint majd erősebben, majd gyengébben ejtünk, pl. az *egy* szó nyomatékosabb ha számnév, mint ha névelő.

A hangszalagok működése már nagyobb változásokat szülhet. Láttuk már fentebb, hogy a hangszalagok vagy rezegnek beszéd közben, vagy nem; e két működés változása hozza létre a zöngé, zöngés és a zöngé nélküli hangok közti átmenetet. Ide tartozik az olyan változás, midőn *b*-ből *p*, vagy *s*-ből *zs* lesz. A hangszalagok működésének változása hozza létre továbbá a hangos beszéd és susogás közti különbséget is.

A legtöbb hangváltozást a módosító részek működésének változása szüli. A módosító részek közül aktív szerepe van a lágy ínynak, a nyelvnek, az alsó állkapczának és az ajkaknak, A lágy íny működése hozza létre az átmenetet a tiszta szájhangok és az orrhangok között; így pl. csak a lágy íny működése változik akkor, ha egy magánhangzóból (*a*) orrhangzó lesz (*a*'), vagy pedig ha *b*-ből *m*, *d*-ből *n* lesz vagy viszont.

A nyelv, az alsó állkapca és az ajkak működését összefoglalhatjuk és pedig két szempontból: vagy a megakasztásnak módja, vagy a megakasztásnak helye változik, sőt néha mindkettő is. A megakasztás módja változik akkor, ha a szájüreg teljes elzárásából szűkebb vagy tágabb rés lesz; s ez kétféleképp történhetik. Az explosivából lehet spirans (*t:sz; p:f; b:v*) s ebből magánhangzó (*v:u, j:i*), vagy pedig az explosivából liquida (*d:l*), s ebből magánhangzó (*l:u*). Lehet továbbá a spiransból is liquida és viszont (*z:r*).

A megakasztásnak helyére nézve a változás nagyon sokféle lehet; irányát tekintve megkülönböztetjük, hogy a szájüregben előre vagy hátrafelé halad-e a változás. Előre megy a változás, ha gutturalis hangból palatalis, dentalis vagy labialis hang lesz (*k:ty, k:t, zs:z, ny:n, n:m*), az ellenkező irányban pedig hátrafelé halad a változás (*m:n, t:ty, d:gy, l:ly, t:k, sz:s*).

Itt kell szólnunk a magánhangzók változásairól is egymás között, mert ez a változás mindig a képzés helyét illeti. A magánhangzók változása három irányban történhetik: 1. a nyelv mehet a szájüregben előre és hátra, így lesz a magas hangokból mély hang vagy viszont (*o:ö, a:e*); 2. a nyelv mozoghat függő-

leges irányban fül vagy le; ez által váltakoznak egymással a nyiltabb és zártabb hangok (*o:u, ü:ö, ë:e, é:i*); 3. változhatik az ajak működése; ez által lesz ajakhangzóból nem ajakhangzó vagy viszont (*ë:ö, i:ü*).

Az egyes szavak alakja változhatik az által is, ha az egyes hangoknak nem képzése módja, hanem időtartama vagy kapcsolatának módja változik. Az időtartam változása abban áll, hogy hosszú hangból rövid (*á:a*) vagy viszont (*e:é*) lesz. A kapcsolat módjának vagyis az átmenetnek változása abban áll, hogy egyik hangról a másikra nem a legrövidebb úton megy át a szervezet, hanem kerülő utat tesz; így válik egyszerű magánhangzóból diphthongus (*ó:"ó vagy ó^u; ő:"ő vagy ő^u*), így keletkezhetik a szó belsejében egy egész új hang (*m* mellett *b, p, pl. teremptő* a régi nyelvben). Viszont változhatik az átmenet az által is, hogy beszélő szervezetünk a szokottnál rövidebb utat választ, s a diphthongusból egyszerű hang lesz (*é':é*); vagy pedig egyegy hang egészen elvész.

Mindezen hangváltozások lefolyása kétféle lehet: vagy lassanként különböző hangokon keresztül menve történik a változás s megy át az *credeti* hang az új hangba, vagy pedig minden közbeneső fokozat nélkül egyszerre lép a régi hang helyébe az új. A *physiologiai* ok szülte hangváltozások (a *dissimilatio* eseteit kivéve) mind lassanként történnek, és ezek közül is a független változások lassabban, több közbeneső fokot érintve haladnak előre, sőt ezeknél nem is tudjuk, mikor ér véget egy-egy változás. Pl. a HB. *mégé* szava a mai kiejtésben egy fokkal nyiltabbá vált s lett *mög*, az északkeleti nyelvjárasterület azonban nem állapodott itt meg, hanem még nyiltabbá változtatta (*meg*). A függő hangváltozások eseteiben a környezet már mintegy előre kijelöli az irányt, mely felé az illető hangnak haladnia kell; s ez a legrövidebb úton fog történni, csak kevés közbeneső fokon állapodva meg.

A *dissimilatio* eseteiben a változás hirtelen történik; az egyforma hangok kiejtése kényelmetlen, tehát az egyiknek azonnal helyébe lép egy más hang. Ily hirtelen történnek mindazon hangváltozások, melyeknek oka *psychologiai*. Az egymásra ható szavak vagy nyelvtani alakok minden közbeneső fok nélkül szülik az illető szónak új alakját.

Befejezésül szólnunk kell még arról is, hogy van-e a hangváltozások lefolyásában valami törvényszerűség; vagyis szólhatunk-e hangtörvényekről, s ha igen, vajjon mennyiben kivétel nélküliek ezek a hangtörvények? Itt nem tárgyalhatjuk részletesen e kérdést, mely a legutóbbi időben oly nagy vita tárgya volt, hogy e kérdésnek ma már egész irodalma van, hanem csakis az irányelveket kell közölnünk, melyek a későbbi fejtegetésekben vezérelni fognak.

Minden nyelv életében azt tapasztaljuk, hogy az olyan hangváltozások, melyeknek oka physiologiai, nemcsak egy-egy esetben lépnek fel, hanem minden egyes esetben, midőn az illető ok jelentkezik; tehát ezeknél nem egyes hangváltozásokról, hanem a változások egész sorozatáról kell szólnunk. Így látjuk, hogy a magyar nyelv a HB. kora óta nyiltabbá változtatta a tő első tagjában a rövid magánhangzókat; és pedig nem egy esetben, hanem mindig. Vagy pl. azt tapasztaljuk, hogy a palócz nyelv-járások *i* előtt a dentalis mássalhangzó helyett palatalist ejtenek minden egyes esetben. Vannak egyes kivételek is, azonban mindig van valami külön ok, a mi a rendes fejlődést gátolta. Így megmaradt a régi magánhangzó ezekben: *volt, holt, költ.* míg máskor nyiltabbá vált: *vala, halok, kelék*; az előbbi alakok *o, ö*-jét a rá következő *s* vele egy szótagba tartozó *l* őrizte meg.

A mit mi hangtörvénynek nevezünk, az nem azt jelenti, hogy valamely változásnak minden körülmények között meg kell történnie, hanem mindig csak a multa vonatkozik (hisz a nyelvtudomány csakis a nyelvek életének multját vizsgálhatja), s azt jelenti, hogy egy valamely nyelvben s bizonyos időben az egyforma helyzetben levő hangok egyformán változtak. Tehát nem kivétel nélküliek a hangváltozások, hanem szabályszerűek, s minden kivételnek, vagyis a szabálytól való eltérésnek megvan a maga külön oka.

A psychologiai hangváltozások már inkább csak egyes esetekre vonatkoznak, nem pedig az esetek egész csoportjára. Ezekben is van törvényszerűség, ezt azonban már nem annyira a nyelv, mint inkább a lélektan törvényei szabályozzák.

ELSŐ FEJEZET.

Az egyes hangok története.

Az egyes hangok fejlődését vizsgálva, első sorban csakis azokat a szavakat vehetjük tekintetbe, a melyek a magyar nyelvnek eredeti szókincséhez tartoznak, s ki kell rekeszteniünk tárgyalásunk köréből az idegen nyelvekből átvett szavakat. Az idegen eredetű szavak hangjainak fejlődése ugyanis a legtöbb esetben külön utat követ, s ép ezért külön is kell őket tárgyalnunk.

A) A magánhangzók története.

I. Hosszú magánhangzók.

A mai irodalmi nyelv hosszú magánhangzóinak történetét a következő sorrendben fogom tárgyalni: *é; á; í; ó, ő; ú, ű.*

1. é.

Az *é* hang mai használatáról szólva említettem már, hogy a mai nyelvjárások különbséget tesznek kétféle *é* hang között. Egyes nyelvemlékeink pedig azt tanúsítják, hogy nyelvünk régiebb korszakaiban is megvolt a különbség a nyiltabb és zártabb *é* között.* Noha codexeink és a régi nyomtatványok tökéletlen írásmódja ritkán jelöli meg az *e* és *é*-féle hangok minőségét, mégis

* Az *é* hangnak e kétféleségét BUDENZ vette először észre Heltai munkái alapján (A magyar nyelvben megvolt kétféle *é*-ről. Magy. Nyelvészet, V.). Azután szólt róla SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. IX: 7. s köv. ll.) és SZÁNTÓ KÁLMÁN (u. o. 388. s köv. ll.).

legalább egynéhány nyelvemlékünk pontosan megkülönbözteti a kétféle *é* hangot. A codexek közül csupán a Bécsi és Müncheni jelölik meg a zárt és nyílt hang különbségét, de nem jelölik az illető hang hosszúságát; ugyanis az *e* és *ē* számára az *è*, míg az *ē* és *é* számára az *é* jelet használják. Régibb íróink közül legpontosabban jelölik a kétféle *é* hangot Erdősi Sylvester János (*e* és *é*), Heltai Gáspár és Dávid Ferencz (*e* és *é*), Sztárai Mihály (*e* és *é*), Telegdi Miklós (*e*, *ee* és *e*), Komjáthy Benedek (*e*, *e* és *é*). Megemlíti a kétféle *é* különbségét Geleji Katona István is *Magyar Grammatikájá*-ban.*

Az a kétféleség, melyet az *é* hangra nézve majdnem minden nyelvjárásunk többé-kevésbé feltüntet, valamint említett nyelvemlékeink tanúsága kétségtelenné teszik, hogy nem gondolhatunk az *é* hangnak esetleges újabbi kettéválására, hanem valósággal két külön hanggal állunk szemben, melyek mindegyikének megvolt a maga külön története.** A nyelvjárásoknak egy — s mondhatjuk, aránylag kis — részében egyformává lett ez a két külön hang, s az irodalmi nyelv ezeknek a hangállapotát fogadta el. Azonban még ezeknek a nyelvjárásoknak egy-egy szaván vagy alakján is meglátszik a két hangnak eredeti különfélesége. Nekünk tehát, midőn a mai *é* hang történetét akarjuk vizsgálni, külön kell választanunk ezt a két hangot, s külön kell kutatnunk, milyen hangból fejlődött s milyen változáson ment keresztül a nyiltabb és a zártabb *é* hang. Ketté kell tehát választanunk azokat a szavakat, melyeket az irodalmi nyelv ma *é*-vel ejt; s e kettéválasztásban egyrészt a nyelvjárások, másrészt az említett nyelvemlékek tanúságára fogunk támaszkodni. E mellett a nyiltabb *é*

* „Az accentusok között-is felette szükséges volna az acutusokat a gravisoktól, fő-képpen az *e* vocalis felett, megkülönböztetni; mert a'nak a' Magyar nyelvben, mint szintén a Görögben, nagy ususa vagy on, mint sokak helyett ezekből a' szócskákból meg-tetszik: *ég*, ardet, *ég*, coelum; *él*, vivit, *él*, acies; *fél*, metuit, *fél*, medius; *ér*, valet, *ér*, vena etc. Mellyeket magam sem distingválhattam. nem lévén gravisos *e*-k, hanem csak acutusokkal kellett mindeniket signalnom.“ (Corpus Gramm. 304. l.)

** A kétféle *ē* hangnak külön fejlődését még régibb időbe is visszakisérhetjük; a vogul és osztják nyelvben ugyanis a nyiltabb *é*-vel szemben *ā* (*oa*), *ā*, *ē* áll, míg a zártabb hangnak *i*, *i*, *ē* felel meg. (V. ö. MUNKÁCSI, A magyar ősszelas. nyelvtud. jövő föladatai, Bud. Szemle, 71. köt.)

hang mellett bizonyít az is, ha az illető szó egyik vagy másik alakja maig megőrizte a nyiltabb magánhangzót.

A) A nyiltabb é.

A legtöbb nyelvjárás ma *é*-nek ejti ezt a hangot; nyiltabb *é*-t ejtenek helyette a palócz vidék nyelvjárásai, rövid *e*-t a göcseji s egyes szavakban az órségi és hetési, valamint egyes palócz nyelvjárások. Diphthongusnak ejtik a Rába vidékén (*é*), valamint a felsőtiszai nyelvjárás egy részén (*é*). E különböző hangok arra mutatnak, hogy a nyilt hosszú *é* volt eredetibb alakjuk; ezt őrizték meg változatlanul a palócz nyelvjárások a tő első tagjában mindig (*ész, kéz*), s néha a másodikban is (*tehen, levél*); más nyelvjárások zártabbá változtatták a magánhangzót, de megőrizték hosszúságát (*kéz, tehen, levél*, illetőleg *k^ééz, teh^én, lev^él*). Egyes ragos és képzős alakokban megrövidült a magánhangzó, de megtartotta nyiltágát (*eszés, kezet, tehenek, levelem*). A göcseji nyelvjárás a ragtalan alakban is nyilt, rövid *e*-t ejt (*esz, fel, kez; tehen, level*); a palócz nyelvjárások némelyike szintén *e*-t ejt a második szótagban: *keves, nehez, kerek, kötel, tehen* stb. Így tehát az eredeti *é* hangból az irodalmi nyelvben egyrészt *é*, másrészt *e* lett; **kéze*-ből lett *kéz* és *keze*-t.

a) A tő első tagjában.

A tőszótagban áll a nyiltabb *é* a következő szavakban:

ég, eget; eg Helt. | *éhés; ehés* Dt.* | *étség* Ráb., *éhség* BC., *éség* Mel. | *él, élés; éles* Ft., *élés* Ráb.; *elő* Helt. | *én, engem; én, éngen* Ft., *én* Ráb.; *èn* MC. | *ér, erek, eres; iér* Ráb.; *er* Helt. | *ért, értelem; ért* Ft., *értényi* Ráb.; *ért* BMC., *ertelem* Helt.; nem vethető össze az *ér*- igével (Budenz MÜGSz. 370.), mely ugyanez nyelvjárásokban *t*-vel van | *érez; iérez* Ráb.; *erzik* BC., *erzeni* Helt. | *bél, belet, belek, belső; biél* Ráb.; *bél* Helt. | *dér, deres* (v. ö. *dermed*); *der* Helt. | *fél, fele és féle (efféle, afféle); fél, féle* Ft., *f^éél* Ráb.; *fél* BC. *f^éle* Helt. | *fér-ni; fér* Ft., *f^éér* Ráb. | *hét, heten; h^ét* Ráb.; *hét* BC. | *hév, heves, hevül* | *jég, jeges; jég* Ft., *j^éég* Ráb.; *gyeg* Helt. | *kérd, kérdez; kérdez* Ft., *k^éérez* Ráb.; *kérd* MC., *kérgye* Helt. Nem tartható egy tőből

* Az idézett nyelvjárások rövidítései a következők: Ft. = Felsőtiszai nyvj.; Dt. = Dunánúli nyvj.; Ráb. = Rábavidéki nyvj. A nyelvméleket és régibb írókat a Nyelvtört. Szótár rövidítéseivel idézzük.

eredettnek a *kér*-igével (Bud. MUGSz. 23.), mely ugyane nyelvjárásokban *é*-vel hangzik | *kés*; *k'és* Ráb.; *kes* Helt. | *két*, *kettő*; *két* Ft.; *kèt* BC., *ket* Helt. | *kéz*, *kezet*, *kezes*; *kéz* Ft.; *kèz* BC., *kez* Helt. | *lé*, *leves*; *lé* Ft., *l'é* Ráb. | *légy*, *legyet*; *légy* Ft. | *név*, *neve*, *neves*; *név* Ft., *n'év* Ráb.; *nēw* Born. | *nyél*, *nyele*; *nyel* Mátra vid., *ny'él* Ráb. | *rév*, *reves*, *redves*; *rév* Ft. | *sért*, *sérül*; *sért*, *sérül* Ft., *s'ért* Ráb.; *sért* Helt. | *szén*, *szenes*; *sz'én* Ráb. | *tél*, *telet*; *tel* Helt. | *térni* (v. ö. *terjed*) és *tér*, *teret*; *tér* Ft., *t'ér* Ráb.; *terni* Helt.

Ide kell sorolnunk a következő szavakat is, melyeknek ugor eredete még nincs kimutatva, így tehát egyik vagy másik esetleg idegen eredetűnek is bizonyulhat:

béna Ft., *b'éna* Ráb. | *bércz* Ft. | *czéda* Ft. | *csélcsap* Ft. | *gége* Ft., *g'ége* Ráb. | *mész*, *meszet*, *meszes*; *m'ész* Ráb. | *pép* Ft. | *vézna* Ft. | *zsémbel*, *zsémbes* Ft. (A *kén* és *véka* szavakat a rábavidéki nyvj. nyiltabb hanggal ejti: *k'én*, *v'éka*; ellenben a felsőtiszai *é*-vel: *kín*, *véka*.)

Itt kell megemlítenünk azokat a szavakat is, melyeknek első tagjában a legtöbb nyelvjárás rövid *e*-t ejt (*tej*, *kel*, *ver* stb.), míg egyes nyelvjárások hosszú *é*-vel ejtik. Ez az *é* főleg az északkeleti és a két erdélyi nyelvjáróterületen, valamint a Dunántúl egyes helyein divatos: *és* (esik), *f'éj* (fejni), *kél*, *mér*, *nyél*, *nyér*, *szél*, *vér*, *vész* igék; *hél* (hely) Dt., *t'éj* (tej); *b'é* igekötő; *nékem*, *vélem* stb., v. ö. *nékem*, *véle* Helt.

Tovább kutatva ez *é* hang eredetét, azt látjuk, hogy a rokon nyelvekben egyszerű magas hangzó felel meg neki, mely valószínűleg eredetileg is nyílt és hosszú volt (*ā*), bár Budenz csak egy-két szónál állapítja meg az eredeti hosszúságot: *hét* ug. *sūt*: *sūt*-; *fél* ug. *pəglə*-; * *légy* ered. **lède*. Némely szóban Budenz mássalhangzó csoport eltűnésével magyarázza a magánhangzó hosszúságát (l. *két* ug. *kəktə*; *sért* ug. *səgr*-); ezt azonban nem fogadhatjuk el, mert mint alább látni fogjuk, a mássalhangzóból keletkezett *j*-s diphthongusból nem *é*, hanem *é* lett. E szavakban is — mint a legtöbb hasonló esetben — a két mássalhangzóból előbb kettős, azután egyszerű mássalhangzó lett (*kt* : *tt*, v. ö. *kettő*; azonban a szó végén, hosszú magánhangzó után egyszerű *t* hangzik; — ép így *gr* : *rr* : *r*). A magánhangzó hosszúsága pedig vagy eredeti, vagy pedig ugyanúgy fejlődött, mint a többi idetartozó szóban.

* A *ə* jel a föltételezett eredeti szóalakokban határozatlan magas hangot, a *ɛ* jel mély hangzót jelöl.

b) A többi szótagban.

A 2. és 3. szótagban levő *é* legnagyobbrészt a raghoz vagy képzőhöz tartozik, csak néhány kéttagú szavunk van, melyeknek második tagja az eddigi elemzés szerint a *tő*höz tartozik, bár lehetséges, hogy a későbbi kutatás ezeket is, vagy legalább egy részüket, képzett szónak fogja kimutatni. Ez az *é* hang is eredetibb *é*-ből fejlődött, melylyel ugyanolyan változások történtek, mint a *tő* első tagjában álló *é*-vel; vagyis a **tehene*, **egére* alakból lett egyrészt *tehen*, *egér*, másrészt *tehene-k*, *egere-t*. Az egyes nyelvjárássok is ép úgy ejtik ezt az *é*-t, mint a *tő* első tagjában állót; esakhogy még gyakoribb a rövid nyílt *e* (*tehen*), mivel e szótagnak nincs oly nyomatéka, hogy mindenütt megőrizte volna a magánhangzó hosszúságát.

Ilyen nyíltabb *é* van a következő szavak második tagjában: *egér*, *egerek*, *egerész*; *egér* Ft., *egér* Ráb. | *egyéb*, *egyebet*; *egyéb* Ft.; *egyéb* Helt. | *fenék*, *feneke*; *fenék* Ft., *fenék* Ráb. | *fővény* és *főveny*, *fővényes*; *főhény*: azonban a régiségben ilyen alak is van: *fuinnes* Knauz, *fövím* KBécs. | *gyökér*, *gyökeret* | *nehéz*, *nehezen*; *nehez* Máttra vid., *nehéz* Ráb. | *tehen*, *tehenet*; *tehen* Ft., *tehen* Ráb., *tehen* Göcs., Máttra vid. | *tenyér*, *tenyeres*. A rábavidéki nyelvjárás tanúsága szerint ide kell sorolnunk a *menyét* (*ményét*), *kövér* (*kövér*) s a valószínűleg összetett *ösztvér* (*ösztvér*) szavakat is, bár az *é* nem rövidül meg bennük.

A képzőkben és ragokban ritka a nyíltabb *é*; ez a hang van meg néhány deverbális névszóban: *fedél*, *fedlet*; *fedél* Ráb. | *kötél*, *köteles*; *kötél* Ráb., *kötél* Máttra vid.; *kötél* Helt.; | *levél*, *levelek*; *levél* Ráb., *level* Göcs. Továbbá néhány denominális képzésű névszóban: *kerék*, *kerekes*, *kereket*; *kerék* Ráb., *kerek* Máttra vid. | *keves*, *kevesen*; *kevés* Ráb., *keves* Göcs. Máttra vid. Ezeknek eredetibb alakja szintén **fedele*, **kötele*, **keréke* stb. volt.* A névragok közül csak a *-nél* hangzik nyíltabb *é*-vel; ez eredetileg mélyhangú volt (v. ö. *nílum*), s az *é* hangzó-illeszkedés által jött létre; ezért nem is váltakozhatik *í*-vel.

Az igék ragjaiban is gyakoribb a zártabb, mint a nyíltabb *é*.**

* Az *-él*, ill. *-él* deverbális névszóképzőt BUDENZ úgy magyarázza, hogy az *é*-ben még igeképzés rejlik s az *l* a tulajdonképeni deverbális képző (Ugor-al. 216. lap).

** A legrégebb magyar nyelvtanok közül az Orthographia Cracoviensis és ERDŐSI SYLVESTER nyelvtana következetesen megkülönböztetik az igeragozásban

A nyiltabb hang áll a második személy *l* ragja előtt a perfectumban s az imperativusban: *estel*, *cheztel*, Orth.Cr., *szerettél*, *vettettél* Sylv., *estel*, *löttel*, *igértel* Heltai, és *kértél*, *szerettél* Ft.; *szeretessél* Sylv., *essel*, *egyél*, *nevettessél* Helt.; *egyél*, *emlékezzél*, *szeretessél* Ft. Ez alakok többi személye nyílt *e*-vel van (*kértem*, *kértetek*, *kértek* és *kérjek*, *kérjete*k, *kérjenek*). s a 2. személyben is ennek a hangzónak kellene lennie (*kérte*l, *kérje*l); a borsodi nyelvjárás így is ejti ez alakokat: *öregettel*, *nyertel*, *kértel*, *vétel*; *ēgyel*, *kérjel* (ép úgy mint *köte*l), s a szlavóniai nyelvjárásban is hallhatók ily alakok: *vetel* (vetettél), *köte*l (kötöttél). SZINNYEI szerint az *l* hatása nyujthatta meg a magánhangzót és pedig úgy „hogy az *l* elveszett, pótló nyujtást hagyva maga után (v. ö. *taval*: *tavá*, *közel*: *közé*): *vártal*, *kértel*: **vártá*, *kérté*. A kétféle alakot vegyest használhatták, mint ma is a *vártál* és *vártá*, *kértél* és *kérté* alakokat s így könnyen megtörténhetett, hogy a kettőnek egymásra hatásából vegyülék-alak állott elő, t. i. **vártal* + **vártá* = *vártál* és *kértel* + *kérté* = *kértél*, s az utóbbiakból lett a mai *vártál*, *kértél*“ (Nyr. XX. 237.) Valószínűbb azonban SETĀLĀ magyarázata (Tempus- und Modusstambildung, 142. l.), hogy az *-ál*, *-él* végzet a többi *l* végű 2. személy analogiájára fejlődött (*kérél*, *kérnél*; *írál*, *írnál*).*

Ezekon kívül csak az ikes igéknél nyiltabb az *é* a felszólító és feltételes mód 3. személyének ragjában *evék*, *ennék*; v. ö. *bizcc*, *csucc* Orth. Cr.; *szerettetek*, *szerettetnek* Sylv. Ez az *-ék* rag csak újabban fejlődött a teljesebb *-éjék* alakból s ezért nem lett belőle az *íző* nyelvjárásokban sem *í*. (V. ö. *zarmazneyek*, *elmelkedneyek*, *imadkozneiek* Lobk. c.; *kernyevel metelthethneyek*, *fogattattneyek* Pozs. c. s a gücseji nyelvjárásban: *enneik*.)

B) A zártabb *é*.

A másik *é* hang, mely a rövid *e*-vel nem váltakozik, a magyar nyelvterületnek egy részén épen úgy hangzik, mint az *é*-ből fejlődött *é*, azonban nyelvjárásainknak nagyobb részében ettől

is a kétféle *é*-t; a nyelvjárások tanúságán kívül tehát főleg ezeknek segítségével állapíthatjuk meg az igeragokban előforduló *é*-k minőségét.

* I. Alaktanunkban a 2. személyrag tárgyalását.

határozottan különbözik. A nyugati és dunántúli nyelvjárásterületnek egy részén *i*-nek, a göcseji nyelvjárásban *í*-nek hangzik; *i*-nek ejti ezt a hangot még az északkeleti és a királyhágóntúli nyelvjárásterület is; a székelység egy része pedig az *é*-nél valamivel zártabb hangot, *é*-t ejt helyette.

Határozott különbséget tesz a kétféle *é* között az északnyugati nyelvjárásterület is, és pedig úgy, hogy ez a hangzó mindig valamivel zártabb az előbbinél.

A régiebb írók közül azok, a kik különbséget tesznek a kétféle *é* között, ezt a hangot vagy *é*-vel (*e*, *ee*) jelölik az *e*-vel szemben, vagy pedig *i*-t írnak helyette. Tehát az a különbség, melyet mai nyelvjárásaink tesznek az *é* ejtésében, ugyanígy megvolt már nyelvemlékeink korában is.

a) A tő első tagjában.

A tő első tagjában álló zártabb *é*-nek a rokon nyelvekben, ill. az azok segítségével megállapított ugor alapnyelvben, leg többször teljesebb alak felel meg:

égni, *ty* Ft. Ráb., ug. alakja *jgng* | *élni*, *élet*; *élek*, *élet* Ft., ug. *jgłg* | *ének*, *ének*, v. ö. lapp. *jäna*, *jedna* | *ér*-, *érkezik*; *írek*, *írkezn*, Ft., ebből **jer*- | *ért*-, *érték*, s az *-ért* rag; *írtek*, *ezírt* Ft.; v. ö. vog. *jer*, oszt. *jür* | *év*, *ív*, töve ug. *jggg* | *émelyeg*, *ímelyeg* Ráb., ered. **ejme*- | *fék*, *fík*, ebből **fėje-k* | *fény*, *fényes*; *fényes* Ráb., töve ug. *pgjg* | *férj*, *férfi*; *fírje*, *fírfi*, összetétel e két szóból **fij* + *erje* | *kéj*, *kény*, *kényszerít*, *kényes* Ráb., *kényszerít* Ft., töve ug. *kggg*-, melyhez *ny* képző járult | *lék*, *lök*, ug. *lggg-k* | *lélek*, *lilek*, töve ug. *lggl*- | *lépni*, *lépés*; *lépek*, *lépis*, ered. **lejep*- | *mély*, *mél* Ráb., ug. *mggl*- | *nép*, *níp*; összetett szó ebből *nej* + *pi* | *néz*, *níz*, töve ug. *nggg*-, ehhez járult az *-sk* képző | *rémül*, *rémítő*; *rímsigés* Ráb., töve ug. *rggg* + *m* | *rés*, *rís*, ebből **rejes* | *részeg*, *ríszög* Ráb., ug. *rgjg-sz* | *séd* (v. ö. *siet*) ebből **sgjed* | *szédül*, *szídül*; töve ug. *tggg*- | *szék*, a tojás *sziktyé* Ráb., ebből **szejk* | *véd*, *víd*, ug. *vggg-d* | *vélmi*, *vilemíny* Ráb. ebből **vejl*- | *vésni*, *vísó*, töve ug. *vggg-sk* || *éh*, *énh*, *inh* ebből **jonh* | *évad*, *ivad*, töve ug. *jggg*-, ebből lett **jovod* | *dévaj* (v. ö. *diadal*), töve **daj* | *hézaj* és *héju*, *hiú* (padlás), tövük *hgjg*- | *vékony*, *vikony* töve ug. *vggg*-.

A most elsorolt esetekben az *é* mindig *j*-s diphthongusból fejlődött; a magánhangzó, mely a *j* előtt állott, vagy mélyhangú vagy magashangú, tehát a diphthongus vagy *aj*, *oj*, vagy *ej*, *éj*. Az előbbi esetben a *j* assimiláló hatása előbb magashanguvá változtatta a mély hangzót (v. ö. *paraj* és *paréj*, *taraj* és *taréj*), s így

ebből is *ej*, ill. *éj*, *éi* lett. Megjegyzendő, hogy a *j* legtöbbször ugor *g*-ből fejlődött. (A szókezdő *é*-t legtöbb esetben megelőzte a *j*, s ebből a *ja*, *je* szótagból lett *é* vagy *i*.) Az így létrejött *éi* diphthongus azután különbözőképp változott a különböző nyelvjárásokban. A nyelvterület egy részén *é*, míg másutt az *é*-nél valamivel zártabb hang, vagy a még zártabb *i* lett belőle. A diphthongusnak ilyen egyszerű hanggá válása nyelvemlékeink korában már megtörtént, s már ekkor megvolt a különbség az *i*-ző és *é*-ző ejtés között. E mellett bizonyít, hogy a HB.-ben is néhány alakban *i* áll az *é* helyén: *scegin*, *lilkiert*, *szentii*, *ilezie*, *nugulmabeli*. Egyes nyelvemlékeinkben szintén látjuk az *i*-zést; így a Döbrentei- (1508-ból) és a Lobkowitz-codex (1514-ből) rendszeren *i*-t irnak a zártabb *é* helyett: *virős*, *ytüő*, *tigödet*, *töröd* stb. Döbr. c., *igirted*, *dicsiret*, *feyr* (fehér), *mine* (méne) stb. Lobk. c. Állandóan *i*-t irnak e hang helyén Sylvester és Komjáthy is.

Így látva e hang történetét, nem helyes, ha eredeti alakjául **é*-t írunk, mert hisz a magyar nyelvterületnek egy nagy részén ez a hang sohasem volt *é*; s a mai nyelvjárások különböző hangjainak közös alapja az *éi* diphthongus.

Több szóra nézve, melynek első tagjában szintén a zártabb *é* hang van, nem mutatható ki a *j*-s diphthongus, de valószínű, hogy szintén ilyen eredetűek: *fél*ni, *fél*; *kés*a, *kisafa*; *kész*, *kisz*, *kisz*tet; *rész*, *rész*; *vét*ek, *vít*ek.

Sok oly szóban, mely ilyen zártabb *é*-vel van, a rokon nyelvek is zártabb *i*, *é* hangot mutatnak; lehet, hogy ezekben is *éi* diphthongusból s azt megelőző *aj*, *ej* szótagból lett a zárt magánhangzó.

Ilyen szavak: *éber*, *ibred* és *émette*, *imette* v. ö. finn *ilma*, vog. *ilm* | *édes*, *idés*, egy töből való az *iz* szóval | *ék*, *ik* | *ép*, *épit*; *íp*, *ípsig*, *ípit* Ráb.; v. ö. finn *ilpo*, oszt. *élp* | *éveni*, *írni* | *féreg*, *fírég*, | *fészek*, *físzék*; v. ö. vog. *pit'i*, *pit'a* | *gyér*, *gyír* | *kégy*, *kéd*, *kígy*; e szó *é*-je nem assimilatio által keletkezett, mint Budenz véli (MűgSz. 13), hisz mint önálló szó is gyakran előfordul a régiségben; s ellene szól zártabb *é* hang is | *kém*, *kím* | *kér*, *kír* | *kéreg*, *kírég* | *lép*, *líp* (milz) | *mér*, *mírtik* és *méltó*, *míltó* | *négy*, *nígy* v. ö. vog. *nile*, finn *neljä*, mord. *nilä*, cser. *nil* | *régi*, *rígén* | *szégyen*, *szígyén* | *szél*, *széles*, *szíl*, *szíles*, v. ö. vog. *sél*, *síl*, *seíl*, oszt. *síl* | *szép*, *szíp* | *tétova*, *títova*, első tagja a *t₈* mutató névmás, mely zártabb hangzóval van ebben is *ilyen* | *tép*, *típ* | *téved*, *tévelyeg*, *tíved*; vog. *típxél*-, *típpél*-, lp. *tipte* | *vég*, *víg*; v. ö. finn *viimehe* | *vén*, *vín* | *vér*, *vír*, *vírés*; v. ö. vog. *vir*, *vír*, zürj. *vir*, cser. *vür*, finn *vere*. || Néhány szóban meg-

rövidül az *é*, s ilyenkor *ē* lép helyébe: *étel, ítel és észik | létel, lítel* és *lessz | mégyen, mész, mígyen, mísz, mín* és *megyék | tétel, ttel, titlen, jó tít* és *tesz | tégea, tigéd és tē*.

Az *és, még* kötőszók *é*-je is e zártabb *é*; Sztárai mindkettőt *ē*-vel írja (v. ö. *míg* KBécs, László); az *és*-ből idővel *is* lett. A rábavidéki nyelvjárás azonban a nyiltabb hanggal ejti őket; *'és, m'ég*; Sylvester is így írja *meg*. A *még* kötőszó Simonyi szerint (Kötőszók I: 95) „a *ma* szónak *-ig* ragos alakja lehet, s ez esetben régebben **majég*, vagy akár **má-ég, *ma-ég* volt“. Ez az eredet a zártabb hang mellett bizonyít.

A zártabb *é* van a következő szavakban is, melyeknek ugor eredetét az eddigi vizsgálódás még nem mutatta ki: *dél* (habár *delet*), *díl díbe* Ft. Ráb.; *délczey, dílczey; ékes, ikés; kérkédik, kirkédik; kérödzik, kír^uözik*, Ráb.; *mén-ló, mín*.

B) A többi szótagban.

A zártabb *é* néha összetétel útján került a szó második tagjába: *szélvész, sz^élvész* Ráb.; *testvér, tesfir* Ráb., *tesvir* Ft.; *husvét, husvit* Ráb.; *vőfély, vőfín* Ráb.; *ismét, ismit* (*és + még* összetételéből).

A tőhöz látszik tartozni, legalább eddig képzőnek ki nem mutatható, a következő szavak második tagjában álló *é*: *ágyék, ágyík; agik* Döbr. c. (*agok* Komj.) | *kényér, kinyér* és *kinyír* (de *kényeret*) | *kemény, kenúny* | *személy, szemíl* Ráb. | *szemérem, szemírém* Ráb. | *tömérdék, tömírdék*; aligha függ össze, mint Budenz hiszi (MUGSz. 861) a *kövé*r szóval, melynek *é*-je a nyiltabb hang, v. ö. *köv^ér* Ráb. | *tajték, tajtik* | *zsombék, zsombik*.

A szó belsejében álló *é* a legtöbb esetben képzőhöz vagy raghoz tartozik. A névszóképzőkben gyakori a zártabb *é*, s ez néha mélyhangú szókban is megmarad (*akadék, árnyék, fuzék játék, hajlékony*). Ez az *é* van meg a következő deverbális névszóképzőkben: *-ékony, -ékeny: hajlékony, feledékeny*; — *-ék: maradék, hasadék, ajándék, mérték*; — *-ét, -éd: sötét, segéd*; — *-énk: félénk*; — *-ény: edény, remény, sērény*; — *-ély: veszély, segély, szegély*; — *-ér: fehér, vezér, tündér*; — *-és: evés, szédés, vetés*; *-ész: egész*; — *-més, -mény, -vény: kérémes, tünemény, vetemény, fűsvény, kelevény, köszvény, örvény, törvény*. Mindezekben a deverbális *j* képző van

(v. ö. Ug. alaktan, 192. l.), mely a tő végső hangzója mellé kerülve, alkotta az *aj, oj, ej, éj* diphthongust, s ebből ép úgy lett *é* és *é, í*, mint a tőszótagnak ugyanilyen diphthongusából. Az *í-ző* nyelvjárások ezeket a képzőket is mind *í*-vel ejtik.

Ugyanígy fejlődött a zártabb *é* a diminutív *j* képzőből néhány névszóban: *árnyék, környék, lágyék, tájék, vidék; kevély, sekély; legény, nőstény, sörény, szegény*. Ilyen diphthongusból való a *-ség* képző *é*-je is; pl. *szípség* Ráb. Ft. (V. ö. mord. *ëi, ši*, finn *sää*, a. m. nap.)

A zártabb *é* van a következő névrágókban: *-ént* és *-int*: *szerént, szerint; részént, részint; -ként, -kint: akként, százanként, százankint*; — *-ég, -ig: mindég, mindig*; — *-kép, -képen* (ugyanaz, mint a *kép* főnév): *máskép, máskíp, ekkíppen*; — *-ért: buzáért, buzáír* Ft., *buzáit* Göcs.; *miért, mért, mír* Ft.

Az igék ragjaiban gyakori a zártabb *é*, s ezt az Orth. Crac. *é*-vel, Sylvester nyelvtana pedig *í*-vel írja. Ilyen az elbeszélő múlt *é*-je: *késék, késél* stb.; v. ö. *valék, iáúétec* Orth. Cr., *szeretic, szeretil, szeretink, szeretíttek, szeretinek* Sylv. Ez idő ragja az ugor *-j* (l. SETALÁ, Tempus, 101. l. és BUDENZ, Ug. al. 355. l.), mely az ige véghangzójába olvadt (**mondajk, *kérejk: *mondék, *kérek*), s az *é, í* a mélyhangú igék 1. személyében is megmaradt: *adék, láték*. Ép így hangzik a feltételes mód *é*-je: *olvasnék; szeretnék, szeretnél* stb., v. ö. *szeretnik, szeretnil, szeretnink, szeretniték, szeretnínék* Sylv. A feltételes mód jele **naja, *neje*, s ebből lett *né, né;* SETALÁ (u. o. 102. és 158. ll.) ebben az alakban is elbeszélő multat lát, vagyis a *ng* conjunctivus képzőhöz a fentebbi *-j* járult. Az ikés igék megfelelő ragjai ugyan így hangzanak, csak a 3. személyben (*esék, esnék*) van, mint fentebb már láttuk, a nyiltabb *é*. Debreczenben a feltételes mód minden személye *é*-vel s nem *í*-vel hangzik: *ennék, ennél, ennénk, ennétek, ennének*; ezt csak úgy magyarázhatjuk meg, hogy a debreczeni nyelvjárásban az *-éjé*-szótag egyszerűen összevonódott *é*-vé, akkor midőn az *é* diphthongusból már *í* lett, tehát nem velük együtt tette meg a fejlődésnek ezt az útját.

Az ikés igék felszólító módjában szintén a zártabb *é* van: *egyék, igyék*; v. ö. *egyik* Ft., *aggyik, hozzik* Debr.; *vettesséc, szenteltesséc* Orth. Crac., *szeretessik* Sylv. A tárgyaz ragozás megfelelő alakjaiban szintén a zártabb *é* hangzik: *szeretém, szeretéd* stb., *tenném,*

tennéd stb., *kerjétek*, *kérjék*; v. ö. *szeretím*, *szeretid*, *szeretítek*, *szeretilek* Sylv.; *táttétec*, *kerghettéc*, *tegétec*, *dicsérjétec* Orth. Crac. Mindezekben az alakokban a 3. személyre mutató *-j* rag volt, mely az igető végső magánhangzójába olvadva, hozta létre az *é*ⁱ diphthongust.

Szó belsejébe kerül az *é* akkor is, midőn egy *e* végű szóhoz rag vagy képző járul: *gége*, *gégét*; *epe*, *epém*; *este*, *estére*; *szeme*, *szemét* stb. E szavakban, mint látni fogjuk, az *é* az eredetibb hang, melynek hosszúságát a hozzájárult rag vagy képző megőrizte, s története ugyan olyan, mint a szó végén álló *é* hangé. Bővebben e hangokról a szóvégi *e*-t tárgyalva fogunk szólni.

C) Szó végén álló *é*.

Az *é*, ha szó végén áll, mindig képző vagy rag; a tőhöz csakis néhány idegen szóban tartozik. A névragok közül ide tartozik a helyhatározó *-é* rag ezekben: *belé*, *föle*, *felé*, *mellé*, *mögé* stb.; ez az *é* az ugor lativus *-ga* rag maradványa, melyből előbb *-j* lett, s úgy olvadt egybe az előtte álló magánhangzóval; — a *-vé* (*-vá*) rag eredetileg **velé* volt s ebből lett *-vé* ép úgy, mint a *belé*-ből *bé* (l. SIMONYI, Magy. névrag. 31. l.). Ugyan ilyen diphthongusból (illetőleg ezt megelőzőleg a *j* dimin. képzőből) lett a nomen possessivum képző *é*, mely egy az *i* melléknévképzővel (BUDENZ, Ug. al. 267. l.): *apámé*, *fiué*, *övé*. Az igeragok közül *é*-re végződik a tárgyias igeragozásban az elbeszélő mult s a feltételes mód egyes számú 3. személye: *kéré*, *kérné*; mindkettő teljesebb alakból lett, melyben megvolt a 3. személyű tárgyra mutató elem; tehát e helyett állanak: **kéréje*, *kérnéje*.

A szóvégi *é* mindezen esetekben teljesebb alakból lett és pedig egy *-je* szótag veszett el utána; a mai nyelvjárások a szó végén mégis mindig a nyiltabb *é*-t ejtik. A felsőtiszai nyelvjárás mind-egyiket *é*-nek ejti, s a nyiltabb hangot írják az Orth. Crac. és Sylvester is: *kére*, *viselé*, *esmeré* Orth. Crac., *szereté* Sylv. Ennek okát abban lehetjük, hogy az *-éje* szóvégből később lett *é*, mint a szó belsejében álló *é*ⁱ diphthongusból, tehát a fejlődése is másképp történt. Az *é*ⁱ már egyszerű hanggá vált a szó belsejében (és pedig részint *é*, részint *i* lett belőle), midőn a *beléje*, *kéréje*, *kérnéje* stb. alakok utolsó szótagja elmaradt, a nélkül, hogy zártabbá változtatta volna az *é*-t.

Végül *é* lett még újabban néhány névszónak *aj* végszótagjából: *paraj*: *paré*; *karaj*: *karé*; *taraj*: *taré*. Ezekben a *j* előbb magashanguvá változtatta az *a*-t (*paréj*, *karéj*, *taréj*), azután pedig elmaradt.

2. á.

Nyelvemlékeink kora óta az *á* hang ejtése aligha változott, bár a codexek tökéletlen helyesírása miatt az ott jelölt hangnak sem időmértékét, sem minőségét nem állapíthatjuk meg pontosan. Így tehát e hangnak inkább csak a nyelvemlékek korát megelőző fejlődéséről szólhatunk.

a) A tő első tagjában.

Az első szótagban álló *á* a legtöbb esetben úgy keletkezett, hogy vagy két szótag (*ájá*) vonódott össze, vagy pedig *áj* diphthongus vált hosszú hangzóvá. A rokon nyelvek segítségével nem állapíthatjuk meg egész határozottan a magánhangzó hangszínét. tekintetbe véve azonban, hogy az *aj*, *oj*, diphthongusból, mint láttuk, *é* lett, az *á*-nak eredetibb diphthongusát, *áj*-nak tarthatjuk.

Ilyen szavak: *hálni* töve **hájol*, **hájl*-, v. ö. Budenz UgSz. | *láb*, ug. **lájł + b* | *lát*, töve *lsgjt* s ebből *láját* | *más*, töve ug. *msgg* | *nász*, ebből **nájá-sz* | *nyáj*, ug. *nyjyl* | *ránt*, töve ug. *rsggr* | *szál*, ug. *tsgl-*, *tsgjl* | *száll*-, ug. *ssgl* | *szár*, ug. *ssggr* | *száraz*, *szárad* stb. töve ug. *sgr-* | *tág*, *tár* és *tát* ugyanazon *tsgj* tő származékai | *távol*, *távoz*, töve ug. *tsggvo* | *vádol*, töve ug. *vsgg* | *válni*, ug. *vsggl-* || *háj* és *száj*, tulajdonképen *há*, *szá*; ugor alakjuk *ksgg* és *ssgg*, s a *j* csak a 3-ik személy analogiájára került a tőhöz.

Sok szóban nem mutathatjuk ki az *á* hangnak ilyen eredetét; ezekben vagy már eredetileg is hosszú magánhangzó volt, mint ezekben *bán*-, *ház*, *hárs*, *jár*, *nyár*, *vár*, *záp*, *zár*; vagy pedig az első szótagra eső erősebb hangsúly nyújtotta meg az *a*-t (vagy tán *á*-t): *ád* (és *ad*); *hág*; *hagy* (és *hagy*); *lág*y (v. ö. *langy*).* Az

* E szavak eredeti alakját így állapítja meg BUDENZ: *andg*, *ksggg*; *lággy* mellett meg is van még *langy*. A mai alak „az eltűnt nasalist pótló vocalis nyújtással” jött létre. Ezt a feltevést a magyar hangok története nem igazolja; az ilyen helyzetben levő nasalis befolyással van az utána következő zöngés explosiva megőrzésére, de nincs hatással a magánhangzó hosszúságára. E szavakban tehát — a mennyiben az eredeti ugor hosszúság ki nem mutatható — hangsúly okozta nyújtást kell keresnünk.

ád és *hágy* alakok mellett használatos a rövid *ad*, *hagy* is, és pedig az egyes szám 1. személyében és a többesben csakis a rövid hangzós, a 2. és 3. személyében pedig mindkét alak (*áccz* és *accz*; *háccz* és *haccz*). A régi nyelvben ezeken kívül többször is találjuk a hosszú magánhangzót: *aad* (add) Jord. c., *aaggya*, *haagy* (hagyj) Érdy-c., *aagy* Pesti G., *haad* (hadd) Sándor-c., *aadom* Lev. T.

A szó elején álló *á* keletkezését Budenz néhány esetben egy előtte álló *j* beolvadásából magyarázza: *állni*, ered. **jáml-* | *áldoz* és *átkoz* töve **j₃l-* | *ár* (viz-ár). e h. **jár* | *árva*, töve **j₃r-* | *ázik*, v. ö. vog. *jos*, oszt. *losta*.

Más esetekben *v* volt Budenz szerint a szókezdő *á* előtt; azt azonban nem fogadhatjuk el, hogy ez a *v* befolyással lett volna az *á* hosszúságára, mert a magánhangzóba olvadt *v* zártabbá változtatja az illető hangzót. Az ilyen szókezdő *v*, ha felvételét a rokon nyelvek valóban igazolják, csak nyomtalanul tűnhetett el s a hosszú *á* ugyan úgy jöhetett létre, mint a többi szótag belsejében álló *á*. Így magyarázza Budenz a következő szavakat: *ág* ug. *ang₃* vagy *v₃ng₃* | *álm*, *ámul* és *ájul*, közös tövük ugyanaz, mint az *aluszik* igéé (*v₃d* vagy *v₃l*); a *v* nyoma megmaradt a régi nyelv ilyen alakjaiban: *olój*, *olas* Vitk. c., *oloniec* Helt., és az *olt* szóban | *által*, töve ug. *v₃gl-* | *ár* (subula), ug. *v₃j₃r*, tehát az *á* a két szótag összevonásából keletkezett.

b) A többi szótagban.

A szó belsejébe az *á* csakis szóösszetétel vagy ragozás és képzés által került. Így pl. *á* van a következő összetett szavak második tagjában: *szerszám*, *néhány*, *mindnyájan*, *habár*, *ámbár*, *tehát*, *immár* stb. A *leány* szó Munkácsi szerint szintén összetétel (Nyr. XIX: 146). Két szótag összevonásából jött létre a *talán* szó 2-ik tagja, e helyett: *találom*.

A képzők és ragok *á*-ja mindig a magas hangú szók *é*-jének felel meg s vele közös eredetű. Rendszerint az *é* az eredetibb hang s ebből lett a hangzõilleszkedés hatása alatt *á*. Az **e^h*-ből fejlődött zártabb *é*-re néha nem volt hatással a hangzõilleszkedés és *é* maradt: *szándék*, *hajlékony*; *olvasnék*, *adék*; azonban egy-két nyelvjárásban ilyenkor is megtörtént egyes alakokban az illeszkedés: *olvasnák*, *annák*. Csupán egy ragban eredetibb hang az *á*, a melyből

a magas hangú szók mellett *é* lett, s ez a *-nál* rag. E ragban Budenz (NyKözl. II. 313.) névszótót lát, mely a mordvin *mal* tövel egyezik. Göcsejben s a vele szomszédos nyelvjárásokban maig sem illeszkedik ez a rag (pl. *enná*).

A ragok és képzők kétféle eredetű *é*-jének egyaránt *á* felel meg a mély hangú szavak mellett. A nyiltabb hangra csak az mutat, hogy az ennek megfelelő *á* (mely régebben *ā* is lehetett) egyes ragok és képzők előtt megrövidül: *fonál*, *fonalat*; *kanál*, *kanalat*. Ép így váltakozik *á* és *a* néhány oly szó második tagjában, melyek eddigelé tőszóknak látszanak: *bogár*, *bogarat*; *madár*, *madarat*; *sudár*, *sudarat*; *sugár*, *sugarat*. Valószínűleg *ā* volt ezekben is az *á*-t megelőző hang.

Az igék ragjaiban is részint a zártabb, részint a nyiltabb *é*-nek felel meg az *á*. A zártabb *é*-vel áll szemben ezekben az alakokban: *irám*, *irád* stb., *irnám*, *irnád*, stb. A nyiltabb *é*-nek felel meg e két alakban *ittál*, *igyál*, melyeknek eredetéről már volt szó. A borsodi nyelvjárás rövid *a*-val ejti ezeket az alakokat: *uttal*, *hajottal*; *igyal*, *dolgozzal*, *irjal*.

c) Szó végén.

Az *á* csakis néhány igealak s egy-két névutó végén áll. Mindegyik esetben *é* felel meg neki a magashangú igék mellett, mely — mint láttuk — *-éje* alakból rövidült. A megfelelő mélyhangú szókban is eredetileg *-ája* volt a teljesebb alak: **adája*: *adá*; **adnája*: *adná*, és: *alája*: *alá*. A rá igekötő ebből lett **rajá*, *rejá*, *rëá*.

3. i.

Az *é* diphthongusból, mint láttuk, nyelvjárásainknak egy nagy részében *í* lett más nyelvjárások *é* hangjával szemben. Viszont gyakran *é*-t ejtenek egyes nyelvjárások, különösen a palóc és székely vidékeken, a köznyelvi *í* helyén: *éz*, *szén*, *éjju*, *késér*, *kéván*, *kénájja*, *kénoz* stb. (Az utóbbi négyet Dunán túl s az Alföldön is így ejtik.) A régi nyelvben is gyakori az *é* a mai *í* helyén: *éz*, *sér* (*sír* fn.), *étél*, *késér*, *sénlik* stb. E két hangnak ily gyakori váltakozása arra enged következtetnünk, hogy eredetük is közös; s valóban, a rokon nyelvek tanúsága azt bizonyítja,

hogy az *i* ép oly diphthongusból fejlődött, mint a zártabb *é*. A fő különbség a kettő között az, hogy az *é* a mai kiejtésben (az őrsegi nyelvjárást kivéve) mindig hosszú hangzó vagy diphthongus, ellenben az *i* gyakran megrövidül. Figyelembe kell még vennünk azt is, hogy az *i* gyakori a tő első tagjában, de ritka a többi szótagban. szó végén pedig (néhány egytagú ige kivételével) egyáltalán nem fordul elő. Mindez arra mutat, hogy az *é*ⁱ diphthongusból egy ideig minden nyelvjárásban *i* lett, később már a nyelvjárások egy részében *é*, más részében *i* lépett helyébe. Legelőször a tőszótagban lett egyszerű hang az *é*ⁱ diphthongusból, ezért találunk legtöbb *i*-t a tő első tagjában; a többi szótagban már később fejlődött a hosszú hangzó s ekkor az *i*-vel váltakozó *é* lett belőle. Legkésőbb vált egyszerű hanggá ez a diphthongus a szó végén, s ott mindig is *é*-nek hangzik, mely nem is váltakozik *i*-vel.

a) A tő első tagjában.

Az *é*ⁱ diphthongusból származó *i* előfordul mind magas, mind mély hangú szavakban:

imette, *émette* (v. ö. *éber*) és *ím*, *íme*, tövük **jelme-*, melyben az *l* kiesése is befolyással volt a magánhangzó hosszúságára | *íny* (*ény*, *én* Dtül) töve *ijg-*, mihez *-ny* képző járult | *ítél*, töve e h. **ejt-* | *íz* (membrum), ug. *jysg-* || *bír-*, *bíró*, ug. *bysr* | *bizik*, töve ug. *bysz-* | *csík* (streif), v. ö. finn. *tie*, zürj. *tuj* | *dívik*, töve **dajvo-*, ug. *igg-* | *háj*, *hája*; *hú* (rég. nyelvben: *hé*, *hey*, *heiu*), v. ö. f. *sája*, lapp *saje* | *hív-* (rég. nyelv: *hēni*, *hēad*) és *kíván* (*kéván*), v. ö. finn *kaipaa* | *híz-ik* (v. ö. *háj*), töve ug. *ksg-* | *ív-ni*, *ivad* (*évad*), az ug. *jsgg* „fluere“ igéből | *nyíl-ik* (és *nyít*), töve ug. *nyssj-* | *sik*, *sívó* közös alapigéjük ug. *ssj-* | *sikat* (v. ö. *sajog*, *sajnál*) alapigéje **saj-* | *szűj* ug. *sslg-* „secare“ igéből, melyhez még főnévképző járult.

Néhány szóban eredetileg mélyhangú diphthongus volt, azonban a belőle lett *i* megváltoztatta a szó hangrendjét: *hím*, v. ö. vogÉ. *χājim*, vogK. *khōjem*, oszt. *χuj*; a régi nyelvben is mélyhangú: *himja* Jord. c., *himianac* Mel. Herb., *himot* Kár. Bib., ma már magashangú: *himje*, *hímet* | *disz*, *diszes* ered. *d_{ss}jssz-*, ug. *tsgg* igéből | *stnylik* (*sénlik* Gyöngy.), ug. *ssjn*. — Hasonló változásról szól Budenz még két szóban: *ív* szerinte ép úgy mélyhangú szó volt, mint *új*; e szók ugor alakja *jssz*, s az *i* a *ja* szótagból lett. Azonban az *új* szó nem az eredeti mélyhangúságot őrizte meg, a mennyiben a régiséghen szintén magashangú volt: *ynél*

kül BC., *yek*, *yeket* Döbr. c., *iyes* Helt.; a mélyhangú alak csak a XVII. század elején lép fel először (*íjjal* MA, *inyak* Balásfi, 1616). Az átmenet a másik hangrendbe valószínűleg a többi *ij* végű szók (*szi*, *díj*, *híj*) analogiájára történt, melyek mind mélyhangúak. — A másik a *nyír*-ige, melyet Budenz mélyhangú diphthongussal magyaráz, ug. *ny_gj-ro*; ma ez az ige a Dunától keletre eső vidékeken mélyhangú (*nyírok*, *nyírás*, *nyíró*), a Dunától nyugatra inkább magashangú (*nyírek*, *nyírés*, *nyíró*), a régi nyelvben is magashangú volt e szó, legalább a NySz. egy mélyhangú alakot sem közöl, s így joggal hihetjük, hogy ez esetben is a magashangú szó vált mélyhangúvá. Hasonló változás történt a *sír* főnévvel; a régi nyelvben ez is magashangú volt: *sérekét* Mc., *serek* Virg. c., *serők* Wink. c. stb.; először 1673-ban tűnik fel mélyhangú raggal: *sérban* Com: Jan. A hangrendnek ily változását a *sír*-ige analogiája okozhatta, melylyel jelentése is összefűzte némileg.

Néhány magashangú szó *i*-jével szemben a rokon nyelvekben is *i* (vagy a zárt *ë*) áll; lehetséges, hogy ezekben is *j*-s diphthongusból származott, a mit a további vizsgálat esetleg még ki is mutathat.

Ilyenek: *így* (v. ö. *itt*, *ide*) | *ívni* (*évní*), ug. *tgb-* | *íz* (*éz*, v. ö. *édes*) „sapor“, ug. *εbǵǵ* | *csíp*, lp. *cipeste*, f. *hyppyy* | *csípő*, vog. *sip*, zürj. *siti* | *hív* (*hü*) | *késér* (*késér*), *késért*, f. *kitke*, mord. *kiskeŕa* | *nyír-fa*, *nyírés*, vog. *ńir*, votj. *ńer* | *víz*, ug. *vǵǵ*, f. *vete*, vog. *vit*. A szótagzáró *l* kiesése segíthette elő a hosszú hangzó fejlődését e két szóban: *mív*, *mível*, ered. **milve*, és *szív*, ered. **szilve*.

Ugyan ilyen eredetűeknek tarthatjuk az olyan szavak *i*-jét is melyeknek eredetét eddig még nem lehetett megállapítani: *hím*, *mes*, *hímez*, (*hèmes*); *hízeleg*; *kímél* (*kémél*); *ígér*; *irígy* || *híg*; *hínár*; *kínál* (*kénál*); *ríni*, *rívás* (*rév*, *reznak* Jord.-c.); *sívás*, *sív* (*sév*); *sír-ni*. — A *mty* szóban két szótag összevonása hozta létre a hosszú *i*-t, ebből *mi-ig*, ill. **miég*.

Egy-két mélyhangú szóban az *i* a rokon nyelvek *o*, *uo* hangjával áll szemben; ezekben kivételes hangváltozás hozhatta létre a rövid *i*-t, mely azután a hangsúly hatása alatt hosszúvá lett; *szív*, *szít*, a *szíppant* és *szop* igékhez tartoznak, ug. *s_gb-* alapigéből (v. ö. Nyr. VII: 2) | *nyíl*, vogÉ. *nāl*, vogK. *nól*, oszt. *nól* | *ín* (nervus), f. *suone*, vogÉ. *tan*, vogK. *tön*.

b) A többi szótagban.

A tőszótagon túl az *i* csakis ragban vagy képzőben fordul elő. A *szeléd* és *íréggy* (*íréggy*) szók második tagjában diminutív képzést kell keresnünk és pedig az ug. *-j* (*g*) és *-nd* kapcsolatát. A *mezítelen* szóban is diphthongusból lett az *i*; v. ö. *mezeytelen* Ehr.c. Sim.c.

Ezekon kívül csak az *-ít* igeképzőben (*állít, tanít, épít* stb.) van még hosszú *i*; ragokban egyáltalán nem fordul elő. Ez a képző a frequentatív ug. *-j* és a causatív *-t* kapcsolata, mely előbb *j-s* diphthongust alkotott az ige végső magánhangzójával (*-ojt, -éjt*); a codexek nyelve igen sok esetben meg is őrizte ezt a diphthongust: *eresseyt, megtelyeseyte, eppeytes, ayoytatos* Ehr. c.; *taneytad, wyoytod* (ujít) Wink. c.; *ordeit, melegeit, vilagosoit* Nád. c., *vduezcite* (üdvöztető) Schl. Szój. Ebből az *oj, éj* diphthongusból lett előbb *éj*; így írja ezt a képzőt Szenczi Molnár Albert az ő nyelvtanában: *pusztéyt, ékeséyt*; az *éj, é^t* diphthongusból azután legtöbb helyt *i*, némely nyelvjárásban *é* lett: *borét, tanét, üdvözét*.

4. ó, ő.

Ha e hangoknak csak a mai használatát vesszük is tekintetbe, ép úgy kétféle *ó, ő*-ről kell szólnunk, a mint kétféle *é-t* tárgyaltunk. Az egyik állandóan *ó, ő* (vagy az ennek megfelelő diphthongus), pl. *szó, jó, főz*; a másik gyakran *ú, ű*-nek hangzik: *ló és lú, kő és kü, szőni és szűni*.*

E hangok eredetét vizsgálva azt látjuk, hogy azok a szavak, melyekben ma az *ó, ő* állandó, teljesebb alakjukban nyiltabb magánhangzóval vannak (*szó: szava, jó: javak*); ellenben a melyekben *ú, ű*-vel váltakozik az *ó, ő*, a teljesebb alakban zártabb magánhangzóval ejtetnek (*ló, lú: lova; kő, kü: köve*). Ez a teljesebb alak, mely ma már csak ragok és képzők előtt van meg, volt e szavaknak eredetibb alakja s ebből fejlődött lassanként a mai egytagú alak. A tő végső magánhangzójának lekopásával a *v* a szó végére került (*szav, jav; lov, köv*), azután magánhangzóvá

* DÉVAI MÁTYÁS az Orthographia Cracoviensis-ben (1549) külön jelet használ ez utóbbi hangok jelölésére (*u, ũ*). V. ö. Nyr. XIII: 1.

válva, diphthongust alkotott a tőszótag magánhangzójával (*szau, jau; lou, köü*). Ezeket a diphthongusokat nyelvjárásaink különbözőképp fejlesztették egyszerű hanggá. Egy részükben az *au, eü*-ből is előbb *ou, öü*, majd *ó^u, ő^u* s végül *ó, ő* lett. Így vált egyforma magánhangzóvá a két különböző diphthongus nyelvjárásainknak egy részében, valamint az irodalmi nyelvben is. Ellenben más nyelvjárások, mint pl. a göcseji és a felsőtiszai, megőrizték e két hang különbségét. Az *au, eü* diphthongusból ezekben *ao, eö*, azután *ó, ő* lett, s ebből keletkezett a hosszú magánhangzó *ó, ő*; ellenben az *ou, öü* diphthongusból *ó^u ö^u* s azután *ú, ü* lett. (V. ö. NyK. XIX: 139.) Így tehát az eredeti nyiltabb szótagból nyiltabb magánhangzó, a zártabb szótagból pedig zártabb magánhangzó lett. Ugyan így történt a szó belsejében álló *ó, ő* fejlődése is, csakhogy ezeknek nem maradt meg az eredeti *v*-s alakja, s így nem is láthatjuk, vajjon nyiltabb vagy zártabb volt-e a *v* előtti magánhangzó. Azon körülményből azonban, hogy ez az *ó, ő* váltakozik-e egyes nyelvjárásokban *ú, ü*-vel vagy nem, következtethetünk eredetibb alakjára.

a) A tő első tagjában.

A. Eredeti *ava* szótagból lett az *ó* a következő egytagú szavak végén:

hó, v. ö. *havas* | *hó* (hónap), v. ö. egy *hava, havonként* | *jó, jós*, v. ö. *javul, javam* | *jó* (a. m. folyó) | *ó, ócska*, v. ö. *avul, avas* | *ró* ige *ó*-ja nem váltakozik *ú*-val, bár ma így mondjuk *rovok, rovas*, de Molnár Albertnél így van: *ravom, ravás, ravó* | *só*, v. ö. *savak, sava* | *szó*, v. ö. *szavaz, szavam* | *tó, tólcsa, tócsa*, v. ö. *tavak*. A régi nyelvben néha *o* van a *v* előtt e szavakban is: *houos, houas* Anon., *szovára* Debr. c.; ez azonban már nyelvjárási sajátság s mint ilyen a *v* hatása alatt fejlődött; így ejtik e szavakat ma Göcsejben s a Székelységben. A HB. *iovben* szavát diphthongussal kell olvasnunk: *jó^uben*.

Ugyanez az *ó* hang van még a következő szavak első tagjában: *bólog, bólínt*, ug. *мѣстѣ* | *gyógyul*, alapszava *jó* | *hólyag*, ebből **havolyag* | *lóg*, ebből **lavog* | *lót*, töve szintén **lavo* | *róka*, töve ugyanaz mint a *ravasz* szóé, mely a régi nyelvben gyakran fordul elő *róka* jelentéssel; tehát e helyett áll **ravka*. — A szó elején álló *v* hatott a hosszú *ó* fejlődésére az *ólom* szóban, melynek ugor alakja *v_glm*; az *ól, ólalkodik* szók elején Budenz szerint szintén *v* volt.

Az *eve* szótagból lett *ő* története némileg különbözik az *o*-étől, a mennyiben a régiségben, sőt néha a mai nyelvben is *é* (*e*)-vel váltakozik; pl. *fő*: *feje*; *nő*, *né*: *neje*; *vő*: *veje*. E most említett három szó ugor alakjául Budenz *pəngə*, *nəngə*, *vəngə*-t fejtett ki, „melyből csakhamar a nasalistalan *pəgə*, *nəgə*, *vəgə* fejlődött s ebből vált aztán egyrészt *neve-* (*nev* — magy. *nő*, vog. *neu*), másrészt *neje* (*nej* — magy. *né*, vog. oszt. *nē*, *ni*)⁴. MűgSz. 402. l. A fejlődésnek ilyen menete annyiban okoz nehézséget, hogy nem valószínű a *g*-nek ily kettős fejlődése ugyanegy szóban; másrészt meg az *ei*, *é* diphthongusból, mint fentebb láttuk, a tőszótagban mindig az *i*-vel váltakozó zártabb *é* lett; ellenben e szavak *é*-je sohasem váltakozik *i*-vel, s a Bécsi és Münchener codex is a nyiltabb hanggal jelöli (*fēmet*, *fētec*). SETĀLĀ e szavak ugor alakjául a *pəɟə*, *nəɟə*, *vəɟə* alakokat fejteti ki; a magánhangzó fejlődése pedig úgy történt, hogy a két magánhangzó közötti *r*-ből *v* lett; az így keletkezett **fève*, **néve*, **véve* alakokból azután a magyarság egy részében *fé*, *né*, *vé*, majd — a többi *é* hang is zártabbá válván — *fé*, *né*, *vé* lett. A Schlägeli Szójegyzék a *fev*, *fw* alak mellett (olv. *fő*) négyszer írja ezt is *fe*. A nyelvemlékek korában így is ragozták e szavakat: *fēm*, *féd*, *féje*, *fénk*, *fétek*, *féjök* (v. ö. *fēmet*, *fētec* M. c., *femet* Döbr. c., *fenkynth* Komj., *fétek*, *fédet* Sylv., *feem* Heyd.); s a *fej* szónak mai *j*-s alakja csak a leggyakrabban használt 3. személy analogiájára terjedt el. Tehát e szavak ép úgy ragoztattak, mint *név*: *neve*; t. i. *fé*: *feje*; *né*: *neje*. Ugyanazon **fève*, **néve*, **véve* alakból a *v* labializáló hatása alatt lett *fő*, *nő*, *vő*, s a mai nyelvszokás inkább ezt az alakot kedveli a ragtalan szóban. Ugyanígy fejlődött az *ő* ezekben a szavakban is: *bő* és *bév*; a *bőv* s a dial. *bűven* alakok újabban keletkeztek | *hő* és *hév*, v. ö. *heves*, *hevül*, *hevt* | *nő*, v. ö. *nevel*.

A szó belsejében nem követhetjük ily világosan az *ő* fejlődését, de valószínű, hogy ott is ép úgy fejlődött ez az *ő*, és váltakozik is *é*-vel:

föl, *föz*, v. ö. *fez* Jord. Érdy c. | *nöstény*, *nöszni*, a *nő* szóhoz tartoznak; v. ö. *nesteen* Érdy c. | *örül* | *öríz*, v. ö. *heeryzny* Wink. c. *feryzni* Weszpr. c., *érözö* Helt. | *ős*, v. ö. *isemucut* HB., az *ő esei* Helt. *ősz* (grau), v. ö. *ész* Helt. | *szőr*, v. ö. *szér* Helt. || *gyöz* Budenz szerint mélyhangú *gyoǰz*-ből származik; v. ö. *gyez* Ehr. Jord. c.

Hasonló eredetű lehet a következő szavak *ő*-je is, melyeknek eredete még nincs kimutatva:

gög és *gége*; *hös*, v. ö. *hëss* Helt., de: *hūs* Pös.; *szöke*, v. ö. *széke* RMNy.; *böjt*, v. ö. *beyt* Jord. Erd. c., de: *bwyt* Virg. c.

B. Az *ovo*, *övö* szótagból lett *ó*, *ő* váltakozik *ú*, *ü*-vel az egyes nyelvjárásokban:

ló, *lú* Debr., v. ö. *lovam*, *lovas* | *jő*, v. ö. *jövök*, *gyün* | *kő*, *kü*, v. ö. *kövek* | *lőni*, *lűni*, v. ö. *lövök* | *nyőni* és *nyüni*, v. ö. *nővik* Weszpr. c., *nyövöd* Kisv. | *ő* és *ü*, v. ö. *övé* | *öv*, tulajdonkép *ő* és *ü* a régi nyelvben, tehát *ő*: *övet* ép úgy mint *kő*: *követ*, s a *v*-s alak a nominativusban ép oly analogiás fejlődés, mint a *j* ebben *fej* | *szőni* és *szüni*, v. ö. *szövés* | *tő*, *tőke* és *tü*, *tüke*, v. ö. *töve*. — Néha a *v* előtt is *ü* hangzik e szavakban (*tüve*, *üvé*, *lűvök* stb.), ez azonban újabb fejlődés a *v* hatása alatt.

A szó helsejében álló *ó*, *ő* teljesebb alakja nem maradt meg, ezeknél csak az *ú*, *ü*-s mellékalakból következtethetünk a zártabb eredetre:

gyót, *gyójt*, *gyól* és *gyújt*, *gyúl*, eredetibb alak **gyovol*, **gyovojt* | *gyónik*, v. ö. *gunuan* M. c., eredetibb alakja *gyovon*, így írja az Ehr. c. *gyouonuan* || *csődül*, *csöcselék*, töve **csöv-* | *döl*, *döt* és *dül*, *düt*, ebből **dövol* | *ősz* (herbst), v. ö. *hszel* LevT., *hszuel* Sylv. | *tő* és *tü*.

C. A hosszú *ó*, *ő* sok szóban pótlónyújtás által fejlődött *ol*, *öl* (*öl*) szótagból:

bódul, *bódít*, *bódorog*, régiebb alakja; *boldul*, *boldít* | *csók*, Budenz szerint e h. **csolk* | *hón*, a régi nyelvben így is *holn*, *hóln* | *kódorog*, *kódus*, *kósa*, közös alapigéjük *kol-*, v. ö. *koldus* | *ón*, ebből **oln* (vog. *aln*) | *ócsárol*, v. ö. *olcsó*, a régi nyelvben *olcsál*, *olcsúrol* | *óta*, e h. *olta* | az *óv-ni* ige *v*-je, mint Budenz is mondja, *l* helyett való, s e mellett nemcsak az *oltalom* főnév szól, hanem a régi nyelv *ójni* alakja is (*oyni* Born., *megójták* Pos., *ojd magad* Felv.). Tehát az ige eredetileg *ol-ni* volt, s a *v* csak később került a két magánhangzó közé: *óvom* e h. *ólom* || *tógy*, e h. *tölgy*.

Ez a változás, hogy az *o*, *ö* után a szótagzáró *l* elvész, körülbelül a nyelvemlékek idejében kezdődhetett, s azóta mind jobban terjed az élő nyelvben, úgy hogy ma már alig van nyelvjárásunk, mely *o*, *ö* után ejti az *l*-t, tehát a mai kiejtésben az *ol*, *öl* szótagból mindig *ó*, *ő* lett (*vót*, *fót*, *szót*; *vögy*, *tőt* stb.), kivéve némely nyelvjárásokban a szótők végét: *tolni*, *pöröltem* stb.

Néhol az így keletkezett *ó* helyett *ú*-t ejtenek: *kúduš*, *kúdorog*; *búdul* RMK, *buldulás* Telc.; *azúta*, *miúta*; ennek az *l* labializáló hatása az oka, mely igen gyakran zártabbá változtatja az előtte álló magánhangzót; sőt a dunántuli és nyugati nyelvjárásterületen *l* előtt rendszeren *u*, *ü* hangzik az *o*, *ö* és *ó*, *ő* helyett.

b) A többi szótagban.

Az első szótagon túl ritka az *ó, ő* a magyar szókban, ha csak a raghoz vagy képzőhöz nem tartozik. Szó belsejébe vagy összetétel által került (*azóta, mióta*), vagy pedig úgy, hogy az *ó, ő*-re végződő szóhoz még egy képző járult: *valódi, adós, tudós; ismerős, erős, erőtelen* stb. Az *-ók, -ők* főnévképző ezekben: *fiók, Mihók, Istók; szemők*, szintén úgy keletkezhetett, hogy a diminutív *ó, ő*-höz még egy *-k* képző járult.

A ragok és képzők *ó, ő*-je mindig *v*-s diphthongusból fejlődött s gyakran váltakozik *ú, ü*-vel. Ilyen első sorban az *-ól, -öl* névrag, mely így is hangzik *úl, ül* és *ul, ül*: *felől alól* és *felül, alul*; *elül, belüle* stb. A régibb nyelvben e rag magánhangzója rendszeren *ó, ő* s csak később lép helyébe *ú, ü* és *u, ü*. A mai irodalmi nyelv úgy állapodott meg, hogy a *h o l* kérdésre felelő alakok *u, ü*-vel, míg a *h o n n a n* kérdésre felelők *ó, ő*-vel vannak. E mellett a nyelvemlékekben a magashangú rag gyakran *-él* (*belel, környel, kivel*); ez pedig *-evel, -ével* alakból fejlődött.* Mindez arra mutat, hogy a *v* előtt a nyiltabb magánhangzó volt (*ava-l, eve-l*), s e ragokban a nyiltabb *ó, ő* van, mely a magyar nyelvterület egy részén csak újabban vált zártabbá a szótagzáró *l* hatása alatt.

Ez az *-ól, -öl* rag van meg e három helyhatározó ragban: *-ból, -ből; -ról, -ről; -tól, -től*, melyeket nyelvjárásainknak egy része *ú, ü* vagy *u, ü*-vel ejt; és pedig körülbelül a Tiszától nyugatra eső terület egyformán zártabb, míg a keletre eső, valamint a palócz terület nyiltabb hanggal ejti mind a hármat. A nyelvemlékek ellenben a *-ból, -ből* és *-ról, -ről* ragot állandóan *ó, ő*-vel írják, míg a *-tól, -től* némelyikben állandóan *ú, ü*-vel van; s így ejti e ragokat a szlavóniai nyelvjárás ma is. E különbséget a

* SIMONYI e ragban nem vesz fel *v* elemet (Magy. névrag. 36. l.), mert — szerinte — a codexek *arczél, társél* alakja csakis *j* hang közbejöttével magyarázható. Azonban a *j*-s alak felvétele csak e kivételes alakokat magyarázná meg, az *ó, ő*-t azonban nem. Míg a csak egyszer előforduló *tarsel* alak mit sem bizonyít, mert íráshiba is lehet, addig az *arczél, orczél* szóban a lativus *-é* ragot sejtethetjük, melyhez az *l* a vele együtt élt *arczól* alak analogiájára járulhatott, úgy hogy eredetileg *arczé* és *arczól* éltek egymás mellett s a kettőnek összezavarásából lett *arczél*.

ragok eredete magyarázza meg; a *-ból, -ből* rag eredetileg csak magashangú volt s így hangzott *-belől*, a mint azt az Ehrenfeld és a Nádor codex meg is őrizte; ebből lett magashangú szók mellett *-balól*. Majd egy szótaggá vonódott e rag s úgy lett belőle *-ből* és *ból*. A *-ról* rag teljesebb alakja **rajól* volt (v. ö. *raj-t*), s ebből lett a magashangú szók mellett *-röl*. A *-től* rag teljesebb alakja **tövöl* volt, s ez az *-öví* hangkapcsolat ép úgy változott e ragban, mint azt a tőben láttuk, vagyis előbb diphthongussá vált, a melyből a nyelvterület egy részén *ó, ő*, a másikon *ú, ü* lett. Így magyarázhatjuk meg, hogy nyelvemlékeinkben egymás mellett találjuk a nyíltabb és zártabb hangzós alakot. Később e ragok az egyforma használat s a kölesönös hatás következtében egyformává lettek s ma ugyanazon helyen vagy mind a három *ú, ü*-vel, vagy mind *ó, ő*-vel hangzik. E ragok magashangú alakja gyakran *é*-vel van a nyelvemlékekben: *-bél, -rél* és bár ritkán *-tél*; ezek **belél, *tévél* alakból vonódtak össze, míg a *-rél* a másik két rag analogiájára keletkezett.

A palócság egy részében, valamint a két erdélyi nyelvjárás-területen használatos *-nól, nől* (ritkán *-núl, -nül*) ragban ugyanez az *-ól, öl* van meg

Szintén *v*-s szótagokból vonódott össze a reflexiv igeképzők *ó, ő*-je; benne a reflexiv *v* képző van más igeképzőkkel kapcsolatban. Ilyenek az *-ódik, -ődik; -ózik, -őzik; -ószik, -őszik* képzők: *huzódik, vetődik, lopószik, rejtőzik*; továbbá az *-ól, -öl* (*-úl, -ül*) képző: *fordól* és *fordul, kerül* és *kerül*. Ez utóbbi képzőt a magyarság nagyobb része *ú, ü*-vel ejti, s ebben is az *l* hatását látjuk; de a régi nyelvben, valamint a palóc nyelvjárásokban ez is *ó, ő*-vel hangzik.

Az igeragok közül csak az *írók, kérők* és *írnók, kérnök* alakokban van *ó, ő*; az utóbbiak *írnójok, kérnőjük*, ezek pedig *írnájok, kérnéjük* alakokból lettek, s a nyelvemlékekben találunk is ilyen alakokat. Ép úgy fejlődött *írók, kérők* ebből **írájok, kéréjük*.

Még egy névragban van *ó, ő*, t. i. a *-stól, -stöl* ragban. Ezt BUDENZ külön szóból magyarázza (NyKözl. XVIII: 158); a ragot ugyanis két részre kell osztanunk: *-s* és *-től*, s az utóbbi rész a vogul *tajl* szóval azonos, mely megvan a magyar *tele* (**télé*) szóban is. A rag tehát eredetileg *-stél* volt (a mint nyelvemlékeink

még írják is), ebből lett az *l* labializáló hatása alatt *-stól*, mélyhangú szavak mellett pedig *-stól*. Mai nyelvérzékiünk egy sorba helyezi ezt a ragot a *-tól*, *-től* stb. ragokkal, s hangzója is azokéval egyezik; tehát a hol azokat zártabb hangzóval ejtik, ezt is így mondják: *-stúl*, *-stүүл* vagy *-stul*, *-stül*.

c) Többtagú szavak végén.

Többtagú szavak végére vagy úgy került az *ó*, *ő*, hogy egy egytagú szó összetétel által a második vagy harmadik szótagba jutott. pl. *hétfő*, *Sajó*, *kősó*; vagy pedig mint képző járult a szóhoz. Ragjaink közül egyik sem végződik *ó*, *ő*-re.

Az *ó*, *ő* képző értékére nézve háromféle: 1. deverbális névszóképző: *adó*, *vevő*; 2. diminutív névszóképző: *apó*, *anyó*, *házikó*; 3. nomen possessoris képző: *szemű*, *szemő*; *ágú*, *ágó*. Mind a három képző magánhangzója majd *ó*, *ő*, majd *ú*, *ü*, csakhogy a mai irodalmi nyelvben nem egyformán állapotok meg. A nomen verbale képző általában *ó*, *ő*, csak néhány szó végén lett zártabb (*fúrú*, *pattantyú*); a nyugati nyelvjáróterület, különösen a göcseji nyelvjárás azonban mindig *u*, *ü*-nek ejti. A diminutív képző már gyakrabban *ú*, *ü* (*fjú*, *könnyű*, *tetű*), bár a palócz nyelvjárásban s a régi nyelvben ezek is gyakran *ó*, *ő*-vel vannak. A nomen possessoris képző ma általában zártabb hangú s csakis a palócz nyelvjárások ejtik ezt is *ó*, *ő*-vel; s a nyelvemlékek nagy része szintén a nyiltabb hangot írja. Tehát e három képző mindegyike a zártabb s *ú*, *ü*-vel váltakozó *ó*, *ő*; a két hang használata kezdetben bizonyosan csak nyelvjárásilag tért el egymástól, később azonban az élő nyelv egy része s az irodalmi nyelv különbséget tett az egyes képzők között, alakjukra nézve is.

Mind a három képző él a mai nyelvhasználatban, úgy hogy az egyes szavak végén könnyen felismerhető; van azonban sok olyan szó is, melynek alapszava már kiveszett a használatból s így képzett voltát csakis a rokon nyelvek segítségével lehet kimutatni. A nomen verbale képző van a következő szavak végén: *ajtó*, *bohó*, *csomó*, *hajó*, *méltó*, *orsó*, *sarló*; *emlő*, *erdő*, *ernyő*, *felhő*, *fertő*, *idő*, *kendő*, *lepedő*, *merő*, *tető*, *töppörtő*, *tüdő*; valószínűleg ilyenek még ezek is: *tapló*; *küllő*, *meddő*, *mező*, *süldő*, *szeplő*. Diminutív képző van a következő szavak végén: *apró*, *bunkó*, *olcsó*, *tuskó*,

zacskó; üsző, vessző; továbbá: bogyó, savó; csipő, kettő, velő. A nomen possessoris képző van ezekben: savanyó, savanyú és minő, ebből minemő.

E képzők története is egyforma, a mennyiben mindegyik *v-s* diphthongusból fejlődött, sőt egy-két szó meg is őrizte ezt a *v-t*: *mereven, odvas, tetves*. A nomen verbale *s* a nomen possessoris képző *v-je* *b-ből*, a diminutiv képzőé *m-ből* lett; ez a *v* diphthongust alkotott a *tő* végső magánhangzójával, *s* e diphthongusból azután ép úgy lett egyszerű hangzó, mint a tőszótagban.

Az *ő* mellett a régi nyelvben igen gyakori az *é*; a Schlägeli Szójegyzék rendszeren így írja e szavakat: *zule* (szülő), *teremthe*, *neze* (néző), *verefen* (verőfény) stb. A ragozott alakokban ma is gyakran *e* lép az *ő* helyébe: *idő*: *idén, ideje*; *erdő*: *erdeje*; *tüdő*: *tüdeje*; *tető*: *teteje* stb. Tehát az *eve, éve* kapcsolat ezekben is ép úgy kétféleképp fejlődött, mint a tőszótagban; *s idé*: *ideje* ép úgy állottak egymással szemben, mint *fé*: *feje* és *tehén*: *tehene*.

Feltűnő, hogy az *ó* végű szavak némelyikének is van *a-s* alakja: *ajtó*: *ajtaja*; *bíró*: *bírák*; *méltó*: *méltán*. Ez már nem egyszerű mellékalakja az *ó*-nak, mert hisz a *v-s* diphthongusból nem fejlődött *a*, hanem valószínűleg kétféle képzés összezavarását kell a két alakban látnunk (v. ö. BUDENZ, Ugor-al. 199. l.); az egyik a *-j*, a másik a *-v* képzőből fejlődött. Az *ajta-ja* alak eredetére még világot vethet e szónak a palóczságban divatos *ajtal* alakja, mely ép oly nomen verbalenek látszik, mint *hivatal*; e szerint *ajtaja* ebből lett volna: *ajtal-ja*.

5. ű, ũ.

a) A tő első tagjában.

Az *ó*, *ő* hangok történetét vizsgálva láttuk már, hogy az *ovo, övö* hangcsoportból részint *ó*, *ő*, részint *ű*, *ű* lett s hogy e két hang igen gyakran váltakozik egymással. Viszont az irodalmi nyelv *ű*, *ű-jével* is igen gyakran egyes nyelvjárásokban *s* a régi nyelvben *ó*, *ő* áll szemben, a mi szintén e két hangnak közös eredetére mutat. A *gyúl, gyújt* és *dül, dút* igéket már említettük; ugyan ilyenek: *gyül, gyújt* és *gyöl, gyöt*, melynek töve a *jöv-ök* ige | *fű-ni*, v. ö. *fóván* Com.; a *fuvok, fuvás* alakok zártabb hangzóját az *f* és *v* szomszédsága hozta létre | *fül* és *fojt, fujt* alapigéje **fovo-l* |

— *nyúl* és *nyujt*, v. ö. *noit* Münch. Virg. Jord. c. | *nyúz*, v. ö. *nyóz* RMK II. 16, ebből **nyovoz*.

Más szavakban az *ú*, *ü*-vel nem áll szemben *ó*, *ő*, bár ezek is *v*-s diphthongusból fejlődtek. Ezekben valószínűleg *u*, *ü* állott a *v* előtt, s az *uv*, *üv* szótagból lett *ív*, *üv* s azután *ú*, *ü*. Ilyenek: *bú*, *búvaba*; e szónak *búj* (*bujomba* Dtül, *bújval*, palócz) mellékalakja a 3. személy hatása alatt keletkezett; *csúszik*; *fúr*; *hús*; *kúsz*; *nyúl*; *rüg*; *rút*; *súly*; *súrol*; *túl*; *újj*; *ün*; *úsz*; *út*; *útál*. Mindezeknek teljesebb *v*-s alakját kimutatja Budenz. Sok esetben a magyar *ü*-vel szemben a rokoni nyelvekben *u* vagy *ü* van: *húgy*, finn *kuse*, cser. *kuz*, vog. *χunš*, *khunš*, oszt. *χos* | *húm*, *húny*, vog. *χon*, oszt. *χunemta*, zürj. *kuñ*, cser. *kum* | *húz*, oszt. *χús* | *lúd*, vog-oszt. *lunt*, finn *lintu* | *szú* (*szuvat*), vog. *sūr*, lp. *suoks* | *szúr*-, cser. *šur*, észt *curk* | *új*, finn *uute*, cser. *uo* | *úr*, finn *uroho*, oszt. *ūr*, *ürt*, mord. *uris*. A további kutatás esetleg még kimutathatja, hogy ezek is *v*-s diphthongusból fejlődtek.

A tőszótag *ü*-je is gyakran állandó, vagyis *ő*-vel nem változik. Az ilyen *ü*-vel szemben viszont a régi nyelvben és egyes nyelvjárásokban *i*-t találunk. E kétféle hangalakot Budenz *v*-s és *j*-s kettős alakból magyarázza; azonban a *j*-s alak felvételére nincs szükségünk. Az *i*-vel váltakozó *ü* fejlődését az olyan szavakban láthatjuk legjobban, melyekben az *ü* szó végén van: *hű* és *hív*; *mű* és *mív*; *nyű*, *nyüves*, v. ö. *nyivek* Born. Gyöngy.; *fű*, *füvek*, v. ö. *fy* Keszt. Kules. c. *fyvek* Jord. c., Mindezekben a *v* előtt *i* állott, s az *iv* szótagból lett részint *ív*, *í*, részint a magánhangzó labializálódván: *üv*, *üv*, *ü*. Tehát az *ü*-vel szemben álló *i* ép oly nyelvjárási sajátosság, mint az *ő*-vel szemben álló *é*. Így fejlődött a következő szavak *ü*-je is:

bün és *bün* gyakori a régi nyelvben | *büz* és *byz* Erd. Jord. c. | *fül*, *füt* ebből **fivül*, **fivijt*, v. ö. *fytozik* Debr. c. | *fűrész*, v. ö. *firez* Kaz. c. | *füz*, v. ö. *fyz* C. | *gyüölöl* és *gyülöl* | *hül*, *hüt*, *hüs* és *hüves*, v. ö. *hyuel* Ehr. c., *hyvöl* Döbr. c. — Ide sorolandók még a következő szavak, melyeknek ugor eredete, nincs kimutatva: *fűzfa* és *fűzfa*; *szül*, v. ö. *zil* Virg. c., *zyl* Jord. Erdy c.; *szúr*, v. ö. *zyr* Kaz. c.

Néhány szóban Budenz mélyhangú eredetűnek tartja az *ü*-t. úgy hogy *uj* diphthongusból fejlődött: *sűrű* ebből **sujorú*; a régi nyelvben *serű* Erdy c. és *siró* Dom. c. alakok is vannak | *szűk*, ug. *sz_gjka* | *szűn*-, ug. *sz_gj_n*- | *tűr*-, ug. *t_gj_r*-, vog. *toxr* | *tűz*, ug. *t_gg_d_g*: **tujz* | *űz*-, ug. *v_gj_g-sk*.

b) A többi szótagban.

A tőszótagon túl ritka az *ú, ű*; csupán egyes ragokban és képzőkben fordul elő, s ekkor mindig *ó, ő*-vel váltakozik, illetőleg a ragok és képzők *ó, ő*-je, ha *l* előtt áll, egyes nyelvjárásokban *ú, ű*-nek hangzik. Így keletkeztek az *-úl, -űl; -bül, -bül; -rül, -rül; -tül, -tül; -nül, -nül; -stül, stül* ragok és az *-ül, -ül* ige-képző. E ragok és képzők fejlődését már az *ó ő*-ről szólva tárgyaltuk.

c) Szó végén.

A szó végén álló *ú, ű* is egy eredetű az *ó, ő*-vel, a mennyiben ez sem egyéb, mint vagy a nomen verbale vagy a diminutiv képző *ó, ő*, mely bizonyos esetekben zártabbá lett. A nomen possessoris képző pedig, a palócz nyelvjárások kivételével, mindig *ú, ű*-nek hangzik.

A nomen verbale és a diminutiv képző leginkább olyan szavak végén hangzik *ú, ű*-nek, melyeknek képzett volta elhomályosult, s így a nyelvérzék nem is tartja már képzőnek ezt a szóvégi magánhangzót; e mellett ez az *ú, ű* rendszeren palatalis (*ly, ty, ny, j, s*) vagy folyékony mássalhangzók (*l, r*) után áll. A régi nyelvben gyakran *ó, ő*-vel vannak ezek a szavak is.

Nomen verbale képző a következő szavak *ú, ű*-je: *asszú*, v. *ö. azio* Döbr. Vitk. c.; *árú*; *batyú*; *bosszú*; *fésű* e h. *fej-ösű*, v. *ö. fűsű* Cseh; *gyalú*; *gyanú* és *gyanó*; *hegedű* és *hegedő*; *hosszú*; *iszonyú*, v. *ö. iszonyó*, Pázm.; *lassú*, v. *ö. lasso* Be.; *sanyarú* és *sanyaró*; *szörnyű*, v. *ö. zernew* Ehr. c., *zörnő* Be.; és a következő *-tyú, -tyű* végű szókban: *sarkantyú*, *töporthyú* és *töportő*, *csöngethyú* e h. *csöngető*. A Schlägli Szójegyzék a *tyú, tyű* végű szavakat *te* (olv. *té*)-vel írja: *pathtante, kopolte, teperte, kezte* (*kesztyű*); l. a névszóképzést.

Diminutiv képző van a következő szavakban: *domború*; *fiú*, *ifjú*, v. *ö. ifyo* Virg. c.; *gömbölyű*, v. *ö. gömbölő* Fal.; *gyönyörű*; *hattyú*; *háború*, v. *ö. haboro* Ehr. c.; *hiú*; *homorú*; *karcsú*; *keserű*, v. *ö. keserő* Be., *keserves*; *könnyű*, v. *ö. könnyő* Ozor.; *odú*, v. *ö. odvas*; *sűrű*; *szomorú*, v. *ö. zomoro* Ehr. B. M. c.; *tetű*, v. *ö. tetves*, *tető* MA. PPB.

Összetétel által került az *ú, ű* e két szó végére: *faggyú* és *szomjú*; mindkettőnek második része Budenz szerint a *joh, jonh* „bél“ jelentésű szó; v. ö. *szomjuhoz*.

II. Rövid magánhangzók.

A mai magyar nyelv rövid magánhangzóit a következő sorrendben fogom tárgyalni: *e, a, ě, ő, o, í, u, ü*. A rövid magánhangzók történetét gyakran nem követhetjük oly világosan, mint a hosszú magánhangzókét, mert nyelvemlékeink, sőt még a régi nyomtatványok is csak ritkán jelölik a hangzók időtartamát. Ebben a tekintetben legfontosabbak az Érdy és a Jordánszky codex. a mennyiben ezek megőrizték sok oly hangnak a hosszúságát, melyeket a mai köznyelv röviden ejt. Jelölik, habár nem egész következetesen, a magánhangzók hosszúságát a Peer, Keszthelyi, Festetics, Érsekújvári és Sándor codex. továbbá Szent Krisztina élete; e két utóbbi nyelvemlék egyedül áll codexeink közt a hosszú *ó, ő* jelölésében. Első nyomtatványaink is csak tökéletlenül jelölik a magánhangzók (különösen az *ó, ő, ú, ű* és *í*) időtartamát; ebben a tekintetben Káldy Bibliájának első kiadása érdemel nagyobb figyelmet, mivel igen gyakran megjelöli ezeknek a hangoknak a hosszúságát is.

A rövid magánhangzóknak régebbi zártabb alakját csak a legrégebb nyelvemlékek őrizték meg. Ebben a tekintetben fontosak az Árpád-kori okiratok egyes szavai, továbbá a HB. és a KT.; ez utóbbi nyelvemléknek újabban felfedezett szalagjai sok új adattal gazdagították eddigi ismereteinket. (L. Akad. Értesítő 1895. január, és Nyr. XXIV: 111.).

1. e.

Az *e*-féle hangok történetének vizsgálatát nagyon megnehezíti nyelvemlécink hiányos helyesírása. Nemcsak az okoz nehézséget, hogy ritkán jelölik a magánhangzó időtartamát, hanem a legtöbb esetben még a nyíltság foka is jelöletlen marad. Az *e* és *ě*, valamint az *é* és *é* codexeinkben (a Bécsi és Münchener codex kivételével) mindig *e*, csak a hosszúságot jelöli néha kettőzés; későbbi nyomtatványaink már rendesebben jelölik az időtartamot,

sőt némelyek — mint láttuk — a hosszú magánhangzó zártságát is jelölik, azonban a zárt *ē*-nek ma sincs külön jele írásunkban. Ez okból az *e* és *ē* hang megkülönböztetésében az *ē*-ző nyelvjárások tanúsága az egyedüli irányadónk.

a) A *tő* első tagjában.

Az első szótag *e*-je kétféle eredetű; egy részük *é*-ből rövidült, a miről ugyanazon szónak egyes alakjai is tanuskodnak; más részük a zártabb *ē*-ből lett nyiltabbá, s ez az *ē* egyes esetekben a zártabb *é*-ből rövidülhetett.

A nyiltabb eredetű *e* hang történetét tárgyalva láttuk már, hogy az *é*-ből a szó ragtalan alakjaiban *é* (vagy más hosszú magánhangzó) lett, míg egyes képzett és ragos alakokban meg-rövidült a hosszú magánhangzó s megtartva nyíltsági fokát *e* lett belőle. Így állanak szemben *delel*, *deres*, *feles*, *felől*, *hetedik*, *heves*, *kettő*, *kezes*, *leves*, *nyeles* stb. alakok a hosszú magánhangzós *dél*, *dér*, *fél*, *hét*, *hév*, *két*, *kéz*, *lé*, *nyél* stb. alakokkal. Sok esetben már csak a régi nyelv s a mai nyelvjárások, vagy pedig a rokon nyelvek és az összehasonlító szófejtés tanúsága mutat az eredetibb hosszú magánhangzós alakra:

belső, *belé*, *benne*, közös alapszavuk a *bél* szó | *cselekedik*, *cseleleng*, alapigéjük **csevele*: **cséle* | *dermed*, töve egy a *dér* szóval | *derül*, *derhenő*, alapigéjük **dēr* | *esik*, v. ö. *e. ees* Kesz. c. *esik* Istvfi; Erdélyben ma is *és* | *első* és *ellen*, v. ö. *e. eelseu* Erd. c., *előtve* Sánd. c. | *emel*, töve **elm*: **ēm*- | *eszmél* az *ész* szóból; v. ö. *észmélkedik* Fal. | *fej*, e h. *fē* (l. fentebb 73. l.) | *fekszik*, v. ö. *fékönny* Peer c. | *felel*, alapigéje **fēl* | *fen-*, v. ö. *fenik* ACser., *fenkövetske* Mad. | *fene*, v. ö. *fené* Peer c., *feene* Nagysz. c. | *fejlík*, *fejt*, *festík*, közös alapigéjük **fē* | *hely*, v. ö. *hél* Dtül és *heel* Wink. c., *heely* Pesti | *kedd*, ebből *ketted*, v. ö. *keed* Pesti | *kezd*, ebből **készed*, v. ö. *keezd* Ehr. c. | *kezenő*, ebből *kéz* | *les* és *lés*, v. ö. *les* RMNy., *lees* Lev.T. | *mell*, *mellett*, *mellé* stb., v. ö. *mely* Jord., Erdy, Thewr. c. stb. | *mer* és *mér*, v. ö. *meer* Jord., Horv. c. stb. | *nekem*, *neki* stb. és *nékem*, *néki* stb., v. ö. *nekem*, Sylv. Helt. | *nyer* és *nyēr*, v. ö. *nyeer* Erd. c. | *pedig*, ebből *kédég* (Simonyi, Kötöszók I. 138) | *szeg-*, *szegődik*, v. ö. *zeegh* Erd. c., *szég* Helt. | *tej* és *téj* | *teher*, *terhe-s*, ebből **tērhe*-, v. ö. *teerhek* Pesti | *terít*, *terül*, *terjed*, alapigéjük ugyanaz, mint *tér*- | *tetszik*, alapigéje **tēt*- | *ver* és *vēr* | *vesz* és *vész* | *vet* és *vét*, v. ö. *vet* Helt.

A szó első tagjában s egyúttal a szó végén csak két szóban áll *e* s ezekben *é*-ből rövidült: a *be* igekötő ebből lett *belé*; a Tiszán túl s Erdélyben ma is így hangzik *bé*, a palóczi vidéken

pedig zártabb magánhangzóval ejtik: *bē*, s ez arra mutat, hogy a zártabb *ē*-ből rövidült; a *de* kötőszó magánhangzója szintén hosszú volt, (I. SIMONYI, Kötőszók, I. 174. l.) s a nyelvemlékekben gyakran így is írják: *dec*.

Nehezebb kimutatni azt, hogy az *e* egyes esetekben a zártabb *ē*-ből lett, mert a két hangot nyelvemlékeink, a Bécsi és Münchener codex kivételével, egyformán jelölik, s ez a két codex sem egészen következetes a jelölésben. Egyes jelekből azonban mégis következtethetünk az *e* zártabb eredetére. Ilyen jelek, ha az *e*-vel egyes alakokban a zártabb *é* (*i*) áll szemben, vagy pedig, ha egyes nyelvemlékek az illető szónak *ö*-s alakját is ismerik. Zártabb *ē*-ből lett a következő szavak *e*-je:

eledel, *eleven*, az *él* (*il*) szóból, v. ö. *eeledel* Erdy, Jord. c. | *elégýt*, Budenz szerint ebből **velgy-* és *ölgy*, v. ö. *ölgödöt* Tel., *ölgödven* Mon., *ögyeledetlen* GKat. | *ez*, v. ö. *eez*, Fest. Wink. Göm. c., *ee* Debr. Kaz. c. (l. alább *az*) | *genyed* és *gényed*, v. ö. *gónietség* C. MA. | *kebel*, v. ö. *köbel* Helt. Tel. | *kedv*, v. ö. *ködves* Helt. Beythe | *kerék*, *kerget*, *kerül*, *kerít*, *kereng*, alapszavuk a *kör* szó, v. ö. *körít*, *körül*, *körök* Helt. | *késérü*, v. ö. *köserü* Decsi Zvon. | *kevény*, v. ö. *kövény* Helt. Dáv. | *kevés*, v. ö. *kövés* Dáv. Toln. | *mennyi* és *ménnyi*, v. ö. *mi*, *milyen* és *minyé*; zártabb hangzót jelöl a Bc. is: *ménéiec*; az Erdy és Jord. codexben pedig hosszú a magánhangzó: *meenee*, *meenyen* | *nevet*, v. ö. *mevuet* Ehr. c., *móvet* Me., *móet* Sylv.

A *kel*, *kelék* (és *kél*) szóban is *ē*-ből lett az *e*, s zárt szótagban ma is zártabb a magánhangzó (*költ* és *köt*); a régi nyelvben gyakoribb a zárt hangzó *kél fel* (kelj fel) Me., *fel költetéc* Érs. c., *fel kólthem* Tel. c., *fel költenek* Jord. c.; néha hosszú magánhangzóval (*é* vagy *i*) írják: *keel fel* Kulcs. c., *el kéltel* Helt., *kélsz*, *kélni* Gvad.; v. ö. még *ffel kyl* Jord. c., *kilyés* Com., *kilis* (kelés) PP. Mindezen alakok arra mutatnak, hogy a magánhangzó eredetileg *é* (*i*) volt s ez rövidült *ē*-vé; az *ē* azután nyiltabbá vált, de *l* előtt zárt szótagban megőrizte zártságát. — Ugyanilyen szó *tele*, *telik*, melynek magánhangzója szintén zártabb volt, v. ö. *töllyes* Helt., s ebben *tölt* ma is *ö* van.

b) A többi szótagban.

A tő második tagjában álló nyiltabb *é* (*é*) is megrövidül egyes ragok és képzők előtt: *egerek*, *kereken*, *nehezen*, *tehenek*, ebből; *egér*, *kerék*, *nehéz*, *tehen*. Az eredeti tővégi magánhangzó is gyakran *e*, mely megmaradt egyes ragok és képzők előtt:

keze-t, ege-k stb. Ezen kívül csakis összetétel által jutott az *e* a tő belsejébe, így pl. *ünnep* ebből **id-nap*, *kengyel* ebből **kemg-al*, mindkettőben hangzó illeszkedés hozta létre az *e-t*; továbbá ezekben: *negyven, ötven* stb.

A szó belsejébe az *e* leggyakrabban mint egy képzőnek vagy ragnak alkotó része került, s ilyenkor mindig szemben áll a mélyhangú szavak *a*-jával. A névragok közül ez a hang van a *-ben, -nek* és *-vel* ragokban, melyekben *é*-ből rövidült: *ben* a *bél* (*bél*) szóból alakult *-n* raggal, tehát **béln*, **bénn* (v. ö. *bennem*) volt; a hosszú magánhangzót jelölik is a Sánd., Érs. és Fest. c.; a *-nck* rag hosszú magánhangzója mellett tanuskodik a *nékem, néked* stb., valamint a codexek hosszú magánhangzós alakja, v. ö. *zizessegneec* Nagysz. c., *bwneckneek, kertneek* Érs. c. stb.; a *-vel* rag töve Budenz szerint (NyK. III: 454) egy a *fél* szóval, v. ö. *vélem, véled* stb. A *-lag, -leg* és *-lan, -len* ragok *e* (*a*)-ja szintén *é* (*á*), ill. *é* (*á*)-ból rövidült, v. ö. *evigleen* Wink. c., *kedyghleen* Érs. c. A módhatározó *-an, -en* ragban a magánhangzó még a tőhöz tartozik, habár a mai nyelvben mindig a nyiltabb hanggal használtatik; azonban a régi nyelvben gyakran fordul elő zártabb hangzóval is. (L. ezekről a Névragozást.)

Az igeragok közül a többes szám 3. személyének (*-nak, -nek*) s a 2. személyű tárgyias ragozásnak (*-lak, -lek*) ragjában van *a, e*; ezekben ez a magánhangzó az *-n* és *-l* rag eredeti véghangzója. A beálló cselekvésnek *-and, -end* jele pedig nem egyéb, mint frequentatív képző s régibb alakja *-ánd, -énd* (*-ünd, -ënd*)

Elhomályosult ragos alakok a *reggel, éjjel* szók (e h. *reg-vel, éj-vel*), továbbá *közel* (e h. *közél*, v. ö. *közél* Erdély); lativ értékű ragot kell látnunk az *ellen* szó második tagjában is (e h. **eleven*: **ellén*).

Az *e*, mint frequentatív és momentan igeképzőknek része jobbára az ugor *j* (*g*) képzőből lett; ebből a tő, vagy az előző képző végső magánhangzójával egybeolvadva *é* (*á*) s azután *e* (*a*) lett. Ilyen képzők: *-el, -ed*; *-gel -del, -lel*; *-get, -ged*; *-en, -ken, -ked, -ml, -et, -ep, -ell*; pl. *visel, enged, lépdel, kérlel, engesztel, vereget*, stb. — *csörren, röpven, félemlik, szeret, siet, lövell* stb. Néhány igében megvan a *j* is az *a, e* után: *veszejt, hullajt*. Ugyan ilyen eredetű lehet a causativ értékű *-el, -lel, -tet, -ejt*; pl. *érlel, nevel, csörget, veszejt*; s a reflexiv *-etik, -tetik* képzőbokok *e*-je is. Mindezen igeképzőknek megvan a mélyhangú párjuk is *a*-val.

A deverbális névszóképzőben is hasonló eredetű az *e*; leginkább az említett frequentatív képző nyoma van benne, melyet követ a főnévképző; ilyen a *-tal*, *-tel* képző és ilyen elhomályosult képzést kell látnunk a *beteg*, *fergeteg*, *püfeteg*; *hideg*, *meleg*, *ideg* szavak második tagjában (v. ö. *beteeg* Dom. c., *hideeg* Wespj. Corn. c., *melég* Sylv.), valamint ezekben is: *eleven*, *mereven*.

c) Szó végén.

A többtagú szók végén az *e* (s a mélyhangú szavakban vele szemben álló *a*) mindig a képzőhöz vagy raghoz tartozik, csak az *elme* szót magyarázza Budenz összetételnek ebből **el-mél*; a szóvégi *l* kiesése után *ő* lett a magánhangzóból (v. ö. *elmewnet* Erdy c., *elmónket* Decsi), s ez rövidült azután *e*-vé a szó végén.

A névszók végén az *e* vagy deverbális (nomen verbale), vagy denominalis (diminutiv) képző; mindkét esetben kétféle eredetű lehet. Mint nomen verbale képző vagy az ugor *j* (*g*), vagy pedig ug. *-b*-ből fejlődött, a diminutiv képző pedig vagy szintén ug. *-j*, vagy ug. *-m* (*-n*) képzőből lett. A *-j* képző szó végén állva egybeolvadt a tő magánhangzójával s előbb *ê* diphthongus, azután *é* vagy *í* lett belőle; ez a hosszú magánhangzó nem maradt meg a szó végén, hanem megrövidülve az *í*-ből *i*, s az *é*-ből *ê* lett. A magyar nyelv azonban nem kedveli szó végén a zárt *ê*-t s mindig *e*-t ejt helyette; így lett ebből a képzőből is *e*. A másik képzőből, az ugor *b*-ből és *m*-ből, előbb *v*, ebből pedig — mint azt az *ő* történetét tárgyalva már láttuk — a tő végső magánhangzójával egybeolvadva *ő* lett; ez az *ő* egyes esetekben szintén megrövidült s ekkor *ö*, *ê*, majd szintén nyiltabbá válva, *e* lett belőle.

Ma már nehéz eldönteni, hogy a szóvégi *e* melyik szóban rövidült *ő*-ből s melyikben *ê*-ből; az *enyhe* (*enyhő* NySz.), *fürge*, *kerge*, *törpe*, *szüle* (és *szülő*) nom. verbalek *e*-je valószínűleg *ő* volt, ellenben a *tele* szóban eredetibb *ê*-re mutatnak a *teli*, *teljes*, és a palócz *telë* alakok. A diminutiv képző *e* is nagyjából *ő*-ből lett; így ezekben: *epe*, *gége* (és *gegő*), *szürke*, *tőke*, *vese*, s általában a *-ke*, *-cske* képzőbokrban. Ellenben a zárt *é*-ből lett a következő szavak *e*-je: *eme*, *emse*, v. ö. *emics* Tsz., oszt. *imi* | *néne* (és *néni*) | *fekete*, ragok előtt *í*-t ejt a felsőtiszai nyvj.: *feketít*,

a palóczságban és Rába vidékén pedig *ē*-vel ejtik: *fēketē* | *fejse* és *fejszit*, v. ö. *fezy* Jord. Erdy c., s a székelyek is így mondják *fēszi*, *fējszi* (Vadr. és Tsz.); Rába vidékén *fejse* | az *este* szó *e*-jében rag (talán lativ értékű) lappanghat; a palócz *estē*, *estvē* zárt *ē*-je is eredetibb *ē*-re mutat | *fene*, a palócz nyelvjárásokban így hangzik *fenē*, a szóvégi *e* tehát szintén *ē*-ből lehetett. Az *ige* szó *e*-je is *ē*-nek hangzik a palócz nyelvjárásokban: *igē*, v. ö. *yghee* Jord. c.; a Bécsi c. is zártabb hangzóval jelöli: *igē*, s ragok előtt *i*-vel írják Heltai, Komj.: *igít*.

A névragok közül csak a *-be* és *-re* végződnek *e*-re; az utóbbi a hangzó-illeszkedés hatása alatt jött létre a *-ra* ragból (e l. **rajá*); a *-be* pedig teljesebb alakból rövidült, ép úgy mint a *be* igekötő, s e helyett áll *belé*, *bé* (v. ö. *vilagbele*, *nugulmabeli* HB.), melynek végén az *é* lativ értékű rag. A lativ értékű *-é* (ill. *é*) ragból néhány határozó szó végén is *e* lett: *ide*, *messze* és *messzi*; *szerte*, *össze*, *szinte*. A palócz nyelvjárások ezekben is *ē*-t (néha *i*-t) ejtenek: *idi*, *idē*; *összē*, *hészertē*.

Leggyakoribb az *e* (és *a*) a névszók és igék 3. személyű alakjainak végén: *könyve*, *keze*; — *kére*, *kérne*, *kérje*, *kérte*. E ragok mindegyike teljesebb alakból fejlődött, melyben *j* olvadt a tő végső magánhangzójába, s előbb *ē*, azután *ē*, végül *e* lett. A névszók mellett a *j* a 3. személyű birtok jele (**könyveje* : **könyvej* : *könyvé* : *könyve*). Az igealakokban különböző értékű volt a beolvadt *j*; majd a 3. személyű tárgyra mutató elem (*kérte*, *kérje*), majd időjel (*kére*), majd egy része a módjelnek (*kérne*). A *j*-s diphthongusból való eredetre mutat a birtokos személyragon első sorban az, hogy ragok előtt majdnem az egész magyarság területén *i*, *i*-nek hangzik (*könyvit* és *könyvít*), továbbá, hogy a palócz vidéken s a Dráva mellékén, valamint a szlavoniai nyelvjárásban rag nélkül is igen gyakran *i*-nek ejtik (*bōri*, *bēli*, *izi*), végül hogy ugyancsak néhány palócz nyelvjárás és az egész nyugati nyelvjárás-terület, — melyek megtűrik szó végén az *ē*, *ö*-t — ezt a ragot is mindig *ē*-vel vagy *ö*-vel ejtik: *kezē*, *pínzē*, *vígē*; *könyvö*. A nyugati, valamint a palócz nyelvjárásokban az igéknek említett alakjai szintén zártabb magánhangzóval hangzanak: *nízzē*, *tettē*; *tennē*, *vinnē* stb.

2. a.

a) A tő első tagjában.

A mai köznyelv *a* hangja kétféle eredetű; részint nyiltabb hang volt eredetileg is, és pedig vagy *a*, vagy pedig egyes esetekben a hosszú *ā*, *á*-ból rövidült; másrészt a régi nyelv *o* hangja vált nyiltabbá s lett belőle *a*. Az Árpádkori oklevelekben, a HB-ben és a KT-ben, sőt néha egy-egy későbbi codexben is *o*-t találunk sok szóban a mai *a* hang helyén.

Nyelvemlékeink hiányos helyesírása miatt nehéz minden egyes esetben eldöntenünk, hogy milyen az eredete egy-egy szó *a*-jának; azonban a nyelvemlékek és a mai nyelvjárások egyes adatait a rokon nyelvek tanúságával összevetve mégis sejthetjük az egyes szavak régibb alakját.*

Hosszú magánhangzóból, és pedig *á*-ból rövidült azon néhány egytagú szó *a*-ja, melyben ez a hang egyúttal szó végén áll: *fá*, ugor alakja *paŋa*, ebből lett **fájá* vagy **fája* és **fá*; ragok előtt meg is maradt az *á* (*fá-t*, *fá-n*), míg a szó végén megrövidült | *ha*, Budenz szerint „a *ho* kérdő névmástőhöz tartozik, ha bizonyosan meg nem határozhatjuk is, milyen viszonyrag kopott el róla, mely által t. i. a névmástő időhatározó adverbiummá vált.” (MűgSz. 101. l.); régibb alakja *há*, a mint azt egyes nyelvemlékeink meg is őrizték: *haa* Lev.T., *há* Deesi, Born. stb., v. ö. még *há-ny* | *ma*, szintén régibb *má*-ból lett, v. ö. *mái*, *mára* és *má* Kriszt.L.; ez is olyan ragjavesztett alak, mint *ha*, de nem fejlődhetett **mol* alakból, mert ebből csak *mó* lehetett; ez utóbbi alak él is Göcsejben s ez lehet az egyes nyelvemlékek (Tel. Vitk. e.) *mo* alakja.

A nyiltabb hangot, *a*-t vagy *á*-t, mely gyakran *á*-val is váltakozik, tartjuk eredetibbnék a következő szavakban is:

* Azonban a nyelvemlékeknek egyes zártabb hangzós adata nem bizonyít mindig a magánhangzó zártabb eredete mellett, mert az az *o*, főleg *l*, *r*, *v* mellett, utólag fejlődött dialektikus sajátság is lehet. Lehetséges e mellett, hogy legrégebb nyelvemlékeink a magyar *a* hang jelölésére, nem lévén megfelelő jel a latin betűsorban, néha az *o*-t használták. Így magyarázhatjuk az olyan szavak *o*-ját, melyekben minden egyéb adat az eredetibb hosszú magánhangzó mellett bizonyít, pl. az *ad* szóban, v. ö. *odutta* HB. Így érthetjük csak meg a KT szalagjainak *-vol* és *-nok* (= *-val* és *-nak*) alakjait.

ad és ád, l. az á-nál | bal, v. ö. baal Érd. c.; finn *paha*, votj. *paljan* | fal, v. ö. faal Érd. c. | hagy és hágy, v. ö. *haad* Sánd. c., *haagy* Érd. c. | hal, finn *kala* | hall-, *hallgat*, v. ö. *haal* Érd. c., *haalgat* Érs. c. | harmad, *harminez* és három, v. ö. *haarmad*, *haarmic* Sánd. c. | kap, finn *kaappaa*, mord. *kaped'e* | *lagymatag*, *langyos* és *lágý* | majd és más, tövük ug. *mgyg*- | *sajdít* és *sájdít* Dtül, *sáldít* Soós; v. ö. *sejt*, *sejdt* | *szalad* és *száll*, finn *saa* | *vall* (bir) és *vádol*, finn *vala*, lp. *vale* | *varjú* finn *varekse*, mord. *varsí*, zürj. *varis*.

A zártabb o-ból fejlődött a következő szavak első tagjának a-ja :

agg, *aggódik*, v. ö. *ogh* Tel. c. | *agy*, v. ö. *oga* Vitk. c., oszt. *orít* | *akad*, *akaszt*, v. ö. *okoztou* Czin. | *alacsony*, *alsó*, v. ö. *olso* Cod. Dipl., *olsou* Cod. Patr., *Ol-uar* okl. 1239., *Ol-falu* okl. 1263; töve ug. *vyl-* | *alszik*, *altat* sth., v. ö. *olt* és *oloj*, *olas* Vitk. c.; töve ug. *vgd-*, ugyanezen ugor alapszóhoz tartoznak: *alkot*, v. ö. *olkot*; *alkonyodik*, *alkalom*, *alkú*; megnyúlt az a az első szótag erősebb hangsúlyának hatása alatt ezekben: *álmom*, *leüldoz* a nap, és: *álkhattak* Tolnai, *álkodhattak* Pázm. | *apró*, v. ö. *opprod*, *Oproud*, *Oprouscyl* okleveleken | *arcz* és *orca*, zürj. *ord*, votj. *urd* | *avat*, szintén az *ol-* „dormire”-igéhez tartozik; v. ö. *ovik*, *ót* | *avas*, v. ö. *owos*; ug. *amy*, s az *ava-* alakból azután *ó* lett | *aszó*, a. m. völgy, v. ö. *ozou*, *ozov* Cod. Dipl. | *az*, v. ö. *oz*, *ozvc*, *ozchuz* HB., *oznoc*, *ozunkeppen* KT., *oz*, *ozth* Lev. T., ug. *to-* névmástóból | *baglya* és *boglya*, v. ö. *buglya* PP. | *bagoly*, v. ö. *bogol'* Döbr. c., *boglyot* Csúzi | *balgatag*, töve egy a *bolyog*, *bolyókás* szókéval | *batyú*, v. ö. *bojt*, *motyó* | *faj*, v. ö. *foianec* HB. | *falni*, vog. *pól*, lp. *puola* | *falu*, v. ö. *folu* Knauz, és okiratokban többször; *folva*, *folnagy* Vitk. c. | *far*, *fark*, *farszik*, v. ö. *fork* okl., *forku*, *forkos* Knauz, *forok* MC., *forchik* Helt. | *farag* és *forgyács* | *gyapon*, v. ö. *gyopont* Érd. Érs. c. | *halni*, *halál* és *holt*, v. ö. *choltat* HB.; finn *kuole*, vog. *xál*, *khöl* | *halvány*, töve egy a *hold*, *holnap* szókéval | *hamu*, ebből **holm-*, v. ö. *chomuv* HB., *homu* okl. | *lakik*, *lak*, v. ö. *Zeploc*, *Cuzeploc* VárR. | *mag*, *magzat*, v. ö. *mozgot* KT. | *magas*, v. ö. *mogos* okl., *mogosság* Derk. | *mar-*, v. ö. *mordos* Tel. c., *moras* Vitk. c.; finn *martha*, oszt. *morit*, *mürt* | *marad*, v. ö. *morodék* Czin. | *maszat* és *moszat* | *nap*, v. ö. *nopun*, *birsagnop* HB. | *parányi* és *por* | *sarok*, *sarkantyú*, v. ö. *sorkolas*, *sorkantyú* Jord. c. | *szab-*, v. ö. *zob* Vitk. c., *szobas* Mel.; oszt. *šub*, *šob* | *szakad*, finn *sukku* | *tapos*, *tapod*, v. ö. *topod* Pázm.; votj. *tub*, oszt. *tupa* | *taszít* és *toszít* | *taval* és *tova*, tövük a *to* mutató névmástó | *vaj*, vog. *vōj*, oszt. *voj*, finn *voi*, lp. *vuoj* | *vagy*, *van*, *vala* és *volt*, *volna*, v. ö. *vogmuc*, *vola* HB. *uog* KT. *vottok* RMNy.; vog. *öl*, *ül*, oszt. *ul*, *ūd*, finn *ole*, mord. *ule* | *varr*, *varga*; zürj. *var-*, cser. *orug*.

b) A többi szótagban.

Az *a* a magyar szavak belsejébe vagy összetétel által került, vagy pedig a raghoz, képzőhöz tartozik; azonkívül gyakori még mint tövégi magánhangzó is, mely a ragok és képzők

előtt megmaradt. Összetétel által került a szó belsejébe a következő szavak *a*-ja: *észak, éjtszaka; erőszak; hónalj; tegnap, holnap, minap; hadnagy, násznagy; taval; hatvan, nyolcvan* stb.

A ragok és képzők *a*-ja a másik hangrendben megfelel a nyílt *e*-nek, s történetük is egyforma. A *-nak, -ban, -val* névragokban az *e* volt az eredeti hang, s ebből lett a hangzó-illeszkedés hatása alatt a mélyhangú szavak mellett *a*.* Az *a* hang van a *-lug* és *-an* névragokban, az igeragok közül a tb. szám 3. személyének (*-nak*), a 2. személyű tárgyias alak (*-lak*) és a beálló cselekvés (*-and*) ragjában. A képzők közül *a* van a frequentatív *-al* (*-dal, -gal, -lal*); *-gat*; *-ad*; *-ur*; a momentán *-un*; *-kan*; *-at*; *-ap*; *-all*, a causatív *-al, -lal*; *-at, aszt, -tat*; *-ajt*, a szenvedő *-atik, -tatik* igeképzőkben, továbbá a *-dad* kicsinyítő, s az *-aj*; *-alom, -dalom*; *-al, -atal*; *-adal*; *-val, -at* deverbális névszóképzőkben. Mindezen ragok és képzők magánhangzójának eredetéről és fejlődéséről az *e* hang tárgyalása alkalmával volt szó.

c) Szó végén.

* A többtagú szók végén álló *a* mindig a képzőhöz vagy raghoz tartozik, s a magashangú szavak *e*-jének felel meg. A névszók végén álló *a* vagy deverbális vagy denominalis képző. Mint deverbális képző ugor *-b*-ből való; ebből rendes fejlődéssel *ó* lett (l. az *ó* hang történetét), s ez az *ó* olyan szavak végén, melyekben a képző funkciója elhomályosult, gyakran megrövidült s ilyenkor *a* lett belőle, minthogy a magyar nyelv (néhány nyelvjárás kivételével) szó végén rövid *o*-t nem ejt. Ilyen eredetű a következő szavak végén álló *a*: *gyáva, hiba, kajla, kaj-sza, lanyha, lusta, morzsa, puha, varga*; ugyanilyen képzést sejtethünk még ezekben is: *kába* (v. ö. *kábul, kábít*), *csába* (v. ö. *csábít*), *csúnya*. Lehetséges, hogy egyik-másik *a* végű nomen verbaleban az ugor *-j*- képző volt, s *á*-ból lett *a* (l. Ugor alaktan, 199 l.). Ma már nehéz eldöntenünk, hogy a két képzésmód közül melyik volt meg egyik vagy másik szón; lehet-

* Feltűnő, hogy a KT. újonnan felfedezett szalagjaiban a *nak* rag rendszeren a *-val* pedig egyszer *o*-val van: *leannoc, keralucnoc, angolucnoc; scovol*. Az első töredék *a*-val írja ezt: *leannac*. (V. ö. 87. l. jegyzet)

séges, mint egyes esetekben már fentebb is láttuk, hogy ugyanazon egy tőhöz kétféle képző is járult. (V. ö. a Szóképzést.)

A diminutiv képző talán ug. *m*-ből lett, és szintén *ó* volt előbb, a mint egyes alakok világosan mutatják is, pl. *apa* és *apó*, *após*; *anya* és *anyóka*, *anyós*; *buczka* és *buczko*; továbbá: *boka*, *hurka*, *karika*, *kofa*, *liba*, *pojfa*; *csacska*, *csutka*, *nyulka* stb.

A szóvégi *l* elveszésével jutott szó végére az *a* e szavakban: *sanda*, *bandsa* (a régi nyelvben majdnem kizárólag *sandal*, *bandsal*); *orcza* ebből **orczál*? v. ö. *orchyalyath* Debr. c.

A névragok közül a *-ba* a hangzó-illeszkedés hatása alatt keletkezett a *-be* ragból; ellenben a *-ra* rag eredetileg is mélyhangú, s *vajá*-ból lett, és pedig előbb *reá*, *rá* (v. ö. *rá-megy*), végül *ra*. Egyes *a* végű határozókban a latív értékű *j* rag volt. a melyből előbb *é*, ill. *á* s végül *a* lett: *haza*, *hova*, *oda*, *tova* (v. ö. *odé-bb*, *tové-bb*).

A birtokos személyragozás 2. személyének (*apja*, *lába*) s egyes igealakok 3. személyű alakjának *a* ragja (*irta*, *irja*, *ira*, *irna*) egy eredetű a magashangú szók *e*-jével, s előbb szintén *á* volt.

3. ő.

a) A tő első tagjában.

Az első szótagban álló *ë* kétféle eredetű; részint a zártabb *é* (*é*ⁱ)-ből rövidült, részint pedig *i*-ből vált nyiltabbá.

Az első szótag zártabb *é* hangja gyakran megrövidül, ha a szóhoz rag vagy képző járul. Így lesz a *lélék*, *liték* szóból *lélkés*, *lélketlen*; a *négy*, *nígy*-ből *négyedik*, a *vér*, *vír*-ből *vérés*. Az *e*-vel szemben áll még a hosszú magánhangzós alak ez igék egyes alakjaiban: *mégy*, *menni*, v. ö. *mégyen* és *mígyen*, *mén* és *mín*, *mész* és *mísz*; a régi nyelvben más alakokban is gyakori a hosszú magánhangzó: *meenes*, *meennek* *meentek*, *meennyenek*, *mecny*, *meenyetek* Jord. Erdy c., *meene*. Czech c.; az *ész-ik*, *tész*, *vész*, *lész* igék töve *-ér*-re végződött (v. ö. *lérő*, *térő*), s ehhez az *-sk* frequentatív képző járult. v. ö. *étel* és *ítel*, *tétel* és *títel*, *vétel* és *vítel*, *létel* és *lítel*; *tészen*, *vészen*, *lészen*.

Más szavakban az eredetibb *é* (*é*^a) hangra csak a nyelvemlékek hosszú magánhangzós (*ee*) alakja s néha a rokon nyelvek

tanúsága mutat. A régiségben gyakran *i*-t írnak ily szavakban is; ezt az *i*-t ilyenkor hosszú *i*-nek kell olvasnunk, mely a zártabb *é*-vel rendszeren váltakozik.

Ilyen szavak: *éb*, hosszú magánhangzóval írják a Jord. Erdy, Corn. Dom. és Debr. codexek (*eeb*), a MC. is a zártabb hangot jelöli: *eb*, úgy hogy mindkét írásmódot *éb*-nek kell olvasnunk | *égy*, ug. *vggd_g* alakból fejlődött, melynek *g*-jéből *j* lett, s így keletkezett a *j*-s diphthongus; v. ö. *eegy* Erdy, Jord. c., *ig* HB., *yyg* Ehr. Kulcs. c. | *csécs*, régiebb alakja **cs_gjees*, **cs_gvecs*; ebből lett *csécs* és *sócs*, v. ö. *chiche* Ver. és *csics* Tsz. | *csénd* és *csönd*, alapigéje **csön* (**csén*) | *fedd* és *fegyelem*, tövük ug. *pšlyg-*, magy. **felgye*; v. ö. *feiddy* Erdy c., *feeg* Nád. c. | *fértő*, v. ö. *fértézék* Valk., Born, | *gerjed*, v. ö. *gerjed* B. M. c., *geerjed* Erdy c. | *kéll*, Budenz szerint eredetibb **kelve*, **kelbe*-alakból, azonban hosszú magánhangzóval írják a Jord. Erdy, Corn. Sánd. és Kaz. codexek (*keel*) | *lél*, *lélemény*, alapigéje *l_gg*, ehhez járult a frequ. *l*, így lett belőle *lél*, s nem *lél*, mint Budenz véli, v. ö. *lél* B. c., *leel* Jord. Erdy c. | *még*, Budenz szerint ug. *m_gngg*, azonban hosszú magánhangzóval írják a Wink. Lányi c. és Mel.: *meeg*, s a HB. *mige* alakját is hosszú hangzóval olvashatjuk: *mégé* | *ménny*, v. ö. *meenybe* Czech c., *meenyey* Erdy c., *mény* Kár. MA.; azonban *ü* hangot mutat a HB. *manhi* és KT. *munybe* alakja | *réggel*, töve Budenz szerint ugyanaz, mint a régi szóé, v. ö. *reeggel* Jord. c., *rég* MA. | *remég*, *rénd*, *réndül*, közös alapszavuk ug. *r_gg-m*, mely megvan a *rém*-(*rémül*, *rémít*) igében; ide tartozik *rétten*, *rétteg* is | *sérény*, *sörény* (juba), összefügg a *szór* szóval, töve ug. *s_gjr* | *széd*, v. ö. *szeed* Erdy c., *széd* Bal. | *réá*, ebből **rajá*, *rjá* | *leány*, első tagja Szinyei és Munkácsi magyarázata szerint **náj*- volt, s *lájány*-ből lett *leány*, *lúány*; v. ö. *lyan* Ehr. c., *liani* Ap. c. és végül *leány* és *lány*.

Néhány egytagú szóban szó végén áll az *é*, ezekben is teljesebb alakból lett, s utoljára *é* (*éⁱ*)-ből rövidült.

Ilyenek: a kérdő *-é* szóeska; ezt a felsőtiszai nyelvjárás ma is *l*-nek ejti, s másutt is gyakran *i* | *lé*, ebből **lelé*, melynek végén a latin *-é* (ug. *-j*) van; v. ö. *lee* Peer, Jord. Erdy c., *lé* Pethó; az Erdy és Jord. c. így is írják *lewe*, s ez *levé*-nek olvasandó | *té*, hosszú magánhangzóval van ebben *tégél*, *tigél*; v. ö. *tee* Virg. Jord. Erdy c. | *né* és *sé* (ebből: *és né*) szintén hosszú magánhangzóval voltak, v. ö. *see* Thewr. Nagysz. c., *ny* Komj.

A tőszótag *é*-je gyakran régiebb *i*-ből lett nyiltabbá; ezt leginkább a rokon nyelvek egyes alakjai s a régi nyelv tanúsága bizonyítják:

égy-ház, v. ö. *id-vöz*, *id-nap*, *igykő* és *ighaz* Debr. c. és okiratokban | *égyénés*, *egyenlő*, v. ö. *igényes* | *égyéb*, v. ö. *ygeb* KT. Wesp. c. | *émlő*, *émtet*, v. ö. *ymleti* KT.; finn *ime*, oszt. *em*, zürj. *nimal* | *féd*, *fédél*, v. ö. *fydel* Komj. | *gényed*, v. ö. finn *kina* | *hégý*, okiratokban gyakran *higy* | *hervad*, v. ö. *hirvad* Thewr. Wesp. c. MA. | *kégy*, *kégyel*, *kégyes*, v. ö. *kigyelmed* és *kyyelmes* Gyöngy. c. |

kenyér és *kinyér*, v. ö. *kyner* Érdy, Jord. Virg. c. MargL. | *mégy*, v. ö. *müdes* okiratokban | *mély*, *méllik*, a *mi* névmástöböl | *mény*-, *ményecske*, *ményekző* és *ményét*, v. ö. finn *miniä*, észt *minij* | *nem* (és nyiltabbá válva *nem*), *sēm* (e h. és *nem*), v. ö. *nam* (olv. *näm*) HB. *hanum* KT. | *sérény*, *sērkent*, v. ö. *sirén* RMK. | *sétét* és *sütét*, v. ö. *sytet* Kaz. c. | *szég*, *széplet*, hozzá tartozik *sziget* | *széltid* és *sziltid*, v. ö. *zylyg* Érdy c., *zylygy* Ers. c. | *szēm*, v. ö. *zum* (olv. *szüm*) HB.; finn *silmä*, zürj. *sin* | *szēr*, v. ö. vog. oszt. *sir*, zürj. *ser* | *tégnap*, első szótagja ug. *tyngg-*; ehhez tartozik a régi nyelv *tégeten* szava, v. ö. *thygyten* RMNy.

Megmaradt néha az *e* ill. *ö* zárt szótagban *l* előtt, míg más helyzetben nyiltabbá vált: *költ* (*kēlt*), de: *kelék*; *tölt* (*tēlt*), de: *tele*, *telik*.

b) A többi szótagban.

Az első szótagon túl az *e* ritkán más, mint a *tű* vagy rag megmaradt véghangzója, vagy később fejlődött segédhangzó, s mindig szemben áll a mélyhangú szavak *o*-jával. Ugyanilyen értékű néhány képzőben és ragban is; így az igeragozás s a birtokos személyragozás többes számú 2. személyében a *-ték* rag *e*-je a 2. személyt jelölő *t_g* rag véghangzója; az *-elēm* képzőben pedig (*kérelēm*, *szerelēm*) újabban fejlődött segédhangzó, v. ö. a régiebb nyelvemlékekben: *félelm*, *szerelm* stb. A tővégi *e* hangról később lesz szó.

Az *e* csak néhány képzőben és ragban jelentősebb elem. A *-höz* névrag illeszkedés által keletkezett a *-hoz*-ból, a *-szēr* rag pedig ugyanaz, mint a *szēr* főnév. A birtokos személyragozás többes 3. személyének *-ék*, (és *-ők*, *-ok*, ill. *-jék*, *-jök*, *-jok*) ragjába beleolvadt a személyre mutató elem s talán e helyett áll **-évék* (**-ovok*); e rag a magyarság nagy részén ma már zártabbá vált s *-ük* (*-uk*)-nak hangzik.

A reflexiv *-ődik* (*-ódik*), *-őzik* (*-ózik*) igeképzőben gyakran megrövidül az *ő* (*ó*), s *ë* (*o*) lesz belőle: *keverődik*, *heverődik*, *rejtőzik*, *vetkőzik*; v. ö. *keverődik*, *rejtőzik*. Valószínűleg ép így rövidült *ő* (*ó*)-ból a denominalis *-ődik* (*-ődik*, *-odik*) képző *ë* (*ö*, *o*)-hangja: *fehéredik*, *kisebbedik*, *keveredik* stb. (V. ö. Ug. alaktau, 153. l. és alább a Szóképzést.)

A névszóképzők közül jelentősebb elem az *e* a nomen perfecti képző *-tt* előtt: *-ett* (*-ött*, *-ott*). Ez *e* hang állandósága Budenz szerint „lappangó *v* consonans elemre utal s így e

képzőt legalkalmasabban ugyanazon alkotó részekből magyarázzuk, melyek a mordvÉ. *-vt* (*-ft*) szintén nomen praeteriti képzőben még világosan szembetűnek: *-v* (= ug. *-b*) nom. verb. képző + *t* nominalis végképző.⁴ (Ug. alaktan, 226. l.) — A deverbális *-ök* (*-ok*), pl. *rejtök*, és diminutív *-kény* (*-kony*) képzőben (*keskény*, *feledékény*) a zártabb *é* (*é'*)-ből rövidült az *ë*.

c) Szó végén.

A mai köznyelv, valamint nyelvjárásainknak legnagyobb része csak a már említett öt egytagú szó végén ejti az *ë*-t. Ezen kívül csak a nyugati nyelvjárás-terület s a palóczságnak egy része ejti az *ë*-t szó végén mindazon esetekben, midőn *ø*-ből rövidült; t. i. az igeragozás, valamint a birtokos személyragozás egyes 3. személyű alakjaiban (*lésződéstë*, *mëssëmmisitëtë*, *töröggettë*; *helyëtë*, *töltë*, Pintér S. palócz népmeséiben; *kezë*, *fizetësë* Órség), s néhány névszó végén, pl. *estë*, *estvë*, *feketë*, *fejszë*, *fenë*, *igë*.

4. ö.

Az *ö* használatáról szólva, láttuk már (12. l.), hogy az alföldi nyelvjárás-terület, valamint a nyugati székelység majdnem minden *ë* helyén *ö*-t ejt, míg a dunántúli és bácsmegyei nyelvjárások csak bizonyos szavakban ejtenek *ë* helyett *ö*-t. Ez az *ö*-zés újabb fejlődés, s a két hang közül az *ë*-t kell eredetibbnek tartanunk, melyből ma vagy csak bizonyos helyzetekben, vagy pedig minden szóban *ö* lett (v. ö. Mgy. Nyvjok, 124—126. ll.). Az *ë* hang eredetisége mellett bizonyít az is, hogy helyette az északkeleti és királyhágóntúli nyelvjárás-területen *e*-t ejtenek, már pedig ez a hang csakis *ë*-ből fejlődhetett s nem *ö*-ből. Az *ö*-zés meg volt már codexeink korában is (v. ö. Hunfalvy-Album, 5. l.), a mennyiben codexeink között is vannak *ö*-ző és nem *ö*-ző nyelvjárásban írottak. Azonban a régiebb korban az *ö*-zés nem volt oly terjedelmű, mint ma, s nyelvemlékeink sok oly szót irnak *e* (olv. *ë*)-vel, mely ma általában *ö*-vel hangzik.

a) A tö első tagjában.

Az *ö*-zés a tőszótagban indult meg, és pedig leggyakrabban *l*, *r* és *s* előtt, tehát ezek a mássalhangzók labializálják leg-

inkább az előttiük álló magánhangzót. Az *ö*-zésnek ily legrégibb nyomait mutatják a következő szavak:

bölcs, v. ö. *belch* Jord. c., *belcz* RMNy. | *fösvény*, v. ö. *fesueny* Dom. c. Helt., *fesuen* Schl. Szój. | *görbe*, v. ö. *gerbee* Sánd. c. | *görög*, v. ö. *gergees* Corn. c., *gereg*, *gerges* Schl. Szój. | *gyönyörű*, v. ö. *geñe-rűseg* Nád. c. MargL. stb. | *gyötör*, v. ö. *gyeter* Jord. Tel. c. | *kölyök*, v. ö. *kelk* Schl. Szój., Kulcs. c., *kelek* LevT. | *könnyű*, v. ö. *keny* RMNy., *kenű* Com., *kenyen* Helt. | *könny*, v. ö. *kenw* Schl. Szój., *kenyuez* Frank. | *köröm*, v. ö. *kerem* Schl. Szój., Keszt. c. | *köt*, *kötél*, v. ö. *ketnie* HB., *ketel* Schl. Szój., Helt. Mel. | *öl*, *ölel*, v. ö. *eel* Ers. c. Med., de: *uleben* KT. | *ölni*, v. ö. *el* Jord. c. LevT. Gvad. | *öltöz*, v. ö. *eltez* Kulcs. Pozs. Ers. c. | *ömlik*, *önt*, v. ö. *ent* Thewr. Jord. c., *eeth* Debr. Gyöngy. c. | *öblt*, v. ö. *ebllt* Ver. | *örök*, v. ö. *erek* Jord. Érdy c. | *örül*, *öröm*, *örvend*, v. ö. *erem* Pozs. Jord. Érdy c., *eryl* Gyöngy. Érdy c., *ervend* Jord. Érdy c. | *ösvény*, v. ö. *ezweeny* Érdy c. | *össze*, v. ö. *ezwe* Mel. LevT., de: *usve* KT. | *szörnyű*, v. ö. *zernew* Ehr. Érdy c., *zernekedeth* Schl. Szój.; *i* (*ü*)-ből lett ez az *ē*, v. ö. *scurnew* KT., *zyrneedett* Ehr. c. | *töm*, ug. *tglm-*, v. ö. *tem* Illy. | *törpe*, v. ö. *terpe* Schl. Szój. Zvon.

Néha nyílt *e* áll egyes alakokban az *ö*-vel szemben; ilyenkor is *ē* az eredeti hang, melyből rendes hangfejlődéssel *e* lett, ellenben *l*, *r* vagy *v* előtt, különösen zárt szótagban, megmaradt a hangzó zártsága, sőt ajakhangúvá is lett:

költ (és *kelék*), v. ö. *kelt* Jord. Weszpr. c. | *kör*, *környék* (és *kerek*, *kerül*), v. ö. *kernek* Schl. Szój., Keszt. c., *kernik* LevT., *kernwl* Keszt. c. | *követ*, *következik* a *kel*-igéhez tartoznak, v. ö. *keueth*, *keueth* Schl. Szój., *keuet* Ozor. Helt. MA., de: *cuetsy* KT. | *tölt* és *több* e h. *tēlb*, a *telik*, *tele* szókhoz tartoznak, v. ö. *telt* Keszt. c. Mel.; *teb* Érdy c., *teeb* Jord. c.

A mai *ö* hanggal szemben néhány szóban a zártabb *ü* vagy *i* áll a régi nyelvben s ma is egyes alakokban; ezekben a zártabb hangzó az eredeti, s az *ü*-ből *ö*, az *i*-ből *ē* (*ü*) lett. Ez az *ü* sok esetben *v* mellett állott:

böjt, *büjt*, *büt*, v. ö. *buyt* Virg. c., *bwth* LevT. és *beyt* Jord. Érdy c. | *bök*, *bökken* ebből **börkö*: *bük-*, v. ö. *bükö* Szlav. | *bötyök* és *bütyök* | *dönt*, ebből **dövönt*: **dünt*, v. ö. *döl* és *dül*, *döjt* és *düt* | *gyökér* és *gyükér*, v. ö. *guker* KT., *geker* Schl. Szój., Ehr. Nagysz. Weszpr. Thewr. c. | *köszvény*, töve egy a *küzd* igével | *közös*, *közép*, *közé*, és ide való *küszöb*; v. ö. *kethyoukyzi* oklevél 1246, *azonklözbe* Helt. és *kezep* Schl. Szój. | *közel*, v. ö. *küzel* Illy. Mel. és *kezel* Schl. Szój., Helt. Decsi | *lök*, a *lövö-k* igéből e h. **löv-k*: *lük*, v. ö. *lükö* Com. ACsere | *öcs* és *ücsém*, v. ö. *ücczit*, *ücczéd* Nád. c. Sylv. és *eescse* Pethó | *öklet* és *ötlik*, hozzájuk tartozik *üt-*, v. ö. *vkleleck* Nagysz. c., *vtletik* u. o. | *öt*, ug. *vet*, v. ö. *hwth*, *wt*, *vthuen* Schl. Szój., *vte* Nagysz. c., és *eth* Kár. RMNy. | *rövid*, v. ö. *riuid* Jord. Nád. Debr. c. és *renid* Tel. Corn. c. Helt. | *sötét* és *sütét*, v. ö. *syet* Kaz. c. | *töröl* és *türül*.

Nem váltakozik *ë*-vel az *ö*, ha *v* előtt áll oly szótagokban, melyekben ez az *öv* egyes alakokban *ö*, *ü*-vé lett: *övé, csövek, jövök, jövés, kövek, köves, lövök, növel, süvény, szövés, töves*. Ebből az *ö*-ből a *v* hatása alatt egy-egy nyelvjárásban újabban *ü* is lett: *üvé, csüves, gyüvök, küvek, lüvök* sth.

b) A többi szótagban.

A tőszótagon túl az *ö* csakis régibb *ë* helyett áll és pedig az *ö*-ző nyelvjárásokban minden egyes *e* helyébe *ö* lépett, míg a többi nyelvjárásokban s az irodalmi nyelvben csakis *ö*, *ü* után álló szótagban lett az *ë*-ből *ö*, a magyar nyelvben újabban fejlődött labialis illeszkedés hatása alatt (v. ö. Nyr. XIV: 345). Tehát minden egyes rag és képző, melyben *ë* van, ma három alakban használatos; mélyhangú szók mellett *o*-val, magas hangyak mellett *ë*-vel vagy *ö*-vel hangzik. E kettő közül az *ë* az eredetibb hang; csupán a reflexiv *-ödik, -özik*-ből rövidült *-odik, -özik* képzőben régibb az *ö*-s alak s ebből lett nem ajakhangzós szótagok mellett *-edik, -ézik: keveredik, vetkézik, de: erőlködik, öltözik*.

c) Szó végén.

Csak a nyugati nyelvjáróterület s egyes palócz nyelvjárások ejtenek szó végén *ö*-t az *ë* helyett, ha az előtte álló szótagban *ö*, *ü* van: *össző, könyvö, ütöttö* sth. Egyébként *ö* sohasem fordul elő magyar szó végén.

5. o.

a) A tő első tagjában.

Az *o* a leggyakoribb a tő első tagjában, s itt kétféle eredetű: vagy hosszú *ö*-ből rövidült, vagy pedig *u*-ból lett nyiltabbá. A hosszú *ó*, mely néhány szó első tagjában megrövidült, szintén *v*-s diphthongusból (*ov* ill. *av*-ból) lett, a mint erre a rokon nyelvek segítségével következtethetünk is; a nyelvemlékek legfőlebb a hosszú magánhangzó nyomát őrizték meg néha:

fog, fogad, ered. **fovoq*: **fóg-* | *foljik, folyam*, ug. *pag-l*, ebből **fovoly*: **fóly* | *forog, fordul, forgács*, ug. *paggr*: **fovor-* | *hoz*, v. ö. *hooz* Komj. | *jobb, jog* a *jó* melléknévből, v. ö. *ioob* Vitk. e., *jób* Helt.

MA. | *nyolcz*, első fele ug. *nyoggl*: **nyovol* | *ok*, *okos*, *oktat* stb. alapige ug. *voggr*, s ehhez járult a -*k* képző | *omol* és *ont*, alapige ug. *voggr* + *m*, ebből lett *óm-l*, *óm-t* | *orsó*, ug. *voggr*- „forog“ igéből, v. ö. *oorsoo* Erdy c., *órsó* MA. | *rogy*, *rohan*, *rombol*, *ront*, *rokkán* igék közös alapja ug. *roggr*-, ebből lett *rovo-*; összefügg vele a *róni* ige is | *rossz*, ug. *rogg-sk*.

Gyakoribb eset, hogy a mai *o*-val szemben a rokon nyelvekben s a régiségben *u*-t találunk, a mely nyiltabbá vált a mai nyelvben. Ez az *u* szintén fejlődhetett *v*-s diphthongusból, ép úgy, mint az *ó*, s ez esetben eredetileg hosszú volt. A már elsorolt szavak némelyike, bár ritkán, szintén található *u*-val a nyelvemlékekben, s ezt hosszú *ú*-nak olvashatjuk: *vnt* (*ont*) Bod. c., *nkos* Ehr. c.

Régibb *u*-ból vált nyiltabbá a következő szavak *o*-ja:

bog, *boglya*, v. ö. *bug* Mel., *buglya* PPB. Erdy c. | *bojt*, v. ö. *bujt* Beythe | *csokor* és *csukor* | *domb*, v. ö. *dumb* Zichy c. | *fojt* és *fujt*, v. ö. *fül*- | *fok*, v. ö. *fuk* Czinár | *fon*, *fonál*, v. ö. vog. *pun*, finn *puno*, cser. *puu* | *gyomor*, v. ö. *gumor* Schl. Szój.; oszt. *humir* | *hogy*, *hol*, *hova*, *honnán* stb., egyes nyelvjárásokban ma is zártabb hanggal vannak: *hugy*, *hugyan*, *hun*, v. ö. *hug* HB. KT. Ehr. c. | *holló*, v. ö. oszt. *zülag*, vog. *kullag* | *hosszú*, v. ö. *huziu* Schl. Szój., *huzzo*, *huzzu* Ehr. Tih. c. | *lom*, v. ö. cser. *lum*, finn *lume* | *mocsok* és *moszat*, v. ö. finn *musta* | *mond*, v. ö. *munda* HB., *mund* Peer c. | *mony*, v. ö. cser. *mano*, finn *muna* | *mos*, v. ö. *musia* KT.; mord. *múske* | *motoz* és *mutal* | *odú*, v. ö. *vdw* Jord. Erdy c. C. | *ostor* és *ustor* | *oszt*, *oszol*, v. ö. *wztas* Cod. Patr., *vztja* Ehr. c. | *por*, v. ö. *pur* HB.; cser. *pur*, vog. zürj. *pur*; de *oo*-val írják a Sánd. és Kules. c. | *sok*, v. ö. cser. *suko*, zürj. *suk* | *sov*, v. ö. finn *suora*, oszt. *šur*, votj. *šures* | *szoros*, *szorít*, *szorúl*, és *szurdok*, v. ö. *zwrít* RMNy., *zurus* Wenzel | *tolvaj*, v. ö. *tuluoj* VReg. | *torok*, v. ö. *turchucat* HB.; vog. *tur*, oszt. *tür*.

Régibb *u* volt a mai *o* helyén több oly szóban is, melynek eredete ma még ismeretlen: *bokor* és *bukor* | *csorog*, *csordul*, és *csurog*, *csurdul* | *ország*, v. ö. *uruzag* HB. *orzag* és *vrzag* Schl. Szój. | *orvos*, *orvosság*, v. ö. *uruus*, Ehr. c., *uruos* Münch. Nád. Nagysz. c. stb., *vruussag* Kaz. c.

Sok szóban a mai *o* hang régibb hangállapotot őrizett meg; ugyanis *v* és *l* előtt egyes alakokban megmaradt az *o* változatlanul, míg más alakokban megváltozott. Megmaradt *v* előtt a rövid *o* a *lovam*, *lovas*, *lovak* stb. alakokban; míg a *rovom*, *rovás* szóban *a*-ból lett az *o* a *v* hatása alatt. Legjobban megőrizte az *o* zártági fokát a reá következő *s* vele egy szótagba tartozó *l*, úgy hogy ma a zárt szótag *o*-jával szemben a nyílt szótagban *a* van: *volt* és *vala*. *valék*; *olt* és *aluszik*, *alszik*; *holt* és *halok*. *halál*. Az *ol*

szótagból — mint fentebb az *ó* hangról szólva láttuk — gyakran lett *ó*, *ú*; e két hangállapotot egymás mellett láthatjuk a következő szavakban:

holnap és *hónap* | *koldus* és *kódus*, *kúdús* | *oldal* és *ódal* | *olcsó* és *ócsó*; ugyane töhöz tartozik *alacsony* | *olta* és *óta*, *úta*, v. ö. *oltol* M.c., *olta* Jord. c., *ez úta* Helt. | *otalom* és *ótalom* | *olvad* és *óvad* | *olvas* és *óvas* | *toll*, *tollú* és nyiltabbá válva egyes nyelvjárásokban *tall*, *tallú*.

Néhány szóban már régebben elveszett az *l*, úgy hogy csak a rokon nyelvek segítségével következtethetünk eredeti megvoltára:

bosszú, *bosszant*, ug. *b_glsz-* | *csomó*, ug. *t_glm-*, v. ö. finn *solme*, lp. *čuolm* | *homály*, v. ö. lp. *kvolmo* | *homlok*, első fele ug. *k_glm_g-* | *mohó* és *bohó*, e h. **molhó* | *monnó*, e h. **mol-mol* | *nyom*, e h. **nyolm-* | *tombol*, töve ug. *t_glm_g*.

Az *ott*, *oda*, *olyan*, *onnan* névmások töve az ugor *to-* névmástó, melynek magánhangzója nyiltabbá vált ebben: *az*; a most elsorolt szavakban valami képző vagy rag olvadhatott a *tó* magánhangzójába, a mi zártságát megőrizte, sőt néha még zártabbá változtatta: vgl HB., *ul* Tel. c., *wly* LevT. és ebben: *úgy*. (V. ö. alább az *i*-nél: *itt*, *ide* stb.)

b) A többi szótagban.

A tőszótagon túl az *o* előfordul néhány összetett szóban: *homlok* (I. Ug. Szót. 766) | *éhomra* (M. Nyelv. II: 196) | *valahol*, *séhol* stb.; *itthon*, *otthon*, stb. Ezen kívül az *o*-nak ugyanolyan szerepe van a tőszótagon túl, mint a magashangú szavakban az *é*-nek, vagyis ritkán más, mint a *tó* megmaradt véghangzója ragok előtt (ilyen a *-tok* ige- és birtokos személyragban is), vagy pedig később fejlődött segéd hangzó, pl. *álom* e h. *álm*, *hatalom* e h. *hatalm* stb. Hasonló értékű lehet az *o* néhány, eddig még nem elemezett szó második tagjában, melyeknek egyes ragozott és képzett alakjaiban el is vész ez az *o*: *bokor*: *bokrot*, *gyomor*: *gyomrot*, *három*: *hárman*.

Jelentős hang az *o* a *-kor*, *-hoz* és *-szor* névragokban, melyeknek mindegyike külön szóból lett; a *-kor* rag egy a *kor* névszóval, a *-szor* hangzóilleszkedés útján keletkezett a *-szér* ragból, a *-hoz* ragra nézve pedig v. ö. oszt. *χoza*, *χos*; *u*-val írja e ragot a KT. *huziad*, *asunahuz*, *aniahuz*. Egészen egyformán fejlődött a mélyhangú szavak *o*-ja a magashanguak *é*-jével a birtokos személy-

ragozás *-ok, -jok* ragjában, a nomen perfecti *-ott* (*írott, látott*) képzőben, valamint a reflexiv és denominális értékű *-odik, -ozik* igeképzőben. Az *-ok* névszóképzőben az *é, é-*ből rövidült *ë* illeszkedett a tőhöz s lett belőle *o*: *ajándok* és *ajándék, birtok, nyomdok*, és *nyomdék, szándok* és *szándék*. Hasonlóan fejlődött az *-ony, -kony* névszóképző *o*-ja ezekben: *aluszékony, hajlékony, vékony* stb.

c) Szó végén.

Az *o* szó végén csak az egy *no* indulatszóban áll; ezenkívül csupán a nyugati nyelvjárásterület változtatta *o*-vá a szóvégi *a*-t, ha az előtte álló szótagban *á* van, pl.: *hátro, látto*.

6. i.

a) A tő első tagjában.

A mai nyelvjárásokban gyakran áll egymással szemben a hosszú és rövid *i*; ilyenkor rendszerint a hosszú hangot kell eredetibbnek tartanunk, melyet nyelvjárásainknak egy része vagy mindig, vagy csak bizonyos helyzetekben megrövidített.

Az első szótag hosszú *i* hangja egyes ragozott és képzett alakokban is gyakran megrövidül; így keletkezett a mai rövid *i*-knek nagy része: *bír*: *birodalom, bírkózik*; *bízik*: *bizodalom, bizonyos, biztos*; *hid*: *hidat, hidas*; *híg*: *higgad*; *hír*: *hirdet, hirtelen*; *hív*: *hivatal*; *ín*: *inas*; *ír*: *irat, irás*; *ívni*: *ivadék*; *nyíl*: *nyilat, nyilas*; *nyílik*: *nyilatkozik*; *sík*: *sikárol*; *sír*: *siralom, sikolt*; *szín*: *szines, szinte*; *szív*: *szivárvány, szivárog*; *tíz*: *tizenegy*; *víg*: *vidám, vidul, vigalom, vigasz*; *vív*: *viadal, viaskodik*; *víz*: *vizes*.

A ma már állandóan röviden hangzó *i*-knek egy része szintén hosszú *i*-ből rövidült. * melynek fejlődése ugyanolyan volt, mint a többi hosszú *i* hangé, vagyis leginkább *aj, ej* s ebből fejlődött *ê* diphthongusból lett *s* a régi nyelvben, valamint egyes nyelvjárásokban szintén váltakozik vele az *é*, s a belőle rövidült *ë*. A rövid

* Az *i* régibb hosszúságát nyelvméleink segítségével nem mutathatjuk ki, mert nem jelölik e hangzó minőségét. Csak Káldy Bibliájának első kiadása jelöli rendszeren a hosszú *i*-t, s itt találunk is sok esetben hosszú hangot, a hol a mai kiejtésben rövid az *i*: *hivá, vivé, tekintet*.

i, ép úgy, mint a hosszú *í*, előfordul mind magas, mind mélyhangú szavakban.

A magas hangú szavakban álló *i* rendszeren *ej* (szó elején néha *je*) diphthongusból fejlődött:

hisz, hívő, hitel, v. ö. *heiend* Kár. | *itt, ide, ilyen, innen* határozó szók első tagjában a *t_g* mutató névmástó van meg, melyhez valami képző vagy rag járult, s így keletkezett az *é* (*éi*) hang, melyből a mai *i* lett; a régi nyelvben ezeket az alakokat igen gyakran *e*-vel (olv. *ē* vagy *e*) jelölik: *cet* Jord. Érdy c., *eth* Tih. Thewr. c., *et* Kaz. c. LevT.; *eede* Jord. Érdy c., *ede* Kaz. Weszpr. c., *edeh* LevT.; *eel* Érdy c., *eellyek, eellyen* Jord. Érdy c., *el* Kaz. Debr. c.; *eennen* Jord. Érdy c., *ennen* Thewr. Tih. c., Peer c., *eneid* LevT. A Drávamelléki, valamint a szlavóniai nyelvjárás ma is *ē*-vel ejti ez alakokat: *étt, éde, éllen* (v. *éllen*), *énnen*; s *e* szók mélyhangú *o*-s alakjának ez az *ē* felel meg pontosabban | *ideg, ideges*, v. ö. oszt. *jinda*, finn *jäntehe* | *idő* és *udó*, ug. *j_gv_gd-*? v. ö. még *edeig* MHeg. | *ifjú*, első része ug. *εgg*, v. ö. mord. *äje*; *effiak* Szék. MA. | *ijed, ijeszt*, töve ug. *j_gg* | *illik, illő*, töve egy a *jövök* igéével, e h. **jēvle-*, v. ö. *ellyk* Jord. c. | *imette* és *émette*; *im, imént*, közös tövük ug. *jelm_g-*, v. ö. *em* Tel., *ém* Ozor. | *is, ismét*, az *és* kötőszóból lett, v. ö. *ees* Wink. Kulcs. Érdy c., *esmeth* Peer c., *esmet* MA. | *izen* és *üzen*, töve ug. *j_gs-* | *kies, kiellen*, töve egy a *kéj* szóval, v. ö. *kees* RMNy., *kejetlen* Peer c. RMK., *kegyetlen* Keszt. c. | *siet*, töve ug. *s_gg* | *vinni, visz, visel*, közös tövük ug. *v_gg-* + *sk*.

* Teljesebb alakból rövidült a néhány egytagú szó végén álló *i* is: *mi* és *ti* személynévmások eredetibb alakja Budenz szerint: **mije, *tije*, és ebből lett *mí, tí*; a régi nyelvben gyakori a *mű, tű* alak is, s ez inkább *v*-s eredetre mutat: *miv, tiv*, v. ö. *miv* HB., *myr* LevT.; *tiv* HB., *tyw* Nagysz. c.; Budenz ez alakokat is *ü*-vel olvassa. (NyK. XXII: 390.) A *ti* névmás helyett *te* (olv. *té*) áll a Keszt. Vitk. Virg. Érdy codexekben. A *mind* szó is Budenz szerint a *mi* relativ névmás ismétléséből lett, e h. **mi-mid*, v. ö. *mend* HB. Teljesebb alakú volt a *ki, mi* kérdő névmás is; tovább ragozva látjuk ezt a *mi* névmást a *milyen, miért, mivel, midőn* (e h. *mi-időn*), *mint* (*mént* e h. *miént*) szavakban; v. ö. *ment* Ehr. M. c., *meent* LevT. A *ki* igekötő ebből lett **kivé*; a *ni* mutató szócska pedig a *nézd, nézd* igéből lett. v. ö. *né* Czegl. és Veszprémben ma is.

Több szóban ma még nem mutathatjuk ki a *j*-s diphthongust, a miből az *i* lett, valószínű azonban, hogy ezekben is legalább hosszú *í* előzte meg a mai hangállapotot.

Ilyenek: *figyel*, régibb **filgye*, v. ö. *fegyelmetes* Kár. | *hideg*, v. ö. *hívés* | *hint*, *himlő* | *idegén* | *idvöz*, *idnap* és *üdvöz*, *ünnep* | *igye-kézik* | *incselkedik*, v. ö. *enczelkedik* Ehr. Jord. Érdy c. | *ingyen* | *int*, *ingéről*, v. ö. *ent* Ver. | *intéz*, *entez* Döbr. c. | *ismer* és *ösmer*, v. ö. *ěsměr* B. M. c. | *kilencz*, v. ö. *kelench* LevT., *kelentz* Helt. | *liget* | *liszt* | *nincs*, *nincsen*, v. ö. *nenchen* LevT., *nenczen* Ehr. c. | *piczi*, *picziny* | *pihen*, *pihög* | *siket*, *süket*.

A mélyhangú szavakban álló *i* szintén *é*-ből rövidült. az ezt megelőző diphthongus *aj*, *oj*, vagy szó elején *ja* volt:

bitos, töve ug. *b₈jt-* | *csiszol*, *csiszamodik*, ered. **csoj-szol* | *diadal*, *dívat*, első szótagjuk e h. **daja-* és **dajvo-*; ide tartozik *dévaj* is | *fiú*, *fiatal*, alapszava ug. *po₈r-*, v. ö. *fejaynk* LevT., *feyam* RMNy. | *fitogat*, töve ug. *f₈jt-* | *hiú*, *hiába*, *hivalkodik*, tövük ug. *s₈g₈-*; v. ö. *heába* NySz. Tsz. | *igaz*, töve ug. *v₈ng₈-*, v. ö. finn *oikea* | *iktat* és *illan*, *illat* a *jut* igéhez tartoznak, v. ö. *iochtotnia* HB. | *imád*, régibb alakja *vimád*, ug. *v₈j-m* | *indul*, *indít*, *inog*, *imbolyog*, közös első tagjukat illetőleg v. ö. vog. *jom-* | *inkább*, töve egy a *jó* szóéval, v. ö. *ionkab* Kaz. Weszpr. c., *enkab* Tel. c. | *irtózik*, első szótagja hangcserével lett ebből **roj_t-*: **rít-* | *iszamodik* és *izgat*, alapigéjük ug. *j₈r₈ + sk* | *iszik*, *ivás*, *ital*, ug. *j₈r₈*: **jovo* | *ivad* és *évad*, régibb **jovod* | *kiált*, *kiabál*, és *kajált*, *kajabál*, v. ö. *keassatuc* HB., *keayt* Jord. Érdy c., *kealciaak* Zvon. | *lik*, ug. *l₈g₈k*: **l₈j₈-k* | *nyit*, ug. *ny₈j₈-t*, v. ö. *nyílik* | *szid*, *szítok*, ebből **sz₈j₈d* | *titok*, töve ug. *t₈g-* + *t*, v. ö. vog. *tujt* | *világ*, *villám*, *villog*, tövük ug. *v₈gl-*, v. ö. *velay* Virg. Peer c. MargL. és a mai népnyelvben is *vélág*.

Hasonló eredetű lehet néhány, eddig még nem elemezett mélyhangú szó *i*-je is: *csillapít*, *csillapodik*; *hitrány*; *iryalom*, v. ö. *iorgossun* HB., *ergulmassay* Wink. c., *ergalmas* Thewr. Tih. Debr. Jord. c.; *piros*, *pirít*, *pirul*; *riud*, *riaszt* a *ríni* igéhez tartoznak, v. ö. *reead* Érdy c., *read* Wink. Guary c.; *sikkaszt*; *sikkad*; *tikkad*, *tikkaszt*; *vicsorjat*, *vicsorít*.

A mélyhangú szavak *i*-jével a rokon nyelvekben. sőt néha a magyarban is, egyes szavakban *o*, *a* áll szemben, s ebből lett kivételes hangcserével az *i*:

cibál, a *szop*, *szipákol* igéhez tartozik | *ing*, v. ö. vog. *poun*, oszt. *puni*, *pon* | *firtat* és *fartat* | *ipa* és *após* | *iparkodik*, vog. *apér*, finn *uppera* | *iramodik*, *irány*, *iránt*, v. ö. *arány*, *aránt* és *éránt* | *irt*, *irtovány*, v. ö. *ortó*, *orotás* GKat., *urutuan* oklev. 1271. | *iszonyú*, töve ug. *aks₈-* | *izzó*, *izzad*, töve ug. *ask₈-* | *pirinyó*, *pirányi*, v. ö. *por*, *parányi* | *piszok* és *paszat* | *silány*, töve ug. *s₈l-* | *szigorú*, töve ug. *s₈ng₈-* | *szilaj* e h. **szalaj* | *szilánk*, *szilony*, *szívács*, v. ö. *szalú*, *gyalú* | *szirt*, a régi nyelvben mélyhangú, v. ö. *zirtoc* B. M. Ap. c. | *tilt*, *tilos*, *tilalom*, töve ug. *t₈lg₈-* | *tipor* és *tapod*, *tapos* | *virág*, *virít*, *virul*, töve ug. *v₈r-*; v. ö. *verag* Nád. Dom. c. MA. | *virrad*, *viraszt*, tó ug. *v₈r-* | *vissza*, *viszont*, tó ug. *v₈us₈-*. | *viza*, vog.É. *üns*, oszt.É. *vun₈*.

b) A többi szótagban.

A tőszótagon túl ritka az *i*; leginkább csak összetett szavakban fordul elő. Néhány *s* végű szóban ezen *s* hang hatása alatt *o* vagy *u*-ból is *i* lett: *hamis*, a régi nyelvben majdnem mindig *hamos* és *hamus* HB.; a *lapos*, *kódus* szókat a mai népnyelv gyakran így is ejti: *lapis*, *kódís*, s végül a *törís*, *tövísk* szóban is (e h. *töves*, *tövecske*) az *s* hatása szülte az *i-t* (v. ö. Ug. alak-tan, 238. l.).

E néhány eseten kívül csakis a ragnak vagy képzőnek része a szó belsejében álló *i*. A névszóknak a diminutív *-j* képzőből lett *i* más képzők előtt: *rövid*, *telides-teli*; *picziny*; *kurika*. A névragok közül csak az *-ig* ragban fordul elő, mely a régi nyelvben *-így*, *-ég*-nek hangzott, s benne az *í*, *é* valószínűleg a latív *-é* rag; ugyanez a rag van a *pedig* kötőszó második tagjában, melynek eredetibb alakja *kédég* volt (l. SIMONYI, Kötőszók, I: 140.).

Az igeragok közül *i* van a magashangú igék tárgyas ragozásának többes 2. és 3. személyében: *kéritek*, *kérik* e h. **kérjétek*, **kérjék*; továbbá az ikés igék egyes számú 3. személyének ragjában: *észik*, *alszik*, ez a rag is valószínűleg *é'k*-ből lett. (L. az igeragozást.)

c) Szó végén.

Többtagú szó végén az *i* mindig rag vagy képző; azonkívül csakis a *ki*, *mi* névmás összetételeiben fordul elő.

A szóvégi *i* mindig *j*-s diphthongusból, ill. *é*-ből lett; ilyen a diminutív *s* a vele egy eredetű nomen possessivum képző *i*: *néni*, *ányi*, *Pali*; és *északi*, *falusi*, *mai*. Ugyanilyen eredetű a nomen verbale képző *i*: *lóti-futi*, *facsari*, *kapzsi*, *kiráncsi*. A latív *-é* ragból is *i* lett néhány határozó szóban: *messzi*, *neki*, s ez van meg a palócz és székely *-ni*, *-nyi* (pl. *papni*) helyhatározó rag végén. valamint a főnévi igenév *-ni* képzőjében. A *-nyi* képző ezekben: *emnyi*, *annyi*, *mindannyi*, a *nyáj* szóból lett (v. ö. *mindnyáján*) s régente *-nyé* volt.

Az igeragok közül csakis a magashanguak tárgyas ragozásának egyes számú 3. személye végződik *i*-vel: *kéri*, *veri* e h. **kérje*, **verje*.

7. u. ü.

a) A tő első tagjában.

Az első szótagban álló *ú, ü* gyakran ép úgy megrövidült egyes ragok és képzők előtt, mint az *í, s* így keletkezett a mai rövid *u, ü*-k nagy része: *csúszik: csusszan, csuszkál; fül: fullad, fűjt; fúr: furdal, fulánk; gyúl: gyullad, gyűjt; hűgy: hűgyoz; hűny: hűnyorit; húr: hurka; húsz: huszadik, huszonkettő; kút: kutak; lúd: ludat, ludas; nyúl: nyulat; nyúl: nyújt; múlik: mulaszt, mulat; rúg: rugdos, rugaszkodik; sűg: sűgdos, sűgall; szúr: szurkál, szurdal; túr: turkál; ünni: unatkozik, unalom, undok, undorit; úszik: uszkál; út: utas.*

bűn: büntet; bűn: bűnös; büz: büszke (Nyr. XVI: 555. l.); dül: dülled; gyűl: gyülekezik, gyűjt; sül: süt; szűk: szükség; szűnik: szünet, szüntelen; tőr: türelem; tűz: tüzes.

Sok szóban ma már csak a nyelvemlékek s a rokon nyelvek segítségével mutatható ki az *ú, ü*, melyből a mai *u, ü* rövidült:

buczka, buczkó, töve ug. *b_{gg}*, ebből lett **bovo* és **bú* | *burok, burkol, burít* (és *borít*), közös alapigéjük ug. *b_{gg}r-* | *fut*, ug. *p_{gg}*-*t*, v. ö. *fút* Kár. Hall. Bethl. | *hullik, hullám*, ug. *k_{gg}*-*l*, v. ö. *húl* Alv. Gvad. | *hunyászkodik*, tő ug. *k_{gg}n-* | *kullog*, tő ug. *k_{gg}l* | *kutat*, tő ug. *k_{gg}t* | *mutat*, tő ug. *m_{gg}-t*, v. ö. *máttat* Pázm. Felv. | *nyúgoszik* és *nyúgoszik* | *sulyok, sújt*, töve ug. *s_{gg}-l* | *szundikál, szunnyad*, tövük ug. *sz_{gv}n-* | *tunya* és *túnya*, tő ug. *t_{gg}n-* | *jut*, ugor alakja *j_{gg}-t*, v. ö. *jút* Helt. Pázm. MA. Hall.

nyüst e h. **nyü-st*, tő ug. *n_{gg}* | *süllyed*, tő ug. *t_{gg}-l* | *szűgy*, e h. **szűgye: *szűgy* | *tüdő*, ug. *t_{gd}ő* vagy *t_{gd}ő*: **tüdő* | *szül* e h. **szül* (Nyr. XVI: 481).

A mai rövid *u, ü*-knek egy nagy része régiebb állapotot őrizett meg. Láttuk ugyanis, hogy a régi nyelv *u, ü*-jéből a legtöbb esetben *o, ö* lett, azonban bizonyos helyzetekben változatlanul maradt az *u, ü*. Első sorban *v* előtt maradt meg a zárt magánhangzó még olyan esetekben is, midőn a *v* ma már a rá következő mássalhangzóba olvadt; kedvelik maguk előtt a zártabb magánhangzót az *l* és *r*, valamint az *ny, nd, nsz* mássalhangzó-csoportok, s ez utóbbiak előtt megmaradt az *u, ü* még az esetben is, midőn egyszerű explosiva (*g, d*) lett belőlük. Egyes esetekben sziszegő mássalhangzók előtt is megmaradt az *u, ü*.

A zárt magánhangzó megőrzését látjuk a következő esetekben:

bucik (*bujik, bujtat*), és *bukkan*, e h. **buvkan*; *csukni* e h. **csuw-k*; *füwall*; *kuvad*; *nyuvad*; *puffad* e h. **puwfad*, és *puha*; *pukkad*, *pukkan*, töviük **puv-k*; *suvad* || *furcsa*; *hurczol*, v. ö. *horzol* Helt.; *szurdék*, v. ö. *szoros*; *szurtos* | *tulajdon* || *dug*, ug. *t_gng_g*; *lugas*, ug. *l_gnk_g*; *sugár*, *sudár*, ug. *s_gngara*; *sugár* (fn.), tó ug. *s_gng_g*; *tud*, ug. *t_gnd_g*; *ugor*, *ugrál*, ug. *ang_gr-* | *zsgori*, ug. *s_gng_gr-* | *uzsol*, v. ö. *onzonlot* Erdy c., *onzonlak* Thewr. c. || *lucok*, *lustos*; *lusta*; *tusakodik*, *tuszkol*.

bütyök (és *bötyök*), töve ug. *b_gv-t*; || *fürge*; *fürdik*, *füröszt* (és *fördik*, *föröszt*), v. ö. *ferde* Ers. c., *ferőttek* Döbr. c., *fredő*, *fredtem* Kár., *frőzt* Tih. c.; *sürög*, *sürget* | *üldöz*; *sül*, v. ö. *zöl* B. c., *zewl* NémGl. || *küszöb*; *küzd*, *küszköd*.

A mai *ü*-vel szemben a régi nyelvben, valamint a palócz nyelvjárásokban gyakran *i* áll, ép úgy mint a hosszú *ü*-vel szemben *i*. Az eredetibb hang ilyen esetekben szintén az *i*, a melyből ép úgy lett *ü*, mint az *ë*-ből *ö*. Az *i*-nek ilyen labializálása megtörtént szó elején főleg akkor, ha előtte *r* állott. szó belsejében pedig leginkább *r*, *l*, *r* és *s* előtt:

csügg, *csügged*, v. ö. *čig* Guary c., *csigged* RMK. | *düh*, *dühös*, v. ö. *dihes* MA., *gyihest* RMK. | *függ*, e h. *fiw_g*, v. ö. *figg* CC. | *fil*, v. ö. *fil* palóczság, Debr.; *fil* Kaz. Jord. c. | *füllent* és *fillent* | *fürj*, v. ö. *firmaár*; *fir* Schl. Szój., *fíret* Jord. c., *fírj* Frank | *fürt*, v. ö. *firt* Jord. c. | *füzet* és *fízet* | *hüvely*, v. ö. *hively* palócz; *hiuel* Schl. Szój., *hyvel* Wink. Jord. Debr. c. | *hüvelyk*, v. ö. *hyvelk* Jord. c. Lask. | *küld*, v. ö. *kyld* LevT., *kild* Beythe | *külső*, *künn* és *külső*, *künn*, v. ö. *kí* | *külön*, *különös*, *külömb*, v. ö. *kilöm* Nád. c., *kilemb* Dom. c. *rüh*, *rühes*, v. ö. *ryhes* Jord. c. Born. | *süllő*, v. ö. *syllé*, *sylew* LevT., *süllő* Frank | *süv*, v. ö. *syw* Erdy c. | *ügy*, *ügyes*, töve ug. *v_gng_g*; v. ö. *gyy* Erdy Jord. Thewr. c., *ij* Guary Corn. c., *igy* PP. és ma is *igyekezik* | *üdvös*, *üdvözöl*, *ünnep* (e h. *id- nap*), v. ö. *ülvez* a régi nyelvben majdnem mindig, *innep* Schl. Szój., | *ük*, v. ö. *ik* Schl. Szój., Kaz. Erdy c. | *ül*, v. ö. *yll* Jord. c. | *üreg*, *üres*, e h. **vires*, v. ö. *ires* Debr. Erdy c. | *üst*, v. ö. *ist* Debr. c. | *üszög*, ug. *v_gsk_g*; v. ö. *yzeg* Jord. c., *yzek* Ers. c. | *üt*, *ütközik*, v. ö. *yt* Jord. Thewr. Kules. c. | *üvölt*, v. ö. *iwölt* M. Ap. c., *yveelt* Fest. c. | *üzen* és *izen*.

Lehetséges, hogy e szavak némelyikében hosszú volt az *i* s ebből rövidült az *i*, *ü*. A már előbb elsorolt szavak némelyikének *ü*-je szintén váltakozik a régi nyelvben *i*-vel: *bidős*: *hydes* Dom. Erdy c., *bidős* Helt.; *sülyed*: *syllyed* Ers. c.; *szügy*: *szigy* Cseh; *tüdő*: *tidő* Beythe, *tydő* Sánd. c.; *szül*: *zil* Virg. c., *zyl* Jord. Erdy Kules. c

A *füst* és *szürke* szavak *ü*-jét Budenz mélyhangú eredetűnek tartja, e h. **f_gJ_gst* és ug. *sz_gJ_gr-*; mely alakokból előbb **fist*, **szin-ke* lett. v. ö. *fjst* Jord. Erdy c. CC.

b) A többi szótagban.

Az első szótagon túl az *u, ü* majdnem mindig a raghoz tartozik. Összetétel által került az *ü* a második szótagba a nélkül szóban; a *hazug, hazudik* szavak *u*-ja pedig valószínűleg képző.

A ragok *u, ü*-je vagy hosszú *ú, ű*-ből rövidült, mint ezekben: *alul felül, belül kívül* stb. (l. fentebb az *ó, ő*-nél); vagy pedig *o, ö*-ből vált zártabbá. A birtokos személyragozás többes 1. személyének *-unk, -ünk* ragja *omk, ömk* helyett áll, v. ö. *wome HB., neluónc, vronc* stb. Orth. Crac.; egyes palócz nyelvjárások ma is hosszú *ó, ő*-vel ejtik (*harangónk, kertőnk*), a göcseji és őrségi nyelvjárásban pedig *a, e* lett az *o, ö*-ből: *házunk, kezenk*. A többes szám 3. személyének ragjában a legtöbb nyelvjárás szintén *u, ü*-t ejt az *o, ö* helyén (*házuk, kezük*).

Az igék többes számú 1. személyének *-unk, -ünk* ragja szintén *-omk, -ömk*-ből lett, v. ö. *uimaggomuc HB., tanulonc, irnonc* Orth. Crac., s *o, ö*-vel ejtik ma is egyes palócz, valamint a göcseji, hetési és őrségi nyelvjárások. A tárgyas alak többes számú 1. személyének ragja szintén *u, ü*-vel hangzik: *irjuk, kérjük*; e rag régibb **-javok, *-jevök* és *-jok, -jök* helyett áll; az imént említett nyelvjárások ezt a ragot is *o, ö*-vel ejtik.

A *-tt* helyhatározó rag előtt is *u, ü* van ezekben: *másutt; együtt, egybeütt, mindenütt* stb. Ezeket SIMONYI (Magy. névrag. 39. l.) így magyarázza: „Ezeknek régibb része valószínűleg összetétel útján keletkezett ilyenekből **más-hult (= más-hol), *minden-hult (= minden-hol)* stb. — v. ö. a régieknél gyakran s némely nyelvjárásokban ma is előforduló *sehult, sohult, sohutt* és *néholt, nühult, nühutt* alakokat; — az újabbak pedig a megvoltak analogiájára képződtek“.

c) Szó végén.

Az *u, ü* csak néhány eredeti névszó végén fordul elő s mindig *v*-vel váltakozik: *alku, alkuvás* (v. ö. *alkó* NySz.); *daru, darvak; falu, falvak; hamu, hamvak; szaru, szarv | enyü, enyv; eskü, esküvés; könnyü* (könny) s a régi nyelvben *könyv*. Mindezekben a *v* előtt állott az *u, ü*: **alkuv, *esküv* stb., s vagy a *v* maradt el a szó végén, vagy pedig az *u, ü* veszett el egyes ragok és képzők előtt.

8. A tővégi magánhangzók.

Már több ízben említettük, hogy a tőszótagon túl álló rövid magánhangzó gyakran nem egyéb, mint a tőnek eredeti véghangzója, mely a ragtalan alak végéről elveszett. Az összehasonlító nyelvtudomány ugyanis kimutatta s a régi nyelvemlékek tanúsága is bizonyítja, hogy a magyar nyelv eredeti tőszavai kéttaguak voltak s a mai nyelvnek mássalhangzón végződő szavai eredetileg rövid magánhangzón végződtek; továbbá azt is, hogy a tőhöz járuló ragok és képzők szintén magánhangzón végződtek. E magánhangzók azonban idővel elvesztek a szó végéről, s csak az esetben maradtak meg, ha rájuk mássalhangzón kezdődő rag vagy képző következett, melynek hozzájárultával az illető magánhangzó szó belsejébe került. A magánhangzóval kezdődő ragokkal pedig egybeolvadt ez a tővégi magánhangzó, a mire több esetben volt alkalmunk utalni.

Az idegen eredetű szavaknak egy része, különösen azok, melyek a XIII. század előtt rövid magánhangzóval kerültek a magyarba, szintén átmentek a változáson, s a ragtalan alakban elvesztették a tő végén álló magánhangzót, de megőrizték egyes ragok előtt (l. SIMONYI, Magyar szótók. 20—21. l.). A mássalhangzón végződő idegen eredetű szavak pedig oly módon követték a magyar szavak analogiáját, hogy bizonyos ragok és képzők előtt segédhangzó járult a szó végéhez.

Ez a tővégi magánhangzó a mai nyelvben kétféle alakban jelentkezik; a szavak egy részében nyiltab (*a, e*), más részében zártabb (*o, ē, ö*), s a magánhangzónak nyiltsági foka rendszeren a tőszótól s nem a reá következő ragtól függ. Az olyan esetekben, midőn valamely rag előtt állandóan egyforma a magánhangzó, mindig a környezet volt reá hatással. Így pl. a helyhatározó *-n* rag előtt mindig *o, ē, ö* a tővégi magánhangzó: *házon, ágyon, szíven* (míg: *házak, ágyak, szívek*); e ragot Budenz **-lna* alakból magyarázza, s ez a szótagzáró *l* tette zártabbá a tő nyiltabb véghangzóját is. A birtokos személyragozás, valamint az igék többes számú 1-ső személyének ragja *-unk, -ünk*, tehát a tővégi magánhangzó állandóan *u, ü*; ebben — mint már fűntebb láttuk — az *nk* mássalhangzócsoport tette zártabbá a magánhangzót.

Tehát a szótó rövid véghangzója csak kétféle volt: a szavak

egy részében *a*, *e*, más részében *o*, *ɛ*, s az utóbbi helyett ajakhangzós szótagok után *ö*. Ha *e* magánhangzók értékét és jelentőségét akarjuk megítélni, meg kell állapítanunk, vajjon milyen volt ez a magánhangzó a régi nyelvben, és hogy mi az oka, hogy a magyar szavak egy része mellett az egyik, más része mellett a másik féle magánhangzó állott; véletlen-e ez, vagy van-e e különbségnek mélyebben rejlő oka?

A tővégi magánhangzók minőségének megítélésére kevés adatunk van a régi nyelvből. A XI. és XII. századbéli oklevelekben, valamint Anonymusnál még gyakran megvan ez a magánhangzó: *almu* (*álm*: *álmo-t*), *zerelmu* (*szerelm* MC.: *szerelme-t*), *Nagy- Aruk* (*nagy*: *nagyo-t*), *Feheru* (*fehér*: *fehére-t*) stb. (V. ö. SIMONYI, Régi nyelvemlékek olvasása, 19—20. ll.) Még a Bécsi és Müncheni codex néhány alakjában is megvan ez a tővégi magánhangzó: *vŭ*, *vŏnŭnak*, *viuttanak*; *hiutt* (hivott); *rėjo* (ri). Mindazon szavakban, melyeknek végén okleveleink megőrizték a tő véghangzóját, ez a hangzó *u*, *ü*, néha *i*, akár nyiltabb, akár zártabb magánhangzóval van az illető szó a mai nyelvben. Ebből azonban nem következtethetjük, hogy *e* magánhangzók eredetileg egyformák voltak, hanem ellenkezőleg csak azt tanusítják, hogy akármilyen volt a tővégi magánhangzó, előbb *u*, *ü* lett belőle a szó végén, s csak azután veszett el egészen. Ugyanily fejlődést látunk a német nyelvben is, a hol az utolsó szótag magánhangzójából, bármilyen volt is, a mai nyelvben hangsúlytalan *e* lett, s ez az *e* a legtöbb német nyelvjárásban, valamint az angol nyelvben, egészen elveszett.

A tővégi magánhangzók elveszésének idejét körülbelül a X—XII. századra tehetjük; a XI. és XII. századbéli oklevelek még gyakran írják ezt a magánhangzót, de már a XIII. századból csak elvétele akad egy-egy adat, ez is inkább csak a másoló tolla alól került ki, de már aligha hangzott a kiejtésben. Nem hangzottak *e* magánhangzók a szó végén már akkor sem, midőn a teljesebb névragok (*-ban*, *-be*, *-ra*, *-hoz*, *-nál*) a tőhöz kapcsolódtak, mert különben ezek is megőrizték volna maguk előtt a tő véghangzóját. E ragok pedig körülbelül a XIII. században váltak névutóból raggá s ekkor fűződtek szorosabban a névszóhoz.

Ha tehát meg akarjuk ítélni *e* tővégi magánhangzók minőségét, a ragos alakokat kell tanuságul hívunk; s ezekben a

magánhangzó a régi nyelvben ép úgy kétféle volt, mint a mai nyelvben. A mai *a*-val szemben a régi nyelvben rendszeren *o*-t találunk (az *e* és *ë* különbségét emlékeink nem jelölik): *urot*, ma: *urat*; *utot*, ma: *utat*; *kinzotviatul*, ma *kinzat*; *vimaggonoc*, *solanoc*, e rag ma: *-nak*; a mai *o*-val pedig *u*, az *ë*, *ö*-vel *ü* áll szemben: *adamut*, ma: *Ádámot*; *halalut*, ma: *halált*, de: *halálok*; *ozut*, ma: *azt*, de: *azok*; *agagus*, *chudaltus*, ma: *agyagos*, *csodálatos*; *odut*, *odutta*, ma: *adott*; *oggun*, *muradhassun*, ma: *aggyon*, *maradhasson*; *vermut*, ma: *vermet*; *scentucut*, ma *szenteket*, palócz és székely: *szentekét*; *sebus*, *kukenus*, ma: *sebés*, *kökényés*. Rendszeren *u*, *ü* a mai *o*, *ö*-nek ejtett tővégi magánhangzó a KT-ben: *scobod-sagut*, *bisunsagut*, *keraluc*, *vilagut*, *bormuc*; *binuc*, *binut*, *binusuc*(*bűn*), *mihud*, *tegod*; *jegus* (jegyés), *tistus*, *fenus*; igeragokban: *uagun* (vagyon), *syrotiatuc*, *aldut*; *esmerum*; az *s* melléknévképző előtt a Schl. Szj. is mindig a zártabb hangot jelöli a mai *o*, *ö* helyén: *homalus*, *habus* stb. Ez adatok — melyek közt idegen eredetű szavak is vannak — azt bizonyítják, hogy a tő rövid véghangzói ugyanolyan változáson mentek át, mint a tőszótag rövid magánhangzói, vagyis egy fokkal nyiltabbá váltak; így lett az *u*, *ü*-ből *o*, *ë*, *ö*, *s* a régi *o*, *ë*-ből *a*, *e*.

E magánhangzók értékéről már nehezebb ítéletet mondani. Annyi kétségtelen, hogy ott, a hol egy főnévképző (ug. *b*, *v*) veszett el a szó végéről, a *v* helyében megmaradt magánhangzó *u*, *ü* volt (v. ö. a szóvégi rövid *u*, *ü* történetét), s ez nyiltabbá válva ma *o*, *ö*-nek hangzik. Így van ez az *-at*, *et* (eredetileg **atv*, **etv*) képzőnél: *adato-k*, *használato-s*; *életë-t*, *kezdetë-t*; továbbá a *-k* képzőnél: *átko-t*, *szitko-t*, *titko-s*; *étkë-s*, *vétkë-t*. Ugyancsak *o*, *ë*, *ö* mindazon szavak tővégi hangzója, melyeknek végén Budenz egy elveszett főnévképzőt mutat ki: *áro-s*, *gondo-k*, *nyomo-k*, *oko-s*; *hünö-k*, *díszë-s*, *sebé-s*, *tére-s* stb. Viszont *a*, *e* (régi nyelvben *o*, *ë*) az olyan szavak tővégi magánhangzója, a melyek mellett nem volt képző, s így e hang tisztán a tőhöz tartozik: *agya-t*, *fala-t*, *hala-t*, *háza-t*; *éve-t*, *ege-t*, *szépe-k* stb. (V. ö. NyK. XIX: 152. l.) Ez adatokból tehát azt sejtethjük, hogy a tiszta tővégi magánhangzó a régi nyelvben *o*, *ë* volt s ma *a*, *e*; a tőhöz járult képzők azonban zártabbá változtatták néha ezt a magánhangzót, s úgy keletkezett a másik tővégi magánhangzó, az *u*, *ü*, ma *o*, *ë*, *ö*.

III. A magánhangzók történetének áttekintése.

A magyar magánhangzóknek most bemutatott története világosan bizonyítja, hogy a nyelv természetes fejlődése abban áll, hogy a testesebb, tehát több időbe és fáradságba kerülő hangalak helyébe lassanként egyszerűbb, kevesebb időbe és fáradságba kerülő hangalak lép. A mai magyar nyelv hosszú magánhangzói legnagyobb részt egy vagy két egész szótagból lettek lassú fejlődés útján, mely fejlődésnek utolsó előtti állomása egy diphthongus volt. A mai rövid magánhangzók nagy része pedig hosszú magánhangzóból lett, melynek története hasonló a maig megmaradt hosszú magánhangzók történetéhez.

A mai nyelvhasználat a hosszú magánhangzókat leginkább a *tő* első tagjában kedveli, a hol az erős hangsúly megőrizte a hosszúságot, sőt egyes esetekben a rövid magánhangzót is hosszúvá változtatta. Az első szótagon túl már inkább csak a képzőkben és ragokban van hosszú magánhangzó (néhány *é* és *á* kivételével), szó végén pedig alig van más hosszú hangzó, mint a névszóképző *ó*, *ő* (s az ebből lett *ú*, *ű*), valamint egy-egy teljesebb alakból (*-ája*, *-éje* szótagokból) újabban rövidült *á*, *é* rag.

Hosszú magánhangzóink közül eredetileg is (legalább a mennyire mi a nyelv történetét visszakisérhetjük) hosszú hangzó csakis néhány mai *á* és *é*-nek felelt meg, és pedig azokban az esetekben, melyekben *e* hangok a rövid *a*, *e*-vel váltakoznak. Az eredetibb hang, melyből mind a mai hosszú, mind a rövid magánhangzó megfejtethető, *á* és *é* volt. A többi hosszú magánhangzó mind testesebb alakból, és pedig vagy *j*-s, vagy *v*-s diphthongusból lett.

A magánhangzók történetét kutatva, gyakran akadtunk olyan jelenségre, hogy egy és ugyanazon eredeti hangalakból különböző hangok fejlődtek, vagy viszont, hogy a mai nyelvben teljesen egyforma képzésű hangoknak más-más eredeti hangalak felel meg. Ez utóbbi jelenség nem szorul bővebb magyarázatra, a nyelvek történetében ugyanis gyakran tapasztaljuk, hogy a különböző irányok, melyekben egy-egy hang fejlődése megindult, gyakran közös mederbe jutnak, s együtt folytatják további útjukat. Így látjuk, hogy néhány nyelvjárásunknak mai egyforma *é* hangja két különböző úton fejlődött, sőt hogy a zártabb *é* is

négyféle diphthongusból fejlődhetett (*aj, oj, ej, ej*); továbbá a mai *ó, ő* szintén kétféle diphthongusból lett; a mai szóvégi *e*-nél is azt láttuk, hogy a hosszú magánhangzó, melyből rövidült. néha *é* (*é'*), néha *ő* volt. Annál feltűnőbb, ha azt tapasztaljuk, hogy ugyanazon eredeti hangalakból ugyanazon helyzetben, más-más hang lett; az ily különös fejlődésnek mindig okát kell keresnünk. S ez okot meg is találtuk abban, hogy ugyanazon hangalaknak kétféle változása vagy két különböző korban, vagy pedig a nyelvterületnek két különböző helyén ment végbe; tehát a mai különböző hang a fejlődésnek vagy időbeli, vagy nyelvjárási különbségén alapszik. Ugyanazon hangalak különböző irányú fejlődésének legtermészetesebb oka ezen kívül az, ha különböző helyzetbe kerül, s e különböző helyzet más-más irányban hat az illető hang fejlődésére.

A *j*-s diphthongusok különböző hanggá fejlődésének okát főleg az egyszerű hanggá válásnak különböző idejében kell keresnünk. A szótagzáró *j* előtt, mely rendszeren *g*-ből lett, ötféle magánhangzó állhatott, s így ötféle diphthongust alkotott velük: *áj, aj, oj, ej, ej*. E különböző hangok fejlődése csakhamar egy mederbe jutott, mivel a *j* magashanguvá változtatta az előtte álló mélyhangokat is, azután pedig megnyújtotta a magánhangzót, s a diphthongusok közös alakja, melyből a fejlődés további menetét vizsgálva ki kell indulnunk, *ej* ill. *é'* lett. Csak az *áj* szótagból nem lett ez a diphthongus, hanem a *j* egyszerűen megnyújtotta az *á*-t, még mielőtt magas hanguvá lett volna, s így keletkezett a mai hosszú *á* hangoknak egy nagy része.

Az *é'* diphthongusból a tő első tagjában kétféle hang lett: *é* és *í*. S ez az *í* a szavak egy részében állandó, míg más részében egyes nyelvjárásokban *e*-vel váltakozik. Az *é* és *í* váltakozása fontos nyelvjárási különbség az egyes vidékek nyelve között, s láttuk, hogy e különbség már a nyelvemlékek korában megvolt. A másik különbség az *é'*-ből fejlődött hangok között az egyszerű hanggá válás különböző idején alapszik. Az *é'* diphthongusból a fejlődés első idejében *í'* és *í* lett; így történt ez a ma állandóan *í*-vel hangzó szavakban. A későbbi fejlődés alkalmával már különbözőképp viselkedtek az egyes nyelvjárások; egy részükben folytatódott ugyanaz a fejlődés, s a többi *é'*-ből is *í* lett — ezek a mai *í*-ző nyelvjárások —; más

részükben *é* lett a még egyszerű hanggá nem vált *éⁱ* diphthongusból — ezek a mai *é-ző* nyelvjárások. E hangok fejlődése nem állott meg ezen a fokon, hanem a hosszú magánhangzóknak egy része megrövidült, s ismét kétféle hang lett belőlük: *i* és *ē*. E különböző fejlődésnek szintén az időrendbeli különbség az oka; a régebben fejlődött *i*-ből *i*, az újabb *ē*-ből pedig *ē* lett.

A tő második tagjában ritka az *éⁱ*-ből fejlődött hosszú magánhangzó; abban a néhány szóban, melynek második tagja ilyen eredetű. (pl. *kemény, személy*) az *i*-vel váltakozó *é* van, tehát egyszerű hanggá válása — hogy úgy mondjuk — a második korszakban történt. Egyébként szó belsejében csakis a raghoz vagy képzőhöz tartozó hangok lettek *j*-s diphthongusból (l. 63. l.). Ezekben is újabb fejlődésű az egyszerű hang, s mindig az *i*-vel váltakozó *é*-t látjuk (ilyennek kell tartanunk az *-it* igeképző *i*-jét is), melyből mélyhangú szavakban néha *á* lett. Ezek a hangok is gyakran megrövidültek, s az eredeti diphthongus helyén ma egyes ragokban és képzőkben rövid *i* áll (l. 100. l.); minthogy e hangnak előzője az *i* volt, egyszerű hanggá válása már az első korszakban történt. Állhat még *ē* vagy *e* is az egykori *éⁱ* diphthongus helyén; a rendes rövidülés *ē*, ép úgy, mint a tőszótagban, s evvel szemben egyes mélyhangú szavakban *o* áll; azonban ha újabban rövidült az *é*, midőn már a mélyhangú szók *á*-ja állott vele szemben, *e* (s a mélyhangú szókban *a*) lett belőle (v. ö. 84. l.).

Szó végén ma már nem hangzik hosszú magánhangzó e diphthongusok helyén, a miből azt következtethetjük, hogy itt történt legrégebben az egyszerű hanggá válás. Ma kétféle hang áll e diphthongusok helyén a szó végén is; a legrégebben fejlődött *i*-ből *i*, míg a később fejlődött *é*-ből *ē*, illetőleg — mivel e hangot a mai magyar nyelv nem kedveli szó végén, — *e* (és a mélyhangú szavakban *a*) lett. A szóvégi *ē*-t csak néhány nyelvjárás őrizte meg.

Ez áttekintésből látjuk, hogy a *j*-s diphthongusoknak egyszerű hanggá válása hosszú időn át történt. Legelőször változott a szó végén, a hol ma már csak rövid hangzó áll a helyén; azután a tő első tagjában, s utoljára a szó belsejében, ragokban és képzőkben.

Az eredeti *v*-s diphthongusokból különböző hosszú magán-

hangzók fejlődtek. Maguk a diphthongusok is, melyek a fejlődés alapjául szolgáltak, különbözők voltak. A *v* előtt — mely eredetibb *m*-ből, vagy néha *g*, *ɣ*-ből fejlődhetett — a magánhangzóknek három sora állhatott: *av*, *ev*; *ov*, *öv* és *uv*, *iv*. Az *av*, *ev* szótagból *au*, *eü*, azután *ó*, *ö* s végül *ó*, *ő* lett; az *ev* szótag egyes nyelvjárásokban másképp is változott, t. i. a *v* nem volt labializáló hatással az *e*-re, csak megnyújtotta, így lett belőle *é* és *é* (v. ö. 73. l.). Szó belsejében ritkán rövidültek meg ezek a hosszú hangzók, akkor is leginkább csak egyes képzőkben, s az *ó*-ból *o*, az *ö*-ből *ë* (*ö*) lett. Szó végén az *ó*, *ő* újabban gyakran zártabbá vált s *ú*, *ű* lett belőle; néha megrövidült, s mivel szó végén a magyar nyelv nem kedveli az *o*, *ø*-t, ebből is *a*, *e* lett. — A *r*-s diphthongusok másik két sora csakis a tő első tagjában állott. Az *or*, *ör* szótag különbözőképp fejlődött az egyes nyelvjárásokban; előbb *ou*, *öü* lett belőle, azután a nyelvterület egy részén *ó*^u, *öü*^a és *ó*, *ő*, más részén *ó*^u, *öü*^a és *ú*, *ű* fejlődött belőle. Ez az *ú*, *ű* is gyakran megrövidült, s *u*, *ü* hangzik ma helyette. — Az *ur*, *ür* szótagból az egész magyar nyelvterületen *úv*, *ív* és *űv*, s végül *ú*, (*i*) *ű* lett.

A tő első tagjában az *ol*, *öl* (*öl*) szótagból is fejlődött hosszú hangzó és pedig *ó*, *ő*, mely újabban gyakran zártabbá vált, s *ú*, *ű*-nek hangzik.

A hosszú, s a belőlük lett rövid magánhangzók fejlődését a következő lapon levő táblázat tünteti fel.

A mai rövid magánhangzóknek egy nagy része nem hosszú magánhangzóból rövidült (legalább nem abban az időben, a meddig a magyar hangok fejlődését visszakisérhetjük), hanem eredetileg is rövid volt. Ezek a rövid hangok a fejlődésnek egy más útján mentek végig, ugyanis ejtésük egy fokkal nyitabbá vált. Így lett a régi *u*-ból ma *o*, az *ü*-ből *ö*, az *i*-ből *é* és *ö*, az *o*-ból *a*, s az *ë*-ből *e*. Tehát ezt a hangtörvényt, melyet először Riedl Szende figyelt meg,* s Simonyi Zsigmond fejtett ki bővebben,** nem úgy kell értenünk, hogy pl. a mai *a* hangnak a régi nyelvben mindig *o* felel meg, hanem hogy a régi nyelv *o* hangjából lett az újabb magyar nyelvben *a*; e mellett a mai *a*

* Magyar Hangtan, 104—106. ll.

** A régi nyelvemlékek olvasásáról. 1—9. ll.

A hosszú s a belőlük lett rövid magánhangzók fejlődése.

Az eredetibb hangalak	Ebből fejlődött					
	A tő első tagjában		A szó belsejében		Szó végén	
	Hosszú magánhangzó	Rövid magánhangzó	Hosszú magánhangzó	Rövid magánhangzó	Hosszú magánhangzó	Rövid magánhangzó
<i>é</i>	<i>é</i> [é]	<i>e</i>	<i>é</i> [é]	<i>e</i>	—	—
<i>á</i> vagy <i>áj</i>	<i>á</i>	<i>a</i>	<i>á</i>	<i>a</i>	—	—
<i>aj, oj</i> } <i>ej, ej</i> } ^{éⁱ}	I. <i>i</i>	<i>i</i>	(<i>i</i>)	<i>i</i>	(<i>i</i>)	<i>i</i>
	II. <i>é—i</i>	<i>e</i>	<i>é—i</i>	<i>ë</i> { <i>o</i> }	(<i>é</i> { <i>á</i> })	[<i>e</i>], <i>e</i> { <i>a</i> }
	III.		<i>é</i> { <i>á</i> }	<i>e</i> { <i>a</i> }		
<i>av</i>	<i>ó</i>	<i>o</i>	<i>ó: ű</i>	<i>o</i>	<i>ó: ű</i>	<i>a</i>
<i>ev</i>	<i>é—ő</i>	<i>ë—ö</i>	<i>ő: ű</i>	<i>ë—ö</i>	<i>ő—é: ű</i>	<i>e</i>
<i>ov</i>	<i>ó—ú</i>	<i>u</i>	—	—	—	—
<i>öv (öv)</i>	<i>ő—ű</i>	<i>ü</i>	—	—	—	—
<i>uv</i>	<i>ú</i>	—	—	—	—	—
<i>iv</i>	<i>í—ű</i>	—	—	—	—	—
<i>ol</i>	<i>ó: ű</i>	—	—	—	—	—
<i>өл (öl)</i>	<i>ő: ű</i>	—	—	—	—	—

E táblázatban használt jelek értelme a következő: a ()-be foglalt hangok a fejlődés folyamán megvoltak, de a mai nyelv nem használja őket; [] jelenti, hogy az illető hangot csak egyes nyelvjárások ejtik; a { }-be foglalt hangok a hangzóilleszkedés hatása alatt keletkeztek az előttük álló hangokból; a —-sal összekötött hangok nyelvjárásiilag váltakoznak egymással; végül a : azt jelenti, hogy az utána álló hang csak újabban fejlődött az előtte állóból.

más úton is fejlődhetett. A rövid magánhangzóknek e nyiltabbá válása azonban csakis a tő első tagjában, s a ragok és képzők előtt megmaradt tővégi hangzón történt meg; a szó belsőjében álló, valamint a ragokhoz és képzőkhöz tartozó mai rövid magánhangzók mind hosszú hangzóból rövidültek. E mellett a rövid magánhangzóknek ez a nyiltabbá válása sem történt meg minden egyes esetben; ha pl. az illető rövid magánhangzóra *l* vagy *v* következett, ez megakadályozta a nyiltabbá válást, s megőrizte a magánhangzót eredeti minőségében. A rövid magánhangzóknek e nyiltabbá válása a XIII. és XIV. század folyamán történt.

Végül még a magashangú ajakhangzók, az *ö*, *ő* és *ü*, *ű* fejlődését kell figyelemmel kísérnünk. Ezek a hangok, mint történetüket vizsgálva láttuk, csak a magyar nyelv külön életében fejlődtek, s nem tartoztak az eredeti hangok közé. A hosszú *ő* és *ű* mindig *r*-s diphthongusból fejlődött; s hogy ez ajakhangok a magyar nyelvben nem egykönnyen s csak hosszabb idő elteltével váltak általánossá, bizonyítja az is, hogy e *r*-s diphthongusokból a magyar nyelvterületnek egy részén a nem ajakhangzó *é* és *í* lett s ez hangzik ma is egyes nyelvjárásokban. A mai rövid *ö* és *ü* néha az illető hosszú hangzóból rövidült, a legtöbb esetben azonban az *ö*-zés lassú terjedése hozta létre az *ē* és *i* hangból. Az *ö*-zés névvel itt már nemcsak az *ē* hangnak *ö*-vé változását jelöljük, hanem azt a labializáló hajlandóságot, hogy a nem ajakhangzó magas hangok helyébe, előbb csak bizonyos helyzetekben, majd minden esetben a megfelelő ajakhangzó lép. Ez a hangváltoztató törekvés él és működik a mai nyelvben is, s egyike a legfontosabb sajátosságoknak, melynek alapján nyelvjárásaink osztályozása történik.

B) A mássalhangzók története.

A mai magyar nyelv mássalhangzóinak történetét vizsgálva, feladatunk némileg másképp fog alakulni, mint a magánhangzókkal szemben, a mennyiben legrégebb nyelvemlékeink kora óta a mássalhangzók, különösen az eredeti szókinés mássalhangzói, kevés változáson mentek át, s mai nyelvjárásaink között is csekély az eltérés az egyes mássalhangzók képzése és használata tekintetében. Úgy, hogy mássalhangzóink eredetére és fejlődésére majdnem csakis a rokon nyelvek vizsgálata vet világot. Feladatunk tehát főleg arra fog irányulni, hogy kimutassuk, mily változáson mentek keresztül az egyes mássalhangzók azon idő alatt, a míg a magyar nyelv, a többi ugor nyelvektől elválva, önálló életét megkezdte s mai alakját nyerte. Természetes, hogy a magyar nyelv idegen elemeit ezúttal is ki kell zárjunk tárgyalásunk köréből; annál is inkább, mivel a jövevényszavak legnagyobb része csak akkor jutott a magyar nyelvbe, midőn mai hangalakja, legalább a mássalhangzók tekintetében már majdnem teljesen megállapodott.

A mássalhangzók történetét tárgyalva nem kell külön-külön vizsgáljunk az egyes hangokat, hanem csoportonként fogjuk fejlődésüket figyelemmel kísérni, mivel az egyforma képzésmódú mássalhangzók története is nagyrészt egyforma volt. Ily módon összefoglalhatjuk és együtt tárgyalhatjuk az orrhangok, a folyékony hangok, továbbá a zöngés, valamint a zöngé nélküli explosiva és spirans hangok történetét.

I. Orrhangok.

Az ugor alapnyelvben megvoltak mindazon orrhangok, melyeket a mai magyar nyelv ejt. Az *m* és *n* állhatott a szó bármely részében, ellenben az *ñ* (*ny*), úgy látszik, csak szó elején állott; a szó belsejében és végén álló *ny* ugyanis mind újabb fejlődésű. Az *ɣ* szó elején és szó belsejében állott, s itt nemcsak gutturalis mássalhangzók előtt, hanem két magánhangzó között is, mint szótagkezdő hang.

a) Szó elején.

A mai magyar nyelv szó elején csak az *m*, *n*, *ny* orrhangokat ejti, az *ɣ* csupán szó belsejében állhat. Az ugor alapnyelv-

ben azonban megvolt az *y* szókezdő mássalhangzó is, mint azt a szamojéd nyelvekkel való összehasonlítás kimutatta.* Az ugor szókezdő *y* a magyarban ép úgy, mint a legtöbb ugor nyelvben elveszett, s a megfelelő szavak ma magánhangzós kezdetűek; ez az *y* valószínűleg még az ugor nyelvegység korában veszett el. A többi orrhangú mássalhangzó közül is elmaradt néha a szó elejéről az *n̄* (= *ny*) és *m*; legtöbb esetben azonban megmaradtak mint orrhangú mássalhangzók, csak az *m*-ből lett a magyarban néha *b*.

Az *n̄* hangot Budenz nem tartotta közös ugor szókezdő mássalhangzónak, mivel e hang az ugarságnak csak egy részében, a magyar, vogul-osztják, zürjén-votják és lapp nyelvekben állhat szó elején, míg a többi nyelvben mindig *n* a megfelelő szókezdő mássalhangzó. Ez alapon Budenz az ugor nyelveket északi és déli ágra osztotta, s szerinte csupán az északi ág körében fejlődött ki e nyelvek közös életében a szókezdő *ny*. Az északi ág *n̄*, s a déli ág *n* hangjának közös alapja Budenz és Munkácsi szerint az *y* hang volt.** E véleményt, az ugor és szamojéd nyelvek közös szókinésének összehasonlítására támaszkodva, megezáfolta HALÁSZ IGNÁCZ (NyK. XXIV: 456—458. II), s kimutatja, hogy e szavak kezdő hangja a közös ugor-szamojéd korban már az *n̄* hang volt, melyből egyes ugor nyelvekben *n* lett. A magyarban az ugor *n̄* szókezdő mássalhangzónak a legtöbb esetben *ny*, néha magánhangzós szókezdet felel meg.

1. **m.** A magyar szavak elején gyakori hang az *m*, s az egyes ugor nyelvekben legtöbbször *m*, néha *n*, *b* (*p*) áll vele szemben; ilyenkor az ugor alapnyelv kezdő mássalhangzója *m* volt. A mely szavakban az *m* és *b* egymással váltakoznak, Budenz hajlandó már az ugor alapnyelv korában ily kettős szókezdetet látni, „s egyelőre nem tudni, melyik alaknak kell az elsőbbséget tulajdonítanunk“. (Ugor Szótár, 434. I.)

Ilyen *b*-vel váltakozó szókezdetet a magyarban a következő szavak mutatnak: *maga*, *mag*, v. ö. *bog* | *mart*, v. ö. *part* | *mély*, v. ö. *bév*, *bő* | *mocsok*, *moszat*, *maszat*, v. ö. *paszat*, *piszkos* | *mohó*, v. ö. *bolyog* | *motyó*, v. ö. *butyú*, *bonyolód-* | *műlik*, v. ö. *bolyog*, *bólog*.

* L. HALÁSZ, Az ugor-szamojéd nyelvrokonság (NyK. XXIV: 448.)

** V. ö. BUDENZ, Über die Verzweigung der ugrischen Sprachen, és Ugor Szót. 386 l. — MUNKÁCSI, Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára (Nyr. XII: 485).

2. **n.** A szókezdő magyar *n* az ugor alapnyelvben legnagyobb részt szintén *n* volt, csak néhány esetben fejlődött az *n* valamely más szókezdő mássalhangzóból.

A szó elején álló *m*-ből a magyar nyelv több esetben fejlesztett *n*-t: *nagy*, ug. *m̄nd̄g* | *nevet*, a régi nyelvben majdnem mindig *mevet*, v. ö. vog. *magint*. Ezt az *m*:*n* hangváltozást, mint látni fogjuk, a magyar nyelv több *m* kezdetű idegen szón is végrehajtotta.

3. **ny.** A szókezdő magyar *ny*, mint már említettük, a legtöbb esetben az ugor alapnyelvben is *ny* volt. Ezen kívül a magyar nyelvben az északi ág többi nyelveinek *n*-jével szemben is találunk szókezdő *ny*-t. Ilyenkor dentalis mássalhangzó, *n* vagy *d*, volt az eredetibb hang, s ebből lett a magyarban palatalis *ny*, és pedig leginkább magas hangzók mellett, ez a változás a mai nyelvjárásokban is gyakori: *nyőni* és *nőni*; *nyőstény* ebből *nőstény*. Így fejlődött az *ny* eredetibb *n*-ből a *nyest*, *nyüst*, *nyűg*, *nyél* szavakban. Budenz néhány mélyhangú szó elején álló *ny*-nek is dentalis eredetet tulajdonít: *nyaláb*, *nyom-*, *nyugod-*, *nyúl*; valószínűbb azonban, hogy ezekben eredeti a szókezdő *ny*.

A *nyargal* szó kezdő hangjának a déli ág nyelveiben *k* felel meg s Budenz ered. *g₈rg₈*-alakot vesz fel. Ily gutturalis explosivára mutat az is, hogy a magyarban e szó elején *gy*, *j* is áll: *jargal* MA. Helt. stb., *gyargal* Helt; s a *jargal*-ból a *nyargal* hangalak talán a vele sokszor együtt használt *nyergel* ige hatásából magyarázódik.

b) Szó belsejében.

Bármelyik orrhang állhat a szó belsejében; az *y* azonban csakis gutturalis explosiva előtt áll. Az ugor alapnyelvben ez a hang állhatott két magánhangzó között is; legalább Setälä ezt a gutturalis nasalist látja sok oly ugor szóalakban, melyekben Budenz az *ng* hangcsoportot írja.* A mai szó belsejében álló orrhangoknak az ugor alapnyelvben is mindig orrhang felel meg, egymás között azonban, mint az egyes hangok története mutatja, igen gyakran váltakoznak e hangok.

* Über einen „gutturalen“ nasal im urfinnischen. (Festschrift til Vilhelm Thomsen.)

1. **m.** A szó belsejében álló *m* részint szótagkezdő, részint szótagvégző hang. Leggyakoribb az az eset, hogy a második szótag elején áll magánhangzó után. Ilyenkor néha eredetileg is *m* volt, mint ezekben: *eme*, *gyomor*, *homorú*, *kemény*, *remeg*, *szomorú*; de legtöbbször *lm* hangcsoportból vált egyszerű hanggá: *csomó*, ug. *t_glm_g*; *emel*, ug. *ɛlm_g*; *hamu*, ug. *k_glm-*; *komor* és *homály*, ug. *k_glm_g*. A második szótagot kezdő *m* a legtöbb esetben nem is a tőhöz tartozik már, hanem momentán igeképző (ug. *m*), mint ezekben: *bámul*, *bámész*; *imád*; *omol*, *ömöl*; *rémül*; *romol*; *támad*, *támolyog*. E szavak tövének ugor alakja *b_gy + m*, *vog + m* stb., s az *m* előtti *y* csak annyiban volt reá hatással, hogy nem állván két magánhangzó között, megmaradt *m*-nek s nem lett belőle *v*; a *y*, illetőleg a belőle fejlődött *j* pedig az első szótag magánhangzójába olvadt.

A szótagkezdő *m* állhat mássalhangzó után is; ilyenkor mindig képző, vagy pedig összetétel által került a szó belsejébe. Mindkét esetben úgy jutott közvetlenül a mássalhangzó mellé, hogy a tő eredeti véghangzója, mely őket egymástól elválasztotta, elveszett. Nem is áll az *m* más mássalhangzó, mint *l*, *r* és néha *s* után. Képző az *m* a következő szavakban: *körmed*, *dermed*, *gyermek*, *harmat*, *ismer*. Összetett szavak: *elme*, Budenz szerint **tel-mél* | *eszmél* ebből **ész-mél-l* (e két szóban **mél* — finn *mieli* „elme”) | *ismét* (ered. *is-megént*, I. NySz.). A második szótag élére kerül az *m* akkor is, ha egyes kéttagú *m* végű szavakat ragozunk vagy tovább képezünk, mi közben az *m* előtt álló *a*, *é*, *ö* elmarad: *álmodik*, *karmol*, *körmös*, *harmincz* stb.

A szótagvégző *m* rendszeren úgy került szó belsejébe, hogy eredetileg a második szótag kezdő mássalhangzója volt, melyet a tő végső hangzója követett; ez azonban a rá következő képző vagy rag előtt elveszett. Az *m* nem is igen áll más mássalhangzók előtt, mint *l* és *b* (kivéve egyes összetett szavakat. pl. *szomjú*, *homlok*; vagy ha rag áll utána): a *domb* szóban mindkét mássalhangzó a tőhöz tartozik, ug. *t_gmb*; képző követi az *m*-t ezekben: *ember* (Budenz, Ug.Szót. 781. l.): *gémberedik*; *rombol*; *tombol*; — *emlő*; *említ*; *fémlik*; *homlít*; *omlik*; *romlik*; *szómlik*.

2. **n.** Az *n* szó belsejébe leginkább mint képző vagy rag jutott. Mint a 2. szótag kezdő mássalhangzója rendszeren magán-

hangzó után áll sugor *n*-nek felel meg: *kanál, ének, fonál, menül, tanú, tanács, tanul*. A *hajnal, sajnál* szavakban sem áll tulajdonkép mássalhangzó, hanem magánhangzó diphthongus után. (v. ö. 15. l.). Az előtte álló szótagvégző mássalhangzóra néha assimiláló hatással van az *n*: *monnó* e. h. **mol-mol, *molnol; honnan* e. h. **hol-nan*; továbbá: *tēnnap* e. h. *tēgnap*.

Az *n* a szó belsejében állhat mássalhangzó előtt is, mint az első szótag végső hangja; ilyen helyzetben rendszeren még a tőhöz tartozik, de gyakran szintén képző. A szótagvégző *n* csakis dentalis mássalhangzók előtt áll; leggyakrabban *d, t*, néha *l, sz* s még ritkábban a már a palatalisok sorába tartozó *s, cs, ds* állanak utána. Ez utóbbi mássalhangzók előtt az *n*-t is kissé palatalisan (*n̄*) ejtjük.

Ez az *n* részint eredetileg is *n* volt, részint *m*-ből lett.

Eredetileg is *n* volt: *kancsal, kandi, bandsa, sanda; andalog; lánt; csēnd; gond; mond; undok; únszol; ránt; szundikál*.

Eredetibb *m*-ből lett az *n*: *hánt, hāncs*, v. ö. *hām, hāmlik | hint*, v. ö. *himlő | int* e. h. *imt*, v. ö. *ynt* Ehr. c. Münch. c. | *indul* és *inog*, e. h. **jom: *im | mind*, e. h. **mi-mid | ont*, v. ö. *omlik | önt*, v. ö. *ömlik | ront, roncsol*, v. ö. *romlik, rombol | tántorog*, v. ö. *támad*.

Szintén *m*-ből lett az *n* a *harmincz, kilencz* szavakban, melyeknek második része külön szó volt: *m_gs* a. m. *tíz*.

A képzőhöz tartozik az *n* néhány *-nd* végű frequentatív képzésű igében: *csikland, örvend*; s a beálló cselekvés képzőjében: *irand, kérend*. Ezenkívül néhány momentán képzős igében lett az *m*-ből *t* előtt *n*: *kacsint, osont, fogant; érint, tekint, emelint* stb.

Az egyes ragok elején álló *n* rendszeren ugor *n*-nek felel meg; így a feltételes mód *-na, -ne* jelében, s a névragok közül a *-nál, -nek, -nott, -nól, -ni* ragokban. Végül *t* hozzájárulásával a szó belsejébe került a *kint, fent, lent, bent* névutókban.

3. ny. Az *ny* szó belsejében a magyar nyelv külön válása után fejlődött, és pedig mindig *n* (*m*)-ből, mely a legtöbb esetben már a képzőhöz tartozik.

Mint a második szótag kezdő hangja a tőhöz tartozik ezekben: *anya, bonyolód-, enyész, fenyeget, genyed, gyönyörű, könyök, könyű* (ma inkább *könny*). — Diminutív névképző ezekben: *parányi, savanyú, vörhenyeg*.

Mássalhangzó előtt és pedig rendszeren mint az első szótag

véghangja, csak az esetben áll *ny*, ha utána *gy*, *ty* vagy *ny* következik; e mássalhangzók elé kerülve az *n*, *m* mindig *ny*-nek hangzik; noha az írásban *n* áll: *ányg*; *bengyel*; *kengyel*, ebből **kemg-al*; *langyos*; *varangy*. — Az *enyhit* és *renyhe* szókban *h* előtt áll az *ny*; amaz még codexeinkben is előkerül *eknejt* alakban, s Budenz szerint *renyhe* is e h. van **rehye*, s ez az *ny* momentán igeképző. — Az *l* előtt is áll az írásban néha *ny*, azonban ilyenkor inkább *n*-nek ejtjük: *sinylík*, *fénylik*. (Dunán túl *fémlik* is).

A kettős *ny*-t mindig assimilatio hozta létre: *ennyi*, *annyi*, e h. *ez-nyi*, *az-nyi*; *fomnyad*, e h. **folno-*; *minnyája*, e h. *mindnyája*; *szunnyad*, töve *sz_yv + n*.

4. *ɽ*. A gutturalis orrhang csakis gutturalis explosiva (*k*, *g*) előtt állhat. Ez az *ɽ* fejlődhetett akár *m*, *n* vagy *ny*-ből, a meny nyiben akármelyik kerül e három mássalhangzó közül *k* vagy *g* elé, *ɽ*-nek ejtjük.

Ez az *ɽ* hangzik az *n-g* frequentativ képzőben: *keréng*, *ácsingóz*, *hajlong* stb.; továbbá ezekben: *bunkó*; *enged*; *hang*, ug. *s_gm_g-g*; *inkább*, e h. **jom-kább*; *láng* e h. **lám-g*; *lankad*; *reng*, v. ö. *remég*; *ing(em)* e h. *im^g(em)*.

c) Szó végén.

Szó végén állhat *m*, *n* és *ny*; s ezek egymással gyakran váltakoznak is, különösen az *n* és *ny*; v. ö. *fon* és *fony*, *ken* és *keny*, *kum* és *kun*, *szírom* és *szírony*. — Mindahárom szóvégi orrhangnak eredete is közös; rendszeren ugor *m* (*n*) felel meg nekik. Azonban az eredeti ugor *m* két magánhangzó között ritkán maradt meg változatlanul, hanem *v* lett belőle; a mai magyar nyelvben tehát az ugor *m* hangnak oly esetben szokott *m* megfelelni, ha előtte mássalhangzó állott, a mely aztán megakadályozta, hogy *v* legyen belőle. Ez a mássalhangzó később el is vesztetett az *m* elől, vagy pedig újabban egy magánhangzó került a mássalhangzó és *m* közé; de ez csak oly időben történhetett, midőn már véget ért az *m : v* hangfejlődés. Az eredeti szóvégi *m*-ből gyakran már az ugor alapsnyelvben *n* lett, ilyenkor *n* vagy *ny* felel meg neki a mai magyar nyelvben.

1. **m.** A szóvégi *m* csak az esetben maradt meg a ma-

gyarban, ha előtte még egy mássalhangzó állott. * A szótőben ez a mássalhangzó rendszeren *l* volt: *kém*, ered. **kel-m*, melyben az *m* valószínűleg nomen verbale képző; *szém*, ug. *sglmg*.

Egyéb esetekben a szóvégi *m* mindig képző vagy rag, és pedig 1. momentán ige képző; rendszeren *n*, *ny* lett belőle, s csak szó belsejében maradt meg *m*-nek: *romlik*, *iramlik*, *számlik*, *emel*, *dermed*, *támolyog*; továbbá *l*, *r* után: *nyom*, *töm* e h. **nyolm*, **télm*; *terém* (v. ö. *termő*); — 2. deverbális főnévképző; gyakori a szó végén, különösen egyes képző bokrokban, midőn *l* állott előtte: *átom*, *nyom*; *hatalom*, *nyugalom*, *kérelm*, *sérclm*; *fájdalom*, *veszédclm* stb.; — 3. diminutív névszóképző; ez csak ritkán *m*: *hím*, *tetem*; — 4. a birtokos személyragozás s az ige tárgy alakjának, valamint az ikes igeeknek 1. személye: *házam*, *könyvem*; — *írom*, *kérem*; — *iszom*, *észem*. Ez az *m* az 1. személyre mutató névmás mássalhangzója, mely azonban nem egymagában járult a tőhöz, hanem megelőző mássalhangzós névmási elemmel (l. a Ragozást).

2. n. A szó végén álló *n* rendszeren rag vagy képző, csupán néhány egytagú szóban tartozik még a tőhöz:

ón, vog. *aln* | *vén*, ug. *van_g* | *ín*, ug. *mgjn* | *szén*, ug. *sgmg* | *negyven*, *ötven*, *hatvan*, *hetven*, *nyolczvan*, *kilenczven* második része egy tizet jelentő szó, v. ö. vog. *-pen*.

A szóvégi *n* legtöbbször ugor *m*-ből lett s mint ilyen 1. momentán ige képző: *köszön*, *gyón*, *jelén*; *illan*, *bukkan*, *csökken*, *toppan* stb. — 2. deverbális főnévképző: *haszon*, *szégyén*.

Mint nyomósító képző áll az *n* több névmás végén: *azon*, *ezén*; *ugyan*, *ígyen*; *én*.

A névragok közül *n*-re végződnek a *-ben* és *-n*, e h. **bel-n*, *-ln*, továbbá a *lan*, *-len* ragok, mindezekben az ugor locativus értékű *-n* ragot kell látnunk.

3. ny. A szó végén álló *ny* majduem mindig képző, s csak alig egy-két esetben tartozik a tőhöz: *mény*, v. ö. f. *miniä*, oszt. *men* | *íny*, v. ö. zürj. *añ*, f. *ikene* | *mony*, v. ö. f. *muna*, cser. *muno* | *ménny* kettős *ny*-jét Budenz **menl'e* alakból magyarázza.

* Csak a *lom* szóban tartja Budenz eredetinek a magánhangzó után álló *m*-t (Ug. Szótár. 706. l.); azonban e kivételes fejlődést még az ott felsorolt okok sem magyarázzák meg.

A *ny* szó végén ugyanolyan eredetű, mint az *n*; lehet 1. momentán igeképző: *húny* v. ö. *húm, kúm*; *hány*; *árny*- (*árnyad*); *iszony*- (*iszonyod*-); — 2. deverbális értékű főnévképző: *fény*, *horny*, *kény*; *szilony*, *szirony*; — 3. diminutív névszóképző: *picziny*, *vékony*, *socány*, *szegény*; *legény*, *kemény*, *szenny*; *keskeny*; *nőstény*; és több képzőbokor végén: *-ány*, *-ény*; *-mány*, *-mény*; *-vány*, *vény*; *-ékony*, *-ékény*.

II. Folyékony hangok.

Az ugor alapnyelvben két folyékony mássalhangzó volt, az *l* és *r*, ezekhez járult a magyar nyelv külön életében az *ly*, melyről tudjuk, hogy a mai élő nyelvben már kiveszőben van. Az *l* és *r* legtöbb esetben változatlanul maradt, csak néha lett a szó elején *r*-ből *l*, szó belsejében viszont az *l*-ből *r*, vagy pedig *ly*.

a) Szó elején.

Az *l* és *r* elég gyakori szókezdő mássalhangzók a magyarban, az *ly* azonban csak két szó elején áll: *lyány*, *lyuk*. A *lyány* (illetőleg a mai kiejtésben *jány* és *lány*) kezdő palatalis hangja az eredetileg őt követő *i* hatása alatt keletkezett: *liány* és ma: *léány*, v. ö. *lyan* Ehr. c., *liani* Ap. Kaz. c. LevT. A *lyuk* szó Budenz szerint ebből lett *lyjuk*-; ma: *juk* és *luk*, továbbá: *lik*.

Az *l* és *r* rendesen ugor *l*, *r*-nek felelnek meg. Néha egyes ugor nyelvekben *r* áll a magyar *l*-vel szemben: *liget*, a *rügy*-, *rügy*- 'tegere' igéhez tartozik, v. ö. *rejt*; *lohud*, v. ö. *rogy*, *rohan*, ug. *rügy*-, *lyng*-? Ezekben Budenz hajlandó már az ugor alapnyelvben kétféle szókezdetet felvenni; de valószínűbb, hogy az *r* az eredetibb hang s ebből lett egyes nyelvekben, s a magyarban is *l*. Ez az *r:l* változás elég gyakori minden nyelvben. — Az *l* egy szóban *n*-ből lett: *lucsoh*, v. ö. cser. *nočko*, mord. *načka*, lp. *nuoska*.

A magyar *r*-vel is némely ugor nyelvben *l* áll szemben (v. ö. a *rajt*, *rejt* cikkekét, Ug. Szót.), ez esetekben is valószínű, hogy *r* volt a szókezdő mássalhangzó.

b) Szó belsejében.

1. 1. A magyar szók belsejében az *l* egyike a leggyakoribb mássalhangzóknak, s részint a tőhöz tartozik, részint a rag vagy képző része. (Gyakran úgy kerül az *l* a szó belsejébe, hogy képző vagy rag járult az *l* végű szóhoz, pl. állít, v. ö. áll; belé, belől, v. ö. bél; felé, felől, v. ö. fél; élet, cleven, v. ö. él; fölött, v. ö. föl; halál, halott, v. ö. hal; mellett, v. ö. mell; mulaszt, v. ö. mul-; balog, v. ö. bal; kelt, kelevény, v. ö. kel.)

A magyar *l* a legtöbb esetben az ugor alapnyelvben is *l* volt, s a többi rokon nyelvben is ugyancsak *l* felel meg neki:

alsó, alacsony, tövük al- | áld, ug. jyl- | alít, ug. jyl- | bölcs, v. ö. f. mieli | elegyít, *velegyít, töve ug. vyl- | felejt, töve ug. pyl- | háló, v. ö. vog. çulép, osztj. çolép | halvány, ug. kyl- | holnap és hold, töviük ug. kyl- | jelen, ug. jyl- | küld, ug. kyl- | meleg, v. ö. osztj. mēlek | nyelv, ug. nylgm- | olom, ug. vylm- | olvad, ug. tyl- | olvas, az *l* eredetileg szó elején volt, e h. *lovás-, ug. lsg- | öltöz, ug. tyl- | silány, töve ug. syl- | talál, v. ö. f. tule- | talp, ug. tylb- | teleped-, töve ug. tylg- | tolvaj, ug. tylm- | tulajdon, v. ö. f. tule- | üldöz, ug. vyl- | vala, volt, ug. vyl-.

Az ugor alapnyelvben az *l* előtt vagy után gyakran még egy mássalhangzó állott, és pedig legtöbb esetben *g* (illetve ebből fejlődött *j*, *v*); néha *h*, *d* vagy *n*. Az *l*-t megelőző mássalhangzó eltűnése kétféleképp történhetett. Néha az előző magánhangzóba olvadt s diphthongust alkotott vele, mint a hosszú magánhangzók történetének tárgyalása közben gyakran tapasztaltuk; az *l* történetére tehát ez a mássalhangzó nem volt befolyással: bólog, bólínt, e h. *borol | falu, ug. pylgl- | koldús, kólál, ug. kylgl- | lélek, ug. lgl- | nyolcz, ug. nylgl-.

De sok esetben a fejlődés nem így történt, hanem a mássalhangzó assimilálódott az *l*-hez s *ll* lett belőlük. Egyes esetekben ez a kettős *l* idő folytán ismét megrövidült (v. ö. ül és üllő), főleg szó végén és mássalhangzó előtt. A mely szavakban ma ily mássalhangzó csoport helyén egyszerű *l* áll, az előző mássalhangzó a legtöbb esetben a magánhangzóba olvadt, csak néha sejthetjük, hogy *ll*-ből lett a mai *l*; ellenben, ha a *g* az *l* után állott, mindenesetre kettős *ll*-nek kellett a mai hangalakot megelőznie:

cselekedik e h. *csevele-, v. ö. cselleg, czelleng | gyalog, gyaláz, ug. jylgl- | gyűlöl, ug. sylgl- | halad, ug. kylgl-, v. ö. hallad MA. | halk,

ug. *s₈lg₈ + k* | *halgat* (mai helyesírásunk szerint *hallgat*), v. ö. *hal-lani* | *szalad*, e h. *szallad*, ug. *s₈vl-* | *szilánk*, ug. *s₈lg₈₋* | *tilt*, ug. *t₈lg-* | *világ*, v. ö. *villog*, ug. *v₈gl₈₋*.

Az assimilatio útján keletkezett kettős *ll* sok esetben megmaradt:

cseleg, *czelleng*, e h. **cseve-* | *csillog*, *csillag*, e h. **csivlo-*, ug. *s₈gl-* | *dülled*, ug. *d₈vl-* | *ellen*, e h. **elvén* | *fullad*, ug. *p₈g-l* | *hullik*, *hullám* és *kullog*, ug. *k₈gg₈l* | *illő*, *illik*, e h. **j₈vl-* | *illő*, *illan*, e h. **jovl-* | *kallódik*, *kallat*, e h. **karl-*, l. NySz. (igy korlów egy 1340-i oklevélben, id. Szamota NyK. XXV. k.) | *pillant*, e h. *pivlo-*, ug. *p₈gl₈₋* | *sullog*, ug. *s₈vl-* | *széled* és *széled*, *szélleg* e h. **szélve-* | *ülni* (ünnepet), de: *ülni*, e h. **üdeni* | *üllő*, e h. *ünl-* | *villám*, *villog*, ug. *v₈gl₈₋*.

A mai *l* hangoknak egy része ugor *d*-ből fejlődött, de csak az esetben, ha e *d* két magánhangzó között állott:

aluszik, *álom*, tövük ug. *v₈d₈*; ugyane tőhöz tartoznak: *alkonyodik*, *leáldoz*; *olt* | *elő*, *elől*, ug. *εd₈* | *nyaláb*, ug. *t₈d₈₋* | *szalag*, ug. *s₈d₈₋* | *tele*, ug. *t₈gd₈₋* | *velő*, ug. *v₈d₈m₈*.

2. **ly**. Szó belsejében is ritka hang az *ly*; az ugor alapnyelvben vagy pusztán *l* felel meg neki, vagy — a mi gyakoribb — az *lg* (néha *gl*) mássalhangzócsoporthoz fejlődött, melyből előbb *lj* (illetőleg *jl*) lett:

bolyog, ug. *m₈lg₈₋* | *hályog*, e h. **kalgo* | *salyog*, ug. *s₈lg₈₋* | *sulyok*, ug. *s₈gg₈₋* | *sülyed*, ug. *s₈gg₈l* | *széllyel*, e h. *széllé*, **szélvel*.

A szó belsejében álló *ly* legnagyobbbrészt képző, és pedig részint ige, részint névszóképző, melyet más képzők követnek: *émelyeg*, *támolyog*, *tébolyog*; *hólyag*; *szupolyka*, *hoglya* stb.

3. **r**. Az *l* mellett szó belsejében az *r* a leggyakoribb mássalhangzója a magyar nyelvnek; egyaránt áll szótag elején, magánhangzó vagy mássalhangzó után, s szótag végén bármilyen mássalhangzó előtt. A többi ugor nyelvben majdnem minden esetben szintén *r* felel meg neki, s ez a hang volt meg már az ugor alapnyelvben is. Csak egy-két esetben áll a magyar nyelv *r*-je régebb *l* helyett:

három, *harmincz*, eredetibb alakja **kolme-* | *máringó*, e h. *má-lngó*, v. ö. *mál*.

Két szóban a szókezdő *r* jutott a szó belsejébe: *irtani*, e h. *rit-tani* (Göcsej), ug. *r₈gg_{8-t}*; és *irtózni*, e h. **roj-t-*, **rit-*, ug. *r₈gt-*.

A mai magyar *r*-nek az ugor alapnyelvben gyakran *gr* hangkapcsolat, illetve *g₈r* szótag felel meg. Ez a *g* a legtöbb esetben az előtte álló magánhangzóba olvadt; csak néha asszimilálódhatott a *g* az *r*-hez. A kettős *rr* hangcsoport különben is

a legritkábbak közé tartozik a magyarban: *vírrad*, e helyett **vírmad* ill. **vírrad* | *forral*, *forró*, l. *forr* | *varrás*, l. *varr* | *arra*, *erre*, e h. **az-ra*, **ez-re*; *merre* e h. **mely-re*.

Mint képző igen ritka az *r*; csakis egyes igékhez járul, leginkább mint frequentatív, néha csak homályos értékű képző (BUDENZ, Ug. Al. 169. l.): *hunyorít*, — *háborút*, *keserű*, *szomorút*, *sanyarút*, *nyomorút*, *fanyarút*. Megvan a *-rog*, *-rög* frequentatív képzőben is (*háborog*, *kódorog* stb.); ez azonban, mint Budenz is sejti, valószínűleg az *l* képző helyett áll, v. ö. *kótolog*, *fanyalog*.

c) Szó végén.

1. l. A szó végén álló *l* igen gyakran rag vagy képző, csak egytagú szavak végén tartozik néha a tőhöz. Ez esetben története ép olyan, mint a szó belsejében álló *l*-é, hisz midőn még a tő végső hangzója követte, ez is szó belsejében állott; pl. *hal* eredetileg **hala-*. Tehát a szó végén álló *l*-nek az ugor alapnyelvben részint *l*, részint *d* felel meg.

Eredetileg is *l* volt a következő szavakban: *bél*; *él*; *él* (fn.), e h. **élle*, *élve*; *fal* (fn.); *fal-*; *fél* (fn.); *fél-*; *fül*, ug. *pəljə*; *nyél* (fn.); *nyel-*; *öl* (fn.); *öl-*; *szál* (fn.), ug. *təglə*; *szél*; *szel-*, ug. *səlgə*; *tél*; *tol*; *ül*, e h. **ünl*, **üll*; *kel-*; *hal* (fn.); *hal-*; *jel*, ug. *jəlgə*; *nyúl*; *sül*.

d helyett áll az *l* a következő szavakban: *bal*, ug. *bədg*; *el*, ug. *ədə*; *lel*, ug. *ləgdə*; *mell*, ug. *məgdə*; *mál*, ug. *məgdə*; *nyél*, ug. *nədg*.

A szó végén álló hosszú *l* mindig assimilatio útján jött létre, s benne az *l* legtöbb esetben már képző:

áll, e h. **áml* vagy **ánl* | *ell*, e h. **evle*- vagy **ehle-* | *hall*, frequ. képzővel, e h. **halodol-* | *kell-*, e h. **kelve-* | *kall-*, e h. **karl-* | *száll* (a mai kiejtésben: *szál*), ug. *səgl-* | *toll*, e h. **tolva*, v. ö. *tolu*, l. Szótók—*váll* (ma: *vál*), ug. *vənglə* | *vall*, ug. *vəglə*.

Az *l* szó végén gyakran képző, és pedig vagy ige, vagy főnévképző. Így áll ugor *l*-nek megfelelően: mint frequentatív értékű képző számos igében részint egymagában, részint más képzőkkel társulva: *döföl*, *morzsol*, *töröl*; *marasztal*, *engesztel* stb. — 2. mint momentán képző: *fuwall*, *lehell*, *lövell*; *emel*, *felel*; és tovább képezve: *sikolt*, *üvölt*; — 3. mint causatív értékű képző; *-al*, *-el*; *-al*, *-el*: *hizlal*, *érlel*; *aszal*, *nevel* stb.

Ugor *d*-ből lett az *l* denominális igeképző: *dobol*, *orrosol*, *szól*, *ebédel* stb.; *javall*, *kevesell*, *urall*, *zöldell* stb.

Mint deverbális főnévképző szintén ugor *d* helyett áll: *lepel, mell*; — *fonál, kötél* stb.

Az ige ragjai közül az egyes szám 2. személye végződik az alanyi ragozás legtöbb alakjában *l*-re: *észél, keresél; kértél, vártál; kérnél, várnál; kérjél, várjál* stb. Ez a rag a 2. személyt jelölő ugor *d_g* névmástöből lett.

A névragok közül a honnan kérdésre felelők végződnek *l*-re (*-tól, -től; -ról, -ről; -ból, -ből*), s ez az *l* az ablativus értékű ugor *-l* ragból lett. Ugyanez az *l* van az *-úl, -ül* ragban is; a *-stúl, -stül* rag egész külön szóból lett. Ugyancsak külön szóból magyarázható a *-vel* rag is. (Mindezeket l. a Névragozásban).

2. ly. Néhány egytagú szó végén az *ly* ugyanolyan eredetű, mint a szó belsejében:

foly-, e h. **fojlo-*, ug. *p_{gg}l*,- | *mély*, ug. *m_{gg}l_g* | *súly*, ug. *s_{gg}l_g* | *súly*, ug. *s_{gg}l*-.

Lehet, hogy ezekben is képző már az *ly*; többtagú szavak végén pedig mindig képző, és pedig deverbális főnévképző: *fogyoly; akadály, szegély, veszély* stb.

Hosszú *ly* hangzik egyes névmások végén: *illy, olly, melly, milly* (s tovább képezve: *ilyen, olyan, millyen* stb.).

3. r. A szóvégi *r* ugyanolyan eredetű, mint a szó belsejében álló; s rendszeren ugor *r*-nek felel meg. Ha az *r*-t még *g* előzte meg, ez rendszeren a magánhangzóba olvadt. Csak két esetben áll az *r* régiebb *l* helyén: *húr*, ug. *s_{gg}l_g*, és *fúr*, *furdal*, codexeinkben még sokszor *fuldal* (v. ö. *fulánk*), ug. *p_{gg}l*-.

A hosszú *rr* igen ritka szó végén, s mindig assimilatio útján keletkezett: *förr*, e h. **forho* v. **forro*, ug. *p_{gr}gg* | *orr*, e h. **orro*, ug. *t_{gr}g* | *varr*, e h. **varha- *varva*-.

A ma szó végén álló *r* után néha eredetileg még *g* állott: *ember*, Budenz szerint *emb+erge* (a második tagot illetőleg v. ö. *férj = fi-érj*); *ér*-, ug. *g_{gr}gg*; *kor*, ug. *k_{gr}gg*. E szavakban a szóvégi *rg*-ből *rj* lett, a mint a *g*-ből különben is gyakran lett *j*; ez a *j* azután elmaradt a szó végétől. (V. ö. *epër* és *epërj*, *Epërjës*, *epörnye* Szlav. nyvj.; *szödër* és *szödërjës*, *fürj* és *für*.)

Főnevek és melléknévek végén az *r* rendszeren képző: *komor, éber; fchér, tündér, tölcser; sugár, sudár, buvár* stb. Az igék mellett leginkább frequentatív értékű képző az *r*: *csavar, facsar, tipor*;

csak néha tartozik a tőhöz: *zavar, habar; mer, nyer, szúr, vár, rer.* (V. ö. Budenz Ug. Szót.).

A névragok közül a *-szér, -szor* és *-kor* végződnek *r*-re; mindegyik önálló főnévből lett raggá.

III. Zöngés (lágú) explosivák.

A lágú explosivák közül az ugor alapnyelvben megvoltak a *b, d* és *g*, a magyar nyelv külön életében fejlődtek ki a *gy, ds, dz*.

a) Szó elején.

A legtöbb ugor nyelv nem ejti szó elején a lágú explosivákat; a magyaron kívül csupán a zürjén-votják nyelv használ a *p, t* mellett *b, d-t* is mint szókezdő mássalhangzót. Azonban, mint Budenz kimutatja (Ugor Szót. 432. l.), az ugor alapnyelvben megvolt mind a két szókezdő explosiva; csakhogy a lágúak részint a megfelelő keményekké váltak, részint más irányban változtak. Ez az oka, hogy a magyarban is aránylag kevés szó kezdődik *d* és *g*-vel. (Budenz szótárában 15 *d*-vel és 9 *g*-vel kezdődő szótőt tárgyal.) Az újabban fejlődött *gy* elég gyakori szókezdő mássalhangzó, ellenben a *ds* és *dz* sohasem állanak eredeti szók elején.

1. b, d, g. E három mássalhangzónak az ugor alapnyelvben szintén lágú explosiva felel meg. A többi ugor nyelvben rendszeren *p, t, k* áll velök szemben; pl. *bal*, votj. *paljan*; *bujészt* *puge-*; *domb*, vog. *tumb* sziget; *dug*, észt *tungi-*; *gőz*, votj. *kvaz* levegő, *gazdag* (a nyelvemlékekben *kazdag*), mordvin *kožu*. (E mellett megfelelhet a *b*-nek *v*, a *d*-nek *s, š* vagy *l* is, mely hangok szintén ugor *b, ill. d*-ből fejlődtek.)

A magyar *b*-nek gyakran *m* felel meg a többi ugor nyelvben, s ez esetben ezt a hangot kell eredetibbnek tartanunk:

bagoly, v. ö. vog. *mąglā* | *bíz-*, *bizony*, v. ö. f. *maksa*, lp. *makse* | *bogyó*, ug. *m₃rj₃m₃* | *bolyog, bolygat*, ug. *m₃lg₃* | *bölcs*, alapszava = f. *mieli* | *büdös, bűz, büszke*, v. ö. f. *mätü* | *bűn, büntet*, ug. *maj-*.

Néhány szóban eredetibb *r*-ből lett a *b*:

bán-, v. ö. f. *vaino* | *bandsa*, v. ö. mord. *vanŕ*, oszt. *vant-, vandŕ*.

2. gy. A szókezdő *gy* leggyakrabban *j*-ből lett. A spirans *j*-ből könnyen lesz a képzés helyére nézve neki teljesen megfelelő

explosiva, s nyelvjárásainkban ez ma is gyakori hangváltozás: *jő* és *gyön*, *gyün*; *jut* és *gyut*; *jere* és *gyere*. Ilyen eredetű a szókezdő *gy* a következő szavakban:

gyalog, v. ö. ug. *j_hlg_g*, f. *jalka*; v. ö. *jalog* NySz.; ugyane tőhöz tartozik *gyaláz*, v. ö. *megialásztu* Helt. | *gyors*, vog. *jgr*, oszt. *jur*, 'erő' | *gyökér*, ug. *jgggrg* | *győz*, f. *jaksa*, v. ö. *iöz* Lépes, Decsi | *gyül* és *gyűjt*, a *jő* igéhez tartoznak, v. ö. *iüt* Helt. | *gyógyul* és *gyógyít*, a *jő* tőhöz tartoznak, v. ö. a nyelvelmékekben (NySz.) *yogeyth*, *iogit*, *iogolas*, *yogyul*.

Ugyanígy fejlődhetett a *gy* néhány oly szóban is, melynek etymológiája még ismeretlen: *gyak-*, v. ö. *yak* Verancsics szót. | *gyámol*, v. ö. *yámol* Ver. | Ide sorozandó a *gyárt* ige is (habár Budenz szókezdő *n*-vel magyarázza és az *ár-*, *árad-* igével veti össze; Ugor Szót. 750. l.), v. ö. *kocsijártó*, *szűjjártó*, *kerékjártó*, és *jártó* Comenius: Janua.

Néhány szóban a magyar *gy*-nek *s*, *t* vagy *d* felel meg a rokon nyelvekben; ilyenkor az eredeti szókezdő hang Budenz szerint dentalis explosiva volt és pedig *d*, s ebből fejlődött a megfelelő palatalis explosiva, a *gy*:

gyakor, v. ö. f. *saura* | *gyér*, ug. *dgrg* (l. Nyr. XII: 345) | *gyopon*, *gyapon*, *gyapont*; *gyül* és *gyűjt*, v. ö. *tavas*, ug. *t_gb-*, ill. *d_gb-* | *gyüöl* (v. ö. Nyr. XII: 345).

Egy-két szóban a magyar *gy*-vel szemben *n* áll a szó elején egyes rokon nyelvekben. E szavakban *ny*-ből lett a magyar *gy* is, s az ugor alapnyelvben is *n* felel meg neki: *gyermek*, v. ö. oszt. vog. *naurem* | *gyomor*, v. ö. oszt. *numir*, vog. *nqmr* | *gyón*, v. ö. oszt. *nugom-*, f. *nuhtele-*.

Egy esetben ugor gutturalis explosívával (*k*, *g*) állítja szembe Budenz a magyar *gy*-t: *gyönyörű*, mord. *kenärde*; e nagyon is kivételes hangváltozást azonban csak kétséggel fogadhatjuk.

b) Szó belsejében.

1. b, d, g. Az ugor alapnyelvben e három explosiva mint szótagkezdő mássalhangzó egyaránt állhatott magánhangzó és mássalhangzó után; azonban a két magánhangzó között álló lágy explosiva a magyar nyelvben rendesen spirans hanggá fejlődött. Az explosiva csak az esetben maradt meg, ha előtte még egy mássalhangzó, és pedig legtöbb esetben a képzés helyére nézve neki teljesen megfelelő orrhang állott. Az *mb*, *nd*, *rg* hangkapcsol-

latból előbb a második hang assimiláló hatása alatt *bb*, *dd*, *gg*, azután az egyszerű *b*, *d*, *g* lett.

mb : h : *éber* (az élőbeszédben rendszeren csak az *ébren*, *ébred*, *ébratesz* alakokban) Budenz szerint e h. **émbre*, melyet **émre* alak előzött meg | *háborog*, *hóbertos*, tövük ug. *s_gmb_gr_g* | *lobog*, *lóbál* és *lebeg*, közös tövük ug. *l_gmb-*, *l_gmb-* | *sebes*, ug. *s_gmb-*.

nd : d : *ideg*, ugor *j_gnd_gg_g*, v. ö. finn *j_{antehe}* | *kedv*, v. ö. oszt. *kend*, vog. *k_{anti}r* | *odu*, ug. *and_g* | *peder* és *penderit* | *sudár*, ug. *s_gndara* | *üdvöz* és *idnap*, tő ug. *s_gnd_g*. — Ugyanígy fejlődött az ugor *nd* frequentatív képzőből a magyarban *d*. Ez a képző van meg sok szó belsejében, melynek alapigéje már nem élő szó: *kóldus*, *kódorog*; *kandi*; *sandi*, *sanda*; *bódul*; *csődül*; *undok*; *tódul*; *szédül*; *áldoz*, *oldoz*; *szundikál*. Ez a *d* része több frequentatív képzőbokornak; *-dos*, *-dés*, *-dös*: *fogdos*, *lökdös*; — *-dál*, *-dél* és *-dal*, *-del*: *harapdál*, *vagdal*, *lépdel*; — *-doz*, *-déz*, *-döz*: *kérdéz*, *játszadoz*; — *haldokol*, *érdekel*. Ez van meg a reflexiv *-dül*, *-dül* képzőben: *indül*, *rendül*. — Nomen verbale képzővel bővült ezekben: *birodalom*, *veszédelm*; *szurdék*, *szándék*, *nyomdok*, *ajándék*. Szintén *nd*-ből lett a diminutív képző *d*, ez azonban ritka a szó belsejében: *tulajdon*, *ódon*, *ujdon*, s valószínűleg a *szemöldök* szóban is (l. Budenz).

Az *ide*, *oda* szócskákban a *d* szintén *nd*-ből való; bennük ugyanis a pronominalis *n* és *d* képzők egyesültek.

Néhány igében ma is *nd* a frequentatív képző: *csikland*, *játsond*, *örvendez*, ide tartozik a beálló cselekvés *-and*, *-end* képzője (*írand*, *kérend*). Ezekben nem maradt meg az ugor *nd*, hanem két képző kapcsolatát (*m + d*) kell benne látnunk.

rg : g : *bagoly*, v. ö. vog. *ma_gglä* | *dagad*, ug. *t_grg-* | *egér*, v. ö. vog. *tä_gg_r*, *tä_ger*, oszt. *te_ger* | *egész*, ug. *s_grg_g* | *igaz*, ug. *v_grg_g* | *sugár*, e h. *s_grgara* | *téged*, e h. *teged*. Ugyancsak *rg*-ből lett a frequ. *g* képző is, mely több képzőbokornak része: *álldogál*, *mendegél*; *csatangol*, *vonagol*; *enged*; *adogat*, *veszteget*.

SETÄLÄ* az elsorolt tőszókbán *rg* helyett csak *r* hangot állapít meg az ugor alapnyelvben, pl. *t_gr_gr_g*; azonban a magyar nyelv hangtörténete az *rg* hangesorra mutat, mely megfelel az *mb*, *nd* kapcsolatoknak. E mellett tekintetbe veendő, hogy a két magánhangzó közötti *r* a magyarban — mint látni fogjuk — más irányban változott. Ebből az ugor *rg*-ből az egységes finn nyelv kiválásakor fejlődhetett *r*, mely a mai finn alakok magyarázatául szolgál.

A *b*, *d*, *g* megmaradt egyes esetekben más mássalhangzó után is, sőt eredeti *p*-ből is *b* lett néha *m*, *r* után; így a *-bol*, *-bál* képzőbokor kezdő hangja az ugor momentán értékű *p* kép-

* Über einen „gutturalen“ Nasal im Urfinnischen.

zőnek felel meg ezekben: *rombol*, *tombol*, *zurbol*; *imbolyog*, *nyírbál*, s ezek analogiájára lett a *p*-ből *b* a *czibál*, *ribál* szókban (a *czipál* alak meg is van még); az *ember* szóban is, bármily magyarázatát fogadjuk el, az *m* őrizte meg, vagy talán fejlesztette is a *b*-t. A *gémberedik* szóban, e h. **gémre*, az *m* és a rákövetkező mássalhangzó között az átmenetet könnyítve lép fel a *b* (v. ö. fönt *éber*); ugyanigy fejlődött *m* mellett *p* a régi nyelvben gyakori *terempt*, *teremptő*, *teremptés* szavakban || *édes* e h. **éde-* | *oldal*, ebből **oldal* || az *engem* névmás *g*-je az ugor *k* pronominalis képző, mely előtt az *n*-t megőrizte a ragtalan *én* alak.

Egyes kivételes esetekben megmaradt az ugor *b*, *d* mássalhangzó után is. A *czibál*, *ribál*, *habar*, *zubar* (és *zavar*), *tébolyog* szavakban a mássalhangzóra következő *-bol*, *-bál* képzők analogiájára maradt meg a *b*; a *puvva* szóban pedig a rá következő *v* őrizte meg a *d*-t. Kivételes a *d* megmaradása a *büdös* és *vidés* szavakban e mellett: *bűz* és *víz*. (De már kétséggel kell fogadnunk Budenz magyarázatát a *kebel* és *liba* szavakról.)

Szótag elején áll még a *b* a *-ben*, *-be*, *-ből* ragokban, melyeknek közös töve a *bél* főnév; s e ragok csak a XV. század folyamán kapcsolódtak a főnévhez. Szótag végén e hangok rendszeren az esetben állanak, ha a *b*, *d*, *g*-re végződő szóhoz rag vagy képző járul.

Kettős *bb*, *dd*, *gy* mai szók belsejében mindig csak újabb assimilatio útján jött létre: *abban*, *ebben* e h. *az-ban*, *ez-ben*; *lábbal* e h. *láb-val*; *csobban*, *dobban*, *lobban*, *robban* igékben a tőhöz (*csob-og*, *dob-og* stb.) *'an* momentán képző járult, melynek elején *h* vagy *v* állhatott (l. Alaktan) || *addig*, *addig*, v. ö. *oda*, *ide*, *az*, *ez*, *agyat*, e h. *ak-gat*, v. ö. *akaszt*; *faggat*, v. ö. *fakaszt*; *nyaggat*, e h. **nyak-gat*; *rég-gel* e h. *rég-vel*. ||

2. gy. A *gy* rendszeren szótagkezdő mássalhangzó, s legtöbbször *lj* hangsoportból, néha *d*-ből fejlődött. Az *lj* hangsoportból a magyarban előbb *lgy*, s ebből *gy* lett:

bogyó, e h. **molgyó*, ug. *молгы* | *egyenés*, töve ug. *jglg*: **elgye-* | *egyelit* és *vegyít*, tövük **velgye*, e h. **velje* | *fegyelem*, ug. *pylgg*: **pelje* | *figyel*, e h. **filgyel*, a *fil*, *fül* szóhoz tartozik. — A felszólító mód *j* jeléből is *gy* lett egyes *v* tövű igék mellett: *égye*, *igya*, *higgyen*, *légyen*, *viggyen* (e h. **év-je*, **iv-ja* stb.). A Dunán túl a lágy mássalhangzók után álló *j* helyett mindig *gy* hangzik: *irgyon*, *vágyya*, *zsebgye* stb.

Egyes esetekben úgy látszik *d*-ből fejlődött a mai *gy*:

égyház, v. ö. *id-nap*, *id-vöz* | *faggyú* összetett szó ebből *fagy* + *joh*, s első része egy a *fagy*- igével, ug. *p₈d₈* | *szégyen*, tő *szev* + *d* | *ugyan*, töve ug. *t₈d₈* | *vigyáz*, töve ug. *v₈n* + frequ. *d*, e h. **vingy*.

A *gyógyúl*, *gyógyít* szóban *g*-ből lett a *gy*, e h. *jógúl*, bizonyosan a kezdő mássalhangzó assimiláló hatása alatt; v. ö. *gyogeyt*, *gyogét*, *giogít*, *gyógul* NySz. — Budenz az *igyekszik* szó *gy-jét* is *g*-ből magyarázza.

Néhány biztos példában vogul *nž*, *nš* hangsoportnak felel meg a mi *gy*-nk: *agyar* — *anžer*, *húgy(oz)* — *kušš*-, *lúgy*-meleg, *langyos* — *lanž*- sich etwas abkühlen. (Ezek alapján egyezett Munkácsi a *magyar* név előrészét a vogulok *mašsi* nevével; az utórész *erj*, a melyet már láttunk mint az *ember* és *férj* utótagját. L. Ethnographia I:290.)

Szó belsejébe jut a szóvégi *gy* azáltal is, ha hozzá rag vagy képző járul. E mellett a mai nyelvben az egymás mellé került *d* és *j* kölcsönösen assimilálódik, s ilyenkor mindig kettős *gy* lesz belőlük: *aggya* e h. *ad-ja*; *maraggyon* e h. *marad-jon*; *hígyga* e h. *hid-ja*; *vaggyu* e h. *vad-ja*.

3. ds, dz. E két mássalhangzó diphthongus szó belsejében is nagyon ritka; sőt a nyugati nyelvjárásterület egy része (Göcsej, Órség), továbbá az Ormánságban egyáltalán nem ejtik a *ds*-t, hanem *cs* áll helyette az idegen eredetű szavakban is: *fincsa*, *láncsa* (M. Nyszet V. 72. 80. l.).

A *ds* még az idegen szavakban is csakis *n* után áll; eredeti szavaink közül pedig csak a *bandsa*, *bandsal* szóban ejtjük. Ebben a frequentativ *s*, *cs* képző van, melyet bizonyosan megelőzőtt a frequ. *d*, s e két képző összeolvadása hozta létre a *ds*-t.

A *dz* már gyakoribb eredeti szavainkban; ez is a *d* és *z* frequentativ képzők egyesüléséből fejlődött s mindig kettősen hangzik: *takaróddzik*, *hallgatóddzik*, *fogóddzik*, *tekeróddzik*; *jácczik* (játszik) mellett *jáddzik*; denominalis ige: *fiadzik*, *bimbóddzik* stb. (l. az Igeképzést).

c) Szó végén.

A szó végén álló *lág*y explosivák története ugyanolyan, mint a szó belsejében állóké; tulajdonképp ezek is a szó belsejében

jében állottak a tővégi magánhangzó elveszése előtt, s állanak ma is, ha rag vagy képző járul hozzájuk.

1. **b, d, g.** Az *mb, nd, rg* hangkapcsolatokból ép úgy lett *b, d, g* a szó végén, mint a szó belsejében:

mb : b : *eb*, ug. *emb_g* | *hab*, ug. *k_gmb_g* | *dob*, ug. *t_gmb_g* | *seb*, ug. *s_gmb_g*. — A középfok *bb* (-*b*) képzője szintén ug. *mb* helyett áll.

nd : d : *had*, ug. *k_gnd_g* | *lúd*, ug. *lund_g* | *vad*, ug. *v_gnd_g*. — A szóvégi *d* legtöbb esetben képző *s* szintén ug. *nd*-nek felel meg; lehet 1. frequentativ igeképző: *rakod, lököd*; egyes képzővesztett nomen verbalek végén: *csend, gond*; — 2. diminutiv főnévképző: *gyöngéd, apród, rövid; segéd*; helynevekben: *Várad, Bükkösd, Kövesd* stb.; — 3. sorszám névképző: *másod, harmad* stb.; *mind* e h. **mi-mi-d*. — A névragok közül egyedül a birtokos személyragozás 2. személye végződik *d*-re: *házad, véged*; ez is ugor *nd*-nek felel meg. Ugyanilyen rag van az igék tárgyas ragozásánál 2. személyében (*látod, kéred; láttad, kérted*).

rg : g : *ág*, ug. *ang_g* | *bog*, ug. *b_gng_g* | *ég*, ug. *s_gng_g* | *ég-*, ug. *j_gng_g* | *fog*, ug. *p_gng_g* | *hág-*, ug. *k_gng_g* | *jég*, ug. *j_gng_g* | *mag*, ug. *m_gng_g* | *még, mög*, ug. *m_gng_g* | *rág-*, ug. *r_gng_g* | *rég*, ug. *r_gng_g* | *rög*, ug. *r_gng_g* | *szag*, ug. *s_gng_g* | *szég*, ug. *s_gng_g* | *vág*, ug. *v_gng_g* | *vég*, ug. *v_gng_g* | *szegni*, ug. *s_gng_g*.

Leggyakoribb a *g* szó végén mint frequentativ igeképző, s mint ilyen is ugor *ng*-nek felel meg: *fog, függ, lóg, rág*; továbbá *csavarog, füstölög, émélyög* stb. Az *ng* képzőben még egy *m*-nek kellett megelőznie a frequ. képzőt: *hajlong, tátong, hullong, kerüng, lézeng* stb.

Diminutiv értékű a *g* a *balog, világ, virág* szavakban. — A *-ség* képző eredetileg önálló szó volt, ug. *s_glg_g*.

Az *-ig* ragban a *g* nyomosító elem a lativ értékű *i* után; ugyanez a rag van a *még, míg* szócskában is.

Néhány szóban hosszú *gg* hangzik az eredeti *rg* helyén *agg*, ug. *arg_g* | *segy*, ug. *s_glg_g* | *rëgg*, ug. *r_glg_g*; ez utóbbiban a *gg* valószínűleg a tovább képzett *reggel* alak hatása alatt maradt meg.

Egyes szavakban a mai *b* és *g* más eredetű; ugyanis *p, k*-ből lett. Ilyen lehet a néhány deverbális névszó végén álló *b*: *hasáb, nyuláb*. — *Küszöb* (v. ö. közép). A *-lag, -leg* rag az *alak* szóból fejlődött.

3. gy. Rendesen *j*-ből fejlődött *l* vagy *n* után:

ágy, e h. **álgya*-, az *alszik* igéhez tartozik, s a *j* nomen verb. képző | *jegy*, ug. *j_glg_g*, s ebből **jelje* (v. ö. *jel*) | *kegy*, ug. *kelge*: **kelje* | *lág* és *langy*, ug. *l_gnojo* | *nég*y, e h. **nelje* | *szügy*, v. ö. finn *syryjä* | *vagy* (kötőszó), vagy *vaj* vagy **valjon* alakból lett.

Néhány ige végén álló *gy* ugor *g*, illetőleg ebből lett *j* képzőből fejlődött, melyet rendszeren szintén *l* előzött meg; így magyarázza Budenz a *vagy* és *hagy* igéket (Ugor alaktan 40. l.), az előbbi e h. **valjo-*; az utóbbi töve ug. *k_gd_g-*, s ebből lett **h_gl_g*, s ehhez járult a frequ. *j*. Ugyanígy kell magyaráznunk a többi szóvégi *gy* fejlődését is, melyekkel Budenz csak egyszerű *d*-t állít szembe: *fagy*, ug. *p_gd_g* s ebből **f_gl_g* + frequ. *j* | *vágy*, ug. *v_gd_g* || *n* után állott a *j* a *mégy* igében *mēn* + frequ. *j*.

Egyes esetekben *d*-ből lett a *gy*, de csak akkor, ha más-salhangzó állott előtte: *agy*, ug. *ang_gd_g* | *égyg*, ug. *eg_gd_g* | *légy*, ug. *lgnd_g* | *nagy* ug. *m_gnd_g*.

A diminutiv képző ugor *nd*-ből is egyes szavakban *gy* lett: *ányg*; *Szilágy*, *Szilvágy*, *Egregy*, *Somogy*. S az *így*, *úgy*, *hoggy* határozó szók *gy*-jében szintén a pronominalis *nd* képzőt láthatjuk; v. ö. *ide*, *addig*.

3. dz. Ez a mássalhangzó diphthongus csupán a *dz* végű igék felszólító módjának második személyében áll szó végén: *fogóddz*, *takaróddz* stb.

IV. Zöngve nélküli (kemény) explosivák.

Az ugor alapnyelv kemény explosivái voltak: *p*, *t*, *k*; ez utóbbi mássalhangzó kétféle ejtésű volt, ép úgy, mint a mai magyar nyelvben: mély hangok mellett hátrább, magas hangok mellett pedig előrébb eső helyen képezték (*k*). A magyar nyelv külön életében fejlődött a *ty* hang, valamint a két mássalhangzó diphthongus, a *cs* és *cz*.

a) Szó elején.

A kemény explosivák közül a *t*, *k*, valamint a *cs* gyakori szókezdő mássalhangzók a magyarban, a *p* és *cz* ritkább (Budenz csak 15 pontban tárgyalja a *p*-vel kezdődő szókat), a *ty* pedig csupán egy idegen eredetű szó elején áll (*tyúk*).

1. p, t, k. A mai magyar szókezdő *p*, *t*, *k*-nak az ugor alapnyelvben ugyane hangok felelnek meg; e mellett e mássalhangzók — mint látni fogjuk — más irányban is fejlődhettek a magyarban.

A magyar *p*-nek egy-két esetben *b*, *v* felel meg a rokon nyelvekben; ilyenkor *b* lehetett az ugor szókezdő hang, s ebből lett *p*: *part*, v. ö. votj. *bord*; *peder*, *penderít*, v. ö. f. *vääntä*, cser. *vüdel*, zürj. *bümal*. — A *pedig* szóban *k* helyébe lépett a *p*, s a régi nyelvben gyakori is a *kedig* alak.

Egy-két szóban *t*-t állít Budenz ugor *k*-val szembe: *telek* (a. m. kötél, szij, ebben: *telekes bocskor*), v. ö. zürj. *köl*, vog. *kuali*, oszt. *kel*, f. *köyte* || *töp*, *töpped*, *töpörödik*, ug. *kǝbǝrǝ*.

2. cz, cs. A *cz* a legritkább szókezdő mássalhangzók közé tartozik; az idegen eredetű szavakon kívül alig néhány szóban fordul elő: *czelleng* és *cselleng*; *czipel*, *czibál* (rokonaik Budenz szerint *szop*, *szip*); *czirmos*, *czirmol* és *szurmos*; *czirógat*. Mindezekben dentalis spiransból, *sz*-ből lett a *cz*.

A *cs* már gyakoribb szók elején; ez is dentalis hangokból fejlődött, a mennyiben részint *t*, részint *s*, *š* felel meg neki az ugor alapnyelvben. A *t*-ből bizonyosan előbb *ty* lett, s e palatalis explosivából fejlődött azután a szintén palatalis *cs* (v. ö. Munkácsi, Nyr. XII:347.): *csap*, ug. *tǝp* | *csönd*, v. ö. f. *tyvj*, vog. *täünt* | *csik*, v. ö. f. *tie*, zürj. *tuj* | *csomoszol*, v. ö. *töm*, *tom* | *csuk*, v. ö. f. *tukki*.

A többi *cs* spirans eredetű, s Budenz *s*-nek (— magy. *sz*) jelöli az ugor szókezdő mássalhangzót; azonban a palatalis *cs* aligha fejlődött egyenesen *s*-ből; valószínűbb, hogy előbb a szintén palatalis *š* (magy. *s*) lett belőle *s* azután *cs*; ép úgy mint az *sz*-ből is gyakran *cz* lett. Munkácsi ki is mutatja (Nyr. XII: 444.), hogy több szóban a rokon nyelvek is palatalis szókezdetet mutatnak (*š*, *č*), tehát már az ugor alapnyelvben is az *š*-t sejt-hetjük szókezdő mássalhangzónak e szavakban: *csillog*, *csíp*, *csípő*, *csög*, *csurka* (és *hurka*). — Szintén *š* előzte meg a következő szavak *cs*-jét: *csegély*, *csekély*, *cseleked-*, *csépp*, *csikland*, *csi-szol*, *csók*, *csótolog*, *csöcs*, *csödül*, *cselleng*, *csökken*, *csokor*, *csűn*.

Két szóban Budenz gutturalis explosivával állítja szembe a magyar *cs*-t: *csétér*, v. ö. finn *keträ-*, magy. *gyötör*; *csülök*, v. ö. mord. *kilgikš*. Valószínű azonban, hogy mindegyikben előbb *ty* lett a *k*-ből s azután *cs*.

b) Szó belsejében.

1. **p, t, k.** A *p, t, k* szó belsejében legtöbb esetben ugor *p, t, k*-nak felel meg, s nagyobbrészt nem a tőhöz tartozik, hanem képző vagy rag. Sok esetben eredetileg még egy mássalhangzó előzte meg az explosívát, mely azután assimilálódott hozzá; tehát kettős explosiva előzte meg a mai egyszerű hangot.

A tőhöz tartozik a kemény explosiva a következő szavakban:

apad, ug. *amp-*; *eped* e h. **emped*, mindkettőben előbb *pp* lett az *mp*-ből | *apa, ipa; napa; lepe; csepég; röpiül; tapad; törpe* e h. **töpre* szavakban szintén eredeti hangnak kell tartani a *p-t*, noha Budenz *b-t* állít vele szembe || *ester; ostor; játék; útál; utolsó; metél, öllik* | kettős *tt* előzte meg a mai alakot ezekben: *tetem*, v. ö. *lapp takte; tetü*, ug. *t_gkt_gv_g* | ma is kettős *tt*-vel hangzanak: *kettő*, ug. *k_gkt_g*; *retten* e h. **reyte* || *csekély, sekély; csikland; fekszik; makacs* | *iktat* szó *k*-ja a régi nyelv *χ* hangjából lett a rá következő *t* hatása alatt, e h. *jozt-* | *g*-ből magyarázza Budenz néhány, eredetileg háromtagú szó közepén álló *k-t*: *akar, csokor, gyakorol, gyökér, rokon, teker, vakar*; ug. *ang_gr_g, s_gg_gr_g* stb. | a *tekint* szóban dissimilatio hatása alatt *t*-ből lett a *k*, e h. **tetint*, v. ö. *tetszik*.

A *p, t, k* legtöbb esetben mint képző jutott a szó belsejébe, és pedig: 1. momentán ige képző: **p**: *állapodik, ülepedik; telepszik; csillapít; csörömpöl* stb.; — **t**: *fertő-, főrtelem; itul; kujtorog; kutat; lusta; méltó; oltalom; tántorog; tetszik; titok*; ugyanez a képző része néhány főnévképzőnek: *érték, mérték; birtok; tétemény, szötemény*; — **k**: *alkú, alkalom, alkot; alkonnyodik; esküszik; fakad, fakaszt; sikál; szakad* e h. **szav-kad; *szakkad; tóked*; kettős a *k* az *'an, 'en* képző előtt: *bökken, csökken, rekken, rokkan*, továbbá ebben *pukkad* e h. **pukkad*, ug. *p_gg_g-k*; a momentán *k* része több képzőbokornak is: *-kol, -kél, -kül; -kod, -kéd, -küd; -koz, -kéz, -köz; -kúl; -kos: haldokol, csipked, igyekszik, turkál, futkos* stb.

2. diminutív főnévképző: **k**. több képzőbokorban: *-ka, -ke: hóka, léányka, emberke* stb.: — *-kó: bunkó, házikó, Ferkó*; — *-kény, -kony: keskeny, rékony, hajlékony*.

Egyes ragokban a *t* szintén ugor *t*-nek felel meg; a többes 2. személy *-tok, -ték, -tök* ragjában a második személyre mutató *t* van; a befejezett cselekvés *t*-je (*irtam, irtál* stb.) pedig a nomen verbale képző *t*. Külön szóból lett a *-tól, -től* rag (e h. **tövöl*), úgyszintén a *-stúl -stül*, (l. a Névragozást); a *-kor, -kép* és *-ként* ragok szintén külön főnévből váltak raggá.

A mai kiejtésben gyakran lép *p, t, k* a *b, d, g* helyébe, ha utána kemény mássalhangzó következik (v. ö. 28. l.); ily módon fejlődött a *szitok* és *átok* szavak *t*-je is *d*-ből, e h. **szid-ko*, **áld-ko*, s a *szitk, átk* helyébe lépett *szitok, átok*.

Kettős *pp, tt, kk* gyakran fejlődött assimilatio útján: *nappal; ettől, attól; ekkora, akkora* stb.

2. ty. A *ty* a *tőhöz* tartozik az *atya* szóban, ebből *at_gja*, s a *t-j*-ből lett a *ty*. A *kutya* szó, valamint a vog. *ku^tuw*, *ku^tu*, mord. *ku^tu*, *ku^tka*, votj. *kuča*, valószínűleg iráni eredetűek. (L. Ethnographia V: 72.)

Az eredeti szavak *ty*-je rendszeren *t*-ből lett, leginkább magas hangok előtt; így a mai *-tyú, tyű* képző eredetileg *-té* volt: *töpörtyű* és *tepertő, pörgettyű; sarkantyú, fogantyú, forgattyú, pattantyú*, v. ö. a Schl. Szój.-ben: *teperte, sorcante, pathtante* (l. a Szóképzést). — A *lutyhad, letyhed* és *lettyed* szavak töve egy a *lággy, langgy* szóval; ezekben tehát *gy*-ből lett a *ty* a *h* hatása alatt.

Ezen kívül az egymás mellett álló *t* és *j* mindig *ty*, ill. *tty*-nek hangzik: *állattya* e h. *állat-ja; állíttya* e h. *állít-ja; hajtyuk* e h. *hajt-juk* stb.

3. cz, cs. A *cz* a szó belsejében is ritka hang. Leggyakrabban az egymás mellé került *t-sz* hangokból lett *cz*; ilyenkor magánhangzó után kettős *ccz-t*, mássalhangzó után egyszerű *cz-t* ejtünk: *bonczol* e h. *bont-szol; hurczol* e h. **hurt-szol; hacczor* e h. *hat-szor*.

A *cs* ugyanúgy keletkezik, mint a *cz*. Az egymás mellé került *t-s* mindig *cs*-nek hangzik: *roncsol*, e h. *ront-sol*. A *tj*-ből is az igeragozás főszólító alakjaiban *ts*, ill. *cs* lett mássalhangzó után: *tarcson, tarcsa; hajcsunk, keleszték* (tartson, tartsa, hajtsunk, keltsetek).

Egyes esetekben *s*-ből lett a *cs*; ugor alakja ez esetben *s* vagy *sk* volt:

acsarog, ug. *v₃s-* | *facsar*, ug. *p₃sk₃r₃*; | *kecséget*, v. ö. finn *kesy* | *lucsol*, *lucskos*, ug. *l₃sk₃*.

Az ugor *sk* frequentatív és *-ks* diminutív képzőből is gyakran lett *cs*, és pedig leginkább explosívák előtt és liquidák után. Ez esetekben is mindig *s* volt előbb.

A frequentatív képző áll a következő szavakban: *kancsal; ácsorog* és *ácsingóz*, e h. **ácsorog; csöcselék; csücsül*;

dömöcsköl; hágsó, e h. *hágsó; lépcső, e h. *lépész; toporcsol, döngicsél, rágsál és rágsál, lépsel, szöksel. — Diminutiv képző a *cs* a következő szavakban: *alacsony, olesó; farcsok; ócska; tócsa, gyermekese; halacska, tuacska, kezecske* stb.

c) Szó végén.

I. p, t, k. E három mássalhangzó szó végén ugyanolyan eredetű, mint a szó belsejében, t. i. ugor *p, t, k*-nak felel meg.

A szótó végén áll a *p, t, k* a következő szavakban: *csap, ép, kap, lap, lép* | a *csíp, lep-, szop* szavakban Budenz *b*-vel írja az ugor alakot; de valószínűbb, hogy ezekben is *p* felel meg a mai *p*-nek || *öt, hat, hét, mart, part, szirt, üt, vet* || *ék*. — Néha még egy mássalhangzó állott az explosiva előtt; ilyenek: *láp*, ug. *l_gmp_g* | *szép*, ug. *sgmp_g* | *tép*, ug. *t_gmp_g* || *két* ug. *kykt_g*, v. ö. *kettő*. — Ma is hosszú *pp*-t ejtünk a *csépp* és *topp* szavakban, melyekben nom. verbale képzés lappang: **csépp_g*, **topp_g*.

Legtöbb esetben képző a szó végén álló kemény explosiva.

A *p* momentán igeképző e két szóban: *lép, rop*.

A *t* különböző értékkel állhat az igék végén; 1. m o m e n t a n k é p z ő: *köszönt, kacsint, fogant*; — *taszít, vonít, merít, említ, fenyít* stb.; — *szeret, vezet, siet*; — *tilt, félt, fest, ért, sért, tart, lát, lőt, fut, jut, tát, rejt, sejt*; — 2. c a u s a t i v k é p z ő: *kelt, bánt, teremt, döbrent; dagaszt, akaszt, maraszt* stb.; *hajt, süit, fojt, fejt; ront, bont, hint; márt, bujt, olt, ránt; csörget, forgat, adat, mondat* stb.; *veszít, szállít* stb.; — *olvaszt, kerestet, fektet, gyóntat* stb.

A nomen verbale képző *-at, -et* szintén nem egyéb, mint a momentán igeképző, a mely mellől a *v* deverbális főnévképző lekopott (*-atv* helyett *-atu* és *-at*) *nyugat, járat, jövet; hit* (*hitves*), *lét, ét*; — továbbá elhomályosult igei alappal: *bojt, füst, harmat, liget, liszt, nyüst, rest, rojt* és *rost*.

Hosszú *t*-vel végződik a nomen perfecti képző: *halott, adott, keresett, érett*; mássalhangzó után azonban csak *t* hangzik: *holt, járt, kelt* stb. Ez a képző Budenz szerint **vt* volt, de lehet, hogy az előbbi *-tv* képzővel egyeredetű (l. bővebben a Szóképzésben).

A befejezett cselekvés *-t* jele, mint már fentebb is említettük, ugyanaz, mint a nomen perfecti képzője, s magánhangzó

után ez is *tt*, mássalhangzó után *t* (*irt, olvasott*). Szó végén csakis a 3. személyben áll.

A névragok közül *t*-vel van a hol kérdésre felelő helyrag, mely néha más ragokkal áll kapcsolatban: *alatt, fölött, mellett, előtt; itt, ott; Győrött, Pécssett, Kolozsvárt; lent, fönt, kint; és a -nott* ragban.

A tárgyrag szintén *t* (*ezt, minket, örömet*) s ugyanilyen ragja van az accusativusnak a mordvin nyelvben, s némely esetben a finnben is (főleg a névmások mellett).

Ezenkívül *t*-re végződnek még az *-ént, -ként, -nként* és az *-ért* ragok.

A *k* igék végén mindig momentan képző: *bök, buk, csuk, lak-ik, lök, ok-ik, szok-ik, szök-ik*. Ugyanez a képző van néhány névszó végén is, midőn utána a nomen verbale képző elveszett: *lyuk, ok, sík, szak*.

A névszók végén álló *k* másrészt diminutiv képző: *csók, csók, fék, fok* (e h. *fog-ko*), *ik, ük* e h. **iv-ke; homlok; szik, szük; gyermek; fészék, fark, török, telék, torok, poczak; fiók, pufók, szemök; maradék, jövedék* stb.

A többes szám képzője *k*, melyet Budenz egynek tart a finn, vogul és mordvin nyelvek *t* többes képzőjével; ennek eredetibb alakja viszont *d* volt. Némi bizonyítékok támogatják is az ugor nyelvek e kétféle többes képzőjének eredeti egységét, azonban annyi bizonyos, hogy e *t:k* hangcserének ez esetben még a magyar nyelvnek különválása előtt kellett végbemennie. E hangváltozásra befolyással lehetett az is, hogy a magyarban a tárgy ragja már *t*.

Ugyanez a többes képző áll e névmási alakok végén: *mink, tik, ök*; továbbá az igék, valamint a birtokos személyragozás többes számú ragjaiban: *-unk, -tok, -nak; -juk, -játok, -ják; -unk; -tok; -uk, -juk*.

Az igék 1. személyének *-k* ragja *mk*-ből lett, melyben az *m* mutat az 1. személyre, a *k* pedig nyomatékosító elem. Ép ily nyomatékosító elem a *-k* a 3. személy *ik* ragjában.

A névragok közül csak a *-nek* végződik *k*-ra; ez eredetileg külön szó volt (v. ö. lp. *neika*), s utána hiányzik a lativus *-é* rag: e h. **neké, neki*.

2. cz, cs. A *cz* szó végén is ritka mássalhangzó; s a néhány szóban, melynek végén áll, ugyanúgy fejlődött, mint a szó belsejében. Leggyakrabban a *t-sz*-ből lett *cz*; *arcz*, e h. **artsz*_g ill. **ard*_g*sz*_g; *tuccz*, e h. *tud-sz*; *accz*, e h. *ad-sz*; *tarcz*, e h. *tart-sz* stb. Az *sz*-ből lett a *cz* a *pocz*, *bucz* szókban, v. ö. ug. *p_gks_g*.

Ezekon kívül az eredeti magyar szavak közül csak a *nyolcz*, *kilencz* és *harmincz* számnevek végződnek *cz*-re; ezekben a *cz* ill. *ncz* egy tizedet jelölő *ms* szóból lett, s az *ms* illetőleg *ns* fejlődött *ncz*-vé.

A szóvégi *cs* a *tőlöz* tartozik az *öcs* szóban, e h. **öps*, ug. *v_gps_g*. Egyébkor mindig diminutív képző: *csücs*, *háncs*, *hoporc*; *forgács*, *kajács*, *szijács*, *tanács*; *makacs*, *kövec*; *kenőcs*. A nomen possessoris képző *s*-ből lett *cs* a *bölcs* szóban e h. **beles*, **bels*. Végül a szó végén egymás mellé kerülő *t-s* is mindig *cs*-nek hangzik: *tarcs*, e h. *tart-s*; *hajcs*, e h. *hajt-s*.

V. Zöngés (lágý) spiransok.

A mai magyar nyelv lágý spiransai: *v*, *z*, *zs* és *j*; ezek közül az ugor alapnyelvben csak a *v* és *j* volt meg, a másik kettő újabban fejlődött. Az ugor alapnyelv lágý spiransai sokféle változáson mentek át; szó belsejében és végén majdnem mindig beleolvadtak az előttük álló magánhangzóba, így lett a *v-s* diphthongusból végre *ó*, *ö* és *ú*, *ü*, a *j-s* diphthongusból *é*, *í* és *á*. (V. ö. a hosszú magánhangzók történetét.) A mai magyar nyelv *v* és *j* hangjai tehát többnyire újabb eredetűek, s különböző *explosiva*, *nasalis* vagy *liquida* hangból fejlődtek.

a) Szó elején.

A lágý spiransok közül leggyakoribb szó elején a *v*; a többi nagyon ritka. (Budenz 10 pontban tárgyalja a *j*, 5-ben a *z* s 1-ben a *zs* kezdetű szokat.) E szókezdő mássalhangzók ritkaságának oka, hogy az eredetileg szó elején állott *v* és *j* legtöbb esetben beleolvadt a rákövetkező magánhangzóba, s e szavak ma a magánhangzós kezdetűek közé tartoznak (v. ö. *vimád* HB. ma *imád*; *iv-ás* ug. *j_gg_g* stb.); a *z* és *zs* pedig, melyek nem

voltak meg az ugor alapnyelvben, szó elején újabban is csak ritkán fejlődtek.

A mai szókezdő *v* és *j* rendszeren ugor *v*, *j*-nek felelnek meg, s a rokon nyelvekben vagy ugyane mássalhangzó, vagy magánhangzós szókezdet áll velük szemben; pl. *velő*, vog. *valem*; *vér*, vog. *vir*; *jég*, vog. *jar*, oszt. *jenk*; *jő*, vog. *ji*, oszt. *jiv*. — Egyes nyelvjárási alakokban szókezdő *l*-ből lett a *v*: *rép*, e h. *lép*; *vápa*, e h. *lápa*; *vék*, e h. *lék*.

A szókezdő *z*, *zs* hangoknak vagy *t*, vagy *s* (— *sz*) felel meg az ugor alapnyelvben; s a *t*-ből is előbb *sz* lett. A mai *z*-vel néha szemben is áll az eredetibb *sz*: *zaj*, *zajlik* és *szaj*, *szajlik*. Az egyedüli ugor eredetűnek kimutatott *zs* kezdetű szó: *zsugori*, *zsugorog*, ug. *szʒʒrʒ*.

b) Szó belsejében.

1. v. Egyike legkedveltebb mássalhangzóinknak a szó belsejében. Rendszeren két magánhangzó között áll; mássalhangzó után, szótag elején csak az esetben, ha a *v* már a raghoz vagy képzőhöz tartozik; szótag végén pedig csak a szóvégi *v* állhat, ha rá mássalhangzóval kezdődő képző vagy rag következik.

A két magánhangzó között álló *v* rendszeren a tőhöz tartozik, s különböző mássalhangzóból fejlődhetett. Az ugor alapnyelvben, mint tudjuk, a szótó kéttagú volt, s a második szótag kezdő mássalhangzója mindig két magánhangzó között állott; az ily helyzetben levő lágy explosivából és liquidából legtöbb esetben lágy spirans lett. Ily módon lett a két magánhangzó között álló *b*, *g*, *m* és *l*-ből *v*. E mellett az ugor alapnyelvnek két magánhangzó között álló *ɣ* hangjából is *v* lett; azonban ez a *v* ma már beleolvadt az előtte álló magánhangzóba. (V. ö. az *ó*, *ő* és *ú*, *ű* hangok történetét.) Egyes esetekben a rokon nyelvekben is *v* áll a magyar *v*-vel szemben; ilyenkor a *v*-t tarthatjuk az ugor alapnyelv hangjának; de lehetséges, hogy ez esetekben is a fentebb elsorolt mássalhangzók valamelyikéből lett a *v* és pedig valószínűleg már akkor, mielőtt e nyelvek különváltak volna.

α) **b : v.** Más nyelvekben is gyakori eset, hogy a két magánhangzó között álló lágy explosivából a megfelelő lágy spirans lesz (latin *caballus*, francia *cheval*; latin *fabam*, francia

fève; — a spanyolban a latin *b* helyett rendszeren bilabialis *w*-t ejtenek). Ez a *b* : *v* hangváltozás igen könnyen megy végbe; a helyett, hogy összezárjuk a két ajkat, keskeny rést hagyunk köztök, s ekkor a bilabialis *w* hangzik s ennek a helyébe lép azután a magyar nyelvnek szokásos dentilabialis *v* hangja.

Így lett: *levegő*, e h. *lebegő* | *éved*, ug. *t_gb* | *hovad* és *kuvad*, ug. *k_gb_g*- | *hüvely*, v. ö. vog. *sipel* | *kevés*, töve ered. **kebe-* | *kíván*, e h. **kajba-* | *levél*, ug. *l_gb_g* | *nyuvad*, *nyivad*, valószínűleg ug. *ú_gb_g* | *téved*, e h. **tébe* | *zavar*, v. ö. *habar*, u. *t_gb_gr_g*.

β) **m** : **v**. Az *m* ép oly zárt hang, mint a *b*; köztük csak az a különbség, hogy *m*-t képezve, a lágy *iny* megnyitja az orrüreget, míg a *b* képzésekor zárt; mihelyt bezárjuk a lágy *iny* nyelv az orrüreg nyílását, *b*-t képezünk. Az *m*-ből tehát ép oly könnyen válik bilabialis *w*, s azután a dentilabialis *v*, mint a *b*-ből.

Ezt a hangváltozást látjuk a következő szavakban:

avas, *avül*, ug. *a_mg*- | *bávül* és *bámül* | *gyáva*, e h. *gy_gh_gm_g* | *javas*, *javül* stb., ug. *j_gm_g*- | *mível*, *míves*, *mívész*, ug. *m_gl_gm_g*- | *savanyú*, *savó*, e h. **šapama* | *tetves*, ug. *t_gggt_gm_g*.

Ugyancsak *m*-ből lett több ige momentan *v* képzője, mely legnagyobb részt elavult igető mellett áll: *olvad* | *örvend*, v. ö. *örül* | *tolvaj*, alapige *t_gl-m_g* | *divat*, *dévaj*, e h. **d_gjm_g*-. Még gyakoribb ez a momentán *v* egyes főnévképzők előtt: *köszvény*, *fösvény*, *halvány*, *örvény*, *ösvény*; *jösvény*, *tanítvány*. Ugyanez a momentán *v* van a *-va*, *-ve* és *-ván*, *-vén* határozó képzőkben.

γ) **l** : **v**. A magánhangzók történetét vizsgálva, láttuk, hogy a szótag végén álló *l*-ből igen gyakran lesz *u* (*alma* : *auma*). Néhány esetben a két magánhangzó között álló *l*-ből is *w*, és azután *v* lett:

avat összefügg az *alszik* igével s e helyett áll **alat* | *evez*, e h. **elez* | *követ* a *kel* igéhez tartozik, e h. **kölet* | *kívül*, e h. **kilül*. Ugyanígy magyarázza Budenz a *füves*, *füvek* és *öszve* szók *v*-jét; *öszve*, e h. **öszelé*.

δ) **g** : **v**. E két hang igen messze képződik egymástól, az átmenet köztük mégis érthető. A két magánhangzó között álló *g*-ből első sorban a megfelelő lágy spirans lesz (*γ*); a mai német nyelvben is így hangzik minden *g*, mely két magánhangzó között áll (*sage* olv. *zárge*). E *γ* képzésekor a nyelv helyzete igen közel áll az *u* képzésének helyzetéhez, s ép ezért e hanggal könnyen egyesül az ajkak zártsága. (V. ö. a *kw*, *gw* gyakori kapcsolatát; az

angol *v* is egyesíti magában a labialis és gutturalis articulatiót). Ha a γ -vel ilyformán az ajakzárás egyesül, igen könnyű már az átmenet a magyar *v*-re. Ezt a hangváltozást mutatja ki Budenz a következő szavakon:

csavad és *suvad*, ug. s_{gg} - | *eves*, ug. t_{gg} - | *évad*, ug. j_{gg} - | *fuwall*, *fuvás*, ug. p_{gg} - | *gyovon*, a *gyón* mellett, ug. h_{gg} - | *heves*, töve Budenznél k_{gg} , vagy a mint a kezdő mássalhangzóra nézve Munkácsi helyesebben állapítja meg (Nyr. XII: 297): s_{gg} - | *hüvös*, ug. s_{gg} - | *ivás*, *ivó*, ug. j_{gg} - | *ivás*, ug. j_{gg} - | *jövő*, *jövés*, ug. j_{gg} - | *levék*, *levő*, ug. l_{gg} -? | *lövök*, *lövés*, *lövell*, ug. l_{gg} - | *nevet*, v. ö. vog. *magint* | *nyüvek*, *nyüves*, ug. n_{gg} - | *nyüved*, ug. n_{gg} - | *olvas*, e h. **lovas*, ug. l_{gg} - | *rovok*, *rovás*, ug. r_{gg} - | *sivó*, *sivány*, ug. s_{gg} - | *sövény* és *szövés*, ug. s_{gg} - | *távol*, *távoz*, ug. t_{gg} - | *tevő*, *tevés*, *tevékeny*, ug. t_{gg} - | *tavak*, ug. t_{gg} - | *vévő* és *vivő*, ug. v_{gg} -.

ε) A mai *v* hangok egy részével szemben a többi ugor nyelv is már *v*-t mutat; tehát ezekben vagy eredeti a *v*, vagy pedig a régiebb *m* vagy *b*-ből — a melyek legkönnyebben változnak *v*-re — még e nyelvek egységének korában *v* lett:

kövek, *köves*, v. ö. finn *kivi* | *lovak*, *lovas*, v. ö. oszt. *lovi* | *rövid*, v. ö. oszt. *ravi* | *sóvány*, v. ö. mord. *šuva*.

A reflexiv ugor *v* képző rendszeren beleolvadt az előtte álló magánhangzóba; néhány esetben azonban megmaradt, *alró*, *alrás* de: *aluszik*; továbbá: *alkulás*, *esküvő*, *fekvés*, *nyugró*, *haragró* stb.

A *-al*, *-el* és *-vá*, *-vé* ragok egy közös **rél* alapszóból lettek, melynek ragos alakjai.

2. j. A *j* állhat a szó belsejében akár szótag elején, akár végén; csakhogy ez utóbbi esetben már magánhangzós természetű s diphthongust alkot az előtte álló magánhangzóval (v. ö. 15—16. l.). E diphthongus kapcsoló hangjának, az *i* (*j*)-nek történetét nem fogjuk külön tárgyalni, mert mindig ép oly eredetű, mint a szótagkezdő *j*; csakis a mai kiejtésben hangzik a mássalhangzó helyett e kapcsoló hang.

A *j* leggyakrabban a szótag elején áll, magánhangzó után; előtte alig áll más mássalhangzó, mint *v* és *m*, mivel dentalis magánhangzó után kerülve, a megfelelő palatalis hang lesz belőlük: *t-j*: *ty*; *d-j*: *gy*; *n-j*: *ny*; a dentalis spiransokhoz pedig teljesen illeszkedik: *ásson*, e h. *ás-jon*; *szakaszson*, e h. *szakasz-jon*. A *j* után pedig alig áll más mássalhangzó, mint a *t*, kivéve ha *j*-re végződő szóhoz mássalhangzón kezdődő rag vagy képző járul.

A *j* kétféle hangból fejlődhetett: részint régebbi *l*, illetőleg

ly-ből lett *ly* és ebből *j*, részint pedig a két magánhangzó között álló *g* változott *j*-vé. Eredetibb *l*, *ly*-ből kevés régi példában lett a *j*; így Budenz szerint a következő szavakban:

ajánl, *ajándék*, e h. **j_glán* | *ájul*, e h. **ályul*, **álul*, v. ö. *alél* | *bójasz*, és *bólyasz* Tsz., v. ö. *bolyog*, ug. *m_gl_g* | *lejjebb*, e h. **lellebb*, v. ö. vog. *lajl*. ug. *lggl_g* | *nyájás*, e h. **nyáljas*, lp. *nálge*.

Hasonló eredetű a tárgyas igeragozás egyes alakjaiban felépő *j*: *írja*, *írjuk*, *íráatok*, *írják*; mindezekben a *j* a harmadik személyre mutat, s ugor *d*, illetőleg ebből fejlődött *l*, *ly* helyett áll. A birtokos személyragozás 3. személyében (*házája*, *kardja*, *eleje* stb.) ez a 3. személyre mutató *j* beolvadt már a magánhangzóba, s a mai *j* hang csak újabban fejlődött a magánhangzós tövek után a hiatus pótlására; utóbb lassankint elterjedt mássalhangzók után is. (L. ezeket bővebben a Szóragozásban.)

Ez az *ly*: *j* változás újabb nyelvünkben sokkal inkább elterjedt, úgy hogy ma már e hang helyén a magyar nyelvterületnek igen nagy részén mindig *j* hangzik.

A két magánhangzó, továbbá *r* és egy magánhangzó között álló *g*-ből is gyakran *j* lett. Lehet, hogy e fejlődés *gy*-n keresztül történt, azonban az is lehet, hogy egyszerűen a kissé előrébb képzett *g*-ből (*y*), mivel neki megfelelő spirans a magyarban nincs, a hozzá képzésmódra nézve legközelebb álló *j* lett. Ez a *g* fejlődhetett esetleg régibb *yg*-ből is, de természetes, hogy már akkor *g*-nek kellett lennie, mikor a többi *g* kezdett *j*-vé válni. Így fejlődött a következő szavak *j* hangja:

ajtó, *ajak*, *ajaz* és *ájaz*, közös alapigéjük ug. *α_gg-* „aperire“ | *ájító* (és *áható*) *ájtatos*, ug. *α_gg_g-* | *bojt*, ug. *b_gγ_g+t* | *bujtat*, ug. *b_gg+t* | *dojt*, ug. *t_gg+t* | *fejér* (és *fehér*), ug. *p_gg-* | *fojt*, ug. *p_gg_g-* | *gerjed*, ug. *k_grg_g* | *hajadon*, *hajnal*, ug. *k_gg_g* | *hajt*, ug. *k_gg_g-* | *ijed*, ug. *j_gg_g-* | *kajács*, *kajla*, ug. *k_gg_g* | *kijes* (v. ö. *kéj*), ug. *k_gg_g-* | *lejt*, ug. *l_gg+t* | *majd* (v. ö. *má-s*), ug. *m_gg_g-* | *marjúl*, e h. **majrúl*, ug. *m_ggr-* | *rajt* és **rajá*, *rejá*, ug. *r_gg_g-* | *rejt*, ug. *r_gg+t* | *sajog*, *sajnál*, ug. *s_gng_g* | *sajtó*, ug. *s_gg+t* | *sajtalan* (v. ö. *só*, *savak*), ug. *s_gg_g* | *sijet*, ug. *s_gg_g* | *sujt*, ug. *s_gg+t* | *terjed*, e h. *tejred*, ug. *t_gg*.

Ugyancsak *g*-ből lett az első elem az *-ajt*, *-ejt* causativ ige-képzőben, mely ma a legtöbb esetben *ít*-nek hangzik: *felejt*, *hulajt*, *veszejt*; *gyújt* e h. **gyovojt*; *gyűjt*, e h. **gyöväjt*; *nyújt*, e h. **nyovojt*; *verejték*. A régi nyelvben gyakoribb volt az *-it* képzőnek e teljesebb alakja.

A felszólító mód *j*-je szintén *g*-ből lett: *irjon, irja; kérjén, kérje* stb.

Budenz néhány szóban *š:j* hangváltozást lát: *fej̄t*, v. *ö. feslik, fesél; ejt*, v. *ö. esik; rojt* és *rost*; továbbá *ás* és *áj*, *ásit* és *ájit*. Szerinte az *š*-ből *χ* (talán inkább a német *ich*-beli spirans hang, *χ*) lett, s ebből *j*. Azonban ezt a hangváltozást nem igazolja a magyar nyelv története, hisz a legtöbb *s* ugyanilyen helyzetben változatlan maradt: *fest, este, rest* stb. Sokkal valószínűbb, hogy ezekben is *g*-ből lett a *j*, melyhez néha még *š* (ug. *sk*) képző is járult; tehát *fej̄t*, e h. **fege-t: fejet*, míg *fesél*, e h. **feje-s-l-*; *áj* a pusztá igető, melyhez képző járult ebben: *ás*.

Egy esetben *gy*-ből lett a *j*: *hajít*, e h. *hagyít*, a *hagy* igéből. — A *szomjú* szóban összetétel útján került *j* a szó belsejébe.

3. z, zs. A *z* szó belsejében kétféle eredetű. Néha *d* felel meg neki az ugor alapnyelvben; a két magánhangzó között álló *d*-ből ugyanis ép oly könnyen lett a megfelelő lágy spirans, a *z*, mint a *b*-ből *v*, csak a szájüregben felállított zárt kellett kissé megnyitni. Így fejlődött a *z* ezekben:

mozog, mozdul, tövük ug. *m_gd_g* | *vezér, vezet*, ug. **vedā*. Gyakoribb ez a fejlődés a mai szóvégi *d*-knél.

A legtöbb szó belsejében álló *z*-nek régiebb *sz* felel meg; ez a *z* állhat két magánhangzó között, vagy lágy explosiva és spirans mellett:

gazdag, töve *kos_g*, ép úgy, mint a *haszon* szóé, tehát e h. **kaszdag* | *hozzá*, v. *ö. oszt. xoza* | *izen*, töve ug. *j_gs* | *izgat*, első szótagja e h. **jovosz-*, v. *ö. iszamodik* | *izzó*, ug. *ask_g* | *kezd*, e h. **készed*, melyben az *sz* már frequ. képző | *kozmás*, ug. *kvosk_g* | *közé*, *közös*, *közép*, ug. *kytk_g* | *közel*, ug. *kytk_g* | *küzd*, e h. **küszöd*, ug. *k_gsk-* | *meztelen*, ug. *m_gsk_g*.

A *zs* rendszeren *s* helyett áll, és pedig *r*, vagy más zöngés mássalhangzó mellett; ilyen helyzetben az ug. *sk* frequentatív igeképző is *zs*-nek hangzik: *morzsa, dörzsöl, törzsöl; bizserog*.

c) Szó végén.

1. v. A *v* csak néhány egytagú szó végén tartozik a tőhöz, s ugyanolyan eredetű, mint a szó belsejében álló, vagyis *b*, *m* vagy *ɣ* volt az eredeti mássalhangzó.

Eredetibb *b*-ből lett a *v* e három igében: *szív*, ug. *s_gb* | *ív*, ug. *t_gb* | *hív*, f. *kaipaa*; — *m*-ből lett a *v* ezekben: *név*, ug. *n_gm_g* |

ór-, ug. *óm | továbbá: *kedv, nedv, redv*; *szív*, ug. *s₈d₈m₈*; *nyelv*; *hamv* (és *hamu*), *szarv* (és *szaru*); mindezekben a *v* már képző.

A mai magyar *v*-vel Budenz néha eredetibb *ɣg*-s alakot állít szembe az ugor alapnyelvben; Setälä ez alakokban inkább *ɣ*-t vesz fel, a miből a megfelelő finn alakok alkalmasan magyarázhatók, s e feltevése annál valószínűbb, mivel az *ɣg*-ből, mint láttuk, a magyarban *g* lett. Ily *ɣ* volt az *ív* szó *v*-je is: **joro*-, ug. *j₈ɣ₈*; a többi, hasonlóképp fejlődött *v* hang teljesen egybeolvadt az előtte álló magánhangzóval; v. ö. a *fő, nő, tő, rő* szavak *ő* hangjának történetét (73. l.).

Az *öv* szó *v*-je szintén ilyen eredetű: ugor **vere* (finn *vyö* stb.), de az alanyesethez a *v* csak újabban járult hozzá a 3. személy analogiájára; a régi nyelvben csak így hangzott *ő*.

2. j. A szóvégi *j* fejlődését Budenz ép úgy magyarázza, mint a szó belsejében állót, t. i. hogy részint *g*-ből, részint *d*, illetőleg *l*-ből lett. Igaz, hogy a mai szóvégi *j* eredetileg szó belsejében állott, tehát fejlődhetett úgy, mint a többi *j* a szó belsejében; azonban a régebben szó végére került *j* hangot a magyar nyelv mindig egybeolvasztotta az előtte álló magánhangzóval, mint ezt fentebb az *á, é, í* történeténél láttuk. S a magyar nyelv e változást gyakran még az újabb időben átvett idegen szókön is végrehajtotta (*ganaj*: *gané*; *karaj*: *karé*), úgy hogy a ma szó végén álló *j*-t sohasem tekinthetjük egyszerűen ugor *g*-ből fejlődöttnek, hanem más magyarázatát kell keresnünk.

A ma *j*-vel végződő szavak egy részében ez a *j* csak újabb járulékmássalhangzó, mely főleg a 3-ik személy analogiájára került a ragtalan alak végére is:

éj, v. ö. *ee* Jord. c., *ev* Ehr. c., *y*, *ynek* Sylv. | *fej*, v. ö. a régi nyelvben *fē-m, fē-d, fē-je* | *háj*, ug. *k₈g₈* s ebből lett *há-* | *háj* és *haj*, ug. *k₈g₈*, v. ö. *fahé* Helt., *hal hea* Maj., *halnak hiai* Sylv., *szeme hiay* Mel. | *háj, háj*, ug. *k₈g₈*, v. ö. *hazhenak* Fest. c., *haazheen* Keszt. c., *haz heara* Pont., *haz hy* Kár. | *új*, az *ív* szóból lett, v. ö. *ynél kül* Bc., *yek, yeket* Döbr. c., *ynek* Kules. c., *y* Sylv. | *kéj*, v. ö. *kiynn, kieken* Sylv., *kitelen* Döbr. c. | *száj*, e h. *szá*, v. ö. *szám, szád, szá-ja* | ugyanígy maradhatott meg a *j* a *haj*, ug. *s₈g₈*, szó végén is.

Néhány egytagú, főleg hosszú magánhangzós ige végén megmaradt az ugor *g*-ből lett *j*, mivel a magyar nyelv nem szereti a 3. személyben a magánhangzóra végződő igéket: *fáj*, ug. *p₈ɣ₈* | *váj*, ug. *v₈ɣ₈* | *fúj*, ug. *p₈g₈* | *toj*, ug. *t₈g₈*.

A szóvégi *j*-ben gyakran képzőt kell látnunk, Budenz sze-

rint részint az ugor *g* (*j*) deverbális főnévképzőt (csak hogy különben ebből szó végén mindig *i*, *é* lett), részint pedig az ugor *d*, s ebből fejlődött *l*, *ly* képzőt: az előbbit a *szilaj*, *tolvaj*, *dévaj* szavakban (v. ö. *tolvaj* — vog. *tolmaj*), az utóbbit *kaczej*, *moraj*, *robaj*, *zörej* szavakban. (L. a Szóképzést).

Ugyanilyen *d* vagy *l*-ből fejlődött *j*-t mutat ki Budenz a következő szavak végén:

faj, ug. *pa_ggl-* | *máj*, ug. *ma_ggd_g*, ebből **maj_gl'a*: **mál'a* | *nyáj*, ug. *na_ggl-* | *száj*, ug. *sz_glg_g* | *áj*, e h. **ál'a*, v. ö. f. *uute* | *ujj*, ug. *t_ggd_g*. A *vaj* szó *j*-je eredetinek látszik, v. ö. finn *voi*, mord. *vaj* stb. — A *fej-ni* igének is találunk *j*-hangú megfelelőjét (lapp *paje-*, l. Nyr. XXI: 529).

Az *ly*-re végződő szók a magyar nyelvterületnek egy nagy részén ma mindig *j*-vel hangzanak.

Mássalhangzó után ritkán áll a szó végén *j*; a tőhöz tartozik e két szóban: *férj*, összetétel ebből **fij* + *erje*, és *marj* (vagy *mar*); mindkettőben ugor *g*-nek felel meg. Elmaradt a szó végéről az *eperj* és *szederj* szavakban (v. ö. Nyr. XXIII: 1.). Mássalhangzó után áll a felszólító mód *j*-je is a 2. személyben: *írj*, *verj*, *kappj*, *vágj* stb.; ez gyakran assimilálódik az előtte álló mássalhangzóhoz: *uggj*, *keress*, *hozz* stb.

3. **z, zs.** A *z* elég gyakori mássalhangzó szó végén, ellenben a *zs* csak néhány idegen eredetű szó végén áll. A *z*-nek igen gyakran ugor *d* felel meg, s ebből akkor lett *z*, midőn a tővégi magánhangzó elveszte előtt a mássalhangzó a szó belsejében állott.

Ilyen eredetű a következő szavak *z*-je:

büz, v. ö. *büdös* | *ház*, ug. *ka_gd_g* | *híz*-, töve *háj*, melyhez *d* képző járult | *íz*, ug. *εb_gd_g*, v. ö. *édes* | *kéz*, ug. *ka_gd_g* | *tüz*, e h. **tujz*, ug. *ta_ggd_g* | *víz*, ug. *va_gd_g* | *tegez*, ug. *ta_ggd_g* | *igaz*, ug. *va_glg_gd_g* | *száraz*, ug. *sz_ggr-_gd_g*. Ez utóbbi szavakban a *d* már nem a tőhöz tartozik, hanem képző. — Szintén ugor *d*-ből lett az *ez*, *az* névmások *z*-je is; e h. ug. *to-_g*, *tē-_g*.

Több szóban a szóvégi *z* régiebb *s* (— *sz*)-ből fejlődött, mely eredetileg szintén két magánhangzó között állott:

áz-, ebből **jös* | *blz*, e h. **bojz*, v. ö. mordv. *maksa* | *győz*; e h. **gyojz*, v. ö. finn *jaksa* | *húz*, ug. *ka_gsk* | *íz* (membrum), ug. *ja_gns_g* | *köz*, ug. *ka_gsk_g* | *tlz*, ug. *d_gs* | *üdvöz* második tagjával v. ö. zürj. *vijz*.

Ugor *sk*-ből, mint látni fogjuk, rendszeren *sz* lett; így a frequentatív *sk* képző is a magyarban a legtöbb esetben *sz*, azonban

a szó végén igen gyakran ebből az *sz*-ből is *z* lett: *fűz*-, *fűz*, *fűz*, *hoz*, *néz*, *nyúz*, *ráz*, *űz*, *erez*. Igen gyakori ez a *z* különböző képzőbokok végén: *hulladoz*, *maradoz*, *csörgedez*; *tudakoz*. Denominális igeképző ezekben: *aranyoz*, *sároz*, *ruház*, *resszőz*, *képez*; *kegyelmez*, stb. (L. a Szóképzést).

A névragok közül csak a *-hoz* végződik *z*-re; s ez külön szó volt, melyhez eredetileg még rag is fűződött (*hozzá*).

VI. Zönge nélküli (kemény) spiransok.

A mai magyar nyelv kemény spiransai: *f*, *sz*, *s*; ide sorolhatjuk még a gége spirans hangját, a *h*-t. Ezek közül az ugor alapnyelvben csupán az *sz* és *s* (*s*, *š*) volt meg, az *f* és *h* újabban fejlődött; e mellett a mai *sz*, *s* hangok egy része szintén más eredetű, a mennyiben vagy az explosiva *t*-ből, vagy pedig az *sh* hangkapcsolatból fejlődtek. Az ugor alapnyelv *s*, *š* hangja vagy változatlanul megmaradt a magyarban, vagy pedig *h* lett belőle, sőt gyakran egészen el is veszett a szó elejéről.

a) Szó elején.

A szó elején álló kemény spiransok ép úgy fejlődtek a megfelelő kemény explosivából, mint a lágy spiransok a lágy explosivákból. Így lett az ugor *p*-ből *f*, a *t*-ből *sz*, *s*, a *k*-ből *h* az által, hogy az explosiva képzésére szolgáló zár kissé megnyílt. Az átmenet az explosiváról a spirans hangra valószínűleg úgy történt, hogy a mássalhangzó képzése után lassabban ment át a szervezet a következő magánhangzóra, tehát előbb affricata lett belőle: *pf*, *tsz*, *kχ*; s az affricatából elmaradt azután az explosiva elem. Ily módon a *kχ*-ből előbb *χ* lett, s ennek a helyébe lépett a gége spirans hangja. E régi *χ* hang jelölését gyaníthatjuk a HB. *ch* jelében: *choltat*, *charmul*, *chomuv*.

A mai szókezdő *f* mindig ugor *p*-ből lett, s a rokon nyelvekben vagy *p*, vagy néha ebből fejlődött *b* áll vele szemben, pl. *fi*, *fiú*, vog. és zürj. *pi*; férj, cser. *pörgö* és *püerge*; *fa*, finn *puu*; *fakad*, finn *puhkea*. Néha váltakozik még az *f* hanggal az eredetibb *p*, pl. *fakad* és *pukkad*; az utóbbi mint hangutánzó

őrizte meg eredeti formáját. Érdekes, hogy a *fi* és *férj* szók két ősrégi összetételben megőrizték az eredeti explosiva hangot; az egyik a *nép* szó, mely tulajdonkép *né* és *pí*, azaz a nő és fi. nő és férfi, a másik az *ember*, melynek *-ber* tagja alkalmasint a *férj* azaz 'fér(j)fi' szóval azonos.

A szókezdő *sz* kétféle eredetű; részint *t*-ből fejlődött, részint spirans hang felel meg neki a többi rokon nyelvekben is. Fontos ilyen esetben a vogul-osztják nyelv tanúsága, mivel ez a nyelv rendszeren megőrizte a szókezdő *t*-t; pl. *száj*, finn *suu*, oszt. *tut*. A mely szavakban általános a spirans szókezdő mássalhangzó, azoknál az ugor alapnyelvben is spirans szókezdetet kell felvennünk; pl. *szēm*, vog. *sām*, oszt. *sēm*. A mai szókezdő *s* rendszeren szintén *t* vagy *sz* hangból fejlődött; e mellett a magyar *s*-nek gyakran a többi ugor nyelvben is palatalis hang (*š*, *č*) felel meg. E szabályos megfelelésből joggal következteti Munkácsi (Nyr. XII: 444), hogy e szavakban már az ugor alapnyelvben is *š* volt a szókezdő hang. Eredetinek tekinthetjük a szókezdő palatalis spiranst a következő szavakban: *savanyú*, *segg*, *sejt*, *siet*, *sok*, *sötét*, *sujt*.

A magyar *h* szó elején szintén kétféle eredetű. Egy része *k*-ből lett; ez azonban csak mélyhangú szavakban történt, vagyis csak a hátsóbb *k*-ből lett a magyarban *h*, az előrébb képzett s magas hangok mellett ejtett *k* változatlanul maradt. Budenz három magashangú szó *h*-ját szintén gutturalis eredetűnek tartja, azonban Munkácsi kimutatta e három egybevetés gyengeségét (Nyr. XII: 296). A többi szókezdő *h* dentalis eredetű s ugor *s* vagy *š*-ből fejlődött. E spirans hangokról könnyű az átmenet a *h*-ra; képzésük közben csak kissé kell tágítani a rést, s már megszűnik a hang a szájban s helyébe lép a gége spirans hangja. Budenz a következő szókezdő *h*-kat tartja dentális eredetűeknek: *hab*, *habar*, *háború*, *haj* és *héj*, *halk*, *hang*, *harmat*, *hely*, *hét*, *híj*, *hézag*, *hó*, *hoz*, *hír* és *hurka*, *hüvely*, *hüvös*, *hideg*; ide sorolandó még *hő*, *hév* (Nyr. XII: 29).

b) Szó belsejében.

A kemény spiransok közül szó belsejében gyakori az *sz* és *s*, ellenben ritka a *h*, még ritkább az *f*.

1. **f.** A szóközépi *f* talán *p*-ből lett a *kofa* szóban, v. ö. finn *kapehe*, lp. *kvopes*; a *pofa*, *poftad*, *pöfted*, *pöfteteg* szavak töve **pohva-*, s a *h* mellett lett a *v*-ből *f*: **pohfa*, s azután *poftu*. Ezen kívül csak összetétel útján került az *f* szó belsejébe (*ifju* e h. *é-ju*; *éfféle*, *afféle* stb); vagy pedig az által, hogy a *v*-ből kemény mássalhangzó előtt a kiejtésben *f* lesz; pl. *sziftelen*, *éfszak*.

2. **sz.** A szó belsejében álló *sz* rendszeren szótagkezdő mássalhangzó; a szótag végén csak mássalhangzón kezdődő ragok vagy képzők előtt áll. Eredetére nézve az *sz* kétféle; vagy ugor *s*, vagy pedig ugor *sk* felel meg neki.

Az ugor alapnyelvben is *s* volt a következő szavakban:

haszon, ug. *kas_g* | *maszat*, ug. *m_gs-* | *össze*, e h. *özve*, ug. *v_gsg-* | *paszat*, *piszok*, ug. *p_gsg* | *vizont*, *vissza*, e h. **visz-vá*, tó ug. *v_gns_g*.

A mai *sz* hangok nagyobb része ugor *sk*, néha *ks*-ből fejlődött; ebből előbb *ssz*, azután *sz* lett. Ez *sk* néha eredetibb *tk*-ből való:

köszön, ug. *k_gsk_g* | *köszörü*, finn *koske* | *köszvény*, *küszköd*, ug. *k_gsk-* | *küszöb*, v. ö. *közép*, ug. *k_gsk_g*.
aszal, *aszály*, *aszú* (e h. **asz-ju*), ug. *t_gsk-* | *fészek*, ug. *p_gtk_g*: *p_gsk_g* | *fesztű*, v. ö. finn *pitkä* | *hosszú*, e h. *hosz-ju*, ug. *k_ggsk_g* | *iszonyú*, ug. *aks_g* | *liszt*, ug. *l_gsk_g* | *muszkol*, *mosztolék*, ug. *m_gsk-* | *reszket*, ug. *r_gsk* | *taszít*, *tuszkol*, ug. *t_gsk_g* | *üszög*, ug. *esk-*.

Az *sz* mint frequentatív igeképző szintén ugor *sk*-ből fejlődött; ez a képző van a következő szavakban: *csusz-kül*; *foszt*, *foszlik*; *hunyászkodik*; — továbbá a következő igék jelen idejében: *észik*, *iszik*, *alszik*, *nyugszik*, *fekszik*, *esküszik*, *alkuszik* stb. Továbbképezve látjuk a causatív *-sz*t képzőben: *maraszt*, *ereszt*, *vigyasztal*, *éleszt*, *dagaszt* stb. Ugyanez a frequentatív *sz* képző néhány igében denominalis értékű: *gazdagszik*, *keményszik*, *örepszik* stb.

A *-szér*, *-szor* rag a *szér* főnévből lett. A *büszke* szó első tagja egy a *bűz* szóval, s a *z*-ből lett a *k* előtt *sz*.

3. **ε.** Az *s* szó belsejében részint *s* (= *sz*)-ből lett, részint ugor *tk*, vagy *sk* előzte meg. Az *sz*-ből leginkább csak magashangzók mellett lett *s*:

fest, v. ö. finn *pese* | *fesél*, ug. *p_gsg* | *ismer*, ug. *v_gsm_gr* | *késa*, v. ö. finn *kisa* | *rest*, *resped* v. ö. vog. *rac* || mélyhangyak: *kast*, finn *kasta* | *ostor*, v. ö. cser. *voštor* | *vastag*, töve ug. *v_gsg*.

A két magánhangzó között álló *sk*-ből gyakran lett *s*; *s* lehet, hogy ezt is *sz* előzte meg:

eső, esik, ug. *esk-* | *eskü*, ug. *esk-* | *keskeny*, töve ug. *k₃sk-* | *lassú*, *lusta*, ug. *l₃sk-* | *lustos* (v. ö. *lucs-kos*), ug. *l₃sk-* | *ösvény*, ug. *v₃sk* | *roskad*, *rost*, ug. *r₃sk*.

A *tk*-ből lett *s* BUDENZ szerint másképp fejlődött; a *tk*-ből ugyanist *tx* lett, ebből *tj* és végre *ss*, a mint ez a felszólító módban minden *t* végű ige mellett újabban is megtörtént (*lát-ja* h. *lássá*). Ez a hangfejlődés megmagyarázza az *s* keletkezését mélyhangú szavakban is; sőt lehet, hogy a fentebb elsorolt mélyhangú szavakban, melyeknek ugor alakjában csak *sk*-t jelöltünk, szintén *tk* volt az eredeti hang. A magashangú szavakban szintén fejlődhetett ily módon az *s*; azonban magas hangzók mellett egyszerű *sz*-ből is lehetett *s*.

Eredeti *tk* hangcsoportra vezethető vissza az *s* a következő szavakban:

esedez, v. ö. finn *itke* | *hasáb*, *hasít*, *hasonlít*, ug. *k₃tk₃* | *keserü*, v. ö. finn *kalkera* | *kisért*, v. ö. finn *kitke* | *tusakodik*, ug. *t₃tk₃*.

Az *s* szó belsejében ugyanolyan képző lehet, mint az *sz*; és pedig 1. frequentatív igeképző: *verseny*, *visel*, *folyosó*; *gygsol*; — 2. diminutív főnévképző: *emse*, *nőstény*. A *-sáy*, *-ség* képző külön szóból lett.

4. h. A szó belsejében álló *h* mindig szótagkezdő hang; szótag végén a mai magyar nyelv sohasem ejti. Az *ihlet* szót csak az irott nyelv tartotta fenn, s ez is a kiejtésben inkább *illet*-nek hangzik

A *h* szó belsejében mindig két magánhangzó között álló *g*-ből lett; ez előbb a megfelelő spirans hanggá vált, s γ , majd *x*. végre *h* lett belőle. Ha ez a *h* mássalhangzón kezdődő képző hozzájárultával szótag végére kerül, hangátvetéssel a második szótag élére jut; így lett *terhes*, e h. **tchres* (v. ö. *teher*), ug. *t₃gr₃*; *renyhe* e. h. **rehnye*, egy **rehen*- igéből.

Szó belsejében áll még a *h* a következő szavakban:

áht, ug. *xrg-* | *éhes*, *éhom*, ug. *s₃xrg₃* | *fehér*, v. ö. *fejér*, ug. *p₃g₃* | *gyohon* és *gyovon*, *gyón*, ug. *n₃g-* | *lehell*, ug. *l₃g-* (v. ö. *lé-lek*) | *lohad*, ug. *l₃g-* | *lohog*, ug. *l₃g-* | *rohan*, ug. *r₃g-*.

A *h* az ugor *g* denominatív képző helyén áll ezekben: *sebhed*; *hirhedett*; *helyhez*; *büszhődik*; *bünhődik*, *vénheszik*; *véghe-*

tetlen; latyhád; — derhenő; porhanyó; vörhenyegcs; — továbbá: kushad, rothad.

A *-hat, -het* igeképző, s a *-hoz-, -höz, -höz* névrag külön szóból lettek.

c) Szó végén.

Az *f* csupán néhány idegen szó, s a még ismeretlen eredetű *dőf* ige végén áll. A *h*-t nem ejti a mai nyelv, bár az írás megőrizte néhány, leginkább idegen szó végén: *méh; czéh, pléh; doh; juh, moh.*

Gyakran állanak szó végén az *sz* és *s*, s ugyanolyan eredetűek, mint a szó belsejében, t. i. *sk* vagy *ks* hangcsoportból fejlődtek:

asz, ug. *t_gsk_g* | *kész*, ebből **kiskā* | *kosz*, v. ö. finn *koske* | *ősz* (fn.), ug. *s_gks_g* | *ősz* (mn.), ug. *v_gks_g* | *szősz*, ug. *s_gsk_g* | *tosz*, ug. *t_gsk_g* || *vas* v. ö. finn *vaske* | *fos* (fn. és ige), ug. *p_gsk_g*.

Csak két szó végén felel meg ugor *s*-nek a mai *sz*: *ész*, és *vesz, vész*; — az ugor *s*-ből *s* lett ezekben: *kés, ősz, has.*

Az igeik végén álló *sz* leggyakrabban frequentatív képző: *csúsz, hisz, kúsz, mász, úsz*; — *tész, lész, vész, hisz, risz*; — *metsz*; — *kotorász, heverész, legelész, enyész*; — *vadász, halász*. Gyakran áll ez az *sz* egyes névszók végén, midőn utána a nomen verbale képző elveszett: *vadász, madarász, halász, juhász* stb. A *válasz, szakasz, tapasz, eresz, rekesz* főnevek képzője szintén elveszett az igeképző után; e h. *választ, tapaszt, ereszt.*

Az *s* is leggyakrabban képző a szó végén és pedig 1. frequentatív igeképző: *ás* (v. ö. *áj*), *keres, lovas*; — 2. diminutív főnévképző: *nyers, hárs, rés, töris; hűs; más; após, anyós; írás, kérés, keresés* stb.; *hállomás, áldomás* stb.; *bolondos, avas; sárgás, kékes* stb.; *tilos* e. h. *tílos*; — 3. nomen possessoris képző: *házas, halas, kezes, véres, gyors* stb.

VII. Elveszett mássalhangzók.

A nyelv fejlődése közben nemesak oly módon változik a szavak alakja, hogy egyik hang helyébe más hang lép, hanem gyakran tapasztaljuk, hogy egy-egy hang idővel teljesen elvész,

s az egész szó hangalakja ezáltal rövidebbé válik. A hosszú magánhangzók történetét tárgyalva láttuk, hogy a mai hosszú hangok legtöbb esetben teljesebb hangalaktól, t. i. egy. vagy néha két egész szótagból fejlődtek. A szótagvégző mássalhangzó lassanként beleolvadt az előtte álló magánhangzóba, s csak a magánhangzó mai hosszúsága őrizte meg az elveszett mássalhangzó nyomát. Gyakran azonban minden nyom nélkülvész el egy-egy mássalhangzó a szóból, különösen akkor, ha az illető mássalhangzó elveszése az átmenet egyszerűsítésére szolgál.

A mássalhangzók elveszése gyakori a magyar nyelvnek újabb fejlődésében is; különösen a palócz és a dunántúli nyelvjárásokbanvész el igen gyakran egy-egy mássalhangzó a szó és szótag végén.

a) Szó elején.

A magyar nyelv történetének újabb korszakaiban, egyes idegen eredetű szavak kivételével, nemvész el a szó elején álló mássalhangzó. Azonban a ma magánhangzóval kezdődő szók egy részével a rokon nyelvekben mássalhangzós szókezdő áll szemben. Ez a szókezdő mássalhangzó mindjárt a magyar nyelv különválásakor, s mai alakjának megalakulása előtt veszett el; legalább nyelvemlékeink csak a legkritkább esetben őrizték meg ezt a szókezdő mássalhangzót. Egyedüli biztos adatnak az *imád* ige *rimád* alakját tekinthetjük, v. ö. *wimagguc*, *uimaggonoc*, *uimagomuc* HB., *vymad sagut* K.T. *vymad* Ehr. c.*

Leggyakrabban a *j* és *v* maradt el szó elejéről, és pedig gyakran nyomtalanul, de sok esetben hatással volt e mássalhangzó az első szótag magánhangzójára. A szókezdő *ja*, *je* szótagból *é*, *é*, míg a *ja*-ból (épügy, mint az *áj* diphthongusból) *á* lett. A szókezdő *v* labializálhatta a rá következő magánhangzót, s ez esetben *ó*, *ő* vagy *ú*, *ű* áll ma a szó elején. Gyakran azonban, mint ezt az *imád* szó kétségtelenül bizonyítja, nyomtalanul tűnt el a szókezdő *j* vagy *v*.

* A HB. *vize* szava aligha az *iz* szó régibb alakja; valószínűleg nem egyéb, mint a *víz* szó, mely a régi nyelvben gyakran használtatik „nedv” értelemben. (V. ö. ZOLNAI, Nyelvemlékeink, 67. l.)

A magyar nyelv magánhangzós szókezdetével szemben a rokon nyelvekben gyakran *t*, *s* vagy *š* a szókezdő mássalhangzó. E szavakban *s*, *š*, vagy ebből fejlődött *h* előzte meg a mai alakot, s e spirans hang mindig nyomtalanul tünt el a szó elejéről. Lehetséges, hogy egyes szavakban *z* volt a szókezdő mássalhangzó; azonban ez esetben sem vehető össze a mássalhangzónak ez az eltünése az újabb *zászló*:*ászló* féle változással. Ez utóbbi esetben a nyelvérzék tévedése okozza a *z* eltünését, a mennyiben a *z*-t a névelőhöz tartozónak véli, s a *zászló* helyett így tagolja: *az aszló*. Ellenben az itt szóban forgó, s az eredeti szókinchez tartozó szavak szókezdő *z*, *s* hangja még oly időben veszett el, midőn az *az* mutató névmás nem is volt névelő, s e mellett *z*-je állandó volt mássalhangzón kezdődő szavak előtt is.

Még az ugor alapnyelv korában veszett el szó elejéről az *z*, melynek egykori megvolta a szamojéd nyelvekkel való összehasonlítás segítségével mutatható ki. Az illető szavak ma minden ugor nyelvben magánhangzós kezdetűek. (V. ö. NyK. XXIV:449.)

A Magyar Ugor Szótárban BUDENZ a következő szavakról mutatta ki, hogy eredetileg mássalhangzós kezdetűek voltak:

1. Szókezdő *j*-vel voltak: *ajang*; *ajánl*, *ajándék*; *áll*-; *áld*, *átok*; *áltt*; *ár*, *árad*; *árva*; *áz*-; *éber*, *ébred*; *égni*; *égyenés* és *igényes*; *éj*; *él*, *eleven*; *émett*; *én*; *ének*; *érett*, *érte*; *este*; *év*; *ideg*; *új*, *ív*; *íjed*; *illan*, *illog*; *illik*, *illet*; *inog*, *indúl*; *iszamodik*; *inni*, *iszik*, *ital*; *évad*, *ivad*; *íz*, *ízék*; *izgat*; *öklel*; *ös*; *üt*; *üzen*, *izen*.

2. Szókezdő *v*-vel voltak: *acsarog*; *ág*; *ágy*; *agyar*; *áldozik*, *alkonyodik*; *alél*, *ájul*; *alku*, *alkot*, *alkalom*; *álm*, *alszik*; *olt*; *által*; *általl*; *ámúl*; *árt* (beártja magát); *ás*, *ásít*; *avat*; *égyg*; *elegyít*; *ész*, *eszmél*; *igaz*; *igyekszik*; *imád*; *ösmer*, *ismer*; *ok*, *oktat*, *okúl*; *ól*; *ólálkodik*; *óta*; *omlik*, *ont*; *ólm*; *orsó*; *ostor*; *oszlik*, *oszt*; *óv*, *ótalom*; *öblt*; *ölni*; (szem) *öldök*; *ör*; *örül*, *öröm*; *örül*; *örvény*; *ösvény*; *öz* (mn.); *össze*; *öt*; *öv*; *ügy*, *ügyes*; *űz*; *üzekedik*.

3. Sziszegő hang (*s*, *š*) s ebből fejlődött *h* volt a szókezdő mássalhangzó: *akad*, *akaszt*; *arasz*; *arat*; *árnyék*; *aszal*; *aszú*; *az*, *ott*, *odu* stb.; *egér*; *ég*; *egész*; *éh*, *éhes*; *epe*; *ér*; *ered*, *ereszt*; *ernyő*; *eves*; *észik*, *enni*; *éved*, *ívni*; *ez*, *itt*, *ide* stb.; *ín*; *igen*; *idvöz*, *égyház*, *idle-ni*; *olvad*; *orom*; *orr*; *ő*, *övé*; *öl*, *ölel*; *őz* (fn.); *ölt*, *öltöz*; *űj*.

Egyes esetekben másféle szókezdő mássalhangzók eltünését is elfogadja BUDENZ, ezeknek némelyikéhez azonban erős kétség fér. Így nehezen hihető a *k* eltünése e szavak elejéről: *év*-, *érint*; *ért*; *üres*, v. ö. *vires Szék.*; *üreg*, v. ö. *verem*. — Kétkedőleg kell fogadnunk az *l*, illetőleg *n* eltünését is e szók elejéről: *aszó*; *ázik*; *ék*; — *apró*; *említ*; *old*. Az *emlő* szó elejéről BUDENZ

szerint *ny*, illetőleg ebből fejlődött *j* veszett el; az *érez*, *inas*, *űsző* szavak pedig szókezdő *m*-mel voltak.

b) Szó belsejében.

A szó belsejéből eltűnt mássalhangzók tekintetében két korszakot kell megkülönböztetnünk. A magyar nyelvnek mai állapotát megelőző korban olvadt bele a *v* és *j* az előtte álló magánhangzóba, s így fejlődtek a mai nyelv *é*, *i* és *ó*, *ő*, *ú*, *ü* hangjai; sőt gyakran meg is rövidültek már ezek a magánhangzók a mai kiejtésben. E *v*-t a legtöbb esetben *m*, *r* vagy *g* előzte meg, mely hangokból két magánhangzó között rendszeren *v* lett; a *j* pedig gyakran *g*-ből fejlődött. Szótag végére kerülve ez a két mássalhangzó, előbb diphthongust alkotott az előtte álló magánhangzóval, s e diphthongusból lett azután a mai hosszú, esetleg rövid magánhangzó.

A magyar nyelv újabb korszakában az *l* vész el legkönnyebben a szótag végéről. Az *l* hangnak ez az elveszése *o*, *ö* mellett kezdődött; e mellett bizonyít egyrészt az, hogy az *ol*, *öl* szótag helyén ma már csaknem az egész magyar nyelvterületen *ó*, *ő* hangzik, s az *l*-t jóformán csak az irott nyelv őrzi és tartja fenn (v. ö. *bót*, *vót*, *tóni* stb.). Sok szóban az irott nyelv is elhagyta már az *l*-t. habár eredetileg megvolt: *bódul*, *bódorog*, e h. *boldul*; *csók*, BUDENZ **csolk* alakból magyarázza; *hón*, v. ö. a régi nyelvben *holn*; *kódus*, *kódorog* és *koldus*; *ón*, e h. **oln*; *ócsáról* és *olcsárol* a régi nyelvben; *óta* és *olta*; *ótalom* és *oltalom*; *tögy*, e h. *tölgy*.

Ez a hangváltozás lassanként mind tovább terjedt a magyar nyelv területén, s az *l* eltűnt más magánhangzók után is; csak annyiban maradt nyoma, hogy az előtte álló magánhangzó hosszú lett: *émént*, *áma*. Ma úgy állunk e hangváltozás tekintetében, hogy a Tiszától nyugatra és északra eső nyelvjárások s a nyugati székelység területén rendszeren elmarad a szótagvégző *l*; sőt a palóc és a nyugati nyelvjárások mindig elhagyják ezt az *l*-t; ellenben a Tiszától keletre eső vidékek csak *o*, *ö* után hagyják el. (V. ö. Magy. Nyvj. 127. l.)

A mai kiejtésben rendszeren elvész az olyan mássalhangzó is, mely a szótag végén állva két másik mássalhangzó közé került. Láttuk már, hogy a magyar nyelv nem kedvel szótag

végén két mássalhangzót, s az ilyen hangcsoporton úgy segít, hogy a középső mássalhangzót elhagyja: *asz montu* (e h. azt mondta), *horhat* (hordhat) Dtül, *kerbe* (kertbe) stb. A régi nyelvben gyakran elmarad a felszólító módban a második személy *d* ragja, ha két mássalhangzó közé kerül; pl. a Dobszai Énekeskönyv mindig így írja: *uilagosits meg sziuwenket; jelents meg igedet*, stb.

c) Szó végén.

A *v* és *j* szó végén ép úgy beléolvadt az utolsó szótag magánhangzójába, mint a szó belsejében, s az egyes hosszú magánhangzók történetét tárgyalva elég alkalmunk volt ezt is tapasztalni. Ez esetben is az illető mássalhangzó lassanként olvadt bele a magánhangzóba, úgy hogy csak a hosszúságban maradt meg a nyoma, sőt gyakran már ez a hosszúság is elveszett.

Gyakori egy-egy mássalhangzó eltűnése egyes képzők végén is, midőn az illető képző szerepét egy másik képző veszi át, vagy esetleg a képzés egészen jelöletlen marad. Így jutott lappangásba a reflexív *v* képző igen sok igében: *tör-ik*, *tör-ött*, e h. **törv-ik*, **törv-ött*; *hallik*, *oldik* stb.; *hallatik*, *születik*, *találatik* stb. A denominalis igeképző, ugor *j* (*g*), jutott lappangásba néhány ige végén, melyeknek alakja így teljesen egyforma lett a névszóéval: *húgy-*, *fos-*, *szar-*; *ágy-ni* (*ágyás*).

Eltűnhet egy-egy főnévképző is a szó végéről; különösen a *b*-ből fejlődött *v* veszett el egyes igeképzők után. Így pl. az *-at*, *-et* képző mellől hiányzik a tulajdonképeni nomen verbale képző, s *-atv*, *-etv* helyett áll; v. ö. a HB-ben *kinzotviatul*, *intetvinec*, *ildetvitvl*, bár ezekben *u*, *ü*-nek is olvasható a *v*; továbbá ma is még: *hitves*, de: *hit*. BUDENZ fejtegetése szerint ugyanez a képző veszett el több, ma egytagú szó végéről: *ár*, *bűn*, *fagy*, *gond*, *nyom*, *tér* stb.

A *t* főnévképző maradt el a *válasz*, *eresz*-féle főnevek mellől, e h. *választ*, *ereszt*. A szóvégi *j* szintén elmaradt mássalhangzó után ezekben: *eper*, *szeder*.

A szó végének kopása elég gyakori nyelvünk újabb fejlődésében is. Leggyakrabban a szóvégi *l* marad el, ép úgy mint a szó belsejében álló. A Tiszától nyugatra eső vidékek, különösen a palócz és a nyugati nyelvjárások rendszeren elhagyják a szóvégi *l* hangot.

Egyes esetekben egyéb mássalhangzók is elmaradnak a

szó végéről; így a helyhatározó *-ban, -ben* rag ma a magyarság egész területén *n* nélkül hangzik: *házba, szíbe*; — az *r* elmarad e szavakban *hama* (hamar); *má* (már); *mikó* (mikor) *akkó* (akkor) stb.; — a *t* és gyakran az *r* is ezekben: *mér, mé* (miért); *mer* (mert); *azér, azé* (azért); *mingyár, mingyá* (mindjárt) stb.; a *-kor, és -szér* ragok eredetileg így hangzottak: *-kort, -szért* (l. a Névragozást); a régi *séholt* ezzé lett *séhol* s a régi *azonhelt* (v. ö. *mihelyt*) ezzé: *azonnal*.

VIII. A mássalhangzók történetének áttekintése.

A magyar nyelv mássalhangzóinak történetét tárgyalva két, egymástól igen messze eső kort hasonlítottunk össze: az ugor alapnyelvet a magyar nyelv mai alakjával. Természetes, hogy az egyes hangoknak különböző változásai, melyekről tárgyalásunk folyamán szólottunk, ezen századok hosszú sorára terjedő korszaknak különböző időpontjára estek; azonban az ugor összehasonlító nyelvtudomány mai állapotában még nem jelölhetjük meg pontosan az egyes változások idejét és egymásutánját. A további kutatások feladata marad megállapítani, hogy mily hangváltozások különítették el egymástól az ugor nyelvek keleti és nyugati ágát, s hogy továbbá mily változások történtek a magyar nyelvvel, midőn legközelebbi rokonaitól, a vogul-osztják és zürjén-votják nyelvektől elszakadva önálló életét megkezdette. E kérdések megvilágítása lesz összehasonlító nyelvtudományunknak első és legfontosabb feladata.

Visszatekintve még egyszer a magyar mássalhangzóknak most vázolt történetére, s összefoglalva mindazt, a mit eddigi vizsgálódásainkban megállapítottunk, a következő lapon levő táblázattal tehetjük áttekinthetővé a magyar mássalhangzók fejlődését.*

* E táblázatban első helyen mindig a legszokottabb hangmegfelelés áll, ezt követi a ritkább, s () közé teszszük az egyes, kivételes megfeleléseket. A használt jelek a következők: a betű elé vagy után tett *c* (consonans) azt jelenti, hogy az illető hang mellett valamely mássalhangzó állott; a betű elé és után tett - pedig azt, hogy az illető mássalhangzó két magánhangzó között, illetve ha csak előtte áll, hogy magánhangzó után állott; a [] közé tett betűk a magyar nyelv újabb korszakában történt hangváltozást jelölnek, a : pedig azt jelenti, hogy az utána álló hang az előbbiből fejlődött. A betűk a szokott hangértékkel bírnak, esupán az *s* jelenti a magyar *sz*, az *š* pedig a magyar *s* hangot.

Mai hang	Eredetibb hangalak volt		
	szó elején	szó belsejében	szó végén
m	m, (b).	em.	em.
n	n, m, (d).	n, m.	n. m.
ny	ñ, n, (j).	n, m; [n + j].	n. m; [n + j].
z	—	n. m, [ny].	—
l	l, r, (n).	l, -d-, (r).	l, -d-
ly	(l + i. l + j).	l; lg, gl: lj; [l + j].	l; gl: lj; [l + j].
r	r.	r. l.	r, (l).
b	b, m, v.	mb; eb.	mb; p.
d	d.	nd; ed.	nd.
g	g.	zg; eg.	zg; k.
gy	j, d, ñ.	lj; j; d; [d + j].	lj; j; d; [d + j].
ds	—	[d + š].	—
dz	—	[d + z].	[d + z].
p	p, b.	p, mp.	p, mp.
t	t, k.	t. et.	t, et.
k	k.	k; ek; zc; g; (t).	k, ek.
ty	—	t, [t + j].	—
cs	š; t: š; (k).	s; [t + š; t + j].	s; [t + š; t + j].
cz	s.	s; [t + s].	s; [t + s].
v	v.	-b-; -m-; -l-; -g-; v.	-m; -b; -z.
z	s.	-d-; s.	-d; s.
zs	(s).	s; [š].	—
j	j.	l, ly; -g-.	d: l, ly; eg.
f	p.	(p, v).	—
sz	t; s.	s; sk, ks.	sk, ks; s.
s	t: s; š.	s; tk: tj; sk; [t + j].	sk, ks; s; [t + j].
h	k; s, š.	-g-.	—

E táblázatban szembeállítom a mai magyar nyelv minden egyes mássalhangzójával azt a hangot vagy hangkapcsolatot, mely neki eredetileg, a mennyire t. i. a nyelvtudomány mai eszközeivel a magyar nyelv történetét visszakísérhetjük, megfelelt. Természetes, hogy az itt bemutatott eredetibb hangalakok nem egy és ugyanazon kor állapotát tüntetik fel, mert némely hangnál csak rövidebb időre kísérhetjük vissza a fejlődést, míg másoknál biztosan következtethetünk a közös ugor hangállapotr; a további kutatás tehát egyes esetekben az itt bemutatott hangalakot még eredetibb alakra fogja visszavezetni.

A mássalhangzók történetét tárgyalva, eddig mindig a mai magyar nyelvből indultunk ki, s azt vizsgáltuk, hogy mily hangok feleltek meg a mai nyelv mássalhangzóinak a kimutatható legrégibb hangállapotban vagyis az ugor alapnyelvben. A fejlődés maga megfordított rendben történt; az ugor alapnyelv hangjaiból lettek idővel, hosszú fejlődésen s különböző változáson keresztül haladva a magyar nyelv mai hangjai. S a hangtörténeti kutatásnak ép az a célja, hogy a fejlődésnek ezt a hosszú útját világítsa meg. Már eddigi vizsgálódásaink is némi fényt vetettek e fejlődés legfontosabb korszakaira, s összefoglalva az eddig elmondottakat, össze is állíthatjuk azokat a fontosabb hangváltozásokat, melyek a magyar nyelv hangalaki fejlődésének útját kijelölik.

Az ugor alapnyelv hangkészlete kisebb volt a mai magyar nyelvénél. A magánhangzók közül, mint láttuk, hiányoztak a magashangú ajakhangzók (ö, ő; ü, ű), s a mai hosszú magánhangzók nagyobb része szintén újabb fejlődésű. Az ugor alapnyelv mássalhangzó rendszere pedig, mint azt az eddigi kutatások alapján megállapíthatjuk, a következő volt:

Orrhangok: *m, n, ñ, r.*

Folyékony hangok: *l, r.*

Explosivák: *b, d, g; p, t, k.*

Spiransok: *v, j; s, š.*

A magyar nyelv történetének folyamán ez egyes hangok változtak és fejlődtek, másrészt e mássalhangzók különböző kapcsolataival történtek oly változások, hogy idővel egész új hangokká lettek, miáltal a magyar nyelv hangkészlete bővült, gyarapodott. A 158. lapon közölt táblázatban az ugor alapnyelv

Ugor	Szó elején	Ebből lett a magyar nyelvben				
		Mássalhangzó előtt	Szó belsejében	Két magánhangzó között	Szó végén	
m	m, n, b.	m, n.	m, n, ny.	v.	m, ny.	v; n, ny.
n	n, ny, (l.).	ny, y.	n, ny.	n, ny.	n, ny.	n, ny.
h	ny, gy, (').	—	—	—	—	—
y	'	—	—	{v}	—	v, '.
l	l, (ly).	l; lg; ly, j; r; r'.	l; gl; ly, j.	l, ly; j; v; r.	l; gl; ly, j.	l; ly, j; r; r'.
r	r, l.	r, l.	r.	r, l.	—	r.
b	b, p.	b, p.	mb; b; b.	v, (b).	mb; b.	v.
d	d, gy, (n).	d, t; gy.	nd; d; d, gy.	l, j; z; (d).	nd; d; gy.	l, j; z.
g	g.	g, k.	yg; g; g.	v; j; h; k.	yg; g; j.	{j}
p	f; p.	p.	p, b, (f).	p.	p.	p, b.
t	t; sz, z, s, cz, cs.	t, ty; tk; s.	t, ty.	t	t	t
k	k; h; (t).	{k}	k	k	k	k, g.
k̄	k, cs.	—	—	—	—	—
v	v; '; (b).	'	' , v, f.	v, '.	'	'
j	j; gy; ' ; (ny).	'	j; ny; gy.	'	gy; ny.	'
s	sz, s, h, ' ; z, cz, (zs).	sk; sz, s, cz, cs.	ks; sz, s, zs; t-s; cz.	sz, z; s, cs.	ks; sz, s; t-s; cz.	z, sz, s; cz, cs.
z	s, h, ' ; cs.	—	t-s; cs.	—	t-s; cs.	—

hangjaiból indulva ki, mutatjuk be a magyar hangok történetét.* E táblázatban szembeállítjuk az ugor alapnyelv egyes hangjait a mai magyar nyelvnek azon hangjaival, melyek belőlük fejlődtek; tehát a magyar nyelv hangalaki fejlődésének két legtávolabb eső pontját, a kezdő és végpontot állítjuk szembe egymással.

Mint e táblázatból is kitünik, nagyobb és mélyrehatóbb változás érhette mind az egyes hangokat, mind a mássalhangzók egyes kapcsolatait. A mai magyar nyelv hangalakját tárgyalva (28. l.) láttuk már, hogy kiejtésünkben mindig arra törekszünk, hogy az egymás mellett álló mássalhangzók képzését közel hozzuk egymáshoz; s ezek lehetőleg illeszkednek is a képzés módja, valamint a képzés helye tekintetében. Ez illeszkedő hajlam eredménye vagy részleges, vagy teljes assimilatio.** Ugyanez az assimiláló törekvés működött a magyar nyelv fejlődésének régebbi korszakaiban is, s ez a hajlam változtatta egyszerű hanggá az ugor alapnyelv, vagy egyes későbbi korszakok mássalhangzó kapcsolatait.

Ily módon lett az eredeti *mb*, *nd*, *ŋg* hangkapcsolatból *bb*, *dd*, *gg*, azután egyszerű hanggá válva *b*, *d*, *g*. Hasonló változás történt más hangkapcsolatokkal is: az *lj* és *gl* mássalhangzó-csoportból *lj*, majd *ly* és *j* lett; az *sk* és *ks* hangcsoportból pedig a sziszegő hang erősebb assimiláló hatása alatt *szsz* és *sz*, s tovább fejlődve néha *z*, *s* vagy *zs* lett. A *tk* hangkapcsolatból *tʃ* és *tj* hangokon keresztül haladva *ss* és végül *s* lett. E rendes hangváltozásokon kívül még igen gyakori eset, hogy egyes szavakban az egymás mellett álló mássalhangzók egymáshoz hasonlóvá váltak, s vagy megmaradt az így keletkezett kettős, illetőleg hosszú mássalhangzó, vagy pedig megrövidült

* E táblázatban azt jelenti, hogy az illető hang a mai magyar nyelvben nyomtalanul eltűnt, vagy az előtte álló magánhangzóba olvadt; a { } közé tett betű mutatja, hogy milyen hang volt, mielőtt a magánhangzóba olvadt. A dőlt betűk ugor mássalhangzó csoportot jelölnek, melyből a rá következő hang lett.

** A nép nyelvében még erősebb és gyakoribb ez az illeszkedő hajlam, mint az irodalmi nyelvben; pl. *abáll*, *abál*, e h. *abárol*, *abárl*; *ajáll* és *ajál*, e h. *ajánl*; *alétt* e h. *alélt*; *ballang* Nógr., e h. *barlang*; *bozzas*, Szék. e h. *borzas*; *bossos* Palócz. e h. *borsos*; *csimmeszkedik* és *csipeszkedik*, e h. *csimpezskedik*; *hammas*, e h. *hamvas* stb. L. e jelenségeknek tüzetes tárgyalását SIMONYI Zs.-tól NyK. XIV: 71—94.

a mai kiejtésben. Az egyes hangok történetét tárgyalva e fejlődésnek elég sok példáját láttuk.*

Az egyes hangok változásában azt a törekvést látjuk, hogy a zárt képzésű mássalhangzók nyiltabb képzésűekké válnak; így lesznek az explosivákból gyakran spirans hangok, egyes spiransok pedig egybeolvadnak az előttiük álló magánhangzóval.

Az explosivákkal történő változásokat a következő pontokba foglalhatjuk össze:

1. Az ugor szókezdő kemény explosivából a magyarban gyakran a megfelelő kemény spirans lesz, és pedig *p*-ből *f*; *t*-ből *sz* (vagy más sziszegő hang), *k*-ből (mély hangzók mellett) *h*. E mellett ugyanezen kemény explosivák gyakran változatlanul maradnak. E hangoknak e kétféle fejlődéséből következtethetjük, hogy az ugor alapnyelvben is lehetett már köztük valami különbség; talán az, hogy a tiszta explosivák mellett hehezetese (aspirata) is voltak: *ph*, *th*, *kh*. Ez utóbbiakból lettek előbb affricaták: *pf*, *tsz*, *kz*, majd végre az egyszerű spiransok; s a *z* helyébe idővel a *h* lépett.

2. Az ugor lágy explosivákból két magánhangzó között állva lágy spiransok lettek, és pedig *b*-ből *v*, *d*-ből *z*, *g*-ből *v* vagy *j*; e mellett a *d*-ből ugyanilyen helyzetben néha *l* lett. Ez explosivák változása szintén úgy történhetett, hogy előbb affricata lett belőlük: *bw*, *bv*; *dz*; a *g*-ből pedig *gw*, *gv*, s úgy maradt meg végül az egyszerű spirans hang, a *v*, ill. *z*. (V. ö. fentebb e mássalhangzók történetét.) A *d* és *g*, mint látjuk, kétféleképp változhatott; e kettős irányú fejlődés okát a további kutatás fogja csak feltárni.

Az orrhangok szó elején és mássalhangzó mellett megmaradtak s csak egymás közt váltakoznak, főleg a szomszédos hangok hatása alatt. Jelentősebb változás csak a két magánhangzó között álló *m* és *ɣ*-el történt:

3. Ugor *m* és *ɣ*-ből két magánhangzó között rendszerint *v* lett. Az átmenet az *m* hangról a *v*-re úgy történik, hogy az összezárt ajkat kissé megnyitjuk; az *ɣ* hangból valószínűleg előbb a lágy gutturalis spirans (*ɣ*) lett; s ennek

* Az ide tartozó jelenségek rendszeres összeállítását l. Mássalhangzó-csoportok egyszerűsítése a magyarban (NyK. XVII: 314).

a helyébe lépett a *v*; az így keletkezett *v* csaknem mindig beleolvadt az előtte álló magánhangzóba, s ez arra mutat, hogy az *r : v* hangváltozás régebben történt, mint az *m : v* változás.

A spirans hangokkal történt változásokat a következőkép foglalhatjuk össze:

4. A szó elején álló spiransok gyakran nyomtalanul eltűntek; az *s* és *š* hangokból gyakran *h* lett. Az eltűnt *v* és *j*-nek néha a rákövetkező magánhangzó hangszínén maradt meg a nyoma.

5. A szótag végén álló ugor *v* és *j* hang mindig beleolvadt az előtte álló magánhangzóba; ugyanez történt gyakran az explosivából, vagy *m*, *z*-ből fejlődött *v* és *j* hangokkal is.

A jövevényszavak hangjainak története.

Az idegen nyelvekből átvett szavak hangalakjának története sok tekintetben különbözik az eredeti szókincs hangjainak fejlődésétől. Minden egyes idegen szó történetében valósággal két külön korszakot kell megkülönböztetnünk. Az elsőt nevezhetjük az alkalmazkodás korszakának, midőn az illető idegen szó egy más nép nyelvébe, azaz szájára kerülve, az átvevő nyelv hangalakjához illeszkedik. Ez alkalmazkodás hosszabb ideig tart; először csak az illető idegen szó egyes ismeretlen hangjait helyettesíti az átvevő nyelv a maga hangjai közül azokkal, melyeket leghasonlóbbaknak érez. Ilyenkor érvényesül legjobban az egyes hangok akusztikai hatása. A megszokott hangokkal ejtett, de még mindig idegen, és idegennek is érzett szó lassanként beleilleszkedik az átvevő nyelv egész hangrendjébe, úgy hogy idővel a beszélő nem is érzi, nem is tudja, hogy a kiejtett szó idegen eredetű. Ekkor teljesen áthasonult már a jövevény szó, része lett az illető nyelv szókincsének, s hangalakja ezentúl ép oly fejlődésen megy végig, mintha az eredeti szókincshez tartoznék. Ekkor kezdődik történetének második korszaka, mely már semmiben sem különbözik az eredeti szavaknak ugyanazon korbeli történetétől.

Az idegen eredetű szavak hangjainak történetét vizsgálva

csakis azokat az idegen nyelveket vehetjük tekintetbe, melyek jelentékeny számmal gyarapították a magyar nyelv szókincsét, s melyeknél az átadó nyelv szavának alakja is eléggé ismeretes. Ép ezért nem lehetett e tárgyalásba bele vonni az iráni nyelvekből átvett szavakat, mert ezen őskori kölesönvételek kutatása még a kezdet nehézségeivel küzd,* s mivel egymással nem is állíthatjuk világosan szembe az átadó és átvevő nyelv szavainak egykorú alakját. A török nyelvből a honfoglalás előtti időben átvett szavak tárgyalása is némi nehézséggel jár, mivel nem állapítható meg mindig pontosan, melyik török nyelvjárást kell átadó nyelvnek tekintenünk, s milyen volt az illető szó alakja az átvétel dejekor. Világosabban látjuk a jövevényszavak hangjainak fejlődését a szláv nyelvekből, továbbá a német, az olasz, valamint a latin nyelvből a honfoglalás óta átvett szavakon. Tárgyalásunk folyamán is főleg ezekre kell tekintettel lennünk.

Természetes, hogy ezúttal, midőn a magyar nyelv hangtani fejlődéséről van szó, nem pedig az egyes nyelvek kölesönös érintkezésének kimutatásáról, nem szükséges az egyes szavakon végbement változásoknak rendszeres és minden egyes esetre kiterjedő tárgyalásába bocsátkozni. Itt csakis arra kell szorítkoznunk, hogy összeállítsuk a gyakoribb és általánosabb változásokat, s így világot vessünk a magyar nyelv hangalakjának fejlődésére szókincsének idegen eredetű részében is.

I. Török eredetű szavak.

A török nyelvek hatása a magyarra két külön korszakra esik.** Midőn a magyar nyelv a többi ugor nyelvektől elsza-

* V. ö. MUNKÁCSI BERNÁT dolgozatait: A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai. Az ugorok legrégebb történeti emlékezete és Adalék az iráni műveltség hatás magyar nyelvahagyományaihoz (Ethnographia, V. k.); továbbá FRÖK KÁROLY. «Az árják és ugorok érintkezéseiről» cz. értekezését, valamint ennek ismertetését (Ethnogr. VI. k.).

** A török nyelvekből átvett szavak kimutatásával a következő dolgozatok foglalkoznak: BUDENZ, Jelentés Vámbéry Á. magyar-török szóegyezéseiről (NyK. X.) és A magyar szókincs eredetéhez (NyK. XX.). MUNKÁCSI B. Török kölesönzők (Nyr. XI.), Adalékok a magyar nyelv török elemeihez (Nyr. XIII. és NyK. XX. XXI. k.), A magyar népies halászat műnyelve (Ethnogr. IV.). Figyelembe veendő VÁMBÉRY ÁRMIN munkája: A magyarok eredete.

kadva önálló életét megkezdette, egy török néppel jutott érintkezésbe, s ebből a korból valók a magyar nyelvnek legrégebb jövevényszavai. Az illető szavak hangalakjának tanúsága szerint ez idegen elemek legnagyobb részét egy csuvas féle nyelvből jutottak a magyarba. Minthogy azonban ez átvétel jóval a honfoglalás ideje előtt történt, e szavak teljesen beleolvadtak a magyar nyelvbe, s nagyrészt keresztül is mentek mindazokon a változásokon, melyek azóta az eredeti szókincsessel történtek, míg a magyar nyelv mai alakja megállapodott.

A magyar nyelv egyes török nyelvekkel a történeti korban is több ízben és hosszabb ideig érintkezett. A kúnok és besenyők nyelve bizonyosan hatással volt az árpádkori magyar nyelvre; ennél világosabban látható, de nem igen jelentékeny hatással volt a magyarra az oszmanli nyelv a török háborúk hosszú századaiban; e mellett a török szavaknak egy nagy része a horvát-szerb nyelv útján jutott a magyarba.

A régebbi török jövevényszavak hangjainak megfeleléseit már csak azért is nehéz pontosan bemutatni, mivel az átadó török nyelvek szavainak esakis mai alakját ismerjük, ezek pedig a századok hosszú folyamán gyakran igen nagy változáson mentek keresztül, s így a két szó mai alakja között mutatkozó különbség csak részben tekinthető az átvétel alkalmával eredettnek; s figyelembe kell venni a szó alakjának mind a török, mind a magyar nyelv körén belül végbement változását is. A következőkben tehát esakis arra kell szoritkoznunk, hogy összefoglaljuk a magyar nyelv török eredetű szókincsében mutatkozó fontosabb hangalaki sajátságokat.

1. Hosszú magánhangzók.

Az *é* hang a török eredetű szavaknak egy részében *i*-vel váltakozik, s ennek az az oka, hogy már az átadó nyelvben is *ē* vagy *i* volt a megfelelő magánhangzó:

béke, v. ö. *bikessig* | *bélyeg* és *billog* | *gyékény*, v. ö. *gyükény* | *kép*, v. ö. *kép*. — Más esetekben a m. *é*, *i*-vel szemben csak *ö*, *ü* hangot mutathatunk ki a török formákban: *kéneső*, v. ö. *kényeső*, de: *kénes*"ő Ráb. | *kék*, v. ö. *kik* | *kéve* v. ö. *këve* | *görény*, v. ö. *görtin*. (Az *i*-s alakot a felsőtiszai s a többi ízó nyelvjárások ejtik.)

Nem váltakozik *i*-vel az *é*, és némely nyelvjárás a nyiltabb

e nek megfelelő hangot ejti helyette e néhány szóban: *gém*, v. ö. *g'ém* Ráb. | *szél* és *szelet*, v. ö. *szel* Helt., *sz'él* Ráb. | *szék*, v. ö. *szek* Helt., *sz'ék* Ráb. | *térd*, v. ö. *terd* Helt., *t'érd* Ráb.

A mai szavak *a*-ja a török nyelvek *á* hangjának felel meg; ebből főleg az első szótagban a hangsúly hatása alatt lett *á*; pl. az *árok*, *árpa*, *báj*, *csákány*, *gyász*, *gyára*, *sár*, *sárga*, *szám*, *szán* szavakban. Néha a 2. és 3. szótagban is *á* áll a török *á* helyen, mint a *boszorkány*, *kocsány*, *oroszlán*, *sárkány*, *szakál* szavakban.

Az *i* nagyobbbrészt ugyanolyan eredetű, mint az *é*, a melyvel váltakozik is: *hír* és *hér*, *kín* és *kén*. De állandó a *j*-s hangesoportból fejlődött *i*: *ír*, esuv. *šir*-ered. **jir*-alakból lett; *írós* vaj, v. ö. csag. *ajran*.

Az *ó* ritka a török eredetű szavakban, s ekkor is néha *ü*-val váltakozik; ez utóbbi már gyakoribb hang, s az eredeti nyelv *u*-jának felel meg; ép így *ü*-ből lett a mai *ű* hang. Néha az *ol*, *ul* szótagból lett *ó*, *ú*:

csótár, oszm. *cultār*; v. ö. *tsóltár* Pázm. *csultár* Mon. | *bácsú* és *bulesú*, jak. *bolžuo*; a régi nyelvben úgy is: *bolczo* Ehr. c., *boczo* MA. || *búza*, *gyűrni*, *kút*, *túró*, *tűzok*, *tyúk*, „*bűbáj*, *gyűrű*, *gyűszű*, *szűrni*, *tűkör* (és *tükör*), *tűrni*.

Az *ő* is ritka török eredetű szavakban, s vagy *i*-ből, vagy *e* (= *ë*)-ből lett: *szőlő*, v. ö. *zele* Érdy c.; esuv. *širla*, ered. **širla*; *tőzeg*, v. ö. oszm. *tezek*.

A török eredetű szavak végén igen gyakoriak az *ó*, *ő* és *ú*, *ű* hangok s mindig teljesebb köztörök alak felel meg nekik; és pedig az *ó*, *ü*-nak *ak*, *ay* (néha *uk*), az *ő*, *ű*-nek *ek*, *ik* (néha *ük*). A magyar hangalak azonban nem ezekből, hanem abból a csuvas nyelvjárásból magyarázódik, melyből átjöttek az illető szók. Az ilyen szóknak ugyanis még a mai csuvasban is nagyrészt magánhangzós végük van; v. ö. *borsó*, esuv. *purža*, kirgiz *buršak*; *váló* és *váló* NySz. esuv. **vola* (Nyr. XVI. 262—3); *ünő* és *inő*, *iné* NySz., esuv. *inā*, oszm. *inek*; *szőlő*, esuv. *širla*, tatár *žilak*; *szérű*, esuv. *šürü*, köztörök *jüzük*. — Még annyiban is egyezik e hangok története az eredeti magyar szavakéval, hogy a mai *ú*, *ű*-t ezekben is *ó*, *ő* előzte meg, mely leginkább csak *r* és *j* mellett vált zártabbá:

borsó, esuv. *purža*, csag. *burčak* | *csikó*, esuv. *tirqa* | *dísznő*, tör. **toñuz*, esuv. *šisna* | *kancsó*, csag. *končak* | *korsó*, tör. **korčak* | *koporsó*.

jak. *kourzak* || *ocsá*, tat. *walčék* | *sarú*, csag. *čaruk* | *válú*, csuv. **vola*, *volak* || *bölcső*, csag. *belšik* | *gyeplő* és *gyeplő*, tör. **jplik* | *gyűsző* és *gyűszű*, oszm. *jüksük* | *gyűrő* és *gyűrű*; *szérő* és *szérű*, csuv. *šürü*, oszm. *jzüük* | *söprő* és *söprű*, oszm. *šeprek* | *ünő*, csuv. *inü*, oszm. *inek*.

2. Rövid magánhangzók.

A török *á* hangból a magyarban vagy *á* lett, vagy ha megmaradt rövid hangzónak, *a* lépett helyébe. A régibb kölesönvételekben egy ideig még élhetett az eredeti *á* hang, a míg a magyar nyelvnek is meg volt ez a hangja; az eredeti szavak *á* hangjával együtt azután az idegen szavakban is *á* vagy *a* lépett a helyébe. Az oszmanliból újabban átvett szavak *ü* hangja helyébe azonnal *a* lépett. Ilyen eredetű az *a* a következő szavakban: *alma*, *balta*, *basa*, *dára*, *gyapjú*, *kantár*, *kaftán*, *karó*, *papucs*, *sarú*, *tanú* stb.

A zárt *e* (= *ē*) hangnak majd *e*, majd *ē* felel meg a magyarban, sőt *e* két hang néha ugyanazon szóban is váltakozik egymással: *kécske* és *kecske*, *mécses* és *mecset*, *tenger* és *tengér*. Mindig *ē* vagy *ö* hangzik (az *e*-ző nyelvjárások kivételével) ezekben: *betű* és *bötű*, *gyeplő* és *gyöplő*, *gyertya* és *gyortya*. Viszont a nyílt *e* állandó ezekben: *sereg*, *teknő*. Az *ē* helyébe sok szóban *ö* lépett: *görény*, v. *ö. gerény* MA.; *körte*, *körtvély* v. *ö. kerthvel* okl., *keruel-fa* Schl. Szj.; *ökör*, v. *ö. eker* Jord. c., *evker* Corn. c. Helt. E szavak egy része *ö* hanggal jöhetett át a törökből s ez esetben az *ē*-s alak dialektikus változat; pl. *ökör*, tör. *öküz*; *söpör*, tör. *söpür*.

Az *i* mindig *i*-ből vagy a mélyhangúakban *î* (*ē*)-ből lett: *bilincs*, *csibuk*, *csikó*, *csizma*, *düznő*, *findsa*, *ibrik*, *iker*, *tiló*, *tinó* stb. Az *i*-ből néha *ü* lett: *gyümölcs*, csag. *jimiš*, v. *ö. gimile* HB. s a régi nyelvben még gyakran *gyimilcs* | *ünő*, csuv. *inü*, oszm. *inek*, v. *ö. inó* Ap. c., *ine* RMNy. | *üröm*, v. *ö. irem* Sylv. Kár.

A török eredetű szavak mai *o* hangja legtöbb esetben *u*-nak felel meg, mely az eredeti szavak *u* hangjával együtt vált nyiltabbá:

borjú, oszm. *buzaçu*, csuv. *peru* | *borsó*, csag. *burčak*, csuv. *purža* | *homok*, oszm. *kum*, jak. *kumax*, v. *ö. hamuk* oklev. | *korom*, oszm. *kurum*, csuv. *xorom* | *olló*, oszm. *uluk* | *orr*, *orgazda*, oszm. csag. *ourü*, v. *ö. vr* B. Debr. c., *wroz* Jord. Erdy c. -- E mellett gyakran török *o*-nak felel meg a magyar *o*: *bor*, ujj. *bor* | *bors*, csag.

borc | *koboz*, oszm. *koboz* | *kos*, oszm. *koç* | *tor*, csag. *tor*. — Az eredeti *u* hang csak egy-két szóban maradt meg: *buzogány*, oszm. *buzdu-gan* | *tulok*, csag. *turuk*; és *i*-ből lett *u* ebben: *szunyog*, oszm. *sinek*.

A szó végén a magyar nyelv a rövid magánhangzók közül az *a*-t és *e*-t kedveli legjobban; evvel végződnek a török eredetű szavak is, bármilyen hanggal volt az átadó nyelvben: *alina*, *balta*, *búza*, *gyáva*, *hangya* (ebből: *hangyál*); *gyenge*, *kecske*, *kefe*, *körte* (ebből: *körtvély*) *teve*. A palócz nyelvjárások zárt *ē*-t ejtenek az *ekē*, *kejē*, *korfē*, *tevē* szók végén. Csak két újabban átvett szó végződik *i*-re: *deli* és *tepsi*, *tepszi*.

3. Mássalhangzók.

A mássalhangzókat illető legfontosabb változások a következők:

A szó elején álló magyar *gy*-nek a török nyelvben *j*-nek felel meg; ezzel szemben a csuvas nyelv gyakran *š*-t mutat, ez azonban későbbi fejlődés az eredeti *j*-ből:

gyapjú, oszm. *japak* | *gyarló*, csag. *jarlık* | *gyász*, oszm. csag. *jas* | *gyáva*, csag. *jaba*, *java* | *gyékény*, csag. *jeken* | *gyenge*, csag. *jengi* | *gyöngy*, csag. *jınzú*, oszm. *inzi* | *gyűrű*, oszm. *jour*-, *jogur* | *gyümmöcs*, oszm. *jemis*, csuv. *šimis* | *gyűrű*, oszm. *jüzük*, csuv. *šürü* | *gyűszű*, oszm. *jüksük* | *gyom*, csuv. *šom* | *gyűrtya*, csuv. *šorda*.

Néhány szóban a csuvas *š*-vel szemben a magyarban *sz* áll: *szél* csuv. *šil*, oszm. *jel*; *szérű*, csuv. *šürü*; *szöllő*, csuv. *širla*; *szűcs*, csuv. *šülčē*. Tehát e szavak akkor kerültek a magyarba, midőn a csuvasban a *j*:*š* változás már végbement; míg az előbbieket régebben vétettek át, vagy más nyelvből jutottak a magyarba.

A szókezdő magyar *s* az átadó török nyelvben részint *č*, részint *s* volt; ez utóbbiból csak magashangú szavakban lett *š* (talán a csuvas *š*-ből): *saru*, csag. *čaruk* | *sereg*, csag. *čerig*, csuv. *šara*, cred. **šarū?* | *süveg*, csuv. *šélék* | *söpör*, oszm. *šüpür*, csag. *šöpür*.

A szó belsejében álló mássalhangzók közül figyelmet érdemel az *r*; vele szemben a legtöbb török nyelv *z*-t mutat, csak a csuvasban lett a két magánhangzó között álló *z*-ből *r*, s a magyar nyelv ezt az alakot vette át:

borjú, csag. *buzagu*, csuv. *buru* | *gyűrű*, oszm. *jüzük*, csuv. *šürü* | *iker*, csag. *ikiz*, csuv. *iger* | *írni*, oszm. csag. *jaz*, csuv. **jir-* | *karó*, csag. *kazuk* | *ökör*, oszm. *öküz*, csuv. *vigur* | *tenger*, csag. *tergiz*, oszm. *deřiz*.

Egyébként az egyes mássalhangzók ugyanolyan változásokon mentek keresztül, mint az eredeti magyar szavakban: az *aggyag* szó *gy*-je *ly* (ered. *lf*)-ből lett, tör. **alfik*, oszm. *alîi*; a török *ğ*-ből a magyarban a hozzá hangzásra nézve leginkább hasonló *gy* lett: *hanggya*, oszm. *karînja*; *gyöngy*, oszm. *inđi*. A két magánhangzó között álló *d*-ből *z* lett ezekben: *búza*, csag. *budaj*, oszm. *bogdaj*; *tűzok* csag. *tugdak*, *tujdak*. Az *l* után álló *s*-ből *cs* lett ebben: *bölcső* csuv. *belsik*.

II. Szláv eredetű szavak.

A szomszédos szláv nyelvek a honfoglalás kora óta, mondhatjuk állandó hatással vannak a magyar nyelvre.* Természetes, hogy e hatás a keresztényiség első századaiban volt legerősebb, midőn a földművelés és ipar, másrészt az állami és vallási élet új fogalmaival együtt az idegen szavak is tömegesen vétettek át. A legtöbb szláv eredetű szó tehát ebből a korból való, s a nyelv, melyből átvették, minden valószínűség szerint az ószlovén nyelv.** Így nevezik azt a kihalt nyelvet, melyet a pannóniai szlovének beszéltek, a kik lassanként teljesen beleolvadtak a magyar népbe.

* A szláv eredetű szavakra nézve főforrásunk még mindig MIKLOSICH műve: *Die slavischen Elemente im Magyarischen* (1. kiad. Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 21. k. Wien, 1871. 2. kiad. Wien und Teschen, 1884; ism. Ungarische Revue, XV. k.). Az átvételek koráról és fontosabb hangtani kritériumairól szól ÁSBÓTH OSZKÁR értekezése: A szláv szók a magyar nyelvben (Értekezések a nyelv- és szép tud. köréből, XVI. k. 3. sz.). V. ö. még: ÁSBÓTH OSZKÁRTÓL, Szlávtság a magyar keresztény terminológiában (Ny. K. XVIII. k.).

** E szavakon gyakran egész világosan látjuk, hogyan történt a lassú alkalmazkodás a magyar nyelv hangalakjához; így pl. az ószl. *milostî* szó a HB. korában még változatlanul hangzott a magyarban: *miloszt*, s csak később vált nyiltabbá az *o*, s alkalmazkodott hozzá az első szótag magánbangzója; az *angyal* szó az ószl. *andjelü*-ből lett, a nyelvelmékek gyakran így is írják: *angel* HB. NémGl. Dom. Tel. Sánd. e., ebből lett a hangzóilleszkedés hatása alatt előbb *angyol*, így olvassuk a KT. újonnan felfedezett töredékében; végül nyiltabbá válván az *o*, lett *angyal*. Az ószl. *nevolja* szóból a magyarban is előbb *nevolja* Corn. Dom. e., vagy az első szótag hangzójának illeszkedésével *navolya* Ehr. e. lett, végül nyiltabbá vált az *o* a mai *nyavalya* alakban.

Az ószlovén nyelv szavai oly korban jutottak a magyarba, midőn a nyelv hangalakja épen fontos változáson megy vala keresztül, főleg a rövid magánhangzók tekintetében; az új szavak is belejutottak e hangváltoztató áramlat sodrába, s ezek is ugyanazon fejlődésen mentek át, mint nyelvünk eredeti szókincse. A rövid magánhangzók egy fokkal nyiltabbakká váltak, az ószlovén nyelvnek ú. n. irrationalis (*ū* és *ī*) hangjai pedig, melyek a kiejtésben talán még rövid *u* és *i* hangnak hallatszóttak, szó végén állva ugyanolyan sorsra jutottak, mint a magyar nyelvnek tövégi magánhangzói, (melyek ekkor még szintén megvoltak), vagyis nyom nélkül eltűntek. E mellett az ószlovén nyelv szavai más tekintetben is alkalmazkodtak a magyar nyelv hangalakjához; a két mássalhangzós szókezdetet egyszerűsítette a magyar kiejtés, s a szók vége is a magyar nyelvben szokásos alakot vette fel.

Az ószlovén nyelven kívül más szláv nyelvek is hatottak a magyarra; főleg a szerb-horvát, az újszlóven s némileg a tót és cseh nyelvek is. Ezeknek szavai akkor jutottak a magyarba, midőn mai alakja már megállapodott, s így nem is történtek velük ugyanazok a változások, mint az ószlovén nyelv szavaival, csupán alkalmazkodniok kellett a magyar nyelv hangalakjához.

1. Hosszú magánhangzók.

A hosszú magánhangzók leggyakoribbak a tő első tagjában; ilyen helyzetben ugyanis az átadó nyelv rövid magánhangzójának is gyakran hosszú felel meg, s ezt sok esetben a hangsúly hatása okozhatta. Így felel meg a szláv nyelvek *ā* hangjának rendszeren *á* s az *i*-nek *í*. Minthogy azonban az *ā* hangsúlytalan szótagban is előfordul (pl. *úbráz*, ószl. *obrazŭ*; *apáca* szlov. *opatīca*, ép úgy mint *málna*, szlov. *malīna* stb.): ÁSBÓTH nézete szerint a mi jövevényszavaink arra vallanak, hogy az ószl. *a* hang az átvétel korában hosszú volt.

Külön figyelmet érdemelnek az *ē*-féle hangok, valamint az *ó*, *ő* története.

Az idegen eredetű szavakban nem beszélhetünk oly értelemben kétféle *é* hangról, mint az eredetiekben, noha használatra nézve ép oly különbség van köztük. Az irodalmi nyelvben egy-

aránt *é*-vel irt szláv eredetű szavakat nyelvjárásaink majd a nyílt, majd a zárt *é*-nek megfelelő hanggal ejtik, s ebben a tekintetben is majdnem teljesen egyöntetűen járnak el nyelvjárásaink, csak néhány szóban ingadozó az *é* ejtése: *répa*, v. ö. *r'épa* Ráb., de: *rípa* Ft.; *széna* v. ö. *sz'éna*, Ráb., de: *szína* Ft.

A nyíltabb *é* hang néha az átadó nyelv rövid *e* hangjából lett:

szemét, ószl. *sümeti*. De néha eredetileg is hosszú a magánhangzó (*é*): *bérmál*, újszl. *bérmati*; *déd-anya*, ószl. *dédü*; *kondér*, ószl. *kondérü*; *príbék*, ószl. *prébégü*. Mindig a nyíltabb hangot ejtik midőn az *é* hangzooilleszkedés útján keletkezett: *cseléd*, ószl. *čeljadi*; *göröncsér*, ószl. *grīničari*; *jércze*, tót *jarica*; *veréb*, ószl. *vrabij*; *zsellér*, újszl. *željar*. Így keletkezett a *kérésztjén* és *tömjén* szók *é*-je is (ószl. *krüstijanü*, *tīmjanü*), de ezeket *í*-vel is ejtik a *széginy*, *ediny*-félék analogiájára: *körösztiny*, *tömjín*.

Az *i*-vel váltakozó *é* áll az ószlovén *é* hanggal, s *én* és *in* az orrhangú *e*-vel szemben:

csép és *csíp*, újszl. *cěp* | *csév* és *csív*, *csíve*, ószl. *cěvi* | *lěp* és *líp*, ószl. *lěpü* | *méh* és *mí* (uterus), ószl. *měhü* | *mězga*, újszl. *mězga* | *néma* és *néma*, ószl. *nemü* | *német* és *nímet*, ószl. *němicī* | *aczell* és *aczell*, ószl. *ocělü* | *ebéd* és *ebíd*, ószl. *obědū* | *beszéd* és *beszíd*, ószl. *besěda* | *szomszéd* és *szomszíd*, ószl. *sasědū* || *ménta* és *mínta*, ószl. *měta* | *pénte* és *píntek*, ószl. *peťükü* | *péNZ* és *pínz*, *píz*, ószl. *pěnczi*.

Az átadó nyelv *i* hangjának állandó *í* felel meg a magyarban: *csíz*, es. *čiz*; *zsir*, újszl. *žir*.

Az *ó* szó belsejében rendszerint *av*, *ov*, néha *ol* szótagból fejlődött:

csóka, szrb. *čavka* | *lócza*, ószl. **lavica* | *pólya*, újszl. *povijalo* | *póráz*, ószl. *povrazü* | *pózna*, v. ö. tót *pavuz* | *róna*, ószl. *ravinü* | *darócz*, ószl. **deravičī* | *motóla*, szrb. *motovilo* | *piócza*, ószl. *pijavica* | *pokrócz*, ószl. *pokrovicī* || *csónak* és *csolnak*, újszl. *čolnek* | *pócz* és *polecz*, újszl. *polica*. Ugyanilyen eredetű az *ó* e két szóban: *csó* (és *csév*), ószl. *cěvi* | *lőcs*, tót *liev*, *levca*.

Szó végén a hosszú magánhangzók közül leggyakrabban *ó* áll s vagy rövid *o*, *a* hangból, vagy pedig *av* szótagból lett:

szajkó, szrb. *sojka* | *nyoszolyó* (és *nyoszolya*), ószl. *nosilo* || *pondró*, es. *poudrav* | *poroszló* (a régi nyelvben *porosztó*), szrb. *pristav* | *zászló* (a régi nyelvben *zásztó*), szrb. *zastava*.

Két szó végén az *oj*, *aj* diphthongusból *é* lett: *gané* (és *ganaj*), ószl. *gnoj*; *karé* (és *karaj*), ószl. *kraj*.

2. Rövid magánhangzók.

A szláv eredetű szavak átvételének régiségét bizonyítja az a körülmény is, hogy a rövid magánhangzók nagyrészt végig mentek azon a változáson, melyet eredeti szavainkban láttunk, t. i. egy fokkal nyiltabbá váltak. Így lett az ószlovén *o* hangból *a*, az *u* és *ü*-ből *o*; az ószl. *e* (= *ě*) hangból is rendszeren *e* lett, bár sok szóban megmaradt az *ě* hang. Az *i* rendszeren megmaradt, s csak egy két szóban lett belőle *ě*; de az *ī* hangból mindig *ě* lett.

Ószl. *o*: magy. *o*: Igen gyakori változás; a sok közül álljon itt e néhány példa: *ablak*, újszl. *oblok*; *abrák*, ószl. *obrokū*; *akna*, ószl. *okno*; *apáca*, újszl. *opatica*; *bab*, ószl. *bobū*; *bajnok*, szrb. *bojnik*; *gabona*, ószl. *gobino*; *kakas*, ószl. *kokoš*; *kalács*, ószl. *kolač*; *lapát*, ószl. *lopata*; *pad*, ószl. *podū*; *panasz*, ószl. *ponosū*; *patak*, ószl. *potokū*; *rab*, ószl. *robū*; *szabad*, ószl. *svobodī*; *darab*, újszl. *drob*; *asztag*, ószl. *stogū*; *szombat*, ószl. *šabota*.

Ószl. *u*: magy. *u*: *csoda* és *csuda*, ószl. *čudo*; *koma*, ószl. *kumū*; *konyha*, újszl. *kuhja*; *mohar* és *muhar*, szrb. *muhar*; *ozsonna* és *uzsonna*, szrb. *užina*, *szoknya*, szrb. *suknja*. Az ószláv nyelv *ū* hangja rövid *u*-nak hangzott s a magyarban ebből is *o* lett: *bodon*, ószl. **būđūnū*; *bozfa*, *bodza*, ószl. *būzū*; *doh*, ószl. *dlūhū*; *moh*, ószl. *mūhū*; *rozs*, ószl. *rūžī*; *onoka* és *unoka*, ószl. *vūnukū*; *dolog*, ószl. *dlūgū*; *abrosz*, ószl. *obrusū*; *gonosz*, ószl. *gnusū*; *vánkos* és *vánkus*, újszl. *vaujkuš*; *karácsony*, ószl. **kračunū*, v. ö. tót *kratūn*; ide sorozandó a *-nok* végsozótag régibb magyar *-nik* helyett ezekben: *bajnok*, *komornok*, *pohárnok*, *tárnok*, *udvarnok*, melynek ószl. *-nik* felel meg, v. ö. *komornjik*, *udvornik*. A *pokol* szó első tagjában az ószl. *ī*-ből lett a hangzóilleszkedés hatása alatt előbb *u*, azután *o*; ószl. *īkltū*, v. ö. *pučul* HB.

Ószl. *e*: magy. *e*: *beszéd*, ószl. *besēda*; *cseléd*, ószl. *čeljadī*; *cser*, ószl. *cerū*; *deres*, újszl. *deres*; *lepény*, ószl. *lepen*; *repce*, újszl. *rēpica*. Gyakran váltakozik az *ě* és *e* ugyanazon szóban: *lencse* és *lēncse*, ószl. *lēsta*; *pecsenye* és *pēcēnye*, szrb. *pečenja*; *petrénce* és *pētrēnce*, tót *petrenec*; *rend* és *rēnd*, *rōnd*, ószl. *redū*; *zsellér* és *zsellēr*, újszl. *željar*.

Ószl. *i* vagy *ī*: magy. *ī*, *ü*: *déák* és *diák*, ószl. *dijakū*; *vényige*, újszl. *vinika*; *gölyva* (és *golyva*), újszl. *gliva* | *csebér* és *csöbör*, ószl. *čibrū*; *eczét* (v. ö. *ecztēt*), ószl. *ocitū*; *kérészt*, ószl. *kristū*; *lén* és *lēn*, ószl. *linū*; *ősztön*, ószl. *ostīnū*, v. ö. *eszten* Helt. Pázm. Kár.; *péczer*, ószl. *pīsarī*; *tömlöcz*, ószl. *tīmūca*, v. ö. *tīmmuc* HB. *temlec* NémGl. Jord. Érdy c.

Az újabb átvételek hangalakján nem történt meg ez a változás; így az újszlovén, tót és szerb nyelvek *o* hangjának a magyarban is *o* felel meg, pl. *bosnyák*, szrb. *bošnjak*; *kocsány*, szrb. *kočan*; *kosár*, szrb. *košar*; *mozsár*, újszl. *možar*; *pojácsa*,

szrb. *pogača*, stb. — Néha az ószlovén *o* is változatlanul maradt, főleg *l*, *r* előtt: *oltár*, ószl. *olūtari*; *bojár*, ószl. *boljaru*; *moly*, ószl. *molī*; *morva* ószl. *morava*. Nem vált nyiltabbá az *o*, midőn *n* előtt áll, s ószlovén *a*-nak felel meg ezekben: *bolond*, *porond*; *dorong*, *korony*; *abroncs*.* Továbbá változatlanul maradt a szó utolsó tagjában, annál is inkább, mivel ily helyzetben az eredeti szavakban sem vált nyiltabbá a magánhangzó. Így maradt meg az *o* a következő szavakban: *zálog* (nyelvemlékeinkben többnyire *zálag*, tehát a mai alakban az idegen hatásnak ismétlődése mutatkozik, v. ö. *apastal*, *apostal* s ma megint csak *apostol*); *akol*, *szobor* stb.

Az *ē* állandó *e* szavakban: *mēgye*, szrb. *medja*; *pěcsét*, ószl. *pecatī*; *vedér* és *vödör*, ószl. *vedro*; továbbá a mélyhangú szavakban: *běrena* és *borona*, szrb. *lrana*; *szērda*, ószl. *srēda*; *szěcska*, tót *sečka*. Az ószl. *ę* hangnak *en* felel meg ezekben: *gěrēnda*, ószl. *gręda*; *szěrěncse*, ószl. *sūręšta*.

Az *u* is változatlan maradt az újabb átvételekben: *csuka*, tót *šćuka*; *duda*, szrb. *duda*; *dunya*, tót *duhna*; *kucsma*, ószrb. *kučīma*; *kukac*, horv. *kukec*; *puska*, szrb. *puška*; *zubony*, szrb. *zubun* stb. Az ószl. *u* megmaradt *l* előtt: *kules*, de Erdélyben *kolcs*, *kócs*, ószl. *ključī*; *uccza*, ószl. *ulica*, v. ö. *wlcza* Keszt. Kules. c. Az *a* hangból rendszeren *on*, *om* lett a magyarban, de *k* és *g* előtt *un* (ill. *ux*)-nak hangzik: *munka*, ószl. *maka*; *durung* és *dorong*, ószl. *dragū*.

Az ószlovén *i* hang rendszerint nem lett nyiltabbá; pl. *iga*, *ikra*, ószl. *igo*, *ikra* stb.; *pünkös*d, újszl. *binkūsti*, v. ö. *pinkest* Erdy c., *pinköst* Döbr. c.

A szláv nyelvek *á* hangjának, ha nem lett *á* belőle, mindig *a* felel meg a magyarban, pl. *gatya*, szerb *gaće*; *haluska*, tót *haluška*; *harisnya*, tót *harušna* stb.

A mai rövid hangzók gyakran magánhangzóilleszkedés útján keletkeztek; így lett a szláv nyelvek *e*, *i* hangjából mély-

* ÁSBÓTH (Szláv szók a magyar nyelvben, 18. s köv. II.) úgy magyarízza ezt az *o* hangot, hogy az *a* hang az ószlovén nyelvben orrhangú *u* volt, s a magyarban *un*, *um* alakban vétetett át; s ez az *u* magyarízza meg a mai *o*-t (v. ö. *golomb* NySz.) A *munka* és *durung* szavakban e szerint az *rk*, *rg* hangkapcsolat csak megőrizte az *u*-t.

hangú szavakban *o*, *s* nyiltabbá válva *a*; viszont az *o*, *a* hangból magashangú szavakban *e*, *ë*; pl.

borotva, ószl. *brítva*; *molnár*, szerb. *mlinar*; *kocsonya*, cs. *kočenina*; *csoroszlya*, ószl. **créslo* | család, ószl. *čeljadi*; *csata*, ószl. *četa*; *malaszt*, ószl. *milostī*; *nyaralya*, ószl. *nevolja*; *vacsora* ószl. *večerja* || *ebéd*, ószl. *obēdū*; *eczet*, ószl. *ocitū*; *jegénye*, szerb. *jašnjed* stb.

Az ószlovén nyelvnek két orrhangú magánhangzója is volt: *a* és *e*. Mivel a magyar nyelvben orrhangú magánhangzók nincsenek, az ilyen szótagban magánhangzót és orrhangú mássalhangzót ejtettek, és pedig ajakhangok előtt *m*-t, foghangok előtt *n*-t, torokhangok előtt *r*-t. Így lett az *a* hangból a magyarban *om*, *on*, *or*, (néha *am*, *ur*); az *e*-ből *em*, *en*, vagy *en*, de *én* is.

gomba, ószl. *gaba*; *otromba*, ószl. *trāba*; *szombat*, ószl. *šabota*; *szomszéd*, ószl. *šasēdū*; *tompa*, ószl. *tapū*; | *galamb*, ószl. *galabū* | *koncz* ószl. *kašū*; *kondor*, ószl. **kađri*; *bolond*, ószl. *blādū*; | *parancsol*, ószl. *poračiti* || *donga*, ószl. *daga*; *konkoly*, ószl. *kačoli* | *munka*, ószl. *muka*; *durung*, ószl. *dragū*.

gērēnda, ószl. *grēda*; *leucse*, ószl. *lęsta*; *péntek*, ószl. *pečhku*. *rēnd*, ószl. *ređū*; *szērēncse*, ószl. *šresta*; *szent*, ószl. *svetū*.

A szláv eredetű szavak első tagjának rövid magánhangzója igen gyakran úgy keletkezett, hogy a magyar kiejtés könnyíteni akarva a két mássalhangzós szókezdeten, vagy elébüik, vagy a mi gyakoribb, közējük egy rövid magánhangzót tett. Ez a magánhangzó eredetileg mindig a következő szótagéhoz hasonló lehetett (a szláv eredetű szavak kedvelik, hogy a két első szótag magánhangzója egyforma legyen; v. ö. *malaszt* e h. *miloszt**, *milaszt*, *ábráz* e h. **obráz*, *abráz*). De a régibb átvételekben a járulékhangzó idővel a többi hasonló magánhangzókkal együtt gyakran nyiltabbá vált, pl. az ószl. *sluga*-ból nyelvünkben előbb *szuluga*, *szulga* lett (l. NyK. XVIII:364), később pedig *szolga*. Az *ë* csak mélyhangú szavakban áll. Példák:

a: *asztag*, ószl. *stogū*; *asztal*, ószl. *stolū*; *barát*, ószl. *bratū*, v. ö. *bratym* HB.; *darab*, újszl. *drob*; *ganaj*, ószl. *gnoj*; *kalász*, ószl. *klasū*; *kalapács*, v. ö. cs. *klepač*; *palást*, ószl. *plašti*; *paraszt*, ószl. *prostū*; *szapora*, ószl. *sporū*.

o: *bolond*, ószl. *blādū*; *borona* (és *bērēna*), szerb. *brana*; *csorba*, újszl. *šērba*; *dolog*, ószl. *dlügū*; *dorong*, ószl. *dragū*; *gonosz*, ószl. *gnusū*; *goromba*, ószl. *grābū*, v. ö. *gromba* MA. Gel.; *kovász*, ószl. *kvasū*.

e: *cserép*, ószl. *črēpū*; *cseresnye*, és *csērēsnye*, ószl. *črēsnya*; *geréblye*, újszl. *grablje*; *egres*, szerb. *greš*; *kelepcze*, ószl. *klepica*; *reréb*, ószl. *vrabij*.

ë: *bërena* (l. o-nál); *ëszkába*, ószl. *skoba*; *ëszterha*, ószl. *strêha*; *gerënda*, ószl. *grëda*; *këreszt*, ószl. *krëstü*; *szerda*, ószl. *sreda*; *szerëncse*, a régi nyelvben: *szerëncsa*, ószl. *sürësta*.

Néha *i* ez az ejtéskönnyítő hang, és pedig *s*, *zs* vagy *sz* előtt, bár ilyenkor is váltakozik *e*-vel: *ispán*, v. ö. *espan* Döbr. c; *istrázsa* és *ëstrázsa*; *iszkába* és *ëszkába*; *isztina* és *ësztëna*. Állandóan *i* ez az ejtéskönnyítő magánhangzó akkor, ha a rá következő szótagban *i* van: *giliszta*, újszl. *glista*; *hirip*, cs. *hřib*; *kilincs*, cs. *klinec*; *zsilip*, újszl. *žlëb*; továbbá ebben a szóban *király*, ószl. *krali*, v. ö. *keral* Zvon. stb.

Szó végén a magyar nyelv a rövid magánhangzók közül csak az *a*-t és *e*-t kedveli; így tehát bármilyen magánhangzóval végződik a szláv szó, a magyarban a mélyhanguakban *a*, a magashangúakban *e* lett belőle. A szóvégi *a*-nak megfelelhet az átadó nyelvben *a* vagy *o*, az *e*-nek pedig *e* vagy *a*. Az ószl. *ü* hanggal szemben is néha *a*-t látunk a magyar szó végén; ezekről azonban Ásbórn (Szláv szók, 32. s köv. II.) kimutatja, hogy a magyar *a* nem az *ü* hangból lett. Az ide tartozó szavak legnagyobb része melléknév: *buja*, *drága*, *garázda*, *goromba*, *néma*, *puszta*, *ritka*, *szapora*, *tiszta*, *tompa*; mindezekben az *a* a nőnemű vagy semleges alak *a*, *o* hangjából lett, tehát a magy. *néma* nem a himnemű *nëmü*, hanem a nőnemű *nëma*, vagy semleges *nëmo* alaknak felel meg. A *koma* és *unoka* főnevek szintén a nőnemű *kuma*, *vnuka* alakok másai.

Az *a*, *e*-re végződő szláv eredetű szavak közül példakép álljanak a következők:

csorba, újszl. *šërba*; *csorla*, ószl. *črëda*; *iszkába*, ószl. *skoba*; *gomba*, ószl. *gaba*; *taliga*, ószl. *telega*; *bolha*, ószl. *blüha*; *paprika*, szerb. *paprika*; — *dézma*, szerb. *dežma*; *szikra*, ószl. *iskra* || *csoda*, ószl. *čudo*; *iga*, ószl. *igo*; *zabola*, tót *zubadlo*; *szëna*, ószl. *sëno*; *akna*, szerb. *okno*; *tészta*, ószl. *tësto*.

geréblye, szerb. *grablje*; *pecsenye*, szerb. *pecsenje*; *perje*, ószl. **pyrije* || *berkénye*, szerb. *brekinja*; *cserésnye*, ószl. *črësnja*; *dinnye*, ószl. *dynja*; *gerlicze*, ószl. *grülica*; *lencse*, ószl. *lešta*.

3. Mássalhangzók.

A szláv eredetű szavak mássalhangzóival kevés változás történt, a míg a magyar nyelvben meghonosodtak.

Az *s* (= *sz*) hangból néha *cz* lett: *czimbora*, ószl. *sebrü*; *czirok*, újszl. *sirek*; *martalócz*, újszlov. *martolos*. A szókezdő *c*-nek

pedig néha *cs* felel meg a magashangú szavakban: *csēs*, újszl. *cec*; *cserfa*, ószl. *cerü*; *csép*, újszl. *cép*; *csév*, ószl. *cévī*.

A szókezdő mássalhangzókkal a legfontosabb változás a miatt történt, hogy a magyar nyelv nem tűr két mássalhangzót, a szó elején, míg a szláv nyelvekben igen gyakori az ilyen szókezdet. Ezen négyfélekép segít a magyar kiejtés.

1. Elhagyja a két mássalhangzó egyikét, különösen akkor, ha spirans áll explosiva előtt, így lesz az *šč*-ből mindig *cs*: *csáva*, szrb. *šava*: *csorba*, újszl. *šerba*; *csuka*, újszl. *šuka*; továbbá: *gánicza* újszl. *žganeč*; *kopasz*, ószl. *skopiči*.

2. Egy magánhangzót tesz a két mássalhangzó elé (rendesen *st* elé): *asztal*, ószl. *stolū*; *asztag*, ószl. *stogū*; (*udvar*, ószl. *dvorū*?) stb.

3. Egy magánhangzót tesz a két mássalhangzó közé, akkor, ha egyikük folyékony vagy orrhang: *barát*, ószl. *bratū*; *ganaj*, ószl. *gnoj*; *gülszta*, szrb. *glīsta*; *gereben*, ószl. *grebenī* stb.

Ez utóbbi esetben, kivált háromtagú szókban, idővel el is maradt, a második magánhangzó, ha utána csak egy mássalhangzó következett; tehát pl. ószl. *sluga*: *szuluga*: *szulga*, *szolja*; ószl. *slama*: **szalama*: *szalma*; ószl. *srēda*: *szerēda*: *szerda*. Az ilyenekben tehát látszólag hangátvetés történt, ha csak az ószláv alakot vetjük egybe, a mai magyar hangalakkal (l. ÁSBÓTH, NyK. XVIII:364).

A szó belsejében álló mássalhangzókkal kevés változás történt; nagyjából úgy változtak, mint az eredeti szókinés mássalhangzóit. Tudjuk, hogy a magyar nyelv szótag és szó végén nem ejti a *h*-t; a szláv eredetű szavakban is elmaradt e hang, habár az irott nyelv több esetben maig megőrizte: *pele*, ószl. *plihū*, v. ö. *peleh* ACser., *peľh* Pázm.; ugyanebből lett hangátvetéssel a *pehely* szó; továbbá *doh*, *moh*, *potroh*, a kiejtésben így hangzanak: *dó*, *mó*, *potró*. A szó belsejében hangátvetéssel került a szótagvégi *h* a szótag elejére ezekben: *dunyha*, cs. tót *duhna*; *tcher*, *terhes*, ószl. **ercha*, újszl. *trh*.

Az *s* explosiva hanggá (*cz*) válik *k* előtt és *n* után: *baraczk*, újszl. *breskva*; *koczka*, cs. *kostka*; *palaczk*, ószl. *ploskva*; *taraczk* és *taraszck*, ószl. **trēsķū* | *konzc*, ószl. *kašū*. — Az ószl. *št*-nek *cs* felel meg orrhang után: *lencse*, ószl. *lčsta*; *szerencse*, ószl. *sūrčsta*.

A szótagvégző *v*, mint láttuk, rendszeren beolvad az előtte álló magánhangzóba.

III. Német eredetű szavak. •

A szláv hatással egyidejűleg kezdődhetett már a német nyelv hatása is a magyarra; ez azonban kezdetben sokkal gyengébb volt, a mit legjobban bizonyít az, hogy a régi s a magyar nyelv egész területén elterjedt szavak közt sokkal kevesebb a német, mint a szláv eredetű. A régi nyelvben is sok ugyan a német eredetű szó; ezek azonban csak ideig-óráig éltek, s ma már nagyrészt az elavult szókinészhez tartoznak. A mai köznyelvben ismét igen sok a német szó; ezek viszont újabb átvételek, s világosan meglátszik rajtuk az idegen eredet.*

A régiebb német átvételek a királyság első századaiból valók, s ép ezért hangalakjuk megfejtésére csak a legritkább esetben kell az ófelnémet nyelvhez fordulnunk. Az átvétel idejekor a németek a középfelnémet nyelvet beszélték, s így legfeljebb ezt kell a német eredetű szókinész magyarozatában figyelembe vennünk. Ennél is fontosabb a bajor-osztrák nyelvjárás hangalakjának tekintetbe vétele, mert a magyar beszéd német szavai majdnem mind ebből a nyelvjárásból jutottak nyelvünkbe. Ezek a szavak alkalmazkodtak a magyar nyelv hangrendszeréhez, s majdnem csupán ez alkalmazkodás okozta változásokon mentek keresztül; csupán a legrégebbi átvételekben vált nyiltabbá egy-egy rövid magánhangzó.

Az irodalmi nyelv sok német szót vett át újabban is; ezek egyenesen a német irodalmi nyelvből jutottak át, s alakjuk alig is változott valamit. Az irott nyelv megőrzi az eredeti alakot, sőt néha a kiejtésben is változatlan marad az idegen hang: *krach*, *almanach* stb. Ez újabban átvett szavak még a két más-salhangzós szókezdetet is megtűrik: *kristály*, *próza*, *trucczra*, *tromf* stb.

1. Hosszú magánhangzók.

A fő első tagjában a németben is rendszeren hosszú a magánhangzó; e mellett még a rövideket is hosszúvá változtatta gyak-

* A német eredetű szavak rendszeres összeállítását a *Nyelvrő XXV.* kötetében kezdi meg MELICH JÁNOS. A német jövevényszavak kimutatásával foglalkoztak SIMONYI ZSIGMOND (*Német szövegek magyarosítása. Nyr. VII.*), és SZARVAS GÁBOR számos szómagyarozatában. V. ö. még VIZOLY ZAKARIÁS, *German elemek a magyarban.* (Déva, 1880.)

ran a magyarban az első szótagra eső erősebb hangsúly; ily módon lett a német *a* (= *â*) hangból a magyarban *á*, az *o*-ból *ó*, *u*-ból *ú*, s az *e*-ből *é*.

áltány, n. *altan*; *bál*, n. *ball*; *hárfa*, n. *harfe*; *ráspoly*, n. *raspel* | *kócz*, n. *kotze*; *kóstol*, n. *kosten* | *czukor*, és *czúkor*, n. *zucker*; *csúz*, n. *schuss* | *czéh*, n. *zech*; *pék* n. *beck*; *spék*, *spékelni*, n. *speck*.

A német eredetű szavak *é* hangja majdnem mindig a nyiltabb *é*-k közé tartozik, bármilyen eredetű. Legtöbb esetben rövid *e* vagy *e* felel meg neki a németben: *érez*, n. *erz*; *héber*, n. *heber*; *prém* (és *perem-e*) n. *bräme*. Néha az *ei* diphthongusból lett a magyarban *é*: *czégér*, n. *zeiger*, de újabban már *czáger* alakban vették át; *mér-föld*, régi nyelvben *mél-föld*, n. *meile*; *réf* (és *röf*), n. *reif*. Sőt német *i*-vel szemben is állandó *é* áll e két szóban: *czérna*, n. *zwirn*; *péllda*, n. *bild*. A *gyémánt* szó a kfn. *díemant* alaknak felel meg; a régi nyelv *démant* és *dimant* alakokat ismer. Az *i*-vel váltakozó *é* csak e néhány szóban van: *czél* és *czil*, n. *ziel*, kfn. *zil*; *rét* és *rít*, n. *ried*, kfn. *riet*; *kémény*, a kfn. *kémín* alakból; s a régi nyelv *glít*, *glét* szavában, n. *geleit*. A szó utolsó tagjában a német nyelv hangsúlytalan *el*, *er* szótagjából gyakran *ély*, *ér* lett az *él* és *ér* végű főnevek analogiájára: *bordély*, *kastély*, *fustély*; *erkély*, *rostély*, *pánczél*; *czégér*, *gallér*, *gyömbér*, *ledér*, *sódér*, *tallér*; s ezekhez sorakoznak: *borbély*, n. *barbier*; *fortély*, n. *vorteil*; *erszény*, kfn. *äserin*. A mélyhangú szavakban néha illeszkedett ez a végszótag *s ár*, *ály* lett belőle: *boglár*, *kasznár*, *krajczár*, *polgár*; *mordály*, *muskotály*.

Az *ó* szintén többféle eredetű; gyakran rövid *o*, vagy *ö* felel meg neki: *módi*, n. *mode*; *mór*, n. *mohr*; *trón*, n. *tron* stb. E mellett az *au*-ból is *ó* lett; e diphthongusnak a kfn.-ben rendszeren *ú* felel meg: *pór*, n. *bauer*, kfn. *bäwaere*, *búr*; *sróf*, n. *schraube*, kfn. *schrübe*, haj. *schrauf*; de a n. *lauge* szóból *lúg* lett. A német irodalmi nyelv *ā* hangjának is *ó* felel meg néhány szóban; ezek a bajor-osztrák nyelvjárásból jöttek át a magyarba, s e nyelvjárás az *ā* hang helyén a magyar *a*-nál valamivel zártabb hangot, *â*-t ejt, s ez hangzásra nézve a magyar hangok közül az *ó*-hoz áll legközelebb: *drót*, n. *draht*; *gróf*, n. *graf*; *hóhér*, osztr. *hâher*; *sógor*, n. *schwager*; *spórol*, n. *sparen*; *berdó*, n. *wer da*.

Az *al, ol, ul* szótagból is *ó*, az *él-ből* pedig *ő* lett, a mint ez az eredeti szavakban is gyakori: *bókony*, n. *balken*; *hódol*, *hódít*, a régi nyelvben *holdol*, *holdít*, n. *hold* és *hulden*; *sódar*, v. *ö. soldar* Gvad., n. *schulter*, *schulder* | *csődör*, n. *zelter*; *föld* és *föd*, n. *feld* (régente magyarul is *feld*).

A német szók végén már a középfelnémetben csak rövid magánhangzó állhatott; így tehát hosszú magánhangzóval végződő szó nem jött át a németből a magyarba.

A szokatlan szóvégi *ē* megnyult ezekben: *parádé*, *csokoládé*, *limonádé* (s analogiájukra *szafaládé* = *cervelat-wurst*).

Két szóban a mássalhangzós végű tőhöz a magyarban *ó* járult: *kohó*, n. *kuche*, a régi nyelvben *koh*; a mai *kohó* alak valószínűleg a ragos *kohot*, *kohon* és továbbképzett *koholni* alakok hatása alatt keletkezett; ugyanígy felel meg a ném. *zack* szónak a *csákó*, melyet régebben mindig így használtak *csákos süveg* és *csákós süveg* (Nyr. XII. 481).

2. Rövid magánhangzók.

A német nyelv rövid magánhangzói gyakran változatlanul jutottak a magyarba, s az *o*-nak *o*, az *u*-nak *u*, az *i*-nek *i* felel meg. E mellett a régibb átvételekben gyakran egy fokkal nyiltabbá vált a rövid magánhangzó, s az *u*-ból *o*, az *o*-ból *u* lett:

boglár, n. *buckler*; *font* és *funt*, n. *pfund*; *polgár*, n. dial. *purger*; *pont*, n. *punkt*; *torony*, n. *turm*; *ostrom*, n. *sturm*, v. *ö. strumlottak* Szab. Viad. || *bak*, n. *bock*; *gallér*, n. *koller*; *lat*, n. *loth*.

A német nyelv zárt *e* hangjának is legtöbb esetben nyílt *e* felel meg a magyarban: *erszény*, *erkély*, *herczeg*, *kehely*, *messzély*, *mestér*, *vers*, *czeller* vagy *zeller*; de megmaradt az *ē* a *persély*, *zsemlye* szókban, valamint a mélyhanguakban: *űrtály*, *tēa* stb. A *gönczöl* szó eredetije n. *künzel* (Nyr. XVII: 436), tehát ebben is nyiltabbá vált a magánhangzó.

A német *a* (= *á*) hangnak a régibb átvételekben rendszeren *u* felel meg, s ebben is a bajor-osztrák nyelvjárás hatását látjuk, mely ezt a hangot *ǣ*-nak ejti, s ez majdnem úgy hangzik, mint a magyar *a*: *bakter*, n. *wächter*, baj. *wächter*; továbbá: *balzsam*, *farsang*, *hurecz*, *kastély*, *kaszárnya*, *kasznár*, *pallér*, *pallos*, *salak* stb.

Az első szótag rövid magánhangzója a német eredetű sza-

vakban is néha csak ejtéskönnyítő hang: *garas*, n. *grosch(en)*; *palánk*, n. *plank(en)*; *ostrom*, n. *sturm*; *zománcz*, n. *schmalz*; s előtt ez az ejtéskönnyítő hang *i*: *isból*, *ispotály*, *ispita*, *istáp*, *istráng*, és *zsinór*, n. *schmur*.

Az *el*, *en*, *er* szóvégből mélyhangú szavakban *ol* (*oly*), *ony*, *or* lett: *ráspoly*, *tassoly* v. *tarsoly*, *zsámoly*, *fogoly-madár*; *bókony*, *puttony*; *bajor*, *czukor*, *kámfor*, *major*, *sógor*, *vándor*.

A szó végén a németben csak a hangsúlytalan *e* állhat; ebből a magyarban mélyhangú szavakban *a* lett: *dáma*, *hárfa*, *kánna*, *kártya*, *próba*, *ráma* stb. Ezen kívül az újabban s egyenesen az élő nyelvbe átvett német szavak *el*, *en* végzete helyébe a magyarban *li*, *ni* szótag lép: *bászli*, *kifli*, *fásli*, *krágli*, *mándli*, *pémzli*, *pukli*; *kasztni*, *vekní* stb.

3. Mássalhangzók.

Az az alkalmazkodás, melyen a német eredetű szavaknak át kellett menniök. a míg a magyar nyelv hangalakjához illeszkedtek, hozta létre a mássalhangzókön mutatózó változásokat is. Ez alkalmazkodás megtörtént mindazon szavakon, melyek egyenesen a nép nyelvbe mentek át, s onnan kerültek az irodalmi nyelvbe; ellenben az irodalmi nyelv átvételei rendesen változatlanul maradtak.

Első sorban a két vagy több mássalhangzós szókezdeten segített a magyar kiejtés, és pedig háromféle módon:

1. Elhagyja az egyik mássalhangzót: *czérna* n. *zwirn*; *czikkely*, n. *zwickel*; *font*, n. *pfund*; *sógor*, n. *schwager*, v. ö. *svógor* Helt.; *sejt*, n. *schlecht*.

2. Egy rövid magánhangzót tesz a két mássalhangzó közé, főleg az esetben, ha az egyik folyékony hang: *garas*, n. *grosch(en)*; *kalap*, n. *klapp-hut*; *perecz*, n. *pretz(en)*; *salak* n. *schlack(en)*; *saráglya*, n. *schragel*; *selejtes*, n. *schlecht*; *sérét*, n. *schrot*; *zsinór*, n. *schmur*; *czövek* n. *zweck*.

3. A rövid magánhangzó, és pedig rendesen *i*, a két mássalhangzó előtt áll, ha *s* és egy explosiva állanak a szó elején: *ispék*, *ispék*, n. *speck*; *ispión*, *éspión*, n. *spion*; *ispotály*, *ispita*, n. *spital*; *istáp*, n. *stab*; *istráng*, n. *strang*; *ostrom* (rég. *strumlani* is), n. *sturm*.

A német irott nyelv lágy explosívaival szemben a magyarban főleg szó elején a megfelelő kemény explosiva áll. Tudjuk azonban, hogy a német kiejtés nem ismer igazi lágy explosívákat, s a bajor-osztrák nyelvjárás a *g*, *d*, *b*-vel jelölt hangot

mindig tiszta kemény explosiváknak ejti; a *k*, *t*, *p* helyén pedig aspiratát ejt. A magyar nyelv tehát egyszerűen a német élő nyelv alakját vette át ezekben: *krumpli*, *kökler*, *kuglóf*; *tuczat*; *pácz*, *pánt*, *pléh*, *pék*, *példa*, *pintér*, *polgár*, *prém*, *putton* stb.

A magyar kiejtés számára legidegenszerűbb a német nyelv *ch*-vel jelölt hangja*. Ezzel tulajdonkép két hangot jelölnek: mélyhangú magánhangzók mellett (*uch*, *doch*) a gutturalis spiranst (χ), magashangúak mellett (*ich*, *recht*) pedig a palatalis spiranst (χ'). A magyar nyelvben az Árpádok korszakában megvolt még a χ hang (*holz*, *charmul*, *Ruhtuk* stb.), de már a XIII. században kiveszőben volt ez a hang, s *h* lett belőle. Az Árpád-kori átvételekben tehát, magyar ember ajkán egy ideig mindkétféle *ch* megmaradt, de utóbb a *ch* helyébe mindkét hangrendű szóban *h* lépett, mely azután szó végén állva a mai kiejtésben teljesen elveszett: *czéh* (olv. *czé*), n. *zeche*; *léllah* a régi nyelvben, n. *leilach*; *pléh* (olv. *plé*) n. *blech*; az *Imre* név is e helyett van *Imreh*, n. *Emerich*; *héhely* n. *hechel*; *kehely*, hangátvétellel ebből *keleh*, n. *kelch*; *kohó*, n. *kuche*; *téhely*, n. *deichel*. A *cht* hangcsoporthól *jt* lett, mint az eredeti magyar szókban (*Ruhtuk* helység: ma *Röjtök*, *tanoht*: *tanojt* stb.), pl. *selejtes* és *sejt* a n. *schlecht*-ből. — Egészen másképp bántunk e hanggal az újabb átvételekben. A mai népnyelv némely rétegébe, különösen a katonaság és a mesterségek nyelvébe igen nagy számmal jutottak be a német szavak. Mivel ez újabb átvételek a német nyelv némi ismeretének következményei, s rendszeren a német nyelv tanulásával járnak együtt, az átvevő egyén nagyobb fontosságot tulajdonít a szó minden egyes hangjának; ez okból ki is akarja mondani a *ch* hangot, de nem képes reá, így lép aztán mindkét *ch* hang helyébe a magyarban *k* vagy *kk* nemcsak szó belsejében, hanem szó végén is: *sukk*, *sakk*, *silbak*, *zikker*, *rik-tájk*, *hapták*, *baktēr*, *saktēr* stb. (kivételesen *rittig*, n. *richtig*; *sitt*, n. *schicht*). A műveltebb kiejtés lehetőleg utánózni törekszik magát a német hangot, s az irodalmi nyelv átvételeiben a *ch* írását is megtartjuk; *almanach*, *koch*, *krach* stb.

A többi mássalhangzókat illetőleg csak néhány hangváltozás érdemel figyelmet. A német *w*-vel szemben a magyarban,

* V. ö. A 'ch' hang, KALMÁR ELEK-től (Nyr. XXI.537), SZARVAS GÁBOR-tól (u. o. XXII: 19.), SIMONYI Zs.-tól (NyK. XXIV.).

főleg szó elején, gyakran *b* áll: *bakter*, baj. *wächter*; *billikom*, n. *willkomm*; *bognár*, baj. *wagner*; *bükköny*, n. *wicken*; és szó belsejében: *óbéogat*, ebből *oh weh!*; *silbak* n. *schildwache*. — Ez onnan magyarázódik, hogy némely német nyelvjárásban két ajakkal ejtik e hangot (bilabiális *w*), úgy hogy pl. a *cseh*, *tót*, *szlovén* nyelvek is *b*-vel helyettesítik.

A szókezdő mássalhangzók közül a *cs* néha német *z* (= *cz*)-nek felel meg: *csödör*, n. *zelter*; *csákó*, n. *zack*; néha pedig *sch*-ből lett: *csűr*, n. *scheuer*, *csúz*, n. *schuss*. A német *s* (= *sz*) hangból *t* előtt, mint a württembergi kiejtésben, szó belsejében is *s* lett: *kóstál*, *kóstol*, *rostély*, *rostok* n. *rasttag*. A két magánhangzó között álló *sch* helyébe a magyarban néha *rs* lépett: *farsang*, *tarsoly* = osztr. *fuschang*, *taschel*.

A *zs* hangot a német nyelv nem ismeri; azonban a német *s* (= *z*) hangból és néha *sch*-ből szó elején, vagy két zönge hang között *zs* lett: *zsák*, *zsemlye*, *zsold*, *karmazsin*, *balzsam*; *zsinóly*, *zsinór*.

Nagyobb változás történt az *oly* német szavakkal, melyekben két *r*, vagy *l* áll közel egymáshoz; ezen úgy segített a magyar kiejtés, hogy az egyik mássalhangzót megváltoztatta s az *r*-ből *l* vagy *ly*, az *l*-ből viszont *r* lett:

erkély, n. *erker*; *borbély*, n. *barbier*; *fillér*, n. *vierer*; *kristély*, n. *kristier*; *fellajtár*, *fullajtár*, n. *vorreiter*; *mördály*, n. *mörder*, *morder*; *pelengér*, n. *pranger*; *polgár*, n. *burger*; *rostély*, n. *roster*; *flanér*, n. *flanell*; *kalmár*, n. *kramer*; *mérföld*, n. *meile + föld*, a régi nyelvben *mélyföld* (később népetymológiával így is: *mért-föld*). Az *r*-ből *l* lett a *pánczél*, n. *panzer* szóban is.

IV. Olasz és latin eredetű szavak.

Olasz és latin eredetű szavaink hangalakját együtt tárgyalhatjuk, mivel mindkét nyelv egy és ugyanazon úton hatott a magyar nyelvre. A keresztyénség terjedésével olasz papok hozták be a latin nyelvet Magyarországra, s az ő ajkukról hallotta a magyar nép először azokat a latin és olasz szavakat, melyeket nyelvébe átvett.* Majd később az Anjou házból származó

* Az olasz eredetű szavakat KÖRÖSI SÁNDOR állította össze: *Olasz kölcsönzők* (Nyr. XIII—XVI. k.) és *A magyar nyelvbeli olasz elemek* (Fiume, 1892) cz. dolgozataiban. — A magyar nyelv latin szavainak kimutatásával KOVÁCS GYULA próbálkozott meg: *Latin elemek a magyar nyelvben* (Budapest, 1892).

királyok, valamint Mátyás idejében az olasz műveltség ismét nagy hatással volt a magyar művelődésre. E korban jutottak a magyar nyelvbe a művészetekre, a hadi és állami életre, a kereskedelemre és hajózásra vonatkozó olasz és latin szavak. A latin, mint a tudomány és irodalom nyelve, azóta is állandó hatással van nyelvünkre, s folyton újabb és újabb átvételekkel gyarapítja szókincsünket; azonban ez újabb átvételek csak az irodalmi nyelvben élnek, hangalakjuk változatlanul marad, s ez világosan elárulja idegen eredetüket.

Egyenesen az élő nyelvbe átvett s a magyar nyelv szó-kincsébe teljesen beleolvadt olasz és latin eredetű szavakon csak annyi változás történt, hogy alkalmazkodtak a magyar nyelv hangalakjához; e mellett meglátszik rajtuk, hogy nem az irott művek útján jutottak a magyarba, hanem — hogy úgy mondjuk — szájról-szájra vétettek át. VOLF GYÖRGY kimutatta* hogy az egyházi latin nyelv a keresztyénség első századaiban a velenzei olaszok révén jutott a magyarokhoz, a kik a latin szavakat is a maguk nyelvjárása szerint olvasták. A latin nyelvnek ez az olaszos kiejtése honosodott meg Magyarországon is. s ezt a hangalakot őrizték meg az ez időben átvett latin és olasz jövevényszavak.

A magánhangzókkal kevés változás történt. Az első szótagban a rövid magánhangzó is gyakran hosszúvá lett s így az *a*-ból *á*, *o*-ból *ó*, *u*-ból *ú*, *i*-ből *í* lett: *ádvent*, *dér*, *árbocz*, *árkus*; — *ármádia*, *áspa*, *bárka*, *esámpás*, *láva* | *fóka*, *kóstul*; — *flóta*, *mókázik*, *pósta* | *július*, *június*, *múzeum*; — *gúla*, *káp* | *finom*, *lilium* stb.

Az *é* a latin és olasz nyelv rövid, néha hosszú *e* hangjának felel meg, s nem váltakozik *i*-vel: *méta*, *plébános*, *préda*, *prédikál*, *zérus*; *czédula*, *tégla*. De *i*-vel váltakozik az *é* azokban a szavakban, melyekben az átadó nyelvben is *i* van: *lénia* és *línia*; *létánia* és *lítánia*; *ténta* és *tinta*; *rév* és *riv*, *ri*, ol. *riva*.

Szó végén a hosszú magánhangzók közül csak az *ó* áll néhány szóban: *báró*, *skorpió*; *istálló*, *golyó*.

A rövid magánhangzók változatlanul maradtak, csak az olasz és latin *a*-ból lett a magyarban *a*: *almárium*, *paradicsom*,

* Kiktől tanult a magyar írni olvasni? Budapest M. T. Akadémia, 1825.

papiros; — *narancs, mandola, saláta* stb. Az *e* és *ë* néha változnak egymással: *czet* és *czët*, *czerëmónia* és *czërëmónia* vagy *czërìmonia*; zárt *ë* áll mindig a mélyhangú szavakban: *ëklézsia, fëbruárius, légënda, rëformál* stb. Az *u* nyiltabbá vált a latin szavak *um*, s néha *us* végszótagjában: *alabástrom, finom, kalëndáriom, klastrom, paradicsom, templom*; *komiszáros, papiros, pléhános*.

Szó végén a rövid magánhangzók közül a magyar nyelv csak az *a*, *e*-t kedveli; így tehát a latin és olasz eredetű szavakban is akármilyen rövid magánhangzóból mélyhangú szavak végén *a*, magashanguak végén *e* lett: *árënda, ëklézsia, lënia, kompánia, krëta, rózsa, taksa*; — *bárka, bomba, czifra, paróka, saláta, tinta* | *fülemüle, leczke, mise*; — *csemete, füge, gesztenye*.

A mássalhangzókon legjobban látszik meg a velencei olasz nyelvjárás hatása. El nyelvjárás az olasz és latin *s* hang helyett palatalis *ś*-t ejt, mely nagyon közel áll a magyar *s* hanghoz, úgy hogy ez igen könnyen léphetett helyébe: *ápetitus, áristom, áspis, disputa, fundus, golyóbis, história, instál, interes, iskola, jus, klastrom, kanális, lámpás, mise, papiros, pestis, posta, sors, summa, taksa*; — *reskontó, saláta*. Ha ez az *s* két magánhangzó vagy egy zöngé mássalhangzó és egy magánhangzó között áll, a magyarban *zs* lesz belőle: *balzsamom, bazsilikom, eklézsia, kámzsa, múzsa, petrezselyem, rozsólis, uzsora, torzsa*. Föltűnő, hogy a *paradicsom* és *grádics* szókban *cs* lett az *s*-ből.

A középkori latin kiejtés másik sajátága, hogy a *g* magas hangzók előtt *gy*-nek hangzott, s így vétettek tehát át *e* szavak a magyarba is: *bugyilláris, Egyiptom, gychenna, gyömbér, spongya, trágya*. A *-tia* végszótagból pedig a magyarban magashangú szavakban *-tye* lett: *bestye, sekrestye*.

A két mássalhangzós szókezdeten ép úgy segített a magyar kiejtés, mint más idegen szavakban; úgy, hogy a két mássalhangzó közé vagy elé egy rövid magánhangzót tett: *palánta*, l. *planta*; *iskola*, l. *schola*; *istálló*, ol. *stallo*. — A *sz*-ből *cz* lett *e* két szó végén: *árbocz, párducz*.

A hangok összefűzésének története.

1. A beszéd egyes részeinek alakulása.

A nyelvtörténeti kutatásnak legnehezebb feladata megvilágítani, mily változások történtek a beszéd egyes részeinek összekapcsolása módjában. Az írás sohasem jelöli, hogyan fűződnek egymáshoz a szavak, hogy épül föl belőlük, az értelmes s minden gondolatárnyalatot hiven kifejező beszéd; ezt csakis az élő nyelvhasználatból leshetjük el. Így tehát csak sejtenünk lehet, hogy mily változások történhettek e tekintetben a magyar nyelvvel fejlődése folyamán.

a) **A hangok kapcsolatai.** Az egymásra következő hangok közötti átmenetet mai kiejtésünkben a képzés egyszerűségére és könnyűségére törekvés szabályozza, s valószínű, hogy ugyanez a törekvés volt meg nyelvünknek régibb korszakaiban is. Az átmenet egyszerűségére és könnyűségére törekedve assimilálódnak beszédünkben az egymás mellett álló mássalhangzók, s ez az assimiláló törekvés a szavak alakjára már a régibb időkben is hatással volt. Helyesírásunk arra törekszik, hogy a tőt világosan megkülönböztesse a ragtól és képzőtől; így tehát nem is igen kísérelhetjük figyelemmel az ily módon érintkező mássalhangzók történetét a régi nyelvben. Annál világosabban látjuk a mássalhangzók illeszkedését a szó belsejében, midőn a képzés elhomályosultával az írás hiven tükrözi a kiejtést. Az egyes mássalhangzók történetét tárgyalva, e jelenségnek elég sok példáját láttuk. Így pl. a *büszke* szó *sz-je z* helyett áll. v. ö. *bűz* (l. SZARVAS

magyarozatát Nyr. XVI:555); a *bont*, *ront*, *hint* igékben azelőtt *m* előzte meg a *t-t*: *bomt*, *romt* (v. ö. *bomol*, *romol*). E mellett codexeink leírói néha önkénytelenül is követték a kiejtést, s e szándéktalan tévedéseik bizonyítják, hogy beszédükben szintén hasonlultak az egymás mellett álló mássalhangzók. Így pl.: *felhaktak* (felháltak) Ehr. c. 148; *rokombak* (rokonabbak) Bécsi c. 49; *pögdöstessek* Döbr. c. 4; *zegbe* (székbe) u. o. 11; *hidbe* (hitbe) u. o. 3; *atyathffya* Jord. c. 14; *ezögbőlöl* Wink. c. (ezek belől).

A mássalhangzók illeszkedésének eseteit részletesen ismer-teti TÓTFALUSI KIS MIKLÓS 1683-ban megjelent *Ratiocinatio de Orthographia* cz. munkájában, midőn int, hogy nem szabad úgy írni, a mint a szavakat kiejtjük.* Ime néhány az ő példái közül: *Natstsága* (Nagysága), *mekkütte* (megküldte), *meunek* (mennynek), *vattok* (vagytok), *mindnyájan* (mindnyájan), *monyya* (mondja), *etz-tzer* (egyszer), *óltalmaszta* (oltalmazta) stb. Egészen a mai kiejtés-nek megfelelően, meglepő pontossággal tárgyalja az orrhangú mássalhangzók illeszkedését is, kimutatva, hogy mindegyiket ugyanott ejtjük, a hol a rákövetkező mássalhangzót. Tudja, hogy gutturalis hangok előtt nem *n*, hanem *ɳ* hangzik, s hogy *l*, *sz* előtt is másféle *n-t* ejtünk.**

b) A szótagok és szólamok alakulása összefügg a beszéd physiologiai feltételeivel, s ez okból csak kevéssé lehet alávetve a történeti fejlődésnek.

A szótagok alakulásáról szólva láttuk, mikép osztjuk beszédünket a lehettekibocsátás időnkénti megszakításával, szabályosan tagolt részekre. E részekre osztásban kiejtésünk a

* I. Régi magyar nyelvészek, 624—28. II.

** „Imo si scribere vellemus exacte, ut pronunciamus, nullam vocem possemus recte describere. in qua literam *n* sequitur *g* vel *k*, ut: *engem*, *angolna*, *miénk*, *mankó*, etc. Nam in talium pronunciatione nullum *n* sonat, sed aliquid ab eo et ab omnibus literis diversum. Proprie enim litera *n* fit linguae extremitate palatum ad radicem dentium premente; at cum dicimus *angolna*, *Benkö* etc. nihil tale fit, sed linguae medietate attingimus medium palati. Imo idem *n* ante *l*, ne ita quidem pronunciat. sed per cavitatem oris expirat, dum se parat lingua ad pronunciantum *l*, e. g. *ajánlom* etc. id quod inde fit, quia non potest lingua tam cito converti ab una parte palati ad alteram, ut continuo pronunciet distincte et *n* et *l*“. (U. o. 627—28. II.)

magán- és mássalhangzók arányos csoportosítására törekszik.* E törekvés megvolt az ugor alapnyelvben is, a mennyiben — mint ezt az ugor nyelvek összehasonlítása kimutatta — tőszavaink rendszeren kéttagúak voltak, s mindegyik szótag egy mássalhangzóból, s egy magánhangzóból állott; pl. *j_g-g_g, k_g-d_g*. A ragok és képzők szintén ilyen alakúak voltak; úgy hogy az ugor alapnyelv szótagjai rendszeren mássalhangzón kezdődő nyílt szótagok. A tővégi magánhangzók elvesztével jutott azután a mássalhangzó a szótag végére, azonban rákövetkező magánhangzó előtt a következő szótaghoz vonta ezt is a megszokott kiejtés. Tehát csakis mássalhangzóval kezdődő rag vagy képző előtt vált állandóvá a zárt szótag. Az *-alm, -elm* képzőnek két mássalhangzóját is megtírta a magyar nyelv mintegy kétszáz évig (a XIII. századtól, midőn az *-olma* elrövidült, egész a XV. századig) s a *hatalm, szerelm* stb. szavakban csak idővel jutott a rövid magánhangzó az *l-m* közé. Szó elején magyar szóban csak egy mássalhangzó állhat; csupán a szláv, német, olasz és latin nyelvekből vett át a magyar nyelv két vagy több mássalhangzóval kezdődő szavakat. Azonban ez idegenszerű szókezdettel folyton küzd a magyar kiejtés, s vagy az egyik mássalhangzó elhagyásával, vagy egy magánhangzó közbeszúrásával segít rajta. Csupán a legújabb átvételekben tűri meg kiejtésünk a két mássalhangzós szókezdetet. (V. ö. az idegen eredetű szavak hangjainak történetét.)

A sz ó l a m o k a l a k u l á s á b a n a nyelv fejlődése folyamán főleg abban a tekintetben történhetik változás, hogy mely részek olvadnak össze egy szólamná. A szavaknak szólamokká alakulását írásunk nem jelöli; nyelvemlékeink is külön írják az egyes szavakat, úgy hogy egybefűződésük módját inkább csak sejtenuink lehet. Azonban nyelvemlékeink néha egybeírják az összetartozó szavakat, a mi kétségtelenül annak a jele, hogy egybe is ejtették őket.

Gyakran egybe írják az *is* kötőszót az előtte álló szóval: A kőnyvön futo is mi nem mindenjvé el iuthat. Sal. Mark. Ha sanyaru kezzel nyulis hozzám, mégis iomra esik. Born. Telegdy és Bornemissza rendszeren egybeírják az *is* kötőszót az előtte álló szóval: *mies, ties, az többies*, stb. Egybeírják továbbá a segédigét az igével:

* SZENCZI MOLNÁR ALBERT nyelvtana (megj. 1610) a szavaknak szótagokra oszlásáról szólva mai kiejtésünkkel teljesen megegyező szabályokat állapít meg. (L. Régi magyar nyelvészek, 121. l.).

le esek hogyhانا meg holtuolna; megannakfelette hozuala vyoznak azanna sokassagat; ky nemczak baromy lelkeseket veztuala el stb. Ehr. c.; kik lattanacuala a' nepet birniok; kik özemélè elöt zolgalnakuala; müdön kiral borral még hèuöltuolna. Bécsi c. Továbbá: aluerna helyrewlualo barátok es valyak. Ehr. c. Joachim kedeg igen kazdagvala; a sidok az napocban gözödölmezték meg magokat. Bécsi c. Geleji István Magyar Grammatikáskájában szintén gyakran összekapcsolja az egybeejtett szavakat: kiki a'mint tsetsemő korában szollni tanult, öreg-korában-is úgy szoll; úgykeztem én is rajta egy-néhanyakval egygyütt.

Az egyes szólamok tartalma változhatik a nyelv fejlődése folyamán. Egyes jelentős részek idő folytán megszokottabbá s így jelentéktelenebbé válhatnak, úgy hogy a mi előbb külön szólam, vagy legalább a szólamnak némileg önállóbb része volt, később egészen egybeolvad az előtte álló szólammal. Így a mai összetett szavak egyes részei is valaha önállóak voltak, s midőn egymás mellé kerültek, bizonyosan mindegyik résznek megvolt a maga nyomatéka. Idővel szorosabb egységgé váltak, majd alakjuk is megváltozott, míg végre oly egységes szó lett belőlük, mint *ünnep, homlok, kengyel*, melyeket csak az összehasonlító nyelvtudomány vésője bonthat elemeire. A *nélkül* névutó is összetétel által keletkezett a *-nál, -nél* ragból és *kül, külön* névutóból, tehát eleinte szólama is máskép alakult, mint ma; v. ö. *ijnél és nyílnál kül* Bécsi c. *ő gyalázásoknál, ítéleteknél és kárhozatoknál kül* Ehr. c. A képzett szók is nagyrészt szóösszetétel útján keletkeztek, melynek második tagja a nyelvfejlődés kezdő fokán egy-egy önálló szó volt.

Egyes esetekben megváltozott valamely szó mondatbeli szerepe vagy helye, s e változás befolyással volt a szólam alakulására. Így pl. az *is* kötőszó az *és*-ből fejlődött, tehát kezdetben a kapesolt szó előtt állott, s nagyobb nyomatékkal bírván, szólamot kezdett. Pl. *hogy es ti látjátok* HB. *hogy es én imádjám ötet* Müneh c. *mert es ő városokat megtöré* Bécsi c. Az *úgy* *hogy* ma egységes kötőszónak tekinthető az ilyen mondatban, 'kifáradt, úgy hogy mozdulni sem tudott'. Eredetileg az *úgy* a főmondathoz tartozott, s szólamot kezdett: 'úgy kifáradt, hogy mozdulni sem tudott'; vagy az állítmány után állva, egész külön szólam volt: 'kifáradt, úgy, hogy...'. Hasonlókép keletkeztek: *azért hogy, azóta hogy* stb.* Az *a ki, a mi* stb.

* V. ö. ZOLNAI, Mondattani búvárlatok (NyK. XXIII.167).

viszonyító névmások is hasonlókép fejlődtek. Ma egységes szónak ejtjük e névmásokat, melynek nyomatéka az első tagon van: eredetileg azonban első tagja, a mutató névmás, a főmondat része volt, s mint ilyen vagy maga volt külön szólam, vagy pedig az előtte állóhoz csatlakozott. Tehát ez a mondat: *hiszi, a ki akarja*, e helyett áll: *hiszi az, ki akarja*.*

Néha az egész szólam nyomatéka gyengült annyira, hogy önállóságát elveszítve a szomszédos szólamhoz kapcsolódott. Így pl. a *mert* kötőszó eredetileg alkalmasint külön mondat volt.** Hasonlókép egész mondatból váltak kötőszókká: *akár, jöllehet, tudniillik*. Az *egymást* szó is teljesebb kifejezésből vált egységes szóvá, e h. *egy a más*, továbbá: *egy a másnak, egy a más után*; tehát az eredeti kifejezés két szólamából (*egy a | másnak*) lett a mai nyelvhasználat egységes szólama.***

2. Hangsúly.

A magyar nyelv mindig a szó, ill. szólam első tagját emeli ki legjobban, azontúl váltakozó erejű nyomaték jut az egymásután következő szótagokra. Nyelvünk szerkezete, a ragozás és szóképzés alakulása, valamint az egyes hangok története azt bizonyítja, hogy ugyanilyen volt a magyar nyelv hangsúlyozása módja történetének régiebb korszakaiban is. Nehezebben dönthető el az a kérdés, vajjon milyen volt az ugor nyelvek hangsúlyozása e nyelvek egységes korszakában; azonban a rokon nyelvek figyelembe vételével, legalább némi valószínűséggel az ugor alapnyelv hangsúlyozására is következtethetünk.

A vogul nyelvben általában a szó első tagjára esik a főhangsúly, a harmadikra a mellékhangsúly, tehát épúgy, mint a magyarban. (V. ö. NyK. XXI: 325). A finn és észt nyelvben szintén az első tag a legnyomatékosabb; másodrendű nyomaték jut a 3-ik, 5-ik stb., vagy néha a 4-ik, 6-ik stb. szótagokra, pl. *oppimattomuudessansa*, de: *opettamattomuudessansa*. Hasonló a lapp nyelv nyomatéka is; a főhangsúly

* L. u. o. 167 s köv. ll.

** L. SIMONYI, Kötőszók III.

*** L. ZOLNAI n. o. 36. l.

mindig az első szótagon van, azon túl váltakozik a nyomaték a szerint, hogy a rá következő szótag hosszú-e vagy rövid. A votják és az osztják nyelvekben már némileg eltérő a hangsúlyozás módja. A votjában „általában a szónak utolsó tagjára esik a főhangsúly, mely mellett az első szótag mellékhangsúlylyal ejtődik“, de „az első szótagon van a főhangsúly az igék parancsoló módjában és a verbum negativum után“.* Az osztják nyelvben CASTRÉN szerint az utolsó szótagra jut a főhangsúly, ellenben VOLOGODSZKI jelölése szerint rendszeren a szó első tagján van.** Ez ellenmondás abból magyarázható, hogy valószínűleg az osztják nyelv is mind az első, mind az utolsó szótagot kiemeli, ép úgy mint a votják nyelv. Ebben a kettős nyomatékban a török nyelvek hatását kell látnunk; RADLOFF szerint ugyanis minden török szó két nyomatékkal bír, melyek közül az erősebb az utolsó, a gyengébb az első tagra esik.*** E mellett az első tagon emelkedik, az utolsón ereszkedik a hang; tehát a nyomatékkal egyesül a magassági hangsúly is.

Azt látjuk tehát, hogy a mely nyelvekre nem volt hatással a török nyelvek hangsúlyozása módja, a tő első tagját emelik ki; a szólam többi tagja azután váltakozó hangsúlylyal következik utánuk. Ilyennek kellett tehát az ugor alapnyelv hangsúlyozásának is lennie, s csakis a tő első tagjára eső erős nyomaték magyarázza meg a hangzóilleszkedés rendszeres kifejlődését, különösen a ragozásban és képzésben. A másodrendű nyomaték a magyarban, az észtnben, a vogulban, s gyakran a finnben is a szó harmadik tagjára jut. Minthogy az ugor alapnyelvben a tőszók kéttaguak voltak, a harmadik szótagba mindig a rag vagy képző jutott, mely természetszerűleg magára vonta a másodrendű nyomatéket.

Az ugor alapnyelv nyomatéka tehát megegyezett a mai magyar nyelv nyomatékával, úgy hogy ebben a tekintetben

* MUNKÁCSI, Votják népköltészeti hagyományok, XIV. 1.

** L. HUNFALVY, Az éjszaki osztják nyelv, 49. 1.

*** «In den Türk Sprachen wird jeder zu einem Worte zusammengeleimte Silbencomplex von zwei Tonsilben eingeschlossen, und zwar erhält die erste (Stamm) Silbe eine aufsteigende halbe Tonerhebung, während auf der Schlussilbe der volle absteigende Wortton ruht.» RADLOFF, Phonetik der nördlichen Türk Sprachen, 97. 1.

nyelvünk fejlődése folyamán állandóságot tapasztalhatunk. Annál több változás történt abban a tekintetben, hogy a mondat egyes részeire milyen nyomaték jutott. Egyes szavak nyomatéka gyengült, s ez által változott a szólamok alakja s viszonya egymáshoz; másrészt a szorosabb viszonyban álló szavak egybeforrtak, önállóságukat elvesztették, s ez által másképp oszlott meg rajtuk a hang ereje. A nyelv fejlődése közben egyes szótagok el is vesztettek, s ez által a többi szótag másféle nyomaték hatása alá került. Mindezen jelenségekről részint az egyes hangok történetének, részint a szólamok alakulásának tárgyalása közben volt szó.

3. Magánhangzók illeszkedése.

A magánhangzók illeszkedésének az a szabályszerűsége, melyről fentebb (36—38 ll.) a magyar nyelv mai kiejtését tárgyalva szólottunk, nyelvünknek nem önállóan fejlődött sajátja, hanem közös vonása az urál-altaji nyelvesalád több ágának. Sőt mondhatjuk, hogy az egész nyelvesalád majdnem minden egyes nyelvében megtalálható a magánhangzók illeszkedésének több vagy kevesebb nyoma. Ha tehát a magyar nyelv e fontos hangtani sajátjának, a magánhangzók illeszkedésének történetét akarjuk kutatni, figyelembe kell vennünk nemcsak az egyes ugor nyelvekben, hanem az urál-altaji nyelvesalád többi ágáiban mutatkozó hasonló jelenségeket is.

A magánhangzó-illeszkedés mai állapotát az urál-altaji nyelvekben RADLOFF és ADAM adatai alapján* a következőkben mutathatjuk be:

I. A magánhangzóilleszkedés teljes és rendszeres, s egyaránt kiterjed a szótőre, valamint a ragokra és képzőkre:

a) a finn nyelvben a magas és mély hangok illeszkedése egészen következetes; ehhez járul, hogy némely rag magánhangzója mindig megegyezik a fő utolsó tagjának magánhangzójával: *tukka-han, kolme-hen, tappi-hin, talo-hon, pyssy-hyn, tyttö-hön*;

b) a magyar nyelvben a magas és mély hangok

* RADLOFF, *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, 55. l. — LUCIEN ADAM, *L'harmonie des voyelles dans les langues ouralo-altaïques*, Paris, 1874.

illeszkedése egészen következetes; ehhez járul az ajakhangzók illeszkedésének némi nyoma: *kér-ték, üt-tök; kéz-én, fül-ön*;

c) a török és mongol nyelvekben a magas és mély hangok rendszeres illeszkedéséhez járul a magánhangzók illeszkedése ajakműködés tekintetében is (*Labial-Attraction*). Ez utóbbi sajátság különbözőkép jelentkezik az egyes török és mongol nyelvjárásokban; általában az a hajlandóság, hogy ajakhangzók után csak ajakhangzók, nem ajakhangzók után pedig szintén csakis ugyanilyenek következzenek.

II. A magánhangzók illeszkedése megvan mind a szótőben, mind a ragokban és képzőkben, azonban az illeszkedés nem rendszeres és nem általános; ide tartoznak a tungúz és mandsu nyelvek.

III. A magánhangzók illeszkedésének csak némi nyomai vannak meg:

a) a mordvin, zürjén és a szamojéd nyelvekben egyes ragok és képzők illeszkednek a fő utolsó szótagjának magánhangzójához, azonban magában a szótőben nem illeszkednek a magánhangzók;

b) az osztjákban csupán a szótőben érvényesül némileg a magas és mély hangzók illeszkedése;

c) az észti, votják és cseremis nyelvekben a hangzóilleszkedésnek csak némi csekély nyoma vehető észre.

Láthatjuk tehát, hogy a magánhangzók illeszkedése ma nagyon különböző állapotban van meg az egyes urál-altaji nyelvekben s megfigyelhetjük e jelenséget teljes és szabályszerű kifejlődésében, valamint legkezdetlegesebb jelenségeiben. RADLOFF a mai nagyon különböző állapotokat egymással összehasonlítva, arra az eredményre jut, hogy a magánhangzók illeszkedése, úgy a mint azt ma a török és mongol nyelvekben, valamint a finn és magyar nyelvben megfigyelhetjük, lassú fejlődés eredménye. A többi nyelvekben, melyek a magánhangzók illeszkedésének csak több-kevesebb nyomát tüntetik fel, szintén megkezdődött ez a változás, de sohasem vált a nyelv szerkezetére nézve oly fontos s a szók alakulására döntő befolyású törvénnyé; így tehát e nyelvek az urál-altaji nyelvfejlődésnek egy régebbi állapotát őrizték meg. A hangzóilleszkedés eredetét pedig úgy képzelem, hogy kezdetben a ragok és képzők magán-

hangzói ismeretlen okból alkalmazkodtak a tő utolsó tagjának magánhangzójához, mely assimilatio pusztán phonetikai jelenség volt, mint pl. ma a szamojéd nyelvekben. Majd alakítani jelentőségűvé lesz ez az illeszkedés, s a magánhangzók két külön csoportra oszlanak, mint ma némely ugor nyelvben. A magánhangzók illeszkedése és két csoportra válása lassanként kiterjed az egész szóra, de előbb csak néhány hang érvényesíti ezt az assimiláló hatását (pl. a tungúz nyelvekben). Végre teljesen kifejlődik a magánhangzók illeszkedése, vagy csupán a magas és mély hangok között, mint a magyar és finn nyelvben, vagy pedig az ajakműködés tekintetében is, mint a mongol és török nyelvekben. (V. ö. i. m. 60—61. ll.)

A magánhangzó-illeszkedés ilyen eredetének és fejlődésének ellene mond az urál-altaji nyelveknek pontosabb megfigyelése. Ez illeszkedés rendszeresen ki van fejlődve a török és mongol ág összes nyelveiben, s az ugor ág nyelvei közül az egymástól legtávolabb eső magyar és finn nyelvben.* Alig hihető, hogy egy ilyen fontos hangalaki sajáttság egyformán, de egymástól függetlenül fejlődjék annyira különböző nyelvekben. Az sem valószínű, hogy, a mint RADLOFF hiszi, e sajáttság (talán még az urál-altaji nyelvegység korában) mindegyik ágban fejlődni kezdett, de fejlődésében megakadt azokban a nyelvekben, melyek ma nem ismerik a szabályos illeszkedést. Vagyis, ha csak az ugor nyelvekről szólunk, az illeszkedés az ugor nyelvegység korában olyan lehetett volna, mint ma a lapp, votják vagy cseremis nyelvben, s ebből fejlődött volna a finn és magyar nyelv rendszeres illeszkedése. Még inkább ellene mond e fejlődésnek a finn nyelvek mai állapota; a hangzó-illeszkedés megvan, és pedig egész rendszeresen a szuomiban, továbbá a dorpati észtben és az orosz karjalai nyelvjárásban, de nincs meg a vepsz, liv, vot és a revali észti nyelvjárásokban. Ez a mai állapot kétségtelenül bizonyítja, hogy a hangzóilleszkedés megvolt az egységes finn nyelvben, de megromlott, elveszett a mai nyelvjárások egy részében. Ép így következtethetünk visszafelé a közös ugor alap-

* Megjegyzendő, hogy a magyarhoz közel álló vogul nyelv két dialektusában szintén meglehetősen épségben fennáll az illeszkedés: az alsólozvaiban s a tavaidaiban; l. MUNKÁCSI: A vogul nyelvjárások 154. 257.

nyelvre. Ha ma két, egymástól annyira távolesó nyelvben egyformán megtalálunk egy fontos hangalaki sajáttságot, s a többi nyelvben is megfigyelhető ugyane sajáttságnak több-kevesebb nyoma, azt kell következtetnünk, hogy e sajáttság megvolt e nyelvek közös korszakában, vagyis az ugor alapnyelvben. Így tehát kimutatható a magánhangzó-illeszkedésnek egészen rendszeres használata három urál-altáji főágban, úgy mint az ugor, török és mongol ágban; ezekhez csatlakozik a tungúz ág, melyben a rendszeres illeszkedésnek szintén határozott nyomai vannak. Csupán a szamojéd ágban nem mutatható ki a rendszeres magánhangzó-illeszkedés; minthogy azonban ez az ág az ugor nyelvekkel áll legközelebbi rokonságban, közös nyelvegységük korában szintén meg kellett lenni a magánhangzó-illeszkedésnek. Tehát RADLOFF felfogásával ép ellenkezőleg, a magánhangzó-illeszkedés szabályos megőrzésében kell az eredetibb nyelvállapotot látnunk; s ezt a hangalaki szabályosságot rontotta meg egy vagy más ok azokban a nyelvekben, melyek az illeszkedést nem őrizték meg.

A magánhangzó-illeszkedés keletkezése és fejlődése sem történhetett úgy, mint Radloff előadja. Az urál-altáji nyelveknek az a sajáttsága, hogy mindig a tő uralkodik a ragon és képzőn, lehetetlenné teszi, hogy a szó vége felől, tehát a ragtól és képzőtől indult volna az illeszkedés vissza a tő első tagja felé. Ehhez járul, hogy legalább az ugor nyelvekben, mint fentebb kimutattuk, a tő első tagján volt az erős nyomaték, tehát nem is változhatott a gyengébb nyomatékú második vagy harmadik szótag hatása alatt.

Most már csak az ugor nyelveket véve tekintetbe, melyeknek történetét legjobban ismerjük, ily módon képzelhetjük el a hangzóilleszkedés eredetét és fejlődését.

A hangzóilleszkedés kezdetben csak a szótőre terjedt ki. Az ugor alapnyelv magánhangzói ugyanis a két hangrend szerint két csoportra oszlottak, s minden tőszóban vagy csak magas, vagy csak mélyhangok voltak. E mellett néha egy-egy tőnek megvolt mind a magas, mind a mélyhangú alakja; mint pl. *h_gg_g* és *k_gg_g*, *j_gg_g* és *j_gg_g*. A hangrend különbözőségével bizonyosan együtt járt a jelentés-árnyalatnak némi változása is; erre mutat a mutató névmások kettős alakja majdnem minden ugor nyelvben, midőn a magashangú alak közelre, a mélyhangú

pedig távolra mutat: *ez, az; itt, ott; így, úgy*; finn: *tü* és *tuo*; mordv. *tü* és *tona*; éjsz. vog. *ti* és *ta, ton* stb. A magyarban gyakran ma is szemben áll egymással, különösen egyes igéknek magas és mély hangú alakja: *döbben* és *dobban, döng* és *dong, dörömböl* és *dorombol, gyűr* és *gyúr, kever* és *kavar, lebeg* és *lobog, mekeg* és *makog* stb. A ragozás és szóképzés kifejlődésével a hangzóilleszkedés köre és hatása is természetszerűleg változott. A tőhöz járuló rövidebb ragokon, melyek az ugor alapnyelvben már csak egy rövid szótagból állottak, azonnal érvényesült a hangzóilleszkedés törvénye, s ezek ugyanolyan hangrendű magánhangzóval járultak a tőhöz, a milyen magában a tőben volt. A mai testesebb ragok és képzők külön szók voltak eredetileg, melyeknek fejlődését a nyelvtörténet segítségével figyelemmel is kísérhetjük. Ezek kezdetben változatlanul fűződtek a tőhöz, s a nyelvérzék ép oly külön szónak érezte őket, mint ma a névutókat; tehát a HB. *világbelé, timnüczébelől* alakjai ép oly kevésbé bizonyítanak a hangzóilleszkedés szabályossága ellen, mint ha ma azt mondjuk: *ház elé, vagy kéz alatt*. A mint az illető rag vagy képző rövidebb alakú lett, s szorosabb egységgé forrott össze a tővel, rajta is érvényesült a hangzóilleszkedés hatása. S az illeszkedésnek e terjedését a mai népnyelvben is megfigyelhetjük; így lett a *kor* szóból rag, a mely ma már néhol illeszkedik is: *kettőkő* e h. *kettőkör*.

Ily módon a magánhangzó-illeszkedésnek lassanként fontos alaktani szerepe lett; a hangzók egyforma hangrendje szolgál ugyanis a szó egységének jelölésére mindazon nyelvekben, melyek rendszeresen megőrizték a magánhangzók ez illeszkedését. A míg az egymás mellé jutott szavak hangjai nem illeszkednek, a nyelvérzék nem is tartja őket egységes szónak, hanem tudja és érzi mindegyik résznek külön jelentését. Az összetett szavakon is csak egyes tagjaik jelentésének elhomályosultával érvényesül a magánhangzók illeszkedése, s ekkor lesz belőlük egységes szó.* (L. alább a szóképzést.)

* A hangzóilleszkedésnek e fontos alaktani szerepét szépen fejtegeti BAUDOIN DE COURTENAY (idézi Radloff, *Phonetik*, 52. l.): «Az árja (= indogermán) nyelvek többtagú szavaiban mindig kiemelkedik egy szótag, melyet a reá eső erősebb nyomaték jelöl. S habár a többi szótagon nincs meg ez a nyomaték, mégis megőrzik egyéni sajátóságukat s nem változtatják meg az uralkodó szótag

A magánhangzók illeszkedése tehát kezdetben csak a szótőre terjeszkedett ki, azután körébe vonta a szorosabban hozzáfűződő ragokat és képzőket, s ily módon a szó egységének kifejezője lett. A nyelv fejlődése folyamán mindig több és több szó alakul ily szorosabb egységgé, s így a hangzóilleszkedés mindig tágabb és tágabb körre terjed ki. E mellett azonban egyes hangváltozások (mint pl. hogy az *aj, oj* szótagokból a magyarban *é, í* és *ē* lett), valamint az idegen nyelvek hatása, folyton zavarja az illeszkedés szabályosságát, sőt némely nyelvben egészen tönkre is tette. A magyarban e két hatás csak annyiban módosította a szabályos illeszkedést, hogy az *é, í, ē* hangok, melyek képzésüknél fogva a magashanguak közé tartoznak, közönyösekké váltak s megállhatnak mélyhangú szavakban is; azonban a jövevényszavakon gyakran még újabban is érvényesül nyelvünkben a hangzóilleszkedés ereje.

Az ajakhangzók illeszkedése a magyarban újabb keletű (v. ö. fentebb 38. l.), s keletkezésére a magánhangzók általános illeszkedése volt befolyással. BÖHTLINGK a török és mongol nyelvek labialis illeszkedését is aránylag újabb jelenségnek tartja,* tehát e nyelvekben is a magas és mély hangok rendszeres illeszkedése hatott a magánhangzók szorosabb illeszkedésére képzésük módja szerint.

A magánhangzók illeszkedése az urál-altaji nyelvekben általában előreható, s ebből STEINTHAL, valamint BÖHTLINGK

kedvéért. Ellenben a turáni (= urál-aláji) nyelvekben az uralkodó szótaghoz illeszkednek az összes többi szótagok, vagyis a szó szoros értelmében alárendelik neki magukat. Az árja nyelvekben addig nem beszélhetünk egységes szóról, míg az egyes szótag- és hangcsoportokat (tő és ragok, képzők) az egyik szótagra eső erős hangsúly egy egészszé nem olvasztja. Két külön szó összetétele egy egységes szóvá szintén úgy történik, hogy az egyik elveszíti a maga hangsúlyát, s aláveti magát annak a hangsúlynak, mely a másik szó egyik szótagját megilleti. A turáni nyelvekben az egyes szavakat és szótagokat külön szavaknak kell tekinteni mindaddig, a míg a magánhangzó-illeszkedés törvényének ellenére mind-egyik rész megőrzi a saját magánhangzóit. Ha azonban a magánhangzó-illeszkedés ezementje összefűzi őket, ez esetben a több egytagú szóból egy többtagú szó lesz. Ép így két szó összetételéből csak akkor válik egységes szó a turáni nyelvekben, ha az egyik rész magánhangzóit a másik rész magánhangzóitól illeszkednek.

* Die Sprache der Jakuten, 12. l.

messze menő következtetéseket vontak az illető népek szellemi képességére. Mindketten szellemi lustaságot látnak abban, hogy a kiejtett első szótag szerint igazodik az utána következő mind;* pedig a magánhangzó-illeszkedés természete és a szó egységét jelölő rendeltetése követeli, hogy a tő, mely a szó jelentésének hordozója változatlan maradjon, míg a ragok és képzők jelentését akár többféle alakkal is kifejezhetjük. Már az összetett szavakban gyakran egyforma értékű lehet az összetétel első és második tagja, sőt lehetséges, hogy a második tag a jelentősebb; ilyenkor gyakran ennek a magánhangzója emelkedik ki s változtatja meg az előtte álló szótagok hangjait, tehát az illeszkedés hátraható; így pl. a *nélkül* (e h. *nál-kül*), *soha* (e h. *së-ha*) szókban. Az idegen eredetű szavakban is gyakran hátraható az illeszkedés, pl: *család*, ószl. *čeljudi*; *ebéd*, ószl. *obëdū* stb. (V. ö. Nyr. XVI: 433). A hátraható hangzó-illeszkedés esetei nemcsak a magyar nyelvben figyelhetők meg; Radloff részletesen tárgyalja a török nyelv-járásokban mutatkozó hasonló jelenségeket (Phonetik, 63—69. ll.).

* „A hangzó-illeszkedés törvénye nem oly követelményen alapszik, mely az emberi nyelv természetéből eredne. Nem bölcös mérsékletet, hanem szellemi lustaságot kell benne látnunk. Minden előreható illeszkedés kevésbé organikus, mint a hátraható; mert emez az előrelátó szellem működésének eredménye, míg amaz csak a beszélő szervezet lustaságáról tanuskodik, melyen nem uralodik a lélek, tehát egyúttal szellemi lomhaságról is.“ STEINTHAL: Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des menschlichen Sprachbaues I. 180. — „Egy indogermán szó olyannyira szoros egységet alkot, hogy a beszélő, midőn az első szótagot kiejtette, már mintegy kimondotta lelkében az egész szót. Csakis így magyarázható, hogy a következő szótag kiejtésének megkönnyítése céljából, már az előzőt változtatja. Az urál-altaji népesalád tagja ellenben kiejti az első szótagot, a főfogalom hordozóját, mitsem törődve magának a szónak a sorsával, ehhez fűzi azután a kevésbé jelentős szótagokat egy kissé durva módon (in etwas roher weise), a mennyiben csak akkor gondol orvoslásra, mikor már nem mehet tovább.“ BÖHTLINGK (Jenaer Lit Zeitung, 1874, 767. l.).

Függelék.

I. A magyar írás története.

A magyar nép legrégebb írása valószínűleg a *rovás* volt melyet a Bécsi Krónika szerint a székelyek a XIV. században még használtak és pedig „nem ténta és papiros segítségével. hanem páleczákra metszve, róva“. Azonban e régi írás emlékei nyomtalanul eltűntek, midőn a keresztyénség átvételével a latin írás is elterjedt írástudóink közt.*

A magyar nyelv legrégebb emlékei már a latin betűket használják oly alakban, a hogy a középkorban általában divatban volt. Ezt a latin írást a keresztyénség terjesztői hozták Magyarországra, s alkalmazták mind latin, mind magyar nyelvű följegyzéseikben. E térítő, mint VOLF GYÖRGY kimutatta,** nagy részben velencei olaszok voltak, kik a maguk nyelvjárása szerint ejtették a latin nyelvet, s ezt a kiejtést terjesztették Magyarországon is, úgy hogy a latin betűk a velen-

* Az úgynevezett *székely* (vagy *hún-magyar*) írást némelyek a régi magyar írás maradványának tartják. Azonban ez írás egész irodalma csakis arról győzhet meg bennünket, hogy a XVII. században a székelyek között (de csakis itt) néhányan használtak különös írásjegyeket; azt azonban alig állíthatjuk, hogy ezek a jegyek a régi magyar rovásjelek maradványai volnának. Sőt még az sem lehetetlen, hogy az egész székely írás esinálmány, mely csakis a hozzá fűzött hazafias mesének köszöni némi elterjedését s számos hívójét. Mert rendkívül gyanús, hogy míg maga az ábécze teljesen megvan, egyetlenegy emléket sem mutathatunk fel, melyen e betűket a XVII. század előtt használták volna. (V. ö. FISCHER K. A. A hun-magyar írás és annak fenmaradt emlékei című művének ismertetését, Phil. Közl. XIV:255.)

** Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? (A régi magyar orthographia kulcsa.) Értekezések a nyelv- és széptudomány köréből, XII. k. 6. sz.

czei olasz nyelvjárás hangértékével jutottak a magyarba, s ez a körülmény magyarázza meg írásunknak egynémely sajátosságát.

A magyar írás fejlődését vizsgálva, két korszakot lehet megkülönböztetnünk: az írott emlékek s a nyomtatott művek korát.

1. Az írott emlékek kora.

A középkorban az írás anyaga a *pergamén* (a régi magyar nyelvben: *pargemina*, *pargaména*) vagy *hártya* és a *papiros*. A középkor második felében, a honnan a mi emlékeink valók, a papiros mindjobban kiszorítja a drágább pergament, s codexeinknek csak kis részét irták hártyára, mint a Festetich, Czech, Kriza, Guary és Simor codexet s a Piry-hártyát. A használt íróeszköz a *nád* (calamus) és a *toll* (penna); a téntartartó (scriptorium, cornu) szaruból készült s vagy bal kezében tartotta az író, vagy pedig az íróasztalba szúrta, vagy mellé egy tokba erősítette. (L. a könyviró barát képét BEÖTHY Zs. Képes irodalomtörténetének 1. lapján.) A nádat és tollat erre a célra szolgáló késsel (scalprum, scalpellum) metszették; ezt az eszközt Calepinus *penna aptáló késcscké*-nek nevezi. Írott nyelvemlékeink alakja a *codex*; ez rendszeren négyesével (quaternio), néha hármassával (ternio), vagy ötösével (quinternio) egybefűzött hártya- vagy papiros-lapokból áll, melyeknek mindkét, illetve négy oldalára irtak; a befejezett codexeket rendszeren kemény táblába kötötték.

A magyar nyelvű emlékek — mint már említettük — a latin betűsört használják, és pedig a latin betűknek azt az alakját, mely a XIII. századtól kezdve mind Olasz-, mind Németországban általánosan használatban volt, t. i. a barát-gót betűket. Ezek a betűk a latin kisbetűkből (*minuskel*) keletkeztek az által, hogy a hajlott vagy kerek alak helyébe a szegletes alak lép. Emlékeinknek nagyobb része az ú. n. rideg gót betűket használja, melyek minden kapcsolat nélkül állanak egymás mellett, mint a nyomtatott betűk. E mellett használják codexeink a kapcsolt barát gót betűket is, sőt néha fellép a gót folyó (*cursiv*) írás is, mint pl. az Érdy és Gyöngyösi codex egy részében. Kisebb emlékeink, mint pl. a *Szabács riadaláról* szóló ének,

valamint a magyar nyelvű okiratok rendszeren a folyó írást használják.

A latin betűsor a középkorban a következő jegyekből állott: *a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, w, x, y, z*. E 26 jegy kevés volt a magyar nyelv hangjai számára, annál is inkább, mivel a magyar írás csak igen ritkán használta közülük a *q* jegyet a *k* hang, s az *x* jegyet a *ksz* vagy *ks* mássalhangzócsoporthoz jelölésére. E mellett az *f* és *s*, az *i* és *y*, valamint az *u*, *v* és a később keletkezett *w* ugyanegy hangot jelöltek, s a *c* betű a *k* hang jelölésére is szolgált. A középkor vége felé fejlődött csak az *i*-ből a *j* betű, azonban ezt is egyaránt használták az *i* és *j* hang jelölésére. Így tehát csak 20 külön értékű jeggyel kellett a magyar nyelvnek 34 (s a HB. korában még megvolt *χ* hanggal együtt 35) hangját leírni, nem is számítva külön hangnak a hosszú *í, ó, ő, ú, ü* magánhangzókat.

A betűsor fogyatékosága miatt gyakran egy és ugyanazon betű több hangot is jelöl; e mellett azonban már a HB-ben látjuk a törekvést, hogy a magyar nyelv sajátos hangjainak jelölésére egyes betűkapcsolatok szolgáljanak. Csak később, a XV. században, kezdenek a leírók egyes diakritikus jeleket használni; új betűk használatához azonban csak a legritkább esetben fordultak.

1. Magánhangzók. A latin betűsor öt magánhangzójának (*a, e, i, o, u*) 16 külön hangot kellett volna jelölni; azonban mindenképp jelöletlenül hagyták íróink a magánhangzók hosszúságát, s az összes *e*-féle hangokat egyformán írták, csupán a Bécsi és Müncheni codex használ külön jegyet a nyílt és zárt *e* számára: *ē* és *é*. Az *i* hang jelölésére az *i* és *y* szolgált (az utóbbi két ponttal vagy vonással is) minden megkülönböztetés nélkül vegyesen használva. A *j* betűt az *i* hang számára rendszeren csak Ráskai Lea használja a Margit Legendában, a Példák könyvének első felében, a Domonkos, Horváth és Cornides codexben; előfordul e jel még a Nagyszombati codexben is. Az *u* hang jelölésére szintén minden megkülönböztetés nélkül vegyesen használják az *u, v* és *w* jeleket.

Külön jelről kellett gondoskodni az *ő* és *ü* hangok számára. A HB. és a KT. az *ü* hang számára nem használnak külön

jelet; ép úgy írják, mint az *u*-t, t. i. *u*, *v*, *w* (*vv*) jelekkel.* S e hangnak jelöletlen hagyása a későbbi nyelvelmékekben is gyakori. A Besztercei és Schlägli Szójegyzékek, s a codexek közül igen sok, még a XVI. században is *u*, *v*, de leggyakrabban *w*-vel írja az *ü*-t. Egyes codexek, mint pl. a Festetich, Czech, Pozsonyi, Kulesár c. stb., állandóan *w*-vel írják az *ü*-t, azonban ezt nem tekinthetjük megkülönböztető jelnek, mert ugyanezen codexek az *u* jelül is gyakran használják a *w*-t. De már a Bécsi és Münchener codex megkülönböztető jelet kezdenek használni e hang számára; e megkülönböztető jel pont vagy vonás, melyet a betű fölé, mellé vagy néha alá tesznek. A vonás is majd egyenes, majd hiányjel alakú, s néha meg is kettőzik. (Az Ehr. c. és Ráskai Lea az *ö* hangnak *ew*, *ev* jeleit alkalmazzák az *ü*-re is.) Tehát az *ü*, *ű* hang számára codexeinkben körülbelül egy tucat, külön jelet találunk. Fölül pontos *u* és *v* (Bécsi, Münch., Guary c.), fölül vonásos *u*, *v*, *w* (kétféle vonással, különféle cod.), alul farkas *v*, *w* (Winkl., Tih. c.), fölül és alul farkas *v* (Lobk. c.), ez utóbbiból lett a teljesen keresztül húzott *v* a Lobk. és Tihanyi codexben. (V. ö. ZOLNAI: Nyelvelmékeink 20. 21. l.) Leginkább csak a XVI. sz. első negyedének végéről való codexekben találjuk a fölül két vonásos *w*, *v*-t. A Dobszai énekes könyv az *u*-ra is tesz már két vonást: *ű*, melyet néha egyszerűsítve ír: *ű*.

Az *ö* hang jelölésére már az árpádkori oklevelek, a HB. és KT. is külön betűkapcsolatot használnak: *ev*, *eu*; s összes nyelvelmékeink megegyeznek abban, hogy az *ö*, *ő* hangok számára külön jellel gondoskodnak; s csak igen ritkán írják az *ö*-t úgy mint az *ü*-t *u*, *v*, *w*-vel. Az *eu*, *ev*, *ew* jegyek egész a KT.-ig kizárólag a mai hosszú *ö*-nek felelnek meg, minthogy pedig nem hihető, hogy épen csak ennek a hangnak a hosszuját és rövidjét akarták volna egymástól megkülönböztetni (l. alább),

* A HB.-ben aligha szabad *ü*-nek olvasnunk a *mv*, *tv*, *iv* alakokat. Mindenesetre feltűnő volna, hogy a különben gyakran előforduló *ü* hang csakis e három névmásban jutott volna e külön jelöléshez. A KT.-ben is csak egyszer fordul elő az *ü* hangnak *iu* jele: *sciulheffen*. A KT. szalagjai is mindig *u*, *v*-vel írják az *ü* hangot, pedig elég gyakran fordul elő. E mellett figyelembe veendő, hogy az *ü* hangnak *iu* jelölése a későbbi nyelvelmékekben is a legnagyobb ritkaságok közé tartozik; az *yw* kapcsolat gyakrabban csakis a Winkler codexben fordul elő.

azt gondolhatjuk, hogy a mit ma *ö*-nek ejtünk, akkor másképp hangzott, még pedig *ë*-féle diphthongusnak. E mellett szól a jegynek összetett volta, továbbá az, hogy a megfelelő mély hang, a melyet ma hosszú *ó*-nak ejtünk, ugyanazon nyelvelmékekben szintén *ou*-diphthongusnak van jelölve: *ou*, *ov*, *ow*, *ohu*. Midőn ez az *ou* egyszerű *ó*-vá lett, nem különböztették többé meg a rövid *o*-tól; ellenben az *eu*, mikor már egyszerű *ö*-nek olvasták is, soká fönmaradt, csakhogy átvitték a rövid *ö* jelölésére is. De a XV. században mind közönségesebbé válik az *ö*, *ö* hangoknak másnemű jelölése: t. i. egy vonást húznak az *o* alá, vagy fölé, sőt néha alul is, fölül is ott a megkülönböztető vonás vagy horgocska. Leggyakoribb a vonás az *o* alatt, ily formán: *o*; ritkább az *o* fölött: *o* (Czech, Jord. c.); alul és fölül vonással jelölik a Jord. és Érdy, valamint a Thewrewk c. A Birk c. s néha a Kazinczy c. is keresztben áthúzzák az *o*-n a vonást (l. ZOLNAI id. h.). Az *o* fölött kis *e*-t (*ø*) csak a XVI. század második negyedéből való nyelvelmékekben találunk.

A magánhangzók időtartamát csak ritkán jelölik nyelvelmékeink. A XV. században még semmi nyoma a hosszú magánhangzók jelölésének; csakis a XVI. század első negyedében kezdik codexeink néha a hosszú magánhangzókat is megjelölni. A hosszúság jelölésének legegyszerűbb módja a betű megkettőztetése, és pedig vagy egymás mellé, vagy néha egymás fölé írják a két betűt: *aa*, *ee* vagy *ā*, *ē*; csupán a Krisztina Legenda használja a betű fölé tett *˘*-t a hosszúság jelölésére, az *a*, *e*, *o* és *o* (*ö*) fölött. Leggyakoribb az *á* és *é* megjelölése, ritkább az *ó*, *ő* hangoké; a többi magánhangzók kettőzése legfőlebb csak egyes esetekben fordul elő.

2. Má ssal hang zók. A má ssal hang zók közül állandó s a mainak megfelelő jellel bírtak a következők: *b*, *d*, *f*, *g*, *h*, *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *r*, *t*, *z*. Ezekre nézve csak annyit kell megjegyezniünk, hogy a *g* és *t* mellé gyakran *h*-t irtak (*gh*, *th*), s a *g* fölé vagy mellé néha vonást tesznek (*g'*), hogy *gy*-nek ne olvassák. A *k* jelölésére, különösen a szó végén, igen gyakran szolgál a *c* betű. A Bécsi és a Münch. codex egész következetesen szó végén mindig *c*-t irtak, egyéb helyzetben *k*-t. A *k* hang jelölésére néha, bár igen ritkán, a *qu* betű is szolgált. A *v* és *j* hangot nem különböztették meg az *u* és *i*-től, és ép úgy jelölték e má ssal hang zó-

kat is *u, v, w*, illetőleg *i, y, j* betűkkel. A *j* hang hiányát több codexünk vonással vagy ponttal jelöli ' " vagy ; pl. *ma'd, nap'a, akar', iff'u* stb. (V. ö. Nyelvenléktár VII. k. VI. l.) A középkori latin írásban igen gyakran rövidítés, hogy az orrhangot a megelőző magánhangzó fölé vagy mellé tett — jelöli; ezt a rövidítést a magyar írásban is gyakran használják nyelvemlékeink, pl. *mōd* a. m. mond, *halua-*, a. m. hallván.

Különös figyelmet érdemel a palatalis és a sziszegő hangok írása. A palatalis mássalhangzókat a legrégebb emlékek néha jelöletlenül hagyják, különösen a *g* és *l* jelöli egyaránt a *g, gy* és *l, ly* hangokat. Azonban általában minden nyelvemlékünkben meglátszik a törekvés a palatalis mássalhangzók jelölésére, és ebben egy elvet követnek. A palatalis képzés jelölésére a *j* hang szolgál, melynek jelét a megfelelő dentalis mássalhangzó mellé írják; csupán a *gy* hang jelölésére használják mindjárt kezdetben a *g* betűt a *d* helyett. Ennek oka, hogy a latin nyelv *g* betűje magas hangok előtt a magyarországi kiejtésben mindig *gy*-nek hangzott a velencei olasz nyelvjárás hatása alatt. S a latin nyelvnek ez az ejtémódja meg is látszik latin eredetű jövevényszavainkon: *gyehenna, Egyiptom, gimnázium*.* Így tehát a *g* betű codexaink íróinak latin kiejtésében egyaránt jelölt *g*-t és *gy*-t, s ugyanily értelemben használták a magyar írásban is. Nehézséget csak az okozott, hogy a magyarban mind a *g*, mind a *gy* hang állhatott magas és mélyhangzók előtt. A *g* mellé gyakran *h*-t írnak, hogy *gy*-nek ne olvassák; a Bécsi és a Münchener codex a *g* hangot *g*-vel jelölik, a mi *gh*-t jelent, míg a *gy* számára megmarad az egyszerű *g*. Más codexek is írják néha a *g*-t *g'* vagy *g̃* jellel. A *gy*-t is kezdetben csak mély hangok mellett volt szükséges megjelölni s ez az oka, hogy ez a hang marad a legtöbbször jelöletlen.** Lassanként általánossá válik e négy mássalhangzónak egyforma jelölése oly módon, hogy a *t, g, l, n* betűk mellé teszik a *j* hang jelét. A *j* hang jelölésére szolgál az *i* vagy *y* (*ȳ, ȳ*) betű s így jönnek létre a következő jelölések: *ti, gi, li, ni*

* V. ö. VOLF GY. i. m. 80. l

** A *g* betűt *e, i* előtt még nyomtatott könyveink is gyakran jelöletlenül hagyják. SYLVESTER mindig így ír; *legen, legetek, legenek*, ellenben: *liğ, leğünk, vağon, hoğ, gúlmi*. Viszont magas hangok előtt a *g*-t írja *gh*-val.

és *ty, gy, ly, ny* (nem véve tekintetbe az *y*-ra tett pontokat); a Krisztina Legenda írója jobbra a betű fölé teszi az *i*-t: *tⁱ, gⁱ, lⁱ, nⁱ*. E mellett igen gyakran a betű fölé vagy mellé tett pont, máskor meg egy (néha két) vonás jelöli a palatalis ejtést. Ezt a pontot vagy vonást egyszerűen hiányjelnek tekinthetjük, mely a *j* hangot helyettesíti. Láttuk már, hogy a pont vagy vonás más esetekben is helyettesíti a *j*-t. Ily módon keletkeznek a palatalis mássalhangzóknak következő jelölései: *ṫ ġ l̇ ṅ; t' g' l' n'; ṫ' ġ' l̇' ṅ'*.

A magyar nyelv négy sziszegő hangja (*sz, z; s, zs*) számára a latin betűsorban három jegy volt: *ʃ* (ʃ), *s* és *z* (z). Ezek közül az *ʃ* a HB-ben, s azóta összes nyelvemlékeinkben következetesen az *s* hang jelölésére szolgál, mivel a codexek írói, szintén a velencei olasz nyelvjárás hatása alatt, mindig így ejtették a latin nyelv *s* betűjét.* Így tehát első sorban a dentalis sziszegő számára kellett külön jelről gondoskodni. Erre úgy látszik kezdetben a *ʃc* vagy *sc* és *ʃz* kapcsolat, majd később a legtöbb esetben a *z* betű szolgált melynek alakja a codexben rendszeren *z*. Az *ʃc* kapcsolat a HB-en és KT-en kívül csak a Teleki és a Peer codexben használatos; összes többi codexeink a *z* (néha *ż*) jelet használják, csak a XVI. század második negyedében lép fel gyakrabban az *ʃz* kapcsolat (Batthyányi c., Dobszai énekeskönyv).

A megfelelő lágy sziszegők jelölésére rendszeren ugyanezen jelek szolgálnak. A *z* hang jele mindig a *z* betű, a *zs* hangé pedig nagyobb részt *ʃs*, ritkábban *z*.

Legtöbb nehézséget a *cz* és *cs* hangok jelölése okozott, A latin *c*-t magas hangzók előtt ugyan *cz*-nek olvasták, de mássalhangzók és mélyhangok előtt *k*-t jelentett, tehát ily helyzetekben megkülönböztető jelről kellett gondoskodni. A HB., a Beszt. és Schl. Szój. rendszeren pusztán *c*-t írnak, s ezt a jelölést találjuk igen gyakran a későbbi codexekben is; e mellett már az említett szójegyzékekben gyakran *ch* jelöli e hangot főleg oly helyzetekben, midőn a *c*-t *k*-nak kellene olvasni. A *cz*-nek leggyakoribb jele a *cʒ* kapcsolat, e mellett azonban gyakori a *ch*, s előfordul, bár ritkábban a *č* jel is. — A *cs* hangot a HB. többféleképp jelöli; a *c* mellett ugyanis előfordul az *ʃ* és *ʃc* jelölés. Ezt a hangot a

* V. ö. VOLF GY. i. m. 62. l.

codexek csak igen ritkán jelölik puszta *c*-vel; azonban igen gyakori a *ch* és *cʒ* vagy *éʒ* kapcsolat. A Tihanyi codex *ci*-t is ír a *cs* helyén, s ugyanezt jelenti a *ċ* *c'* jelölés is. A *cs* az egyedüli hang, a melynek jelölésére a codexek írói gyakran fordulnak új jel használatához. Alapul mindig a *c* betű barát-gót alakját (**ꝛ**) vették, s ezt próbálták változtatni. Legegyszerűbb és leggyakoribb eljárás az volt, hogy a **ꝛ** felső kampóját elhagyták, s így keletkezett a **ꝛ** jel,* melyet igen sok codexünk használ (Bécsi, Müncheni, Döbrentei, Debreczeni, Vitkovics, Teleki, Guary, Peer, Simor, Bod c.). A Sándor codex jele < alakú; ez aligha egyéb, mint szegletessé tett *c*. A Birk codex a rendes *ch* és *cʒ* jelölések mellett néha X alakú jellel írja a *cs*-t; ez nem egyéb, mint a *ch*-val egyértékű görög X, melyet a görög Christus-névnek XPC.-féle szokásos rövidítéséből vettek (= XPICTOC; l. ZOLNAI id. m. 136).

A HB. korában még megvolt *χ* hangot ez a nyelveimlék *ch*-val jelöli: *choltat*, *charmul*, *chomuv*. Miután e hang csakhamar elveszett a magyar nyelvből, jelölésére a későbbi emlékekben nem is volt szükség.

2. A nyomtatványok kora.

Az első nyomtatványok írása majdnem teljesen egyezik a XVI. századból való codexek írásával; ugyanolyan törekvéseket s ugyanolyan ingadozásokat látunk, sőt gyakran a gót betűk alakját is megtartják könyvnyomtatóink. Ilyenek például a legrégibb magyar nyomtatott szöveg betűi HEYDEN SEBALD iskolai könyvében (Krakkó, 1531); ilyen betűkkel nyomatta SYLVESTER JÁNOS *Új testamentum*-át (1541); latin betűkkel vegyest, főleg külföldön készült nyomtatványokban, még e század vége felé is találkozunk a gót betűkkel. Azonban a latin betűs nyomtatványok a XVI. században is gyakoriabbak voltak s csakhamar ezek váltak általánossá.

* Codexeinknek ezt a jelét VOLF és ZOLNAI L alakúnak mondják; ez azonban félreértést okozhat. Igaz ugyan, hogy e jel hasonlít egy kissé a mai latin betűk L-jéhez, azonban a barát-gót írás L-je egészen más alakú volt, s nem is volt semmi összefüggés e két betű között. (V. ö. a Peer *c*-beli *csepke*-, *cepke*-, *lepke*-olvasatról Nyr. XVII:169.).

A magánhangzók közül az *u* és *i* hangokat az egész XVI. századon át *u*, *w*, *v*, illetve *i*, *y* betűkkel irták, nem különböztetve meg őket a *v* és *j* hangoktól. Csak a XVII. század elején, talán SZENCZI MOLNÁR ALBERT nyelvtanának hatása alatt, kezdik állandóan megkülönböztetni e hangokat, úgy, hogy *u*, *i* csak a magánhangzók, a *v* és *j* (néha még *y* is) csak a mássalhangzók jelölésére szolgál. GELEJI KATONA ISTVÁN tiltakozik az *y* írása ellen *j* helyett (Corpus Grammaticorum, 297. l.), s pontosan meghatározza a *j* és *i*, valamint a *v* és *u* betűk szerepét (u. o. 299. l.).

Az *ö* és *ü* hangok jelölése még most is nagy nehézséget okozott. Láttuk, hogy a XVI. századi kéziratok kezdték e hangokat a betű fölé tett kis *e*-vel, vagy ékezettel jelölni. Ezt a módot követik nagyobb részt az első nyomtatványok is; bár néha, különösen külföldi nyomdák termékei, még hosszú ideig jelöletlen hagyják az *ü*-t (*u*, *w*), az *ö*-t pedig *ew*, néha *eo* kapcsolat jelöli. A rendes jelölés az *ü* hang számára *û*, *Û* (vagy *v* ugyanilyen horoggal) és *w*; ez utóbbi ritka, s csak a XVI. század elején fordul elő. Már DÉVAY az *û* mellett két pontot is tesz az *u*-ra: *ü*; ez a jelölés csak a XVII. században kezd gyakoribbá válni, azonban folyton küzd az *û* és *Û* használatával, s csak a XVIII. században válik általánossá. Az *ö* hang jele a XVI. században rendszeren szintén *o* vagy *ö*, mellette feltűnik néha az *ö*, de ezt is csak a XVIII. században kezdik általánosan használni.*

A hosszú magánhangzók jelölése igen tökéletlen volt a legrégebbi nyomtatványokban; s az egész XVI. századon át igen gyakran jelöletlen marad a hosszúság. A codexek leginkább a betűk kettőzését használták, s ezt az eljárást követték az első könyvnyomtatók is. Legszükségesebb volt az *é* megjelölése s e célra az *ee* vagy pedig *e* jel szolgált. Íróink közül többen különbséget tettek az *ê* és *é* hang között is s az *e* jegyet használták a nyiltabb hang számára (v. ö. fentebb 56. l.), azonban e különbségtétel nem maradt meg állandóan, s az *e* betű és

* Az *ö* és *ü* hangnak e két jelölésmódja sokáig küzdött egymással. KOMÁROMI CSIPKÉS nyelvtana (1655) helyteleníti, hogy némelyek az *ö*, *ü* helyett *eo*, *eu*-t írnak (Corp. Gramm. 345. l.); viszont TSÉTSI azokat itéli el, a kik az *ö*, *ü* helyett *o*, *u*-t írnak (u. o. 666. l.).

az *ee* később egyaránt jelölték mindkét hosszú *e*-t. SYLVESTER-nél a betű fölé tett egyenes vonás jelöli a hosszúságot: *ā, ē* (e mellett: *e, é* is), *ō, ū*. A vízszintes vonás a betű kettőzését jelenti; ugyanily értelemben használja Sylvester néha az *n* betűn is; *Bāzan̄*. DÉVAY (1549) a betű fölé tett ékezzel kezdi jelölni a hosszúságot: *á, é, ű*, s ezentúl csakhamar ez válik általánossá, csak az *e* betű szolgál még gyakran a XVII. században is az *e* jeléül. Legrendesebben jelölt hosszú magánhangzók az *á* és *é*, majd az *ó* és *ú* csatlakoznak hozzájuk; az *l*-t jelöli már KÁLDI Bibliája (1626), de csak lassan válik általánosabbá. Legnehezebb volt az *ö* és *ű* hangok jelölése; akár *o, u*, akár *ö, ü*-vel írták, már volt a betűn ékezet, s így nem volt hely a hosszúság jele számára. KÁLDI Bibliája jelöli ezt a két hosszú magánhangzót is, és pedig oly sajtáságos módon, hogy az *o, u*-re a kis *e* mellé ugyanolyan vesszőt tesz, mint az *ó, ú* betűkre. Ugyanezt a jelet használja KÖVESDI PÁL nyelvtana is (1686) a hangok elsoroláskor, de már a szövegben elhanyagolja a jelölést. TSÉTSI panaszkodik (1708), hogy e két hosszú magánhangzó jelölését elhanyagolják az írók, s *o* is a Káldi jeleit ajánlja (Corp. Gramm. 666. l.). Midőn azonban az *ö, ü* betűket kezdték használni, ismét nehéz volt a hosszúság jelölése. Előbb a két pont közé tették az ékezetet (így írja RÉVAI is), de e czifra bőbitájú betűk helyett már a XIX. század első tizedeiben közönségessé lett a mai *ö, ü* jel.

A mássalhangzók közül már szólottunk a *v és f* hangokról. A *k* hangot sokáig *c*-vel is jelölték, különösen szó végén; körülbelül a XVII. század közepe felé szünt csak meg ez a jelölés. Legtöbb nehézséget a palatalis és a sziszegő hangok okoztak. A négy palatalis mássalhangzót első nyomtatványaink ép úgy jelölték, mint a codexek, t. i. a *t, g, l, n* betűk mellé téve a *j* hang jelét, vagy az ezt helyettesítő kihagyó jelet. A míg a *j* hang jelölésére az *i* és *y* betűk szolgáltak, e mássalhangzók jelölése is különböző volt: majd *ty, gy, ly, ny*, majd *ti, gi, li, ni*; e mellett gyakran találkozunk még ilyen jelölésekkel is: *t̄ t̄, g' g', n' n', l̄*. A XVII. század elejétől kezdve, midőn az *i* és *j* állandó hangértékkel kezdtek járni, az *y* szolgál mindig a palatalis ejtés jelölésére, s így állandóvá lett e mássalhangzóknak mai jele.

A sziszegő hangok közül a *z* és *s* hangok számára már

az írott nyelvemlékekben megállapodott a mai jelölés, s ezt használják mindjárt az első nyomtatványok is. Csupán alakjukra nézve kell annyit megjegyezni, hogy a *z* betű még egy ideig *z* alakú volt, s a XVI. század közepe felé lépett helyébe a mai *z*; az *s* betű alakja pedig: *f* és *s*, melyeket váltakozva használtak, az *s*-t leginkább szó végén; a XVIII. század folyamán mind gyakoribbá válik az *s* betű, azonban az *f* jellel még a XIX. század elején is találkozunk az *fz* kapcsolatban. (A kettős *ss*-t Calepinus szótára *β* jellel írja.)

Az *sz* hang jele a XVI. század elejéig szintén a *z* betű volt, s csak e század második negyedéből való írott emlékek kezdik használni az *fz* kapcsolatot. Nyomtatványaink kezdetben szintén az *z* vagy *z* betűvel jelölik ezt a hangot; e mellett, s vele váltakozva, csakkamar feltűnik a német betűsorból vett *ß* jel, melylyel még a XVII. század elején is találkozunk. Ez a jel csakhamar ketté vált, s a XVI. század utolsó negyedében már gyakran írják e hangot *fz*, *fz* vagy *sz* jellel, a mi aztán a következő században általánossá válik. Az *f*, *f* betűalak ebben a kapcsolatban maradt meg legtovább, s csak a XIX. század első negyedében válik állandóvá az *sz* jelzés.

Legtöbb nehézséget a *zs* hang okozott. Az írott nyelvemlékek e hang számára nem használnak külön jelet, hanem rendszeren *f*, néha *z* jelöli. Ugyanezt az eljárást követik nyomtatványaink is hosszú ideig, mindig *f*, *s* betűvel jelölve a *zs*-t is. SYLVESTER a *ß* jelet ajánlja e hang számára, azonban ez nem tudott elterjedni, talán csak maga HELTAI használja; de megemlíti DÉVAI is (Corp. Gramm. 102.) Megkülönböztetésül némelyek *f*-t írnak, VERANCSICS pedig szótárában (Velence 1595.) az *x* jelet használja: *xak* (zsák).* A XVII. és XVIII. században is az *f* betű szolgál e hang jelölésére, csak néha tesznek eléje hiányjelet 'f, 's. Azonban többen próbálkoznak e hang pontosabb jelölésével; TSÉTSI (1708) és mások a 'z jelet használják, ADÁMI MIHÁLY (1760) középen keresztül húzott *z*-t ajánl, GYARMATHI SÁMUEL pedig (1794) *ds*-vel jelöli. A XIX. század eleje óta általánosan használatos a mai *zs*.

* Ez Velenczében a *z* hang jelül dívott, s pl. a Kún codexben *s* és *s* hangokat is jelöl.

A *cz* hangot már az irott emlékek is rendszeren *c* vagy *cz*-vel jelölték, s ez a jelölés marad meg a nyomtatványokban is, csak kezdetben váltakozik vele néha a *ch*, *chy* jelölés is. Annál ingadozóbb a *cs* hang írása. Az egész XVI. századon keresztül kétféle eljárást tapasztalhatunk; vagy *ch* (néha *chy*) jelöli a *cs*-t, vagy pedig a *cz* hang jele mellé tett *i*, *y* s az ezt helyettesítő hiányjel: *ci*, *cy*, *czí*, *ézi*, *czi*; azonban néha elmarad a megkülönböztető jel s *cz* jelöli a *cs*-t is. E mellett már RÉVAI ajánlja a *tf* jelölést. A XVI. század vége felé újabb ingadozás kezdődik, a mennyiben a *cz* hang jelül kezdik a *tz*-t használni, s most már HELTAL. KÁROLYI, SZENCZI MOLNÁR a *cz* jelet használják a *cs* számára, Ez a jelölés sem állapodik meg, s SZENCZI MOLNÁR zsoltárfordításaiban a *ts* és *tz* jeleket használja. Ez az ingadozás tart az egész XVII. századon keresztül; majd *cs* vagy *ch* és *cz*, majd *ts* és *tz* vagy *cz* állanak egymással szemben. TÓTFALUSI nyelvtana (1697) és TSÉTSI (1708) a *ts* és *tz* jelöléseket fogadják el, s ezt használják az egész XVIII. századon keresztül s még Révai is így írja e hangokat. A XIX. század elején azonban ismét a *cs* és *cz* jelölés lép a helyébe s lesz állandóvá, habár a *ts* sokáig megmaradt. Vörösmarty még 1834-ben írja, hogy „a *ts* és *cs* szinte mostanig külön felekezetet bír.“ A *cz*-vel pedig azóta folyton, mind a mai napig küzd az egyszerű *c*. A *ds* és *dz* hangok ritkán fordulnak elő, s hosszú ideig a *zs* és *z* vagy *cz* hangok jelével írták ezeket is; Tsétsi már a *ds*, *dz* jelölést ajánlja, s ez vált használatossá, csak a *ds*-t írták egyesek *dzs*-vel.

Ily módon állapodott meg írásunk hosszú ingadozások után a XIX. század elején; s az 1827-ben megalakult M. Tud. Akadémia ezt az írásmódot szentesítette, melylyel azóta semmi változás sem történt. Többször tettek ugyan egyesek kísérletet a magyar írás sok kétjegyű magánhangzójának egyszerűsítésére, azonban siker nélkül. Már RÉVAI ajánl nyelvtanában (145. l.) egyszerű jegyeket az összes kétjegyű mássalhangzók számára; 1834-ben az akadémia is foglalkozott e kérdéssel, s Vörösmarty készítette az előadói jelentést.* Legújában a Nyelvőr tett ily irányú kísérletet (v. ö. I., VI. és VII. k.).

* V. ö. M. Nyszet I. és II. k. és VÖRÖSMARTY Összes Munkái, 1885. VI. k. 291. l.

II. A helyesírás fejlődése.

A magyar helyesíráson kezdettől fogva meglátszik a törekvés, hogy hű tükre legyen a beszédnek; minden egyes hang számára állandó jegyet keres, s e mellett arra törekszik, hogy egy és ugyanazon jegy csak egy hangot jelöljön. Természetes, hogy hosszú időnek kellett eltelnie, a míg megalakult írásunknak mai, s a kiejtést elég híven feltüntető módja.

A codexek írói a maguk kiejtését követték, s a beszélt nyelvet lehetőleg híven igyekeztek feltüntetni, már a mennyire a hiányos betűsorrall képesek voltak erre. A szavak eredetét, a tő és a rag alakját, nem vették figyelembe az írók, midőn így irtak: *teccik* Bécsi c. *teczik* Virg. c. *techyenek* Jord. c. *lacik*, *tecik* Ném. Gl. *luczik* Virg. c. *fogacz* Ehr. c.; *arcz* (árts) u. o. *tarcad* Vitk. c. *tarcz* Jord. c. *tarczad* Cis.; *mutattya*, *fogygyad*, *ketelkegyel* Ehr. c.; *kiral'anak*, *lat'akuala* B. c. stb. Sőt gyakran az érintkező mássalhangzók illeszkedését is híven jelölik nyelvemlékeink (l. fentebb 184. l.). E mellett azonban néha találkozunk az etymologiai érzék jeleivel is, pl. *adyunk*, *mődyá*, *imadsay* (de gyakoribb: *imachug*).

Az etymologiai érzék hatása a magyar helyesírás fejlődésére csak később jelentkezik, midőn egyes írók tudatosan kezdenek foglalkozni a magyar nyelv szerkezetével. SYLVESTER még így ír: *atta*, *anna*, *'berececz*, *halgacez* stb., de tiltakozik az ellen, hogy DÉVAI eljárását követve az *az* névelő *z*-jét a rákövetkező mássalhangzóhoz hasonítsuk: *ab barat*, *ad doctor*, *af farkas*, *al lö* stb., hanem így kell írni: *az barat*, *az doctor* stb. (Corp. Gramm. 29. l.). DÉVAI egészen a phonetikai helyesírás híve, s mindig így ír: *vettüc*, *hel'ém*, *ettzer*, *múßfor*, *monjuc*. SZENCZI MOLNÁR ALBERT sem kívánja mindig a tő hű megőrzését, mint pl. ezekben: *igasság*, *minggyárást*; *kérendgyüc*, *kérhettyüc*; de már ezekben *látsz*, *láthatsz*, *kéretsz* az etymologia felé hajlik GELEJI KATONA ISTVÁN az első nyelvtaniró, a ki tudatosan érvényesíti az etymologia elvét a helyesírásban.* Így a *cs* hangot a

* „A Magyar-is e'nyi üdök alatt mind az írásnak s' mind a' szollásnak módjában, nem kítsiny változást szenvedett, úgy mint melly immár a maga tulajdon bötüit el-hagyván, idegen Deak bötükvel irattatik, s' azon-is pedig felette külömbözőül és vétkesül. Mert inkább mindenek a'nak irattatásabantsak a' pronuntiatiót, a ki-

szerint írja, a mint a tő más-más mássalhangzóval végződik: *kétség, barátság, vásottság, imádság, lágyság* stb.; továbbá ezekben is megőrzi a tő alakját: *igazság, szárazság, ravaszság*. A *-ja* és *j* ragot bármely mássalhangzó után megtartja: *adja, mondja, eredj, védj*. Változatlanul írja a *-val, -vel* ragot mássalhangzó után is: *allatval, istenvel, embervel*; valószínű azonban, hogy az ő kiejtésében, mivel a borsodmegyei Gelej községből való volt, így is hangzott ez a rag. De juttat némi szerepet a kiejtés elvének is, a mennyiben az idegen szavakat „magyar módon“ írja (Corp. Gramm. 305—6. ll.), s a névelő *z*-je helyét ' jelöli: *a'ban, a'ra; a' föld, a' tenger*. PERESZLÉNYI, KÖVESDI és SZÖNYI nem követik GELEJI tanítását, s rendesen így írnak: *menny* (menj), *tetezik, szerettyük, tartyák, szombattya, állapottya, kérdgy, paráz-nálkodgyál* stb. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS, valamint TSÉTSI JÁNOS ismét az etymologiai írás hívei, s különösen a *-ja, -je* ragok változatlan megőrzése mellett szólnak.

Az *adja, látja, hallja* szavak írása volt egyik főtárgya annak a nyelvészeti vitának, mely RÉVAI és VERSEGHY között hosszú időn át folyt. VERSEGHY és vele az *y*-isták a kiejtésre hivatkozva így írtak: *aggya, láttya, hallya*, ellenben RÉVAI és pártja (a *j*ottisták) az etymológiát tekintették a magyar helyesírás alapjának, s az *adja, látja, hallja* írásmód mellett kardoskodtak. A vita hosszú ideig folyt, míg végre RÉVAI lett a győztes, a kihez a kor legjobb írói csatlakoztak.* S a később megalakult Akadémia is az ő tanítása mellett foglalt állást kiadványaiban, majd az 1847-ben megjelent *Magyar Nyelv Rendszerében*, s ez által a vitát végleg RÉVAI javára döntötte el.

A mai magyar helyesírás, melyet ily módon RÉVAI alapított meg, kettős alapon nyugszik. Első alapja a kiejtés, a mennyiben mindig a kiejtett szó hű feltüntetésére törekszünk; azonban írásunk tért enged a szóelemzésnek is, midőn a tő és rag alakját lehetőleg megőrzi. E kettős elv szilárd alapja helyesírásunknak, s a mennyiben egyesek a mai helyesírás némi változtatására

mondatásnak sonussát, a' mint a szók a'ban esnek, követik, s' azoknak pedig gyökereiket, eredetiket, és természetiket csak nem-is vizsgálják, s' innen vagyon, hogy csak nem mennyi Magyar vagyon, meg a'nyi módon ír. (Corp. Gramm. 294. l.)

* Ez irodalmi vitának egyik érdekes terméke VÖRÖSMARTY tréfás drámai műve: *Ypsilon háború* (1821), melyben ő is Révai mellé áll. (Üsszes munkái, VIII. k.)

törekcszenek, nem az elvet akarják megbontani, csakis az elvek alkalmazásában akarnak közelebb jutni a beszélt nyelv mai alakjához, s oly egyszerűsítéseket óhajtanak megvalósítani, melyek nem volnának az etymologiai elv rovására.

Az írás- (vagy szünet-) jelek használata írott nyelvemlékeink korában nagyon tökéletlen volt; csak a mondatok végét jelölték meg néha egy vagy két ponttal, vagy pedig vonással (' vagy |). A HB. és a KT. pontot tesznek nemcsak az egész mondat végére, hanem rendszeren a *hoggy, és* kötőszók elé is; a KT.-ben a pont mellett néha ott van a vonás is (ily módon: .'). A későbbi codexek is csak a mondatokat egymástól elválasztó írásjeleket ismerik, és ez vagy egyszerű pont, melyet a sorban alul, középttt vagy felül helyeztek el, vagy pedig kettős pont (mint pl. az Ehr. és a Kaz. codexben), vagy végre vonás (/ vagy). Ezeket az írásjeleket a leírók néha más színnel irták, mint a betűket, így pl. a Guary codexben piros | , a Kazinczy codexben szintén piros ; , a Vitkovics codexben pedig zöld | az elválasztó jel. Néha a már odarajzolt írásjelre festették rá a másik színt; így pl. az Érdy és a Nádor codex írásjeleit utólag festették pirosra. — A codexeknek másik írásjele a szótagokat a sor végén elválasztó egy vagy két vonás vagy pont (- = vagy . :); ezt a jelet rendszeren a sor végére tették, mint ma is szoktuk, de néha oda irták a másik sor elejére is, mint pl. a Peer és a Nádor codexben.

Legrégibb nyomtatványaink szintén csak a pontot és az álló vonást használják, de csakhamar fellép a mai vessző is. így pl. KOMJÁTHY *Szt. Pál leveleiben* használja a / és , jelet. Az írásjelek pontosabb használatát MANUTIUS velencei könyvnyomtató család tagjai állapítják meg a XV. század végén, s SZENCZI MOLNÁR ALBERT nyelvtana (1610) már a következőket sorolja el: kettőspont (colon), pont (punctum), vessző (comma, virgula), rekeszjel (parenthesis), kérdő és felkiáltó jel (signum interrogationis et exclamationis). (Corp. Gramm. 287. l.). Ezekhez RÉVAI még a következőket adja: pontosvessző (media nota), hiányjel (apostrophus), kötőjel (signum divisionis et coniunctionis), idézőjel (signum citationis), gondolatjel (signum pausae et omissionis). E jelek sorozata teljesen megfelel a ma alkalmazottaknak és RÉVAI pontosan megállapítja használatukat is.

MASODIK RÉSZ.

A L A K T A N.

Bevezetés.

A szótők.

A legújabb nyelvészet sokkal kevesebbet operál a szótökekkel s gyökerekkel, mintsem régebben szoktak. Ma a szót inkább a maga teljességében vesszük szemügyre, úgy, a hogy a beszédben szerepel, a hogy a vele összekötött vagy vele rokon szónak s szóalakoknak hatását szenvedí s reájok visszahat.

Mégis olyan fogalom a szótó, melyre a nyelvi jelenségek magyarázatában mindenkor szükségünk van, s melynek magában a beszélő ember nyelvérzékében is megvan — mint fogjuk látni — a maga helye és functiója. Tehát a tő nem olyan nyelvész abstractio, minő az úgynevezett gyök.

A szótó a szónak az az eleme, mely az illető szónak ragozási és szóképzési alakjaiban állandó annyiban, hogy csakis bizonyos hangtörvényszerű változásoknak van alávetve. Minthogy azonban e változások részben a szótóhoz csatlakozó ragok és képzők hangalakjától függnek: azért szükséges, mielőtt a képzést vagy ragozást tárgyaljuk, sorra venni azokat a változásokat, melyeket maga a szótó szenved.

Bevezetésül azokat a tényezőket kell megemlítenünk, melyektől általában függnek a szótök változásai. Ezek a tényezők kétfélék: egyrészt hangtörténetiek, másrészt az analogia hatásai. Bővebben s más példákkal megvilágítva tárgyaltam e dolgokat *A magyar szótök* cz. akadémiai értekezésemben 1887. — V. ö. még SZARVAS G. A szótövek kérdéséhez Nyr. XVI:421. továbbá SZILASI M. A szótövek elmélete a magyarban, Nyr. XI.

a) Hangtörvényszerű változások.

A hangtörténeti tényezők közt első helyen áll az az ismeretes hangtörvény, mely szerint az ugor eredetű magyar szók ragtalan formájának rövid véghangja elveszett. Példák:

hal: finn *kala*, lapp *kvele*, *guolle* (osztják-szamojéd *kuele*;
— mordvin *kal*, vogul s osztják *χul*);

vér: finn *veri* (acc. *vere-n* stb.); lapp *varra*, *varr* (zürj. *vir*,
osztj. *ver*, *cur* stb);

tél: finn *talvi* (*talve-na* télen); lapp *talve*; cseremisiz *tele*
(zürj. *töl*, vog. *tal*, *tel*);

al (*fej-al*, *al-ja* vminek): finn *ala*, mordvin *ala*, *alo*; lapp
vuolla, *vuolle* (osztják *vol*, zürj. *ul*, cser. *ül*);

négy: osztják *ñeda*, vogul *ñilä*, *ñile*, lapp *nelje*, mord. *nile*,
finn *neljä* (cser. *nil* stb.);

ád, *ad*: észtt *anda-*, finn *anta-* (pl. *anta-ra* adó, a ki ád),
mord. *andi-*, lapp *vadd-* (zürj. *votj. ud-*);

hal, (*meg-hal*): észtt *köle-*, mord. *kulä-* (cseremisiz *kol-*, zürj.
kul-, vog. *χol*) stb.

A szóvégi magánhangzó, legalább egyes vidékeken, egész a XIII. századig meg volt őrizve. Ezt bizonyítja Anonymus és az árpádkori okiratok.

Sokszor idézték már erre nézve Anonymus szóalakjait: *Zobolsu*, ma Szaboles; *Zuardu*, ma Szóárd; *Tosu*, ma Tas; *almu*, később *álm*, ma álom; *zerelmu*, később *szerelem*, ma szerelém; *Ete*, ma Ét; *Sapi*, ma Sáp; *Sari*, ma Sár.

Hozzájuk csatlakoznak az okirati példák (sajnálhatjuk, hogy a XI. XII. századból aránylag olyan kevés oklevél maradt fenn):

hodu vtu 'hadút', *zilu kut* szil-kút, *ziget zadu* sziget-szád, *nogu nagy*, *ruuoz lücu* ravasz-lik, *munorau-kereku* monyorókerék, *Feheruuaru Fehérváru* 'Fehérvár', *Luazuholmu* 'Lovászhalom' (mindezek 1055-ből, l. Fehér CD. I. 390—392. és Jerney); *bikzadu* 1086. 'bikkzsád'; *Bocu* személynév 1211. (1272-ben már *Bock* Kovács: Névmutató; *Berchi*, *Beerchi*, *mons* vulgo *Berczy* dictus 1213. uo.; metae positae in *montis berze*, i. e. *cacumen* 1213. uo. (tehát bércz); *Byku-potoka* rivus 1231. uo. (1270-ben már *Bikpotok*, azaz bükkpatak); *fyzu forku* silva 1214. Czinár, 1224. *Knauz*, azaz *fízü forku* 'füz-fark, füz-farok'; *Mogos Mortu* 1235. (1278-ban *Mogos Mort* 'magas mart').

Egy-egy dialektusban talán még a XV. század első felében is voltak ilyen formák. Legalább az Ehrenfeld codexben sokat találunk s hihető, hogy a fennmaradt másolatnak eredetijében még sokkal több volt. Pl. *ehsege* éhség 62. *olyw nagy* oly nagy 12. *keulewmbé*

kylemb felbelewl külömb-külobm félből, azaz oldalról 25. *eleztebe* 15. (más codexekben *elesztébb*) stb.*

Sok dialektusban hangtani oka látszik a véghangzó megmaradásának,** t. i. ha ezt *h* előzte meg, akkor ennek tisztább kiejthetése végett tarthatták meg a rá következő magánhangzót. Közönséges pl. a *méh, moh, keh* teljesebb formája: *méhe, moha, kehe*. Háromszékben a *düh dühü* (*dühübe hozni, dühübetagség, dühübogár* Tsz.), a moldvai csángóknál a juh *joho*, a hétfalusiaknál a teher v. terh *terhi* (mindezeket l. M. Szótók 19). Hogy minden hangtani ok nélkül megmaradtak volna efféle alakok, mint SZARVAS hiszi Nyr. XVI:422., az nem valószínű. Az ott idézett Kedhida, Szászfalva-féle helynevekről már SZINNYEI kifejtette Nyr. XVII:149., hogy személyragos alakok. Fülgombája nem tartozik a *gomb* szóhoz (*fül-gomb*, mint a NySz. idézi, elő sem fordul; mind PPBL-ban, mind a Tsz-ban *fül-gombája* van). Akkora, jókora régebben *akkorú, jókorú*-nak hangzottak.

A rokon nyelveken s nyelvemlékeken kívül bizonyítékul szolgálhatnak még az olyan idegen szók, melyek régen meghonosultak nyelvünkben s azóta elvesztették véghangjokat. Itt különösen a régi török és szláv kölcsönvételeknek vehetjük hasznát.

Például a török *jinzü*-ből **gyöngyü* s aztán *gyöngy, gyöngy* lett; a török *ourí, ogrí*-ből *orv, or*; így *sara, sarí* — *sár* (sárga); *sira* — *sér, sör*; *bieri* — *bér*; ujjur *arta*-: *árt* stb. (NyK. X. 77—87. Más török példák ismét ellentmondanak, l. MUNKÁCSI NyK. XXV.)

* Egyes szóknak ismeretlen okból még tovább fenmaradt a teljes alakja. Pl. az Ehr. c.-ben *ege-be* 132. a. m. ég-be, s ép így van a Tel. c. 250. lapján «az *egeben*»: az égben. Továbbá *mennye-ből, mennye-be*, melyek többször olvashatók a Kulcsár e. s Virg. c.-ben, valamint *menye-dörgés* Vásárhelyinél (XVI. sz. végén), melyek eszünkbe juttatják a *menny* szónak maiglan élő *mennye-i* származékát (ehhez hasonló a *szüz* mellékneve némely nyelvemlékben: *szüze-i*).

** Néhány *v*-hangú ige is teljesebb alakot mutat még a székely kiejtésben: *szivu, hivu* a. m. szív, hív, ill. szí, hí (v. ö. Kassai: Szókönyv IV:429). Az ilyen igetők még néhány nyelvemlékünkben is kéttagnak, legtöbbször a Bécsi, Münchener, Apor codexekben, azonkívül a Döbrentei codexben, Sylvester-nél és Heltainál. Pl. *reio*, azaz *réjo* ‚ri‘ Bécsi e. Döbr. e. *reionac* ‚rinak‘ Bécsi C. *vionod, vionanac, vyouan*, ‚vinod, vinának, víván‘ Bécsi e. *viju* ‚vív‘ Heltai; *hiu* ‚hí‘ Sylv. többször; *heiny*, vagyis *héjuj* ‚híjj‘ Apor e. *sivu* Ilosvai (az eddigi példákat l. M. Szótók 17. 18.); *siu* Heltai, Nytört. Sz. — Azonban valószínű, hogy ezek **szivun, hivun*-féle személyragos alakokból rövidültek, v. ö. a kimutatható *szín, hín*-féle nyelvjárási formákat (l. az Igeragozást).

A szláv *krüstü*-ből *kriszt*, *kérészt* lett a magyarban; a *bratü*-ből *brát*, *barát*; *milostü*-ből *miloszt*, *malaszt* stb. (I. M. Szótők 20. 21.)

Ezek a szláv-eredetű szók egyúttal azt bizonyítják, hogy a tővégi magánhangzók a X. században, midőn e szláv szók átjöhettek nyelvünkbe, még meg voltak őrizve. Persze föltéve, hogy ama szláv magánhangzók a X. században még nem voltak némák, mint az újabb szláv nyelvekben. Csak aztán vesztek el, mikor e szók már meghonosultak s így osztozhattak a többi hangzós-végű szó sorsában. A változás azonban, mint a legtöbb nyelvbeli változás, úgy történt, hogy egyes nyelvjárásokban kezdődött s úgy terjedt el lassanként a többi dialektusban. Azért — mint láttuk — egyes vidékeken még a XIII. században is meglehetett a véghangzó, holott pl. a Halotti Beszédben már minden szót a nélkül találunk: *pur*, *lélik* stb. MUNKÁCSI a vogul szóalakokra s a török jövevényszókra hivatkozva azt hiszi, hogy a magyar nyelv külön életében már igen kis szerepük lehetett az ősi szóvégi hangoknak. (I. NyK. XXV.)

Azonban számtalan szóalakban mai napig fenmaradt az a régi tővégi magánhangzó, azokban t. i., melyekben a hangtani körülmények kedveztek fenmaradásának.

Például a *ház* szót még a XI. században így ejtették **házu* v. **házo* (eredetileg **kódo*, v. ö. mord. és cser. *kudo*, észt *kodo*, *kodu*, finn *koto*, lapp *kote* stb.) — Ennek a főnévnek a helyragos alakját, mely ma *házon*, a XI. században még így mondhatták: *hásono* v. *hásonno* (az *-n* helyrag ugyanis eredetileg magánhangzón végződött, v. ö. észt *koduna* ‚zu hause‘, WESKE: Untersuchungen zur Vergl. Gramm. 44., finn *kotona*, osztj. *xōdna*). — Midőn már most a XII. század táján a **házo* nominativusból *ház* lett, ugyanakkor lett a helyragos **hásono* alakból *házon*. Ebből azt látjuk, hogy a mai *-on*, *-en*, *-ön* ragból az *o*, *é*, *ö* magánhangzó valaha a szótőhöz tartozott, annak volt a véghangja, holott ma nyelvérzékünk a rag részének érzi, úgy hogy nem egy dialektusban találkozunk a kérdő névmásnak ilyenén ragozásával: *ki-én*, *mi-én*.

Vagy vegyünk még egy példát. A *had* és *út* szók egy 1055-ki okirat szerint akkor még így hangzottak: *hodu*, *útu*. A többes szám, a mai *hadak* és *útak*, ugyanakkor még így hangozhatott: **hodoku*, **útoku* (v. ö. még az Ehr. c.-ben ezeket a többeseket: *kyke* kik 83. *ewke* ők 105. *nepekkenek* népeknek 56.

kwunuezesekewel könnyezésekkel 53). A mikor az egyes szám elvesztette véghangját, ugyanakkor veszthette el a többes is a maga véghangját, úgy hogy **hodok*, **útok* lett belőle. — Világos ebből, hogy az *útak* szónak *a*-ja a régi tövégi magánhangzó maradványa, valamint az is, hogy az *útakat* accusativusnak második *a*-ja eredetileg a többes-képzőhöz tartozott, mert a többes accusativus a XI. században még így volt szerkesztve: **úto-ko-t* (**úto-ko-tu?* v. ö. az Ehr. c.-ben ezt az accusativust: *ystente* istent 48). Ma az *útakat* alaknak egyik *a*-jával sem tudja nyelvérzékünk mit csináljon, egyiknek sem érezünk semmiféle funkcióját, mert sem a többesképző nem állandóan *-ak*, sem a tárgyrag nem *-at*, hanem sokszor így hangzanak: *-ok*, *-ot*, sőt minden magánhangzó nélkül is, pl. *jó-k*, *kocsi-t*. Magashangú szókban meg épen sokféle alakjok van: *-ek*, *ék*, *ök*, *k*; *-et*, *ét*, *öt*, *t*. Itt tehát a változékony magánhangzóban már nem is érezhetni a képzőnek vagy ragnak állandó elemét, s azért — mivel nevet mégis kell neki adnunk a grammatikában — csakugyan leg-egyszerűbb, ha *k ö t ő h a n g z ó n a k* nevezzük. (L. erről bővebben „Segéd- vagy tőhangzó?“ cz. értekezésemet Nyr. X.)

Míg a tövégi rövid hangzó elveszése a szótóknak nagy többségére kiterjedt: addig egyéb változások a szótóknak csak egy-egy osztályát érték. Ezekről tehát részletesen az egyes szótó-kategóriáknál lesz helye szólnunk, s itt elég, ha csak érintjük a főbbeket.

Voltak valaha *á*, *é* végű névszótók, melyek aztán a ragtalan alakban megrövidítették véghangzóikat, pl. *fá*:*fa*, *kezé*:*kezé*, *keze* (v. ö. *fá-t*, *kezé-t*). Hogy ez a fejlődés mikor indult meg, azt bajos megállapítani; de a Königsb. Töredék idején a XIV. sz.-ban, bizonyosan azt mondták *fá*, *kezé*, mert azt mondták, hogy *fá belől*, *kezé belől* (csak ezekből lehetett a mai *fából*, *kezeből*; máskép ma így volna: *fából*, *kezeből*). Lehet, hogy egyes dialektusok még a XVI. század elején is azt mondták: *feketé*, *igé*, *lelké* stb.; mert ilyen alakokat nagy számmal találunk a Jordánszky és Érdy codexekben.

Némely szótók a kötőhangzós alakokban megrövidítik utolsó tagjuknak (a kötőhangzó előtti szótagnak) magánhangzóját, pl. *ád*:*adok*, *kél*:*kelevény*, *madár*:*madarak*, *egér*:*egeret*. Erről a változásról sem mondhatjuk, mikor kezdődött, különösen azért

mert az ide tartozó tőknek nagy része egészen a jelenkorig ingadozik: *kenyeret* és *kenyéért*, *tchenet* és *tehént* stb. Igen sok névszó csak az utolsó egy-két század óta csatlakozott e kategóriához analógia útján, pl. *számárok*: *szamarak*, *pohárok*: *poharak*. Az igék ragozásában viszont többnyire a rövid magánhangzó szerepel, pl. *vér*, *mér* helyett azt mondjuk *ver*, *mer* stb.

Némely idegen eredetű szók már akkor mássalhangzón végződtek, mikor ugor eredetű szavaink végén még megvolt a magánhangzó. A XII. században tehát azt mondták: *ökör*, *áruk*, s ezekből pl. a többes számot így képezték: **ökörök*, **árukuk*. De körülbelül a XII. és XIII. században terjedt el az a hangváltozás, mely szerint a háromtagú szókban a középső szótag, ha rövid és nyílt volt, jobbra elvesztette magánhangzóját, s pl. *szuluga* ezzé vált: *szulga* (*szolga*), *szērēdu* ezzé: *szērda* stb. Ugyanekkor tehát az **ökörök*, **árukuk*-féle formák is kétagúakká rövidültek: **ökrök*, **árkuk* (*árkok*; a XIII. században már *Árki*, *Árkusd* alakokat találunk a helynevekben, l. Kovács: Névmutató) stb. Hasonlóképp az igék között a *„söpör*: *söpörök*‘ paradigma ezzé vált: *„söpör*: *söprök*‘. Így keletkeztek tehát a XII. században a *hangzóvesztő* paradigmák.

Voltak olyan szók, melyek a tővégi rövid hangzó elveszte után két mássalhangzóra végződtek, pl. *álm*: *álm*; **sork*: **sork*, **sark*; *mort*: **mort*, *mart*. Ezek közül némelyek azontúl nem szenvedtek változást, pl. *mart*, *part*, *kürt*. De némely mássalhangzó-csoportok a XV. század óta segédhangzót vettek föl, tehát *álm*: *áloom*, *sark*: *sarok*. Igék is, mint pl. *érdēml*: *érdēmēl* stb. Így aztán a szótőknek ez az osztálya az előbbi kategóriához hasonló paradigmákat alkotott:

áloom: *álm-o-k* = *árok*: *árk-o-k*;

érdēmēl: *érdēml-ē-k* = *söpr*: *söpr-ö-k*.

A szlovén *jasle*, *vedro* szókból illeszkedéssel **jászlo*, *vedrē* lett a magyarban, s a tárgyeset *jászlot*, *vedrēt*. Ezek egészen hasonlítottak az *álm*, *álmot* paradigmához, s ámbár az *álm* alak példáját nem követhették s nem lett belőlük a magyar ajakra nézve kiejthetetlen **jászl*, **vedr*: midőn az *álm*: *álmot*‘ ezzé lett: *áloom*: *álmot*‘, amazok is ilyen hangzást öltöttek: *jászol* *jászlot*, *veder* *vedrēt* (a **jászlo* alakból időközben *jászló* *jászlaja* is lett, l. NySz.). Talán így fejlődött a *esēber*, *kapor* s még néhány szó.

Vége még egy fontos hangváltozást kell felemlítenünk, Körülbelül a XIII. században történhetett (mint fogjuk látni), hogy a szóvégi *v* hang vokalizálódott s lassanként beleolvadt a megelőző magánhangzóba. Innen van, hogy az eredetibb **okov*, **osztav*, **lov*, **löv* helyett ma azt mondjuk: *akó*, *osztó*, *ló*, *lő*. S innen vannak azok a szótók, melyek rag nélkül és mássalhangzó előtt magánhangzón végződnek. pl. *ló-nak*, *lő-nek*, ellenben magánhangzók előtt megőrizték *v* hangjokat: *lov-a-k*, *löv-és*.

b) Analógiás változások.

Sokszor első tekintetre is világos, hogy a hangtörvényeken kívül, vagy épen ellenükre, más tényezők működnek a tők alakításában. Például a *tő* és *ló* szó, mind a kettő a *v* hangú tők közé tartozik. Mégis az *-ig* raggal az egyiket így mondjuk: *tőv-ig*, a másikat így: *ló-ig*; viszont az *n* helyraggal amazt így használjuk: *tő-n* (*rózsatőn*, *szőlőtőn*), emezt meg így: *lov-on*.

Mi az oka ennek a különbségnek? Egyszerűen az, hogy a *tő*-nek *ig*-ragos alakja volt járatosabb (*tővig lebont* stb. eff. izolált szólásban), a *ló*-nak pedig *on*-ragos alakját használták gyakrabban (*szépen ülni a lovon* stb.). A régi szabályos **lovig* alakot elfelejtették, mert ritkán volt rá szükség, s ha aztán mégis a lóval kellett kifejezni valamely mozgásnak a határát, az újabb ragtalan alakot, az alanyesetet vették alapul, vagyis tőül s azt mondták *ló-ig*. Hasonló okból foglalta el a *tővön* alak helyét ez: *tőn*. Mert a *gyakrabban előforduló s az emlékezetre élénkebben ható alakok hatalmasabbak a ritkább s így kevésbé biztosan használt alakoknál* (l. bővebben A Magyar Nyelv I:19) s azért ezekre kisebb-nagyobb mértékben átalakítólag hatnak.

Ezt a processust számos példával lehetne illusztrálni, de még csak egyet-kettőt idézünk.

Vegyük megint *ig*-ragos alakját két egynemű szótőnek: *torok*, *tork-ig*, de *árok*, *árok-ig*. A régen szabályos *torkig* alak fenmaradt, mert közönséges volt az olyan szólásokban, minők: *torkig elmerülni*, *torkig telni*, *torkig töltözni*, *torkig elég* stb. (l. NySz.) Ellenben az **árkig* alak használatára sokkal ritkábban volt alkalom, azért idővel a nominatívusi tőalakból képezett *árok-ig* foglalta el helyét.

A *metsz* igének valaha szakasztott olyan volt a ragozása, mint a *fekszik* igéé. A Bécsi codex korában a praesens harmadik személyben e két ige így hangzott: *metszén, fekszén*; a perfectumban *metütt, fekütt*, vagy *metött, fekött*; a historicumban *metvének, fekvének* stb. Mivel azonban az *sz-es* praesens sokkal gyakrabban fordult elő, mintsem a *metütt* perfectum, s mivel legtöbb igének praesensében s perfectumában nincs efféle tő-különbség, azért a *metsz* tőalakot átvitték a perfectumba is, s azt mondták: *metszett, metszének* stb. De volt az *sz* nélküli tőnek két származéka, mely gyakori használatánál fogva ellentállott a változásnak: a gyakorító *metél* s az imperativus: *mess* (v. ö. *játszik: játszszál*). A drávai nyelvjárásban még egy származéka fenmaradt *sz* nélkül, t. i. *metetkor*: szőlőmetszés idején Nyr. V. 521. S a bodrogközi halászok is maiglan *lábmettő*-nek hívják azt a félholdalakú, a nyélhez keresztbe álló vágó szerszámot, melynek máshol *láp-metsző* a neve, mert a lánkút kimetszésére szolgál (Herman O.: Magyar Halászat 808.).

A *játszik* igének csak egy származéka maradt meg *sz* nélkül, a *játék*. De van dialektus, melyben már a főnevet is mondogatják így: *jáczék*, Zala m. Nyr. II. 427.

A praesens hatása miatt mondjuk: *észéget, iszogat, aluszékony, hiszékény*, e. h. **eveget, *aluvékony* stb. (ellenben *tevékény* s a nyug. nyelvj.-ter. *lööget, tööget* stb. V. ö. Nyr. XVI:421.).

Az *igék* a jelentő mód jelen idejének egyes harmadik személyében fordulnak elő legtöbbször. Azért gyakori jelenség, hogy ezen személy példájára alakulnak át egyéb igealakok is, illetőleg hogy ez a ragtalan tőalak szolgál alapul olyan formákban is, melyekben azelőtt másképen hangzott a tő.

Így pl. az *érdemél* igét kétszáz évvel ezelőtt csakis így ragozták: *érdeml-ék, érdeml-e-sz, érdemél* (még régebben, mint láttuk, *érdeml*), *érdeml-ünk, érdeml-é-ték, érdeml-e-nek; érdeml-é-ttem* stb., *érdeml-e-nék* stb. Ellenben ma az *érdemél* analógiájára azt mondjuk: *érdemél-nek, érdemél-sz, érdemél-ték, érdemél-tem, érdemél-nék*. Sőt néhol azt is mondják: *érdemél-ék, érdemél-ünk*. — Hasonlókép *söpör-nek, söpör-t*, e. h. *söpr-e-nek, söpr-ö-tt* stb.

Viszont az *ugr-ik, roml-ik*-féle ikes igék, mivel az egyes harmadik személyben is együtt maradt a *gr, ml* mássalhangzó-

csoport, a legtöbb dialektusban megőrizték a régi ragozást: *ugr-a-nak, ugr-o-tt, roml-a-nak, roml-o-tt* stb.*

Érdekes jelenséget tapasztalunk az *éröz* és *érzik* igék ragozásában. Azelőtt mind a kettőnek csak *érzött* volt a befejezett cselekvése, s maiglan az maradt pl. Egerben. De más nyelvjárások az *éröz* tőalakot átviszik a tárgyias igének perfectumába is s azt mondják: *érözött*, ő semmit sem *érözött* (így a Koziki című operettnak egy dalában: Ez furcsa, ez furcsa, én mit sem *érözök*).** — Hasonló módon viszonylik ma egymáshoz az activ *hajol* és *hajol-t* s másfelől a reflexiv *hajl-ik* és *hajl-o-tt*. Egyébiránt az ikes *érzik* és *hajlik* alakok a NySzban nem fordulnak elő. A *hajol* igének pedig ott *hajól* és *hajúl* mellékalakja is van.

Még különösebb a következő fejlemény. Azelőtt mind az *ér*, mind pedig az *érik* ige perfectuma egyaránt *ért* volt (*megért* a gabona MA: Bibl.). Az utóbbinak csak participiuma fordul elő már a XVII. század elején *érett* alakban is (*megérettség* Zvon.), a mint hogy más esetekben is van ilyen különbség a verbum finitum és az igenév közt, pl. *irt* és *irott*, *font* és *fontott* stb. S az *ért* perfectum *érett* értelmében még ma is járatos pl. Szabolesban (hol azonban az igenév *érett*) és Szeged vidékén (hol kétféleképp mondják: *mögért* és *mögérött*). — De a köznyelvben az *ért* ma csak az *ér* ige perfectuma, ellenben az *érik* igéé *érett*; pl. „*megérett* már az esze“ CzF. „még nem *érett* meg a kelés; *megérett* mind turója, mind sajtja“ Ball. „egy, *megérett* a meggy“ (gyermekmondóka, Kiss Á.: Gyermekj. 50. 51. 53. sokszor). Itt tehát nyilván csak a kéttagú *érik* alaknak ritmusa volt olyan hatással a perfectumra, hogy ez is kéttagú alakkal állapodott meg.

Szintén úgy vált ketté — ámbár csak némely nyelvjárásokban — a *nyúl* és *nyúlik* ige perfectuma, mely azelőtt egyformán *nyúlt* volt (sőt még régebben a praesensben sem volt

* Nem mindenütt, mert néhol még ezek is követték a *söpör-t, kotor-t* félek példáját, úgy hogy Vas megyében pl. mindig *ugort* a perfectum: *nagyot ugortam* stb.

** Vas megyében itt is tovább hatolt az analogia, mint az *ugrik* igenél említettük, úgy hogy azt is mondják: «*mégérözött* rajt a konyhaszag»; de e mellett *mégérzött* is járja.

különbség, mert mind a kettőt iktelenül ragozták). Ma az elsőnek a perfectuma *nyúlt*, a másodiké *nyúlott*, *nyullott*, *kinyullott*, különösen Dunán túl, ellenben pl. Egerben, Szegeden s az irodalmi nyelvben ma is csak *nyúlt*, *kinyúlt*. — A *nyílik*, *nyíllik* igét is így használják Dunán túl: *nyíllott*, *kinyíllott*, továbbá a *folyik* igét, mióta ikessé, tehát kétagúvá lett: *folyott*, ill. *fajott*, *folott* (de így is: *fótt*, *kifótt*). — Az egytagú *vész*, *visz*, *váj* igéknek bef. cselekvése is egytagú: *vett*, *vitt*, *vájt*; ellenben a kétagú *ész-ik*, *isz-ik*, *toj-ik* igéké kétagú alakban állapotodott meg: *évett*, *ivott*, *tojott*. (Az *évett* alak a NySz. idézeteiben nem fordul elő, csak *étt*, *ött*, még az *ivott* többnyire *iutt*, *iott*, bár néha *itt* is; *ivott* először Faludiból van idézve. A palócok ma is így mondják: *étt*, *itt*. Viszont az Ormánságban: *verett*, *virert*, *tevett* — nyilván a leggyakoribb *evett*, *ivott* analogiájára. *Tojott* helyett némely nyelvjárás azt mondja: *tojt*.)

Az *ugr-ik* ige ragozásában — mint láttuk — hozzá vagyunk szokva a mássalhangzócsoporthoz (*gr*), azért a mássalhangzón kezdődő ragok előtt is meghagyjuk a csoportot s utána kötőhangzót ejtünk: *ugr-a-nak*, *ugr-o-tt* stb.

Ugyanígy vagyunk sok más ikes igével is, pl. *csuklik*, *fénylik*, *sínylik*, *rögzik* stb. Tehát itt is azt mondjuk: *csukl-a-nak*, *fényl-e-ni*, *sínyl-e-nék*, *rögz-ö-tt* stb., nem pedig *csukol-nak* stb. Egy-két igenél az az oka a mássalhangzócsoport állandóságának, hogy többnyire tárgyias alakban használjuk őket, pl. *kétlem*, *kétlő* (azért szokatlan a *kétel* alak. l. ZOLNAI, PhK. XV:1051), *ajánlom* („Istennek ajánlom“, így köszön a nép Dtúl, azért *ajánlja*, nem *ajánolja*). — Így *képzem*, ill. *kébzem* a régi nyelvben (azért *kebezhety* Érdy c. 459. *kebözees*, *kebözhetetlen* Érdy c. NySz). Ismét az ikesség miatt *bakzik* helyett *bagzik*, s azért *bagoz*, *bagozni*, *bagozhasson* NySz. e h. **bakoz* stb.

Csak hogy vannak olyan ragok és képzők, melyek mássalhangzón kezdődnek, mégsem vehetnek kötőhangzót magok elé, pl. az imperativusi *j*, a *-hat* igeképző. Nem mondhatjuk tehát *fényl-e-jék*, *fényl-e-hetik* stb. De másfelől szokatlan hangcsoportok keletkeznek, ha azt mondjuk: *fényljék*, *villámlják*, *sínylhetik* stb.*

* Effélék inkább csak a régi nyelvben fordulnak elő, mint látni fogjuk a hangvesztő igeők tárgyalásában.

Itt tehát valósággal zavarban van a beszélő, s csak némely igékre nézve segíthet magán úgy, hogy mégis segédhangzóval mondja: *ugor-jál, ugor-hatik*; „ha a fizikus azt akarná, hogy többé ne *villámoljék*“ Nyr. IX:438. „*meg ne rögzözzön* benne valami rossz erkölcs“ Fal. 617. „*föl-fölszállamolhatott* egy biztató gondolat“ (Ország-Világból idézve Ph.Közl. XV:1051.) „hogy az alkalom *el ne sikoljék*“ Pet: Helység Kal. II. u. o. „*kiesalja, hogy cseteljék-botoljék*“ FővLap. u. o.

Sokszor úgy segít magán a beszélő vagy író, hogy megtoldja az igét valamilyen alkalmas képzővel. Például: *fejljék* helyett azt mondjuk *fejl-öd-jék, sínylhetik* helyett *sínylödhetik, sínylje* h. *sínyl-el-je, lélekzhet* h. *lélekz-el-het*. Nagybányán s egyebütt is azt mondják *csukl-od-jon*, ha a *csukl-ik* imperativusára van szükség; Háromszékben azt mondják *látszodjék, tetsz-ed-jék* alkalmasiut a *játszodjék* analogiájára. (L. bővebben alább a hangvesztő szótók szakaszában, s v. ö. ZOLNAI fejtegetését Phil. Közl. XV:1051 és Nyr. XV:134.)

A magyar névszók alakjai közt legerősebb a nominativusi forma, azért, mert a ragtalan alakhoz — melyet alanyul és állítmányi névszoul, továbbá birtokos és melléknévi jelzőül használunk — csatlakozik a hangtani feltételek tekintetében a legtöbb ragos alak, t. i. azok, melyeknek ragja egész szótagot tesz és mássalhangzón kezdődik. Az ilyen ragok előtt ugyanis szótag végén vannak ugyanazok a többeli hangok, melyek a nominativusban szó végén állnak. Midőn tehát a **jov* melléknéből *jou* és *jó* lett, ugyanakkor lett a *jov-ben* formából *jou-ben, jó-ban* stb. (holott pl. a *jov-a, jav-a* alakok *r*-je megmaradt változatlanul.) Ugyanakkor állapottak így meg a *jóból, jóra* stb. alakok.

S végül mindezek az alakok együtt olyan erőre kapnak, hogy a nominativusi tőalak olyan nyelvtani formákba is behatol, melyekben eredetileg nem volt helye. Így pl. már régi nyelvemlékeinkben *jómra, jódra* formákat találunk e h. **jovamra, *jovudra*, nyilván a *jóra* analogiájára. — Így foglalták el a régi hangtörvényszerű **lorig, *tavig, *falrig* alakok helyét ilyenek: *ló-ig, tó-ig, fulu-ig* stb. stb.

Az imént említett *jómra*-féle példa átvezet bennünket egy

másik analogiás hatásra. A *jóra* analogiáját ugyanis csak az első és második személyű alakok követték, úgy hogy az eredeti **jovamra* stb. helyett azt mondták: *jómra, jódra, jónkra, jótokra*. Ellenben a harmadik személyben megmaradtak a teljes régi formák: **jovára, javára*; **jovokra, javokra*. Ennek egyszerűen az az oka, hogy a három személy közül leggyakrabban fordul elő a harmadik, tehát legnagyobb is az ellentálló képessége. Sőt nemcsak ellentállani képes, hanem még hatása alá is keríti a másik két személy alakjait, s így érthető, hogy újabb időben a *jávára, javokra* analogiája a *jómra*-félék helyett ismét ilyen formákat eredményezett: *javamra, javunkra* stb.

Vannak olyan szók is, melyeknek nemcsak személyragos alakjaik közül leggyakoribb a harmadik személy, hanem valamennyi alakjuk közül ez fordul elő legtöbbször. Ilyenek különösen a *testrészek nevei*, melyeket majdnem mindig birtokviszonyban, tehát személyraggal használunk, s ehhez a formához annyira hozzá vagyunk szokva, hogy szükség nélkül is alkalmazzuk. Így pl. Bátaí B. György Lelki Próbakő cz. munkája (1666.) elején az *index*-nek egyszerűen ez a címe: „*Mutató ujsa*.” Kún-Szent-Miklóson azt mondják; *ina-hajlásig érő ruha*, e h. *in-hajlásig érő*; máshol ilyeneket hallunk: *ujja-mustra, feje-ruha* stb. (több példa M. Szótók 39.)

Az ilyen szóknak harmadik személye sokszor olyan erős hatással van a többi formájukra, hogy ezek a *-ja je, -a, e* személyragból átveszik a *j-t* vagy pedig az *a e* hangok valamelyikét.

a) A *szája* szónak első és második személye valaha csak így volt szokásban: *szám, szád, szánk, szátok* és személyrag nélkül azt mondták: *szából, szával, szát* stb. I. NySz. A leggyakoribb *szája* alak (s a szintén sűrű használatú *szá-j-ú* melléknév) okozta, hogy a többi személyt is *j*-vel kezdték mondani: *szájam, szájunk* stb., sőt a személyragok nélkül is *száj* állapotott meg a régi *szá* helyett. (De a *szám, szád* alakok is megmaradtak sok dialectusban, s pl. Csallóközben azt is mondják: *szát*.)

Így lett az *alja, mellje* formák hatása miatt az *al*-ból *alj, aly*

s a *mell*-ből sok nyelvjárásban *melly*.* Hasonlókép okozta a *térd* főnévnek *térdje*, *térgye* formája azt, hogy egynémely vidéken azt mondják *térgyem*, *térgyed*, pl. Esztergomban, Pest megyében (Dömsödön), Debreczenben (Nyr. IX:163.); így *térgyèni* Eszterg. u. o. IX. 542.

A *bú* főnévből a *bújába*, *bujába* példájára ilyen formák is keletkeztek: *bujomba* Dunán túl, *bújval* a palócz tájbeszédben.

A *tető*-ből *teteje* miatt ilyen alakokat is képeztek: *tetejezni*, e h. tetőzni (Szabolesban mind a kétfélekép mondják), *tetejes* (Somogyban s máshol is, Nyr. III. 140. 326.) és *tetejetlen* (Pest m. M. Szótók 42. v. ö. *Teteuetlen* Anonymus 38. olv. *tetevetlen*? és *Tetétlen* pusztá, Pest m.).

Ide sorolhatjuk az *elej[i]be*, *fölibe*, *hëgyibe* hatása alatt fejlődött szabálytalan formákat: *elejbém*, *fölibéd*, *hegyibénk* stb. Ilyenek ezek is: *alájunk* Faludinál és *alájam*, *hozzájad* székely, még pedig udvarhelymegyei közleményekben (M. Szótók 41.), továbbá „űj le *melléjem*“ szintén udvarhelyi néprománcriban Nyr. VII. 41.

b) Máskor a harmadik személynek *a e* hangja hatol be az illető szónak egyéb alakjaiba.

A *fele-barát* tulajdonkép *fél-barát* volna, v. ö. „látjátuk *feleim*“ HB., város-*fél* ,városi polgártárs‘ NySz., ügy-*fél* stb. SZARVAS szerint a *fele-barát* előrészcében a *fél*-nek eredetibb kéttagú tőalakja maradt fenn, mint a *fele-ség* szóban. (Nyr. XVI: 423.). De valószínűbb, hogy a *fele-barát*-ban harmadik személyű alakkal van dolgunk. Nyelvemlékeink ugyanis azt bizonyítják, hogy azelőtt e mellérendelt összetételnek mindkét tagját személyragozták, s nemesak azt mondták, hogy valakinek *felebarátja*; hanem azt is, hogy nekem **felem-barátom* (v. ö. *komám-uram*, *öcsém-uram* stb.), neked **feled-barátod* v. *feleid-barátid* (az Érs. c.-ben fordul elő az utóbbi s még ez: *feled-barátid*, NySz.). Mivel pedig a

* SZARVAS Nyr. XVI: 423. azt mondja, hogy *mejjet* csak a Tiszán túl s talán Erdélyben mondanak s hogy ez pusztán hangváltozás, mert hogy „a szóvégi *l* jésülése egészen közönséges“. De *mejjet* mondanak Dunántúl is, pl. Veszprém-ben, továbbá Szegeden, Aradon, Békésben, *melly*, *mellyen* stb. Nagy-Künságban. Aztán meg ez nem szóvégi *l*, mert hisz a ragtalan alak (*mell*) a közbeszédben alig fordul elő. Végre épen a hosszú *ll* jésülésére nem találni példát (v. ö. *szellő*, *ellik*, *küllő* stb.).

fele-barátja fordult elő legtöbbször, nem csoda, hogy egyszer **felök-barátjok* helyett is azt kezdték mondani: *felebarátjok*, s *feled-barátod* h. *felebarátod*. Ép ilyen kifejezések a régiségben: *fele-nyája*, *felenyájam*, *felenyájunk* NySz.*

A *zúza* is eredetileg harmadik személyű alak (v. ö. *zúzjok* Bécsi c.), de ma azt mondjuk a második személyben is: eszem a *zúzát*, sőt mivel így az *a*-nak személyrag-volta elhomályosodott, a harmadik személyben: *zúzája* (de az utóbbi alak néhol pl. Nagy-Künságban nem használatos, hanem csak így mondják: *zúzza*; Szegeden kétképen járatos: *zúzája* és *zúzza*). Dunántúl nagyon elterjedt forma ez: *májája*. Soprony megyében több ilyen alakot használnak: *szarvája*, *bajezája* (M. Sztótók 42.); „len szá-lája: len szála, Sopr.“ Tájsz.

A *zúz* és *zúza* módjára magyarázhatók más efféle páros testrésznevek is, pl. *arcz* : *oreza*, *poj* : *pofo*, *tompor* : *tompóra*, *kompör* : *kompora* (I. Cz.F.).

A belső analogiánál, mely az eddigiekben működött, semmivel sem ritkább a *külső analogia* hatása, mely abban áll, hogy különböző szóknak egynemű alakjai befolyásolják egymást.

Leggyakrabban olyan szók vannak hatással egymásra, a melyeknek hangzásbeli hasonlósága idézi elő az eszmetársulást. Így pl. az idegen eredetű szók rendszerint nasonló hangzású magyar szók analogiájára ragozódnak: *malom* és *czirkalom* a *hatalom*, *fájdalom* analogiáját, *pohár* és *mozsár* a *madár* és *bogár*-félék példáját követte. A régi *czirkalomok*, *pohárok* helyett tehát ma azt mondjuk *czirkalmak*, *poharak*. *Czukort*, *tükröt* helyett most *czukrot*, *tükröt* a tárgyaset, mert azt mondjuk: *bokor* — *bokrot*, *ökr* — *ökröt*. Ilyen jelenségekkel gyakran fogunk találkozni az egyes szókatégoriák tárgyalásában.

Egyes dialektusok e tekintetben még messzebb mennek, mint a köznyelv. Dunán túl az *öröm* accusativusa néhol *örmöt*, mint *köröm* : *körmöt*. Zala megyében néhol a *zsinór*-é állítólag *zsinrot*, mint *torony* : *tornyot*, Baján a *kipör* (kőpor) tárgyese *kiprot* stb.

* Az *ágbog* leghasználtabb formája *ágaboga*, azért van *ágabogai*, *ága-bugácska*, *ágasbogás*, *elágabugázott* e h. *ágaibogai* stb., l. a szótárakat.

I. Az igetők.

A) A kötőhangzó megléte vagy hiánya.

1. A személyragok előtt.

Az első személy *k* ragja előtt mindig van kötőhangzó — a legrégebb codexektől a mai napig — kivéve az elbeszélő multat s a föltételes módot, mert ezekben a kötőhangzó a megelőző hosszú hangba oldvadt. Példák: *ad-o-k, kér-ë-k, tör-ö-k; adand-o-k, kérend-ë-k, törend-ë-k; adj-a-k, kérj-e-k, törj-e-k; ellenben: adé-k, kérné-k.*

Az első személynek *m*-ragos alakjára nézve a szabály ugyanaz, mint a *k*-ragosra: *ad-o-m, kér-ë-m, tör-ö-m; dolgoz-o-m* stb.; *adand-o-m, kérend-ë-m, dolgozand-o-m* stb.; *adt-a-m, kért-e-m, tört-e-m* (vmit v. azt); *adj-a-m, kérj-e-m, törj-e-m*. Itt is kivételt tesz az elbeszélő mult s a föltételes mód: *adá-m, kér-ém, dolgozá-m; adná-m, kérné-m, dolgozná-m.*

A második személy *sz*-es alakjára nézve (mely csak a folyó és beálló cselekvésben fordul elő) már Révai Miklós megállapította (Gramm. 623. sköv. II.) a köznyelv főszabályait: hogyt. i. a „concursum consonantium“ elkerülésére a két mássalhangzón vagy hosszú mássalhangzón végződő igetők, továbbá az *-it* végűek (melyekben csak „occursum consonantium concursus“, mert régebben *-jt*-re végződtek, v. ö. *velagosoytaz* Winkl. c.) megtartják a kötőhangzót: *mond-a-sz, szintűgy irand-a-sz, kérend-e-sz, küld-e-sz, hall-a-sz, kell-e-sz, tanít-a-sz, készítsz* stb. Az *-it* végűekhez hozzá kell pótolnunk az *-ít* végűeket is: *fűt-e-sz, hűt-e-sz*. De a mai népnyelv mindezen igéket (talán csak a *kellesz* kivételével) többnyire kötőhangzó nélkül használja: *mondsz, küldsz, hallsz, tanítsz, készítsz, fűtsz, hűtsz* stb.

Azt is megmondja Révai és idézetekkel is bizonyítja, hogy a sziszegő végű igék régi íróinknál rendszeren kötőhangzó nélkül veszik föl az *sz* ragot: *ás-sz*, *szunnyadoz-sz*, *űz-sz* stb. (az id. h. 625.). Székely nyelvjárásokban ma is élnek a *néssz*, *hossz* (*néssz*, *hossz*) féle alakok, a nyugati nyelvjárásokban pedig ilyenek: *óvass*, *keress* = *olvassz*, *keressz*. Más helyen azonban Révai (859) azt is elmondja, hogy a *léssz-sz*, *téssz-sz*, *véssz-sz*, *visz-sz*-féle alakok mellett a kötőhangzósak is előfordulnak *léssz-e-sz*, *véssz-e-sz*, *hissz-e-sz*. Az előbbiekre Sylvestert, Telegdit, Pécsit és Káldit híja tanúkul, az utóbbiakra Pázmányból és Lépesből idéz példákat.

Emezekhez — mivel Szarvas G. (Nyr. III:18.) kétségbe vonta jogosultságukat* — hadd járuljanak még a következők: *vonzaz*, *azaz vonssasz* CornC. 14. *űvez* RMNY. II:15. *léssesz* RMK. II:7. (1529-ből), *teszsz* u. o. 196. *léssesz* Kár. Bibl. I:183. *tésszszsz* Hall. HHist. II:268. *léssesz*, *véssesz* Hall. Paizs 92, 258. *veszsz* Erasm. Erk. 30. *léssesz* Kaz. Lev. I:281. Munk. V:88. stb.

De *néssz*, *olvasasz*-félét, minőket néha újabb íróknál olvasunk (pl. görnyedve nagy foliántokat kihúzasz, Orczy KöltH. 73. „űgy-e nem késesz“ Kaz. Munk. V:50)**, a mult század közepéig hiába keresünk; ezekre nézve tehát igaza van Szarvasnak. — Kiss Ignác említ ugyan *olvasasz* alakot Pázmányból, de emlékezetből idézi s bizonyára téved. — *Őrzesz*, *szerzsz* stb. a következő pontba tartoznak.

A hangzóvesztő tők kétféleképp alkotják a második személyt: *keserű-e-sz*, *gyötű-e-sz*, *szűz-e-sz* (kötőhangzóval a mássalhangzó-torlódás elkerülésére) és *keserűsz*, *gyötűsz*, *szerűsz*. Amazok a régi alakok (v. ö. *zerzsz* Tel. c. 306.), emezek az újabbak, mint már Révai megmondta id. h. 628. Az utóbbiak a harmadik személy hatása alatt keletkeztek, l. alább.

Tudván, hogy a kötőhangzó eredetileg a szótó véghangja volt, nem fogunk csodálkozni, ha néha ilyen alakokat is találunk még nyelvemlékeinkben: *ylez* ülsz Göm. c. 52. *terez* térsz 57. *ymadaz* Krisztina leg. 15. *vetesz* Fort. Szer. 6. *predicalaz* Weszp. c. 18.

A második személynek *l*-es alakjára nézve általában ugyanaz a szabály áll, mint az első személy ragjaira nézve; tehát: *isz-o-l*,

* «A XVII. századba lenyúló irodalom csak ily második személyeket mutat fel: *űszsz*, *keresssz*, *lésszsz*, *viszsz* v. *visz* stb., nem pedig: *űszszsz*, *keressszsz*, *léssszsz*, *viszszsz*». Nyr. I:413. ő maga idézte: *lezzsz* EhrC. 145.

** SZVORÉNYI Nyf. 153. l. épen ezeket az affektált alakokat ajánlja: «alkalmasban segédhangzóval használjuk, mint: *ásasz*, *fűrkészszsz*, *űldözszsz* ezek helyett: *űsszsz*, *fűrkészszsz*, *űldözszsz*».

esz-é-l, töröd-ü-l; iand-o-l, éend-é-l, törödend-é-l; ellenben: ivá-l evé-l; inná-l, enné-l. Az ittál, ettél, igyál, egyél, ill. ittal, ettel, igyal, egyel alakokat l. alább.

A tárgyas második személy szabálya ugyanaz, mint a *k, m, l*-ragos alakoké; tehát: *ad-o-d, kér-é-d, tör-ö-d; adand-o-d, kérend-é-d, törend-é-d; adt-a-d, kért-e-d, tört-e-d; adj-a-d, kérj-e-d, törj-e-d. De: adá-d, kéré-d; adná-d, kérné-d.*

A felszólító módban már codexeinkben gyakran hiányzik, a mai élő beszédben pedig többnyire elmarad a kötőhangzó a megelőző *j*-vel együtt: *ad-d, kér-d, tör-d. A j* azonban nem vész el nyom nélkül a *t*-végű igéknél, mert ezekben a rövidült alakban is megvan a szabályszerű *s*-hang: *üssed-üsd, tartsad-tartsd stb. (Végy-e-d, igy-a-d h. vedd, idd stb., higgyed h. hidd, hagyjad h. hagyd, hadd.)*

Hasonló rövidüléssel találkozunk igen gyakran a jelentő módban is a ható igéknél: *adhat-o-d, kérhet-é-d, helyett adhad-d, kérhed-d* (azért kívánta Kaz. Lev. I:358 ezt az írást: „*eladhat'd, non adhadd*“). Példák:

meg tilthaddé, kötheddé, Melius, Jób 93. meg tapasztalhad, lát-hadd Zvon. Post. I:581. II:161. be dughad Kár. Credo 98. próbálhadd, érthedd Felv. Schola Sal. 9. tudhadd, hallhadd stb. „igen gyakori“ Debreczenben, Nyr. IX:204. (többnyire így mondják Békésben s a palócok; ellenben ismeretlen ez az összevonás a székelyeknél és Dunán túl, talán csak a Répeze vidékén mondják kereschedd, vühedd Nyr. XX:413.)

Szintén ilyen rövidült alak a népies *lád-é* (szék. *ládég*) e h. *látod-e. „Nem lát é nemzetnél jeleit hívságnak?“ Orczy Költ. Sz. 45. — S ehhez csatlakozik még a tudod rövidítése codexeinkben: „Az mennyországban az szentek tudde mit esznek?“ Sándor c. 2. „Tude mit töttem neked?“ VirgC. 61. „Igen jól twd, hogy“ . . . u. o. 23. tudde? Apost. Mélt. 32.*

A harmadik személynek rendes alakjaiban, t. i. a ragtalanban és az *ik*-ragosban, nincs kötőhangzó (*visz, isz-ik*). Az *n*-es harmadik személynek ugyanaz a szabálya, mint a *k, m, l* ragoké (csak hogy az *n* rag a hat egyszerű igealak közül háromban sohasem fordul elő): *ronsz-o-n* (l. alább), *lész-é-n, mégy-é-n; vonj-o-n, légy-é-n, menj-é-n; de: lé-n, té-n, ví-n, ma lön, tön, (vün) stb.*

A többes szám első személyében soha sincs kötőhangzó. Az ide tartozó alakokat így taglalhatjuk: *ir-unk, irand-unk, ir-t-unk, ir-j-unk; kér-ünk stb. (l. fönt); — irá-nk, ír-ná-nk stb.*

A második személyre nagyjából ugyanazok a szabályok áll-

nak, mint az egyes, második személy *sz-es* alakjára. Tehát: *mond-o-tok, adand-o-tok, kérend-é-tek, küld-ö-tök, tanít-o-tok, fűt-ö-tök* stb. (Így: *lelendőtőc* Lobk. c. 144. *elendotec* 284. *tanytotok* Sylv. Corp. Gr. 44.) De a mai népnyelv majd mindenütt kötőhangzó nélkül ejti: *mond-tok, küld-tök, tanít-tok, fűt-tök* stb. A többit az irodalmi nyelv is mindig kötőhangzó nélkül hagyja: *lész-tek, tész-tek* stb. A hangzóvesztő ige-tőkből kétféle alak van itt is; egyik a régiebb: *keserg-é-tek, gyötr-ö-tök*; másik az újabb: *kesereg-tek, gyötör-tök* stb. Az utóbbiak itt ép úgy magyarázódnak, mint az egyes szám második személyében (l. alább bővebben).

Itt is idézhetünk legalább egy régi példát, melyben még a régiebb teljes alakot látjuk az újabb általános rövidítéssel szemben: Mire *hiotoc* engemet Noeminec? cur vocatis . . .? BécsiC. 3.

A bevégzett cselekvés s a fölszólító mód: *adt-a-tok, kért-e-tek; adj-a-tok, kérj-e-tek*. Ellenben az elbeszélő mult s a föltételes mód: *adú-tok, kéré-tek; adná-tok, kérné-tek*.

A többes harmadik személyre, ugyanaz a szabály áll, mint a másodikra; tehát *ad-nak, kér-nek*, de pl. *mond-a-nak, adand-a-nak, kérend-e-nek, küld-e-nek, tanít-a-nak, fűt-e-nek* stb. De a Dunán túl, a palóczoknál, Békésmegyében s tán más nyelv-járásokban is rendszerint kötőhangzó nélkül mondják: *mond-nak, hord-nak, küld-nek*, (sőt Dunán túl *hornak, künnnek*), *turt-nak, tanít-nak, fűt-nek* stb. — S a harmadik személyben ezek a rövidebb alakok bizonyulnak eredetiebbeknek, mert csak ezek fordulnak elő majdnem összes codexeinkben (a Döbr. és Vitk. cc. kivételével, l. alább). Példák:

kezdnek EhrC. 125. *hyendnek* 147. *ekeseitnek* BécsiC. 110. *goitnac* MünchC. 20. *üldözendnec* 32. *kealtnak* WeszpC. 90. (így; *kealtanak* a Nyelvemléktárban sajtóhiba); *youendnek, veieendnek* Lobk. C. 9. *foztnak, onthnak* ErdyC. 26. *tamazthnak* 31. *tarthnak* 32. *vakoythnak, bolondoythnak* 517. *yelentnek* ErsC. 451. *tartnak* VirgC. 64. — *rántnak* Tin. 267. *mondnak* RMK. IV:79. *rekeztnek* Born. Préd. 393b. *költnek* 399. *hintnek* Mel. Sz. Ján. 237. Pázm. Kal. 141. *szántnac* Decsi Sall. Cat. 2. *vonsznak* Toln. Vig. 68. Sám. 3 Kérd. F. 313.*

A BécsiC. itt is föntartott egy bővebb alakot: *reionac* rugi-unt 112. azaz rínak. De különben is azt hihetjük, hogy még

* Az így keletkezett mássalhangzócsoportok közepéről ki is hagyták sokszor a *t, d* hangokat: ezek mindent *el emeznek* es le olwaztnak (így) ÉrdyC. 17b. *kez[d]nek* KulesC. 42. *keeren[d]nek, lakannak, fogadannak, teennek, leyennek* JordC. I. RMNY. V. előszó XVII. *bewólkódennek* u. o. 856.

régebben a többi ilyen alakban is általános volt a kötőhangzó, hogy tehát megőrzött régiséget láthatunk két későbbi codexnek, a Döbr. és Vitk. CC.-nek ilyen alakjaiban: *mondonak, járandonak, tartonak* stb. (I. alább, hol a kötőhangzónak minőségéről szólunk). Később a többi nyelvjárások is újra kötőhangzóval ejtették ezt a formát: *mondanak, tartanak* stb., s erre alkalmasint befolyással voltak a föltétes mód s az infinitivus alakjai is, mert ezek az összes nyelvelékekben magánhangzót mutatnak az *n* előtt: *mondana, tartani* stb. (I. alább.)

A bevégzett cselekvés s a fölszólító mód: *adt-a-nak kért-e-nek* (ma összerántva *adtak, kértek*), *adj-a-nak, kérj-e-nek*. — Ellenben az elb. alak s a fölt. mód: *adú-nak, kéré-nek, adnú-nak, kérné-nek*.

Ide csatoljuk a tárgyas *-lak, -lek* ragot, mely hangzására nézve annyira hasonlít az előbbi *-nak, -nek*-hez, hogy nem csoda, ha kötőhangzójára nézve is annyira megegyezik vele. Példák: *mond-a-lak, kérend-e-lek, küld-e-lek, tanít-a-lak* stb. A fönt említett nyelvjárásokban rendszerint: *mond-lak, küld-lek* (sőt Dtül *monlak* v. *mollak, kül-lek*), *tanít-lak* stb. Codexcinkben itt is a rövidebb alak uralkodik:

tanoytandlac Ehr. c. 34. *oldlak* Fest. c. 29. *feledendlek, vetendlek* Keszt. c. 378. „*megh tekeentlek titeket es megh beweytlek, megh sokasoytlak*“ Jord. c. 113. *kerdlek* Wink. c. 173. Tel. c. 31. *rekeztlek* Virg. c. 108. *intlek* 124. *aldlak* Erdy c. 202. *yynthlek* 267.

A bevégzett cselekvés s a fölszólító mód: *adt-a-lak, kért-e-lek; adj-a-lak, kérj-e-lek*. Az elbeszélő mult s a föltételes mód: *adú-lak, kéré-lek; adnú-lak, kérné-lek*.

A tárgyas ragozásnak eddig nem említett négy alakja *j* hanggal, ill. részben *i*-vel vagy *a, e*-vel kezdődik s egyikben sincs kötőhangzó. Példák a jelen időre:

ad-ja, ad-juk, ad-játok, ad-ják; adand-ja stb.; *kér-i, kér-jük, kér-íték, kér-ik; kérend-i* stb. A Bécsi c.-ben ide tartozó teljes alakot is lelünk: *vyuyac* = *viják*. A többi alakra (a *j* nélkül): *adt-a, adt-uk; kért-e, kért-ük* stb.; *adj-a, adj-uk; kérj-e, kérj-ük* stb.; *adú(-ja), kéré(-je); adnú-juk* h. *adnúk* stb.

2. Az idő- és mód-jelek előtt.

A befejezett cselekvés alakja, a perfectum, mutat legtöbb ingadozást a kötőhangzó megőrzésében; de a mai köznyelv,

kivált az irodalmi, meglehetősen megállapodott bizonyos szabályokban. Ezeket már Révai részletesen kifejtette (Gramm. II:666—669 és 677—680). a M. Ny. Rendszere 202. l. némi pótlásokkal bővítette, s mi a Szvorényi nyelvtanában (1. kiad. 156. l.) foglalt czélszerű hármas fölosztás szerint foglaljuk itt össze s kísérjük megjegyzéseinkkel.

1. Minden személyben pusztá *t*-vel, kötőhangzó nélkül képezik a perfectumot azok az igék, melyek egyszerű *j*, *l*, *ly*, *n*, *ny*, *r* mássalhangzón végződnek; pl. *fej-t*, *fej-tem*, *fej-tél* stb., *vájt*, *emelt*, *folyt*, *font*, *hányt*, *kevert*. Az *ny*-et a M. Ny. Rendszere pótolta.* Szvorényi hozzáteszi még ezt a kettős *rr*-eset: *varrt*. CzF. szerint *varrt* v. *varrott*; de az utóbbi ma inkább csak mint igenév fordul elő. — Mindig kötőhangzó nélkül, de hosszú *tt*-vel alakul a magánhangzó-végűek perfectuma: *lő-ttem*, *lő-ttél*, *lő-tt*, *szí-tt* stb. M. Ny. R. — Kivétel a *j*-végűek közül: *tojtam*, *tojtál*, *tojtott* CzF., talán mert ikes, v. ö. *törík*: *törött* s néhol *folyík*: *folyott*, továbbá *megérett*, régente *megért* (Debreczenben, Szatmárban *tojt*, Somogyban *tojt* és *tojtott*; Kecskeméten *megért*, Debreczenben s a palóczoknál vegyest *megért* és *megértt*; Debr. *írt* szöllő).

2. Minden személyben kötőhangzóval képzik a perfectumot azok az igék, melyek két mássalhangzón végződnek, továbbá az *ít* végűek (melyekben szintén két mássalhangzó volt, csak hogy az egyik elrejtőzött, „consonantium concursus occultus“ mint Révai mondja, pl. *tanojt*: *tanít*, tegyük hozzá: *füt* — **füjt*, *hüt* — **hüjt*, *bocsát* — *bocsájt*), pl. *hord-o-ttam*, *hord-o-ttál*, *hord-o-tt*; *szánt-o-ttam*, *szánt-o-ttál*, *szánt-o-tt*; *rejt-è-ttem*, *rejt-è-ttél*, *rejt-è-tt*; *füt-ò-ttem*, *füt-ò-ttél*, *füt-ò-tt*; *épit-è-ttem*, *épit-è-ttél*, *épit-è-tt*.

Az *ng*-végűeket inkább a harmadik osztály szerint ragozzuk: *csüng-ò-ttem*, *csüng-ò-ttél*, *csüng-ò-tt*; vagy: *csüng-tem*, *csüng-tél*, *csüng-ò-tt*.

* Ugyanesak a M. Ny. R. jegyzi már meg, hogy *-tört* inkább cselekvő, *törött* inkább közép. CzF. szerint is «az utóbbi változat inkább a *törík* igét illeti, pl. Péter kardot *tört*, a kard *eltörött*.» Mint e két fogalmazás mutatja, a szabály áll ugyan, de nem kivétel nélkül. Ilyen kivételes példák: «Nekem még hólyagosra *tört* és izzad a vápám nagyon» Arany Arist. II:229. «Ha kedve *jött*, két kézre *vivt* s *törött* utat Kinizsi hős» Czuczor I:139. (Aradon megkülönböztetik a két alakot, Debreczenben s a palóczoknál nem.) Egyébaránt v. ö. még alább az igenév alakját.

De a melyek az első s második személyben szokatlanok, azok az irodalmi nyelvben a többes szám harmadik személyében is inkább megtartják a kötőhangzót:

cséng-é-tt: cséng-é-ttek; zéng-é-tt: zéng-é-ttek;

dong-o-tt: dong-o-ttak; kong-o-tt: kong-o-ttak.

A népnyelvben azonban inkább ilyenek hallhatók: *csönög-tek, pönög-tek, donog-tak, konog-tak*, vagy *dong-tak, kong-tak* stb. V. ö. Kisfaludy S. Csobáncz-ában: Kongtak a még üres hordók, az ostorok pattogtak. S ugyanígy Mikszáthnál: Léptei kísértetiesen kongtak a köveken (Nemz. Ur. 256).

Mond, old, hord, küzd (MNYR.) és *küld* a második vagy harmadik osztály szerint ragozhatók:

küld-ö-ttem, küld-ö-ttél, küld-ö-tt, vagy *küld-tem, küld-tél, küld-ö-tt*. V. ö. *külte*, azaz *küldte*, már Telegdinél Evang. II:575.; szintúgy Balásfinál CsIsk. 422. s másoknál. — Újabban a *kérd* ige is képez ilyen perfectumot, noha ritkán, pl. *megkérde* Ar. Arist. II:323.

A hosszú mássalhangzókon végződőket szintén vagy a második vagy a harmadik osztály szerint ragozzuk; pl.

áll-o-ttam, áll-o-ttál, áll-o-tt; csügg-ö-ttem, csügg-ö-ttél, csügg-ö-tt: vagy: *áll-tam, áll-tál, áll-o-tt; csügg-tem, csügg-tél, csügg-ö-tt* stb. Ma inkább az utóbbi módon ragozzuk őket, sőt az *ll*-re végződőket, ha hosszú a magánhangzójuk, az első osztály szerint (*áll, száll, reméll* stb.), pl. *áll-tam, áll-tál, áll-t*.

De pl. *hull, vall, ell* mindig kötőhangzósak, pl. *hull-o-ttam, hull-o-ttál, hull-o-tt; ell-é-ttek* stb. A *fedd* igtét is inkább így ragozzuk, de már a MNYR. szerint is a harmadik osztályt is követheti.

Vége a második osztályhoz tartoznak a *lát* ige kivételével mind az egytagú *t*-végűek, pl. *tát-o-ttum, tát-o-ttál, tát-o-tt; vet-é-ttem, vet-é-ttél, vet-é-tt; süt-ö-ttem, süt-ö-ttél, süt-ö-tt*. A régibb természetesen a kötőhangzós alak (ered. *reménylett, *beszédllett, *segédlett*); v. ö. szüntelen beszélett Mik. Mul. napok 309.

3. A többi ige — az iménti kivételek egy részével — az egyes szám tárgyatlan harmadik személyét kötőhangzóval, a többi alakokat mind a nélkül képezi: *szab-tam, szab-tál, szab-o-tt; ad-tam, ad-tál, ad-o-tt; ad-ta* stb. Ide tartoznak tehát az eddig említettek kivül a *b, d, g, gy, p, k, f, v, m, sz, z, s* végűek és a *t*-végű többtaguak, ha a *t* előtt rövid magánhangzó van: *szeret, vezet, arat* stb., köztük az *-at, -et* s *-tat -tet* végű miveltetők s a *-gat, -get-* képzős gyakoritók.

A *d*-végűek azonban nem következetesek. Révai azt mondja, hogy a többtagú *d*-végűek, ha a *d* előtt rövid magánhangzó van, helyesebben így képezik ugyan a perfectumot: *apad-o-tt*,

de megengedik a másik módot is: *apad-t*. A mai köznyelv is csakugyan kétféleképp használja az ilyeneket: *árad* (*áradott* v. *áradt*), *bágyad*, *ijed*, *ered*, *ébred*, *eped*, *fárad*, *horpad*, *ragad* stb. De ma a rövidebb alak szokottabb a hosszabbnál, néhány pedig csak a rövid alakban szokásos, pl. *maradt*, CzF. szerint *gyúladt*, *horgadt* is.* Viszont a tárgyas igéket a köznyelv rendszeresen csak a teljesebb formában használja, pl. *engedett*, *fogadott*** — Megjegyzendő, hogy Révai szabályát az *ad*, *ed* végű igékre kell szorítanunk, mert már az *od*, *öd*, *öd* végűeket csak teljes alakjukban használjuk: *csapkodott*, *verekedett*, *böködött*, *csavarodott* stb. *Aludt*, *feküdt* régebben mindig *alutt*, *fekütt*, s ez tulajdonképp **alult* **feküvt*; az *aludott*, *feküdt* alakok csak újabb keltűek (de *nyugodott* már a régibb nyelvben is van).

A harmadik osztályhoz csatlakoznak jelenleg a hangzóvesztő igetők is. Révai csak a *g*-végűeket sorolta határozottan ide (*háborog-tál*, *háborg-o-tt*), az *l r z* végűekről azt mondta, hogy ingadoznak (*gyakorl-o-ttál* v. *gyakorol-tál*, *gyakorl-o-tt*; *kínoz-o-ttál* v. *kínoz-tál*, *kínoz-o-tt* stb.), és megjegyezte, hogy „unicum in *m* manet sibi constans: *term-è-ttél*“. Ma már *gyakorol-tam* *gyakorol-tál*, *kínoz-talak*, *kínoz-tad* stb. az uralkodó alakok, s a *terém* ige is ingadozik (v. ö. „Az égből estek-e vagy honnan teremtek ily váratlan ide? Ar. M(0). 4:77); így mondják a palócok, így ejtik Debreczenben s Aradon, Békésben és Csanádban; sőt az *l, r* végűek csatlakoztak a többi *l, r* végű tőkhöz s az első osztályba mentek át, a mennyiben a harmadik személyt is így képezik: *gyakorol-t*, *kotor-t*, *söpör-t*. Kivételt tesz az *ugrik* ige, melyet ezen harmadik szem. alak kedvéért a köznyelv valamennyi személyben inkább így ejt: *ugrottam*, *ugrottál*, *ugrott* (de egyes dialektusban *ugortam* is, pl. Göcsejben, Budenz-Album 164). Ép olyan jelenség: *hajlik-hajlott*, de *hajol-hajolt*. L. Magyar Nyelv II. 79. 80. (V. ö. még alább a hangzóvesztő igetöket.)

Tudjuk már, hogy a kötőhangzó eredetileg a szótőnek

* V. ö. «égő pipám *kialudott*, alvó szívem *meggyuladott*» Pet. (Befordultam . . .) Göcsejben *maradott* is van, Budenz-Album 166. U. o. a debreczeni író a göcseji *ijjedett* alakot is mint szokatlant idézi.

** *Tagadott* és *szenvedett* is leginkább így; de *tagadt* is CzF., *szenvedt* is Rév. V. ö. «Szenvedt honáért s áldoz érte hűn» Gyulai költ. 277. «Istenem, mennyt nem szenvedt!» 280.

kiegészítő hangja volt, s így természetes, hogy valamikor minden perfectumnak teljes hangzós alakja volt. Már Révai is helyesen következtette, hogy, ha a harmadik személy *mosott*, *nyesett*, *adott*, *látott*, akkor a többi alaknak is valaha így kellett hangzani: **mosottam*, **nyesettem*, *adottál*, *látottál*; l. Gramm. I:237, II:680, és Ant. 141—144. Nyelvelmékeink számos példát megőriztek a régi teljesebb formákra, de itt csak egy kis böngészetet közlünk.

a) Valaha minden harmadik személyben megvolt a *tt* előtti magánhangzó, tehát még az első osztálybeliekében is. Legtöbb példát az Ehrenfeld codex nyújt, melyben rendszeren ilyen teljes alakokat olvasunk:

fordolot (*fordólott* = *fordált*) 2. *sargolott* 2. *vilagossolot* 5. *felelet-uolna* 43. *levleutuala* (*lölött* = *lelt*) 101. *teretuala* (tért) 101. *nyeret* 103. *keretuala* (kért) 142. *mikent yelenet* meg 61. 135. *vonotky* 77. stb. stb.

Más nyelvelmékekből: a gonoszságba *bemerőlött* RMK. II:211. *megcsalott* téged 229. [mindent] *le hanyot vetőth*, Érdy c. 640. *írott*: scripsit Kár. Bibl. 328. 630. *kért*, *kérett*: petivit MA. CorpGr. 179. Isten *megverett* bennünket, Thaly Adal. II:41.

S néha a mai nyelvben is találkozunk effélékkel:

nyilott Gyulai: Vén színész II. (a népnelvben közönséges kiejtés: *kinyillott*, *megtellett*, mint *hallott*, *kellott*); *folyott* Szász K. „Panasz“ és Nib. 399. *kifolyott* a bor Göcs. Népd. 5. *elmulott* a szép idő u. o. 44; *rúszarott* a kezire Nyr. III:33; *megverett* engem I:378.

b) Valaha minden igének minden személyében megvolt a magánhangzó. Már Révai figyelmeztet ezekre a példákra:

odutta neki hazoa HB. *látotta* Horv. c. (tudtomra csak ilyen alakban: „kit *latottak* az angelok“ 77. l. mint idézi is Révai Ant. 143), *látották* az ő gyermeki Marg. Leg. második kiad. 162. (a codexben 193.) egyéb dolgait is *látotta* u. o. 171. *látottam* PéldK. 52. (tehát a Ráskai Lea irta codexekben); *hiottam* az aziusagot földre, Bécsi c. Aggeus I:11. öttetek és *iottatok* u. o. Zach. 7.6; — és megemlíti Ant. 144, hogy Nógrád megyében maiglan mondják: *evettem*, *ivottam*.

Tegyük ezekhez még a következőket: *reioittanac* mugierunt, Bécsi c. *akarattak*: akarták Jord. c. Luk. ev. 10:24. meg *hallgatotta* kenyergésedet, Érdy c. 483; — s még a mai népnelvből: *meglátotta*, Kálmány Koszor. 25. „akkor *elvallottak*, ment kiki magának“ Nyr. III:33. (így a Székelyföldön is; a harmadik személyt Somogyban is hallani így: *éválott*); *vélöttem* VI:474.

Érdekes, hogy a mai nyelvszokás némelykor éppen csak az *igenévben* őrzi még a teljesebb alakot, míg a *verbum finitumot* rövidíti. A *varr* ige perfectumát pl. rendszeren így mondjuk ma: *varrt*, ellenben az igenévet így: *varrott*; szintúgy

a *hal* igéét mindig így: (*meg-*)*halt*, s csak az igenévét kötőhangzóval: *halott* (de emezt így is: *holt*; v. ö. *holut-wag*, azaz *holt Vág* 1214. NyK. V:257); ő *gyakorolt* vmit, ellenben: ő *gyakorlott* vivó; annyit nem *érdemelt*: az *érdemlett* büntetés. Hasonló példák:

verett viszen *veretlent* (Hunyad vm.) Nyr. IV:141. *leverettsé*g, Belényesi: Karács. Ének 108. (az ige: *vert*); árnyékba fordítá *kisírótt* szeméit Ar. MO. 4:30. *elzárótt* lakatok, Orczy Költ. H. 80. magános, nem igen *járótt* helységek Fal. 272. mondd meg *gyónótt* vétkeid, Amade; *behunyótt* szemével Ar. NCz. 4:35. agyam *kihányótt* pók-hálóiban ha egy-két kőbor eszme fennakad, Tompa I:339. *kihányótt* tör, Lehr Nyr. VI:156. mint *csalótt* férjnek rakott szarva, Gyóry V. Shak. XIII:184. habár a *megcsalótt*nak fáj az árulás, kínosb a dolga mégis a csalónak, Rákosi J. u. o. 71.

Viszont egyes esetekben inkább az igenévet használjuk rövidebb alakban. Így az igenévek: *ijedt*, *bágyadt*, *nyugodt* stb.. míg az igéket így is mondják: *ijedett*, *bágyadott*, *nyugodott* stb.*

Föltűnő azonban, hogy régi nyelvemlékeinkben már egyes összevont igenéveket találunk, még pedig olyanokat, melyeket ma csak kötőhangzóval használunk. Példák:

„Nemy *zakadozt* gyekenek“ Ehr. c. 86. „*Átkozt* már a föld az te munkádban, *átkozt* te íretted“ RMK. II:200. „*Kigyó* ezt *tötted*, azért *átkozt* vagy az földi vadak *közt*“ u. o. „*Es nyereséggemmel kerest* pénz szűken jár“ (versben) Thaly Adal. 227.

Még gyakrabban előfordulnak ilyenek a többesszámban s más további képzett v. ragozott alakokban; pl.:

Átkoztak: maledicti Jord. c. 437. (de *átkozottak* u. o. 651.); *átkoztak* Bod. c. 26. (kilenczszor egymásután így)**; *En atyámnak átkoztai*, Érdy c. 66. „*Szoméhoztak* hozzád jőnek, te nálad megzajosulnak“ CzechC. 7. *Izteknek* = *üzötteknek* u. o. 10. *Kóroknak, vakoknak, megasztaknak* sokasága WinkC. Valamely *kárhoztért* ne kenyerelj Érdy c. 238b. *Hol felkerested az otthon maradtakat, haza szökteket* RákGy. Lev. 153.

Ma mindezeket kötőhangzóval mondják: *átkozottak* stb.; de ma is előfordul még pl. a *szeretett*-nek ilyen képzése: *szeretteim, szerettei*. („Sok egymásba *szeretteket* láttam, és örültem együttlétükön“ Vitk. Munk. II:104).

* Ellenben a tárgy as *-ad, -ed* végükből az igenév is kötőhangzós: *szenvedétt, engedétt, tagadótt*. Szintén ilyen megkülönböztetés, midőn pl. a *tört*-et inkább mint az átható *tör* igenévet használjuk (akadályokon keresztül *tört* ember stb.), a *törött*-et meg inkább mint a refl. *tör-ik* igenévet (*törött* fazék stb.). L. bővebben CzF. a *törött* és *tört* szók alatt, és v. ö. fönt az 1 pontot.

** Ma *átkoztak* ige, *átkozottak* igenév, szintűgy *hímzettek: hímzettek, hámoztak: hámozottak* stb. stb.

Néha egyes nyelvemlékek s nyelvjárások elhagyják a perfectum kötőhangzóját ott, a hol a köznyelv megtartja. Már Révai említette (Gramm. 680), hogy a régieknél előfordulnak a *fut* és *vet* igéknek ilyen alakjai:

futtál, futtatok, Bécsi c. Ruth 2:12. Zach. 14:5. *elfutták* a fegyvernek élet Komj. Hebr. 11:34. *vettél, vetted*, e h. *vetettél* stb. Bécsi c. Dán. 9:7. Baruch 2:26.

De ugyanezt tapasztaljuk más *t*-végű igéknél is, azonban csak olyanoknál, melyekben a *t* előtt magánhangzó van.* Ennek oka nyilván a dissimilatio, hogy *t* i. el lehessen kerülni a hasonló szótágok ismétlődését (v. ö. *elegendő* h. *elegendő*, *okvetetlen* h. *okvetlen* stb. MNyelv. II: 37—8). — Példák:

juttak, ötte (öntötte) MünchC. 44. *juttanak* ErdyC. 547b. (*jutottanak* u. o. 511b.) *juttak* Valkai: Geneal. 7. *bocsáttad, bocsátta* RMK. I:269. *bocsátta* Tel. Evang. 131., Mélotai Nyr. VI:567. stb.; *véttem* CzechC., a ThewrC. megfelelő helyén *vétöttem*, I. RMK. I:269. mit *véttem* ellenöd? Tin. 232. csaltad szivemet, *elolttad* tüzetem, Amade: Vers 16.

Ugyanezt látjuk ma a legkülönbözőbb nyelvjárásokban: *juttam, futtam, vettem, bocsáttam* (székely, kereszturiszféki nyjár.) Kriza: Vadr. 555. *süttem, füttem* e h. *fütöttem* stb. (Bánffy-Hunyad) Nyr. X:22. *megütték* stb. a palóczoknál általános (Sajó és Bódva völgyén) VI:567; *fölnyitta* (Hont vm.) V:570; *futtam* stb. (Göcsej) Budenz-Album 166; *elvetünk* Nyr. VI:474. (Baranyában, így Tolnában is); *köttem, sütem, velem* stb. a szlavóniai nyjárásban, Nyr. XXIII:262.

Más igékben ritkán mén így túl a népnyelv az irodalmi nyelv határain; de néhol még a *kell* igéből is így képezik a perfectumot: *é kót vóna vinni* = el kellett volna vinni (Tolna vm.) Nyr. VI:319. *kétem, kéjek* (székely) e h. *kellettem, kelljek* NépkGy. I:157. *játszík, metsz* igékből *játszítam, metsztem* (Csallóköz) Nyr. I:378.

A beálló cselekvés képzőjének régebben *-ánd, -énd* alakja is volt, itt tehát a mai *-and, -end* (*ad-and, kér-end*) magánhangzóját nem tekinthetjük pusztán kötőhangzónak, mert eredetileg hosszú hang volt, melybe a tövégi magánhangzó bele volt olvadva.

Ugyanazt mondhatjuk az elbeszélő multról is, mert az *ad-é-k, ad-á-l, ad-a, kér-é-l, kér-e* alakok az *á, é, a, e* hangokban összcolvastották a tövégi hangzót az időképzővel.

Az imperativus képzője előtt soha sincs kötőhangzó **: *ad-j, kér-j, szív-j* vagy *szí-j* stb.

* Egyetlen eltérő példát találtam: *akasztam* e h. *akasztottam* (Pécska, Arad vm.) Nyr. VII: 123.

** Hogy azonban valaha itt is megvolt, az magától értetődik. Nyoma maradt még a *jövetel, jövetek* alakokban. Az előbbinek vége nyilván az *el* igekötő, mely

A föltétes módnak *-na*, *-ne* ill. *-ná*, *-né* a képzője, s ez előtt a kötőhangzó ugyanazon szabályokat követi, mint pl. a hasonló hangzású *-nak*, *-nek* személyrag előtt, tehát:

ad-na, *kér-ne*, de *mond-a-na*, *küld-e-ne*, *tanít-a-na*, *fűt-e-ne*, *függ-e-ne* stb. (*zúgana*, Szász K. Almos 24. mintha *zuggana* volna, mint pl. Dunán túl *zuggó* a zsilip; v. ö. fönt *bégenek*; *beszéllenek*, Kemény Zord idő III:79. — *látanám*, közönséges a szlavóniai magyaroknál Nyr. V:62; — *hogya ne emlékezzeném*, csángó, IX:485).

De nyelvtörténeti szempontból az a fontos különbség, hogy míg a *-nak* és *-lak* rag előtt régi nyelvemlékeinkben nincs kötőhangzó, addig a föltétes módot már ezekben is rendszerint teljes magánhangzós alakkal találjuk a két mássalhangzón végződő igékből. Például:

kérdlek JordC. 443., 743. — de *kérdenék* u. o. 652.

tartnak VirgC. 64. — de *tartana* u. o. 34.

kezdnek Helt. Mes. 7. — de *kezdenek* Helt. Krón. 16b.

énekölnek Helt. Bibl. IV:29. — de *éneklenék* ErdyC. 644. stb.

Dunán túl ez alakokat gyakran rövidítik: *mondna*, *küldne*, *tanítna*, *kőne* (máshol *kéne* e h. *kell-e-ne*) stb. De az irodalmi nyelvben ez ritkán történik, inkább csak a kettőzött mássalhangzós igékkel, pl. *függne*, *csüggne*, *állna*, *szállna* stb. (Ki *mentne* lát meg... Ar.: Arist. II:309.).

3. A szóképzésben.

Az infinitívusban a hangtani föltételek ugyanazok, mint a föltétes módban, azért a kötőhangzó is úgy viselkedik, mint ott; pl. *ad-ni*, *kér-ni*, de *mond-a-ni*, *küld-e-ni*, *tanít-a-ni*, *fűt-e-ni*, *függ-e-ni* stb.; *forrni* v. *forr-a-ni* CzF. A népnyelv néha itt is rövidít, pl. *kiküldni* Népk. Gy. III:59 (székely, így a Dunán túl is: *küdni*, *künni*). Különös ez *véd-e-ni* u. o. I:282 (a *véteni* analogiájára?); v. ö. még *tátani*; továbbá *ordonia* HB., pedig az *or* alkalmasint *ou* diphthongust jelöl, tehát a töben csak egy mássalhangzó van.

A két mássalhangzón végződők infinitívusa már a régi nyelvben magánhangzós, ép úgy mint a föltétes módjuk; pl.

codexeinkben más efféle igékben is nagyban szerepel (*menj-el*, *credj-el* stb.). Már pedig az a két alak nem magyarázható ezekből **jövj-el*, **jövjetek* (mert akkor okvetetlen így változtak volna: *jöjj-el*, *jöjje-tek*), hanem csakis e teljesebb alakokból magyarázódnak meg: **jövejel*, **jövejetek*.

tartnak VirgC. 64. — de *tartany* u. o. 124.
mondnak u. o. 125. — de *mondani* u. o. 21.
hordnak KazC. 96. — de *hordany* LevT. II:47.
kezdnec Born. Préd. 431. — de *kezdeni* GuaryC. 72. stb.

Említendőek *hioni, vioni*, melyek a Bécsi c.-ben többször előfordulnak.

Szintúgy van a Bécsi c.-ben *vyouan*, azaz *viorán* e h. *vi-ván*. Különben a *-ván, -vén* és *-va, -ve* előtt a kötőhangzó egészen szokatlan, kivéve Őrségben és Göcsejben tővégi mássalhangzó-csoport után; ott azonban utólag közbeszúrt segédhangzónak is tarthatnók. Példák: *mondova, felejteve, tanítova* MNyszet II:406. *hajtova* Nyr. II:87. *bévarrova, álitova* II:176. *kezdeve* III:90 *mondova* VI:317. VII:312. *számította, intéve* X:183. Bajos azonban a segédhangzó fölvétele a *hajlova, döglövö* (Budenz-Album 164), *tiprova* (Nyr. VII:35) féle alakokban, mert itt a megelőző kiejtés nem lehetett *hajlva, döglve, típrva*. A *hajolva, döngölve, típorva* alakokból pedig amazokat még a többinek analogiája is alig magyarázhatná meg, mert ezeket inkább a számos *tolva, ölve, csavarva* félek analogiája tartotta volna fogva. Talán itt az eredeti teljes alak megőrzését kell elismernünk, noha már a régiségben sem igen találunk hasonlót; mi legalább csak egy adatot idézhetünk: „Ty nektek wagyon meg *engedewe*“ Pesti: NTtest. 26. a föntebbi *vyouan* alakon kívül. (L. még alább a névszókát.) Hasonló jelenség Göcsejben a *-vel, -nál, -hoz* ragok hangzójának megőrzése, melyet pedig már legrégebb nyelvemlékeinkben is illeszkedve találunk.

A *-vány, -vény* képző hangzása egészen hasonló a *-ván, -vén*-hez, mégis több esetben megtartja a kötőhangzót, de csak egytagú igéknél, pl. *szőkevény, jövevény, szövevény, kelevény, ingovány, irtovány, bujtovány* (Somogy); *vetemény, sütemény* stb. de *járvány, kérvény, ásvány*. Árpádkori oklevelekben: *Asavanthu, Asoanthu*, azaz *Ásványtó*, és *erzteucn*, azaz *eresztvény*. *Ragodovány*: koldustető (pal.); *ragadomány* ma elavult. (V. ö. Budenz-Album 120.).

Soha sincs kötőhangzó a míveltető *-tat, -tet* képző előtt, míg a hasonló hangzású *-gat, -get* képző előtt gyakran van. Az egytagú alapszók után rendszeren meg van, pl. *kér-é-get, ráz-og-at*, míg a többtaguak után soha sincs, pl. *ígér-get, példáz-*

gat stb. (L. a példákat NyK. XVII:53. s v. ö. Budenz-Album 120.). Érdekes egymással összehasonlítani a *hall-gat* és *hall-o-gat* igéket: amaz régi, elrövidült képzés, melynek jelentése is elváltozott (‘auscultat’ helyett ‘tacet’), míg a másik eleve-nebb s szabályosabb gyakorító képzés (egyszerűen a. m. ‘ismételve hall’: „Itt csoda híreket hallogatok“ LevT. II:125, 147) s a vele kapcsolatos *mondogat* fogalom analogiáját követhette. Kivételes alak a Göcseji *ijjesztéget*, Budenz-Album 163.

A *-gál, -gél* képző előtt néha van kötőhangzó: *ad-o-gál, ül-ögél* (*nézgél* és *nézegél* Vitk. Munk. I:140, II:38) stb., míg a *-kál kél, -dál dél, -lál -lél* előtt soha sincs (egyszer van kivételesen *tud-o-kál* Aranyánál).

A *-kod(ik), -koz(ik)* képzők ép úgy viselkednek itt, mint a gyakorító *-gat, -get*, pl. *szán-a-kodik, vár-a-kozik, véd-e-kezik, de-mel-kedik, bocsát-kozik* stb. l. Budenz-Album 119. Kivételes alakok: *győzködik, bírközik, vetkőzik, érkőzik; szánkodik* NySz. (talán *szánkódik*, mint ma is *bánkódik, gyürkőzik* stb.) „*Várkozz uram, várkozz*“ Népk. Gy. I:151.

B) A kötőhangzó minősége.

A kötőhangzó mindenek előtt rövid, mert a hosszú hangzó súlyosabb, mintsem hogy érezhetetlen volna funkciója.

A kötőhangzó időmértékére nézve csak egy nehézség van: a perfectum és imperativus *-ál, -él* végzete az egyes szám második személyében: *adtál, kértél; nyugodjál, törődjél*. Tudjuk ugyanis, hogy a személyrag más esetekben pusztán *l*: *nyugsz-o-l, töröd-ö-l, adá-l, kéré-l, adná-l, kérné-l* (az utóbbi alakokban az *á, é* természetesen nem jelenték nélküli kötőhangzó, mint némelyek tanították). Másrészt meg *az ad-o-tt, kér-t* és *ad-t-unk kér-t-ünk*, továbbá az *ad-j, kér-j, ad-j-unk, kér-j-ünk* alakok — ha egybevetjük az *ad, kér, ad-unk, kér-ünk* alakokkal — arra mutatnak, hogy a perfectumnak csupán *tt*, az imperativusnak csupán *j* a képzője. E szerint az *á, é* hangot se ide, se oda nem számíthatnók, s így kötőhangzónak kellene nevezni. Visszatérünk e kérdésre a ragozásban, a perfectum és imperativus tárgyalásában.

A mi a kötőhangzónak hangszinét vagyis zártágát és nyíltságát illeti, általános szabályul csak annyit mondhatunk,

hogy rendszerint a középállású hangok szerepelnek, tehát *o, ë, ö*.

Az egészen zárt hangok, *i, u, ü* mint kötőhangzók ma a köznyelvben nem fordulnak elő. Az *i*-re igében egy példánk sincs. Az *u* hanggal azonban többször találkozunk:

odutta, odut HB. *maradhassun* Königsb. Tör. *irwm* 1549. RMNy. IIIb:8. (u. o. *nopyan* szintén a HB. hangfokán áll, de *addom* is van u. o.) *akarwm* 1569. u. o. 90. (de *hagyom, assonyom* is van u. o.) *kevanum* LevT. I:5. *latum* 15. *irhatum* 15., 42., 49. *irwm* 16. *hiuattatul, mundattatul* PeerC. Nyelvelvtár II:XI. 1., „*veraga lehulluth*“ NádorC. 319. *elbochatwth* LevT. I:42.

Különösen az *iv*-hangú igék perfectumában találunk gyakran *u* hangot erdélyi nyelvmélekekben s nyelvjárásokban; pl. az *ó* orok *viut* Helt. Krón. 54. *sivutt rivutt* Bethl. Élet. II:349. *hivutt* 1668. LevT. II:344. *vivutt*, Thaly: Adal. II:105. Így pl. Háromszékben *hivutt, szivutt, ivutt** (és *hítt, szítt, ítt*, MNyszet VI:210.) Gyergyóban *ivutt* Nyr. VIII:232. Így Gyarmathinál Nymest. II:105. *Ivott* mellett *ivutt* Debreczenben is járatos.

A köznyelv azonban ma mindezen alakokban az *o, ë, ö* hangokat ejti: *ad-o-tt, ir-o-m, viv-o-tt* stb. Ez a három hang szerepel nevezetesen a következő személyragos alakokban: *ad-o-k, ad-o-m, isz-o-l, ad-o-d, mond-o-tok*; azonfölül a perfectumban s a legtöbb képző előtt: *ad-o-tt, ad-o-gat, old-o-z* stb.

Az itt felsorolt alakok közül csak a többes szám második személyében fordul elő a múlt század óta néha nyiltabb kötőhangzó; pl.:

„*ti* a vitézeknek *osztatok* ágakat“ Orczy KöltH. 153., 170. *állatok*: állotok, álltok Kaz. Munk. I:56. *látandatok* Kaz. Cic. 114. *tán lázongatok?* nem mi bizony Ar. Arist. II:153. ** Ezt talán az egyes második és többes harmadik személy (*osztasz, osztanak*) s az ilyen főnévi alakok analogiája okozta: *ház-a-tok, láb-a-tok* stb. (Szabályos példák: *leiendőtök* LobkC. 144. *zantatok* VirgC. 51. *yzgatandotok* ErsC. 206b. *sirtok* és *óhajtatok* DebrC. 599. = NagyszC. 245. *hadakat indítottok*: *bella suscipitis*, Forró: Curt. 99. *hallotok* Shak. XII:61. *ti* mi felett *virrongotok?* NépkGy. III:381.)

Ellenben néhány alakban nyílt kötőhangzó állapotott meg, a nélkül, hogy megmondhatnók mai eszközeinkkel, vajjon ennek

* V. ö. ugyancsak Hszékben *dühüs, dühüdni* stb. de *dühü* is (I. Bevez. I:2.); Göcsejben is *dühüs* Nyr. XIV:94.

** Egy párszor régibb forrásokban is ráakadtam, de ritkasága miatt hibát sejtethünk az illető helyeken: *hallatok* RMK. VI:89., 90. *tanítatok* Pázm. Préd. 63. *arányzatok* RákGy. Lev. 176.

hangtani vagy etymologikus oka van-e? * Így nevezetesen az egyesszám második s a többeszám harmadik személyében a tárgyas *-lak, -lek* előtt és a föltétes mód képzője előtt: *hord-a-sz, küld-e-sz, hord-a-nak, küld-e-nek, hord-a-na, küld-e-ne*.**

Továbbá az infinitivusban: *hord-a-ni, küld-e-ni*; a perfectumban s imperativusban: *adt-a-m, kért-e-m; adj-a-m, kérj-e-m*.

Hasonlókép a fölszólító módban is, pl. *el hywionak* 1553. RMNy. IIb:102. *indítsonak* GKat. Titk. 210. *előzzőnek meg*, Biró: Ünnepe. Bb2. (V. ö. még: *gyótróni* Helt: UT. B8., három felé kellene *osztanod* Ifj. Helt. Arithm. D8; *hordonya* Nyr. II:179.)

Legfuresábban viselkedik a kötőhangzó minőségére nézve a *-mány, -mény* és *-vány, -vény*-féle névszóképzés. Ugyanis a mélyhangú igetőknek ilyenkor zárt, a magashanguaknak ellenben nyílt kötőhangzójok van. Példák: *ad-o-mány, tud-o-mány, irt-o-vány, olt-o-vány*; de: *vet-e-mény, süet-e-mény, költ-e-mény, szök-e-vény, kel-e-vény* stb.***

C) A változatlan igetők.

Változatlanoknak nevezhetjük azokat a tőket, melyek nem szenvednek semmi változást, ha nem tekintjük a) a kötőhangzót,

* Szvorényi Nyt. 213. §. 3. azt mondja: «Oly segédhangzót teszünk a rag elé, milyennel a rag bír, mint: *hord-o-tok, hord-a-nak; kérd-é-ték, kérd-e-nek; gyűjt-ö-tök, gyűjt-e-nek; tanít-o-tok, terít-é-ték, fűt-ö-tök; hord-a-na, fűt-e-ne*.» Ez nem rossz magyarázat volna, csak az a baj, hogy nem terjeszthető ki az ilyen alakokra: *hord-a-ni, gyűjt-e-ni, tud-o-mány, gyűjt-e-mény, hord-a-nék, gyűjt-e-nék, hord-a-sz, gyűjt-e-sz!* Lényegében ugyanazt a magyarázatot adja már Verseghy (Analyt. I: 350), midőn azt mondja, hogy a három-alakú ragok előtt *o, ő, ö*, a két alakúak előtt *a, e* a kötőhangzó.

** A többes harmadik személyében néhány nyelvelmélkünk eltér a köznyelvtől, a mennyiben zárt kötőhangzót alkalmaz, s alkalmasint ez az eredetibb hangalak. Pl. *uralkodandónak* DöbrC. 40. *iarandonak* DöbrC. 164. *ozlonak* 169. *hollonak* 305. *mondonak* 486., 487i *vonszonak* Nagyszomb. Kalend. 1621. H. — *kudorgonak* GKat: VTitk. II: 322. *romlonak* u. o. II: b2 *tanítónak, haltonak* u. o. II. darab — Így ma is palóez nyelvjáráásokban: *küzdőnek* Pintér; Népmes 69. *hajtonak* 84. *veszítőnek* 89. *haragszonak. jádzonak, kotronak, öregszőnek, kérdőnek, érzőnek* Borsod m. ózdi járás (ellenben *hordani, érzeni* u. o.). — Szintűgy a *-lak, -lek* rag előtt: *tanytolak* DöbrC. 79 *aldolak* tégedet 121. *tartolak* Rimaszombat Nyr. XV: 233.

*** Bizonyos, hogy ezeket azelőtt így ejtették *vetemény, kelvény*, csakhogy nyelvelméinkben az *e ő* hangokat nem különböztethetjük meg. De v. ö. *költő-mény* Czegl. MM. 278, Matkó: Bány. 256, *költővény* Pósz: Igazs. 461, 546.

b) azon csekélyebb (írásunkban nem is jelölt) hangváltozásokat, melyeket egy-egy tövégi mássalhangzó okvetetlen szenved, ha bizonyos rag- vagy képzőbeli hanggal érintkezik, pl. *fog*: *fogta* (*fokta*), *tud*: *tudta*, *tudsz*, *tudj* (*tudta*, *tucez*, *tuggy*) stb.*

D) A *t*-végű igetők.

Ezek külön állást foglalnak el, a mennyiben az imént említetteknel nagyobb változást szenved véghangjuk. Egy részöknél ugyanis, noha írásunk ezt nem tünteti föl, a *t* kiejtése a fölszólitó módban módosul: *taníts*, *ejts*, *ronts*, *tarts*. Más részüknel (a melyekben a *t* előtt rövid magánhangzó van, továbbá a *lát*, *bocsát*, *lót* s az *szt*, *st* végüeknél) a *t* egészen elvész: *üss*, *láss*, *fess*, *cressz*. Némely nyelvjárásokban ilyen fölszólitó alakok is dívnek: *taníj*, *takaríjon*. (L. a fölszólitó módról szóló szakaszt.)

E) A hangzórövidítő igetők.

Ide tartoznak az ilyen igék: *adok*, *ád*; *kelek*, *kél*. Ezek az alappárok úgy viszonylanak egymáshoz, mint a névszóknál: *nyarat*, *nyár*; *felek*, *fél*. Lehet, hogy az igék magánhangzója is elcinte, mint a névszóké, csak a nyílt szótagokban rövidült, s innen hatolt be e hangváltozás a többi alakokba, úgy hogy végre csak a harmadik személyben maradt fönn a hosszú ejtés, de itt is a röviddel váltakozva: *ád*, *ad*; *kél*, *kel* stb. A mennyire a magyar hangtörténetet ismerjük, több ok szól a mellett, hogy a hosszú hang az eredeti (v. ö. még *ismér*: *ismer*; l. bővebben alább) a hasonló névszótóknél).

Némely ige csak a szóképzésben rövidíti itt-ott magánhangzóját, pl. *él*: *eleven*, *eleség*, *eledel* (v. ö. *eledel* ÉrdyC., *éleség* Tel. Evang. I:206; viszont *élet* h. *élet* Dráv. Nyr. XVI:284); *vág*: *vagdal*, *vagdos*; *háy*: *hagdos* (Esztergom).

Nyelvemlékeinkben elég gyakran találjuk még a harmadik személyen kívül is a hosszú hangot. Példák:

* Ilyenek még azok az apró változások, melyek *l*-végű s mássalhangzó-csoporton végződő igetőkben történnek, pl. *emétem* e h. *emeltem*, *kéne* e h. *kellene*, *ké* Csall. Nyr. XIX: 512. e. h. *kell*; *hor[d]nak*, *hor[d]ni* Csepel szig. Ethnol. Mittheil. I:162 *horja* Rácz-Almás, Fehér m.

ád: *aad*, azaz *ádd* ‚da‘ JordC., ThewrC., LevT. I:109., Pesti G., *ádd* Zvon., *aagy* Pesti G. — *aaggya*: dat ÉrdyC. — *aathya*, azaz *ádtá* RMNy. IIb:33. — *aadom* LevT. I:109.

hágy: *haagy*, azaz *hágyj* ÉrdyC. 23. kétszer; — *haad* (hagyd, hadd) SándC. 24. kétszer;

lél: *leelte* ÉrdyC. 21. így u. o. *leele*, *leelny*, *leelween*, *leelhet*, I. NyK. XV:60. — *lélnék* (rimben) MA. 2. zsold.; — *lélemény* Fal. UE. — *lélet*, *lélemés* CzF. s. v. *lél*:

kél: „farkasfogra *kélt*“ Kovács Közm. 60; *kélés* Nyr. VII:319. (ma *kíls*, majdnem az egész Alföldön);

vér: „mellet *vérvé* kiált“ Gyöngy: MV. I:151.

mér: „a mit jelenteni szegyenlett nyelvével, közleni sem *mére*“ u. o. 2:61.; *meerem* LevT. I:9. — *mérész* = *merész*;

vét, *vet*: *weeczy*, azaz, *vétsz* (= *vetsz*) LevT. I:44. — *veeteek* (veték), *veesse*, *veesetők* SándC. 24:23.

A népnyelv néhol maig megtartott efféléket; pl.: *ác*, *hácz*, azaz *ádsz*, *hágyssz* (Debr. Nyr. IX:161. így néha Hajdu-Dorogon is); *mit ádsz?* (Dunántúl), *ádj* (Kis-Kún-Majsa); ne *mérj* hezza nyólni, Erdővidék, Gyulafeh. főgimn. Értesítője 1888/9. 4. *kélek* Hegyalja Nyr. V:324. Mai írók csak rim kedveért írnak ilyen: *mérek*, Szász K.: Almos 23. *kélsz* u. o. 49. *kélnék* „Magy. s a Nagy Világ“ XVI:66.

A mai állapot, mely szerint csak a harmadik személyben ejtjük hosszan a magánhangzót, úgy látszik már jó régi. Pl. már a KeszthC.-ben így van a harmadik személy: *weez* peribit 23., ellenben: *weze* periiit 35. *wezyetek* pereatis 25.; a BodC.-ben 1: *aad*, de: *adyu* stb.

Egyébiránt a mai élőbeszédben csak ez a négy hosszuhangú harmadik személy van általánosan elterjedve: *ád*, *hágy*, *kél*, *vész*. A többi csak egyes nyelvjárásokban s egyes íróknál fordul elő. Beregszászi N. P. említi ezt a négyet: *szél* szel, *féd* fed, *széd* szed, *fěj* fej (Diss. de voc. deriv. 12). A debreczeni nyelvjárásból említik a köznyelvieken fölül ezeket (Nyr. IX:161): *széd*, *nyél*, *mér*, *nyér* (Békésben, Szabolcsban is járatosok mind ezek). Még többet sorol föl Arany J. HátrPr. 319. a tiszántúli nyelvjárásból: *és*, *esik*; *fěj*, *fej*; *kén*, *ken*; *lél*, *lel*; *mér*, *mer* (audet és haurit); *széd*, *szed*; *szél*, *szel*; *vér*, *ver*; *nyél*, *nyel*. V. ö. még:

„*vér* percutit: *verj*, *széd* colligit: *szedgy*“ Pereszl. Corp. Gramm. 471. *széd* Kölcsey „Laurához“; Arad m. ész. részén;

vér, Tel. Evang. II:265. Csúzi Sip. 339. Amade 34. Fal. 5. Kisz. S.: Kes. Szer. 94. dal; Arany Haml. 9. „Vásárban“ stb.; Szilágy-ság Nyr. VI:418. Békésm.

mér (= *mer*) Gyöngy. MV. 1:61. Kovács: Közm. 141. Ar: Haml.: 9. *nyér* Kovács: Közm. 18. Fal. 450. Kaz. Levelei I:249. Göcsej, MNyelvészet V:75, Ipolyvidék Nyr. III:428;

nyél (= *nyel*) Kaz: Munk. II:207. és Lev. III:394, Szász K. Nib. 69., Göcsej, MNyszet V:75;
vét (= *vet*) Decsi: Sall. 32b. Balassa: Költ. 145, Gyöngy. MV. 2:162. Kovács: Köz. 157. Kölesey: Zr. dala; NépKgy. II:51. *hány-vét* Békés m. stb.

és az eső e h. esik, Szék.

lés: „szorul a rés, a lovag lés“ Arany: Szib. Jank; így Békésben s Arad m. ész. részében;

lél CzF. a kákán is csomót *lél* Nyr. VII:275. *kilél* a hideg Békés m.

A *lesz*, *tész*-féle igék leginkább a második személy alakjaiban ragaszkodnak a hosszú hanghoz: *léssz*, *téssz* stb., *légy*, *tégy* stb., mert ezekben ugyanazok a hangtani föltételek, mint ama harmadik személyű *ád*, *kél* alakokban. s azonfölül, mert főleg a hosszú hang különbözteti meg őket a harmadik személytől: *lész*, *tész* stb.* Azonkívül a *lészén*, *tészén*; *légyen*, *tégyen* alakok is sűrűn előfordulnak a közel mult irodalmában s itt-ott a maiban is, sőt a népnél is. Más alakokat ma ritkán, csak rím vagy ritmus kedvéért használnak hosszan, de nyelvelméinkben gyakran lelünk efféléket:

eezyk JordC. mindig így; *eeznek* u. o. 210, 402, ÉrdyC. 515 stb.; az ÉrdyC.-ben a *leez-*, *veez-*, *teez-* tők 240-szer fordulnak elő, míg a *lez-*, *vez-*, *tez-* olvasat 15-ször, s a fölszólító mód tője 122-szer van így írva: *leegy-*, *veegy-*, *teegy-*, míg 15-ször *legy-*, *vegy-*, *tegy-* (NyK. XV:57); *eezytök* FestC. 56; *észem* Helt. Bibl. I:K4; *lésznek* Haller: Hárm. Hist. I:22, *vésznek* 54. stb. stb.; *lészek* Ar. Szentiv. Álom 167, *vészek* Toldi Szer. 4:21; *vészik*, *tészik* Szász K. Nib. 239, 416. (L. több példát NyK. XV:63.)

Ma is hallhatók a *lévő*, *tévő* (*jótévő*, *mitévő*), *vévő* (*hamrvévő* Dunán túl; *huseewe nap* LányiC. 318), továbbá a *téve*, *léve*, *véve* alakok, melyekben a nyújtást a *v* okozhatta (v. ö. még: *éve* meg engemet: *comedit me* JordC. 628, *el vehve* azaz *vévé* LevT. 1:25). Ezeknek analogiájára ejthették valaha hosszan az *eenny*, *lenny*, *tenny*, *venny*; *leenneck*, *tenneenk*, *venneek*; *leett-*, *teett-*, *veett-*, *ettének* stb. alakokat, melyeket legtöbbször a Jord. s Érdy CC.-ben találunk (v. ö. NyK. XV:57 és 62).**

* Néhol azonban ezt a harmadik személyt is hosszú hanggal találjuk: „mozdulása nem *lész* nokie“ MA. 94. zs., *tész* Tompa I:121, Álom *vész* erőt, Szász K. ford. I:11, *lész* 73,126, *tész* Ar. Szentiv. ál. 143, *lész* Greg. Luz. 25.

** A *hisz*, *visz*, *isz-ik* magánhangzója hamarabb elrövidülhetett s alig mutatható ki hosszan (*vígy*, *hígy* előfordulnak, l. alább 260. l.) Érdekes, hogy Sylv. az *észik*, *észik* helyett ezt írja: *iszic*, de az *iszic* igét röviden. A DöbrC. írója úgy látszik mind a kettőt hosszan ejtette, mert így írja: „*eezik*, *yizik*“ 314. V. ö. *lyt* azaz *litt*, e h. *létt*, *létt* LevT. 1:75

A *mégy* igének második személyű *mégy* alakja is a *légy*, *tégy*-félre emlékeztet. *Mégyen* is mint *légyen*.* Az ÉrdyC. a *mén*- igetűt majdnem mindig két *e*-vel írja: *meen*-, pl. *meenecnek* 396, *meenny*, *meenyewnk*, *meent* (l. NyK. XV:56, 57, 58 fönn).

F) A hangzóvesztő igetők.

Ide tartoznak azok az igék, melyeknek kötőhangzós alakjaiban a kötőhangzó előtt a következő mássalhangzó-csoportok fordulnak elő:

l-végűek: pl. *tl*, *kl*; *bl*, *dl*, *gyl*, *gl*; *jl*, *hl*; *szl*, *zl*, *sl*, *zsl*; *ml*, *nl*, *nyl*, *rl* (ünnepl-*é*-k, botl-*o*-tt, fuldokl-*o*-tt stb.).

r-végűek: *gr*, *dr*, *tr*, *pr* (*ugr*-, *pödr*-, *sodr*-, *fodr*-, *kotr*-, *söpr*-, *típr*-);

g-végűek: *lg*, *lyg*, *rg*, *ng*; *yg*; *zg*, *zsg* (*uralg*-, *mosolyg*- stb.);

z-végűek: *rz*, *nz*, *nyz*, *mz*; *pz*, *gz* (*vérz*-, *viszonz*- stb.).

Azonfölül *term*-, *füred*- és *alsz*-, *feksz*-, *nyugsz*-, *cseleksz*(*ik*) stb. Megjegyzendő, hogy *hl*-végű csak egy van: *ihl*, melyhez csak kivételkép csatlakozik a *kohol* ige (*kohlott* MA., Pázm.; „ő *kohlotta* reám e kínos terheket“ Czuczor:Költ. I:85); továbbá, hogy az *ny*-végűek közül csak egytaguak tartoznak ide, pl. *kong*, *peng* v. *konog*, *péneg*; ellenben soha sincs magánhangzó a két végmássalhangzó közt a többtaguakban, pl. csak *kering*, *szorong* stb.

A magánhangzó, mely ilyen tökben majd megvan, majd elmarad, mindig *o*, *é*, *ö*. Érdekes bizonyíték erre nézve, hogy ma nyílt *a*-val ejtjük a *hidal* igét s épen azért mondjuk: *hidalt*, *hidalás*, *hidaltat*, *hidaltatik* stb.; holott régente azt mondták: *hidlott*, *hidlat*, *hidlatik*, *hidlul*, *hidlás*, *hidló* stb. (Ezek közül főleg az utolsó három annyira megállapodott, hogy amazok mellett is fönmaradtak.) — *Alszik*, *fekszik* nem az *aluszik*, *feküszik* rövidülése, hanem a régi *aloszik*, *fekészik* mellékalakoké; v. *ö*. *nyugszik*: *nyugszik*. — (Kivételesek: *becsül*: *becsli*, *becslés*, és *méghöcslenyi* Eger Nyr. XVIII:23; *törül*: *törli*, *törlés*, *törleszt*; — *fésül*: pal. *féslyi*?)

A ki ismeri nyelvemlékeinket, a „hangzóvesztő“ elnevezés ellen azt a kifogást tehetné, hogy codexeinkben ilyen alakokat olvasunk: *érdeml*, *tékozl*, *károml* stb., hogy tehát ezek nem hogy

* Harmadik sz. „futva *mégy*’ oda“ Kaz: Munk. III:59, olyan mint a harmadik személyű *lész*, *tész*.

elvesztettek volna egy-egy hangzót, hanem ellenkezőleg újabb nyelvünkben segédhangzót vettek föl a kiejtés könnyítésére: *érdemél, tékozol, káromol*. Úgyde más igék, nevezetesen azok, melyek a magánhangzó nélkül egytaguakká rövidültek volna, legrégebbi nyelvenlékeinkben is így vannak: *érez, szerez, forog* stb.,* míg magánhangzók előtt ugyanazokban már többnyire rövidülnek e tők, pl. a MünchC.-ben a *szerez* igének többi közt ezek az alakjai fordulnak elő: *szerzi, szerzett, szerzének, szerzeni*.**

Azonfölül nem is tekintve, hogy pl. a *szerez* igének már azért is kéttagunak kellene lenni, mert a *szér* főnévnek magának is eredetileg kéttagunak kellett lenni: *szérz-*, az összehasonlító szóképzéstan azt is kiderítette, hogy a *szer* r-je és a z képző között volt valaha még egy képző, melynek csak néhány igében maradt nyoma, pl. *ör:öríz, hely:helyhez* stb. (I. Budenz: Ugor Alaktan 141—142). Ezeknél tehát nem hogy az *örz-, helyz-* tőalak volna az eredetibb, hanem ismerjük e tőknek fokozatos (három-fokú) fejlődését, t. i. *öríz:öröz:örz-***; helyhöz:helyz:helyz-*. †

Másrészt vannak igék, melyekről föl sem tehetjük, hogy a harmadik személyben és mássalhangzók előtt valaha magánhangzó nélkül ejtették volna őket, pl. így: *söpr, gyötrnek, úprván* stb. Pedig világos, hogy mai napság ezeket amazokkal egy osztályba kell összefoglalnunk, mert mai nyelvünkben egészen megegyeznek egymással, pl. *söprök:söpör* ép úgy viszonylanak egymáshoz, mint *érdemlők:érdemél*.

* Kivéve az *ug* hangukat (p. *zeng* DomC. 128, *zöng* VirgC. 115), és az *ihleni* igét, melynek harmadik személye már a DöbrC.-ben így hangzik: *yhl* 397; de a még régebbi EhrC.-ben még így van: *yhel* 106 (*yhlette* u. o. 22, *yhlene* 56), sőt még Medgyesinél is 6. jaj, 18: *ihel*.

** Mássalhangzó előtt ritkábban rövidülnek az ilyen tők, p. *érezék* BécsiC. 46, *érzhetne* 113, *érzvéen* EhrC. 116 (de: *érözve* JordC. 794, *érözvéen* DebrC. 114). Viszont: *szörözélek* TihC.

*** Mégis már a XVII. század elején találunk ilyen összevont alakokat: *örzö* SándC., PozsC., *érze* (azaz *örze*) DomC.; de a BécsiC.-ben s Marg. Legban *örízö*.

† A míg megvolt a teljes *helyhöz* alak, addig nem is maradt el az *z*, hanem azt mondták: *helyhēzi, helyhēzés* stb., mert különben három mássalhangzó került volna össze. Ugyanazért nem rövidítjük az ilyen igéket: *gondolom, barárgolának* stb. V. ö. ezt a pentametert: mért nem tettem, mit tenni *parancsla* szívem? Czuczor I: 83.

Végre az *érdeml*, *érdemél-félék* ragozásában is ingadoz már régi nyelvünk az épebb és a hangjavesztett tóalak használatában. Ezt eléggé bizonyítják a következő példák:

érez-e-ne Virg. c. 42, de *érez-nék* u. o. 52.; *yejzees* és *yegyzees*, *kenzo* és *kenozo*, *erze* és *erezy*, mindezek az ErdyC.-ben; *szerz-ének*, *szerz-eni* MünchC., de *szöröz-élek* TihC. 309. *szerez-nék* MA.; *jegyöz-é* NadorC. 402, de rendszeren *jegyz-*, *jedz-*; *arányoz-hat* Born. Pr. 87, de *aránzja* 1576. (Erd. és a porta 262);

morg-a-notok és *morog-nak* MünchC; az üres edények inkább *konog-nak* Pázm. Préd. 812: az üres ed. *kong-a-nak* Misk. VKert. 418.

oml-o-tok AporC. 61. zs. 4: *oszol-nak* KulesárC. 58. zs. 16., meg kell *torol-nom* DebrC. 25, *megtorol-ni* MA. Bibl. I:144., de még Faludinál is NE. 9, *torl-a-ni*;

meg-másl-á ErdyC. 526, *meg-másl-a-ná* 81b., de *meg-másol-á* KesztC. 282. *meg-másol-nája* CsomaC. 3; *meg-másol-ták* Helt. Prof. 42, de *meg-másl-o-tták* Helt. Krón. 79; *meg-másol-ás* Káldi: Bibl. 248, de *meg-másl-ás* Prágai 939;

tündökl-jék Pázm., de *tündökl-jék* Lépes (Révai Gramm. 721, 904, 905); *megseperni* EhrC., de *megsepreni* WeszpC.; *gyettreny* ErdyC. 338., de *gyeterlek* LevT. I:282 stb. stb.

Vannak olyan igék is, melyeket a régiek rendszeren nem rövidítettek. Így az *rg*-hangú tőket rendszeren már a maival egyező alakban találjuk: *fórog*, *morog*, *keseregnek* stb.; csak pl. a multban: *forga*, *morga* (*keserögni* és *kesergeni* Codd.), a tárgyas alakban: *kesergi*, *keserjik*, s a továbbképzésben: *forgás*, *forogat* stb. Sőt vannak olyanok is, hogy még az efféle alakokban is megtartják magánhangzójukat. V. ö. pl. *végezik* Helt. (nem *vézik*), *végezének*, *végeznek* Tin. 62. 293. *veegezyk*, *veeghezeenek*, *veegzöt[t]*, *veegzety* ErdyC., *végezeni*, *végezett* Pázm., *végezés* (*régzés* csak elvétve fordul elő); így *ewztewnezed* ErsC., *esztenczi* Pázm., *öszönözés* MA. stb. NySz., *öszönözik* Fal:NA., *öszönözi* Gvad:RP. III; így *feredik*, *förödik*; *feredés*, *förödés*; *feredő*, *förödő* stb. Hasonlókép általánosak a régieknél a *nyugoszik* (KesztC. 22), *nyugosznak* (BécsiC. Mich. 3:11), *nyugovál* (JordC. 24) alakok, s a *nyugszik*, *nyugszanak*, *nyugvál* félék sűrűbben csak a mult században mutatkoznak.* Tudjuk, hogy *nyugoszik* eredetileg **nyugovszik*, **nyugószik*, **nyugúszik* volt. Hasonló okból nem rövidült máig sem a *hóдолás*, mert azelőtt *hóдúlás* volt.

* Ezeket ma leginkább a Tisza—Duna közt használják, míg pl. Háromszéken inkább a teljes alakot ejtik: *aluszik*, *aluvás* (MNy. VI:210); hasonlókép Dunán túl.

Némelyekben viszont olyan régi a rövidítés, hogy az összerült hangsoport megváltoztatta a tő hangzását is. Pl. a *képzés-t* nyelvemlékeink a *z* miatt rendesen így írják: *kébzés*, továbbá *kébzette* stb., s ezek hatása alatt még ilyen alakok is keletkeztek: *kebzées* ÉrdyC. 461, *kebzézetlen* 489, (szintűgy *bakzik* helyett *bagzik* s azért *bagoz-*, I. NySz.).

Hogy mai nyelvünkben a hangzóvesztő igetők a fejlődésnek milyen fokára jutottak, erre a kérdésre a következő feleletet adhatjuk.

A harmadik személyben — nem tekintve egyelőre az említendő kivételeket — általában a *bővebb*, *magánhangzós* alakot használjuk: *érdemél*, *tékozol*, *káromol* stb. a régi *érdeml*-félékkel szemben.

Miután ezek általánosan elterjedtek, természetes, hogy hatni kezdettek a többi személyekre is, így mindenek előtt a többes harmadikra, aztán a két második személyre és a többi igeidőre és igemódra is. Így lépnek a részben kötőhangzós *károml-a-nak*, *károml-o-tok*, *károml-a-sz*, *károml-juk* stb., *káromlott*, *káromlana*, *káromljon*, *káromlani* alakok helyébe ezek: *káromolnak*, *káromoltok*, *káromolsz*, *káromoljuk*, *káromolt*, *káromolna*, *káromoljon*, *káromolni*.

Ellenben nem hatolt be a magánhangzó az olyan alakokba, melyekből úgy sem maradhatott volna el a kötőhangzó, vagy melyekben a rag vagy képző magánhangzón kezdődik: *károml-o-k*, *károml-o-m*, *érdeml-i*, *károml-á*, *károml-ás*, *károml-ó*, *zörg-ö-tt*, stb.*

De néha az ilyen alakokba is behatol a magánhangzó, főleg az *l* és *z* végű igeéknél, p. *énekelek*, *érdemelek*, *torolok*, *gyászolok*, *gázolok*, *énekeled*, *érdemeled* (melyeket már Révai felsorol Gramm. 630, 640), továbbá *érezek*, *érezett*, *határozott*, *határozás*, *határozat*;** s ebből az látszik, hogy a harmadik személy hatása még folyvást növekvőben van.

Néhol azonban (pl. Szegeden, Kecskeméten, Borsod, Szabolcs,

* Azonban költők a vers kedvéért néha ilyen alakokkal is élnek: *zörögő* Vtk: Munk. I:86, *sürögő* Cz. I:59, *csörögés* 83, *gyötörök* Sárosi tromb. 52, *szigorogánk* Ar: Arist. I:325, *fürödik* TóthK: Költ. 246, *öröli* Shak. XIV:103.

** Így *válaszolás*, *csomagoló*, *hímözünk-hámozunk*, *hímözés-hámozás* helyett szokatlanok ma az ilyenek: *válaszlás* Kaz:Lev. III:145, *összezsomagló* Györy V. Havi Szemle I:141, *hímözünk-hámozunk* Gyul:Költ. 270, *hámzás*: decortatio MA. lat. (A sticerei így is mondható: *hímzés*.)

Szilágy megyékben) a harmadik személy nem volt olyan nagy hatással a többi alakra, úgy hogy ott ma is hallhatók az effélék:

érszene „Szeged Népe“ II:128, *örzeni* 147, *édarablotta* 158, *ögyelgöttek* 145), (de *ögyelögtek* 146), *kotrottam*, *pityörgeni*, *tántorgasz*, *nyöszörögsz* (Kecskemét), *érezek*, *éreztem* (Borsodban és Szabolcsban mindig így), *éneklett* (palóc), *ögyelgenyi*, *söprenyi*, *mögérzettem*, *cséplettem* stb. (Eger Nyr. XVIII:23) — a Duna vidékén és Dunán túl *érezne*, *örözni*, *nyöszörögsz* stb., *csöplöttünk*, *csépertünk*, Örség Nyr.I:421.

Dunán túl is kivételt tesznek az *ikes igék*, melyekben a harmadik személyben megmaradhatott a mássalhangzócsoport, mert az *i* magánhangzó következik rá: *ugr-ik* (*ugranak*, *ugrani*, *ugrott*), *boml-ik* (*bomlanak*, *bomlani*, *bomlott*) stb., noha a második személyben ezeket is így mondják: *ugorsz*, *bomolsz* (v. *ugrol*, *bomlól*), *ugortok*, *bomoltok* stb. Az *ugort* alak sok vidéken használatos. Borsodban azt is mondják: *ugortál*, *ugorsz*, *megbomoltál*; Somogyban, Aradban, Csanádban kétféleképp: *bomolt* és *bomlott*, *kotolt* és *kotlott* stb.

Számos *ikes* igénél épen a harmadik személy hatása alatt olyan szokatlan a mássalhangzócsoport fölbomlása, hogy még olyankor is kerülni szoktuk, ha még egy harmadik mássalhangzó következik. Példák:

meg-szóllamlván, Biró Préd. 144; a lyrába *bele-csömörletem* Ar: Élet. 122; ettől *csömörletem* meg Ar: Arist. II:41; *hadd villámliék* (Szék.) MNy. V. *villámlva* röpülsz, Szász K: Álmos 158; magával *meg-hasonlva* Shak. II:127; „ily ezéltás *rejhetik* Thurzó levelében“, Szilády: RMK. I:376; *kifejlve*, *fejltetett* Kisf.-Társ. Évl. új f. II:401, 427; *fényljenek*, Bajza I:88;

szabadon lélekzhetem? Kaz: Sara S. 98; *hogy szavaim úgy ne hangzzanak* mint compliment Kaz: Lev. I:217; magyar szép ajkakon *viszhangzzék* éneked, Bajza I:20.

Ritkábbak az ilyenek: kik az aranytul *fénelnek* (*fényelnek*) VirgC. 145; *hanyatoltatnak* Pós.; *villámoljék* Révai Gr. 721; *hogy gyorsan átsikoljanak* rajta, P.Napló XXIX:255 est.; „*csillámoljál* édes napom, mert a mikor te csillámlasz, nékem s akkor van kedvem“ Gyarm: Nyelvem. I:234; ha azt akarod, hogy ne *csukoljál*, meg ne hűtsd magadat u. o. (így Borsodban); „*hát hadd csukoljon*, majd elhagyja“ (Kecskemét); *beiramolt* a sűrűbe NépkGy. III:391; a tüdő az egésznek *lélekezzék*, Tud. Gyűjt. 1832. VI:84. A magánhangzós alak szokatlanul hangzik a harmadik személyhez képest, a magánhangzó nélküli pedig szokatlan mássalhangzócsoportot eredményez. Azért itt azon ritka

esetek egyike áll elő, hogy még a nép fia is zavarba jön a követendő szóalakra nézve. Van úgy, hogy mind a két említett ejtést kerüli a beszélő s úgy segít magán, hogy a tőt előbb valami közönyös, pl. *l* vagy *d* képzővel toldja meg, vagy pedig a képzőjét mással, bánhatósabbal helyettesíti. V. ö.

lélekzeljen, lélekzelhetik (nagyon elterjedt alakok, még az irodalomban is föl-fölbukkannak, pl. . . . „Szólt Mária mélyen *fellélegzelve*“ Szász K. Ebers: Polgárm. II:69, *fellélegzelve* u. o. 174); „az *ismerszik-től* lesz *ismerszedjék*“ Háromszékben, MNy. VI:242; vigyázz meg ne *botlodj, botlodjon* (Veszprém, Somogy), *csuklodjál, játszodjál* (Somogy); — *síml-ik*: „hogy az ország közigazdászata azt ne *símlélje* meg) MKorona 1882. 55. sz. vcz.; — *villámozva* Tompa I:216. (de a palóczoknál *villámzik* is használatos). — L. még Zolnai: Defectivumok a m. nyelvben, Phil. Közl. XV.

Az imént idézett észleletekkel egyúttal megfeleltünk a Nyelvőrben (XV:134) fölvetett kérdésre is, vajjon „szabad-e irni és mondani: *csukoljék, hámoljék, fényeljék, vonagoljék?*“

Az ikés igéken kívül mások is vannak, melyekben szokatlan a teljes alak:

Így 1. a *szégyenl, ajánl, reményl* igékből (melyeket ma a nép csak így ejt: *szégyell, ajáll v. ajál, reméll v. remél*) rendesen *szégyenlje, ajánlva, reménylheti* stb. pl., „Illendő, hogy *szégyenlje* magát, mert biz azon van is mit *szégyenleni*“ Jók. m. nép élceze 51. V. ö. „Vizet önt a földre, mely mindent *előzönl*“ Ar: Próz. 432.

Ezek azért nem veszik föl a magánhangzót, mert legtöbb-ször használt alakjaikban nincs meg: *szégyenlem, ajánlom, reménylem, szégyenli, reményli, előzönlí, előzönlítte*.*

2. Mai irodalmi nyelvünk az *ng* végűeket sem igen használja magánhangzóval: *ing, reng, zeng, peng, cseng, kong, dong* stb. (*ingtak* Gyulai: VénSz. V. léptei kísértetiesen *kongtak* a köveken, Mikszáth: Nemz. Ur. 256 Ép így KisfS: Csobáncz.) Dunán túl rendesen: *inog, rönög, pönög, csönög, konog*; ilyeneket a régibb irodalom gyakran használ, s itt-ott még a mai is.**

* Különös, hogy Arany J. még a *kall* igét is föloldja: *kalold* Arist. I:32, *kaloldni* II:24; talán a népnelvből van véve, mert a régiségben *karol* fordul elő u. a. értelemben. V. ö. még *kélthetném* Kaz. Munk. II:52, *kéltve* 220; talán mert rendesen csak a *kétli, kétlem* alakokat használjuk (v. ö. Lehr Nyr. III:211). De: *kételte* EhrC. 56.

** *Zönög* Istrvánfi Volt., *zeneg* Monoszlai (de *zöng* VirgC., *zeng* DomC.) *zönögdögél* Lépes f. tük. 15; *zenegd* Vitk. költ. I:108, *zenegés* 119. „Hadd *konogjon*, sokkal édesb a pohár- s szerelmi hang. S a ház sarki szinte *rengnek*,

A többtagúakban mindig együtt marad az *ng*: *mereng*, *merengsz*, *szorongtak* stb. (Ballagi *rivalog* alakot is ismer. de v. ö. *rivalogsz* Nagy Ig: Tisztuj. 4. fv. 10. szin.)

3. *Nemz*, *vonz*, *toborz* rendesen csak így; pl.:

„*Toborzzon* ellenünk ellenséget“ Nemzet 1885. 4.II. est. 3. Nemzz mi bennünk hitet RMK. II:69. Igazságnak gyümölcsét *nemz*-jék, Beythe: Ep. 224. Hitvesedet megüléd, hogy engemet *nemzz* Kaz: Munk. II:148. a gyáva gyávát *nemz*, silányt az aljas, Rák. J: Shak. XIII:90. De: *nemez* u. o. 125; és Verseghynél Anal. I:412, 413: „*nemz*, *nemez*: procreat; *vonz*, *vonoz* [?]: trahit“.

Lássunk most példákat a fontosabb régies alakokra, a régi irodalomból; de újabb íróból is, kik elavult alakokkal a vers kedvéért szoktak élni. (A Nyelvtörténeti Szótár cikkeiből kiki kényelmesen szaporíthatja az adatokat.)

3. személy (jel. mód, jelen i.): *csikorg* BécsiC., *érdeml*, *vezérl*, *gyakorl* Telegdi (I. pontosabban Rév. 235); *forbátl* BécsiC. 197; *ország*l Kesztc.; *tékozl* DöbrC., *Nagysz*C. 297, Helt: Uj Test. S2, Kules: Evang. 222; *érdeml* ErdyC. 610, *érdöml* TihC. 9; *károml* Helt. Bibl. I:VVv3; *reményl* Kovács: Közm. 87;

Nem régiesek, hanem csak az előbbieket s még inkább az *ing*, *zeng*-félék analogiájára vannak alakítva a következők: *zörg* Kaz: Munk. VI:41, *sebz* 216 (prózában!); *forg minden* Czuczor Költ. I:89, *pörg a koczka* 190; mint tenger *mozg a föld* Pet. „A jégeső . . .“; két forrás *buzg* a föld színire, Szász K: Ford. I:95. *hont szerz*, Szász K: Álmos 167; mit ő nem *érz* Shak. XII:90.

Ma rendesen: *csikorog*, *érdemél* stb. stb. (*kenyereg* ErdyC. 314b.)

2. személy: *érdemlesz* Melius: Sz. Ján. 135; *zörgesz* Mélotai (Nyr. VI:567); *éneklesz*, *könyörgesz*, *gyötresz* (Révai idézi Gramm. 628); *becsmérlesz* Shak. XIII:270; *tántorgasz*, *nyöszörgesz* (Kecskemét); — vizsont: *országolsz*, már GömC. ma többnyire így.

1. személy második személyű tárgyra vonatkozólag: „ti magatokat *eltékozlak* és el hymthlek“: vos dispergam JordC. 115; én sem *szégyenlek* téged hordozni, Haller: Paizs. 455. *bérl-lek* Felv. Dics. 11.

3. személy a többesben: *érznek* BécsiC. 143. *fonalgnak*: litigant MünchC.; *sürgnek* Czuczor I:190. — ma többnyire: *fanyalognak*, *sürögnek* stb. (*kenyeregnek* ErdyC. 314b.)

Tárgyas személyragok *j*-vel: *eltékozlya*: dispergit JordC. 662. *káromliác vala* Kules.: Evang. 422. *nem írtygljük* Pázm. Luth. Vez. 143. *kétljük* Rák. F: Lev. I:56. *viszonzza* Athen. 1874. 656 — ma *tékozolja* stb.

nyalka tánczban úgy *kerengnek*“ Kisf. K: Karácson-éj: egy-egy bogár *donog*, Vajda J: Kis. költ. 141. *donog*, *donóg* Somogy m. *csönög-bonog* Som. Veszpr. Verseghy Anal: I:412, 413 még ezeket is említi: „*leng*, *lenég*; *teng*, *tenég*; *zeng*, *zsenég*“.

Imperativus: *ne tékozl'ad el* BécsiC. 129; *ne tékozlya* Born: Ének. 489; *gyakorljad, tékozljad* LugC. 90; *közljétek* Tin. 313; *iregyle*, azaz *irégylye* Tel. Evang. 121; *ebediel* Zvon: Osiand. 216; *ne káromlyuk* Pázm. Kal. 310; *ne káromly* Com. Jan. 203; — *ne ellenzze* senki, Sárosi: Tromb. 251; *hogy ránk pazarlják*, Rákosi: Shak. Cymb. 4:4 (népiesen *pazarlják*); *de nem talált iránytút, mely vezérlje*, Délibábok Hóse 70; *fürdjél* Pap: Palócz Népk. 92; — „*vezérlé* útamat“ Balassa: Költ. 111; *vezérlé* Thaly: Adal. II:13 (*idvezlé* a megérkezőt! Kaz. Lev. I:167. Kazinczy, mint a következő két bekezdésből is látjuk, szertelenül kedvelte az efféléket); *ma rendesen így: tékozljad, országoj* stb.

-*ván, -vén*; -*va, -ve*: *erzuen sentiens* EhrC. 144; *el tekozluan* Debr.C. 197; *megszóllumlván*, Biró: Préd. 144. *fuldoklva* Kaz. Munk. II:173; *piyergve* Bacsányi: Munk. 50; *utánzva* Ar.: Arist. II:217. (e kettő versben); — még a mai népszerűből is: *csitorgván* (Gyergyó) Nyr. VIII:231; különben ma csak *csikorogván, érezvén* stb.

-*hat, -het*: *forbútlhassák* MünchC. *csatlhattam* Kaz. Lev. III:133. stb. — *ma csak csatolhat* stb.

Befejezett cselekvés: *eltékozlotta* DebrC. 30; *esztelenséggel bé-mázlott* gázságit Pázm. Kal. 414; *csatlotta* Mélotai (Nyr. VI:567); *vásárlottam*, Csúzi: Síp. 291; *elvégeztem* Amade: Vers. 96; *igazolotta* Kaz: Munk. I:292; — *nem remélt* irását Gyöngy: MV. 2:141; *sok reménylt* örömeket Kaz: Lev. I:268; *leszivarogtanak* Báróczy munk. VIIIb:126; — *ma a Dunán túl: érdemeltem, érdemeltél, érdemelt* (ill. *érlémöttem* stb.); *éreztem, érezteél, érezétt, éreztiünk* stb., *de a g végiekből csavarogtam, csavarogtál, csavarogtunk* stb) a harmadik személy *csavargott, nyöszörgött, forgott, morgott* stb.; *de pl. Egerben még régies formák* Nyr. XVIII:23.

Nyelvemlékeinkben gyakran találkozunk az *l* végű igék ragozásában azzal az érdekes jelenséggel, hogy ha három mássalhangzó kerül össze, ezek közül a középső, tehát az igető végmássalhangzója kiesik, úgy mint az *eresz(t)kedlik, ébresz(t)get, ker(t)be* s más efféle alakokban, Példák:

kik száz koronát *eerdemnek* ÉrdyC. 353b. (ép így u. o. 46, 28h stb); örök ként *erdőmnec* DebrC. 393. e h. *érdemlnek* (v. ö. *erdemelnec* JordC. 365); *gyakornac* TelC. 3. e h. *gyakorlnak*; *meg felőnnec* e h. *főlemnec* Szék: Zsolt. *wezery engemet* PozsC. 52, az éhség *ingeryen* ételre VitkC. 51 (e h. *vezérlj, ingerljen*); *tolvaj(l)tak, ostrom(l)tat, ulvar(l)tat* Tin. 449. *gyakortatnak* Keressz: Préd. 479. — *tékozni* 1690. Szentmártoni Bodó J: Kalm. Dics. 11 (e h. *tékozlui*; v. ö. *teekozlany* JordC. 390); *el tékozta* DöbrC. 362 (e h. *tékoztu*; v. ö. *eltékozlotta* MünchC. 148b); — *fenuen* e h. *fénylvén* TelC. 162. — *érdemhet* ÉrdyC. 414, 617 (v. ö. *érdemelhet* Marg. Leg. 43); *ostromhatá* KazC. 151; *ingerhetél* CornC. 375; *meg-orvoshatatlan* dolog Zr. II:164. — NB. ki *vezér* minket és Iríz RMK. VI:20.

Ezen szokás utóhatásai néha újabb írónknál is észlelhetők; pl. „*Ő csillagait látták a bölcssek s napkeletről vezérve lönek*“ Tompa, Héber legenda. Tárd ki szerelmes nóm, *fénytesd* kellemedet! Sárosi: Tromb. 258.

Némely igr rövidült alakok meg is állapotdta a nyelv-
szokásban; pl. *aján[l]dék* (v. ö. *ayanuan* TelC. 189, *ayanwan*
PeerC. 128), *felesget* (Háromszék) MNyszet. VI:234 e h. **feleslget*,
bizongat e h. **bizonylpat*, *káromkodik*, *panaszkodik* e h. **károml-*
kodik, **panaszlkodik*, *emberkedik* e h. **emberlkedik?* stb. stb. (I.
Nyr. VI:194, 195. és Budenz: Ugor Al. 168.)

Néha a három mássalhangzó közül az első hanyagolták
el, jelesen ha ez *n* vagy *r* hang volt. Így: *meghaso[n]lván* JordC.
390. 564. (igr *hasollattatik*, *hasollít-*, s másfelől az előbbi mód
szerint *hasonhatlak*, *hasonhatatlan*, de Rákóczi F. Levéltárában
igr is: *meghasonolván*, l. mindezeket a NySzótárban), *zegyvelven*
Pesti: Fab. 20b. és újabb, kivált népies kiejtésünkben a követ-
kezők:

szégyeljük Kaz: Lev. I:349 (v. ö. *reménylt* u. o. 268); *remélt*,
ajálj Shak. II:46; „élt és *pazalt* és Bécsben megholt; de nem maradt
szegény fia, volt még mit *elpazalnia*“, Gyulai 292; „az *elpazalt* mult
röstelése keblébe szent tettvágyra vál“ Borsszem Jankó 736:4 (v. ö.
„vagy más poéta, rosszabb, de hazard, — ki szitkokat meg gúnyt
bőven *pazarlt*“ DélibH. 17); „vagy ő volt tán, a ki keletre *vándolt*,
nem nézve annyi véaszt, véghetlen távot?“ Vas. Ujság XXVII:178. I.
Így a palócoknál *vándol-* és Dunán túl is *vándúnyj*, *vándút*; igr még
a népnél *vásárl-* e h. *vásárl-*; s talán *sikál-* is e h. *sikárl-*.

G) A tiszta *v*-hangú igitök.

Tiszta *v*-hanguaknak nevezzük az ide tartozó igitöket,
mert a folyó cselekvés alakjában nem vesznek föl *sz-et*, mint
a *lész*, *tész-félék*.* Ide tartoznak a következő igitök:

1. *hi*, *vi*, *szí*, *ri*, *si*, *nyí*; *ó*; *fú*, *bú*;
2. *ró*; *nő*, *fő*, *lő*, *sző*, *nyő*, *jő***

* Révainál «*v* consona evanescens»; utána később «*v*-enyésztő igitök».

** Az elsőbe tartozik még egy: «*A di* v. *div-ik* ige *v*-jét, az állapot-
jegyzőn kívül, az egész ragozáson át megtartja, mint: *divott*, *divjék*». Szvor:
Nyt. 202. I. A *di* alak tényleg soha sem volt használatban, az állapotjegyző
fölötte ritka, s így *v* nélküli alakunk alig van több, mint a *diadal* származék
(v. ö. *ri*: *riadal*, *vi*: *viadal*). — Másrészt a *fő* igitök *v*-hangú alakjai is
mindinkább divatjukat mulják. CzF. a következőket sorolják föl: *fővök*, *fővünk*,
főve, *fővend* (ezek az élő beszédben nagyon ritkák, helyettük *főlök*, *főlünk*
járatos, mint *növök*, *nővünk* h. is inkább *nőlök*, *nőlünk*), *fővés*, *fövetlen*,
(palócz), *főreszt* (Somogy) és a székelységből: *fel-fövelkedik*. V. ö. *coctivus*:
fővő, *coctibilis*: *hamar fővő*, *Calep. jól fővő paszuly* (Gömör). V. ö. még a *nő*
igitök alább a harmadik személynél.

A két csoport abban különbözik egymástól, hogy az elsőnek magánhangzóit majd hosszan, majd röviden ejtik, míg a másodikéi állandóan röviddek (*róv* CzF. csak az *óv* analogiájára); továbbá, hogy az első csoport még ma is gyakran megtartja zárt szótagban is a *v-t* (*hív, hívnak* stb.), míg a második csoport ilyenkor soha vagy csak nagy elvéve.

Az ide tartozó igék magánhangzóinak hangszíne mai köznyelvünkben állandó, de találunk egyes ingadozásokat a régi-ségben s a nyelvjárásokban.

Az *i*-hanguakban (melyek mind mélyhanguak) a magánhangzó *é*-vel váltakozik: *rív-, rév-*; *hív-, hév-*; *szív-, sév-*. Példák (v. ö. még NySz.):

sívás-révás JordC. 156, ErdyC. 13b, 542b stb., NádorC. 103, „ne *réya sya*, hogy“ . . . Zvon: PázmP. 197, „*sívó révó* gyermek“ Pethó: Krón. 40 (de „*rini* és *sini*“ Helt: Mes. 50, „*siwtac riwtak*“ Born: Préd. 75 stb); Dunán túl ma is: *rénk* ‚rinék‘ (Őrség Nyr. II:41), *ré* (Ormánság 88), *rénya, réás* (Somogy III:231); *sév-rév* (Drávamell. VI:374), *rév, révós* (u. o. 43); — *hewat*, azaz *hévat* LevT. I:236, *héjad* II:354, *head* 76, *hevattatnak* RMNy. Iib:46, *heny* 48; — *szé-ják-fel* Szeg. Aqu. 102.

A *rov-* és *növ-* tőket azelőtt nyiltabb hanggal is ejtették (*ravó, ravás* stb.; *nevő* MünchC. 76, *nevés* Tel. Evang. I:312b, Pázm. Préd. 329, 1251) s néhány származékukat ma is úgy ejtjük: *ravatal, nevel*. (Gömörben ma is *ravás, kútravás*, Egerben *kútravatal*; szintén a palócoknál *nevő csomó*: görös a lábon; v. ö. még *nevendék*.) — A *lő, sző, nyő, jó* igék a régiségben s a népnyelvben gyakran *ü*-vel hangzanak.

Az első csoport harmadik személyét a mai köznyelv rendszeren *v* nélkül ejti, de a műveltebb beszéd s az irodalmi nyelv gyakran *v*-vel is, leggyakrabban az *óv* igét. A *ri, fú* igéket az irodalmi nyelv sem írja *v*-vel (a *si, nyí* igéket nem is igen használja; „*nyí* vagy *nyiv*“ CzF.), a *bú* igét pedig rendszeren így használja: *búv-ik* (és *buj-ik*, l. alább).

Példák: *sivriv* MA. Scult. 965, *siu, reu* és nyerít pápa, Eszterh. Anyasz. 395, az eb *siv* Com: Jan. 44, *sév-rév, rév* (Dráva mell., Szlav.) Nyr. VI:374, VIII:43, 326; — *buv, fuv* GKat. (l. alább); *búv*, Boda: Emb. Törv. 59; *řuv orrán* Szász K: Almos 79, 134; — *fu* már BécsiC.; *ělbú* (és *ělbúvik*) Debreczen; párnájába *bé-bú*, Gyulai „A gonosz mostoha“.

A *réjo, viju, hiiu, sivu* alakokról l. a bevezetést. Ilyenek még ma is élnek a székelységben, de azon kívül is pl. Kolozs megyében. V. ö. „*Hiiu, szivou*; azonban *h, szu* is divatosak“

Háromszékben, MNyelvészet VI:210.* Gyarmathi is nyilván a székely népnyelvből veszi a *rivu* alakot, melyet a „törvénytelen“ igék tábláján említ.

A második csoport harmadik személyét mindig *v* nélkül ejtjük és írjuk, s e mássalhangzót a régibb íróknál s a népnyelvben is csak nagy kivételkép találjuk.

jów LevT. I:97. (*jóvtek*, *jóvtték* u. o.), *nóv* Teleki: FLél. 56, MHeg. TüzOszl. I:129; *szóv* Kaz. Diog. 152; „a takács a szüvőszéken *szüv*“ (Kecskemét).

A *nő*, *fő* igéknek ilyen harmadik személyök is van, még pedig nagyon elterjedt használatban a népnél: *nől*, *fől* (*nöll* Lippai: Pozs. Kert. I:13, 88; *fől* Kreszn.). Az *l* lehetne képző is, de inkább hihetjük, hogy a *sül*, *fül*, *dül*, *röpül*-félék analogiájára vették föl e hangot, mert ragozásuk a népies kiejtésben nagyrészt ezekéhez hasonlít: *nött*, *fött* — *sütt*, *fütt*, *dütt*; *nőni*, *főni* — *süni*, *füni*, *düni* stb.** (Ugyanezen analogia útján ment át az *l* más alakokba is, pl. *nólnek* Lippai id. h. 91. *nyóltek* Fal. UE. a dudva *benyólte* Gvad: VLev. 34; dunántúli alakok Kresznericsnél: *főlés*, *fölő* stb.)

A ragozásnak többi alakjai két részre oszlanak: olyanokra, melyekben az első szótag nyílt s ezekben a *v* mint a második szótagnak kezdő hangja megmarad (*hívom*, *hívod*, *jövünk*, *jövő*, *jövendő*, *szövés* stb.***), — másrészt olyanokra, melyekben az

* Udvarhelyből is Ny. VII:324: «bezzeg engem nem *hivul* az erdőbe: gyermek létre borszivart *szivül*»; az *l* olyan járulék, mint alább a *nől*, *fől* igékben. (A Nyelvtörkalauz 100. lapján hibásan vannak ezek a második személy alakok közé sorolva.)

** V. ö. *ahhol*, *ehhöl* Dunán túl e h. *ahhó* *ehhő* (*ahhoz*, *ehhöz*) s más efféléket. — A *szől* ige, melyet Szvorényi szintén a *nől*, *fől* mellé számít (Nyt. 202: «jól szől fonala, azaz: jól szövődik, jól engedi magát szőni»), mindenestre képzős szó lesz, még pedig valószínűleg ebből összevonva: **szöv-ül* (v. ö. *hivül*: *hül*). — Különben néhol a *hi*, *ri*, *szí* igék is halhatók ilyen alakokban: *hil*, *ril* Pest vid. Nyr. IV:63, *ril* Abafi tréf. népd. 13. 56, 57, 82, *hilom* Veszprém, *riló* (risz) Esztergom: «*szilvány*: kopolyú» Nyr. IV:236.

*** *Hivod*, mit Szilády olvas a Kat. Leg. 2926. versében, semmikép sem valószínű. — Ellenben a népnyelv. kivált Göcsejben s a szomszéd nyelvtérületeken, ezekből az alakokból is gyakran elejti a *v* hangot: p. *szüés*, *gyüök* (Őrség Nyr. I:422), *riás* (Őrség IV:472), *szío* (Veszprém VII:375), s tovább menve *fuakodik* h. *fókodik*, *gyüő*, *gyöö* h. *győ*, *gyü* stb. — Ide tartoznak az ilyen régibb alakok is: *hioni*, *vionod*, *vionanac*, *vyouan*, *vyuyac* BécsiC., *hünonom* MünchC. stb. (e h. **hivo-ni*, **vivo-ván*, **vivu-ják* stb.) Ilyenek leggyakrabban a perfectumban fordulnak elő: *hiütneg* (e h. *hivutt meg*) BecsiC. 39, *hiutta ötet* 105, *hiuttam* MünchC. 17, nem teszem *meg hiutta*: non faciem irrita KulesC. 221, *hiutt* Sylv. Új test. I:193; *viut* Helt. Kr. 54, Bibl. I: h3, *hiüt* Új test. l2; *viut* (olv. *viutt*) Born. Ének. 597. lap stb.; — *hiüüth* (*hiüütt*) Komj. 79.

első szótag zárt, a míg t. i. a *v* hang megvan benne. Emezekben hát a *v* lényegileg ugyanazon helyzetben van, mint a harmadik személyben, s így természetes, hogy ezen alakok a harmadik személyhez hasonló módon fejlődtek. Tehát a közbeszédben: *hísz, vínak, szíttak* stb., de az irodalomban így is: *hívsz, vívnak, szívtak* stb., s kivált *óvnak, óvja, óvta* stb. (*rívsz, rívnak; fíveja, fívta* stb. már nincs szokásban.) A második csoport itt is mindig elveszti a *v*-t: *rója, nősz, jönnek* stb.* A *jő* ige külön állást foglal el, a mennyiben a *jössz, jöttek, jönnek, jönni* stb. mellett ilyen alakjai is vannak, sőt ma szokottabbak amazoknál: *jössz, jöttök, jönnek, jönni*** stb. s a befejezett cselekvés ország-szerte rövid hanggal: *jöttem, jöttél, jött*; hasonlókép mindig: *jöhet*.

Példák a különböző alakokra:

a) *v* hanggal: *hyutatak* (azaz hívaték) EhrC. 60, *hywnya* ThewrC. 200. *fuuyak* Komj. 112. *vívtatja* Tin. 209. *viwnya* Born. Enek. 259. *rívnak* 455. *syúnac* Mon. Kép. 57. *szívta* Czegl. Japh. 161. *rívtak* Dug: Szerecs. I:399. *felfuwja*, Arany: Arist. II:158.***

b) *v* nélkül: *hyatoc* vocate MünchC. 54, sőt *hyd* voca JordC. 634; *úúny tepny* PeerC. 23; *zwni* VirgC. 52; *vytok* és hadakoztok Sylv. VjTest. II:116; *hílac* Kár: Bibl. I:456; *hitta* Zvon. Post. I:397. — *gyűjék* palócz és Kecsk., *gyűmek* és *gyűnnek* Eger, *gyűni, gyűn*, Csanád m. de *gyűnnek, gyűttök, gyűssz* es *gyűn-mén* u. o.; *gyűsz* Arad.

* Ma legalább nem áll, hogy: „szűjjön v. szövjön, jó mind a két mód“ Kaz: Lev. 1:359; *szövték* Kaz: Munk. II:241.

** Úgy látszik az infinitivusban más igéket is ejtettek azelőtt így: *lünni* (lőni) Zr. II:70 (Kaz. kiad.); az szél az hová akar *funni*, fú, Zoly:Elm. 97; — *wynnya* LevT. I:175, „vinni és hadakozni“ Mel: Szján. 243. — Sőt: *vinnáják* (vínák) Zvon: Post. II:255.

*** Noha már legrégebb codexeinkben előfordulnak *v* nélküli alakok, Geleji Katona I., ki különben is az etymologikus helyesírás mellett kardoskodott a következő szabályt állítja föl (Titk. 1109): „A mely verbumnak themájában *v* bötű vagyon, a több róla ágazott personákban és tempusokban is ott kell lennie, mint: *buvok, buvsz, buv; buvunk, buvtok, buvnak, buvni*. Ezen módon: *sivok, rivok, szövök, nyövök* etc.“ Hasonlókép írja pl. *fuwni, fuvta, jövjönnek* (u. o. 9. így: *jöwni* Medulla Lat. 423), — sőt: „kigyóban *buvt* ördög“ Titk. 358. V. ö. „a kiket ki-*hívt* vala“ Telekesi: FLél. 134; „ha kedve jött, két kézre *vívt*“ Czuczor I:39 — Ez az alak rendszeren egytagú: *hítt, vítt, rótt, lött, jött* stb. Így már a régiségben is: ebnek farába *lít* nyíl, GuaryC. 9, meg *nyűt* ruha Helt: Prof. 183. A kéttagú csak mint igenév használatos néha a következő igékből: (*meg*)-*hívott, vívott, szívtott, óvott, rovott, szövött*; így Kecskeméten: „*nyűvött, kopott*“ Nyr. VIII:15. (De „nyilat lövött“ Lisznyai Krón. 1692, 119.)

A *fur-* és *buv-* igetőknek nagyon elterjedt *j*-hangú mellékalakjuk is van: *fuj buj* és *fúj búj*. A *j* és *v* valószínűleg egymástól független változatai egyazon régibb mássalhangzónak (v. ö. Budenz: MUGSz.) — Adatok:

szél *fuy* Zvon: Post. I:873, Kár. Bibl. 633; *fujnak* Pázm. Pr. 63; *fujóval fujtat* Com: Jan. 104 (*fuvtat* GKat.); *fuyallyon* MA. Tan. 189. (a régieknél rendszerint *fuall*, de *fuvall* is; mai irodalmunkban csak emez) stb. — *buias* Born: Pr. 16, *bujás* Zrínyi I:95 (Kaz. kiad.); *megbuynac* minden szegeleteket MA. Tan. 9; *buydokva* MA. Scult. 1020; *bujdos-* (a bujdosó buvik, Ar. „V. László“); *bújik* és *búvik* Csanád m. stb.

A *j*-vel e két igét egészen végig lehet ragozni, s pl. a Duna mentén és Dunán túl alig is hallani másképp, mint így: *fujok*, *fujsz*, *fuj*; *fujunk*, *fujtok*, *fujnak*, *fujtam* stb. (*fuját* v. *fujátok* Somogy; *hófujás* u. o. és a palóczoknál).

Nyelvemlékeinkben s néhol a népnyelvben az első csoportnak többi igéje is előfordul *j* hanggal (v. ö. *reio* BécsiC., DöbrC. *viju* Helt.):

hij vocat, Matkó: Bány. 24, Lászl. Petr. 175, Amade: Vers. 108; *hiysz* vocas MA. Bibl. II:36; *hijnája* MA. Scult. 729; *meghijta* (Hetés) Nyr. II:476. — *rij* harmadik szem. Fal. 574., 610. — *vijhassac* Helt. Krón. 15; *vijna* Szék: Krón. 23; *vijni* MA. Scult. 401, *vijni* Pázm. Pr. 355, Fal. NU. *vijnak* Amade: Vers. 84. 169. — *szijhattya* Kár. Bibl. 537; *szijnak* Pös. Igazs. 460; *kiszijta*, Paskó: ESir. 9. Fal. NU. — magát *ójni* Born: Pr. 465; meg-*ójták* magokat Pös: Igazs. 314; meg-*ójtam* MA: 18. zsolt. *ójd* u. o. 10. zs. *ójd magad* Felv: SchSal. 36; *ójom*, *ójod*, *ójám*, *ójnám* Gyarm: Nym. I. (a „törvénytelen“ igék tábláján); nem *ójhatom* magamat Kónyi: Hajós 52. *ójva* Vitk: Munk. I:146.

Sőt még a *jöv-* tö helyett is találunk itt-ott *jöj-* alakot: *ídy vala* venit Helt: UjTest. C7; *ídyhet* Helt: Kr. 38, 55; *jójne* Megy: Dial. 201, *jójni* u. o. Elób. 9; *jójni* Pathai: Sacr. 328.

H) Az *sz* hanggal bővülő *v*-tők.

Ide tartozik mai nyelvünkben a következő hét ige: *lész*, *tész*, *vész*, *visz*, *hisz*; *ész-ik*, *isz-ik*. Ezekről nem mondhatjuk Révaival, hogy „*sz* consona evanescens“, s nem nevezhetjük őket, mint Révai után a legtöbb nyelvtan tette. *sz*-enyésztő igéknek. Mert, hogy ezeknek a valódi tője *v*-re végződik. kétségtelenné teszik a rokon nyelvek (l. Budenz szótárát). Az *sz* hangnak ma semmiféle jelentésmódosító erejét nem érezzük, s azért joggal mondhatjuk, hogy *lész*, *visz* stb. csak egyik tőalakja.

ezen igéknek. De nem hiába, hogy ez a tőalak ma is általában csak a folyó cselekvésben dívik: az *sz* valaha csakugyan a folyó cselekvés jele, ill. gyakorító képző volt, mint a *vagyon*, *megyén* igék *gy*-je.*

Az *sz* állandó eleme a folyócselekvés alakjainak (a *lesz* ma többnyire kettős *sz-szel*).** A ragozásnak egyéb alakjaiban soha sem fordul elő az *sz*-es tő. Továbbképzés alapjául is ritkán szolgál. Az e nemű szók mind újabb keltüek.

Így a *hiszékeny* szó (v. ö. *hivékeny* Arany: MO. I. 106, mint *tevékeny*, *jó-tékony*); így az *észéget*, *iszogál*-féle gyakorító igék („a ti egészségtekért iszogattunk“ Vitk: Munk. II:15; „*viszéget* v. *viddegél*“ Szvor. Nyt. 232. §; *eszegelődik* „eddegél“ Nyr. I:456. *iszkurál*, *iszos* Tsz.; más példák NyK. XVII:53, és Lehr: Toldi 380; v. ö. még „egyet-egyét *iszintott*“ u. o. 384). Valamivel régibb példánk csak egy van: *hisztet* persvadet (Faludinál).

A többi ragozott alak mind a tiszta tőből van képezve, csakhogy a *v* azokban is többnyire eltűnik. Legtöbbször látjuk a *v*-t az elbeszélő multhan:

levének, *tevé*, *vevék*, *ivám*, *ivánk* stb.; *eweek*, *yuweek* JordC. 386, Virg. 48; *ivának* Batizi „Gedeon“ 91., 92. vv.; *vúue*: adduxit eam Helt: Bibl. I. A4 (de *v* nélkül pl. „úgy *viék* el tőlem“ LevT. II:22; különben régi irodalmunk rendszeren az összevont alakokat használja: *tóm*, *tőd*, e h. *tevé*m, *tevé*d; *lék*, *lök* e h. *levék*; *ön*, *őnek* e h. **evé-n*, *evé-nek*; *vínek*, *vínek* e h. *vivének* stb.)

Különös, hogy a beálló cselekvés rendes alakja *v* nélkül van: *lő-nd*, *tő-nd*, *vi-ndő* stb. Így már régi nyelvemlékeinkben: *lőnd* KulcsC. 10, *iangiatok* Ozorai: Christ. 182, *viended* Sylv. UjTest. I:8 stb. Sőt a melyeknek tőbéli magánhangzója *e*, már legrégebb emlékeinkben összevonva is előfordulnak, pl.

emdul HB. *vënd*, *tënd* stb. Bécsi és MünchCC., olv. *éndül*, *vënd*, *tënd* stb.; v. ö. *lëndnek* Ver: Verb. 192.

Az eredeti *v* ritkán fordul elő, pl. *hywendew* FestC. 26., 247. *hyuend* TelC. 187. *tevend* 1508. RMNy. I:LXI, *iuandik* Sylv: UjTest.

* Lehetséges, hogy valaha minden magyar igének volt képzővel jelölt praesense is, mint az osztják nyelvben maig van. — V. ö. Hunfalvy NyK. V:261; Budenz, Ugor alaktan 33; Nyr. XIV:27. L. még alább.

** Azért hihetetlen a köv. balatonmelléki közlemény Nyr. II:93: „nem *ivom*: nem iszom.“ — A keleti székelységben a tárgyas ragozásnak ilyen alakjai is hallhatók: *vigye*, *vigyem*, *igyam* stb. (e. h. *viszi*, *viszem*, *iszom*). Ezek a fölszóító módhoz hasonlult *lássá*, *lássuk* (= *látja*, *látjuk*) féle alakok analógiájára képződtek; l. az Igeragozást.

l:131, *iuānjatoc* 136, *iuandgyátok* Helt: UjTest. u8; *leuendó* Eszt. Anyasz. 127, *vivendesz* Forró: Curt. 422, *ivandom* Vitk: Munk. I:88.

Ellenben gyakrabban találkozunk hiatus-enyésztő *j*-vel, pl.: *teiendetec* BécsiC. Baruch 2:22, *legend* JordC. 408, ÉrdyC. 571, *eien-del* Tel: Evang. II:284, *lejud* MA: Bibl. I:8, *újándunk* Batizi „Gedeon“ 90. v. stb. stb.

A Jord. és ÉrdyCC. néha *h*-t írnak: *yhandyk* JordC. 433 (*yandyk* u. o. 633), *tehendó* ÉrdyC. 554.

A *lét*, *étel*-féle alakok valószínűleg szintén **lē(v)et* **ē(v)etel*-ből vannak összevonva, s azt bizonyítják, hogy a mai *hit*, *vitel*, *ital* valaha szintén hosszú-hanguak voltak: **hít*, *vítel*, *ital*.

Az *ēvés*, *ivás*; *evő*, *ivó* alakokban a *v* majdnem mindenütt s mindig megmaradt (*ēés*, *ivás* Nyr. II:473).

Mássalhangzók előtt a *v* mindig elenyészik (olyan alakok, minők *hivndm*, *óvtam*, ebben a töcsoportban nem található); pl. *lénne*, *ténné*, *víttem*, *iván*, *lévén* (meg van *éve*, pal.; *iva* Dug: Pb. II:190) *véhet*, *vitet* e. h. **lēv-ne*, **tēv-ni*, **viv-tem* **iv-ván* stb. stb.*

Az imperativus *lēgyēn*, *tēgyēn*, *vigyēn* stb. e. h. **lēvjēn*, **tēvjēn*, **vivjēn*; régebben *lēgyen*, *tēgyen*, *vigyen* (az utóbbi h. *vēgyen* Mad: Evang. 49), mint a második személy ma is *léggy*, *téggy*. V. ö. „*vigy*“ MA: Bibl. I:80; „*higy* vel siculice *higgygy*“** mondja Kassai Szókönyve II:419. Az utóbbi kiejtés másutt is el van terjedve, talán azért, mert ennek az egy igének rendesen a tárgyask alakját használjuk: *higgye*, *higgyed*, *higgyétek* stb. Azért viszi át a mai irodalmi szokás a tárgyask ragozásnak helyesírását is a tárgyatlan alakokba: *higgyjen*, *higgyünk* stb.

A perfectumban mai köz és irodalmi nyelvünkben ez a rendes ragozás: *téttem*, *téttél*, *tétt*, *tétték*, *téttük* stb. Csak az *észik*, *iszik* tesz kivételt, mert az egyes harmadik személyben megtartja a teljes tőt,** tehát: *éttem*, *éttél*, *évtt*; *ittam*, *ittál*, *ivott*, *ittak* stb. Azonban az *étt* és *itt* mellékalakok is előfordulnak a régiségben s a népnyelven.† Példák:

* Sajátságos mesterkelt alak: „*evenni* s *innya*“ Nyr. VIII:232, 229. — Néhol hamis analogia szerint: meg van *ēdre* e. h. *éve*, pl. „föl van *ēdre* a kezem az erőš lugtól“ Sopr. m.

** Kérdés, szintén az akkori székely kiejtésen alapúl-e Heltai írása: *vidgyjnc* Mes. 6, *vidgyjétec* Uj Test. Q5, *vidgyjunc* Y8.

*** V. ö. a 220–1, lapon az ikes igék perfectumáról szóló jegyzet.

† Az *itt* mégis ritkább, mint az *étt*; mert találunk ilyen kifejezéseket is: «*sem ett*, *sem ivott* affélét» Pázm.: Pr. 37; «*ha őt és ivott volna*» Csisio J2, «*étt és ivott*» MA: Seult. 752, «*étt vagy ivott*» Medgy: 3 Jaj. II: 152. *étt* és *ivott* (*ivutt*) a Székelyföldön s úgy látszik Egerben is.

semmit nem *öt* vala Born. Ének. 504. sok kenyeret *ett* meg Bethl: Önél., *ött* Csúzi; Síp. 587. jó izűn *ett* Gyarm: Nym. II:112, Ar: NCz. 3:12; *ett*, *itt* (palócz: 'Tsz. (barkó) u. o. s. v. *itt*); *ett* és *itt* Debreczenben, Somogyban; *ylh* bibit JordC. 633, *it* VirgC. 46, *itt* Helt: Bibl. I. D3, *ett itt* Cseng: Jer. 27, *ett* és *itt* (Szlavónia, Nyr. XXIII:262) *itt* Nyr. VIII:373.

Viszont az *észik*, *iszik* többi személyeiben s a többi *öt* igéből is találunk itt-ott teljesebb alakokat; pl.

ióttatoc BécsiC. Zach. 7:6, „*sem eettem, sem iuottam*“ ÉrdyC. 514b; *evettem, ivottam*, Nógrád megyéből idézi Révai: Ant. 144, s a Tsz. is mint „palóczos alakokat közli; így Nyr. VIII:369 (a palóczoknál tehát előfordul mind a kétféle ragozás: a) *ivottam, ivottál, ivott*, b) *ittam, ittdál, itt*); — *hijött, löjött* (Göcsej) Nyr. II:233, 234, *vüjött* u. o. 234, 466 (v. ö. *őjött, őjötötött* u. o. 467, 466).

Nyelvemlékeink szétszórt adataiból azt következtethetjük, hogy azelőtt az eddig tárgyalt hét igen kívül, még négy tartozott ide: *óv, von, metsz, tetsz-ik*. Lássuk egyenként.

Óv. — A folyó cselekvés *sz-es* alakja, *ósz*, kimutatható a XV. sz.-tól a XVII-ig:

ozyuala [olv. *ozya-uala*] véle soká való lakását: *cavebat cum eo morari diutius* EhrC. 12. ő magát gonosz példátul *ozza* vala HorvC. 252. *meg oszod* magadat KTörök: Sz. Ján. 23.

MA. szótára is említi: *oszzsom, oszom* (a latin részben is s. v. tutor, caveo); PP. is, de ez már a latin részben ezt teszi helyébe: *ovom*. Később az *sz-es* praesens egészen kiment a divathól. De megindult ideiglenesen egy más-irányú fejlődés is; t. i. az *sz* behatott más alakokba: * „kártól meg *ózá*“ BFazekas: Assz. 45; „hogy meg-*ósznók* magunkat“ Veresm.: Tan. 203.**

Az imperativus a XV. s XVI. században többnyire *ógy-* (*ógyad, ógyátok* stb.), noha *ój* is előfordul már a JordC.-től kezdve s később egészen kiszorítja amazt. Kérdés, mennyire hiteles Verancsics szótárának ez az adata; „cavere, hűten: *odani*“, melynek egyebütt sehol sincs nyoma.*** Talán csak az *ógyad*-féle (mintegy *ódjad*) imperativusból van elvonva. Ezt határozottan állíthatjuk arról az állítólagos *ógyini* igéről, melyet SI.-nál találunk.

* Ugyanez történt néha a *tesz* igének ezen különös kapcsolatában (melyel az őrségi nyelvjárás ma is él): *mitszek, metszek* e h. *mit tesztek*. Minthogy ez egységes szóvá lett, egyszerű ige gyanánt kezdték ragozni, p. több. 2. *met-szetek*? 3. *metszenek*; sőt az *sz-et* átvitték más alakokba, v. ö. «*mettzene* ilyen-nel?» Csákt. Ajax 9 e h. *mit tenne*; «*meczet* Isten az szovárvánnyal» Born. Evang. I:263 e h. *mit tett*, mire használta.

** SI.-nál «*oszni, oszszani*: defendere, tueri» úgy látszik csak MA. után.

*** Loderecker csak Ver.-ből vette át.

Von. — A *vonsz-* alak régi irodalmunkban csak a folyó cselekvésben szerepelt. holott ma, lágyan ejtve: *vonz*, szintűgy végig ragozzuk, mint a csupasz *von* tót.

A harmadik személy régiéknél mindig *-n* raggal *vonszon*, mint *lészén*, *tészén*, *viszén* stb., a mi ez igék ragozásának egyik jellemző vonása (pl. Pázm. Pr. 64: „Istenhez *vonszon*“, így Pereszl. CorpGramm. 500: *vonszok*, *vonszasz*, *vonszon* stb.), még Révainál is mint élő alak van említve: „*hodieque dicitur vonszon*“ Gramm. 876. — Az imperativus a régibb nyelvelmékekben mindig *vongy*, pl. HorvC. 258, GömC. 126 stb. — Csak a *v*-hangú tót nem mutathatjuk ki.

Metsz. — Az *sz* régente itt is a folyó cselekvés jele volt, s a harmadik személy így hangzott: *metszén*; már Révai idézte Gramm. 876 a köv. példát: Minden szálló vesszőt, ki gyümölcsöt nem hoz, *ki metszen*: omnem palmitem tollet (Pesti G: NTest. Ján. 15:2). — De kimutathatjuk a *v*-hangú tót is, melyet már Révai éles esze megsejtett a BécsiC. köv. mondatában: *El-metóm* én vesszőmet: praescidi virgam meam (Zach. 11:14). Révai ezt így magyarázza: „*el-metóm*, praescidi, ő vocalem ut mihi videtur, habet eum manifesto contractionis indicio; ego enim *el-metóm* censeo esse de *el-metüvém*, sicut *vóm* de *vevém*, et *tóm* de *terém*“. Különös, hogy a BécsiC.-nek épen azt a két helyét nem említi Révai, mely az ő véleményét csattanósan igazolja: „Kétszer csapá ő nyakát és *el-metüé* ő fejét“: percussit... et abscidit caput ejus (Judith 13:10). Ő a minden hűtötleneknek fejét *el-metue*: caput incredulorum incidit (uo. 13:27). Ugyanezt az *el-metüé* alakot olvassuk a MünchC.-ben is Ján. 18:10: *el-metue* ő jog fülét“: abscidit auriculam ejus dextram. Szintűgy e két nyelvelméknek kiegészítőjében: az AporC.-ben. *Metvé* h. *metté* („el mette“) ErsC. 411b. A *v*-s tő lappang még a BécsiC. *mèteni* (olv. *metènni*, **metèv-ni*) és a MünchC. *metöttö* (**metörtö*) alakjában; az utóbbihoz v. ö. lábait *el-metüttek*; NádorC. 566. nyelvét *ky metettek* ErsC. 347b.

A *gy* hangú imperativust is megtaláljuk. Ezt várnók: **metegy-*, **metögy-*, de tényleg csak összevonva fordul elő, még pedig **metgy* helyett természetesen *medgy-*, *meggy-*.* Példák:

mèggetec el succidite BécsiC. Dán. 4:11; ne *mèggüc* meg azt: non scindamus eam MünchC. Ján. 19:24; így még az

* V. ö. a *mit tegyek* régi összevonását: *medgyek*, *meggyek* (*mit teszek*, *metszek*).

AporC.-ben s a DöbrC.-ben (*meggyed* h. további összevonással *medd*, írva *med*, négyszer fordul elő a MünchC.-ben, v. ö. *tégyed*: *tédd* stb.).

A *metsz-*, *metv-* alakon kívül nyelvelméinkben a rövidebb *met-* is előfordul, mely máig a köznyelvben csak a *mess* imperativusban s a *metél* igében maradt fenn (azonkívül: *metetkor*: szőlő-metszés idején, Dráv. Nyr. V:521. *megmetem* a szőlőt, Ugocsa Nyr. VIII:426. *lábmető*, l. Herman: MHal.). Ellenben a *metsz* tőt az *sz* hanggal ma minden alakon végig ragozzuk, kivéve az imperativust.

Tetsz-ik. — Ennek is azelőtt egyaránt használták *sz-es* és *sz nélküli* alakját (pl. *tetic* BécsiC. 46b. *feltetic* MünchC. 166. *tetnek vala* videbantur Marg. Leg. 113. így MünchC. többször stb.), de az utóbbi itt is csak az imperativusban maradt fenn: *tessék*. Ellenben a *tetsz-* tőt most végig ragozzuk: *tetszett*, *tetszék* stb., holott régi nyelvelméink csak a folyó cselekvésben használják. A perfectum: *tetött* Komj., *tetiütt* Dáv: VDisp. Az elbeszélő mult: *tetvucuk* azaz *tetvök* Komj. 8 *tetueck* DomC. 260. ma *tetszék*; *tetvök*: apparuit Sylv. I. Ján. 4:9; összevont alak: *el felthetheunek* (így közli Szilády RMK. I.244., nem *el fel thetheuck*, mint a NySz.), tehát *fel-tetőnek* e h. *tetivének* Pann. ének 136. vers.

A *gy*-hangú imperativust is megtaláljuk, még pedig teljes alakjában (nem összevonva, mint fenn a *metsz* igéét): *tetedgyence* placeant Kár: Bibl. I. 655. *kitetűdgyéc* MA: Tan. 199. és Summ. Bon. 167. (Az itt idézett adatok nagy részét már Révai említi Gramm. 875).*

J) Az *sz* vagy *d* hanggal bővülő *v*-tők.

Ide tartoznak I. az *alszik*-félék, II. a *cselekszik*-féle reflexiv igék, III. a *hírheszik*-féle denominális igék.

I. *Alszik*, *fekszik*, *nyugszik*, *alkuszik*, *esküszik*; — **tiloszik*, *kérkészik*, *szerkészik*.

Ezeknek előfordulnak olyan származékaik is, melyekben talán soha sem volt *v* hang. „Menjetek be *fégivetőc* zsákban:“ *ingredimini*, *cubate in sacco*, BécsiC. Joel 1:13, ezt Révai Gramm.

* A *tetszik* ragozásához hasonló lehetett valaha a *latszik* igéé, v. ö. imp. *lássék*, mint *tessék*.

873 így olvassa: *fekjetek*. Megerősíti ezt a sz. Bernát himnuszának 183/4. sora, melyben a CzechC. és a Thewrc. egyezőleg írja: *fekyön* ill. *fekycn*.* — *Aland*- is olvasható néhány codexben a mai *alvand*- helyett; így Bécsi, Ér., Döbr. CC. Továbbá *eskendik* MünchC., JordC. Sylv. — Még gyakrabban találkozunk a köv. alakokkal:

aló MünchC. kalend., *fekő* BécsiC. Ruth 3:8, Jud. 14:14, *fekű* Madarász: Ev. 786, *eskés* JordC., Érsc., *eskis* Sylv. Uj Test. I:23 stb. Mai nyelvjárásokban is; pl. Kunságban: *fekés* Nyr. II:474, a palóczoknál: *aló*, *fekő* VIII:451, V:271. *fekő* beteg Pal.; Órségben: *alás*, *fekis* II:374, VII:372 stb.**

Egészen rendesek már a codexek korától fogva: *alhatik*, *fekhetik*, *nyuhatik*, *alkhatik*; továbbá *altában*, *fektemben*, *nyugtom*. De ezek lehet, hogy a *v*-s többől valók, mert itt-ott ilyeneket is találunk nyelvemlékeinkben: *aluhassam* Pécsi: Sz. Ágost. 16b. *aluttában* Pázm: Préd. 300 stb. (háromszéki nyjban is: „*fekhetik*, *fekühetik*, *feküdhetik*“ MNyszet. VI:358.). Az *altat*, *fektet*-féle míveltetők újabb keletűek, mert codexeinkben s régebbi íróinknál még rendszeren ilyen alakokat találunk: *alut*, *alot*, *nyugot*, *esküt* (ma is Szék. Tsz.), *esköt* (ma is Udvarh., Kriza 477.) vö. közny. *esket*), *alkut*, *alkot* (az utóbbi ma is így van), és *alut* (Melius, Bornemisza), itt pedig az *u*, *o*-féle hangokban szintén a *v* lappang.

Az igeragozási alakokat előbb csak úgy soroljuk föl, mint a *lész*-, *tész*-féle igékéit, s csak azután tárgyaljuk a *d*-vel bővült tőalakot.

A folyó cselekvés (számba véve az elavult ejtéseket is): *aluszik*, *aloszik* (*aloszon*), *alszik*; *feküszik*, *feköszik*, *fekészik*, *fekszik* (*fekszen*); *nyugoszik**** *nyugszik*; *alkuszik*, *alkoszik* (csak legújában itt-ott *alkszik*); *esküszik*, *esköszik*, *eskészik*. — Az *sz*-szel bővült tő itt sem fordul elő a ragozásban, máshol mint a folyó

* Szász K. is írja egy helyt („A holt katona“ németből): *fejkék* e h. *feküdjék*. Kérdés, a nép nyelvéből vette-e vagy maga alkotta.

** Budenz (Alaktan 105) azt mondja, hogy az *alás*, *aló*-féle alak «lehet bár az egyszerű alapigétől való, noha inkább hihető, hogy a *v* csak kiszorult». — A palóczoknál *feklél* is hallható, de ezt bizonyosan a *hálál* analogiája hozta létre

*** Ennek is volt *u*- hangú ejtése; v. ö. *meg nyuguec* Helt:Bibl. I. A3. *elnugut* u. o. F4, *elnugutt* Sylv. Uj Test. I:50 stb., sőt még ma is: *nyugudj* Kriza 555.

cselekvésben.* De találkozzunk itt is e tőnek továbbképzéseivel: *aloszékony* megvan már a XVI. századi Cisióban, *aluszékony* Pázmánynál s MA.-nál (*al'székony* Kónyi: HRom.b). *megnyugoszt* már a PeerC.-ben; s az előbbi mintájára van képezve egy őrségi közmondásban ez a melléknév: *fekiszékony* (azaz heverő, lusta, MNyelvészet V:104); *aluszi* somnulentus Otrokoeci: Orig. Hung. II.220. (*esküszni?* Sopr. m. Tsz.).

Többnyire tisztán megvan a *v* hang az elbeszélő multban: *aluvám*, v. *alvám*, *feküvének* v. *fekvének*, *esküvének* stb. De régi nyelvemlékeinkben néha ezek az alakok is olyan összevonást szenvednek, mint a *lész*, *hisz*-féle igék, úgy hogy a *v* hang beleolvad a körülötte levő magánhangzókba; pl. *feküvék* h. *fekeve* = *fekők* jacui EhrC. 74; *el aluk*: dormivi KeszthC. 142, *nygom* — *nyugóm*: quievi DöbrC. 517; *meg esküvének*: juraverunt JordC. 306. *meg esküem* Sylv: UjTest. II:101.) — L. bővebben az igeragozásban.**

A beálló cselekvés alakjában néhány codexet kivéve állandó a *v*; pl. *alvandotok* KeszthC. 164. KulcsC. 157. *nyugvándik* Gyarm: Nym. I:233. *fekvend* Kaz: Munk. VI:106. *fekvendő* Jókai: Vadon virágai 201.

Az *-ás*, *-és*, *-ó*, *-ő* képzők előtt rendszeren megvan a *v*; pl. *aluvás* v. *alvás*, *nyugovás* v. *nyugvás*, *feküvő* v. *fekvő*, *alkuvás*, *esküvő*, (*esküvés* WespC. *esküvés* Kár.); *alvad* Tsz.² stb.

Mássalhangzók előtt ezen igék *v*-je is mindig elenyészik.

Példák:

nygommanak Sylv. UjTest. II:142 *fekenni* BécsiC. 42. MA. Scult. 86. *alonneyek* DomC. 162. *fekőt* azaz *fekött* 31, *nugottak* EhrC. 40, *eskőt* NádorC. *aluva* Kár. Bibl. 483. *alván* Dug: Pb. II:17. *feküvén* Com. Vest. 81 (az utóbbiak aztán rövidülnek: *alva*, *fekeve*) — ezek helyett: **nygov-nának*, **fekév-ni*, **feköv-t*, **nygov-tak*, **esköv-t*, **aluv-va*, **feküv-vén* stb.

Az imperativusnak nyelvemlékeinkben ilyen alakjai vannak:

nugogjál BécsiC. 7, *nygovjatos* MünchC. 65, *nygodgiatok* Fél. Bibl. 46; *fekej* BécsiC. 6, *feküdy* Decsi: Adag. 139, *fekedgyec*

* Szabálytalan alak: «hol tetemei *nyugszának*» Kaz: Munk. V:208. Hasonlókép a köv. sz nélküli folyó es. (mint az *iszik* igénél idézett *iron*): «Igaz nekem úgy légy, mint igazán *eskem*» Ar: BH. I:34. De a palócok közt is hallani ezt a tréfás esküfórmát: *eskem-beskem*.

** Összevonás nélkül ritkán hiányzik a *v*: *esköek* VirgC. 114. *nygock* NagyszC. 290. *tylocek* WinkC. 144.

MA. Tan. 754; *alwójwnk* ThewrC. 134, *alwgeek* ÉrdyC. 607b, *aludgyéc* Kár: Bibl. I:180 stb.

A *gy* hang megnyújtását, a miben ez alakok a *légyen*, *iggyék*-féléktől különböznek, lehetne talán abból magyarázni, hogy itt e mássalhangzó nem az egészen súlytalan második szótag elejére esik, hanem a mellékhangsúlyos harmadikéra. Mint-hogy azonban más alakokban már régóta előfordul ez igéknek *d*-vel bővült tője, egyszerűbb lesz az a föltevés, hogy az imperativus is — ha nem is kezdettől fogva, legalább idővel — a *d*-végű tőhöz esatlakozott, tehát: *nyugod-jál*, *feküd-jünk*, *alud-j* stb., mint ma írják általánosan.*

Hasonló kétség merül föl a perfectumra nézve. *Fekőt* azaz *fekött* BécsiC. 31, *nyugottanak* JordC. 448, *alut* VirgC. 50, *eskwtem* u. o. 5, *eskwth* JordC. 803 stb. így elemezhetők: **feköv-t*, **nyugov-tanak*, **eskwv-t* stb. — De másrészt így is keletkezhetek: *nyugod-tanak*, *eskw-t* stb. (mint ma szokás írni). Csakugyan már Haller HHist.-jában így olvassuk: *nyugodtak* III:111. Sőt már codexeink kora óta találkozunk a harmadik személyben határozottan *d*-hangú alakokkal: *nyugodot* ÉrdyC. 511b. *akodot* RMNy. IIb:90. (két-szer, olv. *alkodot*), *aludott* Tussai: Apol. 1748, 141, *aludot* Haller: Telem. 243; s újabb időben mindig gyakrabban, nem csak az íróknál, hanem az élő beszédben is: *feküdt* Kaz: Munk. II:335, „Havi Szemle“ I:154, *aludott* Pet. „Befordultam...“, Mikszáth: Nemz. Ur. 276.

Szintúgy vagyunk az infinitívussal és a föltétes móddal. Itt is találunk már codexeinkben *d*-vel írott alakokat: *nyugodni* JordC. 554. ÉrdC. 554. *nyugodnanak* JordC. 394. *nyugodneck* ÉrdyC. 515b. *nyugodni* WespC. 62. *nyugodni* VirgC. 92. *alkodni*, *meg-alkodni* Verancesics, *alkudniok* Zrinyi. — Codexeinkben az *alszik*, *fekszik* igéknek ilyen alakjait nem találunk (kivéve egyet: *fekednek* LányiC. 426), valamint az *aludott*, *feküdt* perfectumokat sem; lihető, hogy ezek csak később a *nyugodott*, *nyugodnék*, *nyugodni* analogiájára képezték *d*-hangú alakjaikat.

* Ámbár a *gy*-féle helyesírás még a legközelebb multban is előfordul itt ott (Arany J. is így szerette írni, v. ö. V. Lászlójában ezt a rímet: *vagy úgy* — *alugy*; hasonlókép a perf.-ban: *fekütt* Toldi szer. 3:36, *eskwtt* 59), s az Akadémia helyesírási szabályai ma sem hibáztatják.

Nyugodik, alkudik, esküdik a folyó cselekvésben is előfordulnak, de *aludik, feküdik* tudtomra sehol.* V. ö. az lelkek az koporsókban *nyugodnak* MA: Tan. 1039. Így *nyugodok, nyugodunk* stb. a palóczoznál s az Alföldön; *esküdik* Szentes Tsz. Göcs. Nyr. III:425. Mátyusf. Nyr. XX:121. *esküdő* Szeged és Mátra vid. Tsz.

A beálló cselekvés ritkán fordul elő *d*-vel, pl. ha meg *eskedendevl* én nekem CornC. 365. *alkudandom, alkudandó* MNy. Rendsz. 245.

Nyugodalm codexeinkben közönséges; *nyugodás* is van a Keszt. s a NádorC.-ben; *alkodás* Verancsicsnál, *esküvés* MA. 4. (*aludás, feküvés* tudtomra sehol). — „Hol a nap *nyugodóba* száll“ Bajza: Munk. I:162. — „Nap-*nyugodva* s halálához közel lévén így szól“ Czegl: Japh. 142. — *Alkodhatik* Telegdi és Pázm. — *Nyugodtat* előkerül Pázmánynál (így, *dt*-vel idézi Pázm. Imáds. Könyvéből Révai 872 s így találjuk a kezünkénél levő 1725.-i kiadás 13. lapján); *nyugottat, megnyugottat* már Heltainál is (NySz.); újabban *esküdtet* is.

Egy **tilosz-ik* igét is nagy valószínűséggel következtethetünk (a minthogy következtették is Mátyás F. „Magyar Nyelvtudomány“ II:48, CzFSzót. és most a NySzótár is) nyelvemlékeinknek következő alakjaiból:

tiluvt gyümölcs HB., az meg-*tylloth* gyümölcs DebrC. 509, olv. *tilott* e h. **tilovt*; — nem *tilovek* meg az ő gonosz szándokáról, NádorC. 155; a WinkC. megf. helyén 144: *tylocek*; — ne *tilofjal*: ne *compescaris* DöbrC. 154; *tylogyek* LevT. I:73, *tylogyam* 306; ** — végre a mai *tilt* a HB.-ben még *tilut* (*tilutoa* = tiltá), ép úgy mint a mai *olt* régente *alut*, **olut* volt.

Ide tartozott azelőtt a *kérekedik* ige is, mert ilyen mellékalakjai voltak: *kérekszik, kérköszik, kérküdik*. Monoszlainál az elbeszélő mult így fordul elő: *kérköuel*, a végzett cselekvés

* Nyelvtanaink és szótáraink sem ismerik ezeket, míg az előbi hármat igenis emlegetik (l. p. MNy. Rendsz. 245, CzF. szótára). Nincs tehát igaza Hunfalvynak, mikor NyK. V:261 azt állítja, hogy e két igének is «praesense *alu-d-om* v. *alu-sz-om*, *fekü-d-öm* v. *fekü-sz-öm*.»

** Mátyás F. ezeket hosszú *ó*-val olvassa s a praesenset így állítja föl: „*tilódik, tilószik*“; hasonlóképp olvassuk ErdTörtAd. III:145 *tilódnának*. De a *nyugodik, nyugoszik* analogiája rövid *o* mellett szól: *tilodjék, tilodnának* (így NySz.).

Zvonariesnál *kérkút* (mint *fekütt* stb.) *Kérkedés* mellett van *kerkóues* Eszterházy Tamásnál, és *kérkedékény* mellett *kerkóuckóny* Beythénél. (Mindezeket az adatokat l. a Ny. Szótárban.)

Úgy látszik, codexeink korában volt még egy *szerkészik* ige is, melynek ragozása az előbbiekéhez hasonlított. V. ö. a következő alakokat:

zèrkenni concumbere, BécsiC. 168, commisceri 170, én nekem *zèrkennem*: mihi adhaerere DöbrC. 140 (**szerkév-ni*); — *zèrkhewt* conjunctus EhrC. 10. (Ez az adat és az előbbi is azt sejteti, hogy ez volt az eredetibb kiejtés: *szerkhészik*.) *zèrkettem* adhaesi KeszthC. 329. KulesC. 200 (**szerkév-tem*); — *zèrkuen* EhrC. 155; — *zèrkeggel* commiscere, BécsiC. 169; — egybe *zèrkétét*: coujunct MünchenC. 49. (v. ö. *esket*, *alkot* stb.)*

A *szerkészik* alakot azért nem lehet biztosan megállapítanunk, mert codexeink az *sz*, *z* hangokat nem különböztetik meg egymástól. Az olyan alakokat tehát, minő pl. *zèrközne* DebrC. 438, a *szerkézik* igehez csatolhatjuk, mely úgyis mindenféle ragozással előfordul már a CC.-ben; pl. *zèrkezinc* adhaeserunt DöbrC. 49. *zèrkezet* adhaesit KulesC. 242. egyesülj avagy *zèrkezzel* WinkC. 358. *zèrkezni* NagyszC. 317. s már az *sz*-től megkülönböztetett *z*-vel: együve *szórközne*, Lépes: PokTük: I:116 (caus. *szerkèztet*, miből csak a XIX.században lett *szerkeszt*, úgy hogy a NySzótár hibásan vette föl a *szerkeszt*, *öszveszerkeszt* mutató szókat, az ott idézett adatok is mind a *szerkesztet* tőből magyarázódnak; a *szerkezet* főnév maig főnmaradt). Egyébiránt a *szerkez-ik* ejtés ép úgy válhatott magából a *szerkész-ik*-ből, mint pl. alább a III. csoportban *vèrhész-ik*-ből a mai *vér(è)z-ik*.

II. V i s s z a h a t ó i g é k. Az előbbi csoportban is eredetileg visszaható képző a *v* (l. Budenz, Üg. Alakt. 104), csakhogy azokban ez a jelentés elhalványodott. Ellenben a II. csoport *-úd-ik* és *-kod-ik* végzete még mai nyelvézékünkre nézve is reflexiv.**

Ide tartoznak mindenekelőtt a következő igék: *cselekészik* v. *cselekszik*, *törk(è)szik*, *növekszik*, *menekszik*, *veszekszik*, *dicsekszik*, *gyanakszik*, (**gyanojt-koszik*), *telepszik*, *ülepszik*.

A folyó cselekvésben az *sz* mind régibb, mind újabb

* *Szerkét*: *szerkèztet* = *helyhèt*: *helyhèztet*.

** V. ö. még Pázmánynál Kal. 351 az *alkudik* igeének ezt a világos refl alakját: *alkoodhatatlan*.

íróknál s a mai népnyelvben is előfordul, pl. *meg-telepesznc* 1552. RMNy. II:96, *czelekeszic* Cizio 1592. L. *törkesznc* MA. Scult. 38. *telepesznc* Zvon. Post. I:326 *gyanakszom* Megy. Cowp. 15. te *cselekeszed* Csúzi: Síp. 282, *veszekszik* Arany „Jóka ördöge“ stb. De codexeinkben (mint a NySzótár illető cikkei is mutatják) az *sz-es* alak még nem fordul elő;* sőt az újabb irodalomban s az élő beszédben is sokkal szokottabb ezen igéknek *d*-hangú alakja: *cselekédik*, *törekédik*, *növekedik* stb.

A perfectumban mindig a *d*-hangú fő szerepel: *cselekédett*, *dicsekédett* stb. Hasonlókép a főlszólitó és föltételes módban és az infinitivusban: *cselekédjél*, *cselekédnél*, *cselekédni* stb.

A *v* hang ugyanazon alakokban kerül elő, mint az I. csoportban: *cselekvék*, *cselekvendik*, *cselekvés*, *cselekvő*; *dicsekvés*, *dicsekvő* stb. De itt megint közönségesebb a *d* (*veszekszik*, *telepszik* és *ülepszik* sohasem fordulnak elő *v* hangú főalakokkal): *cselekedék*: Mik. 54. lev., *cselekedő* Csúzi. Síp. 207, *cselekédendik*, *cselekédet* (a régi nyelvben van *menkedet* s *dicsekédet* is), *dicsekedés*, *veszekedés*, *tolakodás* stb., ámbár pl. a *cselekvés*, *cselekvő*; *törekvés*, *törekvő* közönséges szók mai irodalmunkban.

Budenz (Ugor Alakt. 105, j.) azt mondja: „MA.-nál ezen igéktől még csak *-kodás*, *-kodó-féle* alakokat találunk (*cselekedés*, *-dő*, *gyanakodás*, *-dő*, *dicsekedés*, *törekedés*, *menkedés*), s így meglehet, hogy ezen *-kv*-féle alakok csak újabbkori analogiai képzések: *alkud*-: *alkudás* szerint.“ — Csakugyan nem találunk régibb példát, mint a mit Révai 868. és 901. Pázmány Imáds. Könyvéből idéz (1606.): *cseleküvék* (de Pázm. ugyanazon a lapon írja ezt is: *cselekedék*). A NySz. is csak egy *v*-hangú példát idéz a XVII. századból, azt is Pázmány Prédikációiból (196): Ámnon nagy éktelenséget *tseleküvék* a királyi házban. A XVIII. századból is csak egy ilyen alakot találunk benne, a Wagner-féle Phraseológiából: *cseleküvés*: actio, commissum, effectio, factum; tehát már a Phraseológiának négy különböző helyéről.

A XIX. században az analogia mindig tovább-tovább terjed, úgy hogy egyes más *-kod(ik)* képzős igék is fejtettek ki *sz* és *v* hangú mellékalakokat; pl. *tanakodik*: *tanakszik* Rév:Gramm. 866,

* *Növekszik* egyáltalán nincs a NySz.-ban, csak *nevelköszik* Zvon.

előhozakodik: *előhozakoszik* Kr. — Továbbá az is megesik, hogy *-koz-* képzős igék a magánhangzót elejtve *-ksz-re* végződnek s így többé-kevésbé átmennek az eddigiek analogiájába. Így keletkeztek a következő alakok:

gyülekezik: *gyülekszik* Shak. II:165; *gyülekvő*, Kovács P. Fars. Kal. 50.

emlékezik: *emlékszik* (a közbeszédben, szótáraink nem említik sem ezt, sem az előbbi; már nem helyeselhető költői szabadság: *emlékszék*, Szász K.: Nib. 259).

csodálkozik, *találkozik*: *csodákszott*, *talákszik* (Örség, Nyr. VII:373). *tolakozik* Fal. *tolakszik*, Madách: Emb. Trag. 7. sz. B-Gyarmaton is használják ez alakot; legalább odavaló embertől hallottam: „tudom, hogy ő nem tolakszik“. — V. ö. még a rendes *tolakodik* alakot.

igyekezik: *igyekszik* (szintén így keletkezett, a perf. ma is csak *igyekézett*; v. ö. késő lesz minden *igyekzet*, Bacsányi: Költ.² 41. Kazinczy Ferencz s Kazinczy Gábor a következő szokatlan alakokkal is élnek: *igyekszém* Kaz: Munk. III:83, IX:71, *igyekszék* Kaz: Pyr. 11, *igyekszének* Kaz: Reg. 72, *igyeksző* Kaz. Gáb. „Tudomány Tár“ 1841. VIII:303)* *Igyekvém*, *igyekvő* CzF.

mosakszik e h. *mosakodik* (Arad).

Ide tartozik, esakhogy más reflexiv képzéssel, *vajúdik*, melyet ma ezen tőből szabályosan végig ragozunk (v. ö. *vajúdek* Rév. 867. *vajúdó* Kónyi: Ábel 76). De régente olyan volt a ragozása, mint a *cselekedik* igéé. V. ö.

vajuszik, *vajutt*, *vajutsáy* (mind MA.); *rayonni* NádC. 550, (az ÉrsC. megf. helyén *vayodny*); nem éle, hanem *vajuvék* Tel: Evang. III:365 (idézi Rév. 868, 899).

Hasonló ige volt régente *sérűdik* v. *sérődik* és *sérseik*, mely immár mind a két alakjában elavult s a *sérül* igével van helyettesítve, de nyelvenlékeinkben gyakran előfordul. V. ö.

nem *séreznek* (olv. *séresznek*) meg: non demolientur, BécsiC. 206, nem *sérzik* meg: non offendit MünchC. 193; meg nem *seruec* NagyszC. 220, *megsérvék* Bethl. Élet. 238, *sérüvés* Zvon: Post. II:402 (másoknál *sérvés*, *sérés*); *sérütt* (igen gyakran) meg ne *seruegyem* ErsC. 5., meg ne *sérüdyék* Pázm: Kal. 483; — az inak meg *sérőd-nec* Mel: Herb. 82; *sérüdhetlen* Pázm: Pr. 756 stb., *meg-sérődés*, Batai: LelkiPrób. 64. — (A palóczok azt mondják: *megsérül*, Debr. *megsértődik*, *megsértette magát*, Arad vid. *megsérzett* a kezem. Aradon azt is mondják: *sérves* a háta, *megsérvesedik*.)

A régieknél még némely más *-ód-ik*, *-od-ik* végű refl. igéknek is volt *sz-es* mellékalakjuk (mely ma csak kivételkép itt-ott

* Ezeknek analogiájára írja aztán Kaz: Lev. I:304: *dicseksző*, a szokott *dicsekvő* helyett.

kerül elő), a nélkül hogy a *v*-hangú tőt kimutathatnók (v. ö. alább a III. csoport hasonló páros alakjait): *rakodik*—*rakoszik* Pécsi 1598. (Rév. 866); *munkálódik*—*munkáloszik* Bornemisza, Károlyi; *keveredik*—*keverészik* Zvon: Post. I:501 (Lépesnél is, id. Rév. 866); *heveredik*—*heverészik* Bornemisza, Faludi; *takarodik*—*eltakaroszik*, Heltai, *takaroszik* Pázm: Faludi (NB. férgescskéből *takaroszott* hulladék Fal. 30); *foganodik* MA., *foganoszik* Pázm., *foganszik* Fal. (Faludinál *foganszott* is található: a bennünk *megfoganszott* vétkek, 533. l., a NySz. nem idézi; továbbá az imperativus: *megfoganszon*, l. NySz.)

III. Névszókból képzettek. — Ilyenek mindenek előtt a *hírhész-ik*, *hírhéd-ik-félék* (v. ö. Budenz Ugor Al. 140 és Nyr. XIV:32), az eddigiekhez hasonló alakokkal, melyek azonban ma nagyobbrészt elavultak s azért legzélszerűbben az egyes igék szerint sorolhatók föl (v. ö. a NySz. ill. ezikkeit):

hírhészik, *hírhedik* (v. ö. Nyr. X:230): *hírhőzic* GuaryC. 57, *kíhírheszik* MA: Bibl. I:441; — *meghyrheuek* EhrC. 150, *el-hyrhőweek* ErdyC. 357; de: *ky hyrhedek* Pesti: NTest. 7, *kíhírhedéc* Helt: UJTest. H8; — *hyrhót* ErdyC. 410b, de: *hyrhedót* u. o. 522. *el hírhódót* a hire DebrC. 26. — *hírhönnék* TihC. 49; *hírhédnéc* Born: Préd. 24; — *hyrhegyeek* JordC. 718 stb. — Ebből mivellető ige: *hírhöt*, *hírhét* vulgat, evulgat;

bűnhöszik, *bűnhödik*: *bűnhöttem*, *bűnhönni*, *bűnhendik*, mind a három a MünchC.-ben (az utolsóról már Budenz Ugor Al. 141 megjegyezte, hogy jóformán összevonás e h. **bűnhövendik*; akár így olvashatjuk: *bűnhendik*; ez ép olyan alak, mint u. o. *éndik*, *vënd* e h. *éndik*, *vënd* stb.) — Caus. *bűnhet* punire JordC. 728;

sebhészik, *sebhüszik*, *sebhedik*, *sebhődik*, *sebhüdik*: *sebbevék* KatLeg. (Toldy kiad. 235); így *megh sephevek* DebrC.; *megsephöttél* WinkC. 256, *sebhett*, *sebhütt* MA. *sebhedt szívo* Szék. Nyr. I:323. — Caus. *sebhöt*, *sebhét*;

vérhédik Czeglédi, Medgyesi; *vérhüdni* Tájsz.; *verhücel* azaz *vérhüvél* GömC. 115; *vérhüdt* Kreszn. („megfoszták meztelen mindönöstől vérrel megverheztet“ NádC. 256). — Caus. *veerhöt* WinkC. 203. *vénhészik*, *vénhőszik*, *vénhüszik* (MA. Kr.), *vénhedik*;

hamuhodik; *hamuhoszik* RMNy. III:358.

mérgehédik (**mérgehészik*, **mérgeüdik*): *el mérgeüec* Born. Préd. 77. *mérgehedék* Csákt. AU. 7. *mérgehedgyék* Medgy. 3Jaj. II:16. — Caus. *mérgehét* DöbrC. 148.

Az utóbbi ige átvezet bennünket a *haragudik*-félékre, melyeknek nem maradtak fönn nyelvemlékeinkben *h*-hangú alakjaik (v. ö. *mérgüvék*: *haragüvék*):

haragüszik, *haragüszik*, *haragüdik*: *horoguuec* HB. *megharagüvék* Kár. Bibl. Jób 32:5. (de *megharagüdék* u. o. zsolt. 78:21.), *elharagüván* Káldi Móz. V. 1:35. *meg harago* úr: dominus aemulator BécsiC.

Naum: — *meg-haragunac* Szék. Krón. 163. (összevont alak e h. *meg-haraguvának*); *haragutt*, *haraguttak* (l. NySzót.); — *haragandol* DöbrC. — *haragton-haragszik*, Decsi: Adag. — *haraghatom*, *haraghatnám*, Zvonarics stb. NySz. Gyarm. Nyelvm. 229. *haraghatik* Kaz., Berzs. 179. *haraghassam* Kaz: Cic. 124.

betegszik, *betegszik*, *betegedik*: *betegőzyk* ÉrdyC. 503. *betegeszic* MA: Bibl. I:44. — *megbetegődic* GuaryC., *betegődeek* ÉrdyC. 638. *betegődöt* 503. — az asszonynak fia meg *betegűék*, Sztárai 1552. MF. (a NySz. nem idéz *v*-hangú alakot); *betegvém*, *betegvéndesz* Gyarm. Nyelvm. I:228;*

hidegszik, *hidegedik*: *meghidegvém* Gyarm: Nyelvm. I:229. (a NySz. nem ismer *v*-hangú alakot); — *meghidegszel*, Bornemisza; *meghidegeszic* és *meghidegedic* MA: Bibl. (NySzót.)

A következőkből nem mutathatunk ki *v*-hangú alakot:

melegszik, *melegedik*;

öregszik, *öregedik*;

gazdagszik, *gazdagodik*;

részégszik, *részegedik*;

elégszik, *elégedik*;

elegyésznek Born: KTud. III:79; *elegyeszik* LevT. II:140. *egyecleszic* Zvon. Post. (NySz.); *elegyedik*.

háboroszik Pécsi (Rév. 866), *meg haborozyk* ApostMélt. 11. *meg haboroszik* Zvon. Post.; *háborodik*;

nyomoroszik LevT. I:7, 40 (*nyomorogyam* u. o. 8); *nyomorodik*;

szaporoszik Lépes (Rév. 866.), Bornemisza, Zvonarics (NySz.); *szaporodik*;

iszonyoszik u. a. (u. o.), *iszonyozunk* Born. Préd. NySz.; *iszonyodik*;

soványoszik és *soványodik* Rév. 865; *soványszik* Arad (*sovánkszik* Somogy);

kövérszik és *kövéredik* Rév. 866;

kisebbszik és *kisebbedik* u. o. (az utóbbi hármát a NySz. nem ismeri *sz* hanggal); *kisebbszik* pal.

könnyebbszik Fal. (Toldy kiad.) 26. *meg könnyebbözik* Frank: HK. (XVI. sz. NySz.) *könnyebbödik* (*megkevényebedel* DomC. 170); — érzem *könnyebtetem* Gyöngy. Char. 13.

dühöszik Zvon. Post. I:579; *meg dühözic* GuaryC. (NySz.) *megdevhevec* DebrC. (u. o.) *dühödik*; *dühütt* (Szilágyság, Göcsej) Nyr.;

* *vemhészik* (ma *vemhezik*, *vemhedzik*); *vemhédik* MA.

keményeszik Lippai PKert. (NySz.), *keményszik* (Kecskemét, Arad, Szabolcs); *keményedik* (*keménkszik* Somogy).

Más effélék is hallhatók itt-ott az élő beszédben, de a köznyelv s kivált az irodalom az utolsó tizenkettőt (*elegyedik*—*keménye-*

* Fogarasi: MNytan 276 és CzF. csak a *betegedek*, *betegedendik* alakokat ismerik. A *betegvék*-féle alakokat Budenz sem ismeri (Ugor Al. 153) és hiányukból következteti, hogy ezen igék képzőjében nem rejlik reflexiv elem s hogy itt az *sz*-es praesens is csak újabb analógiai fejlemény.

dik, a *venhezik* kivételével) mindig a *d* végű tövel ragozza.* Csak az újkori *alapszik* ige tesz kivételt, mert ritkán fordul elő helyette *alapodik* (CzF.); a perfectum stb. alakjait az *alapul* igéből képezzük (l. Zolnai, PhilKözl. XV:1060). (V. ö. még ezt az újabb analogiás képzést: „mérkőző sasokat s lobogót lobogóra *fenekvőt*“ Vas. Újs. 27:558. l. „tisztá önérzeten *alapvó* boldogság“ Toldy Irodört. I:58. §.)

K) A *vagyon*, *megyén* igék.

A *vagyon*, *van* igének tiszta töve *val(o)*. Bizonyítják ezt a rokonyelvek, s a miénknek következő alakjai: *való*, *valu* (*volov*, *vola* HB.), *volt*. Nyelvelmékeinkben a *valni*, *valván* alakok is megvannak, a melyeket ma *lenni*, *lévén* helyettesít. Valószínű tehát, hogy *vagyon* valaha így hangzott: **valgyon*, s hogy itt a *gy* oly értékű elem, mint az *sz* a *tészén*, *lészén* igékben, vagyis a folyó cselekvés jele (l. az igeragozást).

A *megyén* igének teljes *mëngyén* alakja is van: szerte használják a felső Tisza vidékén (de pl. Borsod, Békés, Arad megyékben is). Mivel azonban nyelvelmékeinkben a *mengyek*, *mengyen*, *mengyiink* alakokat nem találjuk: lehetséges, hogy ezek az illető nyelvjárásokban újonnan keletkeztek a *menek* és *mugyek* alakok kombinálásából. A többes második, harmadik személyét mindenütt csak így ejtik: *mënték*, *mënnék*. Hogy azonban ezekben is megvolt valaha a *gy*, bizonyítja az EhrC.-ben többször (20, 115 stb.) előforduló *mednek*; v. ö. rég. *vadnak*, *vagynak*, ma *vannak* (Szatmár vidékén állítólag azt is mondják: *mëgyték* Nyr. XXII:288). A *mëgysz* alakból *mëgy* lett s másfelől *mész*. — Az *n* elveszett a *më(n)het* alakból, s Göcsejben, Órségben a *gyak. mëöget*, *mëéget*, alakokból. Vannak azonkívül *mënsz*, *mën* és *mënyék*, *mënyén*-féle alakok, s a régieknél *mëne*, *mïne* stb. — L. ez ige ragozásáról BALASSA cikkét Nyr. XXII:289.

* Az *sz*-nek más alakokba való szabálytalan átvitelére is találkozunk itt-ott példa a nyelvújítás korabeli írónál: *elëgszö* Kaz: Munk. II:275. Tud. Gyűjt. 1834. I:47. *haragszani* Kaz: Pály. 201. *öregszö* tátosod Kaz: Lev. II:251. *öregszö* hold: der alternde mond Kaz: Munk. VI:195. *öregszö* fürtjei u. o. 64. *öregszeni* Kaz: Reg. 185. *melejszenél te* Vitk: Munk. I:75.

II. A névszótők.

A) A kötőhangzó megléte vagy hiánya.

A tárgyrag előtt mindig van kötőhangzó, ha a tő mássalhangzócsoporton vagy hosszú mássalhangzón végződik: *gomb-o-t, nyársat, rendét, harangot, fájdalmat, csöppet, könnyet, rosszat* stb. Csak egy kivétel van: *pénz-t* (illetőleg *pénst, pész-t, piszt*), még pedig azért, mert eredetileg így hangzott: **pénéz, piniz*, s az acc. természetesen **pénüz-t* (l. NySz.).*

Mindig magánhangzóval képezik a tárgyesetet Révai szerint (Gramm. 226) „desinentia in *b, cs, cz, d, f, g, gy, h, k, m, p, t, v, z.*” Csak a *z*-re nézve nincs egészen igaza; mert bár nagyobb részök így képezi (*házat, mézet, vizet, tüzet, fűzet, szűzet, igazat* stb.), vannak kötőhangzó nélküliek is: *vitézt, csirizt, mázt, gőzt, büzt, csúzt, hiúzt, dobozt, kelevézt, továbbá lázt v. lázat és vázt v. vázat* CzF.**

Rendesen kötőhangzó nélkül képezik a tárgyesetet „nomina terminata simpliciter consona *l, ly, n, ny, r, s, sz*” (Rév: Gramm. 225).

Révai a következő kivételeket említi: *falt et falat, halt et hulat, tált et tálat*“ (ezeket rendszeren csak teljesebb alakjukban

* De néhol ma ezt is így ejtik: *pénzét*, p. Nyr. V:324, s már egy 1555-ki levélben LevT. I:172: *adjon pezeth.* — Csak a vers kedvéért van elhagyva a kötőhangzó a következőkben: a méltóság kevély, szörnyen *erkölcs*t cserél: honores mutant mores Fal: UE. 162; *társt*, Madách: Emb trag. 7. szín; *férjt* (rim: *kedviért*) Kisf.-társ. évl. új f. II:80. — NB. *klienst, páczienst* stb.

** A vers kedvéért: «*párduczt, farkast most hol varratsz?*» Thaly: Adal. II:302. — *Paradicsomot* h. *paradicsóat* Illyés: Préd. I:125. *Templomot* h. Debreczenben *templont, templonyt* is hallani.

használjuk), *várat*, *aranyat*, *vasat*, *viaszat*;* továbbá a hangzó-rövidítőket, melyek mindig megtartják a kötőhangzót: *fonalat*, *szület*, *nyilat*, *agarat*, *eret*, *kalanat*, *urat* stb. Az előbbiekhöz csatlakoznak még ezek:

jelt v. *jelet*, *helyt* v. *helyet*,** *ólt* v. *ólat*, *szált* v. *szálat* (*virág-szált* Mer: Er. Népm. 112); *negyvent*, de inkább *negyvenet*, *ötvenet*, *hatvanat* stb.,*** *vént* v. *vénet* (emígy pl. Tolnai: Beszély II:9), *ónt* v. *ónot* v. *ónat* (CzF. az utóbbiak ma ritkák; rég. *ónnat*), *monyt* v. *monyat*, *aranyt* v. *aranyat*, *vékonyt* v. *vékonyat* v. *véknyat*, *soványt* v. *soványat*, *silányt* v. *silányat*, *keményt* v. *keményet*;† *varat*, *szárt* v. *szárat* (*várat* mellett is, noha ritkábban, *várt*), *fehért* (Ar. NCz. 2:96, *fejërt* Matkó Bány. 6) v. *fehéret*, *kövért* v. *kövéret*; *merészt* v. *merészet*, *készet*, *egészet*.

Nyelvemlékeinkben s nyelvjárásainkban többnek is megjelöljük teljes alakját: *halalut* HB., „több pénzt és nagyobb árat kívánt“ Csúzi Síp. 293. Pap Palócz Népk. 90. egy *párat* Aradon s egyebütt; *avarat* Nyr. V:221. *tányérat* Jók: RRáby II:118 (így Somogyban stb.) *írat* Ar: Haml. 130; †† *rezet*, azaz *részet* HB. VirgC. 7, KazC. 1, *vész* BécisC. 191, RMK. IV:53, valami *gonozat* RMNy. IIIB. 58. *bynut* KT.

Az *s* végű főnevek accusativusában, kivéve a *vasat* (és *hasat* v. *hast*), kötőhangzó nincs: *sast*, *sást*, *kést*, *rést*, *tövist*, *golyóbist*, kivált az *-ás*, *-és* képzős főnevekben: ††† *írást*, *kérést*, *futást* stb. —

Ellenben az *s*-képzős melléknemek a köznyelvben rendszerint kötőhangzósak: *magasat*, *csinosat*, *kedveset* (ill. a kiejtésben: *magossat*, *csinossat*, *kedvesset*) stb. stb. De Csik megyében, mint egy közlés mondja (Nyr. VI:414) „*múkosat*, *turósat* soha sem

* Ma rendszeren csak *viasz-t*, de v. ö. *viaszat* LevT. II:275, Ar:Arist. III:10. *viaszot* Somogyban (*viaszkot* és *viakszot* is Dunán tul, nom. is *viask*, *viaksz*).

** Már régi nyelvemlékeinkben is kétfélekép: *helyet* EhrC. 40, *helyt* JordC. stb.

*** Talán a vers kedvéért van *hatvant* Népk. I:307. De: *nyóltzvant* Haller: HHist. I:59, és *ötfont*, *hatfant* stb. Göcsejben Nyr. XIV:215. s Aradon.

† «Az *-ékony*, *-ékény* végű melléknemek a szenvedő ragot jobbra hangzó nélkül is elfogadhatják, mint *folyékonyt* v. *-at*, *termékenyt* v. *-et*» Szvor. 128. §.

†† Viszont *apátúrt* ÉrdyC. és Fal. 751.

††† De v. ö. *reesset* JordC. 459, *résset* MA: Bibl. I:29; *tövissset* Zvon: Post. I:424, *tövissset* Népk. Gy. I:206, Ar. BH. 6. én.; így Aradon (de szerb-tövist), *tövissset* Borsod; *golyóbissset* Fal. 635; *papírossat* Ar: NCz. 2. én., így Debreczenben és Keeskeméten is; *sásat* Kaz: Munk. II:50. — V. ö. még *mást* h. *másat* Pósz: Igazs. I:451. Kaz: Sara S. 44. Vitk: Munk. II:135, Nyr. IX:134 (más példák Lehrnél Toldi 309).

lehet hallani, hanem *mákost, turóst*.“ Az utóbbi módon a köznyelv csak a főnévvé vált melléknevek tárgyesejét ejti a főnevek mintájára: *gyilkost, nemest, bérest** stb. Ilyen módon néha saját-szerű megkülönböztetést teszünk a kiejtésben: hogy pl. *nemest, ágast, bélest, lapost* mondunk, s ez az illető speciális jelentésű főnevek tárgyese, míg a melléknevekké így hangzik: *nemeset, ágasat, béleset, laposat*. S a nyelvszokás annyira következetes, hogy a tulajdonnevekül használt mellékneveket is mindig kötőhangzó nélkül ejtjük, pl. *Verest, Fröst, Kist*, nem pedig *Vereset* stb. (így pl. *Kövért, Fehért*, nem *Kövéret, Fehéret*).

A j-végű névszókról már Révai Gramm. 226. megmondta, hogy egy részök kötőhangzóval, mások a nélkül ragozódnak. Ő ezeket említi: *bajt, fajt, rajt, olajt* [de *olajat* is], *szilajt* [*szilajat* is CzF.]; — *vajat, haját, háját, héját, fejet, tejet, szját*. — Adjuk hozzá ezeket: *zajt, bájt, dévajt, ganajt, karajt, parajt, tarajt* (de *ganajat, karajat, tarajat* is, pl. Somogyban s a palóc-ságban), *zsibajt, kaczajt, morajt* s más ilyen képzésűeket; *máját, nyáját* és kétféle tárgyessel: *éj(e)t, kěj(e)t, díj(a)t, száj(a)t*.

A tárgyraghoz kötőhangzóikra nézve legközelebb állnak a helyhat. -tt rag s a helynévképző -d. Példák:

a) *Pécsett, Váczott, oldalt, helyt és helyett* (ma külön-külön jelentéssel), *Vásárhelyt* stb., *Tapolcsánt, Sopronyt, Györött, Mórót, Kőlcserött, Kolozsvárott* v. *Kolozsvárt, vásárt, -kort, Fogarast, Solymost, között* v. *közt, -tájt* (részben elavult alakok);

b) *Galambod, Vadad, Ságod, Kéked; Kálozd, Szakáld, Románd, Vásárd; Várad; Nádasd, Kövesd, de Osöd, Vasad, Ravazd, Tejed* stb., *föltünök: Telegd (telek), Bagd (Bagod is), Orond (orom-)*. Több példa Nyr. II:343.

Az újabb ragok, vagyis azok, melyek körülbelül a HB. korában kezdtek névutókból ragokká válni, mindig kötőhangzó nélkül járulnak a tőhöz: *világ-ba halál-nak* (*világ-belé, halál-nek* HB.) *ház-ról* stb.** Így rendesen az új-keltű -ség képző is.***

* De v. ö. a XVI. századból: «az paraszt az *nemeset* gyalázza» Born: Pr. 431.

** Ezekhez hasonló egész szótag a -tok, tők, tők, mégis ma több szóhoz járul kötőhangzóval, mint a nélkül. Sajátságos, hogy régi nyelvméleinkben inkább kötőhangzó nélkül szerepel, noha szintén nagy ingadozással. V. ö. *zumtuchel* HB. *élettek* JordC. MA. Kules: Ev. stb., de «*eletetekre es ruhazattokra*»! VirgC. 125, *eletetec* Helt: Bibl. I. 23; *esztékben, esztökben* igen gyakran, de: *ezeetekbe* (így) VirgC. 59: *panazotok, zemyl-etek* RMNy. IIb: 50. — Egyébiránt nincs mit tennünk azokhoz a részletes és pontos szabályokhoz, melyeket Révai állított föl 464–466.

*** Néhány kivétellel, minők: *sokaság, vígaság, bölcseség, gyorsaság, társaság*.

A többes számban mindig van kötőhangzó, ha a tő mássalhangzón végződik: *vitéz-e-k, gőz-ü-k, osztályok, királyok, vezérek, késék, irások* stb. stb.* Hasonlókép minden más képző előtt is, mely egy mássalhangzóból áll: *gőz-ü-s, osztály-o-z, vezér-é-l*** stb. (*koros, sáros* stb., holott a kötőhangzó nélkül csak oly könnyű ejtésűek volnának, mint p. *gyors, nyárs* stb.). Szintúgy az egy mássalhangzóból álló *-m, -d* személyragok előtt: *haj-a-m, kalap-o-m, hely-e-d, vendég-é-d, ökr-ü-d*.

A középakra nézve ilyen szabályt követ mai irodalmi nyelvünk: A mássalhangzón végződő tők rendszerint kötőhangzóval kapják a képzőt, pl. *erős-c-bb, öregebb, vénebb* stb. „Némely mássalhangzós végű melléknevek a fokragot egy *b*-vel [kötőhangzó nélkül] is fölvehetik, kivált ha még [kötőhangzós v. magánhangzón kezdődő] rag is jön utána, pl. *hatalmas-b, erősb, ravasz-bak, vitéz-bek, öregek, öregbik* stb.“ Szvor. 142. §. 3. (A MNyR. szabálya 169. l. kevésbbé felel meg a mai szokásnak.) A nominatívust s az újabb (kötőhangzótlan) ragos alakokat ma rendszeren csak *s*-végüekből képezik így is, de a régiek számos más melléknévből is. Példák:

*gonosz*b (Telegdi), *csendez*b (Decsi J.), *gonosz*bbul (Zvon.), *nehéz*b (Helt.); *köz*elb (Telegdi, Arany is, Szentiv. Al. 167), *fejér*b (DomC.), *jámbor*bnak (Vásárh.); *istente*lemb, *oktala*mb, *szerte*lemb, *erőte*lembek, *ártatl*ambnak stb. igen gyakran, *szakadé*komb (Lépes: PTük. 321), *kemény*b (Medgye-i), *vidám*b (Rádai G.); *gazdag*b (Decsi J.), *öreg*b (Zvon.), *boldog*b (L'p.), *balgata*gb (Illyés), *undok*b (Born., Vásárh.), *álnok*b (Tel.), *temérde*k (Lép.); *rövid*b (Medgy: Sz. aty. ör. 98), *sziligy*b elme (Forró Curt. 294).***

Külön szólunk a magánhangzó-végű tőkről.

Az *á*-*é*-végüeknek soha sincs kötőhangzójuk: *fá-t, eké-k, — kópé-k* stb. (*Ganeok* VirgC. 147. ganéjuk.)

Az *i*-végüeknek túlnyomó többsége *i*-képzős melléknév. Ezek ma a tárgyasetet soha sem képzik kötőhangzóval: *régit, mindennapit* stb.,† de régibb nyelvemlékeinkben még rendszeren

* De *angelcut*? HB. (I. Nyr. IX:147).

** De az igeképző *z, l* előtt a magánhangzó sokszor elmaradt, p. *végeződik: végződik, vezérlet; v. ö. fönt a hangzóvesztő igeőket.*

*** Ma csak szorultságában ír ilyet a verselő: «mit fényesb vagy *setétebbé* az élet nem tehet» Szász K. Ford. I:34. De állandó alak: *szébb a régibb szépb*-ből (I. Nyr. XXI:101), és *kevesébbé*, nem *kevesebbé*.

† Szintúgy: *földi-m, földi-d, földi-nk*.

a teljes alakkal találkozunk: *világiat* EhrC. 79. mi kenyerünket *naponkédiat* JordC. *naponkédiet* DebrC. *mindennapiat* Pesti G., Sylv. stb. stb. A többesben s az s képző előtt ma is állandó a kötőhangzó: *régi-e-k*, *világiak*, *maiak*, *urias*, *udvarias* stb. (csak Kazinczynál: *mesterisen*). Azelőtt mindig *régi-e-bb-et* mondtak, ma inkább *régi-bb-et*. Hasonlókép bánunk a *-nyi* képzős melléknevekkel: *annyi-t* *mennyi-t*, de rég. *annyijat*, *annyéjat*. (Arad megyében ma is hallani *annyiat*); több *arasznyi-a-k*, *ökölnyi-e-k*. (*Ann्यान*, *mennyien*; Dunán túl *mennyin* is) — *Kicsi*, *piczi*: *kicsik*, *piczik*.

Az *i*-végű főnevek nemcsak a tárgyesetben, hanem a többesben is mindig kötőhangzó nélkül maradnak: *néni-t*, *bácsi-t*, s ép így: *néni-k*, *bácsi-k* (v. ö. *bácsi-a-k* == bácsmegyeiek), *csacsik* stb.; még akkor is, ha eredetileg melléknevek voltak: *kocsi-k* (*kocsi-s*), *reggeli-k*, *lábbeli-k* stb.* Kivételt tesz a *fi* szó, mely még a tárgyesetben stb. is kötőhangzós: *fiak* Kriza Vadr. 406, Ar: „Rege a cs.—sz.“; csókoljátok e néktek küldött *fiat* MA. 2. zsolt.; *fiastyúk*, *fiam*,** *fiat*, *fiatok*. Összetettjei azonban a tárgyesetben ingadoznak (in compositis fit etiam concretio Rév. 247), illetőleg azelőtt kötőhangzósak voltak, de ma rendszeren elhagyják a kötőhangot; pl. láta két *atyafiat* MünchC. 20, 22; *férfiat* Zvon: Post. I:682, Illyés: Préd. I:367, Mik. 38. lev., Szenvey: Messzinai hölgy 97, *királyfiat* Ar: Szentiv Á. 155; ma rendszeren: *férfit*, *úrfit*, *baromfit* stb.

Ki, *mi*: *kit*, *mit*, *kik*, *mik*, *némít*, *valakit*, *senkit*, *semmit* stb. De a melléknevek mintájára néhol így is találjuk: *nékiek* TihC. 1 stb., KazC. 79, 94, 95, 176; *semmiebb* Fal. 348, *semmiek* 678. (Sőt Arad, Szabolcs megyékben néhol *semmiet*. (*Ki-n*, *mi-n* helyett: *kiön* Kis-Kunságban Népk. gy. I:209, sőt *mi-v-ön* u. o. Nyr. VII:562. *mijén* Fehérm.)

Az *-ú*, *ű* végű melléknevek mindig mondhatók kötőhangzó nélkül s a tárgyesetben ma csak is így mondjuk.*** Példák: *szomorúk* már JordC. 370, KeszthC. 103. Zvon. Post. 1:673, *hamis-hitűk* ErdyC. 525b, *torony-szabásók* Helt. Kr. 169; *iszonyúabb*,

* «Lézzegő *sohonaiak*» MHeg: TüzOszl. II:105. — V. ö. viszont: *nemberiec* BécsC. 7. ma *nembërék*.

** *Fimról fimra* szálljon Kaz: Reg. 256.

*** De *lassút* és *lassuat* stb. Révainál 218; *Keserüet* versben Madách: Emb. trag. 6. szín; *minemüet* Fal. 374.

szomorúabb stb., ritkábban *iszonyúbb*, *szomorúbb*. (V. ö. még alább a v-tőket.)

Az *u*, *ü*, *ú*, *ű* végű főnevek nagyobb része kötőhangzó nélkül áll: *kapu-k*, *kapu-t*, *gyűrű-k*, *köpű-t*, *szivattyúk*, *gyamút* stb. De *borjú-k*, *borjú-t* v. *borj-a-k* *borj-a-t*, *gyapjú-s* v. *gyapj-a-s* stb.; és *fű* ‚vadréceze‘: *fuat* Illosvai, Balassa B: Költ. 88. (v. ö. *fi*: *fiat*).

Az *-ó*, *ő* végű igeneveket rendszeren kötőhangzó nélkül mondjuk, a tárgyesetet, a személyragos alakokat, az *s*-képzős melléknevet mindig így: *tudó-k*, *tudó-t*, *tudó-s*, *védő-m* stb.

Kötőhangzós példák a többesben: *hasonlóak* MA: Tan. 733, *kívánóak* MA: Szót., „későn érők avagy teletöek“ Com. Jan. 22, *kéz-zelfoghatóak* Ar. NCz. 4:21, *egyenlőek* Sárosi: Tromb. 11, *állandóak*, Rákosi Shak. „Cymbeline“ 2:5.*

Fő: *legfőbb* Tolnai Vig. 33, Lisznyai Krón. 2 (még Faludinál *fővebb* is); ma csak *főbb*.

Az *ó*, *ő* végű főneveknek soha sincs kötőhangzójuk: *diót*, *diók*, *tinót*, *tinók*, *üszőt*, *üszők* stb. Hasonlókép a *-só*, *ső* képzős mellékneveknek s még néhány más melléknévnek: *elsők*, *alsót*; *olcsók*, *fakót*.

B) A kötőhangzónak minősége.

A névszók kötőhangzója mindig rövid. A legzártabb magánhangzók itt ép oly kevéssé szerepelnek, mint az igéknél. Az *i*-re a HB.-beli *gimilc-i-c* volna az egyetlen példa**. Az *u* hang többször előfordul nyelvemlékeinkben; leginkább az *m*, *s* képzők előtt***.

nopun, *halalut*, *angelcut* HB. *azut*, *chudaltus* KT. — *halalud* WeszpC. 56. — *zolgalatum* LevT. I:15. *azonyum* 16. 17 sokszor (de u. o. ilyenek is: *azonyom*, *gondom* stb.), *baratum* 43. *gondum* RMK. I:160. — *csudálatus*, *igazságus*, *malasztus*, *játékus* stb. igen

* V. ö. *jóltevően* Kaz. Diog. 91, *szivrehatóan* Ar. NCz. 4:90, *felülően* *hasonlóak* Jók: Vad. vir. 134; *állandón* v. *állandóan*, *dicsőn* v. *dicsően* stb. — Így, noha ritkábban: *méltóan* Ar: NCz. I:2, *fakóan* Tompa I:231, *olcsóan* Czuczor I:200.

** Az *egy-i-nk*, *egy-i-tek*, *más-i-nk*, *valamely-i-nk*-féleekben, melyeket gyakrabban olvashatni, az *i* vagy képzőelem, vagy az *egyik-másik* stb. alakokból hatolt be a többi személybe.

*** Az *s* képző néha a másik irányban tér el, t. i. kellenénél nyiltabb kötőhangzója van; p. nyelvemlékeink rendszeren *aranyas-t*, *váras-t*, *álmas-t* irnak a mai *aranyos*, *cáros*, *álmos* helyett stb.

gyakran az ÉrdyC.-ben, *alnoksagws* KeszthC. 345 stb. — *nagyubb*: írónknál igen gyakran, pl. Sylv. (Ján. ev. 4:12 stb.) Székely I. (p. Kalend. El.), Zvon. (Post. I:508 stb.), Melotai Nyilas (v. ö. Nyr. VI: 566); — sőt Nagybányán maiglan így mondják, Nyr. VIII:464.*

A többi öt magánhangzónak (*o, ë, ö; a, e*) majdnem egyenlő sűrű az előfordulása; s itt az igékhez képest egy különös eltérést tapasztalunk. Míg t. i. az egyes igealakokban vagy mindig a zártabb, vagy mindig a nyiltabb kötőhangzó szerepel (pl. csak *ír-o-k, kér-ë-k, tör-ö-k* és csak *mond-a-sz, gyüjt-e-sz*), a névszói alakokban mind a kétféle kötőhangzó előfordul (pl. *part-o-k, kert-ë-k, csür-ö-k, ház-a-k, tűz-e-k*)** s a különbség inkább csak a szótő hangzásától függ. Igaz, hogy még az utóbbi körülmény sem biztos vezér, mert néha egymással majdnem azonos hangzású szók, sőt valóságos homonymok is különböző kötőhangzóval járnak (a mi gyakran az érthetőségnek válik hasznára). Példák:

a) *haj, haj-a-k, de baj, baj-o-k*; — *vár, várak, de kár, károk*; — *vas, vasak, has, hasak*: *kas, kasok, sas, sasok*; — *kép, képek, nép, népek, ép, épek*: *lép, lépék, csép, csépék, szép, szépék (szépek pal.)*: — *lyuk, lyukak: tyúk, tyúkok*; — *csend, csönd, cséndes, csöndes, (cséndés pal.)*: *rënd, rönd, rëndös, röndös* (a palócoknál *cséndös* is van, és Dugonicsnál *csöndös* is előkerül); — *napom, napod* mein tag, deine sonne: *napam, napad* meine, deine schwiegermutter; — *magom, magod* mein, dein kern, same: *magam, magad* ich selbst, du selbst;

b) *szám, számat* die zahl: *szám, számat* meinen mund; *korom, kormot* den russ: *korom, koromat* mein alter; *köröm, körmöt* die kralle: *köröm, körömet* meinen kreis; *villám, villámat* den blitz: *villám, villámat* meine villa; *gyöngéd, gyöngédet* den zärtlichen: *gyön-*

* Az *-unk, -ünk* ellenben későbbi hangfejlődés, mert legrégebbi nyelvemlékeinkben még többnyire *-onk, -énk, -önk*, v. ö. HB. *uromc, isemuc*.

** Csak néhány ragnak s képzőnek van állandó minőségű kötőhangzója melyet azért ma joggal hozzászámíthatunk az ill. raghoz v. képzőhöz. Így a főnevek helyh. *-n* ragja mássalh. után mindig *-on, -ën, -ön*; a mellénevek módh. *-n* ragja ilyenkor mindig *-an, -en*; az úgyn. fosztó-képzőnek, ha elül magánhangzója van, ez mindig nyílt: *-atlan, -etlen*. Amott a megállapodás a két ragnak megkülönböztetésére szolgált; emitt nyilván a deverb. *-atlan, -etlen* hatásának tulajdonítható, mert ez a nyílthangú *-at, -et* képzőhöz csatlakozik (*járat-lan = járat-tlan*). Nyelvemlékeink s nyelvjárásaink bizonyítják, hogy e megállapodások újabb-keltiek. V. ö. a) *loran, havan, füven* stb. Gyarm: Nyelv. II:112. RMK. I. a Pann. ének 109. verséhez való jegyz. b) *hivön, bővön, gyorson, alázatosan* stb. a nyelveml. s nyelvjár. igen gyakran; c) *hütötlen* Bécsi. Münch., Apor, VitkCC., *hitötlen*, Telc., Deesi Sall. 396. *kegyötlen* DebrC. 385., *gondatlan* Fal. stb. (sőt deverb. *munkálotlan* Land: Segits. I:39).

géd, gyöngédet deine schwäche; *kicsid, kicsidét* den kleinen; *kicsi-d, kicsidét* deinen kleinen; *Várad, Váradot* die stadt *Várad*: *várad, váradat* deine burg; *fánk, fánkot* den krapfen: *fánk, fánkat* unser holz; *palánk, palánkot* die planke: *palánk, palánkat* unsern schiefer; *a miatyánkot* das vaterunser: *a mi atyánkat* unsern vater; * — hidd be az *apjukot, anyjukot* rufe den alten, die alte herein: hidd be az *apjukat, anyjukat* ihren vater, ihre mutter; — *török, törköt* die ahle: *török, törököt* die dolche; *Fülek, Füleket* die stadt *Fülek*: *fülek, füleket* die ohren; — *font, fontot* das pfund: *font, fontat* das geflochtene stb., stb.

Mégis a *b*) csoportbeliek különbsége, mint mindjárt fogjuk látni, megállapodott szabályokra vihető vissza.

I. Nyílt kötőhangzójuk van a következő névszók-nak (az itt következő szabályoknak egy része megvan már Révai Gram. 228, MNyR. 145 stb., Szvor. 127—129. §§.):

1. A hangzörövidítőknek kivétel nélkül: *kezet, nyaral, uram, vizek, tüzes, leveled, nehezebb, kevesell* stb.**

2. A hangzóvesztők közül az *-alom, -elém* képzős főneveknek: *síralmat, fájdalma, győzdelmes* stb., míg a többi hangzóvesztő tőnek kevés kivétellel zárt kötőhangzója van, pl. *czimbalmot, malmot, almot, álmos, ólmot, ólmos, bokrod* stb. (l. itt alább II.1).

3. A hosszú mássalhangzón végződőknek (elenyésző kevés kivétellel: *légyott* s a többnyire *ór*-nak ejtett *orr*); pl. *állam, melled, szakállatok, meggyet, ujjas, rosszat, könnyez, mennyek, csöppek* v. *csépppek*. Ide tartozik négy gazdag szócsoport: *a*) az összes *k ö z é p f o k o k*: *jobbat, nagyobbbat, gazdagabbak*, (v. ö. *nagyot, gazdagok*), *idősebbek* stb. (kiv. *jobbom* és *föllebbéz*);*** *b*) a befejezett cselek-

* Ez a megkülönböztetés ma általános, mert a *miatyánk* mint egységes szó a *husáng, palánk, fánk, csánk, szilánk* stb. szók analogiáját követi. Régente nem volt ilyen különbség; v. ö. „mond el az *Mi atyánkat*“ Tel. Ker. fund. 32, „mondák a *Miattyánkat*“ Bíró. Angy. szöv. 105; így még Faludinál

** «*Beles, holott bélés, a palóczoknál bélés; vagy sáros vagy saras, nem lehet sem saros, sem sáros*» Vadnai: Hangolv. 78; «*agárom, agaram; fenékét feneket; gunároz, gunaraz; mocsáros, mocsaras; sugárok, sugarak*... stb mindenik jó, de csupán egyik vagy a másik formába»; u. o. jegyz.).

*** A középfokban a *-bb* előtt is mindig nyílt magánhangzó van (kiv. *nagyobb*, mely azelőtt *nagyubb* volt, és p. Nagybányán ma is így hangzik; így rég. rendszeren *újobb-; jobb, szebb, több* azelőtt *jóbb, szébb, több, tébb*), hasonlókép az igeképző *-ll* előtt, pl. *sokall, kárall* stb. Ezekben szintén a hosszú mássalhangzóval tehetjük kapcsolatba a nyílt magánhangzót.

vés igenevei: *irottak, hallottak, halottam, ütöttet, vetettet, töröttet* stb. c) a *-tt*-ragos viszonyyszók személyragos alakjai: *alattam, érettem, fölötted, közöttetek* stb.* d) az *-ss*-képzős melléknevek (melyeket az irodalmi nyelv egy *s*-sel ír): *sárossat, pirossat, véressek, dühössek* stb. (l. alább).

4. A *v*-tőknek: *lovak* (Szabolcsban s Orosházán: *lúk, lúkat*, Orm. *lák*), *követ, művel, hamcas, fenyves*, — *nevez, évek* stb.

5. Az *i, ú, ű* végű mellékneveknek: *maiak, régiak, régies, urias, négylábuak, jószívűek* stb. Ezek azonban a tárgyesetben újabban egészen elejtették a kötőhangzót: *mait, régít* stb.

6. A tárgyesetnek a többes számban, s az összes személyalakokban (kivéve az egyes harmadik személyt, mely magánhangzón végződik): *házakat, tehencet, gyűrűket, (papékat, mesteréket, uranékat); házamat, tehenedet, földünket, gyűrütöket, kertjeiket v. kertjüket* stb.**

7. A *-van, -ven* végű számneveknek: *negyvenedik, ötvenet, hatvanas* stb. (Háromszékben *negyvenen* stb. MNyszet. VI:213.)

8. Az *-ékony, -ékény* képzős melléknevek többesének: *jótekonyak, csalékonyak, hiszékények, törékények* stb.

9. Az egytagú *á*-hangzós névszóknak, pl. *ág, ágy, hát, ház, láb, lágy, máj, nyáj, nád, nyúl, szál, tál, vár, zár*. (A zárhangú *kár, pár, rár, vám, szám* idegen szókat l. alább II:8.)*

Egyes névszók, melyek szabályokban nem foglalhatók össze: *agy, agyar, ajak, fal, hal, had; fog; öl; lyuk; fi; szűj; új; nyúl; heggy; meny; hely; öl; őz; rügy* stb.

* Ilyenek még *bennem, utánam* (és *utánam*), dial. *miánnam* ‚miattam‘. Egyébiránt a többi viszonyyszó is nyílt kötőhangzóval van (kiv. *nekém*, mert er. **nekém*), a nélkül, hogy az okát megmondhatnók, pl. *rólam, szerintem, irántatok, ellened*. (De *ellenöd* Tin. 232, *ellenéz, ellenés* és mint főnév: *ellenem, ellened inimicus meus, tuus*.)

** A palóc és székely nyelvjárások viszont ezen accusativusokban állandóan zárt hangot ejtenek: *házakat, tehenekét, gyűrűköt, ököi, papékat, uranékat, házamat, tehenedét, földünköt* stb. Ugyanezt teszik következetesen egyes codexeink s még későbbi íróink, pl. az EhrC. (*barátokot, ököi, ördögököt, magamot, magokot, fiadot* stb.), a DöbrC. (*azokot, ököi* stb.), így Székely István, Zvonarics, Illyés András, Biró Márton.

*** Nagyon el van azonban terjedve (nevezetesen Dunán túl) az a tájéjtés, mely szerint mindezeket zárt hanggal ejtik. *házom, hátod, lábod* stb. (l. CzF. előb. 39); *ágok* Fal. 888, 895 stb. MNyszet VI:211.

II. Zárt kötőhangzójuk van a következőknek:

1. A hangzóvesztő tőknek (kivéve az *-alom*, *elēm* képzősöket s még egy párt): *gyalmot*, *vermék*, *bokros* stb. stb. (V. ö. *ezérek*, *ezéret*, de *ezrek*, *ezrét* Szvor. szerint.)

Az *-alom*, *-elēm* képzőseknél csak ma oly általános a nyílt hang; v. ö. *lakodalmom* Born: Pr. 411, *lakodalmot* MA: Bibl. 41, *diadalmot* 64, *fájdalmot* MA: SB. 127, *bizodalmom*, *ótalmom* Huszti: Aen. 7, *tilalmot* Pécskán Nyr. VII:123, *lakodalmot* Hszékben MNY. VI:211 stb. stb.

Viszont nyílt hanggal: *fészket*, *férgek*, *mérget*, *kérges*, *vásznat*; ezekben a nyíltabb hang úgy látszik csak újabbkori; pl. codexeinkben gyakran van *mérgöt*, *mérgös*, úgy hogy ott a *mérgét*, *mérgés* is zárt *é*-vel olvasandó; v. ö. még *mérgöt*, *mérgölődjék* Szék. Nyr. VI:517, *fészket* Nyr. V:222. — Elvárhatnók, hogy a hangzóvesztőkkel egyezzenek a kötőhangzó zártságára nézve mind a mássalhangzócsoporton végződő tők. Ezek azonban, noha nagyobb részök zárthangú (*dombot*, *hangot*, *hantot*, *kertét* stb., stb.) jó részben nyílt kötőhangzóval szokásosak: *társam*, *nyársat*, *hársat*, *holdat*, *szárnyal*, *tárgyaz*, *farkas*, *fürjek*, *földek*, *völgyek*, *tölgyek*, *hölgyek*, (igaz, hogy pl. a *hold* azelőtt zárthangú volt: *holdot*, *holdos*, CC., MA. stb., még Fal. is 852). — A bef. igenevek (*mult-a-t*, *törtek*, *keverték*, *fontat* — v. ö. *fontot!*), továbbá a középfokok (*magasb-a-k*, *szárazbat*) a teljesebb alakok analogiáját követik, l. fönt I:3.

2. A mássalhangzós végű összes *deverbális* névszóknak (kivéve a már említett *-alom* és *-ékony* képzőket), pl. *írás-o-k*, *törlések*; *iratot*, *füzetét*; *tudományos*, *veteményes*; *tanítványok*, *szökevények*; *italom*, *hiteles*; *diadalok*, *eledeled*; *osztályos*, *veszélyek*; *akadályoz*; *kuczajok*, *morajok*; *habarékot*, *keverékét*; *szándékot*, *mencdékét*; *hagyatéket*, *mértékét*; *mosléket*; *ingutagok*, *lengetegét*; *fulánkot*, *nyulánkot*, *élnékét*. (Fonál I:1-be.) Ide tartoznak azok is, melyeknek látszólag semmi képzőjük sincs: *halászok*, *vadászok*, *dugaszol*, *ereszék*; *fagyos* stb.

Az e pontba tartozók nagyobb részének tárgyesete elvesztette a kötőhangzót, nevezetesen az *-ás*, *-ány*, (*mány*, *vány*); *-al*, (*-tal*, *-dal*); *-ály*, *-aj*, *-ász*, *-asz* képzősek.

3. *-sáy*, *-ség* képzőseknek: *jóságot*, *szépségös* stb.

4. A *-talan* képzős mellékneveknek: *gondtalanok*, *esztelenek* stb. (A tárgyesetben nincs kötőhangzó.)

5. Az *-ad*, *-cd* képzős számneveknek s a *-d* és *-dad*, *-ded* képzős mellékneveknek: *harminczadot*, *tizedél*, *szüxadok*, *ezredés*; *apródom*, *kisdedék* stb.

6. A *-nok*, *-nek*, *-nök* képzős főneveknek: *bajnokot*, *szövétnekék*, *hírnökök* stb.

7. Az *ag*, *eg* és *ág*, *ég* végű többtagú szónak: *gazdagot*, *csillagot*, *hidegét*, *öregét*; *világos*, *virágok*, *vendégél* stb. (V. ö. már fönt 1. *-atag*, *-eteg* és 3. *-ság*, *-ség*. Így az egytagúak közül is *tagok*, *szagos*, de *ágak*, *végem*.)

8. A jövevényszóknak kevés kivétellel (pl. *máz-t* és *máz-o-l* mellett *mázat*, a *házat*, *százat* mintájára; *kádat* mint *nádat*, *hátat*; *parázs-t* h. *paraszat* mint *madarat* stb.)

Itt is marad sok szó, melyre nézve szabályt nem állíthatunk föl: * *nagy*, *nap*, *hullám*; *kín*, *stk*, *sír*, *zsir*; *jegy*, *seb*, *ének*, *ember*, *vér*, *hír*, *hím* stb. stb.)

Ha már egyes szabályokhoz említettünk tájéjtési eltéréseket, természetesen még nagyobb számmal találunk ilyeneket az egyes szókra nézve (melyeket szabályokba nem foglalhattunk), mert nem vonzza őket nagyszámú szócsoportok analogiája. Itt azonban csak néhány példát említünk: a) A mai köznyelvi nyílt hang ellenében zárt hang: *kepőth*: képet JordC. 346b, *keszóc*: készek Decsi: Sall. 39b, Kulcs: Ev. 13. *haiod* hajad Mel: Sz. Ján. 308, *alacsonyok* Fal. 876, *lecsöndösödtek* Dug: Szerecs. I:432, *horgos* Háromszék MNY. VI:211 (II:1. szerint szabályosabb, mint az irodalmi *horgas*), *vadok* Göcsej, Budenz-Album 170. b) Zárt hang ellenében nyílt: *barátat* Fal. 879 (rimben), *pajzsak* Kaz: Munk. VI:47, *juhak* Ar: NCz. 4:68 (rimben).

A kétféle alakot néha különbségtételre használja föl a nyelvszokás. Így: „*lából* (me*gl*ából) és *lából* (ell*á*bal)“ CzF. Előb. 39. „Így lesz más értelművé a *bégyes*, *bégyes*; *helyes*, *helyes*; *hégyes*, *hégyes*; *jelēs*, *jelēs*; *szēmēs*, *szēmēs*; *gátol*, *gátal*; *lából*, *lából*; *gyáros*, *gyáros*; *város*, *város*.“ Vadnai „Nyelvünk Hangolv.“ 82

Ez a különbségtetés mai köznyelvünkben leghatározottabb az *-s* képzős szók ragozásában, mint már említettük (275. l.) „Számosságos *-s* végű melléknevek főneveikül is szolgálnak egyszersmind, s köztök csak az a különbség, hogy melléknévül mindig nyílt hangzóval, főnévül pedig mindig zárt hangzóval veszik föl a rokonhangú ragot, pl. *ezredések*: *ezredēsék*, *jegyések*: *jegyēsék*, *adóságok*: *adóságok*, *hősök*: *hősök* stb.“ Szvor: Nyt. 91 (több példa

* Nem áll Szvor. szabálya (Nyt. 93. l. jegyz.), mely szerint *ö*-t kívánunk mindazon névszék, melyeknek végtagjában *ö* v. *ü* hangzó van. *Ö* maga is említ kivételeket: *könnyek* (l. fönt I:3), *örömek* (de *örömök* is Kaz: Lev. I:268, *örömöt* Ar: TSz. 3:14 stb.), *könyökek* (bár éppen *könyököm*, *könyököd* a szokottabb ejtés). De még sokat lehetne említeni: *zöldet*, *földet*, *völgyet*, *hölgyek*; *ügyes*, *füles*, *ület*, *üles* stb. (szokatlanok *ölös* Kolozsv. tört. 402, *földöt* Fal. 899, *hegy-völgyös* Szász K. Ebers Egy polgárm. II:78)

u. o. 92. l.); így már MNYR.² 146. A különbség talán azért fejlődött, mert a melléknevek számtalanszor fordulnak elő a *pirossan* és *pirossabb* alakokban, melyeknek két-két magánhangzója közt az *ss* megőrizhette eredeti hosszúságát; míg viszont a főnevek gyakrabban fordulnak elő a *gyilkosnak*, *gyilkostól*, *gyilkosra* féle ragos alakokban, hol az *ss*-nek meg kellett rövidülnie.

Megjegyzendő, hogy a mellékneveket ilyenkor a legtöbb nyelvjárás hosszú *s*-sel ejti: *jegyések*, *adósak* stb., ellenben a főneveket röviddel.* Továbbá, hogy e különbségtetés sem nem régi, sem nem általános; erre számos bizonyítékot idézhetni; pl.:

mn. *alkalmasok* MünchC., Székely I., *bátorságosok* Helt: Bibl. (l. ezeket MF. Sz.), az falak *iratosok* MA: SB. 264, *bizonyosok* Matkó: Bány. 328, *szorgalmatosok* Hall: HármH. III:58, *hathatosok* Ily: Pr. II:186, *hathatossok* u. o. 281, *tartósok* Mik. 76. lev. — viszont fn. *gyilkossac* Zvon: Post. II:42. — V. ö. Nyr. VII:532.

A kötőhangzók a nyelvtörténet folyamán elég változást szenvedtek: mégis bizonyos fokú állandóságot mutatnak egyazon szónak ragos és képzős alakjaiban. Ez az állandó különbség a különböző névszók kötőhangzói közt egyszerűen azon körülményből magyarázandó, hogy a hajdani szóvégi magánhangzó, melynek maradványa a mai kötőhangzó, más-más szók végén különböző volt.

BALASSA József azt a véleményt fejtette ki, hogy „a mai *a*, *e* az ugor alapnyelvben is csak egy rövid hangzó volt, míg az *o*, *ē*, *ō* egy elveszett képző maradványa“ (NyK. XIX:153. és v. ö. fentebb 107.l.) E mellett szól pl. az is, hogy a *lovat*, *követ*-féle *v*-hangú szóknak s a *nyarut*, *sarut*-féle hangrövidítőknek, melyek bizonyosan nagyon régi alakok, mindig nyílt kötőhangzójuk van; továbbá, hogy újabban is történnek *o*, *ē*, *ō*-vé rövidülések, pl. *szivós*: *szivos*, *váltózik*: *változik*, *keverődik*: *keveredik*. Mindazáltal nem tarthatjuk még egészen bebizonyítottnak az említett véleményt. Azonban nem kételkedünk Balassának egy másik fölte-

* Az *-s* képzős melléknevek kiejtése (és az *-ékeny*, *ékény* képzőseké) átment némely más melléknevekre is, p. *kemények*, *soványak*, *híványok* (v. *híványok*), míg p. az egészen hasonló főneveket csak így ejtjük a többesben: *kémények*, *kormányok*, *ásványok*. De már ingatag állítás Vadnaié (Ny. hangolv. 98), mely szerint általános volna a nyílt hang „a melléknevek többes ragaiban: *vastagok*, *szépek* stb.“ Dunántúl s a Duna mellékén tudtomra ezeket is így ejtik: *vastagok*, *szépek*, továbbá *ingatagok*, *léngetegék*, *öregék*, *hidegek*, *ridegek*, *kicsinyek*, *piczinyek*, *nagyok* stb. stb.

vése helyességében, a melyet t. i. arra a körülményre alapít, hogy az okiratokban megőrzött tővégi magánhangzó majdnem mindig *u*: „A különböző szővégi hangzóból előbb gyengülés folytán *u*, *ü* lett, s azután vészett csak el az a hangzó. Épen így történt ez a németben is, a hol ma minden szővégi hangzóból hangsúlytalan *e* lett; az angolban [s a német népnyelvben is] ezek a hangzók is elvesztek“. NyK. XIX:153.

Hasonló jelenség az *olonecki finn* nyelvjárásban, hogy a nominativus *a*, *ä* véghangja rendszeren *u*, *ü*-re változik (pl. *valmu*, *silmü* e h. *vanha*, *silmä*), s ez az *u*, *ü* aztán kezd már elveszni is (pl. *Jumalu* v. *Jumal*, *vagaru*, de *tuttav* stb.); l. GENETZ, Aunuksen Kiel. 132.

C) A változatlan névszótök.

Ide tartoznak mindenekelőtt azok a névszók, melyek (mint a megfelelő igetök osztálya) csak annyiban változnak, a mennyiben bizonyos esetekben kötőhangzóval járnak, pl. *ház*: *ház-a-t*, *ház-ra*; *régi*: *régi-t*, *régi-e-k*; *szomorú*: *szomorú-t*, *szomorú-a-k* stb.

Míg azonban igéink közt egy sincs, melyhez kötőhangzó ne járulhatna, addig névszó elég van olyan, hogy még kötőszók, hangzót sem vesz föl. Ezek természetesen magánhangzós végű szók és pedig az *é* végűek mind (*góré*: *góré-t*, *góré-k*; *apámé*: *apámé-t*). az *i*, *ó*, *ö*, *u*, *ü*, *ú*, *ü* végű főnevek majdnem kivétel nélkül (*kocsi-t*, *kapu-k* stb.; kiv. pl. *fi*); végre az *ó*, *ö*, *ú*, *ü* végű mellékevek is végig ragozhatók kötőhangzó nélkül (*szomorú-a-k* v. *szomorú-k*, *dicső-e-k* v. *dicső-k*) s némelyeket mindig így ragozunk (*olcsó-k*, *olcsó-t*, *szélső-k*, *szélső-t* stb. L. bővebben fűnt a kötőhangzó tárgyalásában).

D) Az *a*, *e*-végű névszók.

Az ide tartozó szóknak teljes tője *á*, *é* végű, s csak azért nevezzük el ez osztályt a nominativus véghangjáról, mert *é*-végű tők mai nyelvünkben — mint az imént láttuk — olyanok is vannak, melyek az *é*-t nem rövidítik meg, pl. *góré*, *taré*, *emberé* stb.

Az *a*, *e* végű névszók a legtöbb rag és képző előtt hosszú *á*, *é*-re végződnek, s így végződtek valaha ragtalan alakjukban is (kivéve azokat, melyek csak utólag mentek át e névszók ana-

logiájába). — Ezt következtethetjük már abból a tényből, hogy nyelvünk ok nélkül nem nyújt meg egy magánhangzót sem (a nyújtás rendszerint elenyésző hangok pótlására szolgál, ritkábban történik a hangsúly hatása alatt). Már pedig semmi ok sem volt arra, hogy pl. az *epe* tárgyese: **epe-t*, ezzé váljék: *epé-t*.*

De azonfölül más okok is ugyanarra a következtetésre vezetnek. Mindenekelőtt az, hogy nyelvemlékeinkben még meg is sejthetünk sok hosszú-hangú nominativust; pl. árpádkori oklevelekben:

Bylighee, most *Billege* pusztá, *Sytkee* 1273: most *Sitke* falu; codexekben: *feketee* ÉrdyC. 167, *yghee* 348, *fezy* (*fejsz* = *fejszé?*) securis JordC. 361; s e két codexnek számos harmadik személyű alakja: *kezee*, *lelkee*, *testee*, *nevee*, *eeteee* stb. stb. (l. NyK. XV:64).**

Sokszor meg a szófejtés és nyelvhasonlítás jó segítségünkre. V. ö. *fa* = finn *puu*; *fene* = finn *peni*, liv plur. *peni-d*; *epe* = észl (tő) *sapi*, liv plur. *zäpūd*; *búza* = tör. *budaj* stb.***

Idővel számos más szó is átment ezen szók analogiájába:

1. Sok *a*, *o* és *e* végű idegen szó; pl. szlov. *kuhija*: *konyha*

* Nyelvtanaink (s velük legújabbán Hunf. P. Nyelvtud. és nytan. 15, 16. Egy. Phil. Közl. IX:10) egyszerűen tény gyanánt árulják, hogy «az *a*, *e* vég-hangzók ékjelet kapnak» (mint a MNyRendsz. kifejezi), s hogy mi volna ennek az oka. azt kérdezni nem is jut eszükbe! — Szilasi pedig (nem említve, hogy Nyr. XI:304 helytelenül terjeszti ki a szabályt «minden rövid magánhangzón végződő magyar szóra», v. ö. *régi-nek*, *kocsi-t*, *kapu-k*, és a barkó tájszólásban: «*Palcsanak*, *Botoval*, *Gyurcsot*, *Marcson*, stb.» Vadn: Ny. hangolv. 71 e h. *Palcsó*- stb.) Nyr. XI:65. nagyon is elégtelen okokkal bizongatja, hogy valaha **fa-ból*, **elme-ből* alakok léteztek. Ha léteztek volna, megmaradtak volna. mert nem álltak elszigetelve, v. ö. *Tosunec*, *Oundunec* stb. Anon. és *népeké-nek* stb. EhrC.

** A *hála* olyan rég meghonosult szó, hogy még az *á* végű nominativusokhoz csatlakozott s *hála* lett belőle. Ez a szó kivételkép meg is tartotta hosszú hangját ebben az emphatikus fölkiáltásban: *hála légyen*, *hála istennek*, s ennek a hatása alatt más alakokban is, főleg összetételekben: *hála-adó*, *hála-adás* (így még Aranyánál Keveh. 39); «a tisztelet és *hála* adóját» Lovász Nyelvúj. 16. — Népnyelvi közlemények közt találjuk a *Köre* helynevet, mely csak nem rég rövidülhetett a *Kő-ré(v)*-ből. l. Nyr. X: 236.

*** Így lett újabb időben *André*-ből (tótul ma is *Ondrej*)* *Endré*, s ebből *Endre* és *Endrő*. — Néhány codexünk ezt a nominativust is használja: *annya*, *ennye* (v. *annya*, *ennye?*), acc. *annýjat*, *ennýjet* (v. ö. az osztjákban az ilyen tőket: *χanda*, dat. *χandeja*). Eredetileg **annýj*, **ennýj*.

konyhá-t; ószlov. *nosilo: nyoszolya, nyoszolyá-t*; olasz *palia: pálya, pályá-t*; *fighe: füge, jügé-t* stb. stb.

2. Sok *ó, ö* végű szó, miután ragtalan alakjokban a véghangot *a, e*-re változtatták (magyarozatát l. Nyr. XII:301. s fönt a hangtanban, 85. és 89. ll.). Példák:

fekető (és *feketű* WinkC., NádC.): *fekete*,* *szülő: szüle, lengő: lenge* stb. stb.; *szökcső, szöcskő: szökcsé, szöcske; hegedő: hegedé* Tsz.; *kesztyű: keszte* u. o.; *czipő: czipe* Nyr. V:571; „*Meztegyewre jewnek*“ LevT. I:127, *Mesztegyönyön*, *Biró: Angy. Szöv. 108: ma Mesztegyére, Mesztegyén, Mesztegye; Ithebew 1411: ma Ittebe; Szömörő* (rim: mező) Thaly: Adal. II:47: *Szemere*;** — *mo* (olv. *mó*) VitkC. 104, TelC. 295, LevT. I:10, Göcsejben még *ma is mó* Nyr. II:473 (és *mua* I:417): *ma* (mah *WeszpC. 106* stb.); **fő: fa?* (v. ö. *főa, foa, fua* Hetés vidéken Nyr. II:44, 467, és finn *puu*, mint *hó: finn kuu*) s innen is *Sz. Mihály ha* stb. egyes CC.); *tő: Kálista*, bakonyi tónév Nyr. I:94. *Kereklófétá, Paptá, Kányatá, Ecsetá* stb. vizallások nevei III:47; *mekkorú* (v. ö. *mikorú* RMK. III:433 stb.): *mekkora: egy forint árú: -ára; dió: dia* Tsz. (v. ö. *gyabukur?* 1276. Nyr. VII:318); *bogyó: bugya; vázsó: vázsa* Nyr. XIII:256; *penető: penete* Kriza; *pörgető: pörgete* Nyr. II:93; *szuszogó: szuszoga* (? „*galuska árpalisztból*“) IV:43; *bugyogó: bugyoga* Tsz.; *hágcsó, háskó: háska* Nyr. II:372; *konkoly, konkó: konka* I:380.

Némely szónak csak egy-egy ragos vagy képzős alakjában van *á, é*-je *ó, ö* helyett; így:

bíró: videknek bíraia, BécsiC. Baruch 6:13; *bírátt, bírák* Révai 248. szerint „*magis usitata*“, mint *bírót, bírók*; a legidősebb táblabírára Jók. Rab Ráby I:145, *bírául* fölhinii III:29; — *méltó: méltabban* Tel: Ev. I:64 stb., *méltán; apró: apránként; idő: idén* (v. ö. *idei*), *idétlen, idéz* (*időz* Fal.); *tető: tetéz; tetés, tetésen* Nyr. XIV:43.

Mintthogy ezek mind isolált alakok, talán inkább azt kellene hinnünk, hogy *á, é*-jükben az eredetibb hangot őrizték meg, mely a többi alakban *ó, ö*-re vált? — V. ö. még *dísznait, ajtája* Nyr. I:378 (Csallóköz), *adája, kendéje, kürtéje* (csángó alakok) IX:481.

3. Némely *l, ly* végű szók, melyek az *l*-nek szokott elhanyagolása folytán magánhangzó-végüeknek látszanak s aztán átmeneknek az *a e* végüek analogiájába.*** Ilyenek:

* Lehet, hogy emez nem *fekető*-ből lett, hanem mind a kettő ebből: **feketé* (v. ö. *Endrő* az előbbi jegyzetben).

** U. o. «*szömörői mezőn*». Lehet, hogy az újabb *szemerei, mesztegyei, ittebei* ejtés előmozdította az új nominativus fejlődését is.

*** Néha más magánhangzó kerül a szó végére az *l, ly* hang elenyészése után: *szapuly: szapu* (l. Mészáros: Népn. 65); *kátyol: kátyó, kátyu; messzely, messzöl: messz* (Dunán túl); rum. *kopil: kópé, góbé* (? l. NyK. XII:104); *gurdaly* (*gurdaj*); *gurdély* (olv. *gurdáj*); *gurdé* CzF. stb. stb. — Az ilyenek aztán megfordítva néha *l*-hangú analogiás képzéseket okoznak: p. *pöngő; pöngölös bankó* (Balaton vid.); *csipő: csipőle* Nyr. III:182; *Lendva: Lendválnon; soká: sokálig* Göcs. Budenz-Album 163.

hangyál: *hangya* (ered. **zandala*, I. Nyr. XI:193); *körtvély*: *körtve* (Körtüles Nyr. II:94); *sörtvély* (? v. ö. *sörtvélyes* II:377): *serte*; *esztergály*: *eszterga*; *hérály* II:477 (?): *hara*; *harkály*: *harka* IV:181; *seregély*: *serége* Kriza; *kanál*: *kana* VIII:568; *csanál*: *csona* IV:425; *muskotály*: *mucskota* VI:180; *juh-hodály*: *juhoda* (? Nép); *ispitály*: *ispita*, *ispítás* (Kreszn., így ma is Dunán túl); *estvél*: *estve*; **Vég-mál*: *Végma* (szőlőhegy a Balatonnál, rév-fülöpi határ keleti végén); **Völgy-mál*: *Vögyma* (völgy neve Győr m. Ecs határában); — *bandsal*: *bandsa*; *sandal*: *sanda*; *kesely*: *kese* (Nép); *csempely*: *csempe*; *keczel*: *kecze* (? v. ö. Nyr. XII:194); *-fal(u)*: *-fa* számos helységnévben. („Nagy szákat hoznak“ azaz szálakat, szálfákat; Veszprémben hallottam. „Jaj de szépen maséroznak a halák“ azaz halálok, egy palócz balladában, I. Pap: Palócz Népk.) — Budenz más *a*, *e* végű névszók is ilyen *l*-végüekből rövidülteknek sejt (UgAlakt. 217).

4. A *tereh* szó, néma lévén a *h*, némely nyelvjárásban így ragozódik: *tere*, *terét*, *terének* stb. Ugyanez történt általánosan s már régebben az *Imre* névvel, mely azelőtt *Imreh* volt (v. ö. tót *Imrich*, ném. *Emerich*, s még Tinódinál *Imrchet* 147, *Imröhöt* 136, 146, *Imrehhel* 286. — nem *Imréhet*, mint Szilády írja, — ma *Imrét*, *Imrével*). Hasonlókép bánik az ÉrdyC. a *cseh* szóval is, mert így ragozza: *chew*, *chewk* 398b.*

5. Végre vannak egyes szók, melyekben az *-a*, *-e* (*á*-, *é*-) úgy jutott a tőhöz, hogy eleinte a harmadik személy jele volt, de később ezen értéke elhomályosult, pl. *arcz*: *arcza*, *orcza*; *pof*: *pofa* stb. (I. a Szótók bevezetését).

Góré, *kordé* stb. azért nem követték az itt tárgyaltak analogiáját, mert mélyhanguak.

Az ide tartozó névszók nemcsak a ragtalan alakban rövidítik véghangjukat, hanem némely ragok és képzők előtt is:

a) Mindig rövid a véghang legújabb keltű ragjaink és képzőink előtt: *-kor*, *-ként*, *-kép*, *-ség*: *órákor*, *büszkeség* stb.; mert mikor ezek ragokká, ill. képzővé váltak, a ragtalan alak vége már megrövidült.**

* A fontiekhez hasonló esetek más magánhangzókkal: **faggyuh*, **szomjuh*; *faggyu*, *szomju*; tót *rarah*: *ráró*?; ném. *pfannkoch*, az 1592-ki Cisióban még acc. *pánkocht*, ma *pánkó*. V. ö. még *dühvel* Ar: Arist. II:355. e h. *dühhel*, mintha csak *dü* volna a tő.

** V. ö. hogy az említett három rag ma sem illeszkedik, a mi főleg a *kor*-nál föltűnő. (Különben találunk mégis néhol hosszú *á*-, *é*-t e rag előtt: kilenez *órákorig* Kár. Bibl. III:30, *idejékor* MA: Bibl. I:241b, igéje *hallgatásá-kort* Kules: Ev. 37, sőt még Tud. Gyűjt. 1829. V:17 jegyz.; „a nyújtáshoz szokott nyelvéüektől *nappákor*-t is hallhatni.“) A *-ség* képzőre nézve v. ö., hogy

b) Mindig rövid a véghang a melléknévképző *-i* előtt: *budai, órai, szentendrei* stb.; csak néhány egytagú szóban ingadozik vidékek szerint, mert itt a rövidítő törekvésnek útjában áll a hangsúly: *fa — fai és fái, ma — mai és mái* (igy a Duna mellékén, Dunán túl, Szilágyságban, *mái* Pázm., *fái* Kreszn.), *ha — hái-bái* SzD. (*hai-bai* Kassai J. Szókönyv I:434, II:329), de csak *néhái!** A *buda-i, óra-i* rövidülését úgy látszik a két magánhangzó összekerülésének tulajdoníthatjuk; hiszen még az *ó, ő* is meg-rövidül az *-i* képző előtt: *erdei, makai*** . Néha a magánhangzóval kezdődő ragok előtt is rövidül az *á, é*, noha ezek legtöbb nyelv-járásunkban s így rendszeren az írói nyelvben is a többi ragos alakok analogiáját követik.***

Néha az elrövidült *a, e* egészen el is vész. Ez is leggyakrabban az *i* képző előtt történik: *dáljai* h. *dálji* kétszer LevT. II:262; *baktiak, Nyír-Bakta* lakói Szabolesban; *Vajai* gróf *Vay*, és *Felsőbátikai Bátky* család (*Bátki Tercsi Tóth* Edénél a Falu Rosszában is). †

a XV. században még használták az önálló *magasságó, tarkaságú* féle mellékneveket, melyekben a *-ság, ség*-et mint külön szót ép úgy kiéreztek még, mint mi p. a *másnemű, soknemű* melléknevekből a *nem* főnevet. Érdekes, hogy a szintén elég újkeltű *-né* képző (= ném. *-in*) előtt megmaradt a hosszú hang: *Blaháné, Szenténé* stb.

* *Elméji* inség? Mikes: Lev. 1. kiad. 111.

** Még az *erdeje, hintaja* mássáival is találkozunk néha itt; p. *pincze: pinczeje* Balaton vid., *pöngöje* (a késnek) Nyr. II:513, *marhaját, csizmaját* I:378, *icceje* XII:427, *csirkeje* II:557, *mesgyején* (rímiben) Ábrányi Don Juan II. én. (v. ö. még *beleje, melleje, alajja* stb.)

*** Az irod. nyelv leginkább a harmadik személyű alakokban rövidítgeti: *végeig, napjaiig* (*máig* v. *maig*); *házaért, bűncért* (de *hazáért, békéért*); *rezé-reül, családjául*. Czuczor I:161 (igy *próbaul* u. o. 160, de ez szokatlan, v. ö. *például*); — így még *apjaé* v. *apjáé*, de csak *apáé* stb. — Szvorényi nyt. 117. §. 3, jegyz. azt mondja: „Az *é, ért, ig, ül* ragok előtt rövid is maradhat [az *a, e*]: *almáé* v. *almaé, elméért* v. *elmeért, zárdáig* v. *zárdaiig, például* v. *példaül, mesgyéül* v. *mesgyeül*“. Ez úgy látszik csak a palócságban ilyen divatos. V. ö. még: *ümagairt*? Sylvesternél hexameterben RMK. II:138. A székelyeknél s csángóknál hallhatók ilyen kicsinyítők is: *akkoracska* Nyr. V:221, *facska, ruhaicska, jobbacskában* (emebben a fokképző előtt) IX:452.

† V. ö. még *nyiregyház(a)i, szentmihályhav(a)i, június 13-ik(a)i* stb., melyekben azonban a nyelvérték a szintén képzelhető személyragtalan alakból indul ki, l. Nyr. IX:369. „Ráskai Lea nyulakszigeti apáca“ Könyvkiáll. Emlék 1882. 23.

Így mai irodalmi nyelvünkben *könnyelmű* e h. *könnyüelméjü*, mint már az 1592-ki Cisioban F3: okosakat és jó elműeket szül ez világra.*

Fekete: *feketül, fekettt*; *sánta*: *sántul, sánttt* stb., ezekben régi szabály az *a, e* eltünése. Föltünőbb *feketődik*, de ez a gyakori *-odik, -edik, -ödik* analogiájára alakult.** Még föltünőbb (az analogia továbbhatolásából magyarázható) *fekellik*: nigrescit, Versegly: Anal. I:421, Vitk. Munk. II:38, 86, III:46, Bajza: Munk. II:93.

A népnyelvben ilyen kicsinyítők is hallhatók: *ekkorka, akkorka* e h. *ekkoraka, akkoraka*; így Aranyánál Arist. III:52: „*Ekkorka* gyermekem. — *Mekkoraka*?” és II:161: *akkorka*. V. ö. *cziczka* NépkGy. II:49 (így is *cziczuka*).***

Ide tartoznak még a rokonsági elnevezések (kivált *apa, atya, anya, bátya, néne, ücse*†), a mennyiben harmadik személyekben eltűnik a véghang: *ap-ja, nén-jök* stb. Nem lehetetlen, hogy itt újabb rövidüléssel van dolgunk, talán azért, hogy ezen alakok is kértagnak legyenek, mint a többi alak, kivéve a többes második személyt, mely azonban ritkább használatú. Tekintetbe lehetne venni még egyes *ó, ő* végű tőknek hasonló összerántását: *ajtaja, disznaja* h. *ajta, diszna* (v. ö. a csakugyan kimutatható *atyája, atyjuk* alakokat, l. NySz.). De legvalószínűbb tán mégis az a magyarázat (melyet Nyr. V:482. adtam, s melyet Budenz is elfogadott MUGSz. az *anya* cikkben), hogy e szónak *-a, e* véghangjában kicsinyítő képző lappang. Az első személyben kegyeletből, a másodikban udvariasságból a kicsi-

* V. ö. most a római olyan tagú s *kelmű* mint ősei Shak. II:21. „Így voltam *estvig*“ Vitk. Munk. II:100 e h. *estveig*.

** Lehet hogy **feketődik* volt s utóbb a **heverődik*: *heverődik*-félék analogiájára rövidült.

*** Furesa rövidítés ez is: „ezeket mondom, mind elbeszélte *igről igre*“ Népk. II:377 e h. *igéről igére*. A nominativusban rövidült: *palánt* Tsz. (*palántot* Nyr. V:85).

† A *hüg*-ot a köznyelv így ragozza végig: *hugom, hugod, huga* stb., de Csallóközben, Mátyszöldén: *hugám, hugád, hugája*. Tehát — ha e szót egyáltalán úgy ragozták azelőtt, mint amazok — itt utólag kiegyenlítődték az alakok. De v. ö. már a régi nyelvben: „*atyadat, amiadat, ósódet, batyadat, hugodat, nenedet*“ Magyarai Orsz. roml. 25. Szintügy *ipam, ipad, ipa*, de néhol „*ipám, ipád, ipája* v. *ipja*“ CzF. Továbbá *napam, napad, napa* v. *napja*, melynek CzF. szerint épen a harmadik személyét mondják néhol így: *napája!* A főtebbiekhez csatlakozott a *koma* is, melynek harmadik személye *komája* v. *komja*, l. CzF.

nyítés kapott föl, míg, ha harmadik személy apját, anyját emlegették, semmi ok sem volt ilyen figyelemre.

Ezen magyarázat szerint, ha több apáról van szó, ezt a ragozást várhatnók: *apáim, apáid, apjai* stb. Minthogy azonban ezek az alakok sokkal ritkábban fordulnak elő, nem csoda, hogy itt minden személy ingadozik: *nénjei* v. *nénéi, bátyjai* v. *bátyái, öcsesei* v. *öcséi* Szvor. 122. §. V. ö. Vinnéjék ötet a két *nennie*höz DebrC. 186, *neñney* NádC. 459, *nénnyeit* Haller III:36; *battyai* TihC. 304; *anyaythok* (*anyáitok*) ErsC.

Még ritkábbak a személyragtalan alakok s azért szintúgy ingadoznak; pl. „Elválasztatik a *nene* az ő nyennetől“ TelC. 266. „Egy *néennek* öcscséhez kérő szava“. „Öcscsének a *nén* vissz'üzenteti“ Vitk: Munk. I:41. „Az Istenért, öreg *ap!*“ Dug. Szerecs. 168. A szokott alak *apa* stb., viszont rendszeren csak *húg* és *öcs* (v. ö. „*nénéc, hugak*“ Com. Jan. 119); — „Az édes atyac, anyac, nyenec, *batyok*, rokonságok . . .“ Born. Préd. 72b, (Mátyás F. szót.) — *Anyúl, apúl* többnyire így, de néha *anyául* is, pl. NagyszC. 90, s kivált mai irodalmi nyelvünkben.

E) A hangrövidítő névszótök.

Kéz: kezet; fondl: fonulat. Sok ilyen főnevünk van, melynek nominativusában a végső mássalhangzót hosszú magánhangzó előzi meg, s kötőhangzós alakjaikban a hosszú hangzó helyett rövidet tüntetnek fel.

Összehasonlító nyelvészeink azelőtt a rövid hangot tartották eredetibbnek s azt hitték, hogy ez idővel megnyúlt a nominativusban. (Így Riedl: Magy. Gramm. 45. 56. stb. Donner: Gegenseitige Verwandtschaft d. f.-ugr. Spr. 25. Szilasi Nyr. XI. 66—68. Munkácsi uo. 196—7.) Minthogy látták, hogy a *ló, kő*-féle főnevek tárgyesete (*lovat, követ*) sokkal tisztábban föltünteteti az eredeti tőt, mintsem alanyesetök: azt hitték, hogy újabb fejlődés eredményei minden névszó nominativusában az accusativusbeli tőalaktól való összes eltérések (v. ö. Szilasi, Nyr. XI. 63).

Hogy azonban a hosszú s a rövid hang közül az előbbi eredetibb, arra egynél több bizonyítékunk van.

1. Először is azt látjuk az alább idézendő adatokból, hogy az utolsó két-három században sok szó megrövidítette a tárgy esetben s a többes számban hosszú magánhangzóját, pl. azelőtt *pohárok, számarok*, ma *poharak, számarak* stb. Igaz, hogy ez az okadat legkevesebbet nyomi, mert ezek a hasonló régibb névszók analógiáját követték.

2. Nyelvünkben ok nélkül nem szoktak megnyúlni a magánhangzók. A nyújtás többnyire pótló nyújtás valamely elenyésző szomszéd hang pótlására. Már arra nem sok biztos példánk van, hogy a hangsúly következtében nyúlik meg egy-egy magánhangzó. Erre pedig a szóban forgó névszók közül legfőlebb az egytaguakra nézve hivatkozhatnánk, hogy pl. *kéz*, *fél*, *ég* a hangsúly hatása folytán keletkeztek ezekből: **kez*, **fel*, **eg*. De sokkal nagyobb számmal vannak hangrövidítő névszavaink között a kéttaguak, minők *fonál*, *nehéz*, *kevés*, s itt, a teljesen súlytalan második szótagban, már semmikép sem hihetjük, hogy nyújtás történt volna s hogy a nominativus azelőtt *fonal*, *nehez*, *keves*-nek hangzott volna.

3. Az ide tartozó szavak közül azok is, melyeknek rövid hangjuk már régibb (mintsem az említett *pohár-féléké*), egyes régi nyelvemlékeinkben még hosszú hangzót mutatnak a többesben, vagy a személyragok előtt s más efféle alakokban. Példák (többnyire a NySzótárból, — azonban meg kell engednünk, hogy ezeknek bizonyító ereje még nem kétségtelen):

kéz: *keezes* ÉrdyC. *kezes* Melius; — *ég*: *egget* Heltai, Bornemisza, Kalend. 1582. Fv. 4. *egéken* Heltai; az *eegeknek égei* Kár: Bibl. I:311. jó *egű* hely Helt: Krón. 3. — *egér*: *egeerek* SándC.6. *éghéret*? Alvinczy Hin. — *fél*: *ffeelee* ÉrdyC. 556b. *hírnevet*, *hires néves* Heltai (MNY. V:397). — *hét*: *heetes* LányiC. — *nyár*: *nyárat* Cisio; — *sár*: *saaraba* [e h. sarába] FestC. 404. — *lélek*: *leelkók*, és *négy*: *neegyed* ÉrdyC. (NyK. XV:56).

4. Egyesekre nézve már az ugor alapnyelvben hosszú hangot bizonyítanak a rokon nyelvekben maig föntartott alakok. Pl.

kéz: osztyák *két*, vogul *kät*, lapp *kiet*, *giet*; — *fél*: cseremisiz *päle*, osztyák *pälek*, vogul *päl*; — *tél*: vogul *täl*; — *hét*: vogul *sät*, finn *seitsemä* stb. — *jég*: vogul *jänk*; — *lé(v)*: vogul *läm*, finn *liemi* stb. — *ér*: osztyák *lär*, vogul *tär*; — *vér*: vogul *vür*.

Mindezekből joggal következtethetjük, hogy nemcsak a *pohár-féle* újabb esetekben, hanem a *kéz-féle* régiekben is a hosszú hang az eredetibb s ez rövidült meg egyes nyelvtani alakokban.

a) A hangrövidítő alakok.

Mielőtt felsoroljuk a hangrövidítő névszókat, állapítsuk meg azokat a nyelvtani alakokat, melyekben a többeli magánhangzó meg szokott rövidülni.

Ilyen alak 1. a tárgyeset: *kezet*, *madarat*;

2. a többes szám: *kezek, madarak*;
3. az összes személyragos alakok: *kezem, kezed, keze; madarunk, madaratok, madarok*;
- * 4. az *-s* és *-tlan, -tlen* képzős melléknévek: *kezes, madaras; kezetlen, feletlen; leves* stb.
5. az *-l* és *-z* képzős igék: *kezel, felez, szamaraz, szelel, telel, nyaral* (*-ász, -ész: madarász, egerész*);
6. melléknévekből alkotott igék *-od(ik), -ül, -ít, -all, -ell* képzőkkel: *nehézédik, kevesédik; nehezül, nehezít; kevesell, nehezell*;
7. melléknévek középfokában: *kevesebb, nehezebb*;
8. sorszámnevekben: *hetedik, negyedik; kevesed magammal*.

9. az *-ú, -ű* melléknévképző előtt: *kezü, belü, nyelü, levelü*;

10. a melléknévekből s számnevekből való *-n, (an, en)* ragos mód és állapothatározókban (kivéve *négyen*), továbbá a számnevek és főnevek *-nként*-ragos alakjában; pl. *nehezen, kevesen, heten*; — *hetenként* (de *négyenként*), *levlenként, poharanként* stb.

Ellenben hosszú hanggal ejtjük a tót a hely- és időhatározó *-n* (*ou, en, ön*) rag előtt: *levlen, kötelen, nyáron, télen* stb. — *hétén, kevesén* (v. ö. *heten, kevesen*). Csak az irodalomban találunk néha-néha rövidhangú alakokat, de inkább csak versben, rímbe; pl. „az egyik *felen*“ Kaz: Munk. I.120 (prózában); a *teren* Ar: Haml. 18. Ar: Arist. II.6. *szamaron* u. o. 209. „egy új *ercu*“ Tóth K: Költ. 129 (rímbe); „egy alkonysúgaron leszáll“ Szász: Műford. 7. *ösvényen* Shak. XII.108.

Csak egy ilyen kifejezés látszik Erdélyben rég megállapodottnak, t. i. *nevén* ezekben: *jó neven, rossz neven, elég neven, panasz neven venni* stb. A NySz. (a *Név* szólásai közt) 1620-tól kezdve (Cato distichonjaiból, „Liber Elegantissimus“) idézi rövid hangzóval, még pedig erdélyi forrásokból. Így írja pl. újabban is az erdélyi Brassai: *rossz neven*, SzépirFigy. I.290. 291. — De ezek a kifejezések eredetileg talán személyragosak voltak: *jó(nak) nevén, panasz nevén venni* stb. Erre mutat Komjáthinak következő helye (SzPál 14): „Ez en keuees elsyw ayandekomoth vegye io neuuen“.

Hogyha nyelvemlékeinkben ilyen alakokat találunk: *egén, kezén, madaron, nyaron, telén*, akkor a mai *égén, kézén*-félék hosszú hangját eléggé megmagyarázná a többi helyhatározó ala-

kok analogiája: *égre, égben, kéznél* stb. (a hogy Szilasi magyarázta Nyr. XI.65.) De nincs szükségünk e magyarázatra, hisz nincs mit magyaráznunk, mert nyelvelméinkben sehol sem találunk *egžen*-féle alakokat s a mióta csak megjelölték pontosan a hangzók hosszúságát, azóta mindig így irták: *égen, télen, nyáron* stb. S ámbár codexeink csak hébe-hóba jelölik a hosszúságot, mégis már belőlük is ki lehetne mutatni ez alakokat; v. ö. *eegen* HorvC. 198.

Egyelőre annak sem mondhatjuk meg az okát, miért rövidült meg a magánhangzó épen a tárgysetben s a többi fönt elsorolt alakban. De még bajosabb azt a különösséget megmagyarázni, hogy az *-an, -en* rag előtt megrövidül a többeli hangzó, holott az *-on, -én, -ön* rag előtt nem rövidül meg. Még érdekesebb ez a jelenség, ha meggondoljuk, hogy ez a két nyelvtani alak valaha azonos volt, illetőleg még codexeinkben is rendesen egyenlő (l. alább a névragozást). Lehet, hogy a *szekéren, szekérig* alakok a szintén helyhatározó *szekérben, szekérré* stb. hatása alatt őrizték meg mindig a hosszú magánhangzót, ellenben a *nehezen, kevesen* alakok a *nehezebben* és *kevesek* analógiájára rövidültek.

Érdekes, hogy mindig együtt jár a nyílt kötőhangzó s a tőhangzónak rövidülése — legalább mióta pontosabban irt nyelvelmékekben vizsgálhatjuk. A hosszuhangú tő zárt, a rövidhangú nyílt kötőhangzóval jár (mint már Vadnai Rudolf is megjegyezte: Nyelvünk Hangolvadásáról 78). Példák: *hétén — heten* (nem *héten*, sem *hetén*); *kevésén — kevesen*; *kosáronként — kosuranként*; *sugárok — sugarak*; *sugáros — sugaras*; *sugároz — sugaraz*; *kandósz — kanalaz* stb. stb.

Némely alakokban a hosszuhangú tő — de csakis ez — kötőhangzó nélkül veszi föl a ragot vagy képzőt, míg a rövidhangúnak nyílt kötőhangzója van itt is: t. i. a tárgysetben, a *-tok* személyrag (ezt már Révai is említi, Gramm. 466), a több birtokot jelentő személyragok, s a fosztó képző előtt. Példák: *sugár-t — sugarat*; *sugár-tok — sugaratok*; *sugár-i(d)* stb.) v. *sugár-jai(d)* — *sugarai(d)* stb.), *sugár-talan — sugaratlan* stb.*

* Így *bogár-ka — bugaraka* Nyr. I.44. De előkerül *madarka* is. — Kivételes alakok pl., s azért kétesek is: *számárot* Mikes 57. lev. *pohárac* Com: Jan. 111. Rímben fordul elő: *nyárat*, e h. *nyárt*, NépkGy. III.238.

Nem rövidül a magánhangzó az *-ig* és *-ért* ragok előtt: *nyárig, középig, madárért, félért*.*

Szintén hosszú marad a többeli hangzó a birtoknévképző *-é* s a vele azonos melléknévképző *-i* előtt: *madaré, bogaré; útféli, éjféli, téli, nyári, égi-háború* stb. — Mégis van *heti, béli* mellett *heti, beli*, sőt az utóbbiak ma járatosabbak. Továbbá: *leveli béka*.

b) Az *á, é-t* rövidítő (*a, e* hangú) tök.

A többeli hangrövidítésnek legtöbbször az *á* és *é* vannak alávetve, ámbár nem minden *á, é* hangú főnév hangrövidítő, pl. *vár, pár, ház* nem rövidülnek (a *ház* csak ezekben a határozó alakokban: *hazól, haza*). — A kéttagúakra nézve érdekes az a megszorítás, hogy csak olyanok rövidítik meg a második szótag hangzóját, melyeknek első tagja rövid; pl. *madár: madarak, nehéz: nehezebb* stb., ellenben *trágár: trágárok, czégér: czégérek* (sőt *boglár: boglárok, kalmár: kalmárok* stb., a melyekben a posztívó által hosszú az első tag).

Meg kell azonban engednünk, hogy a rövid előtaguak sem rövidítik meg valamennyien a hosszú utótagot, pl. *vezér: vezérek, határ: határok* stb. E szerint meglehetősen korlátolt a hangrövidítő szóknak száma, úgy, hogy valamennyit felsorolhatjuk (ha talán kifelejtjük is egyiket másikat), de még ezeknek is jó része — mint fogjuk látni — csak újabban került a szótóknak ebbe az osztályába.

Csoportosítani legcélszerűbben úgy lehet őket, hogy előbb az egytaguakat, aztán a kéttaguakat állítjuk össze (háromtaguak egyáltalán nincsenek), e két osztályon belül pedig a rokonhangzásuakat, illetőleg hasonló végzetűeket állítjuk össze kisebb csoportokba. Minthogy legtöbb az *-ár, -ér* s *-ál, -él* végű, ezekkel kezdjük a felsorolást, s minden kisebb csoportnak élére azokat állítjuk, melyek legrégiebbek, s úgy térünk át azokra, melyek újabban követték amazok analógiáját. Még csak azt az általános megjegyzést bocsátjuk előre, hogy melléknévet nagyon keveset találunk itt, a köznyelvben mindössze kettőt:

* Csak versben találkozunk kivételkép ilyenekkel: «Te meg világot gyujtasz mécsbelért?» A1: Arist. II.61. «A kandallónál éjfelig a hosszú est búban telik.» Gyulai: Romhányi 4:1.

kevés, nehéz, (*fél* nem csak melléknév, hanem főnév is, és nincs is középfoka s módhatározó esete, mely *felebb* vagy *felen* lehetne); dunántúli nyelvjárásokban még *kövér* és *fehér* tartozik ide.

1. Egytaguak:

a) *-ár, -ér* végűek: *nyár, sár; ér, dér, tér*.

Nyár: *nyarat*, de *nyárt* is; így Soprony megyében (Nyr. II:562. VI:158), a székelységben (Krizsa 415) s egyebütt (*nyárat* Cisio F^r) — Többes *nyarak*, de Háromszékben *nyárok* (MNY. VI:238). — Személyraggal *nyaram, nyarunk* stb. De így is: „Nagy télnek nagy *nyára*, nagy essőnek nagy sárja szokott lönni“ (Nyr. IV:275). „Van szeretőm kettő, három, vígan töltöm telem, *nyárom*“ (Népkgy. II:162). — *Nyaryl* h. *nyáral* PPB. szótárában; így ma is Dunán túl (Kresznerics) és Háromszékben: „*nyárolni* mellett *nyaralni*“ MNY. VI:238. — *Nyáratszaka* KBécs 1652. 46. rendszeren *nyaratszaka*.

Sár: *sarat, sara*, de maiglan állandó hosszú hanggal: *sáros, sároz*. A régibb nyelvben amazok is hosszuhanguak: *sart* MünchC. VirgC. (olvasd: *sárt*), *saart* CornC. DomC. *saarth* WinklC. 305., 306. *sárt* Decsi, Matkó stb. Többese: *sarok uagunk* (sárok vagyunk) TihC. *sárok* Pázm. Személyraggal: *sára* Matkó, Rimai; *saara* FestC. 404. *sarya* JordC., ErsC. — Ma is: *sárt* Nyr. II:562. *sárja* IV:275.

Az ide tartozó magashanguak közül bizonyára *ér* a legrégebb hangrövidítő: *eret* JordC. *erek* CornC. (holott e két codex a hosszúságot gyakran megjelöli); *ereid* Zrinyi. De *érék* PeerC. ? — NB. a *bakonyért*, Jókai: Vadon Vir. 167. azaz bakonyi csermelyt.

Dér: *deret, deres*. „A pokol *derével* meghervaszt“ Pázm.

Tér: *teret, tere* úgy látszik csak a XIX. században, valószínűleg a *terül, terjed* igékből vannak kiokoskodva. „*Teres* nagy kör“ Vör: Tündérvölgy 162. vsz. *Teren* Ar: Haml. 18. Ar. Arist. II:6. — De v. ö. „a Léna *térén*“ Kaz: Munk. VI:78 „Nincs már a mórnak menekülni *tére*“ Greguss Gy. Luziád. 33. „Az ismert erdők, bérczek, *térek*“ Gyulai Költ: 300.

b) *-él* végűek (csupa magashangú): *fél, bél, szél, nyél, dél*.

Fél: *felől, felé, fele, feleim, feleség* már a codexektől kezdve (v. ö. *keth feleen* és *hasonffeleeth* ErdyC.), ép így *feles, feletlen* (páros, páratlan), de *félre*. Azonban a tárgyeset a XVI. században még *félt*, pl. *beuezen monno felt* VirgC. 15. *két félt* az vér befogta (a két pártot) RMK. VI:171. De *felé* helyett is egyszer *ffelee* van az ErdyC.-ben 556b.

Bél: *belől, belé; belek, belei; belem* Shak. XIV:103. *belemöt* Nyr. III:554. *beledbe* IV:228. (mind a kettő Udvarhely megyéből); *belü, -béli* és *-béli*. *Belső* **belölső*-ből rövidítve, *belföld* a *külföld* analogiájára. — Ellenben állandó hosszú hanggal van *bélés, bélél* (mint *sáros, saróz*). A tárgyeset s a személyragos alakok mind nyelvemlékeinkben, mind mai nyelvjárásaink nagyobb részében megtartják a hosszú hangot: *bélt* Heltai, Thaly: VE. II:51. Hall. HHist. III:249. *kenyerbeelt* DöbrC. *tányérbélt* (napraforgót, Nép); *beelők* SándC. *béley* Beythe; *bély* Melius stb. *bélim* MA. Zsolt. 54. az állatoknak *bélt* Hall. HHist. III:249.

Szél: *szelet, szelek, szele, szeles, szelel*. *Sceel* PeerC. *zeel* ErsC. *zelek* CornC. DomC. *szelet* Helt. De mind a KeszthC., mind a KulcsC.

egymás mellett alkalmazza a kétféle alakot: „El változtataa az *felzeleth* ees hoza w ereyewel al *zeelth*“ (77. zsolt. 26). Zvonaricsnál személyragos alak is van hosszú hangzóval: az tudomannac minden *szélivel*; ellenben Pázmánynál: minden tudományok *szelétül*. (NySz.)

Nyel: *nyelet, nyele, nyelestül, nyelü*.

Dél: *delet* harangoznak, *delel*. Csak a XVIII. század vége óta mutathatjuk ki e rövidült alakokat (*delel* Dugonics Gyöngyösi-kiadásában), ámbár a *délest*-ből talán már előbb lett *dellest*, *delyest*. De v. ö. *deelt* DöbrC. 86. *délöl*, *délel* NySz. *délye* Czegl., Martonf. *Dellezni*: ebédet enni SzD. — Ha régebben rövidítette volna hangzóját, akkor nem is *delet* volna tárgyese, hanem *délet*, mert nem nyílt *é*-je volt, mint az eddigieknek, hanem zárt *é* je; ezt bizonyítja Sylvester s az *t*-zó nyelvjárások *dül* alakja.

c) *én* végű csak egy van egytagú: *szén*, *szenet*, *szenes* — általában így. *Zenet* CornC. 268. (tehát nem *szént*); *szenecc* Szék: Zsolt.

d) Sziszegős-végűek: *kéz*, *réz*, *ész*, *mész*, *vész*, *lécz*?

Kéz: *kezet*, *keze(m stb.)*, *kezes*, *kezü*, *kezel* — általában. (Kivételes rövidülés: *keszkenő* = *kéz-kenő*, *kesztyű* = **kéz-tevő*.)

Réz: *rezet*, *reze*, *rezes*, *rezel* — tudunkra szintén általános; csak Háromszékben mondják *reze* h. ezt is *rézze* MNy. VI:219.

Ész (*ész* nélkül, *észre-vész*): *eszet*, *eszek* (ez persze nagyon ritka), *esze*, *eszünk* stb. *eszés*, *-eszü*, *kieszél*, *eszelés*. — *Ezeth* Komj. SzPál. 319. Heltai, Czeglédi stb. (ez'öt GuaryC. a zárt kötőhangzó útmutatása szerint talán így olvasandó: *észöl*): *eszet* Bessenyei (Beóthy Széppróz. II:322), Révai: Gramm. 226. Ar: Haml. 14. Ar: Arist. I:11. A költeményes *eszek* Dug: Szerecs. I:IV. l. — *Esztelen* már nyelvemlékeinkből sem mutatható ki hosszú *é*-vel; ez valaha bizonyára *eszetlen* volt s ebből az *esztelen* alak úgy keletkezett, mint *szüntelen*, *untalan* e h. *szünetlen*, *unatlan* (egyébiránt párja, *eszés*, is hatással lehetett rá). — *Észrevesz* helyett a néptől többnyire ezt halljuk: *eszrevesz* (pl. Nyr. IV:558., 560), sőt *eszbevesz* (II:467. V:31). A rövid *e* itt abból magyarázódik, hogy azelőtt a NySz. bizonyosága szerint mindig személyraggal, tehát rövidhangú alakkal mondták: *eszébe veszi*, *eszembe vettem* stb. — Ezt a főnevet egyáltalán rendszeren személyraggal használjuk s ez okozhatja, hogy innen a rövidhangú tőalak e szónak egyéb alakjaiba is behatol; így a tárgyese: *eszt* Nyr. IV:514.; az alanyese: „*bor bé, esz ki*“ VI:175. V. ö. még: *eszszel* Miskolczi (NySz); *esz-vesztő* Csúzi: Síp. 515. *eszen* („a szív mindig csint ejt az eszen“) Kaz: Rochefoucauld 41. (Talán *eszköz* is ide tartozik.)

Mész: *meszet*, *meszes*, *meszel*. (*Meez* hosszú hangzóval már 1303-ik oklevélből NySz.)

Vész többnyire megtartja hosszúságát: *vész*, *vészek* (Kölcsey: Hymnus), *vészes*, *szélvész* éjjel (Kaz: Reg. 12). — De néha rövidül; pl. „Kit a Bált síkján a veszek ragadnak“ (daktylikus versben) Dess.—Kaz. Lev. II:230. „Nem ohajtja apám veszeit“ Szücs D: Elektra. *Szélveszet* Diószegi: Talent. 110. Jók: VadonVir. 179. *Szélveszek* Hall:

HHist. III:279. „A lég itt dögvészes“ Szász K: Shak. XIV:132. *Szeles-veszes* idő (Dunán túl hallottam).

Lécz: leczem (léczém) helyett mondják Vadnai Rudolf szerint, Nyelvünk hangolvadásáról (78).

e) Másféle folytonos hangokon (spiransokon) végződők, *j, v* végűek: *téj, éj, név, hév, év* (= *ev*), *lév, rév* (redvesség).

Téj: tejet, teje, tejes, tejel. V. ö. *téjes* ACsere. — Az irodalmi nyelv ma a ragtalan alakot is röviden használja: *tej*; de nyelvjárá-sokban megvan a *téj*, s a NySz. is idézi: *teey* ÉrdyC. *téj* Felvinczy: Schola Salern. PPB. stb. V. ö. még: *téj, tejet* Révai: Gramm. 227. *téj, tejek* Szvor. 126. §. 2.

Éj csak Háromszékből van rövid hanggal közölve: „*éjt* vagy *ejjet*, vagy *éjjet*“ MNY. VI:323.

Név: nevet, nevek, nevé, neves, nevelen ujj (NySz.), *nevü, nevez.* Mindig és mindenütt így. (*Nevèn*, l. fönn).

Hév: heve(m stb.), *heves; hevet* Kassai: Szókönyv III:406.

Év (a. m. evesség, ide számítja már Kassai is az imént idézett helyen): *evet, eve, eves, evedtség.* Azelőtt *év* volt a nominativus (l. Nyr. XIV:173), s ezt a balatonvidéki népnyelvből is közölték (l. u. o. 223). A mai irodalom az alapszót is *ev* alakban használja. Ezt ugyan hibáz-tatták (Nyr. XIV:123., 174., 270), de ki van mutatva a népnyelvből is (u. o. 222) s egészen olyan alak, mint pl. *esz, tej* (l. fönt), *fazok* (l. alább), s nyelvjárá-sainkban a *kapanyel, tehen* stb., l. alább. (Ungvárn. Tóth L. az esztendő jelentésű *év*-et is ezzé rövidítette: *evet*, Versei 98., 114.)

Lév: levet, leve, leves. V. ö. *lévhűtő* Tsz. A ragtalan alak ma általánosan *lé*.

Rév ‚revesség‘ Kassai: Szókönyv IV:193. és Tsz. *redv* alatt. „Valamint *hev* szóból lett *heves*, úgy *rév* ‚putredo‘ szóból származott *reves*“ (Kassai).

Az utóbbi szókra még vissza kell térnünk a *v* hangú tövek tárgyalásában.

f) Pillanatnyi hangokon végződők: *hét, légy, ég, jég, csék.*

Hét: hetet, heten, hete, hetes, hetü, hetü (néhol *hetüs*), *heti* (és *hétü*), — sőt *hetven*. (*Heet* JordC., *ÉrdyC. heted* *ÉrdyC. hetet* Heltai.) — Eltérő alakok a csángóknál: *hétet, hétédik* Nyr. IX:451.

Légy: legyet, legyek, legyecske, legyes(kedik), legyez. (*legyint* nem tartozik e szócsaláddhoz, l. Budenz: MUSz.)

Ég: eget, egek, ege. Eeg DomC. *eget* MA. (Ennek a mintájára néha az újkeltü *lég* szót is rövidítették: *leget*, Simonyi: Szótók 43. De: „India hó légét“ Szász K: Kis. Müford. 7.)

Jég: jeget, jege, jeges, jegel NySz. — *Gyeg, gyegre*, de *gyegen*? Heltainál, l. NySz. *iegen* Bornemisza u. o.

Csék: „bika cseke“ (Hont vm.) Nyr. VI:181. Baján: *bikacsk*.

2. T ö b b t a g u a k:

a) *ár, ér* végűek: *madár, bogár, agár, szamar, gunár; sugár; kosár, pohár, mozsár; mocsár; egér, tenyér, gyökér, kenyér; szekér, fenyér; körér, fehér.*

Madár (madaar JordC. 906): *madarat* Decsi: Adag. 160 *madarak* EhrC. *madara*, *madarász*. — A köznyelvben többnyire ezek az alakok divatoznak, de találunk eltéréseket is: *madárt* Fal. 872 B. (négyyszer), Gvad: RP. III. s így mondják ma is a Balaton vidékén és Szabolcsban. *Madaroc* (valószínűleg így olvasandó: *madárok*) Cisio G. *madárok* Gyergyó, Nyr. VIII:228. (többször), Marosszék IX:451. *Madárja* Tompa I:153. NépkGy. I:260. — Viszont *madárka* helyett nagyon el van terjedve a *madarka* alak (így Faludinál is 864., 887., 907. a csángóknál Nyr. IX:452).

Bogár: *bogarat*, *bogarak*, *bogarász*. De *bogarakat* [bogarókkal] Helt: Bibl. I. Ff. *bogárokat* u. o. Exodus 8:21. *bogára* Prágai 791. — *Bogárka* helyett *bugaraka* Nyr. I:44.

Agár: *agarat*, *agarak*, *agarász*. De *agarok* [agárok] PeerC. *agaroc* Helt: Mes. 159. *agárja* és *agara* Háromszék, MNY. VI:219.

Szamar: *szamarat*, *szamaraz*, *szamaracska* stb. A régebbi irodalomban még többnyire *szamárt*, *szamárok*, *szamároc* stb. I. NySz. Így *szamárt* Gvad: RP. II. s ma is pl. Szilágy megyében. Az ő *szamárát* MA: Bibl. I:18. *volt egy számára* Hell: HHist. II:137. *szamárok* u. o. 213. (négyyszer); Mikes 57. lev. *mind számárostól* RMK. IV:20. — *Szamaron* Ar: Arist. II:209.

Gunár: „*gunárt* v. *gunarat*, *gunárok* v. *gunarak*“ CzF. Szót. *gunároz* v. *gunaraz* Vadnai: Hangolv. 78.

Sugár: *sugarat*, *sugarak*, *sugarai*, *sugaras* (*sugaratlan* Vajda J: Béla királyfi 41.); de gyakran — kivált költői nyelvben — rövidítés nélkül: *sugárok* Szász K: Kis. Ford. 20. *sugárikkal* [sugaraikkal] Sárosi: Arany Tromb. 279. *sugáros* Tóth K: Költ.¹ 188.

Kosár: *kosarat*, *kosaras*, *kosaraz* stb. De: *kosárt* MA: Bibl. I:37. *kosárok* RMK. IV:71. *kosárod* Kár: Bibl. I:183.

Pohár: *poharat*, *poharam* stb. De a XVIII. századig rendszeren *pohárt*, *pohárom* stb. *Pohárt* Helt: UT. u8. M2. Born: Préd. 291. Tel: Evang. 557. Zvon: Post. I:501. s így még ma is Soprony megyében Nyr. IV:419. s egyebütt *Pohárom* [pohárom] KesztC. 23., 42. *pohárom* Kár: Bibl. 23. zsolt. *pohárod* Biró: Angy. 226. *pohára* Pázm: Préd. 35. Hall: HHist. 138. 140. Thaly: Adal. I:56.

Mozsár: *mozsarat*, *mozsarak*. De *mozsárt* Thaly: VE. I:387. *mosárok* Liszti: MMars. 109.

Mocsár azelőtt nem rövidítette magánhangzóját, csak legújabbban találkozunk ilyen alakokkal: *mocsarak* Herman O. (Mészáros: Népnyelv. Ügye 119.), *mocsaras*, Magyarország s a Nagy Világ XV:675. *mocsarai*, Athenaeum 1874. 668. (*mocsárok* u. o.)

Egér: *egetet*, *egerek*, *egerész*; így általánosan, ámbar pl. Szilágy-ságban *egért* is mondanak.

Tenyér: *tenyeret*, *tenyerem* stb. általánosan.

Gyökér: *gyökeret*, *gyökeres* stb. szintén általános. (De Rákosi Jenő jambusban azt írja: Vajon bizalmad vert-e mély gyökért? Shak. XIII:32.)

Kényér: *kényeret*, *kényeres*, *kényerez* stb. A régi nyelvben a tárgyaset többnyire *kenyért* s így néha még az újabb nyelvben is: *kynérth* SándC. 3. *kenyért* [kenyért] Pesti: NTest. 87. Born: Ének. 41. *kenyért* MA: Bibl. V:25. MA: Scult. 358. Kaz: Reg. 37. Vitk. MSzalón

VII:134. NépkGy. I:185. (az utóbbi három helyen versben). — De *kynyert* és *kynyeret* ugyanazon lapon DomC. 307. — V. ö. még hosszú hangzóval: *kenyéred* Kár: Bibl. I:481. *kenyérjök* Dug: Pb. I:248.

Szekér: *szekezet*, *szekezes*, *szekezes* stb. Rendesen így (már a BécsiC.-ben nyílt kötőhangzóval van a többes *zékèrèc* 13., 30., 248); de kivételkép mégis előkerül *szekért* Nyr. V:375.

Fenyér: „*fenyéért* v. *fenyeret*, *fenyérek* v. *fenyerek*“ CzF. Szót. *fenyeres* u. o. *Fenyeret* Kassai: Szókönyv III:406. Lénának *fenyerén* Kaz: Munk. VI:78.

Kövér: a köznyelvben *kövért*, *kövérek* stb., de „túl a Dunán némely vidékeken, pl. Vas vármegyében röviden: *köveret*, *köverek*, *köverebb*, *köveren*“ CzF.

Fehér is rövidül néhol Dunán túl: *feherebb*. Így a csángóknál is: *fejere* Nyr. IV:452. s a Tiszán túl *feheret*.

b) *ál*, *él*-végűek: *fonál*, *kanál*, *csanál*; *levél*, *födél*, *kötél*, *kebél*.

Fonál: *fonalat*, *fonala* stb. általános.

Kanál: *kanalak*, *kanalaz* stb. De *kanáloz* is: „Mikor egyik aprít, a másik *kanáloz*“ Ar: NCzig. 1:81. (v. ö. *sároz.*) — Ellenben a hangátvetéssel támadt, nyelvjárási *kalán*, *kalány* alak nem szokta *á*-ját megrövidíteni: *kalánt* Jók: „Mátyás diák és Bente úr“ 3. „*kalán*: *kalányok* és *kanalak*“ (Halas) Nyr. XV:67. így *kalánt* és *kalányok* a Balaton vidékén is. — Mégis találunk itt-ott ilyen alakokat is: *édobta* a *kalanyát* (Felső-Somogy) Nyr. VIII:371. *késeit*, *tárait*, *kalanaít* NépkGy. II:396. *kalanas tót* u. o. 440.

A *csalán*-nak is csak a *kanál*-hoz hasonló hangzású *csanál* mellékalakja rövidül, pl. *csanalat* Lisznyai: Új Palócz Dalok 275. Ellenben a *kalán*-hoz hasonló *csalán* tárgyesete *csalánt*. Csak az a különbség, hogy itt az utóbbi az irodalmi s az előbbi szorítkozik a (palócz) tájszólásra.

Levél: *levele*, *leveles*, *levelelzik* stb. általános.

Födél: *födelestül*, *födeletlen födelez* stb. — szintén.

Kötél: *kötelet*, *köteles(ség)*, *kötelez* stb. — hasonlóképen. Mégis van *kötele* mellett *kötélje* is Háromszékben MNy. VI:219.

„*Kebél* v. *kebel*: *sinus*, *gremium*; Abrahám *kebele*“ Kassai: Szókönyv III:127. „*kebél*: *kebelet*; Baranyában *kebél* pendelyt térszen“ u. o. 406. V. ö. *kebelt* Heltai, *kebéllel* Szathm: Cent. (NySz.) — Hogy ma csak a *kebel* alaknak van irodalmi divatja, azt a személyragos alakok gyakorisága okozhatta: *kebele* stb. V. ö. *fönt év* és *ev*, *téj* és *tej*.

E csoport analogiáját követi néha az irodalomban az *erkély* szó: „*Repkény kúsz az erkelyen*“ Szász K: Kis. Ford. 267.

c) *án*, *én*, *ény*, *ém* végűek: *kalán* (l. *fönt kanál*), *tehén*, *fővény*, *perém*.

Tehén: *tehenet*, *tehenem* stb. majdnem általános; csak a székelységben van tudunkra *tehént* Nyr. VI:319. és *tehénnye* MNy. VI:219. *Tehént* Gér: KárCs. (NySz. borjas-tehén) Gvad: RP. VI. (kétszer). A BécsiC. 13. lapján található *tèhènk* zárt kötőhangzója szintén ilyen olvasatot gyaníttat: *tèhènek*.

Fővény és *fővény* (az utóbbi alak már a XVII. században, l. NySz.): *fővént* (Melius) és *fővenyet* (Zrinyi II:90. Révai 226); „*fővények* v. *fővények*“ CzF. (Ez ugyan nem igen fordul elő); *fővényes* és *fővényes* NySz. (emígy pl. még Hall: HHist. III:60. „a fővényes Pylonnak lakossa.“) A mai népnyelvből: *föhén*, *főhenyet* (Dunán túl) Nyr. XVI:190.

Talán az *ösvény* is ide tartozott némely nyelvjárásban. Erre mutat az, hogy a székelységben *ösvény*-nek mondják (Krizsa 511). V. ö. „*hírnév ösvényén*“ (jambusban s rímben) Magyarország. s a Nagy Világ VI:230. — Így van a *sövény* rövidítve kivételesen ebben: „Minő szó hagyta el fogaid *sövényét*?“ Philol. Közl. VIII:58.

Perém (= *prém*): *pereme* a ruhának, s aztán egyéb tárgyaknak is (így a dunántúli népnyelvben). V. ö. „Visszapillant a nap a föld pereméről“ Pet. „S hogy a bércz peremére kilép . . .“ Szász K: A buvár (Schilleré). — De „*ruhaianac peremyet*“ [perémjét] TelC.

d) Sziszegő végűek: *parázs*, *darázs*, *kevés*, *nehéz*.

Parázs: néha *parázst* helyett *parazsat* is hallani (így Radv: Szak. NySz.) — V. ö. Soprony megyéből: „*parást* = parazsat, *darást* = darazsat, *darázsok* = darazsak, *sárt*, *nyárt*“ Nyr. VI:158.

Darázs szintén ritkán rövidíti magánhangzóját; a NySz. és CzF. szótára csak *darázst*, *darázsok* alakokat ismer. V. ö. az előbbeni.

Kevés: *keveset*, *kevesen*, *kevesebb* — általánosan.

Nehéz: *nehezet*, *nehezen*, *nehezebb*, *nehezül*, *nehezít* — szintűgy.

e) Explosivákon végződők: *közép*, *cserép*; *egyéb*, *veréb*, *geréb*; *szemét*, *pemét*; *fenék*, *kerék*.

Közép: *közepe*, *közepett* (mint névutó, ellenben mint határozó szó: *középött*, *középütt*), *közepes* — általánosan.

Cserép: *cserépet*, *cserépek*, *cserépe* — szintűgy.

Egyéb: *egyebet*, *egyebek*, *egyebe* (pl. *e.* nincsen), *egyebütt*, *egyebűn* v. *egyébűtt*, *egyébűn*. — *Egyebekön* ÉrsC. 459.

Veréb: *verebet*, *verebek* — általános.

Geréb: *gerebet* SzD: Kisd. Szót. Kassai III:406.

Szemét: *szemetet*, *szemetes*, *szemetel* — általános.

Pemét Nyr. II:185.: *pemetet*. De a köznyelv a nominativust is *pemet*-nek ejti.

Menyét is ide tartozhatott egy ideig, mert néhol *menyet* használatos helyette (pl. Háromszékben, MNy. VI:207. Kazinczy is említi Leveleiben I:355).

Fenék: *feneket*, *feneke*, *fenekestül* — általában.

Kerék: *kereket*, *kereke*, *kerekes*, *kerekít* stb. — szintén.

Végre külön említjük ezt: *három* — *harmad(ik)*, *harmincz*, mely hangrövidítő s egyúttal hangzóvesztő, mint *lélek* (l. alább).

c) Az *ë*, *i*, *ü*, *u* hangyak.

Az eddigiekben a rövidült magánhangzó *a*, *e* volt: az előbbi *á*-ból lett, az utóbbi pedig a nyiltabb *é*-ből, mely eredetileg *é* volt. Ritkábban rövidült a zárt *é*, mely eredetileg *é* (*é'*) volt s

némely nyelvjárásokban *i*-nek hangzik, s ezekben a rövid hang zárt *ë*, pl. *élég*: *elëget*. — Azonfölül vannak *i*, *ü*, *ú* hanguak is, melyek megrövidítik magánhangzójukat, úgy, hogy pl. a tárgy-esetben *i*, *ü*, *u*-val ejtődnek.

a) *ë* hanguak: *négy*, *vér*, *lélek*, *elég*, *fazék*. *dérek*.

Négy csak a sorszámnévben rövidíti magánhangzóját *ë*-re: *négyed*, *négyedik* (mint *harmad a-ra*); de v. ö. *neegyed* ÉrdyC. 511b. *negyed* Helt: Krón. 70. (Az utóbbinak nyílt *e*-je mindenestre sajtóhiba lesz, v. ö. *négyé vágác* Helt. NySz.) — Különös, hogy a *negyven* is rövidült, még pedig nyílt *e*-vel, alkalmasint a második szótag *e*-je kedveért.

Vér csak az egy *vërës* melléknévben rövidítette *ë*-jét.

Lélek: *lëlket*, *lëlkek*, *lëlkem*, *lëlki*, *lëlkës* stb. e h. **lëlket* stb. (Hangrövidítő s egyszersmind hangzóvesztő, mint *három*: *harmad*.)

Elég; *elëget*, *elëgen*; *elëged* van (de *elëged* vagyon Hall: HHist. II:257); — *elëgedik*, de *elëg(ëd)endő*. — A Balaton mellett *ölëg*: *ölöget*.

Fazék; *fazëkat*, *fazëkak*, *fazëka*, *fazëkas*. De: *fazeeka* ÉrdyC. 573. *fazëkak* Com: Jan. 82. Gvad: FN. 76. *fazëkas* Pázm: Préd. 63. Megy: 6Jaj II:173. PP. *fazëkasság*: *figulina* PPBl. (Debreczenben *fazik*: *fazikat*? Nyr. VII:189.) — Az *ë* hangzó e mélyhangú szóban *o*-vá, s aztán *a*-vá is illeszkedik: *fazokat*, *fazokas* stb. V. ö. *fazakakat* BécsiC. 86. (*fazekba* u. o. 205.), *fazakokat* Heltai stb. NySz. *fazakas*, *fazakacska* Kassai: Szókönyv. — Végre némely nyelvjárásban *fazëk* helyett a többi alakban is lábrakapott a rövidhangú *fazok*, *fazak*: „tájszokásilag *fazok* is“ CzF. *fazok* PPB. *fazakban* Cseh: OrvK. *fazak*, *fazakcsa* Kassai: Szókönyv, *fazak-gyártó* u. o. Pesti: NTest.-ából idézve (Máté 27:7.).

Dérek: *dërekat* (*fa-dërekat*), *dëreka(m)*, *dërekas* — általánosan. *Fegyver-dëreküba* Helt: HHist. III:228. de *fegyverdërekok* u. o. 225.

Az *i*, *ü*, *ú* hanguak közül csak kettő van állandó hangrövidítő: *víz* és *tűz* — *vizet*, *tüzet*, *vizes*, *tüzes* stb. Legalább tudunkra e szók tárgyesetét azok a nyelvjárások is megrövidítik, melyek a nominativust hosszú hangzóval ejtik, úgy, hogy pl. *tüzek* és *szüzek* nekik nem tökéletes rim (Kazinczy is megrotta Leveleiben I.31). *Tüzet*, *vizet* hosszú *ü*, *i*-vel tudunkra sehol sem ejtenek.

Vannak azonban nyelvjárások, — kivált a Duna s a Tisza közti részeken. — melyekben a *víz*-en s *tűz*-ön kívül még sok más *i*, *ü*, *ú* hangú névszó tartozik a hangrövidítőkhöz, úgy hogy ezekben már tökéletes rimet képeznek a *szüzek* a *tüzek*-kel, csak úgy mint az egyes *szüz* a *tűz*-zel. Hogy melyek e hangrövidítők, arra nézve nem rendelkezhetünk pontos megfigyelésekkel; a nyelvjárások leírói nem igen vetettek ügyet rájuk. A következő fölsorolás tehát alkalmasint hiányos lesz.

RÉVAI ezeket említi (Gramm. 227. 228 a *tűz*-ön kívül): *fűz*, *út*, *kút*, *rúd*, *lúd*, *úr* (*fűz*:*fűzet*, *út*:*utat* stb.).

KASSAI Szókönyve (III.406) a már Révainál meglevő *lúd*, *rúd* szavak mellé ezt a kettőt említi: *nyíl*, *hid*, („*nyílat*, *hidakat*“).

A Magyar Nyelv Rendszerében (második kiadás 128) csak egy újat találunk: *tíz*, (*tizet*, *tizen*, *tizedik*).

SZVORÉNYI ezt a szabályt állítja föl (125. §. 3): „Ékvesztők minden egytagú nevek, melyeknek *í*, *ú*, *ü* tőhangzója vagyon, pl. *víz*:*vizek*, *úr*:*urak*, *tűz*:*tűzek*. Különben az *í*, *ú*, *ü* ingatag hangzók az egytagú szók legtöbbjeiben a rag előtt is hosszúk maradhatnak, mint *hírek* v. *hírek*, *útak* v. *utak*, *szűzek* v. *szűzek*.“

A nála felsorolt szavak közül az eddigiekhez a következő újak sorakoznak: *csík*, *czím*, *frígy*, *gyík*, *hír*, *ív*, *szíj*, *díj*, *híg*, *kín*, *sík*, *víg*, *zsir*; *nyúl*, *rút*, *húsz*; *bűn*, *bűz*. — Ezeknek egy részére nézve nagyon kételkedünk, vajjon joggal sorolja-e ide SZVORÉNYI; vajjon ragozzák-e valahol így a következőket: *gyík*, *gyíkot*; *hír*, *híre*; *ív*, *ívet*; *híg*, *hígabb*; *kín*, *kínoz*; *sík*, *sikos*; *víg*, *vigan*; *rút*, *rutabb*? Azt hiszszük, ezek megtartják a hosszú hangot valamennyi nyelvjárásban, mely a ragtalan alakot hosszan ejti. — A *szíj* és *díj* szókról pedig bizonyosra vehetjük, hogy sehol sem rövidülnek (még Dunán túl sem).

A debreczeni nyelvjárásban Kúnos szerint (Nyr. IX.161) a következők rövidülnek: *tűz*, *fűz*, *kút*, *út*, *szűz*, *nyúl*, *úr* (Nagyváradoon is, a *szűz* kivételével). De Debreczenben sem rövidülnek: *tyúk*, *húr*, *csűr*, *szűr*, *bűr* — *bőr* (tehát *tyúkot*, *húrt* stb.), s más értesítés szerint *útat*, *kútat*, *nyúlat* is járatos.

Egyes nyelvjárásokban különös ingadozásokkal találkozunk. Például: „*Tíz*, de *tizet* Kálmány: Szeged Népe I.16, ha igaz, mert az Alföldön e szóban ragok előtt sem rövidül az *í*, csak a *tizēnēgy* stb.-ekben“ (Négyesy Nyr. XV.443). „*Húsz*, midőn új szó képeztetik belőle, röviden ejtetik, pl. *huszon*-, *huszad*; de *húszas* és *huszas*, *húszan* és *huszan* egyaránt használhatók.“ CzF. Szót.

Kassai (Szókönyv III.406) ezeket is a hangrövidítőkhöz számitja: *nyü*, *kő*, *cső*, *tő*, *ló*. Igaz, hogy *nyü* és *nyüves* ép úgy viszonylanak egymáshoz, mint *tűz* és *tűzes*. De a *v*-hangú tőkben e hangmegfelelés csak azáltal támadt, hogy a *nyüv*, *köv*, *lov*-féle nominativusokban az *üv*, *öv*, *ov* hangesoportokból lassanként *ü*, *ő*, *ó* lett, míg a *követ*, *lovat* alakokban a magánhangzó kezdettől fogva rövid volt s rövid is maradt. (A *cső*, midőn a magyar nyelv átvette az ószlávból, hosszuhangú volt: *csév*, *csévet*, *csöv*, *csövet*, s a *csövet* alak a *követ*-féle tárgyesetek analogiájára keletkezett.)

d) A rövidülésnek tovább-terjedése.

Némely nyelvjárás nem csak a tárgy esetben s a többi főnt elsorolt alakban (l. főnt az *a* cikkelyt) rövidíti a magánhangzót, hanem minden egyéb ragos és képzős alakban, sőt magában a ragtalan nominativusban is, pl. *szeke*r, *boga*r.

Ennek a jelenségnek oka részben mindenesetre a rövidhangú alakoknak analógiája lesz. Részben, mondom. Hogy nem csupán az analógia okozta, azt abból kell következtetnünk, hogy a szóban forgó jelenség általában a kéttagú névszókra szorítkozik (egy-két kivételt alább említünk). Hihető tehát, hogy ezekben a második szótagnak súlytalansága mozdította elő a rövid ejtésnek általánosítását. Ez a súlytalanság magában nem lett volna elegendő, mert akkor rövidült volna a számos *vezér*, *legény*-féle névszó utótagja is, vagyis azon névszóké is, melyek nem rövidültek előbb a tárgy esetben stb. Itt tehát hangtörténeti szempontból nagyon érdekes esetet konstatálhatunk, t. i. olyan esetet, melyben egy analógiai s egy hangtani oknak közreműködése okozta az illető hangalaknak megállapodását.

A rövidhangú tőnek ezt az általánosítását leginkább a palócz és a keleti székely nyelvjárásokban s végre a nyugati nyelvjárás területen tapasztaljuk. A részletesebb adatok itt következnek:

1. A palócz nyelvjárásból már Szvorényi nyelvtana említi (126. §. 2. jegyz.): „Számos oly ékvesztők, melyek végtagjokban éles *é*-vel bírnak s egy mássalhangzón végződnek, az ósrégies palócz nyelvejtésben, tóalakjokban *ék* nélkül, vagy csak nyújtva (nem élezve [azaz nem éles *é*-vel, hanem nyílt *é*-vel]) használtatnak, mint: *level*, *nyel*, *kötél*, *cserep*, *fenek*, *vereb*, *égyeb*, *keves*, *nehez*; vagy nyújtva: *dél*, *szél*, *dér*, *jég*, *hét* *kéz* stb.“

Látnivaló, hogy az egytaguak megmaradnak hosszán. Csak a *nyel* szó tesz kivételt, alkalmasint azért, mert rendszerint csak személyraggal használják: *nyel-e* vminek. Ugyanilyen okból van az irodalomban *alfél*, pl. Ar: Arist. III.110. s Dunán túl *észre-venni* — e h. *alfél*, *észre-venni*.

Vadnai Rudolf szerint (Nyelvünk Hangolvasásáról 17) a palócz „ezeket ejti röviden: *föveny*, *tej*, *szemet* [szemét], *kerek*; itt-ott ezeket is: *szeke*r, *tehen*, *vereb*, *fedel*, *égyeb*, *cserep*, *kötél*, *fenek*, *keves*, *nehez*, *nyel* (stiel)“. A *nyel*-en kívül itt még a *tej* egytagú, de ezt sok más nyelvjárás is röviden ejti.

Albert János a gömöri tájszólásból ezeket említi (Nyr. XVIII. 421): „*mesz*: *mész* (Rozsnyó); *kényer*, *eger*, *level*, *szeke*r, *keves* (Rozs-

nyó), *fenék-áodal* (Radnót), *vereb, kötel, tehen, gyüker, tereny* [tenyér], *nehez, kánál, csánál*, de *káná, csáná* is közönséges. Itt az az érdekes, hogy már két mélyhangút is említ (a két utolsó), s ezekhez Albert tanulmányából még egyet említhetünk: „*bádár*: madar (gyermeknyelv)“ az id. h. 455. v. ő. *badár*: madár, Kassai: Szókönyv és *badarat* u. o. III:406). — Egyébiránt e felsorolásban is találkozunk egy új egytagúval: *mesz*. Erre nyilván csak utólag terjesztette ki a rozсныói kiejtés a többinek analogiáját.

Az egri nyelvjárásból Zolnai állapítja meg a szóban levő jelenséget, de felsorolásában nem találunk új példát (Nyr. XVIII:19).

„A Hegyalján is hallhatni a *level, verek, keves, nehez, szekes, cserep* szókat“. Kassai: Szókönyv III:406.

Rövidhangú nominatívust találunk néhány szatmármegyei közleményben is, még pedig zárt *ē*-vel jelölve, mely már nem az eredeti nyílt *ē*, hanem az ebből fejlődött zártabb *é* rövidítése.

„Levél-t *levél*-nek mondják; így *szekér: szekër, kerék: kerék*: a tárgyeset a levél-nél nem *levelet*, hanem *levelt*, a többinél *rendes*“. Nyr. III:240. — Hasonlókép *délt vinni*: ebédet vinni XVIII:431. (*dézsza*: *dézsza* u. o.).

2. A keleti székely és csángó nyelvjárások szintén általánosították a rövidítést.

Háromszékben „a mely utól-hosszú szók hajlításakor az utótag hosszú magánhangzóját rövidíteni szokták, azok különösen a Csikszék felé lakóknál azt az alanyi esetben is röviden tartják, mint *szeker, bogar, szemét* v. *szemet, menyet, fonal, keves, füvény, ösvény, közep, esz, tehen, érték, eger*. Ezekből *szemet, fonal, menyet, füvény, ösvény* soha nem *é*-vel [vagy *á*-val], a többi *é*-vel [s *á*-val] is ejttenek, mint: *bogar* v. *bogár, esz* v. *ész*“. Lőrincz K. MNyelvészet VI:207.

Gyergyóban *madar, szekerbe* Nyr. VIII:229. (és *madárok* u. o. a köznyelvi *madar* stb. hamis analogiájára).

A moldvai csángóknál: *eszbe tart, ketszer; egyebkor, szekes, level, tehen, köesz* [kevés], *nehezke, madarka*. Munkácsi B. Nyr. IX:452.

3. A nyugati nyelvjárásról már Kresznerics megemlékszik. Szótára előszavában (XXXIII. l.) elmondja, hogy „Zala vármegyében, Lenti táján, mái napig is így ejtik: *szeker, kerék, cserep, kenyér, level, verek, egyéb, keves, nehez* sat.“

Kardos A. a következőket említi a göcseji nyelvjárásból (Nyr. XIII:215): *szeker, tehen, keves, level; esz, er* (ér), *szén, nev*, — tehát itt már az egytagúak is nagyban szerepelnek. Ez a körülmény arra látszik mutatni, hogy a göcseji nyelvjárásban tisztán analogiás kiegyenlítés hozta létre e nominatívusokat, annyival inkább, mert ugyanott a *tehen, kevés*-féle nominatívusok szabályos rövidítése ilyen alakban divik: *tehin, kevés* (az id. h. 216).

Göcsejen kívül nagyobb területen is használatos a rövidhangú nominatívus. Vas megyei, kisnyomi leánytól hallottam e melléknevet: *nehez, keves*; s az utóbbit még keszthelyi ember beszédében is észleltem.

Néha az irodalomban is használják ezeket az alakokat. Már Balassa Bálint költeményeiben előfordul a *nehez* nominatívus rímbe

(Szilády kiad. 45. l.): Mert nekem oly *nehéz*, Hogy szerelmem nékem sok bánatot *szerez*.

Az újabb irodalomban legtöbbször a *level* és *keves* szók fordulnak elő így, röviden. Példák: *level* (ríme *lepel*) Tompa I:308. *level* (ríme *válné kell*) Illyés B. Magy. s a Nagy Világ 1870. 38. I. *kérő levelként* Vör. Shak. II:44. *levelkét* u. o. 47. — *keves* (hexameterben) Vitk: Munk. I:146. *keves* (rim: *keres*) TóthK: Költ.¹ 434. *keves lett* (rim: *feslett*) DélibH. 63. *kevest* (rim: *nemest*) NépkGy. II:168.

Érdekes, hogy egypár szavunk használatában ama két alak kétféle jelentés megkülönböztetésére van fölhasználva. Így *kerék* főnév, *kerek* melléknév, *bél* főnév, *bel* melléknév, illetőleg összetételek előtagja. A *kerek* valószínűleg a *kereken*, *kerekit*, *kerekedik* gyakori előfordulása miatt állapotott meg röviden (különösen az *-en* ragos módhatározó szerepe látszik fontosnak a melléknévtők alakulásában, így lett a régi nyelv *moh* szavából *mohó* a *mohon*, *mohón* kedvéért), — a *bel* pedig azért rövid, mert a *bel-föld*, *bel-béke*-féle összetételekben egyértékű a *belső*-vel, mely **belőlső*-ből vonódott volt össze (különben pl. a *bél-fonál* előtagja ugyanolyan jelentésű).

A *kerek* melléknév a ragozásnak még olyan alakjaiban is különbözik a *kerék* főnévtől, melyekben emez megrövidíti hosszú magánhangzóját, pl. a melléknév többese *kerekék*: (a *betegék* stb. analogiájára), a főnévé *keretek* (így a háromszéki nyelvjárásban is, MNyelvészet VI.213).

Vannak olyan nyelvjárások is, melyek a *víz*, *tűz*, *úr*-féle (*i*, *ü*, *ú* hangú) tőket is megrövidítették a nominativusban s az egész ragozásban. Így különösen a nyugati s a dunántúli nyelvjáróterület dialektusai, továbbá a székelység, legalább a keleti. Lőrincz K. azt mondja: „A háromszékinek, a több székelyföldinek is hangfeszítés volna pl. a *tűz*-et, *szűz*-et így nyujtva ejteni“. (MNyelvészet VI. 206.) — Igaz, hogy ezek a nyelvjárások minden *i*, *ü*, *ú* hangot megrövidítenek (*bűz*, *buza*, *hizik*, *csuszik* stb.), de ez a processus talán épen azzal kezdődött, hogy a *víz*, *tűz*-féle hangrövidítők ragozásában vált általánossá a rövid *i*, *ü*, *u* hang.

F) A hangzóvesztő névszótók.

Ide azok a névszótók tartoznak, melyek a kötőhangzó előtt ilyenféle mássalhangzócsoportokat tüntetnek föl:

m és *ny*-végűek: *lm*, *lym*, *rm*, *jm*; *rny*; *kny*;

r-végűek; *pr, tr, tyr, kr, br, dr; mr;*

l és ly-végűek: *kl, tyl, pl, bl, szl; gly;*

g és h-végűek: *lg, rg; lk, lyk, rk; sk, esk, szk; tk; tyk;*

z és cs-végűek: *bz, gz, pcs.*

Mindezen mássalhangzócsoportokban legalább az egyik hang spiranshang, s ez alól csak a *tk, tyk* csoportok tesznek kivételt, melyekben mind a két hang explosiva.

Példák: *akol (akl-o-t, akt-o-k), fátyol, lepél, köböl, jászol; bagoly, fogoly; — eper, kapor, sátor, szatyor, ökör, bokor, csokor; csöbör, szobor, vödör, gyomor; — alom, álom, hatalom, sérelém, selyem, sulyom, köröm, korom, majom; torony, takony; — dolog, kérég, mérég; tulok, csülök, kölyök, török, torok; tüsök, tücsök, mocsok, lucsök, pizsok, fészék; átok, titok; szutyok (Dunán túl a. m. pizsok), bütyök; — koboz, tegez (CzF.), kapocs.*

A kilökött hang itt is — mint az igéknél — a három középzártságú magánhangzó: *o, é, ö*, mint a felsorolt példákban látjuk. Egészen zárt hangzó kilökésére csak egy példa van: *bajusz, bajsz-o-m* stb.

A nyílt *a, e* is csak kivételkép fordul elő néhány példában. Érdekes e tekintetben az *eczet*, mely a hol nyílt *e*-vel ejtődik, rendszerint meg is marad teljesen a kötőhangzó előtt is: *eczet-é-t, eczet-é-s*; de a hol zárt *é*-vel ejtik, ezt elveszti: *eczt-é-t, eszt-é-s, eczt-é-z* (így pl. Esztergomban; *ecztet* Arany: Arist. II.6. 254. 307. 308). Szintügy Nagybányán *bicsok: bicskot* e h. *bicsak: bicsakot*.

Mégis van néhány *a, e* hangú, melyet kétfélekép használunk:

ajak (ajk is, de ritkán): ajaka és ajka stb.

telek: telekét és telkét stb. (ma rendszeren rövidül);

sereg: seregét és sergét (az utóbbi csak versben fordul elő, pl. *sergébe* Ar: Toldi 12:13);

kebel: kabelem és keblem (sőt *kellem* is van a nép nyelvében, nyilván a *mellem* behatása következtében: *kellibe tette*, Veszprém, Nyr. V:471. Kresznericsnél még csak *kebelem* stb. van, sőt a Dráva mellékén még hosszú hangzóval: *kebél* Nyr. V:472; mint néhány nyelvemlékben);

élet: életém és éltém (v. ö. a szóképzést);

a *kelet* főnév tárgy esetében a kétféle alak jelentésbeli különbséggel jár: beutazni a *keletét*, és: *á* levél alá oda írni a *keltét*; — de már egyenlő alakkal: a *nap kelte* s a *levél kelte*.

A „hangzóvesztő“ elnevezés ellen itt is azt a kifogást tehetni, hogy pl. az *álm, szerelem, hatalom, siralom, fejedelem, titok* stb. szókat régi nyelvemlékeink ilyeneknek mutatják: *álm, szerelm* (Anonymusnál még teljesebb alakban: *álmú, szerelmű*),

hotolm, siralm, fejedelm, titk; tehát nem fogytak meg, hanem inkább bővültek egy-egy hanggal az újabb kiejtésben. De erre megint azt felelhetjük, hogy más névszók, minők pl. *ikér, ökör, tükör, epër, kapor, csupor, bátor*, soha sem voltak a nominativusban rövidebbek (*ökr, bátr* stb.). Már pedig a nyelvfejlődésnek mai fokán ezeket amazokkal okvetetlen egy osztályba kell összefoglalnunk.

Egyébiránt pl. az *álm* szónak, melyet a nyelvtörténet három változatban tüntet föl (*álm, álm, álm*), történet-előtti időben egy negyedik, teljesebb alakját is sejthetjük, mely valószínűleg **álm* vagy **álm* volt. Kétségtelen ugyanis, hogy ez a főnév az *alo(sz-ik), alu(sz-ik)* ige ősrégi származéka, s vannak rokon nyelvek, melyekben maiglan fönmaradt háromtagú alakjában. Így az erzamordvinban a nominativus is még *udomo*. A svéd-lappban ragok előtt még háromtagú a tő, pl. *odeme-sne*, de a nominativusban hiányzik a végső magánhangzó: *odem*. Hasonló kéttagú alak van a moksa-mordvinban (*udim*), az osztjában (*ōdam, olim, olim*) s a vogulban (*ulom, ulem*). Az Anonymusbeli *álm*-val egy fokon áll a cseremiszi *omo* e h. **olmo*. Végre a magyar *álm* (*alm* Budai Krónika; *almal*, azaz *álmnal* DöbrC.) fokán van a hegyi-cseremiszi *om*, azaz **olm*, továbbá a vogul *ulm* s a zürji *onm-, un-* (pl. *unmin*), mely a nominativusban *on, un*-ná rövidül. Érdekes, hogy a vogul s osztják nyelvjárásokban az *álm* szó ragozása ugyanolyan két tőalakot tüntet föl, mint a mai magyar nyelvben. V. ö.

magyar: *álm, álm-nak, álmok*,

Könd. vog.: *ulem, ulem-ne ulmet*,

Irt. oszt.: *ōdam, ōdam-ne ōtmet*.

Így az északi vogulban *ulom* és *ulm* álm: *ulmem* álmom; az északi osztjában *olim* álm: *olmim* álmom. Mig azonban a magyar nominativus így fejlődött: **álm, álm, álm, álm*; addig a vogul *ulem, ulom* alkalmasint közvetlen háromtagú **olm, *olmo*-féle alakból rövidült.

a) A régi hangzóvesztők.

Ide tartoznak első sorban az *álm*-félék, a melyek már történet-előtti (vagyis nyelvemlékeinket megelőző) korban elvesztették volt a két mássalhangzó közötti magánhangzót. Ezek legalább némely nyelvjárásokban, a XIII. századig magánhangzóra

végződtek: *harmu ferteu, harmu hig* (három fertő, három hegy 1055. Tihanyi oklevél), *holmu, álmu, zerelmu* (Anonymus), *forku* (1224), *Surcu-(sar)* stb. Körülbelül a XIII. század eleje óta lett általánossá a véghangja-vesztett alak, úgy hogy a mássalhangzócsoport a szó végére került: *hárm, álm, szerelm, fork* (1270), **sork*, illetőleg *fark, sark*.

Az utóbbi alakok körülbelül háromszáz évig a XVI. század elejéig maradtak használatban: a Halotti Beszédtől kezdve a codexek korán végig. Így pl. a gyakori *-alom, -elém* képzős főnevek a HB.-ben és rendszerint a codexek nagy részében is *lm*-re végződnek.

Példák: *hotolm* HB. — *hatalm, alkolm, úgolm, siralm, lakodaln, varodaln, hizodaln, szerelm, gyetrelm, sietelm, veszedelm* stb. (MünchC. RMNy. III:k. XXX. 1.) — *feidelmekedne* stb. (BécsiC.) *syralm, serelm, hyedelm, faydalm, feyedeim; syralmra, faydalmban, vezedelmben, faydalmnak, felelme* (felelmmel), *segedelmnekerl* stb. (MargL. Szadilek: A Margl. Nyelvezete 10.) — *oltalm, segedelm, értelm, fégyelm, felelmtől, vezedelme* (DöbrC. Pál Antal: A Döbrentei-codex nyelvi sajátosságai, Gyulafahérv. Főgymn. Értes. 1888|9. 20.)

Egyéb *lm* végű szók a már említett *álm*-on kívül: *holm* Fejér Cod. Dipl.-ában 1345-ig előfordul (Czinár Indexe szerint) pl. *Zigholm, Szeguholm* stb. Anonymusnál még *holmu: Zeguholmu, Saturholmu* stb. — *molm* ‚malom‘: *Molmhalmu* 1075. Jern.

Más ilyen mássalhangzócsoportokra kevesebb adatunk van.

Az *rm* csoportot találjuk az *orom* szónak árpádkori *orm* alakjában: *Komlouz-orm* 1208. Jern. Föltűnő az *öröm* helyett *orm*, így a *vel* rag előtt: *ewrmuel* EhrC. 5. *ewrmel* u. o. 19. (Így Zrinyinél, de versben: *körmel* ‚körömmel‘ 234. és *mérgel* ‚méreggel‘ u. o. I:146). Az *rk*-végű tők közül a már említett *fark* és *sark* mellett bizonyára **tork* is volt valaha a mai *torok* helyén. *Berek*-nek árpádkori kütőkben *berk* alakját is találjuk: *Nogberk* 1269. *Iauorberk* 1282. (Jerney): *virgultum Berk* 1399 (1406) NyK. XXV. — Az *árk* és *telk* alakokat is idézhetjük: *Kues arc* 1193. Jern. fossatum *ark* 1277. NyK. XXV. — *Inaktelkpotaka* (és *Inaktelke*) 1299. Kovács: Névmutató Wenzel Árp. Okm. — Azonfölül négy *tk* végű szóra van biztos adatunk: *atkyanal* DomC. *átkját* RMK. *átkia* Telegdy (NySz.); — *zytkyat* DöbrC. 77. — *tytkyaban* EhrC., *títik*, *títkiat* BécsiC., *títkia* MünchC., *títkia* GuaryC., NagyszC., *WeszpC.*, *JordC.*, *ÉrdyC.* *tytk* KeszthC., *títkiat* Telegdy (NySz.) — *etkel* (*étikkel*, DöbrC. 239).

Codexeink korában az *lm* csoport. ha mássalhangzó elé került, kezdett egyszerű *m*-mé könnyülni: *zeremuec* NagyszC. 44. *serem nekul* VirgC. 32. *faydambol* NagyszC. 4. *siramban*

WinklC. *siramrol* DebrC. (NySz.) *nyugomnekil* NádorC. 542. *nyugomnak* VirgC. 61. *nyugodamba* uo. 9.

A képzőnek ez a rövidült formája, úgy látszik, analógia útján tovább is kezdett terjedni; legalább egy helyet idézhetünk, hol magánhangzó előtt is csak az *m* maradt meg a két mássalhangzó közül: „gyakorlván *syralmaknak* bevseges *syramyt*“ (MargL. 83. ámbár ez íráshiba lehet. Egyébiránt a MargL.-nak ezt a *syram* szavát némelek *sírám*-nak olvasták s az utóbbi alakot aztán újabb költői nyelvünk nem ritkán alkalmazta). Talán így keletkezett a *folyam* is, melyre még a *folyamik* ige lehetett hatással; codexeinkből e főnevet nem ismerjük, de ha ismernők, ott talán még **folyalm*-nak hangzónék. Az *érdem* szó aligha így alakult (**ér-delm*), mert kétségkívül török eredetű, l. NyK. X:80. Igaz, hogy az EhrC.-ben *erdelm* és *erdelmes* is van, de ezt az *l*-es alakot a *-dalm*, *-delm* végűek analógiája idézhette elő.

Másféle rövidülést látunk ezekben a szóalakban: *syralban* MargL. 70. *felelben* HorvC. 241. ezek helyett *siralban*, *félelben*. A három mássalhangzó közül itt a középső esett ki, mint az *érdem[l]het*, *aján[l]ván*-féle igealakokban (l. fönt a hangzóvesztő igeitök).

Azonban az imént említett kiejtésbeli könnyítések csak múltféltben kísérelte meg nyelvünk, s helyettök a magánhangzóval bővült alak vált általánossá, úgy hogy nem *siram*, sem *siral*, hanem *siralom* lett a *siraln*-ból. Ezzel a segédhangzós alakokkal itt-ott már a XV. század közepe táján találkozunk (az EhrC.-ben), a XVI. századnak elején már igen gyakori, ennek második felében pedig már uralkodó alak, noha a föntebbi idézetekből láttuk, hogy még Telegdynél is előkerülnek az *átkja*, *títkját*-féle alakok.

Segédhangzós példák a codexekből: *felelemre* EhrC. 65. *kerelemrewl* 157. *syralomba* PeerC. 8. *győződelm* DebrC. 65. *serelomból* 12. *fejedelem* SándC. 40. JordC. 375. *fejedelemnek* 690 *felelemnek* ÉrdyC. 537. *ertelemre* 560b. *hyedelomsegre* TelC. 163. — *halom* MünchC. 113. *malomban* 60. (ez a két szó másképp nem is fordul elő codexeinkben); — *atok* BécsiC. WespC. *atokya* ÉrdyC. (NySz.) *atokal*, *zitokal* VirgC. 5. *títoc* MünchC. 32. NádorC. 486. stb.

Némely főneveknek fönmaradt a segédhangzó nélküli alakja.

Így mindenekelőtt olyan szóké, melyeket jelentésöknél fogva legtöbbször személyraggal használunk: *fark*, *sark*. Minthogy a *farka*, *sarka* (*sarkom*, *sarkod* stb.) volt a leginkább használt alak, ezek hatása folytán segédhangzó nélkül maradt a *fark* és *sark*

is az alanyesetben: *egérfark*, *ökörfark*, *rókafark*, *csizmasark*, *kakassark* NySz. A *farok* alak egyáltalán nagyon ritka, talán csak erdélyi nyelvjárásokban járatos: „Lánczot a küszöbre, hogy térjen meg őszre az utolsó *borjúfarok*“ (Csík m. NépkGy. I:308). *Rétfarok*, kalotaszegi helynév (Jankó J: Kalotaszeg). A *sarok* alak már gyakoribb, mert sokszor volt szükség ezekre az alakokra: *sarokba*, *sarokban*; *sarokba állítani*, *szorítani* stb. Hogy *markom* mellett *mark* nem fordul elő soha, hanem csak *marok*: ennek az az oka, hogy a *marok* is csak *marék*-ból rövidült, mint pl. a *fazok* *fazék*-ból stb. V. ö. a régebbi nyelvben: *marokolni* és *maroklani*, *maroklat* — *markolat*. Ellenben az *ing* mai alakját csakis személyragos használatának, az *ingem*, *inged* stb. hatásának köszöni. Eredetileg *imeg* volt. A WinklC.-ben pl. *ymegben* és *ynget* van egymás mellett (165. lap). Így van még most is sok helyen Dunán túl *ünög*, *ümögnék*, ellenben *üngöt*, *üngöm* (Veszprém-ben Nyr. V:523. így Rábaközben is, Győr megyében).

Még helységnevek végén maradtak meg a mássalhangzócsoportok, még pedig azért, mert legtöbbször az *-on*, *ön*, *-ön* raggal s az *-i* képzővel fordulnak elő. Pl. azt mondjuk: *Viskén*, *viski* stb., azért aztán a többi alakban is *Visk*, *Viskre*, *Viskről*; szintűgy *Becs*k, *Dötk* stb. — holott a közneveket így ejtjük: *tüsök*, *tücsök*, *mocsok*, *szitok*, *átok*.

Míg az *álm*-féle szók ragozása a XV. században a maitól eltérőleg jobbára „*álm*: *álmot*“ volt, addig sok más hangzóvesztő szó már abban a korban is egészen úgy ragozódott, mint mai nap, pl. „*bokor*: *bokrot*“, „*ökör*: *ökröt*“, „*iker*: *ikrök*, *ikrös*“ (az Árpádok korában *ikir* v. *ikör* és *ikrök*, *ikrös* v. ö. *Ikir-bukur*, *gemina frutex* 1086. és *Ikrus-egurfa arbor* 1258. Kovács: Névmutató).

Ezek a legrégebbi oklevelekben sem végződnek magánhangzóra, mint az *álm*. *szerelem* szók, s alkalmasint sohasem végződtek úgy, hanem mindig mássalhangzóra, melyet magánhangzó előzött meg. Ezek nagyjából idegen, és pedig török, szláv eredetű szók voltak, melyek mássalhangzós szóvéggel kerültek nyelvünkbe (kisebb részben eredetiek, mint pl. a HB.-ben: *lelic*: *lilki ert.*). Bizonyos, hogy az *ökör*, *iker*, illetőleg **ökür*, *ikir*, *ikör*-

féle szókat a magyar nyelv eleinte így ragozta: **öbürüt* v. **ököröt*, **ikirik* (v. ö. *gyimilcsik* HB.) v. **ikērek*, **ikörös*.

Azonban mint árpádkori okleveleink bizonyítják, körülbelül a XII. s XIII. század közt indult meg az a hangváltozás, mely szerint a háromtagú szókban a második szótag rövid magánhangzója kiesett, ha mind előtte, mind utána egyszerű mássalhangzó volt; pl.

szl. *malina*: málna, *palica*: pálcza, *kopyto*: kapta, *perina*: párna, *jarica*: jércze, *konice*: kancza, *ulica*: ulcza, *utcza*; így *szuluga* (a szl. *sluga*-ból, oklevelekben *Zulugageur* 1222. 1252. l. Ásbóth NyK. XVIII: 264): *szulga*, *szolga*; *szērēda* (az ószl. *srēda*-ból, még a XIII. századi oklevelekben *Zeredahel* és *Zereda* mint személynév, l. u. o. 384. és Kovács Névmutatójában *Zeredu*, *Scereda*): *szērda*; *uruzag* HB.: *ország*; *keseékény* (*Keseken Eger* még 1314-ki oklevélben, id. NyK. XXV. k.): *keskény* stb.

Már most a **bukurut*, **ökörök*-féle alakok ugyanazon hangváltozás alá estek s **bukrut*, *ökrök*: lett belőlük. Ennek a következménye, hogy már a Halotti Beszédben, tehát a XIII. század elején találjuk ezt a paradigmát „*lelic ert: lilki ert*“, a mai „*lélek-ért: lélké-ért*“, * — míg az „*álmom: álmot*“ paradigma, mint láttuk, csak kétszáz évvel utóbb, a XV. század közepe táján keletkezett (azelőtt „*álmom: álmot*“ volt) s csak a XVI. század közepére terjedt el általánosan.

Az eddigiek szerint tehát hangzóvesztő névszóink paradigmája fele részében legkésőbb a XIII. század elején keletkezett (a „*bokor: bokrot, lélek: lélkét*“-félék csoportja), más fele részében pedig a XV. század folyamán (az „*álmom: álmot, titok: titkot*“-félék). — még pedig az előbbieké az accusativusnak rövidülése, az utóbbiaké a nominativusnak bővülése által. A XII. században e két csoport még nagyon különbözhetett egymástól, mert az előbbit akkor így ragozták: *bukur*: **bukurut*, az utóbbit ellenben így: *álmom*: *álmot*.

b) Az újabb hangzóvesztők.

Azokhoz a névszókhöz, melyek már codexeink korában hangzóvesztők voltak, idővel még más névszók is csatlakoztak. Míg azonban ama régiek, mint láttuk, tisztán hangváltozá-

* Szintügy *bukur* 1055. 1255. 1341. s a többes szám «*rakathya bukrak*» 1293. (id. NyK. XXV. k.); *ikir* 1086. és *ikrus* 1258., l. fönt.

sok útján jutottak a ragozásnak ilyen módjához, addig az újabbak analogia útján váltak hangzóvesztőkké.

Világos pl. az, hogy e két latin eredetű szó *czimbalom* és *czirkalom* az *-alom* végű főnevek példáját követte. A *czimbalom* szónak a XVI. században csak ilyen ragozásával találkozunk: *czimbalomok*, *czimbaloma*, *czimbalimos* (SándC., ragtalanul is *czimbalim* no.); a XVII. század elején is így írja Káldi: *czimbalomokkal* Bibl. 271. sőt még a XVIII. sz. közepén is Biró Márton: *czimbáalomokon* AngySzöv. 80. De már a XVI. sz. végén *czimbalmos* van Calepinus szótárában s a XVII. sz. elején *czimbalmi zengés* MA. Bibliájában, l. NySzót. A *czirkalom* tárgyeseete még Heltai Krónikájában *czirkalomát*, de már Heltainak Bibliájából ilyen alakot idéz a NySzótár: *meg-czirkalmozza*.

Szintén a *-lom* végű szók analogiáját követte két *-lyom* végű főnév: *sályom* és *sulyom*. A mai *Sólymos* helynév 1275-ben még *Solumus* HazOkm. VI:212. stb. l. Jerney (v. ö. még *Solomar* 1266. u. o. = *Solymár*). *Sulymos* helyett pedig egy 1386-ki oklevélben többször olvassuk ezt: *Sulyumus* (NySz.).

Különös, hogy a *gyerek* szó maig sem követte a *torok*, *bürrök*-félék példáját s nem vesztí el magánhangzóját, csak a *gyerköcz* származékban. Mégis idézhetjük a *gyerkek* alakot a csángó nyelvjárásból Nyr. IX:486. (A *török*, *czírok* szók sem hangzóvesztők.)

Egér: *egri*. Már Heltainál: „Megégeték *Egret*“ Krón. 56. Tinódinál is *Egröt* 136. Ma ismét *Egert* mondanak. — Régente a hová kérdésre is azt mondták: *Egr-é* („*Egre*“ RMNy. IIIb:85), ma *Eger-re*.

Az *ökör*, *bokor*-félék analogiáját csak legújabbán követte a *tükör* (csuvas *tügür*). A NySz. csak ilyen alakokat idéz: *tüköre*, *tükörök*, *tükört*, *tükörös*, s még ma is hallani ezeket (*tükörös* NépkGy. I:273).

Czukor-ból a XVII. században *czukoros* volt a melléknév (NySz.) — így még a XVIII. században Orczynál KöltH. 34: *tzukoros magoiska*, sőt az Alföldön ma is így mondják: *czukoromat*, *czúkort* SzegedN. II:17., 126.

Az *epér* csak a XVIII. században követte a *kapor*, *csupor* példáját: *epret* Kisviczay, *epres* Faludi. Régebben *eperj*, *eperjet* (még Faludinál is), *eperjes*. — A *szeder* meg épen csak *szédrrj* alakban van meg a NySzótárban; tehát a *szédrrt* szintén újkeletű alak.

Köpor (köpor, Bács m.) tárgyeseete *kíprot*.

Bátor-ból a régibb nyelv még gyakran így képezi az alakokat: *bátorok*, *bátorou*, *bátorb* (*bátoron* LévT. I:190. *bátoran* rimben még ma is Szász K: „Panasz“), és *bátorodik*, *bátorít* maiglan így maradtak. De már a MünchC.-ben van *batron* s a CzechC.-ben *baatrok*.

Sátor-ból ma ilyen alakokat is képezünk: *sátrak*, *sátrai*; de már *sátrat* szokatlan s a *sátoros*-t egyáltalán nem mondjuk másképp. A régieknél pedig csakis *sátort*, *sátorok*, *sátora* található, NySz. *Satoromath* KeszthC. 149. *sátorok* Ar: Toldi Szer. 2:16.

„Bátor: *bütort*, ritkán *bütrot*, *bátorok* vagy *bütrok*; azonos *bugyor* szóval“ CzF. „*bugyort* v. *bugyrot*, *bugyorok* v. *bugyrok*; *bugyros házuló*“ u. o. — *Bugyrot* mondanak a Balaton vidékén is. „Idegen jött, hátán egy nagy *bütrot* hozva“ Bajza: Munk. II:78.

Ezér-nek régente rendszeren csak ilyen alakjait használták: *ezört*, *ezeren*, *ezerek*, *ezere*. (A NySz. csak két hangzója-vesztett alakot idéz: *ezredik* Calep. és *ezres hadnagy* Thaly: VE. Kérdés, hitelesek-e ezek? — *Ezerek* HorvC. 199.) A teljes alakok ma is járatosak, sőt a tárgyeset többnyire *ezret*; de a többi alak közönségesebb így: *ezrek*, *ezrei*, *ezren*, *ezrenként*, *ezres*, *ezredik*, *ezred*, *ezredes*.

A *gyomor* példáját nem követték: *czímör*, *komor* (*nyomor*, mert újkeltű irodalmi szó). De a *zsinór* tárgyesetét Zala megyében néha így képezik: *zsinrot*.

Fátyol csak a mai irodalmi nyelvben vesztí el néha magánhangzóját: *fátylak*, *fátylu*. „Hol szem, mely a sors-szótt sűrű *fátylon* láthat?“ Szász K: Álmos 54. — Különböen mindig *fátyolt*, *fátyola*, *fátyoloz* stb.

Ipoly: „*Ipolyt* v. *Iplyot*“ CzF. — „Járnak által az *Iplion*“ LevT. II:262. olvasd: *Iplyon*.

Tarsoly-nak volt azelőtt *tassoly*, *tasoly* mellékalakja, és *tassolya*, *tasolya* helyett azt is mondták: *taslya*. A NySz. csak egy adatot idéz (mely mellől tévedésből kimaradt „RMK. III.“ vagyis Tinódi); ime még kettő: „Csak öt követ bévete ő taslyába“ Tinódi 313. „Ne legyen az te sakcsodban avagy taslyodban ket fele mertek“ Szárászi: Cat. 1604. O3.

A *köböl*, *öböl*, *kebel* mintájára képezi Arany J. az *obol* tárgyesetét: „Rágalmazást, pénzosztót, három-*oblot*“ Aristophanes II:187. „Visz által, hogyha két *oblot* fizetsz“ u. o. 220.

c) *A hangátvető tők.*

A hangzóvesztő szótók közül azok, melyek ragtalan alakokban *h*-ra végződtek, hangzásuknak szokatlansága miatt újabb időben ezt a *h*-t a szónak belsejébe fogadták s a megelőző mássalhangzót vetették a szóvégre. „*Tereh*:*terhét*“ helyett azt mondjuk „*tehér*:*terhét*“; szintűgy *kelyeh* helyett *kehely*, *pebych* h. *pehely*, *vemeh* h. *vehem*. A szóvégi *h* ugyanis mai nyelvünkben szokatlan, s ámbár néhány egytagú szóban még tartja magát (*csch*, *juh*, *moh*, *düh*, de ezek helyett is van itt-ott *moha*, *dühü*): többtagú szókban alig találunk rá példát az egy *potroh*-on kívül, melyet különben rendszeren személyragozva használunk: *potrohu*, *potrohuk*. (Az *Imrech*-ből is *Imre* lett, l. fönt az *a*, *e* végű névszókat.) — Ezért változott tehát meg a *tereh*-féle szók alakja.

Tehér a NySzótár adatai közt még nem fordul elő. A régiebb alakok ezek: *terh*, (*terhre*, *terhnek*, *terhbe ejti* MA. stb.),

tereh (olv. *terēh*), *terehbe* stb., *teröh*. — A *terh* alak még a későbbi irodalomban is előkerül néha: „Az egyenlő *terh* senkinek nem szegi nyakát“ Kovács: Közm. 87. Így Kisfaludy Sándornál gyakran: *terh* Himfy, Boldog Szer. 145. dal, Kes. Szer. 52. 62. d. *terhnek* Bold. Sz. VII. ének. sőt *terlt* is u. o.

A *terēh*-ből *terē* is lett, illetőleg a *terehbe* alakból lett előbb *teréhbe*, *terébe*; pl. „Az ő felesége *teréhben* eséc“ Kár: Bibl. I.484. „Oly nehéz *teréhvel*“ Kaz: Munk. II.373. — Így van most egyes nyelvjárásokban *terē* (tárgyese *terit*, Horpácson Sopr. m. IV.182). továbbá *tere* (acc. *terét*, Balaton vid., v. ö. *terébe-ejtés* Háromszék. MNyszet. VI.352) és *teri* (Fehér m. Nyr. X.188). — Hasonlóképp vált a régi *teröh*, *terő*-vé Baranyában (Nyr. III.327), és Eszék vidékén (Hány *terő* mustunk lesz? u. o. VHI.327), s még *terü* is (Szilágyságban *terü:terüt* u. o. VI.474. s a székelységben, Tájsz.).

Végre még egy különös módja van a szóvégi *h* elkerülésének: *terhő* *hordó*, *terhőhordozás* Heltai (talán még röviden ejtett *ö*-vel, de „Pécsett *terhő*“ Kassai: Szókönyv IV.78. nyilván a *terh* és *terő* alakok elegyítésével); „öt *terhe* bor“ MonTME. (NySz.), *terhi* Hétfalu, Nyr. V.378. VI.231.

Szabó D. Kisdéd Szótárában a *tereh* mellett *teher* is van már (1792), de még Kresznerics is a *terh* alakot teszi czím-szónak.

A *kehely* alak szintén nem régi. A NySzótár csak egy kétes adatot idéz (*kehelyt* Szék Okl.). *Kehely* van PPB. 1801-ki kiad. latin-magyar, és *kehel* a magyar-latin részében.

A német *kelch*-ből először is *kelyh* lett, mely maiglan él a *kelyhet*, *kelyhe* törésében. Még XVII. századbeli írónknál olvasunk ilyeneket: *kellyh*, *kelhbe*, *kelyhnek*, *kellyhben*, s a XVIII. században *h* nélkül: *kellybe* (de már a XVI. században is van *kelly*).

A *kelyh*-ből segédhangzóval *kelyéh* lett: így már a codexekben: *kēleh* (olv. *kelyéh*, nem *kelch*, mint a NySzótár idézi), *kelehen*, *kelevhre*, Bornemisznál *kelchből* stb. — A *h* nélkül *kelyeben* ÉrsC. (v. ö. *terébe*).

A *péhely*, *pöhöly* szónak egészen hasonló a története s hasonlóak a változatai: *pelyh*, *pölyh*, *pely*, *pöly*, *pölih*, *pili* (és *arany-pili* Nyr. II.521. III.429). A *pelyh*-ből *pih* is lett (I. Nyört. Sz.) és *pihi* (Dtül), sőt *pi* (Szatmár m. Nyr. X.431).

De itt a *teher* változataihoz hasonlókat is találunk. A *teréh*-hez hasonlítanak „a hó *peléhi*“ és *peléhetske* Apáczaínál. A *terhe*, *terhi* alakok mássai ezek: *pelyhe*, *pölyhe* (Reggel kibujnak a puha *pelyhék* közül“ Faludi; *pölhés* Thaly: VE.). *pöjhe* (székely ejtés, Kassai: Szókönyv IV.81), *pihe* (Heltai, Calepinus), továbbá *pelyhi*, *pihi* (*pelyhi*: *pehely*, Hétfalu Nyr. V.377. „*pihe*, *pihi*: *pehely*“ Fehér m. u. o. IX.284).

A *pöhöly*-re nem ismerünk régibb adatot, mint Thaly: VÉ. I.346. (a NySz. ezt sem idézi). Kassai Szókönyvében a *pehely* hegyaljai szónak van mondva „ez helyett: *peyh* (mint *teher* és *terh*)“.

A *kehely*, *péhely* szókhoz hasonlít ez is: „*csahaj*, *csajhos*“ (Csongrád. Nyr. XVI.94).

A „*rehe*: *vehet*“ paradigmát a XVI. század közepén már egészen így találjuk, mint ma (zalamegyei levélben LevT. I.86. 87., v. ö. *vehet* Káldy, Máté 21:2. az ő *vehét* Zvon: Post. I.1). Ellenben a MünchC.-ben ilyen alakokat olvasunk: *vëhemrè*, *vëhmet*, *vëhmét* (LRMny. III.363); Heltainál s Károlyinál szintén *vehmet* (Helt: UT. T₂. Kár: Bibl. III.42). — Itt tehát ez mutatkozik eredetibb alaknak, melyből a mai *vehet* úgy lett, mint a **kohnya*, **duhnya* szókból *konyha*, *dunya*. A *vchem*-nek e szerint sohasem volt *h*-végű nominativusa.

d) A hangzóvesztő alakok.

Melyek azok az alakok, melyekben a szóban forgó tőket magánhangzójuk nélkül ejtjük? Erre általában azt felelhetjük, hogy a kötőhangzós alakok, mert ezeken kívül csak egy-két ragozási és szóképzési alak jöhet szóba. Ide tartoznak:

1. A tárgyeset: *álm-o-t*, *fájdalm-a-t*, *veszédelm-e-t*, *epr-è-t*, *ökr-ü-t*.

A kivétel nagyon ritka: *sólyomot* Ányos, Abafi kiad. 16. Kisf. S: Somlyó III:94; rendszeren *sólymot*. — *Háromat*, alföldi alak, Békés m. Nyr. IV:232. Kálmány: Koszorúk I:138. Szeged Népe II:53. (v. ö. *hároman* u. o. 115. 127).

2. Az *n* ragos alakok, mind a helyhatározók (*-on*, *-èn*, *-ön*) mind pedig a módhatározók (*-an*, *-en*): *álm-on*, *epr-èn*, *ökr-ön*; *gyakran*, *bátran*.

3. A többes szám: *álmok*, *fájdalmak*, *veszédelmek*, *ikrèk*, *ökrök*.

4. A személyragos alakok: *álmom*, *álmod*, *álma*, *álmunk*, *álmotok*, *álmuk*; s így a többi is.

Azonban az egyes szám harmadik személyében néha megtörténik, hogy a személyragnak *-a* helyett *-ja* alakját használják, mint egy világosabb kifejezésre törekedve, mint az ilyenekben: *lábja* (a teleknek), *szëmje* (a búzának). Ilyenkor aztán természetesen a hangzós tőt kell használni (ámbar codexeink korában még a másik tőalak is állhat a *-ja* előtt, pl. *títkja*). Példák: quidam locus *rewfaorumja* azaz *oromja* 1386. Nyr. VI:168. Tétel *oromja* fölött, Czuczor: Költ. I:82. *koronja* Meliusnál s Pázmánynál; *horogyat* Pesti: Fab. 42b. *arokyth* LevT. I:195. *árokját* Székely: Krón. 139. (v. ö. a *veszedelem árkába*, Haller: HHist. 87), *sulyokja* és *sulyka* NySzót.

5. Az *-l* és *-z* igeképzők előtt: *horgol, árkol, sulykol; ólmoz, hatalmaz* stb.

6. A *-cska* képző előtt: *halmocska, gödröcske* stb.

7. Az *-ú, -ű, -s* és *-atlan, -tlen* (ill. *atlan, etlen*) melléknév-képzők előtt: *álmú, álmos, álmatlan; titkú, bokros* stb. De a fosztó melléknveket csak az *-lm-végű* tőkből képezzük így: *irgalmatlan, fájdalomatlan*. Másféle névszók a hangzós tőlöz függesztik a fosztó képzőnek *-talan, -telen* alakját: *dologtalan, bátortalan*. Sőt *álmatlan* helyett is előkerül a XVII. század óta *áлом-talan*: *Álomtalan fekéúsznek* MA: SB. 127. Kloé *áломtalansága*, Ányos: Költ. 80. (Abafi kiad.)

8. Az *-i* melléknévképző előtt is csak a *-lom* végű főnevek magánhangzóját hagyjuk el: *fejedelmi Zalán, hatalmi állás*. Ellenben: *pokoli hőség, zsitvatoroki béke, bereki*: *nemoralis* MA.

De vannak *Berki, Árki*-féle helységnevek, s ezek már XIII. századbéli oklevelekben így fordulnak elő: *Arky, Arqui, Berky*, l. Kovács: Név. S ezek az alakok azelőtt melléknevekül is használatosak voltak; v. ö. *Arkychalan* (birtok neve 1299-ben, Kovács) azaz *árki csalán*; *torki* tobzódás, Szentm: Kalm. 15. — Viszont az *álm*-ból csak *áلمي* fordul elő Bornemiszanál és MA. (NySz.).

9. Az *-ul, -ül* névrag előtt is csak *-lm*-hangú tők jelennek meg magánhangzó nélkül, pl. *jutalmul, fejedelmül, hyedelmul* ÉrsC. stb.

A régieknél ezek is előkerülnek. *latrúl, poklúl*, l. NySz. — Ellenben: *bagolyúl* huhogatni: *cucubare* MA. — De néha *-alom*-képzős főnevek is a bővebb tőalakhoz veszik föl e ragot: *jutalomúl* Biró: Angy. 78. (XVIII. sz.) KiszS: Csobáncz 28. vsz. Mikszáth: Eszterh. további kalandjai 2. fejj. végén (szintén versben, mint az előbbi idézet); *alkalomul* KiszS: Gyula IV:3.

Az *-ig* ragot már rendszeren a magánhangzós alakhoz tesszük: *malomig, árokig, toronyig, háromig*. Régente azt mondták *poklig* („poklig taszítatól“ Helt: UT. R7), de ma a nominativus hatása alatt azt mondjuk: *pokolig*. Megmaradt ez a régi rövid alak: *torkig*, vagy a személyragos alakok kedvéért (*torkom* stb.), vagy talán mert gyakran használt állandó szólásokban szerepel (*torkig van vmivel, torkig merül vmibe* stb. l. NySz.). Hasonló ez is: „A ló *csülkig* dagasztja a homokot“ Jókai: „A lovam lába *csülökig* süppedez a sömlyékbe“. (Az apja fia II.)

Az *-ért* rag előtt egyáltalán szokatlan a hangzóvesztés; v. ö. *malomért, jutalomért, ökörért*.

Csak versíróknál kerülnek elő hébe-hóba ilyen régieskedő alakok: *védelmért*, Anyos (Abafi kiad.) 16. *segedelmért*, Czuczor: Költ. I:54. *jutalmért* Ar: Elv. Alk. 3. én. (az utóbbi két alak hexameterben, hol a *segedelemért*, *jutalomért* csakugyan nem volna használható).

Érdekes, hogy *fogoly* főnévnek hangzóvesztő *vá*-ragos alakja gyakran előfordul egész a XVII. század elejéig leginkább ezekben a szólásokban: *foglylyá akadni*, *foglylyá esni*, *foglylyá vetni* (a NySzótárban a *Fogoly* alatt idézett példákon kívül két-két idézet az *Akad* és *Es-ik* cikkekben), de azonkívül — a mi a NySzótárban nincs idézve — ebben a szólásban is: A zsidó népeket isten *foglylyá adá* a bab. királynak RMK. II:20. *Foglylyá* magát ő annak adta vala III:203. Ezek tehát nyilván nagyon járatos szólásmódok voltak, azért tartották meg oly soká régi hangzásukat.

(f) A *v*-hangú névszótók.

Ló:lovat, *falú:falvak*. Efféle szavaink a ragtalan alakokban magánhangzón végződnek, ellenben a kötőhangzós alakokban egy-egy *v* mutatkozik a szótó kiegészítő részének. Az ide tartozó szók közül némelyekben magánhangzó van a *v* előtt, pl. *lov-*, *köv-*, másokban mássalhangzó: *falv-*, *odv-*. A két csoport e tekintetben mindenesetre már igen rég elvált egymástól, s azért célzerű lesz mindeniket külön-külön venni tárgyalás alá.

I. a) A *ló*, *kő*-féle szótók.

Hogy a *v* hang hozzátartozik a szótóhoz s hogy valaha a nominativusban is megvolt, azt már Otrokocsi Főris Ferencz fölismerte a XVII. században: „Nix vocatur *hó*, quod et *hav* sive *hov* dictum olim fuisse accusativus singularis *havat* et omnes casus in plurali videntur svadere“ (Origines Hung. II.194). Ennek megismerésére valamint őt, úgy később Révait (Antiquitates 211. Gramm. 251) és másokat is egyrészt az idézett magyar alakok egybevetése vezette, másrészt pedig a héber grammatika „nyugvó *v*“-jének ismerete. (L. Révai: Gramm. 258.) Egyébiránt minthogy a *v* könnyen vocalizálódik, könnyen találhatnánk sok más nyelvben is ilyen nyugvó *v*-ket. V. ö. az ilyen latin szókat *bō-s: bov-em*, *Ju-piter: Jov-is*, vagy ezeket a középfőlnémet szókat: *stró*, *szalma*: gen. *strówes* v. *strawes*, *blá*, *kék*: *bláwes* stb.

De a magyar *ló*-féle szónak eredeti *v* hanguságára etymologiai bizonyítékaink is vannak.

Ló: vogul *lū, lūw*; ész. osztják *lovi*.

Hó nix: lapp *suorve, sueve*.

Hó mensis: finn, észt *kū*, mond, monat; — mord. *kou*, luna, mensis.

Kő: vogul *keu, käu, kū*, zürj. *ki, cser. kü*; — kond. vog. *kav*, ész. oszt. *kevi*, mord. *kev*, finn *kivi*, liv *kiv* stb. (Az Irdis-melléki osztjában a nominativus *keu*, de a dativus *kev-a*, a melléknév is *keven*, „köves.“).

Tű: észt *tü* és *tüvi*, finn *tyvi*.

Egyeseknek még a saját nyelvelméleinkben s nyelvjárásainkban is megvan *v*-vel a nominativusuk. Így pl. *csév* = *cső*, *hév* = *hő*, *bév* = *bő*, *mív*, *műv* = *mű*, mint *szív* = *szű* és *hív* = *hű*.

Néhányanak a *v*-je eredetibb *m*-nek a képviselője:

Jó (*jav*-): vog. *jamés*, osztj. *jem, jim*, votj. *umoj*.*

Ó (*av*-): lapp *ome, obme, oabme, oabmes*, ó, avét, ócska; finn *ammo-n, ammo-in* régen, hajdan.

Lé, (*lév*): vog. *lām, läm*, cser. *lem*, mord. *lām, läme*, észt *lēm*, finn *licmi*.

Vége egynehányanak a *v*-je torokhangból, ugor *g*-ből vált, mint más szavainkban is nem ritkán látjuk, pl. *tév*- „tenni“ ered. *tege*-, (észt *tege*-, vog. *tāg*-, osztj. *tag*- stb.), *szöv*- „szőni“ ered. *szege*-, (vog. *säg*-) stb. Ilyenek:

Szó, (*szav*-) ered. **szog*-: v. ö. vog. *saw*, szó, *suj* hang, finn *soi*-, szól, hangzik, cser. *šok-t*- hangoztat, hangzik. Az eredeti torokhangra vall a magyar *zaj*, *szej* mellékalak is.

Só, (*sav*-) — vog. *čaχ, šaχ* Budenz szerint (szam. *sak, šak* stb., cserk. *sugu*, kabardin *šugh* stb. NyK. XXIII:119. Ethn. V:136). A torokhangra vallana a *saj-talan* melléknév is, (melyet nemcsak a székelyföldön használnak, hanem pl. Hajdú-Böszörményben, Egerben s egyebütt is). Csakhogy Kerekes említi az ő „Értekezések és Kitérések“ cz. munkájában, hogy Borsodban

* Szarvas Gábor Nyr. I.266. azt hitte, hogy még az EhrC.-ban megtalálta az eredeti *m*-es alakot. De ha figyelmesen megnézzük az idézett helyet, azt látjuk, hogy ott az *m* már az első személy jele: «Hogy ewtewle nekem engedet menden *yombalol*.. menden coron ewtet gyczerem»: quod de omnibus mihi bonis ab ipso concessis.. semper eum laudem. Tehát a. m. jómból, javamból. V. ö. *io*, ugyanott az ötödik lapon; *yobra* 53. *yob* 150. és *yozag, yozagos* a codexnek számos helyén. Ezekben a formákban már nem csak az *m*, hanem az ebből lett *v* is eltűnt. HB. *iov*.

soltalan-nak is mondják, s ez az alak megint azt a kérdést állítja elének, vajjon a *só* nem az osztják és zürjén *sol*, mord. *sal*, finn *suola* szókhöz tartozik-e? * Azonban annak a *soltalan*-nak a régiségét az teszi kétesé, hogy a régi nyelvemlékekben semmi nyoma, holott a *sajtalan* alak két XV. századi oklevélből, négy codexből ismeretes, l. NySz.; s azonkívül oklevelekben magának a főnévnek egy *t*-vel (képzővel?) bővíült *soxt* alakja mutatkozik: *Sohtuth*, *Souhtwth* 1257. 1320. stb. „via salifera”, később *Saythwsuth* 1431. *Saythoswth* 1451. (mindezeket Szamota idézi NyK. XXV.)

Tó: tavadai vogul *tō*; ész. osztj. *tuu*, votj. zürj. *tī*, finn *suo*; Surgut mell. osztj. *tox*, *tozx*. Tehát eredeti alaknak **togo*- látszik, s erre vall az a különös alak, melyet magánértésülésünk szerint Miskolcz vidékén használnak a tárgyesetben: *tajt*. Ezenkívül itt is találunk dialektikus *l*-es alakot: *tólat* (Fóton P. Thewrewk E. értesítése szerint, Budenz, MUSzót. 222). Szolnokon Herman Ottó szerint a nominativus következetesen *tól*, e h. *tó* (Magyar Halászati, szótár); így Heves megyében, Szihalmon Nyr. VIII.569. A *tócsa* helyett pedig *tolcha*, *tolcza* van írva XVI. XVII. századbéli íróknál (Pesti G. stb. I. NySz.). ** Ezt az *l*-es alakot Budenz az *l* nélküli alak továbbképzésének tartja s egybeveti a zürjén *tī* s a finn *suo* *l*-es származékaival (*tílaš*- ázni, azaz tócsában, áztatóban lenni, a kenderről; *suolisto* mocsáros rét), továbbá a tónak vogul *tír*, *turr* nevével.

Annyi bizonyos, hogy a *v*-hangú tőknek nominativusában is megvolt valaha a *v*-hang, azonban legnagyobb részükre nézve nincsenek olyan nyelvtörténeti bizonyítékaink, mint az említett *csév*, *hév* stb. a *cső*, *hő* stb. mellett. Ha pl. árpádkori okiratokban *lou*, *thou* alakokat találunk (*Hatlounoguta publica* via 1295. Wenzel X.207. *Thoufo*, *Thoufeu* 1219. 1251. Jerney), ezeket kétféleképp olvashatjuk: *lov*, *tov*, vagy *lou*, *tou*. Az utóbbi olvasat mellett szól az a körülmény, hogy még a *tou*-nál is régebben találunk egyrészt kétségtelen diphthongusos alakokat, minők *Nadus-tohow* 1214. *Homus-tohu* 1225. (Jerney), másrészt. már egyszerű *ó*-val írottakat: *Too Bessenyeo* 1169. *Tofeu* 1251. stb. (u. o.) Azonban még a XVII. századig is akadunk egyes olyan

* A szamojédben s más nyelvekben *r*-es alakok NyK. XXIII:119.

** Hogy a tócsát jelentő csángó *tornya* szó is (Nyr. V.89) **tolnya* volt-e eredetileg, mint Halász véli (VIII.253), vagy pedig idegen eredetű-e, egyelőre nem tudjuk eldönteni. V. ö. egyébiránt a fent említett vogul *tír*-t. Nem lehetetlen, hogy a *Told* helységnév is a *tól* főnév származéka.

dialektikus alakokra, minők *ov, köv* e h. *ó, kő*; l. alább. Mindenesetre ez volt a fejlődés útja: *tov, tou, tó*.

Némely nyelvjárás a *ló* és *tó* szókat nem egyforma magánhangzóval ejti, hanem azt mondja: *lú, ellenben tó, szó, jó* stb. Már Arany János észrevette, hogy ez a különbség összefügg a teljes tőnek magánhangzójával: *lú, lovat* o-val, *tó, tavat* a-val (Hátrahagyott Próz. 315).^{*} Ugyanazon nyelvjárásokban az *ő*-hanguakat is nagyobb részt *ű*-vel ejtik: *kű, tű* (tő) stb. Legkövetkezetesebbek a zárt hang alkalmazásában az északkeleti, a királyhágóntúli s a nyugati nyelvjáróterület (más nyelvjárásokban leginkább) a *kű* főnév s az *ű* névmás hangzanak zártan, Balassa: Nyelvjár. 122). Ezeket az eltéréseket részben már nyelvemlékeinkben is megtaláljuk, sőt Dévai Mátyás az ilyen szók *ú, ű*-jét megkülönbözteti a rendes *ú, ű*-től (l. Hangtanunkban 71. l.).

Mielőtt sorba vennők az ide tartozó szókat, még csak azt kell általánosságban megjegyeznünk, hogy a többeli *v* rendszerint a *kötőhangzós* alakokban van megőrizve. Ilyenek a tárgy eset, a többes szám s a személyragos alakok, az *ú* és *s*-képzős melléknév, az *-l* és *-z* képzős igék; pl. *lovat, lovak, loram, lova, lovú, loras, loval, havaz* stb. Azonban nem minden szó esik azonegy elbánás alá, s a különbség itt is többnyire az illető szóknak sűrűbb vagy ritkább előfordulásától függ. Pl. a *lovon* alak általános használatú, a *tavon* és *tón* már ingadozik, a *szón* pedig már egészen erőt vett a nominativus analogiája. Azt mondjuk *lőig, hóig, kőig*, holott *tővig* fönmaradt eredetibb hangalakjával, mert gyakran használt szólásokban szerepel: *tővig lemetszeni, tővig lerontani* („*tővig romlott: tönkre jutott*“ Nyr. II:232. V. ö. versben: „A tücsök egy-két *havig* czirpelget ágán“ Ar: Aristoph. II:88. *A sirkővig* Főv. Lap. XIV. 489).

Némely dialektusban még a kötőhangzó előtt is elenyésztett a *v*, úgy hogy hiatus támad, de ebben meg itt-ott *j* vagy *h* hang fejlődik. Példák:

loak Sylv: UT. II:149. *loak, toak, hoaz, füek, küek* Moldva Nyr. IX:489. *laak* Tolna m. Nyr. V:379. *kűek, küet, kües, füet, fües* Balaton

^{*} Igaz, hogy egyes nyelvjárások a *hav-*, *szav-*, *tav-*, *sav-*, *jav-* helyett is *hov-*, *szov-*, *tov-*, *sov-*, *jov-*-at ejtenek, de itt alkalmasint a rá következő *v* rovására írhatjuk a zártabb hangot, a mint hogy a *rovás*-ban a köznyelv is a zártabb hangot fogadta el (a *ravás*-sal szemben).

vid. *fűjjet* Sopr. m. Nyr. VI:158. *míjes nap* „hétköznap“ Kriza; *kümihes* Fehér m. Nyr. X:187. *kümihes* Baranya III:282. *lohak* Ormányság, u. o. III:230. 560. Így *műhek* MonOkm. IX:187. stb.

Már most felsoroljuk egyenként az ide való szókat, még pedig legelőbb az *ó*, *ő* hangukat, azután az *ú*, *ű*, (*í*) hangukat végre az *é* hangukat.

Ló, lov-. A régiségben diphthongussal: *Hat-lou-nog-uta*, via publica 1295. Kovács; *Loureu* „Lórév“ 1276. u. o. *lowert* „lóért“ 1552. ErdOrszgy. I:395. — Továbbá *ű*-val: *Lu-reu* 1281. Jern. 1292. Kovács; *lű* Dévai, CorpGr. *lu* Sylv: UT. II:142. *lű* Pös: Igazs. I:730. *lura* Czepl: Dág. Előb. 28. így ma is *lű* Debreczenben Nyr. IX:161. s egybűtt. — Régi *v*-hangú adatok: *Louaz* [olv. *Lovász*] villa cum agasonibus regiis 1236. Kovács. Iobbagiones equestres, qui vulgari-ter *Louaslegeny* nuncupantur 1265. Jern. (Mind a kettő hiányzik a NySzót.-ból.) — Hiatusos alakok: *Luaz* 1235. 1237. stb. Kovács; *Loaz* 1272. Jern *Luosicsag*, olvasd: *Luos-iobag?* 1247. I. Nyr. XIII:122. *loam* LevT. I:9. *loak* Sylv: UT. II:149. *luakok* Göcsej, Nyr. II:133. — A nominativus hatását mutatják már a következők: *a lón*, Székely: Krón. 168. „ojan *lón* lovagol“ Csík m. Nyr. X:237. *lót* e h. lovat, Temesköz, „Szeged Népe“ II:186. de a Szilágyságban és Csallóközben is mondják; — legtöbbször pedig a személyragos alakokban találkozunk e jelenséggel: Száz tallert adtam a *lómért*, NépkGy. II:83. *lója* Nyr. III:513. *lóm* v. *lovam*, *lójik* v. *lovik* Háromszék, MNyszet. VI:218. 219.

Hó, hav-: nix. *Havat*, *havas*, *havaz*; *havon* BSzemle XXV:126. „Verekednek a *havak*“ (Nép, Fehér m.). — Néhol, pl. Pest megye egy részén (Monor, Vác vidéke) *hovat*, *hovas*; Hétfaluban is *hovaz* Nyr. VI:181. hasonlókép a moldvai csángóknál V:47. IX:482. Így még Anonymusnál *silva Houos* (cap. 9. 12); *Butun-houosa* 1231. Kovács; *Obrud-houasa* 1291. Knauz. — Háromszékben „hol *v*-vel, hol a nélkül“ ragozzák, tehát *hót*, *hón* stb. (MNY. VI:218.) — Különös alak: „*hóvi*, *havi*: nivarus“ PPBl. A hosszú *ó* nyilván a *hó* alak hatásából magyarázandó.

Hó, hav-: mensis. *Hava*, *havonként*, *havi*. De: *pűnkűst* *hovában* Hall: HHist. II:73.

Szó, szav-: *szavak*, *szavam*, *szava*, *szavai*, *szavok* stb. *szavú*, *szavatos*, *szavattjús* (régí szók); de *szós*, *szól*, *szózat*; — *szaval* és *szavuz* csak újabban keletkeztek. Azonban a *szavak*, *szavam*, *szavad*, *szavunk* sem fordul elő a régi irodalomban, csak *szók*, *szóm*, *szód*, *szónk* (ellenben a harmadik személyben, valamint több birtokra vonatkozólag mindig *szava*, *szavok*, *szavaid*, mint ma; csak versben talál-
tam egyszer ezt: *szója* BSzemle XVII:388). A *szavam* stb. úgy látszik a leggyakoribb harmadik személy hatása alatt terjedt el. A tárgyeset pedig ma is csak *sót*, nem *szavat* (ez utóbbi alakot csak Gvadányi-nál olvastam egy helyen, továbbá NépkGy. II:346), az *n*-ragos forma is csak *szón*. E szerint tehát a nyelvszokás sohasem tett a német *woorte* és *wörter*-éhez hasonló jelentésbeli különbséget a *szók*, *szót*, *szóm* s másrészt a *szavak*, *szavat*, *szavam*-féle alakok között (mint pl. CzF. Szótára is ajánlotta). — A *v*-hangú tőalak egyes dialektu-

sokban zártabb magánhangzóval ejtődik már a codexek kora óta: *szova*, *szovai*, *szovattyús* (l. NySz.); *szoval* felemelé Kaz: Munk. VI:31. *szova* Háromszék, MNY. VI:211. így néhol Dunán túl, Vác vidékén stb. — *Te szóvaddal* (mely amúgy is legrégebbi *v*-hangú adatunk a második személyben, Huszti: Aeneis 1582. ? 6) elegyedés útján támadt a *szód* és *szovad* alakokból. — Végre *szovból* és *szóvban* Geleji Katona Istvánnál (TitkT. 4. és 1098) okoskodás termékeinek látszanak.

Tó, tav-. A XIII. században még rendszeren *tau* (vagy *tov* ?), de néha már *tó* is (l. fönt és NySz.); ez utóbbiban hibásan van a *tó*-hoz állítva a következő adat: *vallis, quae Fenektu nuncupatur* 1291. Knauz; ez így olvasandó: *Fenéktő* v. *Fenéktű*. — A *v* hanggal rendszeren csak a harmadik személyű *tava* (*tavaí*) fordul elő: így egy XII. századi okiratban: *piscina Appa-thana*. A többi alakban rendszerint *tó* formája van: *tót*, *tók* (*halastót*, *halastók*, *állótók* NySz.), *tón* (Kriza 447. NépkGy. II:270. Nyr. III:280), *halastói* (melléknév), *tós*. Ezeket ritkán és részben csak szótárakban találjuk *v*-vel: *tavat* NépkGy. I:485. *nádistarak* MA: Tan. Előb. 21. *halastavi* MA: Szót. *tavas*, *tovas* Calep. MA. — V. ő. még *tómat* Radv: Csal. III:197. *tóm* s majorom Kaz: Munk. III:224. De néha a harmadik személyben s a több birtokot jelentő formában is a *tó* szolgál alapul: *tóját* Bethl: Elet. II:343. *Asztalosok-tója* Nyr. IX:287. „*tója* v. *tova*“ Háromszék MNY. VI:219. „az ő saros helyei és *tói*“ Kár: Bibl. II:153. — A *tav-* tőalak helyett itt is előkerül *tov-*, pl. „*kő heget allo viznek tovia fordeita*“, azaz *tavaivá*: *convertit petram in stegna aquarum*, DöbrC. 201. *tovas*: *paludosus* PPBl.

Só, sav-. A XIII. században *sou* (vagy *sov* ?): „*Souyou et castrum salis*“ Anonymusnál (l. NySz. I. *Jó*). — A *v* itt is leginkább a harmadik személyben tartotta fönn magát: *sava*, „földnec *savi*“ azaz *savai*, MünchC. De van *savú* is: Szapora szauú és kevés *sauu* Bal: Cslsk. 369. Ellenben *sós*, *sótalan*, *sóz* sehol sem kerülnek elő *v*-vel. (A *sajtalan*-t már említettük. A *sócska* mellett *savacska* is van a NySzótárban, de érdekes, hogy csak a harmadik személyre vonatkozva: *savacskját*, tehát mintegy a harmadik személyű *sava* analogiájára.) — *Sav-* helyett *sov-* is van; pl. „mind *iouát*, mind *souát*“ Balassa B.; így Háromszékben, MNY. VI:211. — (A *chemia sav* szavát a *savanyú*-ból vonták el.)

Jó, jav-. A HB. korában *jou* vagy *jov*: Oggun neki mend *iovben* rezet. — A középfok ma *jobb* de azelőtt *jóbb* volt: *ioob* VitkC. 52. *iób* Heltai, *jób* MA. stb. — A *v* hang az igei származékokon kívül (*javall*, *javasol* — v. ő. *javas* és *jós* — *javít*, *javul*) többnyire csak a személyragos formákban használatos: *javam*, *javad*, *java*, *javaim* stb. s a *javaim*-félék analogiájára mondunk *javakat*, *jószágok* értelmében valamint *javacska* is van a NySzótárban. (A nemzetgazdasági írónál még *jav* is előfordul a *jószág* helyett!) De már a melléknévi *jó*-nak csak *jók* a többese, valamint *jót*, *jón*, *jól*. — De a régi nyelvben itt is ugyanazt az érdekes jelenséget látjuk, a melyet a szó-ra nézve is megállapíthattunk, hogy t. i. csak a harmadik személyben s a birtokos többsége esetében szerepel a *v*-hangú tőalak: *java*, *javok*, *javi* v. *javai* stb. Ellenben: *jóm* („*jószágom*“ EhrC.), *jómra*, *jódra*, *jónkra*, *jótokra van valami* stb. (Így még újabban is

jómra NépkGy. II:139. jólat akarom Ar: Arist. I:51.) Csak Decsinél találjuk ezt: Ez nyaualyais *jauamra* lön. — A *jav-* helyett *jav-* is előkerül már a régiéknél gyakran; így Háromszékben *jova* MNy. VI:211. *Jóvaimmal* Tarn: Mest. 67. és *jórittya* Felv: SchSal. 27. olyan keverék formák, mint fönt *hóri* és *szóvad*.

Ó, av-. A XIII. században *ou* (vagy *ov*?) és *ó*: *Ouwar, Oubuda, Orev* stb. (NySz.) — A *v* ma csak néhány származékban használatos: *avul, avét* (**avélt* = *avult*), *aras*. De a XVI., XVII. században még *avat* és *avak* is előfordul (*wyat* és *awat* JordC. *wyakat* és *awakat*, Pesti G.). De *vyokat* és *okat* is van már a XV. századbeli MünchC.-ben; így *ot*, *ót*, *régít* 1540. LevT. I:8. *Avúl* helyett is van *óul* és *ául* néhány régi írónknál. — Feltűnő alakok a következők: „*ov* testamentom“, Matkó; „*az orból* újá tészik“ Medgyesi; *óvság* Pósa-házi; *óv* GKat.

Kő, köv-. A rokon nyelvek tanúsága szerint eredetileg **kiv-*, azért sok dialectusban maiglan *kű, kü*. Így a XVI. században Fél-egyházánál, Meliusnál s más írónknál is *kű*; Dévainál is a zártabb hangot jelölő *ű*-vel (Nyr. XIII:1). — Ezt a szót némely dialectus egész a XVII. századig *köv*-nek ejthette; erre mutat nyelvemlékeinknek számos adata: „*hegyes kuw: lapis, petra*“ 1037. Czinár: *keenköw* byz w panceel JordC. 901. (talán elhibázva e h. *keenköves*, u. o. lapon *keenkw* is van); *draga köw* Born: Préd. 24b. *kównel* u. o. 33b. *ków* Born: Enek. 351. *ków szalom* u. o. 179. *ków palotaban, ków labra* u. o. 287. *kównec* u. o. 362. *ków falak* Kár: Bibl. 159. *kövre* Megy. 3Jaj. II:56. — A kötőhangzó előtt mai köznyelvünkben is általános a *v*: *követ, kövön, kövök, köve, kövecske, köves, kövez; kövül* stb. *Könel kövebb*, Faludi. Csak ritkán engednek ezek az alakok a ragtalan *kő* forma hatásának, s még leginkább az összetettek: *mennyköt*, Arany L: Népm. 61. *tűzköt* e h. *tűzkövet* (l. Szarvas G. érdekes megjegyzését Nyr. XIX:230). — Vershen: „*Kökön* csergő, szépen pergő“. . . Thaly: Adal. II:102. „Mindenek porszeme, *kője*“ — rim: fedője, Lisznyai: Uj Palócz Dalok 103. — „Ez az ulicza meg van *közve*“ csángó, Nyr. IX:489. (v. ö. *közet*.)

Tő, tőv-. Szintén közönséges a *tű* mellékalak; így *tű* Tel: Evang. *tűstül* Sylv., Helt., *far-tű* PPBl. *zóló-tű* GuaryC. *szóló-tűke* Szár: Cat. B4. — A *v* hang leginkább ebben a három alakban maradt meg: *tőve, tőrig* (*filthrig* VirgC.), *tővestül*. De az utóbbi közönségesebb így: *töstül, tüstül*, s a *tős-gyökeres* mindig *v* nélkül. A *szőlőtő*-nek harmadik személye „*az ő szőlő tője*“ Kár: Bibl. (Így nyelvtanainkban: a szónak *tőve* v. *tője*.) A tárgyeset *szőlő-tőt* JordC. és Mikes. De a többes *szőlő-tővek* Com: Orb. „*tővec* v. *tőóc*“ MA: CorpGramm. 153. — „*Fültővön* ütni vkit“ CzF. Ellenben: „Az öreg király *kartön* fogta a fiát“ NépkGy. I:362. Kriza 448.

Ó, öv-, *cingulum*. A szabályos *ő* nominativus a régi irodalomban egészen közönséges; pl. *ev*, azaz *ő* CornC. 38. *evuet* azaz *övet* u. o. (mint *kő: követ*); *ő* Helt: Bibl. I. Tb. *ővedet* u. o. T. — Az *öv* nominativus a leggyakrabban előforduló személyragos alakok (s még *örig, övedz*) hatása alatt maradt fönn vagy keletkezett újra; nincs kimutatva a XVII. század előtt (a NySz. MA. szótárából idézi a legrégibb adatot. V. ö. még: „*örbe való: kendő szék*. Nyr. V:424. — De a moldvai csángóknál még most is *ő* az *öv*, Nyr. IX:489.

Ō, öv-, is'. A *v* hang csak ebben a származékban van meg: *övé*, a többes *övék* (*övéi*, *övéik*). A HB.-ben a többes számú névmások így vannak írva: *miv*, *tiv*, *iv*; de lehetséges, hogy az *iv* betűk már itt *ü* hangot jelölnek, mint később a Königsbergi Töredékben s a codexekben.

A *nő* főnévnek egyetlen egy alakját mutathatjuk ki *v*-vel, ezt sem a régiségben, hanem egy dialectus-közleményben: *nyüvestén* a. m. nóstény, Háromszékben, NyK. III:4. Nem tudom ezt másképp magyarázni, mint hogy a *nő* valaha csakugyan **nör*, **nër* volt, mint már mások is hitték, a nélkül hogy e háromszéki adatot számba vették volna (újabban is pl. Donner: Die gegens. Verwandtschaft 27. Budenz: MÜg. Szót.) — A *né* és *ní* alakok (*kiralni* Beythe: Epist. 3) eredetileg **nēj*-nek hangzottak, s mind ama **nër*-, mind ez a **nēj*- a még régebb **nēg*-re ill. *u₃₇₈*-re vihető vissza, (v. ö. Hangtan 73).

Fő e h. **föv*- és másrészt *fej*, *fē*, *fē* szintén közös *g*-hangú alakból magyarázhatók (l. Budenz). — A *v* hang itt is ritka s már régebbi irodalmunkban is csak két esetre szorítkozik. Egyik a melléknévi használat: *föv ok* GKat: Titk. 9. *fövek* SzCsene: Conf. 107. *fővebb* e h. *főbb* a régieknél egészen közönséges (de van *leg-fejebb* is Com: Orb. 45). A másik pedig ez az összetétel: *für-aly*, párnája, vánkos, fejal' Nad: Kert. 278. (volt ennek *fejal*, **féal*, **fial* formája is, és alkalmasint ezek hatása alatt fejlődtek ezek a keverék alakok: *féval*, *fival* stb. l. NySz. és Simonyi: A Magyar Nyelv II:103.) — *Fő* helyett *fü* van Dévainál, Matkónál stb. s ma is némely dialectusban (különösen *fübe ütni*). A *fej* tőalak régi nyelvméleinkben ezekben az alakokban kerül elő: a harmadik személyben *feje*, *fejük* formákban (ezekben mindig, a többi két személyben ritkábban), továbbá a *fejü*-ben s még ezekben az alakokban: *fejenként*, *fejes*, *fejetlen*, *fejez*, *fejel*. Ellenben magának az alapszónak nominativusában és ragozásában mindig a *fő*, *fē*, *fē* szerepel s még az első s második személy ragjával is: *fēm*, *féd* v. *fēm*, *féd* stb. (Az őrségi nyelvjárás ma is így ejti: *fem*, *fed*, *feje*, Nyr. VII:418). *Fej*, *fejjel*-féle formákat csak a XVII. század óta találunk (Ugor alak *u₃₇₈*, v. ö. BALASSA magyarázatát Hangtan 71. s másfelől ZOLNAI-ét Nyr. XXI:127.)

A *,vő* — *veje*' alkalmasint szintűgy keletkezett, mint *,nő* — *neje*' és *,fő* — *feje*'; de itt nem tartott fönn *v*-hangú alakot a magyar nyelvtörténet (ugor alak *u₃₇₈*, l. Hangtan 71).

Cső, *csöv*-. Az irodalmi nyelvben úgy ragozzuk, mint a *kő*, *tő* szókat: *csövet*, *csövön*, *csövek*, *csöve*, *csöves* stb. De dialectusainkban sokféle eltérést tapasztalunk. Minthogy kétségtelen, hogy a *cső* azonos az ó-szlovén *cěvī*, új-szlovén *cěv* főnévvel, az eredeti alakhoz legközelebb állnak a következők: *csév* szék. Tsz. *cséve* Nyr. I:232. *csü* u. o. 281. *csíve* II:518. V:426. Ugyanílyeneket találunk nyelvméleinkben is, de ezenfölül a következőket: *csöv*, *csöve*, *tsüv*, olv. *csöv*, *csöve*, *csüv*; az utóbbiból lett a *csü* nominativus, mely nyelvjárásainkban most is megvan (*czui* MA.-nál bizonyára szintén *csü*-nek olvasandó, tehát PP. *tsuj*-ja csak hibás átírat). — A *csöves* régi írónknál *cséves*, de ma *csös* is van (*csös cseber* szék. Tsz. *csöstül*, *csüstül*; v. ö. még többesben *tsök* Hall: HHist. III:38. továbbá a *gyilkos csöje* Tompa: Költ. I:154. Bajza: Munk. 201. Háromszékben is *csöm*, *csöd*,

csőjök stb. MNy. VI:218). — A *csövet* tulajdonkép hosszú *ő*-vel kellene ejtenünk s írunk: *csövet*. A rövid *ö*-ben kétségkívül a *követ*, *lovat* stb. befolyását kell felismernünk.

Bő, bőv-. Itt a hosszú magánhangzó maiglan megmaradt sér-tetlenül. Ez a magánhangzó eredetileg *é*-volt, mint nyelvelmékeink *bévebb*-féle alakjai bizonyítják; de másfelől a zártabb-hangú *bü, büven* is előkerül már Sylvesternél, Calepinusnál, s ma Debreczenben, Szabolcsban, Halason stb. — E szónak ragtalan alakjában is közönséges a *v* hang egész a legújabb korig (ámbar annyira nem, mint a *cső*-ében): *beew* CzechC. 26. *běj* Pethó: Krón. 90. *bów* Pann. Megv. „*bów* kenyeres orszag“ Born: Ének. 265. „*bów* nyelv“ Aranka; „*bów* részt vennék“ 1791. Nyr. VI:410. „*bów* bért ad“ Kaz: Munk. II:379. „*bów* termesztés“ TudGyűjt. 1836. VIII:56. *bóvség* Pázm. *bóvséges* MA. *bóvség* Belényesi: Karácsonyi Ének 62. — Viszont újabban *bövében* helyett is *bőjében* KisfS. Bold. Szer. 124. és 165. dal (Háromszékben is „hol *v*-vel, hol a nélkül ragoztatik“ MNy. VI:218).

Ennek a melléknévnek azonban még egy különös kiejtésével találkozunk a népnyelvben: *bőjj* Fehér m. Nyr. X:186. *bej* Somogy II:375. Ez a forma meglepő bizonyítéka Budenz véleményének, mely szerint *bő, bév* eredetileg azonos a *mély, mily* melléknévvel. E mellett szól továbbá egy codexünknek *bulseg* alakja e h. *bóvség*, s végre az oláh nyelv, mely nagyon régen átvette e szót, úgy hogy megörizhette az *l* hangját: *belsug, bilsug* (l. A Magyar Nyelv II:216).*

Hő, hév, hev-. A *hő* és *hev* úgy viszonylanak egymáshoz, mint *bő* és *bév*. Másfelől *hev* és *heves* olyan viszonyban vannak, mint *név* és *neves*, *réz* és *rezes*. A *hev* mellett *hé* is van (Melius, Csúzi, v. ő. *hé-víz, hékút*, továbbá *hébe-hóba* l. Nyr. XXI:99), valamint alább *lév* mellett *lé*. — A régiségből csak egynehány példát idézünk: „*hęuen* hidegen futosos“ Born: Préd. 550. *hévebb* Gvad: Pösty. Főr. 24. *hevebb* Zvon: Post. I:397. Lép: P’Tük. I:118. „se nem *hevek*, se nem *hidegek*“ Misk: VKert. 275. *hęvség* NySz. V. ő. még *hevenyében*, *heves*, *hevíl*, *hevíl*. — Ma a *hő* és *hev* szók közt különbséget tesz az irodalmi szokás. Melléknévként csak a *hő* járatos, pl. *hő érzelem* (holott félszázaddal ezelőtt még a *hev* szerelem is járta). Főnévként is a *hő* használatos, ha természeti, érzékkel fölfogható melegről van szó, azért van *hőmérő, hőtán* (de személyraggal: a nap *heve*). Végre a *hev* csak lelki melegséget fejez ki: *hévvel* védni vmit stb. — A nép ma *hevenyében*, *hevenyész* szavakon kívül nem igen él a *hev* szóval és származékaival. De Háromszékben járatos: „*Hő* ragozva: *hevem, heved, heve, heves, hevén*, pl. *hevén enni, a hevén járni, hevét süít a nap*“. MNyszet. VI:218. — A *v*-nek eredetéről nem szólhatunk, mert Budenz egyeztetése hangtani okból kétes (l. Nyr. XII:297).

Hogy a csongrádi *Győ* helységnév is (*Algyő, Felgyő*) eredetileg a *v*-hangú szókhöz tartozik, bizonyítja ez a melléknévi alak: *Gyevi sor* (utczanév Szegeden). „*Gyevi fok* Algyő mellett“ Herman O: MHalászat. 786b.

* Ezek az *l*-es alakok magukban nem volnának kétségtelenek (a mint hogy Zolnai kételkedik is bizonyító erejükben Nyr. XX:128), de ama *j*-hangú adatokkal egybevetve mindenesetre sokat nyernek valószínűségükben.

b) A *bú*, *fü*-féle szótök.

Az *ú*, *ü* hangnak alakulásában kisebb a változatosság, de az ide tartozókkal sem bánt egészen egyformán a nyelvtörténet. — Vegyük sorra.

Bú, *buv*-. Az utóbbi tóalak csak a harmadik személyben fordul elő gyakran: *buvát*, de leginkább *buvában*, pl. „Izabella királyné Budában azt se tudja hova lesz *buvában*“ Ar: Török B. Azonkívül Kresznerics említi a vas megyei és Zalai népnyelvből ezeket az igéket: *buvall* ‚busít‘, *buvallkodik* ‚búslakodik‘. A ragtalan alakot csak Geleji Katonánál találjuk *v*-vel: *buv-látott* Váls. II.955. — De *buvában* helyett már a XVI. században előfordul *buában*, s azután *bújában* is. Egyéb alakokban pedig épen nem találunk *v*-t; pl. az első személy már a PozsC.-ben *büüm* („*bumon*“ 23), a második személy az ÉrsC.-ben *búd* („*bwdeert*“ 86). Így van mindig *bús* (*Buus* mint név már egy 1408-ki okiratban), továbbá *bút*, és Faludinál a többes szám is megvan; *búk* („Ha ki sok bukna, nyomorékja nem akar lenni, ehhez tartson“ 398. Itt tehát nem valami bukás-féléről van szó, mint a NySz. szerkesztői hitték, kik a *Buk* főnév alatt idézik Faludi mondasát). De Csokonainak is van egy ilyen című verse: A *búkkal* küszködő. — Dunán túl néhol azt mondják *bujomba*, sőt a palóczoneknál ezt is: *bújval*. Ezek nyilván csak a harmadik személy *búja*, *buja* analogiájára támadtak.

Szú, *szuv*-. A *v*-s tő jóformán csak a *szuvas* melléknévben és származékaiban maradt fönn (Calep., MA. stb. Somogy Nyr. III.375 stb.); de ez is rövidül *szuas*-sá (Eszterházi T., Com.: Jan.). CzF. *szuvat* és *szuak* alakokat is említ. Comenius Januájában *szuat* és *szuak* (ez utóbbi az 50. lapon, a NySz. nem említi). — *Szú-ette* helyett Vas megyében *szulette* járatos és CzF. Szótára szerint Győr vidékén is van *szúl* (*szúl-t*, *-ok*, *-ja*; Kassai Szókönyve szerint „a Duna melléken *szúly* a neve v. *szuh*.“ „Vas vármegyében *szúly* a neve“). Ezek kiejtésbeli hamis analogia útján keletkezhetnek, mint *híja* mellett *hílom* e h. *hívom*, s más effélék. A rokon nyelvek ugyanis azt bizonyítják, hogy e főnévben nem volt *l* hang: vog. *sgu*, *son*, lapp *suoks*, mord. *suks*. Igaz, hogy az egyik vogul nyelvjárásban *suor* van, s ehhez a m. *szul*, *szúl* — ha mégis régi képzés találna lenni — ép úgy viszonyulna, mint a vogul *tu*-hoz a magyar *tól* e h. *tó*.

Fü, *fuv*-, ‚anas silvestris‘. A *fuv*- tő csak Czeglédinél s Comenius Januájából van kimutatva a többesben: *fuvak*; továbbá még PP. szótárában van *fuvacska*. Régebbi szótáraink a latin *fulica*-val fordítják, sőt CzF. Szótára ezzel rokonítja, de már Kassai megjegyezte szókönyvében, hogy nem ezt jelenti, hanem vad-réczét. (Ő szatmármegyei szónak mondja, de a vas megyei dialectusból is említi ezt a kifejezést: „*fúmonyaz*: csörgő-kacsa-tojást keres.“)

Az *ü*-hangnak magánhangzója eredetileg *i* volt, mely a következő *v* hatása alatt labializálódott. Úgy látszik, ennek a labializálásnak eredetileg csak ott volt helye, a hol a *v* elveszett s mintegy beleolvadt az *i*-be: *mü*—*mível*, *szü*—*szívem*, *hü*—*híven*

De utóbb a belső analogia kiegyenlítette a különbséget, s lett *mű—művel, szív—szívem* stb.

Fű, fűv. Régebben *fiv* vagy *fív* volt: *fjwceket, fjwnek* JordC. *fjwew* LevT. I.8. stb. A ragtalan alak is előkerül így: az *fivis* gyökéről indultatik* Frank: HasznK. 50. (*fív* Bethlen Gábornál Nyr. X.312.). Sőt ma is megvan ez a forma a drávavidéki és szlavoniai dialectusban: *fiv-kaszálni* Nyr. V.380. *jobb fiv terem* VIII.279. — A nominativus néha így van írva nyelvelméleinkben: *fj* KeszthC. KulcsC. Pesti G. V. ö. még *fire* LevT. I.316. *finek* RMNy. II.b. 49. azaz *fire, fínek*. Így *fí* Dunán túl (hol?) Nyr. V.181. — Különös, hogy másfelől néhol *fő* alakot is találunk: *fővel* Csúzi; *negyed fővet* [negyedfű lovat] RMNy. IIb. 302. *harmad fő, heted fő* stb. Cseh: OrvK.1. — A *fű, fiv-* szóban Budenz szerint *l*-ből lett a *v* s a szó eredetileg **füle, *pile* volt, megegyezőleg a gyepet jelentő finn *pälvi, pälkky* stb. alaprészének. Ez ellen azonban az a hangtani kétség merül fel: miért nem lett a *fül, felhő, hal* s a legtöbb más szó *l*-jéből *v* a magyarban? Nekünk valószínűbb Budenznek régibb egyeztetése, vagyis a fűvet jelentő *pum, püm* szóval való egybevetés, mely megvan a legközelebbi rokon vogul s osztják nyelvnek összes dialectusában. A hangrendi különbség nem sokat nyom, mert épen e két nyelvben közönséges az eredeti magas hangnak mélyre változása, s Budenz maga is akárhány olyan szót egyeztet, minő pl. m. *ül*: vog. *ml-*, m. *öcs-*: vog. *apsi*, w. *ö* (névmás): vog. *tar* stb.

Mű, műv. Itt a teljes tő egészen közönséges *í*-vel: *művek, műves* stb. és még ma is használatos a *művel* ige *művel* mellett. A ragtalan alak is *műv* Kár: Bibl. *műw* Helt: Krón. (*művre* Helt: VigK. *művec* MA: Bibl. *műnje* Dugonics, Nyr. V.461.) — Valamint *fű* és *fiv* mellett *fi*, úgy van itt *mi* alak is: *myre, mibeli* 1582. KBécs; *miel, mü-vel* VirgC. *mieltet* MonOkm. IX.187. *mühéj* Nagybánya. — Az *í* h. *é* is előkerül: *méhel, műhely* Gyöngy: KJ. 2. könyv 3:27. így a Balaton vidékén ma is; *köméves* TitkRözs. 179. *küméves* Algyó, Nyr. VIII.516. *kümés* Csepreg, Nyr. II.372. *mélő nap, hétköznapi* Göcsej, *mélő v. mlő héten*, I. VIII.532. — A *v*-nek eredetéről itt semmit sem mondhatunk, mert Budenz egyeztetése mind hangzás, mind jelentés tekintetében bizonytalan.

Szű, szív. Minthogy itt a személyragos *v*-hangú formák voltak a leghasználtabbak: *szívem, szíve* stb., azért újabban a *szív* majdnem egészen kiszorítja a *szű*-t. A régi nyelvben Pázmány előtt nem igen találunk *szív, szívből, szívrhez*-féle alakot, csak *szű, szűből, szűhöz* (Heltainál van *szűv* UT. C8). Háromszékben most is van *szű, szűm, szűd, szűtök* (röviden is: *szű* stb. MNyszet. VI:218). — A *szív*-tő helyett *szűv-* is előfordul: *ő zűvő* BécsiC. *szűvet* Helt: Bibl. *szűvet* Zrinyi; *szűv* szék. Nyr. IV.328. — Viszont *v* nélkül is néha *í*-vel: *tyzta zűből* TihC. 14. *szűből* Illy: Préd. I.251. — A *szívnek* ugor neve jóformán így hangzott: **sideme*. Ebből körülbelül ilyen úton fejlődött a szónak mai magyar formája: **szileme, *szileve, *szíve, szív*. (V. ö. finn *sydäme-*, nom. *sydän*, zürj. *šölöm*, vog. *sim* stb.)

Hű, hűv. 'fidelis.' A gyakori *híven* alak hatásának róhatjuk föl, hogy *hű* mellett *hűv* van (már a codexekben sokszor). — Van *hű*

tőalak is ebben: *hyseg* DictaGr. *hysygh* Magyar Verb. 1565. — Viszont *hűv-* alak is találkozik: *hűveivel* Born. SzJán. második *hűvének* Zrinyi. — A *hűv* melléknévet Budenz a *hív-* (*hisz*)-ból való *hívó* igenév összevont alakjának tartja.

Hű-, hív-, refrigerium. A *hüs, hives, hívös, hül, hüt* szók alaprésze (származékai még kétségkívül a *hideg* melléknév és az elavult *hiedelem* 'refrigerium' szó). „*Hüs* enyhet adjon; nem kérek sokat. csak *hűvös* enyhet“ Arany, Shak. XIV.104. — Maga az alapszó előfordul Kisfaludy S. Himfyjében: „a *hűvödben* ott szendergő“ Kes. Szer. 188. dal. De ez alkalmasint csak a szerző alkotása. (Kresznerics is ezt az alakot állítja e szócsalád élére: „*Hű:* frigus, algor, v. frigidus, algidus.“) — A *v* itt ősrégi; v. ö. lapp *čavadak* 'frost', l. Budenz.

Nyű, nyűv- v. *nyűv-*. Eredetileg *i*-vel: *niuec* Born: Préd. *nyive* Gyöngyösi, Faludi; *nyűves* Esztergomban stb. A ragtalan forma is *nyűv* Amadenál. — Összetartozik a szintén férget jelentő lapp *nyűv* (*nyűvniag*), vogul *nyr, nyrk*, oszt. *nink* szókkal. Budenz a mi *nyűv*-ünket eredetibb **nyenge* alakból magyarázza. Pedig alig lehet kételkedni, hogy a vogul-osztják alakokban az *-r, -nk*, már képző, ugyanaz a mi a lapp *nyűvniag*, ill. *nyűv'niag* szóban a *-niag*. S maga a lapp szó-nak *nyűv-* alaprésze maradt fenn a magyar *nyű-*ben minden képző nélkül. (Nem hihető ugyanis, hogy a lapp *nyűv-* is **nying*-ből s az egész *nyűv'niag* ebből fejlődött volna **nyingniag*.)

Bű, bűv- 'magia incantamentum' csak összetételben és származékokban: *bű-báj, bűvöl, bűvös, bűvös-bájos*. — Van *i*-hangú alak is: *bűvöl, bűvöl, bűs, bűs*. l. NySz. Továbbá Diószeginél 1679. *bűjölés, bűjős*. — E szó a török *böjü, böğü* szó átvétele, l. NyK. X.79.

Sű, sűv- 'levír'. A NySz. csak *sűv* alakban vette föl, pedig előfordul *v* nélkül is: *sű* Sylvester grammatikájában. CorpGramm. 41. 42. 43. (ott személyragokkal is így van: *sűen, sűed, sűe* stb.) Megvan a *sű* Szabó D. óta szótárainkban s mint székely szó a Tájyszótárban is. (V. ö. „Szerető *sűved* és *hűved*“ Arany Életéből 130. Előfordul Ribáry Világtörténetében is.) — Az ErdC.-ben *i*-vel van: *syweet* 395.

Tű, acus a régieknél rendszeren *tő* (a tárgyeset *töt, tüt*, a többes *tük*). A *tűv-* alakot látjuk ebben a kicsinyítőben: *tűvecske* Radv. Csal. II:290. s ez Faludinál így jelenik meg: foglalo *tűecske*, gombos *tűecske*. — A *tű, tő* főnév **tövö*-ből rövidült s igeneve annak a szűrást jelentő **töv*-igének, mely kétség nélkül kiválik a következő kifejezésből: „Ceremoniaknac szem *tövö* pompaiual az nepekne, kiralyoknac es poganyoknac elmeieket meg ütköztette“ (Eszterházy Tamás: Igaz Anyaszentegyház (1602) 453. Ez a fontos adat a NySz.-ban csak a meg-ütköztet cikkbén van idézve) = szem-szűrő pompa. Ennek a *töv*-nek származékai ezek az elavult szók: *tövök* és *tüdösik* (mind a kettő a. m. szűrődik'), *tüdös* (a. m. szurkál, l. NySz.). A *tűz* ige, minthogy *tűdz* mellékalakja is van, lehet ama **töv* ige frequentativuma (ámbar *tűdz* is lehet olyan kivételes denominális képzés, minő *övedz*). — Szintén ehhez a szócsaládhoz számíthatjuk a *tövös*-t, melynek a régiségben ilyen változatai vannak: *tevis, tívís, tívís, (tűvisk, tövösk-),*

továbbá Heltainál s Bornemisznánál *tüss*, s ennek kicsinyítése a *tüske*, mely a XVI. században még ritka (Ormánságban így is; *tüsök*; Kemenesalján pedig a tövisest ma is *tüssös*-nek mondják).*

c) A *lé*-féle szók.

Irodalmi szó csak egy tartozik ide:

Lé, lev-. *Lében-sült*, *hosszú lére ereszteni* stb.; ellenben *levet* (a *fülevet* Ar: Szentiv. Álom. 167. e *bájlevet* u. o. 168.), *leveket* Faludi, vminek *leve*, *leves* stb. A második személy ragjával *léd* van Dugonicsnál, Nyr. V:512. — A régi irodalomban gyakori a ragtalan *lév* alak is (v. ö. *lévben* Decsi, *lévhez* Com: Vest. 84. *lévvel* Hall: HHist. II:48). A Táj-szótárban is van még *lévhütő*. — Ritkábban ugyan, de előkerül a rövidhangzós *lev* is ragtalanul, pl. a gömöri nyelvjárásban Nyr. III:185.

Ré, rév-, 'portus'. Az irodalmi nyelv rendszerint csak a *rév* alakot használja, s a NySzótár is még csak a teljes *v-s* formákat idézi: *rév*, *révnek*, *révre*, *révhely*, *révet*, *réven* stb. — De a népnyelv sok helyt *ré*-re rövidíti, s Dunán túl ilyen helynevek is vannak: *Ré-Fülöp*, *Ré-Komárom* (v. *Rév-Komárom*); Csepel szigetén *Lóré*. „A *rén* nem lehet már járni“ Háromszék, Nyr. IX:425. Az irodalomban ritka a *ré*: pl. *révben* és *rében* egy lapon Shak. XIII:61. — A *hév*: *hő*, *bév*: *bő* hasonlóságára a *rév*-ből *rő* is lett Háromszéken (míg a fa *reve* u. o. *ré*) MNy. VI:215. Viszont a tiszántúli és a járszági nyelvjárásban *t*-vel ejtik: *ríhájó*, *ríház* Mezőtúr Nyr. VIII:360. a *ribe* lakik, Tisza-Sz.-Imre X:327.

Ré, rev-, 'putredo', a fa redve, redvessége, revessége. Az irodalmi nyelvben szokatlan. A NySzótár csak *rev* alakot idéz MA. után; ez pedig alkalmasint a *reves*-ből vonta el így, mert a népnyelvből a ragtalan alapszót csak *ré* és *rév* alakban mutathatjuk ki: „*ré*, *csont-ré*, *fa-ré*: csontnak *reve*, fának *reve*, *redve*“ Kassai: Szókönyv IV:192. „*rév*, *reves*“ u. o. 193. „*ré*: *redves*; csupa *ré* vót a váju víge“ Bihar, Nyr. VIII:379. „*ojan* fát vettem, hogy csupa *ré*“ Szatmár XIX:379. *ré* Háromszék, MNy. VI:215. *rév* Tsz. *Redv* alatt. — *Ré* helyett a személyragos alakot is használja a nép: *reve*, *reve-hamu*, *reve-tapló* CzF. (v. ö. *alja búza*, *java liszt*, *fele út* stb.) — A *reves*-sel egyértelműek *revedt* CzF. és *revült fa*, Merényi: Népmes.

Az utóbbi *ré*-vel látszik azonosnak — legalább egészen egyalakú vele — az a *ré*, mely némely vidéken bizonyos fajta gödröt jelent: „*Ré*, többesben *revek*: télen az utak jegén támadt vízzel telt gödör“ Csik m. Nyr. X:330. „*Hanó-ré*, *Közepső-ré*, *Nad-ré* [nagy ré], *Kovácsré* martya, Péter Miháj *reve*, a Mosó *reve*“ sepsi-uzoni helynevek VIII:383. (nincsenek ugyan magyarázva, de bizonyára egyik a csikmegyei *ré*-vel.) „*Kőre*; megyünk a *Kőrébe*; a *Kőre* alatt voltunk; a *Kőre* felett vágták a követ; a *Kőre* felé mennyetek a mart alá“ X:236. szemlélmegyei vízmosások közt van felsorolva s az iménti székely idézetekkel egybevetve nyilván a kőgödör, kővájás

* Velem egyidejűleg jutott Szarvas G. is a *tő* szónak ezen magyarázata (noha ő nem ismerte a *szemtővő*-t, mely egészen kétségtelenné teszi a dolgot), l. az ő tüzetes fejtegetését Nyr. XXI:193.

jelentését kell neki tulajdonítanunk (egészen alaptalan a közlő hozzávetése, hogy „talán *körév*-ből lett“). — E szerint azt hihetjük, hogy a *fa reve* is eredetileg a korhadt fának odvasságát jelentette, s így nem egyeztethető azokkal az ugor szókkal, melyekkel Budenz állította össze (MUGSzót. 693. szám).

Hé ebben a szólásban: „Hé lelke nincs hová legyen“ Arany: Bolond Istók 2:75. „Nincsen hé lelkeinek hová lönni: nincs fejét hová lehajtani“ Szeged, Nyr. II:40. VII:180. „Megszorult, nem volt hova fordulni a hé lelkeinek“ [pénzért] Hétfalu, u. o. VI:231. — Valószínűleg egy az eredetileg üreset, pusztát jelentő *hiú* melléknévvel, melynek a régiségben *hi, hív, hév, héú* alakjai is vannak (v. ö. *hívás, hívalkodás*, és „*hévul*: héul, hiúl“ Baja, Nyr. VII:562). Tehát a m. pusztá, elhagyott lelkének, árva lelkének nincs hová fordulnia. — Aranynál *hő lélek* is előfordul ilyen értelemben.

É, év „annus“. Az *é* alak csak a DöbrC.-ből van kimutatva: „tizenkettőd *etől* fogvan“. — Különben mindig megtartotta *v*-jét, bizonyára azért, mert leggyakrabban használt alakjaiban a rákövetkező magánhangzó előtt szabályszerűen megmaradhatott a *v*: *évig* (v. ö. *törig*), *éve, évi, éves*.

Szintén mindig megmaradt a *v* a másik *év* szóban, mely eveséget jelent, ámbar itt az ok nem világos (l. e szót fönt a hangrövidítők közt).

Végre még a *név* is mindig megőrizte a *v*-jét alkalmasint a *néven* alak és a személyragos *nere, nevem* formák hatása alatt.

II. A *falv*, *hamu-féle* szók.

Ezeknek *falv*-, *odv*-féle tőalakja abban különbözik az eddigiekétől, hogy a *v*-t mássalhangzó előzi meg. Itt tehát a *v*-hangú alakokban egészen hiányzik az az *u ü* magánhangzó, melyet a nominativus végén látunk: nem mondjuk **falvak*, **hamvas*, hanem *falvak*, *hamvas* stb.

Hogy ilyen teljesebb **falvak*-féle formák egyáltalán léteztek-e valaha, erre nézve szétágaznak a vélemények.

Révai még nem is vetette föl ezt a kérdést, s ez annyival feltűnőbb, mert ő már ismerte a Halotti Beszéd *chomuv, keseruv* alakjait (v. ö. Antiquitates 213., 346. 352). Grammatikájában a *daru, darvak* alakokban az *u* és *v* hangokat egyszerűen egymás változatának tekinti, sőt azt a helytelen szabályt állítja fel, hogy minden rag hozzájárulhat mind az *u*, mind a *v* hangú tőhöz: „*daru-é, darv-é; daru-nak, darv-nak; daru-t, darv-at; daru-tól, darv-tól; daru-k, darv-ak* stb.

* Molnár A. is azt mondja grammatikájában az ilyen fővekről, hogy „bifariam declinantur“, de ő nem vesz fel paradigmájában olyan hibás alakot, minő *darvtól* (CorpGramm. 137.).

Szilasi M. szerint „semmi ok sincs rá, hogy föltegyük a tőalakban az *u* kiesését, mert a mássalhangzó után álló *v* magánhangzó elé kerülvén, tudvalevőleg inkább fejleszt ki egy *u*-t, azaz *uv*-vá válik, pl. *aluvás*: *alvás*, *nyugovás*: *nyugvás*, v. ö. *alszik*, *nyugszik*, **alvszik*, **nyugvszik*“. (Nyr. XI. 113.)*

Mink ugyan tudjuk már, hogy ez utóbbi példák épen ellenkezőjét bizonyítják annak, a mit akarnak, mert hiszen *alszik*, *alvszik* valaha ép úgy **alovszik* volt, mint a *lészén* ige valamikor **lšovszén* volt, de azért lássuk meg közelebből, vajjon a *hanvas*-féle alakokban a *v* mindig közvetlen a mássalhangzó után következett-e vagy pedig **χomuvos* volt-e a *χomuv* főnévből származott melléknév (mint velünk együtt Budenz is vélekedik MUGSzót. 86. 832. II. és v. ö. Hangtanunkban, 104. I.).

Szilasi szerint a nominativusban **χomu*-ból úgy lett **χomuv*, hogy a *v* mássalhangzó *u* magánhangzót fejlesztett maga előtt. Itt mindjárt azzal a bökkenővel találkozunk, hogy az ide tartozó névszókat nem csak *ú*, *ű* hanem *ó*, *ő* magánhangzóval is olvassuk nyelvemlékeinkben: *faló*, *odó*, *nyelő* (*nyelv*), *tető* (*tetű*), *könyő* (*könyv*, liber) stb. Ezek tehát ép oly formák, minő a *velő* e li. **vleve*, melyre nézve Szilasinak sem jut eszébe, hogy **vleve* alakját vegye fel (I. Nyr. XI. 109).

De vannak pozitív bizonyítékaink is. Igaz, hogy régi nyelvemlékeink itt kevés segítségünkre vannak, mert az *uv*, *üv* hangcsoportokat az *u* és *v* betűknek közös értéke miatt nem jelölik pontosan, t. i. két *u* vagy *v*, *w* helyett többnyire csak egyet írnak. Például „*megaluvék*: a thúz“ DebrC. 146. valószínűleg így olvasandó: *megaluvék*; *ywcnck*, *ywendő* JordC. *üwcnck* Pesti G. olvasd: *jüwcnck*, *jüwendő* stb. Mégis idézhetjük a régi irodalom-ból az ilyen adatokat:

könövebe, olv. *könyörébe* TelC. 1. *könövecke* u. o. 14., 19., 30., 35., 39., 46., 59., 67., 83., 107. s még többször következetesen így (a NySzótár nem idézi ezeket); *fives könűv*, Beythe Fűveskönyvében mindvégig így van a lapok fölirata (ezt sem idézi a NySz., de a ragos alak u. o. *könyvet*, *könyvöket*, *könyvetske*); *könnyűvek* Matkó: BCsák. 265. (kőnyűiek); *sűrűven* u. o. 14. MA: SB. 143. *sanyaruvan* Megy: 6Jaj. II.35. Lásd ezeket alább.

De meríthetünk bizonyítékokat a rokon nyelvekkel való összehasonlításokból is. A finn *sarvi* (meg a lapp *čorve*) ugyan

* A nominativusi *χomuv* ő szerinte **χomv*-ből lett, mint pl. az *álm*-ből *álm*.

első tekintetre a mellett szólna, hogy a magyar *szarvas* sem volt azelőtt **szaruvos*. De már a *nyelv* szó a vogul s osztják nyelvekben ilyen formákat mutat: *nilem*, *nalim* stb. Eredeti ugor alakja okvetetlen **neleme* volt; mert ha csak **nelme* lett volna, akkor ma magyarul *nyem*-nek hangzanék. Az *lm*-ből ugyanis egyszerű *m* lett, pl. az ugor **selme* (finn *silmä*, lapp *čalme*) alakból *szem* lett, mint a vogulban is *šam* s az osztjákban *sem*; tehát nem kéttagú, mint a nyelv vogul s osztják neve. Az eredetileg háromtagú **nyelev*e tőalak mellett szól az is, hogy — mint a legbiztosabb szövegyezések bizonyítják — csak magánhangzó után változott az ugor *m* hang magyar *v*-vé: *név*, *lév*, *jav*. Ha tehát a *nyelv* eredetileg csak **nelme* lett volna, akkor sem az *m* nem válhatott volna *v*-vé, sem az *l* nem maradt volna meg.

A *tetü*, *tetve*- szó is eredetileg **téteve*, **téteme* volt, mint az osztják *teudem*, *tagutem*, *tevtml-n* alakok bizonyítják. A *falu*, *falva*- és *odú*, *odva*- szókról is úgy véli Budenz, hogy valaha **falovo*, **odovo*, s még előbb **falomo*, **odomo* hangzásuk volt.

Az *odú* vagy *odó* és **odov(o)*- alakok ép úgy viszonylanak egymáshoz, mint pl. a *lú* vagy *ló* és *lov(o)*- tőalakok. Csakhogy az **odoro*-féle alakok elvesztették középső, hangsúlytalan magánhangzójukat, még pedig ugyanakkor, midőn a **málna*, **bukurut*-féle szók ilyenekké rövidültek: *málna*, **bukrut* (bokrot), tehát a XII. század vége táján (mint fönt a hangzóvesztők tárgyalásában láttuk). A *falva* már kéttagú a XIII. századbéli oklevelekben: *Apaccha-falua* 1256. Kovács; *Adryanfalva* 1299. Knauz.

De ugyanazon században már a ragtalan alakot *v* nélkül olvassuk: *fölu-felde* 1268. Knauz. A Halotti Beszédben sem egészen bizonyos, vajjon a *chomuv*, *keseruv* szókat *v*-vel kell-e olvasnunk vagy a nélkül, tehát *chomuv*, *keserüv*, vagy már *chomú*, *keserü-e*? Legalább azt látjuk a HB.-nek nem egy szavában, hogy a *vv* egyszerű hosszú *ú*, *ű* hangokat jelöl: *vol* (oly), *kinzotv-iatvol*, *vvt* (öt), *gimilstvol*. E szerint ugyanaz a kétségünk marad itt, mint a *iov* szó olvasására nézve, hogy vajjon *jov*-nak vagy pedig *jou*-nak nézzük-e.

Lássuk most egyenként az idetartozó névszókat. Csak azt bocsátjuk előre, hogy itt a *v* hang sokkal kevesebb szóalakban maradt fenn, mint a *ló*, *fű*-féle szóknál. Legfeltűnőbb különbség az, hogy itt ma már a tárgyesetet sem igen ejtjük *v*-vel, pl.

falut, hamut, darut (v. ö. *lorat, követ, füvet* stb.), sem pedig az *n* ragos alakot, pl. *falun, hamun, darun* (v. ö. *loron, kövön, fűvön*).

Falu, falv-. Egy árpádkori oklevélben még diphthongussal találjuk: *Cysfoloud* 1214. de *Kisfulud* 1229. (Jerney). Előfordul *ó*-val is: *Fallo*, helynév 1015? (u. o.), *falo* MargL. 139. — A *v e* szónak csak két alakjában fordul elő:

1. *falva*, de csak helynevekben; így már árpádkori kútfőkben: *Adryunfalva* stb. Helyneveken kívül már codexeinkben is csak *faluja, falujok*: *faluiocat* BécsiC. 15. *faluya* MargL. 202. LevT. I.35.* — A *-falva* végű helynevekből a melléknevek így képződnek: *-falvi*, pl. *erzsebETFalvi, illyefalvi* stb. Ellenben a *falu*-ból *falusi, Nagyfalu*-ból *nagyfalusi* stb. — *Falva* és *falvi* helyett a székelyek és palóczok azt mondják: *-fala, -fali*, ill. *-falyi*; pl. *Patakfala, Télekfala* stb. Erdővidéken Nyr. IV:39. *Szabófala, Tamásfala* a moldvai csángóknál IX:489. *Apátfala, Mikófulára* a palóczságban; *páfalvi, pálfalvi* Pap: Palócz Népk. 25. — Még erősebb rövidséget szenvedtek a dunántúli *fa*-végű falunevek: *Asszonyfa, Andrásfa, Mártonfu* stb.

2. *falvak*. Ma az irodalomban igen használt alak a *faluk* mellett; de a régiségben s a népnyelvben rendszerint az utóbbival találkozunk: *faluc* EhrC. stb. DomC. 121. ÉrsC. 4. Mikes 80. levelében stb. A csángók így beszélnek: „vadnak itt előttön *falak*“ Nyr. IX:489. s ez megint *falvak*-ból van rövidítve.

Más alakok pedig általánosan *v* nélkül vannak: *falut, falun, falunként, falueska, faluz* stb. — Csak még egy alakot idézhetünk *v*-vel, 1559-ből: „reank izenthek mynd *falvul*, hogy zaz forynthoth ker az falwn“ LevT. I:321. De e levélben az *u* hang is sokszor *w*-vel van írva, úgy hogy az a *falvul* akár így is olvasható: *fabvul*. V. ö. a XVII. századból: *falujul* NySzót.

Alkalmasint kezdettől fogva *v* nélkül volt a birót jelentő *folnagy* szó előtagja (falu nagyja, falu bírāju' l. NySz.). V. ö. alább a *mag* és *magu* alakokat.

Hamu, hamv-. „*Hamvas* ködben lábog a nap“ (KisfS:Bold. Szer. 72. dal). „Itt a holtak *hamvain* a csend irtóztató“ (Eötvös: A megf. gyermek.). „Eltakarítottuk a drága *hamvakat*“. Ma csak ilyen átvitt értelmű kifejezésekben használjuk a *hamv-* tőt, különben pedig azt mondjuk: *hamus, hamuja*; pl. „Hogy halavány legyek, kent rám hamus vajjat“ Gvad: RP. II. cikkely. Ennek a fának sok a hamuja stb. — Mai irodalmi nyelvünkben valósággal két külön szóvá fejlődött a *hamu* és a *hamv*: amaz az elégs eredményét fejezi ki, emezt meg átvitt értelemben használjuk (v. ö. alább *szaru* és *szarv*); pl. „*Hamv* a gyümölcsön“ KisfS: Bold. Szer. 55. dal. „*Hamv*-edény: aschenkrug“ Márton J. NémSzót. „*Hamv*-veder“ Kölcsey: Hymnus.

Mindazáltal még ma is beszélünk a gyertya *hamváról*, a tűz *elhamvadásáról, hamvazó szerdáról*. „*Hamvadzik, bé-hamvadzik* a tűz“ Kassai: Szókönyv. A *hamrvő* is *hamv-révő*. S a XVII. században még

* Tehát hibásan van mondva: „Előadá nekik, hogy romba dőlt *falvokat* fölepíthetik“, Magyarország (napilap) I:354. sz. 3. l.

azt is mondták: „*Hamuat* [azaz *hamvat*] hint fejére“ MNyil: Zsolt. 7. „A te sákod, *hamvad*, büjtöd korbács“ Czegl: MM. 135. Ma így mondjuk: *hamut*, *hamud*. De viszont már codexeinkben megvannak a *hamut*, *hamuja* alakok; az előbbi l. NySz., az utóbbi pl. JordC. 814. — „Varasyth *hamvaa* teewen“ u. o. 858. ez nem *hamvá* vagy *hamvva*, hanem vagy így olvasandó: *hamud*, vagy így: *hamvva* (mint *ywendö* e h. *jüwendö* stb. l. fönt).

A *hamv-tóalaktól* *hamm-* is lett: „*üszőnek hamma*“: cinis juvencae Sylv., Heltai stb. *hammakat* Balásfi; *hammas* a népnyelvben, különösen a nyugati és székely nyelvjárásokban Tsz. (de Szabolcs és Szilágy megyékben is). — Végre a *hamm-* és *hamu* tők összezavarásából keletkezett a *hammu* alak, Balásfi, Alvinczy stb., ma Szatmárban s a Székelyföldön, Tsz.

Odu, odv-. A fa *odva*; „ajándék marhának nincs *odva* fogának“ Beniczky; *odvas* nyirfa; *odvas* fog. — Viszont: *udája* az fognak PPB. *odos*, azaz *odós* MA. *wduckban*, vagyis *udákban* ÉrdyC. — A Tájszótárban *odv* nominativust is találunk: „*odv, odu, udu*, székely szó“; s a háromszéki nyelvjárás leírásában is azt olvassuk, hogy „az *odv* nem *odu*“ MNyszet. VI:241.

Daru, darv- (v. ö. osztják *táraz, tóra*, zürjén-votj. *turi* stb.). — A többszámú rendszeren *darvak*, l. NySz. de *daruk* is MA. grammatikájában CorpGr. 137. A tárgyeset *darwath* RMNy. IIIb. 31. de így is; *darvet*, vagyis *darüt* Pesti G. — *Daruül kiált*: gruit MA. „*darué, darujé* et *darvé*“ MA. CorpGr. 137.

Fenyő, fenyv-. *Fenyő* helyett közönségesebb a *fenyő*, sőt még nyiltabb magánhangzóval is előkerül a régiségben; *fenyefa* 1332. *fené fa* BécsiC. — A *v*-hangú többől csak a *fenyves* közönséges, de e mellett is van néha *fenyős*, pl. Zrínyinél, Faludinál („*fenyős-*, császármadarkák“ 878), s a csángóknál Moldvában Nyr. IX.489. — A mai irodalmi nyelv a többest is használja így: *fenyvek*. V. ö. még: „Jőj suhogó *fenyvem* alá“ Bajza I:24. — De már szokatlan és erőltetett forma: „három *fenyv*“ Kaz: Munk. VI:201. „karesu mint *fenyv*“ Illyés B. Magyarosz. s a Nagy Világ VI:38. — A tárgyeset *fenyüt* v. *fenyöt*; „már lehet látni gyalogfenyöt“ Kaz: Magy. Utak VIII:13.

Tető, tetv-. Régente *tető* is volt: *tető* Frank: HasznK. 15b. CorpGr. 153. — A *v* hang ma leginkább a *tetves, tetvek* alakokban fordul elő. De a *tetvek* helyett is találunk már a régiéknél *tetük-et; tettük* Szék: Zsolt. *vak-tetük* Com: Jan. *tetőc* és *tetvec* CorpGr. 153. — Ugyanott a tárgyeset *tetőt* és *tetvet*, s egyebütt is megleljük ezt a kétféle formát.

Szaru, szarv-. Mint testrésze neve legtöbbször személyraggal kerül elő s azért az itt tárgyalt szók közül (a *nyelv*-vel együtt) leginkább megőrizte *v*-jét: *szarva, -szarvú, szarvak, szarvat* stb., sőt azt is mondjuk: az egyik *szarvról* a másik *szarvra* stb. s a nominativusban *szaru*. — A szabályos fejlődésű *szaru* alak a mai irodalmi nyelvben többnyire az anyagot jelöli: *szaru-hártya, szaruból* készült tárgyak stb. Háromszék megyében pedig „a *szarv* csak mint épületfödél kötészete *szaru* vagy *szaru-fa*“ (MNyszet. VI:241. az utóbbi az irodalomban is). A régi nyelvben még ez is *vau*: „egy *szaru* olay“ Heltai, Károlyi. — De szokatlan ez a *szaru* alak személyrag-

gal, mint a köv. két idézetben látjuk: „menč meg engem eg z ar-
voknak *zarvioktul*“ DöbrC. 45. olv. egyszarvóknak *szarujoktul* (mert
ha a *v* betű *v* hangot jelölne itt, akkor nem következnek reája *j*);
„a csigák *szarujinak*“ Kaz: Munk. VI:120.

Ölyü, ölyv-. Különös, hogy újabb irodalmi nyelvünk majdnem
általánosan a *v*-s formával él: *ölyv, ölyvnek* stb. Így már Pápai P. F.
szótárában *fiók ölyv*: neopterus accipiter; és a vele egykorú Miskolczi-
nál „*ölyünek*“ mellett a ragtalan alak ismételve *ölyv*, NySz. — A
nyelvjárások, melyekből idézhetjük, szabályszerűen *ü*-vel ejtik: *ülü*,
Háromszék, MNy. VI.215. 241. „*üllü: ölyv, kánya*“ Csík m. Tsz. *ülü*,
székely szó, „különbözik az *ölyvtől*“ u. o. (az utóbbi megjegyzés,
úgy látszik, csak annyit mond, hogy a székely nem azt a madarat
nevezi *ülü*-nek, a melyet az irodalmi nyelv nevez *ölyv*-nek); *ölyü*
Szilágy és Szabolcs megyékben.

Nedü, nedv. Nedü talán csak az irodalomban keletkezett válasz-
tékos szó; pl. *Tokaj nedüje* (Garay: Máty. Gömörben). A népnyelv a
nedv-et sem igen használja, hanem *nedvesség*-et mond helyette; de
a székelyek talán mégis élnek vele, mert a háromszéki nyelvjárás
leírásában azt a megjegyzést olvassuk, hogy „a *nedv* nem *nedü*“
MNy. VI.241.

A *kedv* nem igen vált *kedü*-vé, mert rendszerint csak személy-
ragokkal használjuk: *kedv-e, kedv-ök* stb. De Komjáthínál (84. l.) két-
szer előfordul „*keduh*“ (azonkívül u. o. 58. *kedből* s a Jord. és
ÉrdyC.-ben sokszor *keddel* e h. *kedvvel*).

Könyü, könyv-, lacrima. — *Könyü* MA. PP. *könü*-hullatas Sylv.
könö, azaz *könyö*, MünchC? (RMNy. III:319.) A háromszéki nyelv-
járásban ma is *könyü* (ragozása: *könyüt* v. *könyvet* v. *könnyet*, *könyüje*
v. *könyve* v. *könnye*; *könyvez* v. *könnyez*: *könyves* v. *kömves* Nyr.
II:523). — A *v* a személyragos és kötőhangzós alakokban a régiség-
ben rendes, sőt ma is gyakori a népnyelvben: *könyve, könyvet, köny-
veket, könnyezik* stb. „*könyvedzett* a szemem“ Szeged, Nyr. V.273. —
Rag nélkül ritka a *könyv*, de mégis előkerül (a szótáron kívül)
pl. Gyöngyösinél: „*könyv* forr a szememre“ Char. 154. s összetétel-
ben a XVI. század végén: *könyvhullatás* Toln: Vigaszt. 46. — Végre
a *könyv-* tőalaktól lett a *v* elenyészttével *könny*: *könnyek, könnyez*
stb. „*Könybe* lábbó szem“ van MA.-nél; de a *könny*-hullatás már
codexekben is így fordul elő (*keny hullatas* ÉrdyC. *kwny hulatas*
VirgC.).

Könyv, liber (v. ö. mordvin *koňov*). Idéztük már fönt a Teleki-
codexből ezeket az alakokat: *könöue, könöuecke*, azaz *könyöve, könyö-
vecske*, továbbá Beythéből ezt: *fives könöv*. — A *könyö* formát olvas-
tuk a MünchC.-ben (*könöben* RMNy. III:319), a JordC.-ben (*kenyew*
706) és Orzarinál (*könyöben* 9). A *könyü* alak pedig gyakori a régi-
eknél, l. NySz., de még most is él a székely népnyelvben: *könyü*,
könyü (Udvarhely és Háromszék m.) Nyr. IV:183. IX:40. s a moldvai
csángók is így hívják a könyvecskét: *könyüczke* IX:489.* — Itt is elő-

* Háromszékben (l. Nyr. II:523) a *könyü* háromfélét jelent: 1. *könyü*,
2. *könny*, 3. *könyv*. A 3. *könyü* helyett „*könyv* is hallható, s a *v* ragozásban
és képzésben is erőre kapott“.

fordul a rövidült *köny-* alak, de csak mássalhangzó előtt: *ken hordozo* NémGl. 302. *kenyben* ErdyC. 571. *kőibe, keiben* Ozorai: Christ. 8. 86. (de: *könyőben* u. o. 9.) *könyből tanult*, Kisújszállás Nyr. XIV:45.

Nyelv. — Szabályos ragtalan alakok ezek voltak: *nélő* BécsiC. 283. *nélő* NagyszC. 123. *nélő* Vás: CanCat. 619. Szintúgy az újabb ragok előtt: „melliet magiar *nyelűre* fordítottak“ Károlyi Péter: Az Halálról Ajánlás. — Minthogy testrésze neve, mely rendszerint személyné: *nyelvem, nyelve* stb. azért a *v-s* alak lett általános (mint a *szarv*).

Enyv. A szabályos fejlődésű nominativus *enyé, enyő, enyű* alakokban fordul elő: *eneben* ragadott, in *viscata* NémGl. *enyő* Calep. Com:Jan. 20. (*enőbe* BordC.) *enyű* Decsi: *enyű* Mel:Herb. 13. (a tárgyeset *enyuet* vagyis *enyvet* u. o. 3.), *enyő* és *enyű* a székelységben Tajsz. Nyr. IV:93. IX:40. *enyű* járatos Nógrád megyében is; az *enyő* pedig előfordul Arany Hamletjében is, még pedig prózában (51). — *Enyvel*, azaz *enyvvel* Com: Jan. *enyv* ACsere. V. ö. *enyves, enyvez* stb.

Az *örv* nominativusa is előkerül a régiéknél így: *örü*; pl. *örü*: *collare, millus* [kutya örvé] Calep., Decsi: V. ö. Bekerül a törben, mint a ravasz róka a fogas vas örvben, Kónyi J. és *örivel* e h. örvével, ürügével, Medgyesi. — De már MA. latin szótárában „*millum*: eb nyakára való *örv*.“

Lolu, lolv- a m. sódar, sertésczomb. *Lolu* v. *lolva* [emez már személyné] Rimaszombat. A *v* elenyésztével *lolla* ebben: *lollás hús* „a disznólapoczkán levő húsrészek“ Csallóköz; *lolja* „a disznó torkán az álltól a két első lábíg terjedő széles lapos hús“ Tápia-Szele: és „az disznonak az *lollya*: petaso“ Calepinus (l. mindezeket Nyr. XIV:279. 366).

Toll. Eredetileg *tolu, tolv-*. Ezek még élnek is különböző, egymástól messze eső nyelvjárásokban. *Tolu* Baranyában, Nyr. V:331. *toljú* Nógrádban, V:571. *tulu* Háromszékben, MNyszet. VI:210. 215. *talu* Szabolcsban. A *tolu* alakra a XVII. század elejéről is vannak adataink (MA., MesésK.). — A *tolv-* tőalakra a NySz. egy adatot sem idéz. Legrégibb előfordulását egy XVI. századbéli vezetéknevben látjuk: *Talvas* Nyr. IX:367. (v. ö. *Tolus*, filius Farcasii? 1264. Kovács.) Beregszászi sokszor emlegeti e szónak *v*-hangú tőalakját; pl. a Schedius-féle Zeitschriftban (Z. von u. für Ungern 1803. IV:93. 94): *talu* die feder, *talva* u. *taluja* seine feder, *talvas* federicht; vagy a Tud. Gyűjteményben 1819. VII:93: *talva, taluja, talvak, taluk*. — Ma is *v* hanggal ragozzák egyes palóczi vidéki és székely nyelvjárások: *Tolyvas*, gúnynev Nógrádban Nyr. VI:527. *tolyva* Putnok, NépkGy. I:331. madár *tolyva*, Rimaszombat Nyr. X:89. „*talv* vagy *talu*, madárnak *talva*, a Hegyalján“ Kassai: Szókönyv V:41. „*peyhétől, talvától* megfosztódik“ u. o. III:191. „*tulu: tolvat, tolvás, eltolvasodott; tolvat* fosztottam“ Kriza: Vadr. 520. „a seregéjfiak *megetolvasottak*“ u. o. 431. — A *tolv-, talv-* tőalakból már igen régen *toll, tall* lett, mint a *könyv*-ből *könny* s a *hamv*-ből *hamm*, pl. *tollat* MünchC. 109. *tallay* WinkC. 292. s a NagyszC.-ben már a puszta nominativus is csak így van írva: *thal* 117. — Egyes dialektusokban a *toll* és *tolu* nominativusok összekeveredéséből ez lett: *tolu*; így már 1629-ben a lőcsei Mesés Könyvecske 22. lapján; így Esztergomban, a Szilágy-

ságban, továbbá Háromszékben (MNysz. VI:210. 215. „*tollú*: fosztott toll“ székely szó, Tsz.); *tollyu* Rimaszombat Nyr. V:271. (u. o. *tolyva* l. fönn); „*tollut* fosztani“ PHirlap. 1886. 184. sz. vezércz. — Különben lehet, hogy az eredetibb alak **tollv-* volt, s ebből lett egyrészt *tollú*, másrészt *tollv-*, *tolv-*. Az ugor alak ugyanis a rokon nyelvek szerint **t₃g₃l₃*, *t₃gl₃*, *t₃lg₃* volt, ennek a magyarban *tollo-* felelne meg, a -v tehát képző volna, talán igenévképző (v. ö. Nyr. VII:342. VIII:106).

A magot azelőtt *magu-*nak is nevezték s ebből ilyen alakokat képeztek: *magva*, *magvak*, melyek maig fönmaradtak, noha a *magu* nominativus elavult. A régi adatok közül legérdekesebbek azok, melyeket Lépes Bálintnál olvasunk: „Ki mene à *mag* vető ember el vetni az o *magu*: nemely az *magu* között esék az ut félyre . . . : nemely *magu* esek az kösziklára . . . ; az *magu* az Evangeliom . . . ; csak ezek adgyak hasznat à *magunak*“ . . . Pokol Tükre I:402. Az *magunak* harmadik része 403. *Magu* 284. Az te *magvodb*an meg áldatnak minden nemzetségek u. o. 38. (A NySz. ezeket hiányosan idézi.) V. ö. még *Mogu*, tulajdonnév 1138. Jerney; és *magvot*: semen virile Felv.: SchSal. 21. — Erdélyben a *magv* alak úgy látszik ragtalan nominativuskép is járatos volt (mint *odv*, l. fönt); legalább így találjuk két erdélyi írónál: Az ígéretnek fiaj tulajdonyitatnak *magv* gyanant: qui filii sunt promissionis aestimantur in semine Helt: UT. r1. Hogy férjfi *magv* nélkül fogadhasson méhében GKat: Titk. 43.

A *magu* szónak *u-*ja, illetőleg *v-*je már képző, ép úgy mint a *fulu-é*; v. ö. mind a két szónak ugor megfelelőit Budenz szótárában. A rövidebb *mag-*ban még a képzőtlen alapszó van föntartva, úgy mint a *fol-nagy*-ban a *fulu* szóé. E mellett szól az a körülmény, hogy ez a *mag* régi nyelvemlékeinkben is sokszor előfordul; így már árpádkori oklevelekben mint személynév gyakran (*Mog*, *Mogh*, *Mag*, l. Jerney, Kovács stb.); *magot* *vet* JordC. „Abrahamnak *magabol* valok“ ÉrdyC. 92. dymevlchevknék *magyayt* CornC. 120. „fiuek-nec *mafy*, auaq *maguayg*“ NagyszC. 69. stb. — A *magzat* természetesen szintén, e rövidebb *mag* származéka.

Végre még a régi *elü*, *elv-* főnévről kell megemlékeznünk, mely valamin túl levő tért jelentett, s mely az *Erdély* és *Havasalföld* nevekben is megvan. Erdély neve régi krónikáinkban *Erdeu-elu*, *Erdev-eleu*, *Erdeu-elve*, s ezeket így olvashatni: *Erdő-elü*, *Erdő-elő*, *Erdő-elve*; e név annyit jelent, mint *Trans-silvania*, erdön túli vidék. A mai *Havasalföld* a régiéknél *Havasalföld* és *Havas-elve*. De Kolozsvárott maig is van *Híd-elve* (v. ö. *Hydheleu* villa 1272. Czinár) és Háromszékben *malom-elve* MNy. VI:229. — Az *elv-* szóból származnak még az elavult *elv-öl* és *elv-é* névutók, l. NySz.

Ezzel az *elü*, *elő* főnévvel valószínűleg azonos a rendszeren használt *elő*, mely a. m. előrésze, eleje vminek, továbbá elül-levő s első (l. NySz.). Ennek is valaha **elöv-*, **elév-* volt a teljes töve s az ellentétes *utó-é* **utov-*. Erre mutat a MünchC.-nek köv. mondata: *elöuec* lézneq *vtouac* es *vtolsoc* *elölsöc*: erunt primi novissimi et novissimi primi 92. Valószínűen így olvasandó ez: *elővek* lesznek *utovak*; nem pedig **elővek*, **utóvak*, mint Hunfalvy olvassa NyK. X:323. Olyan alakok volnának ezek, mint pl. **kővek*, **lővak*, s láttuk

már, mennyire kivételesek az effélék (l. fönt *hóvi, jóvít*). — A rövid magánhangzó mellett szól ez az adverbium *elev-é, eleve*, mely az *elő*-nek igen régi lativragos származéka. V. ö. még: *előven* érő gyümölcs? Sopr. Nyr. VI:373.

Külön szólunk itt végül az ide tartozó melléknemekről. Minthogy ezek nyelvünkben többnyire ragtalanok, azért *v*-hangú tőalakjuk jobbára egészen feledésbe ment s csak némely nyomai maradtak.

A *keserü*-nek még legjobban ismerjük *v*-s alakját egyrészt a *keserves* melléknévben (mely nyelvemlékeinkben *keserves* alakban is előfordul), másrészt a *keserv* főnévben, melyet voltaképen csak személyragosan használunk: *keservében* stb. — Kevésbé ismert alak ez: „mely *keserven* kiált fülemile“ Balassa: Költ. 153. (a NySz. nem idézi); s ezt ma is mondják Halason: „*nak köserven*: [nagy] *keserven*“ Nyr. VIII:41. s épen így az Őrségben: „nagy *köserven* (nagy nehezen) tudtam lénymnyi“ II:324. Így olvasandó az a *keseruen, keserven* is, melyet a NySz. néhány codexből idéz (mert az *ü* hangot másképp jelölik az illető codexek), továbbá az u. o. codexekből idézett *keserwebb* szintén így olvasható: *keservebb*. — A HB. *keseruv* alakját talán így ejtették *keserüv*, de az is lehet, hogy az *w* már csak hosszú *ü*-t jelöl, de a mai *keserü* mindenesetre **keserüv* volt valaha. Ellenben a *kesereg, keserődik, keserül, keserít* szókban lehet, hogy soha sem volt meg a *v* képző (v. ö. finn *katkera* stb.).

A *gyönyörü*-nek palóczi vidéki nyelvjárásokban találunk olyan származékát, minő a *keserves*, t. i. *gyönyörves*-t. így Nógrád megyében Nyr. IV:142. és Merényi népmeséiben, Eredeti Népm. I:17. stb. — A *gyönyörködik* igében semmi nyoma a *v*-nek.

Sanyarü-ből is van *sanyarvas*. Hogy így olvassuk az ÉrdyC. 406. lapján előkerülő *sanyarvas*-t s nem *sanyarúas*-nak, mint a NySzótár, azt a *keserves* és *gyönyörves* analogiáján kívül a Lépesnél előforduló *sanyarvásban* alak is javasolja (minthogy Lépesnél igen sok hibásan fölrakott ékezet van, ezt így is olvashatjuk: *sanyarvásban*). — *Sanyaruvan* is előfordul Medgyesinél. — A *v*-nek semmi nyomát nem mutatják ezek a származékok: *sanyarog, sanyarodik, sanyarkodik* stb.

A *sürü*-ből XVII. s XVIII. századi íróknál előfordul *sürüven* NySz. Ezt így olvashatjuk: *sürüven*, a második *ü*-t is röviden s így ejtik Ugocsa megyében *sürüven* Nyr. VIII:427. Így mondják Udvarhely megyében: a bor *sürüviti* a vért VII:324. — Ezekből lettek összevonással a következő formák: *sürven* Szabolcs megyében; *sürve* [sürüje], *sürvenn* Beregszászi, TudGyűjt. 1819. VII:93. „*sürvít*: gyorsan beszél“, Őrség Nyr. IV:426. (v. ö. *aprít* ugyanilyen értelemben NySz.)

Szomorü-nak is előfordulnak ilyen származékai: *zomoruuan* Ozorai: Christ. 77. *szomoruvac* Zvon: Post. I:475. — Prágából ezt a különös formát idézi a NySzótár: *szomorván* (a mi Lépesnek fönt említett *sanyarvásban* alakjára emlékeztet), a JordC.-ből pedig ezt:

zomorwal, a mi talán tollhiba. — Itt sincs nyoma a *v*-nek az ilyen igékben: *szomorog*, *szomorodik*, *szomorkodik* stb.

A *könnyű*-nek (*könű* MünchC. *könyő* Ozorai) többese Matkónál így van: *könnyűvek*. — A középfoka pedig a MüncheniC.-ben sokszor így van írva: *könűeb* 28b., 31b., 34., 49b. 133b. stb. s ezt így kell olvasnunk: *könnyebb* (e mellett előfordul, de ritkábban, a *könűeb* alak is, pl. 34. l., továbbá 133b. a 14. versben, hol Döbrentey kiadásában szintén *ű* van). Szintúgy van a BécsiC.-ben *megkönűebednenc* 240. s a DebrC.-ben *kinűeb* 319.

Ide tartoztak végre az *ű*, *ü* képzős melléknevek s az *ó*, *ö* képzős igenevek, mert ezeknek a tövében is volt valaha *v* hang, s nyomait meg is találjuk a nyelvemlékekben s dialectusokban. De ezeket csak a szóképzés tárgyalásában fogjuk előadni, mert mai nyelvünkben már semmiféle kapcsolatot nincs köztük és a *v*-tők közt.

H) Ó, ö s ú, ü végű névszók.

A *v*-tők közt már nagyjából olyan névszókkal találkozunk, melyek a nominativusban vagy *ó*, *ö*-re vagy *ú*, *ü*-re végződnek. Vannak azonban névszók, melyek szintén ilyen végűek, de vagy megszűnt minden közösségök a *v*-tökkel, pl. *adó*, *tető*, vagy pedig soha sem tartoztak közjök, pl. *disznó*, *ünő*, *borjú*. Ezeknek jó nagy része azonban szintén szenved változást bizonyos ragos és képzős formákban, s ezeket kívánjuk itt, a szótöknek utolsó osztályában összefoglalni.

Legismeretesebb az ide tartozó névszók közül az *ó*, *ö* végűeknek az a változása, hogy a harmadik személy ragja előtt végmagánhangzójuk *a*, *e*-re változik: *ada-ja*, *tete-je*. Hogyan keletkeztek e formák? ezzel a kérdéssel már többször foglalkoztak, jelesen Balassa Nyr. XII:300. és Szinyei u. o. XVII:153.

Balassa úgy magyarázta, hogy az ilyen alakok is, valamint a *huzóvonó*, *szöcskő*-féle szók, az *ó*, *ö*-t először rövid *o*, *ö* (illetőleg *ē*)-re s aztán — mivel ez szó végén szokatlan — *a*, *e*-re változtatták, s így keletkeztek egyfelől a *huzavona*, *szöcske*, másfelől az *ada-ja*, *tete-je* formák. Azonban ez utóbbiaknak **ada*, **ajta*, **tete*, **ide*-féle alakját nem mutathatjuk ki s már az az egy körülmény is óvatosságra int, hogy megkülönböztessük ez eseteket a *huzavona*-féléktől, melyekben a szónak végén s nem belsejében történt a hangváltozás.* (De v. ö. most a Hangtan 78. lapján levő megjegyzéseket is!)

* A Nyr. XVII:152. lapján az is fel van hozva, hogy, ha az *ajtó*, *tető* előbb ezzé rövidültek volna: **ajta*, **tete*, akkor a harmadik személy így hang-

Már kielégítőbb a másik magyarázat (Nyr. XVII:153), melyet így foglalhatunk össze: Az *ada-já(t)*, *tete-jé(t)* alakok a codexek előtti korban *j* nélkül voltak: **adaú*, **teteé*, még régebben pedig úgy hangzottak: **ad_yv-á*, **tet_yv-é*. Ezekből „azután a két vocalis közül kiesett a *v*. Majd az *y*, *g* rövid vocalis, melyet a *v* előtt valószínűleg zártabban ejtettek (*o*, *ē*, *ö*), a *v* kiesése után egy fokkal nyíltabb lett, vagyis *ajta-a*, *tete-e*. Azonban a nyelv itt nem állapodott meg, hanem a támadt hiatust ismét betöltötte: *ajta-j-a*, *tete-j-e*.”

Tudnivaló, hogy *adó*, *tető* s még több ide tartozó szó eredetileg *v*-képzős igenév volt. Mások, mint pl. *akó*, *posztó*, *v-n* végződő idegen szókból lettek (*okov*, *postav*). Végre ismét másokat, mint pl. *tinó*, *szőlő*, csuvas **tinau*, **širläü*-féle formákra vihetünk vissza (I. Munkácsi fejtegetését Nyr. XI:61); ezekből a magyarban ilyen személyragos alakok lettek: **tinau-a*, **szélleü-e*, aztán talán **tinava*, **széllere*, s ha egyszer ilyen formát öltöttek, osztozniok kellett a fönt említett kategóriák sorsában. — Ellenben a *teremtője*, *idvezejtője*-félék, melyek az *adó*, *tető*-félékkel szemben mindig megőrizték igenévi jelentésüket, a nominativus hatása alatt fejlődtek s így a személyrag előtt is *ó*, *ő*-t vettek fel.

Azelőtt az *ó*, *ő* végű főnevek majdnem általánosan rövidítéssel vették fel a harmadik személy ragját, s azt mondták *fürdeje*, *tekneje* stb. De a mai köznyelvben csak a legközönségebbek őrizték meg e formát, azok, melyeket gyakran használunk személyraggal, úgy hogy az alak ellentállhatott az analogia hatásának (melynek a többi szó meghódolt): *teteje*, *süpreje*, *apraja*, *erdeje*, *mezeje* stb. Ide tartoznak:

a) mélyhanguak: *ajtó*, *akó* (most persze kimegy a divatból), *apró*, *bimbó*, *csikó*, *disznó*, *hintó*, *hordó*, *korsó*, *kunyhó*, *orsó*, *posztó*, *tinó*, *zászló*, *zsidó*;

b) magashanguak: *belső*, *csipő*, *elő* (*eleje*, ellenben *utó*: több-

zanék: **ajtája*, **teteje*, mint *huzavonája*, *szöcskéje*. Azonban a csángóknál csakugyan találkozunk ilyen formákkal: *adája*, *kendője*, *kürtéje* (Nyr. IX:481), ezek tehát Balassa mellett szólanának. A csallóközi népnyelvből is közöltek ilyen alakokat: *ajtája*, *disznáit* Nyr. I:378. (V. ö. még a *Koltó*, *Kolta*; *Liszkó*. *Liszka*; *Besenyő*, *Besenyé*-féle kettős neveket; az *a*, *e* végű alak alkalmasint a *koltai*, *besenyei*-féle melléknévekből van elvonva.) Hogy ezeket hogy lehet a köznyelvi fejlődéssel összeegyeztetni, annak megfejtését a további kutatásra bizzuk.

nyire *utája*), *első*, *erdő*, *erő*, *esztendő*, *felső*, *idő*, *kettő*, *külső*, *mező*, *seprő*, *szülő*, *tető*, *tüdő*, *velő*, *vessző* (ide számíthatók ma: *fő*, *nő*, *vő*).

Régi példák: *Bagatmeze* 1055. *Thorkeveley* 1248. *Tharkeveley* 1270. Jerney (azaz tar kő eleje); *Myhalhazatetey* 1296. NySz. (v. ö. *Eleuhomokok* 1222. *Eleuag* 1274. *Erthethev* 1229.) *war erdey* 1265. Nyr. VII:174. *Matediaya* 1433. azaz Máté diófája, id. Szamota NyK. XXV.k. *ideiben* EhrC. 24. *teteyere* 64. *teteiviglen* BécsiC. 23. stb. I. Nyr. XVII:150. 151.

A régiségből, a népnyelvből, sőt az újabb irodalomból igen sok példát lehet idézni olyan szavakra, melyek a mai köz és irodalmi nyelvben nem szokták elváltoztatni véghangjokat. Ilyenek:

adó: az ország *adaja* 1540. RMNy. IIIb. 1. az császár *adaja* MontME. I:57. Kaz: Lev. I:277. Lovász: Nyelvu. Hib. 16. Kuthy: Hazai Rejt. 31. Ar: TSz. II:45. Ar: BH.

bunkó: botnak is végén a *bunkaja* Hódmezőv. Nyr. II:143.*

dió: *Matediaya* azaz Máté diófája 1433. id. Szamota NyK. XXV.k.; v. ö. *dia* Göcsej, Somogy, Ormánság, és *gyja*, *gyja* a palóczságban. Tsz.

háló: *hálajuk* Beöthy: Széppr. II:231.

holló: édes *hollajim* Háromszék, Nyr. VIII:375.

koporsó: *koporsaja* SzászK: Müford. 226.

olló: forgatva tujét, *ollaját* Vajda J.: Kis. Költ. 240. a rák *ollaját* Sárosi: Arany Tromb. 142.

tokló: vágja le a legzsirosabb *toklaját*, Göcseji Népdalok 11.

utó: *utaja* Háromszék Nyr. IV:478. *utaján*, *legutaján* (u. o.) MNySzet. VI:353.

való: *valajába* NyKözl. III:18.

bölcső: „ébredő lelkek *bölcseje*“ TörsK.: A mustármag (A Magyar Hírlap Nagy Naptára 60).

ernyő: fáiim biztos *ernyejében*, Bajza I:55. tarkatollu farkad *ernyeje*, Szarvas: Phaedrus 31.

fürdő: „vionnan valo születesne *fordeie*“ Monoszlai: Apologia 318. *ferdeje* Kaz: Lev. I:227. Kaz.: Bácsm. (toldalék); regényét Erdély egy *fürdejében* írta, Egyetértés XIV:39. tárcza;

késő: „*késejin*: *későn*“ Nyr. IX:563. (ellentéte *elein*, *eleinte*);

kürtő: *kürteje* Nyr. VI:288.

lépcső: *lépcseje* Vör: Munk. (családi kiad.) I:117. Ar: Arist. II:250. Gyulai: Költ. 95.

teknő: „a gyöngy a kagyló fájdalom szülötte, hol bántó féreg fürja *teknejét*“ Jók: Ustökös 1881.

* Brassai szerint *bunkaja* a rendes forma és „*bunkója* pedánság volna“ (M. T. Akad. Értes. XX:224). Lehet, hogy Brassai többször hallotta az elsőt, mi a másodikat tartjuk közönségesebbnek. V. ö. Ballagi Teljes Szótárában: „ez a *bunkója*, azaz súlya, pl. vmely beszédnek; *esze bunkójára adni*, nagyon értésére adni“.

tömlő: „díjul Ktesiphon *tömléjét* nyeri“ Ar: Arist. II:65.
ünő: Isten *üneje*: *cantharis rubra* PPl.

Különösen érdekesek a főnévvé váló igenevek (minők különben eredetükre nézve már a főtebbiek közül is *adó*, *füredő*, *késő*, *lépcső*). Ilyenek:

szerető: „hogya a szolgálók közül kettőt *szereteinek* fogadjon“ Mikes 62. lev. így ma is a székelyeknél: *szereteje*, *szereteik*, I. Kriza: Vadr. 409. NépkGy. III:61. 98. (de *szeretője* u. o. 62.).

gondviselő: *gondviseleje* (rim: *eleje*), székely, Nyr. IV:183.

kézfogó: „akad *kezefogaja*: versenyző társa“ Háromszék, MNyszet. VI:334.

fejkötő: *fejköteje*, Bakony vid.

Viszont amazokat, a melyek ma általánosan elváltoztatják véghangjokat, nagyobbrészt kimutathatjuk egyik-másik forrásunkban *ó*, *ő* hangú harmadik személylyel is, s ezt ugyanaz a belső analogia okozza, a mely miatt **szuvon* helyett azt mondjuk *szón* vagy **falvat* h. *falut* stb. Példák:

ajtó: *aytoyan* HorvC. 66. *ajtója* AranyL: Népm. 162.

bimbó: pinkesd mutattia *bimboit* KBécs. 1572. B3. szép remények *bimbója*, Bajza II:15. „most nyilik a szelid rózsza *bimbója*, ki van tűzve édes hazám *zászlója*“ NépkGy. II:171.

disznó: *dysznoynkot* RMNy. IIb. 309. de *dysznajt* u. o. 312. 318.)
disznói LevT. II.226. (de *disznai* is u. o.), *disznója* Nágocs Nyr. VI:468.

hordó: *hordoiat* LevT. I:118.

tető: diadalnak büszke *tetője* Vör: Utóhang Cserhalomhoz; Bajza II:12.

zászló: kerezthnek *zazloyath* KeszthC. 436. megindula az Dan *zászlója* MA: Bibl. I:129. Fal. 304. (I. még *bimbó*);

belső: a templom *belsője* Kaz: Magy. Utak VII.10.

első: a hósek *elsője* Kaz: Munk. VI:65. 100.

erdő: *erdője* Vajda J: Kisebb Költ. 3.

erő: *erőieuel* Mel: Sz. Ján. 539. *erőjekben* Ver: Verb. 156. a maga *erőjében* Kaz: Munk. VI:40. *erőjét* 58. 60. (de *erejétől* u. o. 94.) *erőjökkel* V:178. „nincsen neki *erője*“ Vas m. Kis Unyom (egy odaváló cseléd mindig így mondta);

esztendő: *esztendőidet* Biró: Préd. b2.

idő: mindennec vagyon az *ő idője* Helt: VigK. 24. „ah! mi hosszú *idője* már, hogy itt sanyargok Ida gyepes *mezőin*“ Csiky: Soph. Ajas.

kettő: *kettőjök* Shak. XII.80.

külső: *külsőjének* Kaz: Munk. V:55.

mező: *mezewyd*, *mezőid* KulcsC. és AporC. 64. zsolt. 12. *mezőin*-ket RMK. II:197. *mezője* Jók: Hétközn. 115.

szőlő: *szőlője* Tel: FelB. 161. Szék: Krón. 32. *szőlőjébe* Mad: Evang. 180.

vessző: *vezzewyeeth* FestC. 105. *vezzőt* DöbrC. 198.

Az itt tárgyalt rövidítés nemcsak a *-ja, -je* személyrag előtt történik, hanem

1. a több birtokost jelölő *-jok, jök* előtt is, pl. *ajtajok, erdejök, szölejök* stb. *bimbajok* Ar: Haml. 22. kis *kunyhajokban* Jánosi. Arden Enoch 13.

2. a több birtokra vonatkozó összes személyekben: *erdeim, erdeid, erdei, erdeink, erdeitek, erdeik, (fejei, nejei, vejei)*; pl.

szerezd ember Istenedet tellies *ereiduel* Born: Ének. 319. a jóra való igyekezet legfővebb áldomás a lelki *ereink* közt Fal: UE. I:96. max.* miért sétálják Babylon *mezeit*? Fal. 148. terjesztvén híre-met világ négy részein, Bellona *mezein* 885. a világnak *söprei* a pórok 23. a fáknak *tetei* árnyékot tartottak 339. siet pásztor, hágja hegyek *teteit* 888.

A több birtok esetében azonban igen gyakran halljuk és olvasuk a teljes *ó, ő*-s formákat is: *zászlóinkhoz* szegődött a győzelem; *mezőinket* elverte a jég; *szőlőinket* kipusztítja a *phylloxera* stb. (v. ö. Szvor. 122. §. 1. b.)

3. Az *-ig* rag előtt csak az *idő* és *esztendő* változtatja *ő*-jét: *ideig(-len-es), esztendőig* (*ydeyglen* JordC. 387.628 *koth esztendeyeg* TelC. 298. stb.). De előkerülnek *ő*-vel is: sok *idewiglen* Komj. SzPál. 14. *huzamos időig* Ar: MO. 3:77. A többi pedig mindig megőrzi e rag előtt *ó, ő*-jét: *ajtóig, erdőig* stb.

4. Elváltozik némely szavak *ó, ő*-je az *-ú, ü* melléknév-képző előtt, mely itt az újabb kiejtésben hangkapocscsal *-jú, -jü* alakot öltött (mint *pipá-j-ú, pengé-j-ü* stb.): *erejü, tetejü, elejü, belsejü, külsejü, tüdejü, hígvelejü, (fejü, nejü)* stb. Példák:

nagy ideü Sylv: UT. I:83. *kússeb vdeü* Helt: Krón. 108. *meg-állapodott idejüvek* UdV. Dáv. 91. *soc esztendeü vénség* Kár: Bibl. I:637. „másképpen nem lett volna munkám *féltsipejü*“ Gvad: RP. Előb. (talán igenévi alakból lett ez is: „*nagy hatajú*: hatalmaskodó, *prae-potens*“ Rozsnyó, Nyr. VIII:565).

Eltérő formák: „negven esztendőnél nagyobb *vdeü*“ Helt: UT. g5. „mennyenel kisebb *idü*“ Ver: Verb. 83. „sok *esztendüü* vének“ Mel: Jób. 76. „kevés *esztendüü* asszony“ Mikes, NySz. „e *büverüü* tiszta csepp“ Szász K: Múford. 26. *híg velöjü hit* Shak. II:141. (*soknöüség* Kaz: Magy. Utak VIII:9.).

5. Végre az *-i* melléknév-képző előtt is *a, e* hangja van annak a négy köznévnek, melyből e melléknévi alak közönséges

* Így van a régi kiadásban, de Toldy erre változtatta: *eröink*, nyilván, hogy különbözzék az *ér* főnév személyragos alakjától (*ereink*), mert ilyen megkülönböztetést nyelvtaniróink is tanítottak akkoriban, pl. *mező*: *mezöim*, de *mez*: *mezeim* (l. pl. Szvor. 122. §. 2. jegyz.).

használatban van: *erdei, mezei, idei, esztendei*. Hozzájuk csatlakozott a *késő* származéka is: *kései* (ámbar erre a *korai*-nak is lehetett befolyása), pl. *kései* vándor Vör: Két Szomszédv. 2. é. *kései kor*, Szász K: Szép öreg asszony; „gyereke se jó a *kísei*“ Nyr. III:177.

Ritkábban találunk olyan formát, minő: „harmycz nyolcz *esztendőy* koor“ (38 esztendős beteg) WinklC. 315. *új esztendői ajándék* MA. Sz. (ellenben: *új esztendei ajándék* u. a. Scult, 124. NySz.).

Érdekesek itt az *ó, ő* végű helynevek melléknévi származékai (ezeket csak érinteni kívánjuk, mert a részletekre nézve Pónori Thewrewk Emil tüzetes fejtegetésére utalhatjuk az olvasót: M. T. Akad. Értesítője XX:224. s köv. II.).

Rége a helynevekből is az *erdei, mezei* módjára képeztek a melléknevet. Ilyen megmaradt formák: *a somlyai bor, a lipantai túró, a kállai kettős, az üllei út*. Ilyenek továbbá a régi kelti családnevek: *Bessenyő—Bessenyei, Bocskó—Bocskai, Brassó—Brassai, Gyergyó—Gyergyai, Jászó—Jászai, Kálló—Kállai, Lisznyó—Liszniai, Makó—Makai, Rozsnyó—Rozsnyai, Rudnó—Rudnai, Szikszó—Szikszai, Verbó—Verbai; Görgő—Görgei, Jenő—Jenei, Szendrő—Szendrei* stb.

Újabban azonban efféle helységneveink is jobbra megtartották *ó, ő* hangjokat az *-i* képző előtt: *a besnyői búcsú, a debrői dohány, a laskói lelkész, a técsőiek, gyergyóiak, szikszói járás, makói járás, somlyói járás* stb.

Így a nemesi családoknak *praedicatum*ában; van pl. *Szendrői Göcze* család, *Bessenyői Beöthy* család stb. — Legfeltünőbb a különbség, mikor a család „*de eadem*“ azaz *de eadem* possessione veszi *praedicatum*át, a melyből maga a családnév van képezve: így pl. van egy *Ocskói Ocskay* család, egy *Makói Makay* család, vannak *Görgői Görgeyek, Nagykállói Kállayak* stb.

Természetes, hogy a kettős fejlődés miatt ingadozásokkal is találkozunk. Van pl. egy *Ternyei Ternyey* család, egy *Mérei Rácz* család. Viszont néhány ilyenforma családnév is van: *Monoszlóy, Szendrői, Ditrői*.

Némely dialektusok, mint az őrségi, hetési, gücseji s részben más dunántúli nyelvjárások is, a szóvégi *ó, ő-t u, ü-re* változtatták, viszont másokban, pl. a palócz nyelvjárásokban a szóvégi *ú, ü* helyén is *ó, ő-t* találunk. Ennélfogva mindezen dialectusok-

ban egyenlő végüekké válnak a *hordó*, *seprő*-féle szók a *gyalú*, *gyűrű*-félékkel. Az őrségi ember így ejti őket: *hordu*, *söprü*, *gyalu*, *gyürü*, a palócz pedig így: *hordó*, *sęprő*, *gyalló*, *gyürő* (ill. *hordaó* stb.).

Ezzel meg van adva a lehetőség, hogy a *hordaja*-féle alakok analogia útján átterjednek a *gyűrű*-féle szókra, s pl. az őrségi ember tényleg azt mondja *gyüreje*, valamint azt mondja *sęprü*, *sępreje*. Minthogy a többi említett dialektusra nézve nem rendelkezünk biztos adatokkal, még csak két irodalmi példát említünk, melyben a *sűrű* szótó van így változtatva: „a pokol, melyet pokol fenekének, *sűrejénc* is mondanac“ Com: Jan. 216. „áttörve bokrok *sűrején*“ Szász K: Műford. 225. (v. ö. *sűrő* a régi nyelvben s a palóczoknál, és másfelől *sürüvit*, *sürven* fent a *v*-tők között).

Vannak aztán az *u* végű szók közt olyanok, melyek a köznyelvben bizonyos ragok s képzők előtt elvesztik végmagánhangzójukat: *borju* — *borjak*, *gyapju* — *gyapjas*, *faggyu* — *faggyas*.

Minthogy semmi hangtani okát nem látjuk annak, hogy *borjuk*-ból mért lett *borjak*, vagy *faggyus*-ból *faggyas*: azt kell hinnünk, hogy ezek a formák valamely analogiás hatás eredményei. Mivel pedig az ide tartozó szóknak feltűnő közös vonásuk — a mit tudunkra eddigelé nem vettek észre — hogy *u*, *ü*-jök előtt vagy *j* van, vagy legalább jés mássalhangzó, szóval inyang: valószínűnek tartjuk, hogy a szóban forgó rövidítés eleinte csak a harmadik személyben történt, úgy, hogy *borjuja*, *gyapjuja*, *faggyuja* helyett azt mondták *borja*, *gyapja*, *faggya*. Itt ugyanis két hasonló szótag került össze, és gyakran tapasztaljuk, hogy ilyen esetben szereti nyelvünk az egyik, még pedig a rövidebb vagy jelentéktelenebb szótagot elhagyni. Így lett az imperativusban **ir-ja-ja*, **ir-ja-juk*, **ir-ja-játok*, **ir-ja-ják* helyett *irja*, *irjuk*, *irjátok*, *irják* (holott ezáltal egybeestek a jelentő módbeli formákkal); így lett *kéz-belől* helyett *kézből*, *elégendő* helyett *elégendő* stb. — Mikor aztán már megvoltak a *borja*, *gyapja* alakok, ezek lassankint hatásuk alá foghatták a többi nyelvtani formákat. Először talán *borjustól*, *gyapjustól* helyett eredményezték a *borjastól*, *gyapjastól* formákat mintegy olyan értelemmel, hogy „borjával, gyapjával együtt“ (v. ö. *apjustól*, *anyjostól* e h. *apástól*,

anyástól). Tovább menve *borjus*, *gyapjus* helyett mondhatták *borjas-t*, *gyapjas-t*, s végre: *borjazik*, *gyapjat* e h. *borjuzik*, *gyapjuzik* stb.

Az itt vázolt fejlődést tisztán a fent említett belső okok teszik valószínűvé. Nyelvelmékeink nem adnak felvilágosítást arra nézve, hogy a személyragos formákban régiebb-e a rövidítés mint a többiben; mert már régi nyelvelmékeinkben együtt találjuk mindezeket a formákat, mint a következő példák mutatják:

a) „az zaruasrol ees az ew *boryarol*“ Pesti G. (a hol nincs lapszám, a NySz. adatait idézzük); meg-óli a *borját* Hall: HHist. II: 226. — „kinek az ú gyap[j]ja szép sár-arany vala“ Tinódi (versben, tehát a háromtagú *gyapjuja* nem lehet; régiebb példát nem idéz a NySz.); a' *gyapja* merő arany Hall: HHist. III: 2. — *sarja* (a NySz.-ban nincs rá adat, de bizonyára ide való az a *leány-sarja*, melyet a NySz. szerkesztői — Radvánszkytól félrevezetve — *leány-sárja*-nak olvastak és a *sár* összetételei közé soroztak, holott PPB. szótárában is mindkét idézett helyen *leány-sarja* van); — „Seruetus *fattiai*“ Melius: „a komor éj két *fattya*“ Vör: Délsziget 308. — „myndennek h köwery, hayya es *faggya*“ JordC. — (így *szomjuh*, *szomju*-ból *szomja* v. ö. en *zomiamban* AporC. kétszer; ellenben en *zomyohomba* ErsC.).

b) *fattyadat* RMNy. IIIb: 41. — *gyapiastól*, Tinódi; — „yme ez *gyapyat* le tezem“ JordC. *gyapjas* Melius; *meg gyapiasul* Frankovich; — *borjak* Pázm: Préd. *bornyas* Com: Jan. „a tehén *borjasztába* van“ Gvad. — *sarjazik* PPB. — *varjak*; — *fattyak* Sylv., Heltai; *megfattyazik* Melius; — *faggyat* JordC. *faggyas* már XIV. századi okiratban; — (*szomian* Sylv., de *szomjuhan*, *szomjúhon* még a XVII. században is).

De a b) alatti formákat igen sokszor találjuk *u*-val is, kivált a régiebb nyelvben. Például:

boriud BécsiC. *huriut* KazC. *boryuk* KeszthC. 39. — *gyaptyut* Heltai; *meg gyapyuswl* KeszthC. KulesC. — *sarjuzik* Hall: Paizs. 37. *sarjuzott* 43. *sarjuzik* PPBl. „*sarjút* kaszálni“ Lipp: Cal. 41.

Ellenben igen ritkán találkozunk az *u*-val a személyragos formában, s ez is azt bizonyítja, hogy itt veszett el legelőbb.

Példák *u*-val: „az esső az le vagot fünc *sariuiat* fel neueli“ Szék: Zsolt. 206. — „szirú van, mind a mester *borgyúja*“ Nyr. IV: 470. (az utóbbi Dunán túl közönséges); — (*szomnyúját* enyhíti Gvad. „el oltották *szomjúhokat*“ u. a.).

A fentebbiekhez hasonló ez is: *ifjú* — *ifjak*, *ifjan* stb. *ifjakat* BécsiC. *yffyat* JordC. A kiinduló pont itt is az *ifja* alak lehetett (*ifja-vénje*, ma *ifja-öregje*, fiatalja-öregje; szokatlan: „*ifjúja*, *öregje*“ Magyarország s a Nagy Világ 1872.149. versben). Minthogy azonban *ifjú*, *ifjú* az *i* és *fiú* szók összetétele

(v. ö. *ija-fia*); lehet, hogy az *ifiak* féle alakok nem is az *ifjú*, hanem az **ifi* nominativus származékai, mely még ma is megvan a székelyeknél *éfi* alakban. (A *fi* és *fiú* alakokról tudnivaló, hogy az előbbi nem az utóbbinak rövidítése, hanem a *fiú* kicsinyítő képzővel lett a *fi*-ből).

Ide tartozott valaha a *hosszú* szó is, és így magyarázódnak meg *hosszan*, *hosszas*, *hosszabb*-féle alakjai. A *hosszú* ugyanis még codexeknk korában jobbra *hoszjú*-nak hangzott. Ennek személyragos formáját **hoszjúja* helyett *hoszja*-nak mondták, ebből lett aztán *hossza*, s talán csak ennek analogiájára *hosszan* stb. A *hossza* alapszava tehát voltaképen *hosszú* s csak látszólag *hossz* (úgy mint pl. a *fattya* alakból van elvonva a *fatty* forma ebben: „Horvát Ferencztől való az *fatty*“ MonIrók. XV:331).

Máskép keletkezett a ‚*könnyű*, *könnyebb*, *könnyen*‘ paradigma. Láttuk fent a *v*-tők tárgyalásában, hogy ez a melléknév valaha *könyő*, *könyű*-nek hangzott s a középfoka *könyvebb* volt (mint *enyő*, *enyű*: *enyves*). Az utóbbi formából *könnyebb* lett (mint pl. a *könyvezés*-ből *könnyezés*), s a *könnyebb*, *könnyen* alakok hatása folytán kettőztette meg utóbb mássallhangzóját a *könyű* is, úgy hogy *könnyű* lett belőle. De a háromszéki nyelvjárás megőrizte a *könyű* nominativust, MNyszet. VI:219.

Mindezek után mégis marad két melléknév: *szörnyű* – *szörnyen*, *lassú*—*lassan*, *lassabban*. Ezekben nem tudjuk máskép megmagyarázni az *ú*, *ű* elváltozását, mint a ‚*könnyű*: *könnyen*‘ és ‚*hosszú*: *hosszan*‘ analogiájából.

ELSŐ SZAKASZ.

A szavak összetétele.*

Az új szók alkotásának egyik gyakori módja a *szóösszetétel*, midőn két külön szót teszünk egymással szoros kapcsolatba oly módon, hogy az így szerkesztett új szó egy új fogalmat jelöl. Az összetételnek külső jele az, hogy az így összekapcsolt két szót egybeírjuk, a beszédben pedig egy hangsúlylyal ejtjük őket minden szünet nélkül. Azonban az, hogy a két szót egészen egybeejtjük, magában még nem jele az összetételnek, mivel beszéd közben egyébként sem válik külön minden egyes szó, s igen gyakran egybeejtünk két három olyan szót is, melyek között csak mondattani kapcsolat van. Gyakran nehéz is megvonni a határt összetartozó mondatrészek és összetett szó között.

Összetétel keletkezhetik bármiféle két mondatrészből, melyek szorosabban egymáshoz tartoznak. Legszokottabb a kapcsolat a jelző és a jelzett szó között, s így keletkezik a legtöbb összetett főnév és melléknév. Egybeforrrhat ily módon a főnévvel: 1. a melléknévi jelző: *kisasszony, boldogasszony, drágakő, sárgacukor, kispap, nagypapa* stb.; — 2. főnévi jelző: *fapad, ácsmester, özvegyasszony, bálványkő, határkő, hústétel* stb.; — 3. birtokos jelző: *napkelte, vásárfia, lábszár, éjféli* stb. Másik igen gyakori kapcsolat, midőn az ige olvad egybe a határozóival: *szembeszáll, végrehajt, félbeszakít, nyakonüt*; ilyenek az igekötős összetételek mind: *bemegy, kinéz, alábbszáll* stb.

* Az alaktannak ezt a szakaszát BALASSA J. dolgozta ki, fölhasználva természetesen az összetételről szóló pályamunkámat (Nyr. IV.) s *A magyar nyelv* cz. munkám ide vonatkozó fejezetét.

Ritkábban olvad egy szóvá az ige a tárgygyal: *egyetért*; de már gyakoribb az ilyen szorosabb kapcsolat a tárgy és az ige-név, vagy igéből képezett főnév között: *háztűznézni, bosszúálló, adófizetés*. Az alany és állítmány csak ez egy szóban olvadt teljesen egybe: *mennydörög*. Néha egy egész mondatból válik egy összetett szó: *nefelejcs, légyott, nenyuljhozzám virág, teddide-teldoda ember, bujbele* (Szoln-Dob. m. Nyr. XVII: 562), *bujbé* (Kalotaszeg, u. o. 526) női kabátka; *betérjék* (Szentcs, Nyr. VIII: 331) útba eső betérő hely; ilyenek e kötőszók is: *tudnüllik, jóllehet*.

Az egymáshoz tartozó mondatrészekből az által lesz összetett szó, ha egymással még szorosabb kapcsolatba lépnek, úgy hogy egymástól alig, vagy épen nem választhatók el. Az összetartozó mondatrészeket a beszédben a hangsúly fűzi össze; ez a kapcsolat azonban könnyen felbontható, s mindjárt megszűnik a hangsúlynak ez összekötő ereje, mihelyt megbontjuk az összetartozó mondatrészek sorrendjét. Ha pl. azt mondjuk: *a | házba lépek*, a határozó és az állítmány egy hangsúlylyal ejtett. szorosan összetartozó mondatrészek; de szétválaszthatom őket, mihelyt így mondom: *belépek a | házba*. Az összetételnél ez a kapcsolat állandóbb s nem bontható fel olyan könnyen

Az összetartozó mondatrészek közt a szorosabb kapcsolat az által létesül, ha valami különbség fejlődik ki az összetétel és annak egyes alkotó részei között. A míg az összetett szónak részei minden tekintetben változatlanul állanak egymás mellett, alig tekinthetjük igazi összetételnek s könnyen szét is bomlanak ugyanazon elemekre, a melyekből alakultak. Az olyan összetételt azonban, melynek egyik vagy másik része, vagy tán mindakettő is valami módon megváltozott s ennél fogva nem válik szét világosan alkotó részeire, valódi összetételnek tekinthetjük. Tehát az egymással összekapcsolt mondatrészeknek a fejlődés egy újabb lépését kell megtenniük, vagyis el kell válniuk alkotó részeiktől, hogy belőlük valódi összetétel jöjjön létre.

A változás, a mi az összetett szóval történhetik, többféle lehet. Vagy az egész összetett szóval történik olyan változás, a mi nem érte az egyes részeket, vagy viszont az alkotó részek változtak a nyelv fejlődése folyamán, s e változás nem történt

meg magán az összetett szón. Ez a változás érheti az egyes részeknek vagy az összetett szónak mind *jelentését*, mind *alakját*.*

Lehetséges az is, hogy az összetett szónak egyik vagy másik része kiveszett a nyelvből, mint önálló elem, vagy pedig a két rész összekapcsolásának módja olyan, a mit az élő nyelv már nem használ. Mihelyt ily módon elszakadt az összetett szó azoktól az elemektől, a melyekből alakult, valódi összetétellel állunk szemben.

Az összetett szónak ilyforma önállóvá válása, izolálódása, azzal kezdődik, hogy az összetétel nem épen azt jelenti, mint az alkotó elemek együtt. Pl. a *melegágy* nem jelent bármiféle meleg ágyat, hanem csak virágágyat, a melyet melegen tartanak; a *sárgacukor* nem bármiféle sárga színű cukor, hanem csak egy bizonyos fajta cukor, sőt mondják ezt is: *fehér sárgacukor*; ilyen jelzős összetételek még: *aggszó*: pletyka; *aprómarha*; *kisasszony*; *fiatalember* a. m. legény ember; *nagyasszonyom*; *vénasszony*, a XVII. szban a. m. társalkodóné; *zöldcsütörtök*; *kisbíró*; *kispap*; *nagyapa*; *szépapa*; *vöröstenger*; *jegesmedve* stb. A határozó jelentése módosult ezekben az összetett igékben: *agyonüt*, *agyonlő*, *agyonvág*, mivel nem gondolunk már arra, hogy az ütés, lövés ép az agyat érje, hanem az egész szó azt jelenti, hogy az ütés, lövés következtében meghalt az illető. Még jobban eltávozott az eredeti jelentéstől az összetétel előtagja a következő kifejezésekben: *agyonbeszél*, *agyonhallgat*. Ilyen önálló jelentésüvé vált összetételek még: *szembeszáll*, *félrebeszél*, *nyakonüt*, *tönkretesz*, *tönkremegy*, *tönkrejut*, *tönkrejuttat*. Az igekötők is mind határozott jelentésű szókból váltak egyszerű irányjelölökké.

Jelentés tekintetében izolálódtak e kötőszók is: *jóllehet*, *tudniillik*, és az ilyen névmások: *semmi*, *bármi*, *akármí*, *bárhogy*, *akárhogy* stb., melyeknél szintén nem gondolunk már az egyes részek jelentésére.

Jelentés tekintetében váltak önállókká az olyan összetett szók is, melyek valamely imádságnak vagy iratnak első két szavából alakultak, s melyeknél az alkotó részek jelentésének semmi összefüggése sincs az összetétel jelentésével: *miatyánk*, *hiszekegy*, *üdvözlégy*, *Nosrector* stb.

* V. ö. PAUL, Principien der Sprachgeschichte, Cap. XIX.

Önállóvá válhatnak az összetétel az által is, hogy az alkotó részek külseje, hangalakja változik; evvel rendszeren együtt jár a jelentésnek némi változása is. Ilyenek:

férfi (férj-fi); *ifjúr*, *ifjú* ebből *ifjú úr*; *néember* e h. nő-ember; *jámbor*, e. h. jó ember; *soha* (sēm-ha), *sēhol* és *sohol*, *sēnki*, *sēhogy* (sēm-hol, sēm-ki, sēm-hogy); *ismét* e h. és megint; *minnyájan* e h. mindnyájan; *folnagy* NySz. első része egy a falu szóval; *hetfő* és *hetfe* e h. *hétfő*; *fékötő* és *fékető* (*fejkető* is, S.-A.-Ujhely) ebből *fej-kötő*; *téfol* ebből *tej-fől*; *fejel* és *févalj* ebből *fej-al*. A népyelvben különösen gyakori az összetétel egyes részeinek alakváltozása: *bőstörő* (Balaton), *bőstörü* (Göcsej) e h. *borstörő*; *szivonó* és *szivanó* e h. *szénvonó*; *csöndér*, e h. *csendőr*; *asztán*, *osztán* (azután); *bürüzü* (borizü) alma Nyr. XVIII: 575; *börsöllü* (borsörlő) Hetés, Nyr. II: 44; *nepesig* (napestig) Nyr. I: 280; *ezüte* (ez óta) Nyr. I: 424; *alamár* Göcsej, *olomári* Őrség (arany-mál) Nyr. VII: 330, XIX: 575; *mesturam* (mesteruram); *rektram* (rektor uram); *hoczide* (hozsza ide); *adi*, *adde*, *accza*, *aczi*, *accze*, *aczide* (add ide, addszá ide); *ahajt*, *aharra*, *aharról* (a helyt stb.) Székelység.

Alak tekintetében válik önállóvá az összetett szó akkor is, ha nem külön ragozzuk az egyes részeket, hanem csak a második veszi fel azokat a ragokat és képzőket, melyek mindkét részhez járulhatnának: *rúgkapál*, ill. *rukkapál*, *rukkapálok*; *csercberél*, *diribdarabol* stb. Ide sorozzuk azt az esetet is, midőn olyan a kapcsolat az egyes részek között, a milyen kapcsolatban mint külön részek nem állhatnának egymás mellett: *összemarok*, *áttal-deszka*, *áttalút*, *utólétek*.

Messzebb halad az isolálódás akkor, ha az összetett szónak egyik része mint élő elem teljesen kiveszett a nyelvből; érezzük ugyan, hogy az illető szó összetétel, mivel a másik tag még eleven, de már nem látjuk a viszonyt az egyes alkotó részek között. Ilyen félig elhomályosult összetételek:

verőfény, melyben a *verni* igének régi fényleni, sütni értelme van meg*; — *egyház*, az *egy* szó ebben az értelemben „szent” kiveszett a nyelvből, s ma már újabb összetétel is lett belőle: *szentegyház*; — *Aszófő* helynév, melyben *aszó* völgyet jelent; — *szemöldök*, az összetétel második része *öldök* külön nem él a mai nyelvben, az egész szó annyit jelent: a szem felső része; — *holnap* és *tegnap*, első részük szintén kiveszett az élő nyelvből (Budenz, MUGSz. 105. és 196. ll.); — *negyven*, *ötven*, *hatvan* stb. szók második része egy tized jelentő számnév; — *esztendő* e h. *esztén-ido*, első része a régi nyelvben magában is használatos volt: *esztén ez nap*, *esztennap*; — ilyen, részben elhomályosult összetételek még a *téhát* kötőszó, *némi*, *néhol*, *néha* és a régi

* V. ö. a *Verő-Szala* utczanevet Egerben (a. m. verőfényes Szala) Nyr. XVII: 477.

néki névmások, melyeknek első fele szintén elvesztette önálló jelentését; — *akkora*, *mekkora* szintén összetett szók, azonban az egyes részeknek külön jelentése már alig érezhető.

Mihelyt az összetételnek egyik vagy mind a két része kivész a nyelvből, már arra az útra tért az egész szó, hogy a nyelvérzék lassanként nem is tekinti összetételnek. Elősegíti ezt a fejlődést az is, hogy az ilyen elhomályosult összetételnek hangalakja is megváltozik, úgy hogy csak a történeti és az összehasonlító nyelvtudomány segítségével bonthatjuk szét alkotó részekre. Minden nyelvben sok ilyen teljesen elhomályosult összetétel van; a magyar nyelv szavai közül a többi közt a következőkről van kimutatva, hogy eredetileg összetett szók voltak (I. BUDENZ : MUSz.):

ünnep, eredetileg *id-nap*, szentnap;* ma már újabb összetétel lett belőle: *ünnepnap*. Ugyanezen *id* szó van az *idvöz*, *üdvöz*, ma már mindkét részében elavult összetételben; — *Sajó*, *Héjó*, *Berettyó* szók második része a folyót jelentő régi *jó* szó; — *ifjú* így választandó szét *i-flú*, „kiskorú ember“; — *szomjú*, *szomjas*, *szoméh*, második részük a *joh*, *jönh* gyomor jelentésű régi szó; ugyanez a régi szó van ebben: *éhomra* e h. *éh-jonhra*; — *homlok*, az összetétel második része csontot jelentő szó; — *sármány* e h. *sár-mály*, vagyis sárga mellű; — *kengyel* ebből **keng-al*, s azt jelenti: a mi a csizma alatt van; — *monnó* ebből **mol-mol*, a. m. más-más; — *nyolcz*, *kilencz* és *harmincz* számnevek második felében egy tizedet jelentő *mis* számnév rejlik; — *nép*, ebből **né-pi*, vagyis nő és (fér)fi; — *férj*, ebből **fj-erje*, a szónak második fele is férfiút jelent. — MUNKÁCSI kimutatta, hogy *eperj* is összetétel = vogul *öpä-rex* édes bogycó. — Valószínűleg összetett szók voltak még ezek is: *elne*, *ember*, *magyar*, *óriás*.

Ugyanegy szó több különböző szóhoz is járulhat mint az összetétel második tagja; ha azután e közös rész önállóságát elveszíti, a nyelvérzék lassanként csak azt tudja, hogy mikép módosítja az első tag jelentését s így idővel az összetétel második tagja egyszerű képzővé válik, s azután új szókat is alkothatunk vele. Így váltak önálló szóból képzővé: *-hat*: *irhat*, *tchet*; — *-nyi* a *nyáj* szóból (v. ö. *mindnyájan*): *annyi*, *ennyi*, *öt ölnyi*; — *-ször*: *ötször*, *hatször*, *kétször*; — *-kor*: *öt órakor*; — a *-sáy*, *-ség* szintén egy időt jelentő szóból lett képzővé.

Látjuk tehát, hogy két szó mondattani kapcsolatából előbb világosan érezhető összetétel lesz, majd pedig az egyes részek

* Már Sylvester mondja, hogy *üdnep* és *jámbor* „két elrontott szóból“ van összetéve. (Corp. Gramm. 26.)

önállóságának elhomályosodásával a kapcsolat közöttük mind szorosabbá válik, úgyannyira, hogy az összetett szót a nyelv-érzék idővel egységes vagy pedig képzett szónak tekinti. Attól az állapottól, hogy két külön szó egymással szorosabb mondatbeli kapcsolatba lép, egész addig, a midőn mindegyik rész elveszti önállóságát, mind alak, mind jelentés tekintetében, az összetartozásnak különböző fokozata van. A magyar nyelvben az összetett szónak egyes részei legnagyobb részt aránylag laza kapcsolatban állanak egymással, és még azok is, melyek jelentés tekintetében izolálódtak, igen sokszor világosan mutatják a mondattani kapcsolatot, a mely egymáshoz fűzte őket s külső alakjuk tekintetében könnyen el is válnak egymástól. Így pl. az *ingváll* elég szoros kapcsolat, s még is szétbontható: *Putyolot az inge válla* (Gyulai). Ilyenek:

lábszár: *lábszára* és *lába szára*; — *lányom*: *Vaskos lányomától* (Arany) és *lába nyoma*; — *kaszanyél*: *Fogd meg az én kaszanyelem* (Népdal) és: *kaszánnyele*. Sőt gyakoribb ily összetételeknél a szétbontás: *atyám fia*, *hajad szála*, *feled-barátid* Nyr. I: 316. A határozóval és az igekötővel összetett igék is könnyen szétválhatnak: *agyonút*: *üsd agyon*; *szembeszáll*, *szembe is szálltak*, *ne szállj vele szembe*.

Nem minden összetett szó, melyet a mai nyelv használ, alakult ily lassú fejlődés által két alkotó részének mondatbeli kapcsolatából. Mihelyt sok oly szót használ a nyelv, mely két külön szóból áll, s e két szó kapcsolatával egy új fogalmat jelöl, ezeknek mintájára a nyelv újabb és újabb összetételeket alkot. Ez esetben már az *analógia* működik: két szó kapcsolata új fogalmat jelöl, felhasználja tehát a nyelv ezt az eszközt új szók alkotására s a meglevők mintájára mind újabb és újabb összetett szók keletkeznek, melyeknek nem kell már végig menni az önállóvá válásnak ugyanazon fokozatain. Tulajdonképp csakis akkor beszélhetünk az összetételről, mint a szóképzésnek egy új neméről, midőn a nyelv két külön szó egyszerű összekapcsolásával tud egy új fogalom jelölésére szolgáló szót alkotni.

Az összetett szót a nyelvérzék mindig egy egységes szónak tekinti s úgy is bánik vele; ép ezért az összetett szó szolgálhat újabb összetételnek alkotó részül is. Az ilyen összetételt midőn az egyik alkotó rész már maga is összetett szó, többszörös összetételnek nevezzük; bennük vagy az első tag az összetett szó: *akasztófa-virág*, *szélmalomharcz*, *vénasszonyoknyara*,

ezerjófű, *Balatonfő-Kajár*; vagy pedig a második tag: *kapufélfa*, *anyaszentegyház*.

Tekintve azt a viszonyt, melyben az összetett szónak két része egymással állhat, az összetétel kétféle lehet. Az olyan összetételt, midőn az összetett szó első tagja a másodiknak közelebbi meghatározására szolgál, tehát alá van neki rendelve, alárendelő összetételnek nevezzük. Evvel szemben vannak oly összetett szók is, melyek egyforma mondatrészekből állanak, vagyis ugyanegy fajta mondatrész, sőt beszédrész kapcsolatából keletkeztek, pl. *fúr-farag*, *dirib-darab*, *körülbelül*. Ezekben az előtag nincs alárendelve a másodiknak, hanem mindkettőnek jelentése egyforma fontosságú; az ilyet mellérendelő összetételnek nevezzük.

Az alárendelő összetétel alakjára nézve kétféle lehet:

1. Jelölt összetétel, midőn az egyes részekben meg van jelölve a viszony, melyben az egyes tagok egymással, mint mondatrészek állottak. Ilyenek: *egyetért*, *félbenhagy*, *agyonüt*; *vásárja*, *Hadakútja*, *faluháza*; *madárlátta*, *szélhordta*.

2. Jelöletlen összetételek, melyekben nincs megjelölve az egyes tagok viszonya. A jelölés hiányának oka vagy az, a) hogy különben sines szükség a viszony jelölésére, mint pl. a jelzős összetételekben: *özvegyasszony*, *nagyapa*, *aranyhaj*, *író toll* stb.; vagy pedig b) a nyelv mellőzhetőnek tartotta a hirtok- vagy tárgyi viszony külön megjelölését: *úrnap*, *kenyérháj*; *háztűznézés*, *bűnbánat*; *hírmondó*, *békeszerető*; *kárvallott*; *háztűznézni*; *szemlesütve*.

A mellérendelő összetételben a két alkotó rész egyforma jelentőségű: ez összetételnek leggyakoribb neme az úgynevezett *ikerszavak*. Ezek leginkább hasonló vagy ugyanazon jelentésű szók ismétléséből alakulnak s bennük az élő nyelvnek alkotó képessége a legszebben nyilatkozik. Az ikerszók keletkezésének alapja az, hogy a nyelv ugyanazon szó ismétlésével erősebben, hatásosabban akarja kifejezni az illető fogalmat, s játszi kedve mintegy mulat az ismétlődő szónak tetszetős változtatásán. Az ikerszóknak egy másik, számra nézve sokkal kisebb csoportja, ellentétes jelentésű szók kapcsolatából keletkezik.*

* Vannak összefoglaló ikerítések is, minők *hébe-hóba*, *fűnek-fának*, *tejbe-vajba*, *borura-derüre*, *tövel-hegygyel*; — továbbá osztó, distributív jelentésűek, minők *egy-egy*, *hatan-hatan*, *ki-ki*, v. ö. lat. *quis quis*, szanszk. *dívē-dívē* stb. (l. BRUGMANN: Begriff der Totalität 4—5).

Az ikerszók alakulása a következő módokon történik*:

A) Ugyanazon szó ismétlődik benne: *megy-megy; kettő-kettő; jobban-jobban, alig-alig, majd-majd, úgy-úgy*. A magyar nyelv jobb szereti egy kissé változtatni az ugyanazon szó ismétléséből keletkező összetétel második tagját. E változás többféle lehet:

a) Változik a szó hangrendje, vagyis a magashangú alakkal ugyanazon szónak mélyhangú mása lép kapcsolatba. Rendszeren az első a magashangú, a második a mélyhangú rész; az első szótag legkedveltebb magánhangzója az *i* s vele szemben különböző mélyhangú magánhangzó állhat, leggyakrabban *a* vagy *o*: *nyif-nyaf, giz-gaz, dib-dáb, billeg-bullag, sittég-suttog, tipég-topog, kipég-kopog, rityég-rotzog, birzès-borzas, bídrès-bodros, dimbès-dombos*. Az első szótag *e* hangjával szemben pedig a második tagban leggyakoribb az *u*: *sete-suta, hebe-hurgya, hercze-hurcza, retye-rutya*.

Néha az ikerszónak mindkét tagja magashangú; ilyenkor az első tag magánhangzói nem ajakhangzók, a másodiké pedig ajakhangzók; rendszer *i* — *é* áll *ö* — *ő*-vel szemben: *gidrès-gödrös, dirmeg-dörmög, csinég-csönög, pizség-pözsög*.

b) Változik a szó kezdete, és pedig vagy úgy, hogy egy magánhangzóval kezdődő szó elé a második tagban egy mássalhangzó járul: *ingó-bingó, elegy-belegy, izgat-bizgat, iczi-piczi, irúl-pirúl*; vagy pedig a szókezdő mássalhangzó helyébe a másik tagban egy másik mássalhangzó lép: *csiga-biga, csere-bere, tarka-barka, zörög-börög* stb. A második tag kezdő mássalhangzója majdnem mindig ajakhangzó; legkedveltebb hang a *b*, előfordul ezenkívül *p, m, f, v* is.

A hasonló alakú ikerszókra vezethetők vissza a nép nyelvén igen gyakori játszi szópárok, melyeknél egyik rész jelentését sem ismerjük külön-külön. Ezek vagy elhomályosult jelentésű szók összetételei, vagy inkább játszi alakulások, melyek önkénytelenül keletkeznek a nép ajkán s alig is van pontosan meghatározható jelentésük. E szók bizonyosan ép oly gyorsan vesznek el, a mily könnyen keletkeznek; ezek a nyelv szokincének

* Az ikerszók alakulását bőven tárgyalta KUNOS I. (Tanulmányok az egyetemi magyar nyelvtani Társaság köréből, 3. f.)

valóságos tiszavirágai. Alakulásukat ugyanazon hangtani jelenségek szabályozzák, mint a többi ikerszóét, vagyis részben hangrendi különbség van az összetétel két tagja között: *csentre-csantra, viczkel-varczkol, lippeg-lappog, tityc-totyá, czepe-czupa, telle-tulla* stb.; részben a szókezdet különbsége változtatja az előtag alakját: *etyem-petyem, ille-bille, csiri-biri, kala-bala, csete-bota* stb.

c) Változik az ikerszóban a két tag vége; azaz más rag vagy képző járul az első, mint a második részhez: *telides-teli, aligon-alig, végestelén-végig*.

B) Ikerszó alakul hasonló jelentésű szók kapcsolatából: a nyelv ezeknél is arra törekszik, hogy alakjukra nézve is hasonlítsanak egymáshoz: *csúsz-mász, dúl-fúl; ág-bog, csürés-csavarás, hírnév; tenyeres-talpas; hires-neves*.

C) Ikerszó alakul ellentétes jelentésű szók kapcsolatából: *ad-vesz, szánt-vet, jó-megy; étel-ital, adás-vevés, szántás-vetés; jöltment, hegyes-völgyes*.

A mellérendelő összetétel egyes részei rendszeren laza kapcsolatban állanak egymással s a ragozás vagy képzés könnyen szétválasztja őket; pl. *csúszó-mászó, dúlnak-fúlnak, járok-kelek, járó-keelő, ágas-bogas, hírem-nevem, fúrja és faragja* (ARANY, Toldi II:6). Sokszor azonban az ilyen összetétel tagjai is oly szoros kapcsolatba jutnak, hogy alkotó részeik nem válhatnak el egymástól: *rukkapál, rukkapálok* (Debreczen), *mendemondák, jöttmentek, perpatvart, zűrzarvarba* stb.

*

A következőkben részletesen fogjuk tárgyalni, hogy mi módon alkot a magyar nyelv két vagy esetleg több szó összetételéből új szavakat. Az összetételeket az egyes beszédrészek szerint fogjuk tárgyalni.

I. Összetett igék.

A) Alárendelő összetétel.

Az ige szorosabb kapcsolatba csakis a hozzátartozó határozóval léphet. Csupán egy igénkben olvadt egybe az alany az állítmánnyal: *mennydörög*, egy másikban pedig a tárgy és az állítmány vált egy szóvá: *egyetért*. Majdnem egy szónak tekint-

hetjük a következő tárgygyal kapcsolt igéket is : *kezet ad, kezét fog, szemet húny.*

Az állitmány és határozója között már maga a mondatbeli kapcsolat is oly szoros, hogy igen könnyen olvadhatnak egy összetett szóvá, sőt nehéz is megvonni a határt, meddig tart-hatjuk két külön szónak az így egybeejtett két mondatrészt, s mikor tekinthető összetételnek. Az igekötőknek nevezett rövid határozó szókat mindig egybeírjuk az igével, ha közvetlen előtte állanak, s az ilyen igekötős igéket mindig összetételnek is tekintjük : *alábocsát, aláfol, alátesz; átmegey, áthoz; beföd, beköszön, benyom; elfut, elhalaszt, elhárít, elszed; kihirdet, kiszór; rátesz, rávall, rázúdít* stb. A régi nyelvben néha két igekötő is járult egy igéhez : *el-kibocsát, el-kiszaggat, el-kirisz; el-beszáll; el-lövet* stb.

Egyes ragos szók is annyira egybeforrak néha az igével, hogy valóságos összetett szó lett belőlük : *agyonüt, agyonlő, agyonbeszél, agyonhallgat; egybefoglal, egybefűz, egybecolvad* stb.; *félbeszakít, félbenhagy; félrenéz, félrebeszél, félrelép* stb.; *hátra-ugrik, hátravet; helybenhagy; széjjeltép, széjjelvág; szembeakad, szembeszáll; végbemegy, véghezvisz, végrehajt* stb.

Ide számítandók még az igeneves összetételek : *fogyton-fogy, folyton-fő'y, nőttön-nő, szállton-szall* stb. Az ily összetételek a régi nyelvben sokkal gyakoribbak voltak, mint ma. s régiebb íróinknál majdnem minden igének megtaláljuk ily iker alakját, különösen Pázmány és Faludi nyelvében :

adton-ad, áradton-árad, csalton-csal, égten-ég, esten-esik, étten-eszik, felejtten-felejt, fizetten-fizet, fújtton-fúj, futton-fut, gyóntton-gyónik, hajolton-hajol, haragton-haragszik, hitten-hisz, hívton-hí, hozton-hoz, itton-iszik, jutton-jut, letten-lesz, mondton-mond, nehezülten-nehezedik, osztton-oszt, rágton-rág, öregbültön-öregbül, szólton-szól, tagadtan-tagad, tetten-tesz, nyíttton-nyít, vittten-visz stb. stb.

Néha a határozói igenévvél alakul az ilyen összetétel : *jövést-jő, látván-lát, sirván-sír, tudva-tud, tudván-tud* (v. ö. NySz.).

B) Mellérendelő összetétel.

Az ikerigék használata gyakori a régi nyelvben ép úgy, mint a mai népnyelvben. Képzésük oly módon történik, mint azt fentebb az ikerszókról általában elmondottuk. Tehát vagy két rokon vagy két ellentétes jelentésű ige kapcsolatából, vagy pedig ugyanazon igének némileg eltérő alakú ismétléséből válik az ikerige.

Példák: 1. Rokonjelentésű igék: *ámul-bámul, áskál-véskél, ás-vés, csúsz-mász, csereg-pattog, hal-vész, csillog-villog, csűr-csavar, dül-fül, dül-foszt. ér-fér Faludi, fúr-farag, fúr-gyúr, hány-vet, hereg-morog NySz. húz-von, húz-vonsz, jár-kele, jár-mén, ken-fen, kering-forog, kerül-fordul, korog-morog, kong-bong, nyír-nyes, nyüz-foszt, sí-rí, ság-bág, sürög-forog, szán-bán, szed-vesz és szed-ved (szedő-vedő Ver.), szól-beszél, szőfon, told-fold, toldoz-foldoz, tör-mar, túr-gyúr, üt-vág, üvölt-kiált, üz-füz, üz-gyöz Fal., zeng-bong, zúg-morog, zúr-zavar.*

2. Ellentétes jelentésű igék: *ad-vezs, szánt-vet, jö-megy.*

3. Rokonalakú igék: *billeg-ballag, csonkít-bonkít, cseng-leng, cseppeg-csupog, Ermellék Nyr. V: 425., finyorog-fanyarog NySz., füreg-forog Helt., himez-hámoz, imez-ámoz NySz. (v. ö. immel-ámmal), igyorog-vigyorog, ír-tír Fal., izeg-mozog, kendőzik-fendőzik Bal., kiáltoz-bajáltoz, nyémegegyámog, téb-láb, tengődik-lengődik, teng-leng, tipod-tapod, tipeg-tapog, ut-fut.* Hasonló ikerigék képeztetnek néhány más ikerszóból is: *ágashogaskodik, ágazbogazik, ágál-bogál Kriza, büvbősbájaskodik, csereberél, cserél-berél, diribol-darabol, alásfeléz Kriza.*

II. Összetett főnevek.

A) Alárendelő összetétel.

Az összetett főnév leggyakrabban úgy keletkezik, hogy a jelző olvad egybe a jelzett szóval. A *jelzős összetétel* háromféle lehet, a mennyiben az összetett szó előtagja melléknévi, főnévi vagy birtokos jelző.

1. A melléknévi jelzőt, ha új fogalmat alkot a jelzett szóból, tehát nemcsak díszítő jelzője, egybeejtjük vele s a hangsúly majdnem egy szóvá fűzi őket. (V. ö. NyK. XXI:410 s köv. ll.) Az ily jelzős kifejezéseket csak akkor tekinthetjük összetételnek, ha jelentés tekintetében is némi önállóságra jutottak, vagyis ha jelentésük nem egészen ugyanaz, mint a mit a jelző és jelzett szó összetétele egyébként jelentene, ha tehát a gyakori használat annyira egybeforrasztotta őket, hogy a beszélő nem is gondol az egyes alkotó elemekre.

Példák: *aggdada*: anus C. MA. és Erdővid.; *agglegény*; *aggfü* Göcsej, MNyszet. II: 408; *aggún*, a szőlőtöke vastag dereka Tsz.; *aggszó*: pletyka, Mel. Pös. Zrinyi; *álarcz*; *apróbarom*, *aprójószág*, *aprómarha*, *aprófa*, *aprópénz*; *baleset*, *balszerencse*; *boldogasszony*; *bolondgomba*; *drágakő*; *édesfa*, *édesgyökér*; *ezerjófű*; *gazember*; *kisasszony*, *kisbiró*, *kiskirály*, *kispap*, *kisujj*; *melegház*; *nagyapa*, *nagyanya*; *öregapa*, *öreganya*, *öregbiró*; *szentegyház*; *szépapa*, *szépanyu*; *vénasszony*; *társalkodóné*; — *igenevekk*el: *akasztófa*, *forgószél*, *írotoll*, *főzőkanál*, *kötőtű*, *hálószoba*; *aluttej*, *szántszándék*; — *számnévv*el: *ezermester*, *négyszög*, *százház*, *félisten*, *félkéz*, *sokszög*.

2. A főnévi jelző a legkönnyebben olvadhat egybe a jelzett szóval, s így is alakul a legtöbb összetett főnév. A jelzőnek az ily összetételekben különböző szerepe lehet.

a. Leggyakrabban a jelzett szó minőségét, tulajdonságát jelöli; jelölheti az alakját is (*keresztfa, mozsárágyú, rúdarany*); igen sok esetben képes jelentésű a jelző (*galambtermészet, majomszeretet, vendéghaj*).

Példák: *ácsmester, adógaras, adópénz, adóslevél, aggnőbeszéd, aggnőrege: pletyka; ajándékló, ajándékmarha, alamizsnapénz, aljagabona, alkulevél, almafa, álmokép, álomszuszek, álomtáska, angyalbőr: katonaruha Nyr. VIII: 42; angyalgöyökér, ávizsmag, anyaméh, anyanyelv, anyaszamár, anyaszentegyház, apáczaleány, apátúr, árboczfá, árnyék-kép, árnyékvilág, árvaleány, árvaleányhaj, árvíz, asszonyállat, asztagbúza, atyaiisten, atyamester, bakaselyem, bakkecske, bakarasz, bakasszony (Szék.): hermafrodita, balzsamomolaj, bálványkép, bálványkő, bálványoszlop, bányaváros, baromfi, baromvásár, bársonyvirág, békafü, békalencse, betegágy, betegház, bivalbika, bivalborjú, bírsalma, bakacsont, borbélyház, boriszak, borital, borjastehén, czéltábla, cigánykerék, cukorrépa, császárkörte, csodakő, ebrúd, érczkar, erőhatalom, erőszak, farhám, farkasverem, felebarát, felhőszakadás, fajankó, frigyláda, füstpénz, fűszerszám, gabonaasztag, gabonaféreg, galambház, galambtermészet, gazdasszony, gazduember, gombház, gőzfürdő, gyászhintó, gyászkoporsó, gyászruha, gyermekágy, gyermekkor, gyertyavilág, gyöngycsepp, gyöngyház, gyöngyszem, gyöngyvirág, hadnagy, hadvezér, hajfűrt, hajszál, halászhajó, hámfá, harangvirág, hasábfá, határkő, herczegasszony, hereméh, hétköznapi, hűdvám, hópénz, húsétel, hüvelykujj, istenasszony, kapupénz, karszek, kávéház, kecskebak, kecsketűrő, keresztanya, keresztfű, kereszt-név, keresztfa, keresztoszlop, keresztvas, kézj, királyfű, királybíró, koldustáska, konyhakés, köszál, köszikla, kőbánya, leánygyermek, leányasszony, leshely, lovagnép, lovagrend, majomszeretet, mákszem, malonkó, méhráj, méhhere, méhser, menyasszony, mennykő, mennyország, mesterember, mestergereenda, mozsárágyú, násznép, orgazda, országgyűlés, ökörszem, örfa, pályahely, panaszbeszéd, pápaszem, parasztember, parasztruha, parázsszén, pártaöv, példabeszéd, perjefü, próbakő, rabasszony, rabszj, rejtekhely, rúdarany, sárvíz, sóakna, szegyenkő, székház, székhely, szélmalom, szélvész, szerszám, szolgabíró, szunyogháló, társzekér, tőzomszéd, ugarföld, ünnepnap, talpfa, tanúbizonyság, tilalomfa, tündérország, udvarbíró, úrfi, úristen, vármegye, vaskéz, vasmarok, vaskebel, vendéghaj, vendégoldal, vendégüstök, vőfély, zabgyermek, záporosó, zokszó.*

alfa, ajfa, Nyr. XIV: 236., alfél, alföld, alu Herman O. MHal., alpörös, alszeg, alszél, alvilág; felföld, fölszél, fölpörös; előálom, előszó, előszoba; közfal.

b. A jelző gyakran azt mondja meg, hogy mire való a jelzett szó, tehát célját, alkalmazását jelöli.

abrakpénz, ácsszerszám, ágypénz, áldozattömjén, bányászcákány, bocskorvőr, borbélyolló, boredény, bortömlő, gyermekszoba, hajókötlő, hajólapát, jégverem, lábvtz, lúdól, pohárszek.

c. Jelentheti a jelző az anyagot is, a miből a jelzett szó készül:

aczeltükör, almabor, árpadara, árpakása, babliszt, babérolaj, bél-színpecsenye, boreczet, hajfonat, faágyú, faggyúgyertya, kenderkötél, kenderhám, korpaczbere, kristálypohár, köfal, nádméz, szőnyegsátor, tollseprű.

d. Vannak oly összetett szavaink is, melyekben a jelző nem arra szolgál, hogy új fogalmat alkosson a jelzett szóból, hanem csak világosabbá teszi jelentését. Ez összetételek két hasonló jelentésű szóból állanak; azonban nem ikerszók, mivel az egyik a másiknak magyarázatául szolgál. A legtöbb esetben az összetétel egyik tagja idegen szó, melyet az eredeti szóval magyarázunk; bár gyakran két eredeti szó is alkot ily összetételt:

abroszkendő, agyarfog, alabástromkő, angolnahal, árkospapíros, ároskereskedő, asszonyhölgy, asszonyné, áspiskityó, bagariabőr, bazsális-kuskityó, csethal, édenkert, éneknóta, fátjolkendő, fenebestye, fogolymadár, fringyakard, forráskút, jegyes-meny, kalapsüveg, köszikla, kerubangyal, kohkemencze, kométacsillag, kontraktuslevél, lóniaronás, mankópálcza, mordálypuska, oceánnumtenger, orvosdoktor, palánkfa, pelengároszlop, sátánördög, seregnép, sámelszék MargLeg., szeccszészek, szélvihar. (V. ö. ez összetételek tárgyalását SZARVAS-tól a Nyelvőrben XXII:496).

3. A jelzős összetételeknek egyik igen gyakori neme a *birtokos összetétel*, midőn a jelző birtokosa a jelzett szónak. A birtokos kifejezésből leginkább csak akkor lesz igazi összetétel, ha elmarad a birtokviszony kifejezője; s valóban kevés oly összetett szavunk van, melyen a birtokos személyrag világosan megjelöli az összetétel két részének viszonyát: *bábatre, barátfüle, fejelágya, házhéja, hónalja, istennyila, lábfeje, napkelte, napnyugta, váraja, vásárfa.*

Birtokos összetételnek csakis azokat tekinthetjük, melyekben a jelzett szó valóban birtoka a jelzőnek s ki kell közülük rekeszlenünk az olyan szavakat, melyekben a birtokviszony csak látszótagos. Így azon példák közül, melyeket SIMONYI „A szavak összetétele“ cz. cikkében (Nyr. IV: 150) a birtokos összetételek között sorol el, el kell hagynunk az ilyeneket: *atyafijság, bajtárs, baromfi, bánatvirág, betegágy, békeszó, boszorkányleány, búcsúhang, dinnyeföld, dologidő, ebrud, ékszer, énekszó, férfikor, füstpénz, gyermekjáték, juhnyúj, macskanadrág (tészta), mesevilág, örömapa, örömenek, örömsaj, rabbilincs, rabszűj, szalmatüz, szerencsekártya, vacsoracsillag, várhegy stb. stb.* Mindezekben s még sok hasonló összetételben az előtag nem valóságos birtokosa a jelzett szónak, így pl. az *örömapa* nem az örömmnek apja, a *mesevilág* nem a mesének a világa, s a *szalmatüz* sem a szalmának a tüze, hanem bennük az előtag minőségi jelzője a

második tagnak, tehát ép oly összetételek, mint a második pontban elsoroltak. Még azokat sem tekinthetni igazi birtokos összetételeknek, melyeket birtokos kifejezésekké lehet felbontani, mint *dinnyeföld* — *a dinnye földje, gyermekjáték* — *a gyermek játéka, várhegy* — *a vár hegye*, mivel ezekben is a birtokos kifejezés már némileg képes beszéd; ezeket az összetételeket így lehet magyaráznunk: föld, a melyen dinnye terem; gyermeknek való játék; hegy, a melyen vár áll stb.

Igazi birtokos összetételek a következők:

ablakráma, ablaktábla, ágyfő, ágyláb, ágyoidai, agyvelő, ajtófél, ajtófélfa, ajtókilincs, ajtózár, állcsont, állkapocsa, árokhát, ásonyél, békanyal, békateknyő, czehgyülés, csákányfok, csigahéj, csigatekenő, csizmasarok, csizmaszár, csizmatalp, csontvelő, csőszkunyhó; darázsészek, disznópásztor, ebcson, egérfark, éjszél, faág, fahéj, fartó, fejtető, gyertyabél, hajófenék, hajóderék, halcsont, halikra, határszél, házhéj, házfödél, hegyhát, hegyfok, hegyoldal, hegytető, hétfő, himlőhely, hónalj, kakasszó, kakastaréj, kapanyél, kapufélfa, kardlap, kopjatok, kosmony, lábfej, lábnyom, lábszár, lábujj, ládakulcs, lófark, lószőr, lúdláb, lúdlús, madárészek, malomkerék, napfény, napvilág, nyúlhús, nyúlláb, ostorhegy, ökörfark, ökörnyelv, ökörszem, párnahéj, pókháló, sárkánytej, sárkányvér, sastoll, sebhely, szájíz, tejfel, tengerpart, tikmony, várbástya, vérszag, vérfolt, világrész, vízfenek, vízfő, vízőzön, vízpart, zsványtanya.

Birtokos összetételnek kell tekinteniünk az olyan összetett főneveket is, melyeknek második része igéből rendszeren *-ás, -és* képzővel alkotott főnév. Ezekben a jelző a második rész alapigéjével vagy alanyi, vagy tárgyi viszonyban van.

a. Alanyi viszonyban van az első tag a másodikkal: *ágyékfájás* (v. ö. az ágyéka fáj), *ágyékfájdalom, ajkudagadás* (v. ö. az ajka dagad), *bélfájás, bőrhámlás, czombfájás, égzengés, égdörgés* (v. ö. az ég zeng, dörög), *főfájás, hajnalhasadás, hasfájás, hasrágás, kígyómarás, könnyhullás, oldalfájás, orczapírulás, szempillantás, térdhajlás.*

b. Tárgyi viszonyban van az első tag a másodikkal: *abrákgyűjtés* (v. ö. abrákot gyűjt), *adószedés, adófizetés* (v. ö. adót szed, fizet), *ágyvetés, álomhüvelyezés* (v. ö. álmot hüvelyez), *atyafiülés, bajvivás, bálványimádás, baromtartás, békességszerzés, borivás, bosszúállás, bőrgyártás, búcsújárás, búzaszentelés, csalvetés, csapfűrés, csecsszopás, cselvetés, emberölés, énekmondás, érvágás, favágás, fegyverforgatás, fejtörés, fejvesztés, földmérés, földosztás, frigykötés, hadszerzés, hírmondás, hiszegés, időtöltés, kárlátás, kárvallás, kedvtöltés, képfaragás, képmutatás, kézfogás, ktnszenvedés, könnyhullatás, lábmosás, lolópás, magaelhagyás, magamegalázás, okvetés, ördögüzés, pártütés, számadás, szegényvallás, székállás, szószaporítás, teherviselés, térdhajlás, törvényszegés, ünnepszentelés, vérontás, versírás.*

áldozattétel, bizonyágtétel, bizonyágvétel, bucsúvétel, emberszeretet, erőszakítétel, húsvét, jóakarát, lélekismeret, magaviselet, tanuságtétel, vallástétel.

Határozós összetétel.

Összetett főnév úgyis keletkezik, hogy a határozó áll a főnév elé, mint jelző. Az ilyen összetételek rendszeren összevonás által keletkeznek: *általdeszka, általfa, általgerenda* e h. által fektetett deszka, fa vagy gerenda; *általút*, e h. által vezető út; *kiút* e h. kivezető út; *összemarok*, össze szoritott marok; *félre-hely*, félre eső hely; *beharangszó* Nyr. III:275. IV:226. behívó harangszó; *tejbekása*, tejbefőtt kása; *borbakörte*, Nyr. XVIII:459, borba főtt körte. — Így keletkezett összetételek analogiájára több oly összetett szó is alakult, melyben a főnév jelzője egy ragos szó vagy egy határozós szó: *keresztülzalma* Nyr. VI. 366; *kiajtó, félreelmével, visszaemlékü ember, koránkáposzta* (Lehr, Toldi 19. l.); *Félrezúgon* fekvő kicsi házához tart, T. Sz. V:83; Halált hozó *félreharangszóra*, Lipsey Á. Költeményei; — *ellenbástya, ellenfél; fünszó* (azelőtt *fülszó*).

A határozós összetételeknek egy része úgy keletkezik, hogy határozós igéből alkotunk főnevet: *arczulsapás, arczulverés* (arczulsap, arczul ver), *bérbeadás* (bérbe ad), *egyedüllét, egyedül-vulóság* (egyedül van), *észrevétel* (észre vesz), *szemrehányás, szemrevetés, távollét*.

Igés összetételek.

Néha egy egész mondat válik jelzővé s úgy áll a főnév előtt (v. ö. NyK. XXIII:146—8.); az ilyen jelzős kifejezésből is válhatik összetett szó, s ez esetben az összetétel első tagja ragozott ige: *bínomkert* Nyr. I:230; *lesipecsenye* Nyr. VII:477; *bujzsák, üssedbot* Nyr. VIII:184; *gondolomdolog* Faludi; *nebántsvirág, térjmegetca*.

B) Mellérendelő összetétel.

Az ikerfőnevek vagy rokon, vagy ellentétes jelentésű szók kapcsolatából, vagy ugyanazon szónak, rendszeren változott alakú ismétléséből keletkeznek:

a. Rokon jelentésű szók: *ág-bog, ága-bogácska, búbanat, búbáj, büvölés-bájolás, csete-páté, csúszás-mászás, csürés-csavarás, fecse-locsa, giz-gaz, hímzés-hámozás, hír-név, huza-vona, járás-kelés, ország-világ, perpatvar, sívás-rívás, sürgés-forgás, türés-szenvedés.*

b. Ellentétes jelentésű szók: *étel-ital, evés-ivás, jövés-menés, szántás-vetés.*

c. Szóisméltés: *czele-czula, czicze-micze* Nyr. XVII:226, *cziczukamaczuka, cseperő-csepp, cseppedős-csepp* Kriza, *csere-bere, csiga-biga, dibdáb, dirib-darab, kaja-baja, lib-láb, lim-lom, mende-monda, ringy-rongy, zenebona.*

d. Némely ikerszó csak ragozott alakban használatos: *éjjel-nappal, fütől-fától, fűhöz-fához, fűnek-fának, sebbel-lobbal, télen-nyáron, tövel-hegygyel, törvirül-hegyire; vége-hossza, kénye-kedve.*

III. Összetett melléknevek.

A) Alárendelő összetétel.

Az összetett melléknevek kétfélekép keletkeznek; vagy jelző járul a melléknév elé s evvel együtt válik összetett szóvá, pl. *aranyárga, dúsgazdag*; vagy pedig egy jelzős szóhoz járul melléknévképző s így lesz az egész kifejezésből összetett melléknév, pl. *aranyszínű* ebből: *arany szín, jószívű* ebből: *jó szív.*

1. A melléknévnek az összetételben kétféle jelzője lehet, és pedig főnévi vagy melléknévi.

a. Főnévi jelzővel: *aranyárga, aczéltiszta, bársonyszép, csodaszép, darázsakarcsú, galambösz, hajnalpiros, hófehér, jéghideg, kőkénykék szem, mézédés, nyúlsebes, pihekönnyű, szűztiszta, tejfehér, tengerzöld, tündérszép, vérpáros, vérvörös, villámgyors.*

b. Melléknévi jelzővel: *dúsgazdag, holteleven, lágymeleg, százszorszép, tősgyökeres, vakmerő.* Színek árnyalatainak jelölésére szolgáló jelzők: *világoskék, sötétkék, haragoszöld, örökzöld, szőgsárga-barnavörös, kékeszöld, hupikék* stb.

2. Az összetett mellékneveknek nagyobb része jelzős főnévből keletkezett a következő képzők hozzájárulásával: *-ú, -ű; -s; -i; -nyi.*

Példák: *a.* *angyalzájú, aranyszájú, apjakorú, anyádkorú, azonbanbeszédű, bársonyszínű, hamuszínű, gesztenyeszínű* stb., *borizú, jóízű* stb., *együgyű, csigavérű, egyhangú, egyértelmű, egynevű, egyszarvú* stb., *fél-eszű, félkezű, félkegyelmű, kutyafejű, lánghullámú* bor Pet., *kétszínű, kétélű, kecskecsesű* szőlő, *rókalelkű bátya* Ar., *rózsaszínű, vashomlokú* Detre Ar., *hét-tollú buzogány* Ar.; *nyúlszívű, galambepéjű, kutyahitű, dísznőbélű.*

b. *darutollas, borjúszájás, holdvilágos, medvebőrös, pókhálós, vérfoltos, drágaköves, harmadnapos, aranysarkantyús*; — *egyemeletes, két-emeletes, ötarasos, hatakós, kétkulacos.*

c. *apámkori, egyhasi, kutyaházi, semmiházi, multévi, jövőévi, hatnapi, kétheti, útszéli, esthajnali.*

d. *puskalövésnyi, kőhajításnyi; öt-ölnyi, hat-arasznyi, körömfeketényi.*

I g e n e v e k.

A melléknevekkel együtt kell tárgyalnunk az olyan összetételeket is, melyeknek második tagja melléknévi igenév. Ezekben az előtagban levő főnév vagy melléknév különböző viszonyban állhat a második tagban álló igével. Az előtag lehet az igének alanya, tárgya vagy határozója.

1. Alanyos összetétel.

a. ágyékafájó, belfájó, hasafájó, fogafájó, hasafolyós, inafájó, lábafájó, lépfájós, magrafolyó, magraváló, oldulafájó, orrafájó, szemefájó stb., színehagyó, vérefolyó, vérehulló; — baromelő, farkasordító, kakasülő, cséphadaró.

b. agyafúrt, anyaszült, ebadta, ebugatta, eszefogyott, eszefordult, eszefúrt, eszeveszett, fejefordult, fejehiult, feneette, gutaütött, hidegvett tag, híreveszett, inaszakadott, istenadta, istenteremtette, istenverte, kedvefordult, kedvetült, kezeaszott, kezemegaszott, lánczhorotta, madárlátta, mohlepte, magvaszakadt, magvaveszett, napégette, nyakaszegett, porlepett ing Arany., szárnyaszegett, szüette, testeszakadt, tüdejeveszett, tűzégette, ügyefogyott, vérmosta, véráztatta föld.

Ez összetételek *b.* csoportját SIMONYI úgy magyarázta (Nyr. IV:441), hogy eredetileg birtokos összetételek voltak: *isten adta* helyett mondták *isten adta*; az újabb kifejezéseket pedig hamis analogia szülte, mely „az *isten adtában* nem látott egyebet, mint a tárgyas perfectum harmadik személyével egészen egyformán hangzó alakot: *adta*. Így termettek a befejezett cselekvés harmadik személyével egyező alakban *ördög-kötötte, kő-ütötte* stb.“ Ez a magyarázat megfajtatlanul hagyja az *a.* csoport szavait, valamint a *b.* csoportból az *eszefogyott, kedvetült* stb. féléket; ép ezért sokkal természetesebb és valószínűbb is ZOLNAI magyarázata (NyK. XXIII:147) a ki ez összetételek első tagjában jelzőül használt egész mondatot lát: „az olyan példákban, mint a *keze-megaszott ember, a keze megaszott* jelző valóságos igés mondatnak is tekinthető, melyben nem igenévvvel, hanem multidejű igealakokkal volna dolgunk. Így kell magyaráznunk a többször fejtegetett *isten-adta* féle jelzői kifejezéseket is. Ezekre nézve is Arendtnek kell igazat adnunk, ki e kifejezést: *egy isten-adta szlv* ekként magyarázza: unum (deus dedit id) cor, . . . tehát ez igenevek nem egyebek, mint valóságos tárgyas ragozású harmadik személyű mult alakok, melyek teljes mondatok állítmányaiként szerepelnek, alanyuk lévén ama

névszó, a melylyel kapcsolatban állnak.* Ugyanezt a magyarázatot alkalmazhatjuk az *a.* csoportbeli összetételekre is, melyeknek első tagja szintén egész mondatból vált jelzővé: pl. *szemefájó ember a. m. (a kinek a szeme fájó, olyan) ember.*

2. Tárgyas összetétel.

Összetett szavainknak egyik legszámosabb csoportja úgy keletkezik, hogy az *-ó, -ő* végű igenév válik egy szóvá az igéhez tartozó tárgygyal; az ilyen összetételekben a tárgyrag mindig elmarad, kivéve ezt: *egyétértő*. Hasonlókép alakul néhány összetett szó a *-t* végű igenévvel is.

Példák: *ablakcsináló, abrakgyűjtő, ügymelegítő, átomfejtő, átomlátó, aranyéő, aranymosó, aranytermő, árnyéktartó, bajtűvő, bálványimádó, bokorugró, bormérő, bosszúálló, búcsújáró, csodatűvő, egérfogó, embergyűlölő, énekmondó, étékfogó, faltűvő, fegyverforgató, földmérő, gyertyamártó, gyöngytermő, halálhozó, hamvűvő, házörző, háztűznéző, helytartó, hírmondó, háshagyó, igazmondó, istentagadó, jőtevő, kéműy-seprő, keszkenő (kékzenő), kőfaragó, leánynező, lélekvesztő, mindentűdő, nagyiható, őrdögűző, fártfogó. sűrűső, számadó, szavahihető, szűgyűártó, szűfoglaló, szűszóló, tisztűviselő, tűzhűnyő, útmutató, útvesztő, vasűverő, vűrszűpő, világbűtrő, zászlótűrtő; — mitűvő, a-mondó, maga-hűnyő, egy-műs-szeretű.*

borissza, bormegissza, bornemissza, sernemissza; — pervesztű, szűjtűti, szűja-tűti (l. az -i képzű tárgyalását); — kűrvallott; hűrevesztűt, hűtehagytűt, hűteszegett, hűtetagadt, eszefelejtűt, magafeledett, magahitt, magamegűnt, szűnehagytűt, urahagytűt, tisztűssűgűvesztűt, útavesztűt. Ide sorozhatók: katonaviselt ember; éjhűlt viz: mely egy éjen át állott, Kriza Vadr.

Ide kell sorolnunk a *-tűlan, -tűlen* képzűvel ellátott tárgyas összetételeket is: *adűfizetetlen, bosszűállatűlan Debr., dolog-tűhetetlen, hasznűvetűlen, irástűtudatűlan, okvetűtűlen, szűfogatűtűlan Tsz.*

3. Határozós összetétel.

Az igenév, fűleg az *-ó, -ő* végű. gyakran egybeolvad az elűtte álló határozóval:

alűbbűvaló, alűttűvaló, arravűlő, alűvűlő, alkalmasintűvaló, ügybavűlő, lábűvűlő, útűvűlő, mindenűttűvaló, fűlűbűvűlő, nyakbavűlő, mellűvűlő, ajtűnűllő, útűnűllő, fűlűbeműszű, fűlűűnfűggű, nyakbavűtű; messzűlűtű; tűleműllő (ruhanemű, Nyr. III:232), éhenhűtű, éhűhűtű, nyárűson-sűltű, parázűbűnsűltű.

* Így magyarázta nálunk már RÉVAI, I. pl. a Szűp Toll kézirátát III:91. V. ő. még GYARMATHI Nyelvűmesterét, idűzve Erd. Műz. kiadv. V:47.

B) Mellérendelő összetétel.

Az iker melléknevek is háromféleképp alakulnak:

1. Rokon jelentésű szavakból: *ágas-bogas, csúszó-mászó, híres-neves, nagy hírű-nevű, húzó-vonó, ingó-mozgó, járó-kelő, okos-ravasz, peres-patvaros, szedte-vette, tenyeres-talpas.*

2. Ellentétes jelentésű szavakból: *jött-ment, jövő-menő, látó-halló, hegyes-völgyes.*

3. Hasonló alakú szavakból: *apró-cseprő, apró-töprő, bidres-bodros Udv. m., birzes-borzas Orosh., csajda-bajda, neveletlen Nyr. VI:134., csajka-bajka Nyr. III:140., csonka-bonka, dób-dáb, elegy-belegy, enczen-bencz, encsen-bencs, girbe-görbe, görcsös-börcsös, hebeburgya, hegyke-betyke, here-hura, horgas-borgas, horihorgas, ias-fias, likas-bikas, locsifecsi, locs-pocs, púpes-púpos, szurdi-burdi, tarka-barka, torzas-borzas, üllő-füllő.*

éltén-eleven, merődön-merő, tisztádon-tiszta, ujdonat-új, vadon-vad.

A mellérendelő összetételhez kell számítanunk az olyan mellékneveket is, mint *pirosfekérvöld, barnapiros, feketeásrga, sárgakék* stb.

IV. Összetett számnevek.

A mai magyar nyelvben egyszerű számnévnek érezzük az egytől tizig terjedő sort, továbbá a tizesek jelölőit s e számokat: *száz, ezer, millió.* A többi mind összetétel által alakul és pedig a tizes és huszas számsorban az előtagon meg is jelöljük az összetételt: *tizenkettő, huszonhárom* stb., (azaz *tizen fölül kettő*), a többi számsorban jelületlen marad: *harminczhat* stb. A százasok, ezresek és milliók többszöröseit szintén jelzős összetétellel fejezzük ki: *hatszáz, tízezer.*

Iker számnevek vagy ugyanazon számnév ismétléséből vagy két külön számnév összetételéből keletkeznek: *egy-egy, kettő-kettő* stb.; *egy-kettő, tíz-húsz* stb.

V. Összetett névmások.

A névmásoknak igen nagy része összetétel által keletkezett és pedig mindig jelzős összetétel által. Ilyen összetett névmás a nyomatékos visszaható névmás: *én magam, énmagam, énnemmagam, té magad, ténnyagad, ténnemmagad* stb.

Összetett mutató névmások: *emez, amaz; emennyi, amannyi; ekkora, akkora; ugyanez, ugyanaz; ugyanilyen; ugyanolyan; ugyanennyi, ugyanannyi; ugyanekkora, ugyanakkora, efféle, afféle; ilyen-*

féle, olyanféle. Továbbá a régi nyelvnek következő névmásai: *ezennyé, ezennyi; amannyi, azannyé, azannya, azannyi; — megannyi, egyannyi.*

Összetett kérdő névmások: *kicsoda, micsoda; miféle, minemü, mekkora.*

Határozatlan névmások: *valaki, valami, valamely, valahány, valamelyik, valamilyen; akárki, akármi, akármely, akármelyik, akármilyen, akárhány, bárki, bármi, bármely, bármelyik, bármilyen, bármennyi; mindenki, mindegyik, mindnyája; senki, semmi, semelyik, semilyen, semmiféle, semmekora; némi, némelyik, néhány, s a régi nyelvben: néki.*

VI. Összetett határozószók.

I. Alárendelő összetétel.

A határozószóknak egy része ép oly jelzői összetétel által alakul, mint a határozatlan névmások:

valahol, valahova, valahonnan, valahogy, akárhol, bárhol, mindenhol, sehhol, néhol.

Mutató szókkal alakult összetételek:

éhol, ihol, ahol; emide, amoda, éminnen, amonnan; emerre, amarra, imhol, imígy, imitt, emitt, anott, emígy, amúgy, ugyanott, ugyanoda, ugyanonnan, ugyanúgy.

Jelzői összetételek a következők is:

annakelőtte, ennekelőtte, annakokáért, annakutána, annakfölötte; azonközben, azonképpen, azonhelyt stb.; idehaza, odahaza; itthon, ott-hon; — mezőtláb, négykézláb, hanyatt-homlok, szemlátomást, baromostobán.

Névutós szóktól alakult határozók: *délelőtt, délután, idejekorán, rendkívül, rendszerint.*

Határozószókat alkothatunk névszóval kapcsolt határozói igenevekből is; ez igenevek az összetétel első tagjául szolgáló névszóval vagy alanyi vagy tárgyi viszonyban állanak (V. ö. Nyr. IV: 389.).

a) Alanyi összetétel: *arczpirulva, eszeveszve, fejcsüggve, időjütva, időtelve, időmúlva, kezeresztelve, könnyehullva, lélekszakadva, lelkeszakadva, szívszakadva, szívszorongva, véreszakadva, veritékszakadva; szerelmédültan, sziveszakadtan.*

b) Tárgyas összetétel: *alkalomejtve (Székelység), békevesztve, csatavesztve, farkcsóválva, földrázva, időtálálva, idővárva, kalaplevéve, karöltve, szárnyaszegve, szemlesütve, szembekötve, szemmeresztve, vállvonítva, vállvetve; — szárnyaszegetten.*

II. Mellérendelő összetétel.

Összetett határozószók alakulnak: 1. egy-egy határozószó ismétléséből: *alig-alig, már-már, néha-néha, olykor-olykor, úgy-úgy* stb.

2. Rokონértelmű és alakú határozószók kapcsolatából; ide sorozzuk azokat a határozószókat is, midőn ugyanaz a szó más-más raggal ismétlődik: *aligon-alig, eliges-elig* Csikm., *aligség-alig* Abauj, Nógrádm.

általellenben, belesleg-belé, csupádon-csupa, écczères-écczëribe Kriza, *egyes egyedül, egyes-egyig, éjten-éjjel, éjten-éjtszaka, véges-végig, réges-régen, unos-untig, szünes-szüntelen, esten-estig, gyakortább-gyakorta, környös-körül, sebbel-lobbal, szegről-végről, szemtől-szembe, szerteszélyel, szerte-szét, telesleg-tele, teljes-teli, teliden-teli, unos-untalan, ügygyel-bajjal.* Ide valók az ilyen ikerszók is: *tél-túl, hébe-hóba*, (magyarázata Nyr. XXI:99), *ímmel-ámmal, nyímmel-nyámmal.*

3. Különböző, sőt néha ellentétes értelmű szókból: *alá-föl, alásföl, éhen-szomjan, éjjel-nappal, ide s tova, elül-hátul, körül-belül, maholnap, nyakrafőre, összevissza.*

VII. Összetett kötőszók.

Az összetett kötőszók kétféleképp alakulnak:

1. Két kötőszó, vagy egy kötőszó és egy határozó szó kapcsolatából: *hanem, csakhogy, mégis, mégsem, ámde, ámbar, ugyanis, hogyha, habár, bárha, noha, mintsem, mintha, merthogy, minthogy, mivelhogy.*

2. Kötőszókká lesznek két vagy több szónak mondattani kapcsolatai: *mindazonáltal, mindamellet, következképpen, annak-folytán, annakokáért, e szerint, ennélfogva, ekképpen;* — egész mondatból lett kötőszók: *jóllehet, tudniillik, azaz* (l. MKszók. I. és ZOLNAI Mondattani búv. NyK. XXIII.).

Hibás összetételek.

Az összetett szavak vagy alkotó részeik mondattani kapcsolatából jönnek létre, vagy pedig az ily módon számos esetben létesült kapcsolat mintájára alkotja őket a nyelv. A nyelvújítás óta azonban sok oly összetett szó került a magyar nyelvbe, melyeknek alkotására nem a magyar nyelv szavai, hanem ide-

gen nyelvekben divó összetételek szolgáltak mintául. Az ily szavakat, habár egy részük a magyar nyelv szókincsének közkeletű elemeivé vált, hibás összetételeknek kell tekintenünk, mivel nem a magyar nyelv alkotó szelleme szülte őket. A hibás összetételek legszokottabb módjai a következők:

1. *Összetett igék.* A magyar nyelvben az igék csakis a hozzájuk tartozó határozóval alakulhatnak összetett szóvá; csak egy esetben vált alany és állítmány egy szóvá, s szintén igen ritka esetben egyesült a tárgy az igével. Mindezen összetett igékben a tárgy és a határozó jele megmarad; csupán az összetett igenevekben nincs meg a tárgy jele (*kárvallott, bajvivó, háztűznézni*). Hibás tehát minden olyan összetétel, a melyben a tárgy, a maga ragja nélkül áll a ragozott ige előtt: *árverez, gondvisel, kárpótolja, képviseli*.

2. *Összetett főnevek.* A főnév előtt rendszeren jelző áll, mint az összetétel első tagja; ezenkívül még egyes határozókkal is alakulhat összetett főnév (*általút, felföld*). Azonban ige és névszó a magyarban összetett szót nem alkothat; még kevésbé lehetséges, hogy az összetétel első tagja csonkított igető. A népnyelvben van ugyan néhány szó, mely ilyen igés összetételnek látszik, azonban ezeknek előtagja is vagy főnév, vagy képzőjevesztett igenév: *fenkő, fénkő, fentok, féntok* Tsz.²; az egyszerű *fen, fén, fén* is járatos „fenőkö” értelmében: „add ide azt a *fént*“ Pest m. Nyr. IV:3. *kuszafén* Tompa: Költ. V:57. (vö. még Tsz.²); *csaltozás*, Nyr. II:422; első része névszó, v. ö. *csalba hamyi* Nyr. XXII:240. *csalt vetni* Nyr. XIV:429, XVII:415; *leshely* v. ö. *lesben áll*; *zokszó*, előtagja szintén névszó, v. ö. *zokon venni*. Néha az igés összetétel úgy alakul, hogy egész mondat válik jelzővé: *bánomkert* Nyr. I:230, *gondolomdolog*; *bújsák, üssedbot* Nyr. VIII:184. Helytelenek azonban az olyan összetételek, midőn a harmadik személyű ige, vagy pedig a megrövidített igető áll a névszó jelzőjeként: *kötszó, mérón, fekhely, vonzerő, látcső, lelhely, véd-angyal* stb. Az ilyen összetételek mind a német nyelv szavainak mintájára keletkeztek.

3. *Összetett melléknevek.* Ezek is csupán jelzős összetételek lehetnek, a mennyiben az összetétel előtagja — akár főnév, akár melléknév — csakis a jelzett szóval jelölt tulajdonságnak közelebbi megjelölésére szolgálhat, mint pl. *csodaszép, aranysárga, dúsgazdag*. Azonban sohasem olvad egy szóvá a magyarban a melléknév a határozóval, s még kevésbé lehetséges, hogy ez a határozó ragja nélkül kerüljön a melléknév elé, mint az az ilyen összetételekben történt: *szellemdús, reménydús, eszmeszegény, vízbő, szófukar, tiszteletteljes, életképes, munkaképtelen* stb. Ezek az összetételek szintén csakis a német nyelvben igen gyakori *geistreich, hoffnungsvoll* féle összetett szavak mintájára keletkeztek.

MÁSODIK SZAKASZ.

A s z ó k é p z é s.

Bevezetés.

Ismeretes dolog, hogy a szóképzésnek legtöbb faja összetételből keletkezett. s a képzők nagyrészt egész szók voltak, melyek idővel — az összetételnek elhomályosodásával — jelentésökben megfogyatkoztak s végre kiejtésükben is rendszerint rövidséget szenvedtek. Ismert példák e tekintetben a mi *-hat, -het; -ság, -ség; -beli; -féle* képzőink, melyeket látni fogunk a magok helyén.

A jelentésbeli megfogyatkozás, illetőleg az eredeti jelentésnek elhomályosodása különösen fontos, mert csak ez által válik lehetővé, hogy egy-egy képző idővel olyan széleskörű használatra tesz szert. A míg pl. a *-ség* képzőnek érezték idői jelentését, addig csak olyan kifejezések alakulhattak vele, minők pl. *gyermekség, ifjúság, vénség*. Mihelyt azonban ezek a szók metonymia útján a gyermeki, ifjúi s vénkori állapot és tulajdonság jelentését vették fel: mindjárt keletkezhetek mintájukra egyéb ilyen elvont kifejezések, pl. *szépség, rútság, vitézség, gyengeség, szerencsétlenség, boldogság* stb., melyeknek aztán se szeri, se száma.

Az utóbbi kifejezések már az előbbieknél a *analógiájára* keletkeztek, s így látjuk az analógiát szerepelni a szóképzésnek minden fájában. Az analógiának ezt a szereplését a *arány-analógiának* nevezhetnők, mert pl. midőn a *gyengeség* főnevet képezték, voltaképen a következő arányt egészítették ki: *vén: vénség = gyenge: x*.

De az arány-analogia nemcsak olyan szókat hoz létre, melyekben kész alapszóhoz egyszerűen hozzájárul valamely járatos képző, hanem sokszor hamis analogiává lesz, a mely egyik vagy másik irányban megtéveszti a nyelvérzékét, úgy, hogy vagy alapszónak vesz olyasmit, a mi azelőtt nem volt meg mint önálló szó, vagy pedig képzőnek olyasmit, a mi előbb nem volt képző. Mind a két esetre csak egy-egy példát idézünk (l. bővebben SIMONYI Zs.: „Az analogia hatásairól, főleg a szóképzésben“ 1881).

Codexeink korában *egyetem* főnevet nem ismertek, csakis ezt az adverbiumot: *egyetemben*, ez pedig lehet, hogy az *egyett*, *együtt* származéka volt (**egyetlen-ben*, v. ö. *igetön* GuaryC., *egyetlen-be* EhrC.). Minthogy azonban *egyetemben* olyan ragos alaknak látszott, mint *veremben*, *kezemben*, s minthogy az utóbbiak mellett ilyen melléknevek divatoztak: *verembeli*, *kezembeli*, a Döbrentei-codex fordítója ezt a melléknevet is megalkotta: *egyetembeli* („*egyetembeli tisztelet*“ : *collaudatio*). Ugyanígy analogia alapján hozták divatba a nyelvújítók magát az *egyetem* főnevet (eleinte ,világ-egyetem, mindenség‘ jelentésével).

Ez az úgynevezett elvonás által való szóképzés, melynek egyes esetei egészen kétségtelenek; pl. *licitál*: *licita*, *vekszál*: *veksza*, *irkál-firkál*: *irka-firka* (l. az analogiáról szóló értekezésen kívül SIMONYI: Magyar Nyelv I:22., II:114. ALBERT JÁNOS: A gyökelvonásról, Nyr. XXI:49).

Látszat által keletkező képzőket lesz alkalmunk látni a részletes tárgyalásban. Itt csak a legszembetűnőbb eseteket említjük, először is a műveltető *-aszt*, *-eszt* képzőt, mely az újabb *mul-aszt*, *fogy-aszt*-féle igékben van alkalmazva. A *nyugosz-ik*: *nyugosz-t*, *vénhész-ik*: *vénhész-t*-féle szópárok, továbbá a *válasz*, *cresz*-féle főnevek bizonyítják, hogy a *válasz-t*, *cresz-t* igékben tulajdonképp csak a *t* volt a műveltető képző. De a *választ*-félékben a nyelvérzék idővel az egész *-aszt* szóvéghez fűzte a műveltető jelentést, mintha *vál(ik)*-féle igék származékai volnának. — Hasonló eredete volt a gyakorító *-gat*, *-get* képzőnek: *ütöget*, *olvasgat* stb. SZILASI fejtette ki legújában (NyK. XXIV. k.), hogy ilyen párjuk eleinte csak a *-g*-végű gyakorítóknak lehetett, pl. *lóg*: *lógat*, *mozog*: *mozgat*, *hunyorog*: *hunyorgat*, *csavaroq*: *csavargat*. Minthogy pedig ezek nagy számmal voltak, az egész *-gat*, *-get* szóvéghez

lassanként hozzáfűződött a 'gyakorító átható' jelentés, s így lett belőle külön új gyakorító képző. — Így keletkezhetett a legtöbb más úgynevezett képzőbokor is, melyekben két, sőt három képző idővel egységes képzővé forrt össze.

A legtöbb szó képzését megmagyarázhatjuk az eddig említett módokon. Mégis sok szónak az elemzésével nem boldogulunk, sok szónak a formája nem akar meghajolni az általános érvényű szabályok alá. Például a *forgács*, a mely M. A.-nál *fargács*-nak is van írva, kétségkívül a *farag* ige családjához való, s kérde-nünk kell: hol vette magát az *ács* képzője? Baranyában az esthajnali időt *süthenyős*-nek is mondják, holott sem *süthen* igénk, sem pedig *-henyős* képzőnk nincsen.

Ama tényezők közül, a melyek e szabálytalan képzésekre alkalmat adhattak, legfontosabb egy *lelki ok*, mely közvetlen folyománya a képzettársulás lélektani törvényének. Az olyan szók, melyek egymással kapcsolatos fogalmakat fejeznek ki — tehát első sorban a rokonértelmű szók — egymásnak alakját is befolyásolják.

I. Kezdjük a legegyszerűbb észlelettel: azzal, hogy a rokon fogalmak szeretnek egyenlő képzésű szókban kifejeződni, vagyis a rokonértelmű szók szeretnek maguknak azonos képzőt választani.

Így pl. a cselekvésnek ismétlését ma legtöbbször vagy a *-gat*, *-get* képző fejezi ki, vagy pedig az igekötő ismétlése. Ha már most valamely új ige alkotására más, ritkább gyakorító képzőt választunk, erre rendszerint valami különös okunk van. Kossuth egy levelében alkotott ilyen új igét, mikor ezt írta: „Az én *kialvadozó* mécesem pislogása nem kölesönözhet semmi világot“ (1883. IV. 30. Szilágyom. alispánjához). Közönséges esz-kozeinkkel ezt így fejeztük volna ki: az én *ki-kialvó* v. *már-már kialvó* mécesem. Miért irt Kossuth, új szót alkotva, *kialvadozó* méceset? Alig esalódunk, ha magyarázatul azt teszszük föl, hogy az író lelkében ugyanakkor ez a rokonértelmű kifejezés is föl-merült: *hamvadozó* mécs. Így magyarázhatjuk, hogy egyes gyakorító képzőink példái közt egész rokonértelmű szócsoportokat találunk. A *-kál*, *-kél* képző pl. különösen túrást, ásást jelentő igékhez szeret járulni: *turkál*, *szurkál*, *furkál*, *áskál*, *véskél*, *vájkál*;

továbbá a csúszást-mászást jelentőkhöz: *csúszkál, mászkál, bujkál*. Így alkotta Molnár Albert az *izelítés* példájára ezt az igét: *kóstolít*.

Az *ünneplő* ruhának párja némely vidéken a *hétköznapló* ruha, melyet Gömörmegyében *mielőnapló* ruhának is mondanak, vagyis mivelőnap i ruhának. Nyilvánvaló, hogy e két szó csakis az *ünneplő* hatása alatt jöhetett létre, mert hiszen az az ige, a melyből származhatnának, *hétköznapol* vagy *mielőnapol*, nincs is használatban.

II. *Néha a meglevő kész szóra olyan hatással van valamely rokonértelmű társa, hogy ennek a hatása alatt a képző kiejtése némileg módosul.*

A *szó-l* igének kezdetben egyszerű volt az *l*-je; a *szóll* alakot a *beszél* ige idézte elő, mely eredetileg *beszédl* volt. Valamint az *elő*-ből van *előz*, úgy volna a *mellé* szóból *melléz*, de e helyett amannak a kedvéért azt mondjuk *mellöz*. Faludi mindig azt írja *uriás, urfiás, udvariás, módiás*, e helyett *urias, udvarias, módis*. Ha ennek okát kutatjuk, a forgalomkör, a melyről itt szó van, a régi *daliás* melléknévre utal.

Hogy a latin *virgás*-ból *virgács* lett, azt kétségkívül a *korbács* rokonértelműsége okozta. Hasonló oka volt annak, hogy a *faragás*-ból *forgács* lett. Ezt alkalmasint a *szikács* szó okozta, mely úgy látszik mindenestül szláv eredetű. A XVII. századbeli Medgyesinél olvassuk: Apró száraz *szikacsot* [olv. *szikácsot*] *forgácsot* rakosgatnak a tűzre, Szolnok-Dobokamegyében ma is „*szikács, forgács*“. Nyr. IX. 427. Hasonlókép lett a rokonértelmű *sziács, szijács, szivács, szilács* a föltehető régibb *szijás* vagy *szilás* szóból. mely a *szij, szijó-kés, szilánk, sziluk, sziláng* szók családjához tartozik.

Csallóközben a hócipőt *siklónak* hívják, de *sikolyának* is, azért, mert a *korcsolyához* hasonló szerszám.

III. *A képző egészen átengedi helyét valamely hasonló értékű képzőnek, emez pedig egy-egy rokonértelmű szóból van átvéve.*

Pázmánynál és Gvadányinál előkerül ez a gyakorító ige: *iddogat*, pedig sem *idd-* alapszó, sem *-dogat* képző nincsen. E szó tehát csakis az *iddogál* átalakítása lehet (mely úgy van képezve, mint *irdogál* stb.), úgyhogy ennek a *-gál* képzőjét kiszorította a *-gat, -get* képző, mely a *kortyogat, hörpöget, köppöget*

igékben szerepel. Hasonló *szóldogat* Gyöngyösinél (és *verdöget?* BodC.).

Az *aggat* és *faggat* igéknek *aggaszt* és *faggaszt* alakjuk is fejlődött az *akaszt* és *fakaszt* belekeverésével. Viszont *szakaszt* v. *szakajt* helyett *szakat* is előkerül a *szaggat* hatása folytán (l. NySz.). A synonym *növel* és *termeszt* igék annyira befolyásolták egymást, hogy újabban mintegy képzőt cserélve *növeszt* és *termel* alakokat fejlesztettek. (V. ö. *zsvaj* és *zsinat* helyett *zsviat* és *zsinaj* Nyr. I. 333.)

Néha az eredeti szóvég nem is rendes képző, hanem a szó csak az új képző befogadása által sorakozik bele valamely szóképzési kategóriába. Így lesz az *aszalyból* a synonym *szegély* miatt néhol *aszály*, *pimaszból* a *ripők* által *pimók*. „*Takulj* a szemem elől (Nyr. IX. 424.) = *takurodj* + *lódulj*. *Sepdos* (susog Gömörm.) = **septál* (tót *septati*) + *sugdos*.

IV. Nyelvünk rendszerint más képzőket alkalmaz az igékből s másokat a névszóból való szóképzésre; amazokat deverbális, emezeket denominális képzőknek nevezzük. Annyival föl-tünőbb, a mi néha mégis előkerül, a *deverbális képzőknek névszókhoz* s a *denominális képzőknek igékhez* való járulása. Ezt legtöbbször szintén a rokonértelmű szók kölcsönhatása okozta.

A *sokadalom* pl. könnyen keletkezhetett a *sokaság* és *lakadalom* szók elegyedéséből. A *hosszast* pedig *hosszadalmas*-sá kétségkívül az *unadalmas* alakította át. Az *álmomból* *álmékony* s az *éberből* *ébrékény* lett az *aluszékony* analogiájára; *szaporaság* helyett *szaporékony*ságot ír Biró Márton, a *termékenység* mintájára.

A *tokaji*, *ménesi*, *egri* analogiájára némelyek *rizlingit* mondanak *rizling* helyett. Ilyenformán keletkezett az általánosan használt *falusi* melléknév. A *városinak* párja a NySz. tanúsága szerint régen csak *falus* volt, pl. *falus-biró* volt a falu birója. Ez a melléknév tehát csak utólag vette át az *-i* képzőt a *városi*-ből. A *városi* és *falusi* adott aztán alkalmat néhány más föl-tünő melléknévre: *hova-valósi* ké? én *ide-valósi* vagyok. Hajdumegye némely helyein pedig a *tanyai* helyett is *tanyasi*-t mondanak.

Igéket is idézhetünk ilyen fölös képzőkkel. Ezek közül legfontosabb a *hallatszik* ige, mely még a XVIII. században is szokatlan volt az *-sz* képzővel; ez tehát kétségkívül a *lútszik*

igéből került a régi *hallatik* alakba. *Hallszik, ismerzik* szintén csak újabb képzések a *látszik* analogiájára.

V. *Olykor nem is igazi, rendes képző a szó vége, s mégis átragad a synonym szóra, minden szükség nélkül, pusztán az erős képzettársulás erejénél fogva.*

A *csupa* melléknév *csupasz-szá* úgy látszik a *kopasz* kedvéért bővült. A *fürge* szóból *fürgencz* alkalmasint az idegen eredetű *suhancz* miatt lett.

A német-olasz eredetű *lázsi-tallérból* lett *lázsiás* honnan vette az *-ás* szótagot? csakis a *máriás-ból* vehette. A menyét neve kétségkívül a *meny* származéka, mert pl. Zalamegyében *mönyed asszonymak* is hívják s ilyenforma neve van sok dél-európai nyelvben. Az *-ét* szótagban nem igen lehet képzőt keresnünk, mint Budenz tette, hanem az *evét* szó ráhatásából magyarázhatjuk, mert így is ejtették azelőtt az *evet* nevét. Az említett *mönyed asszony* is valószínűleg *mönnyet asszony* volt előbb, s az *evetkéhez* hasonló *menetke* alak is van a népnyelvben.

VI. *Legfontosabb esetek azok, melyekben egy-egy ilyen szóvég valósággal képzővé válik, úgyhogy a meglevő szó mellé egy-két új, rokonértelmű szót alkotunk vele.*

Matkó János ellenfelét, Sámhárt, *csalmárnak* nevezi s ehhez a tréfás szóhoz a képzőt alig vehette máshonnan, mint a *kalmár-ból*. — Szatmárban a *husángot csapágnak* is hívják. — A *lánykék* bizonyosan az *ágyék* mintájára keletkezett.

A *nemzet, fajzat, rajzat* főnevek szabályos képzések a *nemz, fajzik, rajzik* igékből; de már az egész *-zat* van képzőül alkalmazva ebben: *magzat*. — Így lett a *boltozat* és *tetőzet* mintájára a régi *héjazat*, továbbá a *homlokzat* és *oszlopszat*, úgyhogy a *-zat, -zet* valóságos gyűjtő képzővé lett.

A *házagol, kutyagol* igékben képzőül van alkalmazva a *gyalogol, lovagol* szók vége. — A *csolnakáz* ige magyarázata végettt már Kassai J. a *hajókáz, szekerkéz, hintókáz* igékre hivatkozott; ugyaninnen kapta képzőjét a *ladikáz* ige is. — *Kapaszkodik* az egész képzőjét alkalmasint a rokonértelmű *akaszkodik, ragaszkodik* szóktól kapta, mert ezek szabályos reflexiv alakjai az *akaszt, ragaszt* igéknek.

„*Süthényős* idő: napnyugot, alkonyat“ Baranya, Nyr. VI. 474. Előbb bizonyosan az égre alkalmazták e szót, még pedig

azért, mert napnyugtakor *vörhenyős* az ég. V. ö. *verhenyő*, *verhenyes*, *verhenyeges*, *pirhonyodik*, *derhenő* továbbá „*burhonyó* esős idő“ és *burhonyagos* idő, továbbá *pirhanyagos*. Bizonyosan ezeknek a mintájára alakult a *rekkenő*-ből is *rekkenyes* idő s ebből *rekkenyeg*.

VII. Vannak végre olyan esetek, hogy *két egyszerűbb képző egészen áthatja egymást, összekeveredik s új testesebb képző keletkezik*. Erre is rokonértelmű szópárok kölcsönhatása adja az alkalmat.

Legvilágosabb példák az alsódrávai nyelvjárásnak ilyen igéi: *szakajszt*, *szalajszt*, *veszejszt*, mert ezek nyilván a *szakajt*, *szalajt*, *veszejt* s másfelől a *szakaszt*, *szalaszt*, *veszeszt* alakok elegyedéséből állottak elő. Így keletkezett az új *-ajszt* képző, melyet pl. a *fullajszt* igében is használnak, e h. *fullaszt*, noha ennek nem volt *-ajt* végű párja.

Néha az *-ít* és *-aszt* képzők is *-iszt* alakba olvadnak össze Göcsejben pl. azt mondják *fölláziszt*, mert van *föllázít* és *föllázaszt*. Bács- és Hontmegyékben azt mondják *fáriszt*, mert *fáraszt* mellett *fárit* is van. Veszprémben gyakran hallani ezt: *rémisztő* e h. *rémítő* és *borzasztó*.

De még az *-aszt*, *-eszt* képző is a rokonértelmű szók kölcsönhatásának köszönheti létét. A régi *creszt*-, *szakasz-t*-féle igékben csak *-t* volt a képző, de az *creszt* mintájára képezték újabban a *meneszt* igét, a *szakaszt* analógiájára a *bomlaszt* igét s több eftélét.

Az *-ódz-ik*, *ődz-ik* visszaható képző a régibb s egyszerűbb *-ód-ik*, *őd-ik* és *-óz-ik*, *öz-ik* kereszteződéséből támadt.

A határozó igeneveknek *-vást*, *-vést* képzője is vagy úgy keletkezett, hogy pl. a *lépvén* és *lépést* alakból lett *lépvést*; vagy pedig úgy, hogy a *-ván*, *-vén* képzővel az *-st*-féle módhatározók vége elegyedett, minők *egyenest*, *örömost* stb.

A szóelegyedésnek tehát igen nagy befolyása van a szóképzőkre; ez idézi elő a szóképzésben észlelhető legtöbb szabálytalanságot, s ez magyarázza meg azt a nyelvészeti vitáinkban sokszor említett különöséget, hogy vannak képzők, melyek nem járulhatnak akármilyen igéhez vagy főnévhez, hanem csak bizonyos szócsoportokban szerepelnek.

Fontos az is, hogy a szókombinálás útján új képzésmódok

keletkeznek. Így támadtak pl. a *-vást*, *-vést* és *-zat*, *-zet* képzők s talán az *-aszt*, *-eszt* műveltető képző.

Az előadottak azt bizonyítják, hogy a szóban forgó jelenség igen jelentős tényező a nyelv életében. Mindenesetre foglalkoznunk kell vele, ha mélyebben be akarunk hatolni a nyelvnek *élettanába*, pedig a mai tudományban ez váltotta föl a régebben divott gépies *nyelv-bonczolást*. (L. bővebben „Szókombinálás és Szóképzés“ cz. értekezésemben NyK. XXIV. k.)

Vannak végül olyan kivételes esetek is, hogy egyes képzők idegen nyelvekből kerülnek. Így honosult meg a latin-görög *-ista* képző, s lett *patvarista*, *turokkista*, *sakkista*. Vagy pl. a becéző nevekben a német és szláv *-i*, *-kó*, *-cza*, *-cze* képzők: *Tóni*, *Friczi*, *pajti*; *Ferkó*, *Gyurkó*; *Gyuricza*, *lelkiczém* stb. (L. SIMONYI: Idegen képzők átvétele, Nyr. VIII. és SZILASI: A becéző keresztnevek, u. o. XII.)

Mi már most a következő részletes tárgyalásban feladatunkhoz képest az egyes képzőknek történeti fejlődését fogjuk vizsgálni, s e tekintetben bőséges segédforrásokkal rendelkezünk BUDENZ Összehasonlító Alaktanában s a *Magyar Nyelvtörténeti Szótárban*. Azonkívül természetesen felhasználjuk magukat a nyelvemlékeket és népnyelvi gyűjteményeinket.

ELSŐ FEJEZET.

I. Igéből való igeképzés.

A) A tehető ige képzője.

Tehető vagy ható igét minden más igéből alkothatunk a *-hat*, *-het* képzővel: *jár-hat*, *kér-het*, *jö[v]-het*, *mē[n]-het* stb.

A *-hat* képző az egyetlen igeképzőnk, melynek külön szóból való fejlődését kimutathatjuk. Világos, hogy ez a képző nem egyéb mint a *hat* ige; hisz ezt az igét a latin *potest* egyértékeséül még meg is találjuk a régiségben: „Hat auag tart hatalmat“: habet potestatem NémGl. 352. Ky nelkewl hembery tere delmessege semyt nem hat: nihil potest EhrC. 5. (=kynekwl emberi gyarlosag nem *tehet* valamit VirgC. 83.) Nints keduesb áldozat s-többet semmi sem hatt mint az keseredett szíw, Balassa: Ének. 11. — Sőt a MünchC.-nek egy helyén (22. l.) ez a *hat* ige épen úgy infinitívussal van szerkesztve, mint a latin *potest*: „Nem *hac* ég fűrtöt feierre *tenned*“: non potes unum capillum album facere.

Ez annyival feltünőbb, mert már a Halotti Beszédben képzőül szerepel a *-hat*: „num igg ember *mulchotia* ez vermut“, s a Königsbergi Töredékben már illeszkedett alakját olvassuk: *marad-hassun* mellett *sciulhessen*, *leyessen*, *lelhetneync*.

Azonban lehet, hogy az a „*hatsz tenned*“ féle szerkezet egyes dialektusokban tovább fönmaradt. E mellett szól az a pleonasztikus keverék-forma is, melyet az Ehrenfeld codex néhány helyén találunk, hol magához a *hat* igéhez járul a *-hat* képző s az infinitívus: *kyket leuzatnal kwl hatthacz vallasnod*: potes habere 98. myt *hathatnek adnya* 48. *hathatnek el mennem* 124. — Igaz, hogy itt a latin szerkezet hatására is gondolhatunk.

Egyébiránt elég különös, hogy az *irni hatok* kifejezésből *ir-hatok* lett, tehát az infinitivus képzője elmaradt. Ez némileg olyanforma — de nem egészen olyan — rövidítés, mint mikor a *rugok-kapdlok*-féle mellérendelő összetételek egyszerűbb ragozásuakká lesznek, így: *rugkapdlok*.

B) Mozzanatos képzők.

A mozzanatos vagy momentán igék, melyek a cselekvésnek egyszerűségét, pillanatnyi tartamát jelentik, nagy szerepet játszanak az ugor nyelvekben, úgy hogy BUDENZnek hat ilyen ősugor képzőt sikerült kimutatni: *-m*, *-t*, *-p*, *-k*, *-ks*, *-l* (*-ll*), s ezek közül csak az utolsóelőttire nem talált világos magyar példákat. A többit mind megtaláljuk nyelvünkben, ámbár eleven momentán functióval ma jóformán csak a következők divatoznak: *-an*, *-en*, *-ant*, *-ent*, *-int*, *-ít*.

Lássuk előbb az ugor képzők képviselőit, azután külön tárgyaljuk a gyakoribb magyar képzőket.

Az ugor *-m* lappang BUDENZ szerint a következőkben:

nyom, *töm*, *tom* igékben (*tom* a. m. taszít, nyom, alföldi tájszó Nyr. II:425., belőle *tombol*, s még *tomakodik* Nyr. I:332), *csomoszol*, *csomó* (v. ö. *csomaszt* v. *dsomaszt* 'taszít' Kapnik vid. Nyr. II:182. és *som* 'megüt, megdob' II:326. IV:330); *terém*, *álmúl*, *álmít*; *bámúl*, *bámít*; *emel*; *ínt*, *ínt*; *ront*, *ront*, *rombol*; *támad*, *támolog*, *tántorog*; *dermed*, *dermeszt*; *vímád*, *ímád*; *harm-at*; *íromlik*, *hasomlik*, l. alább az *-l*-nél. — Ide tartoznak még a tárgyalandó *-ám* és *-am* képzők.

Ugyanez az *-m* jelenik meg BUDENZ szerint *m*, *ny* alakban; csakogy B. nem oszlatja el azt a kétséget, mért öltött a képző két különböző alakot, s valószínűbb, hogy itt két külön képzővel van dolgunk.* Ide tartoznak:

gyohon v. *gyovon* v. *gyón*; *köszön*; *gyopon*, *gyapon*; *jelén* (l. ezeket Budenznél) *oson?*; *esénnen*; *fogon*, *dagonag*, *csökönik*, *csaponik* (l. ezeket az *-an* képző tárgyalásában). S ide számítja Budenz még a következőket: *ún*, *bűn(tet)*; *alkonyodik*, *alkonyat*; *iszonyú*, *iszonyatos*; *hány*, *fonnyad*, *árnyad*, *virnyad*. — Más képzőkkel való szövetkezés útján támadtak az *-an*, *-nt* képzőalakok, melyeket tárgyalni fogunk alább.

Végül szintén az *-m* elváltozását látja BUDENZ néhány igének

* E mellett szól az, hogy még néhány ugor nyelvben van mom. *-m* és mom. *-n* egymás mellett: az osztjában van *-m* s néhány példában *-n*, a finben és lappban rendszeren *-n*, de nyomai az *-m*-nek is (l. Ugor Al.).

v-jében (a hogy a *név*, nyelv-féle főnevekben lett *v* az ugor *m* hangból): *tolv(aj)*, l. MÜgSz.), *dív-ik*, *vív*, *olv-ad*, *olvaszt*.

Az ugor *-t* képzőt látja BUDENZ ezekben az igékben:

félt; * *ért*, *tart*, *irt*; *fest*; *int*; *rejt*, *sejt*, *lejt*; *tát*, *lát*; *tetik*; *lót*, *fut*, *jut*; továbbá *hánytorgat*, *tántorog*, *kujtorog* stb. (v. ö. *ültepi* NySz.); végre a tárgyalandó *-nt*, *-ant*, *-ent*, *-int*, *-ít* képzőbokokban. Az utóbbinak eredetibb *-ajt* alakjából rövidült Budenz szerint az *-at*, *-et* szóvég ezekben: *sírat*, *arat*, *szeret*, *siet*, *nevet*, s azonfölül a gyakorító *-gat*, *-get* képzőbokokban; de ezekre a képzőbokokra nézve SZILASI M. nagy valószínűséggel bizonyította, hogy a műveltető *-t* képzőt foglalják magukban. (L. Kombinált műveltető és mozzanatos igeképzés NyK. XXIV.)

Az ugor *-p* alá foglalja BUDENZ ezeket:

lép, *apad*, *eped*, *csülímpezik*, *hörpöl*, *hörpent*, *szörpöl*, *csörömpöl* (hozzájok tartozhatnak még *tesped*, *horpad*, *terped*) s az *-ap*, *-ep* végűeket, melyeket külön fogunk látni; végre ezeket a *b*-hangukat: *zurbol*, *tombol*, *rombol* (v. ö. *kendert rompolni* azaz törni, Heves m. CzF.), *nyírβάλ* (ide tartozhatnak még frequ. képzőkkel bővítve: *lóbál* v. *lóbáz*, v. ö. *lóg*, *lódul*, továbbá *lesbel* ,járkál, jár' l. Nyr. X:239. v. ö. *lesbeteg* ,farkas' CzF. stb.).

Az ugor *-k* maradt fenn BUDENZ szerint ezekben:

rikat és *rikkan*, *síkat* és *sikolt*, *alkot*, *bukik* és *bukkan*, *csuk*, *csökik*, és *csökken*, *bök* és *bökkenő*, *szok-*, *lök*, *lakik* stb. — *serken*, *rekken*, *rokkán* (az *-an*, *-en* képzővel, l. alább), *alkonyodik*; — *pírkad*, *pukkad*, *fakad*, *lunkad*, *reked*, *tőjked* v. *tőked* (az *-ad*, *ed* inchoatív képzővel, l. ezt). — Végre első elemül szerepel ez a *k* a következő frequentatív képzőbokokban: *-kol*, *-dokol*, *-kál*, *-kod*, *-koz*, *-kos*.

Az ugor *-ll* momentán képző maradt fenn ezekben:

szöküllik és *szökell*, *fuvall*, *lehell*, *lövell* és *lövöl-döz*; *emel*, *felel* (l. BUDENZ szótárát); a momentán *t*-vel bővítve: *rikolt*, *sikolt*, *üvölt*, *süvölt*, *kiált*; végre a momentán *-m* képzőhöz csatlakozva: *íromlik* v. *iramlik*, *villámlik* stb. (ide számítja BUDENZ az *ajánl* igét is), de ezek mint kezdő-igék a gyakorító *l*-lel is magyarázhatók.

Lássuk most a magyar nyelvemlékekben s mai nyelvünkben gyakrabban szereplő mozzanatos képzőket.

* A *tilt*, *sért* igékben is. de amannak HB.-beli *tilut* alakja arra mutat, hogy műveltető származék a *tiluv-* refl. *igető*ből, a másik alkalmasint szintén **sérült* alakból rövidült műveltetője a **sérüv-* *igető*nek (l. az *Igétők* közt 270. l.). — SZILASI a *félt* igeről is tetszetősen vitatja, hogy műv. képzés (NyK. XXIV:172).

-am, -em.

Van egynehány *-ám* képzős igénk: a régibb nyelvben *villámik, csillámik*, melyek ma csak továbbképezve élnek (*villámlik, csillámlik, csillámpol, csillámpezik*), továbbá *falámol*, mely ige Debreczenben s a székelységben él (Nyr. VII.189. *fölfalámol* MNyszet. VI. 326.) s tulajdonkép a. m. hirtelen, mohón felfal. — Ennek a képzőnek hosszú magánhangzóját BUDENZ a *-j* képző beolvadásából magyarázza, melyet alább, az ugor gyakorító képzők közt fogunk látni.

Ezen *-ám* rövidítésének tartja Budenz a valamivel gyakoritább előkerülő *-am, -em* képzőt; v. ö. *sik-ám-lik* PPB. és Fal. és *sik-am-lik*; „*píll-ám-lik*: villámlik gyengén“ MNyszet. VI.345. és „*píll-am-odik*: pitymallik“ u. o. (Háromszék; *iramlik* mellett *irámlik* kétes, mert csak egyszer fordul elő Faludinál, I. NySz.) Azonban Budenz szerint is „lehet, hogy az *-am*-nak egyik-másik példája kivételt tesz, azaz hogy *a*-ja a nem jelentős *o* helyébe került (pl. *iram-*: *iraml-* és *íroml-, íront-*)“.

Az *-am, -em* képzős momentán igék mind ikések (a *futam* igét Gyöngyösi kivételkép iktelenül használja), de ma többnyire csak továbbképezve járatosak. Mi a következőket sorolhatjuk fel (a régi példák, a hol nincs forrás megnevezve, a NySz.-ből valók):

futamik, meg-futamik, elfutamik stb.: fugio, aufugio, procuro; a régi irodalomban gyakori, újabban csak *futamlik, futamodik* (v. ö. *futamás, futamat*, és Félégyházinál *futamkozik*).

folyamik: fugio, confugio, a. m. a mai *folyamodik (folyamlik)* is van, továbbá *folyamás, folyamat*).

csuszamik, csizamik: ausgleiten; innen *csuszamlik, csuszamodik, csuszamkodik, csuszamít, csuszamékony* stb.

iszamik, eliszamik: gleiten, ausgleiten; innen *iszamlik, iszamodik, iszamkodik, iszamat, eliszamhatatlan* stb.

uszamik, el-uszamik stb.: gleiten, ausgleiten; innen *uszamodik*: adnato? *uszamás*: natatio?

**sikamik*: ausgleiten (a NySz. *sikam* főnevet lát Czeglédinek ebben a mondatában: „Csuda mely sebes *sikamúira* órtél . .“ pedig ez alkalmasint sajtóhiba e h. *sikamásra*); innen *sikamlik* és *sikamódik* (vagy inkább *sikamodik*) Calepinusnál; v. ö. Arany Egri leányában: Szép piros bortól iszamós a padló, szép piros vértől *sikamós* a padló.

iramik (erdélyi írónál *íromó, íromtat*): rennen; ebből *iramlik, íramodik, íramkodik, íramtat*.

„*lohamik*: lohad, lohul (*azóta sok idő lohult el*)“ Hétfalu Nyr.

II:328.; az utóbbi idézetből talán azt következtethetjük, hogy *lohamik* is a. m. ellohol, elfutamik; v. ö. még „*lohamik* v. *lohamodik*“ MNy. VI:339.

ficzamik: kimenyül CzF.; a NySzótárban nincs rá adat, de van belőle: *ficzamlík*, *ficzamedik*, *ficzamtat*, *ficzami*, továbbá *ficzemlik*, *ficzemül*.

félemik, *megfélemik*: pertimesco; innen *félemlík* (mely helyett a codexekben mindig *félelmik* van, talán a *félelm* főnév hatása miatt).

élemik, *megélemik*: consenesco; innen *élemedik*, *élemetes*, sőt *élemes*: grandaevus, és *élemet*: victus, die kost.

**szüremik*: szűrődik? s innen *szüremlik*? továbbá *szüremkedik* (ezek nincsenek meg szótárainkban, de v. ö. „a csatorna kiömlő melegebb vize átszűrömkedik a jégen; . . a jég mindenütt át van szűrődve“ PHirl. 1891. I/7. 4) és *szüremkedik*, *szüremkezik*.

**forramik*: innen *forramat*: forrás, folyameredet, székely szó Nyr. I:381.

**válamik*: innen *út válamatja*, székely szó MNy. VI:353.

**nyilamik*: innen *hegy nyilamatja*, nyiladéka, szék. Kriza v. ö. alább *nyilamlík*;

**fogamik* nincs a régi nyelvben, sem pedig *fogamzik*, hanem csak *foganik* és *foganszik*; azt sejtjük, hogy csak újabb irodalmi nyelvünkben vette fel a *foganszik* ige a *fogamzik* hangzást, még pedig az ugyanezen fogalomcsoportba tartozó *nemzeni* ige ráhatása folytán.

Ugyanez az *-am*, *-em* képző van a gyak. vagy mozz. *l*-lel bővítve az *-amlík*, *-emlik* végű igékben:

csuszamlík, *futamlik*, *folyamlík*, *félemlík* (a codexekben *félelmik*), *szólamlik* (az eddigiek megvannak a NySzótárban is); *nyilamlík* CzF. (v. ö. *nyílallik* NySz.) *szökemlik* (Lévay: Szellő és patak, v. ö. *szökellik*); *gyülemlik* CzF. — *ficzamlík* NySz. *gyükemlik* (*meggyükemlik* a lába: félrecsuklik, Nyr. IX:332); *suramlík*, *iramlik*: 'TudGyűjt. 1839. XI:8. — *iramlik* és *irámlík*, *sikamlík* és *sikámlík*, *háramlik*, *háromlik* és *hárámlík*, *háránlik*, l. NySz. — V. ö. még *villámlík*, *csillámlík*, *pillámlík* MNy. VI:345.

-an, -en.

Az előbbi cikk elején említett *-ám* képzővel párhuzamos az *-án* képző, melyet azonban még kevesebb példában mutathatni ki. Ilyenek BUDENZ szerint: *bocsán-* (*bocsánat*, *bocsánandó bűn*, v. ö. *bocsát*, *bulcsát* HB. és *bulcsú*, *búcsú*), *kiván* (v. ö. *hív*, l. MUG.Szót.), — *sirán-hozik*. — *ajánl*.

BUDENZ, valamint az *-ám*-ból rövidültnek tartja az *-am* képzőt, szintúgy tartja itt az *-ám*-ból való rövidítésnek a gyakoribb *-an* képzőt, csak hogy itt e felfogást nem lehet olyan páros alakokkal támogatni, a minőket amott láttunk (*sik-ám-lik* és *sik-am-lik* stb.). Ellenben több biztos példáját találjuk itt az *o:a*

hangzócsereinek, úgy hogy megállapíthatjuk, hogy az eseteknek legalább egy jó részében a mai *-an* képző régebben *-on*-nak hangzott. Ilyenek:

csaponik, csappan, mind a kettő már a NySz.-ban;
csökkönik, csökkönik, csökönt, csökkenik, csökkent, I. NySz.
gyaponik, gyapont, I. NySz. — ma *gyappanik, gyappant*, I. Nyr.

X: 471.

gyökkönik Tsz. v. ö. *gyökönt, gyökint* Tsz. *gyökent* — és *gyökcent* NySz. *gyökcent* Tsz.

(**tiponyik*) *tiponyó*: tésztalágy; *tiponyodik*: tésztásul“ Háromszék MNy. VI:352. — *típpan*: tésztásul, tapadós lesz, a székelyeknél“ CzF. *típpanós*: tiponyó, típpadt, Kriza 520.

(? * *dagon*- ebben a főnévben: *dagonag* WeszpC. 87. kétszer, de a NySz. így idézi: *daganag*; melyik a helyes? — más codexekben mindig *daganag* van, a. m. *daganat*.)

Az iménti példák közül az *-an*, *-en* képző előtt mindenütt kettős mássalhangzót látunk, pedig ez csak az egy *csökkönik* esetében látszik eredetinek, mert a többi azelőtt így hangzott: *csaponik, gyaponik, *tiponyik*. Honnan került ezekbe a kettős mássalhangzó?

Erre nézve mindenekelőtt — áttekintve az ide tartozó szokat — azt állapíthatjuk meg, hogy kevés *-an*, *-en* végű ige van olyan, melyben nincs megkettőztetve a megelőző mássalhangzó. Ilyenek először is *izen, üzen*, melynek nyelvünkben nincsen rokonsága (v. ö. BUDENZ: Szót.) s melyben rég elhomályosult a mozzanatos jelentés; azután *fogan* (*foganszik* stb.), **dagan-* (*daganag, daganat*). Ezekon kívül csak olyanokban nem látunk kettőztetést, melyekben az *-an*, *-en* előtt vagy két mássalhangzó van, vagy pedig a következő hangok valamelyike: *h, j, v* (az utóbbi ki is eshetik). Példák:

harsan, v. ö. *harsog*; (az *-an*, *-en*-féle mom. igével rendszerint *g*-képzős frequ. áll szemben), *harsad*, I. NySz. (*fölharsan* Kriza 483.)

tortyan, tortyog, I. CzF.

fortyan, v. ö. *fortyog* CzF.

horkan (*meghorkanyodik* Nyr. III:182) — v. ö. *horkol, hortyog: serken, serked*;

torpan-ik (*megtorpanik*: meghökken a ló, Nyr. I:333. Jókai is sokszor alkalmazza) — *torpad* NySz.

rastan (*rostan* Nyr. II:467) — *rastag* (u. o.), v. ö. CzF.

pihen (*pihhen* is MA.) — *pihég*.

puhan, *palócz*, szó, a. m. *puffan* CzF. („mint a korbáccsal megcsapott hólyag nagy *puhanással* a földre esett“ Bajza II:48. *puhant*: *puffant* CzF. „*puhantós* hangja van“ Nép, Szabolcs m.) — v. ö. *puhog*, Nógrád m.

zuhan, zuhog;

röhen, röhög; I. CzF. (ott röhhen alak is van említve);

rohan, rohog; NySz. (v. ö. lohog u. o.)

*ijen (ezekben: ijenő, ijenetes NySz. a. m. rettenetes) — v. ö. ijed, ijeszt;

rivan (a *ri* igéből: „a mely kutyát éri a kő, a *rivanik el*“ Kovács: Közm. 33. „oly savanyú, ha a ketske s...ébe töltenék is, *el-rivanna*“ u. o. 186. CzF. szótára így idézi: *rivvan*, hasonlóképp *rivvancs*-ot a jégesőt jelentő *rivancs* mellékalakjaul, sőt *rivvadoz* — *riadoz*), *rian*, *rívó* hangra fakad, elkiáltja magát‘ CzF. *rianás*, *rívó* hangra fakadó felkiáltás‘ u. o. (különös, hogy a balatoni *rianást* nem említik szótáraink; ezt úgy tetszik *rihanás*nak is mondják, v. ö. Hencz A: *Rihanás és földrengés. Tanulmány a földrengés okáról 1891.*) — v. ö. *riog* CzF. *riad* stb.

sí; *sivan*, *sian*; I. Tsz.

A többi ide tartozó igében mindig kettős mássalhangzót találunk. Ennek etymologiai okát csak némelyekben látjuk világosan. Ilyenek mindenekelőtt azok, melyek mellett a frequentatív alak is kettős-mássalhangzójú s ezek nagyrészt hangutánzók:

csattan, *csattog*; *pattan*, *pattog*;

rittyen, *rittyég* (és *rityég* CzF.);

heppen (*leheppen*: leesik), *hëppëg* (lassan jár, Kriza);

göbben (*elgöbben*: elmerül), *göbbedez*; I. Kriza;

leffen, I. Tsz.; *leffëg*; *puffan*, *puffog*;

durran, *durrog*; *virran*, *virrog*; MNyszet. VI:355.

csillan, *csillog*; *villan*, *villog*; *pillan*, *pillog*; *csellen*, *cselleg*; *billen*, *billeg*; *illan*, *illog*, *illaszt* (I. Budenz: Szótár);

pukkan, *pukkad*; *duzzan*, *duzzog*, *duzzad*.

Néhány *kk*-hangú momentán igében e kettőztetés egy-egy előző mássalhangzó hasonulásából magyarázódik. Ilyen a *rikkan* e h. **riv-k-an* a *riv-* igéből momentan *k*-val (v. ö. *rikkat* Csik m. MNyszet. VI:375);* szintűgy *v* volt BUDENZ szerint ezekben: *bukkan*, *csökken*. *Rokkan* szerinte (Szót. 667.) a *rohan* igével rokon s eredetibb hangzása **rohkan* v. **rovkan* volt. V. ö. *zökken*, *zokkan* mellett *zohkantak* WespC. 105. a Nyelvemléktárban. (De a Nytört. Szótárban így van idézve: *zokkantak*; melyik a helyes?)

Ha már most ennyi efféle igében kettős-mássalhangzó volt, akkor a többiben e jelenséget egyszerűen az analógia szüleményének tarthatjuk és nincs szükségünk rá, hogy BUDENZ-czel valami lappangó *h*-ből magyarázzuk, mely a frequ. *j*-nek válto-

* Így van *sikkant* Fazekas Ludas Matyjában és Aranyánál (I. LEHR: Toldi 313), továbbá *sikkangat* TSz. 3:45. Viszont Kőnyinál *sikont* és *rikont*, v. ö. *sikolt* és *rikolt*, *sikít* és *rikít*.

zata volna. A *csaponik*, *gyaponik* igékről nyelvemlékeink bizonyítják, hogy csak utólag kettőztették meg mássalhangzóikat, s ugyanez történhetett különösen könnyen a hangutánzókkal, hogy t. i. a fõnt elsorolt *csattan-*, *durran-*féle nagyszámú hangutánzó ige példáját követték. Ilyenek:

koppan, *kopog*; *roppan*, *ropog*; *toppan*, *topog*; *cseppen*, *csepeg*;
zuppan, *zupog*; *czuppan*, *czupog*;

dobban, *dobog*; *robban*, *robog*; *zubban* Nyr. III:375. — *zubog*;
pottyán, *potyog*; *szottyán*, *szotyog* NySz.; *löttyen*, *löttyög*; *buggyan*,

bugyog;

nyikkan Fal, *nyikog*; *nyekken*, *nyekeg*; (v. ö. *nyiggat*, *nyegget*);

kocczan, *koczog*; *loccsan*, *locsog*;

szisszen, *sziszeg*; *buzzan* CzF., *buzog*;

zörren, *zörög*; *dörren*, *dörög*; *csörren*, *csörög*; *csurran*, *csurog*;

burran: *röppen* MNyszet. VI:318. — *burunkozik*: *dong* a *cserebogár* u. o.

S így követték aztán az eddigiek erős analógiáját a többi hasonló végű igék, melyek rendszerint hirtelen mozgást fejeznek ki:

reppen Fal. 113. Kassai: Szókönyv; *reppen*, *röppen*, *röppen*;

röpül, *röpköd*;

lobban, *lobog*; *libben*, *libben*. *libeg*, *lebeg*; *hibban*, *hibog*, *hibbad*;
rekken, *reked*, *rekeszt*, *rekejt*, *regget* NySz.

fittyen, *fityeg*; *szottyán*, *szotyog*;

csikkan: *kificczián* a láb MNyszet. VI:319. — V. ö. *csikar*, *kicsikar*;

raggyan, *ragyog*; *viggyan*, *vigyog*, *vigyorog*;

vicszan, *vicsog*, *vicsorog*;

mozzan, *mozog*; *rezzen*, *rez(e)g*; *rozzan-t* — v. ö. *rozoga*.

irran: *illan* MNyszet. VI:323. — v. ö. *iramodik* stb.

Még azt kell megjegyeznünk — bár a figyelmes olvasó amúgy is észrevehette — hogy *-an*, *en*-képzős igéink legnagyobb részének ném él már az alapszava, sőt a nyelvemlékekből sem mutatható ki. Ez alól nem sok a kivétel:

ri, *rivan*, *rian*; *si*, *sivan*, *sian*;

fog, *fogan* és *foganik*, *foganszik*;

buk(ik), *bukkan*: *csuk*, *csukkanás* Nyr. III:226. (v. ö. *csuklik*);
szök(ik), *szökken*; *csök(ik)* NySz., *csökken*; *bök?*, *bökkenő*; *lök*, *lük*,
lükken Tsz. *elélükken* Kriza; *zök(ik)* Nyr. II:176., *zökken* (*megzökken*
u. o. 86.); *bak(ik)* a gyerek: *elbukik* Nógrád, Heves m.), *bakkan* (u. o.;
v. ö. *bakkant* Szaboles m. *bakóczál* az álmos ember Nógrád és Szabo-
boles m.).

rogy, *roggyan* NySz.

csúsz, *csusszan* („*belecsusszan* a rák a csöbörbe“ Gyulai: Költ.);

sül, *sülLEN* („*megsülent* a *puliszka*“ Kriza 398. v. ö. *fül*, *fülled*);

hull, *hullan* (Jókainál: „a visszaeső vízcepppek *hullanása*“;

anal. *csobban*);

forr, *forran* (Csengeri J. Catullusában 124: „és evező-csapta
habon *felforrant* a *tajték*“; v. ö. *fortyan*).

-ant, -ent.

Találunk a régiségben és nyelvjárásainkban egyes *-ánt, -ént* végű igéket. úgy hogy lehetséges, hogy legalább némely esetekben ennek a helyébe lépett a mai *-ant, -ent*.

V. ö. „*kurjánt* v. *kurjant*“ Őrség Nyr. VII:469. *hujjánt*: felkiált egyszer u. o., *hujjant* Kiss Á: Gyermekj. 170. *fujánt* Őrség Nyr. id. h., *fuvant* Sárosi: Arany Tromb. 253. *felpillant* (rime: *leányt* Vör; Gábor diák) és *felpillant*; *loccsánt* (v. ö. *loccsant*) és *sutyánt*, id. Szilasi NyK. XXIV:414. — Ilyenek még a NySz.-ban: *érént, teként* (Budenz szerint eredetileg **tetént* a *tet-sz-ik* igéből), *nyalánt, megnyomént, legyént* (ErsC.) *háránt, segént* (csak a JordC.-ből idézve, pedig az ErdyC.-ben is előkerül 594b. s így ismét érdekes adat e két codex nyelvének egyezésehez; talán a JordC.-ből közölt *szürent* ige is így olvasandó: *szürént*, v. ö. *szürenkeztet* NySz.); *dugánt* (Gyöngyösi), *illetént* (GKat.); *szagolánt* (GKat.); *szaladánt* (Melius); kimaradt a NySz.-ból a *mondánt* ige, melyet Imre S. idéz „GKat. mint nyelvész“ 27. — A csiki dialektusból: *lógántozik* MNy. VI:372.

Néhány igében a régiebb *-ont* helyett ejtünk ma *-ant* képzőt (mint fentebb *csaponik* helyett *csappanik* stb.): *fogontós* Calepin. (*fogontozik*, a széke yeknél a. m. fogószik, Kriza) *fogantós, fogantyús*; *boszont, bosszant*. V. ö. még: *iront*, szapora, sebes léptekkel halad' Cz.F. — *ivant*: *biczeg* Nyr. I:279. Nem változott *a*-ra az *o* ebben: *osontani* „osonni“ NySz.; csak Simai K. szótárában van *ussant* alak.

A rövidebb *-an, -en-t* is megtaláljuk az *-ant, -ent* képző mellett a következő esetekben:

pihen, pihenteni NySz.; *pillanik* u. o., *pillant*; *illan, illantani*; *horkan, horkant*; *sivan, sivant*; *röppen, röppent*, és *rezzen, rezzent* (*röppent* és *rezzent* intransitív értelemben Kiss Á: Gyermekját. 171). V. ö. még *el-irran* „elillan“ MNy. VI:323. — *ivant* „biczeg“ Nyr. I:279. (V. ö. *oson-t, köszön-t*.)

Egyéb *-ant, -ent* végű momentán igék példái: *hörpent; köhcent, röhent; suppant*: *csapint* Nyr. II:89; *leggyent*: *legyint* Gvad. SI. *nyeggent* NySz. stb. (számos példa NyK. XXIV:175-6.)

Itt is, mint az *-an, -en* képzőseknél, a legtöbbnek nem él az alapszava. De mégis találunk egynehányat élő alapszóval is: *csíp, csippent*; *szip, szippant*; *döf, deffent* Helt. Mes. 207. „szarvaimmal *döffentek*“ a gyermekversben; *fú, fuvant*; *si, sivant*; *korty*-ből *kortyant*; *köp* („*beköp* egy pohár bort“ palócz kifejezés), *köppent* NySz. (*con, vonont* AporC. 95.)

Az utóbbiakhoz tartoznak azok a különös igék, melyek

hangutánzó indulatszókából képezvék, úgy hogy az utóbbiak mintegy cselekvés-szók gyanánt vannak véve:

hujj, hujjánt és hujjant (l. fent); *ujj, ujjant* Nyr. V:272.; *ümm* (= *hm*), *ümmént* TudGyűjt. 1839. XII:58. „*mammantani: mamm* hangot adni“ Háromsz. MNy. VI:339. *vakkant; tüsszent, prüsszent; „tüssenteni: disznót lopni (a tüss-tüss hajtó szóról)“* Nyr. V:230. — Ezek mellett néha *-g* vagy *-ng* képzős frequentatív igéink is vannak, pl. *ümmög, ujjong*.

Már most az a kérdés, mit tartsunk a mozzanatos *-ant, -ent* képzőnek eredetéről. Az nyilvánvaló, hogy első eleme az ismert *-an, -en* mozz. képző; a *t*-re nézve azonban eloszlanak a nézetek. BUDENZ a mozzanatos ugor *-t* képzőt látja benne. Viszont SZILASI ezt az *-ant, -ent*-et kapcsolatba teszi a másik *-ant, -ent* igevéggel, a melyben a *-t* műveltető képző, pl. *csattan, csattant; durran, durrant; lezuhan, „egy lezuhantott gerenda“* Ar: Próz. 158. stb. Valószínű, hogy ez a gyakori *-ant, -ent*, mely tulajdonkép műveltető mozzanatos képző volt, sok esetben csak átható mozzanatosá homályosult, végre pedig p u s z t á n mozzanatosá, úgy hogy ez úton egy tiszta mozzanatos *-ant, -ent* képző keletkezhetett.

-int.

Ez ma egyik legjáratosabb momentán képzőnk.

Ha a régiségben azt olvassuk *érint, tekint, legyént*, azonnal világos, hogy ezekből fejlődött a mai *érint, tekint, legyint* a képzőkben s ragokban oly gyakori *é: í* hangváltozással (*-ként: -kint, -ég: -ig*). A közvető hang hosszú *í* volt, melyet némely pontosabb írónknál meg is találunk, pl. Verseghy Wagner-féle Phraseológiájában *érint: tango, attingo, tekint: specto, circumpecto* s még több helyén is.

Már nehezebb azt megmondani, hogy minő viszonyban van a régiebb *nyalánt, fuvánt* alakokkal a mai *nyalint, fuvint*. Tekintetbe jöhetne itt egy-két olyan régi forma, melyben mélyhangú ige végén is *-ént*-et találunk; így *hárántani* helyett *háréntani* Telegdinél s másoknál, és *nyoméntani* Lépes Bálintnál. Azt hibetnők, hogy a *hárént, nyomént* alakokból illeszkedés útján lett *háránt, nyománt*. *Hárént* és *háránt* akkor úgy viszonylik egymáshoz, mint pl. a multidejű *mondék* és *mondál*, s a hangrendi ingadozásnak e két esetben egészen azonos oka van, hogy t. i.

a hosszú magánhangzó *j* hang beolvadásából állott elő s az *aj*, *oj*-féle szótagok könnyen változnak *é*-re. A *hárént*, *nyomént* alakokból aztán ép úgy lett *hárínt*, *nyomínt*, valamint az *érint*-ből *érint* stb. S ebből azt következtethetjük, hogy pl. a *nyalínt*, *fuvínt* igék is **nyalént*, **fuvént* formákból lettek, noha ezeket nem találjuk meg a NySzótárban.

Támadtak azonban analogia útján is *ínt*-végű igék. Így pl. bizonyosra vehetjük, hogy a *kacsínt* alak, melyet először csak Gvadányinál olvasunk, a régebb *kacsont*-ből a rokonértelmű *tekint* ige behatása folytán módosult. Így lett a *bosszont* igéből néhol *bosszínt*, *bosszínt*; s így támadt több *pattan-t*-féle műveltető mozzanatos igének *pattínt*-féle mellékalakja (l. alább).

De van a momentán igéknek egy egész osztálya, mely csak ilyen újabb alakvegyülés útján vette fel ezt a hangalakot, t. i. az alább tárgyalandó *-ít* képzős igék, minők pl. *emelít*, *csavarít*. Ez a két momentán képző, *-ít* és *ínt* v. *-ínt*, annyira hasonlított egymáshoz, hogy igen könnyen elfoglallhatták egymás helyét (*taszít*, *toszít* és *toszént*, továbbá *hárít* és *hárínt* régóta megvoltak egymás mellett). Innen magyarázható az az érdekes jelenség, hogy háromtagú igékben jobbára csak a XIX. század mutatja az *-ínt*-et, míg azelőtt az illető igéket *-ít* véggel ejtették. (A kivétel tudunkra nagyon kevés: *emelínt* Tinódinál és Dugonicsnál Szerecs. I.345. *illetént* GKatonánál nyilván csak a rokonértelmű *érint* kedvéért, és *izelínt* SI.-nál).* Példák:

tekerít Pesti G. stb., *tekerínt* Nyr. VI:280. Kiss Á: Gyermekek. 9.
vigyorít Calep., *vigyorínt* Jók: Hétközn. II:163.

sodorít MA., *sodorínt*;

csavarít GKat., *csavarínt* XVIII. sz. NySz. Nyr. IV:141.

vakarít Mon. Irók. VII. k., *vakarínt*;

kanyarít Szentm. Bodó (XVII. sz.), *kanyarínt* MNy. VI:329.

csikorít Gyöngy., *csikorínt* Simai: Végt. Szót. II:127. Ar:

TSz. 6:68.

Így néha a műveltető s a denominális *-ít* képzőt is fülváltja a mozzanatos *-ínt*; pl. *fordínt*, *térínt*, *kényszerínt*, *fityínt* (litént, mutat), *elbödínti* magát, *jajdínt*, *busínt*, *hibínt*, *puhínt* stb. (L. NyK. XXIV:412.)

* Nem valószínű, a mit NyK. XXIV. 416. SZILASI vél. hogy az *emelínt*, *csavarínt*-féle igékből lettek az *emelít*, *csavarít*-félék; nem is áll, hogy ezek «mind a két végzettel körülbelül ugyanazon korbeliek», mert általában jóval újabbaknak bizonyulnak az *-ínt* végűek.

Azt azonban nem sikerült SZILASI-nak bebizonyítani, hogy az *-int* (*-ént*) képző egyáltalán a műveltető *-ít* képzőből lett, úgy, hogy ez az *-ant*-végűek hatása folytán bővült volna a mozzanatos *-n*-nel.*

Meg kell jegyeznünk, hogy az *-int*-féle momentán alakok egyes dialektusokban még divatosabbak, mint a köznyelvben, s legnagyobb divatjuk a székely nyelvjárásokban van.

S most felsorolunk még egy csomót azokból, melyeket eddig nem említettünk (v. ö. a NyK. XVI. k.-ben s a XXIV. k. 411—2. lapjain foglalt gyűjteményeket):

a) kéttaguak élő alapszóval:

lopint Matkó NySz. *rázint* Fazekas: Ludas Matyi 1. én. *verint* SI. *szopint* Dug: Péld. II:184. *lépint* Simai: Vég. Szót. hozzá *kapint*, Kassai: Szókönyv; *nyomint*: leniter premit Kreszn. *hallint* MNy. VI:330. „a székely ezen *int* raggal több, jelesen egy tagú ige értelmét szokta diminuálni, pl. *ütint*, *dobint*, *falint*, *nyalint*, *húzint*, *csallint* [?]“ u. o. 373. *fuvint* Kriza 428. 439. *tátint*: kissé eltátja száját CzF. egyet *iszint* Lehr: Toldi 118. *lökint*; *várint*; Göcs. Nyr. II:473.

b) kéttaguak nem élő alapszóval:

bólint, *kollint*; (*fejbe kollint*: fejbe üt, v. ö. *kollant* és a NySz.-ban *koltant* és *koltog*); *üllint*: köppent MNy. VI:373. (v. ö. *illogat*: iszogat); *ellint* [eszik vmicskét] u. o.; *gyökint* (v. ö. *gyökent*); *elsurrint*, *elsuhint* Kriza, v. ö. *surrán*, *suhan*; *kuhint* 'füllent' és *elkohint* 'elcsen' XVII. száz.; *kacczintani* 'gyengén kaczagni, rövid kaczagás' Nyr. III:299.

ide számíthatjuk még ezeket a hangutánzókat: *köhint*, *buhint*; ,*köhint*' Nyr. III:89. *elgágintotta* magát a lúd, Kriza 203.

c) háromtaguak élő alapszóval (v. ö. a már fent idézetteket):

kaparint, *kavarint*, *hadarint*; MNy. VI:329. *pödörint*, *kotorint*; Nyr. V:124. *büzölint*, *körmölint*, *meg-szemelint*, háromszéki igék MNy. VI:319. 336. 341. *forralint* Kriza;

d) háromtagú nem élő alapszóval alig találkozik, mert a háromtaguak, mint láttuk, többnyire csak újabban alakultak át régebb *-ít*-végűekből; ide tartoznék *csikorint*, a mennyiben *csikor* igénk ma nincs (csak *csikar*), továbbá *vigyorint* és *kanyarint*, s végül *le-kaszarint* (le-szel, pl. kenyeret Nyr. III:87), mely talán a *kaszabol* és *kanyarint* szók elegyedéséből támadt.**

* Ennek ellentmond először is az *-ánt* képző, mely nem lehet az *-ant*-nak megnyújtása, mint Sz. véli (NyK. XXIV:414). Másodszer az *illet*: *illent*-féle példák (410—1) sokkal kisebb számmal vannak s kétesebbek is, hogysen bizonyító erejük lehetne.

** *Csederint*, *csücsörint*, *galabint*, *kalabint*, I. NyK. XXIV:412.

A *kollant*, *kollint*-féle alakpárok analógiájára néha a *pattan-t*-féle műveltető igék vége is *int*-re változott. Így keletkeztek ezek az igék:

pattint BSzemle I:189. *csattint* két ujjá közt DélibH. 36. *csattint-pattint* Gyulai: Költ. 1. kiad. 89. *koppint*, *kocczint*; *suhint*, *zuhint* Simai: Végt. Szót. *rëccsint*, *pecczint* Nyr. IX.565. *lötyint* „loccsant” NépkGy. II:454. *lökcent* NySz.: *lökint* CzF. *gyökcent*, *gyökönt* és *gyökint*; Tsz.² *hibbant*:*hibint*.

-it.

Az *-it* képző helyén codexeinkben még *-ojt*, *ëjt*, *öjt* szóvéget találunk: *hagyó't*, azaz *hagyójt* ÉrdyC. *zolyat* [szólajt] NádC. *zoleyt* RMNy. II. k. *takaroyt* JordC. ÉrdyC. *keweróyt* ÉrdyC. stb. — Előfordulnak azonkívül *szólét*-féle alakok, melyek — legalább egyes dialektusokban — átmenetül szolgálhattak a mai *-it*-végüekhez.

A *-jt* képzőt BUDENZ a finn *-hta* momentan képzővel egyeredetűnek tartja, vagyis a gyak. *-j* (ered. *-g*) és a mozz. *-t* combinatiojának. Azonban SZILASI (NyK. XXIV) valószínűvé tette, hogy ezek az igék — legalább részben — a műveltető *-it* képzővel alakultak, hogy pl. „szemét *hunytja* v. *hunyorítja*” tulajdonkép a. m. behunyatja (a refl. *húnyik* igéből) v. hunyorgatja. Egy részükben csak mint a refl. *-ül* v. *-ódik*, *-odik* képzőknek ellentéte lépett föl az *-it* (a *kerül*: *kerít*, *fehérédik*: *fchérít*-féle párok analógiájára); így pl. *mer*: *merül*: *merít* (*merít* valóban csak a *merül* ellentéte, pl. a vödröt *megmerítik*, nem *megmerik*), *takar*: *takaródik* v. *takarodik*: *takarít*; így *keverít*, *tekerít* stb. alább a c) pontban. Ezek talán csak mint a *meréget*, *takargat*-félék ellentétei vették föl a mozzanatos jelentést. Hogy azonban a mozz. *-it* képző általában ilyen eredetű, mint SZILASI véli, azt nem tarthatjuk még bebizonyítottnak, különösen az alábbi b) pontban felsoroltakra nézve.

Felsoroljuk most az *-it*-képzős mozzanatos igéket ugyanolyan csoportozással, a minőben az *-int*-végüeket mutattuk be, melyek jó részben épen az *-it*-félék újabb átalakulásának bizonyultak.

a) Kéttaguak még élő alapszóval:

hagyít v. *hajít* (valószínűleg a *hagy* igétől, v. ö. más mom. képzéssel *hagyap* „köp”), *toszít* v. *taszít* (így már a codexekben, a *tosz*

igétől, melytől *tuszkol* frequ.), *szóltt*, *vonít*, *sivít*, *toldít* (Gyöngyösi) v. *tódit*, *hunytít* (szöm-hunytítás Nyr. VIII:85), *várít* (várakozik' TudGyüjt. 1839. XII:8), *vágít* (*favágító* Répceze mellékén), *rágít* (*kecskerágító* 'kecskerágó' Somogyban); *nyomít* Nyr. X.43. *szopít* v. *szoppít* (székely szó CzF.; *merít* (*mereit* BécsiC. stb. *merőyt* ErdyC. *mereht* MargL.), *kenít* stb.

b) kéttagúak nem élő alapszóval:

áhtt, *ástt*, *áltt*, *emlitt*, *fenyitt*, *segitt* (mindezeket, a *felejt* s *bocsájt* igékkel együtt, Budenz magyarázta a szóban levő képzővel, l. Szó-tárát és Alaktanát 64); *konyít*, *kuhít* MA. *rikitt*, *sikitt* (v. ö. *rikan*, *sikolt* stb.); *kandít* (v. ö. *kandikál*), *sandít*? *bandsít*? *szundít* (egy kicsit szunnyad' Balaton vid.), *felpislitt* Kaz: Reg. 282. *támtt* (*betámtt*: váratlan bemegy, beállít Nyr. II:135); *csatitt*: *lármáz* (v. ö. *csatarár* stb.) VI:137. stb.

c) háromtagúak élő alapszóval:

takarít, *keverít* (l. fent a codexekből), *tekerít*, *kaparít* v. *koporít* v. *kuporít*, *vakarít*, *facsarít*, *csavarít*, *zavarít* (mindezek a NySz.-ban), *megkavarít* Tsz. — *csikorít* Gyöngyösi (a *csikor*, *csikar* igéből), *sodorít* MA. MNyszet. VI:326. *pédérít*, *pödörít* és *penderít*, *pöndörít*; hangutánzó szóból *kukorít* (egyet kukorékol, Dunán túl); — *emelít* Pestig. *izelít* Born. stb. *kóstoltt* MA: Scult. *szinelitt* Nyr. IV:121. *nevelít* Gvad. NySz.

d) háromtagúak nem élő alapszóval:

hunyorít Pázm. (v. ö. *hunyorog* stb.), *vigyorít* Calep. *kanyarít* NySz. *vicsorít*; *sanyarít*? *nyomorít*?

-ap, -ep.

Világosan látható alapszóból csak két elavult igét említhetünk a pusztá *-ap* képzővel: *hagypap* 'köp' a *hagy* igéből, mely eredetileg *a* m. vet, *hagyit*; és *állap-ik* 'megáll' (melyből megmaradt az *állapot*, *állapít*). Budenz szerint ide való a *harap* ige is (l. MUgSzót.).

Az *állap-ik* igéből újabban *állapodik* lett s ilyen gyakorító *d*-vel bővült igénk több is van. Ilyen pl. az *ül* származéka: *ülepedik* (mellette *ülepszik* s ez a különös főnév: *ülep*); s a *hüll* igéből *hülepedik* NySz. Kriza 730. Nem élő alapszóból: *telepedik* (v. ö. *telepészik*, *teleptt* és *televény*), — *terepedik* SzD. (v. ö. *terepély*, *terebélyes*, *terepes* NySz.) — *csillapodik* (v. ö. *csillapszik*, *csillapít*).

Ezek az *-apodik* végű igék már nem momentan, hanem inchoativ jelentésűek, s ezt a jelentést épen a gyakorító képző hozzájárulása fejezi ki (l. alább az inchoativ képzők közt *-amodik*, *emedik* a mom. *-am-ik*, *em-ik* képzővel szemben).

-all, -ell.

Ezt látjuk a következő képzésekben: *szökell* (a régiéknél *szököllik*), *lövell*, *fuvall*, *rivall* (*negrivallik* NySz.), *sivall* Tájsz. *szivall* NySz. *siráll*- Tájsz. *fogall* NyK. II:467. *lhell*; *nyögell*- (*megnyögellik* NySz.).

Sugall csak látszólag tartozik ide, mert a legrégebbi források szerint előbb így hangzott: *sugarl*, sőt *sugorl*. Szintügy lehetséges, hogy a *sivall* ige ebből lett: **szivárl*, mert összefügghet a *szivárogo*, *szivárkozik*, *szivárvány* szókkal.

C) Gyakorító képzők.

A gyakorító vagy frequentatív igék a cselekvésnek ismétlődését vagy folytonosságát fejezik ki s nyelvünkben még sokkal többször előfordulnak, mint a mozzanatos képzések.

BUDENZ az ugor nyelvek közös birtokául öt gyakorító képzőt mutatott ki: *-l*, *-nd*, *-sk*, *-j*, *-ng*. Ezekhez járul a mi nyelvünkben még egy kétségtelen *-r* képző. Ezek legtöbbször újabb fejlődésű képzőbokrokban kerülnek elő, jobbára egymással vagy pedig mozzanatos képzőkkel szövetkezve, de néha visszaható képzőkkel is.

Az ugor *-l* néha még egymaga is előfordul magyar frequentatív igékben, pl. *döföl*, *sujtol* stb., de sokkal többször képzőbokrokban, minők *-ál*, *-él*; *-dül*, *-dél*; *-gál*, *-gél*; *-dogál*, *-dégél*; *-kol*, *-kül*; *-dokol*, *-düköl* stb. (l. alább). — Sok igében az alapszó elavult, pl. *gyűlöl*, *hajol*, *nyiszol*, *öröl*, *töröl*, *ványol* stb. (l. BUDENZ: Alaktan 4. § és MUGSz.) Másokban a frequentatív érték is teljesen elhomályosodott: *áll*, *száll*, *hull*, *ill(ik)*, *vall*, *hál*, *vél* stb. (l. u. o.)

Az ugor *-nd*-nek az ismert hangszabály szerint pusztán *-d* felel meg a mi nyelvünkben: *lököd*, *nyomod*, *tapod* stb. és képzőbokrokban, minők *-dal*, *-del*; *-dogal*, *-dégel*; *-dos*, *-dös*; *-kod*, *-köd* stb. — Elhomályosult jelentéssel pl. ezekben: *úld*, *old*, *mond*, *véd* (l. BUDENZ *).

Az ugor *-sk* BUDENZ szerint háromféle változatban maradt

* BUDENZ az ugor *-nd* változatlan folytatásának tartja azt az *-nd*-t, mely a *csiklánd*, *örvend*-féle igékben s az *irand*, *kérend*-féle igealakban van (emezt már előbb Ahlqvist is így magyarázta, l. NyK. III:37). Ez azonban mint kivételes hangfejlődés mindenesetre kétes.

főnn a magyarban: mint *-z* a *kötöz*, *szaladoz*-félékben, mint *-sz* az *sz-es* praesens-tőkben: *alusz(ik)*, *tész* stb. s végre *s* alakban: *futos*, *rakos* stb. A fejlődésnek minden látható ok nélküli háromfélesége ismét némi kétséget támaszt. — Ide is sok képzőbokrót foglalhatunk: *-doz*, *-déz*, *-döz*; *-dos*, *-dés*, *-dös*; *-koz*, *-kos*; *-ász*, *-ész* stb.

Az ugor *-j* maradt fenn BUDENZ szerint — de elhomályosult jelentéssel — a *hagyój-t*-féle momentán képzésekben s a *hullaj-t*-féle műveltető igékben. Ezekben is újabban nagyrészt összeolvadt a megelőző magánhangzóval *i*-vé: *hagyít*, *merít*, *veszít*. Frequentatív képzőbokokban pedig ma már csakis hosszú *á*, *é* hangokban lappang ez a történetelőtti *-j* képző; ilyenek: *-ász*, *-ész*; *-ál*, *-él*; *-dál*, *-dél*; *-gál*, *-gél* stb.

Az ugor *-ng*-nek szabályos megfelelője a magyar *-g* (mint az *-nd*-nek *-d*): *füstölög*, *csavarog*; — többnyire olyan igékben, melyeknek alapszava magában nem él, csak megfelelő momentán vagy inchoatív származékokban, pl. *pattog* (*pattan*); *lobog* (*lobban*); *forog* (*fordul*); *mosolyog* (*mosolyodik*) — és képzőbokokban különösen ezekben: *-gál*, *-gél*; *-dogál*, *-dégél*; *-gat*, *-get*. BUDENZ szerint az *állong*, *bolyong*-féle frequentatívumok a képzőnek eredetibb teljes alakját őrizték meg (mint fent az *örvend*-félék a *-d* képzőét), de a kettős hangfejlődéssel szemben itt is helyén lesz a kételkedés. Lehet, hogy ennek az *-ng*-nek előrésze a mozzanatos *-n*, valamint pl. a *-kol* és *-kál* gyakorító képzőbokoknak is mozzanatos előrészők van.

Az *-r* képzőről kétes, vajjon megvolt-e már az ugor alapnyelvben; csak az észti nyelvben fordul elő gyakrabban mint a szokásos cselekvés kifejezője („gewöhnheitliches thun“ Wiedemann: Gramm. 94. §). A mi nyelvünkben kétségtelen gyakorító értelmű van, pl. *húny*: *hunyor-i* Nyr. VII:140. *hunyorgat*; *zúz*: *zuzorgat* III:177. s különösen az olyanokban, minők *mozog*: *mozorog*, *csepög*: *csepög*.

Áttérünk már most a gyakrabban előforduló képzők és képzőbokok tárgyalására.*

* Terjedelmes anyaggyűjteményem: A magyar gyakorító és mozzanatos igék képzése NyK. XVI. XVII. Itt nem kívánok minden jelentéktelen adatot felsorolni, inkább az a feladatomban, hogy az ott hiányzókat pótoljam, főleg a Nyelvtörténeti Szótár segítségével, mely most már jobban eligazít egyes képzőknek történetére nézve.

-l (-ol, -él, -öl).

1. Legrégibb *l*-es frequentatív igéink azok az egytaguak, melyeknek alapszavuk nem él, csak a rokon nyelvek segítségével, hüvelyezhető ki: *áll, száll, hál, vél, vall, hall, hull* stb. (l. NyK. XVIII.179. és v. ö. BUDENZ Szótára illető czikkeit).

Csak két egytagú igénk van, melynek alapszava is él: *nöl* és *föl*. Azonban nagyon kétes, vajjon ezek gyakorító képzővel alakultak-e. Codexeinkben nem találjuk őket, a NySzótárban egyáltalán kevés adat van rájuk, s így lehetséges, hogy az *l* csak hamis analógia útján került idővel a *fölt, nölt, nőlnék* alakokba, úgy mint pl. a XVII. században fellépő *sérült* alak is csak a régibb *sérüitt*-ből fejlődött (a mi a *sérszik* perfectuma volt, mint *fekütt: fekszik*), vagy *old* és *boldog* a régibb *öd* és *bódog* formákból.

2. Már kéttagú gyakorítóink nagyobb számmal vannak, *-ol, -él, -öl* végzettel:

Kérél (*kérljed* NySz. *kérel* Arad. vid. Nyr. X:472. és Gömörben is), *zárol* (*zárlú* stb. codexekben), *vájol* (*vájlok* MA.), *hatol* (*kihatlék, kihatló*), *sujtol*, *döföl* — mindezek a NySz.-ban. Van ugyan ott *lesél* és *nézél* is mint czímszó, de minthogy a régiségben sem *lesl-*, *nézl-*toalak, sem pedig *lesöl*, *nézöl* forma nem kerül elő, hanem csak *leselkődik* stb., szerintünk ezek nyílt *e*-vel olvasandók: *lesel*, *nézel* (ámbar újabbban, mint azonnal látni fogjuk, zárt hangzóval is előkerülnek).

cseszél: *csiszol*, *csesz* CzF. *döföl*, *dugol*, *ménél*, *vonol-*, *mérél*, *zúzol* NyK. XVI:239., 240. *lesölni* NépK. II:248. *szórlani* Simonyi: Tanulm. 118. *szóllani* 'szórni' és *szülteni* 'szürni' tájszó Gömörben s Nógrádban; *tözölni*; 'tüzelni' MNy. VI:353. *nézél-* („*néztem a napot*" Ar: Arist. I:116. v. ö. *világnézet*);

nagyzolni v. nagyítani: nagyítani hirt, Háromszék MNy. VI:342. (*nagyzolás* Nyr. VIII:559.) „*jegyzelgetni: jegyzölni, jegyet tenni, irni, varrani*" MNyszet. VI:333. — *csörgöl* (*csörgölő uoma* u. o. II:410).

Az bizonytalan, hogy a *lakol* ige a *lak-ik* származéka, mint Arany J. magyarázta (HátrPr. 398: „*mevlakolt* a. m. *mevlakta* a *börtönt*").

Kéttagúak elavult alapszókkal nem nagy számban vannak:

regél NySz. (v. ö. *reg-ő béka* MA.), *csubbol* v. ö. *csubbant* MNyszet. VI:320.), *gyülöl* és *csiszol*, l. Budenz: MUGSzót. *gyurmol* MNyszet. VI:329. (mom. *m-mel*; v. ö. *gyurmatol* u. o.) *szürmöl* 'szüresöl' u. o. 351. *törmöl* 'morzsol' u. o. 352.

Itt említendők a *mozgol-ódik*-féle reflexív alakú igék. Ezek a régi nyelvben járatosabbak voltak a frequentatív képző nélkül: *mozgódik*, *rezgődik*, *forgódik*, *sürgődik*, *morgódik*, *zúgódik*, *tépődik*, *évődik*, *tűnődik*, holott ezek — az utolsó három kivételével — ma alig fordulnak így elő, hanem csak a frequentatív *l*-lél:

mozgolódik NySz. csak a XVII. század óta; *rözgölódik* XVII. század, *forgolódik* XVI. század, *késelődik* XVI. század, (a NySz. nyílt *e*-vel írja a czímszót, CzF. zárt *ë*-vel); *sürgölődik* XVI. század, *morgolódik* XVI. század, *zúgolódik* XVI. század, *tépelődik* XVII. század, *évelődik* (és *épelődik*) Kassai: Szókönyv; *tünölődik* Dankovszky, Ar: Arist. I:88. (Ezekhez hasonlók, csakhogy nyílt *e*-vel: *nézelődik*, *veszelődik* Bakony vid., továbbá *kötelőzik* NySz. és a **szédelőzik* ige ezekben; *össze-szedelőzködik*, *felszedelőzködik* Pap: Palócz Népk. 108.).

Kevés ilyen van az említettektől eltérő szótagszámmal: *fázlódik* (a NySz.-ban csak *fázódik* van), *ötlődik* (már a XVI. század végén); *faktatulódik*, *faggatódzik* Nyr. IV.558.

3. Az *-ol*, *-él*, *-öl* végű gyakoritók közt nem sok van háromtagú. Ilyenek a következők:

marczangol (v. ö. *marczong*, *marczang* NySz.), — *dülöngöl*, *dölingel* és *ajangol* Kriza, *tojongol* (e h. *toljongol*, *tolongol*) Nyr. II:277. *keringel* Szabolcs és Hajdú m. — *barangol*, Nógrádban *bulyangol*, tehát nyilván a *bolyong* igéből (v. ö. *barangani* Vör. *borongani* Kemény Zs.); *libegél* Kreszn. (a *vesztegel* ige nem gyakoritónak, hanem denominativumnak látszik a *veszteg* névszóból, mert a NySz.-ban felvett *veszteg* igének csak ilyen alakjai fordulnak elő: *vesztegij*, *vesztegnek*, ezek pedig rövidítések lehetnek e h. *veszteglj*, *veszteglnék*);

hazudol „hazudoz“ Miskolcz vid. ? — *lélekel*, *lélegzel*; — *követel* (maga a *követ* ige is kérést, követelést jelent a régiéknél s még ma is néhol, pl. Szabolcsban azt mondják; *rajtam ne kövessd*; a *követel* ige elő sem fordul még a NySz.-ban).

-al, -el.

Az *-al*, *-el*-féle gyakoritóknak kétféle eredete lehet, mert e szóvég lehet az előbbi *-ol*, *-él* változata (v. ö. a denom. ige-képzésben *dobol*, *énekél* és *vasal*, *tüzel*), de lehet az alább következő *-ál*, *-él* rövidítése (v. ö. *üldögyél* és *üldögyel*, *fonál* és *fonal* fn. stb.). Hogy melyik úton fejlődött egy-egy *-al*, *-el* végű frequentatív ige, azt sokszor megállapíthatjuk a vele váltakozó *-ol* vagy *-ál* végű alakból. Így pl. az *-asztal*, *-esztel* végűeket sehol sem találjuk hosszú magánhangzóval, hanem *tapasztal* helyett azt olvassuk *tapasztol* (Heltainál NySz. és Kazinczy Cicero-fordításában 66., 68. s Pyrkerjében 5. Ellenben a *nézel*, *hátal*, *tekintel* igék mellett ilyen alakokat is olvasunk: *nézel*, *hátal*, *tekéntél*. Ez az *-él* képző úgy látszik eredetileg *-él* volt (pl. *metel*- Helt: UT. h. 5. p8) s azért rövidült nyílt *e*-vel *-el*-lé.

1. Kéttagú gyakoritók *-al*, *-el* végűekkel a NySzótárban:

lesel, *nézel* (nem *nézel*, mint a NySz. adja a czímszót, mert nincs sem *nézl*-, sem *nézöl* alak), *szural* (csak egy idézet GKat.-ból,

esetleg hibásan e h. *szurdal*, viszont mom. jelentéssel is érthető az ill. idézet, s akkor a. m. *szurall*), *toldal* (csak egy idézet Faludiból 123. pedig előfordul Faludinál többször is, pl. 309., 778.), *járal* (v. *járal* ?), *ütel* (v. *ütél*, egy idézet a DöbrC.-ből), *jövel* v. *jövél* LevT. I:194. ide tartozhatik a *jövel* imperativus e h. **jövelj*, mely az *-elj* végzetet talán a régente gyakori *menj-el*, *eredj-el* analogiájára cserélte fel *-el-lel*): — *képzél*;

újabb példák: *hálal* MNy. V:127. *gyötrel* Nyr. II:183. (így Miskolczon).

Denominalis igék *-l* képzőjével az *-al*, *-el*; *-lal*, *-lel* szóvéget alkot. Ilyenek már a NySzótárban:

szólal, — *dérel* (Gyöngyösínél, nyilván a *fagylal* analogiájára, de ez a *fagy* igéből magyarázható, v. ö. *fázlal*, l. alább), *híllal* (Heltai), *hírlél*, *ízlel*, *kémlel*, *közlel*, *nyaklal* (*nyaklaló* hajtóka Fal.);

újabb példák: *színlel*, *taglal*, *büzzlel* SzD. (v. ö. *ízlel*), *észlel*, *kiszeglel* „szegletekre oszt” SzD.

2. Háromtaguak a NySz.-ban:

akasztal, *aggasztal*, *akaszt*, *aggasztal*, *aggaszt*, *dugasztal*, *engesztel*, *magasztal*, *marasztal*, *nyugosztal*, *tapasztal*, *vígasztal*; — *tekintel* (alig *tekintél*, mint a NySz. jelöli, mert nem fordul elő *tekintől*):

újabbak: *fagyasztal* és *fogyasztal* SzD. *híresztel*, *ragasztal* Nyr. IV:71: *éresztel* I:231. — *ingeresztel*, *ingerel* IV:43.

-ál, -él.

A hosszú magánhangzóban, mint láttuk, az ugor frequentatív *-j* képző lappang, úgy hogy pl. *metél* eredetileg a következő három elemből alakult: **mete-j-l*.

1. Az *-ál*, *-él* végű gyakoritók kevés kivétellel kéttaguak.

A mai köznyelvben joformán csak három divik élő alapszóból: *dobál*, *vetél* és *ugrál*.

A NySzótárban ezek is megvannak:

buvál v. *buál*, *bujkál*, *jövél*, *járal* (v. *járal* ?), *menél*, *lévél* v. *lévél*, *van*, *nézél*, *szokál*, *vetél*, *halál*? (meghalálnak JordC. kétszer)

Sok ilyen igét használnak még egyes dialektusaink, kivált a palóctság s a szlavóniai nyelvjárás:

járal, *menél*, *rugál*, *szokál*, *ülél* (mindezek a Tájzsótárban); *fonyál*, *fondogál*, *fözél*, *hálál*, *lakál* (a Nyelvórból idézve NyK. XVI. k.); *látál*, *évé*, *ivál*, *jüvé*, *méné*, *ülél*, *szokál* (Szlav. Nyr. XXIII:216); *dugál*, *dugdos* CzF. *nézél* Népk. I:159. *tipál* azaz **tépál* (v. ö. *tépáz*) TudGyűjt. 1839. XII:56.

Elavult s részben homályos alapszókból valók: *metél*, *kószál*, *czibál*, *riszál*, *kínál*, *sajnál* stb.

Valamint az *-al* képzőnél, úgy itt is találkozunk olyan

példákkal, melyekben denominális *-l*-képző a frequentatív *-úl*, *-él*-lel *-lál*, *-lél* szóvéggé egyesül:

gyomlál, *kémlél*, *szaglál*, *számlál*, *szemlél* (mindezek már a NySz.-ban), *vaklál* Nyr. II:136. (Nagykunságból, de Miskolczon is járatos).

2. A háromtagúak sokkal ritkábbak:

harapál, *hagyapál* 'köpköd', *örítél*, *tekintél*, *kerengél* — mindezek a NySz.-ban; — *bogyolál* SzD.

csevegél Vitk: Munk. I:85. *állongál* u. o. II:96. *dülöngél* Jók: RRáby. II:142.

kapálál, *kaszálál*, *fürödél*, *ugrálál* — palócz igék NyK. XVI. k. — *szerketél*: szerkeszt apránként Háromsz. MNyszet. VI:326. 323.

3. Négytagú: *hagyigálál* Tájsz.

-lál, -lél és -lal, -lel.

Ilyen szóvégekkel találkoztunk már ez előbbi szakaszok *gyomlál* és *hírel*-féle példáiban, de ezekben az első *-l* denominális igeképző. Mint egységes frequentatív képzők a czimben jelölt képzőbokok nem igen gyakoriak.

A *-lál* képzővel egészen világos alapszavú gyakoritót csak egyet említhetünk: *csaplál*, 'faragni fejszével' Háromszékben MNy. VI:319. NyK. II:374.

Már kevésbé világosak: *kószlál* 'kószál' Kemenesalján, Tud. Gyűjt. 1829. XI:89. *bóklál* 'bolyong' a marha CzF. „hajlál vkit munkára, uréra: hajhász (Borsod vm.)“ Kassai: Szókönyv I:76. — *Vizslál* a *vizsgál* igével rokon, de van mellette *vizsla* névszó is, tehát képzése módja kétes. A *túplál* igének pedig semmi rokona sincs, tehát szintén nem tudhatjuk, vajjon ige volt-e az alapszava vagy névszó.

A *-lal*, *-lel* képzővel világos szerkezetűek a következők:

érlél 'pertingo; wiederholt berühren', *foglal*, *húzlal*, *kérlél*, *vájjal* a NySz.-ban; *késlel* 'késik' értelmében MA. és Fal. — *bírlal*; „*csaplalni*: ráfeszítőleg kötni farakott szekeret csaplófával“ Háromszék MNy. VI:319.

Kétes a *koplal* ige eredete; v. ö. „*koplos*, Garan mellékén szolgálat, hivatal nélkül élődő“ CzF. *koplódzik* Nógrád vm. a. m. 'turkál az ételben, nem eszik'. — *Zaklalódik*, Kresznerics említi a vas megyei népnyelvből; v. ö. *zaklat*.

Végre van egy csomó *-lal*, *-lel* képzős igénk, mely értelmére nézve műveltetője az alapszónak, pl. *ér-ik*: *érlél*, *híz-ik*: *hízlal*, *fagy*: *fajjal*. L. alább a műveltető igéket.

-dál, -dél és -dal, -del.

E két képzőbokor a frequentatív *-d* és *-ál, -él*, ill. *-al, -el* egyesüléséből állott elé, s itt is szokottabbak a rövidhangú alakok, ép úgy mint az imént tárgyalt képzőknél láttuk. Sőt föltűnő, hogy a NySz. egyáltalán nem említ hosszúhangú alakot az egyetlen *harapdál* igétől megválva. Ez talán a régi *harapál* igéből módosult, s nem lehetetlen, hogy viszont a népnyelvi *szurdál*-félék a régi *szúrdal*-féle alakokból *szurkál* stb. analógiájára csak újabban keletkeztek. Ilyenek:

furdál, szurdál, hánydál, kapdál v. *kapodál*, idézve NyK. XVI:255. — *rugdál* Somogy vm. *rugdálódzni* Bánfi-Hunyad, Nyr. X:22. *bukdálódom* Berzs. NyK. XVI:255.

A *-dal, -del* képző használatára nézve nagyon érdekes, hogy kivétel nélkül egytagú alapszókhoz, legtöbbször pedig *r*-végű egytaguakhoz ragad (v. ö. NyK. XVI:256). Példák:

fúrdal (régente *fúrdal*, de *fúrdul* is!), *szúrdal, tördel, mardal, irdal, farag, érdel, járdal* (mind az id. h.);
szegdel, vagdal, rugdal (és *rugdalódzik*), *rágdal, nyögdel* (id. h.),
dugdál (*be-bedugdalták* Vitk: Munk. II:202); *fogdalózik, fogdoz* Háromsz. MNyszet. VI:326.

szabdal; lépdel, tépdel, csipdel;

nézdal; nyúzdal NySz. — *nyesdel* CzF.

ródal, éldel; — és mivel tető jelentéssel *fájdal*.

-csol, -csél, -csöl; -csál, -csél.

E két képzőbokornak első eleme, a *cs*, tisztán megvan ebben a régi igenévesoportban: *hágcsó, lépcső, emeléső*. A *hágcsó* Tinódinál s Heltainál *hágcsó, háksó*-nak van írva (Zvonaricsnál hangátvetéssel *háksó* s így ma is Dunán túl). *Hágcsó* pedig alkalmasint egy gyakorító **hágos* ige származéka (v. ö. *tapos, futos* stb.), s e szerint ezt a *cs*-t a frequentatív *-s* képző módosulásának tekinthetjük. Hogy pedig ugyanez a *cs* szerepel a czimbéli *-csol, -csél*-féle képzőbokokban, azt bizonyíthatják a *lépcső* főnévvel rokonságban levő gyakorító igék: *lépcsel, lépcsél, lépecskél* NySz. A régi nyelvben egyáltalán ritkák ezek a *cs*-hangú gyakorítók.

1. Példák a *-csol, -csél, -csöl* képzőre:

szürcsöl (a NySz.-ban *szüricsöl* és *sürcsöl* mellékalakkal, Nógrádban *csürcsöl*); *lépcsel* NySz. *kencsel-fencsel* 'ken-fen' CzF. *eger-csel* Tájzs. v. ö. *egerni* Nyr. II:376. *toporcsol* és *toporczol*, nagy nehéz lábbelivel topogva jár' CzF. v. ö. *toporzékol, toporong* és *tipor*;

dugacsol, lopacsol, szopacsol, sőt *szemecsel* (szemet elleget, v. ö. *szemercsel* u. o.) — mindezek a háromszéki nyelvjárásban, l. MNyszet. VI:321. 339. 350. 349.

irdacsol: scribillo NySz.

rikácsol XVII. száz. NySz. *kodácsol* XVI. száz. (v. ö. *kodág* NySz.) *kopácsol* XVII. száz. (v. ö. *kopog*): *köhécsel* SI. *döngécsel* stb. — NB. *körmécsel* NySz. és MNyszet. VI:357.

Az *öblint* igéből fejthetjük meg ezt: *öblincsel* (Háromszék, MNyszet. VI:344). De vannak más ilyen *-incsel, -éncsel, áncsol* végűek, melyek mellett nincs *-int* végű alapszó s azért bajosan magyarázhatók. Ilyenek: *kérincsel, ugráncsol, szökéncsel, szökéncsel* (ezek NyK. XVI:247. l. vannak idézve), *repdéncsel*, *röpdös*; Háromsz. MNyszet. VI:347.

2. A *-csál, -csél* képzőbokor szintén ritka a régibb nyelvben. Előkerül a XVII. században *lépcsél* (Pázm: Öt Lev. 88), *faragsál* (és hangátvetéssel is *faracsál*) és *vakarcsál*. Az utóbbihoz hasonlók: *kaparcsál* Simai: Végt. Szót. *tekercsél* Ballagi; nem *akarcsál* dolgozni (csángó kifejezés) Nyr. III:50.

A *lépcsél*-hez hasonló kéttagnak: *rúgcsál*; *dugcsál* Nyr. V:270.

A *rúgcsál* helyett már a XVII. században ezt találjuk: *rágicsál*; így Faludinál *faragicsál* (*faricsál* is a népnél, Losonezon *farikcsál*) s újabban *döngicsél, zengicsél, gögicsél, kandicsál* stb. NyK. XVI:257. Ezek az *i* hangot alkalmasint a *sántikál, kandikál* és *taszigál, hajigál*-féle gyakoritók analógiájára vették fel (az utóbbiakban etymologiai oka van az *i*-nek: **sántit-kál, hajít-gál* stb.).

-gál, -gél és -gal, -gel.

Ép olyan két képzőbokor, mint *-lál, -lél* és *-lal, -lel* vagy *-dál, -dél* és *-dal, -del*. Mind a kettő többnyire háromtagú gyakoritókban fordul elő, kéttagnakban ritkábban.

1. A *-gál, -gél* képzővel kéttagnak: *nézgél* Faludi, *huzgál* és *dobgál* a népnyelvből NyK. XVI:257. *metszgél* Lisznyai: ÚjPalócD. 136. *szedgél* MNyszet. VI:357. *nyesgél* CzF. — *hajgál* és *rongál* e h. **hajít-gál, *ront-gál*; — *vizsgál* (v. ö. *vizslál* stb.), *dorgál* (l. Budenz: Szót.).

Néha egytagú igéknek kötőhangzós tőalakja után áll e képző s akkor a származék már háromtagú:

merégél NySz. *adogál, ülögél, menegél* (Nép, NyK. XVI:257); *dobogál* (v. ö. fent *dobgál*) MNy. VI:338. *szedegél, menegél* és *huzogál*

u. o. 357. *szopogál* u. o. 350. *irogál, sirogál, nézegél, evegél, hajtogál* (mindezek járatosak Miskolczon); *nyesegél* CzF. *hordogál* Sárosi: Arany Tromb. 99. *tudogál* („Mióta kezdem tudogálni, mi élhet meg: felakadok mindenem“ Szemere P. v. ö. *tudokál* Arany Toldijában); *hivogál* és *iszogál* Lehr: Toldi 273. — *erégél* a. m. *mendegél* Nyr. V:36. v. ö. *ered*.

Háromtagúak kéttagú alapszókból:

kapargál, bodorgál, keresgél, futosgál (ezek idézve NyK. XVI:257); — *irongál, *iromgál, v. *irontgál* helyett; *hajingál* (Miskolcz, Rimaszombat) e h. **hajingtál; meringél* NySz. e h. **merintgél?, lódingál* MNyszet VI:338. e h. *lódintgál?* — *tiszogál* Nyr. VI:277. (igy Miskolczon), **tisztojtgál; — hajigál, taszigál, lódigál, gurigál, hurigál* (1 NyK. XVI:257) e h. **hajítgál, *taszítgál* stb. — *felesgél* v. *felesget* ‚feleselget‘ MNy. VI:325. Háromszék, így Miskolczon is); — *vonigál* WeszpC. 46. talán **vonítgál*.

Az imént említett *vonigál, hajigál*-félék analógiájára keletkezettek: *huzigál, dobigál* NyK. XVI:257. *tartigál, szabigál* Lehr: Toldi 273.

2. A *-gal, -gel* képző sokkal ritkább, s a mai irodalmi nyelvben alig fordul elő.

Kéttagút egyáltalán csak egyet-kettőt találunk: *nézel* és *nézelődik*: Kreszn., *jargal* és *nyargal* NySz., *liggal* NySz. (csak két idézet; kérdés, nem sajtóhiba-e az ill. forrásokban a közönséges *liggat* helyett).

A háromtagúakban nagyrészt kötőhangzó előzi meg a képzőt:

nézegél (nem *nézegeél*, mint a NySz. írja); *elkezdégel* Háromszék, MNy. VI:324. *szédégel, ménégel* u. o. 357. *nyeségel* CzF. *észézelődik* Népk. II:427. — *erégel* ‚mendegel‘ SzD. Báróczi stb. v. ö. *ered, eredj*.

Kötőhangzó nélkül kéttagú igékből: *rvpesgel* Háromszék. MNyszet. VI:347. *tekintgelődik* (Nép, Adony).

-dogál, -dégél; -dogal, -dégel.

Ezeknek voltaképp hármasképző alakjuk van, a mennyiben *ö, ü* hang után így ejtjük: *-dögél, -dögel*, pl. *üldögél, fűtyöldögel*. Az utolsó szótag magánhangzója a mai irodalmi nyelvben rendszerint hosszú, de a nyelvjárásokban s a régiéknél gyakran találjuk röviden.*

* Még pedig mindig nyílt *a, e* hanggal (tehát nem *nézdégel, szegdégél* stb., a minő írásmódot a NySz.-ban találunk).

1. Ma rendszerint csak három taguakat használunk, tehát egytagú alapszókból, kötőhangzó nélkül képzetteket.

Általános használatuak élő alapszóból:

álldogál, üldögél, szálldogál, éldegél, sirdogál, mendegél, folydogál, fujdogál, nézdegél;

nem élő alapszóból: *éddégél, iddogál (csordogál).*

Már nem olyan közönségesek ezek:

nyeldegél Faludi; *szüldögél* NySz. *mú(l)dogál* Kriza 27. *hüdogál*, *hulldogál* n. o. *nyí(l)dogál* Kálmány: Koszorúk I:46. *járdogál*, *irdogál* KisfS: KesSzer. 15. ének; *verdegél* Jók: Hétközn. II:44. *fondogál* RMK. II:446. *fejdegél* (tehenet) KisfS: BoldSzer második dal; *hüzdogál* Nyr. II:88. *addogál* NySz. *fogydogál* Dug: Péld. I:117. *üddögél* (ütdögél) u. o. 28. *kopdogálik* Telegdy; *nöddögél* Nyr. V:48.

Rövid végszótaggal a régibb irodalomban:

éldegel, irdogal, jöddögél v. *jödögél, czúszdogal, tetszdegel, esdegel, feddegel (fedd-degel), intidegel* — mindezek MA.-ból. NyK. XVI:258. — továbbá: *tépedegel* Calep. *nyeldegel* NySz. *rengdegel* Ilosvai; *rágdogal* Gyöngyösi; *nyúzdogal* Pathai; *fejdegel* és *szegdegel* Fal. *érdegel*, *maturescit* SzD. *nöddögél* Batsányi; *bújdogal* Kreszn.

A nyelvjárásokban: *möndögél, mēndégē* a székelységben és Nógrádban, NyK. XVI:258. *üldögél* a székelyeknél és Dunán túl, *éddégél* stb. Gömör m.

Nem élő alapszókból: *eddegel, iddogal, teddegel, veddegel* MA.

2. Négytagút csak egyet ismerünk olyat, hogy kötőhangzó teszi négytagúvá: *ingadogál* (Kreszn. idézi Vajdából, XVIII. száz.).

A többi mind kéttagú igéből van képezve kötőhangzó nélkül, de ma ezek is szokatlanok:

a) hosszú végtaggal: *nyálazdogál* RMK. II:446. *dolgozdogál* GyöngyD: RKosz. 147. *alüddogál, dúdoldogál* NySz. *mozgatdogál* ACsere, NyK. XVI:258. (a NySz. nem idézi); *ballagdogál* KisfS: BoldSzer. II. én.

b) rövid végtaggal: *maraddogal* Calep. *hajjoldogal, feleldegel, leheldegel, követdegel* MA. *lobogdogal* Ilosvai (a NySz.-ban e cím alatt nincs meg, de idézve van az illető hely a *Rengdégél* cikkben, melyben azonban pontatlan a hosszú é rövid e helyett); *alüddogal* NySz. és Vör: Zalán F. *hivaldogal* Fal. (így írja Toldy a 815. hasábon, a NySz.-ban *hivaldogál*); *lebegdegel* SzD. *érezdegel* SI. *nevetdegel* Kreszn. *fűtyöldögél* Kriza 399.

3. Öttaguak is előkerülnek, de csak hébe-hóba:

énekeldegel, szöklécseldegel, cselekeddegel MA. *heverészdegel* SzD. *mosolyogdogál* Pázm. NySz.

-kol, -köl és -kál, -kél.

E két képzőbokornak első része a momentan *k*, de ennek jelentése rég elhomályosult, ép úgy, mint pl. a *-kod*, *-köd* képző első részeé.

1. A *-kol*, *-köl* képzőt egymagára nem sok igében használjuk, s kivált olyan van kevés, melyben az alapszó tisztán kiváló élő szó. Ilyenek *nyomkol*, *tuszkol* (a *tosz*, *tasz-ít* igéből), *leskel* Fal. 437. és Aranyánál, Szondi két apr. *óczkolódik*, azaz *ódzkolódik* (**oldozkolódik*) a kötél Nyr. XIX.511. *csapkolódik* stb. l. NyK. XVII.63. — Kötőhangzóval: *tudakol*, és *riakol* Népk. I.53.

Már nem oly tisztán szétválók a részeik ezeknek: *tűszköl*, v. ö. *tűsszög*; *horkol*, v. ö. *hortyog*, *horkan*; *pörköl*, v. ö. *perzsel*, *pörken* stb. (*porkol* Heves m.)

Sajátságosak azok, melyekben a *-kol*, *-köl* képzőt olyféle *cs* előzi meg, a minőt fent a *-csol*, *-csúl* képzőkben láttunk:

lopocskol Balásfi, Nyr. III:405. (a NySz.-ban hiányzik); *mérecskel* NyK. XVII:63. *dömöcsköl* Dug: Péld. I:238. (v. ö. *töm*, *gyömöszöl* stb.) — *ész-méricskelés* Dugonics, NyK. XVII:63. *merécskel* Zvon. NySz. — V. ö. *dömösköl*, *bóbiskol*, néhol pedig *dömöcsköl*.

Gyakrabban előkerülnek az *-ákol*, *-ékol*, *-ékél* végűek, melyekben kétes az *á*, *é* hang eredete, s melyek jobbára hangutánzók. Ilyenek:

szipákol a *szip* igéből; *pőfékel*, *nyivákol*, *bernyákol*; — *turbékol*, *toporzékol*; (v. ö. *toborzó*, *tipor*); — *pislákol* CzF. *szunyákol* Nyr. IV:446. *sumákol*: félig-meddig alszik XX:430. — *supákol*, *supátol*: [el]páhol, *Kriza*, v. ö. *supál*: megver u. o.

Ide csatolhatnók még a *-dokol*, *-dékél*, *-dököl* képzős gyakorító igéket, minők *öldököl*, *érdekel*; de ez a képzés a régibb *-dok*, *-dék*, *-dök*-féle gyakorító képzésből indult ki, azért evvel kapcsolatban tárgyaljuk alább.

2. A *-kál*, *-kél* képzőnek már elevenebb frequentatív szerepe van, mint az egyszerű *-kol*-nak. Így különösen a következő kétféle tagokban:

járkál (Veszprémben, így is *járkélok*, mélyhangú ragozással, pedig voltaképp a *jár-kél* igék összetétele), *irkál*, *turkál*, *szurkál*, *furkál* (Mikszáth), *bujkál*, *vájkál*, *uszkál*, *csuszkál*, *mászkál* (ezek jóformán általános használatban vannak);

nézkél NySz. *áskál*, *véskél* Fal. *huzkál* Ányos; *mérkél* KisfS. *nyirkál* MNyszet. V:82. *nyulkál* AranyL: Népm. 185. *fujkál*, *fúkál* NyK. XVII:63.

Kötőhangzós h á r o m t a g ú: *tudokál* Ar: Toldi 8:7.

Kötőhangzó nélkül háromtaguak:

repeskél JordC. 273. *futoskál* Vitkovics; *bujoskál* Szász Béla (Vasárn. Ujság XX:126). — *bóvískál* Mikszáth: A király reggelije; *meftapiskál*: megtapogat, Háromszék, MNyszet. VI:341. *matiskál*: matikál, matat u. o. 340. — *evezkél* NySz. Nyr. V:379. (és **evedzkél*, **evецzkél* helyett *eviczkél*, l. Nyr. XXI:97). V. ö. e mellé: *vitorlázkál* Com: Jan. 90.

A *sántít*, *szundít* igékből (az utóbbi legalább a Balaton vidékén járatos) a *t* kiesésével lett *sántikál*, *szundikál*. De vannak más ilyen *-ikál* végűek is, melyeket kicsinyítőknak érezzük:

uszikál Fal. *futikál* Lehr: Toldi 273. *turbikál* Fal. (v. ö. *turbokol* Pázm.) *toporzikál*: toporzékol CzF. *matikál*: matat, motoz Tájssz. és MNyszet. VI:40. *danikál*: danolgat u. o. 321. *morzszikál* ‚morzsolgat‘ Debreczen.

-d.

Ez a képző legismeretesebb s lelegevenebb jelentésű a következő két szóban: *lököd*, *bököd*. Hozzájuk csatlakoznak legközelebb: *döföd*, *nyomod* NySz. *csipöd* (v. ö. *csipödött*, tésztafaj), *kapod*, *kípöd-kapod*, l. NyK. XVI:241. *pököd* NySz. Ide való az elavult *lepöd* ige (l. NySz.), melynek származéka a *lepödő* főnév (tehát tulajdonképp ‚takaró‘), továbbá *tupod*, *tipod*, mely a *tapos*, *tipor*, *topp* szók rokona.

Vannak egyes régi képzések, melyek kö t ő h a n g z ó j o k a t elvesztették. Ezek közül világos eredetűek: *told*, *kend* (l. NySz., innen *kendő*), *fend*?*

Külön említjük az *ikes* ekeket. Ezek közül némelyek azért *ikesek*, mert már az alapszó is *ikes* volt; így *es-ik*: *esd-ik* a légy stb. l. NySz.; *es-ik* ‚könyörög‘ NySz.: *esd-ik* (a régiségben *ikes*, mai irodalmunkban *iktelen*: *esd*); *szök-ik*: *szököd-ik*: NySz. *ugr-ik*: *ugord-ik*: NySz. *játsz-ik*: *játszod-ik* NySz. *játszód-ik* Debreczen; hasonlók: *lútszodni*, *tetszedni*, Háromszék, MNyszet. VI:222. V. ö. még *nyugodik* (*nyugv-ék* stb.); ellenben *hazudik* azelőtt *iktelen* volt: *hazud*, de *-d*-je szintén gyakorító képző lehetett, erre vall a *hazug* melléknév.

Vannak aztán olyan *ikesek*, melyek *iktelen* alapszókból valók. Ezekben a transitív alapszó részint reflexivummá, részint

* CzF. Szótára említi a *-d* képző tárgyalásában II. 1168. de a maga betűrendi helyén nem találjuk sem ott, sem a NySz.-ban. A *kérd* ígéről l. Hangtan 57—8. l.

legalább intransitivummá van változva s azért a végőkön mutatkozó *-od-ik*, *-éd-ik*, *-öd-ik* alig volt valaha pusztá gyakorító képző, hanem inkább hihető, hogy valami reflexiv képzés lappang benne, talán a rendes *-ód-ik*, *-öd-ik* rövidülése (l. bővebben a reflexiv képzők között). Ilyenek pl. *csavarodik*, *keveredik*, *rakodik* stb., s még nagyobb rövidüléssel: *mosdik* (v. ö. *mosódik* NySz., a *kend* igéből is volt *kendik*, de alkalmasint csak a *mosdik* analógiájára).

Verdik a NySz.-ban a *ver* ige származékai közé van sorolva, de az idézetekben csak *vedlik* értelemben fordul elő s csak így használják ma is Nógrádban, Zemplénben, tehát nem kétségtelen, hogy a *ver* ige származéka. (v. ö. „meg nem *veredett* ló“ e h. meg nem *vedlett*, Tompa: Vámosujf. jegyző 3. vsz.). Meg kell azonban említenünk, hogy Arany J. a *verdik* igét vergődés értelmében használja (l. Toldi Szer. Gloss., ámbar lehet, hogy ez csak okoskodás), továbbá, hogy a vergődést a régiek rendszerint ezzel az igealakkal fejezték ki: *verd-öd-ik*, l. NySz.

-kod, -kéd, -köd.

Ez a gyakorító képző csak kevés egytagu igéhez járul, de élénken érezhető értékkel. Érdekes megjegyezni, hogy az alapszó jobbára *p* hangon végződik:

csapkod, *kapkod* (*kípkéd-kapkod*), *csipked*, *lopkod*, *lépked*, *köpköd*, *röpköd* (a NySz.-ban nincs meg);

tüzköd, *szürköd* Bethlen: Élet.; *nyomkod*, *tömköd*; *döfköd* Debreczen; *húzkod* GyőryV: Havi Szemle I:139.

(Nyílt magánhangzóval *pirkad*. V. ö. Dunán túl *viszked*, *resz-ked* e h. *viszket*, *reszket*.)

-dok, -dék, -dök.

Elavult gyakorító képző, mely az előbbivel azonos elemekből állott, csakhogy megfordított rendben. Ma az illető igéket jobbára a gyakorító *l*-el megtoldva használjuk, úgy hogy képzőjük *-dokol* stb., l. alább.

Ide tartoznak a NySzótárból:

éredk, *faldok*, *földök*, *öldök*, *nyomdok*, *méndek*, *jödök* (a NySz.-ban idézett két adathoz járul: *jövdök* GKat. Nyr. III:499. v. ö. *jödög* PP.); *esdékik*, *bujdokik*. — *Földokva* még Kisfaludy Sándornál is előkerül Szentmih. Rem. 19.

-dokol, -dékél, -dököl.

Nyilván az imént említett *éredk*, *faldok* stb. igéknek a gyakorító *l*-lél való továbbképzései a következők: *éredkél*, *faldokol*, *föld-*

dokol, öldököl, nyomdokol (ez a *nyomdok* főnév származéka is lehet), *esdéklik* v. *esdékél*, *bujdoklik* v. *bujdokol* (v. ö. NySz. és NyK. XVII:62). — A többi talán ezek mintájára egyszerre vette föl a *-dokol* képzőt: *nyeldekel*, *tündöklik* NySz. *haldokol* (föltünő, hogy nincs meg a NySz.-ban; *haldoklik* is van); *nyildokol* Vör. *bukdoklani* (és *bukdokni*) SzD. stb. I. NyK. XVII:62.

-z.

Leginkább két- és háromtagú igéket képez, mⁿők pl. *kötöz*, *akadoz*. Az egytagú *föz* elvesztette frequentatív jelentését s tényleg miveltetője a maga alapszavának, (ez különben igen régi képzés, mert a megfelelő képzővel több rokon nyelvben is megvan). A *néz* ige frequentatív jelentésének már csak azért is el kell homályosodni, mert alapszava rég elveszett (v. ö. finn *näke-* stb. Budenz: Szót.); ugyanaz áll a *nyúz* igéről (v. ö. vogul *nyuj-* stb. u. o.). A *tüz* igéről I. Szarvas fejtegetését Nyr. XXI. 196—7. A *vonz* ige azelőtt így hangzott: *vonszon*, s az *sz* csak a praesensben szerepelt, mint a *lészén*, *hészén*-féle igékben, I. NySz. — A két- és háromtaguaknak majdnem kivétel nélkül kötőhangzójok van a *-z* előtt; megjegyzendő, hogy ez a kötőhangzó mindig *o*, *ö*, *ő* sohasem nyílt *a*, *e*, mint gyakran a denom. *-z* előtt (*kanalaz*, *mérgez*); talán csak az *erev* ige veendő ki, de ezt már nem érezzük gyakoritónak.

1. Kéttaguak a következők:

a) köznyelvek: *kötöz* (v. ö. *oldoz*), *fedez*, *húgyoz(-ik)*; — *oldoz* (v. ö. *kötöz*), *toldoz*, *foldoz*, *áldoz*, *küldöz*, *üldöz* (v. ö. *ildetv-* HB); — *kérdez*, *hordoz*; *öntöz* (és *öttöz* a codexekben); — *lakoz-ik*;

b) elavultak: *lesez* EhrC. (v. ö. *Lesező*, helynév Nyr. V:239., de van *les* főnév is, úgy hogy *lesez* denom. képzés is lehet); *mondoz*, *nyomoz*, I. NySz. (más a mai *nyomoz*, denom. a *nyom* főnévből).

c) tájszók: *hintez* (v. ö. *öntöz*), *lepező* Nyr. II:317. *kipez-kapoz* III:26. (így már Kovács: Köz. 93. XVIII. száz.).

A kéttaguakhoz kell még sorolnunk két kéttagú ige származékát, úgymint *pattog*: *pattogz-ik* (*felpattogzik* az ember bőre stb. „carbo: égő fából pattogzó szikra” Márton lat. szót.) és *csattog*: „az ortsám a szél miatt fel-*tsattogz*-ott, ki-*tsattogz*-ott” Gyarm: Nyelvm. II:260.

2. Háromtaguak a következők:

a) legnagyobb számmal vannak az *-ad*, *-ed* végűek származékai:

akadoz, fakadoz, szakadoz, hasadoz; szunnyadoz, fáradoz, sápadoz, olvadoz; epedez, repedez, görnyedez, éledez, gerjedez, serkedez stb. stb. *likadozás* GKat. *viradoz, virrasztgat'* Fal. 3.

b) más *d*-végű igékből:

lepédez MA. (v. ö. *lepéd-ő*), *büszhődöz-ik* Ar., *förödöz-ik* Kriza 458. Nyr. IV:371. *meg-nyugodoz-ik?* NySz. *hazudoz(-ik), alkudoz-ik, esküdöz-ik*, „*ki-aludoz-tak a gyertyák*“ Kárm: Fanni XXVIII. *okádoz* Pázm. — *huzódóz-ik, rugódóz-ik, szinlödöz-és* Nyr. VI:162. *nyegödöz-ik* (Kriza: Vadr. I. *Nyég.*); — *örvendez*;

c) *t*-végű igékből:

mulatoz(-ik); „*siratoz-á szép fogoly katonát*“. A fogoly katona, székely ball. BSzemle XXV:135. „*siratozza magát*“ Kriza 9. 84. — *ásítóz, áhtóz, sápítóz, visítóz, ordítóz, sikítóz, rikítóz, nyerítez* (Mikszáth: A Plutó); — *sikoltoz, rikoltoz, üvöltöz, süvöltöz; kiáltoz, nyerítőz*: nyerítetik Szlav. Nyr. V:63. — *sohajtoz, ohajtoz?*

d) végre egy-két *ng*-végű alapszóból:

dőlöngöz, dőléngez NySz. *tolangoz*- Kónyi J. „*szállongoz-ó Zephyrke*“ Orpheus I:273. *fellengez* KisfS. *gyülenen* Ar.

-sz.

Jelenleg gyakorító értékű *-sz* képzőnk nincsen. Nem szenved azonban kétséget BUDENZ magyarázata, mely szerint valaha folytonosságot jelentett az iménti *z*-vel egyeredetű *-sz* képző 1. azokban az igékben, melyekben a folyó cselekvést különbözteti meg a perfectumtól: *lesz, tesz, vesz, visz, hisz, aluszik, fekszik* stb. (1. az igeragozást), 2. néhány olyan igében, mely nyelvünkben ugyan mindig *sz*-szel használatos, de a rokon nyelvekben ezen *sz*-nek híjával van: *úsz* (v. ö. finn *ui*-), *csúsz, mász* stb. V. ö. még *ját-ék: ját-sz-ik*.

-doz, -döz, -döz.

Ez talán úgy támadt, hogy egyes *d*-képzős gyakorító igék még felvették a *-z* képzőt is, s a kettő aztán együtt látszott az ismétlés kifejezőjének; pl. *szök-ik, szokd-ik* NySz. *szöködöz-ik* u. o.; *játsz-ik, játszod-ik, játszodoz-ik* NySz. A *-doz, -döz* aztán egységes képzőnek látszott s így egyszerre járulhatott egyes igei alapszókhoz.

Ez a képző ma részint minden kötőhangzó nélkül járatos, pl. *lő-döz, fog-doz*, részint pedig nyílt kezdőhanggal, *-adoz, edöz* alakban, pl. *hulladoz, hűledez*. Régente zárt kötőhangzóval is

ejtették: a már említett *szökődözik, játszodozik* igéken kívül még *görgödöz, égödöz* és *szünyodoz* is előkerül codexeinkben. Hogy ma *játsszodoz-, görgedez* járja, azt nyilván az *-ad, -ed* végű igékből való számos *-képzős*, tehát *-adoz, -edéz* végű gyakorító igénk analógiája okozta, minők *fáradoz, ébredéz* stb. (l. fent a *-z* képzőt). A *-dos* képzővel már nincsenek *-ados* végű igék, mert ilyenek az *-ad* végűekből sincsenek (nincs *fárados* stb.).

Talán ennek a *-doz* képzőnek összevonása az a *-dz*, melyet az *evedz* és *tüdz* igékben látunk, tehát e h. **evedéz, *tüdöz* (v. ö. *tüdos* NySz.), mint *övedz* régebben *övedéz* volt, NySz. (*Tüdz* a *tüz* ige székely mellékalakja; v. ö. még *tüdzelni* és *tözölni*, Háromszék MNyszet. VI:353. a. m. *tüzdelni*.)

1. *-doz, -déz, -döz* kötőhangzó nélkül (többnyire tárgyias igék):

a) rendszerint kéttagúak egytagú alapszóból:

lödöz, fogdoz; csapdoz, kapdoz, (v. ö. *kapadoz*), *tépdéz* Szász K. *mardoz* Fal: NA. és NU. *nyeldez* Kisf. S. *vondoz* Kriza 397. *tüzdöz* Nyr. VII:475. *rugdoz*, Nép, Somogy vm. — tárgyatlan: *késdez* Vör. *röpdöz* (v. ö. *repdes, röp-t-é-ben, repül, reptít*);

b) ritkábban háromtagúak kéttagú alapszókból:

ökleldez NySz. *nyargaldoz* (*nyugoldoz* Kem: Élet. 50); *lövöldöz* (v. ö. *lövell* és *lödöz*); *rémüldöz*; *ájuldoz*: „*mériüldöz*ik: el-elmerül“ Háromszék, MNyszet. VI:342. *nyuládoz* (**nyuláldoz*) Nyr. V:31. *serkendez* Toldy F.

2. *-adoz, -edéz* végűek, mind háromtagúak, többnyire tárgyatlanok s a mai élőbeszédben inkább ikesek, mint iktelenek:

esedezik (v. ö. *es-ik* NySz. ugyanolyan jelentéssel; továbbá *esde* e h. **eséd-*, s e szerint amaz is *esédéz*ik lehetett régente): *hüledéz(ik)*; *nyiladoz(ik)* (Nyr. I:183. (*nyiladozik* a szeme, Mikszáth); *töredezik*; *tünedez* KisfK: VigBesz. 20. „*sivadozás: vészriadozás*“ MNyszet. VI:348. *vágyadoz* Bajza; *hulladoz* Ar. *zúgadoz*-Kálmány: Koszor. I:148. *csüggedez* (anya emléjén *csüggedez*“ MNYilas, v. ö. *csügged*);

lengedez(ik), *ingadoz(ik)*, *csörgedez, görgedez(-nek könnyei* KisfK: VigBesz. 32), *mozgadoz* NySz.

hajladozik, fejledez(ik), feseledez(ik), foszladoz(ik), oszladoz(ik), bomladoz(ik), romladozik Gyöngy: Char. 31. *ömlendez(ik), porladoz(ik), csukladoz*- Nyr. I:126.

játsszodozik; alvadozik („*kialvadozó mécs*“ Kossuth, l. a szóképzéshez való bevezetést v. ö. *meg-alvad* a tej Nógr., Jászság, Somogy; *alvadt vér* az orvosi nyelvben).

Tárgyas igék *kapadoz* Tájsz. (v. ö. *kapdoz*); *fegyvedez* NySz.

Nem önálló alapszóból Kazinczynál: *recsedez* (recseg).

Ide tartozik még: *rémendez*-*rémül*, *hüledéz*-*Jóka*inál (Rab Ráby) s a népi nyelvben (*rémendez*-Zemplén, *rémendez*-Nógrád). Továbbá *habbdóz* „*habzik*“ Háromszék MNY. VI:326. *sokadoz(-unk* a schola körül, Szalay: TörtEml. II:40).

-áz, -éz.

Ez a képző, melynek első eleme az ugor frequentatív *-j*, a köznyelvben ritka. A *vigyáz* és *hadonáz* igékben nem világos az alapszó (v. ö. *rigyít* és *hadaz*). A *tépáz* feltűnő mélyhangúsága a *tép* ige eredeti mélyhangúságára mutat. A *lógáz* ige pedig a *lóg*-hoz képest causativ jelentést vett fel. Ennek a mintájára képződhetett a *ringáz* tájszó e h. *ringat** (Kálmány: Szeged Népe II:5. Pap: Palócz Népkölt. 128). A többi idézhető példa jobbára szintén tájszó vagy legalább nincs általánosan elterjedve:

a) kétagúak: *csipáz* (*elcsipáz*: *elcsíp* vki elől vmit Nógrád); *bukkáz*: *lebukik* Tsz. (V. ö. *bucskáz*, *székely szó*; *butykázni* vízben, Szabolcs; *butykázóval* zavarni a halat, Nógrád); *rováz* NépkGy. I:212. *rējáz* talán a *ré*, *rí* igéből (v. ö. a jelentésre nézve: *riadás*, *rivalgás*, *számárrívás*);

b) háromtagúak (szokottabban *-ász*, *-ész* hangzással, l. alább): *kaparász*, *karmolász* Nyr. XII:429. *markolász* IV:516. *tördelész*- Szász K. *csingolászik* 'csingál, függ, kalimpáz' Kriza.

-ász, -ész.

Hogy ennek hosszú hangja az ugor *-j* képzőt foglalja magában, bizonyítja az a körülmény, hogy néhány mélyhangú alapszó után is *é* a magánhangzója (mint *tunojt*: *tanét*, *ganaj*: *gané*): *kotrész* és *kotorász*, *kórész* és *kórász*, *turész* Tájsz., *kundész*, v. ö. *kundikal*, CzF. *fíjész* 'fájlal', *tápézkodik?* Nyr. III:181. (v. ö. még *lopész*: *tolvaj*, *bámész*, *hurész*: *zsémbes*; — viszont: *tépász*, mert *tép* eredetileg mélyhangú volt).

a) Kétagú példa nem sok van:

nyalász, *nyomász* Nyr. I:382. *csapász* (zsákmány után) Szász K. — *kotrész*:

**hunyász*-, **nyerész*-, **törlész*- reflexiv továbbképzéssel: *hunyászkodik*, *nyerészkedik*, *törlészkedik* (palóczul: *törlészkégyik*; *hunyász* jelenkori írónál melléknévül is előfordul 'hunyászkodó' értelemben); **termész*- ebben: *természet*;

magukban nem élő alapszókból: *kórász*, l. MUGSzót. *fityész*, *fütyész*, l. NySz. *enyész*-, *tenyész*-? *hajhász*; *hornyász* (néhol *hurnyász*, v. ö. *hornyol?*).

b) Háromtagúak valamivel nagyobb számmal:

kaparász, *kotorász*; *vakarász* NySz., Nyr. III:379. *habarász* Tsz. *hadarász* u. o. *heverész*; — *legelész*, *nyargalász*; *markolász* Tsz. *szár-*

* Sem a NySz.-ban, sem Kresznericsnél nincs még *ringat*, csak *renget*; úgy látszik *ringat* = *renget* + *ingat*. V. ö. *ringa* bölcső Heves m. altató dal.

nyalász Nyr. I:383. *dalolász* „Bolond Istók“ (éleztap); *dudolász* MSzalón VII:418b.

matarász MNysz. VI:340. v. ö. *matász* u. o. és *mataf*, *motoz*; *makarász* a. m. *vakarász*, Nógrád, Szaboles; *bakarász*: vmi után jár („az egész erdőt bebakarásztam érte“ Szaboles; Nógrádban *bagarász*, pl. *taplót bagarászni*; v. ö. *baktat*? — „*bakarász*”; *kapkodva beszél*“ Háromszék, MNysz. VI:317); — *kalandász* Nyr. I:382.

Az *-ász* képzőt gyakorító *-d* látszik megelőzni ezekben: *kajdász*, v. ö. *kajált*; *hajdász*: *hajszol*, Gömör (talán a *kajdász* analógiájára, mintegy *kajdászva hajszol*, v. ö. *kurgat*: *kurjogatva kerget*, *Simonyi: Komb. szóalk.*); — *bujdász* NySz.

Viszont a momentán *-k* jelenik meg az *-ász*, *-ész* előtt ezekben: *hajkász* ‚hajhász‘ *Kassai: Szókönyv III:120. turkász* ‚turkál‘ u. o. *fürkész*?

-s.

Budenz szerint egyeredetű a *z* és *sz* képzőkkel. Nem sok példánk van rá. Kötőhangzója zárt; nyílt *a*, *e* csak ezekben előzi meg: *olvas* I. MUGSzót., *keres* u. o., *viaskodik*; *tojaskodik* (*tolyaskodik*?): *tolakodik*, Háromszék, MNysz. VI:352. *felesel* (*felesget*) MNysz. VI:325 *felesgél* Nyr. II:183); — *leseskedik* NySz. lehet a *les* főnévnek is származéka.

A példák majdnem mind kéttagúak:

futos NySz. *megfutos* Tsz. *foljos* NySz. (*foljosó*); *rakosás* és *rakosgat* MNysz. VI:347. *ugros* SI. (Nógrádban s Gömörben is járatos; Nógrádban s a Jászságban azt is mondják: *ugroskál*); *szökös* KisFK. *dugoskodik* Nyr. V:270.

tapos, v. ö. *tapod*; *röpös* v. *röpös*; — *rebesget*, v. ö. *rebeg*.

V. ö. még *kapsi* NySz. *mérsékel*; *tapogó*, *tepsegő* járás, *tepseg-tapog*, Szaboles, v. ö. *tapos*.

-dos, -dös, -dös.

Ez majdnem mindig egytagú alapszókhoz járul kötőhangzó nélkül, tehát kéttagúakat képez. Háromtaguakkal felette ritkán találkozunk: „*fel-ugordos-nak* s öltöznek“ *Vitk: Munk. II:109.* „*fájdalom nyilaldos-ott* egész testében“ *Bp. Szemle VI:404.* *Belényesi*; *harabdos*, azaz *harapdos* Nyr. VI:90.

Az egytagú alapszók rendszerint *p*, *k*, *g*, *r*, *l* végűek s többnyire áthatók és verést, vágást, szurást, rágást, jelentenek:

csapdos, csipdes; tépdés Jókai; — *kapdos; lopdos* Kazinczy, Arany, Nógrád és Szabolcs vm.; *köpdös; — répdés v. röpdös; lökdös; bökdös* Arany: *gyakdos* NySz.; — *pökdös* NySz. *szökdös; — bukdosik* MA. — *csökdos, l. Nyr. VI:194.*

vagdos Pap: Palócz Népk. 101. (v. ö. *vagdal*); *rágdos* Kaz: Pyrker 68; *szegdes* Kaz: Regék 17. Nógrád, Jászság; *rugdos*: — *dugdos, sugdos, fogdos; hágdos, hagdós* (v. ö. *vagdos*);

verdes; tördös száraz fát, ágakat, Nógrád („*sugári tördösülhetnek*“ Thaly: Adal. I:164); *mardos; — érdes* MA.

szeldes Bp. Szemle III:160. Jászság; *öldös; faldos* MNyilas; *nyeldes* MA: Scult. Merényi: Sajóv. Népm. I:23. — *fuldos* Nógrád, Debreczen; *szálldos* Szász K: Álmos 27. Tompa I:282.

bujdosik; esdes, eseket NyK. III:10. *döfdös* MNy. VI:422. *nyomdos* Arany.

-g-

A két- és háromtaguak ma csaknem kivétel nélkül zárt kötőhangzóval: *pattog, pihég, gőzölög*. Kivételt tesz *kaczag* (v. ö. *kaczaj* NySz.) és *farag* (v. ö. *faradék* NySz.), továbbá ezek a tájszók: *rostag* (mellette *mom. rostan*) Nyr. II:467. *katag*: keresgél, katar, kutat III:183. *vonagni*: vonaglani Tsz. De a régi irodalomban igen gyakori az *-ag* szóvég, úgy hogy kérdéses, nem így hangzottak-e valamikor mind ezek az igék. Pl. *harsag* NySz. *koltag* NySz. *ihag-vihag* RMK. II:154. *csattag* és *villag* u. o. III:174. *pillag* és *pillog* MA. *hajlag* Fal. 320. *csattag* 773. *pattag* 774. *czammag* Báróczi: Munk. VIIIb. 45. *lappag* DebrC. stb. (ma csak *lappang* alakban).

1. Egytaguak is vannak e képzővel:

lóg, v. ö. *lódül, lódtt, lóbál* (néha *lógg* a *függ* és *csügg* analogiájára; különös, hogy Gvadányinál egy helyt a *dörög* infinitivusa is *döröggeni* RP. 109);

hangutánzó szöcskák: *bög*, v. ö. *bödül, bég* (*béget*), *búg, zúg* v. ö. *zúdül*;

zeng, cseng, peng, kong (Dunán túl *csönög, pönög, konog*), *zsong, dong, döng, rëng, leng, ing* (v. *inog*) — v. ö. *inch. zendül, csendül, pendül, kondül, rendül, lendül, indül*.

2. Kéttaguak vannak legnagyobb számmal. Ezek mellett ugyanazon alapszóból jobbra van *-an, -en* képzős mozzanatos ige, gyakran meg *-dul, -dül* (és *-dít*) képzős kezdő ige (különösen *r, z, j* hangukból), néha pedig mind a három képzés megvan egyazon alapszóból. Példák (több példa fent az *-an, -en* képzőnél):

<i>csattog</i>	<i>csattan</i>	—
<i>kopog</i>	<i>koppán</i>	—
<i>zizeg</i>	<i>zizzen</i>	—
<i>forog</i>	—	<i>fordul</i>
<i>pereg</i>	—	<i>perdül</i>
<i>morog</i>	—	<i>mordul</i>
<i>zajog</i>	—	<i>zajdul</i>
<i>buzog</i>	—	<i>buzdul</i>
<i>rezeg</i>	<i>rezzen</i>	<i>rezdül</i>
<i>mozog</i>	<i>mozzan</i>	<i>mozdul</i>
<i>zörög</i>	<i>zörren</i>	<i>zördül.</i>

Más kéttagú példák (rendszerint mozgást vagy hangot jelentők):

a) élő alapszókból nem sok van, s a mi van, sem igen használatos az irodalomban:

riog (Somogyban: *ne riog-gy!* *riogás* Ar: BH. VIII. é. „a szárnyas közönség felriad s *riogva* menekül“ Bársony István; „*felriog* az ijedő szajkó“ u. a.), *nyivog*; — *düllög* Nyr. VI:134. *döllög* Kriza; „*süllög*: süledez, sü hangot ad fővéskor az üst“ MNyszet. VI:348. 376. (de v. ö. „*szürlögni* v. *zürögni*: buzogni“ u. o. 351); *hullog* „egyenként, széteszolva jár“ Bíró: Angy. Szöv. 137. SI. *hajlag* NySz. *nyillog* MNy. VI:343. — *vonyogó* Tsz. *vanyogó* Nyr. VI:323. *huzog*: huzogat, Ugoicsa Nyr. VIII:426. — *lükög* Tsz. *tátog* Nyr. III:53. *szopog* a gyerekek, Szabolcs m. *lábbog* „fluitat“ (*lább* id.) NySz.

b) magukban nem élő alapszókból:

korog, *sereg* (*sergő* Nyr. IV:560), *zörög*, *csörög*; *zuhog*, *suhog*, *dohog*, *rohog*, *röhög*, *köhög*, *nyihog*, *ihog-vihog*, *piheg*, *líheg*, *leheg* Gvad. RP. 108. — *sajog*, *nyávog*, *rimog*: rimázkodólag sír, Háromszék MNy. VI:345. — *recseg*, *fecseg*, *csacsog*, *locsog*; *poszog*, *szuszog*, *sziszeg*, *nyüszög* (a kutya Nógrád); *koczog*, *biczeg*, *meg-peczeg*-tet „megpeczkel“ Jók: Fekete Vér II:1. fej. — *zokog*, *zökög*, *nyikog*; — *potyog*, *motyog*, *rotyog*, *kotyog*, *lotyog*, *löttyög*, *fityeg*; *kótog* Nyr. VII:476. *botog* „dologtalan jár“ Kriza (v. ö. *botlik*); — *ropog*, *zupog*, *szepeg*; — *lebeg*, *leveg* NySz. *libeg*, *robog*, *csobog*, *zobog* Nyr. III:375. *zubog*, *zöbög* IV:522. *hibog* (*hibban*, *hibbad*) Tsz.

csillog, *villog*, *pillog* MA. Kaz. *kullog*, *cselleg*; *virrog*, (*virran*) SI. MNyszet. VI:355. *durrog*; — *leffeg* Tsz. — *kettyeg*; — *pattog*, *vattog* Nyr. III:177. — *heppog* Kriza (*heppen*); *libbeg* (*libben*) Tsz. — *bezzeg* e h. *berzeg* Nyr. IV:555.

harsog; *permeg* (*permedez*, *permetez*) MNyszet. VI:345. *hortyog*, *kortyog*; — *vesztegni* „hallgatni, vesztegelni“ NySz. a *veszt* igéből? (Nógrádban ma is mondják *szavát veszti* = hallgat).

Hangutánzókból: *dünyög*; „*ünnnyögni* v. *ümmögni*“ MNyszet. VI:342. *kurrog* a pulyka, Balaton vid.; *gágog* v. *gegeg*; *krákok*; *behegő* nyáj, Kazinczy; — *jajog*.

A *-y* előtt frequentatív *d* képző van (mint fent a *kaj-d-ászfélékben*) a következőkben: *jödög* „itat, ventat“ MA. *bujdog* NySz.

(Nógrádban is *buddog* a hold, az ember is, ha hajléktalan); *haldog* és *haldogol* Nyr. III:523. V. ö. *haldokol*, *búdokol* és *jődög-él*.

3. A háromtaguak ismét csekély számmal vannak s csak *l* és *r* végű igékből képződnek, pl.

a) *füstölög*, *gőzölög*, *párológ*; *bűzölög* NySz. — *szédülög* Tin. 315. *szédülög*, *szédélég*; *búsolog* Pesti G., Fal. 300. *ámolog*, *ámolyog* (*ámul*); — *csótolog*, *zsémbeleg*; — irodalmi szók: *tiszteleg* (= *tisztelkedik* Ar: HátrPr. 196).* *tüzeleg* Bajza;

l-végű névszókából: *közeleg*, *oldalóg*; *kancsalóg*, *bandsalóg*, *sandulóg*; *nyavalyóg*; *homályóg* NySz. (*távolyóg*, *éjjeleg* Kaz., *estveleg*, *hajnalóg* Bajza; *sohajgás* Kölcsey „Remete“, *morajgó szél*, Sárosy; v. ö. *zajgás*, *zajgó*, *zajog*).

b) Az *r* végűekből képzetteket a *-g* nem csak gyakorítókká teszi, hanem egyszersmind transitív igékből intransitívumokká: így *csavar*: *csavarog*, *facsar*: *facsarog* Nyr. II.118. *kavar*: *kavarog*, *kever*: *kevereg*, *teker*: *tekerog* (*tekergőzik*), *csikar* v. *csikor*: *csikorog*. (Alkalmassint a reflexív *csavarodik*, *keveredik*-félékből keletkeztek a *pityeredik*-*pityereg*-féle igepárok hasonlóságára. Így támadt az *Antal*-ból származó denominális *antalodik*, *andalodik* mellett az újabb *andalog*.)

Ezek közt is akad egy pár denominális képzés: *kesereg*, *fanya-rog*? *agyarog* (a nép is használja, legalább Nógrádban), *göndörög*.

-log, -lyog végűek.

A *gőzölög* (*füstölög*, *párológ*) hatása folytán keletkezett a háromszéki nyelvjárás *huzolog* igéje, melyet épen a *gőz* húzódására alkalmaznak (l. MNyszet. VI.331). Így keletkezettek analogia útján más efféle igék is, úgy hogy lassanként egész csomó ilyen *-(o)log*, *-(o)lyog* végű ige képződött:

feszteleg, *szepeleg* Tsz. e h. *szepég*, *ümmölyög* NyK. III:14. e h. *ümmög*; — *tévelyeg*, v. ö. *téved* (és *tébolyog*); *támolog*, *támolyog*, v. ö. *tántorog*; *lebeleg* v. *nebeleg*, v. ö. *lebzsel?* *kótolog*, v. ö. *csótolog*.

Kétes alapszókból: *enyeleg*, *ögyeleg*; *sompolyog*, *bitolyog* Nyr. XIX:366.

Névszókból: *lassalog* Nyr. — *kéjeleg*, *édeleg*, *dözsölg*(*ö* Kaz.)

* Így keletkezett *hizelkedik* mellett *hizeleg*, *incselkedik* h. *incseleg* Nyr. IX.424. *társalkodik* h. *társalog*, *hivalkodik* h. *hivalog*, *söt vetelkedik* és *álalkodik* h. *vetélg*(*ö*) Ar. és *ólalg* Szász K.

-ng.

Néha minden jelentésbeli különbség nélkül váltakozik az egyszerű *g*-vel, pl. *bolyong*, *bolyog*; *dőlöng*, *döllög*; *tátong*, *tátog*; *ríjong*, *riog*; *zsibong*, *zsibog*; *virrong*, *virrog*; *zajong*, *zajog*; *hajlong*, *hajlog*; *cselleng*, *cselleg* stb. De ez még nem bizonyítja, hogy e két képző eredetileg azonos, mert az ilyen váltakozás utólag is kifejlődhetik (v. ö. *mozorog* és *mozog*, *toporog* és *topog* stb. vagy pl. a finn *-inen*, *-ise* melléknévképzőket, melyek közül amaz csak a nominativusban, emez csak a ragos alakokban divik).

Valószínű, hogy az *-ng* olyan képzőbokor, mint pl. az *-rg* vagy *-lg* (*dübörg-*, *feszélg-*); első eleme a momentán *-n* lehet, mint a hogy pl. *-kod* és *-kál* szintén momentán és frequentatív képzők egyesüléséből támadtak. Egyes esetekben az *-ng* egy-egy megvolt *n*-es és *g*-s képzésnek egymásrahatásából vagy összezavarásából állhatott elő, pl. *lappang* = *lappan* + *lappag*, *pillang* SI. (v. ö. *pillangó*) = *pillan* + *pillag*. *Csappang* és *csapong* a *csappan* és *csaponik* igékből képződött, talán a *lappan* és *lappang* analogiájára. (V. ö. *félreccsappan* és *félreccsappang* azonegy jelentéssel NySz. és *csappongás* u. o.)*

Az *-ng* aztán, minthogy a *g*-nek egyértékese s vele változó képző lett, néha ennek helyét az olyan képzőbokokban is elfoglalja, minők pl. *-gál* és *-gat*, úgy hogy *-ngál* és *-ngat* lesz belőlök, pl. *szalangál* e h. *szaladgál* (talán valami *irongál*-féle synonymum mintájára); *meringél*, *meringet* e h. *merítget* Gvad.; *feszenget* e h. *feszéget*; *teregget* h. *terengeti* karját vki elejbe, Nógrád); *terjenget*, *merenget* Bajza; *hasongat*, I. Kassai: Szókönyv; *ürönget* e h. **üröget*, *ürítget*, Beregszászi; *szépenget* e h. *szépeget* Mih: ÖrökÉ. 84. *hullongat* Jók: Fehér Rózsa 110. *illenget* e h. *illeget*, I. MNyszet. VI.342. (Talán így támadt a *csügg* ige *csüng* alakja, de lehet, hogy a *leng* behatása alatt.) De az is lehet, hogy a *meringet*, *hasongat*-félék a *kacsingat*, *orrongat*-félék analogiájára keletkeztek, I. ezeket alább a *-gat*, *-get* képzőnél.

Az *-ng* képzőnek kötőhangzója *o*, *ö*, *ő*, de néha itt is nyiltabb hanggal találkozunk: *lappang*; *pillang* SI., *villang*, *szállong* mellett

* *Hullong* és *hullog* XVIII. száz., de a *hullan* igét csak Jókából mutathattam ki. V. ö. még *eseng* és *esennen*, *esenedik*, továbbá *verseng* és *vörsönyög* Nyr. IV:123.

szállang NySz, *ajang* (v. ö. *ájong* NySz.) s az újabb irodalomban: *töpreng*, *ömleng* (*gyülenez* Arany).

1. Élő alapszókából valók a következők:

szállong és *tolong* XVI. száz. *csapong* és *hajlong* XVII. *hullong* és *tiprong* XVIII.; *állong*, *forrong* és *tátong* a NySz.-ban nem fordulnak elő, de ma közkeletűek; (Kazinczynál-sok más is van: *folyong*, *nyilong*, *gyulong*, *gyülöng*).

2. Nem élő alapszókából:

szorong, *pirong*, *kereng*, *borong*; *fetreng* (*ferteng*, *verteng*); *virrong* (NépkGy. III:381) = *villong*, *cselleng*; *bolyong*; *lézeng*; *visong* Nyr. II:475. *zsibong*; *lipong* ,libeg, leng' Tsz. (v. ö. *lippen*); *terjeng* Nyr. IV:227. *örjög* (a népnyelvben is, Nógrád), *örög* KisfS: Gyula Szer. 8:20 — *marczong* NySz. *ácsong*, *ácsorog'* Nyr. (*csillong* Kaz. *sajong* Tompa.)

Névszókából: *búsong*; *szájong* (Kazinczynál is), *zajong*; *dühöng* (talán az *örjög* kedvéért), *rajong* (Szemere szava?); — *verseng*, v. ö. *verset futni*, továbbá *verseny*, *versenyos* NySz. és *versönyög* Nyr. IV: 123. — *vérengzik*, *vérenglő* l. Zolnai: Nyelveml. 132.

Frequentativ *-l*-lel továbbképzettek:

szállangol NySz. *barangol* (v. ö. *barangni* Sárosy: Tromb. 45. és *csatangol*), *méréngel* NySz. *kérengel* Tsz. (l. Úntat); *pacsangol* Tsz. — s a kapniki nyelvjárásban: *tojongol*, e h. *tolongol*, *lézengel*, *botrángol*, *mulángol* Nyr. II:277. 278.

Néhány igébe az *-eng* szóvég helyébe újabban *-ing* került: *kering*, *siring* ,forog, örvényzik' (*siringel*, *siringezik*, *siringőzik*, *siringő*) MNyszet. VI:348. *féringezik* ,tolakodik helyért' Kriza; — *-ong* helyett is: *szállingózik* Tsz.

-gat, -get.

Ez a legközönségesebb, a tipikus gyakorító képző, melyet legtöbb cselekvő igénk felvehet, de többnyire transitív igékhez járul.* Első fele nyilván a frequentativ *-g*-vel azonos. A végét ezelőtt a mozzanatos *t*-vel magyaráztuk, de legújabbán SZILASI M. igen érdekesen fejtegette, hogy ez az egész képzésmód a *mozog*, *csattog*-féle gyakorítóknak *mozgat*, *csattogat*-féle műveltető alakjaiból keletkezhetett. Ezekben némileg elhomályosult a műveltető képzőnek külön értéke, a *-gat*, *-get* egybeforrt s mint egységes gyakorító-műveltető, illetőleg gyakorító-tárgyas képző szerepelt az

* V. ö. tárgyatlan igéből (*hal*:) *halogat* XVII. száz. NySz., továbbá *járogat*, *jöröget*, *möögget*, *lőéget* stb., példáink közt.

olyan újabb képzésekben, minő *hull-gat*, *hivo-gat* stb. (L. SZILASI: Kombinált műveltető és mozzanatos igeképzők. NyK. XXIV.)

A *-gat* képzős frequentativumok rendszerint háromtaguak; a két- és négytaguak sokkal ritkábbak.

1. Kéttaguak (mellőzve a *mozgat*, *zörget*, *ingat*, *renget*-féle műveltetőket): *hullgat*; — *duggat* (és *dugogat*), *lüget* e h. **lückget*, **lökget* Tsz. *rakgat* Bajza II:162. — Főnevekből: *lyuggat* v. *liggat*, *csókgat*, l. Nyr. VI:193.

Legtöbb kéttagú származik egytagú indulatszóból és hangutánzó szócskákból:*

jajgat, *jujgat*, *nógat*, *hógat*, *höget*, *téget*, *tegez* Tsz., székely, Békés m. stb. *csáogat* Nyr. III:472. *ümget* (*hm-get*, *hem-get*, *ünget* stb., de *ümmöget* is); *tyühget* 'szörnyülködik' Kemenesalján; *üget* ? — *ugat*, *búgat*, *béget* (v. ö. *büg*, *bég*), *krúgat* Tompa I:299. — (Hasonló szerkezetű, de három- s négytagú példák: *óbéogat*, *tüllü-get* Nyr. II:563. *allá-gat* a török, Orczy: Nimf. C5b. — *áááogat* NySz. V. ö. még az alább felsorolt *hösséget*-féléket.)

2. A háromtaguak (ha mellőzzük a *pattogat*, *szorongat*-féle műveltetőket) kétféleképen keletkeznek: részint egytagú alapszókból kötőhangzóval, részint pedig kéttaguakból kötőhangzó nélkül, pl. *ráz*: *ráz-o-gat*, de *példáz*: *példáz-gat*.

a) Egytagú alapszókból kötőhangzóval:

hivogat; *rovogat*, *szövöget*, *jövöget* BpSzemle VI:147. — *teveget*, *eveget*, *ivogat* KisfS. (Órségben: *ijogat*, *teeget*, *leeget*, *veeget*, sőt *mööget*, 'mendegél' Nyr. VII:469. Göcsejben: *lööget*, *vööget*, *mööget* III:179. 180. II:44.) — ma már többnyire *eszeget*, *teszeget*, *iszogat*, v. ö. Lehr.: Toldi 380. (székely nyelvjárásokban *elleget*, *illogat*, *telletget*, *velletget*, *villetget*, l. Nyr. XXI:331. v. ö. mom. *illint*; máshol *éddéget*, *iddogat*, Gvadányinál *idogat* RP. 170. — ezekben a *-gat* képzőt a fr. *-l* és *-d* előzi meg, s az utolsók alkalmasint az *éddégél*, *iddogál* átalakítása).

kéreget, *vereget*, *járogat* Nyr. III:375. Bacányi, Budenz-Album 174. *varrogat*; — *csalogat*, *nyalogat*, *tologat*, *ölöget* NépkGy. I:229. *lölöget(i)* a hideg, Göcsej), *éleget* Nyr. I:376. *halogat*-nak és temetnek NySzi XVII. század, *hallogat*, többször hall' (v. ö. *hallgat*); *állogat* Kaz: Levelei I:130; — *keneget*, *vonogat*; *meneket* NySz. szemére *hányogat* Fal. 126. *nyomogat*;

huzogat; *hozogat* NySz. *rázogat* Fal. 133. *nézeget*; — *mosogat*, *nyeseket*, *esseget* vagyis *eseget* az eső (csángó, Simonyi: Tanulm. 90);

* Kérdés, vajjon egészen véletlen-e, hogy a szlovén nyelvben hasonló hangutánzó igék vannak: *javkati* jajgatni (*mukati* bögni, *mijavkati*, *mavkati* nyávogni), *tikati* tégetni, *tegezni*, *jakovati* igenelni, bizonygatni.

szopogat, lopogat, lépeget, tépeget, csipeget; — kötöget, ütöget, látogat, fátogat; — adogat, tudogat (csángó); feddeget Fal. 640. — hagyogat; — rakogat; — ráfogat Szeged Népe II:93. Jókai: Szeretve mind a vérp. III:87. (rendesen rágcsúl); vágogat TudGyűjt. 1839, XII:37.

öntöget, döntöget, bontogat, hinteget; — hajtogat, fojtogat, gyujtogat, rejteget, fejteget; — oltogat, kelteget, töltöget, öltöget; — mártogat, tartogat, sérteget, érteget (csángó); — osztogat, veszteget; festeget; — mondogat.

Névszóból: *csöcsöget lactat, Káldy. — Indulatszóból: hesseget, pisszeget; „most alkalmasint ümmöget és ejh-jeget rám“ Tompa, Figyelő XI:145. noszogat, hujszogat Helt: Mes. 293. — Érdekesek egymás mellett pisszeg és pisszeget, ümmög és ümmöget, huhog és huhogat NySz. károg és károgot Czuczor I:82. (jajog és jujgat; bég és béget — s ép így harsog és harsogat Fal. 754. marczyog és marczyogat Fal: BE. zúy, és zúgat stb.)*

b) Kéttagú alapszóból kötőhangzó nélkül:

takargat, kapargat, csavargat, sodorgat, igérgat; — felelget, ápolgat, találgat, vizsgálgat; — (denom. igékből:) kapálgat, dalolgat, csókolgat, szagolgat, körmölget, gombolgat; — utazgat, pipázgat, példázgat; — hulászgat, vadászgat; — izenget, köszönget; — olvasgat, keresget Dug: Példab. II:173. Jókai: Szeretve mind a vérp. II:17. (rendesen keresgél), rebesget (az alapszó nem járatos); — siratgat, mutatgat, áztatgat; — tanítgat, fordítgat, aprítgat; — rikan-ul, -ül végűekből: tanulgat, törülget, borulgat Kaz. vissza-fordulगतott Vitk: Munk. II:19 (szokottabban vissza-visszafordult), kivált denominalis igékből: készülget; nehezülget Gyulai: A gonosz mostoha.

Néha frequentatív igékhez járul még a frequentatív *-gat, -get* is:

*nézelget Nyr. III:35. — tördelget NépkGy. I:164. lépdelget Kaz: Reg. 58. szökdelget 142. — lakálgat Nyr. IV:239. — járkalgat Merényi: Dun. Népm. I:55. uszkálgat Kónyi: Az első hajós 31. irkálgatás Nyr. III:356. szurkálgatás u. o. 359. — rakosgat; — sőt *-gat* képzősekhez is újra: szagyatgat NépkGy. II:297. ugatgat Vitk: Munk. I:149.*

Ha az *-nt* s *-szt* végű igékhez járul a *-gat, -get*, akkor az *ntg, szty* mássalhangzócsoportokból a *t* ki szokott esni:

*tekinget, kacsingat (és tekintget, kacsintgat), kacsongat (a régi kacsont alakból), toszongat Ugoesa m. (*toszonlga, v. ö. toszint, tuszint, mint kacsongat: kacsint), orront: orrongat MNyszet. VI:343. kurjant: kurjongat (*kurjantgat helyett a többinek analogiájára); ujjant (Nyr. VIII:431): ujjongat; hujongat KisfK. rikkant: rikongat(ás Jókai: Tengersz. Hölgy I:115); sikkant: sikkongat, sikkangat Ar: Toldi: gyökkent: gyökkenget CzF.*

hulaszgat; ébrezget Biró: Angy. Szöv. 19., 24. éleszget Kárm: Fanni (és hulasztgat, ébreztget Biró: id. h. 25. élesztget Jókai, marasztgat Kaz.); terjeszget Kónyi.

De még további rövidítés is történik, úgy hogy a megmaradt *ng* és *szg*-ből csak a *g* marad meg, s ilyenkor a meg-

előző magánhangzó, ha nyiltabb is, a többség analógiáját követve *o*, *ē*, *ö* alakban állapotodott meg (v. *ö*. még *a*-val: *reiatgat* DöbrC. 186. e h. *riasztgat*, *riogat*):

kurjant:*kurjogat*, *pillant*:*pillogat* Arany (ámbar ez lehetne a *pillog* mellékalakja is, mint *huhog*:*huhogat* stb.),* *bólon*t, *bólin*t:*bólogat* (de v. *ö*. itt is: *bólog* CzF.); *rezzent*:*rezzeget*, *hörpent*:*hörpöget* Fal: NU.

halaszt:*halogat*, *választ*:*válogat*, *támaszt*:*támogat*, *tapaszt*:*tapogat*, *borzaszt*:*borzogat*, *virraszt*:*virrogat* Berzs. és Kaz. Lev. 126. Vör: Tündérv. 172. vsz. *riaszt*:*riogat* és *rivogat*; — *ereszt*:*eröget*; *illeszt*:*illüget*, — *ébreszt*:*ébröget* Telegdy, *terjeszt*:*terjéget* Csok. *éleszt* és *gerjeszt*: „reménségeket *élegetné*, *gerjegetné*“ GKat: Válts. II:1121.

Valószínű, hogy az *uggat*, *szuggat*, *fuggat*, *rögget* (NySz Beregszászi, Zeitschr. für Ung. IV:88.), *raggat* igék is így fejlődtek **akogat*, **szakogat*, **fakogat*, **ragogat* alakokon át az **akasztgat*, **szakasztgat*, **fakasztgat*, **ragasztgat*, **rökesztget* képzésekből. V. *ö*. alább *haso(jt)gat* helyett *hasgat*. Nógrádban még hallani is néha: *akogasd* fel a köcsögöket. — (Talán **vigasztgat* volt eredetileg a következő ige is: „*viggatni*: kedvre élesztteni fel, pl. játéokra *viggatni* valakit“ Háromsz. MNyszet VI:354.)

Az *-ít* képzős igék gyakoritójának sokszor *-ityat* helyett *-ogat* van a végén, pl.

borít:*borogat*, *tisztít*:*tisztogat*, *simít*:*simogat*, *hasít*:*hasogat* (söt *hasgat*), *szárit*:*szárogat*, *hurít*:*hurogat*; — *említ*:*emleget*, *fenyít*:*fenyegget*, *feszít*:*feszeget*, *terít*:*tereket*; — *öblít*:*öblöget* (az eddigiék általánosan járatosak); — *állít*:*állogat* MNyszet. VI:326. Nyr. XIX:556. *áprít*:*aprogat*; *puhít*:*puhogat* NySz. Balaton vid.; *uszít*:*uszogat* Nógrád, Jókai; *tuntt*:*tunogat* Vör: Lear; *újít*, *újogat* ÉrdyC. 497. — *szépit*:*szépeget*.

Tudnivaló, hogy ez a rövidítés az *-ít* képzőnek már régi *-ojt*, *-ējt*, *-öjt* alakjából indult ki, tehát pl. **tanojtgat* és **tisztöjtgat* rövidült ezzé: *tanogat*, *tisztogat*. Mind ezek a rövidítések már igen régiiek; ezt bizonyítja az a körülmény, hogy az **eresztget*-ből való *ereget* igére már árpádkori adatunk van 1256-ból, I. NySz.

Az *-ít* végű alapszók analógiájára újabban a *hasogat*-félék is felvették az *i* hangot, s keletkeztek a népnyelvben ilyen igék:

hasigat és *tisztigat* Hont megyében közkeletűek Nyr. XVIII:517. (az előbbi az Alföldön is: Kálmány: Szeged N. II:93. NépkGy. II:275., az utóbbi Veszprémben is); *teriget*, *palócz*, Ethnogr. II:220. *teriget*

* Szintűgy van *pattog*:*pattogat*, de ezt jelentésénél fogva a *pattant* igével is össze lehetett kapcsolni, s aztán a *pattant*:*pattogat*, *pillant*:*pillogat* példájára is keletkezettek *rezzent*:*rezzeget* stb.

Nyr. V:89, *hurigat*, Nógrád; *hárigató* Mátyusf. XIX:556. — V. ö. még *taszigat* Fal. 301. s ma is pl. Miskolcson (*taszintgat* is u. o.), rendesen *taszigál*; v. ö. még *hajigál* és *hajgál* — e h. **taszítgál*, **hajítgál*.

Végül még az *-at*, *-et* végűek gyakorítója is néha *-atgat*, *-etget* helyett *-ogat*, *-öget* végződésű; így:

mutat: *mutogat*; *hitet*: *hiteget*: — *biztat*: *biztogat* (-ja Kemény, Dug: Gyöngy. KJ. első könyv második rész végén; az 1748-ki kiad. „biztatja a Kemény“), *fitat*: *fitogat*; *hullat*: *hullogat* Erd: Népd. I:6. Gyermekját. 56. *áztat*: *áztoogat* Kreszn. *sirat*: *sirogat* Nyr. II:421. (így Miskolcson); *ültet*: *ütöget* Somogy.

Ezt a változást is nyilván a számos *csalogat*-féle ige analógiája okozta, melynek hatását már fentebb láttuk a *válogat*, *kurjogat*-féle csoportokban, s melyet még egyéb esetekben is tapasztalunk, pl. *tárogat(ó)* e h. **tárú gat(ó)* — a trombitahang utánzása.

Az *iguzgat*, *édesget*-féle denominális képzésekről l. Nyr. VI:193.

3. A négytaguak aránylag ritkák:

parancsolgat, *igazítgat*, *takarítgat*, *tudakozgat* KovácsP: FarsKal. 73. *habeálgat* KisfK: VigBesz. 82. *szelidülget* Medgy: 6Jaj. II:44.

-r.

Több ugor nyelvben előfordul gyakorító értékkel (l. SIMONYI: Gyak. és mozz. képzők; BUDENZ a nem világos értékű ige-képzések közt tárgyalja) s nézetünk szerint már az ugor alapnyelvnek tulajdonítható csak oly joggal, mint a többi gyakorító képző.*

Némely *r*-végű igénkben kétségtelen képző az *-r*; pl. *gyömör*, v. ö. *gyömöszöl*; *tipor* (*toporog*, *toporzékol*), v. ö. *tipeg*, *tipod*, *tapod*, *tapos*; *teper* (?), *töpörödik*, *tepertő*, v. ö. *tüpink*, *tüpped*.

* A BUDENZ idézte példákat a rokon nyelvekből még sok mással lehetne szaporítani, pl. a mordvinból *kaldérdan*, *kenerdán*, *kevärdan*, *kikárdan*, *kukerdan*, *kuckerdan*, *cebárdan*, *čivárdan*, *tēbėrdan*, *pājėrdan*, *pipėrdan*, *puperdan*, *labėrdan*; a cseremiszből *öcert-*, *övert-* stb. (ezek mind az ész. finn stb. *-rda-*, *-rta-*féle képzőkkel egyeznek); az osztjából *navir-*, *sevir-* stb. Ezek is nagyrészt hangutánzók, mint a 'magyar *dübörög*, *nyikorog*, *nyöszörög* stb.

Némelyekre nézve a rokon nyelvek bizonyítják ugyanazt, pl. *facsar*, v. ö. vog. *pāžār-*, *pāžārt-*, finn *puserta-* stb. és oszt. *pus-*, lapp *počče-*; vagy *kapar-*, v. ö. finn *kaiverta-* és *kaiva-* stb.
L. BUDENZ: Alaktan 169.

Némely más igékre nézve már a magyar adatok bizonyítják az *r*-nek képző voltát, de ez még egyéb képzőkkel van megoldva, pl. *húny*: *hunyorít*, *hunyorog*, *hunyorogtat*, *hunyori*; — *zúz*: *zuzorgat* Nyr. III:177. — *foszt*: *fosztorgat* Tsz. — ? nyom: *nyomorít*, *nyomorult*, *nyomorog*, *nyomorgat* (az utóbbit Nógrádban egyenesen olyan értelemben is használják, mint a *nyomogat* igét).

Sokszor más frequentatív képzőkkel szövetkezik az *-r*. Így pl. az *-ár*, *-ér* képzőbokornak első eleme az ugor *j* lehet, mint az *-ál*, *-él*; *-ász*, *-ész* képzőkben; pl. *szív*: *szívárvány*, *szívárogy*, *szívárkodik*, *szívárkozik*; *szip*: *szipárogy* az eső Vitk: Munk. II:65. *susíról* a. m. *susog* NySz., v. ö. *sugarló* ApMélt. 26. a. m. *sugalló*.

Többször fordul elő *-ároz*, *-érez* frequentatív igék végén:

futároz Kár., MA. *lógároz* „tétova járkál” MNy. VI:339. *bukároz* Tsz. (*bukdároz* Komárom m.) — *kullároz*: *kullog* Nyr. II:120. *fincároz*: *finezál*, *ficzánkol*; *hanczároz*: *hanczúroz*, *Somogy*; *nyihároz* Nyr. IV:559. *kopároz*: *koplal*, *Tompa*; *pocsároz* Tsz. I. *pacsangol*; *billingérez*: *böngész*; — *szundároz*: *szundikál*, *Szatmár* Nyr. XIX:383. — *kencsére*(ző *pixis*: *kendőző*, *PhilKözl.* 1890. 778. *csipellérez* CzF.; — *futkároz*; *nevetkérez* Nyr. IV:521. *sütkérez* Tsz.; a *palóc*zok így mondják: *nevetkérezik*, *sütkérezik*, *temetkéreznek*.

Szintén többszörösen előkerülnek az *-(o)rál* és *-(o)rász* képzők példái:

csatorál Nyr. II:43. v. ö. *csaturáz*, *csattog*; *henyerél* MNyszet. IV:331. 357. *kunyorál*? — *főzörél* Nyr. II:325. *mezcgerél* „böngész” Tsz. — *csuszkorál*, *uszkorál*, *mászkorál*, mind a három Csallóközből Nyr. I:378 (az első kettő a NySz.-ban is Comen. és Csúzi; v. ö. *máskírál* Nyr. II:468); *iszkurál* „iszogat” Tsz. *sütkörél* MNyszet. VI:348.

csiperész; — *csöpörész*: *csepereg*, *Veszprém*; *fütyörész*: *fütyülget*; *dudorász*: *dúdolgat*, *Tompa*; *Postadal*; *gajdurász*: *gajdol* Nyr. VI:424. *csaturász*, *csaturáz*, *csatiráz* Tsz. *kaczarász*: *kaczag*, *kaczaráz* Nyr. III:523. *nyiharász*: *nyihog* IV:521. *henyerész* (v. ö. *fent henyerél*) Háromszék MNyszet. VI:357. stb. — (v. ö. még *kaparász*, *kotorász*, *matarász*, *bakarász* stb. *fent az -ász*, *-ész* képző alatt); *sütkörész* Tsz. „Laczi konyhája: vásári *sütkörészök*” Kreszn. (v. ö. *fent sütkörél*); *futkorász*, *Brassai*; *hajkurász* „hajszol” Nyr. II:369. *fütykörész*: *fütyörész* SzD.

De legtöbbször használjuk ezen *r*-es képzőbokok közül az *-(o)roy*, *-(é)rég*, *-(ó)rög* frequentatív képzőt, azért ezt külön cím alatt tárgyaljuk.

-orog, -örög, -örög.

Mai nyelvünkben az ilyen végű ige rendszerint rövidebb *-(o)g*-képzőssel áll szemben s emehhez képest a cselekvésnek elaprózását fejezi ki; pl.

biczeg, biczereg; bizseg, bizsereg; csepeg, csepereg; lézeg, lézereg MNyszet. VI:338. *zizeg, zizereg* Jókai; *döcözg, döcözörög; dübög, dübörög; dünnög, dünnörög* („dünnörgő dúdolás“ Vitk: Munk. II:117.); *nyöszög, nyöszörög; bugyog, bugyorog* SzD. Tsz. *czinczog, czinczorog; kuncsog, kuncsorog; mozog, mozorog; nyiszog, nyiszorog; nyikog, nyikorog; potyog, potyorog* Lehr: Toldi 4. *topog, toporog; vihog, vihorog; zubog, zaborog; zsi bog, zsi borog, zsi bbadoz'* Nyr. X:570.

Sokkal kevesebb van *-(o)g* végű párja nélkül; pl.

csikorog (v. ö. *csikar, csikor*); *háborog* (v. ö. *háború*); *nyomorog* (v. ö. *nyomorú* stb.); *kóborog, kótorog; tántorog; támorog*: *támolyog*, Zala m. *Tapoleza*; *vánszorog; ácsorog; vigyorog* (v. ö. agg *vigyor*: *vén vigyor* Heltai); *bódorog* (v. ö. *bódul*), *kódorog* (v. ö. *kódul*?) — *hentereg, keczmereg; szendereg*; — *könyörög* (v. ö. *könyörül*); *tündörög* MNyszet. VI:353. (v. ö. *tündököl, tündér*); *bődörög* (v. ö. *bődül*); *hőbörög*, *bolondoskodik'* Nógrád m. — *szemereg, gyöngyözik'* a borviz MNyszet. VI:350.

A NySz.-ban megvannak: *csikorog, nyikorog, vigyorog, kuczorog, dudorog, dedereg* (= *didereg*) stb. — egy részük már a codexekben (*csikorog, vigyorog, dedereg*).

Valamint az *-(o)g* képzős gyakoritók alapszava, úgy ezeké sem szokott magában előkerülni, de mégis van egy pár, melynek él az alapszava is; pl. *hunyorog, hunyorgat; nyomorog* (alkalmasint a *nyom* ige származéka); *csuszorog* (a kerék Gvad: RP. 33. bizonyára a *csikorog* ige szolgált neki mintául).

D) A kezdő igék képzése.

Ezek, mint a latin inchoativumok, a cselekvésnek megkezdését, beállítását, vmihez hozzáfogást fejeznek ki. Pl. *mosolyodik, mosolyogni kezd', futamodik, futni kezd', mozdul, mozogni kezd'*.

Az ilyen kezdő igéknek nyelvünkben rendes képzői *-od-ik* (*-am-od-ik*) és *-dul, -dül*. De azonkívül egyes frequentatív képzők is szolgálnak a kezdő mozzanat jelölésére, pl. *szólal* a. m. *szólni kezd', éled, élni kezd', haldokol, halni kezd'*. Az utóbbit Dunán túl reflexiv képzővel mondják: *halódik* (s ép így *döglődik*: *döglő félben van*, Tata vid. Nyr. V:239). Az ugor alapnyelvben alig volt külön kezdő képző s a rokon nyelvekben e jelentéssel szintén frequentatív és reflexiv képzők szoktak szerepelni (l. BUDENZ: Ugor Alaktan 12. 91).

-od-ik, (-am-od-ik).

Csavar, kerer mellett *csavarodik, keveredik* stb. nyilván reflexiv képzések (sich drehen' stb.) és *csavaródik, keverődik*-félékből rövidültek. De ezek mintájára keletkezhetett a *heveredik* ige, mely már nem reflexivum, hanem a *hever* inchoativuma. Ennek analógiájára keletkezhetek aztán a *hentéreg, hempéreg, hömpölyög* frequentativ igék mellett ezek a kezdő igék: *hentéredik, hempéredik, hömpölyödik*, s effélék meglehetősen számmal vannak *g*-képzős gyakorítóink mellett. Példák:

szendereg, szenderedik; hunyorog, hunyorodik 'szenderedik' NyK. II:376. *pityereg, pityeredik; vigyorog, vigyorodik; kuczorog, kuczorodik* Mikes; *kuporog, kuporodik* ACsere; *kukorog, kukorodik* (ezzel magyarázza SzD. a *kuczorodik* igét); *gugyorog, gugyorodik* (u. o., v. ö. *kutyorodik* Zvonarics); *keczmereg, keczmeredik* Nyr. I:279. *háborog, háborodik; dudorog, dudorodik* NySz.

szédeleg, szédeledik; Gyöngy: MV. III:318. fonyalog, fonyalodik; tévelyeg, tévelyedik; tébolyog, tébolyodik; sompolyog, sompolyodik; émeljeg, émeljedik; mosolyog, mosolyodik.

Néha az eddigiek analógiájára olyan igék is felveszik e képzőt, melyek nem szorulnak rá, mert már a nélkül is körülbelül ugyanolyan jelentésök van. Például:

ágazik, ágazodik SzD: MVir. 15. *elenyészik, elenyészedik* u. o. 24. *tenyészik, tenyészedik* SzD. *elbámul, elbámolyodik* Háromsz. MNyszet. VI:323.

Igy bővültek különösen a régi *-am-ik, -ap-ik* végű igék:

futam-ik: futamod-ik; íramik: íramodik; folyam-ik: folyamod-ik; élem-ik: élemed-ik; csuszam-ik: csuszamod-ik; íszamik: íszamodik; ficzamik: ficzamodik; loham-ik Nyr. II:328: *lohamodik* MNyszet. *nyílamik* (ebben; *nyílamat* Kríza): *nyílamodik*; — hasonlók még: *vetemedik, sikamodik* (*sikamodás* Brassai, Szépir. Figyelő I:289), *jutamodik* (sajtóhiba e h. *futamodik*?) 1780-ból idézve Nyr. IX:325. *hülemedik* NySz. *hullamodik* Simai K. *füremedik* Kríza 364. Nyr. II:345. *megszólamodik* Nyr. VIII:520. *pillamodik* 'pitymallik' MNy. VI:345. (v. ö. *pillámlik* 'gyengén villámlik' u. o.)

állap-ik: állapodik; — hasonlók: *ülepedik, hülepedik* Erdélyben, — *csillapodik, telepedik* (v. ö. *televény*), *terepedik* SzD. *gyarapodik*.

-dül, -dül.

A gyakorító *-d* s a reflexiv *-ül, -ül*-ből van összeszerkesztve. Érdekes a *fáj-d-ül* és *fáj-ül* ige (fájni kezd'), mely *d*-vel is, *d* nélkül is járatos.*

* De a NySz.-ban se *fájul*, se *fájdul* nincs, hanem csak *fájdal, fájlat* *fájlatkodik, fájlatódik*) és *fájtat*.

A *-dül*, *-dül* képzős kezdő igék rendszerint kéttagúak s majdnem kivétel nélkül *-g* képzős gyakoritók párjai, még pedig olyanoké, melyeknek alaprésze magánhangzón vagy *n*, *r*, *z*, *zs*, *j* mássalhangzón végződik:

ló-g: *ló-dül*; *bő-g*: *bődül*; *zú-g*: *zúdül*;
zeng: *zendül*, *cseng*: *csendül*, *peng*: *pendül*, *reng*: *rendül*, *leng*: *lendül*; **zseng* (v. ö. *zsenge*): *zsendül*; *kong*: *kondül*; *ing*: *indül*;
forog: *fordül*, *morog*: *mordül*; *pereg*: *perdül*, *zörög*: *zördül*, *csörög*: *csördül*; **gurrog* (v. ö. *gurgó*, *gurgudoz*, *gurgat*, sőt *gurgul*, *gurgút* Tsz.²): *elgurdül* Kovács: Közm. 146.
mozog: *mozdül*, *buzog*: *buzdül*, *rezeg*: *rezdül*; — *pezseg*: *pezsdül*;
zajog: *zajdül*, *jajog*: *jajdül*.

A háromtagúak ritkák:

csikorog: *csikordül* („a szélkakas csikordul“ DélibH. 37). *nyikorog*: *nyikordül* („lépés ha dobbant, ajtó ha nyikordult“ PHirlap. 1891. III:31. 4b.); *pityereg*: *pityerdül* („Margit elpityerdült szépen“ Kis József: Varrógép VII.).

Kevés olyan példa van, mely mellett nem találunk *g*-végű frequentativumot, s ezek közül talán csak az egy *fíjdül* közkeletű; *fel-gerdül* (,fözlúdül; felherren‘ a disznó, MNyszet. VI:326) e h. *fel-gerjed*?

E) A műveltető igék képzése.

A műveltető képző azt fejezi ki, hogy a mondat alánya nem maga hajt végre valamely cselekvényt, hanem mással végez-teti, mással téteti. Ilyen igét mind az intransitív, mind a transzitiv igékből képezhetünk; pl. *fiam iskolába jár*: *fiamat iskolába járatom*; iskola után a cseléd *várja* s haza *kíséri*: iskola után a cseléddel *váratom* s haza *kísértetem*.

Az ugor alapnyelvben *-t* volt a causativ igék képzője, mint a jelenleg élő ugor nyelvek egyetértőleg bizonyítják. Pl. a magyar *-kel* ige műveltetője *kel-t* ,felkelésre indít‘, s e két ige néhány rokon nyelvben így hangzik: vogul *kual-*; *kual-t-*; osztják *kil-*; *kil-t-*; finn *käy-*: *käy-ttä-*. Más példák: mordvin *pi-*, ,fő‘: *pidc-*, ,főtet‘ azaz főz; zürjén *vos-* vész, *vos-t-* veszt (votják *is-*: *ist-*); lapp *čierro*: *sir*; *čiero-te*: ,sirat‘ azaz rikat stb.

A magyar nyelvben is a legtöbb causativ igében megvan a jellemző *t* hang, s ebben némelyek a *tesz* ige alaprészét ismer-ték fel, a miben nincs lehetetlenség; hiszen a *te-sz* ige ugarság

szerte megvan (finn *teko-*, mordvin *teje-* stb. = magy. *tév-*) és a műveltetésnek a 'tesz' igével való jelölése más nyelvekben is közönséges, pl. lat. *facio aliquem flere*, fr. *faire pleurer*, német. *weinen machen*. Úgy látszik, BUDENZ is erre a magyarázatra gondolt, midőn azt írta: „Maga a cselekvés mintegy tárgya, objectuma a causativ képzőben rejlő 'facere' igefogalomnak“ (Ugor Alaktan 79.).

A *-t* azonban ritkán jellemzi egymaga a magyar causativ igét. Rendesen legalább is állandó nyílt *a*, *e* előhang csatlakozik hozzája, úgy hogy *-at*, *-et* lesz belőle, vagy valami más bővülését tapasztaljuk: *-tat*, *-tet*, *-ajt*, *-ejt*, *-ít*, *-aszt*, *-eszt*. Sőt néha, bár aránylag ritkán, *t* nélkül s egész más képző elemmel van alkotva a causativum: *asz-ik*, *aszal*; *fagy*, *fagyfal*; *lóg*, *lógáz*; *fő*, *föz*.

Néha egyazon alapszóból is vannak ilyen különféle causativ képzéseink, melyek vagy minden jelentésbeli különbség nélkül váltakoznak, vagy pedig meg vannak különböztetve a használatban. Például:

veszt, *veszet*, *veszejt*, *veszít*, *veszeszt*; — *szukujt*, *szukít*, *szakaszt*; — *forraszt*, *forral* (*forráz*); — *térít*, *terel*; — *kelt* és *költ*, *követ* ? *keleszt*; — *olt* és *alt*, *altat*, *áltt*; — *járat*, *jártat*; *folyat*, *folytat*; — *nyomorgat*, *nyomorogtat*; *rezget*, *rezgetet*; *állat*, *álltat*, *állt* stb.

-t.

Ez ma már nem élő képzésmód, mert pusztá *t*-vel ma már nem igen képezünk causativ igét. Csak megállapodott, régi-keltű példákban fordul elő, melyeket biztosan elemezhetünk ugyan műveltető igékül, de nagyobb részökben már elgyengült, elmosódott a műveltető jelentés, pl. *kelt*, *veszt* (a hogy pl. a *születik* igét nem érezzük többé világosan passivumnak vagy a *kérdez* igét frequentativumnak).

Egyszerű *t*-vel képzett műveltetők a következők:

kél, *kel*: *kelt* és *költ*; — *vész*, *vesz*: *veszt*; * — *vál-ik*: *vált*; *tel-ik*: *tölt*; — *áz-ik*: *ázt* ebben: *áztó*, *kender-áztó* NySz. I. Nyr. XVII:134. (ma *áztat*, *áztató*); — *gyón-ik*: *gyónt* ebben *gyóntó* NySz. (ma *gyóntat*, *gyóntató*); — *bán*: *bánt*; — *men-ik*, *menekül*: *ment*; — *márt*: v. ö. vogL.

* Az alvó *felkel*, mikor *felkeltik*; a tyúk *kikölti* csirkéit, mert ezek mintegy *kikelnek* a tojásból; a pénz *elkel*, mikor *elköltik* (*költség*). A kít vízbe *vesztenek*, a víz által *vész* el; *összevész*; «*összevesztve* a férjet nejével» Jókai: Erd. Aranyk. II:196.

mür- submergi stb. BUDENZ (v. ö. még osztB. *mertlem*, *maremalem* stb. ,tauchen, untertauchen'); — *ár-ik* Tsz.²: *árt*.

Tisztán elemződő kéttagú példák:

terem:teremt (*futam-ik:futam-t?* Fal. 395. e h. *futamtat*); — *háramlik* és *háranlik* NySz.: *hárant* NySz.

pattan:pattant; *csattan:csattant*; *durrán:durrant*; *buggyan:buggyant*; *pottyán:pottyant*; *lobban:lobbant*; *roppan:roppant*; *czuppan:czuppant*; *csubban:csubbant* MNyszet. VI:320. *roggyan:roggyant* Vitk: Munk. II:116. *zuhán:zuhant* („egy lezuhantott gerenda“ Ar: Próz. 158); **csiklan:csiklant* KisfK: VigBesz. 86. Erd. Közm. 3719. sz.

lebben:lebent; *rezzen:rezent*; *csökken:csökkent*; *böffen:böffent*; *heppen:heppent* Kriza (NB. ezeket nem szabad összetéveszteniünk a *horkant*, *köhent*-féle momentán igékkel, melyekben a *-t* nem causativ, hanem momentán képző, illetőleg az *-ant*, *-ent* egységes mozzanatos képző);

enyész:enyészt; *tenyész:tenyészt*; (ezeknek analógiájára: „elnyomja, elcsenevészti a nemesebb indulatokat“ PHirl. 1883. 84. sz. 13. l.);

nyugosz-ik:nyugoszt; *vigasz-ik:vigaszt*, l. NySz.

Vannak olyan igepárok, melyeket nemcsak a *-t* képző különböztet meg egymástól, mert a műveltető alak egyszerűbb tőből van képezve, mint a milyent a nem-műveltetőben látunk. Ezek két osztályra válnak: az egyikben a nem-műveltető alak *l* képzővel van bővülve, a másikban *sz* képzővel (a praesensben), pl. *haj-l-ik*, *haj-t*, *al-sz-ik*, *ol-t*.

a) Az *-l* képzővel bővültek a következők:

haj-l-ik:haj-t; *rej-l-ik:rej-t*; *foj-l-ik* (*főjlik*, *fojladoz*, *fujlaszt* Tsz.²) v. *fú-l* („elfojult könnyek“ Sárosy Gyula) — *fojt*, *fujt*;

osz-l-ik:osz-t; *fosz-l-ik:foszt*;

bom-l-ik:bon-t; *romlik:ront*; *omlik:ont*; *számlik:szánt*; *himlik* (*himlő*):*hint*; az utóbbiak codexeink korában még így hangzottak: *bomt*, *romt*, *himt*, de utóbb az *m* a *t*-hez hasonult foghangú *n*-né; *dül:düt* (v. *döl:döt*); *fül:füt*; (*hül:hüt*); ** — *sül:süt*; *nyil-ik:nyit*.

Az utóbbiak mellett találunk *dűjt*-féle alakokat, s a *dül* és *dűjt* (*döl* és *dajt*) viszonyában állnak egymással a következő párok is: *gyül, gyűjt*; *gyúl, gyujt*; *nyül(-ik), nyujt*; *fül, fujt* (v. ö. fent *fojl-ik*, *fojt*).

* *Fojlik* nincs a NySz.-ban, *fojtódik* is csak a XVII. sz. óta; ezek tehát alkalmasint csak analógiás képzések a *fojt*, *fujt* ige mellett.

** Eredetileg *hivöl* és *hivajt*, azaz ,hüv(ös)ül' és ,hüv(ös)ít'; v. ö. *hyuel*, *hüvül*, *hüvöl* és *hivejt*, *hivajt*, *hüvit* stb. NySz.

Az ilyen *düjt*-félék helyett hébc-hóba *l*-es alakokat is találunk. pl. *feldöltötte* Báróczi: Munk. VIIIb. 31. *döltetni* ma is dívik Esztergom megyében; *külfültő* kemencze Gér: KárCs. IV.446. (borhültő u. o. 444. *hültés*: refrigeratio MAI.) Meglehet, hogy a *düjt* alak a *dült* alakból keletkezett, még pedig (mint-hogy különben *lt*-ből nem lesz *jt*) az alább tárgyalandó *szakajt* és *tanojt*-féle causativumok hatása alatt. Ugyanazért lett pl. az *olt* igéből sok nyelvjárásban *ojt*.*

Az *es-ik* és *fes-l-ik* igék műveltetője *ejt*, *fejt*, de kétes, vajjon az utóbbi alakokat is a *szakajt*-félék analógiájából magyarázhatjuk-e (e h. **est*, **fest*), vagy azt tartjuk-e, hogy az *es-ik* és *fes-l-ik* *s* hangja már képző **ej-s-ik*, **fej-s-*). A mai *fejlik* ige még a XVIII. században sem igen kerül elő, tehát alig lehet kétségünk, hogy csak analógiás képzés a *fejt* igéből a *rejt*—*rejlik*-féle párok mintájára. Hasonlókép keletkezett Somogyban az *ojt* (*olt*) igéből *ojlik* („*elajlik*: a gyertya“) s az Alföldön az *ót* (*olt*) alak mellett *ólik* a *fütt*-*füllik*-féle párok hasonlóságára. Az is kétes, vajjon az *ömlik* ige nem keletkezett-e *önt*-ből az *omlik*-félék analógiájára, mert *ömlik* nem kerül elő csak a XVIII. sz. második felében. Viszont a *dönt* ige sem igen fordul elő a régi nyelvben, s talán az *önt* analógiájára vált a *döt*, *dütt* igéből (v. ö. a vizes poharat *eldönteni* és *előnteni*).

b) Az *al-sz-ik* igéből maiglan megmaradt egyszerű *t*-vel az *ol-t* causativum (a gyertya *elalszik*, ha *eloltják*). De régente más *sz-es* igéknek is pusztá *t*-vel képezték a műveltetőjét:

ē-sz-ik: *ét* különösen „megmérgez“ értelmében NySz. („méröggel megétés“ Guary C. 44. *étó*: *étető* SI. ma is él még Csík megyében: *étek*, *étsz*, *ét*: *megmérgez*, *étet* MNyszet. VI:371. *megéti* magát v. más Nyr. VIII:380.

i-sz-ik: *ít*, *Ökör-ító* helynevekben, I. Nyr. XI:47. és XX. = *ökor-ítató*; Kővágóórs közelében van egy *Kácsaitó* = *kácsa-ítató*;
sérsz-ik: *sért*.

* A *gyüjt*-féle alakokat már régen a **gyült*-félékből magyarázták nyelvészeink. Földi J. pl. írni is így akarta: *gyülyt*, *gyulyt*, I. Orpheus II:396. Kaz: Levelez. II:29. V. ö. még Hunfalvy MNyszet. IV:411. és Budenz u. o. VI:131. j. — A *hült* alak mindenesetre csak analógiás ejtés; I. az előbbi jegyzetet.

Mint hogy az *alszik* igének eredetibb, teljesebb alakja *alu-sz-ik*, *alo-sz-ik*, a műveltetője is előkerül nyelvemlékeinkben *u*, *o* magánhangzóval: *alu-t*, *alo-t*, (*alutni*, *alotni*). Háromszékben fenn is maradt: tejet *aluttani* v. *oltani*, MNyszet. VI.316. (*aluttani*, mert eredetileg **alutani*). Hasonlók voltak a következők:

fekü-sz-ik, *fekő-sz-ik*, *feké-sz-ik*: *fekü-t-ni*, *fekő-t-ni*, *feké-t-ni* 'fektetni';

nyugo-sz-ik: *nyugo-t-ni*;

alku-sz-ik, *alko-sz-ik*: *alku-t*, *alko-t* (az utóbbi maiglan él);

eskü-sz-ik, *eskő-sz-ik*, *eské-sz-ik*: *eskü-t-ni*, *eskő-t-ni*, *eskétni* (az utóbbi forma most is divik Hunyad megyében, Nyr. XX:288);

gyalu-sz-ik: *gyalu-t* Nyr. VII:84.

**tilu-sz-ik*: *tilu-t* HB., ma *tilt*;

haragu-sz-ik, *harago-sz-ik*: *haragu-tt(-ani)*, *harago-tt(-ani)*, pl. yzdraelnek zenteeth meg haragwttaak: sanctum Izrael exacerbaverunt KulesC. 192. meg haragottak Istent: exacerbaverunt deum u. o. 194); *szerkészik* NySz.: *szerkét* MünchC.

-at, -et.

Ma a magánhangzót állandó nyíltságánál fogva a képzőhöz tartozónak érezzük. Eredetileg azonban kötőhangzó volt, illetőleg az alapszónak véghangja. Mikor e magánhangzót két mássalhangzó előzte meg, olyankor a kiejtés kénytelen volt megtartani; pl. *esket*, *alkot* (holott **olot* helyett *olt*), *mond-at*, *öntet*, *hordat*, *forgat*, *dönget*, *ihlet*, *döglet* stb. De megmaradt e magánhangzó sok más esetben is, melyben az összevonás nehézkes lett volna, jelesen a *b*, *d*, *gy*, *g*, *p*, *k*, *ll* után, pl. *dobat*, *adat*, *fogyat*, *éget*, *kapat*, *rakat*, *állat*, *hullat* stb. A mely esetekben elmaradt, azokat az előbbi czikkben láttuk. (Nem tartjuk tehát szükségesnek, hogy BUDENZ-czel kétféle eredetű műveltető *-at*, *-et* képzőt különböztessünk meg, l. Alaktan 86.)

Hogy miért állapotott meg épen nyílt alakban, azt bajos megmondani. de ugyanezt a jelenséget látjuk pl. a középfok *-abb*, *-ebb* képzőjénél, a módhatározó *-an*, *-en* ragnál s a többes tárgy esetben (*házakat*, *öket*). A HB. korában még zárt *o*, *é*, *ö* volt a causativ igék kötőhangzója, ezt bizonyítja a *iorgot* és *iochtot* ige. — A *nyugotni*, *eskétni*-féle igék, melyeket eredetöknél fogva még zártabb magánhangzó illetett, lassanként szintén követték a többi példát, úgyhogy a köznyelv ma nyílt *e*-vel mondja az *esket* igét, a háromszéki dialektus pedig nyílt *a*-val a *nyugatni*

igét, MNyszet. VI.343. (*Alkot* még tartja magát *o*-val, de v. ö. „Ő mindenekről eszményképet *alkat*, s elinduláskor vig kedvvel dalolgat“ DélibH. 76.)

Az *-at*, *-et* képzőt ma rendszerint egytagú alapszók után használjuk, kivéve a *tesz*-féle igéket (*te-tet*, *i-tat*, *al-tat* stb.) s a *t*-n végződőket, ha e *t*-t magánhangzó előzi meg (*vet-tet*, *fut-tat*, *fűt-tet*). Mindennapi példák:

járat, *veret*, *töret*, *varrat*; — *nyelet*, *ölet*, *hullat*, *hallat*; — *kelleti magát*; — *folyat*; — *vonat*, *kenet*; — *nyomat*, *tömet*; — *fejet*; — *hivat*, *szivat* (*rivat* helyett *rikat* mom. *k*-val; *rikkat* MNyszet. VI:340), *lövet*; — *hozat*, *nézet*, *füzet*; — *mosat*, *ásat*, *vésat*; — *fogat*, *éget*; — *rakat*, *löket*; — *adat*, *tudat*; — *hagyat*; — *dobat*; — *lopát*.

Ritkább példák a következők:

halat („*kihalatni* az egész fajt“: *das volk vertilgen* Kaz: Pyr. 24. *meghalat* Kaz: Munk. I:146. *hogy ne hóhérmunkával halassák meg a gonosztevőt* BpHirl. 1889. VII:19. 5); — *élet* (Isten éleskedet LevT. II:107); — *ület* (az asztalfőre Neoptolemet ülettük *Dug*: Szerecs. I:242; — *divat* (meglehet, Erdővidéken *divatják* [használják e szókat] MNyszet. VI:241); *jövet* (*lejövetni* v. *lefogni*, *kivonni* összegből u. o. 338).

Az *-at*, *-et* előtt két mássalhangzó van a következőkben:

ugrat; — *fürdet*, *fördet* (*füröszt* helyett sok vidéken), *hordat*; *mondát*; — *szántat*, *bontat*, *öntet*, *hintet*; — *fojtat*, *oltat*, *váltat*, *tartat*; — *csenget*, *ingat*; *kongat*;

csiklat: *csiklandoz*, *Miskolez* (v. ö. *csikol* Debreczen); *döglet*, *emlet*, *kémlet* NySz. (v. ö. még *fagylat* és *késlet*, *fagylat* és *késlet* mellett, továbbá *kaplat* és *szoplat*, *koptat* és *szoptat* mellett, l. NyK. XXIV:419.)

A kéttagúak közül is így képezik a causativumot azok a *t*-végűek, melyekben a *t* előtt mássalhangzó van:

választ-at, *szakaszt-at*, *emészt-et*, *illeszt-et*; — *felejt-et*, *szakajt-at*, *óhajt-at* („óhajt-atja magát azzal, a ki egyszer megfürdött benne“, *Jók*: A magyar föld 80).

Azelőtt a többtagú *g*-képzős gyakoritók is *-at*, *-et* alakjában vették fel a műveltető képzőt és sok ilyen műveltető ige fenmaradt maiglan. Példák:

forog: *forogat*, *zörget*, *pörget*, *csurgat*, *mozgat*, *bolygat*; — *patog*: *patogat*, *csattogat*, *billeget*; — *nyomorog*: *nyomorgat*, *sanyargat*, *csikorogat*, *hömpölyget*; — *szorongat*, *lappangat* NySz. — („Hálakönyüt *ragyogat* szemében“ *Vör*: V. Ferdinándhoz.)

De néha már újabb módon *-tat*, *-tet*-tel képezzük az ilyeneket: *patogtat*, *csurogat*, *billegtet*, *lappangtat* (ez már a NySz.-ban is) stb. — Másokat meg már csakis emigy képezzük: *csillog-*

tat, villogtat, ragyogtat, suhogtat, porczogtat, kopogtat, ropogtat stb. (*andalogtat* KisfK.)* — Sőt néha olyanokba is befurakodott az újabb *-tat, -tet*, melyekben az egész *-gat, -get* volt a gyakorító képző, melyek tehát nem is voltak azelőtt egyszerűen műveltetők. Így mondjuk a régi *fitogat* (**fitojt-gat*) és *kecseget* helyett *fitogtat, kecsegetet* (*fitogat* is járatos még Somogyban).

-tat, -tet.

Bizonyos, hogy ez a *-tat, -tet* az előbbi két képzőalaknak egyesüléséből keletkezett: *-t-at, -t-et*. Hiszen egyes igékről tudjuk, hogy a régiebb *-t* vagy *-at, -et* helyébe vették fel újabban a bővített *-tat, -tet* képzőt. Így a régi *gyónt, ázt, ét, it* igékből *gyóntat, áztat, étet* v. *étet, itat* lett (l. fent a *-t*-ről szóló cikket), a régi *suhogat, lappangat, kecseget* formák foglalták el (l. az *-at, -et*-ről szóló cikket).

A *gyónt* és *ét*-féle igék bizonyára azért vették fel még az *-at, -et-et* is, mert ez volt a közönségesebb képzőalak s mert a legtöbb műveltető ige legalább kétagú volt. Ugyanilyen okból bővültek pl. az *őt* és *aszt* tárgyesetek ilyenekké: *ötet, aztat*, s a *jobb, szebb, több* középfokok a nyugati nyelvjárásterületen ilyenekké: *jobbabb, szebbebb, többebb* (v. ö. még *tés* [= *te-is*] helyett *tés-is* alföldi nyelvjárásokban, továbbá *fiaim-ak* stb. az Őrségben).**

Mikor aztán megvoltak a *gyóntat, áztat, étet, itat, vétet, tétet, hitet* stb. igék (l. még alább *fútat* stb.):*** akkor megvolt egyszersmind az új *-tat, -tet* képzőalak, s ezt ezen igen gyakran használt igék analógiájára vehették fel utóbb más-más igék. Elterjedését előmozdították talán az olyan causativ igék is, melyekben csak véletlenül keletkezett ilyen *-tat, -tet* szöveg: *bontat, szántat, felejtet* (*bont-at* stb.).

* A *pattogat* és *pattogtat*-féle alakok történeti viszonyáról l SZILASI NyK. XXIII:6. §.

** BUDENZ a *-tat*-nak második elemét (az *-at*-ot) nyomatékositó momentán, intensív képzőnek tartja (Alaktan 86, 87), de ez a codexek korában alig lehetett eleven képzésmód. L. most SZILASI fejtegetéseit NyK. XXIII. 4. §.

*** Csak azok nem vették föl az *-at, -et-et*, a melyekben már többé-kevésbé elhomályosult a műv. jelentés, tehát *veszt, kelt, bánt* (*bántat* is az EhrC.-ben); *ejt, fejt, gyűjt* stb., *oszt, bont, ront, szánt* stb., *teremt, lobbant, csökkent* stb.

Az *ét, it* igék korában úgy látszik ezek is divatoztak: **fút, *bút, *löt, *nöt* (a *fuvat, buvat, lövet, *növet* összevont alakjai), mert ezekből magyarázódnak e régi formák: *fűtat, bútat, rótat, szötet, lötet, nötet, szítat, vitat* (melyek néhol még újabban is előkerülnek, pl. *fűtat* Kriza 405., *lötet* u. o. 408., *nötet* Dug:Példab. II:111, Ányos, Abafi kiad. 17. s még a XIX. századnak harminczas éveiben is „szokott és érthető“ mint Lovász mondja Nyelvuj. 32).

Ma rendszerint kéttagú s többtagú alapszókhöz járul a *-tat, -tet* képző (kivéve *felejt-et, nyomorg-at* stb. l. az előbbi cikkekben); pl.

kerestet, ruháztat, dolgoztat, éreztet, halásztat, ígértet, vezettet, kapáltat, beszéltet (sokat b. magáról) stb. *vetköztet, tartóztat, változtat*; — *örültet* Tel: Evang. 74. *el-oszoltat* Pázm: Préd. 176. *viszkettet* Fal. 301. *eskettet* (hogyan prókátorra eskettessem fel magamat, Kaz: Pály. Eml. 261), *esküdtet* (megesküdtetött a napra, Dug: Szerecs. 312); *tataroztat, daraboltat, igazíttat* stb. — *ölelgettet* (magát megölelgettetni: *accipere complexum* PPBl.); *foglalkoztat, imádkoztat*(-ja a gyermeket, Vértesi), *verekedett* („rögtön meg akartuk őket verekedtetni az állomásfőnök pisztolyaival“ Herczegh F.).

Az egytagúak közül csak a következőket használjuk *-tat, -tet* képzővel:

a) a *t*-végűek közül azokat, melyekben magánhangzó előzi meg a *t*-t, pl. *vettet, üttet, süttet, juttat, futtat, nyíttat, fűttet*;

b) a melyek a praesensben *sz-szel* bővülnek, mint *te-sz: te-tet, tétet; vetet, letet* („csak a lehetetlent lehetne letetni“ Ar. v. ö. finn *oletta-*), *etet; vitet, hitet, itat*; — *altat, fektet, nyugtat*.

c) *buj-tat, fujtat*; — *jártat, értet* (vmit vmihez); — *ültet*; — *gyóntat, vontat, tüntet, szüntet*; — *csusztat, usztat*; — *áztat, biztat*; — *fostat* Kriza 446. — *szoptat, koptat, léptet*; — *buktat*;

áll-tat (Dunán túl), *szóltat* LevT. I:32), *hültet* (a muzsika felgyúlaszt, lehültet Fal. 164); — *méntet* (elmentet: *transire facio, migrare facio* BécsiC.); — *hoztat* RMK. — *nyektet, azaz nyögtet* Nyr. III:318.

Némely egytagú igéből van valamely megállapodott (részben átvitt) jelentéssel hagyományos *-tat, -tet*-képzős műveltetőnk, de ugyanazon alapszóból elevenebb, világosabb causativ jelentéssel újonnan képezünk a mai szabály szerint *-at, -et*-képzős alakot. Például:

foly-tat continuo — *foly-at* fluere sino (de emilyen jelentésben is *foly-tat* van Dugonicsnál Példab. II:83); *jártat* lovat — *járat* gyereket iskolába (de ilyen értelemben is *jártat* Nyr. V:519), *járat* lapokat; *untat* langweilen — *unat* langweilig machen („a bölcs éles nem unatja örömid“ KisfS: BoldSzer. I. ének); *szöktet* verführen —

szöket zum durchgehn zwingen, zur flucht zwingen („meglátja, magát még megszőketem ebből a városból“ mondta vkinek egy dunántúli polgármester); *lüktet*—*löket* stb. V. ö. Nyr. XXI:323.

-ajt, -ejt és -ít.*

Az *-ajt, -ejt* képzővel mindössze egynéhány műveltető igénk van: *hullajt, veszejt, fúzajt* (*megfúzajtani* Gömör m., Jászság); — *szalajt, szakajt, fakajt* Gömör m. Nyr. XXI:336. *hárajt, fárajt, izzajt, feszejt* stb. Palóczság u. o. 419. *szárajt* OrvK. 4., 23. 37. 43. (v. ö. még *bocsájt?* és *borájték*: Nyr. V:478. e h. *boríték?*).

Mint hogy e képzőalak ilyen ritka, bajos megítélnünk. vajjon valami régi képzésmód maradványa-e vagy pedig csak idővel támadt-e más képzéseknek kölcsönhatásából. Azt lehetne pl. hinni, hogy *szakajt, szalajt, szárajt* a *szakaszt, szalaszt, száraszt* igék régi elváltozásai, még pedig a régi *-ajt*-végű műveltetők analógiájára. De ez ellen az szól, hogy a codexek kora még nem ismeri a *szakajt*-féle alakokat; a NySz. nem idéz a XVII. sz.-nál régiebb adatokat. **

Az *-ajt, -ejt, -ajt* szöveg azonban a műveltető igékben még codexeink korában nagyon divott. Így végződtek valaha mind azok az igék, melyeknek ma *-ít* a képzőjük. Tehát *tanajt, fordoajt, merajt* stb. *megnyugajt* ÉrsC. *menajtés*: *cautio* DöbrC. 362. (v. ö. *men-tés*). — E régi *-ajt, -ejt* szöveg magánhangzóját őrizték meg maiglan az ilyen alakok: *boro-gat, tiszto-gat, tere-gat* e h. **boroajt-gat, *tisztoajt-gat, *terajt-gat*.

Az említett szövegnek — alkalmasint a megfelelő *-ül, -ül* hatása folytán — keletkezett régente *-ajt, -ajt* mellékalakja is: *zabadajt, indajt* LevT. 1:23. *yndwyth* ÉrsC. (v. ö. *szabadül, indül*) stb. Ebből összevonással *-üt, -üt* is lett, pl. *yndwthatnak* ÉrdyC. 427b. *indutto*: *indító* KazC. 201. *tanította* 111. azt *alutt'a*: *alítja*, véli DebrC. 423. *épütene* Göres: MKir. 51. *épüthetene* Helt: Krón. 2. 14. s ma is Szlavoniában: *épütött, terütött* Nyr. V:63.

* Az *-ít*-ről tüzetesen értekezik most SZILASI NyK. XXIV: 416.

** *Szalajt, veszejt* pl. csak Faludiból, *szakajt* csak Kónyiból van idézve, *szárajt* is csak két forrásból; de *szakit* és *szárit* sem fordulnak elő a régibb nyelvben, hanem *szakaszt* és *száraszt* a rendes formák. SZILASI NyK. XXIV. 416—7. *fogyajt* alakot idéz az ÉrdyC.-ből, de ott *fogyajtaak* bizonyára tolt-hiba e h. *fogyalták*, l. *fogyal* NySz.

Az *-ajt* alakból sok nyelvemlékben *-ajt* lett, úgy hogy egyenlővé lett a magashangnakéval: *indeit, fordeyt* stb. Így ma is némely tájszólásban, pl. Losonczon *tanéjt, fordéjt*. — Végteरे az *ej* diphthongusból egyszerű *é* és *í* lett: *tanét, fordét* — *tanít, fordít*.

Az *-ít* végű műveltetők rendszerint *-ül, -ül*-végű nem műveltetőkkel állnak szemben. Ezek közt találjuk a *-dül, -dül* képzős kezdő igéket s a valamilyenné válást jelentő denominalis igéket; amazokból *-dít*-végű kezdő-műveltetők, emezekből pedig valamilyenné tevést jelentő igék származnak. Példák:

a) *tanúl: tanít, borúl: borít, kerül: kerít, hárúl: hárt, szédül: szédít, ámül: ámt, bámül: bánít* KisFS: Gyula 5:22.

b) *perdül: perdt, fordül: fordít, indül: indít, rándül: rándít, mozdül: mozdít, pezsdül: pezsdít*;

c) *szépül: szépt, csunyül: csunyít, vénül: vénít, készül: készít* stb.

Ritkábban vált fel más képzőt, pl.

-od(-ik), -éd(-ik), -öd(-ik) képző helyébe lép a) denom. igékben: *pirosodik: pirosít, szegényedik: szegényít, savanyodik: savanyít, feketedik: feketít*; — b) deverb. igékben: *futamodik: futamít, iramodik: iramít, csuszamodik: csuszamít* CzF. *füremedik: füremít* Kriza 364. *félemedik: félemít, vetemedik: vetemít* (itt a régi *futamik*-féle igéhez is járulhatott az *-ít*); *állapodik: állapít* NySz. (szintén a régi *állapik* igéből magyarázható), *telepedik: telepít, gyarapodik: gyarapít, menekedik v. menekszik: menekít* (Tsz. Jók: Száz leány egy rakáson; v. ö. *alszik: alít, altat* Nyr. III:36. így Rác-Almásán Fehér m.; v. ö. *alít: olt* Kassai: Szókönyv I:317).

-ad, -ed képzővel szemben műveltető *-ít: szakad: szakít, szárad: szárt* (v. ö. fent *szakajt, szárajt*, s ép így *szalad: szalajt, hasad: hasít, lázad: lázt, fárad: fárt* (Eger s Szolnok körül, Pápay: MLit. 79. Eger, Szeged, stb. Tsz.²), *szunnyad: szunnyít* MA.

Szintén ritka eset aránylag, hogy képzőtlen alapszóval áll szemben az *-ít* végű műveltető ige, illetőleg, hogy magában is élő (rendszerint egytagú) igealak van megtoldva az *-ít* képzővel:

tér: térít, fáj: fájít — ezt a kettőt még a *térül, merül, fájul* igékhez is csatolhatni;

száll: szállít (rég), *áll: állít* (csak a XVIII. század óta), *vész: veszt* (v. ö. *veszejt*), *fáz-ik: fázít* MA. (v. ö. *fázajt* Gömör, Jászság), *vás-ik: vásít* („nem sokat vásítom ajtaját“ Kovács: Közm. 19);

hajlik: hajlít SI. (azelőtt csak *hajlat* és *hajt*); *rögzik: rögzít* a XIX. század irodalmában;

muszáj: muszájt („nem muszájtlak muzsikálni“ Abonyi: A mi nótáink II:43. „hát ki muszájtja?“ Nép, Esztergom); *örvend: örvendt* Zrinyiász 1:30. *háromlik: háromlít* Biró: Ünnepe VI. 1. NySz. *futamik: futamít, állapik: állapít*, I. fönt.

Minthogy az *-ít* legtöbbször *-ül*, *ül*-nek felel meg (mely utóbbi egyes nyelvelékekben s nyelvjárásokban *-ól*, *-öl*-nek hangzik): azért már többen úgy vélekedtek, hogy az *-ít*, ill. *-ójt*, *-őjt* nem egyéb, mint az *-ú*, *-ül*, ill. *-ól*, *-öl* igevégnék az egyszerű causativ *-t*-vel való megtoldása, tehát **tanól-t-ani* h. *tanojtani*, **készül-t-eni* h. *készíteni* (HUNFALVY, MNyszet. IV:411. SZILÁDY: RMK. I:320. és magam is Nyr. XIV:30.).

Ennek a magyarázatnak, mely különben nagyon tetszetős volna, útjában áll az a nehézség, hogy az *lt*-nek *jt*-re változása egyáltalán szokatlan hangváltozás nyelvünkben. A *gyűjt*, *ójt*-féle igéket is csak úgy magyarázhattuk a **gyül-t*, *olt* alakokból, hogy feltételeztük a *tanojt*-féleknék ezekre való hatását (I. fűnt.) — A **tanúltani* mellett nem elég bizonyíték a *tanujtani*-féle alak *u*-ja. mert ez lehet az *o*-nak módosulása is a párhuzamos *tanül* alak behatása miatt (v. ö. *úmejtotta* h. *ameeltotta* JordC. és *hódítának* h. *hódoltánac* stb. NySz. az *ámél*, *hódol*, ill. *áméltat*, *hódoltat* hatása alatt).

Vannak azonban olyan körülmények, melyek egészen más nyomra vezetnek. Így mindenekelőtt némely codexeknek, különösen a Ráskai Lea codexeinek (MargL. DomC. stb.) *ht*-végű alakjai: *szabadoht*, *feszeh* stb., továbbá sok codexnek *szabadoha*, *feszéhe* v. *szabadóha*, *feszéhe*-féle imperativusa, melyet a HB. *ch*-val ír: *zoboducha*. Az utóbbit *cs*-vel nem olvashatjuk, mert ezt a hangot különben nem jelöli *ch*-val a HB., hanem így kell olvasnunk: *szoboduxa* v. *szoboduxxa*, E szerint pl. a *szabadít* ige a HB. korában így hangzott: *szoboduxt*, a *tanít* ige *tonuxt* stb.

Már most vessük össze ez utóbbi alakokkal a cseremisiz *tonukt*-igét, mely szintén a. m. *tanít*, s a mordvin *tonafti*-, *tonavto*-igét, mely a. m. *tanít*, szoktat (míg *tonadi*-, *tonado*-a. m. *tanül*, megszok, l. Budenz: Alaktan 175.), s melyben az *ft*, *vt* rendes megfelelője az ugor *kt*-nek (pl. a kettes számnév is cser. *kokt*: mord. *kafta*). Ezen egyezés kétségtelenné teszi, hogy a *tanít*, *tanojt* ige megvolt már az ugor alapnyelvben s körülbelül így hangzott: **tonukt*, tehát képzője *-kt* volt. Ez különben is előfordul a cseremisizben s mordvinban, pl. cser. *mošk*-, mord. *muške*- mos: cser. *moškokt*-, mord. *muškifte*- mosat stb. Budenz: Alakban 81. De megvan ez a *-kt* még a votjákban is, pl. *bört*-, *bergal*-fordul: *börekt*-, *berekt*-fordít; *valal*-ért, *valekjašk*-megszok: *valekt*-tanít.

Eredményül tehát kimondhatjuk: a *-jt*, *-lt* képző olyan képzőbokor, mely már az ugor alapnyelvben megvolt* *-kt* alakban, s mely alkalmasint úgy keletkezett, mint később más efféle caus. képzőbokok az egyes ugor nyelvekben (pl. a magyar *-aszt*, *-eszt*, l. alább, a finn *-utta*, *-yttä*, a vogul-osztják *-pt* és *-lt*). Első elemében BUDENZ az ugor frequentativ *-g* képzőt látja.**

-aszt, -eszt.

Ez a képző legtöbbször *-ad*, *-ed* képzős tárgyatlan igékkel áll szemben; pl.

*marad: maraszt, fírad: fíraszt, olvad: olvaszt, apad: apaszt, dagad: dagaszt, szakad: szakaszt (zocoztia HB.), akad: akaszt (akazthowhegy 1291), hasad: hasaszt (KeszthC. 197. ÉrdyC. 394. stb.), lúzad: lúzaszt (Jókai), virrad: virraszt;****

ébred: ébreszt, eped: epeaszt, ered: ereszt, ijed: ijeszt, mered: mereszt, reped: releszt, reked: rekeszt, terjed: terjeszt stb.

Az *-ad*, *-ed* nélküli nem-műveltetőkkel szemben a régibb nyelvben ritkán fordul elő az *-aszt*, *-eszt* képző s csak újabban kapott nagyobb divatra. Példák:

fogy: fogyaszt Vitk: Munk. I:67. mül-ik: mulaszt; ill-ik: illeszt; — vész: veszeszt Dug: Péld. I:148. II:128. 146. Dug: Szerecs. I:154. hull: hullaszt Gvad. döng: döngeszt Kónyi J. — mindezeknek műveltetői régebben csak -at, -et képzővel jártak: fogyat, mulat (elmulasztani LevT. II:240. talán csak a kiadó változtatása), illet ,vmit vmihez illeszt' (még Vör. csal. kiad. II:404); veszet v. veszt, veszejt, veszt; hullat, dönget;

vál-ik: választ (elválik: elválaszt), függ: függeszt (ezek régiek; függet csak két codexben fordul elő), terem: termeszt (NySz. csak Baróti Szabó munkájából idézi; Dug: Péld. II:234), mén: meneszt, porlik: porlaszt, bomlik: bomlaszt, ömlik: ömleszt, fejlík: fejleszt;

* V. ö. ezzel szemben BUDENZ felfogását, ki a votják *kt*-t másképp magyarázza, mint a cseremisiz *kt*-t, Alaktan 82—3.

** SZILASI most NyK. XXIV:179 úgy véli, hogy a *tanul* és *tanít* alakok **tanov-l* és **tanov-t* alakokból lettek s az utóbbi így fejlődött: **tanovt: *tanoxt: tanojt*. De a **tanovt* alakból a rendes magyar hangfejlődés szerint inkább **tanout*, **tanót* formákat várnánk.

*** Annyit is tesz, mint felvirradásra kész vagyis felébreszt. pl. Faludinál, vagy pedig ébren tart, pl. KisfK.: VígBesz. 45—6: „Én az éjjel ébrebben valék, iunt máskor nappal. Miért van ez? nálunk is teremnek szép szüzek; de talán nincs annyi mesterségök az embert *virrasztgatni*.”

nem közkeletűek: *járaszt* („velejárasztó talizmán“ Jók. RabR. I:112); *keleszt* (tésztát CzF. „ott kelesztette ki belőlük a csirkéket“ t. i. a tojásokból, Mikszáth; váromladékok, „milyeket a tatárjárás honunkban is keleszté“ KisfS. hattyúdalában, rim: éleszté); *üleszt* CzF. (*ülepeszt*? Ballagi); *zülleszt* („a herczeg halála végképen szét fogja zülleszteni a bonapartista pártot“ PHirl. 1891. III:19. 7c); *ázaszt*: áztat Hétfalu, MNyszet. VI:316. Nyr. II:327; *jól-lakaszt* („néhány lírával jóllakasztja“ BPHirl. 1891. IX:10. 10); *oszlaszt* („a mi vmi okot adhatna gúnyoltatásunkra, már el oszlasztottuk“ Révai: A régi magyar írásmódról végén, kézirat a Nemz. Múzeumban; rendesen *oszlat*, v. ö. *oszt*); *omlaszt* („vért omlasztó had“ Kaz: Munk. VI:271. rendesen *ont*); *sinyleszt* (*lesinleszt*: lesorvasztani, Háromsz. MNyszet. VI:338).

Látjuk tehát, hogy az *-aszt*, *-eszt* mellett ma már nem kell okvetetlen *-ad*, *-ed* végű nem-műveltetőnek is használatban lenni (mint Joannovics hiszi. Adalékok a m. szóalkotás kérdéséhez 27).

Az *-aszt*, *-eszt* képzőnek ez az elszaporodása részint egyes synonym szók kölesönhatásából magyarázható, pl. *elmulat* h. *elmulaszt* az *elszalaszt* analógiájára (alkalmat *elmulaszt* — *alkalmat elszalaszt*) stb.; részint meg abból, hogy egyes *-aszt*-végűek mellett nemcsak *-ad* képzővel, hanem e nélkül is megvoltak a nem-műveltető alakok s ezekhez tartozóknak látszottak az *-aszt*-féle műveltetők, úgy hogy az *-aszt*, *-eszt* egységes képző gyanánt tűnt fel. V. ö.

<i>él</i>	<i>éled</i>	<i>éleszt</i>
<i>forr</i>	<i>forrad</i>	<i>forraszt</i>
<i>gyül</i>	<i>gyülad</i>	<i>gyülaszt</i>
<i>csügg</i>	<i>csügged</i>	<i>csüggeszt</i>
<i>nyom</i>	<i>nyomvad</i>	<i>nyommaszt</i>
<i>válik</i>	<i>válad</i>	<i>választ.</i>

Az a kérdés már most, hogy keletkezett az *-aszt* képző a régi *ereszt*, *választ*-féle igékben, holott eredetileg a pusztá *-t* volt a causativum képzője?

Abból indulhatunk ki, hogy egy pár ilyen *-aszt*-végű igének csakugyan megtaláljuk az *-aszt*-végű nem-műveltető alakját, úgy hogy a műveltő *-t* képző tisztán kiválik. Ilyen a régi *vigaszt* „gyógyít“ ige mellett *vigaszt-ik* „gyógyul“ NySz. (Gömör megyében *meg-vigad* ma is a m. meggyógyul). Ilyen a *nyugoszt-t* ige e mellett: *nyugoszt-ik*. CzF. szótára szerint *füröszt-ik* ige is van, s ez akkor megmagyarázza a *füröszt-t* causativumot. Végre *vénhész*

(Kovács: Köz. 107) a *vénhész-ik* igéből van képezve, s a *hírész-(el)* ige sem egyéb, mint a *hírhész-ik* ige műveltetője e h. **hírhész*.

Valamint tehát a *vigasz-t* ige alapszava *vigasz-ni* volt: szintűgy hihetjük, hogy a *maraszt*, *ereszt*-féle műveltetőknek is megvolt valaha **marasz-ni*, **eresz-ni* alapszavok. Hogy pedig ilyen igék csakugyan voltak valaha, arra más bizonyítékaink is vannak: a megfelelő *-asz*, *-esz*-végű főnevek, minők *válasz*, *eresz*, *rekesz*. Ezeknek igazi teljes alakja, mint a NySzótár mutatja, *választ*, *ereszt*, *rekeszt* volt, a rendes főnévképző *t*-vel; s egynek a népnyelvből még teljesebb alakját ismerjük: *ereszet* (olyan képzés, mint *nevezet*).

A *maraszt*, *választ*-féle igékben tehát eredetileg csak a *-t* volt a műveltető képző. De mikor a **marasz-ni*, **válasz-ni*-féle igék elhaltak, amazokban az *-aszt*, *-eszt* egységes képző látszatát vette föl.

Megemlítjük még az *-aszt* képzőnek egy különös változatát mely a drávavidéki nyelvjárásban használatos: *szalajaszt*, *fullajaszt* stb. Ezek nyilván a *szalaszt* és *szalajt*-féle alakok összezavarásából keletkeztek. L. Nyr. XXI:565.

Az I-es műveltető képzések.

Van egy igecsoport, melyben a műveltető jelentést részint egyszerű *-l* képző fejezi ki (megelőző zárt v. nyílt hangzóval), részint pedig a kettős *-lal*, *-lel*. Ilyenek a következők:

em-l-eni 'emtetni, szoptatni', *emlő* (v. ö. *em-ik*, *csecs-emő* és *imlet* 'szoptat' KönigsbTör.); „a mord éjszak *fagygló* lehellete“ KisfS: Megbosz. Hitsz. 23. vsz.

vásol 'vásial' Pázm. *döngöl* 'sulykol' PP. csűr-*döngölő*: toporzékoló székely táncz; *sürgöl*: sürget SzászK: Nib. 206. Jók: Szeretve mind a vérpadig III:67. *szorgol* u. o. II:81. Greguss Gy: Luz. 35. Nép, Békés m.

aszal, *nő:nevel* és *nevel*, *forral*, *tér:terel*, *himl-ik:himlel* Tsz. (*himleni* is transitív jelentéssel? Nyr. XXI:330); *termel*, *érel* (v. *érel?*) maturat SI. *dögl-ik:döglel*;

ázzal:áztat DebrC. *bízzal*:biztat NádC. *hízzal*; *fogyal* ÉrdyC. (rendesen *fogyat* s ma *fogyaszt*); *fagyal* (*fagyialt*); *fázzal* Pázm., Prágai, Arany (v. ö. *fent fázajt*, *fázít*); *fájjal* (v. ö. *fájldt*; „ezek azok a nagy semmik, melyek Biró úrnak fejét fájlalhatják“ Dug., Nyr. V:460); *készal* MA. NySz. *készlel:kész-t* (v. ö. a *kész-ni* igét NySz. és BUDENZ: MUSz.); *szoklal* Nyr. III:3. *vázzal* NySz. Nyr. II:27. 168. NépkGy I:368.

Ezeket eddigelé kétféleképp magyaráztuk.

Az egyik vélemény szerint az *-l*, *-al*, *-lal* képzők azonosak az ilyen hangzású frequentatív képzőkkel s az elsorolt igék csak esetleg vették fel a műveltető jelentést (I. A m. gyak. és mozz. igék 1. NyK. XVI. k.). E mellett fel lehetett hozni az intr. *fő* s a transitiv *fő-z* ige viszonyát,* felhozhatni továbbá az intr. *lóg* s a műv. *lógáz* (és *lógál* Tolnai L: Czifra Ferkó, v. ö. *lóbál*) s az intr. *fáj* és caus. *fájdal* igéket. Felhozhatni végül egyes olyan eseteket, melyekben el szoktuk hanyagolni a caus. jelentésnek képzővel való kifejezését, pl. házat *épttek* e h. *épttettek*.

A másik magyarázat BUDENZ-é, ki azt hiszi, hogy ezen igéknek végső *l*-je *-ll*-ből lett s ez eredetileg *-tl* volt vagyis magában foglalta a rendes caus. *-t* képzőt, csak hogy frequentatív *-l* képzővel megtoldva (Ugor Alakt. 89). Nézetünk szerint ez a magyarázat már csak azért sem állhat meg, mert *tl*: *ll* hangváltozást nem vehetünk fel nyelvünkben. Míg pl. a *kotlik*, *botlik*, *ötlik*, *csatlós*-féle szókban, tovább a *-tlan*, *-tlen* képzőben közeletű a *tl* hangcsoport: addig e csoportnak *ll*-lé való elváltozására hiába keresünk biztos adatokat. Az egyetlen példa, melyet Budenz idéz, az *ecset*-ből képezett *ecsell*, *ecsel*, már csak azért is gyanús, mert egészen magában áll (azonfelül másképp is magyarázható, I. Nyr. IV:164).

De legújabban az *l*-es műveltető igékre nézve egy jelentős körülmény jutott tudomásunkra. VASVERŐ Rajmund kimutatta (NyK. XIX:297), hogy a vogul nyelvben némely műveltető igéknek *-l* a jellemző képzőjük; pl. *pušm*- gyógyul: *pušmel* gyógyít; *šarm* teljesedik: *šarmel*- teljesít; *tu*- bemeleg: *tul*- befogad stb.

Ez a megfigyelés majdnem kétségtelenné teszi, hogy már abban a korban, mikor a magyar s a vogul még egy nyelv-egységben volt együtt, képeztek *l*-es műveltető igéket. Azt azonban bajos volna eldönteni, vajjon ez az *-l* kezdettől fogva causatív képző volt-e vagy pedig más értéke volt-e eredetileg.

Az *em-l-ő*-beli pusztá *l*-hez az *aszal* (*asszal*)-beli *-al* úgy viszonylik, mint a caus. *t*-hez az *-at* képző. A *-lal*, *-lcl* pedig

* Ennek ilyenféle képzése az ugarságban egyebütt is előkerül s ott egyszerűen frequentativum; v. ö. mordvin *pi*- fő: *pise*- egyre fő (mint uo. *nole*- nyál: *nolse*- stb.).

vagy olyan kettőztetés, minőt a *-tat*, *-tet*-ben láttunk, vagy pedig úgy keletkezett, mint az *-aszt* képző (v. ö. *himl-el*, *dögl-el*, melyekben első tekintetre szintén *-el* látszhatott műveltető képzőnek), vagy végre olyan képzőbokor, minő a *-jt*, a mennyiben első részében a frequentatív *-l* képzőt ismerhetnők fel. Ez utóbbi feltevéssel mellett szólana az, a mit BUDENZ jegyzett meg: „hogy ezen igéken egyszersmind némi frequentatív jellem érezhető, pl. *érel tkp. langsam zur reife bringen, hízal durch fortgesetztes füttern fett machen*“ (Alaktan 88—9). De ez is talán csak látszat, melyet a *hízal*-féle gyakoritók hasonló hangzása okozhatott.

F) A visszaható igék képzése.

A visszaható igék — melyeknek jellemző képzői többnyire *-ód(ik)*, *-ódz(ik)*, *-kod(ik)*, *-koz(ik)* — a cselekvésnek magára a cselekvőre való visszahatását, visszahatását fejezik ki: *lebocsátkozik* = lebocsátja magát, *leereszkedik* = leereszti magát. Sokszor, mint alább fogjuk látni, reflexiv alakja van a szenvedő igének. Gyakran csak a cselekvésnek magában a cselekvő körében maradását, tárgyra át-nem-hatását jelöli a reflexiv alak, pl. *fenyegetőzik*, *gondolkodik*, *imádkozik* (v. ö. tárgyasan: *fenyeget vkit*, *gondol vmit*, *imád vkit*; de intransitív, sőt reflexiv igékből is divatoznak ilyen képzések; l. bőven: A visszaható igének egy különös használata Nyr. VII:489). — Néha kölcsönösséget fejez ki a reflexiv képzésű ige, pl. *csókolódnak*, *ölelkeznek* = csókolják egymást, ölelik egymást (sokszor más nyelvek is reflexiv fordulattal fejezik ki, pl. a német: *sie küssen sich*, *sie umarmen sich*). Végre, mint már láttuk, inchoatív jelentést vesznek fel a reflexiv képzések, pl. *halódik*, *fájul* v. *fájdúl*.

Az ugor alapnyelvben — mint BUDENZ kimutatta — két egyszerű reflexiv képző volt: *-v* és *-sk* (ill. *-v_y*, *v_y*; *-sk_y*, *sk_y*). Az utóbbinak nyelvünkben nem maradtak biztosan felismerhető nyomai (l. Ugor Alakt. 117).

Az ugor *-v* kevés magyar igében maradt fenn változatlanul s ezek sem valóságos visszaható jelentésűek. Ilyenek:

hírhév- (*hírhévék*, l. *Hírhészik* NySz.), a denominalis *-h* igeképzővel, mintegy „hírlí magát, híressé teszi magát, sich

bekannt machen'; — *haraguv-* (-ék, -ás stb.): mintegy 'haragitja magát, sich ärgern':

aluv- v. *alv-* (*aluvék, aluvó, alvás*), *feküv-* v. *fekev-*, *alkuv-* v. *alkv-*, *sérv-(és)* stb. (l. az Igetők szakaszában a *v-tővü*eket).

A *v* mindezekben csak magánhangzó előtt maradt meg. más-salhangzók előtt — nyelvünk szokása szerint — elveszett, részint pótolva a következő mássalhangzó megkettőztetésével, pl. *alutt, fekünni* stb. (e h. **aluct, *feküvni*, v. ö. még a HB.-ben *tilut gimils*), részint a megelőző *u, ü* hang zártságában lappangva: *haragu-sz-ik, alu-sz-ik, fekü-sz-ik, tilut* HB., *alut* stb. (l. a műv. -*t* képzőt); részint végre minden nyom nélkül: *harag-sz-ik, fek-sz-ik, til-t, ol-t* stb.

Folyó cselekvésük mindezen *v*-képzős igéknek *sz-szel* van (úgy mint a *lér-, tív-féléké lesz, tész*). Ezeken kívül talán az egy *nyomvad* igében maradt meg a reflexiv *-v*, mert ez tkp. a m. *nyomul, nyomódik* (ezenkívül a *nyom* igének még ilyen reflexiv származékai vannak a NySz.-ban: *nyomakodik, nyomotik*).

Szintén fel kell tennünk, hogy megvolt valaha a reflexiv képző a *hallik* 'auditor', *török* 'frangitur' stb. igékben, s ezeket nagy valószínűséggel magyarázta BUDENZ **hall-v-ik, *tör-v-ik*-féle alakokból. Ezt bizonyítja pl. az is, hogy a *hallik* igének a vogulban *zol-* felel meg, míg a transitív *hall* = vog. *zol-*. — Ilyen ikes igék még: *szegik, zúzik, oldik, kendik* (v. ö. *kend*. l. NySz., Nyr. III:350. LEHR: Toldi 119. BUDENZ: Alaktan 106), továbbá az ilyenek: *vérz-ik, virágz-ik, „kócsollik: keményen összecsucódik"* Háromszék, MNyszet, VI:335. v. ö. trans. *vérez, virágoz, kulcsol* stb. — Az *-ik* rag egyáltalán rendes személyragjok a reflexiv és passiv igéknek.

Rendes reflexiv képzőinkben szintén elveszett a *v* hang, de — mint fogjuk látni — legalább az *-ód(ik), -óz(ik), -kóz(ik)* alakok hosszú magánhangzójában megmaradt a nyoma.

-ód(ik), -őd(ik).

Mai napság *-ódik, -ődik* a legelevenebb reflexiv képző. Minthogy *-d* reflexiv képző nem mutatható ki az ugarságban, bizvást elfogadhatjuk BUDENZ elemzését, mely szerint az *-ód, -őd* reflexiv eleme az *ó, ő*-ben rejlik, vagyis a *hányód-ik, vetőd-ik,*

ütőd-ik alakok ilyenfélékből fejlődtek: **hányo-v-d-ik*, **vetē-v-d-ik*, **ütö-v-d-ik* (v. ö. az így feltehető **nyomovdik* alakot a fent említett *nyomvad* igével). A *-d* pedig alig lehet egyéb, mint a frequentatív *-d* képző, tehát pl. *huzódik* valaha annyit jelentett, mint a mai *huzódozik*, csakhogy a gyakorító képzőnek idővel elhomályosult az értéke, mint sok más esetben.* Érdekes, hogy a megfelelő finn gyakorító *-nt* képző ép úgy szerepel a finn *-untu*, *-üntü* reflexív képzőbokorban, pl. *tekeynty-* — *tevöd-(ik)*, csakhogy a finnben ismételve van a tulajdonképi reflexív elem.

Példák az *-ód-ik*, *-őd-ik* képzővel:

a) tulajdonképi reflexivumok: *húzódik* (húzza magát), *gyötrődik*, *felfujódik*, *dörgölődik*, *mosódik* NySz. Dug: Példab. I:115. *megfésülődik* Nyr. V:221. *tolódik* Dug: Trój. 94. *kilopódik* ‚sich hinausstellen‘ KísfK: Tollagi; *forralódik*: forrong Nyr. I:278. *bakolódik*: megbakolja magát, trucezoscodik XI:407. *kulcsolódik* NySz.;

b) szenvedő jelentéssel: *eladódik* a ház, *kitudódik* a dolog, *„értődik*: értetődik“ MNy. VI:525. *békesség kötődött* Gvad: RP. 155. stb. I. Nyr. VII:482.

c) tárgyra át-nem-hatást jelölők: *rágódik*, *áskálódik*, *csúfolódik*, *vizsgálódik*, *vívódik*, *átkozódik*; — *készülődik*, *tudakozódik*;

d) kölcsönösséget jelentők: *csókolódnak* (csókolódik), *tegeződnek*, *kötődnek*, (pántolódnak), *szerződnek*.

Néha e képző egészen zárt magánhangzóval jelenik meg, pl. *„passiva derivata in üdöm: kezdődöm, büntetődöm“* Adami: Sprachkunst, 2. kiad. függ. 93. *késődik* Simai Szót. *forjudó* stb. Güesej, Nyr. XI:407. — Így vannak egymás mellett: *ocsódik* és *ocsúdik*; *vajódik*, *vajúdik* (és *vajuszik*); *sérődik*, *sérüdik* (és *sérüszik*, *sérszik*). Végre rövid *u*-val járatosak: *alkudik* (és *alkuszik*), *haragudik* (és *haraguszik*), s *hazudik* (v. ö. *hazug*). Az *alk-u-d-ik* s *alk-u-sz-ik*, *sér-ö-d-ik* és *sér-ü-sz-ik* féle párok is azt bizonyítják, hogy az *-ód*, *-őd* képzőnek *d*-je eredetileg nem tartozott a reflexív képzőhöz.

Van néhány reflexív igénk rövidhangzós *-od(ik)*, *-öd(ik)*, *-öd(ik)* képzővel, s ez alkalmasint az *-ód(ik)*, *-őd(ik)* rövidülése,

* Néha meg félig-meddig érezhető a frequentatív árnyéklat, pl. *élődik*, *tengődik*, *szokódik* NySz. — Hébe-hóba *szegődik*, *zigődik* alakokat is találunk, melyek szerint még egy frequentatív elem volna e képzőben (ill. a reflexív *-ül*, *-ül* volna itt *d*-vel bővülve), de ezek a formák a codexekben nem fordulnak elő, tehát későbbi keltűeknek látszanak (*szegődik* talán a *szegül*, *szegül* hatása alatt).

ámbár ennek oka nem világos (v. ö. alább a rövidhangú *-ozik*, *-kozik*, *-kodik* képzőket). Ilyenek:

csavarodik, *facsarodik*, *tekerődik*, *zavarodik*, *kavarodik*, *keverődik*, *vakarodik*, *takarodik*; — *szabodom* SK. *szabodik* Nyr. XIX:563. *emeledik*: emelkedik, Háromszék MNyszet. VI:219. *gyötredném?* RMK. IV:65. *ehnyedik?* ErsC. 143.

Ezek részben még elő is kerülnek hosszú *ó*, *ő*-vel (ámbár lehet, hogy az itt következők már új képzések, vagy fel vannak frissítve amazokból az *-ódik* végűek analógiájára): *tekerődik*, *facsaródik* és *keverődik* (c kettő Simai Végt. Szótárában; bajba *keverődött* Ügyv. Lapja V:6. sz. 3) *kavaródik* Szász K. Álmos 52 (tehát versben); — *szabódik*, *emelődik* stb.

Lehet, hogy **mosodik*, **kűsződik* rövidítése a *mosdik* és *kűzd(ik)* ige; a nyelvelmékekben találunk is *mosódik* és *kűsződik* alakokat.

Végre érdekes megemlíteni némely reflexiv igeinek frequentativ bővülését. Régente azt mondták *forgódik*, *zúgódik* stb., de később ugyanezen igék a reflexiv képző elé felvették a frequentativ *-l* képzőt: *forgólódik*, *zúgolódik* stb.* Amazok ma már alig is kerülnek elő (Göcsejben mondják: *forogdó*, *forogdó*, *ügyes* Nyr. XI:407, Kriza Vadrózsáiban is van *forogódik* 436. l.); a bővült alakok, melyek még a XVI. században ritkák, mostanában közkeletűek. Ilyenek:

forogólódik NySz. XVI. század, *sürgölődik* XVI. század, *morgólódik* XVI. század, *zúgolódik* XVI. század, *mozgolódik* XVII. század, *rezgelődik*, *rözgölődik* XVII. század NySz. Nyr. V:473. *tépelődik* XVII. század; *évelődik*, v. ö. *évődik*; *tünölődik* (Dankovszky) és *tünődik*; *faktatulódik* Nyr. IV:558. *fázlódik*, Dunán túl.

V. ö. még más refl. képzőkkel: *kötelődzik*: kötekedik MNyszet. VI:317. *felszedelőzködik* Pap: Palócz Népkölt. 108. *mozsdózkodik* vagyis *mosdolkszik* Nyr. III:560. *vágyolkszik* Simai: Szót.

-ÓZ(ik), -ŐZ(ik).

Ez ép olyan képzőbokor, mint az előbbi, csak hogy itt a frequentativ *-z* képző foglalja el a frequentativ *-d* helyét, tehát *nyujtózik* = **nyujto-v-z-ik*, *rejtőzik* = **rejtő-v-z-ik* stb. (l. BUDENZ: Alakt. 102).

* V. ö. más frequentativ képzővel: *ver-g-ódik*, régebben *ver-d-ódik*, továbbá *teker-g-ádzik* Arany, *kulcsol-g-ádzik* Gvad.

Mai közbeszédünkben ez a forma nem nagyon használatos mert újabban sok ilyen ige az *-ódz(ik)*, *-ődz(ik)* képzőt vette fel (l. alább). Közkeletű példánk alig van több, mint a már idézett *nyujtózik* és *rejtőzik*, továbbá *hallgatózik*, *mentegetőzik*. A régiségben sokkal többet találunk, s egyes újabb írók s nyelvjárások is szolgáltatnak példákat:

tartózik, tartja magát, pl. vissza- („semmi gonosztól meg nem tartózik“ Pázm. stb., v. ö. még ma is: *tartóztat*, *tartóztatja magát*, *tartózkodik*); *ugatózik* MA: Tan. 58. *kérdezkedőzik* Póсахázi; *feltűrőzik* Simai: Végt. Szót. *nyargallózik* Kónyi; *fejtőzik* stb.

teremtőzik („nem is teremtöttem béresnek“ Arany: Toldi 4. én.), *szaglálózik* Jókai: Fehér Rózsa 33.

váltózik Csallóköz Nyr. I:333. *tartózik*: tartózkodik, Szlavónia, V:65. *mentőzik*: mentegetőzik, Háromszék, MNyszet. VI:341. *nekitűrőzik*: nekitürkőzik u. o. 342. *lakózik*: lakik, csángó, Nyr. IX:520. *emelőzik*: felemeli ruháját I:381. *akarózik*: akarószik, Kapnik II:181.

Valamint az *-ód-*nak találtunk *-üd(ik)* alakját, itt is idézhetünk legalább egy régi példát zártabb magánhangzóval: *tartwztat*, 'tartóztat' FestC. 368. Ehhez az *-úz-*hoz hasonló s vele eredetileg azonos az az *-usz* képzőbokr, melyet már láttunk a *huraguszik*, *alkuszik*, *vajuszik*, *sérűszik* igében (l. fent az *-ódik*, *-ődik* képző czíme alatt).

Mint az *-ódik*, *-ődik* sok esetben megrövidítette magánhangzóját, úgy lett az *-ózik*, *-őzik*-ből is némely igékben *-ozik*, *-ëzik*, *-özik*:

változik („felváltozik: felváltja magát“ ill. egymást az ór, MNyszet VI:326), *költőzik*, *töltőzik*, *öltőzik*; *tartozik* Tsz. *rejtőzik*, *osztózik*; *fűtőzik* Merényi: Ered. Népm. I:110. *hűtőzik* KisfS: Bold. Szer. 5. én. *lakozik*' (lehet egyszerűen frequentativuma a *lakik* igének, mert ez is ikes, de v. ö. a csángó *lakózik* alakot): *födőzik*, *takarószik* Zrinyi I:78.

szoréjtozik (mégzoreitozuan BécsiC. 16. olv. mégzorejtozván ?); *borítózik* MNyszet. VI:318. *hüvittezem* Simai: Szót.; *terítőzik* („leterítetni: földre lefekünni vmit maga alá teregetve“ MNyszet. VI:339. *kiteríttezik* Nyr. II:521); *vertőzik* ? — *fogontozik*: fogószik MNyszet. VI:336. Nyr. IV:183. *hárintozik*: félrekapkodja magát, Kriza.

Kárhozik a régiségben *hárhoszik*, s nyilván ide tartoznak az ilyen régi formák is: *takaroszik* (még Fal. 30), *keverëszik* (Born., Zvon.), *heverëszik*. Vagyis: az *-oz-ik* és *-osz-ik* képzőalakok ép úgy egyeredetűek, mint a hogy egynek találtuk az imént az *-úz-ik* és *-usz-ik* képzőformákat.

A *változik*-féle igék tehát nem **változ*-féle igéknek „átnemható párjai“ a *haboz* és *habzik*-félék módjára (mint TAKÁCS

hiszi, PhilKözl. XIII:122). Ilyen eredetök már azért sem valószínű, mert állítólagos iktelen társaikat nem igen találjuk a régiségben sem (talán csak az egy *födözik* mellett van meg a transzitiv *födöz*).

-ódz(ik), -ödz(ik).

Egyes reflexiv igék a mai köznyelvben, az élőbeszédben, rendszerint *-ódzik, -ödzik* végűek. Ilyenek:

fogódzik, lopódzik, kérődzik; vakaródzik, takaródzik, tekerődzik és tekergődzik (Ar: HátPr. 213), *akaródzik, csókolódzik, dörgölődzik, nyargalódzik, rugdalódzik, kapálódzik, hallgatódzik, tapogatódzik, példálódzik.*

Néha más effélékkel is találkozunk; pl.

fejtődzik, Rádai G. (Kaz: Levelez. I:201), *nyujtődzik* Gvad. *tar-tódzik* Simai; *törlődzik*: *törülkőzik* Kovács: Közm. 161. *keverődzik* Dug: Peld. I:25. *fel-türődzik* KisfK: VigBesz. 176. *neki türődzik* u. o. 204. *irtődzik* Imre S: Néphumor 75. stb. *kötődzik*: *fogontozik* vmihez MNyszet. VI:336. *váltődzik* Kálm: SzegedN. II:121. *tőtődzik* az eső a. m. szakad az eső, Nógrád vm. *ragódzik* Nyr. XIX:365. (alkalmasint a *ragasz-kodik* elváltozása a *fogódzik* mintájára); *ölelgetődzik* Gyarm: Nyelvm. 191. *kulcsolgódzik* (frequentativ *g*-vel, mint *tekergődzik*) Gvad. — *fől-huzódzkodik*, Dunán túl; *fogódzkodik* u. o.

Legegyszerűbbnek látszik ezt a képzést úgy magyarázni hogy az *-ód, -öd* még a gyakorító *z*-vel van itt megtoldva, a minthogy magyarázták is (SIMONYI NyK. XVI. a *-z* képző alatt, BUDENZ: Alakt. 102). Erre nézve lehetett a reflexiv igéknek némely világosan frequentativ származékaira hivatkozni, minők: *huzódozik, rugódozik, rágyódozik* SzD. *sínlődözés* Nyr. VI:162. *nyegődzik* Kriza (v. ö. *nyegődik* NySz.).

BUDENZ azonban más lehetőségre is gondolt (Alakt. 103): „A legtöbb *-ódz* végű reflexiv igének van egyszerűbb *-óz*-féle mellékalakja is: *hallgatóz-, tapogatóz-, tekergőz-, takaróz-, fogóz-, (fogósz-kod- SzD.), dörgölőz-,* — s erre nézve méltán kérdés tehető, vajjon az *-ódz* alak, legalább részben, nem eredt-e csak hangváltozás útján régibb *-óz*-ból, ill *-őzz*-ból, ennek *zz*-jét még az ugor *-sk* frequentativ képző teljesebb másának véve (v. ö. közzül és finn *keske-*)?“

Az *-ódzik*-nak *-ódozik*-ból való eredetében csakugyan kételkednünk kell, még pedig különösen két okból:

1. Mert épen a mai *-ódzik*-végű igéknek nem igen találjuk a régiségben teljesebb *-ódozik*-féle alakját, talán az egy *kérődzik* kivételével, melyet a Bécsi C. így ír: *kérődöz nec vula*, ruminabant.*

2. Azért is kétes a föntebb felvett összevonás, mert az *-ódzik*, *-ődzik* alak egyáltalán ritka a régiségben. Még a XVII. századból is alig tudunk összeböngészni egy pár ilyen adatot: *nyargalódzol*, *-odzás* Matkó stb., *kapállotzik* GKat: Titk. 456. *pirongatódzik* Diósz: Tal., Beres: Lev.

Ez a körülmény ellentmond annak a feltevésnek is, hogy az *-ódz* képző talán az *-óz*-nak valami régibb *-ózz* alakjából lett, mert már mielőtt fellép az *-ódz* alak, nyelvelméinkben általánosan egyszerű *z*-vel találjuk az *-óz*-ik képzőt.

Mindezek után részünkről azt tartjuk valószínűnek, hogy az *-ódz* képző az *-óz*-ból fejlődött, de nem tisztán hangtani úton, hanem a rokonértelmű *-ód(ik)* képzővel való keveredés útján. Tehát a *takaródzik* alak mintegy a *takaródik* és *takarózik* alakok összeolvasztása. Hasonló egybeolvasztást látunk a *törülködzik* igében (Nyr. V:275. így Debreczenben s Nógrádmegyében; Nógrádban pl. mindig így mondják: *törülködzik* a macska valamihez), melyben a *törülközik* és **törülődzik* alakok egyesültek.

-kod(ik), -kőd(ik), -kőd(ik).

Ez a képző majd mindig négytagú igéket alkot, mert egytagú alapszókhoz rendszerint nyílt *a*, *e* kötőhangzóval járul (kivétel pl. *rázkodik*, talán mert mindig a kötőszó van előtte s ezzel kitelik a négy szótag, de azonfelül *küszködik* is), kéttagúak ellenben kötőhangzó nélkül veszik fel, pl.

a) tulajdonképi reflexivumok: *mosakodik*, *óvakodik*, *nyomakodik*, *bizakodik*, *tolakodik*, *furakodik*, *vonakodik*, *verekedik* (,vergődik' értelmében); — *ruházkodik*, *örzkedik*, *fészülködik*, *kulcsolkodik* Érdy C. *kendőzködik* Fal. 38. *keverkedik* Jókai: Szeretve mind a vérp. V:52. *törülködik* Dug: Péld. II:187. — háromtaguakból nem sok van: hozzá *köszörülködik*: alteri se adfricat Kreszn. *oltalmazkodik* NySz. *kötelezkedik*, *„igérkezik”* MNyszet. VI:336.

* E mellett *kéretezik* is van, a melyhez *kéredzik* úgy viszonylik, mint a régi *leletezik* alakhoz *leledzik*; *kéretezik* és *leletezik* homályos képzések, talán *kéret* és *lelet* főnevekből.

b) tárgyra át-nem-hatást jelölők: *szánakodik, nyerekedik, vélekedik, élekedik* VárM: Szöv. 128. *meg-veszekedik*; — *gondolkodik, csúfolkodik, hálálkodik, panaszkodik* stb.

c) kölcsönösséget jelentők: *vetekedik, kötekedik, veszekedik, huza-kodik, vonakod*(nak a koronáért, Arany: HátrPr. 469), *dulakodik, nyüvekedik* Pécsvárad; — (hangvesztő kéttaguakból szintén kötőhangzóval:) *perel:perlekedik; közöl:közlekedik* (*közölködöm* Simai); — *egyezkedik* (v. ö. *egyeződik* Nyr. I:381), *osztokodik, összeszólalkozik, vagdal kozik*.

Ha az alapszó mássalhangzócsoporton végződik, itt is olyanféle rövidítések történnek, mint a frequentatív *-gat, -get* képző előtt (v. ö. *ránt:ránkodik, rángat*):

a) *támaszt[k]odik, ragaszkodik, ereszkedik, terjeszkedik, terpeszkedik, pöffeszkedik, duzmaszkodik* ErsC. *duzszaszkodik* MA. *rekeszkedik* Zvon. stb.

b) *bosszan[t]odik; rán[t]odik* NySz. Tsz.

c) *epeszt:epekedik?* — *tanojt:tanakodik; szorojt:szorakodik* Brassai: MMond. III:384.

Némely reflexiv igében a szóban forgó képzőt hosszú magánhangzóval ejtjük: *-kód-ik, -kőd-ik*; pl. *hánykódik, rázkódik, bánkódik, bizkódik* Liszti: MMars. 82. *veszkődik* Mezőtúr Nyr. X:569. (így Békésmegyében, Debreczenben, Nógrádban).

Ezek a formák könnyen arra a gondolatra vezethetnek, hogy talán a hosszú hang az eredeti, hogy a *-kód* alakból rövidült a rendes *-kod*, s hogy az a *-kód* magában foglalja a reflexiv *-ód* képzőt, de elül valami elhomályosult értékű *-k*-val bővülve, mely hangalakját tekintve, alig lehet egyéb a momentan *-k*-nál (így magyaráztam régebben a *-kod-ik* képzőt s utóbb BUDENZ is elfogadta véleményemet, Ugor Alakt. 103).

Ezzel a magyarázattal szemben, figyelemre méltó körülmény, hogy a vogul nyelvben van egy hasonló hangzású és jelentésű *-kat* képző, pl. *rat- ver:ratkat- verekedik; ür- őriz:ürkat- őrizkedik; lqut- mos:lqutkat- mosakodik* stb. — Ezt a *-kat*-ot a magyar *-kod* képzőalakkal könnyű összeegyeztetni (a mint tette is BUDENZ id. h. 71), de a *-kód* alakkal nagyon bajos, mert az ennek *ó*-jában lappangó reflexiv elem a vogulban *-v* és *u* alakjában szokott megjeleni.

Ha tehát a vogul alaknak tüzetesebb vizsgálata — a mi könnyen megeshetik — a magyar képzőnek rövid magánhangzó-ját fogja eredetibbnek bizonyítani: akkor a *-kód(ik)* alakot alig

fogjuk másképp magyarázhatni, mint a rendes *-ód(ik)* képzőnek a *-kod(ik)*-ra való hatásából. Láttuk már, hogy az *-ódz(ik)* képző hasonlóképp két képzőnek egymásrahatásából magyarázódik.

-koz(ik), -köz(ik), -köz(ik).

Egészen egyértékű az előbbivel s csak a nyelvszokás szélye, hogy némely reflexiv igét mindig így, másokat mindig amúgy használunk. Sokszor csakugyan egyazon igének is megvan mind a két alakja, pl. *gondolkodik* és *gondolkozik*. Szabályul legfelebb annyit állíthatunk fel, hogy a *d* és *z* hangok megválasztására nézve irányadó a *dissimilatio*. E szerint a *z* és *sz(t)* végű alapszók után kerüljük a *-kozik* formát; v. ö. *rázködik*, *bizakodik*, *őrtzkedik*, *osztokodik*, *túmaszkodik*, *ereszkedik*. Viszont kerüljük a *-kodik* formát, ha az alapszó *d*, *t* hangon végződik, kivált ha e *t*-t mássalhangzó előzi meg; v. ö. *adakozik*, *tudakozik*, *védekezik*, *bontakozik*, *értekezik*, *rejtekezik*, *osztakozik*, *ütkezik*, *mutatkozik*, *szeretkezik*, *szorítkozik*, (de *kötekedik*, *vetekedik*; NB. „*elvetekszik a seb: elmérgesedik, eleved*“ MNyszet. VI.324). V. ö. *ereszkedik*, de *bocsútkezik*!

A kötőhangzóra nézve ez a képző úgy viselkedik, mint az előbbi, az egytagú alapszók után itt is ritkán hiányzik a kötőhangzó: *ütkezik*, *vetkezik*, *zárkezik*, *birkezik*, *gyűrkezik* (de: neki *gyűrekezik* Arany csal. kiad. II:86; viszont szokatlan rövidítés: *várkoz*, *uram*, *várkoz* NépkGy. I:151).

Példák a rendes formákra:

a) tulajdonképi reflexivumok: *rejtekezik* Fal: UE., Ányos; *fejtekezik*; karjába *öltekezve* KistK: VigBesz. 205. *költekezik*; *mentekezik* Greg.; *feltürekezik* Bajza II:49. *óvakozik* Vör.: Shak. II:9. *lopakozik* Vör. csal. kiad. I:294. *hagyakozik* Nyr. III:449. — *foglalkozik*, *kinálkozik*, *igérkezik*, *törülkezik*, *emelkezik* Nyr. I:381. *avatkozik*, *temetkezik*, *iratkozik*, *simítkezik* Kálm.: Koszorúk I:215. — *borotválkozik*;

b) tárgyra át-nem-hatást jelölők: *várakozik*, *csodálkozik*, *imádkozik*, *fogadkozik*; *emlékezik* (**emlékezik*; olyan rövidítés, mint *ereszkedik* e h. **eresztkedik* stb.); — *gyülekezik* stb.

c) kölcsönösséget jelentők: *osztakozik*, *találkozik*, *vagdalkozik*, *összeszótalkozik*, *gyűlölközik* Szarvas: Phaedrus 25. *ölelkezik*, *összekelelkezik* Nyr. III:325.

Néha a *z* helyett *sz* hangon végződik e képző s ilyenkor magánhangzója ki is esik: *marakoszik* v. *marakoszik*, *törekeszik* v. *törekszik*, *vetekszik*, *ügyekszik*, *menekszik*, *gyülekszik*: *fuokszik*

vagyis *fuvakszik*: szikkad, Kemenesalján stb. — V. ö. még *alkuszik* (l. Budenz: Szót.), *kéreküszik* NySz.

Némely példákban itt is hosszú a magánhangzó, mint az előbbi képzőben (*rázkódik* stb.): *birközik*, *mérközik*, *zárközik*, *vetközik* (néha *szeretközik*, *nevetközik*, az utóbbi pl. Kazinczynál).

Az *alkuszik*, *kéreküszik*-beli zárthangú *-kusz*, *-küsz*, melylyel kétségkívül azonos a *-kóz*, *-köz* és *-koz*, *-kez*, *-köz*, továbbá a hozzájuk tartozó *v*-hangú *alkuvás*, *kéreküvékeny* alakok azt bizonyítják, hogy a szóban levő képző eredetileg ilyenformán hangzott: **-kovz(-ik)*. Ez a képzőbokor a momentan *-k*-val kezdődött s a frequentatív *-z* vagy *-sz* képzővel végződött, a tulajdonképi reflexiv elem pedig közbül volt.

Függelékül még egy különös képzésmódot kell megemlítenünk, melyben egy fölösleges *-at*, *-et* képző előzi meg a reflexiv képzőt:

szövetkezik, *csalatozik* (v. ö. *szövetség*, *csalatság* NySz.), *unatozik*, *vonatozik*, *hagyoatozik* Nyr. III:449. TanárKözl. XXII:87. — *keletozik*; *nyilatkozik*; *szünetkezik* Kaz. — Ide való a *szabódik* bizonyossága szerint a *szabatozik* ige is, ámbár nyelvérzékünk a *szabad* melléknévhez kapcsolja s azért *d*-vel írjuk: *szabadkozik*.

-ül, -ül.

Ez két tekintetben szembetűnőleg eltér az eddigiektől: először abban, hogy a vele képezett igék nem ikések, hanem iktelenek; másodsor pedig, hogy magánhangzója nem csak félig, hanem egészen zárt. Ez utóbbi körülmény talán az *l* hang hatásának tulajdonítandó, s megjegyzendő, hogy valamint az eddigi reflexiv képzőket itt-ott zárt *u* *ü* hanggal találtuk (*-úd*, *-üd*, *-kusz*, *-küsz* stb.): viszont az *-ül*, *-ül* képző codexeink nagy részében s a palócz nyelvjárásokban még ma is félzárthangú: *tanól*, *buról*, *meről*, *fordól* stb.

Azonban a ragozásbeli különbség nagyon feltűnő, mert a többi reflexiv (és szenvedő) ige mind állandóan ikes, míg az *-ül*, *-ül* képzősek ép oly állandóan iktelenek. Ezt a különbséget nehéz megmagyarázni, okául csak annyit sejtethetünk, hogy az *-ül*, *-ül* képzőbokor (reflexiv *-v* + frequentatív *l*) régebbi korban keletkezett, mint a többi *v*-elemű reflexiv képző, s azért nem osztozott ezeknek fejlődésében.

Hogy régibb s nem olyan eleven képző, azt az a körülmény is bizonyítja, hogy — míg az eddigiek jóformán kivétel nélkül maiglan élő alapszók származékai — addig az *-ül, -ül* képzővel kevés olyan igénk van, melynek alapszava is él még. Ilyenek a következők (valamennyi kéttagú):

a) közkeletűek: *nyomul, tolul, tódul* (az eredetileg tolast jelentő frequentatív *told* igéből), *vonul, merül, tárul, zárul, dugul, szegül, elfogul, térül, járul; fájul* (inch. jelentéssel);

b) ritkábbak, többnyire székely és csángó nyelvjárásokból: *gyurul* Nyr. VIII:525. *el-vájul* MNyszet. VI:324. *mosul* 341.* *fonul* 327. *huzul* 331. *fövül*: főni kezd (inch., mint *fájul*) 327. *szövül* 351 (az eddigiek székely és hétfalusi csángó adatok); — *hagyul* (*meghagyul* a kendő színe Szabolcs m.; *meghagyul*: megvénül a leány) Nyr. IX: 520. — „*rakulj* érdemekkel“ Fal. 554. *tömül* (*előtömül*: sich drängen Kaz: Munk. VI:6. *betömül* Vör. csal. kiad. I:293. *összetömül* Brass: MMond. I:342).

Szép számmal vannak azonban olyan igéink, melyeknek alapszava kihalt, ámbár rendszerint még egy származéka fennmaradt, t. i. causativ *-ít* képzővel (*szorít, kerít* stb.) Ilyenek:

szorul, borul, virul, kerül, hárul (v. ö. *háramlik*), *feszül, repül, derül, ámül, bámul, szédül, ájul, hódul* (ma *hódog*), *tanul* (a székelyeknél *tanol*); — *szakul* e h. szakad KisfS: Tátika I:10. Szenvey: Messzinai Hölgy 194. „*feluszult* sereg“ e h. feluszított sereg, Czuczor: Költ. I:203. *elcsitül*; — *bonyolul; vigyorul* („gömbölyűre vigyorult arczczal“ Jókai).

Az utóbbiak nyilván az előbbiek analógiájára vannak a *szakít* stb. műveltető igék mellé képezve mint ezeknek megfelelő ellentéte.** Feltűnőbbek:

bágyul NySz. e h. bágyad; *lohum*: múlik, telik az idő MNyszet. VI:339. (v. ö. *lohad* és *lohol*?), *takulj* Nyr. IX:424. e h. takarodj, talán a *lódulj* befolyásával; *fakul* e h. *fakad* (szét-, föl-, meg-fakul a paradicsom, Somogy m.) talán a *szakul*: *szakad* analógiájára.

Találkoztunk már *-ül, -ül* képzővel mint az inchoativ *-dul, -dul* képzőbokr második elemével, s még egyszer fogunk vele találkozni a denominális igeképzésben (*szépül, javul*).

* V. ö. „az ing jól *mosul*“ Brassai: Okszerü vezér 185. „vonásai nem élettelenek és *elmosultak* voltak“ Chateaubriand: Atala 51.

** V. ö. az ellentétes képzések kölcsönhatásáról SZILASI fejtegetését NyK. XXIV:427.

G) A szenvedő igék képzése.

A szenvedő igék (az *-at-ik*, *-et-ik*, *-tat-ik*, *-tet-ik* képzősek) hajdanában kétségkívül közkeletűek voltak, különben az irodalomban sem terjedhettek volna el annyira; e mellett szól az is, hogy más ugor nyelvekben is közhasználatban van a szenvedő szerkezet, így különösen a legközelebb álló vogulban. Mai népnyelvünk már általában nem él vele, csak a *születik* és *dicsértessék* maradt fenn mindenütt, más példákat csak itt-ott találunk leginkább a szélső nyelvjárásokban (székely példák MNyszet V.358. csángók Nyr. IX:531. a palóczságból XIX:477–8. Szlavóniából V:62). Máskülönben a nép jobbra az *-ódik*, *-ődik*-féle reflexivummal helyettesíti: „Legkönnyebben esik, a mi jó szivbűl *törődik*“ Dug: Péld. II:87. „Könnyen jött pénz, könnyen *elköltődik*“ 92. „*Elvetődött* az árpa;“ „*megkenődött* a kocsi“ stb. Nyr. VIII:446. „Ellendütem abban, hogy a kert *eladódjék*“ u. o. 40. — Néha mintegy felfrissítésül a szenvedő képzőhöz járul még ez a divatos reflexiv képző: *el-nyeletődik* PP: PaxA. *béhejeztetődött* Nyr. X:474. kétszer. Tudjuk, hogy a Debreczeni Grammatika is ezt a formát ajánlotta az íróknak.

A költői nyelvben, mely a népehez közelebb áll, mint a prózai, szintén ritkább. Valaki megolvasta, hogy Petőfi összes költeményeiben s Coriolanusában csak 49 szenvedő ige van, Arany Toldijában 7, Buda Halálában 19, a N. Czigányokban 1. Himfyben 31, Berzsenyi összes költeményeiben 18, Gyulaiéiban 3, Csokonai Lillájában 5 passivum van.

A szenvedő igének képzője részint *-at*, *-et*, részint *-tat*, *-tet*; a kettőnek megkülönböztetése ugyanazon szabály szerint történik, mint a műveltető *-at*, és *-tat* képzőké, s a *-tat-ik* bizonyosan ép úgy keletkezett, mint a műveltető *-tat* (l. ott). — Pl.

a) *hozatjk* VirgC. 141. *hozattic* TelC. 5. *adattic* Helt: VigK. 68. *veretik*, *mosatjk*, *hivatjk*, *lövetjk*; — *bontatjk*, *sértetik*; — *kísért-e-tik*, *öhajtatjk* stb.;

b) *vettetjk*, *süttetik*, *láttatik*; — *tétetik*, *vétetik*, *vítetik*; — *arat-tatik*, *kerestetjk*, *találtatik*, *kívántatik*, *dicsértetik*, *kísértetik* stb.

Itt is találkozunk ugyan kivételekkel, de csak a régi nyelvben, midőn még nem állapodott meg oly határozottan a szabály. Pl. *gyéztetik* WinkC. 131. ma *győzetik*; *mostasseek* KeszthC. 304 ma *mosassék*; *fogtathnak* KulesC. 15. ma *fogatnak*; *szűtetet* Tel: Evang. I.44. ma *szövetett*; *vítatnec* Deesi: Sall. Jug. 19b. ma

vivatnék stb. — V. ö. a *hoztat*, *irtat*-féle régi műveltetőket NyK. XXIV:197—8.

Régebben, s néha még a közelmúltban is, a két képzőalakot fölös módon együtt is alkalmazták; pl. *ingerl-et-tet-vén* Tel: Evang. I:107. boszszú *áll-at-tat-ik* Mad: Evang. 267. stb. — Különös zártabb magánhangzóval: *rakottatyk*, *hallottatott* ApMélt. 12. 17. e h. *rakatik*, *hallatott*.

Codexeinkben egy szenvedő-formájú igét tiszta reflexiv jelentéssel találunk: *nyomotik*, „nyomúl, hatol, siet”, I. NySz. Ez, kapcsolatban a reflexiv *-ódik* passiv használatával, továbbá azzal a tapasztalattal, hogy a passivumot más nyelvek is gyakran reflexivumból alkotják (pl. az indogerman nyelvek egy része, v. ö. még ném. *der Wein trinkt sich*, fr. *les livres se vendent bien*) — arra vezet bennünket, hogy a passiv képzés eredetileg reflexiv értékű lehetett.

BUDENZ szerint a magyar szenvedő alakban valaha megvolt az ugor reflexiv *-v* képző, még pedig közvetlen az ikes személyragok előtt, s innen aztán úgy vezett el, mint a *tör-ik*, *hall-ik*-féle reflexiv igékben (Ugor Alaktan 106.). Valamint tehát a *hall-ik* ige eredetileg **hallvik* volt, úgy volt valamikor a *hallatik* ige **hallatvik* (v. ö. **hitv* h. *hit*, *hitves* h. *hites*). Ugyanilyen elemekből álló képzőbokornak tekintette Budenz régebben a lapp *-tove* passivumképzőt. (Alaktana 116. lapján azonban másképp magyarázza.) Hasonló elemekből alakultak reflexiv és passiv képzőbokrok a mordvin, finn és vogul nyelvekben, csakhogy az utóbbiban megfordított rendben helyezkedtek el (I. Alaktan 93. 95. 99.).

A *t* elemben BUDENZ a momentán *-t* képzőt látja, mely itt intensív értékkel volt alkalmazva. Hogy az egyszerű *t*-ből idővel *-tat*, *-tet* lett, ezt a műveltető képzés hatásából magyarázza: „a magyar nép nyelvtudata az *-at-ik*-beli *-at* képzést... causatív értékűnek vette, a mely érték gyakran szintén illik a passiv igejelentés alapjául, pl. *veretik* er wird geschlagen, ebből: er lässt sich schlagen,“ (107. l.), mintegy „vereti magát”, v. ö. magától *értet-öd-ik* = magától érteti magát. — BRASSAI egyenesen ez utóbbi módon képzeli a passivum eredetét, vagyis úgy, hogy e célra a műveltető ige vette fel az ikes ragozást (Akad. Értesítő, a nyelv- és szépt. oszt. közl. III:49). Ugyanezt a fölfogást vitatja FINÁLY (Hogy is mondják ezt magyarul? 122) s legmeggyőzőbben SZINNYEI Nyr. XXI:102.

MÁSODIK FEJEZET.

Névszóból való igeképzés.

A denominális ige a cselekvést mint valamely tárgyhoz vagy tulajdonsághoz kötöttet tünteti fel. Ezt látjuk, ha pl. a *ver*, *üt*, *csap* igékkel összehasonlítjuk a következőket: *botoz*, *pálezáz*, *ostoroz*, *korbácsol*; az utóbbiak szintén verést jelentenek, de egyúttal kifejezik azt a tárgyat, mely a verésnek eszközéül szolgál. — Hasonlókép különböznek egymástól pl. *szűnik*, *múlik* és *kisebbedik*, *gyengül*, *semmisül*, ámbár az utóbbiak is synonymjai az előbbieknek. Így *szüntet* és *gyengít* stb.

Már az imént idézett példák is mutatják, hogy a denominális igéknek két osztályát különböztethetjük meg, s ezek közül az egyik rendszerint főnevekből, a másik mellénevekből származó igéket foglal magában. Az első osztálybeliek legtöbbször valami tárgygyal való működést jelölnek, de néha másféle árnyéklatoakat is: vmivel ellátást, vmiül szereplést stb. — A második osztály ismét két párhuzamos alosztályra oszlik: az egyik vmilyenné változást, a másik pedig valamilyenné változtatást fejez ki. (L. e jelentésekről bővebben BUDENZ: Alakt. 20. §. és NyK. X:1—7. ll.)

A névszóból való igeképzésre Budenz kimutatása szerint négy egyszerű ugor igeképző szolgál: *-d*, *-j*, *-m (n)*, *-t*. Az utóbbi kettőnek csak kétes nyomai találhatók nyelvünkben. Az *-m*, *-n* képzőt sejtí BUDENZ ezekben: *piron-g*, *piron-kod-ik*, *pírny-ad*: *pirül* CzF. és *kornyud* (a *kór* szóból);* a *-t* képzőt pedig ebben: *hánt* e h. **hámt* (ámbár erről azt mondja, hogy az intr. *hámlik*

* Ez azonban alkalmasint csak az alább említendő *kórjad(oz)* ige elváltozása, v. ö. *borju*; *bornyu*, *varnyu*, *sarnyu*, *virjad*: *virnyad*.

mellé a *romlik-ront-félék* analógiájára is alakulhatott). Az utóbbihoz csatolhatunk még egy-két érdekes példát: *mëg-szëm-t-eni* SzD: MVir. Nyr. I:332. *mëgszënt* VIII:473. — *nchëz:nchezt-el*.*

De annyival nagyobb szerepkörhöz jutott nyelvünkben a másik két ugor képző. A *-d* nálunk szabályszerűen *-l*-lé változott: *vasal, orvosol* stb. A *-j*-nek pedig BUDENZ szerint a magyar *-h* a képviselője, mely jóformán csak más képzőkkel szövetkezve kerül elő: *helyhez, sebhét, bűnhödik, bűzhöszik* stb.

Az **-l** képző.

A denominális *-l* képzőnek ugor hangalakja *-d* volt (egy-egy mély vagy magas magánhangzóval) s több ugor nyelvben maiglan is így van megőrizve: észt *pügul-da-* rovátkol, vepsz *sola-da-* sóz, szuomi *voi-ta-* vajaz, lapp *var-de-* vétkezik (*varra* vér), *svaines-te-* szolgál; mord. *šamir-dí-* sántá-l, sántít, *prá-do-* befejez (*prá* fej); cser. *lim-d-* nevez stb. — A vogulban s osztjákban már *-l*-nek is hangzik, mint a magyarban: vog. *posim-l-* füstöl, oszt. *tolmaš-l-* tolmácsol stb.

Példák a magyar denominális *-l* használatára (a legrégebb ismeretes példa talán *Queduelcu*, olv. *Queduelcu* személynév 1209. VReg.):

a) tárgygyal való működés (v. ö. „az szénát kaszával kaszál-ták-é vagy ollóval ollólták?” Pázm: Kal. 253): *kapál, fűrészel, gereblyél, ösztökél, hegedül, dobol, trombitál, dudál, furulyál*; — *fülel, szemel, kezel, el-inal, el-eblábal* Nyr. VIII:187. *farol; térdel, könyököl, tenyerel; orrol* stb.

b) vmivel ellátás: *vasal, talpal, fejel, terhel, (piszkol, mocskol)*;

c) vminek elvégzése, létrehozása: *munkál, énekel, pitypalattyl, szól, beszéll (*beszédl), tánczol, szüretel, tüzel, boszúl; pénzél: pénzt szerez*;

d) vmiül működés: *szolgál, kémel, papol (szónokol), orvosol, dajkál, anyál* NySz. *luczál:házal, mint sz. Lucza leányai* MNyszet. VI:373. — *sántál* NySz. *lustál* Nyr. IX:95;

e) vminek tartás: *ural, asszonyol* NySz. *istenel* NySz. *szégyenel, bűnöl* Fal. *csodál, károl* Czuczor: Költ. I:177. *okol*; — *elégel, csekélyel,*

* Kérdés, vajjon a *magas* melléknév származéka-e a *magaszt* (és *magaszt-al*) ige, ámbár képzelhetnők, hogy előbb **magast*-nak hangzott s utóbb az *-aszt* képzősek mintájára módosult. A *száraszt* ige alig lesz a *száraz* melléknév származéka, hanem *szárad* mellett épen olyan, mint *fúrad* mellett *fúraszt*. *Büntet* alkalmasint az alább említendő régi *bűnhet* igéből módosult a *szüntet, vontat*-féle műveltetők példájára.

rövidel (*rövidli* Dayka, Abafi kiad. 69), *rosszal, jával, öregel* Arany: Arist. II:65, *fiatall* („fiatalják még magukat arra“) BSzemle V:178. *messzil-jük* az utat Ar: Próz. 506. *közell*: közelnek tart Nyr. X:568. *fonákol*: fonáknak mond KisfK: VigBesz. 10.,

f) vmivé tevés: *másol*: megmásít NySz. *hamisol* NySz. *igazol, csúfol*: csúffá tesz; *tisztál* Kassai: Szókönyv I:319. Nyr. I:383.

Sok ilyen *-l-* képzős igét még frequentativ *-al, -el* v. *-ál, -él* képzővel toldottak meg, pl. *hírellel, kémmellel, büzzellel, orrral* Dug: Trója 39. — *szaglál, szemlél, gyomlál* stb. (több példa az ill. frequentativ képzőknél). — Más toldalékkal: *közlet, büzlet* MNyszet. VI:318. *kostat*.

Az **-l** képzős ikes igék.

Ezeket úgy foghatjuk fel, mint az iktelenek reflexivumát, vagyis úgy, mint a *hallik, törik*-féle igéket. Így pl. *porol* a. m. port csinál, port ver fel, porral ellep, ellenben *porlik* — magát porral ellepi v. porrá változtatja, porrá válik. Más példák:

ködlük, hírlük (tulajdonkép úgy volt értve, hogy „azt hírlük“ vagyis *hírelük*, hírelük, de ma már így is használják: *hírlett, hogy*), *súlylik* (*megsúlylik*: súlyossá lesz, *rajta súlylik*: rá terhesül MNyszet VI:340);

virágló GömC. 101. *rózsáló* NagyszC. *sereglük; bicsaklik, czöveklük* (v. *megcz.*: czövekmódra megáll, tövivel, beletöked MNyszet VI:321); *hajmallik, reggellik* (*röggellik* Dug: Szerecs. I:202); *homálylik* Gyulai: Költ. I. kiad. 14. 148. *világlük* (v. ö. *setéllük*, alább).

Van néhány melléknévből való származék, mely szintén nagyon járatos:

kéklük (mons qui vulgo Keeblew appellatur 1333.), *piroslik, vereslik, fehérlik, setéllük* (v. ö. *homálylik, világlik*); — *szülő* NagyszC. — *szükszük* MünchC. — *ki fiatallik* egerminat MA.

Az **-ll, (-all, -ell)** képző.

Az *-ll* képzőforma rendszerint nyílt *a, e* magánhangzóval jár, ennél fogva akár *-all, -ell* képzőről is szólhatunk. Az idetartozó igék, többnyire valaminek vagy valamilyennek tartást jelentenek. Példák:

kárall Fal. 334. *vétkell* Arany: Haml. 57. *bünöll* Baksay: GyÖsv. II:55.;

sokall, kevesell; kicsill és *szükell* Gömör m. Nyr. XIX:92. *szükell* Dóczi: Költ. 76. *rövidell* Berzs. lev. Kaz. 76. *koráll* Lisznyai: Szerelemvirasztó;

messzill Mezőtúr Nyr. X:569. *messzél* Palóczság; *sokáll* Ar: Toldi Est. I. kiad. 74.

Más értéke van a képzőnek ebben az igében: *restellem*, mint egy rest vagyok hozzá, talán a *sokallom* analogiájára képződött (mert *restelli* a munkát = *sokallja* a munkát, v. ö. még *rühelli* a dolgot Nyr. VII:41. *általlja*), vagy pedig a *szégyell* mintájára: **szégyenl*.

Ez az *-ll* képző többféleképp magyarázható. BUDENZ maga két lehetőséget említ: szerinte vagy a gyakorító *-l* van itt hoztátoldva a denominális *-l*-hez (**sokal-l*), vagy pedig az alább tárgyalandó denominális *-h* képző van megtoldva a frequentatív *-l*-lel (**sokah-l*).

Ezzel szemben nekünk az a véleményünk, hogy csak esetleg keletkezett néhány annak-tartást jelentő ige végén a kettős *ll* s aztán analógia útján terjedt tovább. A *szégyenl*-ből lett *szégyell* analógiája okozhatta, hogy a *restell* ige végét is úgy ejtették (v. ö. még *átall* és *rühell*, l. fent). A *csekélyleni*, *csekéllen* mintájára mondhatták: *keveselleni*, *sokallani*, a *kevesleni* és *sokalni* alakok mellett; a *közel-l* példájára *messzi-ll* (mind a kettő Mező-túrról van közölve Nyr. X:568–9).

Magyarázatunk mellett különösen azt hozhatjuk fel bizonyítékul, hogy ilyen kettőztetés nem csak az annak-tartást jelentőkben, hanem sok más igében is előkerül, kivált egyes dialektusokban. Így pl. a **beszédl*-ből való *beszéllen* analógiája magyarázza meg a *szóllani* alakot, úgy szintén a *prédikállani* formát is (*predicallani* WespC. 18. *predicallana* GuaryC. 11). — Más példák: *kazallotthak* vagyis *kaszállottak*: RMNy. II:310. *szögell*: szögez, Miskolcz. — A mátyusföldi nyelvjárás „így ejt csaknem valamennyi denominális és deverbális *l* képzős igét, sőt talán akárminő egyéb *l* végű igét is, ha az *l* két magánhangzó közé kerül“, pl. *beretvállom*, *ügyellek*, *talpalló*, *viszalló orsó* (*legellő*, *nevellő*, *vigasztallás*, *kerüllő*, *örüllök*, *füllek*, *üllök* stb. Zolnai, Nyr. XIX:567).

Az **-ll** képzős ikes igék.

Ezek közül leggyakrabban használjuk a színekre vonatkozókat (‘feketén v. feketének látszik’ stb.).

feketállik, *barnállik* (Arany csal. kiad. II:172), *sárgállik*, *tarkállik* (előkerülnek egyszerű *l*-lel is: pl. „sárgálva zöldellő vetés“ MA: Scult. 240).

Néha más jelentése van a képzésnek; pl.

rongyollik, *torkollik* (v. ö. *torkolat*), *kócsollik* vagyis *kulcsollik* (‘keményen összecukódik’) MNyszet VI:335. „rostikázik v. *rostollik*:

foszladozik“ u. o. 347. *mezgéllik*: mezgét ereszt a fa tavaszkor, u. o. 341. *langalló*: palacsinta kenyértésztából, u. o. 337. (így nevezik a Bakony vidékén is, az ottani németeknél *flammflecken*; máshol *lángos*).

A *kulcsollik* ige jelentését tekintve egyenesen reflexivuma a *kulcsol* igének, úgy mint pl. *hallik* a *hall* igének.

A kettős *-ll* alkalmasint itt is csak úgy keletkezett, mint az iktelen *-ll* képzősekben, vagyis néhány véletlenül támadt példa megállapodása és hatása által. Ha pl. azt mondták *hajnullik*, *reggellik* (melyekben egyszerű *-l* a képző), könnyen mondhatták kettős *l*-lel ezt is: *estellik*.

A **-h** és **-j** igeképzők.

Az ugor nyelvek nagy részében el van terjedve egy denominális *-j* képző; pl. vog. *ulm* álom: *ulmej-* álmodni; mord. *al* tojás: *alja-* tojni. Az utóbbi igének van a mordvinban egy frequentativuma, mely így hangzik: *alyando-*, holott ezt várnök: *alja-ndo-*. Ezen adatból Budenz azt sejtí, hogy a *-j* képző eredetileg *g*-nek hangzott. Ez azonban kétes, mert az eredeti *g* hang a finn nyelvjárásokban *g*, a suomiban *k* alakjában szokott megjelenni, holott a szóban levő képző ott *i*-nek hangzik, pl. *pesä* fészek: *pesi* fészkel, *koura* marok: *kouri-* markol (a lapp nyelvben is *monne* tojás, *mony*: *monni-* monyász, tojást szed, *narla* szög: *narli*: szögez).

A magyarban is lelünk egy pár igét a változatlanul fennmaradt *-j* képzővel. Ilyenek:

hirjeszt: híresztel Kassai: Szókönyv I:76., II:278., 432. *hirjesztel* u. o. II:432. és Vitkovics munkáiban négy helyen: II:180., 187. III:85. 123. „csöndes lélekkel viselünk minden rólunk *elhirjesztett* rágalmakat“ Tudománytár 1838. 170. és maiglan használatos a *hirjeszt* ige hiteles értesítés szerint Szabolcs és Nógrád megyékben; a „Tsz.“ a *hirjeszt* és *hirjesztel* igéket Abatútból közli, Borsod megyéből pedig a *hirjel* alakot;

árjad: árad Kassai: Szókönyv; Erdélyi: Pály. és Pálmák; *árjadosz*, *árjadoztat* Madách: Ember Trag. („boldogságot árjadoztatsz“ 1. szín; „rezgése szümön végig árjadozson“ 4. szín); — *árjong* Kölcseynél és Szász Károlynál („a pásztor árjong, s teste szük határi a halhatatlan kényvel küzdenek“ Kölcsey: Endymion; „magas ének árjong körül a tűznek“ Szász K: Álmos 7);

kórjadosz: betegeskedik, gyengélkedik, Nógrád m. „Kd. kórjadoszott, de az talán a fáradságtól volt“ LevT. II:36. (olv. kórjado-

zott? — ismeretesebb *kornyad* alakban, mint *borju*: *bornyu* stb.) — *kórjul*: „halarra koryula“ Hofgr. 182.

(Kérdés, nem ilyen képzésűek-e: *marjúl*, *örjtt*, *örjög*, *terjed*?)

Két igében *i* alakban jelenik meg ez a *-j*: *örítz* és *fáíz* v. *faiz*, *fát szed*, *fáész* (*örüz*? Eurialus és Lucr. 101., 174., 706. v. *Erizeu*. tulajdonnév 1211.).

De sokkal több példánk van arra, hogy a *-j* helyett *-h* szerepel, s ez úgylátszik olyanféle hangváltozás volt, a minőt a *fejér* és *fehér* szókban látunk.

Ez a *-h* képző azonban csak más igeképzők társaságában maradt fenn. Így pl. a frequentatív *-z*-vel (mint az *-i* az imént idézett *öríz* és *fáíz* igékben): *helyhez* v. *helyheztet*; *vérhez* („megfoztac meztelen mindönöstől verrel megverheztet“ NádC. 256.)* és *vérhedzik* (a. m. *vézrik*, Nyr. III:282. IV:63. v. ö. *véredzik* Lisznyai: Uj Palócz D. 237); *kárhozik* (rég. *kárhoszik*, l. alább)

Legtöbbször a reflexiv *-ód(ik)*, *-őd(ik)* képzővel fordul elő melynek mellékalakja *-úd(ik)*, *-üd(ik)* és rendszer rövidülése *-od(ik)*, *-öd(ik)*, *-öd(ik)*, úgy hogy e képzőbokor rendszerint ilyen formában jelenik meg: *-hod(ik)*, *-hüd(ik)*, *-hüd(ik)*. Példák:

bűnhődik, *bűnhődik*; *szelhüdik* (v. ö. neki-*szelhüdik*: neki-mérgül MNyszet VI:342); *vérhüdni*, *megvérhüdni* Tsz. *vérhüdütt*, *vérhedett* XVII. század NySz. *vérhed* és Medgyesi XVII. sz. Nyr. V:396. *sárhüdik*: *catulio*, *coëo* Simai; *sárhodik* Szaboles m. *bűzhődik*; *hírhedik* (*hírhedett*); *újhodik* (Rákosi J. Shak. XIII:115. „az agg honvédek átka boszúlja meg újhódó nyomorunk“ A Hon XVIII:327. sz. tárcza; *megújhódás* Szépir. Figy. I:531); *sebhedik*, *sebhődik*, *sebhüdik* („*sebhedvén* szívemben“ Gyöngy: MV. 2:252. a székelységben ma is mondják: *sebhedt* szív Nyr. I:323); *úrhodik* (*meg-úrhodik*: úrrá lesz, úr lesz, Baranya m. Nyr. VIII:426. *urhodlik*: urhatnámoskodik, Szaboles m.); *megh-erewshedyk*? Komj. SzPál. 12. — *ifjühodik*; *hamuhodik* Csokonai, Vitkovics; — *hamvahodik* (hamvahodott képpel Ar., megghammahodott Nyr. XX:191); *mérgehedik* NySz. *anyahodik* (*anyáhodik* Zvon.) anyává lesz, meglett-korú lesz' és *atyahodik* 'megvénül' NySz. *árvahodik*: elárvúl („*abban* a korban még nem árvahodott el annyira a magyar nyelv“ Figyelő IX:351. *elárvahodik* Nagykuság Nyr. III:233. Szaboles m. *árvahodott* Erdődy S. dies. 25); *dalmahodik* Tsz. (megdalmahodott ember: lusta, kövér, Szaboles m.) — *gubahodik*? (*meggubaodik* Nyr. III:88).

Valamint a reflexiv *-od(ik)*, *-ud(ik)* váltakozik az *-osz(ik)*, *-usz(ik)* képzőalakkal, pl. *nyugodik*: *nyugoszik*, *aludik*: *aluszik*,

* A NySz. hibásan szenvedő alakban idézi e mondatot s *vérheszt* igét következtet belőle.

— szintúgy fordulnak elő a szóban levő *-hod(ik)*, *-hud(ik)* képzőbokok mellett *-hosz(ik)*, *-husz(ik)*-féle alakok. Ilyenek:

kárhosz(ik), *hírhosz(ik)*, *vénhész(ik)* és *vénhűsz(ik)* MA. *vénhöz(ik)* Zvonarics; *szerkhesz(ik)*, I. NySz. — *meg-estvehesz(ik)*: advesperascit MünchC. 167.

Az ilyen igéknek tiszta tője nyelvelméleink szerint *v*-hangú volt, ép úgy, mint a *nyugosz(ik)*, *alusz(ik)*-féle reflexiv alakoké. Például:

hírhész(ik): *meghírhévék* MünchC. *meghírhött* u. o. *hírhövék*; — **vérhész(ik)* (**vérhűsz(ik)*): *verhüuel* GömC. *vérhütt* XVII. század NySz. — **bűnhöz(ik)*: *bűnhövék*, *bűnhöttök*, *bűnhönni* (és *bűnhendik* MünchC. mint *endik*, *tend* e h. **vëndik*, **tävënd* u. o.) NySz. — **mérgehész(ik)* v. ö. fent *mérgehödik*: *elmérgüvék* NySz. — *vénhöz(ik)*: *vénhött*, *vénhöttem* Born. — **sebhöz(ik)*: *megh sephewek* DebrC. 532. *sephewt* EhrC. 107. — **tévehész(ik)*: *eltévehették* Izraelnek házáat BécsiC. — **fértéhsz(ik)?*: *fértéhtt* kenyér ‚pollutus‘ BécsiC. — **ügyehöz(ik)*: *űgehöt* MünchC. 156.

Valamint továbbá az *alkosz(ik)*, *nyugosz(ik)* igéknek *alkot*, *nyugot*-féle műveltetőik vannak (**alkov-t*, **nyugor-t*): szintúgy vannak a *-hosz(ik)*, *-hész(ik)*, *-höz(ik)* képzőknek *-hot*, *-hét*, *-höt* alakú műveltető származékaik. Például:

sebhöt, *sebhét* EhrC. stb. Ar: Kevel. 14. *bűnhöt*, *bűnhét* v. *bűnhēt*, *bűzhöt* (*megbűzhöt* GKat: Titk. 11), *kárhöt* ErdyC. *hírhöt*, *hírhöt sárhot* (megsárhathott Nyr. III:224), *mérgehēt* DöbrC. 148. *űgehēt* BécsiC. *vérhöt* WinklC. 203. *szélhēt* NySz.

(Hasonló még: *helyhēt* MA: MünchC. — Beregszászi feltételez egy **véghet* igét s ebből magyarázza a *véghetetlen* melléknévet De Deriv. 73. Szintúgy Szinyei Nyr. VII:99.)

Van azonban a *-hossz(ik)*, *-hössz(ik)* képzős igéknek *-hot*, *-hēt* mellett *-hész(ik)* végű műveltetőjük is (mint *nyugosz-ik*: *nyugot* és *nyugoszt*):

vénhész(ik) a („gond idő előtt megvénheszti az embert“ Kovács: Köz. 107); *hírhész(ik)* Kassai: Szókönyv II:432. (v. ö. fent *hírjeszt*, és rendszeren *híresztel*); *bűzhész(ik)* („az ördög meg-bűzhészti az eget“ Hall: HHist. II:65), „*bűnhöz(ik)* v. *bűnhész(ik)* = facit ut poenam luat, bűnhöd(ik)“ Tudománytár 1834. IV:105.

(A *hírhēt*, *hírhész(ik)*, *hírjeszt* és *híresztel* alakok mellett van még a *hírhédik* igéből egy causativum: *hírdet* e h. **hírhédet*. Mindezekon felül még a NySz.-ban *hírzet* is van DöbrC., továbbá *hírel* és *hírlet*.)

A denominális **-z** képző.

Néha nyomon követhetjük az imént tárgyalt *-h* képzőnek elenyésését. Pl. a caus. *hírheszt* — frequentativ képzéssel — már régóta csak így dívik: *híresztel*. Hasonlóképp rövidültek a régi *helyhez*, *vérhez* alakok ilyenekké: *helyéz*, *véréz*.

Ez utóbbiakban, minthogy már a *-h* volt az igésítő képző, a *-z*-nek deverbális képzőnek kell lenni, s mint ilyen alig lehet más a frequentatív *-z*-nél, csakhogy persze a frequentatív jelentésnek elhomályosodásával (mint pl. a *kérdez* igében és sok más esetben).

Valószínű, hogy épen közvetlen a *helyhez*, **aranyhoz*-féle alakokból vált a mai *helyez*, *aranyoz*; v. ö. még *húgy*-ból *huggyoz* kettős *ggy*-vel e h. **hugyhoz*. De lehetne arra is gondolni, hogy ezek a felteendő teljesebb **helyéhez*, **aranyhoz* összerántásai (mint *szomjuhoz*-ból *szomjaz*). BUDENZ még egy harmadik lehetőséget említ: hogy az *-a-hoz*, *-o-hoz* szóvégből *-ahz*, *-ohz* s ebből *-azz*, *-ozz* keletkezett; az utóbbinak támogatására a *fiadzik*-féle képzést hozza fel, mely szerinte szintén régebb **fiazzik* ejtésre mutat. Minthogy azonban ez utóbbit sehol sem találjuk, holott a *-dz*-képzős alakok csak újabb korban terjedtek (l. alább), ezt az *-ahz*, *ohz*-féle magyarázatot nem igen fogadhatjuk el.

Van azonban a denom. *-z* képzőnek a *-hez*-en kívül még egy teljesebb formája a már említett *őríz* és *fáziz* igékben, melyekben a *-h* képzőnek másik változata lappang. Azonban lehet, hogy az *őríz* mellett valaha az **örhöz* alak is járatos volt s ebből lett az *öröz* ige.

A *-z* képzőnek használata egészen hasonló az *-l*-éhez, azzal a különbséggel, hogy, míg az *-l* legtöbbször eszközzel bánást jelöl, a *-z* leggyakrabban:

a) valamivel ellátást fejez ki; pl. *szennyez*, *sároz*, *nyügöz*, *békóz*, *ruház*, *övez*, *zsinóroz*, *sujtásoz*, *csomóz*, *vizez*, *sóz*, *paprikáz*, *fűszerez*, *czukroz*, *pontoz*, *megkérldőjelez*, *kövez*, *nevez*, *kínoz*; — kifejezhet továbbá

b) eszközzel való működést: *vesszőz*, *botoz*, *taglóz*, *ollóz*, *ágyúz*, *mozsaraz*, *mennykővez* (Dug: Péld. I:103), *lekapanyelez* (Hazánk I:159. *hárfúz*, *kártyáz*, *kugliz*, *ostábláz*, *gyertyáz* („nem sokat gyertyázott a könyvek mellett“ id. h. 124), *szeművegezni* vkit (Jók: FGYém. IV: 82), *balszemez*: félrenéz, sandal Nyr. III:233. *poharaz* („mindenét fel-poharazta“ Dug: Péld. II:191);

c) vminek létrehozását, elvégzését: *levelez*, *kincsez* NySz. *polkáz*, *érettségiz*, *nótáz*, *lármaáz*, *neszez*, *éljenez* (*vívatóz*, *zsivióz*), *hosszannáz*;

d) vminek mondást jelentők, talán a *nevez* analógiájára, mely tkp. a. m. névvel ellát, névvel illet (míg az *-l*-képzősek vminek tartást is jelentenek, pl. *ural* = úrnak tart v. vall): *uraz* = úrnak nevez, úrnak mond, „a csöcselék urazza“ Ar: Haml. 118. *kendez*, *magúz*, *szamaraz*, *eretnekez* NySz. *restez* u. o. *szentez* u. o. „*játoz*: druszász“ MNyszet. VI:333. *okoz*, *okol'* Kárm: Fanni XXIII:— *fiamoz* Nyr. VI:155. *uramosz* Vas G: Ne busulj I:114. *ielkemez*, *apjukoz*, *anyju-*

koz; — *téz* XVIII. század NySz. a. m. *tégez* (emez nincs meg a NySz.-ban; v. ö. *téget* PPB.);

e) vmilyenné tevést jelentők (ritkán): *apróz, tisztáz, csonkáz* és *bénáz* Lovász: Nyelvuj. 13:58.

Az ikes -z-képzősek.

Ezek úgy viszonylanak az iktelenekhez, mint az ikes *-l*-képzősek a megfelelő iktelenekhez (*porlik: porol*) vagy mint a *török, hullik* igék a *tör* és *hall* igékhez. Tehát pl. *fejz-ik* reflexivuma a *fejz* igének: *fejz* = fejjel ellát, *fejzik* = fejjel ellátódik, ellátja magát fejjel; *gyümölcsöz* = gyümölcsessel ellát, feldiszíti („a bonczhidai kert fái úgy is régóta nem hoztak gyümölcsöt, most felgyümölcsözzük őket“ Jókai: Erd. Aranyk. II.167.), *gyümölcsözik* = maga magát diszíti gyümölcsessel, gyümölcsessel díszlik.

Ilyen igék a következők:

fejzik a zab: fejet kap Nyr. II:444. 383. *vézrik, könnyezik; „turzik* v. *turosodik* a háta“ MNyszet. VI:353. — *virágzik, csirázik, bimbózik; „pimpózik: pelyhezik, gyapzik* a virághullt bingó“ MNyszet. VI:345. *fiazik, babázik, bornyazik* és *csikózik* Nyr. XIX:380, *malacozik; öszve-csomózik* Gvad. meg-*esőzik*: esőzésre válik az idő MNyszet. VI:340. — „*sorzik: gyöngyözik* a szeszes higadék“ u. o. 348. *gyűrűzik, kigyózik, patakzik; „rostikázik* v. *rostollik: foszladozik*“ id. h. 347. — „*kire fajtázott* ez a gyerek“ Nyr. XV:373. *fajzik*.

A -dz-képzősek.

Ezek többnyire az előbbieknél újabb változatai:

fejedzik a búza, a káposzta, Kassai: Szókönyv; *véredzik* Lisznyai: Uj PalóczD. 237. *könyvedzik*: könnyezik Eger, Vác; „*levedzik* a te órod, fiam“ Nép, Kecskemét; — *csirádzik, bimbózik, sarjadzik, leveledzik, „terebélyedző* koronája“ a fának, TörsK: A mustármag; *fiadzik, csikózik* Dug: Péld. II:163. *turózik, borsózik; ikrádzik* u. o. I:294. *be-jegeedik* a víz MNyszet. VI:317. *bé-feledzik* a tej u. o. *piledzik* a tej Nyr. XX. aug. „*levegődzik: legyeződik, szelet* hajt“ XIX:379. „ez a gyerek az anyjára ütött vagy *formázott*“ XV:356.

Némileg eltérő jelentéssel: *bokrodzik* („zúgó lováról, mely neki bokrodzott“ Ar: Próz. 503), *tükrödzik* („poharát emelé, piczi piros ajka tükrödött a szélén“ Ar: Daliás Idők II:43), *havádzik* („hetekig havádzott, meg nem szünt a hóésés“ Jók: Szeretve mind a vérp. V:128); — *fehérédzik, fehérlik* Nép, Kemenesalján.

BUDENZ szerint — mint a *-z* képzőnél láttuk — a *-dz* eredetibb *-zz*-ből fejlődött: **fiazzik* stb. Ez azonban azért nem valószínű, mert pl. a *fiadzik* alak csak a XVII. század óta fordul

elő, a régibb irodalomban pedig csak *fiazik* van s a feltételezett *fiazzik* stb. nem fordul elő.

Lehet, hogy *z* helyett *dz*-vel először is az *ó* végű névszók származékait ejtették: *bimbódzik*, *csikódzik*, *turódzik*, *kigyódzik*, *felhódzik* stb. még pedig az *-ódzik*, *-ödzik* végű reflexiv igék analógiájára, melyekre mind hangzásokra, mind reflexiv értékökre nézve hasonlók e denominalis igék. V. ö. pl. *kigyódzik* és *tekerődzik*. Úgy terjedt el aztán lassanként ez az ejtés a többi említett igére. Érdekes, hogy a palóczok a denominalis igéket most is csak *z*-vel ejtik (*bimbózik*, *csirázik*), holott a reflexiv igéket *dz*-vel mondják (*fogódzik* stb.).

Iktelen denominalis ige is van egy pár *dz*-vel.

A köznyelvben csak *övedz* járatos (vagy inkább volt járatos azelőtt). Ez eredetileg így hangzott: *övedéz*, *övedöz* (*övedezik* is, = *övedzi* magát) s nem csak egyszer fordul elő így a NádorC.-ben, mint BUDENZ véli, Alakt. 143. j., hanem pl. Apoc. 11. VirgC. 147. is. Feltehetjük, hogy *övedez* egy régibb **öved* ige származéka, mely olyan képzésű volt, mint *árad* stb. — Az *övedz* analógiájára ejtheték néhol a jelentésbeli rokonság miatt *dz*-vel a *ruház* igét: „okossággal *fel-ruházott* ember“ Haller: Paizs. 249. s a hangzásbeli hasonlóság miatt az *evez*, *kövez* igéket: *evedz* és „egszersmind Istvánt *kövedzeni* kezdék, agyban-főben kövekkel leverék“ PhilKözl. IX:166.

A denom. -ász, -ész képző.

A *vadász*, *halász*-féle igék általában valamivel bánást jelentenek, valami állatnak vagy növénynek megszerzését stb. Pl.

vadász, *halász*, *rákász*, *madarász*, *fogyászni* Thaly: RT. I:36. *nyulász*; *hernyász* SI. *egerész* MA. — *málnász* Nyr. III:513. *eprész* IV:36. *szederész*, Alföld: *vargányász* SzD. — A *vadászás* analógiájára: *nyomász*, *nyomoz* Nyr. I:382. *bokrász* MNyszet. VI:318. *sólymász*. — A *halászás* mintájára: *horgászni* MA. Kovács: Közm. 33. *gyalmász* Nyr. V:377. — Másfélék: *szenészni* „szenet égetni“ u. o. 424. *kanalász*: *kanalazgat* VIII:378. *meg-markász* V:175. (v. ö. *markolász* Tsz. a frequentatív -ász képzővel); *éjjészés* Kriza 413. *malmászni*: *malomba járogatni* MNyszet. VI:339. *perjészni*: *perjétől tisztítani* szántás alá való földet u. o. 345.

BUDENZ magyarázata szerint ezen *-ász*, *-ész* igeképzőnek hosszú magánhangzójában az ugor denominális *-j* képző lappang, úgy, hogy e képzőbokornak elemei azonosak az *őríz* ige *-íz* végével. Hogy *j* lappang az *-ász*, *-ész*-ben, bizonyítja néhány olyan példa, melyben mélyhangú alapszó után is *é* a képző

magánhangzója, mint ezen tájszókban: *ágész, rákész, fáész*. Az utóbbi igét csakugyan láttuk *fáíz* alakban is, vagyis ugyanolyan képzővel, a milyen az *őríz-é*.

A denom. -*ül*, -*ül* képző.

Az -*ül*, -*ül* képzős igék valamivé válást, ill. szorosan véve valamilyenné válást fejeznek ki, mert majdnem kivétel nélkül melléknevekből vannak képezve. Pl.

vakúl, szükül, tágul, hígul, lágyl, zápúl, szépül, épül, készül, őszül, újul, vénül, fásul, zöldül; — javul, avul, bővül, hevül; — ébrül NySz. — *sántul, bénul, némul, csorbul, görbul, tompul, drágul, sárgul, puhul, gyengül, szürkül; — hiül, lassul, könnyül;*

siketül, sötétül, elegyül, nehezül, részegül, vastagül, keményül; — csendesül, ékesül, híresül, nemesül, erősül, lelkesül, részesül; — kisebbül, rosszabbul, könnyebbül, öregbül; — feketül; savanyul; magasztosul, alacsonyul, elevenül, kedvetlenül.

Főnevekből nagyon kevés van: *lapul, fajul, el-fenül* Simai: Szót. *szégyenül*.

Ez az -*ül*, -*ül* képző egészen azonos alakú a reflexiv -*ül*, -*ül* képzővel; az tehát a kérdés a) alaki szempontból: hogy járulhatott e deverbális képző névszókhoz, b) a jelentést tekintve, hogy fejezhetett ki valamivé válást.

Mint ahogy ez igék rendszerint melléknévből származnak, a melléknév pedig mint gyakori állítmány igei természetű: el kell fogadnunk azt a lehetőséget, hogy itt a nyelv a melléknevek továbbképzésében igei analógiákat követett; v. ö. pl. hogy a *szabad* melléknévből ma már nem csak a reflexiv *szabadul* alakot képezzük, hanem előkerülnek már ilyen valóságos igei alakjai is: *szabadjon, szabadna, a lehessen, kellene* stb. analógiájára. — A mi pedig a jelentést illeti, a denominális -*ül* s a reflexiv -*ül* használatában egy közös vonást találunk, t. i. a kezdés jelentését. *Vénül, szabadul* = vén kezd lenni, szabad kezd lenni (mintegy ,vénni kezd, szabadni kezd'), ép úgy mint *fájul, fordul* = fájni kezd, forogni kezd.

Ezen magyarázat mellett szól egy-két olyan denominális ige, minők a *fájdul, mozdul-félék*, pl. *el-fájdul*: degenerat XVII. sz., *elevendül* Kreszn. Nyr. IV.516.*

De találunk nyelvméleinkben néhány eltérő formát, mely más nyomra, más magyarázatra vezet. Ilyenek: *megvénhől* RMK.

II.113 117. *vénhül* Simai: Szót. *szélhül*: insanio XVII. sz. (műveltetője *szélhét* NySz.), *könyhül*ni Gyöngy: Char. 13. (v. ö. *könyhlt* u. o. 23. *büzhít* NySz. *sárhít* Nyr. XIV.32. = *sárlt* XII.430.)

Ezek az alakok a fent tárgyalt igésítő *-h* képzőt mutatják s csak ehhez járulva a reflexiv *-ül*-t. E szerint tehát a *h*-képzős származék transitív jelentésű volt s ehhez az *-ül*, *-ül* valóságos reflexiv értékével járult, úgy hogy *vénhül* annyi volt mint vénné tevődik, **éph-ül* = épít-ődik stb. A *h* aztán ép úgy elveszhetett, mint pl. a *helyhez* alakból lett *helyez*.

A denominális **-od(ik)**, **-öd(ik)**, **-öd(ik)**.

Ez a képző jelentésére nézve teljesen megegyezik az előbbivel, s használatukban alig találunk szabályba fogható különbséget, csak hogy emez nem igen járul egytaguakhoz, sem pedig *d* végű melléknevekhez (pl. *vakul*, *szépül*, *szabadul*, *rövidül* stb. csak *-ül*, *-ül* képzővel közkeletűek)* — Példák:

setétedik, *elegyedik*, *nehezedik*, *részegedik*, *vastagodik*, *keményedik*; — *csendesedik*, *híresedik*, *nemesedik*, *erősödik*, *lelkесedik*, *tollasodik*; — *kisebbedik*, *rosszabbodik*, *könnyebbedik*, *öregbedik*; — *feketedik*, *savanyodik*; — *alacsonyodik*, *elevenedik*, *kedvetlenedik*: — mindezeket *-ül*, *-ül* képzőkkel is láttuk már;

öregedik, *betegedik*, *elégedik*; *kövérédik*, *bátorodik*, *jámborodik*; *kozmasodik*, *rozsdásodik*, *lombosodik*, *becsesedik* Vörösm., l. Kaz: Pályám Eml. Abafi kiad. X. l. — *világosodik*;

olcsódik a gabona: laxat annona PPBl. *el-gyarlódik*: elgyengül MNyszet VI:325. (de *meg-vakmerődött* Nyr. I:151.) — *lassódik*, *ifjódik*, *gömbölyödik* TudGyűjt. 1836. VIII:75. és *lassodik*, *ifjodik*, *gömbölyödik* (*ifjodik* is NySz.).

Főnevekből kevés van: *álmodik* (és *álmadik* NySz.), *penészedik*, *megvilágodik* Nyr. X:44. „*mohodt*: avult, mohult“ MNyszet. VI:341.

Ez a denominális *-od(ik)* kétséggel kivül azonos a reflexiv *-od(ik)* képzővel, melyet a *csavarodik*, *keveredik*-féle igékben láttunk. E mellett szól a denominális *-ül*, *-ül* hasonló eredetén kivül:

1. az, hogy néha még az eredetibb hosszú magánhangzóval

* Mégis pl. Somogy s Esztergom megyékben azt mondják *meg-kékedik* a *fehérédik* stb. mintájára: *me glágyodik* Amade: Vers. 182. *megfirissedik* Nyr. X:45. = *frissül*; *rövidedik* a nap, Márton: Német Szót. s. v. *abnehmen* (szint-úgy egy székely népballadában: elül *rövidedik*, hátul *hosszabbodik* a szoknya).

találjuk, tehát *-ód(ik)*, *-őd(ik)* alakban, pl. „posztót vízbe márt, hogy *meztömöttődjék*“ Nyr. XVII:88. *sárgódik* Pesti G. stb. *kitisztódik* Lépes: PTük. 153. *drágódom* és *lajhódom* Simai: Szót. (igaz, hogy az utóbbi négy példa *ó* hangját *a-o* összevonásából lehetne magyarázni, de különben nem szokásos az ilyen összevonás);

2. hogy itt is fel-felmerül — mint a reflexiv *-ód(ik)* mellett — az *-úd(ik)*, *-űd(ik)* alak: *sárgúdik* Zvon., Thaly. VÉ. *ovúdom*: avúlok Simai: Szót. „*fűő-neszüdni* a zajra: fölébredni“ Nyr. XX:416. *haragudik*;

3. végre, hogy az említettekkel néha az *-usz(ik)*, *-osz(ik)* képzőalak is váltakozik, ép úgy, mint a reflexiv *-úd(ik)*, *-ód(ik)* képzővel: *haraguszik*, *haragoszik* és *haragszik*; *mohoszik* Decsi: Adag. 89. (v. ö. fent *mohodt*); *hidegszik*, *melegszik*, *öregszik*, *betegszik*, *vastagszik*, *elégszik* (és *hidegedik* stb.).

Lehet, hogy ezen képző előtt is — mint a denominális *-ül*, *-űl* előtt — a tulajdonképi igésítő képző *h* volt, s akkor a szóban levő képzés azonos a *bűnhődik* v. *bűnhődik*-féle képzéssel, melyet fent a *-h* képző alatt tárgyaltunk. Ezt bizonyítják a régiségben egymás mellett előkerülő *mérgedik* és *mérgchedik* igék is. (V. ö. még *bűzhődik*, *bűszhődik* helyett *h* nélkül: *bűsződik* Balásfi, *bűsződik* Dug: Péld. II:213. *bűszsződik* Simai Szót.)

Megemlítendő, hogy *-od(ik)*, *-öd(ik)* helyett *-ad*, *-ed* képzővel van egynéhány denominális igenk: (*ó*) *avad*, *vígud*, *kéked* („arca elkékedt a csapkodó vésztől“ Kuthy: Hazai Rejt. 7. „ajka fakó, arcbőre kékedő“ uo. 9), *el-durvad*, *el-renyhed* SzD. (az utóbbi Szabolcs megyében ma is járatos); — főnevekből: *árad*, *el-képed*, *lyukad*, *hamvad* (v. ö. *hamvahodik*), *kérged* (megkérged a megázott csizma bőre, a szilvaíz tetején a cukor, Somogyban, Veszprém-ben), *jeged* („a patak bejegedt“ Tóth K. Költ. 129).

A *porhad* ige (ámbar a NySz.-ban nem fordul elő) arra mutat, hogy ezekben az igékben az igésítő képző eredetileg szintén *h* volt, s ehhez az *éled*, *szakad*-féle igék képzője járult. Szintén az ott volt *h* nyomát mutatja a *híg*-ből képzett *higgad* kettős *g*-je, az *árrad* (ma *árad*) kettős *r*-je. s talán még ez a tájszó is: *habbadoz* ‚habzik‘ MNyszet. VI:329.

A denominális **-ít** képző.

Mind az **-ül**, mind az **-od(ik)** képzős denominális igéknek van **-ít** képzős transitív párjuk, mely valamilyenné változtatást jelent, tehát amazoknak mintegy causativuma. Példák:

vuktt, tágtt, hígtt, lágytt, szépít, épít, késztt, újtt, vénít, fástt; — juvít, bővít, hevt; — sántít, bénít, némít, csorbít, görbít, tompít, drágtt, sárgtt, puhtt, gyengít; — lassít, könnytt, ifjtt;

sikettt, setétít, elegyít, nehezít, vastagít, részegtt, öregít, betegtt, elégtt, józanít, keménytt, kövérít, bátorít; — csendesít, ékesít, lelkesít, részesít; — kisebbit, nagyobbít, könnyebbít, öregbit; — feketít, savanytt, gömbölytt;

világosít, magasztosít, alacsonyít, elevenít, kedvetlentt.

Főnevekből: *lapít, szégyenít, világít.*

Láttuk a műveltető **-ít** képzőnél, minő szabályszerűséggel felel meg az **-ül**, **-ül** képzős igéknek, pl. *borít: borít, kerít: kerít, mozdít: mozdít*. Tehát itt is voltaképp az **-ül**, **-ül**-féle denominális képzésnek szabályos causativuma az **-ít**, pl. *épít: épít* stb. De minthogy az **-ül**, **-ül** képzős intransitivumok nagyobb számmal vannak az **-od(ik)** képzőseknél és igen sok esetben váltakoznak is ezekkel: nem csoda, hogy mind a két típusnak csak egyféle causativuma állapotott meg s ma a valamivé változtatást mindig az **-ít** képző fejezi ki.

A denominális **-kod(ik)**, **-kőd(ik)**, **-kőd(ik)**.

Vannak denominális igék **-kod(ik)** képzővel, melyek valamiül működést, viselkedést fejeznek ki, a minőket már az **-l** képzővel is láttunk (*orvosol, dajkál* stb.). — Példák:

főnevekből: *fejedelmkedik* BécsiC. *folnagykodás* DöbrC. 362. (= *folnagság* u. o.), *emberkedik* NySz. *számárokodás* Pázm: Préd. 3. *prókátorokodom* vki mellett: *asto advocatus alicui* PPB. *vendégfogadókodni: exercere stabulum* PPB. *tündérekedik* Fal. 69. *hóhérekodik* 640. *vadászkodik* 644. *gyilkoskodik* 63. 648. *fenekedik* u. o. *káplánkodik* 72. (láttnivaló, hogy Faludi nagyon kedveli ezeket); *kocsiskodik* Dug: Péld. II: 129. *borbélkodik* 133. *zigánkodik* 174. *olákkodik* 174. *poroszlózkodik* NySz. *dizsnózkodik, örkődik, legénykedik, lánykodik* („csak látná nagysága, ez a [15 éves] Mari hogyan kezd má látkodni, ötoztködni⁶ Tapoleza, Zala m.);

melléknevekből: *bátorkodik, vitézkedik, nehézkedik, irigykedik; kaczerkodik* Fal. 86. *serénykedik* 116. *keménykedik* 648. *aluszékonykodik* 210.; *akaratoskodik, agyaskodik, kardoskodik, szerelmeskedik, kedveskedik; tetszeteskedik* Fal. 81. 206. *szennyeskedik* és *rongyoskodik* 171. *majmoskodás* 70. *sebeskedik* 652. *derczéskedik*, Balásfi: CsIsk. 104. *görögösködöm, görögök szokásokat követem: graecisso* PPB.;

szemtelenkedik, csintalankodik, helytelenkedik; „szokatlankodik: tapasztalatlanlankodik, féretlenkedik, vadaskodik“ MNyszet. VI:351. „tehetetlenkedik: vesztég téetlenkedik“ u. o.;

szomorkodik e h. *szomorú*odik; így gyönyörködik és Fal. keserkedik.*

A számos *akaratoskodik, kardoskodik*-félék analógiájára gyakran fölösleges -s képző közbeszúrásával is:

vakoskodik Fal. 334. *bölcseskedik* 187. (v. ö. *okoskodik*); *kiváncsiszkodás* KovácsP: Fars. Kaland. 60. *némáskodik* Vitk: Munk. III:168. *bohóskodik*;

hiábavalóskodik Jókai: Humor. Papírszeletek; *rettegősködik* KisfK: Vig Besz. 25. *kérdezősködik; hordozóskodik* Fal. 670. *Dug: Péld. II:102. hunczolóskodik* Vitk: Munk. III:77.

s kivált főnevekből:

katonáskodik (nem ‚katonásan viselkedik‘, hanem ‚katonául szolgál‘); *prókátoroskodik*: *assisto* PPBl. *raboskodik*, Haller J. *tanuszkodik, bírás-kodik* (v. ö. *bírás-k*); *udvariskodik* ‚mint udvari (ember) szolgál, NySz. (v. ö. *udvarias-kodik*); *grüblereskedés*, Szemere P., *tábornokoskodik* *Dug: Péld. I:273.*

Néha a képzőnek az eddigitől eltérő functiója van; pl.

panaszkodik, erőködik; álmokodás NySz. „*keresztelkedik: bajlódik kinnal“* MNyszet. VI:334.

-*kod-ik* helyett -*koz-ik* képzővel: *szégyenkezik, fegyverkezik, hadakozik, sorakozik*;

a fentebbi feles -s-sel: *locsoskodás* NySz. (de van *locsos* is u. o.), *leseskedni* Csúzi: Sip. 60. *cseleskedni: nachstellen* Ball: Ném. Szót. *vádaskodni.*

Különösen a ‚valamilyenné válás‘ jelentésével találkozunk többszörte:

házaskodik BécsiC. stb. (Révai Ant. 68. mint élő szót említi); *bátorkodik* ‚bátorodik, elbizakodik‘ („hogy felettébb el ne bátorkodjanak“ Pázm. néki-bátorkodván *Dug: Péld. I:186.*); *meg-szomorkodik* („Miklós pápa igen megszomorkodott rajta“) *Konst: B4b. el-kevélykedik* Fal. 168. *le-soványkodik*, Nép; *el-hitványkodott* teremtmény, *Belényesi: Karácsonyi Ének. 92.*

Az imént felsorolt példák teljesen egyértékűek a denominális -*od(ik)*-képzősekkel (*házasodik, kevélyedik* stb.), melyek — mint láttuk — voltaképp reflexiv képzésűek. Ez is a mellett szól, a miről különben sem kételkedhetünk, hogy a denominális -*kod(ik)* azonos a reflexiv -*kod(ik)* képzővel. Ez ép úgy járulhatott névszókhöz s kivált melléknemekhez, mint a reflexiv -*od(ik)* és -*ül* képzők.

Egyébiránt némely idetartozó igék más fejlődésen mentek keresztül. Így pl. a mai *panaszkodik* régente *panaszol**kodik* volt,

illetőleg **panaszlkodik*, s az utóbbiból ép úgy rövidült, mint pl. **károml-kodik* ezzé lett: *káromkodik*, vagy **ostromlhat* ezzé: *ostromhat* (l. bővebben a hangvesztő igetőknel). Így válhatott *vitézkedik* ebből **vitézl-kedik* (v. ö. *vitézlő*, és *vitézel*: militat Verseghi: Anal. Inst. I:413.), *irigykedik* ebből **irigyk-kedik* (v. ö. *irélkedik* BécsiC. 239. *irélli* Pest m. Tsz.² és Keszthely vid. is), *szégyenkezik* ebből **szégyenl-kezik*. Így rövidül *eről-kodik* ezzé: *erőkodik*, *kutyálkodik* a népies ejtésben ezzé: *kutyákodik*, *gazdálkodik*: *gazdákodik*, *hálálkodik*: *hálákodik* Shak. II:9. Vör. stb. *Fenekedik* is régi rövidítése lehet ennek: **fenélkedik*.

Ilyen *-l-kod(ik)*-féle képzés hasonló funcióval több is van; pl. *uralkodik* (v. ö. *úrkodik* az újabb költői nyelvben), *társalkodik*, *ebelkedik*, *birólkodik* MünchC. 112. — *hivalkodik* (*hiú*, *hív-*), *gyorsalkodik*, *bövelkedik*, *szükölkodik*; *garázdálkodik*, *czimborálkodik*, *czifrálkodik*, *paráználkodik*, *bujálkodik*, *buzgólkodik*; — *búslakodik* (v. ö. *búskodik*).

Különösen érdekesek azok, a melyek mellett a *-kod(ik)* nélküli alak is előfordul, tehát pusztá denominális *-l* képzővel, ugyanazon jelentésben. Ilyenek:

restelkedik: *restel(l)*, *dajkálkodik*: *dajkál*, *anyúlkodik*: *anyál* NySz. *lustálkodik*: *lustál* Nyr. IX:94. (*bölcselkedik*: „*elbölcselni*: elokoskodni a dolgot, azaz sikerteleníteni“ MNyszet. VI:323. *társalkodik*: „*aszszonyt a férőhoz kell társol-tatni*“ Balásfi: CsIsk. 261.).

HARMADIK FEJEZET.

Igéből való névszóképzés.

Bevezetés.

Közös ugor deverbális névképzőkül BUDENZ a következő négyet mutatta ki: *-b*, *-j* (*-g*), *-m*, *-d*, melyekhez voltaképen egy-egy magánhangzót kell értenünk: *-ba*, *-ja*, *-ma*, *-da* stb. Ezeknek értékéről s nyelvünkben való szerepléséről BUDENZ a következőket tanítja:

1. Az ugor *-b* főértéke szerint a cselekvő személyt jelentő igenév képzője (nomen agentis), de egyes ugor nyelvekben a cselekvésnek eszköztét jelenti (nomen instrumenti), továbbá elvontan magát a cselekvést (nomen actionis), végre a cselekvésnek eredményét és tárgyát (nomen acti).

Eredeti *-b*, illetőleg magánhangzós *-ba* alakjában van meg e képző a finn nyelvnek liv és vepsz dialektusában, pl. liv *vuolb* való, levő, *imb*, *imbe* emő, szopó; vepsz *andab* (tő *andaba*-) adó, *eläb* (*eläba*-) élő. A többi finn nyelvjárásban rendszeren *-v* és *-va*, *-vā*, pl. észti *tulev* jövő, *minev* menő, mult; a szuomi köznyelvben mind ezek így hangzanak: *tuleva*, *menevā*, *oleva*, *imevā*, *antava*, *elävā*. De egytagú igetők után zöngétlenül *-pa*, *-pā*: *juo-pa* ivó, *syöpä* evő (Agricola bibliájában még *poltetta-pa*, *ymmärtäpä* stb.). — Rendszeren *-p* vagy *-pā*, *-pe*, *-pi* van a vogulban s osztjákban: vog. *pel-p* v. *pel-pā* csipős, *äl-p* v. *äl-pi* való levő, élő, *saat-pā* imádkozó; osztják *lankip* takaró, lepel stb. A finn *v* a megelőző tővégi hanggal gyakran *-u*, *-ü* vagy *-o*, *-ö*-be van összevonva s elvont főneveket alkot: *nauru* v. *nauro* nevetés,

itku sirás, *kuolo* halál stb. Ilyen *o*-vá összevont alakját találta BUDENZ a lapp, zürjén, votják stb. nyelvekben.

Szintolyan összevont alakot lát BUDENZ a magyar *-ó*, *-ő* és *-í*, *-ü* igenév- és eszköznévképzőben: *tanuló*, *furó*, *furu*. Ehhez állítja természetesen az *-and* képzős igetóból való igenevet: *halandó*, *kelendő*; továbbá az *-ós*, *-ös*-féle melléknévképzést: *tudós*, *viselő*, *várandós*. A befejezett cselekvésű igenév *-tt*-je előtt Budenz nézete szerint szintén az a *-v* lappang, tehát pl. *halott* e h. *halov-t*, s a HB.-beli *tilurt* még láttatná a *v-t* (l. alább ez igenév tárgyalását). A végső *-t* valami homályos névszóképző volna.

2. Az ugor *-j* (*-g*) képző maradt fenn pl. a finn *-ja*, *-jä*-ben, mely rendszeren cselekvőt jelentő főneveket alkot (nomen actoris): *usuja* lakós, *tekijä* tettes, szerző; észt *kõlja* halott, holttest. Más jelentésekkel pl. **antaja* helyett *anti* adás, ajándék, *syött-i* abrak (mintegy 'etető' szer), *kasvatti* növendék, nevelt.

Eredetibb *-ga*, *-gä* alakra mutatnak BUDENZ szerint az ilyenek: *kau-ka* (észt *kauge*) távoli, messze, ebből: **kau-* fluere, currere; vepsz *sidege*-(nominativus *sideh*, a nyugati finnben *sitehe-*, nom. *side*) kötél, ebből: *sido-*, *sito-* kötni; *puhege-* (nyug. f. *puhehe-*, *puhee-*, nom. *puhe*) beszéd, ebből: *puhu-* beszél stb.

Ezt az ugor *-j* képzőt látja BUDENZ ezekben a magyar szókban: *tolvaj* (vog. *tolmajχ*), *mezej*-(*telen*, v. ö. vog. *mäs-* induere), *szilaj* (v. ö. *szalad*), *tulaj*-(*don* proprius, *conveniens*: finn *tulevenit*), *ágy* e h. **ál-j* (= vog. *algχ* fészek, tanya, tulajdonkép *alvó* hely). Továbbá az összevont *-i* alakban: *lóti-futi*, *száj-táti*, *kapzsi* stb.

Szintén ilyen *aj*, *ej*-ből eredt *é* van BUDENZ szerint a következő képzőbokokban: *é-kony*, *é-k*, *á-nk*, *é-nk*, *á-ny*, *é-ny*, *á-ly*, *é-ly*, *á-r*, *é-r*, *á-s*, *é-s* (példák: *hajl-ékony*, *marad-ék*, *nyal-ánk*, *föszl-ány*, *akad-ály*, *buv-ár*, *ad-ás*, továbbá: *söt-é-t*, *seg-é-d*). Az *á*, *é*-hez járult denominális végképzők részint elhomályosult kicsinyítőknak bizonyulnak, részint még kérdéses eredetűek.

3. Az ugor *-m* részint így, részint *-ma*, *-mä*; *-mo*, *-mö*, *-me* alakjában ugarság szerte nomen actionis és nomen acti képzőül szerepel: finn *elä-mä* élet, *kuole-ma* halál, *isän antu-ma* veitsi az atyám adta kés, *kirjoitta-ma-an* írni (tkp. *írás-hoz*) stb.

Ide tartozik a magyar *álom*, *nyom*, *czirm(os)*, *szurm(os)*

főnevek *m*-je, — továbbá a frequentativ előrészszel való *-alom*, *-elēm*; *-dalom*, *-delēm* képzők. BUDENZ az *m* változatának tekinti néhány főnév *n*, *ny*-ét (*haszon*, *szilony*, *szirony*, *fény*, *szégyen*), továbbá az infinitivusi *-ni*-nek *n*-jét (*-n-i*, lativus *-i* raggal, mint fönt a finn *-ma-an*).

4. A *-d* képző a legtöbb ugor nyelvben cselekvést jelentő főneveket, de néha cselekvőt jelentő mellékneveket alkot; pl. a finnben *juo-da* inni, *syö-dä* enni, *elää* élni = észtl *ela-da*, *sano-a* mondani = vepsz *sanuda*; — másrészt vepsz *valge-da*- fehér, tkp. fénylő (nyug. finn *valke-a*), észtl *sire-da*- nyulánk, karesu (finn *sirkeä*) stb.

Ebből a képzőből a magyar hangfejlődés szabálya szerint *-l* lett: *lepel* (vogulul is *lēpil* dach: *lep*- decken), *fogoly*, *szupolyka gracilis* (v. ö. finn *suppea*, **supeda compressus*, *angustus*), „*l*, *ly*-ből gyengült *j*-vel: *nyáj*.., *áj*.., *kaczaj*..” A *hal-ál*, *fon-ál*-félékben BUDENZ szerint kétes, vajjon az *l*-et megelőző *á*, *é*-ben még igeképzés lappang-e, vagy pedig ez-e a tulajdonképi deverbális névképző (mint az *á-ly*, *é-ly*-félékben, az ugor *-j*, l. fönt a 2. pontban); az *-l* tehát ez utóbbi esetben csak denominális végképző volna.

A *té-tel*, *hiva-tal*-félékben BUDENZ azelőtt szintén a deverb. *-l* képzőt látta, de Alaktanában a *-tal*, *-tel*-t a *tele* melléknévből magyarázta: „Teljesen alkalmas fölfogásnak látszik, hogy a *-tal* ilyenekben mint *menetel*, *jövetel*, *létel* eredetileg az actio egészének (egész tartamának = *dauer*, *währungzeit*) kiemelésére szolgált.. E szerint már a *-tal*-t előző részben, melynek végét bátran eredetibb hosszú vocalissal vehetjük föl (*menē*-, *hivā*-), találjuk az egyszerű alapigétől való nomen verbalét..”

I. Igéből való főnevek.

Képző nélküli főnevek.

Mindenek előtt az olyan névszókról kell megemlékeznünk, melyekben semmi képzőt nem látunk, s melyek egy-egy igével azonosak. Kivételesek ezek annyiban, a mennyiben az ugor nyelvek rendszerint képzővel különböztetik meg a névszót ugyanazon fogalomnak igei kifejezésétől. Mégis kimutathatni pl. egy

ugor **jogo* szót, mely a. m. ‚foly‘ s annyi is, mint ‚folyó‘ (finn *joki*, magy. *jó*). Az ilyenek talán egy régibb kor maradványai, melyben a névszó még nem volt képzővel megkülönböztetve az igétől.

A mi nyelvünkben elég gyakori eset, hogy ragos igealakokat használunk névszók gyanánt (l. Névszókul használt igealakok, Nyr. VII.).

Ilyenek pl. *gondolom formán, abban a hiszemben, az ütlek v. ütleg, a félsz és a mersz, a tedd-ide tedd-oda ember, a térj-meg utca, a betekints s a lebujj* stb. V. ö. „betérjék: útba eső betérő hely“ Szentés Tsz. nagyon pénzhetnékje van, Dtül Nyr. XVIII:91. Kom. m. „Az üres fitogtatásnak, a tessék-lásséknak nem barátja“ (Berczik).

Vannak aztán igék, melyek ragtalan tőalakjukban vesznek föl névszói jelentést.

Ezek közül némelyek kiválóan egyes szólásokban, névraggal ellátva szerepelnek. Ilyenek:

csalra venni, Gyöngyösi („Mikor leghuebbnek látszik hozzád lenni, mint a Syren, akkor szokott csalra venni“ Mur. Vénus III:120. de v. ö. „*csal* udvarbírák“ Tinódinál); „*bukra* van (a hordó eleje; de így igen *bukra* lesz: ad lapsum inclinate“ Kreszn.; v. ö. *Kérék-buk*: hely Soprony m. Nagy-Czenken MNyszet. IV:405); *akadba* menni Tsz. (akadóba menni — a hálóval); *loppal*, Göcsejben így is: *loppé*; *okvet nélkül*: okvetetlen Nyr. II:112.

Ezek a szólások hamis analógiák útján is támadhattak, egyesekről legalább ki lehet ezt mutatni.

Loppal pl. voltaképen *loppal* azaz *loppa*, de a göcsejiek a szomszédjaiktól hallott *loppâ* alakot nyilván már *-val* ragos főnévnek vették s aztán alakították át az ő szokásuk szerint ezzé: *loppé* (v. ö. „*tetézzel* adják“ CzF. vagyis *tetézve(l)*, s aztán analógiájára: *tetéz-véka*, Kriza). — „*Okvet nélkül*“ lehetne talán ebből rövidítve: **okvetet nélkül*; de alkalmasint inkább analógia útján foglalta el az *okvetetlen* helyét, mint *haszon nélkül, vég nélkül* van ezek mellett: *haszontalan, végtelen*. (V. ö. *szüntelen* helyett: „Azért vagyon naponként *szün nélkül*, úntalan a népes bucsujárás“ Garay: A. nádor.)

Más képzőtlen főnevek az alanyesetben s különféle viszonyszókkal is járatosak, vagyis egészen úgy szerepelnek, mint akármely más rendes főnév. Ezek közül legközönségesebbek a *fagy* és *zavar* igékkel azonos hangzású *fagy* és *zavar* főnevek (a *húgy* stb. szókról l. a névszókéből való igeképzést). Ilyenek továbbá:

szip: esős kút, melyből folyvást foly a víz (Hétfalu) Nyr. III:564. — v. ö. a *szip* igét (a jelentésre nézve v. ö. *szivárvány* NySz.);

nyír: „A nád *nyírja*: a nád része, hol lenyíratik, töve, kopója“ MNyszet. IV:242. — csakugyan a *nyír* igéből?

„Kötöz ül a hátán: kötözködő kis gyerekekre mondják“ (Halas) Nyr. XXII:331.

Motoz esett a fejébe [megbomlott az esze] (Lipcey Ádámuak egy versében) Nyr. XXII:323.

fa-kúsz, madár, I. Nyr. VII:456. Ar: HátrPr. 378.

Egészen rendes az *-ísz*, *-ész* képzős denominális igék főnévi használata:

halász(ni) — a *halász*, *vadász(ni)* — a *vadász* (v. ö. „valami *nyulászó*“ Balassa: Költ. 83), *aranyász(ni)* — az *aranyász* Tsz. — Néha deverbális igék, különösen gyakoritók is így válnak főnevekké; pl. *merész(ni)* NySz.) — *merész*, *csenevész(ni)* — *csenevész*, *cserkész(ni)* — *cserkész*, *fürkész(ni)* — „*fürkész* vizsgálódás“ Noszko: Virágszótár 328.

Némelyek csak főnévül járatosak, mint *kertész*, *kanász*, *juhász*, *lovász* s azért az *-ász*, *-ész*-t a főnévképzők közt is meg kell említeni.*

Nem mondhatjuk meg, vajjon a *halász*-féle főnevek kezdetől fogva képzőtlenek voltak-e, vagy pedig volt valamikor képzőjük s aztán idővel elveszett. Így veszett el, mint fogjuk látni, az *eresz*, *válasz*-féle főnevek igazi képzője, a *-t* (régente *ereszt* v. *creszet*, *választ*). — Néha csak véletlenül keletkeznek egyenlő szópárok, melyeknek egyik tagja ige, másika főnév. Pl. a *választ* ige s a régi *választ* főnév nem egymásból lettek, hanem mind a kettő a föltehető **válasz(ni)* igéből: egyik a műveltető képzővel, a másik a főnévképző *-t*-vel (**választat*, mint *vadász*). A *nyom* igét s a *nyom* főnevet BUDENZ egy régi **nyol* igéből magyarázza: az igét a momentán *-m*-mel, a másikat avval a főnévképző *-m*-mel, melyet pl. az *álom* s *öröm* szókban is látunk.

-ás, -és.**

Azért teszszük első helyre, mert ez a legközönségesebb deverbális névszóképző. Minden igéből képezhetünk vele főnevet

* De az irodalmi nyelv a *kertész*-ből is, mint a *vadász*, *halász* igékből, képez elvont főnevet: *kertészet*; így: „kik ifjú korukat *jogászattal* s a későbbi éveket politizálással tölték“ KeményZs: Élet és irodalom 87. „*jogászati* cursus“ Jókai: A tengerszemű hölgy 15. e. h. jogi v. jogtudományi; „hajdan igen sok *juhászat* volt az országban“ BpHirl. 1893. VII:16. 17. e h. juhtenyésztés. V. ö. még *művészet*, *bölcsészet* stb.

** Szilasi M. Az *-at*, *-et* és *-ás*, *-és* képző, Nyr. IV.

(kivéve egy-két liányos igét, minő pl. *val-, jer*), még pedig rendszerint cselekvést jelentő elvont főnevet:

járás, kelés, ülés, évés, aratás, temetés, kunyorálás;
hallgatás, beszélgetés, huzgálás, csuszkálás, dobálás, futkosás, fut-
kározás, legelésés;
vonítás, legyintés, pattanás, köszöntés, üvöltés, szökellés;
keltés, mozgatás, altatás, állítás, halasztás;
sorozás, éneklés, vadászás, keveredés, busulás, javítás;
huzódás, emelkedés, lebecsátkozás, kivonulás;
születés, fogadtatás, meglepetés, összeköttetés (ezek a szenvedők-
 ből képzettek közhasználatban vannak, de különben egészen fölös-
 leges ilyenekben a szenvedő képző, pl. *megrálasztatás* és *kineveztetés*
 helyett elég a *megválasztás* és *kinevezés*, „a világ teremtése“ helyett,
 mint GELEJI KATONA akarta, elég „a világ teremtése“ stb.; I. SZARVAS
 G: A nyelvigazítók, Nyr. XII.).

Némelykor ható igéből is képezünk ilyen elvont főnevet; pl.

A *láthatás* oly öröme az életnek, a melylyel mintegy egész birtokba fogjuk az addig csak félig birtakat (Kaz: Levelei I: 116). Sok szív örült, mely *láthatásokon* megédenült (Vör: Munk. családi kiad. I: 171). Elhiszem én, és nagy gyönyörűséget lelek annak *hihetésében* (Kaz. id. h. 134). A *gondolkozhatás*, az *érezhetés* tehetségei megmaradtak benne: die fähigkeit zu denken und zu fühlen ist ihm geblieben (Kaz: Reg. 305). — V. ö. más elvont képzővel: *tehetség, lehetség(-es)*.

Nem ritkaság azonban az sem, hogy az *-is*-képzős szók konkrét jelentést vesznek föl, s ilyenkor legtöbbször a cselekvésnek eredményét jelentik (mint pl. a németben *zeichnung, lahlung* stb.). Itt meg kell különböztetnünk a tárgyias igék származékait a tárgyatlanokétól: *írás* pl. — a mit irnak, *termés* ellenben — a mi terem.

Tárgyas igék származékai:

írás, rovás, vágás, bevágás, huzás, vonás, elbeszélés, mondás, végzés, fogás (étel), aratás, töltés (gát), vasalás, fejelés, talpalás, sujtás, boltozás (boltozat), pallás vagyis padlás, ez a csikó az én nevelésem, „van én nekem szép palotám, csak tavali zsuppulás ám“ (zsuppolás — szalmafüdél, Göcseji Népd. 31).

De elégszer találkozunk tárgyatlan igéknek is efféle származékaival:

szakadás, hasadás, repedés, törés, kelés, pörsenés, hajlás, horpadás, — termés, származás („Ez ifjú, bár most megviselt, úgy látszik jó származás“ Rákosi J. Shak. XIII:91), — *születés* („Erdőháti születés vagyok, uram, ki a tüzet mindig szerettem“ Győry V. Shak. XIII:254), — *szerződés*.

Nem annyira az eredményt, mint inkább a cselekvésnek tárgyát nevezik meg a *varrás, kötés, horgolás* szók (hol van

a varrásom? stb.), néha az *írás, rajzolás, festés* és más effélék is. — Mondani-v alót jelent a *mondás* szó ezekben: Valami mondásom volna tehozzád: habeo tibi aliquid dicere (Helt: UT. Q6). Egy kevés mondásom vagyon hozjád: habeo aliquid adversum te (JordC. 886). — V. ö. *kifogásom* van vmi ellen, *számadásom* van vkivel, *beszédem* van vkivel.

Néha az ilyen eredményt jelentők jelzők ül (melléknévi leg) is előkerülnek, pl. *termés-kő, ráadás-név, gúnynev'* Tsz. 7. l. — *szokás-mondás, megszokott mondás, közmondás'*.

Vannak aztán az *-ás, -és-képzős* főnevek közt olyanok is, melyek esz köz-jelentést vettek föl: *élés* (élelmi szer, v. ö. *élés-kanra*, s másfelől *élet* ugyanebben a jelentésben), *mártás, töltés* (fegyveré).

A cselekvésnek helyét is eszközül fogja föl nyelvünk (v. ö. *ülő-hely* mint *főző-kanál, temető* mint *véső*, l. az *-ó, -ő* képzőt): *ülés, állás, lakás, szállás*, — megyei *járás*, — *be-, ki-, föl-, le-járás* (nem *ménet*), *nyílás* (v. ö. fönt *szakadás* stb.), — *Tiszahajlás* (*tiszahajlási csárda* Czibakháza vidékén).

Van úgy, hogy egyazon szóban kétszer is előkerül az *-ás, -és*: *ülésezés, elszállásolás, kifogásolás, befolyásolás* (v. ö. ZOLNAI: Elemismétlődés, Hunfalvy-Album).

A mi e képzőnek alakját és eredetét illeti, jelentős körülmény, hogy az *i-ző* nyelvjárások *-és* helyett *-is-t* ejtenek: *heverís, kilís* (*kelés*) stb. Ez arra mutat, hogy az *é, i-s* diftongusból lett s az *-és* eredetileg **-ëis, -éjs* volt. BUDENZ úgy véli, hogy e képzőnknek első tagja az ugor *-j*, toldaléka pedig, az *-s*, az ugor *-ks* kicsinyítő képző képviselője, az egész tehát elemeire nézve azonos a finn *-jaise, -jäise* képzővel: *hauta-jaise-t — temet-és, risti-äise-t — keresztel-és* (*kuuliais*: szófogadó, *alkajaise*: kezdő stb.).

Az még kérdés, vajjon az a nyelvenlékekben előkerülő *-áss, -éss*, melyre BUDENZ hivatkozik (Alaktan 201), nem pusztán írásbeli sajátság-e.

BUDENZ szerint „azonos változatnak látszik még *-ács* ebben: *forgács, fargács* ‚span, splitter‘ a *farag* ‚schnitzen‘ ige mellett (v. ö. *cs* mint diminutiv képzőt: *kövecs.*.); de az is lehet, hogy előző *-ács*-ból gyengült el az *-ács*, v. ö. *szilács* ‚span‘ mellett *szilány* és a *sziláncsol* denom. igét (Krizsa)“. — *Szilács* járatos pl. Gömörben, de máshol *szüács, szijács, szivács* a vágást jelentő **szil-* igéből, v. ö. *szalu*,

sziju v. *szíj*, *sziat* 'szelet' (Balaton vid.) stb. — Az ormánsági *hókács* is a. m. forgács Nyr. III:182. — Minthogy azonban ezek mind vágás által keletkezett részeket jelentenek, igen valószínű, hogy a szláv eredetű *szikács* mintájára alakították át a képzőjüket (l. a Szóképzés bevezetését — l.).

A régi nyelvben van egy pár szó, mely szükség nélkül vette föl az *-ás*, *-és* képzőt, bizonyára két-két rokonértelmű alaknak összezavarásával: *hozatalás* LevT. I:171. = *hozatal* + *hozás*; — *vitelés* (*vytelees* ÉrdyC. 480b. 489. *ky witeles* PeerC. 142) = *vitel* + *vivés* (v. ö. *fel vytelet* ÉrdyC. 480b); — *kérelmés* LobkC. 13. 175. 187. 339. stb. l. NySz. = *kérelem* + *kérés* (vagy *kérelem* + *kéremés*; a LobkC.-ben pl. vegyest fordul elő a *kérelmés* s a *kéremés*, az utóbbi pl. 111. 292. 340).

-más, -més.

Ez csak korlátozott számú főnévben fordul elő, s közülük ma csak a következők közkeletűek: *látomás*, *hallomás*, *tudomás*, *vallomás*, *áldomás*, *állomás* (*kiállomás* is, l. Tsz.). A codexekben közönséges a *kéremés* (még Pázmánynál is) és a *lelemés* (még a XVII. sz. közepén is előkerül). A *halomás* előkerül a JordC.-ben és Szalárdinál, említve van az előbbieket mellett MNyszet. IV:406., de Arany is használja Tsz. III:13. *Hagyomás*: jussum, mandatum Beregsz: Dissert. 100. 111. s többféle jelentéssel a NySz.-ban. Dunán túl hallotta Kresznerics ezt: *toldomás* 'a mit hozatnak, ha elfogy a valló bor'. Más népnyelvi adatok: *férges-âma-hullomás*, egy tréfás udvarhelyi versben, l. Tsz. *szökemés*, Fertő mell. MNyszet. IV:406. — A *látomás* különösen gyakori ebben a módhatározóban: *szemlátomást*. Ehhez hasonló ez a hétfalusi kifejezés: *futmást* 'futvást' Nyr. V:330.

Ma e szókban a *-más*, *-més*-t egységes képzőnek érezzük, de világos, hogy két elemből alakult s ezek közül a második az előbb tárgyalt *-ás*, *-és* képző. Az első elemben BUDENZ a momentán *m*-et látja (v. ö. *alkom-odik* v. *alkony-odik*, *terém*, *köszön* stb. l. Ugor Alaktan 222), s ez csakugyan nagyon valószínű, sőt jóformán bizonyos, mert hiszen az *-ás*, *-és* előtti alapszónak okvetetlen igének kellett lenni. A *látomás*, *hallomás*, *kéremés*, *áldomás* bizonyára olyan korban keletkeztek, mikor a mom. *-m* még élő képző volt, tehát még használatban lehettek a **látom-(ni)*, **hallom-(ni)* stb. igék.

-at, -et.

Ennek is — mint az *-ás, -és*-nek — különféle jelentései vannak, s köztük gyakori az *elvonat* jelentés is. De még ilyenkor is van különbség a két képző használata közt; míg ugyanis az *-ás, -és* képzős főnév a folyamatban levő cselekvést jelöli, addig az *-at, -et*-képzős a cselekvést mint valami egységes, teljes egészet fejezi ki. Míg pl. a *halászás* v. *szolgálás* az illető időben éppen folyó cselekvést nevezik meg, addig a *halászat* v. *szolgálat* e cselekvéseknek egészét s e foglalkozásoknak mintegy teljes foglatatát állítják lelki szemünk elé. V. ö. még: *cselekvés* és *cselekedet*, *fordulás* és *fordulat*, *készülés* és *készület* stb., melyek mind nem egyértékűek. Innen van, hogy pl. *gyakorító*, *folytonosság*ot jelentő igékből nem szoktunk *-at, -et*-végű főnevet képezni (pl. nem *dobálat, csuszkálat, futkosat*, hanem *dobálás, csuszkálás, futkosás*), ellenben *mozzanatos* igékből igen: *mozzanat, fuvallat, tekintet, tapintat*.

Más példák: *élet, járat, menet, (lég-)vonat* v. *huzat, szünet, borulat, indulat, mozdulat, fordulat, becsület, tisztelet, bánat, eszmélet, napkelet, napnyugat(kor), igyekezet, kárhozat, vadászat, solymászat, enyészet, tenyészet* (s így *kertészet*, l. fönt a képző nélküli főnevekről szóló szakaszt), — *be-, ki-, föl-, le-jövet* és *-menet*, — *fülem hallatára*.

A mai nyelvben s kivált a népnelvben korlátozott számmal járatosak az efféle főnevek, de régente, legalább egyes nyelvjárásokban, ép oly közönséges volt, mint az *-ás, -és*, sőt ennek egészen egyértékűje volt. A Bécsi, Müncheni, Apor, Lobkowitz codexekben számtalanszor találkozunk vele:

születet MünchC., *teremetet* ,teremtés' LobkC. 2. *sietet* 217. *mivelkődöt* 43. 46. *meg gondolat* 38. *meg bőchvet* 139. stb. stb. — Jeruzsálem *pusztulata* RMK. VI:33. *megütközöt* ,megütközés, ütközöt' KCsipk: Példb. XXI:31. — *naptámadat, napenyészot, napszállat előtt, napleszállat tájban* NySz.

A mai nyelvjárásokban is előfordulnak egyes ilyen kifejezések, a nélkül, hogy az irodalmi nyelvben használatosak volnának:

sivat ,vészkiabálás' Háromszék, MNyszet. VI:348. *szakadat* ,szünet', pl. nincs *szakadatja*, u. o. 349. *eset* ,esés' Órség, l. Nyr. IV:426. *huzat*: „mère van ennek a fának a huzattya? súlya“ Somogy, III:141.

A nép leginkább olyankor kedveli e kifejezőmódot, mikor valaminek a megtörténte jelölheti meg az időpontot:

„zsendületkor: búzaszemzéskor?“ Háromsz. MNyszet. VI:356. *kepehordat* Göcsej, Nyr. II:87. Göcsejben az ilyenek Kardos A. szerint is „nem annyira a cselekvés[nek], mint a cselekvés idejének megjelölésére szolgálnak, éppen úgy, mint a köznyelvi *szüret* és a baranya-vidéki *szőlő-metet*; tehát *takaratkor*, *kaszálatkor*, *porhálatkor*, *vetetkor*“ (Budenz-Album 161); „éppen *naphaladatkor* értünk oda“ Nyr. XIV:527. — „még *lámpagyújtat* előtt siettek fölkeresni a rendőrfőnököt“ Jók: RRáby. III:35. — *vetet-üdü* ‚vetés ideje‘ I. Nyr. VI:62.

Elavult alapszóból vannak képezve: *bocsánat* s a KeszthC. és KulcsC.-beli *ijenet*. Ezek mellett előfordul nyelvemlékeinkben a *bocsánandó bűn* s az *ijenő*. Ilyen Kazinczynál a *borzanat* (Munk. VI:101), melynek talán a *rettenet* szolgált mintául. (Az alábbi rovathba való *daganat* — mely mellett a codexekben *dagonag* is van, de az alapszavuk nincs kimutatva — továbbá *sziat* és *felekezet*.)

Az *-at*, *-et* képző első jelentéséhez még közelebb áll a konkrét jelentés, mint az *-ás*, *-és*-éhez, különösen az eredmény vagy tárgy jelentés. Példák:

fulat, *szelet*, *sziat* (a m. *szelet*, v. ö. *sziács* stb. fönt az *-ás*, *-és* vége felé), *csipet*, *sütet* („egy sütetből elég egy lepény“), *főzet*, *rovat*, *lövet*, *veret* (rézveretű kés, „egy rézveretes öreg kés“ Jók: Hétközn. II:45), *fogat* (kocsi-ló és *térfogat*), *varrat*, *fonat*, *vonat* (vasúti *vonat*, *kivonat*), *fűzet*, *mondat*, *érzet*, *jegyzet*, *végzet*, *szerzet*, *nemzet* stb. „*vetet*: rendszeren 8—10 kenyér, a melyet a kemenczébe egyszerre vetnek be“ Répceze vid. Nyr. XX:411. „egy *vetet* ruha egy öltő ruha“ Göcsej, Budenz-Album 161. — *látatja* van vminek (*látat* Répceze vid. Nyr. XX:411);

ki-rak-at;

dolgozat, *tisztázat*, *intézet*, *áldozat*, *emelet* (ebben már elhomályosult az alapszó), *viselet*, *másolat*, *rajzolat*, *karczolat*, *ítélet*, *ízenet*, *kívánat*, *érzéket*, *elmélet*:

határozat, *gyülekezet*, *felekezet* (ennek elavult az alapszava: *felekezik*, I. NySz.).

Tárgyatlan igékből itt kevés eredményjelentő főnév van (v. ö. az *-ás* *-és* alatt a *szakadás-féléket*):

ménet, *tünet*; — „*folyat* a göcsejiek nyelvén folyó, élő vizet jelent az álló, a holt víz ellenében“ Budenz-Album 161. — *feszület*, *változat*, — *daganat* (I. fönt).

Itt is találkozunk az eredményt jelentőknek jelzői használatával. Itt azonban a jelző viszony nem a rendes melléknévi, hanem mértéket jelöl (mint pl. az ilyenekben: *egy véka kenyér*, *egy pohár bor*, *egy marék bab*). Pl.

egy falat kenyér, — *egy sütet kenyér*; *sütet liszt* Nyr. XX:411. — „*hej*, ha volna itt *egy főzet mokka* olyan tojásbényű apró török

findsában“ Mikszáth: Almanach I. évf. 79. „keritsen vacsorára *egy főzet halat*“ Radó: Robinson X:18. — „*egy dugat fűteni-való*“ Szana T. Koszorú-ja III:343. — „*egy lövet puskapor*“ PHirlap 1886. 141. vez.

Az e s z k ö z-jelentés itt sem igen gyakori: *kenet, élet, élelem, gabona, huzat* (pl. párnáé), *öltözet, ruházat, fegyverzet, markolat, (födözet).*

A cselekvésnek helyét jelentik:

be-, ki-, föl-, le-járat (nem *-mēnet*), — *terület, kerület* (v. ö. *járás*), — *hajlat*: „*Tiszahajlatba* vagyon *egy szép csárda*“ Hont m. Nyr. V:335. — *nyilat*: „*a titkos völgynyilatnál mi vár, mi von?*“ Vör: Munk. csal. kiad. I:57. „*ki a folyosó-nyilatnál álla*“ Bajza II:160. „*völgy nyilatában, hol Devon halkan önti hajjait*“ Szász K: Müford. I:352.

Ennek a képzőnek majdnem állandó az *-at, -et* alakja, de egyesekben a nyílt magánhangzó helyett mégis zártabbat találunk. A mai köznyelv is *o*-val ejti ezeket: *nyugot* (de *nyugat* is) és *állapot*. *Nyugot* a *nyugov-* igetőből lehet képezve s tán inkább az alábbi egyszerű *-t* alá volna sorolható; az *állapot* pedig régi nyelvemléceinkben mindig *állapat*-nak van írva, s az *o* talán az *állapodik, állapodás* alakok analógiájára került bele. De van még Göcsejben a *csipet*, ill. **csipat* helyett *csipot* (Lugosi); így *csipotka, csipetke* (és *csipēdtke, — tészta*) Gömörben. Továbbá Háromszékben *állopot* mellett *szovalot* is, MNyszet. VI:214.211. Ilyenek még régibb forrásokban: „*coronázot után*“ Helt: Krón. 188. *szolyálot* Szeg: Aqu. 31. *folyamotjakor* Fal: UE. 59. max. Végre a HB.-ben *kinzotviatwl* s a KT.-ben *mozgot* (de uo. *tamadat, aradat*).

A HB.-beli *kinzotviatwl* alkalmasint így ejtődött: *kínzotujátul* (így olvassák Balassa és Budenz Alakt. 224), mert a személyrag a korban rendesen csak magánhangzó után van *j*-vel, s akkor e ragtalan alak így hangozhatott: *kinzotu*. De van a HB.-ben két példa, melyet *v* mássalhangzóval olvasunk: *intetvinec = intetvinek* és *ildetvitwl = ildetvítül* (intésének és üldözésétől); azonkívül a Königsb. Töredékben: *kezdetvitwl = kezdetvítül*. Alanyesetük ezeknek is így lehetett: *intētü, ildētü, kezdētü*. Hogy ennek a képzőnek csakugyan volt *v* eleme, kétségtelenné teszi a *hitēs-társ* mellett maiglan *fönmaradt hitvēs* (főneve **hitü* lehetett és pl. tárgyesete **hitvēt*). Szintén a *tv* nyomát láthatni ebben a közönséges kiejtésben: *hallattára* (így pl. Batsányinál is

Költ.² 58), ámbár itt a *tt* a *láltára* utánzása is lehet. BUDENZ még az ÉrdyC. *csudálatús, vülasztatus*-féle alakjaiban is azt a régi *u* hangot látja Alakt. 224.

Képzőnknek eredetéről BUDENZ azt tartja, hogy a *-v* volt az igazi névszóképző = ugor *-b*, finn *-va, -vá*, m. *-ó, -ő* e h. *-ov, -öv* stb., a megelőző *-at, -et* pedig még igeképző volt, mely azonos a hasonló momentán képzővel (*sírat, vezet, szeret*; Alakt. 224). E szerint elemeinek értékére nézve hasonlít a *-más, -més* képzőhöz; l. fönt.

Néhány példában az *-at, -ct* helyett *-át, -ét* van. Így különösen a *fuját* szó van nagyon elterjedve 'fujat, hófuvat' értelmében Nyr. III:183. X:475. *hófuát* Répeze vid. uo. XX:411. Ilyen az udvarhelymegyei „*szakadát* erdő“ Egyh. Lapok 1867:499. *szakadát*, szántóföld neve Nyr. I:427. II:45. V. ö. még *rovátkok, rovátkol*, „anschnitt: *rovátk*“ Márton: Német szót. (A SándorC.-ben *lan yelöneet, nemzeeth, zerzeeths*, a PeerC.-ben *elét, zerétét* = élet, szeretet, l. Simonyi: Tanulmányok 27).

BUDENZ szerint ez az *-át* az *-at*-hoz ép úgy viszonylik mint a *bocsát* ige képzője az említett *sírat*-féle igékéhez (s ő melléjük állíthatta volna — mert szerinte a *le-süt* igéből származik — a *sötét* szót is, melynek képzőjét másképp magyarázta, Alakt. 200). Azonban, hogy képzőnk azelőtt *-át, -ét* lett volna, azt kétséssé teszi a HB.-beli *kinzotv- o*-ja. A codexekből idézett példákban úgy sem bizonyos, vajjon az *ee* csakugyan hosszú hangot jelöl-e; a *fuját, szakadát, rovátk* főnevek pedig talán a velük egyértékű *fujás, szakadás, rovás* főnevekből vették át az *á* hangot. V. ö. fönt a *hozatalás, kérclmés*-féle keverék alakokat.

-t.

Többnyire elvontan a *cselekvést* jelenti, de úgy mint valami teljes egészét, pl. *hit* v. *hüt* (v. ö. *hivés, elhivés*), *lét*, *le-tét*, „sebesebb alá-jöte, hogysem fel-mente“ Pázm: Préd. 323. és „nem egészen tiszta dolog az én idejöttem“ Győry V. Havi Szemle I:49. — néha pedig a *cselekvésnek* eredményét vagy tárgyát jelöli: *tét* (*jótét*) és *tett, ét* („éte bére“, étvágy, étlap), *it* („se éte, se ita“), szép asszony *fözte*.

Ez a képző tehát jelentésére nézve egészen, hangzására

nézve is nagyon hasonlít az előbbi *-at*, *-et* képzőhöz, alkalmasint azonos eredetű vele s a két alak úgy viszonylik egymáshoz, mint a műveltető igék *-t* és *-at*, *-et* képzője. Eddig is már többen azonosították, pl. BEREGSZÁSZI, Zeitschrift für Ungarn IV:96. s BUDENZ is az *élet*, **holat*, *mēnet* összevont alakját látja ezekben: *mind-éltig*, *éltés*, *holtig*, *holtomig*, *mentében* stb. A **holat*, *kínzat*, mint láttuk, **holot* és **kínzotu* volt valaha, s a **holot*-hoz a *holt-ig* úgy viszonylik, mint a *bokor*-hoz a *bokros* stb.

A két képzőnek azonos-volta mellett föl lehetne hozni az ilyen váltakozásokat is: *életēm—éltēm*, *fülem hallatára—szemem láttára*, *szégyelletemben—szégyelltemben*, népek *enyészte*—népeknek *enyészte*, „embereknek *utalatya*“ opprobrium hominum KulcsC. 40. — „embereknek *utalta*“ DöbrC. 14. Költőknél elégszer találkozzunk efélekkel: „*Távoztod*, könnytűl ázva, kísérte szemem“ Vitk: Munk. I:99. e h. *távoztod(at)*. „Madár is ha kalit *nyilatán* kiszállhat“ Föv. Lapok XV:1163. e h. *nyiltán*, *kinyiltakor*.

De legtöbbet bizonyít a már említett *hitves* alak, ha egybevetjük az *intetv*-féle alakokkal.

Mindazonáltal mai nyelvérzékünkre nézve egészen külön képző a puszta *-t*, úgy hogy a legtöbb esetben nem tehetjük helyébe az *-at*, *-et*-et. Nem mondjuk: *távoztodkor* könnybe lábadt a szemem; a kalitka *kinyilatakor* elszállt a madár; a nap *fülkeltekor*, *lenyugatakor*; a Duna *menetében* v. *lefolyatában*; *nevetetében*, — hanem csak *távoztodkor* stb.

A külön fejlődésnek az az oka, hogy ez a rövidebb forma csak bizonyos helyzetekben, fordulatokban állapotodott meg: jelesen majdnem mindig csak magánhangzós ragok vagy képzők előtt használjuk, pl. *virradtig* — ellenben *virradat*, hosszú *éltű* és *éltés* — ellenben *élet*. A *-t*-képzős főnevek tehát jobbára az úgynevezett hiányos főnevek közé tartoznak, és ZOLNAI Gy. is tárgyalta őket a többi magyar defectivumok közt, Philol. Közl. 1891.

A *-t* képző után leggyakrabban *személyrag* s erre még valamely határozói rag következik, úgy hogy az egész szó *személyragos* (többnyire időhatározó) gerundiumkép szerepel; pl.

„*altóban* mint óhassam magam?“ RMK. IV:226. „*fektében*, *altában*, *otlétében*, *ittában*“ Beregszászi, Zeitschr. für Ungarn IV:96. „ki festette le valaha a hajnalesillagot *ragyogtában*?“ Jókai: Vadon

Vir. 188. „azon reptében“: da er einmal vorüberflog, Kónyi: Hajós 38. — „sírva borulnék nyakába kocsiról *leszálltakor*“ Kovács: Fars. Kaland 72. *napkeltekor* Ar: Az új gör. dalmok — „harmat *szárattyán*“ vagyis *száradtán*: harmat száradtakor, reggel Nyr. IX:567. — „vér *folytáig* ostoroztatál“ Thewrc. 192. „tied leszek koporsóm *bezártáig*“ Népdal; — „kellemetes dolgok, miknek látására [v. *láltára*] és *izletére* J. ordítani kezdett, hogy . . .“ Jókai: Fehér Rózsa 15. „*hívtotokra* nem mehetünk el mi“ SzászK: Álmos 60. — „iparkodik urát *sülyedtéből* felemelni“ KisfK: VigBesz. 10. — „a búbajos szemekbe sovár vágygyal néz szüntelen, *néztével* nem telik be“ SzászK: Ford. 196.

Személyraggal és tárgyraggal különösen a XV. XVI. században fordul elő gyakran: „*koldóltomat* átallok“ MünchC. „az mi itt való *ültünket* nem restellenéjek“ LevT. I:39. (v. ö. *koldulni* átallok, *ülni* nem restellénék); „meguná a béka *laktát* a tóba“ Pesti Meséi, Toldy kiad. 126. De újabb írónál is: „hogy *voltát* érezze, annyira viheted“ Ányos 71 „örömmel lesé a vetések *tenyészét*“ KisfK: Barátság és szerelem II. „állva perzsa sir felett nem hittem szolga *létemet*“ Ar: Az új-görög dalmok; stb.

Pusztán személyraggal már nem oly gyakori, de azért nem ritka: *nap kelte*, *nap nyugta*, *nap lemente*, *virradta*; nincs *nyugtom* tőle; „sebesebb *alá-jöte*, hogysesem *felmente*“ a nyilnak, Pázm: Préd. 323. „Juliska *fözte* nagy becsületet vallott“ Havi Szemle I:59. „ha van *érték rá*:“ érkezésük, ráérésük Nyr. IX:137. *léptei*, *lépteink* stb.

A személyrag után képző következik ezekben: nincs *jártányi* ereje; *fontányi* szösz (a mennyiből fonhatna), l. NySz.

Személyrag nélkül sokkal ritkábban fordulnak elő e *t*-képzős főnevek, s még akkor is érezhető néha a birtokviszony, jelesen az ilyen összetételekben:

Naplement előtt félórával ki volt vágva a jég (Baksay: Gyalog-ösvény II:27). Elindulnak *napfelkölt* után (u. o. 268). Ha elmaradának dél, észak, *naptámadt* (SzászK: Álmos 158). *Napkelttől lementig* (u. o. 163). Itt a nap száll keletre, nem mint máshol *naplementre* (Ar: Rege a csod.).

Ezek nyilván analógia útján támadtak a *nap lemente* stb. kapcsolatokból, még pedig a következő arány alapján: *nap fénye*: *nap-fény* = *nap lemente*: *nap-lement* stb.

De vannak más személyragtalan alakok, melyek nem analógia, hanem egyszerűen rövidülés útján támadtak, úgy mint a személyragosak.

Igy mindenek előtt az *-ig*-ragosak: *éltig* (e h. **életig*, l. NySz.), *mind-éltig* (ma *mindétig*, *mindég*, *mindig*), *holtig*, *fogytig*,

körömszakadtig; „sietnünk kell, hogy *virradtig* legalább a vizen túl legyünk“ Bajza II:96. „fél óra *mulattig*, vagy mulatság alatt, a császár adóját mindjárt meghozzátok“ KecskTört. II:427. — Érdekes, hogy a zürjén nyelvben van egy egészen hasonló gerundium: *kult-üz* holt-ig, *jugdlt-üz* virradtig stb. Budenz: Alaktan 224.

Itt említendő a *-ton, -tën, -tön* végű gerundium: *nyugton, bizton, folyton, menten, rögtön; folyton foly, üztön üz* stb. l. MHat. (v. ö. minden *léptën*-nyomon.)

Ritkább a személyragtalan tárgyeset: *éltét* adni vkinek; egy *tapodtat* sem megyek innen (v. ö. „innen egy *tapodást* sem mennek“ Kovács P: Fars. Kaland 22. „egy *tapot* se mégy“ Ar:Arist. II:365). — Többszben: *lépteket* hallok; s tárgyrag nélkül is: *léptek* hallatszanak.

Néha más képzők is következnek a *-t* után. Példák:

virradti: „vakítva gyúl ki a *viradti* tűz“ Délib. Hőse 157.

éltés, biztos, „nyugtos öledben“ Vör. — (nem bizonyos, vajjon ide tartoznak-e a *vesztés, nyertés, győztes*-féle mellékevek, mert ezek lehetnek a *veszett, nyert, győzött* igeelvek származékai);

rövid-*éltü, újabb-keltü, — könnyü-léptü, sebes-röptü* nyil (v. ö. *röptön-röpül* Vitk: Munk. I:49. és *röptében*), — „könnyü *iramtu* kopó“ Garay: Az ingoványi csata.

Pusztán, magában, minden rag és továbbképző nélkül csak kivételesen fordul elő a *-t* egy-két irónál: „a *viradt* nincs távol“ Szász K: Almos 168. „a mi ily merész *röpt* következteben történt“ Tudománytár 1841. VIII:300.*

-alom, -elém.

Ez a képző is rendszerint az elvont cselekvést jelenti: *félelem, kérelem, szidalom* (népny. inkább *kérés, szidás*), *ártalom, bántalom, (bántás, bántódás), szánalom, rágalom* (v. ö. *emberrágás*, Medgyesi stb. l. NySz.), *türelem, győzelem, (védelem, adalom* l. NySz.) — *fáradalom, ijedelem, áradalmas*: áradozó beszédű (Alföld) Tsz.

Újabb irodalmi szók: *buzgalom, forgalom, mozgalom, izgalom, (v. ö. izog-mozog, izgat), érzelem, sejtelem, tudalom, vonzalom* (tulajdk. vonzás, de a. m. vonzódás), *vágyalom* Vör. csal. kiad. II:400, — *gerjedelem, szewedelem, kíváncsalom, — kereskedelem.*

Hatalom potestas. *értelem* intelligentia — ezek elvont tulajdonság jelentését vették föl, de eredetileg szintén hatást (tehetést) és értést fejeztek ki.

Jutalom konkrét szó s a cselekvésnek eredményét jelöli. Hasonló a *tartalom*.

Élelem eszköz-jelentést vett föl, mint *élés, élet, eledel*.

Elavult, elveszett alapszókból valók:

irgalom (v. ö. *iorgossun* HB.), *szerelem* (v. ö. *szeret*), — *sérelem* (v. ö. *sért, sérüszik* NySz.; *sér* ige csak Gyöngyösinél), — *fertelem* (*fertelmes*, v. ö. *fertő*), — *kegyelem* (a HB.-ben *kegilm* vagyis *kégyilm* s ugyanott *kégyid-* ige: *kegiggen*; v. ö. *kegyes*; a *kegy* főnév csak a nyelvújítás óta). — *Figyelem* nincs Faludi előtt (csak *figyelmezés* stb.), még kevésbbé *figyel* ige.

Az *-alom, -elēm* kezdőhangja ma állandó nyílt *a, e*; így volt már a codexek korában *hatalom, kérelēm* vagy *hatalm, kérelm*, de akkor volt még egy-két kivétel. nevezetesen *nyugolm* és *alkolm* (*alkolmus*), pl. *nyugolmaba* GömC. 203. *alkolmas* 142. 300., de különben u. o. mindig *a*. Az *alkolm*-ből magyarázódik az *alkum* v. *ókum* szó, mely Baranyában *alkut* jelent, l. Tsz. (az *alkalom* régebben is jelentett megalkuvást, szerződést, l. NySz.).

A HB. korában az *a, e* helyén *o, ē* állott s ez természetesen kötőhangzó volt, ill. a teljes fő véghangja: *hot-o-lm, *szid-o-lm, *fél-ē-lm, *kér-ē-lm*. Ellenben az imént említett kivételek a HB. szerint *u*-val hangzottak: *nugulm-* vagyis *nyúgulm* és **olkulm*. S itt már rámutathatunk e kivételeknek okára is: alapul ugyanis a *v*-hangú *nyúgov-* v. *nyúguv-* és *olkuv-* igealakok szolgáltak (v. ö. *nyúgovék, alkuvás*), s a *v* nyomát látjuk ama kivételes zártabb magánhangzóban. — A HB. *kegilm* alakjáról már fönt szoltunk.

A mai *-alom, -elēm* helyett a régibb codexekben mindig *-alm, -elm* van (EhrC., BécsiC., MünchC., WinklC., sőt még DebrC., VirgC., TelC. stb.): *siralm, szerelm, hatalm, félelm*. Így a ragok előtt is, még ha ezek mássalhangzón kezdődnek is: *iatalmeerth, siralmnak* WinklC., *fiedelmedne* BécsiC., *syralmban* CornC., *siralmal* ‚siralommal‘ PeerC. 29. stb. l. NySz.

Az *-alm* a ragtalan formában s mássalhangzók előtt némely codexekben *-am*-má rövidül: *siranban* WinklC. 158., *siramrol* DebrC. 386. 416., *nyugomnak* VirgC. 61., *nugom* NádC. 542. stb. (Magánhangzó előtt kétes: „gyakorolvan *syralmaknak* bevseges *syramyt*“ MargL. 83. talán hibásan e h. *syralmyt*. * De a karancsvidéki palóczok mondják *jutamos* e h. *jutalmus*.)

* A *siram*-ot azelőtt hibásan *sirám*-nak olvasták (talán mert *hullám, villám* van), s ezt az alakot aztán újabb költőink is használták: „Nem képesek baján segítni a sirámok, melyeket jó anyja sír“ Czuczor Költ. I.164. „Sirámok“ költemények Vajda Jánostól.

Az *-alom* képzőnek *-m*-je kétségkívül az általános ugor *-m*, melynek Budenz említette példáin kívül biztos magyar példák: *öröm*, v. ö. *örül*, *örvend*; *szémérem*, v. ö. *szémérli* magát: szégyenli magát, *Osallóköz* Nyr. I:332. (de itt az ige talán csak a *szégyenli* mintájára keletkezett); *hullám*, v. ö. *hull*.

A *hullám* á-jában bizonyára a gyakorító *-ál*, *-ász* képzőbokok előrésze lappang, t. i. az ugor frequentatív *-j* képző. Hasonlókép igeképzőnek tekinthetjük még az *-alom* első felét: v. ö. *fivalom* mellett *fivall*, *fájdalom* mellett *fájdal* NySz., *tilalom* mellett *tilal* („A magistratus keményen *tilalja* a királyra [?], hogy a vár alatt levő gáton felyül senki is ne merészellen halászozni. Ezen kívül újonnan *tilalmazza* Tarcza vizét“ Nagy-Sáros városa 1667-i szabályzataiból. Hazánk s a külföld 1865. 811). V. ö. még *kérelem* — *kérel*, *hatalom* — *hatol*; *figyelem*-ből a *figyel* igét csak a XIX. században vonták el írónk. Lehetett régente több ilyen szópár is, de utóbb a *kérelem*, *tilalom*-féle alakokban, mivel a nyelvérzék a képzőtlen *kér*, *til-* (*tilos*, *tilt*) szókhöz fűzhette őket, az *-alom*, *-elem* egységes képzővé vált s analógiájukra mind több és több ilyen főnév keletkezett.

Érdekes véletlen, hogy a mi *-alom*, *-elém* képzőnkkel azonos elemekből ugyancsak az imént tárgyalt módon keletkezik újabban egy finn képző: *-elma*, *elmä*. A *näyttä-* ‚mutat‘ igének gyakorítója *näyttele-* ‚mutogat, előad‘, s ebből a rendes *-ma*, *-mä* főnévképzővel *näytmä* ‚(előadás) szindarab‘. Minthogy azonban az ilyen főneveket a nyelvérzék a *-le* nélküli *näyttä*-féle igékkel is társíthatja, az *-elma*, *-elmä* már lassanként egységes képzővé válik.

Az *-al*, *-el* előtt is van még egy igeképző ebben a két szóban: *ótalom* (sőt *óttalom*) az *ó*, *óv* igéből, és *tételm-* (EhrC. 74. 148) a *tév-*, *tész* igéből; v. ö. *tétemény* stb. a *-mány*, *-mény* képző tárgyalásában.

-dalom, -delém.

Jelentése teljesen megegyezik az *-alom*, *-elém* képző fő jelentésével s azért sok esetben váltakoznak is egymással:

bizodalom és *bizalom*, *győzedelem* és *győzelem*, *türedelem* (régebben, így még KisfS: Kesergő szer. XIX. ének, TudGyűjt. 1836. V:91. stb.) és *türelem*, *unodalom* (régí) és *unalom*, *gyötredelem* (Born.)

és *gyötrelem*, *fuvodalom* (Arany csal. kiad. II:292) és *fuvalom*, *nyugodalom* és *nyugalom*, *borzadalom* és *borzalom*.

Más példák, melyekben az *-alom*, *-elēm* alak nem használatos:

késedelem, *veszedelem*, *lakodalom* (tkp. lakozás, lakmározás), *töredelem*, *illetelem* (így pl. Kemény Zs. „Érény és illem“ cz. munkájában 29), — *viadalom* (Gyöngy: MV. III:288. Vör. csal. kiad. II:415. *diadalom* KisfS: Kesergő szer. XIX. ének; — *szegedelem* és *szegődelem*: fragilitas, jactura ErdyC. I. NySz. — *zugodalom*: panasz, zúgás, Háromszék MNyszet. VI:355. *verődelem* Udvarh. Nyr. VI:466.

Konkrét jelentésűek: *pökedelem*, *irodalom*, *álladalom*, *birodalom*, *lakodalom* (lakás, lakóhely, I. NySz.).

Elavult alapszóból talán csak ez az egy van: *segēdelem*, v. ő. *segít*, *segéd*, *segéll*.

A *-dalom*, *-delēm* képző előtt mindig van kötőhangzó (mely majd *o*, *e* majd *a*, *e*); e nélkül csak a *fűj-dalom*-ban találjuk, de a WinklC. egy helyén ez is így van írva: *fayadalmath* 208.

E képzőnek utórészében ugyanolyan változatok fordulnak elő, mint az *-alom*, *-elēm* képzőében, pl. *lakodalom*, *nyugodalomnak*, *vezedelmtheel* stb. WinklC. *nyugodamba* VirgC. 9.

Ez a képző ép úgy keletkezhetett a rövidebb *-alom*-ból, mint emez az *-m*-ből, vagyis először olyan szókban lépett föl ez a képzés, melyekben a *-d* még külön igeképző volt, pl. *ri*, *riad*—*riadalom*; *dív(ik)*, *diad**—*diadalom*; *ill(ik)*, *illed*—*illetelem*; *nyugov*, *nyugod(ik)*—*nyugodalom*; *agg*, *aggód(ik)*—**aggódalom*? *aggodalom*; *pök(ik)*, *pököd*—*pökődelem*, *pökedelem*. Utóbb az ilyenek mintájára új képzések keletkeztek a *-dalom*, *-delēm*-mel, mert ez már egységes képzőnek látszott.

Egyes *-dalom*, *-delēm* végűek még az egyszerű *-m*-mel lehettek képezve *-dal*, *-del* végű gyakorítókból: v. ő. a *fájdalom* szót a *fájdal* ige mellett (I. NySz.; v. ő. még *töredelem*: *tördel*, *szegedelem*: *szegdel*).

Néha névszókhoz járult a *-dalom* képző. A legrégebb példák *fejedelem* és *hiedelem* (a codexekben „hűsítés, üdülés“ értelmében, a *hives* és *hideg* alapszavából); ezeknek kétes a magyarázata. Már a *sokadalom* s az újabb *urodalom* nyilván a velük rokonértelmű *lakadalom* és *birodalom* hatása alatt keletkeztek.

* V. ő. *dijjannyi* azaz *dijjadni* kezdettek a vetések, Göcsej, TudGyűjt.

-aj, -ej.

Elvontan a cselekvést fejezik ki — még pedig mindig valami hangnak az előidézését — az ilyenek: *kaczej, moraj, robaj, zőrej, dőrej* stb. (leginkább *b* és *r* hangú igékből) — rendszerint *-g*-képzős gyakorítók mellett: *kaczag, morog, robog, zörög, dörög* stb. — Ezek közül az irodalmi nyelvben régebben csak a *kaczej* volt általános használatú, a többit a XIX. században kapták föl. Emezeket a népnelvben leginkább a nyugati nyelvjárásterületen észlelték; „Őrségben az *-aj, -ej* kedvencz szóképző“ (MNYelvészet. V:131).

Kaczej ‚kaczagás‘ MA. Pázm. stb. Tsz.

zuhaj ‚zuhogás‘ Com; Jan. 10. Pös: Igazs. 358. Telek: FLél.

191. Gvad: VLev. 65. Kr. Őrség MNyszet. id. h.

rőhej (röhögés, v. ö. *kaczej*) Jók: RRáby. II:135. Jók: Szeretve mind a vérp. V:27. Mikszáth: A békebiróság előtt;

kőhej (köhögés) Miskolczon (*kőhejteni* u. o.); Őrség id. h.

zsvaj Gvad: RP. 314. stb. — *zsibaj*;

csivaj: *zsibaj*, lárma, zaj, Rozsnyó Nyr. VIII:564.

rivaj: *riaj*: „Csatát éneklek, vitézi serget, dobok riáját, harcز rémületét“ Délb. Hőse 91. „harsány rivaj“ Kemény Zs.; örömrivaj Jók: Eppur si muove III:157.

moraj Kaz: Munk. VI:295. Őrség id. h.

zőrej: „Örültnek lenni, a vidor láncz-zőrejhez fogakat csikorgatni“ Athenaeum 1842. II:423. Őrség id. h.

dőrej: „égdőrej“ Ar: Shak. XIV:42. „villámdőrej“ Ar: Arist. I:119. Őrség id. h.

csőrej: „kard csőreje“ SzászK: Álmos 24. (l. alább *csataj*);

hőrej Őrség id. h.

„*Robaj, moraj, zőrej, zsibaj, dőrej* dunai szavak ugyan, de igen jó magyar szavak, szintűgy mint a *kaczej* és a *zaj*“ Berzsenyi (Kaz. és Berzs. lev. 109).

robaj KisfK: VigBesz. 10. 78. Őrség id. h.

dobaj (dobogás, dübörgés) Jók: Szeretve mind a vérpadig I:154. SzászK: Álmos 65. (dobbanás): „Szívemben a *végdobaj* és ajkamon a *végsohaj*“ SzászK: Ford. I:342.

ropaj Őrség id. h.

csataj Kazinczynál pörpatvart, zajt, csatarázást jelent (Munk. V:359. VI:159) s kérdés, a *csattog* igéből vagy a *csata* főnévből alkotta-e Kazinczy; de már Vörösmartynál határozottan *csattogást* tesz: S hallik *csataj* és *csőrej* és dobogás, s rémségesen hallik az érczsuhogás.

Ohaj és *sohaj* (vagy inkább általános ejtés szerint *ohaj* és *sóhaj*) a nyelvújítás alkotásai az *ohajt* és *sóhajt* igékből, tehát nem, mint az eddigiek, *-g*-végű gyakorítók rokonai. Szintén hiányzik az ilyen gyakorító ige az őrségi *fütyej* és *huraj* mellől, v. ö. *fütyül*, *fütyöl* és *hurít*, *hurogat*, — továbbá a göcseji *pőrej* és *danaj* szók mellől, hol

az igék: *pöröl* és *danol*; *pörej* a. m. pörlekedés TudGyüjt. 1838. VI:32. *danaj* a. m. dal, nóta, költemény u. o. és Budenz-Album 161.* — A csallóközi *zsinaj* nyilván a *zsinat* szó átalakítása a *zsivaj* analógiájára, Nyr. I:333.

A *kaczaj* helyett előfordul *kaczéj* és *kaczé* Matkónál, és *zuhaj* mellett *zuhej* strepitus Kresznericsnél. Ez csak olyan hangváltozás, mint *taraj*: *taré(j)* stb.

De van néhány tájszó, mely csakis *é*-vel járatos és nyilván szintén igéből való származék: *fogaté* a. m. fogantyú Budenz: Alaktan 199. *csurgaté* a. m. eresz vagyis csurgató Nyr. XIX:574. *kotré* ‚söpredék‘ Hont m. VI:232. (A *fogaté* tehát nem áll magában, s nem kell ezt — mint BUDENZ teszi — **fogatély*, **fogatény*-féle alakok rendhagyó rövidülésének tartani.***) — Ezek a cselekvésnek részint eszközt, részint tárgyat jelölik, tehát az ugor *-j* képzőnek olyféle alakját és jelentését látjuk bennük, mint pl. a finn *syötti* ‚abrak‘, *anti* ‚adomány‘ szókban. — Ebből az *é*-ből keletkezhetett a *-tyu*, *-tyü* végű eszköznevek *u*, *ü* hangja (l. ezeket alább külön cikkben).

Ugyanezt az ugor *-j*-t látja Budenz — mint már e szakasznak bevezetésében említettük — a *tolvaj*, *mezej*-(*telen*), *szilaj*, *tulaj*(*don*) névszókban (Alaktan 198), ámbar különben a szótagvégző *j* hang nyelvünkben nem szokott változatlanul megmaradni (l. a Hangtant. 144. l.). Ellenben a *kaczaj* képzőjéről BUDENZ azt sejtí, hogy abból az *l*, *ly* képzőből gyengült, mely a *lepel*, *fogoly*-féle szókban szerepel (Alaktan 215). De ez alig lehetséges azért, mert mint láttuk a *kaczaj*-féle képzés nyelvjárásaink közül leginkább a nyugatiakban járatos, már pedig ezekben az *ly* soha sem válik *j*-vé (mint a keletiekben), hanem *l*-lé: *szegél*, *illen*, *tunullon*.

E szerint ahhoz a föltevéshez kell folyamodnunk, hogy a *kaczaj*-félék az előbbi *szilaj*-félékkel azonos képzésűek, tehát szintén az ugor *-j*-vel alakultak. Igaz, hogy ez ritkábban képez ilyen elvont főneveket, de mégis vannak erre elég biztos példák: ilyenek a többszámú finn *tappa-ja-iset*-félék (BUDENZ 192—3), ilyen a finn *maltti* (vissza) tartózkodás: *malttaa* magát

* Ezt szóbeli értesítés szerint Miskolczon is használják.

** *Fogatély* Kresznericsnél úgyis félreértés lehet a *fogatéja* harmadik személyi alakból.

visszatartani stb. u. o. (v. ö. még finn *kastehe*, lapp *gačálda-k* stb. u. o.?) — és BUDENZ szerint a mi rendes *-ás, -és* képzőnknek is (l. ezt) ez a *-j* az első eleme.

-ék.

Míg az eddigi képzőknek közönségesebbik jelentésük volt az absztrakt, ez az *-ék* képző ritkán fordul elő elvont jelentésű főnevekben: *haladék* (*időhaladék*: időhaladás, halasztás, késedelem), *feledék* (feledés, pl. Örök homály és feledék borítsa el a Jeney nevet, Bajza II:109. feledéklevél, Négyesy: Rádai 31), *fenyíték* (Kaz: Sallust. 127).

Különben mindig konkrét jelentésűek ezek a főnevek, még pedig rendszerint a cselekvésnek eredményét jelentik.

Tárgyas igékből származnak a következők:

sodrék: a gyékény kezdete, Baranya Nyr. V:331. — *tapodék*: lábnyom Nyr. VIII:568.

ereszték MNyszet. VI:324. *ragaszték*: appendix GKat. *akaszték*: appendix SI. *függeszték* TudGyűjt. XX. évf. IX:21. *választék*; *rekeszték*; *vezeték*, *aggaték* 'fogadott gyermek' és 'összeaggatott ruha' Tsz. *hasíték*, *teríték*, *vegytték* Ar: Arist. I:81. *bővítették*: bő eresztéke köntösnek MNyszet. VI:318.

keverék, *habarék*, *vakarék* Dug: Pb. I:240. 'vakares' Komárom m. *kaparék* KisA: Gyermekekját. 17.

-l végű igékből van legtöbb: *rézreszelék*: kupferfeilich Keesk: Ötv. 295. 368. *aszalék*: aszalt gyümölcs Tsz.³ — *pótolék*, így még Kaz: Munk. I:111. ma *pótlék*; *törmölék* ('úti pogácsa' MNyszet. VI:352. tkp. morzsolni való, v. ö. *törmölni*: morzsolni); — *metélék*: subseciva PP. 274. *abálék*, **abárlék* Tsz.

Tárgyatlan igékből:

játék a *ját-sz-ik* alapszavából (*jáczék* is van Zala m. Nyr. II:427). — *hajlék* alkalmasint a *hajol* igéből (Budenz a *hál* igéből származtatja); — *termék* (a *tárgyas terem*-ből is lehetne magyarázni); — *sülékés*: 'helyenként kiszült' rétes Rábaközben;

származék; — *verődék* a. m. *veríték* CzF. s talán nem is a *verőd-ik* igéből, hanem népetymológia a *veréték*, *veríték*, *verejték*-ből (az utóbbi főnév *verejt* igére mutat vissza, v. ö. *verejtezük*, *verítezik* NySz. és *verő*, mely a régi nyelvben szintén a. m. *verejték*); — *ürülék*, *vegyülék*;

-ad, -ed végű igékből különösen sok van: *maradék* (*megmaradék* reliquiae KeszthC. 36. TörtT. XVI:114. *hátramaradék* NySz.), *szakadék*, *hasadék* (*hasidék* Pintér-Népmes. 67), *repedék*, *apadék* SzD. *hegedék* conglum Vers: Phras. *korhadék* („E föld, melyet taposunk, halottak *korhadéka* csak“ Zichy A. Nemzeti Hírlap IV:292); *süppedék*? („*süppedékes* mély tavak“ Ar: Rege).

Néha esz köz-jelentést vesz föl az *-ék*-képzős főnév:

festék, *boríték*, *tapaszték*: vakolat Alföld, *támaszték*, *aggaték*: fogas Tsz. *takarék*: takaró, burok, lepel NySz. Dug: Szerecs. I:410. *csavarék*: sróf Nyr. XX:401, *irányzék*: irányzó készülék a puskán; *tördelék*: törő-eszköz, Ajka, Veszp. m. *biztosíték*. — Tárgyatlan igéből: *készülék* (kellék).

A cselekvésnek helyét jelöli: *rejték* Dug: Trója 92. Dug: Pb. I:300. *takarék-pénztár* (*szúradék* aestuarium, Márton lat. szót.)

A mi e képzésnek alakját illeti, mindenekelőtt azt említhetjük, hogy e szók kevés kivétellel háromtaguak.

Fontosabb az, hogy az *-ék* különbség nélkül járul magas- és mélyhangú szókhoz, s minthogy ez eredeti *j* hangú szótagra mutat, alig kételkedhetünk, hogy az *-ék*-nek első eleme az ugor deverbális *-j* képző, úgy hogy *hajlék* ered. **hajlo-jo-k-*.

Mégis találunk mélyhangú képzőalakot ezekben: *fulák* (és *fulánk*, *fúláng* NySz.) a *fül* (= mai *fúr*) igéből; *szulák* ‚fulánk‘ NySz. és Háromszék MNyszet. VI:350. (nyilván a *szúr* igéből a *fulák* hatása alatt). V. ö. még *silák* ‚elevenkedő szén‘ u. o. 348. (*silákol* a. m. pislog Tsz.), *szunyák* ‚álmos, rest‘ a *szuny-* igéből; *foslák* *divisibilis* és *foslákos loco* foszlós kenyér, Pest vm. Kassai: Szókönyv II:224. (Nem evvel a képzővel s nem az *isz-ik* igéből eredt az *iszák*, *iszákos*, I. Szarvas Nyr. XXIV.)

A *hajlék* s a régi *rejték* mellett van egy pár ilyen formánk is: *hajlok*, *rejték* v. *rejtök*, *véték*. Budenz szerint ez az „*-ok*, *-ök*, *-ék* mellékalak régibb *-ojk*, *-öjk* (*ohk*, *öhk*)-re utal.“ Nézetünk szerint a *hajlék*; *rejték*-nek voltak valaha ilyen hangrövidítő ragos alakjaik: **hajlékot*, *rejtékét*, az előbbi aztán illeszkedéssel vált ezzé: *hajlokot*, s utójára a ragtalan formát is *hajlok*, *rejték*-nek mondták. V. ö. hogy épen így lett *fazék*: *fazékat*: *fazokat* s aztán *fazok* is. Göcsejben tényleg úgy van, hogy az alanyeset *fazék*, a tárgyeset pedig *fazokat*; Háromszékben pedig *fazék*: *fazakat*! (L. MNyszet. V:106. és Tsz.² A *marék* és *könyék*-ből is így válhatott *marok* és *könyök*, csakhogy a közvető **marékat*, **könyékét* ép úgy nem mutatható ki, mint amott a **hajlékat*). A *meredék*, *meredök* melléknév bizonyára szintén **meredék* volt eredetileg.

Hajlok mellett végre *hajlak* is előkerül, mint *fazok* mellett *fuzak*.

-dék, -adék, -edék.

Az előhangzó nélküli *-dék* csak egy pár igen régi szóban fordul elő: *szándék*, *nyomdék*, *ajándék* (ez utóbbi talán ebből: **ajánl-dék*). Ezeknek *szándok*, *nyomdok*, *ajándok* mellékalakjuk (mely igen régi) szintűgy keletkezhetett, mint az imént tárgyalt *hajlok*.

Már az *-adék*, *-edék* formával számos főnevünk van s majd valamennyi a cselekvésnek eredményét jelöli, ép úgy mint az egyszerű *-ék*.

Tárgyas igék származékai a következők:

töredék, *sépredék* Com: Jan. *nemzedék*, *köpedék* Dug: Pb. I:259. *szüredék* NySz. *nyiredék* NySz. abschnittel Adámi: Spr.² függ. 90. *nyesedék* NySz. *füradék*: das mehl so vom bohrer fällt u. o. *mosadék* Dug: Pb. I:239. *csapadék*, *fonadék*, *szövedék* („a gondolkodás logikai szövedéke“ TanárKözl. XXIII:174), *lövedék*, *projektil*, *türedék* („Hozz két kászu tarkot s két türedék vásznat“ Népk. I:230). *nyomadék* KissA: GyermeKj. 28. 29. *bökedék* u. o. 28. 29. *tüzedék* u. o. 29.

Tárgyatlan igék származékai:

ivadék, *hulladék*, *döledék* Kaz: Munk. IV:79. *düledék* KisfK: Mohács, *omladék* Kölcsey: Rákos nymph., *romladék* Com: Jan. 105. KisfK: VigBesz. 121. *bomladék* SI. Kaz: Munk. V:89. *forradék* scaturigo, fonticulus PPB. (v. ö. *forrás*; a SchlSz.-ben *forratek*: scatebra); *torladék* („Lenn a mélyben, szirt s fatorladék közt elvesz a bérce harsogó patakja“ Tompa I:154); *növedék*, *nevedék* („a juhanyáknak víg növedéke“: die hüpfenden lämmer, Szenvey: Messzinai hölgy 76. *nevedék*, *nevedékeny*: adolescens, *nevedékség*, *nevedék* kor: adolescentia, Versegly: Phraseol.); *fogyadék* Mátyusf. Nyr. XVI:333. *usadék* („Nád, gyékény és egyéb törmelékből összeverődött, a víz színét takaró usadék“ Nyr.), egy pártnak csúfolt *zülledék*, Ellenór IX:44. sz. *vüladék*, *jövedék*.

Menedék a m. menekülés vagy inkább *menedék hely* (a *men-ik* igéből); *menedék* szintén helyet jelent, a hegynek mēnetes, lejtős részét (a *mēn-ni* igéből); *hajladék*: acclivitas Versegly: Phras. 22b. *nyiladék* SzD: MVir. apertura Versegly: Phras.

Eszköznév: *bagzadék*: ugorkaszaporító növény (Szolnok-Dob.) Tsz.

Ezek a képzések is szolgálnak néha jelzőkül, mint az *-ás* és *-at*-félék: *Ajándék marhának* nincs odva fogának stb. (Közm.) Néhány csonka *düledékfál* (Mikszáth: M. lovagvárok 26).

A *-dék* és *-adék* képzők ép úgy fejlődhetek az egyszerűbb *-ék*-ből, mint pl. *-dalom* az *-alom*-ból, vagyis a *-d* és *-ad*, *-ed*

eredetileg gyakorító igeképzők: *nyomdék* és *nyomadék* lehettek a *nyomod* származékai (v. ö. *tapodék* az *-ék* képző alatt); *dőledék* és *forradék* a *dőled* és *forrad* igékből származhattak* stb. Az elaprózást is jelentő gyakorító képzővel magyarázhatni azt is, hogy e szók sokszor gyűjtő jelentésűek, pl. *söpredék*, *hulladék*, *düledék* stb.

Utóbb a nyelvérzék a *nyomd-ék*, *dőled-ék*, *forrad-ék*-féléket is közvetlen a *nyom*, *dől*, *forr* igékhez fűzhetette s mintájukra keletkezhetnek új főnevek az új *-adék*, *-adék* képzőbokkal.

A *növedék* szót összevethetjük a *növendék*-kel, melynek nyilván a *növend* igető szolgált alapul. Hasonló még a lepkének *lependék* neve (pl. Dug: Pb. II:167); v. ö. „Állj meg, állj meg, tünde lepke, *lepj le, lepj le* a kezemre“ (Pósa: Az én ujságom II:321).

Némely *-adék* képzőjüek rokonértelmű szók analógiájára támadhattak, pl. *töredék*, *omladék* a *hasad-ék*, *szakad-ék* kedvéért.

Az *-adék*, *-adék* képzésű szók mind háromtaguak s ezt a háromtaguságot megkívánja nyelvérzékünk (v. ö. KÖRÖSI: A rhythmus a szóképződésben, Budenz-Album). Innen magyarázhatni, hogy kéttagú igék néha elvesztik végtagjukat, hogy a képzővel együtt háromtagunál hosszabbak ne legyenek. Ilyenek: *faradék* (és *köröm-faradék*: NySz.) a *farag* igéből; *lecsadék*, *löcsödék*: konyhai hulladék Nyr. XIX:379. a **lecsög*, *löcsög* igéből; *locsadék* XX:191. és *potyadék* 192. (és KissÁ: Gyermekj. 29.) a *loczog* és *potyog* igékből.

-lék, -alék, -elék.

Az előhang nélküli *-lék*-re csak egy példát idézhetünk, a *moslékot*.

Az *-alék*, *-elék* végű főnevek szintén az eredményt fejezik ki, mint az *-adék*, *-adék* végűek, s nagyrészt egyúttal gyűjtő-jelentésűek.

Tárgyas igék származékai:

toldalék, *töltelék*; *söprelek* NySz. (a régieknél közönséges, v. ö. *söpredék*); *főzelék* (gemüse; v. ö. gyógyfüvek főzeléke Jók: Petki

* *Omladék*-hoz v. ö. *omladvány* és „Ablak esörren, oszlop *omlad*“ Phil. Közl. III:574.

F. I. IV. decoctum; v. ö. főzet), *sütelék*: sütnivaló hús, Háromsz. MNyszet. VI:348. *füzelék* Kreszn. *gyűjtélék* NyK. III:1. (*gyűjtélékes* czikkek Ar: HátrPr. 382.); *osztalék* dividende; *tartalék* reserve; *adalék*.

T á r g y a t l a n i g é k s z á r m a z é k a i:

ázalék: főzelék Tsz. *függelék* Kaz: Munk. I:16. „repkedő csüggelék“ u. o. II:309. Kaz: Levelez. II:321. 324. 326. *jutalék*.

E s z k ö z n e v e k: *mártalék*; *kötélék*; *gyujtalék*: aprófa, melylyel begyujtanak (Somogy; így Göcsejben is Budenz-Album 161); *fütélék* (égő anyag, tüzelő anyag helyett ajánlja Füredi: Új magyartalanságok).

E l v o n t j e l e n t é s s e l a l k a l m a z z a a *tartalék* szót Kaz: Sall. 48. tartózkodás értelemben, nyilván csak a német *rückhalt* mintájára. De elvontnak látszik a *futalékos* melléknév alapszava (futalékos nyúl Dug: Pb. I:141. futalékos ló II:240): mintegy „futásos“ = futós, szaladós.

A *-lék* és *-alék* előrésze eredetileg szintén gyakorító lehetett, mint a *-dék* és *-adék*-é, s ez magyarázza itt is a gyűjtő jelentést. Pl. *moslék* és *toldalék* a föltehető **mosol* és **toldal* igéktől eredhetett. Ez utóbbit meg is találjuk Faludinál 123. („Így nyiritek, nyesitek vagyis inkább így toldaljátok az evangéliomot“; Komárom m.-ben ma is van *todal*). — Később aztán az *-alék*, *-elék* egységes képzővé lett.

Az *-alék*, *-elék*-nek annyira állandó a nyílt kezdőhangja, hogy némely *l*-végű igék *-ék*-képzős származékai is az *a*, *e*-re változtatják az *l* előtti *o*, *ö*, *á* hangzókat. Így aztán a *toldalék*, *töltelék*-félék analógiájára néha az *ol-ék*, *öl-ék*, *ál-ék*-ből is *-alék*, *-elék* lesz:

morzsalék brosamlein, Adámi: Spr.² függ. 90. e h. **morzsol-ék*; *törmelék* e h. *törmöl-ék* (ez is előfordul, l. az *-ék* képzőt); *zagyvalék* e h. **zagyvál-ék*; *hátralek* e h. **hátrál-ék?* (v. ö. Nyr. XIX:564. XX:28).*

Morzsalék és *zagyvalék* olybá tűnhettek föl, mintha a *morzsa* és *zagyva* szókból képezett gyűjtő főnevek volnának, *-lék* kép-

* V. ö. még a *rongál* igéből: „Tégla és kőhalmok, kerék által felszaggatott *rongalékkal*, fával és gazzal borított utak rondították el annyira“ a kertet PHirl. 1890. VII:29. tárcza 3. Ez egy pár nappal utóbb VIII:2. a szerk. izetetekben így volt magyarázva: „*Rong ülék* = *rongálásból* előállott hulladék, *törmelék* pl. a fal tövében“.

zövel. Ilyenek adhattak okot arra, hogy aztán valóban ezt a *-lék*-et tették gyűjtő képzőül némely alkalmas névszókhoz. Azért tanítja már Adámi ezt a képzésmódot: „Mit zusetzung der silbe *lék*, als *söprö* hefe: *söprölek* das überbleibsel, *apró* klein, minder: *aprólek* kleinigkeit“ (Spr. 1763. függ. 90). *Seprölek* Szalárdi: Krón. 10. *seprölek* Tofeus: Zsolt. 710. Forró: Curt. 495. *söprölek* das ausgehrig Com: Vest. 82. „a bornak söprölékje“ 50. stb. (v. ö. *söprelek*).

Az is lehet azonban, hogy az *aprólek* egy **apról* igéből van képezve, v. ö. *föl-apról* Komárom m. s egyebütt. Az *aprólek* analógiájára keletkezhetett *seprölek*, s az *aprólek* és *seprölek* szolgálhattak aztán mintakul a következő különös képzéseknek: *esölék*, *nyesölék* NySz. (v. ö. *nyesedék* u. o.), *szedölék* GKat. *kenölék* Nyr. II:325.

-ték, -aték, -eték.

Az egytagú *-ték* ma csak két főnévben divik; az egyik elvont szó: *érték*, a másik eszköznév: *mérték*. A régi nyelvben találjuk ezt a példát: *iszamtékos* = iszamós, csúszos; „vtok seteth ees yzamtekos“: via illorum tenebrae et lubricum KeszthC. 80.

Az *-aték*, *-eték* sem épen sok példában szerepel; eredményt jelöl, mint az *-adék* s *-alék*:

hagyaték (ez a régi nyelvből nincs kimutatva); *mosaték* cluvis proluvium MA. (v. ö. *mosadék* és *moslék*); *adaték* NySz. *kezeték* exordium GKat.

fogyaték; *növeték* „növény“ Dug: Szer. I:29.

Elvont jelentésű: *nyomaték*.

A *mérték* mellett itt-ott előfordul *mérték*, *mértök* is, s ez úgy magyarázódik, mint a *hajlok*, *rejték* volt magyarázva az *-ék* képzőnél: *mértök* ÉrdyC., ÉrsC. „Sőt megszorítom inkább mértékét, sem minthogy megszerezném“ (Rákosi J. Shak. XIII:4).*

Csak rövid magánhangzóval ismeretesek ezek: *éték*, *birtok*; ezekben tehát *-ték* és *-tok* látszanak képzőknek.

A *mérték* szó valószínűleg momentán **mért*-(eni) igéből eredt az egyszerű *-ék* képzővel; hasonlót találunk a votják nyelvben is: *mertani* messen, wägen, S. S. Aikakauskirja VIII:13. s

* „Nincs értékem“ (nyílt *e*-vel) Heves megyében a. m. nincs érkezésem.

a vogulban: *mort-*, *mart-* mér, és *mortes* mérték.* És hibető, hogy szintolyan *t*-képzős igék szolgáltak alapul az *érték*, *éték*, *birtok*, *iszumtékos* szókban is.

A *fogyatéék* szót talán a régente közönséges műveltető *fogyat* igéből képezték; most e helyett a *fogyaszt* alakot használjuk s azért a *fogyatéék*-ot a *fogy* ige származékának érezzük. A *hagyatéék*-kal összevethető a *hagyatkozik* ige.

-mány. -mény**

Ez szintén az eredmény kifejezésére szolgál, mint az *-at* és *-ék* stb. képzők. Nevezetes, hogy a *-mány*, *-mény* majdnem kizárólag tárgyias igékhez járul s azt jelöli, a mit az illető cselekvéssel hoztak létre, vagy legalább a mi annak a cselekvésnek tárgya.

Egytagú igetőkben: *tudomány*, *látomány*, *hagyomány* („Simon magára ölté azon ősi hagyományt“ KiszK: VigBesz. 123. vagyis az ősi mentét; v. ö. *hagyatéék*), *adomány*, *hozomány*, *tartomány*, *küldemény*, *gyűjtemény*, *vetemény*, *sütemény*, *főzemény* KiszK: Tollagi I. Jók: FGém. IV:84. *szülemény* („Pivoda egy Liptó vármegyei szülemény“ Dug: Pb. I:257. v. ö. *liptói születés*); *lelemény* (Pythagorasnak leleménye u. o. II:139); *áldomány* Landovics NySz. *varromány* (hú kezeknek varrománya, Sárosi: Tromb. 201. v. ö. *varrat*); *füzemény* Brassai: Mmond. I:391. *váromány* („Gyötör, holott mint várományt csak a jövőbe bírom“ SzászK. Shak. XIV:149. v. ö. *várandóság*); *zengemény*, *sejtemény* Tóth Endre: Furulyaszó (v. ö. *tudomány*, *érmemény*, s másfelől *sejtelem*); *vélemény*, *íromány*, *mondomány*; *rakomány*, *bizomány*; *érmemény*, *szerzemény*, *örzemény* („Barátomnak adom azt át örzeményül“ Jók: Vadon vir. II:13).

Kéttagú igetőkben: *alkotmány*, *teremtmény*, *csinálmány*, *férczelmény*, *tákolmány*, *intézmény* (v. ö. *intézet*), *verselmény*, *koholmány*, *találmány*; *takarmány*, *fazmány* GKat. *rongálmány* („A javadalomban hátrahagyott rongálmányok és egyéb hiányok“ BHirl. 1891. VII:8. 11a); *engedmény*; *ragadmány* „préda, zsákmány“; *tanulmány*, *tanítmány*. *ragadomány* NySz. — *ragadmány*.

Háromtagú igetőkben: *határozmány* (és *következmény*).

Tárgyatlan igéből való mostanság a *tünemény*, *fejlemény* és *eredmény*, *folyomány*, *következmény* (*állomány*), a régieknél a *jövemény* „jövevény“ KulcsC. Zvonarics stb.

* Homályos e szócsaládnak a hasonló hangzású szláv szókhoz való viszonya, l. Halász Nyr. X:214. és Ahlqvist, S. S. Aik. id. h.

** V. ö. Halász I. A *mány*, *vány* képző, Nyr. III:533.

Magát a cselekvést jelentik: *kezdemény, ivomány* („A bécsi gavar hogy győzi a nagy ivományt.“ Jók: RRáby I:154).

Alaki tekintetben érdekes észrevenni, hogy az egytagú igékből e főneveket mindig kötőhangzóval, ellenben a kéttaguakból a nélkül képezzük (kivétel az elavult *ragadomány*, s viszont az újabb *élmény*); ugyanezt tapasztaltuk már a gyakorító *-gat, -get* képzőnél (v. ö. KÖRÖSI: A rhythmus a szóképződésben, Budenz-Album).

De van e képzésnek még feltünőbb sajátága is, az t. i. hogy a kötőhangzó a magashanguakban egészen nyílt *e*, ellenben a mélyhanguakban középállású *o*: *vetemény, szülemény*, ellenben *adomány, tudomány* stb. Csakis itt és a *-vány, -vény* képző előtt fordul elő az a különösség, hogy a középzártságú *o*-nak nyílt *e* felel meg, nem pedig — mint rendszeren — a középzártságú *ē* és *ö*.

Képzőnknek eredetét BUDENZ úgy magyarázta, hogy a főnévképző tulajdonkép az *-ány, -ény* volt (melynek *á, é*-jében az ugor deverbális *-j* képző lappang, az *-ny* meg kicsinyítő elem), a megelőző *m* pedig még az alapige momentán továbbképzője volt (Ugor Alakt. 222). E szerint a *-mány, -mény* úgy viszonylik pl. a *vág-ány* képzőjéhez, mint az *-ás, -és* képzőhöz a testesebb *-más, -més* (l. ezt).

-vány, -vény.

Valamint hangzására, úgy használatára nézve is hasonlít a *-mány, -mény*-hez. Rendszerint e r e d m é n y t fejez ki s többnyire tárgyas igékhez járul:

ásvány, irtvány, látvány, öntvény (ötvény), döntvény, metszvény (v. *metszet*), *rejtvény, oltvány, dugvány*;

ásóvány NySz. *irtóvány, öttevény* NySz.

emelvény, faragvány, kiáltvány, indítvány, ültetvény, nyomtatvány, mutatvány, rímelvény Vajda: KisKölt. 228.

tekervény (tekervényes), borítvány? (*borítványos*: sűrű bokros — árok, Háromsz. MNyszet. VI:318.).

Tárgyatlan igék származékai:

állvány, járvány.

ingóvány már a SchlSz.-ben 750. sz. Tudománytár 1838. 174. *csurgóvány* ,csurgó, forrás' GyöngyD: RK. 195. *állóvány*: víz mélye Háromsz. Tsz. *kelevény; gyűlevény* Kreszn. s. v. Murok. ,halmaz, csoport' Háromsz. MNyszet. VI:329. *növevény, növény.*

ragyogvány Gyöngy. *haladvány, maradvány, áradvány*; — *fakadvány?* (*fokadványos*: vízfokadásos — hely Háromsz. MNyszet. VI:327.).
ragadvány NySz. (a. m. ragadmány, v. ö. *ragadomány* u. o.).
alapítvány, telepítvény;
 elavult alapszóból: *ösvény, kösvény* (l. Budenz: MUGSzót.),
televény föld (nyilván a *telepedik* alapszavából), — *szivárvány* (a *szivárog, szivárkozik* igék alapszavából).

Személyt jelöl ez a három: *tanítvány, jövevény, szükevény.*

Elvont jelentéssel csak egy példát találunk: *aszovány*, 'sorvadás' Mátyusf. Tsz. („*aszoványban* van a gyermekem; *aszoványos* a gyermekem.“)

Eszközt jelentőket is találunk az újabb irodalmi nyelvben:

kérvény, kötvény;
nyugtatvány, utalvány, térítvény, fölmentvény;
bizonyítvány, kötelezvény, folyamodvány;
 elavult alapszóból: *szivárvány* (szivattyu értelmében).

Helyre vonatkozik: *hülevény*, 'hús hely' Háromsz. MNyszet. VI.331.

Alakilag e képzőről ugyanazt mondhatjuk, a mit a *-mány, -mény-ről*, csakhogy itt egytagú igékből is többnyire kötőhangzó nélkül képezzük a főnevet (kéttagú igéből itt is csak az egy elavult *ragadvány* van kötőhangzóval). — A kötőhangzó itt is vagy *o*, vagy nyílt *e*: *ingovány* — *kelevény*.

Budenz ennek a képzőnek is úgy magyarázta az eredetét, mint a *-mány, mény-ét*: a *vágány*-beli *-ány* főnévképzővel s megelőző *v* momentán képzővel (Alaktan 222).

-ál, -él és -al, -el.

Ezekkel mindössze kevés főnevünk van:

a) *halál, valál, vélál, vällál* 'község', de eredetileg 'birtok', a *vall* igéből (l. NySz. Nyr. XXI.28. Budenz: MUGSzót. 562. és Alaktan 215).

b) *fonál, fonalat; kötél, kötelet; fűdél, fűdület*; — elveszett alapszóból: *kanál, kanulat* tkp. merítő, v. ö. a vogul *kön-* 'haurire' igét (Budenz).

Ez utóbbiakhoz, melyek mind eszköznevek, tartozott eredetileg a **lepél, lepél* szó is (v. ö. *lepele* Káldy). Az első három is előfordul egyes nyelvjárásainkban s itt-ott az irodalomban is rövid hanggal: *fonal, kötel, fűdel* (l. a szótók szakaszában).

Ezen minták szerint keletkeztek az újabb irodalomban: a *vonal*, mely általánosan elterjedt, — a *huzal* 'drót' és *íval* 'czeruza, plajbász', melyek immár divatjukat múlták, — s a *lebel*, melylyel csak a költői nyelvben találkozunk hébe-hóba.

Lefizetel Nyr. II.236. úgy látszik az alább tárgyalandó *hozatal*, *menetel* analógiájára keletkezett.

Az *-ál*, *-él* s az *-al*, *-el* formák közül kétségkívül eredetibb a hosszúhangú, a rövidhangú csak a ragos alakokban keletkezett (mint *madár*; *madarat* stb., l. a szótők szakaszát).

Az *-ál*, *-él*-nek eredete nem egészen világos. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy az *l* elem az ugor deverbális *-l₃* képzőből lett, mely nálunk szabályszerűen változott *l*-re, úgy mint a vogulban. Ebben a rokon nyelvben is van egy ilyen *-l* vagy inkább *-il* képző, pl. *lēp*-föd: *lēpil* födél (ezek nyilván azonosak a m. *lep* és *lepel* szókkal) stb. l. BUDENZ: Alakt. 214.

A hosszú *á*, *é* magyarázatára BUDENZ-nek az a gondolata támadt (Alakt. 216), hogy pl. a *fonál* szó ilyen formából rövidült: **fono-val*, s hogy ez a *-val*, *-vel* azonos a határozó igenév *-val*, *-vel*, *-va*, *-ve* képzőjével (l. alább), melyben a *v* BUDENZ szerint a momentan *m* elváltozása. De ez nem valószínű, mert az *ov*, *ör*-féle hangcsoportokból ajakműködéssel ejtett *ó*, *ő* vagy *ú*, *ű* szokott támadni, nem pedig *á*, *é*.

A vogul *-il*, mely mindenestül azonos lehet a m. *-él*-lel, inkább arra mutat, hogy a főnévképző *-l*-et a gyakorító ugor *-j* előzte meg. Erre nézve azonban az a nehézség, hogy a *kötél*, *födél* *é*-je nyílnak mutatkozik s nem váltakozik *í*-vel, mint az *é*-*j*-ből keletkezett *ék* (rövidítése is nyílt *e*-vel történik: *födél*, *födelet*, nem zárt *ē*-vel, mint pl. *élég*, *éléget*).

-adal, -edel.

Ez is csak egynehány példában fordul elő: *eledel*, *viadal*, *diadal*, *riadal*. Az első eszköznév az *él* igéből (v. ö. *eleség*, *élelem*, *élet*, *élés*), a többi három elvontan a cselekvést jelenti (*diadal* a *div-ik* ige családjához tartozik).

A régibb nyelvben csak *eledel* és *viadal* van. Ennek az utóbbinak a mintájára csináltak *diadalt* a régi *diadalom*-ból, s talán a *riadal* is így lett a régibb *riadalom*-ból (e hosszabb alak járatos a palóczságban s egyebütt).

Eledel, viadal alkalmasint gyakorító *éled*, **viad* alapszókból lettek. Az *éled* meg is van, csakhogy inchoativ jelentéssel; a föl-tételezett **viad* pedig úgy viszonyult a *vi(v)* igéhez, mint *riad* v. *rivad* a *ri(v)* igéhez.

-tal, -tel, (-atal, -etel).

Ezekkel a képzőkkel is korlátolt számú szavunk van, ámbár valamivel több, mint az előbbiekkel. Valamennyi cselekvést jelent, de az első kettő a cselekvésnek tárgyát is:

étel, ital; — *tétel, vétel, létel*; — *vitel, hitel*;

jövetel (a régiéknél így is: *jötel*, „megjőtele után“ Balassa: Költ. 196), *mēnetel* (*mentel* is Kár: Bibl. stb.), *hivatal* (*Hiwotal, Hivotol*, nomen viri 1208. 1217. Czinár), *ravatal* (a ró, *rov-*, *rav-* igéből, összerótt alkotmány*), — *hozatal*.

Ennek a képzőnek eredetét nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, ha az *-al*, *-adal* és *-atal* képzők egymáshoz való viszonyát összevetjük az *-ék*, *-adék* és *-aték* képzőkével. Valamint az utóbbiak *-ad* és *-at* eleméről azt kellett tartanunk, hogy eredetileg igeképzők voltak, ugyanazt tarthatjuk az *-adal* és *-atal* előrészéről. E szerint a *-tal* és *-atal* első eleme momentán képző volt, és az *étel* voltaképp annak az **ét-* igének a származéka, mely az *étek*-nek is alapul szolgált (l. *-ék*), a *tétel* abból a **tét-* igéből lett, melyet világosan látunk a *tétemény* főnévben is.

BUDENZ egész más magyarázatot kockáztatott: hogy t. i. a *-tel* képző a *tele* melléknévből lett, a tulajdonképi deverbális képző pedig a *-tel* előtt lappang. E szerint az *étel* eredetileg ilyenformán hangzott: **ém-tel*, ill. **ëvem-tel*. Ez, bár nem lehetetlen, minden esetre kevésbé valószínű s nem olyan egyszerű, mint az előbbi magyarázat.

-ály, -ély.

Nem igen termékeny képző, ámbár egy pár egészen közönséges főnévben szerepel. A vele alkotott szók részint elvont, részint konkrét jelentésűek.

Élő alapszókból valók:

régiek: *aszály, veszély, szegély, osztály, akadály*;

újabbak: *szabály, irány, aggály*, — *engedély, szenvedély* stb.

* V. ö. *rovás*: kerítés Gömörben, Szolnokon; *kútrovás* Komárom u.

nyelvjárásiak: *szakadály* szakadék, hegyomlás MNysz. VI:331. 349. — *ragadály* („Adspergula: müge, békaragadály“ Márton Szót.; contagio Beregsz: Diss. 108. újabban *ragály*).

Elveszett alapszókából:

apály, dagály NySz. — *segély* először Bessenyeinél fordult elő, de ő alkalmasint a népnyelvből vette; v. ő. a *segéd, segéll* (**segédl*), *segít* szókat; — *terepély*?

Úgy látszik, a *csékély* is eredetileg gázlást és gázlót jelentő főnév volt; v. ő. a Pann. énekekben: Az *csékön* ők *útcsekének*. Idővel aztán fölvehette a *sekély* és *csékély* jelentéseket.

A *lapály* talán egy valaha megvolt *lap-* ige származéka; a NySzban *laponyag* is van s a kettő talán úgy viszonylik egymáshoz, mint *dagály* és *dagonag* (daganat). V. ő. még *lapány* NySz. (mint *vágány, kötény*) és *lapátz* Beregsz: Dissert. 108.

Az *á, é*-ben Budenz az ugor *-j* nomen actoris képzőt látja (Ugor Al. 200); „az *ly* mint végképző esetleg csak az *ny* meg másrészt az *-r* változatának látszik, v. ő. *dévályos* és *déványos*, *kopály* és *kopár*“.

-ár, -ér.

Vannak egyes *-ár, -ér* végű szavaink, melyek nyilván igéből valók: *buvár, vezér*: *vezet*, *csiszar*: *csiszol*, *csiszakó, kajtár* macska. kutya stb.: *kajtat*, *folyár* *laseivus* NySz.: *foly*, *folyat*, (e kettő analógiájára lett *koslár*: *kostat*), *kopár*: *kopik*, *tündér*: **tünd-* gyak. igéből (Budenz magyarázatai), *csapodár*: *csapod-* (v. ő. hogy *csapdi, csapda* a népnyelvben hasonló jelentésűek), *folyondár*: **folyond*?

Az *á, é*-ben Budenz az ugor *-j* képzőt látja, az *-r* dolgában pedig olyan képzésekre utal, minő a magyar *kese-rül* a cser. *kočo* mellett, *odor* az *odú* mellett stb.

Nem élő alapszókából valók: *gyopár, fehér, sovár* s több más. Különös képzések: *töltésr, hajtsár* a *tölt* és *hajt* igékből.

Sok *-ár, -ér* végű szavunk mindenestül idegen (szláv v. német) eredetű, pl. szl. *kádár, kulcsár, gerencsér*, ném. *pintér, kasznár*; stb. török a *tözsér*.

L. az *-ár, -ér* végű szókról bővebben Halász I. Nyr. IX:60. és 557. és Komáromy L. u. o. 160.

-asz, -esz.

Az *-asz*, *-esz* végű főnevek — melyek részint elvont, részint konkrét jelentésűek — majd mindig *-aszt*, *-eszt* végű igékkel állnak szemben:

választ: *válasz* (első jelentése a választás: „Vajda-válaszra ment a dolog“ Kunnit Recheb bég 1576-i levele, Révainak egyik kéziratában Nemz. Múz.; v. ö. *válaszút* — szétváló út, scheideweg; *Válaszút* helység); — *vigaszt* (*vigasztal*): *vigas*, — *szakaszt*: *szakasz*, — *rekeszt*: *rekesz*, — *ereszt*: *eresz*, — *tapaszt*: *tapasz* (így *ragaszt*: *ragasz* újabban) — *támaszt*: *támasz* ÉrdyC. 516., — *horpaszt*: *horpasz* (melléknévileg is, sovány értelmében, pl. A kik már jóllaktak, azok helyett más horpaszok jönnek, Hall: HHist. II:79), — *szikkaszt*: *szikkasz*? („békarokkához hasonló fű, csakhogy száraz, homokos dombokon terem s szijós“ TudGyüjt. 1832. III:80.) — *éleszt*: *élesz* ,élesztős keverék‘ Háromsz. MNyszet. VI:323. — *riaszt*: *riaszmódra* ,riadva‘ *ijesztőleg* u. o. 346. — *pöffeszt*: *pöffesz-pulyka* Jók: FGyém. I:29. — *kotyvaszt*: *Kotyvasz*, gúnynév Nyr. V:382. („mert felesége mondogatta, hogy urának majd kotyvaszt vmit“) — *ijeszt*: *ijeszke*, *jeszke*, *ijedős* Háromsz. MNyszet. VI:333. — *kopaszt*: *kopasz*, — *száraszt*: **szárasz*, *száraz*?

A konkrét jelentésűek közül külön kiemelhetjük a sok eszköznevet: *rekesz*, *támasz*, *tapasz*, (*ragasz*), *élesz*.

Nyelvemlékeink tanúsága szerint ezek a főnevek valaha *-aszt*, *-eszt*-re végződtek: *választ* (választot írni a levélre), *rekeszt* („tágitja *rekesztit*“ még Dug: Trója 106) stb. Sőt vannak rá adataink, hogy még teljesebb formájuk is volt: az *ereszt* pl. a Jászságban ma is rendszerint *ereszet*-nek mondják, Gvadányinál pedig előfordul az *íraszat* szó áradás értelmében.

Ezek a teljesebb formák könnyen elárulják ez egész képzésmódnak eredetét. *Áraszat*, *ereszet* nyilván olyan alakok, mint *áradat* és *eredet*, vagyis *-at*, *-et* képzős származékai a föltchető **árasz-ni* **eresz-ni* igéknek. Ilyen igék hajdani megvoltát amúgy is fölvettük már az *-aszt*, *-eszt* végű igék tárgyalásában, mert ezek — mint láttuk — voltaképen az egyszerű *-t* műveltető képzővel vannak alkotva s **eresz-ni* úgy viszonylik az *ereszteni*-hez, mint pl. *vesz-ni* a *veszteni*-hez.

-óka, -őke.

Az *-ó*, *-ő* képzős igenév, mint fogjuk látni, igen sokszor eszközzelentést vesz föl: *ásó*, *véső*, *fűró* stb. Ebben a használatban nem ritkán a kicsinyítő *-ka*, *-ke* járul hozzá, úgy-

hogy *-óka -őke* végű eszköznevek keletkeznek (hasonló elemekből áll a finn *-ime* eszköznévképző, l. Budenz NyK. VI. k.):

szopóka a pipaszáron; *látóka* tréfásan a szem helyett Nyr. I:456. *járóka* a láb helyett CzF. *hallóka* a fül helyett CzF. VI:348. *merőke*: füles fapohár Baranya m. Nyr. V:331. *egércsalóka* Illyés: Préd. II:331. *tapodóka*: grádics Tsz. *csoszóka*: papucsforma czipő, Somogy, Nyr. *fejőke* Nyr. V:269. *merőke* u. o. 331. *tolóka*: zúvár CzF. *rejtőke*: rejték fiók, Kriza; *szövőke*: a miből süveget fonnak Nyr. III:543. *hajdóka*: hinta IV:172. *járóka*: a miben a gyerek járni tanul!

Némelykor ez az alak mégis a cselekvőt jelenti: *csalóka*; *rióka*: rivó gyerek Háromsz. MNyszet. VI:347. *szivóka* (pióca) Dug: Pb. I:75.

Néha az ilyen alakú szók magát a cselekvést vagy inkább a cselekvésnek tárgyát, a cselekedni valót jelentik:

mondóka: mondani való; *menőke*: menni való, megtenni való út; *hajtóka*; — jó beszélőkéje van (a szájra is vonatkozhatik, v. ö. fönt *látóka, járóka, hallóka*) Békés m.; jó nevetőkéje van, Somogy m.

-tyu, -tyü.

A *billentyű*-féle szókban a *-tyu, -tyü* képző *ty*-je tulajdonkép az alapszó *t*-jének elváltozása, mert az ilyen eszköznevek majdnem kivétel nélkül *t*-végű igék származékai. Az *u, ü* vagy *ú, ű* pedig azonos lehet az igenévképző *ó ő*-vel, mely úgyis szeretet eszköznevekben *u, ű*-re változni: *fúru, vésü* stb.* A *ty* helyén néha még megtaláljuk az eredetibb *t*-t: *fogontó* NySz. *fürgetü* Nyr. III:479. *fürgetü* Budenz-Alb. 160. Az *u, ü* helyén is a régi *ó, ő* hangot, pl. *fogattyó* KCsipk: Birák 3:22. V. ö. viszont: *tárigattyú* e h. *tárogató* Érsekújv. vid. CzF.

Legújabban néhány régi nyelvemlékben, a Schlägli Szó-jegyzékben és Murmelius Lexiconában, a *-tyú* helyett *-té* végű alakok kerültek napfényre, pl. *sorcante calcar, pathtante* *bumbar-dus. kopolte* brancia SchlSz. S ilyenek a népnyelvben is fön-maradtak: *fogaté = fogattyu* Tsz.² *csáгатé = csáгатtyú* Tsz. *csikóté = csikoltyu* Tsz. *csurgaté*: eresz Nyr. XIX:574. Vagy azt kell tehát hinnünk, hogy ez a *-tyu, -tyü*-féle képzéssel egyértékű régi mellékalak, melyben az *-é* az ugor *-j*-ből lett (l. fönt az

* A *-tyu, -tyü*-nek az igenévhez való viszonyát rég fölismerte Szabó István TudGyűjt. 1837. I:59: „*Pergetyü, csengetyü, ergetyü, pattantyü, for-gatyü, sarkantyü*, nem egyebek mint *pergető, csengető, ergető, pattantó, forgató, serkentő* v. *sarkantó*.”

-aj, -ej képző czikkében); vagy pedig, hogy a mai *-tyu, -tyü* maga is ennek a régi *-té* szóvégnak az átváltozása, mint pl. a *kesztyü* kétségkívül *keszté* alakból lett, mely a. m. **kéz-tevé* vagyis *kéz-tevő*, I. Nyr. XIV:491., XV:31.221., XVI:513.

Az *-at, -et* végű igékből származottakat ma általánosan kettős *tty*-vel, de néhol még egyszerű *ty*-vel ejtik. Példák:

csengettyü, csöngettyü (pl. *csengettyü* többször BHirl. 1891. IX:8. 11); *zörgettyü*: crotalum MAL. PP. *fürgettyü*: vorreiber Szvor: Olvk. I.^o 45. *fürgettyüzés* I. Nyr. IX:237. *fergettyü* Merényi: Dun. népm. I:82. *forgattyú* (játékszer, a NySz. szerint már a XVII. században, tehát nem Sándor J. alkotta, mint Nyr. XV:216. állították); *pergettyüzés* I. Nyr. IX:238. *sergettyü* Merényi: Ered. népm. I:105. (így Egerben: csigaféle játék, melyet madzaggal pörgetnek); *csörgettyü*: madarakat veteményről elűző faeszköz, Moldva, Nyr. V:378. *bügattyü*: játék, melyet *büggatnak* (Kecskeméten; így Hódmezőv. Nyr. IX:91); *brügattyü* Szabolcs és Békés m. *zúgatyu* Ar. Ball. *cságatyü* MNyszet. VI:369. *cságattyu* Nyr. III:472. (v. ö. *csáгат* u. o.), *tárigatyü*: tárogató, klarinét Érsekújv. vid. CzF.

Mozzanatos *-at, -et* képzős igékből lehetnek ezek: *fogattyó* KCsipk: Birák 3:22. és NySz. *nyirettyü*.

Műveltető ige lehet az alapszava a *szivattyu*-nak.

Más magánhangzó a *-tyu, tyü* előtt nagy ritkán fordul elő: *sikarittyü* ringlispil-féle Pozsony m. Nyr. IX:281. *feszittyü*: feszítő eszköz, Budenz 198.

Sok ilyen képzésünk van *nt* végű mozzanatos és műveltető igékből:

fogantyu; billentyü; pattantyu; röppentyü: rakéta TóthK: Költ. 433. *burrantyu*: trokis, burrantós pityke, gyermekjátékszer MNyszet. VI:318. *toppantyu* Nyr. I:332. *halpukkantyu*: halhólyag Jók: RRáby I:53. *leffentyü*: marha szügyén lelőgó húsrész Nyr. V:228.

Ezeknek analógiájára az *-at, -et* végű igék származékai is fölveszik az *n* hangot. Így lett az említett *fērgettyü, fürgettyü* szóból *fērgentyü*: fakilincs Nyr. IX:182. *fürgentyü* VII:92. Így **bizgettyü* helyett *bizgentyü*, vmi peczek' Háromsz. MNyszet. VI:317. (v. ö. *bēzzēgetō*: rügős billentyü, Alföldön Tsz.² és *bezzentyü*: puská ravasza, billentyüje, Balaton mell. Tsz.²)

Más mássalhangzó a *-tyu, -tyü* előtt ritkán kerül elő: *süvölttyü*, vmi hangszer, ACsere: Enc. 257. — *ragasztyu*: enyv Nyr. VI:323.

Az *emeltyü* régente *emelcső* volt s csak újabban követte az itt tárgyaltak analógiáját (*emelcső*: bahre, még Szenveynél Meszinai hölgy 467).

II. Igenevek.

-ó, -ő.

Ez valamikor *-ov*, *-ëv*, illetőleg *-ov_g*, *-ëv_g* volt s ez az *o*, *ë* eredetileg az alapszó véghangja: **élë-v_g* **halo-v_g*.

Az árpádkori oklevelekben többnyire ilyen írásmódot találunk: *elev*, *halov* vagy *eleu*, *halou*. Pl. *volov*, *iarov* HB. *farkas-halovhely*: farkashálólhely 1214. *aldoucuth* 1214. *cuhordov ut*: kőhordó út 1300. *zalasodov*: szállásadó 1251. *duleufeld* 1276.

Ezeket más szók irányadása szerint (minők *owl*: ól, *Mourucz*: Móricz stb.) olvashatjuk *ou*, *ëü* diphthongussal: *volou*, *járou*, *élëü* stb. De nem lehetetlen, hogy a XIII. század elején némely nyelvjárás ezeket még *v*-vel ejtette: *volov*, *járov*; ezt abból következtethetjük, hogy a HB.-ben *chomuv* és *kесeruv* van írva, ez pedig alkalmasint így olvasandó: *χomuv*, *keserüv* (hogy az *uv* csak hosszú *ú*, *ü* hangot jelölne, az nem valószínű).

Úgy látszik, az ősi *v* hang maradt fenn a *merö*-vel egyértékű *merev*-ben (v. ö. *mered*, *mereszt*), de ezt a régi nyelv csak a *mervedik*, *mereven* képzésekben tartotta fenn; a nép nyelve is alkalmasint csak ezt a ragoz formáját használja: „*merévül* vizes volt“ (szóbeli értesítés szerint Békés megyében; Szabolcsban már így mondják: *merévül*, hasonlókép Radv: Csal. II:391), továbbá ebben a származékában: *merevédik*. Erejevesztett kicsinyítő képzővel van megtoldva a *merev* ebben: *mereven* (l. NySz. s pl. még Kisz. S: Himfy BoldSz. 57. dal; (v. ö. *merévény* ‚merév‘ helyett Simai Szót., Vitk: Munk. III:153 *merévénység* Kaz.-Dess. Lev: II:235).

A *mereven*-hez egészen hasonló alak az *él* ige származéka: *eleven* (elemeire nézve megegyezik vele az észti *elavanc* = *elav* lebendig, l. Wiedemann Gramm. 198).

Nincs még eldöntve, miként kell olvasni a Bécsi, Münchener és Apor codexeknek ilyen alakjait: *égenlóuec* MünchC. 57. *dičoueit* 111. *dičouđttetet* 184. *bđitđlouđl* 85. *lakozouol* 178. stb. A ragtalan forma ugyanezekben a nyelvemlékekben tiszta *ó*, *ő*-vel van: *ado*, *égenló* stb. (v. ö. *adandool* MünchC. 110. olv. *adandóól* vagyis *adandóul*, ellenben *adovol* u. o. 100. a. m. *adóul*.) A ragos alakokat talán még az eredeti *v*-vel ejtették e codexek írói:

egyenlővek, *dicsővejt* stb., mint *kő*: *kövek*, *ló*: *lovak*. De az is lehet, hogy ez már csak hiátustöltő *v* volt, mely az ill. nyelvjárásban utólag fejlődött, vagyis hogy **egyenlőek*, **dicsőejt* helyett hangkapocszal mondták: *egyenlővek*, *dicsővejt* stb. Ilyen bővült formákat később is, a XVI. XVII. században gyakran találunk Meliusnál. Balásfinál, Lépesnél, Gelejinél, Medgyesinél stb., pl. *diczóuit* Mel. SzJán. 524. *budosouul* u. o. *vakmerőuck* Bal: CsIsk. 198. *vakmerőven* GKat: Titk. 281. *élőven* Megy: 6Jaj. II:19. *buzgovan* Megy: SzaÖr. Előb. 6. S az ilyeneket már Révai is így idézi: *illendővül*, *látóvül*, *lakóvül*, *szállóvül*, l. Antiqu. 105.

Az újabb *-ó*, *-ő* egyes vidékeken természetesen diftongizálódik: *adaó*, *kércő* stb. De néha *ú*, *ü* és *u*, *ü* lesz belőle, különösen az őrségi és göcseji nyelvjárásban: *tippanú meleg* rekkenő hőség Budenz-Album 160. *tikhordu kánya* Nyr. stb. Nevezetes, hogy ez a hangváltozás leginkább eszköznevekben történik: *sēprü* v. *söprü*, *fürü* Székelyf. és Szabolcs, *vésü* Szabolcs. „A *fürü*-lyukba is bebúna“ Ar: Toldi 9:7. Ide tartoznak a *-tyú*, *-tyü* végű eszköznevek, melyeket már külön tárgyaltunk.

A mi már most az *-ó*, *-ő* képzős igenévnek sokoldalú használatát illeti, evvel már többen foglalkoztak (legtüzetesebben Könyve N. a Budenz-Albumban: Az *ó*, *ő* képzős igenév a régi magyar nyelvben).

Rendesen mint a folyó cselekvés igeneve a cselekvő személyt vagy dolgot jelöli, még pedig vagy melléknévilleg: a *lármázó* gyerekek, „szóló szőlő, *mosolygó* alma és *csengő* baraczk“ (népmese), — vagy pedig főnévilleg: *író*, *biró*, *festő*; *kéményseprő*.

Előfordul s z e n v e d ő értelemben, úgy hogy a cselekvésnek tárgyát jelöli, különösen, ha rendes tárgya a cselekvésnek: *szántó-föld* — olyan föld, melyet szántanak, *kiadó* lakás — a melyet kiadnak, a melyet ki szoktak adni, *ivó-víz* stb. Ez a használat régebb nyelvünkben sokkal közönségesebb volt; azt mondták pl. *szerető* *fiam* — a kit én szeretek (*φιλόμευος*, ma „*szeretett* *fiam*“, pedig ez tulajdonképp azt jelölné, a kit szerettem, nem a kit még szeretek, v. ö. ném. *geliebter sohn*, lat. *dilectus filius*), *karban öltő* *kosár*: sporta. Major: Lat. Szót. 446. *nyakba kötő* *orvosság*: amuletum PPBl. természete, termete, esze *nem megvető* Fal. 318. stb., stb. Ma különösen a *-ható*, *-hető* végű igenevet használjuk rendszerint szenvedőleg: *várható*, *remél-*

hető, látható = a mit várni, remélni, látni lehet. „Forrás vize nem *iható*“ Ar: Rege a csod. Ezek csak egyes állandó kifejezésekben cselekvők: *nagyehető, nagyiható, Isten a megmondhatója* stb.; azonfölül természetesen a tárgyatlan igékből képzettek: *lehető, jöhető, nagyramehető* ifjú, Vör. *eredhető, keletkehető* stb. De néha a tárgyasak is cselekvők; pl. „Igen finum *élesen látható madár* ez“ Misk: VKert. 377. = élesen látó (látni bíró). „Az Isten *adható, vehető*“ Nép, Komárom = adhat és elvehet.

Igen gyakran használjuk ezt az igenet e s z k ö z n é v ü l: *ísó, fűvó, reszelő, meszelő, mosdó* stb. *írotoll, főzőkanál* stb. Ide számíthatni az ilyen hely- és időneveket: *fürdő, itató, ebédlő, temető; háló-szoba, vágó-híd,* stb. *gyertyaszentelő, húshagyó (-kedd), kaszáló idő* stb.

Végre szintén közönséges használat, hogy az igenév magát az elvont cselekvést jelöli: *kézfogó, esküvő, keresztelő* stb., kivált bizonyos határozói szerkezetekben: *leменőben van* a nap, *induló félben* voltam, *gondolkodóba* estem, *látogatóba* mentem, *fontolóra* stb. = lemenésben van a nap stb.

-andó, -endő.

Halandó, jövőendő az, a ki halni fog, a mi jönni fog, vagyis a ki *meghaland*, a mi *eljövend*; ez tehát voltaképen az *-and*, *-end* képzős beálló cselekvésű igealaknak *-ó*, *-ő* képzős származéka: *huland-ó, jövőend-ő*. S valamint az *-and*, *-end*-nek teljesebb alakja *-ánd*, *-énd* volt, úgy találunk a régieknél néha — ámbár ritkábban — az *-andó*, *-endő* helyett is *-ándó*, *-éndő* formát: *állándó* Kár: Bibl. Móz. IV. k. 30. rész (háromszor is, de u. o. többször *állandó* is, mint u. o. *bontandgya, hallandgya* stb.), *meggyógyulándó* Gyarm. Nyelvm. I:256. (de u. o. *-andó* is).

A beálló cselekvésen kívül egyes kifejezésekben más jelentése is van ennek az igenévnek: azt is jelenti, a mi huzamos ideig történik, a mi folyvást történik. *Állandó, maradandó* = a mi mindig megáll, fűnnáll, megmarad; *illendő* = a mi mindenkor illik, *hajlandó* = a ki hajlik vmire; *kelendő* = a mi mindig elkel; *forogandó* szerencse, stb. — A régieknél s a népnyelvben erre több példa van, mint a mai irodalmiban:

egybe illendő szeretők, Decsi: Adag. 272. *ingandó* = ingó, BécsiC. 44. *élendő* állatok = élő lények, ErsC. 347. nemesek, nemtelenek, kik a mi számunkra *tartozandók* — hozzánk tartoznak, LevT. II:248. az isten nem kényszerít bennünket nehéz munkára ahhoz *tartozandó* szerszám nélkül, Fal. 9. (így u. o. 247. 636.) — a faluhó *tartozandó* Nyr. IV:82. *esendő* az ember u. o. 287. *szerencsevárandó* szép szüzek 331. = szerencsevárók stb.

A tárgyas igéknek ez az igeneve ma többnyire szenvedő értelmű: *irandó, fizetendő* — a mit írni, fizetni kell, tehát hangzásban is, jelentésben is a latin *-ndus*-sal találkozunk.

Nyelvemlékeinkben sokszor ellenkezőleg a lehetőséget fejezi ki:

Te biznyságid igen *hivendők* lettek: *testimonia tua credibilia facta sunt nimis* FestC. 247. 26. Magamat *látandóvá* tém (tevé) ErdyC. 115b. Semmi gazdagságot nem vélek az királyi pálczához *hasonlítandónak*: *divitias nihil esse duxi in comparatione sceptri*: Kár: Bibl. I:639.

Néha e helyett a ható ige származékát találjuk a régiéknél:

Légyen én paizsom békeséges minden én ellenségimnek *látandóknak* és nem *láthatandóknak* ellene, PeerC. 259. — láthatók és láthatatlanok ellen. *Láthatandó képpen* tiltotta Isten magát írni, Mon: Kép. 79. Így Pázm: KT. 4. stb.

Némelykor, kivált *-ben* raggal, az elvont beálló cselekvést jelöli az *-andó* (úgy mint az *-ó, -ő* képző az elvont folyó cselekvést):

Úgy tetszik, mintha [a falak] *ledőlendőben* volnának, Biró: Préd. 30. Még a forró szerelem is hül, ha a felek közül egyikének *esendőben* vagyon szerencséje, Fal. 428. *Veszendőben* hagyja mindenét, NySz. *Veszendőben* van, *veszendőbe* megy CzF.

-tt és -t.

Az olyan melléknévi igenév, minő pl. *tanult* (ember), *romlott* (fal), azt a személyt vagy dolgot jelenti, a ki tanult, a mi elromlott, tehát a ki vagy a mi az illető cselekvést elvégezte, befejezte. Szenvedő értelemben is a *tanult* leczke v. a *lemásolt* írás — az a leczke, a melyet tanultak v. az az írás, a melyet lemásoltak, a melyeken tehát az illető cselekvést végrehajtották, elvégezték.

A tárgyas igéknek ezt a származékát többnyire szenvedő értelemben használjuk, mert a cselekvőre ritkán van szükségünk, úgy, hogy pl. *festett* nem az, a ki festett, hanem a kit v. a mit festettek, *oldott* nem az, a ki oldott valamit, hanem a mit megoldottak, = lat. *solutus*, nem pedig görög *λελυτός*.

Ebből a szokásból magyarázható, de az is lehet, hogy idegen hatás eredménye az a használat, mely szerint a befejezetlen. huzamos cselekvést is evvel az igenévvel jelöljük, ha mástól szenved a illető személy vagy dolog. Például *szeretett fiam*: nem a kit szerettem, hanem a kit szeretek, *tisztelt uram* — a kit tisztelek (régente azt mondták: *szerető fiam*, l. fönt; ellenben latinul *filius dilectus*, ill. *filii dilecti*, németül *geliebter sohn*, a hogy mi most mondjuk).

A befejezett cselekvésű igenévnek képzője többször *-tt*, mint *-t*. Szabályul egyszerűen annyit mondhatunk, hogy magánhangzó után *-tt*, mássalhangzó után pedig *-t*, pl. *hi-tt*, *sző-tt*, *ró-tt*, *hervad-t*, *kapál-t*, *vár-t*, *megszün-t*, *fölfuj-t*. Azért van pedig többször *-tt*, mert a mássalhangzó-végű igék jobbára kötőhangzóval veszik föl e képzőt: *adott*, *tudott*, *hagyott*, *bukott*, *hullott*, *tetézett* stb.

Az utóbbi alakok ma változatlanok maradnak a többes számban s a birtokos személyragok előtt is: *adottak*, *hagyottak*, *bukottak*, *szülötte*, *szülöttem*, *megbizottaink* stb. Ilyen alakok a régiségben: *unuttei* HB. *sciluttet* KönigsbT. De a XV.—XVII. századokban ezekből a formákból gyakran kiesett a kötőhangzó, s azt mondtuk: *az úr átkoztai*, *az átkoztak* stb. Sőt néha ilyeneket is találunk:

„Átkozt már a föld az te munkádban, átkozt te éretted“ RMK. II:200. Kigyó, ezt tötted, azért átkozt vagy az földi vadak közt, u. o. Nagy pironkodással *gyevzte* hagyta magát (Pesti: Fab. 85b) — *győztté* vagyis *győzötté* hagyta magát.

A *-tt* képzőnek eredetéről Budenz kevésbé kielégítő magyarázatot adott (Al. 226.). Szerinte *halott* ilyen előző alakból lett: **halovo-t**, *halov-t*, s ebben mint a mordvin *šudov-t*-féle igenévképzésben, a *-v* volt a tulajdonképi igenévképző (l. a magyar *-ó*, *-ő-t*), a *-t* pedig „nominális végképző“. Csakhogy erre a nominális *-t* képzőre Budenz maga is csak egy kétes magyar példát tud idézni: a *sötét* szót (melynek a *le-süt* ige *-é*-képzős igeneve szolgálna alapul). A HB. *tilvot* alakja pedig, melyet Budenz szintén említ, kétségkívül egy reflexiv **tiluv-* igetől való, mely a HB. *tilut* igéjének is alapszava, tehát a *-v* még az igetőlhoz tartozik nem az igenévképzőhöz. Hiszen *-v* nélkül van ugyancsak a HB-ben az *odut* (*adott*) és *unuttei*.

Talán — ellenkezőleg — a *-t* mögött lappang az az igenévi *-v*, úgy hogy a *halott* eredetileg **halotv*, **halotovo* volt. Valamint a *haland-ó* (**halando-vo*) igenév az inchoatív *haland* igéből van képezve, úgy lehet a *halott* (**haloto-vo*) egy momentán, intensív *-t*-képzős **halot* (**haloto*) ige participiuma, melyben tehát az *oson-t-ani*, *kiál-t-ani*-féle igék *-t*-je szolgált a perfectum, a befejezettség megjelölésére.

E szerint az igenévi *-tt* eredetileg azonos lehetett az *-at*, *-et* és *-t* főnévképzőkkel (l. ezeket), a mint hogy az utóbbival alakilag most is egybeesik: *holt* — *holt-ig*, *ijedt(en)* — *ijedt-ében*, *tétt* — (*jó*)-*tétt*, de *jó-tét* is (v. ö. *lött* — *lét*, *vött* — *vét*, *évett* — *ét*; *hitt* — *hit*).

Hogy a HB-ben a *-v* hangú *intetvinec*, *ildetritvl* mellett már *-v* nélkül van az *odut*, *unutte*, azt az eltérő használatból s a **-tv* képzőnek különböző helyzetéből magyarázhatjuk. A főnevekben ugyanis, melyek többnyire ragozva fordulnak elő, a *-tv* legtöbbször a szó belsejében állott, míg az igenévben jobbra a szónak végén volt, mert az igenév rendszerint vagy jelzőül, vagy állitmányul szerepelt (*az adott ajándék*, *ő adott*, *ő adott vala*).

Az infinitivus képzője: **ni**.

Az infinitivus minden nyelvben egy-egy elvont főnévnek (nomen actionis) határozói, még pedig többnyire irányhatározó esete, és eleinte csak vég- vagy célhatározó értéke van. Csak midőn idővel megmerevedik az alakja, veszi fel sok nyelvben a ragtalan főnév jelentését (ném. *das sehen*, ol. *il vedere* stb.); a magyarban csak annyiban, hogy alanyul és tárgyul szerepelhet (kivételesen némely fordulatban birtokos jelzőül is, l. Nyr. XIX:246).

A dunántúli, a nyugati s az északny. nyelvjárásterületeken, továbbá a felsődrávai nyelvjárásban *-ni* helyett *-nyi*-vel ejtik az infinitivust: *várnyi*, *néznyi*, *gyűnnyi*. Így nyelvemlékeinkben is gyakran: *epihetni* VitkC. 2. *magasztani* 90. *adnyi* Helt: Mes. 3. *himnyi* EsztT: IgAny. 337. *pórlakednyi*, *maradnyi* Fr: SzJán. 55. stb. (1732. az egész könyvön végig így); *ónyi* Csüzi: Sip. 351. stb.

„A dunántúli két nyelvjárásterület az olyan (egytagú)

igéket, melyeknek töve *i*-vel van, disszimiláció folytán *-nya* raggal ejti: *irnya, sirnya* (Balassa: Nyelvj. 138); *irnya, innya* Hetés, Nyr. II:45 *ritnya*: irtani Göcsej Nyr. XVII:508. *birnya* Fehér vm. (Rác-Almás). Más vidékeken is dívnek ilyen formák.

Pl. Vácson is azt mondják: *innya, rinya, szinya, hinya, nyírnya*; Szatmárban s úgy látszik Háromszékben is mondják: *innya*, I. Nyr. XXI:72. („Ez az egy ige ilyen alakban másutt is használatos“, mondja Balassa u. o. 23. V. ö. „Magának, lovának adnak *enni, innya*: úgy gondját viselik, mint az édes anyja“, Jókai: Mátyás diák és Bente úr 13).

Azonban a *hi, ri*-féle igéket Dunán túl ott is *-nya*-val mondják, a hol a *tó* *t*-je helyett *é* v. *ő* hallik: *rejnya, bejnya* Hetés Nyr. II:45. *hénya* XVIII:91. *rénya* Göcsej, Budenz-Album 167.

Azonkívül „az őrségi, hetési és göcseji nyelvjárásban ez a *-nya* más igékhez is járul: *dógoznya, várnya*“ (Balassa 138); így Hetésben: *fáronnya, kaszánnya, marannya, dógoznya* (u. o. 35); *ordítnya, tunnya, tanunya, tánczunya* (Nyr. II:45); *habarnya, agnya* (III:473); Göcsejben: *tanítnya, dógoznya* (Budenz-Album 167). Megjegyzendő, hogy ez a hosszabb forma csak mélyhangú igékből fordul elő; a magashangú infinitivus mindig *-nyi* v. *-ni* végű: *várnya*, de *kérnyi* v. *kérni* (ép úgy, mint a tárgyas ragozásban *vár-ja*, de *kér-i*). Azonban a szlavóniai nyelvjárásban előkerül a mélyhangú *-nia* mellett a magashangú *-nie*: „Enném, csak volna mit *ennié*. Magunk szoká[1]juk aztat *tennie*. Azok tudnak *danolnia*“ (Nyr. V:62. *ennié* a szóvégnek ott dívó éneklő megnyújtásával, I. az id. h.). S mindezek a formák egészen közönségesek a nyelvemlékekben. Példák:

nem volnék méltó *allania* LobkC. 1. kezdesz *gondolgodnia* [igy] 41. ha akarok *meg vilagosodnia* . . . *meg szabadolnia* 31. fogadtatok szegénységet *tartanya* 143. kezdék *haborgatnya* 202. — akarok *mennye* 194. akarod magadat *megh őlnie* 5. el akarunk *menye* 192. ha akarjátok *meg esmernie* 115. mind tartoznak oda *gólnie* 20. *ennie, alvnnia, mlkalkodni* [igy] és az testnek egyéb szükségéhez *latnia* igen nagy gyötrelm 54. — veternyére feriaból kell leczkék *mondanya* LányiC. 238. öt antifonát kell *mondanya* 240. pénteken kell *be uennye* 19. az emlékezetet collectával kell *thennye* 20. be kell ötet *grnya* az kalandáriumba 35. ezen napon kell *bee wenny* 243. stb. (de a LányiC.-ben többnyire *mondany, hadny, wenny* stb.) — kezdend *enni* és *inna* és *megrezegedni* MünchC. 141b. 68. 69. — igyekezjenek ez irásokhoz életeket *zobnia* [szabni] VitkC. 2. *tudni illic* DebrC. 352. *ennyi, innya, alunni* Born: Préd. 257. *enni, innya* MA: Bibl. IV:26. *irnya* Frank: HasznK. 101. Zvon: Post. II:409. *birnya* Beythe: Epist. 73. — *irnyia* Pázm: Őt Lev. 54. 275. (szokták, kell); az tévelygót nem akarják keresztényennek *hinya* Pázm: Kal. 534. — *birnia* fogod

azt MA: Bibl. I:174. így szoktunk *szolnia* Born: Préd. 431. az ő népét ezek *gyűlölnie* kezdék MA: Bibl. V:49.

Ezt a használatot lehetne a 3. személynek, mint gyakori formának általánosításából magyarázni (azok az okok, melyeket Kardos hozott föl ez ellen Budenz-Album 167. l. nem meggyőzők). Ezt azonban kétéssé teszi egy sajtáságos forma, mely gyakran előfordul a LányiC.-ben s melynek nyoma van Ilosvainál is. Az a különös ebben a formában, hogy a képző mélyhangú igéhez is *é* hanggal járul: *tartanye* LányiC. 91. *mondanye* 103. és leggyakrabban (jelesen a *tudni-illik*, *tudni-hogy*-féle magyarázó mondatokban) *twdnye* 100. 163. 165. 232. 250. 276. 290. stb., *tudnye* 161. (ritkán *thwdnya* 239. vagy *twdny* 292.), *bántatnie* (rímei: *vélnie*, *jőnie* Ilosvai: NSánd. V. pars 7. vsz. RMK. IV:145).

Ezek alapján azt sejtethetjük, hogy az infinitivusnak valaha különbség nélkül **-nyé* volt a képzője (**tudnyé*, **iitnyé*), azután illeszkedéssel **-nyá*, *-nyé* és *-nya*, *-nye* lett belőle (mint a harmadik személy **-é* birtokragjából *-á*, *-é* és *a*, *e*, l. a névragozást). A *-nya*, *-nye*-ből lett végre *-nyi* és *-ni* (ez utóbbiakban a hangfejlődés olyanformának látszik, mint a *lyuk*, *lyik*, *lik*; *tyuk*, *tyik*, *tik* szókban). A *-nya*, *-nye* helyett szereplő *-nyia*, *nia*, *nie* formákat talán a harmadik személyűekkel való keveredésből magyarázhatjuk. Hogy az infinitivus eredetileg *-ny*-hangú s nem *-n*-hangú volt, ez ellen csak az a körülmény esik latba, hogy a személyes alakokat nyelvelmékeink majd mindig *n*-nel írják, *ny*-nyel nagyon ritkán: egy szeretőt sem akartok *esmernyetek* VirgC. 135. jó volna az tót *meghalasethanjvnc* LevT. I:218 juhainak *innyoc* ada MA: Bibl. I:50. — A harmadik személy *-nia*, *-nie* végét ebből származtathatjuk: **nyé-a*, **nyé-e*, de vajjon a *-nóm*, *-nod* végeket lehet-e **nyéo-m*, *-nyéo-d*-ből magyarázni? (vagy **nyojom*, *-nyojod*-ból? mert az infinitivus *i*-jében a lativus *j*-jét fogjuk keresni).

Hiszen olvashattuk volna azt a *twdnye* szót így is: **tudnie* de az *é* előtti *i*-nek szóképzéstanunk eddig nem tudna semmi funkciót tulajdonítani, holott a **-nyé* alakot némi valószínűséggel elemezhetjük. Budenz a magyar infinitivust így elemezte: **-no*, *-ne* képzős nomen verbale van a *-ni* végű célhatározó gerundiumban alap[szó]ul, csak úgy mint több ugor nyelvben ilyen gerundium az *m*-féle nomen actionistól való (f. *-mahan*, pl. *kuole-ma-han*

meghal-ás-ba; mord. *-mā, -mo, -ms*) s a zürjén-votjában épen *-nŕ* az infinitivus végzete.⁴ (Ugor Alakt. 31. §. végén 208. l.) A zürjén s votják infinitivus csakugyan föltünőleg hasonlít a mienkhez, s így nem csodálhatjuk, hogy már régi nyelvhasonlítóink is észrevették (Gyarmathi és Révai, l. Nyr. XI:439. 443. Más magyarázatok is vannak, melyekkel itt nem akarunk foglalkozni: RMNy. III. k. XLV. l. MNyszet. II:342. 388—9. Szvor: MNyt., Vasverő, Nyr. XVI:102. v. ö. MNévragozás 43.)

E szerint az *-i*, ill. *é* ugyanaz az irányrag volna, mely a *főlé, neki-féle* határozók ragja, a megelőző *-n, -ny* pedig deverb. névszóképző, mely Budenz szerint a *haszon, szégyen, szilony, szirony, fény* szókból is kifejthető, s mely még tisztábban kifejlik a *bizony* melléknévből. (Mint láttuk, Budenz e képzőt azonosnak tartja az *álmom, hatalom-féle* szók *-m-jével* s a többi ugor nyelv *-m*-hangú deverbális képzőjével.)

A személyragos infinitivus is megvan a zürjén-votjában (*giznŕ, irni: giznŕd* irnod stb.), de más ugor nyelvekben is (pl. finn *mennŕ/ksi* menni: *mennŕkseni* mennem, cseremis *kajaš* menni: *kajašem* mennem stb. NyK. IV:82). A magyar személyragos alak ma csak a *kell, lehet, szabad-féle* kifejezésekkel, tehát alanyul, *enged* mellett tárgyul használatos, továbbá az *adj ennem, innom* kifejezésekben s a *van mit ennem, nincs mit szólnom-félékben* (Erdélyben így is: *úgy jött nevetnem*) mint véghatározó. Régente azonban sokkal sűrűbben éltek vele, pl. az *akar, kíván, mer, restell, igyekszik* stb. igék mellett (v. ö. Révai: Ant. 153. s a mai használat bírálata Brassainál 398).

-va, -ve és -ván, -vén.

Ez a két igenév régente egészen egyértékű volt és eredetileg talán egyenlő hangzásuak is voltak; mindenesetre egyeredetűek, azért együtt is tárgyaljuk őket.

A *-ván, vén*-nek egyéb mellékalakját nem igen találunk, csak még a hosszú *n*-es forma érdemel figyelmet: *monduan̄, vetun̄* Sylv: UT. I:121 b. *menuin̄* u. o. *niluan̄* 130 (sajtóhiba lesz *monduant̄*: dicentes 31.) így *halwann* WinklC. 108. *-vám, -vén* a DebrC. grammatikában is. — Talán ide tartozik a furcsa

esenmen alak e h. **escuven*? v. ö. *escenkedik*, a NySz. szerint előszőr Kónyi Jánosnál.

„*Esennyen* néz: *anhelus aspicit*“ Kreszn. Szerető szem esen-nen a mélybe tekint (SzászK: Schiller Buvárja). Az életre hija vissza őt esennen, élni boldogító örök szerelemben (Vajda: Béla királyfi 115).

Hasonló formák még: „*Ójjan*: *caute*. A megbékélt barátoddal ójjan bánjál. Közm.“ Kreszn. I:101. *ójann* Kassai: Szókönyv IV:9. (v. ö. „*ovan* iariatok“: *caute ambuletis* DöbrC. NySz. s másfelől *oyni*, *ójták* stb. NySz., a miből **óván* lenne.) — „Nészi koma, kaját fő nevetten“ . . . (Nógrád m. Nyr. V:179.). — „Ezt *sietten* írom“ (Vitk: Munk. III:127. ha csak nem *sietten*, mint I:176. véltem). — „A veszprémi vár kapuja *nyittan* van“ (Népd. Fehér m. Nyr. III:35. Kétségbe vonták ezt u. o. X:189. de magam is hallottam fehér-megyei, ráczalmási lánytól).

A *-va*, *ve* már többféle változatban jelenik meg.

Az őrségi s más nyugati nyelvjárásokban a megelőző magánhangzókhoz képest *-va*, *-vo*, *-vë*, *-vö* hangzása van: *írva*, *ávo* (*álva*), *tívë*, *süvö*, *kötfö* (v. ö. Nyr. VII:417. 420. stb. *kötözü* MünchC. *födü* Lépes: P'ük. I:87).

A régi nyelvemlékekben sokkal ritkább, mint a *-ván*, *-vén*, de azért előfordul már a HB.-ben s a legrégebb codexekben: *birsignop*, *irtua* HB. *ewrewlue* EhrC. 49. *lehorgadua* BécsiC. 100 *nylua* EhrC. 52.

Codexeink korában, midőn még nincs egységes irodalmi nyelv, nem ritkaság a nyelvjárásokban ma is élő teljesebb *-val*, *-vel* alak, melyet a későbbi irodalom egészen mellőz. Pl.

ewrewluel es engedelmest EhrC. 21. *lewlyua*[la] *ewtet fel emeltettuel*: *elevatum* 42. (de *ewrewluc* 49.) — *zonal* CornC. 259. (de *foglalua* 247.) *chudalkozual* HorvC. 107. *elhagyual* DomC. 78. *allapual* 192. ez *vr meg eskeruel* jllyen byzonsagot tevn MargL. 191. (mind-ezek Ráskai Lea iratai); — *megfezülvel allanal* NagyszC. 98. (de *megfezülve es . . . terdepölve* 277.) *foglalual* PeerC. 54. — *be vala teewel* JordC. 294. 698. *le teewel* 892. — *veruen*, *vagdalual* [olv. *-uan*?] *es meg vldwkuen* VirgC. 49.

Néha már nyelvemlékeinkben *v* nélkül találjuk ezt az *l*-es alakot: *el fakada syral* KazC. 12. *el lankasztal*: *ellankasztva* ErsC. 313. *loppal* Fal. 880., 911. SzD: MVir. 208. *mondal* Zala vm. LevT. I:61. olvasd: *sírral*, *monddal* stb. Ez utóbbi alakok közönségesek azokban a nyelvjárásokban, melyek maiglan *l*-lel ejtik *ez* igenevet, míg a megőrzött *v*-vel való ejtés ez esetben (vagyis a teljes *-val*, *-vel* alak) valamivel ritkább. Igen közönséges az *l* nélküli ejtés pótló nyújtással is: *-vâ*, *-vé*, s aztán még *v* nélkül s pótló mássalhangzó-nyújtással is, pl. *sírrâ*, *addâ*, szóval ezek a nyelvjárások egészen úgy bánnak e képzővel, mint a *-val*, *-vel* névraggal. Néhol mind az említett formákat vegyest hallhatni s azonfölül még a köz-

nyelvi *-va, -ve* alakot is; pl. a Bakonyban (Csetényben) mind-
ezeket mondják: *irva, adva; irvá, advá; ragaddá; s néha irval,*
adval, ragaddal. — A példákat az említett változatok szerint
s egyúttal a vidék megjelölésével idézzük (leginkább Dunán túl):

meg vót mézelvel Fehér m. X:521. *mög van má tével, hangossan*
beszével Somogy, Kaposvár; *van tével* Szlav. VIII:180. *terítvel az ajja*
Tolna m. V:43. — „A *va, ve* határozókat *val-nak, vel-nek* mondja (a
Tiszamellék), kivált Ugocsa és Bereg vármegyékben: *kerítvel, jár-*
val, szaladval“ Gáti: Jutalomf. a m. nyelvről IIb. 21. *meg van verrel*
Máramaros, Hosszmező Akad. Értesítő 1847. 331. *az ebéd mán meg*
volt ével Szatm. Nyr. VIII:40. — *szablától megvágval, szuliczátul meg-*
szurval Moldva IX:491.

addal, mondal, irral, Mátyusföld, Esztergom, Nyr. XIX:511.
meg van verrel Eszt. IV:175. *ki van nyittal, be van foggal* Komárom
és Fehér vm. III:35. *van csinállal, superollal* Szlav. VIII:180. *be van*
irral katonának u. o. V:63. — *irral* Felső-Bácska XII:263. *meg van*
irral, be van köttel Pest m. Veresegyh. IX:523. *keverrel* Vác; —
töttel, töltve Tiszahát Nyr. VIII:178. *a ruhája ki van szakaddal*
Szatm. VIII:40. *megnyugoddal* Ugocsa III:371. *meg van köttel* Mára-
maros, Hosszmező, Akad. Értesítő 1847. 331. — *nyittal tartódik,*
Lugosi csizmadia-mondóka Nyr. III:226.

ki van nyittá, be van foggá Esztergom Nyr. III:35. *akasztta.*
fúraddá, jaggattá, röhöggé u. o. IX:231—4. *lakká, ütté, kivarrá* u. o,
542. *járrá, dógozzá, addá* u. o. XIII:328. *nyittá, foggá* Fehér m.
III:35. *írrá* Balaton vid. III:518. *csappá* Somogy III:140. *sírrá* Sza-
vónia V:63. *vértől éléppé* vértől ellepve, Nógrád VI:176.

A magánhangzó néhol fél-hosszú, másutt egészen meg van
rövidülve, kivált nyugati nyelvjárásokban: *irra, kérre, ütte* fél-hosszú
a, e-vel Felső-Bácskában, Balassa: Phon. 65. (előbb hosszúnak mondta
Nyr. XII:263.); *adda, tudda, fonnyadda, megeleedde, szökke, várra* Ormán-
ságban, MNyszet. V:138. *adda* v. *adde* Sziget vid. Baranya, Tájsz.
az embör csak szeginnek van *terente* ‚teremtve‘ Hetés, Nyr. I:423.

A *loppa* alak (alkalmasint hosszú *â*-val olvasandó) már XVII.
századi forrásokban előkerül: „reâ ütni loppa, meg késérteni: atten-
tare“ MedLat. 1646. 63. „senki más marháját loppa el ne vigye“
Szatm: Dom. 3. — Viszont az EhrC. egy helyén a *-val*-nál is telje-
sebb alakot találunk: „en *nyluata* latlak tegedet“: ego clare video
te 52. Erre az egy adatra azonban nem sokat építhetünk: lehet,
hogy csak tollhiba a következő *latlak* miatt, *nylual* vagy *nylua* helyett
(v. ö. *nylua* ugyanazon lapon).

A mi már most *-va* és *-ván* képzős igeneveink eredetét
illeti, *-va* nyilván csak a *val*-nak rövidítése; ez pedig a *-ván*-
nal együtt talán egy közös régibb **-valon* elváltozása. E régibb
formában akkor csak az *-n* lehetett a határozó rag, s a *-val*
végű alapszónak cselekvést jelentő főnévnek kellett lenni. Ilyen
fölfogáson alapszik Budenz nézete, mely szerint ez a *-val, -vel*

képző mindenestül azonos volt a vogul *-mel* v. *-mil* képzővel (nomen acti képzője, pl. „*varmel* geschäft, sache: *vār-* tuni, machen; *sāumil-* geflecht: *säg-* flechten . . . v. ö. osztják *šūmil* kerbe, einschnitt“). Tehát pl. a m. *szöve*, *szövén* = ered. **szövelén*, ez pedig *-n*-ragos alakja a **szövel* főnévnek, mely = vog. *sāumil* s a. m. *szövés*. Az *-n* a rendes *-n* névrag; erre mutat a *-vānn*, *-vēnn* alak is (l. e cikk elejét). A *-vel*, *-mel* képző *l*-je Budenz szerint a *lepel* *l*-jével azonos = ugor *-d*, az első elem pedig a mozzanatos *-m* képző (l. Ugor Alaktan 33. §. B. 1. Nyr. IV. 343. V. ö. Balassa és Szilasi magyarázatát Nyr. XII. 421. 129.).

-vást, -vést.

Ez a *-va* és *-vān* végű igeneveknek ritkább mellékalakja, melyet ma többnyire módhatározásra használunk.

Alakra nézve csak azzal az eltéréssel találkozunk, hogy egy-két esetben rövid a magánhangzója: „*lévest*: képest, pl. ahhoz *lévest*“. Csallóköz, Nyr. I:280. „arra az irányára való *livest* mondtam: azért mondtam“ Sopron m. XXI:475. V. ö. még *rögvest* (Győr, V:522. így Esztergomban, Gömörben s a székelységben), melynek egyértékese *rögtön* szintén *rög*-féle igei alapszót gyanított (mint *bízvást*: *bizton*).

Budenz ezt az igenevet a *hallomás*-féle *-más*, *-més* képzős főnevekkel kapcsolatban magyarázza, Ugor Alaktan 222: „Megvan az *m*: *v*-féle szokott változással *-más* helyett *-vás* is, ilyen *t*-ragos gerundiumokban (*-vást*, v. ö. *szemlátomást*): *folyvást* continuo, incessanter, *bízvást* confidenter MA. *futvást* laufend, *lépvést* schreitend, schrittweise, *nézvést* nézve“. — A *szemlátomást* mellé idézhetni még ezt a hétfalusi szót: „*futmást*: *futvást*“ Nyr. V:330. De Budenz magyarázata ellen szól egyfelől az, hogy ilyen *-vás*, *-vés* képzőt különben nem találunk nyelvünkben (*alvás*, *fekvés*, *sérvés*: ezekben a *-v* az alapszóhoz tartozik), másfelől pedig az, hogy a *bízvást*, *nézvést*-féle módhatározókat nem igen választhatjuk el a *bízvān*, *nézve*-félektől.

Gyarmathi az ő Nyelvmasterében I:78. ezt mondja: „Vagy-nak olyan vádlók (accusativusok), a melyek ha magánértőből (főnévből) formálódnak, egy *-v* betűt vesznek fel középhe, p. o. *futást*, *futvást* (igy Brassai: MMond. III:257). Ha pedig valakinek

ez a származtatás módja nem tetszik, ám származtassa azokat a viselőkből (gerundiumokból), p. o. *futva, folyva, bízva*, hozzájuk toldván végül az *st* hetüket, egy felül tett vonással együtt, p. o. *futvást, folyvást, bízvást* mehetsz“.

. Talán ez utóbbi két föltevést egyesíthetjük úgy, hogy pl. a *futvást* alakot e kettőből kombinálnak tarthatjuk: *futást + futván*. V. ö. *lépést* megyen, *nyargalást* jár stb. itt I:353. — V. ö. továbbá ezeket: „Én nem szólhattam, mert mindjárt reggel elmentek; de ide *jövest* (alkalmasint *jövést*) el nem felejttem“ LevT. II:260. „Ide minden nap jeovest jeö az had.“ Rejtelmes Levelek 45. „Mindjárt, mind-járst, azaz mind-járva, vagy menést, menve, nem *fekvést*, ülve vagy állva“ GKat. Corp. Gram. 303. A *jövést* és *fekvést* alakokban a *-v* még az alapszóhoz való. — Hogy a *futvást*-félék olyan alakvegyítés eredményei, a mellett bizonyítanak még: *mentést menni, küldést küldeni*, melyeket már láttunk I:353. (Hozzájuk valók még: *jöttést jöjjön* KecskTört. III:306., 324. *jüttest jütt* utánunk, XVII. sz. Nyr. 369. *gyüttést gyűjön* RákTár. II:46.)

Lehetne még arra is gondolni, hogy a régi nyelvben oly gyakori *egyenest, örömet, keménységest*-féle határozók (I:352.) analogiájára keletkeztek a *futvást, bízvást*-félék a *futván, bízván* alakokból, vagy legalább, hogy azok is előmozdították ez új alak kifejlődését (v. ö. „*sietőst* vagy *sietvést*“ MNyszet. VI:349.). Így keletkezett pl. a *telides teli* mintájára ilyen kifejezés: *tömvés tömve* (Szvorényi említi Nyelvt. 141. §.). — Dugonics tényleg írja: „Hogy beszélleszsz Égiptomban oly *fojvásan* görögül?“ Szerecs. I:162. a *folytonosan* stb. példájára. Még érdekesebb a XVI., XVII. században gyakrabban előkerülő *bízában* alak:* „Hogi bizvasban kivansagom mondhasam“ CsomaC. 13. „Hogy bizvasban járhasanak“ TörtTár. 1878. 274. „Bizvasbb járulok hozzád“ MHeg: Praeb.² 94. stb. I. NySz. De lehet, hogy ez csak a *bízában* rövidítése; v. ö. „Erőködik abban, miként fölmászhasson s lehessen *bízában*“ Zrinyi I:183. Kaz. kiad. „Idegenekkel tartóztatva bánjék: földiekkel *bízátyabb*“ RendÉIP. E. 4. „Végé fakanált és főzz: meglásd, szácskádhoz emelni *bízátabb* fogod úgy a kis ezüstkanalat“ Vachott S: Serdüölő lyánkához. Így *örömetben*

* V. ö. még *bízában* Vör. Tündérv. 89.

MA. és öröme**st**ebb Fal., de öröme**s**ben ÉrsC. Pázm. stb. I. NySz. (Mikor a *bizvásban* alak használatban volt, keletkezett analogia útján ilyen nominativus is: „Jobbágyink *bizvásbak* és jó kedvvel is forgódnak“ Lev. II:37.)

Sajátságos az *oldalvást*, mely alkalmasint az *oldall(ani)* igéből lett; példájára aztán egy pár más ilyen keletkezett a népnyelvben: *hátvást*, *sorvást*, *rendvést*, sőt *olyvást*. Pl.

A Morva mindinkább jobb *oldalvást* húzódott (Ortvay: MVizrajza, II:384). Keét *ódovást* (Palócz, Nyr. VI:518). — *Hátvást* (fejfel hátrafelé) út a lovon“. (Nyr. V:273.) *Hátvást* támadt meg: hátulról (Nyr. XIX:330). — A többi vendég is énekelt *sorvást* (Vitk. II:118). *Sorvást*: soronként véve. (Kapnikb. Nyr. II:276. v. ö. *sorbást* Baján). — Jó *rendvést* elvégezte: nagyobbrészt (Lozsád, Nyr. XXIII:143). — *Olyvást* (Baranya; MNévragozás 5. v. ö. Székelyek! őt Kossúth küldi most hozzátok, hogy mint apátokat *olybást* fogadjátok. Sár: Ar. Tromb. 73. Szintügy van *sorvást* h. *sorbást*; magyarázatukat I. MNévr. 5).

-att(a), -ett(e).*

A codexek korában volt egy *ülette*, *járatta*-féle igenév, mely legtöbbször a Bécsi s MünchC.-ben fordul elő, s melynek használata igen közel járt az *ülvén*, *járván* igenévéhez; pl. Láta egy embert a vámon *ülette* MünchC. 29. Láta egy embert *ülvén* az vámon: vidit hominem sedentem in telonio, Máté 9: 9. *Idő járatta* az édes Jézus szerelmében tekéletes lett, ÉrdyC. 332. v. ö. *Idő járván* tették nagyobbnak s hosszabbnak, Orczy: Költ Sz. 8.

Előfordul más személyalakokban is (csak a többes I.-re nem találni példát): *ide fordólattam*, *keresztfán figgetted*, *bemennettetek* a. m. bemenvétek, *elfutattok*, a. m. elfutvájok, vagyis ök elfutván.

A *tt* előtt rendszerint nyílt *a e* magánhangzó van (az utóbbi a BécsiC. s MünchC.-ben *e*-vel jelölve) pl. *lakattam*, *élménéttém* BécsiC. 39. *vlétté* és *eyétté* MünchC. 29. *lóúétté* 66. stb. — Ritkán találunk zárt magánhangzót, tudunkra csak a PeerC. 176. lapján: „Imádlak téged az keresztfán *fűggötted* és töviskoronát fejedben *wisélted*“. — Ez utóbbi példában semmi magánhangzó nincs a *t* előtt; ilyen alak van még a MünchC. 62. lapján: láttonk tégedet

* I. Jászay Pál: Észrevételek a MünchC. szólamára, RMNy. III. k. LII. I. — Mócs Sz. Gy.: A magyar gerundium-alakok, Nyr. XX: 208.

éhezetted és *zomiazta*d; s ide számítjuk ezt is: a szolgál, kit ura úgy lélt *tette* (u. o. 59), mert itt az első *e* az igetőhöz tartozik s *tette* a. m. **tēvte*.

E különös igenév magyarázatában már Jászay Pál helyes nyomon járt: „Hogy ezen részesülő forma még ma is él nyelvünkben, tanúsítja e kifejezés: *menet* és *jövet*, mi valóságos részesülő; *láttam őt menet és jövet* teheti ezt... láttam őt *menet-emben és jövet-emben* vagy *mentében és jöttében*; hajdan sokkal világosabban így mondták: *láttam őt menette, jövette — menctem, jövtetem*“, vagyis nem lehet kétség, melyikünknek a mentéről vagy jövetéről van szó.*

Jászay az *-at, -et*, ill. *t-* képzős főnevet látja ez alakokban: Mikor láttonk tégedet *éhezetted* és étettünk tégedet, *szomjazta*d és veneréket adtonk te neked: Quando te vidimus esurientem et pavimus te, sitientem et dedimus tibi potum. MünchC. 62. „Nevezetes ezen hely azért is, mert mindjárt közvetlen vettetik utána: Avagy láttuk te *vendég voltodat* és befogadtonk tégedet, avagy *mezejtelen voltodat* és befedeztünk tégedet: quando autem te vidimus hospitem et collegimus te, aut nudum et cooperuimus te... Lehet vala az egészet így is fordítani: mikor láttuk te *chezettedet, szomjazatodat*, avagy te *vendég voltodat* vagy *volatodat* stb... Sőt azon hely: bódog a szolgál, kit mikor jövend ő ura, úgy lélt *tette*, „invenerit sic facientem“ a 159. lapon (a codexnek 141. lapján) világosan substantívummal tétetik ki: lelendi ő neki úgy *tétét*: invenerit ita facientem.“

Az *-at* vagy *-t*-képzős főnévnek régi használatára idézi Jászay a MünchC. következő mondatait: „Dativusban áll e helyen: Pontius Pilatus Judeában *birólkodtának* idejében = *procürante Pontio Pilato Judaeam; -ban* raggal ebben: és ők a hegyről *leszállatokban* parancsola ő nekik [88.] = *et descentibus illis de monte, praecepit illis; -ra* raggal ebben: mend a népek *hallattára* kedeg monda [158] = *audiente autem omni populo dicit*“. — A *hallattára* és *leszállatokban* kettős *tt-*je talán még az eredetibb *-tv* képzőalak *v-*jének a nyomát mutatja, s ez az *-att, -ett* mint fönt

* Nem értjük, hogy mikép mondhatja Imre S. (Idegen és hibás szól. 63), hogy a középkoriak az igeneveket «szép rövidséggel, de tagadhatatlanul nem igen szabatosan» használták.

láttuk, rendes az itt tárgyalt igenév alakjában. V. ö. még: Negyed esztendőben Ptolomaeus és Cleopatra *országlat'toc* Disiheus és Ptolomaeus, ő fia, hozák el Furim epistolát Jeruzsálembe (MünchC. 73); itt világosan az *országlat* főnév személyragos alakját látjuk.

Az idézett *leszállatokban* legközelebb áll az itt tárgyalt gerundiumhoz, úgy hogy valóban helyettesíthetjük evvel. Az idézett mondatot a MünchC. fordítója egyenesen így írhatta volna: *ők* a hegyről *leszállatok* parancsola ő nekik; a mint hogy csakugyan ezt olvassuk a 131. lapon: *Ők* a hegyről *leszállatok* eleikbe kele ő nekik sok győlekezet. V. ö. még: Lelé *őket alattok*: invenit eos dormientes. (MünchC. 65) == Lelé őket *alottokban* (DöbrC. 457). Mindamellett nehéz ez igenévnek alakját megmagyarázni, nehéz megmondani, elmaradt-e és miért maradt el a végéről valami viszonyrag, talán a *-ben* rag, melyet az idézett *leszállatokban* valóban fölmutat. Hogy azonban határozók végén ilyen rövidülés nem lehetetlen, mutatják a *-kép*, *-kor* és *-szer* ragok e h. *-képpen*, *-kort* v. *-koron*, v. *-korban*, *-szert* v. *-szeren*; de még inkább bizonyítja a *kivált* adverbium, mely ilyen alakjában alig fordul elő a XVII. sz. vége előtt, addig mindig így van írva: *kiváltképpen* (v. ö. NySz. III:984), de mivel ez az egész négytagú szó egységes adverbium volt, utóbb fölöslegesnek látszott a rag s azért lassanként elhagyták.

III. Igéből való melléknemek.

-ós, -ős.

Ezt bizvást fölvehetjük a képzők sorába mint külön képzőt, mert a *tudós*, *harapós*-féle szókban az igei alapszó után következő részt most már valóban egységes szóelemnek érezzük. A régibb példák természetesen úgy keletkeztek, hogy az igenévhez járult a denominális melléknévi képző; v. ö. a *viselő-s* szót evvel: *várandó-s*, melyben a huzamosságot jelentő *andó*-hoz járult az *-s*. Különben maga az *-ós*, *-ős* is tartós tulajdonságot, megszokott cselekvést fejez ki: *viselő-s*, a ki hosszú ideig visel (születendő gyermekeket), *harapós*, a ki harapni szokott. A finn nyelvnek is van egy ilyen melléknévképzője, mely elemeire nézve is azonos a miénkkel: *-vaise*, *-väise* = *-va*, *-vä* + *ise* (nominativusa

-vainen, -väinen pl. *itkeräise-*, nom. *itkeväinen* rivós (*itkevä lapsi* rivó gyerek), *tottelevaise-* szófogadó(s), engedelmes, *varovaise-* óvakodó(s), óvatos, (karjalai:) *voi-pa-se* tehet-ő-s, jómódú.

A példák majd mind két és három szótaguak. Kéttaguak:

tudós, *adós*, *lakós* (ma főnév), *rugós*, *szopós*, *lopós*, *félős*, *nyulós*, *fázós*, *sütős* („ha hew vagyon, de nem *sütős*“ Cisio H.), *tartós*, *zörgős*, *omlós*, „*sodrós*: *sodrőerejű*“ Háromszék, MNyszet. VI: 348. *tetszős* („még szinte hallom *tetszős* szavát“ Györy V. Shak. XIII: 161. a főispán és a hercegnő *tetszősen* szemügyelték a szemérmes hajadont“ Jókai: Eppur IV: 76).

Háromtagú példák:

bejárós (v. ö. *benyaltatos*, *benfentes*);

viselős (és *várandós*), *harapós*, *mulatós* („abban a régi jó mulatós világban“ Irod. Közl. III: 304), *mutatós*, *tetszetős* (KisfK. V: 281.) (a főntebbi *tetszős* helyett a *mutatós* analógiájára, vagy még inkább a régibb *tettetés* és *tetszetés* helyett a *tetszős* analógiájára), *aprittósan* tánczol Székelyf. Tsz. *hazudós*, *bökődös* bika, Göcsej, Budenz-Album 160.

maradós BHirl. 1891. IX: 5. 10. 1. *szaladós* Nyr. I: 324. *feledős* kor: *feledékeny*, Csengeri J. Catull. 70. *ijedős*.

porczogós Dug: Pbl. I: 67. *csikorgós* u. o. 289. „ez a lány ojan *kotyogós*, mint a *hüppögős* kása“ Tapoleza, Zala m.

Ható igékből: *hathatós*, *tehetős*, *bírhatós* Orm. a. m. *tehetős* Tsz. *fogható*: a ki jól meg bír fogni, emelni vmit, pl. zsákot, Göcs. Budenz-Alb. 160. *lehető* („Bontani nem *lehető* törvénye szerint forog ég, föld“ Vitk: Munk. I: 116.); *meglehető*, ez talán az egyetlen négytagú példa.

Jelentésükben egy vagy más különösséget mutatnak a következők:

ismerős (eredetileg a ki engem ismer, de most inkább arra értjük, a kit v. a mit én ismerek), *kapós* (a mit elkapkodnak), *sürgős* a dolgom (mintha a dolog sürögne, a helyett hogy sürgetne; azért Szarvas G. így írja: *sürgetős*), *sietős* az utam (mintha az út sietne, pedig magam sietek), „a mi kedves, *féltős* holmija csak van, mind belefér a kulcsos ládába“ Beöthy: Széppróz. I: 13. (tehát a. m. félteni való, pedig *féltős* tulajdonkép annyit tenne, mint féltékeny, v. ö. fönt Jókaiból: *tetszősen* szemügyelték úgy, hogy az *tetszett* nekik); — *fejős dézsa* Erd: Közm. 487. (e h. *fejő-dézsa*, v. ö. *fürdő-kád* stb.). — Játékevek Dunán túl: *bujós*, *kifutós*, *bennállós*, *kapós* (az utóbbi három labdajáték).

Képzőnknek alakjára nézve még megjegyezzük, hogy Göcsejben *-us*, *-üs* lett belőle: *tudus*, *tartus* (Balassa: Nyelvj.).

A köznyelv egyes szavaiban, azonfölül egyes tájszókból az *-ós*, *-ős*-nek elrövidült magánhangzója, úgy hogy *-os*, *-ös*, *-ës*

(*es*) lett belőle s így egészen egyenlővé vált a kötőhangzós denomi-
nális -s melléknévképzővel. Ilyen köznyelvi és irodalmi szók:
tilos, szorgos, takaros. A *tilos* bizonyára **tilós* volt valamikor, a
til-alom alapigéjéből. A *szorgos*-ra nézve v. ö. „*szorgatni: szor-
golni, sürgetni; innen: szorgos v. szorgós*“ Háromszék, MNyszet.
VI:351. V. ö. még az ugyanolyan jelentésű *sürgős*-t és ezt a
székely szólást: *szorog*-hétre hagyni vmit — a hét végére. A *taka-
ros*-hoz v. ö. *takarós*, Bihar m. Nyr. III:232. Ilyennek látszik a
vesztes is, de ez kétségkívül **veszttes*, **vesztetés* helyett van, v. ö.
nyertes, győztes. (*Jelentes*, e h. *jelentős* Shak. II:115.)

Más példák: *szivos* vagy „*szijos: szivós*“ Szatm. Nyr. VIII:523.
szopos gyermek: *szopós* Kassai: Szókönyv II:393. Szvor: Nytan. 26. §.
(így Debrecenben, Békésben stb.) *iszos: iszákos* Gvad: RP. 251. Vitk.
Munk. I:138. Kemenesalja, TudGyűjt. 1829. XI:90. Göcsej, Budenz-
Album 160. *sodros: pödrött, sodrottas* Háromsz. MNySzet. VI:348.
(„és vízsodros“ u. o., de ez a *viz-sodr*-ából; „*sodros: sodróerejű*“
u. o.) *sodros fonal* Kassai: Szókönyv II:393. *facsaros; „tekeres v.
tekervényes beszédű*“ MNyszet. VI:353. *foganos, foganosság* e h.
fogantos, foganat Monoszlai: Kép. I. II. (sajtóhiba?) *hazudos*
Kassai: Szókönyv II:393.

-ékony, -ékény.

Értéke ugyanaz, a mi az -*ós, -ős-é*, a mennyiben szokásos
és kedvelt cselekvést fejez ki: *fázékony = fázós, nyulék-
kony = nyulós, rugékony = rugós* (ámbar emezt csak állatra
szokás alkalmazni, amazt meg élettelen, *rugalmas* tárgyakra),
feledékony = feledős, félékény = félős. V. ö. még az -*ánk, -énk*
képzőt, pl. *félénk* stb., továbbá *mulandó = mulékony, esendő =
esékény, romlandó = romlékony, takarékony(ság)* Pécsi) = *takarékos*
(v. ö. *érzekény, érzéketlen, tevékeny: tevéketlenség* PhilKözl. XII:329).

A példák majdnem mind három és négy szótaguak.

Háromtaguak:

„*félékény, élékény, évékény (edax), fázékony*“ GKat: Titk. 1118.
kárt-tévékény GKat. NySz. (ma *kártékony, jótékony*); *félékény: timidus*
NA. („Még most is megérezik tollamon ez a félékenység“ Jók: Ele-
temből 246. a mai irodalomban *félénk*); *dőlékény* Balásfi, *nyulékony,
mulékony, gyulékony; — törékény, tűnékény* Vör: Munk. csal. kiad. I:229.
fázékony: alsiosus Márton: Lat. Szót. *ázékony* („A folyó hátát apró,
már ázékony jéglemezek boríták“ Turgenyev: Fatalista 15); *esékény*
caducus MSzalón 1884. 126. — *fogékony* (v. ö. *tanulékony*), *rugékony*
(„Ki lelke ifju ép rugékonyságát hamar feszíti, gyorsan lankad is“
DéliBH. 177), *égékény* („Mikből kiapadhatlan égékény levegő buzog

ki“ Jók: Hétk. 98); — *hatékony* (irodalmi szó), *jutékony*, (egy őrségi közmondásban: „Jutékony rókának sikos a szőre, fekiszékény rókának rongyos a bőre“ MNyszet. V:104);

szállékony („Ez a nap vajmi rövid és szállékony“ KazG: Regék XV.);

mondékony: dicax MA. lat. (beszédes);

„*mozgékony* jellem“ Bajza-Schedel: Kaz. Lev. előb. XIII. *érzékény*; *termékény*: a mi sokat szokott teremni; — *hajlékony*, *romlékony* KisfK: VigBesz. 63. *omlékony fővény*: betruglicher grund Szenvey: Messzinai hölgy 144. Rákosi: Shak. XIII:39. *botlékony szájú* Dug: Pb. I:265. „*botlékony* qui facile offendit, labitur. *botlékony* ló: equus icaespitans, *botlékony* elme: mens labilis“ Beregsz: Diss. 90.

Négytagú példák:

feladékony: magát könnyen föladó, Udvarh. Tsz. 8.

találékony: leleményes; — *takarékony*: takarékos, Pécsi; *lobbanékony*, *robbanékony*; — *tenyészékény* (*teniszékény*: fecundus GKat: Titk. 118.) — *aluszékony*: somniculosus MA. *fekuszékény* (*fekiszékény* az idézett őrségi közmondásban);

tanulékony (v. ö. *fogékony*), *békülékény* TóthK: Költ. 277. *sérülékény* („Beesült szaktársaink is annyira sérülékények, hogy a legelső megjegyzésre azzal felelnek: nem játszom tovább“ Építési Ipar V:35. *gördülékény*).

Legtöbb van *-ad*, *-ed* végű igékből:

szunnyadékony: somnolentus Born. *szakadékony* MA. Lépes, Balásfi; *olvadékony* CorpGram. 313. *ragadékony* GKat. *feledékény*, *engedékény*; *hervadékony* GKat. NySz. *szenvedékény* GKat. Kr. *fáradékony* CorpGram. 312. („Együgyő és már fáradékony pennám“ Gyöngy: KemJ. aj. lev. „Elménk is fáradékony, nem csak szemünk“ BHirl. 1883. 147. tárcza; *gyuladékony* („az emberi nem gyuladékony anyja“ Aphrodite, Kaz: Munk. I:360), *terjedékény* („Elei szinte jó terjedékenységgel birtak, . . a ruha mindenütt szűk vala“ KisfK: Vig Besz. 123. „Oszszátok egymás közt meg a tanácsot, bár mind a kettő teljesen veszi. E vett ajándék olyan terjedékény, hogy elég a két félnek“ Gyóry V. Shak. XIII:174.

Néhány esetben névszóhoz járult az *-ékony* képző, kétségtelenül rokonértelmű szók analógiájára:

az *aluszékony* és *szunnyadékony* hatása folytán keletkezhetett: *álmékony* (*álmékony*ság ErsC.); *ébrékény* Biró: Micae; — talán a *termékény* mintájára: *szaporékony*ság u. o. cízl. (*szaporékony*: quod facile augmentatur Kr.) — Kérdés, miféle analógiára lett ez: *mordekény* Born: Evang. I:93.

A háromszéki nyelvjárásban *-ékony* helyett illeszkedéssel *-ákony* fordul elő mélyhangú szókban; pl. *huzákony*: hosszas lassú beszédű“ MNyszet. VI:331. „*izzákony*: izzadós (tán Udvarh.)“ u. o. 332. *hizákony* („zuin fettwerden geneigt“ Budenz: Al. 199) Székelyf. Tsz.²

E képzőnek elemeiről s eredetéről mi sem mondhatunk egyebet, mint a mit Budenz mondott (l. Al. 199., 249., 251.): hogy t. i. az *é*-ben az ugor igenévképző *-j* lappang, a *-kony* végképző pedig eredetileg kicsinyítő értelmű volt (v. ö. *csal-é-kony* és *csal-ó-ka*) s a *-k* és *-ny* kicsinyítőket foglalja magában (v. ö. *vékony*, *ulacsony* stb.)

-ánk, -énk.

Szintén rokonértelmű az előbbi kettővel s itt-ott változik velük, pl. *félénk* = *félékeny*, *félős*; *élénk* = *élékeny* GKat.; v. ö. *nyulánk*: *nyulékony* és *nyulós*.

Alaki szempontból érdekes, hogy az *-ánk*, *-énk* csakis egytagú igékhez járul, tehát mindig kéttagú mellékneveket képez: *félénk* Pesti G. Calep. stb. *nyalánk* ÉrdyC. Tin. stb. *élénk*; *falánk*; *nyulánk* OrczyL. — *siránk* gyermek Jók: Szeretve mind a vérpadig IV:84. (ez bizonyára a *siránkozik* igéből van — félig öntudatlanul — kikövetkeztetve.)

E képzőnek elemei Budenz szerint azonosak az *-ékony*-éval (v. ö. Alakt. 200. és 251. a *szilánk* és *szilány*-ra vonatkozókat): az első t. i. az ugor *-j* igenévképző, az *-nk* pedig fordított rendben azt a két homályos, eredetileg kicsinyítő képzőt foglalja magában, mely amott a *-kony*-ban lappang.

Ugyanazon elemek forrtak össze, csakhogy más jelentésben, ezekben a főnevekben: *fulánk* és *fulák*, a régi *fül* = *fúr* igéből (l. NySz.); *szilánk* és *szilány*, *szijács*, a *szívó-kés* és *szalú-kés*-ben is fönmaradt **szil*- igéből (l. Budenz).

A *szilánk*-nak *sziláng* mellékalakja is van CzF.; v. ö. még *fulánk* h. *füláng* NySz. és *foszlángos* inú: gyöngye ember, Fehér m. Nyr. V:36.

-a, -e.

Van egy csomó igéből *-a*, *-e* képzős mellékneviünk, jobbra szintén olyan jelentéssel, mint az előbbi három képzés. Ezek is nagyjából kéttagúak, mint az *-ánk*, *-énk* végűek:

nösze legény: nősző, nősülő legény, Fertő mell. MNyszet. IV:405. *lenge* nád, gyermekversben, *lenge* délibáb Pet: Hazámban (l. kiad. *lengő* délibáb; „*lenge*: lágymeleg, langy“ MNyszet. VI:338) *rengé* hullám, Fejes István (id. Ar: HátrPr. 167.) puha *ringa* szék, MGénusz 1892. 169. *pörge* kalap; *csörge* patak Vör: Cserh. 690. v. Czuczor Költ. I:106. *sürge*: v. ö. alább *fürge* (Fiához vitték *sürge*

léptei, u. o. 162. „Az anarchikus sürgességben mindenik csak a maga hangját hallja“ Kemény Zs.: *Elet és irod.* 116); *Csala* Pista, gúnynev, Figyelő 1877. II:59. *csapda*: csapodár, csélesap, pajkos Tsz. (v. ö. a *csapod* igét Tsz.).

Háromtaguak: „*dadoga*: legalsó hangon dörmögő“ Kemenesalja, *TudGyűjt.* 1829. XI:85. „*nyekege*: akadozó szavú“ u. o. 92.

Nem divó alapszókból való kéttaguak:

zsenge NySz. (de v. ö. *zsenq* Vör., id. Lehr: Toldi 452. és *zsen-dül* NySz., mint *peng*: *pendül* stb.) — *kerge* (a NySz.-ban csak *kergeteg*; v. ö. *kerget* és *kereng*, *kerenget* NySz) — *fürge* (v. ö. *fürgettyű* és *förgeteg*); — *daga*: kövér, pofók képű, Kemenesalja, *TudGyűjt.* 1829. XI:85. (v. ö. *dagad*); — *nyifa*: orrából beszélő u. o. 92. (v. ö. *nyifog*); *bicze*: sánta Tsz. (v. ö. *biczeg*); *pisla* mécs, Magy. s a Nagy Világ V:254. stb. (v. ö. *pislog*); *csőszeforma* ember: fapapucsban nehézkesen járó Nyr. II:93. (*csősözög* CzF. *csoszog*); — *ferde*; — *duzma* szavak Ar: *HátrPr.* 76. — *csisza-kő*: fenkő Tsz. (v. ö. *csiszol*, *fegyver-csiszár*, és *csiszál* Tsz.).

Ugyanolyan háromtagú: *tébolya* Nyr. VII:370.

Négytagú ikerszók: *bicze-bócza*, sánták gúnyneve Tsz. (v. ö. *biczeg* és *bóczorog*, *bóczikál* u. o.); *csöte-bota* ember Tsz. (v. ö. *csötlük-botlik*); *tesze-fosza*: egybugya, rongyos Nyr. II:93. v. ö. *foszlik*).

Egyeseket főnevekül használunk, de szintén cselekvőt jelentenek:

szüle, *penge* „*lenge*: víz mélye, mely lassan foly, víz lengéje“ MNyszet. VI:338. *csapda* e h. *csapoda*? *hulla*: szekérről útközben lehullott széna v. szalma, Göcs. Budenz-Alb. 160. *inga*;

nem-divó alapszókból: *pilla* (mintegy *pillogó*, *pillantó*), *pille*: lepke, *bille* l. Tsz. (mintegy *billegő*). „*szaka*: kitért darab v. inkább annak helye, pl. szakát vetett a kerék“ MNyszet. VI:349. (a *szakad* alaprészből?)

Van végre egy pár olyan, mely az elvont cselekvést vagy ennek eredményét jelenti:

csala ebben a közmondásban: *csere csalával jár* (talán csak a csere hatása alatt e h. *csalással*); — *huza-vona*, *jára-futa*: lőtásfutás MNyszet. VI:333. *monda-monda* Faludinál, később *mende-monda* s innen az egyszerű *monda* is; — *csapa*: csapás, út, *szekércsapa* Göcs. Budenz-Alb. 160.

nem-divó alapszókból: „*habzsa*: kövér legelés, mikor a marhák habzsolhatnak“ MNyszet. VI:329. — *vita* Faludi, Kemenesalja *TudGyűjt.* 1829. XI:96.

Budenz úgy véli, hogy az *-a*, *-e*, illetőleg teljesebb formában *-á*, *-é* (*szülé-m*, *csalá-val*) eredetileg *a-j*, *e-j* volt, tehát az ugor *-j* igenévképző lappang bennük; a **szülej*-ből *szülé*-, *szüle*- lett, a mélyhanguakban az *-aj*-ből talán szintén *é*, de ez utólag illeszkedett s úgy lett *-á*, *-a* belőle (ilyenféle hangfejlődés bizonyítására a török *bogdaj*-ből lett *búzú*-t is idézi Alakt. 199).

-i.*

Az *-i*-képzős deverbális melléknevek szintén — hogy úgy mondjuk — szokásos cselekvőt jelentenek, de rendszerint kicsinyítő, sőt gúnyos mellékjelentésük van. A régi irodalomban igen ritkán találkozunk velük, a codexekben talán egyáltalán nem fordulnak elő. A legrégebbi példa úgy látszik Dávid Ferencznel 1570 (Kker. Q7): *fen erti emberek*, azaz fönnértők, nagyralátók; aztán *csapdi* a XVII. században (a *csapod* igéből), *perveszti* ugyanakkor (id. Nyr. VI.404), további *jádzi* és *aluszi* Otrokocsinál Orig-Hung. II 220 (azt mondja, hogy ép úgy, mint ezek vannak képezve, lehetne a *haragszik* igéből is *haragszi*). Az újabb irodalomban sűrűbben szerepelnek, de leginkább a népnyelv kedveli őket.

Kéttagú példák, rendszerint egytagú igékből:

játszi; *csali*: csalfa (és csalétek) Tsz. *csali-mese*; „*lesi* v. *lesdi*: ólálkodó“ Háromsz. MNyszet. VI:338. (*lesipuskás*, Alföld); *csöki*: csökevézs ember u. o. 320. (v. ö. *csök-ik* NySz. és Nyr. V:270); *ugri* Szvor: A m. nép eszejár. Egri gymn. értes. 1889. 56. *ugri-füles*; — *csapdi*: csapodár, csélesap Tsz. NySz. (v. ö. *csapod* Tsz. és *csapod-ár*).

Háromtagú példák kéttagú igékből:

kikapi legény; nyalka, csinos Nyr. III:30.
szegödi: pártváltoztató, Háromsz. MNyszet. VI:351. *veszödi*: türetlenkedő u. o. 354. „*lengödi*: naplopó, dolgot elheverő; *lengöd-ik*: dolgát elheveri“ u. o. 338. „*renyödi*: tőpröndi, renyekedő; rémlödni: renyekedni, *renyöd-ni*“ u. o. 346. — *fiteti*: fitető eb u. o. 326. — *maradi*; — „öt embernyomot is túlél a *károgi* varjú“ Ar: Arist. II:129. — *facsari*; *habari*: gyorsbeszédű Nyr. V:147.

Nem-dívó alapszókból kéttagúak:

„*szunyai*: aluszékony, szunyáta“ Háromsz. MNyszet. VI:350. v. ö. *szunnyad*; — *sunyi*, v. ö. *sunnyog*; — *szuszi*, v. ö. *szuszog*; — *duzzi* ember, Kassai: Szókönyv I:461. v. ö. *duzzog*; — *hupi kék*: verés, már Pósházainál: Igazs. II:129. *huppog* igéből; — *csapzi*: csapodár, pajkos Tsz. (v. ö. *csapdi* fönn); — *lesdi*, l. fönt *lesi* (gyak. **lesed* igéből?); — *habzsi* Szvor: A m. nép eszejár. 56.

Ugyanolyanféle háromtagúak:

zsugori, v. ö. *zsugorgat*, *zsugorodik*; — *hunyori*: félnyilt szemű, Csík m. MNyszet. VI:372. v. ö. *hunyorgat*, *hunyorít*; — „*csücsöri szájú*: kinek a szája kicsücsörödik“ u. o. 369. — *hezseti*: zajjal széleskedő u. o. 330. *hezsetel*: nyüzsgölődik, széleskedik; — a *csörgedi* csermely Ar: HátrPr. 170. — *bandali* és *bandi*, *bandó*: ámolyogva

* V. ö. Nyr. V:147.

lebzselő, ügyefogyott, féleszű, v. ö. *bandalog*: melázva lebzsel, l. Tsz. — Főnév: *langali*: langaló, lángos Göcs. Budenz-Alb. 160. (v. ö. *lángol*).

Igen sok az összetett *-i* képzős melléknév, még pedig részint ikerszók, részint tárgyas összetételek:

a) négytagú ikerszók:

lóti-füti gyerkőcz Jók: MNáb.³ I:182. — *fecsi-locsi*: fecsegő (-locsogó) Nyr. V:425. (*szuszi-muszi*, v. ö. *szuszog*); — *csúrcsavari kifogás* Pös: Válasz. 164. id. Nyr. VI:405.

b) tárgyas összetételek:

per-veszti uram Pös: Válasz. 59. id. Nyr. VI:404; dr. Perveszti ügyvéd, Ellenőr X:580. *száj-táti*; *ruha-nyúzi* Szvor: A m. nép eszejár. Egri gymn. értesítő 1889. 56. — *Üregjári*, *Deszkarági*, *Bőrrágódi*, egérnevek Csokonai Békaegérharczában: „Emberül van fiam Pali, te kis verselő *mák-nyali*“ Lukács: Tiszántúli kis magyar 70.

szája-táti Kassai: Szókönyv I:147. — *szele-verdi* Pet: Coriol. I:3. v. ö. *szeleburdi*.

Budenz szerint ebben az *-i*-ben is az ugor *-j* igenévképző lapang, úgy hogy az *-i* régibb *-aj*, *ej*-féle szótagból vonódott össze Alakt. 198); v. ö. *mezej-telen* és *mezi-telen* ugyanavval a *-j* képzővel (vogul *mäs-* induere).

-atag, -eteg.*

Mai nyelvünkben többnyire az *-ékony* képzővel egyértékű: *romlatag* = *romlékony*, *ingatag*: ingadozó, *lengeteg*: lenge stb. De egyeseket főnevekül használunk: *fuvatag*, *fergeteg*, *rengeteg*, *sivatag*, *viszketeg* stb. S a régi nyelvben sokkal közönségesebb volt a főnévi használat: *a reszketeg*, *a kerketeg* stb. Mai nyelvjárásainkban is találunk ilyeneket: *rivatag*, hideg szeles eső MNyszet. VI. *görgeteg* Nyr. VIII:90. (Gyergyóból, nyilván a. m. mennykő, v. ö. *görgés*, *mennyei görgés*, *mennydörgés* NySz. továbbá: Vad *dörgeteg* hangja borulat egészen, s villám tüze gyúl. Kölcsény: Éjji temetés).

Először olyan példákat sorolunk föl, a melyekben világosan mutatkozik az *-atag*, *-eteg* előtt egy-egy igei alapszó:

fuvatag fn. MünchC. stb. *rivatag* l. fönt (v. ö. *rivancs*: jégeső, Tsz.); *sivatag* erdők stb. NySz. (v. ö. *sívó* homok, *sívány* Tsz. *sívár*);

* V. ö. Halász: Ritkább és homályosabb képzők, 24. *-tag*, *-teg* Nyr. IX:257. Pap Ferencz: Egy érdekes képző: *-atag*, *eteg* NyK. XXIII.

avatag: vetustus, obsoletus SK. antiquatus Kassaj, ócska MNyszet. VI:316. (az *av-ik* igéből, v. ö. *avik*, *avott* NySz. *Ó* alatt);

„*dúlatag* szelvévész“ Vör: Az ifjú költő; „*döleteg* siremlék“ Ábrányi E. (PNapló XXX:76. tárcza); „virágom *hullatag* vala“ Tompa I:123. („haja kuszált, ruhája *hullatag*“ TóthK: Költ. 436. „a *hullatag* nád-vagy szalmafeődél“ Ar: HátrPr. 75.).

„*omlatag* hajfürt“ Jók: Fehér Rózsa 79. 122. „a tej változzék *ömleteg* önná“ Ar: Elv. Alk. 1. én. *bomlatag*, *romlatag* Ball: Teljes Sz. „*porlatag*, hanyatló báb“ Madách, Ball.

függeteg: „A látszólagos önállósága daczára nagyon is alárendelt és *függeteg* 48 előtti Magyarország“ Ellenőr XII:329. vez. (v. ö. alább *csüggeteg*);

leggyakoribbak az olyanok, melyeknek alapszava *g*-végű más-salhangzócsoporthoz tartozik: *ingatag* (*ingatagság* NySz.), *lengeteg* NySz. MNyszet. VI:339. stb. *rengeteg*: tremor [?] és ingens Sl. „ajka *rángatag*, kedve erőtetett“ Kuthy: HazRejt. 35. — *bolygatag*: erraticus MA. (v. ö. Tsz.; az nem bizonyos, hogy a *balgatag* ezzel azonos; a NySz.-ban az első jelentésre idézett példák mind a második alá sorozhatók); — *csergeteg*: streperus [rauschend] és rivulus [bach] MA. NySz. — *görgeteg*: mennydörgés, l. fönt; — *kergeteg* melléknév és főnév NySz. (v. ö. *kerge* és *kerget*); — *förgeteg*, *fergeteg* „a fergéstől“ GKat. CorpGr. 327. (v. ö. *fergettyű* és *fürge*); — *forगतag*: scatebra BesztSz. könnyen forgó és örvény, Ball: Teljes Sz. — „A *mozगतag* víz ép, jó; elromlik, hogyha áll. Boldog, ki *forगतag*, gyors, vidor kedvet talál“ Vajda P. — *nyüzgeteg* melléknév Kriza, Tsz.

Vannak aztán — csekély számmal — olyan példák, melyekben az *-atag*, *-eteg*-nek első fele az alapszóhoz tartozik:

hallगतag XIX. száz.; *reszketeg*: tremor (és *reszketeges*) NySz. *viszketeg*: pruritus, das jucken (és *viszketeges*, de *viszketegség* is) NySz.

Sokkal több példa van arra, hogy az alapige *-ad*, *-ed* végzete lappang az *-atag*, *-eteg* előtt:

régibbek: (*hervad*:) *hervatag* XIX. száz.? *fo[n]nyatag* Kapnikbánya NyK. II:376. *pöfeteg* főnév és melléknév (és *pöfeteges*) NySz. „*pöfeteg* arczájú“ SzD. 43. *garnyatag* Nyr. III:448. v. ö. *gornjad* u. o. *gornjadoz* NySz. *környatag* [így] Kassai: Szót. I:210. v. ö. *kornjadoz* NySz. *duvatag* főnév Kriza, v. ö. *duvad*; *bágytatag* Gömör m. („szemének bágytatag tüze“ Fövlap. 1879. II:14.)

az újabb irodalomban: „*hamvatag*, mulandó“ Bajza I:114. „*higगतag* vérrel“ Ar: MO. III:144. „*csüggeteg* arczczal“ Jók: Életemből 20. *lankatag*, Czuczor I:184. Jók: FGYém. III:89. „*téveteg* gyalogösvények“ Jók: ArEmb. III:113. „gyarló az ember, földi éltében olyan *téveteg*“ TóthK: Költ. 420. „*tévetegbe* vezet“ Nyr. IV:503. „*szenveteg* arzu ifju“ Jók: RRáby. III:60. „a beteg *olvatag* hangja“ Beöthy: PNapló 1881. nov. 18. „*zsibbatag* vér“ DélibH. 111.

Az iméntieket a régi nyelvben *-atag* helyett *-aday* szóvéggel találjuk, melyben tehát nyilván csak *-ag* a szóképző

elem, úgy mint a fönt említett *hallgatag*, *reszketeg*, *viszketeg* szókban. Példák:

(*hírvad*, *hervad*): *hírvadag*: pallor BécsiC., később pallidus NySz. *rothadag*: putredo SchlSz. 467. sz. *rothadagosság*: putredo BécsiC. *szunnyadagos*: somniculosus MA. (*szunnyadag*: somnolentia SI.), *permedeg*: „székelyes a m. *permeteg*“ CzF. v. ö. *permedez* a hó-dara, Kriza 512. *avadag*, az *avatag* egyik székely formája Tsz. v. ö. *avad*, *el-avad* NySz. — homályosabb képzések, de szintén ide számíthatók: *sínyjedeg*, *senyedeg*, *sínyyeteg* a *senyved* ige származéka (l. alább); *lagymadag* SchlSz. 91. sz. (*lágymatag*, *lagymatag* ACsere, Tsz. stb. *vizzadagosság* [*visszadagosság*]: perversitas, Annotationes in regulam divi Augustini 1537. a csíksomlyói könyvtárban.

Még Vörösmarty is írja: „*csüggedeg* elme“ (Ugod Széplakon, Élet és Lit. III.115): v. ö. fönt *csüggeteg*.

Ezekből nyilvánvaló, hogy a föntebbi *fonnyatag*, *püfeteg*-félék is így hangzottak eredetileg: **fonnyadag*, **püffedeg* (így *förmeteg*; **förmedeg* a *förmed* igéből v. ö. fönt *permeteg*: *permedeg*, *permedez*) kivéve természetesen az újabbkoriakat, melyek már csak a megvoltak mintájára keletkeztek.

Ha pedig a *hírvadag*-félékkel egybevetjük a *reszketeg-eg*-félékét: arra a következtetésre jutunk, hogy a tulajdonképi főnévképző az *-ag*, *-eg*-ben lappang, s hogy csak az ilyen *reszketeg*, *hervadag* melléknevek analógiájára keletkeztek aztán az újabb *oml-atag*, *porl-atag* stb. szók, melyekben már az egész *-atag*, *eteg* szerepel egységes képzőül.

De mi lehet már most az az *-ag*, *-eg*? Mielőtt ehhez hozzávetnénk, lássuk előbb, nincsenek-e eltérő alakok, melyek útbaigazíthatnak.

Az *-ag*, *-eg* helyett mindenekelőtt *-ak*, *-ek*-et is találunk: *szunyadagos* RMK. IV:260. = *szunnyadagos*; „a reggeli álomnak *lengetek* ábrázatja“: ein leichter morgentraum Kónyi: Ábel 27. így NySz. *fergetek* NySz. *chergetek*: rivulus SchlSz. és BesztSz. (v. ö. *forगतag*: scatebra BesztSz.) *sínyjedek* MNyszet. VI:348. *sennyedek* NySz. = *sínyyeteg* stb.

Találunk továbbá az *-ag*, *-eg* helyett *-ég*-et, még pedig nem csak magas-, hanem mélyhangú szókban is: *lengetég*: elviselt, Szék. Nyr. VI:324. NySz. *avatég*, *avadég* = *avatag*, szék. Tsz. *lagymatég* = *lagymatag*, Kriza.

Végre az *-ag*, *-eg*, *-ak*, *-ek* és *-ég* formákon kívül még *-ék* is van, mind a magas-, mind a mélyhangú szókban:

avaték, *avadék* Kriza, Tsz. „*avaték* hüvelye“ Belényesi: Karács. ének. 63. *fujátik* Nyr. II:374. vagyis *fujáték* = *fuvatag* (Somogyban

így is: *fujátok*); *sennyedék*: scabies PP. *senyvedék* NádC. — *sinnyeteg*; *duvadék* Kriza — *duvatag*; *poshadék*, *posadék* NySz. = *poshatag* CzP. *pöfédék* 2. NySz. — *pöfeteg*.

Ezekből a váltakozó alakokból kitűnik, hogy a *reszketeg*, *hírvadag*-féle régi főneveknek voltaképen az az *-ék* volt a képzőjük, mely a *maradék*-félékben maig is közönséges. Az *é* idővel elrövidült bennük, mint *rejték*: *rejték*, *szándék*: *szándok* stb. (*fazék*: *fazokat*, *fazakat* stb. l. bővebben az *-ék* képzőnél). — A *k*:*g* változásra nézve v. ö. az *üszög*: *bádog*, *ütley* stb. szókat. Hasonló váltakozást találunk más szókban is, pl. *furdalék*, *fulánk*. Tsz.: *fuldalay* aculeus DöbrC. „*gombajlk* czérna v. tőrő“ Debreczen: *gombolyég* Kiss Á.: Gyermekját. 255. *gömböllyec*, vagyis *gömbölék*, és *gömbelég* stb. NySz. *gömböleg*; *göngeliek* vagyis *göngyelék* VirgC.: *göngyöleg*.

A *fuvatag* (és *fujáték*) voltaképp **fuvaték* volt, olyan képzéssel, mint *hagy-aték*, *fogy-aték*. Ilyenek lehettek még: *sivatag*, *rivatag*, *avatag*, *lengeteg* s talán több is.

-atlan, -etlen.

Ha igéből fosztó melléknevet képezünk, két eset lehetséges: vagy cselekvő értelme lesz a melléknévnek, vagy szenvedő. Cselekvők pl. ezek: *független* = a ki nem függ senkitől, *állhatatlan* = a ki nem állhat meg egy dologban; szenvedők ezek: *váratlan* = a mit nem várnak, *kimondhatatlan* = a mit ki nem mondhat az ember.

A cselekvők többnyire az *-ó*, *-ő* képzős igenevek ellentétei, pl. *független* a *függőnek*; a szenvedők többnyire a *-tt*, *t* végű igenevekkel állnak szemben, pl. *váratlan* a *vártnak*. Azonban a ható igéből képzettek vagyis a *-hatatlan* végűek, akár cselekvők, akár szenvedők, rendszerint a *-ható* végű állító igenevek ellentétei, pl. *lehetetlen* = *nem lehető*, és *kimondhatatlan* is = *ki nem mondható*.

A szenvedő értelműek természetesen tárgyias igék származékai, a cselekvők nagyrészt tárgyatlan igéből valók, de néha tárgyias igéből is, mint pl. *tehetetlen* a ki nem tehet semmit.

Így: Vélném, hogy egy tisztelődet *nézetlen* úgy sem kerülnéd el utadba esvén (Edes G. 1813. Figyelő 1879. VI:313). Légy mint szikla rendületlen, tompa, nyugodt, *érezetlen* (Kölcsey: Vanitatum

van). Valamely zsványok három új hámomat üresen hagyának, a miatt *szántatlan, vetetlen* maradtam (Ar: Daliás idők I:14) — a miatt nem szántottam, vetettem.

Ezek a fosztó mellékevek — ha egyelőre nem vesszük számba a ható igéből képzetteket — rendszeren három- vagy négytaguak, a szerint a mint egy- vagy kétagú alapszók származékai. Kétagú csak egynéhány van: *tétlen, vétlen* (pl. búcsu-vétlen eltávozni), *létlen, étlen, itlan, hitlen* NySz. Az öttagú is elég ritka: *következtelen* inconsequens már MA.-nál; *fegyelmetlen; vigasztalatlan* Vör. csal. kiad. I:7. a *koronázatlan* uralkodó (t. i. II. József, Jók.: Életemből I:10).

Háromtagú példák: a) cselekvők: *ártatlan* (Pázmánynál *vetetlen* u. a. a *vét* igéből), *járatlan, értetlen* (mint az *értelmes* ellentéte), *illetlen, „féretlen* v. *férhetetlen: nyughatatlan“* MNyszet. VI:327. *tetszetlen* Vitk: Munk. III:53.

b) szenvedők: *sértetlen, kéretlen, nyitatlan: inapertus* NySz. *nyiretlen: irrasus* NySz. *áldatlan, születlen* NySz. a *jegyzetlen* határ Dayka: Költ. 82.

Négytagú példák: a) cselekvők: *fáradatlan, lankadatlan, ernyedetlen, hervadatlan; szunnyadatlan: insopitus* MAI. — *mordulatlan* Czegl: BDorg. 446. *rendületlen, tanulatlan; az jószágban osztozatlanok: in bonis paternis indivisi, Verb.*

b) szenvedők: *házam csinálatlan* LevT. I:73. piros kukoricszár, *kapálatlan* maradtál, Népd. *kóstolatlan* hagyni azt a pohárban (a bort, Jók.: Életemből I:74); *említettlen, vegyítetlen;*

igekötős igéből: *elnyiretlen, megnyiretlen, elnyomatlan* NySz. a templom ott áll *kinyitatlan* Jók: Életemből I:88. a fűben hever a lehullott fölösleg *fölszedetlen* Jók: ArEmb. I:83. a galamb elröpült. . *megettépellen* tollakkal, Miksz: Galamb a kalitk.

Ható igéből: a) cselekvők: *lehetetlen, tehetetlen, telhetetlen, alhatatlan* NySz. *szólhatatlan: a ki nem tud szólni* NySz. a *félhetetlen* orozslán Ar: Shak. XIV:13. — *fáradhatatlan, hervadhatatlan, szunnyadhatatlan* MA. *mozdulhatatlan* Gyöngy. — *kiupadhatatlan; visszahozhatatlan* óra Vör.

b) szenvedők: *láthatatlan, mérhetetlen, sérthetetlen, tarthatatlan; — mozdíthatatlan; fölbonthatatlan; elolthatatlan; megbocsáthatatlan.*

A *-hatatlan, -hetetlen* végzetben két hasonló hangzású hangcsoport találkozik: *at-at, et-et*. Ilyenkor megtörténik néha, hogy a két hangcsoport mintegy összezavarodva egyberántódik; v. ö. *eleg-ed-cndő* h. *eleg-cnd-ő*, *kézb-el-öl* h. *kézb-öl*. Ugyanilyen rövidítés történik néha a *-hatatlan*-ban is, úgy hogy *-hatlan, -hetlen* lesz belőle. Erre már a régibb irodalomban is találunk példákat a legkülönbözőbb nyelvemlékekben, nem csak versben, hanem prózában is:

mondhatlan EhrC. 71. mondhatlan NádC. 616. ÉrdyC. 594b (v. ö. „lathatatlan es halhatatlan“ u. o. 596.) — feltűnően gyakori e rövidítés a DöbrC.-ben: mérhetlen 56. lapon háromszor, hasonlhatlan 421. tudhatlan 519, vigazhatlan (vigaszhatlan: insanabilis) 255. — mérhetlenség KesztC. 49. lakhatlan Illy: Préd. „árthatlanul honnau törhetnék Szigetet“ Zrínyi I:106. „fáradhatlanul Ali Kurt forgolódik“ 154. (pedig így is kifutotta volna a vers, sőt jobb lett volna a rhythmusa is: fáradhatatlanul Ali Kurt forgódik); lehetlenség Gyöngy: MV. III:116. szemlélhetlen Fal. 890. (versben); — feddhetlen Kaz: Munk. II:310. lehetlen KisfS: Gyula szer. I:38. rettenthetlen Vitk: Munk. I:79. (versben); elhúnyt visszajöhethetlenül Vör. halhatlan, híhetlen Ar: Arist. (I. Glossarium).

Igen gyakran, még pedig szántszándékkal használták e rövidített formát a XIX. század derekán. Minthogy azonban az élő nyelvben aránylag ritkán kerül elő, nyelvészeink meg-meg-rótták (l. különösen Volf György cikkét Nyr. 1872.) s most már sokkal kevésbé alkalmazzák.

A *-atlan*-hoz hasonló rövidítés történik hébe-hóba más *-at*, *-et* végű igék származékaiban is:

mozgatlan: immotus MA. PP. PPB. e h. *mozgatatlan* (ha ugyan a *mozgat* igéből való s nem a *mozog*-ból); *magatartozatlan* (-ül és -ság): incontinens MA. PP. *nógatlan* Kisv: Adag. 350. 430. „készületlen, ügyetlen s *avatlan*“ Athen. 1842. tárcza; *megfizetlen* Rákosi J. Shak. XIII:56. 139. *megvesztegetlen* Zichy A: BNáthán 135.

Néha még *-ét*, *-ít*, *-nt* után is kiesik az *-at*, *-et*:

vétlen, *vétek nélküli*, *ártatlan* (v. ö. „arthatlan es wetthetlen“ RMNy. Iib. 281) Dayka: Költ. 76. Bajza II:176. így Vör., Czuczor stb. — *igazítatlan* orgona, XVIII. sz. Nyr. VI:364. (e h. *igazttatlan*); „itten *háborítlan* élek“ VajdaJ: Béla 23. „erős hitedben *tántorítlan* lelked“ Vitk: Munk. I:90. *rendítlen* (v. ö. *rendületlen*) Rákosi: Shak. XIII:37. *tanítlan* u. o. 97: *sejditlen* „öntudatlanul“ Széch: Világ; — *rettentlenség* Vitk: Munk. I:77. (e h. *rettentetlen*-, v. ö. *rettenhetetlen*-).

A deverbális *-atlan* képző nyilván azonos a denominális *-atlan*-nal: *páratlan*, *lelketlen*. Ezek azt fejezik ki, a kinek nincsen párja, lelke, tehát a képző vmi nélkül valóságot, vminek hiányát jelenti. De hogy magyarazzuk akkor a deverbális mellékeveket? hogy jelentheti *járatlan* a jár hiányát, *kéretlen* a kéré nélküliséget? Hiszen különben csak a *járás*, *kérés* hiányáról beszélünk; hogy járulhatott mégis igetőhöz az *-atlan*, *-etlen* képző? E kérdésekre találóan megfelelt Budenz már a MNyelvészet V. kötetében (1860) 538:

„A *talán* fosztó képző valóban csak nevekhez, de igetőkhöz csak látszólag járul. Erről könnyen meggyőződhetni egy másik

képző egybevetése által. Ugyanis a *„talan“* (*atlan*) ellensarkosa az *-os*, *-es* képzőnek, mely nevekhez épen úgy járul, mint a *„talan“* p. o. *eszes, esztelen, gondos, gondtalan* stb.

„Hát igetőkhez is közvetlenül járul az *-os*, *-es* képző? Nem; de igen igetőkben képzett névszókhoz, mint az *-ó*, *-ő* részesülőhöz; *tudó-s, csipő-s* és *-at*, *-et*-féle névszókhoz *tökélet-es, foglalat-os, kívánság-os, könyörület-es, ismeret-es, (hála)-adat-os, következet-es, gyűlölet-es* stb., sőt *-hat*, *-het*-es igétől is: *állhatat-os* (és nem *állhat-os*). E szerint, azaz egyszerű analógia okszerű kívánalma szerint, ha azt negative akarjuk mondani, a mit positive mondunk *at-os, et-es*-féle melléknévvel, így kell: *tökélet-telen, kívánság-talan, ismeret-telen, állhatat-talan*. Ilyenekben a hosszabb szó könnyebbitése végett rövidült a *talan* erre: *tlan*, mint neveknél is *tisztá-tlan* (*tiszta*), ámbár ez is régibben, p. o. Telegdinél következetesen még csak *tisztá-talan*, szintígy *nő-telen* nem *nőtlen*, de az *erőtlen* már megvan. Mihelyest tehát a *talan* rövidült vala erre: *tlan*, nehéz vala mondani, sőt nem is mondják vala p. o. az *állhatat-tlan-t* másképen mint *állhatatlan-nak* egy *t*-vel. Az írás pedig, kivált a régibb, nem gondolt sokat avval, hogy etymologice kívánt, de már nem ejtett betűket fejezzen ki. Megjegyezzük, de semmi nagy súlyt nem fektetvén rá, hogy p. o. Heltai Gáspár többnyire így ír: *hála-aduttlan, lehetettlen*.

„A mondottakból az következik, hogy p. o. *tudatlan, telhetetlen*-ben az *-atlan, -etlen* végzet nem ugyanaz, mely ezekben: *gondatlan, kegyetlen*, azaz nem *atlan, etlen* = *talan, telen* képző csak, hanem = *at + t(a)lan, et + t(e)len*.“

Mint hogy e magyarázat helyességét kétségbe vonták, Budenz később újra megokolta, a többi közt a következő okokkal (NyK. IV. 143—4):

„A *talan* képző tkp. nem „tagadó“ hanem helyesebben fosztó (privatív) képző: *háztalan, pénztelen* nem azt teszik, hogy „nem-ház,“ „nem-pénz“, hanem ház, pénz nélkül való.“ Az ige-cselekvés fogalma pedig, a milyen az az igető jelentésében élénkbe lép, nem valami tárgyiast fejez ki, mellyel való vagy mely nélkül való lehet valaki v. valami; már ennél fogva is egyelőre furcsának, sőt az áltáji nyelvek egyszerű szabályos észjárásával meg nem férhetőnek tünnek föl, hogy a *talan*-féle képző közvetlenül igetőhöz járuljon. S ha mégis ez a látszat

van, ez csak az eredeti teljesebb alakok összevonása vagy elrövidülése folytán keletkezhetett, mely miatt már nem vehetjük ki tisztán azt az igenév képzőt, mely az igető között s a fosztó képző között közvetítőül szolgált. Tisztán kivehető p. o. a finn *tuntemattoma* ismeretlenben a *ma* igenév képző, melynél fogva az egész szó azt teszi, hogy: *tuntema* (ismeret) nélkülvaló (*toma*); de nem így a magyar *ismeretlenben*. De ebben is lappang az igenévképző, a mely igen könnyen a birtokosító *ismeretes* páralakból kivehető: ismeret-*telen*, ismeret-*tlen* (v. ö. erő-*tlen*), *ismeretlen* (ezt már nem lehet taglalni; mert sem *ismer-etlen*, sem *ismeret-tlen*, sem *ismeret-len* nem volna helyes taglalás.) Az *ismeretlen* tehát a régi ismeret-*et* nomen actionis alaktól képzett fosztó melléknév. Ezen, igenévtől származó fosztó mellékevek képzése olyan régi, hogy az igenévképző a fosztóképzővel összeforrván a mai nyelvérvék előtt mintegy egységes képzőnek tűnik fel.

„Nagyon érdekes a magyar *tudatlan*, *ismeretlen*-féle (hogy úgy nevezzem) tagadó igenevekre nézve, hogy ilyenek vannak a cseremisben is, melyek szintén azt a látszatot nyujtják, mintha a fosztóképző (*teme* = magy. *talán*) közvetlenül az igetőhöz járult volna, p. o. *küldömö* (kelletlen), *koldomo*, activ értelmű: nem halló, míg a magyar *hallatlan* passiv értelmű. És még érdekesebb az, hogy szintén egy *t* képzőjű igenév az igető között s a fosztó képző között a közvetítő. Ennek kimutatását láthatni NyK. IV:103.“

Azonban Budenznek e meggyőző magyarázatával szemben nevezetes fejtörőt ad föl az az észlelet, melyet Szilasi tett: hogy t. i. a vogul nyelvben is igen sok példában közvetlen az igetőhöz járul a fosztó képző. Pl. *χāli* meghal, kifogy: *χāltal* kifogyhatatlan; *joxti* elér: *joxttal* elérhetetlen; *lapi* emelkedik: *laptal* fölérhethetlen; *lapi* elfér: *laptal* el nem férve; *χāji* érint: *χājtal* érinthethetlen; *χani* függ, vhová ér: *χantal* a min nem függ semmi, érinthethetlen stb.

NEGYEDIK FEJEZET.

Névszóból való névszóképzés.

I. Számképzés.*

-k.

Az ugor alapnyelv névszóinak nemcsak többes, hanem kettős számuk is volt, de ma csak a vogul, osztják és lapp nyelveknek van duálisuk. Az, hogy a magyar *kettő* és *monnó* duális alakok-e, nagyon is kétes (v. ö. Munkácsi, Budenz-Alb. 288. Budenz, Ugor Al. 324). Ezek mellett ugyanis vannak *hármójuk*, *ötőjük*-féle alakjaink is, melyekben tehát az -ó, -ő kollektív számnévképzőnek látszik. Viszont nagyon kétes, vajjon a *ketten*, *hármán-ként* alakok -an, -en-je ilyen kollektív képző-e, mint egyes nyelvészeink vélték; sokkal valószínűbb, hogy ez nem egyéb az -an, -en névragnál (l. e kérdés tüzetes tárgyalását a Mhatározók I. kötetében).

Többesi -k képző nemcsak a magyar nyelvben található. Nyomai megvannak majdnem az összes ugor nyelvek személyragjaiban, pl. mordv. *čora-nok* fiú-nk v. fiai-nk, osztj. *kara-ux* föld-ünk, *menleux* megyünk, *menledex* mentek, lapp *gietta-mek* kezünk, *gietta-dek* kezetek stb. De megvan mint rendes többesképző is a lapp nyelvben: *jokka* folyó: *jorjak* folyók, *muorra fa: muorak* fák stb.

Ezeket a többi ugor *k*-kat Budenz a rendes ugor -t többesképző elváltozásának tartja (finn *kala* hal: *kalat* halak), a mint

* V. ö. *Az altaji nyelvek számképzése* Munkácsi Bernáttól, Budenz-Album.

hogy a lappban az egyes második személy *t*-je is *-k*-ra változott (pl. *manak* mégy = finn *menet*) s a mordvin *-nok*, *-nek* helyén a másik mordvin nyelvjárásban *-ntt* van (Budenz szerint ered. **-ntet*, melyből amott dissimilatióval **-ntek*, *-nek* lett).

A magyar *-k* — minthogy a magyarban nincs meg a *t:k* hangváltoztatásra való hajlandóság — mindenesetre másképp magyarázandó. Budenz még arra is figyelmeztet, hogy a tövégi magánhangzó is megmaradt a mi többesképzőnk előtt: *lovak*, *kövek*, *lovakon*, *köveket*, holott *lók*, *kők* válhatott volna belőle, mint pl. a vogulban *lüt*, a mordvinban *keft* (e h. *kevt*), s mint pl. a *fészek*: tárgyese *fészket*.^{*} Ezek a körülmények Budenz szerint arra utalnak, hogy „a *-k* régebben nem is állott csak egyszerű mássalhangzóból“, hanem, „hogy előző teljesebb alakja *-kk* volt (*-kka*, *-kke*)... Része van benne az egyik ugor többes-képzőnek, a *-j*-nek, ill. régibb *-g*-nek. Ehhez a másik képző, a *-t* (*-d*) járulhatott, úgy hogy *-g-t*, ill. *-kt* keletkezett, (vagyis **lovakko* ebből: **lovakto*) ugyanolyan képzőhalmaz, a milyen a finnben az *-i-te* többes genetivusban, vagy akár a toldott *met*, *tet*, *het* nominális alakokban“ (= *me*, *te*, *he* mi, ti, ők; l. Alaktan 311—3. Ugyanott még egy lehetőség van említve a *-kt* eredetére nézve).

Legbizonytalanabb e magyarázatban a *kt:kk* hangváltozás fölvétele, mert pl. a *kettő* számnévben *tt* lett a *kt*-ből, nem pedig *kk* (= finn *kakt-e*). Ezen még úgy sem segíthetünk, ha a két többesképzőt fordított rendben *-t-k*-nak föltételezzük (**lovakto:lovak*), mert a *-tk* hangsoportból sem válik *-k* a magyarban, hanem *-s*, pl. *hasad*: finn *katke*, *esedez*: f. *itke*.

A legrégebb ismeretes többes-alak Sz. László király decretumában fordul elő: *Evvrek* (Hunfalvy NyK. V:272. egyesnek tartja, mert u. o. *ewri* is előfordul, de ez egyszerűen az előbbivel egyértékű latin többes; így fordul elő pl. Anonymus 52. fejezetében egymás mellett az *Usubuunc* magyar dativus s a *Uelucquio* latin dativus).

A népnyelvben néha fölö s le g e s többes-képzőt találunk mintegy fölfrissítésül olyan többes alakok után, melyek egy vagy

^{*} Hogy azonban a *-k* előtti magánhangzó valaha hosszú volt volna, az nagyon kétes s avval a néhány codexbeli adattal nincs bebizonyítva, a melyeket Munkácsi idézett Nyr. IX:350.

más tekintetben eltérnek a rendes többesi formától, vagy pedig jelentésüknél, vagy idegen eredetüknél fogva voltak félreértéseknek kitéve; pl.

a) *birákok* Nyr. III:323. V:426. stb. (ez fordul elő legtöbbször); — *luakok* II:133. *mozsákok* e h. *múzsák* III:559. — ilyeneknek látszanak a Comenius magyar Januájában a *jujubákok* és *kapornákok*; — föltűnő a személynév más *őkek* alakja egy-két codexünkben: *őkek* DebrC. 334. *őkek* WespC. 48.* — Debreczenben pedig gyakran hallható ez: *mikeket* beszélsz?

b) Az *-ő* mint többes genitivus Erdélyben többnyire fölveszi a *-k*-t:

az *ők hírekkel* e h. az *ő* hírékkel, Baróti Szabó D. (HorváthB: SzD. kiadatlan költ. 110.) „Az *ők* meg a mi ötven esztendőnk [Gyarmathy Zs: A regényes feleség 285] e h. az *ő* ötven esztendejük meg a miénk (egy kis erdélyiesség, mint ez: az *ők* lova — az *ők* lovok“, jegyzi meg Imre S. BSzemle XLII:329. De tudunkra csak így mondják: az *ők* lovok, soha így: az *ők* lova). Az *ők* könyveik jobbak az állam könyveinél (MHirl. 1891. IX:9. 9).

c) A nyugati és drávidéki elvjárások a birtokos személyragok előtti *i*-ben nem érzik a többest elég világosan kifejezettnek, azért még végül oda ragasztják a rendes többesképzőt is:

fainak Őrség Nyr. II:175. *tinainak*, *marháidak* Hetés II:323. *lovainkak*, *embereinknek*, *neveiknek* Szlavónia V:61. stb. (v. ö. NyrKalauz 103.) *Enyéimék* (mondják Ercsiben, Fehér m.). — Ilyent már a XVI. században találunk egy nagykanizsai levélben: *ewkrejkek*, olv. *ökreink* (1551-ből LevT. I:86), továbbá az alsólendvai, tehát göcseji Kulcsár Györgynél: *a mi eleinkec* (Evang. 3. — *sziveinkébe* MA: Scult. 213. sajtóhiba lesz).

Ilyen még a Kazinczynál gyakori *enyéimék* (pl. Cic. 126. 205. így BHirl. 1891. VII:31. tárcza). — És a többesi *i* nélkül, csak *-k*-val *enyéimék* Kaz: Cic. 136. 188. „Erdélyben mondják: *miénkek*“ Kassai: Szókönyv II.85. A *mienkék* kiszáradnak, Szlav. Nyr. V:61. — De *enyéimék*, *tiédek* már nyelvemlékeinkben is előkerül, JordC. stb. L. alább az *-i*, *-ai* képzőt.

A hozzátartozók (család, érdekesoport) jelölésére az *é*-képzős főnevekhez járul a többesi *-k*: a *Jánosék*, a *Kisék*, a *kocsmárosék* stb., sőt a *bátyámék*, *hugomék* stb. és az *uranék* mellett *uraimék* (az utóbbiakra példák a XVII. s XVIII. századból a NySz.-ban).

* E sorok írója hallotta diák korában, a mint egy pedellus az egész osztályhoz intézett újvi beszédében egyre azt hajtogatta: *önökök* e h. *önök*.

A többesszámú szó új szótóul szerepel, mely fölveszi a különféle névragokat: *ácsokat, ácsoktól* stb.

De a képzők közül is fölveheti mindig az *-é* képzőt: *ácsoké, uraimké* stb. Néha pedig más képzőket is fölvesz a többes tő, pl. *faderekaknyi ágak*; az ilyen alakokról bővebben szól a Nyr. XIII:121. Az ott idézettekhez v. ö. még *mindenszenteki búza* stbeff. VIII:354.

-i (-ai, -ei, -jai, -jei).

Bizonyos esetekben nem *-k*-val, hanem *-i*-vel jelöljük a többséget; pl. *a könyv az övé: a könyvek az övé-i* (v. ö. *a könyv olcsó: a könyvek olcsó-k*).

Az *-i* használatában két esetet kell megkülönböztetnünk:

1. *-i* képző jelöli a többséget az *-é*-képzős birtokszókon, pl. *az ácsé: az ácsé-i, az apámé: az apámé-i*. Kiei ezek a könyvek? *ujus sunt hi libri?* MA: Gramm. CorpGr. 260. „A 18 oláh hajók kevés számú *magáival* megtartására rendelt az császár“ . . KonstLeier. A5.

Ide tartozik a birtokos névmások többese: *enyé-m: enyé-i-m, tié-d, tié-i-d, övé: övé-i, mié-nk: mié-i-nk, tié-tek tié-i-tek, övé-k: övé-i-k*. Pl.

Tieid lesznek, MünchC. 115. Mendeneket, valamelyeket vall atyám, *eneim*, u. o. 204b. Hegyeknek magossági *övei*: *altitudines montium ipsius sunt* DöbrC. 159. Szerette az *öveit* TelC. 155. Beszéljétek ez dolgot az *tieiteknek* MA: Scult. 86. Nem félsz-e a *tieidnek* censurájoktól? Czegl: ORoml. 244. Még az hóstádban is miéink nem laknak (Zrinyi stb., l. a NySz. idézeteit e szók alatt).

Az *övé-i*-vel egyértékű s nyilván csak analógiájára termett ez a két XVI.-századi alak: *önni* és *önnöni*; pl.

Tulajdon ennébe jöve és ú *ennei* ütet be nem fogadák: *in propria venit et sui eum non receperunt* JordC. 623. Tulajdonába jöve és az *önnöni* ötet bel nem fogadák, ErdyC. 113b. Az *önnöni* inkább neveli, a *tieidet* kegyig elhagyja, Pesti: Fab. 7b.

Lehet, hogy a XVII. századból fönt idézett *kiei* és *magái* szintén csak a synonym *övé-i* mintájára keletkezett, s hogy ugyanígy támadtak az újabb irodalmi nyelvben a főneveknek ilyen származékai: *az angyaléi, a nemzetéi* stb. Nevezetes ugyanis. hogy *efféle példákat tudunkra sem a régi nyelvenlékekben nem találni, sem pedig nyelvjárásaink nagyobb részében nem hallani*.

Nyelvenlékeinkből csak a névmásokra idézhettünk példá-

kat, s még ezek helyett is találunk bennük *k*-képzős formákat: Az *enyimők* mindenek *tyedek*: omnia mea tua sunt JordC. 583. Mei: az enimek Sylv: Gramm. (CorpGr. 52). Akarok tekintetben lenni az enimeknél MA: SB. 225. Enyimec, tieid, mieinc, tieitec* MA: Gramm. (CorpGr. 260.) — Föltünő Mikesnek következő mondata, mert mind a két alak együtt van benne: Én jobban kifejtem az *enyimeket*, mint te a *tieidet*, MulN. 128. — Még föltünőbb *magaméi* helyett a rendes többesképzővel Kisfaludy Károlynál *magamék*: „A délutáni órák egészen *magamék*“, MMunk.⁷ V.258.

Főneveken s néha névmásokon is az *-é* után jelöletlen hagyták a többséget:

Tiéd mennyek KesztC. és KulcsC. 88. zsolt. 12. Hegyeknek magassági övé u. o. 94:4. Ez világ országit igéri, *melyek nem övé, hanem csak Istené* Zvon: Post. I:490. Ez világi birodalmok *nem tiedek, hanem istené*, u. o. 492. A grófnak történetei mind számosabbak, mind fontosabbak, mint a *Rontó Pálé*, de ezekbe is kiteszem azon történeteit . . . Gvad: RP. XX. 1.

A nép nyelvében ma is ez a rendes: *Aranyim mind tiéd*, a lovam s a hintó, Kriza: Vadr. 4. *A lovak sem tééd*, u. o. 315. — Az újabb irodalmi nyelvben azonban ritkák ezek az *-i* nélküli alakok: Csak nyujtsanak neki oly műveket, *minők az Augier Emilé*, Magy. s a Nagy Világ XV:753. *Kié lesznek a Duna-torkolatok?* PNapló XXIX:132.

Az elsorolt körülmények elég valószínűvé teszik, hogy az *é*-képzős főnevek eredetileg nem vették föl a többesi *i*-t, hanem csakis a névmások vették föl.** S ez még valószínűbbé lesz, ha meggondoljuk, hogy a birtokos névmások tulajdonkép egy kategóriába valók az alább tárgyalandó személyragos főnevekkel: *enyé-m* és *enyé-i-m* úgy viszonylanak egymáshoz, mint *eké-m* és *eké-i-m*; *övé* és *övé-i* úgy, mint *lova* és *lova-i* stb.

Úgy látszik, a *nemzetéi*-féle alakokat csak az erdélyi nyelvszokás fejlesztette ki. Leghamarabb ugyanis erdélyi nyelvészeknél találkozunk velük. Így olvassuk Geleji Katonánál ezt a szabályt

* Ugyanígy Komáromi Csipkésnél u. o. 364. Természetes, hogy a kik *enyém* h. *enyimet* ejtenek, a többest nem mondják így: *enyim*, hanem *enyimek*.

** V. ö. hogy az indogermán nyelvekben eredetileg csak a névmásoknak volt ablativusok s azoktól terjedt át a többi névszókra; Delbrück: Vergl. Syntax I: 65. és 73. §§.

(CorpGr. 308): „A genitivusok *ëiben* mennek ki. Mint: *Emberéi* vagy *emberekéi a' vétségek. Adjátok-meg a' Tsászárnak, a' mik a' Tsászárléi, az Istennek-is, a' mik az Istenéi. A lelkes ember nem foghatja-meg azokat, a' melyek az Istennek Lelkejéi. Akár éljünk, s' akár haljunk, az Uréi vagyunk. Valamik az Atyájéi, mind azok a' Fiu-jéi-is, etc.*“ — Azután pedig Gyarmathi Nyelv-mesterében találjuk az ilyen formákat: *császárléi, császárléit, császárléjé* stb. 105. l. s azután példákat, melyekben ilyenek is szerepelnek: *császárokéinak, császárléjéit, császárokléjénak* stb. v. ö. „A magyar kicsinzőket a *tótokéi*hoz kezdvén formálgatni“ u. o. 62. l.

2. A személyragos főnevekben a birtok többségét jelentő *-i* a személyragok előtt áll: *vonás-i-m, vonás-i-d, vonás-i, vonás-i-nk, vonás-i-tok, vonás-i-[jo]k.*

Itt azonban az *-i* helyett többnyire *-ai, -ei* és *-jai, -jei* alakokban mutatkozik e képző: *vonásai, lábai, nappjai, sebjei,* s az a kérdés, a hosszabb s rövidebb képzőalakok közül melyik a legrégebb s hogyan fejlődött belőle a többi?

Minthogy ilyen váltakozás eseteiben a teljesebb alak szokott régebb lenni s a rövidebb újabb: azelőtt a *-jai, -jeit*-t tekintettük eredetinek s a többit ebből rövidültnek. A testes *-jai, -jei* képzőt Budenz két ugor számképző egyesüléséből származtatta (Jegyzetek az ugor-magyar összehasonlító nyelvtanhoz 58. §). Hunfalvy a harmadik személy *-ja, -je* ragjával szerkesztettnek magyarázta (Nytud. és Nytan. 27. Nyr. XVII:49). Munkácsi pedig a *-ja, -je*-ben determinatív elemet keresett (Budenz-Album 270. Nyr. XVII:52).

Már Szilasit különféle személyragos formáink összehasonlítása arra a föltevésekre vezette, hogy a *nappjai, nappjaim* alakok eredetileg így hangozhattak: **napai, *napaim* (mint *lovai, lovaim*) s hogy a *j* hang utólag került beléjük, még pedig az egyes számbeli *nappja* hatása folytán (Nyr. XI:305).

De ezt a föltevést jóformán bizonyossággá fokozta Szinnyei a birtokos személyragozásról szóló tüzetes tanulmányában, Nyr. XVII. Ő már nemesak arra alapítja e föltevést, hogy a *-jai, -jei* képző *-ja, -je* eleme teljesen egyezik a *-ja, -je* birtokos személyraggal s hogy „*-jai, -jei* képzővel csakis azon szavak többese alakul, a melyeknél a sing. harmadik személy ragja *-ja, -je*“

(Nyr. XVII:246), hanem megállapítja azt a tényt is, (u. o. 243), hogy a *-jai, -jei* legrégebb nyelvemlékeinkben fölötte ritka, úgy hogy pl. az egész EhrC.-ben csak két szó fordul elő így: *karjai* (háromszor: a 4., 62., 78. lapokon) és *kínjait* (a 15. lapon). Már most Szinnyi igen meggyőző okoskodással bizonyítja. (246—7), hogy mivel a *foga, körme* alakokban az *-a, -e* jelölte a birtokviszonyt, a beszélők nyelvérzéke a *foga, körme* és *foga-i, körme-i* alakokat úgy elemezte, mintha ezekben is az *-a, -e* jelölné a birtokviszonyt s az *-i* a birtoknak többségét. Midőn pedig a *-ja, -je* ragos alakok lábrakaptak (l. ezekről a Névragozás végét), „ezekre is kiterjesztette a szokásos képzést. Vagyis a már meglevő *foga: foga-i, körme: körme-i* mintájára megalkotta az efféle plurálisokat is: *karja: karja-i, gondja: gondja-i, keresztje: keresztje-i*. Valószínű, hogy először csak a harmadik személyű alakok fejlődtek ki így, de azután — mint-hogy az *-ai, -ei* a többi személyben is előfordul — a *-jai, -jei* szintén áterjedt a többi személyre is.“ (Id. h. 247.)

Hátra van még az a kérdés, mint viszonylik egymáshoz a két régebbi alak: *-i* és *-ai, -ei*? Ezek közül Szinnyi is az utóbbit tartja eredetibbnak (mert a tővégi *a, e* van bennük megőrizve), s az *-i*-t a kéttagú alak összevonásának véli (241). Azonban ellene mond ennek két körülmény.

„Először is föltűnő a képzőbéli *a, e* vocalisnak állandósága, mely azon föltevésre ad okot, hogy *e* vocalis nem pusztá, érték nélküli hang.“ Ezt Sz. a *-jai, -jei*-re vonatkozólag mondja. (246), de ép úgy mondhatjuk az *-ai, -ei*-ről is. Másodszer föltűnő, hogy az egyszerű *-i* annyival gyakoribb a codexekben, mint a későbbi nyelvben. Elég, ha Sz. gazdag gyűjteményére utalunk (242—3), mely szerint codexeinkben majd minden lapon találunk ilyeneket: *véni, falit, körmi, hügim, társiról, ágiban, titkíra, szavid, hadi, tají, lángit, napiban, lovagiba, apródi* ezek helyett: *vénei, falait, lángjait, lovajjaiba* stb.

Ennélfogva nem áll egészen, a mit Sz. mond (241), hogy az *-ai, -ei* „a régi nyelvben ép oly gyakori használatú volt, mint mai napság“. Hiszen utóbb maga mondja, hogy a nyelv „az *-ai, -ei*-vel való alakok számát folyton szaporította az *-i*-vel való rovására“ (247). S valóban, ha áttekintjük a codexek használatát, az a benyomásunk támad, mintha az egyszerű *-i*

volna a régibb forma s engedné át lassanként a tért egy újabb bitorlónak, az *-ai*, *-ei*-nek. Mindenesetre gondolhatunk arra a lehetőségre: hátha ugyanúgy lett régebben az *-i*-ből *-ai*, *-ei*, mint később a codexek kora után emeből *-jai*, *-jei*? hátha a *húgi*, *körmi* alakokból is a synonym, csakhogy egyszámú *húga*, *körme*, hatása alatt vált az újabb *húgai*, *körmei*? Igaz, hogy itt érezhetőbb hangváltozás történt, mint a *karai* > *karjai* esetében, de ismeretes dolog, hogy rokonértelmű szók és alakok kölcsönhatása sokszor okoz rendkívüli hangváltozásokat: *átani*—*ártani* magát vmibe, *addig*—*ahaddig* (*ahajt* miatt), *alatt*—*alant* (*lent* és *fönt* miatt), *pocséta*—*pocsolya* (*mocsolya* miatt), *szerelmes*—*szerelmetes* (*szeretetes* miatt) stb. (L. Kombináló Szóalkotás.)*

Az Ugor Alaktanban a *-jai*, *-jei*-t már Budenz is mellőzi mint újabb formát. Az *-ai*, *-ei*-ről azt mondja (314): „Egyszerű magyarázataul ajánlkozik a *-j* (ered. *-g*) ugor többesképző, miszerint *lovai*-m előző **lova-jo-m-ra* vihető vissza.“ Ebből a mi föltevésünk szerint előbb **lovojm*, **lovim* lett s csak emeből aztán *lovaim*.

Az ugor *-j* képző váltja föl, pl. a finn többesszám ragos alakjaiban a máseredetű *-t* többesképzőt, úgy hogy nom. *kala-t*, *linnu-t*: part. *kaloj-a*, *lintuj-a*, gen. *kaloj-en*, *lintuj-en*, iness. *kaloj-ssa*, *linnuj-ssa* stb. Ugyanezzel van képezve több ugor nyelvben a személynévmások többese, s ez rejlik a magyar *mi*, *ti*, *i-jében*, v. ö. egy. *te*. (*Mi*, *ti* = lapp *mije*, *tije* stb., v. ö. egy. *mon*, *ton*, stb. l. Ugor Al. 311.)

A mi a tárgyalt három képzőnek (*-i*, *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei*) mai használatát illeti: az *-ai*, *-ei* és *-jai*, *-jei* közti különbségtevés majdnem egészen egybevág az *-a*, *-e* és *-ja*, *-je* közti különbséggel (s erről a személyragozásban lesz szó). A több birtokot jelölő *-i* ma rendszerint az egybirtokú *-ja*, *-je*-vel párhuzamos, nem pedig az *-a*, *-e*-vel. Rendszerint ugyanis csak a magánhangzós változatlan névszók s az *-a*, *-e*-végűek után használjuk, pl. *ápoló-ja*: *ápoló-i*, *szülő-je* v. *szüle-je*: *szülő-i* v. *szüle-i*, *kapuja*: *kapui*, *gyűrűje*: *gyűrűi*, *baltája*: *baltái*, *ekéje*: *ekéi*. „A hellén nép *elsei* ide

* Megjegyezzük, hogy a *menye-i*, *szüze-i* melléknevek, melyeket Sz. idéz 245, nem volnának elégségesek az *-ai*, *-ei*-ből való *-i* bebizonyítására, mert e-jükben alkalmasint valami képző elem lappang. A NySz. idéz is ilyen alakokat: *menyebelen*, *menyebé* (olv. *ménnyébelél*, *ménnyébe*? v. ö. *eyebe* 'égbe' EhrC.), s a *szüzei*-re nézve talán számba jöhet a *szüzeség*, *szüzeség* alak *-e-je*.

jöttek“ Ar: Arist. II:392. (De itt-ott ezek is előfordulnak *-jai*, *-jei*-vel, s ez nyilván az egyesszám hatása: *aytaiait* Helt: Mes. 100. *mezejeiről* Kaz: Munk. II:137. *postájai* Merényi: Er. Népm. I:111. a magyar ige *idejei*, Brassai: Szépir. Figy. II:b. 145.)

Más szókhoz az *-i* jóformán csak az irodalmi nyelvben járul, még pedig csak többtaguakhoz, pl. *tanácsim(at)*, *kérésid(re)*, *síralmink* stb. Ellenben *napi*, *sebi* s más effélék már az irodalomban sem találhatók. A többtaguakból is igen ritka a több-birtokos harmadik személy, pl. „tarka *tojásikkal* éhét elaltatta“ Ar: Toldi 4:6. A régiebb írónál éppen nem ritka:

kiknek éles *hegyic* vannak . . . Zvon: Post. I:175. meghallottam hiveimnek *panaszikot* GKat: Titk. 322. *maradékik* Fal. 98. *szózatikra* 164. *nyomorúságikon* szánakozik 590. *fohászzkodásikat* 647. *közmondásik* 804. — *jószágiktól* megfosztá a Kéryeket, KisfS: Somlyó I:59. *oltárikon* UngvTóth: Vers. 176. „mind buzgó örömik, mind bús fájdalomik“ 98.

II. Mértéket kifejező képzők.

A kicsinyítő képzők.

A kicsinyítő szók a tárgynak vagy akár tulajdonságnak a szokottnál kisebb voltát, vagy pedig egyáltalán kicsiny voltát fejezik ki, pl. *házacska*, *madárka*, *édeskés*, *nagyobbacska* (egy kicsit nagyobb).

Néha ez a kicsinyítés a megvetés árnyéklatát foglalja magában: *emberke*, *barátocskám*. De még gyakrabban használjuk kedveskedőleg, nyilván azért, mert a gyermekek kicsinyek s egyúttal kedvesek: *fiacskám*, *leányka*, s azután *madárka*, *kutyuska*, *tubicza* stb.

Budenz a következő közös ugor kicsinyítő képzőket állapította meg (a 2. és 3. a szamojédban is megvan, l. Halász NyK. XXIII:23):

1. *-ks*: finn *kivi* kő: *kives*, tó *kivekse*-kövecske, mordv. *kupor* és *kuporks* buczka stb. A lappban *-č* és *-š*: *māna* gyermek: *mānač*, *mānaš*; *buöreb* jobb: *buörebuš* jobbaeska. Ide számítja Budenz a magyar *-cs* és *-s* képzőket (*likacs*, *sárgás*, *após*) s különféle kapcsolataikat: *-csa*, *-cse*, *-cska*, *-cske*, stb.

2. *-j*, finn, mordvin, cseremisiz *-j*-végű, továbbá cser., votják és osztják *-i*-végű rokonsági nevekben, de egyéb szavakban is, pl. karjalai *moama* anya: *moamoi* (olv. *moamoi*), votj. *mumi* u. a. (zürj. *mam*, *mama*); mordv. *ava* anya: *avaj* anyós, cser. *avaj* anya,

osztj. *vasi* kácsa, (vog. *vas*) stb. Ide számítja Budenz a magyar *Pali*, *Feri*, *ángyi*-féléket, de ezekben idegen eredetű lehet az *-i* (l. Szilasi: A becéző keresztnemek, Nyr. XII), s az ugor *-j* inkább lappanghat olyan *-a*, *-e*-végű alakokban, minők *apa*, *néne*; l. alább.

3. *-k*; a finn, mordvin, zürjén és votják nyelvekben rendes a kics. *-ka*, *-kã*, (*-ke*, *-kka* stb.) képző, pl. finn *peni* és *penikka* kutyácska, *vasa* és *vasikka*, *vasku* borju stb.; a vogulban *-kve* és *-ku*: *amp* eb: *ampikve* ebecske, stb. Ide állítja Budenz a már nem eleven magyar *-k* kicsinyítőt: **fész*: *fészek*, *tör*: *török*, *fő*: *fék* stb., s a *-ka*, *-ke*, *kó*, *-kő*, *-kony*, *-kény*, *-cska*, *-cske* képzőbokrakat: *szálka*, *házikó*, *vékony* és *hajlékony*, *lábacsku* stb.

4. *-m*: ezt veszi föl Budenz a finn és mordvin *-ja-me*, *-i-me*, *-i-ma*, stb. deverbális eszköznévképzőkben, s ezeken kívül az *-m* alakot csak egy pár finn, vogul, magyar szóban találja meg: f. *ohc* oldal: *ohime* halánték; vog. *kuj* és *kajm* him, *naurem* gyermek; magy. *hím*, *gyermek*, *tetem* (v. ö. lapp *takte*). — A magyarban ez az *-m* *v*-re változva a megelőző magánhangzóval *-ó*, *-ő* (*-ú*, *-ü*) képzővé egyesült: *apó*, *fiú* stb. De lehet, hogy ez az *-ó* képző egészen szláv eredetű.

Már kétesebb, a mit Budenz szintén föltételez, hogy az *-m*-mel azonos volna több ugor nyelvnek *-n*, *-ñ*, *-ñ*-féle kicsinyítő képzője. Legrendesebb kicsinyítő a mordvin *-nä*, *-ne*: *tästä* csillag: *tästänä* csillagocska stb.; ide tartoznak a zürjénből az ilyen hízelgő megszólítások: *maminej* anyácska, *kaginaj* fiaeska (*kaga*), stb. Elhomályosult jelentéssel a finnben: *aivo* és *aivena* halánték, a cser. *omo* Schlaf: *omun* Traum stb. s a magyar *-ny*: *kicsiny*, *vékony*, *sovány* (mord. *šuva* és *šuranü* vékony) stb. eff.

5. *-nd*, a finnben *-nda*, *-nda* és *-nta*, *-ntä*: *isü* atya: *isäntä*, *izändü* gazda; észt *tütar* leány: *tütrend*, mostoha lány stb., a magyar *-d*: *rövid*, *apród*, *gyöngéded* stb.

A kicsinyítőknek egyik leghasználtabb fajtát teszik a becéző keresztnemek. Köztük igen sok idegen, kivált szláv eredetű van, velük együtt bizonyos képzők is meghonosultak s ezek az idegen eredetű képzésmódok néha átterjedtek a köznevekre is. (L. Szilasi: A becéző keresztnemek, Nyr. XII.)

-cska, -cske.

Ezzel kezdjük, mert ez ma a legközönségesebb s legelenebb kicsinyítő képző.

Legtöbbször természetesen főnevekhez járul; pl.

fácska, szócska;

lábacska, kezecske, menyecske; testecske Fal. 126. „*recula: dolgotska, marhátska, javacska* vkinek“ PPB. lat. „*anni eszechkeie* nem volna“ Agend. 53. „*aprólékos üllő-füllő okotskák*“ GKat: Titk. 333.

ruhácska, anyácska, mezőcske, fűcska;

madaracska Zvon: Post. I:41. *levelecske;*

catechizmusoczka Zvon: Post. I:574. „*volt egy kis méhecském, gyönyörűsegecském*“ Zrinyi (igy C. és MA., I. NySz.).

Játéknevek: *humócska, szembekötőcske, királyszagatóska* Pest m. Dömsöd; *bujócska* Veszp.

De gyakran járul képzőnk melléknevekhez is; pl.

hivesecske: frigidulus C. *lúgyacska* Fal: NE. *vadocska* Fal. 156.

„*jótska, ótska, rutatska, haragosotska, szépetske, bővetske*“ Gyarm: Nyelvm. I:60. „*jócska: aliquantum bonus, ócska, sósocska: subsulsus*“ Beregsz: Dissert. 75. *rosszacska* Nagy Ig: Tisztujtás III:7. „*a szakadat erdőn rosszacska az út, hogy székelyesen fejezzük ki magunkat*“ Egyh. Lapok 1867. 499. Nyr. II:471. *szépecske, kényesecske, terhesecske, esztelenecske*, Belényesi Nyr. VIII:170. *csunyacska* hölgyek, TóthB. BHirl. 1891. IX:18. 9.

jócskán, szépecskén; — keményecskén Fal. 126. *bátracsán* 191. *durrácskán* Kaz: Reg. 208.

Az ilyen melléknév mindig a tulajdonságnak bizonyos kisebb fokát jelenti; azért különösen gyakori e képzés a *középfokú* melléknevekből s a mennyiséget jelentőkben (kivált a népnyelvben, de pl. Faludinál is). Példák:

a) A középfokból, mint más nyelvekben is:

jobbacska Nyr. II:470. — lat. *meliusculus*, finn *parelampi*; *nyjobbacska: majusculus*, ol. *maggiorello*; — *szebbecske* Fal. 18. *tanultabacska* Sipos: Ó és új magyar IV. *vastagabbacska* TudGyűjt. 1836. VIII:65. *tisztábbacska* Kuthy: Hazai Rejt. 40. — *többecske* Fal. 808.

lassabbacsán, gyorsabbacsán GKat: Titk. 1117. *jobbacsán* Fal. 205. *keményebbecskén* u. o. *bátrabbacsán* Kaz: Pály. 100.

távulljabbacsán Fal. 204. — Háromszékben „*az emberek mutogatnak főjebbecske kicsinyke kutacskát*“ KóváryL: Székelyhonról 1842. 139. — *továbbacska* ment [?] Fal. 66.

b) A mennyiséget jelentők közt nemcsak tulajdonképi mellékneveket, hanem számneveket, névmásokat s határozó szókat is találunk (határozó szókat már a középfokúak utolsó csoportjában is láttunk):

nagyocska egyház [jókora] BSzemle L:262.

keveseckén vagynak Fal. 150. — *sokacska* Nyr. II:471.

„az hitnek kezdeti alég vagyon *annyéczka*, mint az mustármag-szemecske“ MA: Scult. 240. „quantulus: *melly-korotska, mennyitske; quantillus: mennyitske: quantuluscunque: akarmennyitske, valamennyitske*“ PPBl. *e'nyitska, a'nyitska, me'nyitske* Gyarm: Nyelvm. I:50. *porocskányicska, atomusnyicska* NySz.

csak *eggyeckét* hozzunk elő MA: SB. 72. így Fal. 29. 631. 851. Kaz: Diog. 264. Dug: Szerecs. I:412. — „*egyetske, kettötske, százatska*“ Gyarm: Nyelvm. I:60. „*Kettesckén* vagyunk . . . esztendőre *hármacska*, azután *négyeckén*“ Pet: Szilv. éje 1847-ben II.

valamicske Fal. 27. 133. — ugyanilyen értelemben *micske* Medgyesinél (de más értelemben is NySz.);

messzecke Nyr. II:470. — „*elignébe* v. *elígecske*: csak alig“ Háromszék MNyszet. VI:323. — *régetske, reggeletske* [?] Gyarm: Nyelvm. I:60.

Külön említendő ez a kicsinyített megszólítás: *magácska*. (Érdekes, hol találunk hasonló kifejezést, a németeknél keleti Poroszországban: „*Ja, ja mein Duche[n]*“. Ugyanott kicsinyített határozók is járatosak: *sehrchens* nagyon, sőt *nei[n]che* nem. L. Zeitschr. f. Völkerps. XVIII:103.)

Mássalhangzó-végű szókhoz — mint a példák mutatják — mindig kötőhangzóval járul a *-cska*; kivétel: *legincske*, „*legincskit*“ Órség, Nyr. II:175.

A *-cska* után ritkán következik még egy kicsinyítő képző: *menyecskécske* Kaz: Kényt. Ház. 106. *kinceskékécském* Erd: Népd. I:21. *facskacska, könyvecskécske* Háromsz. MNyszet. VI:169. — *vadrécze-fiacskó* Dráv. Nyr. V:380

Gyakrabban van előtte más kicsinyítő képző: *Katiczúcska, cziczukácska* Kaz: Reg. 153. *pintyökécském* Erd: Népd. I:21. stb. *Évicska* LevT. II:93. *kékicske*: tavaszi ibolya, *sárgicska*: keszegsaláta, Abauj Nyr. V:272.

Ezen *-icská*-hoz hasonlít a *-csika* alak: *Jancsika, Palcsika, Tercsike* stb. alkalmasint a *Jancsi, Palcsi, Tercsi* bővülése a rendes *-ka, -ke* képzővel. Az ilyenek mintájára keletkezettek: *tócsika* e h. *tócsa* Göcs. Népd. 84. *lányicsika, Nyitravölgy, CzF. I:22. Előszó 126. fúcsika* Dráv. Nyr. XV:181.

Ezekhez hasonló a régi *farcsika* ,*coxa* (Arany Aristophanesében is többször, egyszer *farocska*, l. Gloss.); de ez a számos *-ka* és *-cska* végűek analógiájára vette föl az *a* hangot, s még régebben csak kéttagú volt: *farcsik, forcsik* (Heltai), *forcsok* (MünchC.).

A mi már a *-cska* képzőnek eredetét illeti, Gyarmathi a *kövecscs, gubacs, tócsa*-féle „régii ősi“ maradványokra hivatkozva, azt véli, hogy „ezeket elrontották lassanként hazánknek tótosabb vármegyéi, melyek a magyar kicsinzőket a tótokéihoz kezdvén formálgatni, csináltak *követske, kapotska, kulatska* s több efféle *panicskákát*; de már ezt meg nem lehet változtatnunk“ (Nyelvm. I:61—2). V. ö. *helyecske* tótul *njестиčko, lelkecske* a. m. *dušička* (l. Mikl: Gramm. 265., 272.). Annyi bizonyos, hogy codexeinkben ez a képzés még nem olyan általános, mint ma (v. ö. alább a *-csa* és *-ka* képzőt).*

A *far-csik, far-csok* képzőjéhez föltünően hasonlít egy-két török kicsinyítő forma: oszm. *kız-çik* leány-ka, *köpek* kutya: *köpeçik* kutyaécska; kaz. tat. *kab-çik* zsákoccska, *kolon-çak* kis csikó stb. De v. ö. másfelől a tót *stoliček* v. *stoličok, repičok* v. *repička* stb. alakokat.

Végül még megemlítiük ezeket a különös formákat: *gyermek: gyermecske* JordC., Helt. *fazék: fuzecska* Radv: Csal., *ablak: ablacska* Pereszl: Gramm. (NySz.) Ezek kétfélekép magyarázhatók. Lehet, hogy rövidítések ezekből a teljesebb formákból: *gyermekecske, fazekacska, ablakocska* (mind a három megvan a NySz-ban; v. ö. *gyermektskóket* Szárászinál); az *-ek, -ak* szótag kimaradhatott a rá következő hasonló hangesoport miatt, mint *elegendő* h. *elegendő*. De az is lehet, hogy a szóban levő alakok hangátvetéssel álltak elő a régibb *gyermekcse, *fazékcsa, *ablakcsa* alakokból. E mellett szól az, hogy pl. a codexekben csak a *gyermekcse* és *gyermecske* alakok fordulnak elő (pl. magában a NádC-ben is mind a kettő). Így van *úcska* e h. **ágcsa* Tsz². 10. (és *szöcske* e h. *szökcske*, mint már Beregsz. megjegyzi Diss. 75). V. ö. még az ilyen gyakorító igéket is: *faracskál, rácskál* e h. *faragcsál, rágcsál*, — továbbá *háskó, hácskó* e h. *hágsó, hágsó* és más efféléket (l. NySz. és Nyr. VII:346—7).

-ka, -ke.

A *-cska, -cske* után alkalmasint ez a leggyakoribb kicsinyítő képző. Leginkább *r, l, n*-féle mássalhangzók után hasz-

* *Ablakoczka* VirgC. *kövecscs* Calep. *királyoccska* XVII. sz.

náljuk, a magánhangzók közül úgyszólván csak *ó, ő* után (*a, e* után a köznyelvben egyáltalán nem). Példák:

Kéttaguak:

börke, szálla, tálka, lányka; lábka Adámi: Spr. 108. *borka* Dug: Pb. II:183. *lábka*: faláb MNyszet. VI:337. *házka* Dráv. Nyr. XV:181. *kőke, szegke* palócz szók Tsz. *pízke, húska, nyúka* (nyulacska, mind-ezek Váczon járatosak).

Háromtaguak vannak legnagyobb számmal.

madárka, egérke, emberke, cukorka; kanálka, levélke, asztalka; bödönke, tehenke (tehenke Dráv. Nyr. XV:181); *leányka, legényke, aszszonyka*; — *kenyérke* Baksai: GyÖ. II:289. *szekekerke, szakálka* NySz. *magyarka, Péterke* Gyarm: Nym. I:61. *tengerke* Kaz: Bácsm. jún. 16. *duellke* Kaz: Pály. 248. *hajnalka* és *estvelke* (Hesperis, Nachtviole, Márton lat. szót.), *virágnevek; malomka* pal. Tsz. — *bajuszka; városka* Adámi: Spr. 108. *Jánoska* Gyarm: Nym. I:62. *rakáska* NySz. *keléske: pustula* WF. *tisztáska* SzászK: Müford. 225. *tudóska* Dug: Pb. II:68.

kendőke Kovács: Fars. kal. 9. *fióka, anyóka, Pistuka* stb. (I. alább); — *bácsika, néni*ke (I. alább); *urfika* Ar: NCz. II:48. *virágnevek: őszike; déli*ke Tompa: Virágr. — *anyaka, apaka* szék., *ányáká* pal. Tsz.

Négy- s öttaguak:

eledelke Dug: Pb. II:250. *theologuska* Kaz: Pály. 241.

Az *-ó-ka* végű eszközneveket stb. (*szopóka, mondóka* külön tárgyaltuk a deverbális névképzésben).

Melléknevekhez e képző ép oly gyakran járul, mint a *-cska* Példák:

Kéttaguak: *balka*, I. Tsz. *küske* Tsz. — elavult alapszóból: *szürke, tarka* v. *ő. zyr* és *tar* a SchlSz.-ben.

Háromtaguak: *kövérke* Kaz: Pály. 254. *pöndörke* I. *bodorka* Tsz. *szerényke* Gyulai Költ. 327. *vékonyka*, Cizio Ö. — *nehézkén* várja az estét Kaz: Kényt. ház. 141. *hamiska* Vör. — *borsoska* és *büdöske* Tsz. *szoroska* hely Ar: Költ. csal. kiad. I:299.

bohókán Shak. II:83. *hosszúka* páleza Ar: Arist. I:380.

Négytaguak: *fiatalka* Bajza I:103. *elevenke* KisfS: Kes. szer. XV. én. egy kevésbé *váratlanka* Kaz: Kényt. ház. 102. — *daraboskább*, Matkó, Nyr. II:223. *tudákoska* GKat: Válts. I:81.

Középfokhoz nem igen járul a *-ka, -ke*, felső fokhoz is ritkán: nem a *legkönnyebkén* esik Kaz: Diog. 5. *legkisebbke* jaj, Garay: Kont. (*Szélesebbedkén* NySz.)

Mennyiséget jelentő melléknevek és számnevek kicsinyítése:

kicsike, piczike, kicsinyke, piczinyke (*kitsinke* Gyarm: Nyelvm. 60); *akkora: akkorka* Mer: Er. Népm. I:5. Ar: Arist. II:161. *ekkorka, mekkorka* u. o. III:52. (ezen sajátjóságos alakokhoz v. *ő. Pona: Pionka* Gyarm: Nym. I:61. *pagácsa: pogácska* NySz. *czicza: cziczka* Tsz. *kutya: kutyka* Vác; nyilván tót hatás, v. *ő. homolya: homolyka, szita:*

szitka, tótul is *homola: homoľka, sito: sitko*, továbbá *Anna: Anka, Mara: Marka* stb.).

mindenke (Alig takarhatja bé hitvány mindenkéjét) *Dug: Pb. II:245.*

egyke Szlav. Nyr. V:61. „*etyke, kettöke, háromcsa, négyke; ötkén vótunk*“ Dráv. Nyr. XV:181.

Különös ez „*anyankam*“ vagyis *anyámkám* Szeg: Theoph. 25. (v. ö. alább *ángyomcsa*); édes *komám-uramkám* Nyr. XXIII:70.

Határozóhoz a *-ka* ritkán járul: „*egy kicsint távolka esik*“ Kovács: Fars. kal. 62.

Néha látszólag igéhez járul: *csuszka, irka, nyulka, fonka* („*hegyaljai* szó, loco *fonóka* asszony“ Kassai). Ezek némelyek szerint *csuszóka, nyalóka*-féle alakokból rövidültek; de egy részük elvonás útján is keletkezhetett, pl. *csuszka* a *csuszkál*-ból a *kapa: kapál*-féle párok analógiájára; és *irka, irka-firka* kétségkívül az *irku-firkál, irkál-firkál* igéből van elvonva (v. ö. Nyr. XXI:53). A *gyürkével* egybevetethjük a *buczka* jelentésű *gyür* tájszót.

Még bajosabb az ilyeneket megmagyarázni: *csacska, loeska, röpké, „haska: elhasadozott, repedezett dinnye*“ Kassai: Szókönyv; — *csicserke, fityenke* stb.

Néha *-ka, -ke* helyett *-óka, öke* a képző: *majmóka: majmoló* gyerek MNyszet. VI:339. *botóka* Tsz. *fülőke: barátfüle* Ball. Itt az első elem nyilván a kicsinyítő *-ó, -ő* képző; v. ö. *anyó-ka* stb. *Fióka* (Adámi: Spr. 108. a NySz-ban csak *fiókás* van) úgy látszik a *fiók*-ből bővült, mint *farsika* a *farsik*-ből (l. fönt). *Pintyöke* — tót *pinkavka* (*boróka* — szláv *borovka* stb.).

Az *-óká*-hoz hasonló képzőbokor az *-i-ka*, de ez már egészen egységes képzővé lett, s azért külön cím alatt fogjuk tárgyalni.

Mint láttuk, угорság-szerte kimutatható egy *k*-féle kicsinyítő képző, az, a mely a m. *fészek, török, fék, fark* szókban is fönmaradt. Ebből a mai *-ka, -ke* Budenz szerint az ugor *-j* képzővel való bővülés által állott elő. Ez a fültevés nézetiünk szerint kétes, egyrészt mert képzőnk (és a *-cska, -cske* is) régi codexeinkben még sokkal ritkább, másrészt mert a szlávtságban van egy egészen így hangzó s igen közönséges kicsinyítő képző, mely pl. nagyon sok tót bevezető névben használatos: *Dorka, Cilka, Botka* stb. s férfinevekből *Misko, Gyurko* stb., l. Szilasi: A bez.

keresztnevek, Nyr. XII. Mindenesetre szláv hatást kell látni abban, hogy a *-ka* északibb megyéinkben sokszor nem illeszkedik, s azt mondják: *kicsika* Esztergom, Fehér m. Rác-Álmás; *kicsika*, *piczika*, *szöginka* Vác; ilyenek a *Terka*, *Treszka* keresztnevek. (Figyelmet érdemel, hogy a törökségben is van *-k* mellet *-ka*, *-kã* kicsinyítő képző is, l. pl. Bálint: Kazáni tat. nyt. 28.)

-ika. -ike.

A mai nyelvben elég gyakran előfordul, hogy külön megállapodott képzőnek tekinthessük. Pl.

lábika Adámi: Spr. 108. *özike*; *tánczika* Fal. 85. 109. *kardika* SzD. „*rongyika*: rongyos ruha; *rostika*: rostfoszlék“ Háromsz. MNyszet. VI:347. *bojtika* és *botika* Tsz. *padika* CzF. *kasika*, *sásika* Nyr. III:543—4. *csontika* Vadr. 443. Nyr. II:279. *póczi* IV:425. „*hódi* (hold), *lisztike*“ Szlav. Nyr. V:61. *méhike* Vör. csal. kiad. I:230. stb. — *fika* [? így] Nyr. IV:372.

Az *a*, *e* végűekből igen gyakran és mindig az *a*, *e* kihagyásával képezzük e kicsinyítőket:

láda: *ládika*, *pálca*; *pálcika*; *tálcza*; *tálczika* Abonyi: A mi nót. III:61. *táczika* Nyr. III:560. *csészike* V:281. *bögrike*, *bégrike* Tsz. Pap: Palóc Nép. 122. *apika*, *anyika* Nyr. II:130. 131. *szülike* III:565. *morzsika* IV:72. *torzsika* III:374. „*tarisznyika*, *hagymika*, *hurkika*, *mönycskike*“ Tolna m. Sárköz, IV:418. „*árpika*, *morhika*, *szilvika*“ Szlav. V:61. *búzika*, *bundika* Tsz. „*pire* v. *pirike*: kis csirke“ MNyszet. VI:345. *pillé*: *pillike* Lisznyai: PDal. 138.

Mellékevekből: *fura*: „*furika* (furesa), *lassikáiban*“ Szlav. Nyr. V:61.

Az *ika* előrésze mindenesetre összefügg a kicsinyítő *-i* képzővel (l. alább). Sok ilyen szó egyenesen *-i*-képzős szónak továbbképzése *-ka*, *-ke*-vel, v. ö. *ányi*: *ányyika*, „*édi* v. *édike*“ MNyszet. VI:322. *pajti*: *pajtika*.

Pajtás: *pajtika*, itt az alapszó rövidítése (*pajt-*) a keresztnevek analógiájára történt (v. ö. *Fer-encz*: *Ferike* stb.); de ilyenek a következő képzések is: *köntös*: *köntike* NySz. *fagyal*: *fagyika*, Göcsejben, Adatok Zala m. tört.-hez IV:170.

Azonban az is valószínű, hogy az *-ika* képző elterjedése a hasonló szláv képző hatása alatt történt; hiszen sok ilyen alakú kicsinyítő szó jött át mindenesül a szláv nyelvekből: *csomorika*, *paprika*, *pántlika* stb. V. ö. tót *andika* ángyika. újszlov. *Nanika*, *Pepika*, *Rezika* stb. (l. Mikl: Gramm. II:252—3.)

-csa, -cse; -cs; -csi.

A *-csa, -cse* képzőt a mai köznyelv úgyszólván csak a *tócsa, Marcsa, Julcsa, Borcsa* szókban ismeri, továbbá a *furcsa* melléknévben (v. ö. *fura* és Szlav. *furika*); néha előkerül a *gyermekcse* és *darabcsa* is az irodalomban. Nyelvelméinkben s egyes nyelvjárásainkban sokkal több példát találunk:

oroszlánca, tolvajcsa BécsiC. *királycsa* MünchC. *fővencse* DebrC. 583. NagyszC. 257. *gyermekcse* KulcsC. 149. *hajócsa*: navigiolum Pesti: UjTest. 73. *darabcsa* Pázm: Préd. 712. — *kenőcse* Dug: Pb. II:86. (v. ö. alább *kenőcs*); *Tercsa* Kárm: Fanni XXVII. Beregsz: Diss. 75. „*leántsa, gyermektse*; de a jó nyelvhez szokott füleknél ez ám kedvetlenecke“ mondja Gyarm: Nyelvm. I:61. — *szótárca* TanárKözl. XVIII:533.

Ma leginkább a drávai és szlavóniai nyelvjárásokban használják:

babcsát főztem Dráv. Nyr. XV:181. *tejcse* Orm. u. o. II:87. *tácsa*: tálcza, tányér Orm. II:131. 137. (*tálcsa* „Dunán túl“ Nyr. V:229.) *ágyomcsa, borcsa, szappancsa* Szlav. V:61. *ólcsa* u. o. 12.

Középfokú melléknévből: *nobbcsább* e h. nagyobbesább Nyr. III:117.

A *-csi* mellékalak bevezető nevekben járatos: *Palcsi, Tercsi, Lajcsi, Jancsi, Kurcsi, Farcsi* (igy nevezte pl. Berzsenyi az ő Farkas fiát); *Tercsi, Nancsi, Fancsi, Julesi* stb. Ezek nyilván az *-i*-képzősek analógiájára állottak elő. A keresztnevek mintájára keletkezett talán ez a melléknév: *hazugcsi*, Abauj, Nyr. VII:142. XII:252. (Nem világos a keletkezésük ezeknek: *kiváncsi, ugráncsi* Nyr. XII:252. *makáncsi* IV:377. *makacs*-ból? V. ö. a *-si*-végűeket alább az *-i* képzőnél).

Az egyszerű *-cs* képzővel csak egynéhány közkeletű szavunk van: *kenőcs, kövecs, likacs, uracs*. Ritkébbak: *ágocs, águcs, az ágas göcseji* s őrségi mellékalakja Tsz. — *bodócs* v. *bodocs, bodacs*: rügy, székely szó, *bogyó*-ból? — *gubacs* v. *gubics, gubá*-ból.

Kenőcs és *kövecs* a XVI. sz. végéről vannak kimutatva; *likacs* a NySz.-ban nem fordul elő, csak *likacsos* és *meglikarsozik* (meglyukadozik, megrepedez, XVII. sz.), SzD.-nál is csak *lyukacsos* és *lyukatsolni* van, s maga a *lyukacs* főnév tudunkra először SI.-nál jelenik meg. Az *uracs*-ot Dugonics csinálta Pb. II:19. s nála találkozunk ezekkel is: *legéncs* Szerecs. I:27. „*lábára kötelecset kötnek*“ 24.

MA.-nál a *likacsos*-hoz hasonló *fogacsos* is előfordul; hasonló melléknevek még: „*varacsos*: idem ac *varackos*“ Kr. (*varacs* csak a szótárakban van SI.-tól kezdve; *varacsos* talán az idegen eredetű *ripacos* analógiájára); *rögöcsös*, Csallóköz, Nyr. I:332. *gödörösös*: sokgödörös MNyszet. VI:328. (Krizánál sajtóhiba lesz: *gödörösös*); ez utolsó talán a közönségesebb *hoporcsos* analógiájára; hasonló a *kövecses* is, mely már a XIV. századból ki van mutatva: vadum seu transitum *Kuuechesrew* dictum 1356. (id. NyK. XXV. k.) (*Kövecses*, határrész neve Bellény palócz helységben; *Kuvecos*, dülő Lyukva pusztán Tamásfalva mellett, v. ö. *kavicsos*).

A *lyukacsos* és *fogacsos* helyett régebbi forrásban, Calepinusnál *lyukasos* és *fogasos* van, s ugyanott sok más ilyen melléknevet is találunk, melyben így az *-s* képző meg van ismételve. Ebből Nagyszigethi K. azt következtette, hogy „a *lyukacsos* a *lyukasos*-ból támadt, ugyanazzal az *s:cs* hangváltozással, melyet más példákban is találunk: *rovásos* — *rovácsos*, *házsó* — *hágcsó*, *lépső* — *lépcső*, *kapaskodik* — *kapacskodik*, *faragás* — *forgács* stb.“, továbbá, hogy „nem a *lyukacsos* lett a *lyukacs*-ból, hanem megfordítva, ez amabból igen természetesnek látszó elvonás útján“ (Nyr. XVII:359). Mindez nem lehetetlen (*lyukasos* a *lyukacska* hatása alatt, vagy akár a két *s* miatt dissimilációval válhatott *lyukacsos*-sá), de a bizonyítékok egyelőre elégtelenek. Ellene pedig az szól, hogy a *kövecses*, melynek **köveses* alakja nincs is kimutatva, már a XVI. században előfordul, sőt az Érdy-codexben *kövecségés* mellékalakja is van, mely *köveses*-ből nehezebben magyarázható. Továbbá, hogy a *lyukacsos* is, mint a fent említett *varacsos*, a *ripacos* analógiájára alakulhatott, mely szláv eredetű (v. ö. horv. *rupičav* ‚likacsos‘, *rapachus út* 1289. NySz., sőt talán az utóbbi kifejezés mintájára lett a *kövecses út* s a mélyhangú *kavacsos*, *kavicsos út*, s így lett a *kő*-ből *kavacs*, *kavics*).

Van továbbá a *lyukacsos*-nak és *kövecses*-nek egy-egy különös formája a *cs* helyett *t*-vel: *lyukatos*, *likatos*, a NySz. szerint PPB-nél és Felvinczinél, de azonkívül megtaláljuk SzD.-nál, egy 1809-iki Technológiában Nyr. XIV:357. s egy biharmegyei közleményben V:521. (ez utóbbi két helyen *jukatos*). *Követes* e h. *kövecses* Com. Jan. 23? Ezt a *t*-t igen bajos megmagyarázni.

Az előadottak alapján — ámbár még nem tudunk minden kétséget eloszlatni, — annyit mondhatunk, hogy a *cs*-féle kicsinyítő

képzésekben egyrészt a *cs* hang eredeti volta kétes (a *likacs*-félékben), másrészt pedig az egész képzésnek eredeti volta bizonytalan, különösen a *-cska*, *-cske* és *-csa*, *-cse* képzőké; az utóbbira nézve v. ö. a tót *Borča*, *Julča*-féle becvező neveket.

-cza, -cze; -icza.

A *-cza*, *-cze*-képző a köznyelvben többnyire csak becvező nevekben kerül elő:

Gyuricza, *Palicza*; *Katicza* Adámi: Spr. 108. Erd: Népd. II:99. *Julicza* Nyr. V:238. (*Sáricza-szeg*, helynév III:382.) — *tárcza*, *tálcza* irodalmi szó, az utóbbi az idegen eredetű *tácza* átalakítása, szintűg *útcza* a szláv er. *úcza*, *uccza* (*ulica*) szóból.

Más szókban csak a Dráva vidékén és Szlavóniában találjuk: *pihőcze* pehely Nyr. VI:230. 374. *babcza*, *kenyércze*, *napcza*, *guzalcza*, *vászonzca*, *ágyomcza* Szlav. Nyr. V:61. 62. Ez utóbbiak azonosak a föntebb idézett *babcsa*, *ágyomcsa* alakokkal, s a *cs* hangnak ott divó sajátságos kiejtésére vezetendők vissza.

Ellenben elég gyakran előkerül az *-icza*, *-icze* képző:

farkicza AranyL: Népm. 270. stb. népmesékben; *körmicze* Nyr. III:543. — *tányéricza*: napraforgó, Szeged, Nyr. VII:381. *bogaricza* Tsz. *szedericze*, *levelicze* Nyr. IV:380.

Az *i* előtt itt is (mint az *-ika* előtt) elvész az alapszó vég *a*-ja:

baba: *babicza* Nyr. II:519. *tuba*: *tubicza* Szigligeti: Rózsa 99. — *golyó*: *gulyica* Pap: Palócz Népk. 24. (v. ö. tót *gula* és *gulka*).

E képzésnek más mellékalakjait mutatják a következő példák:

farkincza Háromsz. MNyszet. VI:325.

majmőcza Dráv. Nyr. V:521. 228. *gyerkőcze* Nyr. II:91. *pörkőcze*: *pörcz* CzF. *pörkőczés* Nyr. V:234—5.

Ezek a változatok mind azt bizonyítják, hogy a *-cza*, *-cze*-képző idegen eredetű. Ezt már Riedl Sz. kimondta; de már abban, mint az idézett példák mutatják, nincs igazsága, hogy „csakis idegen nyelvekből átvett szóknál fordul elő. A dolog úgy áll, hogy e képző sok szláv eredetű szóban átjött nyelvünkbe, s lassanként elkezdtek magyar eredeti szókhoz raggatni. Ama szláv szókban ugyanis érezni lehetett a kicsinyítő jelentést; így kivált a becvező keresztnévben, de némely egyekben is, pl.

subicza, *kupicza*, *bordicza*, *gerlicze*, *galambicza* (virág), *görbicze*, *szaporicza*; — *muslicza* v. *muslincza*, *töklincze*, *szelencze*, *medencze*; — *szamőcza*, *kabőcza*, *piőcza*; — *szömörce*, *pesztercze*, — *apácsa* (ebből lett a tréfás *anyácsa* NySz. „Sarkon ugró *Katicza* szeretne *anyácsa*

lenni, hogyha elvenné ötet a Gyuricza“ Figyelő 1877. III:372. „Ha apácák nem lehetnek, lesznek jó anyácák“ u. o. 371. hasonlókép Nyr. VI:189).

Alkalmasint szláv alak a *Marcsi, Berczi, suczi*-féle neveké is (v. ö. tótul *Marci, Marcik, Lacik* stb.). NB. *boczi* a *borju*-ból; *manczi*, *manka*, *kis malacz* Ar: HátrPr. 403. — Ezekhez hasonlít Faludi játszói kifejezése: Nem bocsátja *szaladóczira* és szabad futamlására a dámák sokfelé igyekező indulatikat: non mette le passioni alla larga 173 — Különös alak még ez: „*tóztó* pro tótsa, est ab tó, palus, lacus“ Beregsz: Diss. 153. (a kicsinyítő *ó*-val, l. alább).

-is; -us, -üs; -s?

Ezek leginkább beczéző nevekben fordulnak elő.

Az *-is*-t látjuk pl. a következő beczéző nevekben (a miknél nincs kiteve a forrás, azok jobbra Szilasi összeállításából vannak átvéve Nyr. XII:245—6):

„*Andris, Julis, Baris* (Baberl)“ Adámi: Spr. 108. *Anis* Nyr. IV:42. (Anna), *Boris, Flóris* (Flóra) Vadr. 387. *Gábris, Julis* v. *Lulis* Vadr. 387. *Lidis, Maris* Erd: Népd. II:113. *Máris* Vadr. *Rákis* (Rakel) u. o. *Zsigis* u. o.

Mindezek előfordulnak *-iska* véggel is: „*Boriska, Juliska*“ Adámi id. h., *Andriska, Mariska* stb., így *Paliska* stb. A magashangú *-iske* sokkal ritkább: *Imriske, Lidiske*. Ez is támogatja, a mit már Szilasi kimutatott, hogy ez az *-iska* képző mindenestül tót eredetű: v. ö. tót *Andriska, Boriska, Juliska, Mariska*.

A rövidebb *Julis* féléket talán csak a magyarban vonták el a *Juliska*-félékből az *ángyi: ángyika, bácsi: bácsika, Feri: Ferike* stb. szópárok analógiájára. De találunk a szlávtságban is *Andris*-féléket (tót).

Köznevekben sokkal ritkább az *-iska*, s még ritkább az *is*. Csak néhány állathivogató főnévben találjuk, mert ezek könnyen követhették a beczéző nevek alakját; pl. *bariská: báránka* és *csibiske: csibe* Nógr. m. Nyr. Tsz. (*kakiska: kis kakas* Nyr. XXIII: 96.) — *baris: barna disznó* v. *kutya, Szilágy* m. Tsz. (*barná-ból*).

Az *-us* képzőt látjuk a következő keresztnevekben (v. ö. Szilasi adatait).

Annus, Bélus, Bertus (Berta) Nógr. m. *Berus* Vitk: Munk. I:129. *Bétus* Veszprém, *Évus* és *Ferus* Vadr. 386. *Helus* (Heléna) u. o.

Imrus, Imbrus Vadr. *Kálmus, Lidus, Rebus*; *Katus* MA. Pázm. (*katus asszony* NySz. s ma *katuska*: asszonyos férfi).

Ezek szintén mind előfordúlnak *-uska* véggel is: *Annuska, Antuska* Vadr., *Betuska* u. o. *Évuska* u. o. *Iluska* stb.

Hogy ez is idegen eredetű képzés, azt bizonyítják az ilyen tót nevek: *Betuška, Liduška, Katuška, Teruška, Lacuško*; de bizonyítja az a körülmény is, hogy az *-us* állandóan megtartja mélyhangúságát magas hangok után is: *Betuska, Feruska, Teruska* stb.

Az *-us* talán itt is csak az *-uska* rövidítése a *-ka* képző elhagyásával; ámbár a szerbben ilyen formák is dívnak: *Bélos, Ninos* (= Nino-slav); a lengyelben is *Antoš* (Antónia). — V. ö. a BécsiC. naptárában: *Annos* e h. Ágnes.

A köznevek közül ezt a kicsinyítést részint rokonsági nevek, részint állatnevek veszik föl (v. ö. tót *céra, dcéra* leány: *céruška, dcéruška* leányka stb.):

„gondos anyuskánk . . . , mamuskánk . . . , mamus“ Magy. s a Nagy Világ 1869. 473. *apuskám* Nyr. XXIII:69. — *szatyus*: rossz személy Tsz. (másutt *szotyú, szotyka* v. ö. *szatyor*);

kutyus, cziczus, cziczus-miczus, pëczus, cziczus Nyr. V:222. *cziczúška-maczúška* Nyr. XXIII:94. „*csinuska, csina*: csikó“ Nógr. u. o. VI:134. — *czikus* ‚malacz‘ Zempl. Tsz.

Ezekben már előkerül a magashangúvá illeszkedett *-üs* is: *csibüske* Tsz.

Nem állatnevek: *nyakus, körmüs* Csallóköz Nyr. I:378. *rajnuska* (kis lábas, ném. *Rein*) Heves m. Nyr. XXII:524.

Nem tartoznak ide az olyan melléknevek, minő pl. *kéthetüs*, melyben a *kéthetü*-höz járult a melléknévképző *-s*.

De szintoly kevéssé tartoznak ide eredetileg a *sárgús, feketés*-féle melléknevek, ámbár ma csakugyan kicsinyítő értelemben használjuk őket, sőt már néhány száz év óta előkerülnek így, pl. *nyerses*: *suberudus* C. = *nyersecske*: *suberudus* MAI. Azonban eredetileg ezek annyira nem voltak kicsinyítők, hogy pl. a *feketés* épen ‚nagyon fekete‘ értelmében volt járatos (l. bővebben az *-s* melléknévképzőnél), s a *tudós, harapós*-félék ezt a nagyító jelentést maiglan megőrizték.

E szerint ugor eredetű kicsinyítő *-s*-ünk egyáltalán nem volna. Csak az *emse* látszik az *eme* ősrégi származékának, mert pl. a finnben is van az *emä, emi* anya szónak ilyen származéka:

emisä v. *emis* (tő *emikse-*), 'nőstény' és 'emse' (ugyanazt jelenti *emakko*, más kics. képzővel). Szintúgy van a finn *uro* (v. *uroo-*) férfi szóból *urosa* v. *uros* (tő *urokse-*), 'kan'.* Így keletkezett a magyarban is az *emse* analógiájára a *kannak* ilyen kicsinyítője: *kanzsa* egy éves kandisznó Udvarb. Vadr. 504. „*kanzsa malacz*“ 350. (Az *emse* mellékalakja *emse* 'nőstény' nyúl, Szentés, Nyr. V:225.) — Ezek szolgáltak mintául a szintén Udvarhely megyében járatos *czápsa* szónak: 'kis czáp' vagyis kis kecskebak, Vadr.

-d (és -gy).

A kicsinyítő *-d* képző részint köznevek, részint pedig személy- és helynevek képzésére szolgál. Az ide tartozó köznevek többnyire melléknevek; ma talán csak az *apród*-ot, *szád*-ot (s *erőd*-öt) használjuk főnévül (hajdanában volt több is, ezeket alább a helyneveknél említjük). Melléknevek:

apród: 1. kicsiny, 2. gyermek, 3. csatlós, apród, 4. inas (l. NySz. *Aprod*, *Oproud* 1319. 1320. mint személynév; — *apródonként* NySz. *aprádonként*, *apradán*, székely alakok Tsz.); — *kicsid* Heltai stb. s Erdélyben ma is (*Quisid*, *Cusid* férfi- és nőnév 1171. 1217. stb. — *kicsidég* 'kissé' és *kicsidség* XVII. sz.); — *kicsinyed*, *kicsinyd*: *kičenéd* forrás BécsiC. 74. (*kičenéd* 72. *kičenédseg* 54. mi húgonk *kičind* DöbrC. 483. *kicsinydég* 'kissé' XVII. sz.) — *könnyüd*, *könnyid* XVI. sz. óta (ez utóbbi alak ma is a Balaton ész. részén), *könnyeden* XVII. sz. óta; — *gyengéd* (a XIX. sz. előtt csak *gyengéden* és *gyengéded*; „az én *gengeedősségős* zamat“ a NagyszC.-ben alkalmasint így olvasandó: gyenge édösségős számat); — *zsengéd* verseim Vitk: Munk. I:104. — *elődi* 'régí' egyszer Pósházinál a rendes *elődedi* helyett (l. alább). *lággyad* SzD.

édesd (a NySz. szerint már a XVI. sz. elején, de csak módh. *édesden*, *édesdebben*, csak Czúzínál: *édesdebb*; „igen *édesdet* ettem belőle“ Beregsz: Diss. 57); — „*szegéndön*: szegényesen“ NádC. (Toldy kiad., szót.); — szintén csak határozókul fordulnak elő: *szépeden* (*zében*) ezt éneкли vala KatLeg. 3927. — *lassudan* (újabb írónál; *lassadán* Sárosi: Tromb. 211. 265. *lassadjába* Gvad., így Kalocsán Nyr. VIII:518. „*szépedén lassadján*“ Csallóköz, I:378. — *lassandan* Kaz: Sall. 154. ehhez hasonlóan határozóból valók: *reggēden* Nyr. V:230. v. ö. még alább: *továbbad*); — *rövideden* NySz.

szelided ifju Jók: Erd. Ar.¹ 19. két *szelided* gyermek Jók: Télizöld 2. (Szász Károlynál is; v. ö. *rövideden* NySz.).

* Csakhogy ez az *urosa* (mordv. *urés*, *uris ruzej*) idegen eredetű lehet: v. ö. zend *varāza*, szanszk. *varaha* Eber (Schrader: Sprachvergl. u. Urg.² 361).

Középfokból:

jobbad paulo melior ÉrdyC., *Melius* (különben a régieknél mindig *jobbadon* „kissé jobban“; újabban *jobbadán*, *jobbadára* a. m. *jobbára*, *többnyire*); — „*grandiusculus*, *minusculus*: *najjbadka*, *kússebedke*“ CorpGramm. 13. — „*temérdekbéd*, *őregbéd crassior*“ Comenius: Jan. — *továbbad* a XVI. sz. óta.

Elavult alapszókából:

rövid (Vadr. 515: „*röv*, *rövebb*: rövid, rövidebb“ Csík és Udvarház Havasaljún); — *csalárd?* — *ajtószemöld?* Nyr. V:376. (különben a népnél s a régieknél csak *szemöldök*, *szemeldek* van).

A XIII. századig e képzés sokkal termékenyebb volt. Ezt bizonyítják először is az árpádkori magyar személynévek, kivált azok, a melyeknek alapszava is világos. Így pl. a Várad Regestrom 81., 112. pontjaiban egy jobbágnak *Eureus* vagyis alkalmasint *Erős* a neve, de ugyanennek a névnek dativusa a 112. pontban így van: *Euresdino*, tehát úgy látszik *Erősd*-nek is nevezték ugyanazt a személyt. Egy 1257-iki oklevélben találjuk ezt a személynevet: *Kysemburd* vagyis *kis embörd*, *kis emberke* (Kovács: Index).

Hasonlókat találunk a Szilády említette árpádkori nevek közt Nyr. II:106—110.:

Quisid = *kicsid*, *Kesend* = *kicsend*, *kicsinyd*, *Nogud* = *nogyud*, *nagyod* (nagyocska), *Fiod*, *Árvád*, *Elud* = *elöd* (elsőszületett, l. Nyr. II:16), *Hítvand* = *hitványd*, *Hiusud* = *hüsöd*, *hös?* *Nemusd* = *nemösd*, *nemesd*; v. ö. még u. o. a többi idézett személynévet: *Agárd*, *Boglyod*, *Forakud*, *Erdöd*, *Feled*, *Golombud*, *Modorod*, *Haláld*, *Inod*, *Kölesed*, *Tengörd*, *Szemd* stb.

A nagyszámú *d*-végű helynévben a *d*-nek képzőváltat már Révai észrevette (Zeitschr. von u. für Ungern III:378). Ezeknek a helyneveknek egy része az imént tárgyalt régi személynévekből keletkezett: *Fiad*, *Feled*, *Arad* stb., továbbá *Istránd*, *Péterd* (l. Sziládi: A nevekről Nyr. II.), *Románd*, *Sámsond*, *Pázmánd* stb.

De sok *d*-végű helynév nem személynévből, hanem köznévből állott elő (l. Szarvas fejtegetését Nyr. II:343). Ezt bizonyítják az olyan oklevélbeli adatok, minők:

cuest vagyis *Kövesd* 1055. Tihanyi alapító okl. „*stagnum foloárd*“ vagyis folyó-árd 1194. Nyr. VII:173. „*piscatura kys-ered*“ = *kis éred* v. *ered*, viz erecske 1297. u. o. 174. *cuyz mezed* = *küs mezéd*, *kis mezöd* 1231. u. o. 220. *silva erdeud* 1231. u. o. 174. „*aqua kis-dunad vocata*“ 1297. CPatr. VI:424. = *kis Dunád*, *kis Duna*; „*duo falcastra feni in loco Kyswelgyed vocato*“ 1468. NyK. XXV. k. *Kis Megyered* helynév 1414. TGyüjt. 1834. VIII:39. V. ö. még *Kis-falud*.

Ugyanezt bizonyítják mai népnyelvi adatok is: *mihizsd*

vagyis *méhesd* Órségben Nyr. II:343. „*egrezsd*: bokros“ szintén Zala m. északny. szélén u. o. 279. s az ilyen dülőnevek: *somod* (gyümölcsös), *széked*, *locsod*, *lázd* stb. Nyr. II:343.

E szerint nem személynevekből, hanem közvetlenül a helységek elnevezésére alkották az ilyen neveket: *Aranyod*, *Aszód*, *Bánd*, *Buzád*, *Diód* (*Gyógy* alakban is), *Disznód* és *Disznósd*, *Erdőd*, *Magyaród*, *Kakasd* stb., melyek mellett más alakú párhuzamos nevekkal is találkozunk: *Aranyos*, *Bánfalva*, *Diós*, *Erdőfalva*, *Erdőlak*, *Erdőhát*, *Magyaró*, *Magyarós*, *Kakasfalva* stb. (Számos példát összeállított Szarvas Nyr. II:343—5.)

Néha ugyanegy helynév *d*-vel is, de *e* nélkül is előkerül. Pl. a mai *Barnód* pusztá 1374-ben *Baramou*, a mai *Kistelegd* pusztá ugyanakkor *Kysthelek* volt (Bunyitai: Statuta Capituli Varadiensis 39. 34.)

A helynévképző *-d* helyett sokszor *gy*-t találunk (talán a helynevekhez oly gyakran járuló melléknévképző *-i* hatása folytán lett a *d*-ből *gy*?) pl.

Nyüved neve 1374-ben előfordul *Nywegh*-nek írva, Bunyitai id. h. 39. — a fönt idézett *somod* dülőnévvel elemeit tekintve azonos *Somogy* megye neve; — *Szilvagy* Vas m., v. ö. *Szilva* Sáros m. — *Almag* azaz *Almágy* 1414. TGYüjt. 1834. VIII:39.

Talán csak véletlen, hogy a *-gy*-re idézett legrégebbi adatok jobbára folyó- és erdőnevek. pl. fluvius *Egry* 1349. NyK. XXV:152. (L. még az alábbi *-ágy* végűeket.)

A *-d* és *-gy* helyett néha *-ád*, *ágy*- képzőt találunk helyneveinkben (ezeknek hosszú magánhangzójában talán a *j*-féle kicsinyítő képző rejlik). Példák:

Nyárad Ung m. *Nyirád* Zala m. *Szilád* Nyitra m. — Fluvius *Nyaragh* 1367. NyK. XXV:152. silva *Zylag* 1231. u. o. v. ö. „*Szilfás* aliis *Szilagy* Baranya várm.“ Kreszu., tehát *Szilfás* és *Szilagy* egyazon helység neve; silva Feketeuerdeu seu *Hassagh* 1359. NyK. id. h. vagyis *Hárságy*; *Zaldubag*, 1236. stb. NyK. id. h. ma *Száldobágy* a hársfának *zaldob* vagyis *száldob* (később *száldok*, *szádok*, *zádokfa* nevéből; *Halmágy*.

-dad, -ded.

Az *apród*, *kicsind*, *könnyüd*, *édesd* mellékneveket újra kicsinyítették a *-d* képzővel: *apródad*, *kicsinyded*, *könnyüded*, *édesded* NySz. Ezeket aztán közvetlenül az első alapszóra, az

apró, kicsiny, édes szóra vonatkoztatták, így *-dad, -ded* képzőt éreztek bennük s ezt a képzőhokrot új melléknevek alkotására is alkalmazták: pl. *kisded* (már egy 1283-i oklevélben) stb.

Azonban a két *d* között a magashangú példák gyakran hosszú *é* vagy *i* hangot mutatnak pl. *gyermekded* Helt., MA. stb., KCsipk. IV. Móz. 7:15., 21., 27. *gyermökdyd* CzechC. — *kerekded* Hall: HHist. II:22. Dug: Trója 103. *kereghdyd* DebrC. *kerekdid* NagyszC. 75. (de *kisded* u. o. 158.) — *öregbdeed* ÉrdyC. 628. Itt tehát a képzőbokornak második eleme *-éd*, s az *é*-ben a kicsinyítő *-j* képző lappanghat.

A *-dad, -ded* képző rendszerint melléknevekhez járul, főnevekhez ritkán:

kisded, gyermekded: infans BécsiC. MünchC. gyermekded sziz TelC. szép gyermekded olajfavesszők RMK. II:123. „*ifjúdad* gyermek“: puer junior BécsiC. stb. *gyengéded* (a régieknél gyakoribb, mint *gyengéd*, l. fönt a *-d* képzőnél); *szegényded* VirgC. *könnyüded* és *könnyeded* NySz. — „*eszesded* gyermek“ ÉrdyC. — *kerekded*; — „az leány igen *szépded* vala“ Istvánfi: Volter 293. s. a 2. kiad. RMK. II:401. (az 1. kiad. „oly igen szép vala;“ v. ö. fönn: *szépden*).

Újabb példák: *kedvesdeden* hangzó Vitk: Munk. II:160. hív *kegyesded* melle u. o. I:103. a lánykám *öregded* hangon felele, u. o. II:14. — a fák *lengéded* suhogása u. o. I:65. ajka mosolyog oly *rózsádadon* Vör. csal. kiad. I:40. — *sugárdad* alak, Czuczor Költ. I:32. — *hosszudad*, *hosszukó* MNyszet. VI:331. „*hosszudad, lassudad, karcsudad*“ CzF. a *-dad* czikkben.

Középfokból: *öreegbdeed* ÉrdyC. 628. (v. ö. a *-d* képzővel: *temérdeked, öregbed*).

Határozóból: *távoldad* ÉrdyC., KisfK: VigBesz. 158. *távoldadon* XVII. sz. *távoldadról* Gvad. — Gyakori a XVII. század íróinál: *elődeden, elődedin* „eleinte“ s a hozzá tartozó melléknév: *elődedi*.

Mint hogy a *kerekded* mintegy kerékhez hasonlólt látszott jelenteni, azért képzőnk legújabbban „használtatik egy másik értelemben is, mely szerint formát, hasonlóságot jelent, pl. *tojásdad, kerekded, körded, ívded*“ (mondja CzF. szótára a *-dad* czikkben).

Viszont a *kisded*-et, mint hogy e képzést a népnyelv más szókban alig ismeri, némely vidéken úgy elemezték, mintha a *ded* gyermeket jelentene: *kis-ded* = kis-gyerek. Azért a *ded* szót valósággal külön főnévül használják, így pl. Göcsejben; de különösen a *dedő* van nagyon elterjedve mint a *kisdedővő* neve. Sőt melléknévül is előfordul a *ded* e h. *kis-ded*; pl. Versegly azt írja: „Arczra esvén *ded* lábához, kértem, fogja pártomat“ (Aglája 185); s az új Tsz. szerint Debreczenben azt mondják: „*ded* kenyér“.

-i.

A becéző nevek *-i*-je idegen eredetű (v. ö. Szilasi id. h.). Mindenestül megtaláljuk pl. a következő magyar becéző neveket a németben:

Náni = Nanni, Tóni = Toni, Tuoni, Náci = Nazi, Lízi = Lisi, Kati = Katti, Rudi = Rudi, Ruodi (ezek a német példák mind már a X. századból valók); *Betti = Betti, Vili = Willi, Friczi = Fritzi* stb.

A szlávságban az *-i* magában ritkább (pl. szerb *Nini = Ninoslav*, tót *Marci*), de vannak *-ik* végű fiú, és *-ika* végű leánynevek: *Gyurik, Ferik, Janik, Lacik, Marcik, Lajčik; Málíka, Zuzika* stb. Minthogy pedig a magyarban a *-ka* már közönséges kicsinyítő képző volt, a *Zuzika*-féle nevekből el is maradhatott ez a *-ka* s akkor megmaradt az *-i* végű forma, mely a német eredetűekben már amúgy is használatban volt. A *Gyurik*-félét pedig az *-ika* végűek mintájára a magyar ajak így alakíthatta át: *Gyurika, Ferike, Janika* stb., s aztán ismét a *-ka* elhagyásával keletkezettek: *Gyuri, Feri, Jani, Laczi, Marci, Lajcsi*. (Így magyarázta ezeket már Szilasi.)

Az idegen eredetűek analógiájára alakult aztán a Ferenczből *Feri*, Pistából *Pisti*, Sándorból *Sanyi*, Andrásból *Andi* és Bandi, Klárából *Klári*, stb. „Látom a kép mögött a mi öreg nagy *Medink* (így hívjuk a festőt) kopasz fejét“ e h. *Mednyánszky* (idézve Nyr. XIX:560).

S végre ugyanezt a mintát alkalmazták köznevekre is, még pedig azokra, melyek legkönnyebben követhetik a keresztnévek példáját, tehát különösen a rokonsági s az állat-nevekre:

ányi, néni, bácsi, banyi szék. Tsz. — *édi, édike*: édesem Háromsz. MNyszet. VI:322. — *pajti* (szintén megszólítások); — (*bubi, publi, mádi, médi* egészen német eredetűek);

Bodri, kutyánév, már Gvad. — *kani*: kan disznó Kálm: Koszor. I:226. „üti *becsi!* berbécset türkölésre ingerlő szó“ Háromsz. Nyr. IX:41. — „*bójt*: bojtos szórú (tinó)“ u. o. MNyszet. VI:318.

Valamint ez a *bojt* viszonylik a *bojtos*-hoz, úgy van *bajszos* helyett *bajsz*, Vas m. Tsz. — V. ö. „*buczi*: nagy czombú, czombók“ Háromsz. MNyszet. VI:318. a czombot jelentő *bucz*-ból.

Gyermekszók: *kacsi* (*pacsi* mindenestül német), *badi* és *budár*: szép Tsz. — *buti, agyafurti, bandsali* és *bandsi* Tsz.

V. ö. még *burgi*: burgundia, takarmányrépa, és *kaczi*: kaczu-

bajka Nyr. XIX:560, melyekben az eredeti szóvég elhagyása szintén a keresztnevek analógiájára vall.

Régibbeknek látszanak a *kicsi* és *piczi* szók (ámbar az utóbbi nincs meg a NySz.-ban; mintájukra „*apri gyermek*“ Somogyban); v. ö. a *kicsid* melléknevet, melyet már az árpádkori *Kisid* névben is fölismerhetünk. Ez az *-i*, mint a *rövid*-beli is, lehet az ugor *-j* képző maradványa. Ugyanez lappanghat az *atya*, *anya*, *bátya*, *nénc* alakokban. Kicsinyítésre mutat az, hogy e formákat épen a kegyeletes vagy udvarias első s második személyben használjuk: *apám*, *nénéd* stb., míg ha harmadik személy *ap-ját*, *any-ját* emlegetjük, nincs okunk a becéző képző használatára (Nyr. V:482). Az *atya*, *anya* tehát egészen megfelel pl. a *votják ataj*, *anaj*-nak. Ilyen alak lehet még a *kofa*, továbbá egy pár melléknév: *gyenge*, *csupa* stb. S végre szintén ezt a képzőt láthatjuk a *sovány*, *kemény*, *szegény*, *legény*, *edény* szók á, é-jében s néhány *szárnyék*, *tajték*, *fazék*-féle szó é hangjában (v. ö. Nyr. V:483).

Kérdésnek hagyjuk a *vaksi*, *töksi*, *buksi*, *nyaksi* szók magyarázatát (I. Nyr. II:206. v. ö. *nyaksa* és *fogacsi* u. o. 207. *huzogcsi* XII:252. *Fogasi*: a farkas neve mesében, Vitk: Munk. II:122).

-di.

Gyakori képzőbokr, melynek első eleme nyilván a kicsinyítő *-d*: *alldi* alfél, *vesdi* (**versdi*?) verseny Nyr. III:374., V:129. *havadi*, székely virágnév; — így régi magyar tulajdonnevekben: „Item Damacham et Houodi et Hugdi liberas esse constituo 1152. (Szamota: A tihanyi alapítólevél. NyK. XXV.)

Ez leginkább tréfás, gúnyos melléknevekben szerepei, pl.

Üresdi: üresfejű Vitk: Munk. I:147. *Ujdi* u. o. 151. *pazardi* férj Nagy Ig: Tisztujítás II:6. *patvardi*: patvarkodó Ar: Arist. *fehérdi*, *veresdi*, *lyukaskadi* stb. I. Nyr. II:468—9.

V. ö. még *oktondi* (**oktalandi*?), *ebhendi*, *pökhendi* stb.

Továbbá sokszor járul *-s* képzős játéknevekhez, úgy hogy *-sdi* képzőbokr keletkezik:

hunydí (v. ö. *hunydí* Prágai 241), *bujósdí* (v. ö. *bujócska*), *bujkálósdí* Dug: Pb. I:106. *türkölösdí* II:75. stb.

katonásdi Dug: Pb. I:145. *királyosdi* u. o. 99. *kapusdi* MNyszet. VI:334. *templomosdi* Baksay: GyÖ. II:276. stb.

-ó, -ő.

Itt is először a becéző neveket említjük: *Janó, Danó, Laczó, Matyó, Matyóka, Kató* (Gyarm: Nym. II: 108). *Majdó* Nyr. V: 480. *Radó, Pető, Dezső, Gerő*.

Az -ó képző ezekben szláv eredetű, v. ö. tót *Jano, Laco* stb. Az átvett férfi nevek mintájára keletkeztek már a mi nyelvünkben a *Kató*-féle nőnevek s a *Pető*-féle magashanguak.

A keresztnemek becéző alakját itt is átvitték más szókra, jelesen a rokonsági s az állatnevekre:

anyó, apó szék. Tsz. *anyó, nanyó, apó, papó, bátyó* Rimaszomb. Nyr. IV: 560. *apó, papó*: nagyapa, *mamó, nanó*: nagyanya Nógr. Güm. Nyr. XXIII: 69. 72. *apó, nanó* Szlav. *banyó* Vadr. 423. *nénő* u. o. 417. *nénő* Nógr. Nyr. V: 182. XVIII: 72. *ányó* Alf. Göm. Tsz. (*ányócsa* Szlav.) — *édó*: édes, édes anya Tsz. — *bacsó*, l. Nyr. XXII: 74.

kutyó Fal. 122. *Dug*: Pb. I: 52. II: 214. és Szlav. stb. *gedő* *Dug*: Pb. I: 1. II: 220. s még idegenszerű mély hanggal: *gedó* u. o. 54. *gidó* (*gida, gödölye*).

Mindenesetre ide való az *após, anyós* is (v. ö. még *apus, anyus* fönt).

A szláv eredetre vallanak a palóczságban divó rövidhangú mellékalakok: *mamo* Nyr. XXIII: 71., *ányó*, 72., *bacso-kata* 70. *bacso*, l. XXII: 75. V. ö. a szintén palóczi *u*-hangú formákat: „*Erzsu* (Gömörben), *Pilu* (Ilona), *Misu*“ Arany: HátrPr. 403. *Mikuka* Gömör Nyr. XXI: 93. *libu, libukám, cziczukám, maczukám* Nyr. VI: 383. (*kutyú* XIX: 560).

Egy pár szóban ugor eredetű lehet az *ó* képző. Ilyen különösen az *apró* és a *fió* (*fiot* KönigsbT.); az utóbbiból *fiú, fju* lett, de v. ö. *fiók*, (medve-kölyök *Dug*: Pb. I: 100.), *madárfiók* és *fióka* Adámi: Spr. 108. — Szintén kicsinyítő lehet a *fekeő*: fekete NySz. — L. egyébiránt Budenz: Ugor Al. 40. §. vég.

(Sok -ó, -ő végű főnevünk török eredetű s nem a magyarban bővült ilyen képzővel: *tinó, csikó, szőlő, tiló* stb.)

-kó, -kő.

A becéző neveken nyilván tót eredetű: *Ferkó, Luczkó, Lajkó, Palkó, Jankó, Gyurkó* („Tóth *Jurkó* nevű ember“ LevT. II: 212); *Dorkó*. — V. ö. a tót *Ferko, Lacko, Lajko, Palko, Janko, Gyurko* neveket, melyek himnemű párjai a *-ka* végű nőneveknek.

Nyilván a keresztnevektől vette át képzőnk a *rajkó* szó

Fal. (v. ö. *raj*, *rajzat*: proles, soboles NySz.) — továbbá ezek a lónevek: *Pirkó* Lehr: Toldi 317. *Pejkó* Ar: TSz. 3:9; s ez a gúnynév féle: *Szelkó*, szeleverdi, Lehr id. h.

A gyermeknyelvben keletkezett a *haskó* („Tele van a *haskó*, úgy-e? kis gyerekek mondják“ Lehr id. h. Erd: Közm. 3419. gúnyosan a m. „pókhasú, göndő“ Csik m. MNyszet. VI:372. V. ö. *meskő*: nagyhasú u. o. 374.)

„*szajkó*: kis száj“ Lehr id. h. (*szájkó*: szájas, tátott szájú Csik m. MNyszet. VI:376.) — *tejkó* Nyr. III:187. — *szánkó*; — *vaskó* (vaskókés: culter manubrio exarmatus PPB: „a mit ha én derekasan föl nem darabolok, mondják a késemet vaskónak“ Shak. XII:95., l. még Lehr id. h.); — *tojókó*: kis tojás Nyr. XX:432.

hosszukó: hosszudad Háromszék MNyszet. VI:331. (v. ö. régi Tsz. „dajkafar“ szónál); *annyikó*: annyicska Tsz.

A szláv eredetre vall az illeszkedés hiánya is a *Ferkó*, *Pejkó*, *tejkó* szókban. Ilyenek még: *Dénkó* Dénes, Csik m. MNyszet. VI:370. *szecscko* szöcske Nyr. VI:325. *kicsirkót*: kevéssé, Győr m. Nyr. VIII:522. Ellenben már illeszkedéssel is: *Ferkő* Gyarm: Nym. I:62., Nyr. III:513. Kelj fel Ferkő, ég az erdő! Lehr id. h.; *sütkő*: süldő, mintegy **süldikő* Tsz.

Tótos a palóczok rövid *o*-hangú formája: *hasko* Nyr. XXI:93, 328. *haskocska* XXI:93.

Szlávós végre az *-inkó* végzet:

cseppinkó Tsz. *morzsinkó* Háromsz. MNyszet. VI:342. *pirinkó*, *piringó* (és *piránkó*, v. ö. Budenz: MUGSz. 471. *pirinkehó*: darahó MNyszet. VI:345); — *aranymálingó*: sárgarigó, Dunán túl, Nyr. V:128. (v. ö. *sármánkó*: sármány Csik m. MNyszet. VI:376.).

Valamint a *-ka* mellett van *-ika*, úgy van a *-kó*-nak *-ikó* párja: *házikó* és *butyikó* (írva *háziko*, *butyiko*) Gyarm: Nym. I:61. *kardikó* SzD. *botikó* Tsz. — *kondorikó*: kondor szál a fölfutó növényen MNyszet. VI:335.

pálcza: *páltziko* Gyarm: Nym. I:61. *ládikó* Jók.: Szeretve m. a vp. I:130. *bundikó* Tsz.

Nagyító képző.

-ók, -ők.

Ez is olyanforma szókban szerepel, mint az *-ó*, *-ő*, és *-kó*, *-kő* képzők, csakhogy többnyire nagyító jelentéssel.

Keresztnevek:

Ersók (olv. *Erzsók*) Triumphus Fidei 1645. 21. *Istok* Gyarm: Nym. I:62. *Ilók* és *Mihók*: Ilona és Mihály NépkGy. I:422. *Annók*, *Janók* Nyr. XII:245—6. *Bertók*.

Rokonsági szók:

anyók, *apók* és *apjók* Tsz.

Állatnév:

Pirók, ló Dug: Pb. I:261. (v. ö. *Pirkó*).

Gúnynév:

„a palócz-barkó-matyók népség“ Pintér: Népmes. 50. — *pirók*: hirtelen szöke (ember, tehén, ökör CzF. *pirók*: Gimpel); — *ripók* Nyr. II:377. *ripók*, *rüpök*: nyilván az ugyanezt jelentő ném. *Ripl*, *Rüpel*-ből van átalakítva (ered. *Ruprecht* becéző alakja).

Nagyító értéke legvilágosabb olyankor, mikor testrésznevekhez járul:

szemők Vitk: Munk. III:37. „nagy szemű“ Csik m. MNyszet. VI:376. *pufók*: nagypofájú u. o. 374. *pofók* CzF. *hasók*: hasas, Miskolcz; *monyók*: *nimum testiculatus*, Simai (*monyók ökör* Kassai; *Kapanyányi Monyók*, népmese = kapanyelnyei monyók?); *fülök*: nagyfülű, *orrók*: nagyorrú, *szájók*: nagyszájú, *pohók*: pohos, potrohos CzF. *tagók* [?]: nagytagú, tagbaszakadt CzF.

Más ilyen nagyítók:

„*pillók*, leginkább a nagy pillére mondják; úgyszintén hernyó h. *hernyók*, és cserebogár h. *cserebók*“ [v. ö. Nyr. XVII:220] Veszprém Nyr. II:330. — *czubók*, *czobók*, *czubák*, *czobok*: szárnyas állat czombja (leginkább Erdélyben) Tsz. — *csombók* NySz. *csombók* és *csimbók* Tsz. *bincsök* NySz.: mind a. m. csomó (v. ö. *csimbóz* NySz. és *bincsó* Tsz.).

A fokozás képzői.

„Ha két vagy több tárgyat bizonyos tulajdonságukra nézve összehasonlítunk, vagy azt találjuk, hogy az illető tárgyak a kérdéses tulajdonság fokára nézve egymással megegyeznek s ez esetben a nyelv az egyenlőséget exponens nélküli tulajdonságnév segítségével konstatálja (positivus, alapfok), vagy pedig a tulajdonság az összehasonlított tárgyak egyikénél nagyobb fokban található, mint a másiknál vagy többinél, s ez esetben a nagyobbfokúság kifejezésére nézve a fejlettebb nyelvek a komparativus és szuperlativus, nyelvtanainkban közép- és felső-foknak nevezett, formáival rendelkeznek.“ (BINDER Jenő „A magyar hasonlítás“ című tüzetes értekezésében. Nyr. XVIII:193. — A középfokú hasonlítás primitív kifejezése módjairól l. BUDENZ: Ugor Al. 47. §. SIMONYI: MHatározók I:240.)

A magyar nyelvtörténetnek egyik legérdekesebb jelensége, hogy a felső fok alakja nyelvelméleinkben szemünk láttára fejlődik, míg a középfok képzését az ugor korból örököltük.

Az ugor alapnyelvben *-mba*, *-mbä*-féle képzője volt a középfoknak; így van ma is a finn nyelvnek karjalai, vepsz és némely észti nyelvjárásában: karj. *kovemba-* (nom. *kovembi*) keményebb, vepsz *vanhembra-* (nom. *vanhemb*) vénebb stb. A nyugati finnságban: *kovempa-* (nom. *kovempi*) keményebb, *enempä-* (nom. *enempi*) több. Vót nyelvjárásban: *kovepa-* (nom. *kovepi*), *süvepi-* (nom. *süvepi*) mélyebb. A kolai lappban is van még *-mp*: *ienamp* több, *puireamp* jobb. De a többi lappságban rendszeren *-b*, néha *-bb* mutatkozik, úgy mint a magyarban: *ünab* több, *puoreb* jobb, *mubbe* más (mintegy *másabb*) stb. Világos nyomai vannak még e képzőnek a cseremiszenben s a mordvinban is, l. Budenz id. h.

Az *-mba* alak *m*-jének eltűnése a magyar hangfejlődés szerint is szabályszerű, tehát *vénebb* = finn *vanhempi* stb., mint *eb* = vog. *amp*, *hab* = oszt. *zump*.

Mikor kötőhangzó nélkül áll, ill. mássalhangzó után következik, akkor egyszerűen, röviden ejtjük a *b*-t: *idősb*, *magasb*, *szorosb*, *általánosb**. Ma rendszerint csak *s* után történik ilyen rövidítés, s különös, hogy a régiek sokkal gyakrabban rövidítették így a középfokot, s akármilyen mássalhangzón végződött az alapfok, pl. *gonoszb*, *közelsb*, *fejérb* stb. (l. a szótókról szóló fejezetet: kötőhangzók, továbbá Binder id. h. 291.)

Még jobban rövidültek a következők: *szebb* e h. *szébb*, *szépb* (a hosszú-hangú forma elő is fordul a XVII. századig, l. NySz.); — *jobb* e h. *jóbb* (ez is megvan a XVII. századig); — *több*, Budenz szerint e h. **tölb*, **telb*, tkp. a *tele* középfoka. Ide tartozik még *öregebb* h. *örebb* Tolna m. Nyr. V:379. *örebbik* leányát Dug: Ph. II:39.

Az egytagú középfokok újra kéttaguakká válnak a képző ismétlése által Göcsejben; *szebbebb*, *jobbabb* Nyr. XIV:166. *szöbbebet* Nyr. I:374.; szintúgy Hetésben, Őrségben s Gömörben is (l. a példákat Hunf.-Alb. 75) és már a XVI. században Bornemisznánál: *iobabban*. Ezt a bővülést nyilván a többi középfokok

* Hogy a rövid *b* nem eredetibb a hosszúnál (mint állították), azt már Binder bebizonyította, Nyr. XVIII:289.

analógiája okozta, mert valamennyi többtagú és *-abb*, *-ebb*-re végződik (kivéve a *nagyobb*-at, mely régente *nagyubb* volt; Kalocsa vidékén azt is hallani: *öregöbb*).*

A kicsinyített középfokok is sokszor ismétlik végül a fokképzőt: *jobbcsébb*, *jobbarskábban* stb. (I. Zolnai: Elemisméltődés, Hunf.-Alb. 75.)

Van a középfoknak egy bővebb *-jabb*, *-jebb* képzője is, melyet a régi irodalomban is elég gyakran olvasunk, ma pedig az országnak egymástól messze eső vidékein észlelhetünk:

vighyabb Cserényi: PersF. 1592. 40. — *restyebben* Forró: Curt. 541. *ruttyabbul* 639. *félénkjebb* Zrinyinél kétszer NySz. (így Com: Jan. 47.) *hazugjab* Sám: 3KF. 189. — *kövérejebbek* Hall: Paizs. 442. *bóldogjabb* Hall: HHist. I:23. 51. *bóldogtalanyabbak* 53. *gazdagjabbat* II:132. *restyebb* 161. — *megélemettyebb* Szal: Krón. 104. *ártatlannjabb* Land: UjSegíts. I:52. — *vaknál is vakjabb* Csúzi: Tromb. 193. *öregjebnek* Csúzi: Sip. 292.

Göcsejben „a középfok képzőjét rendszeren *j* előzi meg, ha csak az alapszó sziszegő hangon nem végződik, tehát *melegjebb*, *setitjebb*, *bodorodottjabb*, *kárjabb* (nagyobb kár), de *magossabb*, *sebesebb*“ Nyr. XIV:166. — Így Sopron s Veszprém m.: „ezek a *kopottjabbak*;“ — Szilágy m. *tömöttjebb*, *zöggjebb* Nyr. IX:566. és Kalotaszeg: *kövérejebb* XVII:526. *öregjebb*, *vénnyebb* Jankó: Kalot.

Hozzájuk hasonlítanak még ezek a határozók, melyeket a legtöbb nyelvjárás *j*-vel ejt: *beljebb*, *feljebb*, *kijebb*, *lejebb* (ill., *kijjebb*, *lējebb*).

Budenz nézete szerint (Ug. Al. 47. §.) ennek a képzésnek „úgy látszik közvetlen alapjául a harmadik személyragos alak szolgál: *gazdagja*, *érettje* stb. Tudva van, hogy harmadik személyragos szó néha jelzőül fordul elé, mely a bizonyos tulajdonsággal bíró részt az egészszel szemben kiemeli, s így mintegy superlativus értelmű: *búzának java* v. *alja*, meg: *java-búza*, *alja-búza*. Jóformán ilyenféle alakból indult ki a *gazdagjabb*-féle fokozás“.

Budenz föltevése mellett szólnak egyfelől a *legjava*, *legalja*-féle felső fokok, másfelől az a körülmény, hogy e képzés úgy látszik csak a XVI. században keletkezett, mert a codexekben

* Figyelemre méltó, hogy Órségben a középfok *szebbebb*, de a felsőfok *legszebb*, nem *legszebbebb*, I. Nyr. VII:419. — V. ö. *asztat*, *ötet* e. h. *aszt*, *öt*. A fokképzőnek ismétlése előfordul a lappban is (v. ö. Binder id. h. 292).

tudtunkra nincs rá példa (Binder a régiségből egyáltalán nem idéz, id. h. 291. és Imre S. sem a codexekből, MNyTört. 94 – 5). Az ÉrdyC-ben van ugyan *tellyebb*, de ebben más eredetű a *j* (v. ö. *teljes* és *teliebben* NySz.).

S e szerint már most azt kell hinnünk, hogy a *feljebb*, *beljebb* szókban, melyek már a codexekben így vannak, szintén más eredetű a *j*, t. i. ugyanaz a lativus rag, mely a *fölé*, *belé* é-jében rejlik.

*

A *felső fok* külön alakja nyelvünknek történeti korábau fejlődött. Ezen nincs mit csodálni, hisz sok nyelvnek egyáltalán nincs külön superlativusa, s a mi nyelvünk még ma is kifejezheti különféle más fordulatokkal (l. Binder fejtegetését Nyr. XVIII:337).

Codexeinkben még alig-alig találjuk a *leg*-es felső fokot, sőt Sylvester sem említi még grammatikájában.

Codexeinkben s néha még később is a *leg* nélküli pusztá közép fokot találjuk a felső fok jelentésével. Pl.

a) partitivus határozóval:

Kit az *apostolok között* feljebb szerete (JordC. 883). Termettel, orczával, ruhával ezek közt Lucretia szebb vala (Balassa Költ. 174).

b) még ilyen határozó nélkül is:

Valaki megfejtend egyet az kisebb parancsolatok kezől, kisebbnek hivattatik mennyeknek országában: qui solverit unum de mandatis istis minimis, minimus vocabitur in regno caelorum (JordC. 366). Mit mond amaz úr, mikor alacsomb szolgája, elvetettebb rabja eleibe állapodik? (Pázm: Préd. 16.) Mocskolják ezt a nemesb teremtményt, a mi természetünket (Fal. 33). Kisebb szándékja sem vezérllette arra, hogy lemondjon az egész élő mozgó világról. (300). A kevélység az emberek közt fenébben forgolódik (613. értsd: legfenébben). Hol ereje nincsen királyi páltzának, megvetik végzését szentebb tanátsának. (Orczy: Költ. Sz. 19.).

Ilyen még ma is ez a szólás: Kisebb gondom is nagyobb annál e h. legkisebb.

Ne utálj engemet, te küsebbik méltatlan szolgálódat (GömC. 159). A [leg]fényesebbik plánétát Vénusnak mondották lenni (Hall: HHist. III:79). Elment most [három közül] a kisebbik, a ki a legszebbik is volt (NépkGy. III:347).

Legvilágosabb a középfokuak felsőfok-jelentése olyankor, mikor meg van mondva, hogy *minden* egyébnél jobb vagy nagyobb stb. Pl.

Minden állatok között csodálatosb Krisztus keresztfája (ÉrdyC.

537). Jobbak és tagosbak minden gyermekek felett (BécsiC. s több ilyen példa Nyr. XVIII:338). — Minden emberektől bünösb: omnium hominum flagitiosissima (BécsiC. 89). — Mendenektől utolsóbb: omnium novissimus (MünchC. 89). — Mendentől küsebb: cunctis minor (EhrC. 73).

Így keletkezett a *mentől*, *mendnél*, *mindnél* adverbium, melyből a mai *mentől*, *mennél*, *minél* lett s mely codexeinkben egészen rendes megkülönböztetője a felső és középfoknak: Megkené ő magát mentől jobb mirrával: unxit se myrro optimo (BécsiC. 31). Ki italt adand ezek közül minnél kisebbnek: qui potum dederit uni ex minimis istis (ÉrdyC.). Sok példa MKszók. III:205* — Szintügy *mentől alól*: legalól LobkC. 25. *mentől utól* 244.

A *leg*-es középfokot a XV. század végeig csak egy codexben találjuk, a GuaryC.-ben: *legjonkább* 40 b. — A XVI. sz. elején már négy codexben előfordul: *legjobb*, *legnagyobb*, *legnagyobban*, *legkisebb* (a DebrC.-ből idézik Binder Nyr. XVIII:339. Imre S. MNyTört. I:95 és NySz. *Leg* alatt); *legnagiob* WeszpC. 84. (de *mentől előszer* u. o. 19.) — *leg meltosagosb* LobkC. 77. (csak ez egy helyen); — *legkyssebb* VirgC. 128. 148. (de *mentől kisebb* u. o. 118.) — Így aztán: *leg feob* RMNy. IIIb. 118. *legnyaualyásboc* Helt: UT. X:7. stb.

Honnan vette magát ez a *leg*? Már azelőtt is járatos volt mint nyomosító szócska ilyen kifejezésekben: *legottan* (EhrC., BécsiC. stb.), *legazonnal* (DebrC.), s alkalmasint már valóságos superlativus-jelentéssel ezekben: *legelőszer* DebrC. NySz. *legelső* DebrC. 147. — és (ámbar ezekre a codexekből nincsenek idézeteink): *legelől*, *legutól*, *legvégre*, *legbelől*, sőt talán *legbelső*, *legutolsó* stb. (*leggyakorlatossággal* Toln: Vig.)

Ezeknek analógiájára vették föl aztán a közönséges melléknevek is ezt a *leg*-et a felsőfok megkülönböztetésére.

Lehetséges (mint már rég állították, l. NyK. II:161. 167. s mint Szarvas is hiszi Nyr.XV:175), hogy ezt a fejlődést előmozdította némileg a szlávság példája, mely szintén csak ilyen

* Egészen hasonló felsőfok, van némely német nyelvjárásban: *der allerschönri* = a mindnél szebb. ill. mindnyájának szebbike, Schmeller 898. §. — NB. még a *leg* mellett is megvan a *mentől* Bornemisánál: az *mentül legkyssebb* szikrája (MKszók. III:205).

nyomósító adverbiummal különbözteti meg a felsőfokot a középfoktól: szlov. *lép* szép: *lépši* szebb: *naj-lépši* legszebb (horv. *licp*, *liepši*, *najliepši*, tót *naj-* v. *nej-milejši*).

Sőt maga az a *náj* szócska is meghonosult nálunk az ormánsági nyelvjárásban: „*náj*: leg, superl. grad.; baranyai szó“ a régi Tsz.-ban; „*náj naobb*: legnagyobb, *něj szebb*: legszebb“ MNyszet. I:223. *nájjobb*, *nájszebb*, *nájnagyobb* Nyr. XXI:234.* — Ép így vette át a votják nyelv a felsőfokot jelentő orosz *šek* szócskát.

Még csak azt kell megjegyeznünk, hogy a *leg*-et a palócok *let*-nek ejtik; továbbá, hogy a felsőfok nyomósítása így történik: *legesleg-jobb*, *legesleg-szebb*.

A -nyi képző.

Ez a képző olyan mellékneveket alkot, melyek valamivel egyező mennyiséget jelentenek, még pedig akár nagyságot, pl. *ökölnyi*: „akkora mint egy ököl“, akár számot, pl. *tengernyi*: „oly sok mint a tenger“.

A mi képzőnknek alakját illeti, Háromszékben s a moldvai csángóknál még ilyen formában is dívik: *-nyé* és *-né* pl.

annyé Tsz. hét *ölnyére* Vadr. 400. „karomnyilag, de inkább *-nélag*“ MNyszet. VI:343. *elignébe*, l. Tsz. *alignyéba* s v. ö. *alignyira*; *annē*, *ennē* u. o.

Mind a két alak előfordul nyelvemlékeinkben is, pl.

añne, *añnét*, *annjét* stb. NySz. — *annē*, *annee*, *annera* stb. u. o. egy jó *levueesne* földig DomC. 205. egy *futasne* föld NySz. egy *mák zemne* Ozorai 102. egy *talpné* föld Helt: UT. h2.

Nyelvemlékeinkben a *-ni* alak is gyakori:

anni, *annira*, *eni*, *enni*, *futasni*, *futamatni*, *hagyttásni* stb. NySz. egy *csepp vízni* könnyebbség Born: Préd. 388. egy *singnit* Fél: Bibi. 9. sok *másani* malomkő MA: Scult. 835. *emberti*, *földni* KCsipk: Bibl. kétszáz *könyökni* magassan Hall: HHist. III:37. 89. stb. *15 mért föld-nire* 83. — NB. „hogy Darius onnat 30 *futamatni* földnyére volna“ Forró: Curt. 71.

Ennyé és *mennyé* helyett előkerül *ennye* és *mennye* is rövid *e*-vel, s *annyé* helyett *annya*, pl. *annya*, *a menyé* Csik m. Gyulafeh.

* Az utóbbi két helyen a *nál*, *nél* ragból is magyarázták, de l. Szarvas czáfolatát Nyr. XXI:318.

főgymn. Ért. 1888/9. 18. Nyr. VIII:380. — *anyya, ennye* EhrC. stb. NySz. egy *szekernye* föld Helt: Krón. 44.

Néhány codexben a ragtalan alakban s a szótagos ragok előtt *é* a magánhangzója, ellenben a tárgyrag előtt *a*, pl. *ezer anne* KeszthC. 336. *hét anyath* 209. *anneera* ÉrdyC. 406b. *annyat* 394b. — Ide tartozik az *annyan* forma is Pázm: Kal. 625. KisfS: Tátika 1:51. Szintúgy járatosak pl. Dunán túl *ennyen, mennyen, valamennyen* (*valamennyünk* Dóczi: Faust csal. kiad. 49. *valamennyünket* Beöthy: Elbesz. 206).

Képzőnknek magyarázatára nézve legfontosabb az, hogy a kötőhangzós ragok előtt *j*-hangú (s így egy szótaggal hosszabb) formáját találjuk:

azonneiat, olv. *az-annéjat* MünchC. 154. *ménéiec* BécsiC. *meneieket* AporC. NySz. negyven *könökletneiet* BécsiC. 124. *meneyen* GömC. 48. *hét láb-nyomdokneyat* SzékelyudvC. 272. (v. ö. még *azanneat* MünchC. *anneat* Szék: Zsolt. *annijat* Kulcs: Evang., ezek mind a NySz.-ban).

Az *annéjat*, *annyéjat* vagyis **az-néjat *az-nyéjat* arra mutat, hogy képzőnk eredetileg önálló szó volt, s ha fölteszszük, hogy magánhangzója csak a rá következő *j* miatt vált *é*-vé, azonnal valószínűvé lesz, hogy e képző eredetileg a *nyáj* főnévvel azonos, a hogy Budenz magyarázta (MUGSz. 403):

„Hogy az akármilyen (tér-, idő-, test-beli) quantitást jelentő *-nyi* [*-nyé*] képző nem egyéb mint a még teljesebb alakú *nyáj* (a *mind-nyáján* stb.-ben). megtetszik már a *mind-nyáján* és *mind-annyan* collectiv adverbiumoknak lényeges azonosságán: itt egyszersmind a *nyi*-nek teljes tőjének *nyá* mutatkozik = *nyája*. A *mind-nyájunk* nyilván ezt teszi szószerint: ‚unsere ganze masse v. menge‘; az ebbeli *nyáj*-nak ‚masse, menge‘ értéke keresetlenül összeillik a még önálló szónak használt *nyáj* szónak ‚grex‘ jelentésével; v. ö. mord. *lama, lamo* ‚viel‘ (mord. E. *lamonesk* ihrer viele, eine menge) = finn. *lauma* grex, caterva.“

-kora.

Rokonértelmű a *-nyi* képzővel, de majdnem kizárólag név- másokhoz járul: *akkora, ekkora, mekkora* = mely nagyságú (pedig ép így lehetne: *ökölkora* = ököl-nagyságú, ököi-nyi). — Azonban van még *jókora* ‚jó nagy‘ és *egykora, egykoros, egykorás*, ‚egyenlő

nagyságú v. korú' Tsz., továbbá *araszkorá* hal = arasznyi, Udvarh. Tsz.

Mekkorácska helyet PPBl. szótárában *quantulus* alatt ezt találjuk: *melly-korotska*. A XVII. században *mekkora* helyett ilyen formával is találkozunk: *mikora*, sőt a XVI. században ez még így hangzik: *mikorú*. (Akarja látni az lobogót, mikorú lenne, RMK. III:433). És Csallóközben ma is mondják: *akkoru*, I. Tsz.²

Mikora úgy viszonylik a *mikorú*-hoz, mint pl. *krajczár-ára* a *krajczár-úrú*-hoz, s így világos, hogy a *-kora* képző eredetileg a *kor* főnév *-ú* képzős származéka. Lehet, hogy eleinte csakis életkor megállapítására használták; v. ö. *Mikora* idős volt József, mikor bátyjaitul eladatott NySz. (v. ö. *apja-korú*, *atyád-korú*, *anyád-korú* NySz.) — De Budenz szerint maga a *kor* főnév is eredetileg térbeli nagyságot jelentett, I. MUGSz.

III. Összetartozást jelentő képzők.

-s.

Az *-s* képző birtokosító képző (mint Budenz nevezte egyszer NyK. IV:144), mert a birtok nevét mintegy a birtokos nevévé változtatja: a kinek *birtoka* van, az *birtokos*; a kinek *földje* van, az *földes-úr*; a kinek *fuarja* van, az *fuaros*; a minék *vize* van, az *vizes* stb.

Példák konkrét jelentésű alapszókból:

köves, ölyves, fővényes (legrégebb példák az 1055-i Tihanyi alapító oklevélben, I. NyK. XXV.); *sós, havas, lovas, nyüves, odvas; tollas, lábas, virágos; födeles, leveles; bokros, árkos* stb. — *mentés*: der ein kriegskleid trägt Vers: Phras. 211. ha magad *pondrós* vagy, mást *tetvesnek* ne mondj Dug: Pb. II:158. *zsodéros* [*sódaros*] jó estét kívánok Nyr. V:183. *pálinkás* jó reggelt! Dunán túl; — *irtásos földek, sérvéses* MNyszet. VI:348. *orvosságos üveg*.

Elvont jelentésű alapszókból:

bús, szós NySz. *bűnös, vétkes, átkos, szitkos* NySz. *álmos; Horogus* tulajdonnév 1211. NyK. XXV. *muncas* HB.

ízléses, szokásos, fizetéses, hatásos, befolyásos;

illatos, hangzatos, végzetes, utálatos, kívánatos, rettenetes, tapintatos, tekintetes, változatos, fokozatos, foglalatatos, könyörületes; épületes, szédületes, rémületes (stb. I. Nyr. X:275), *hasonlatos, gyakorlatos, sietetes* NySz. *szeretetes* u. o.

hatalmas (*Hotolmos* 1240. NyK. XXV.), *szerelmes, rágalmas* és *szidalmus* NySz. *sietelmes* u. o. *szánalmas*;

nyugodalmas, bizodalmas, töredelmes, veszedelmes, győzedelmes, diadalmas, fájdalmas;

tudományos, leleményes, találmányos és KisfK: Baráts. és szer. III. (ármányos).

tisztességes, barátságos, igazságos, kétséges, — költséges, mulatóságos, lehetséges, tehetséges; — jóságos, szépséges, hűséges stb. stb.

Főnevekké váltak a foglalkozást jelentők: *kocsis, béres, napszámos*, és különösen a mesterembernevek: *asztalos, lakatos, üveges, órás, közsörús, boltos* stb.* — állatnevek: *farkas, szarvas*; de egyes tárgynevek is: *fogas, leves* stb. és az erdőnevek: *fenyves, tölgyes, fűzes, nádas*.

Mellé knevekh e z járuló -s régi példái: *Zentus*, személy-név 1211. terrae de *Keykustev* 1257. arbor *Ikrustul* 1320. arbor piri *Ikreskurthuel* 1427. (l. Szamota NyK. XXV.)

Mellé knevekhez téve ma az -s képző többnyire kicsinyítést jelöl, különösen színnevekben, pl. *feketés, szürkés, zöldes, sárgás, fehéres, sötétes* stb. De régebben az ilyen képzéseket ellenkezőleg inkább nagyító értelemben használták. Pl.

A kik a bűnnek miatta undokok és *sötétesek* VitkC. Setétes tudatlanság, setétes rettenés Illy: Préd. NySz. Felette setétes égi-háború támadott, sűrű zápor esvén Hall: HHist. III:148. (ép így Faludinál: setétes nagy gond 351, továbbá 644. 850. s még újabbaknál is: Úgy csap sebes villám setétes éjjel, Csok. Boríts el álmok éjjele s burkolj sötétes fátyolodba, Vör: Helvilához, 1. kiad. feketés).

Restes is nem csak annyi volt, mint ,subpiger, etwas trág', a hogy a NySz. fordítja; v. ö. Hogy az haza dolgait *igen restesen*, sőt többire nem is effectuálná. KecskTört. IV:304. *Siketes* nagyító ebben: Annyira siketes volt, hogyha ágyuval lőttek volna is, még sem hallotta volna; ellenben kicsinyítő ebben: Jobb süketesnek lenni, hogynemmint teljességgel süketnek (mind a kettő a NySz-ban).

Az -s képzőnek hangalakjában azt az eltérést találjuk, hogy kötőhangzó előtt a mai nyelvjárások nagy része kettőztetve ejti: *magossan, erőssek, hatalmassabb* stb., s csak kisebb területen hallani ezeket úgy, a hogy írjuk: *dereksan, emberesen, bajoson, dühösön* stb. l. Nyr. I:149.152. — A régiek is gyakran jelölik az s-nek hosszúságát: *ekessültetnec* Szék: Zsolt. 62. *ékös-*

* Ezekben Budenz más, csuvas eredetű képzést lát, Ug.Al. 43. §. 1. j.

sűllyünk Kules: Evang. 346. *szorgalmatosson* Zvon: Post. I:551. *világosson, alízatosson* Illy: Préd. 284.

A mienkhez hasonló birtokosító képző van a legtöbb ugor nyelvben (I. Budenz: Ug. Al. 43. §. A); pl. lapp *oalgge* váll: *olgiš* vállas; cser. *i év: iaš* éves; zürj. *ji jég: jiš* jeges; finn *kivi kő: kivise* köves, *kala hal: kalaise* halas (mord. *inizi* málna: *iniziks* málnabokor, mintegy: málnás bokor). — Világos, hogy már az ugor alapnyelvben kellett egy ilyen birtokosító melléknévképzőnek lenni. Hogy vajjon e képző a kicsinyítő ugor *-ks-*ből fejlődött-e, mint Budenz véli, azt e helyen nyílt kérdésnek hagyhatjuk.

-ú, -ű.

Szintén birtokosító képző s csak abban különbözik az *-s-*től, hogy mindig jelzős főnevekhez járul:

kék szem: kékszemű, barnahajú, jóképű, nagylelkű, kishitű stb. — *szoros utú* hegyeken általkel Szöll: Szen. 12.

Népnyelvi példák: *aprófürtű, -szőrű, -szemű, álnokhitű, bal-körmű, bodorszőrű, bőujjú, csillagos nyelű* bicska, *fehérlábú, édes beszédű, csodálatos öltözetű s formájú, erős szorítású* (mindezek Nyr. IV:487); *jó járatú, friss járatú, rest járatú* marha Nyr. I:200. *könnyű szántású, kapálású föld, erős szorítású villanyél* u. o. *könnyű fogású* v. *suhintású bot, jó vágású* v. *könnyű hasítású* fa stb. I:247. *jó hordású kaput, könnyű járású* csizma u. o. 296.

a *nehezebb etalálhatású új szók* TudGy. 1831. II:109. — azzal a *szívbéli indulatú örömmel* Mik. 82. lev.

Az előtag névmás: *lova oly szaladású, hogy ...* Dug: Ph. I:261. *olyan öltözetű* NépkGy. I:367. *ugyanolyan* v. *ugyanilyen szabású*; — *azonbeszédű, azonnevű, azonszerű* NySz. — *minemű, mikorű, mekkora, akkorű, akkora, l. fönt a -kora* képzőt;

A jelző számnév: *együgyű, két nemű* KesztC. 53. *egyidejű, egyivású, egykorű, egylelkű, egylevelű, egynevű, egyszínű* stb. *kételű, kétfejű, kétfülű, kétlovú* stb. *háromágú, háromnyelvű, háromrétű* stb. *négykerekű, négyökrű, ötlevelű, ötrendű, sokmagú, sokpénzű* stb. stb. mindezek a NySz.-ban; más példák Nyr. IV:487.

A jelző főnév: *aranyszájú, rézorrú, kőmagú, kőszívű, fatalpú* NySz. *nádtetőjű* Ar. Nyr. IV:487. *rézcsapójú* ostor Vadr. 397. — *csillagszemű juhász* NépkGy. I:404. *gyöngyfogú, rózsaújjú, vizesű* Ar. Nyr. IV:487. (u. o. több példa is).

Néha birtokos összetétel az alapszó, de akkor is mindig összehasonlítás van benne kifejezve, (mint az imént idézettekben):

aranyszínű, vastű, farkasszájú NySz. *borjuszájú* ing, *csóka-szemű, csukaorrú, kutyafejű, pávahajú, lányfejű, hősztű* stb. (mind-ezek s még más példák Nyr. IV:486—7.)

Az ilyenek okozták, hogy a népnyelv néha tisztán összehasonlítást fejezett ki az *-ú, -ű* képzővel, nem pedig birtokviszonyt. Pl. a *macskafejű gombóc* Tsz. nem macskafejes gombóc, vagyis olyan gombóc, melynek macskafeje van, hanem nagy gombóc, olyan mint egy-egy macskafej. Ilyenek még:

lómonyú szilva: húsos sz. és lószemű sz.: veres sz. Tsz. *kecske-csecsü szőlő* u. o. a szőlő szó alatt; *lánycsecsü alma* NépkGy. II:408. *embertökü fű*: orchis Nyr. IV:24. *ebfejű-fű*: cynocephalaea, hundskopf NySz. *gyermekfejű bunkó*: gyermekfej-forma, olyan nagyságú Ar: TSz. XI:13. *molnárszemű csillagok*: alig pislogó, homályos cs. Tsz. „szép menyecskeszemű tüzet hord az asszony vaslapoczkán sorba“ [hogy rágyujtsanak] Pósa L.

Megemlíthetők még ezek az érdekes összetételek: *szemed-zsinű dolmányom*, *magam-korú*, *magam-formájú* stb. l. Nyr. IV:487. V. ö. ezt az é s z t kifejezést: *minu-pitkune* ‚magam-hosszuságú‘ (tkp. én-hosszuságú).

Ha az alapszó magánhangzón végződik, mindig *j* előzi meg képzőnket: *nagy erejű*, *nagy elméjű*, *vékony dongájú*. Budenz elmés magyarázata szerint (Ug. Al. 45. §.) itt „az alapszó nem más mint a harmadik személyragos alak, minthogy ennek értelme a birtokosmelléknévből is kiérezhető: *nagy erejű* — (kinek) *nagy ereje* (van) v. (kinek) *nagy (az) ereje*, *nagy elméje*, *vékony dongája*“. Tchtát *nagy ereje* + *ű*. Erre a magyarázatra azonban nincs szükség, mert a *j*-t egyszerűen hangtani úton keletkezettnek tarthatjuk, még pedig hiátus-töltő hangkapocsnak, ép úgy, mint pl. magában a harmadik személyben: *ereje*, *elméje* e h. **eree*, *elmée* (l. a névragozásban).

A régi nyelvben e képző gyakran *-ó, -ő*-nek van írva: *nagy magasoak* valának: erant procerae altitudins EhrC. 42. szárai *vassasoak tibiae de ferro* 126. *neuð* Bécsi és MünchC. *zepségð* BécsiC., BodC., NagyszC. *minden nemð* Apost. *beuwezð* DebrC. *minemð* Born: Ének. *némminemð* Zvon. (NySz.) stb.

Néha még a mai nyelvjárásokban is találkozunk e nyiltabb hangzással, pl. száz forint áró kár Göcs. Nyr. VI:267. *egy virásó* Bars m. X:138. — *aram-máluó* (arany-málú) Sopr. Tsz. — *hathetős, négyhetős*, B.-Gyarmat; *ék kuóruós* (egykorús) épen akkora Sopr. Nyr. V:269.

A XV., XVI. században néha még *é* van az *ő* helyén: *alma-*

scine peg (ló) BesztSz. 960. *fel hithe*: Samaritanus NémGl. 1. Rába *nevé város* RMK. II:252.

A magánhangzó után nyelvelméleinkben igen gyakran *v* mássalhangzó tűnik elő a kötőhangzós alakokban; pl.

minemővec BécsiC. 17. *najj allatouac* 104. *keués hűtővek* MünchC. 24. *vy hűtővet*: proselytum 56. *zúuővec* 167. stb. *minéművek* Mel: Jób. 34. *negyszegőuen* Mel: SzJán. 519. *ért erkölcszővek* Fél: Bibl. II:121. *egy igyűvek* Toln: Vig. Előb. 6. *tisztességes életővec* Zvon: Post. 1. 189. *bó beszédűvec* 317. *kiczin hűtővec* 332. *jeles ingeniumuvak* MA: SB. 40. *békótót szeműven* 45. *gyenge természetűvek* Alv: Pest. 1. 154. *akárminéművek* Forró: Curt. 263. *könyű menetelűvek* 297. *tőkélletes szivűvek* GKat: Titk. 7. *több számuvan* 22. — Más példák Révai: Ant. 105—6. Nyr. XVII. 193—4. XXI:150.

Itt-ott a mai népnyelvben is, pl. *egyszerűven* Nyr. VII:525.

Mindezekben a *v* lehet hiatus-töltő járulékhang (mint Szinyei hiszi Nyr. XVII:194. v. ö. Nyr. VI:446. és X:445. a járulék *v*-ről),* s pl. a BécsiC. írója az egyes számot így ejthette *minēmő*, *nagyállató*, a többest pedig így: *minēmővek*, *nagyállatóvak* e h. *minēmők*, *nagyállatóak*. Azonban eredetileg ezeknek így kellett hangzani: **minēmővek* v. **minēmevek* és **nagyállatóvak* s az egyesben is **minēmēv(e)*, **nagyállatóv(o)*. Ezekből a későbbi alak úgy lett, mint *lov*-ból *ló*, *kőv*-ből *kő* stb. Vagyis eredetileg *-v* volt e melléknevek képzője, s a mai *-ú*, *-ű* úgy keletkezett, hogy az alapszó végmagánhangzója a *v*-vel diphthongussá vált: *o-v*, *e-v*.

Hogy pedig *-v* (s még régebben *-b*) volt e melléknevek képzője, azt kétségtelenné teszi a rokon nyelvek tanúsága (l. Budenz Al. 45. §. V. ö. mord. *verev* véres, észt *verev* veres, mord. *undov* és finn *onteva* odvas; lív *igāb* hosszadalmas (finn *ikāvā*: *ikā* idő) *tērāb* elmés (tkp. éles).

A vogul-osztjákban e képző használata teljesen megegyezik a magyarral, mert szintén csak jelzős főnevekhez járul: vog. *sāt* *nelmep* hét-nyelvű, *kōrom* *lajlep* háromlábú; oszt. *jam sāmpa* jószívű, *joura kurba* görbe lábú stb.

A votjákban s a zürjében a *-v* elvesztével majdnem olyan alakot öltött e képző, mint a magyarban, pl. votj. *šuro*, zürj. *šura* szarvas, v. ö. m. *szarvó*, votj. *kuž* *peło* hosszú-fülű stb.

Valamint a mi nyelvünkben föltűnőleg hasonlít e képző az

* De az is lehet, hogy pl. a BécsiC. korában a *v* előtt rövid hangot ejtettek: **nagyállató*: **nagyállatóvak*, mint *ló*: *lovak*.

-ó, -ő igenévképzőhöz, úgy egyezik a kettő az ugorságnak nagy részében. S ezen észleletből kiindulva nagyon érdekesen okolja meg Budenz azt a nézetét, hogy „a -b nomen possessoris-képzés eredetileg mint nom. agentis-képzés indult meg, s egyes alkalmas példák által a denominális szóképzés körébe lépett“ (UgAl. 45. §. végén, v. ö. Nyr. V:439).

-talan, -telen, -tlan, -tlen, -atlan, -etlen.

Végtelen a mi nem véges, *páratlan* a mi nem páros stb. Azonban a *-talan* képző „tulajdonkép nem tagadó, hanem helyesebben fosztó, privativ képző: *házatlan*, *pénztelen* nem azt teszi, hogy nem-ház, nem-pénz, hanem ház, pénz nélkül való“ (NyK. IV:143).

Már ebből a meghatározásból következik, hogy e képző rendszerint főnévhez járul, pl.

szeplőtelen v. *szeplőtlen*, *lábatlan*, *fejtelen*, *fületlen*, *szakáttalan* v. *szakálatlan*, *fegyvertelen* v. *fegyveretlen*, stb. NySz. — *széltelen*: keskeny, nem széles WinklC. (tehát nem *ohne rand*, mint a NySz. fordítja); „*feletlen* ökör, ... feles-e vagy feletlen?“ Beregsz: Dissert. 149. v. ö. NySz.; *redőtlen* homlok Jók: Erd. ar. 7. *világtalan* börtön mélyén, Vajda: Kis. Költ. 151. stb.

Olyan közönséges s olyan eleven ez a képzés, hogy szükség esetén majdnem minden főnévhez hozzátehetjük. A következők pl. alkalmasint mind olyan pillanatnyi képzések, melyek az illető írók tolla hegyén termettek:

igen *agyaratlanul* agyarkodik Sám: 3KérdF. 390. *téglátlan*, *abrosztalan* KisfK: Hős Fercsi; — legtöbb ilyen új szót olvasunk VÖRÖSMARTY s JÓKAI műveiben: *szökőkutatam víztelen* állva leled, Vör: Az elzárkozott; *panaszatlan* a néma halál, Vör: A hű szerető; *vendégtelenül* álljon Füred, Vör: A tihanyi vízhang; menyasszony, de *völegénytelen*, Vör: A rabló (v. ö. *mátkátlan* völegény, Kovács: Fars. Kal. 59); — *vedertelenül* lóg le (a kút láncza) Jók: Hétk. II:6. *horizontalan* u. o. II:173. (*láthatártalan* is van Jókainál); *virágtalan* Jók: Vadon vir. I:183. II:196. *vezéretlen* II:210. stb.

Az *-ás*, *-és*-végű elvont főnevekhez is Jókai teszi leggyakrabban e képzőt, ámbár különben sem ritkák az olyan szók, minők *hatástalan*, *áldástalan* (emez pl. Kaz: Munk. III:95).
Példák:

kijárástalan Jók: Hétk. I:69. *önzéstelen* 93. *olvadástalan* 173. *zúgolódástalan* 179. és Vadon vir. II:3. *szakadástalan* Erd. ar. 22. stb.

Vannak e mellékneveknek olyan használataik, melyekben a képző némileg eltér az eredeti jelentéstől.

Igen régi kifejezés lehet ez: *embertelen ember* (a NySz. MA. egy munkájából idézi), mintegy ember nélküli ember, olyan ember, a kiben hiányzik az ember. V. ö. *madártalan maulár*: ki nem madártól lett Ar: Arist. (Gloss.) Van még egy pár egészen hasonló kedvelt régi figura etymologicánk:

Inkább akarok *földetlen földre* menni (Decsi: Adag. 249). Fusson bár hazáig, vagy *földetlen földig* (Ar: NCz. III:117). — Én mégis élek ezen az világon, *világtalan világon*, veszett világon (Zrinyi, NySz.). Megyek *világtalan világra* (Ar. I: Népm. 179). Hagyjátok elbujdosni *világtalan világig* (Vör: A hivatlan dalosok). — *Időtlen idők* óta (BpHirl. 1891. IX:10. 9). *Időtlen időkben* (BpSzemle 75:273). — „De ő nem jött el, mert nem is létezik. S én az ő *alaktalan alakját* is el engedtem szállni“ (u. o. 274). Te színe, tükre vagy a hős gyalogságnak, s *példátlan példája* a hazafiságnak (Sárosi: Tromb. 48). *Rend rendtelen, szabály szabálytalan*, ha föl nem bomlik az ángol barátság (Ar: János kir. 3. fv.; az eredetiben is így: *all form is formless, order orderless*). — Ide tartozik az *egyetlen egy* s a *véges-telen végig*.*

Az *embertelen ember* természetes, hogy a ‚nem-ember‘ ‚nem-emberi‘ ‚nem-emberséges‘ jelentést vette föl (*Unmensch, inhumanus*), s akkor könnyen keletkezhetett mellette a *jámbortalan* szó, mely már codexeinkben előfordul. S van a régieknél több ilyen szó, melyben már melléknév az alapszó:

boldogtalan, tisztátalan, bizonytalan, elégtelen, késettelen, dicsőetlen, mindezek már a codexekben, Nysz. — *szüzetlenség* C. MA: Scult. *álnoktalan* incallidus és *merésztelen* inaudax MAI. *bátortalan* MA. és Prágai; *vitéztelenség* Zrinyi; *valótlan* quod non est, quod non existit, Prágai, Kr.; *szabadtalanság* XVII. sz. NySz. *hasontalan* dissimilis Com: Jan.; *szaporátlan* Matkó, Faludi; *vígatlan* illaetus Csúzi: Tromb. *buzgótalanság* Bod: Lex. NySz. *hívtelenség* Mad: Evang. *hütelen* Amade; *érzékenytelen* Pázm.

A nyelvújítás óta az ilyenek nagyon elszaporodtak, s néha helytelenül is képeztek efféléket (már Geleji Katonánál is *kegyestelen, teljestelen*). V. ö. Joannovics: Adalékok a m. szóalkotás kérd. (Akad. értek). Ugyanaz: A fosztó képző, Nyr. III. Vikár és Simonyi: Újra a fosztó képzőről (Tanulm. a Nyelvtani Társ. köréből).

Az *esztelen* és *esztelen* alakok kétségkívül közös régiebb **esztelen*-féle formából rövidültek, v. ö. a régi nyelvben *elmételen*,

* Hasonló példákat állított össze s fejtegetett P. THEWBWK E. Nyr. VII:95.

szeplőtelen, melyek aztán rövidültek: *elmétlen*, *szeplőtlen* (de előkerül még ma is pl. „erőtelen mindkét erő“ Ar: Keveháza).

Ma rendszerint egy-egy főnévhez csak az egyik vagy csak a másik alakban járul, pl. *páratlan* (nem *pártalan*), *fejtelen*, *látatlan*, ellenben *kétségtelen* (v. ö. *kétségetlen* GKat: Titk. 1), *fájdalmatlan*, *félelmetlen* (de *fájdalomtalan* Jók: Életemből 38. *félelmetlenül* Jók: Hétk. I:132).

Néha más-más jelentése fejlődik a két alaknak, pl. *gondtalan* és *gondatlan*, *szenztelen* és *szenmetlen*.

Különös rövidítést szenvedett ez a szó: *hasztalan* e h. *haszontalan* (melytől ma jelentésben is különbözik). *Hasztalan* nem fordul elő a XVIII. század előtt (I. NySz., így „*hasztalan* tövis“ e h. *haszontalan* t. Orczy: Nimf. B2. „ezen fenyítése tán nem lesz *hasztalan*“ Gvad: RP. 748. *hasztalanúl* ne szenvedj Dug: Pb. II:148).

Érdekesebbek a *meztelen* szó különféle rövidítései. A legteljesebb formák nyelvemlékeinkben: *mezechtelen*, *mezehtelen*, *mezejtelen*, s innen *mezételen*, *mezítelen*, melyből *meztílen* csak legújabb korban lett (a NySz-ban legalább nincs; v. ö. még *mezetlen*, versben Csiky: Ang. irod. I:187. de ez a mai irodalmi *mez*-re támaszkodik). Ellenben már a XVII. században lett a *meztílen*-ből *meztelen* a hosszú *t*-nek föltünő kihagyásával.

Szintoly föltünő a *meztelen-láb*, helyett használt dunántúli *mesztéláb* hosszú *é*jével (Tsz.; röviden Madáchnál: *meztelábas* EmbTrag. 7. szín). A köznyelvi *meztí-láb*-ban pedig a fosztó képzőnek csak *t* hangja maradt meg. A XVI. században még nemcsak azt mondták *meztí-lábbal*, hanem azt is hogy *meztí-szárral* és *meztí-fővel*, I. NySz.

A *meszté-* és *meztí-* alakok talán nem is *meztíelen*-nek hangzottak eredetileg, hanem csak így: **meztítel*. Egy más körülmény is arra mutat, hogy a mi fosztó képzőnk tulajdonkép csak *-tal*, *-tel* volt; az, hogy a *-talan*, *-telen* a régiségben igen gyakran és sokszor még ma is úgy szerepel, mint az *-an*, *-en*-ragos módhatározók; pl.

hirtelen; *haszontalan* sanyargattam testemet Pázm: Préd. 25. *kelletlen* eszel Diósz: Fal. 230. a lába *meztelen* van (Nép Kecskemé-ten). *Számtalan* borulok angyalom vállához (Erd: Népd. I:46).

Azért olyan gyakoriak a régiségben az ilyen körülírások:

szünetlen való félelem BodC. 1. *hertelen való* meggyógyítás Tel: Evang. II:947b. *szertelen való* fenyőgetés NádC. 691. mert a *szünetlen, hirtelen, szertelen* stb. magukban *-an, -en* ragos határozókul szerepeltek.

Ha tehát az *-an, -en* csakugyan rag volt, akkor a megmaradó *-tal, -tel* teljesen megegyezik a vogul *-tāl* fosztó képzővel: *nētāl* nőtelen, *šamtāl* (szem-telen) vak, *nelmtāl* (nyelv-telen) néma stb.* A vogul s magyar képzővel egyeredetű az osztják *-la, -da* képző, s távolabbi rokonságban áll velük a finn *-ttoma, lapp -teme* stb. (I. Ugal. 46. §.) — Érdekes, hogy még a szamojédban is megvan a mi fosztó képzőnk *-del, -gedel* alakban (NyK. XXIII:23). — V. ö. oszt. *tal, talli* üres stb.? (Munkácsi, NyK. XXV:258.)

-i**

Az *-i*-képzős melléknevek legtöbbször személyhez, helyhez vagy időhöz hozzátartozót jelentenek. Pl.

a) Személyhez:

királyi pálcza, *vezéri* hatalom, *gyermeki* fogás Zvon: PázmP. 208. *hercegi* állapot, *konyha*, *asztal*, *királyi* lakás, *isteni* szentség, Faludiból Nyr. I:176. *consuli* méltóság Kaz: Cic. 48. *vadász* láрма Ar: Toldi; *apostoli* szavunk, *atyai* keze, *cselédi* szoba, *gyermeki* ártatlanság, *özvegyi* fátyol, *póri* nép, *tündéri* szép ébredés, *uri* hintó, *színészi* élet, *isteni* a nagy világra tekinteni, Petőfiből Nyr. IX:354. —

Gyűlöléssel, irigységgel nem lépett még senki *sándori* polczra Fal: 602. a *hamleti* monolog: Hamlets Monolog Kaz: Reg. 147. *átillai* ostor, igaz *átillai* vér Vadr. 33—4.

b) Ritkábbak a tárgyhoz tartozást jelentők:

aczéli zőrej, *testi* szemeim Pet. (*háti* bőr Nyr. VIII:352. s más effélék már inkább a hely-jelentésüekhez számíthatók).

c) Szintén ritka a beszédben az elvont főneveknek ilyen származéka, de az irodalomban elég gyakran (kelleténél is szaporábban) előfordul:

elmei, *ételi* rendtartás, *itali*, *mély-álomi*, *viadali* stb. MA. szótárában; *tudományi* kezdet: a tudomány elemei MA. Nyr. VIII:352. *elmei* fajzat: elmeszülemény GKat: Titk. 327. *elmei* inség Mik: Tlev. *harci* tér Tompa I:159. *lelki* jelenlét, *nászi* ékesség, *szégyeni* láng,

* Így nem kellene a magyar *-an, -en* megfejthetése miatt Budenz hypothesiséhez folyamodni (Ugal. 46. §.).

** P. THEWREWK EMIL: Az *i*-vel képezett melléknév Nyr. VIII. — VERESS IGNÁZ: A melléknév tanához Petőfiből Nyr. IX:353.

győzelmi szeker, győzedelmi oszlop, diadalmi koszorú, háborúi kard
Pet. stb.

alájavetettségi dolog: subjectum ACsere; *barátsági* dorgálás
Czegl. munkája czíme; *hazugsági, hiúsági, nemzetségi* MA. „gazdasági
intézet, egészségi állapot kifogástalan kitételek“ Nyr. VIII:356.

emlékezeti, eredeti, tiszteleti MA. „készsakarati cselekedet MA.
állati: essentialis GKat. cselekedeti bűn Mártonf. életi kezdet Apafi“
Nyr. VIII:352.

éneklési mesterség, hideglelési, ótalmazási, választási értelem-
kimondás, villámási stb. MA. *tanítási systema* Kaz: Pály. 286. *főli*
támadási ünnep, koronázási köpeny, gazdálkodási nézeteim, javulási
szándék stb. Pet. (l. ezekről az -ási, -ési végűekről Nyr. VIII:356.
s v. ö. alább az -ás, -és-képzős helynevekből származókat).

d) Legközönségesebbek a helynevekből származók, még
pedig mind köznevekből, mind tulajdonnevekből:

eleui humuk 1055. Tihanyi alap. okl., olv. *eleui* — elői, mintegy
előben levő; — *munhi* HB. házi 1450. Szamota NyK. XXV. *kerti, erdei,*
mezei, réti, vízi, tavi, tengeri, földi, égi, városi, helyi, vidéki stb. —
bérczi patak, berki dal, hegyi folyam, helységi kovács, nyugati hegy-
tető, légi út, pinczei harmat, pusztai gyepp, stri árnyak, stri csend,
íti por stb. Pet.

szalmaházi nemesember: *nobilis villanus* MA.; így *semmiházi,*
kutyaházi; ebházi Vadr. 388. *sokházi:* házváltoztató, sokhelyt-lakó
MNyszet. VI:349. *útszéli, faluvégi; belföldi, külföldi; — havasaljai,*
szárnyaljai MA.

tiszahajlasi csárda, kutyakaparási csárda (v. ö. *Kutyakaparó*
Czegléd Nyr. I:386) NépKgy. II:54. 61. (v. ö. *bűszerzői csárda* Nyr.
VIII:353.) — így van *Báránnyjárasi major* Német-Gyarmat mellett,
Cserfekvési major Somogyban, *Kopári p.* mellett, *Fajzasi erdő* Nagy-
Kovácsi mellett Pest m., *Irtási pusztá* Egyed mellett, *Tinójárasi*
tanyák Örkény mellett (l. a tábornokari térképet); *Alsó és felső nyo-*
mási sor, utczák neve Nagykőrösön (*szállási kutya* Dug: Pb. I:52).

magna via atrakynogwth vocata 1343. pons *Zomaionihid* 1382.
via Posoniwth 1384. Szamota NyK. XXV. *budai, pesti, budapesti, fői*
szület, kassai sonka, kolozsvári szalonna, tokaji bor stb. stb. — Innen
az *i*-képzős családnevek: *Buday, Pesti* stb. stb.

e) Szintén gyakoriak az időjelentők:

hajnali, déli, esti, tavaszi, nyári stb., *idei, vasárnap, hétfői*
(hetfei) stb. *hétköznap, ml(v)előnap, ünnepi, húsvéti* stb. *nappali, éj-*
jeli, reggeli stb. — *étszaki, esztendei, ez évi* MA. — *éji sötétség, napi*
események, őszi délután stb. Pet.

Érdekesek a személyragos időkifejezésekből származók:

gyermekkoromi cselekedeteim még el nem felejthetem Gyarm:
Nym. II:218. teljesen megadóztam *fiatalkoromi* gonoszságomért Dug:
Pb. II:140. *Legéntemi, leántai* e. h. *legénykoromi, leánykorabeli,*
Háromsz. MNyszet. VI:225. Tudják a szentek a maguk földön *laktai*
experienciából Pósz: Igazs. II:196.

Néha helyet jelentő szókból is képeztek ilyeneket:

hogya az vidéki bort . . . valaki *városonki* gyanánt eladand, Sajószentpéteri végzés 1503. l. Nyr. I:411. *földemi*: conterraneus MA. *kazánki*: patrius MA. *a mi falunki, a mi falunkiak* Orm. Nyr. I:411. Engel a bolgárok országunk birtokát ily mesékre építi TudGy. 1836. V:25. *sírhalmomi* gyászának elég jel a sárga levél Vör: A hald. leány. — V. ö. még: *havasaljai, szárnyaljai* MA. ez csak olyan kertallai nóta, Nép, Kemenesalj; *falukutjai* viz Nyr. VI:114. *egy sátoraljaiak* Ball: Pb. 6494. — és *születésünki*: natalis PPB.

Érdekesek továbbá az időhatározó adverbiumokból származó melléknevek, l. ezeknek tüzetes tárgyalását Budenz-Album 55–57. 79. stb.;

mai, mostani, régi, tavali, néhai stb. *naponkédi* JordC., DebrC. stb. NySz. (máshol *naponkéd való* v. *mindennapi*); *együttali* Medgyesi, id. Imre: Hibás szól. 110. *majdani* Fal. *ifjonti* Kaz: Munk. V:98. stb.

Így járult képzőnk némely névutós adverbiumokhoz:

délutáni, ebédutáni, holnaputáni NySz. *délelőtti* (v. ö. *délelőtt való* NySz.), *tegnapelőtti* stb. l. Budenz-Album 56. 68. — *évek ótai* laktárs Ar: Plutos 434.

Helyhatározó s egyéb kifejezésekből is támadtak effélék újabb korban (de néha a népnyelvben is); pl.

a *földalatti* lakokba Kaz. a *kert-alatti* hársfánál KisfS: VigBesz. 87. *szőlők alatti* kopárság Nyr. VI:384. *földönfölüli* Pet. stb. Budenz-Album 67–8. — a *hársz éven aluli* kiskorú, Törvényj. a ház. jogról 1894. *főnélküli* NépkGy. I:144. *végnélküli* puszták Ar: HB. X:61. *rendkívüli*; *természetkívüli* öröm Jók: Hétk. II:107.

Alaki szempontból mindenekelőtt azt említjük, hogy az *i*-végű helynevekből képzett mellékneveket közszokás szerint két *i* helyett csak egygyel ejtjük, mint már Beregszászi észrevette (Diss. 25): „*vári, szépsi, igrítzi, papi, bugyi* emberek pro *várii, szépsi, igrítzii*“.

Haraszi: *harasziak*, *Némedi*: *némediek*, *Piski*: a *piski* hid; *Petri*: Én vagyok a *petri* gulyás, Népd. *Oroszi*: Márton, az *oroszi* pap, Ar: Szondi két apr. stb. — Brassai szerint: *turkevi* vagy *turkevi* határ Mmond. II:54. — V. ö. még Nyr. IX:369.

Hogy *nyiregyházai, félegyházai, bánfalvai* helyett a *nyiregyházi, félegyházi, bánfalvi* szintén pusztá kiejtésbeli rövidítések-e — mint némelyek vélik pl. (Szarvas Nyr. XIV:227.) — az kétes azért. mert *galantai, budai, bicskei* s más effélék megtartják az *a, e* hangot (csak északi megyékben mondanak *bátkai* helyett is *bátkit, baktai* h. *baktit* stb). Amazokban a nép nyelvérzéke úgy látszik a szintén képzelhető személyragtalan alakból indult ki,

mintha t. i. az illető helyeknek ez volna a nevük: Nyiregyház, Félégyház, Bánfalu stb.

Hogy az *-i* képző nem volt mindig puszta rövid *i*, azt gyaníthatjuk még a többesnek maiglan megőrzött kötőhangzójáról: *városiak, pestiek*, nem *városik, pestik* (így 1262-ből: *Királyháziak* in comitatu Ugocsa, Czinár). Az EhrC-ben az egyes tárgyese is így van még: *ystenyet istenit' 12. yelensegesbelyet es keuzsegbelyet 79. ez vylagyatt 79.*

A XIII. században még hosszú lehetett az *-i* képző (tehát *-l*), mert a Várad-i regestrom az *i*-képzős helyneveket gyakran két *i*-vel írja: *Villa Pispukii 77.*, villa *Marcusii 68.*, villa *Mochii 71.*, villa *Chazii 78.* (de villa *Uduori* u. o. 355. stb.) Okleveleink tanúsága szerint az ilyen helynevek képzőjét a XIII., XIV. században még *-é*-nek és *-ei*-féle diphthongusnak is ejtették; v. ö. *Uruse Oroszi*, Heves m. 1364. *Ursei* Örsi, Eszterg. m. 1269. *Urej* vagyis *Úri*, Vas m. 1254. (*Vraj* is 1221. 1304.) Mint személynév is: *Urej libertinus 1237. Ureh villanus 1299.*

Néha melléknévben is találkozunk *-i* helyett *-é*-vel; igaz, nagyon ritkán: *Felső-tóé* rétek (?), A.-Bodony, Nógr. m. (szóbeli ért.), de pl. *Forrási* dülő (u. o.); *urés* beszéd: urias, Baranya Nyr. VIII:426. Viszont a *birtok*-képző is előfordul *-i* alakban: ez a könyv. . *Viktoriay* CzechC. 23. az ábrázolás ha vigyázó *allate*, képzésnek, ha *aluoí*, álmadásnak mondatik ACsere: Enc. 158.

Az idézett alakok megerősítik azt a véleményt, mely szerint képzőnk eredetileg azonos a *birtok*-képző *-é*-vel* Ez a kert *királyi* (kert) = ez a kert *királyé*; nauticus: *hajósoké* C. = *hajósi* MA. „*lóé* v. *lói*: equinus; vom ross, dem ross gehorig“ PP. — Főnévi használatában e képzés megőrizte a régiebb hosszú *-é*-t, ellenben melléknévi, jelzői használatában, midőn más szóval egy szólamban ejtették, az *é* elrövidült *i*-vé.

„Megjegyzendő, hogy *-i* helyett *-é* maradt meg a *félé*-ben is, nom. *-féle*“ (Budenz). V. ö. a *-féle* képzőnek régi mellékalakjait:

mynden felee [olv. *mindenfélé*] népek stb. JordC. 266. 396. ErdyC. 541b. azon *felee* dolgok JordC. 798. *eellyen felee* [*ilyenfélé*] ErdyC. 370. — ne bántanának *ehfeleyekkel* [*efféléjekkel*] LevT. I:329. *affeleyeth*

* Imre: Hibás szól. 109. Budenz: Al. 44. §. B. — Budenz az *-i* és *-é* „*-oja*, *-eje*) képzőket az ugor kicsinyítő *-j* képzőből származtatja (44. §. elején).

ne izenjenek 1555. RMNy. IIIb. 13. — két féleek Toln: Vig. 18. efféleek 225. ez feleiek Frank: HasznK. b. — effélic Helt: Krón. 151b. minden feliec Helt: UT. D4. effélic Fal. 542. 812.

-e.

Birtok-képzőnek nevezhetjük,* mert a vele képzett szók annak birtokát jelölik, a ki az alapszóban van megnevezve: király-é, a király birtoka, mi-é-*nk*, a mi tulajdon-unk stb. Más példák:

idvesség wre Kesztc. 4. wre mi felvételenk és mi szent *kyralyonkee yzdraelee* 235. — wre mü felvételönk és mü *kiralonke*, Izraelnek zenteie AporC. 46. hess *másé* az udvarrúl Dug: Pb. I:150. [itt tehát vocativus]; — *pásztoréba* RMK. VI:110. Ki bünéért kellett ilyen kicsiny korában az Krisztusnak búdosni, *ü magaicerte* vagy *szüleieert?* (ü *magájéert-e* vagy *szüleiéert*, Tel: Evang. I:126).

jelzővel: Jobb *egy enyém*, mint két *másé*, Közsm. Jobb a kevés *magami*, mint a sok *másé* Nyr. VI:267.

A királyé többes száma a királyéi, de láttuk, hogy ez az alak csak újabban lett szokásos (l. a többes-képzést).

De van egy másik forma, melyben az -é után -k következik, tehát a rendes többes-képző. Ez az -ék-végű alak „családi és más személyt jelentő többes értelmet kap, vagyis jelenti mindazokat együttvéve, kik az illető személylyel vérségi vagy családi, vagy más társadalmi viszonyban állanak, pl. *biróék*, *papék*, *tisztartóék* = a birónak, papnak, tisztartónak családja, háznépe; *Farkasék*, *Fodorék* = Farkas, Fodor nevű ember családja“. (CzF. Előb. 162.) — „Az alispán választásánál *Szathmáryék* győztek, de a főjegyző választásánál leszavazták őket *Kúnék*. E kifejezés: *Szathmáryék*, *Kúnék* ez esetben Szathmáry és pártja, Kún és pártja helyett áll. Hasonlóképen mondjuk: Vámbéry nem képes megdönteni *Budenzék* (t. i. Budenz és követőinek) tudományos vivmányait“. (Nyr. XII:33.) — *Kutyájékná(l)* volt lakziba: valahol veszekedett Nyr. V:265. — *Pap uraimék* Pósz: Igazs. 455. Magam szánom az szegény *lutheránus uraimékat* Bal: Epin. stb. I. NySz.

* Régi nyelvntanosaink genitivus-ragnak tartották. E nézetet legelőször Verseghy vetette el: „Das -é ist ein wahrer Nominativ und drückt nur den elliptischen Genitiv der Lateiner aus: haec vestis est *patris mei*, statt haec v. est *vestis patris mei*: ez a ruha az *atyámé*, statt az *atyám ruhája* . . . Dieses -é nimmt auch wirklich alle Beugendungen an, welches kein Genitiv thun kann: vestem hanc putassem *patris mei* esse: ezt a ruhát az *atyáménak* gondoltam volna lenni“. Sprachl. 46.

-né.

Nyilván a *nő* szóból fejlődött, de már régóta valóságos képzővé lett. Ezt nemcsak jelentése, hanem alaktani viselkedése is mutatja. „Az ejtegetés rendében olybá tartatik, mintha neu lenne *különös* szó a *né* szó; mintha csak névi végezeti szócska lenne. Annak okáért ámbár így szólunk: *aggnőnek*; azért még sem mondjuk: *birónének, királynének, Bús Pálné-nek*; hanem *királynénak, birónénak, Bús Pálnénak*“. (Kassai: Szókönyv III:414.*

A *-né* képző rendszerint csak feleséget jelent: *biróné* = a bíró felesége. *Kossuth Lajosné* = Kossuth Lajos neje stb. — Már állatokra nem alkalmazzuk, mint a német az ő *-in* képzőjét: *Hündin, Wölfin* stb. (Csak Heltai írja németesen: *farkasné* Mes. 400. e h. nöstény farkas).

Néha mégsem feleséget, hanem általában nőt jelent, kinek az alapszóban kifejezett foglalkozása, szerepe van: *szakácsné, mosóné, varróné, barátné*. Az ilyeneket a mai irodalom s a művelt beszéd többnyire a *nő* összetételeivel különbözteti meg: *barátnő, színésznő, papnő, grófnő, királynő* (ellenben: Kinek a pap, kinek a *papné* — a papnak felesége). De régebb íróinknál ilyeneket olvastunk: *jövendőmondóné, papné*: sacerdotissa. *markotánné*: castrensis propola. *tanítóné*: eruditrix. *szedőné* (szüretkor, stb. I. NySz. a *Nő, né* összetételei közt). Így *aggné, eb-aggné* NySz.

A feleség jelentésében is szabadabban használta képzőnket a régebb nyelv mint a mai. V. ö.

az én asszonyomhoz *János királnéhoz* Tinódi 34. az *Lajos királné* 328. — elmentem *Mózes uramnéhoz* LevT. I:3. *Bakithi Pál uramnénak* írtam 20. *Szalai Kelemen uramnénak* 70. ez levél adassék *Várdai Mihál úrnénak* RMNy. II:60.

Legföltünőbbek az ilyenek: „*Posár Ilona az néhai Zoltainé* mpr.“ LevT I:56. „*az néhai Márton porkolábné Brigitt asszony*“ u. o. 152.

A *-só, -ső* képző.**

Ez mindig valami helyhez tartozót vagy inkább valamely helyben levőt jelent, még pedig rendszerint csak általános hely-

* Egy *ebagnének* RMK. VI:22. *dé agnéja* is u. o.

** V. ö. FÁBIÁN NyK. VII:123. SIMONYI Budenz-Album 58.

zetet, *alsót, felsőt, belsőt, külsőt* stb. — mert a közelebről megjelölt helyet *-i-képzős* melléknévvvel fejezzük ki.

A *-só, -ső* képző előtt az alapszó rendesen határozó, még pedig legtöbbször *-ül, -ül-* ragos határozó:

hátulsó (*hátrulsó* Gvad.), *közbülső* (NySz. és tájszónak mondva: Figyelmező 1839. 544),* *utólsó, túlsó, innenső* (v. *innenstő, innekső* NySz., mert az *innen* szónak is vannak *innét, innék* és *innet, innek* mellékalakjai),** — *errülső* Kapnik Tsz. *túlnansó* Munk: Votj. szótár 542. *tunnansaó* Pintér: Népm. 86. *onnansó: túlsó*, Baranya Nyr. XX:191. — *közelső* SzD. *közelső, legközelbő* NySz. (*legközelebbő-t* e h. *legközelebbi*, mint új szót rója meg Lovász: Nyelvuj. hibái 33.) — *elülső*, a *hátulsó* mintájára újabban, pl. Nyr. XIV:98. 555. *közbenső*, szintén újabban.

Dunán túlsó e h. *dunántúli*, 1816-ból id. PhilKözl. XVI:165. („Dunántúli, tiszáninnyi helyett lehetne *Dunán túlsó, Tiszán innenső* is“ mondja Imre: Hibás szól. 109.) — „Embertül álló (*embertülső*) ökör“ NyK. III:328.

Az alapszó nem adverbiumnak, hanem ragtalan névszónak látszik a következőkben:

alsó, felső, belső, külső, első, középső, szélső, végső, melyek már a régibb nyelvben, jobhára a codexekben is előkerülnek;

napkelető, napnyugatsó, északsó, délső: „így ejtik ezt néhol magyar hazánkban“, mondja Csokonai; *diesűő*, azaz *délső* Göcs. Tsz. *kelető, nyugatsó, éjszaksó*, Fábian NyK. VII:123. — *ódsó* MNyszet. VI:343. *deréksó* és *derékső*: középső Tsz. — *balsó* Kapnikb. Tsz. (így néha az irodalomban is: a *balsó* láthatáron Jók: Vadon vir. II:197. a kép *balsó* részén, Rákosi J. BHirl. 1893. V:2. — a *jobbó* emelvény PHirl. 1884. IV:4. tárcza); — *mellső*, irodalmi szó, a *hátsó* ellentéte (máskép *elülső*); — *Karéjsó* sor a tót *krajši* ‚szélső‘ népetymologiai átalakítása Tárnokon, Pozsony m.

„Tekintve az *utólsó, hátulsó, közbülső, innenső* szókat, azt következtethetni, hogy az *első, alsó, felső, belső, külső, szélső* eredetileg *előlső, alólsó, felülső, belülső, külülső* (*kivülső*), *szélülső* alakokban jelentek meg, a mint az *első* régi nyelvemlékekben *előlső* alakban elő is fordul“ (így okoskodik egészen helyesen Fábian NyK. VII:124). *Elewtsow, elölső* van az Ehr., Bécsi és MünchC.-ben, *clwsew* a HorvC.-ben *ellese* egy helyt a JordC.-ben, de *Else, Elsch* mint személynév már a XIII. században (v. ő. Nyr. II:16. de nem bizonyos, hogy *első*t jelentett) és *else, elsew* a codexekben is. Az *alsó* előkerül a XVI. században egy helyt *aloso* alakban, de *olsou, olso* már XIV. századi oklevelekben előkerül.

* *Közbesső* Udvarh. Nyr. V:231. < **közbelső* = *közbölső*.

** *Innentstő* Dug: Pb. I: 79. — *innekső, innecső* és *innetső* Czepléden.

A *-só, -ső* képzőnek eredetére rávezetnek az ilyen formák: „általhozták az angliai követet az *innék eső* partra“ MonIrók. XV:4. = *innekső*, *innenső*; „közbüleső állomás“ A Hon XV:69. = *közbülső*; „a közbeneső évek“ Széchy: Pann. ének 91. „közbeneső fok“ MPaedagogia I:29. = *közbenső*; „bebaktat egy *közeleső kocsmába*“ Pet: A nap házaselete.

Másképp magyarázza képzőnket Budenz Al. 44. §.

A sorszámképző *-d*.

Az *első* és *utolsó* közt a többi sorszám így hangzik: *második, harmadik, negyedik, ötödik* stb.

Az *-ik* külön elem s eredetileg partitivus birtokviszonyt jelölő személyrag, s még codexeinkben igen sokszor olvassuk a következő szerkezetet: *Ez pecsétnek egyik* Kaifásé,.. *negyedik* Heródesé (ÉrsC. 65), vagyis: e pecsétneknek egyjök, negyedjök vagy egyike, negyedike, horum sigillorum primum, quartum stb.

A codexekben jelzőül (melleknévileg) még ritka az *ik-es* alak, pl. „*tizen egiedek rez*“ 11. rész WeszpC. 8. a *masodic* napot LobkC. 40. Többnyire így írják codexeink: *harmad* mennyig: usque ad tertium caelum EhrC. 1. *másod* része az köny[v]nek LobkC. 38. *másod* út 126. stb. l. NySz.

Egyes állandó kapcsolatokban ma is így mondjuk még: *harmad-rész, negyed-rész* stb. = *tertia pars, der dritte Theil* stb., — *harmad nap, negyed napra, ötöd napig* stb., — *másod magammal, hatod magával* stb.*

Az ugor alapnyelvben is megvolt már e képző *-nd* alakban, melynek a m. *-d* szabályszerű megfelelője. A m. *harmad* pl. a többi uhorságban így hangzik: finn *kolmas* (vepsz *kolmans*; tő *kolmante-*), lapp *koalmant, kolmat, goalmad*, zürj. *kuimöd, vog. xurment, xurmit, körmit* stb.

Az ugor *-nd* képző még régebben talán *-md* volt, ezt lehetne következtetni egyrészt az *o s z t j á k xut-mit, hatod, labit-mitt, heted*-féle formákból, másrészt abból, hogy a *s z a m o j é d* ban tényleg *-md* a sorszámok képzője (NyK. XXIII:23).

* L. MHatározók I:369. 370. — *Sokad magammal, többed magammal* stb. l. Lehr: Toldi 47. továbbá Ar: Arist. Gloss. 287—8. és Simonyi: Analogia hat. 24—5.

IV. Az elvont főnevek képzője.

-ság, -ség.

Legtöbbször melléknevekből képez *tulajdonságot* jelentő főneveket:

szűzség Königsb. Tör. *szépség, jóság, rátság, rosszaság, magaság, alacsonyág, kíváncsiság* stb.; — *buzgóság, előkelőség, fellyülhaldóság* KCsipk. Jób. XXIX:35. — *érettség, tanultság, olvasottság, alárendeltség, romlottság, vásottság, feslettség* stb. stb.

Ritkábban főnevekből:

szamárság, malaczság, kópéság; — Krisztusnak *Messiásságát* bizonyítja Zvon: Post. I:7. *praetorságát* nem sok hónapokig fogja viselhetni Kaz: Cic. 89. ha kegyosztásban állna a *királynéság*, tudnék az lenni Jók: Fekete vér II. 3. fej.

Gyakran állapotot jelentenek az ilyen szók:

éhség, szomjuság, csendesség, nyugodtság, egészség, betegség, könnyebbség, békesség stb. — *menyasszonyságo*dnak óráiban Vitk: Munk. II:162. 103.

Olykor *határozó szóból* is képezünk elvont főnevet*:

általság, szélesség NySz. *messzeség, távolság, közelség, tovaság* Vör. *mindenütség* CzF. *összevisszaság, viszontagság* (viszontság Berzs.), *biztonság, közönség*; — *mostanság, épenséggel, mihentségesen* stb. „igen-séggel nagy“ Fal. 35.

Igéből is van sok ilyen főnevünk, s ezek rendszerint az elvont cselekvést jelentik (l. ezekről Nyr. VI:289):

birság, ítélet HB. *aggság, költség, vétség*; — *vereség, vesztesség, nyereség, eleség* stb. — *vimádság* HB. *multság, neveltség, szeretség* NySz. *viszketség* NySz. *fizetség; tehetség, lehetőség(es), hihetséges* Pázm. — *fáradtság, ijedség, feledség, szunnyadság* NySz. *senyvedség* Báróczi VIIIb. 16. *penyvedség*: *penész* MNyszet. VI:345. — *segítség, hazudság, vesződ-ség, szegődség* (és *beszegődség*) NySz. — *jelenség, kívánság, utálság* Kaz: Munk. I:270. *remélség* Borosjenő, Arad m.

Főnevekből s főnévileg használt melléknevekből gyakran konkrét, jelesen gyűjtő főneveket alkot e képző:

társaság, katonaság, legénység, leányság Ar: Rege a csod. „az özsvceoportozott *asszonyság* = asszonyok Fal. 670. *pásztorság* Fal: NE. *parasztáság* Fal. 213. — *emberiség, nemzetiség, tótság, törökség, az egész görökség*“ Péterfy: Platon a gör. filozofiában; — *szerkesztőség, rendezőség, hatóság* stb. *kiadóság* Paed. Szemle, *tanulóság* TanárKözl. XXIII:548. *olvasóság* BHirl. 1889. XI:28. — *erdőség, Nyírség, mezőség, helység, vidékség* Fal. 657. 788. *völgység* Vör. — *ellenség*.

A l a k i tekintetben mindenekelőtt képzőnknek *sz-es* formája tünik föl e két szóban: *jószág* (a régi nyelvben erényt is jelent,

* V. ö. az é s z t nyelvben *pealus* stb. Wiedemann 185. l.

tehát jóságot) és *ország* (ez kétségkívül az *úr* származéka: *uruzag* vagyis *uruszág* HB. — v. ö. még a csángó *sz-es* kiejtést, pl. *bánatszág* Tsz.).

A Schlägli Szójegyzék rendszeren külön szónak írja e képzőt, pl. *nemzet seg, kezel seg, rokon sag* 189—193 sz.

A Besztercei Szójegyzékben két szó illeszkedés nélkül mutatja a képzőt: *ag síg* vagyis *aggság*, *aggság*: *senectus* és *aleth seg* vagyis *alétség*, *alattság*: *antenna*. Ide tartoznak a Bécsi s MünchC.-beli példák, ezek azonban csak az *-ű* melléknévképző előtt tartották meg a magas hangot: *magasségő*, *kazdagségő* stb. Viszont már a HB.-ben illeszkedéssel vannak: *rimadsag*, *hirsag*, *uruzag*. (V. ö. még *átosseggel*: alázatossággal, Göcsej, Adatok Zala m. tört. IV:170.).

A mi e képzőnek eredetét illeti, már Budenznek feltűnt egy hasonló hangzású és jelentésű mordvin kifejezőmód: *par-si* és *paro-či* 'jó-szág, jó-lét, egészség', *šumbra-si* és *šumbra-či* 'egészség', *šupav-či* 'gazdag-ság' stb.* Már pedig a mordvinban ez a *ši*, *či* mint külön szó is megvan és napot jelent (Budenz az időt, időjárást jelentő finn *sää* szóval azonosítja), s ez a szó van az idézett kifejezésekben metonymiával az állapotról átvive.

„Itt a nap, mint bizonyos életidő-részt kifejező szó, világos, hogy már szélesebb élet, állapot, lét értelemben van véve; a gazdag nap, egészséges nap teszi a gazdag, egészséges lét bizonyos tartamát; a jó-nap a jó-időt vagy azon factorok összegét is lehet alatta érteni, melyek azt főleg alkotják (jóság, vagyon). A napnak ilyen általánosított fogalma, mely azt majdnem képzőszóvá teszi, mutatkozik p. o. a magyar és német nyelvek ilyen szólásaiban is: *öreg napjaimra*, *auf meine alten tage*, *in seinen jungen tagen*, *nutze deine jungentage* (= *öregség, alter, jugend*). De a mint a mordvinban a *ši*, *či*, épen úgy találjuk használva a zürjénben a *lun* szintén nap szót: *ozir-lun*: *gazdagság* (*ozir*: *gazdag*), *šuda-lun*: *szerencse, boldogság* (*šuda*: *szerencsés, boldog*), *vermitöm-lun*: *erőtlenység* (*vermitöm*: *erőtlen*); *tom-lun*: *fiatalság* (*tom*: *fiatal*).“

(A némethen a szintén napot jelentő *tag* főnév néha egészen a magyar *-ság, -ség* értelmében fordul elő. Az alemannok azt mondják *läbtig* (*lebtig*) e h. életmód: *däsch mer n'schöni läbtig*, vagyis *das ist mir ein schöner lebtig* L.Zeitschr. f. Volkpsych. XI:252.)

* L. Néhány *-ság, -ség*-féle képző Nyr. I.

HARMADIK SZAKASZ.

A SZÓRAGOZÁS.

Bevezetés.

A ragozás eredetileg szintén összetétel volt, mint a szóképzés, s itt erre még sokkal szembetűnőbbek a példák. *Kér-ték* és *kezeték* a többes második személyre vonatkoznak, tehát nyilván a *tik* személynévmást foglalják magukban. *Kert-ben* világosan mutatja a főnévhez ragasztott *benn* adverbiumot, és így tovább.

Valamint a képzők közt, úgy a ragok közt is találunk olyanokat, melyek analogia útján keletkeztek s több elemből forrtak egybe. Legvilágosabb példák erre, mint látni fogjuk, az *-nként* és *-stül* névragok.

A ragozás tárgyalását ép úgy fogjuk két részre felosztani, mint a képzését, t. i. igeragozásra és névragozásra.

ELSŐ FEJEZET.

Az igeragozás.

Az igeragozás az állitmányi igének módosítása személyek, idők és módok szerint. Eszerint e fejezetnek első részében a személyragokról szólunk, második részében pedig az idő- és módjeleket együtt tárgyaljuk, mert ezek egymással szoros kapcsolatban szerepelnek.

A személyragokat illetőleg nyelvészeink leggyakrabban az ikes és iktelen ragozás történetével foglalkoztak. Így régebben

Révai és Verseggy, újabban Riedl, Szende, Szarvas, Joannovics ez Alaktan írója.

Az igeidőkről és használatukról Szarvas pályamunkája szól (A Magyar Igeidők).

Az igemódokról Simonyi és Setälä irtak egy-egy értekezést (*Az ugor módalakok és Zur Geschichte der Tempus- und Modusstammbildung in den Ugrischen Sprachen*).

I. A személyragok.

Bevezetés: Az ikes és az iktelen ragozás.

Nyelvünket több más ugor nyelvvel együtt kiválóan jellemzi a tárgyatlan és tárgyias ragozás (vagy alanyi és tárgyi, szubjektív és objektív ragozás) megkülönböztetése.

De a magyar nyelvben maga az alanyi ragozás is két ágra oszlik: iktelenre és ikesre. a szerint, a mint a jelen idő egyes harmadik személyét az *-ik* rag hiánya, vagy megléte jellemzi, pl. *kér* és *ér-ik*, *visz* és *isz-ik*.

Az iktelen igék személyragjai a jelen időben rendszerint 1. *-k*, 2. *-sz*, 3. —, ellenben az ikes igéké 1. *-m*, 2. *-l*, 3. *-ik*.^{*} A többes számban mind a kétféle ige személyragjai 1. *-unk*, *-ünk*, 2. *-tok*, *-ték*, *-tök*, 3. *-nak*, *-nek*. A perfectumban az egyes számban sincs semmi különbség: itt az iktelen igék is *-m*, *-l*-re végződnek az 1. és 2. személyben, s viszont az ikes igék sem veszik fel az *-ik*-et a 3-ban (*kértem*, *kértél*, *kért*: *értem*, *értél*, *ért*).

Az *-and*-féle futurum különbsége egészen olyan, mint a jelené: iktelen 1. *-k*, 2. *-sz*, 3. —, ikes 1. *-m*, 2. *-l*, 3. *-ik*; pl. *kérendek*, *kérendesz*, *kérend*; *érendem*, *érendel*, *érendik*.

Az elbeszélő mult is olyanforma különbséget mutat, mint a jelen idő, csakhogy az ikteleneknek is *-l* a 2. személyragok. Tehát az ikteleneké: 1. *-k*, 2. *-l*, 3. —; az ikeseké: 1. *m*, 2. *-l*, 3. *-k* (*-ik*-ből rövidítve); pl. *kérek*, *kérel*, *kérc*; *érem*, *érel*, *érék*.

A feltétes mód személyragjai teljesen megegyeznek az elbeszélő alakéival, pl. *kérnék*, *kérnél*, *kérne*; *érném*, *érnél*, *érnék*.

^{*} A tárgyias ragozásban a *látom*-féle alak az iktelen igékből is *m*-mel van, az *eszlek* alakban viszont az iktelen igék is *k*-val fejezik ki az alanyt.

Végre a felszólító mód abban különbözik a jelentő mód jelentőtől, hogy az iktelenek második személyében semmi személyrag nincs, ellenben harmadik személyökben mindig van *-n* rag; pl. *kérjek, kérj, kérjen; érzem, érzél, érzék.*

A régi nyelv a XVII. század második feléig pontosan megkülönböztette egymástól az iktelen s az ikés igék ragozását.* Így pl. még akkor is *sz-szel* ragozták az iktelenek második személyét, ha a tő is *sz-en* végződött, s akkor is *-l* volt az ikések ragja, ha már az igető is *-l*-végű volt. Még Haller János is azt írja pl. *tészesz, lészesz, vészesz*; viszont pl. Balassa s Pázmány így szólnak: *válol* stb. (így *el válol* WeszpC. 42. holott a mai népnyelv jobhára így ragozza ezeket: *teszel, leszel, veszel, — válsz*).

Az ikés ragozás — abban a korban, midőn az iktelennel szemben külön ragozásul megállapodott — minden valószínűség szerint reflexiv értékű volt. Ezt főleg abból következtetjük, hogy a reflexiv igék majdnem kivétel nélkül, a szenvedő igék pedig mind ikések: *huzódik, vakarózik, fogódzik, emelkedik, találkozik, születik, tétetik* stb. Az ikés igék különben is legnagyobb részt intransitív igék, s ezeknek ikés ragozása összefügg nyelvünknek ama sajátos szokásával, mely szerint az intransitív igéket a transitívumoktól reflexiv külalakkal szereti megkülönböztetni, hihetőleg azért, „hogy a magára ható alakkal az alanyban magában ható, másra át nem ható cselekvést fejezzük ki“. Így különböznek pl. reflexiv képzőjökkel transitív társaiktól *imádkozik, hálálkodik, csúfolódik, titkolódzik* (trans. *imád, hálál, csúfol, titkol*), — s így különböznek reflexiv ragozásukkal *bízik, bánik, múlik* (trans. *bíz, bán, felül-múl*).

Így mondjuk: *megszok vmit, de megszokik valahol.* Azt mondjuk: *esz a méreg, a fene* (engem, téged, v. minket, titeket), ellenben: *eszik a gyerek.* Így mondták a régiek is: A ki *engemet eszen*, él én általam (János ev. 6:58. Pestinél, Károlyinál, Káldynál stb.); ellenben: Valaki *eszik* e kenyérben, él örökké (u. o. 52. vers). Így olvassuk a DebrC.-ben: A kút a víz helyében olajt folya és származa magából; holott különben mindig ikés ez ige, tehát *származék* az elbeszélő alakja. Erdélyben ma is hallani: *megezen a farkas.*

* Az ikés igék történetét bővebben tárgyaltam számos nyelvtörténeti tényre támaszkodva, *Philologiai Közöny* XI. 372–399.

E megkülönböztetésben azonban a nyelvszokás sohasem jutott teljes következetességre s határozottságra, s jelesen mindig találkozunk olyan példákkal, melyekben az ikes alak van belekeverve a tárgyias mondatba is. Már néhány codexünk így fordítja a fent idézett verset: „*Ki eszik engemet, él érettem*“ MünchC. WinkIC. NádC. Sőt a HB. is azt mondja: *halalutavec*. S mai napság közkeletűek az ilyen kifejezések: *sokat iszik, keveset dolgozik* stb.*

Egyáltalán úgy látszik, hogy mióta az ikes személyragok a reflexív funkció túlterjeszkedtek az intransitivitás kifejezésére, a nagyon is széleskörű használat a határozott funkciónak kárára volt s így ennek elmosódását vonta maga után.

Ehhez járult még egy körülmény, hogy t. i. még tárgyatlan igékhez is hozzáragasztották az ikes ragokat; intransitív voltukat úgy látszik szembetűnőbbé akarták tenni a reflexív ragozással, ép úgy mint pl. az *eszmél-kedik, tréfál-ódzik, késlekedik*-féle igéket a reflexív képzőkkel. Innen van, hogy már a XV. s XVI. században egész sereg tárgyatlan igének kétféle (iktelen és ikes) ragozása volt; pl. *aloszon* és *aloszik, fekszen* és *fekszik, örvendez* és *örvendezik, álmodoz* és *álmodozik, fesel* és *feslik* (mindezek már a codexekben kétfélekép), *ingadoz* és *ingadozik; bomol* és *bomlik, romol* és *romlik, zöldell* és *zöldellik, pattan* és *pattanik, rohan* és *rohanik, vál* és *válik, agg* és *aggik, kezd* és *kezdik* stb. stb.

Mint hogy így számos igét minden érezhető jelentésbeli különbség nélkül iktelenül is, ikesen is ragoztak: nem csoda, hogy a nyelvérzék lassankint közönyössé vált e különbséggel szemben. Azért már a XVI. században találkozunk egyes esetekkel, melyekben a rendszerint ikes ragozású ige is iktelen ragot vesz fel; pl.

üvölts, ki nem *fiazzs* (vagyis *fiazzs*): *clama quae non parturis* DöbrC. 308. (holott egyebütt mindig *fiazik*); immár nem *folnykodhac* (vagyis *folnykodhatsz*) u. o. 362. hová miuket is *méltóztasson* vinni ErdyC. 45. *vylagosullyaal meg* u. o. 63. *meltoltas* GömC. 53.

* A sárkány „minden hónapba *egy szüz lányt eszik meg*“ Nyr. IV:232. „Az ember *megszikik* mindent“ Jókai: Rab Ráby. Somogyban, Beregben még így is mondják: az ember *megszik* mindent; s infinitívussal csak iktelenül: az ember mindent meg *szik* hányni-vetni e h. szokott.

(de *meltoltasal* u. o. 62. 256) „*erökögy*“ és „*törekegygel*“ egymás mellett 1545-ben LevT. I:28. valahol *lakándasz*, ott *lakom* Kár: Bibl. Ruth I:16. (ellenben *lakándol* u. o. Móz. V:26. 1.) valamely napon abban *ejéndesz*, halálnak halálával halsz meg u. o. Móz. I. 2:17.

A XVII. században mindinkább szaporodnak ezek a „szabálytalan“ alakok. Pereszlényi már grammatikus létére ilyen kevert paradigmákat állítgat fel: *mülom, mülisz, mülík; botlom, botlasz, botlík*, és Kövesdi Pál is: *lakok, lakj, szerettettetéik, szerettettetéil, szerettettete* stb. Gyöngyösi Murányi Vénusában már minden lépten-nyomon ilyesekre bukkanunk: *kellessen, nevelkedjen, tűnne, történne, illene* (*űtközne* Kemény J. 1. kiad. I. 1:13) stb. Szintügy, s még gyakrabban a XVIII. század iróinál, Biró Mártonnál, Faludinál, Dugonicsnál s másoknál.

A XVII. század vége óta a legtöbb magyar nyelvjárás* már nem különböztette meg az ikes igék ragozását az iktelenekétől, s a rendelkezésre állt ragalakok használata a következő módon állapotodott meg:

1. Az első személyben az ikes ragozásnak *m*-jét jobbra kerülí az újabb népnelyv, úgy hogy ez a rag (a perfectumon kívül) ma már csak a tárgyias ragozásra szorítkozik, pl. *eszem azt, kidolgozám azt, de eszek vmit, dolgoznék, tenyődök, fohász-kodok, illek*, minek *veszekedjek?* stb.

2. A második személyben is az iktelenek ragját fogadták el az ikesek, vagyis *sz-et* az *ő l-jök* helyébe, pl. *elégdetsz, bevetődsz, törekedsz, illesz* stb.

Csak az *sz, z, s* végű igék nem vették fel a hasonhangú *sz* ragot, hanem megtartották régi formájokat: *ulszol, fekszel, eszel, iszol, bízol, űtközöl, fogódszol, esel* stb. S ilyen körülmények közt nagyon természetes volt, hogy ez a dissimiláló alak áterjedt az iktelen igékre is, és azt mondták: *lészel, viszel, gyulázol, hozol, olvasol*.

Az imperativus második személyében a két alakot különbség nélkül használja a népnelyv ikes és iktelen igékből: *törődj és törődjél, adj és adjál* stb.

3. A harmadik személyben csak kevés ige vált iktelenné, pl. a régi *lépik, pökik, küzdi, térdeplik* helyett ma ez járja:

* Leginkább a göcseji s a székely nyelvjárások őrizték meg a külön ikes ragozást.

lég, pök, küzd, térdepel. A legtöbb ige megmaradt ebben a személyben ikesnek, sőt igen sok ige csak újabb korban vette fel a harmadik személyben az *-ik* ragot, pl. *aszik, mászik, csúszik, úszik, folyik, szopik, hazudik, álmodik, utazik, pipázik, dohányzik,* stb. stb. (Régente *asz, mász, hazud* stb.)

De ez csak a jelentő mód jelen idejére nézve áll. A többi idő és mód harmadik személyében az imént említett igék is a régi ikesekkel együtt az iktelenek analógiáját követték: *mászszon, csúszszon, hazudjon; mászna, csúszna, hazudna* stb. stb.*

Mindezek az adatok a beszédre s főleg a népies nyelvszokásra vonatkoznak. Az irodalom, tudjuk, Révai óta ismét fölélesztette a régi nyelvszokást, mely pontosan megkülönbözteti egymástól az iktelen s az ikes igék paradigmáit. De mostanában az elmélettel együtt az irodalmi gyakorlat is tágit az iskolai szabályokon, s legújabb irodalmunkban mindig sűrűbben találkozunk a „szabálytalan“ alakokkal. Csak egynéhány író idézünk:

bátya, ne *felejtkezz!* Arany: Buda Halála; oly csendesen élhetünk itt, hogy akár senkivel sem *érintkezz,* u. a. BSzemle LXXI:132. szemeiben rejtett tűz *sugárzu* elő, Jókai: Télizöld 8. beszélj magyarul, *tanácskozz, bíraskodj* magyarul, Életemből I:10. a dézmából *teljen* ki a hadi költség, Fráter György II. k.

ne *okoskodj* páter, Mikszáth: Tekintetes Vármegye 13. *tudakozódj* a pálczától 163. *csillapodj* Annám 176. alig *dolgozhat* valamit, Pipacsok a Buzában 11. hát csak *készülődj* 26. *leszel* 26. 27. 39. tegyünk törvényt, hogy a leány is *beváljon,* A király reggelije (PHirl. 1891. IX,27).

S most áttérünk az egyes személyragok tárgyalására. még pedig sorba vesszük először az alanyi személyragokat, másodsor a tárgyias személyragokat.

A) Az alanyi személyragok.

Az első személy ragjai: **-m, -k.**

A héber grammatika művelői már igen régen észrevették a személyragoknak (mind az igei, mind a birtokos ragoknak) a személynévmásokhoz való feltűnő hasonlóságát s azokat emezektől magyarázták. Ez vezette Révait s utóbb Boppot arra, hogy

* A *-jon* és *-jék* alakok talán csak Szlavóniában vannak megkülönböztetve.

a magyar s az indogermán személyragokat is a megfelelő névmások maradványaképp fogták fel. S kétségkívül igazok van, noha a személyragok sok esetben annyira eltértek eredeti alakjuktól, hogy az utat, a melyen haladtak, már alig tudjuk megállapítani. „Ennek okát és magyarázatát“ — mint már Budenz meggyőzően kifejtette (Jegyzetek 61. §.) — „a) abban kell keresnünk, hogy a ragokká vált személynévmások jellemző kezdő mássalhangzói más hangtani helyzetben, t. i. szóközépi és szóvégi helyzetben, estek az egyes nyelvekbeli általános alakfejlődés alá; b) abban, hogy a személyragokul használt névmástökhöz még határozó vagy nyomatékositó ragok (még pedig előragok) is járultak, s a tisztán személykülönböztető elemekkel összeszorulva, ezeknek eredeti alakjokat többé-kevésbé elváltoztatták vagy egészen fölismerhetetlenné tették, pl. mordM. *avazü* e h. **avan-sä*, **avam-sä* [„felesége“] először birtokosrag névhatározó raggal [tehát tulajdonkép a. m. „a felesége“]; a magyarban, finnben *-n*, harmadik alanyi rag: *veszen*, *éljen*, finn *elüköön* e h. *elüköönsä*. — Természetesen [c] a különálló személynévmások kezdőhangzói, a személykülönbőségnek fő kifejezői sem maradhattak az ugor alapnyelv egysége óta minden egyes ugor nyelvben változatlanul.“

Így pl. az első személynévmásnak jellemző *m* hangja a magyar *én* névmásból elveszett (v. ö. cser. *meñ*, finn *minä* stb., nálunk csak a többesi *mi*-ben maradt meg), s így nem csoda, hogy az *-m* személyragnak az *én* névmáshoz való viszonya első tekintetre olyannyira kérdéses. De az „*én*“ névmásnak ugor alakjai kétségtelessé teszik, hogy ebből a névmásból fejlődött az *-m* rag.

Az is bizonyos a rokon nyelvek tanúsága szerint, hogy ez az *-m* az első személynek igen régi ragja. Ez a rag eredeti *-m* alakjában maradt fenn maiglan a vogul, osztják, lapp és csere-misz nyelvekben; pl. vog. *olēm* vagyok, *olsem* voltam; oszt. *mantem* megyek, *mansem* mentem; lappF. *lořam* olvasok, *lokkim* olvasék; cser. *tolam* jövök, *tolnem* jönnék stb.

Hogy *-m* az első személynek régi ragja, bizonyítja még — mint alább fogjuk látni — a többesszám első személye (m. *-muk*, finn *-mme* stb.), továbbá a tárgyias ragozás (*látom*) s a birtokos névragozás (*apám*).

Mint alanyi rag az *-m* csak az ikes igéknél maradt álta-

lános használatban, az ikteleneknek csakis perfectumában használjuk: *láttam*; ellenben: *dolgozom, dolgoztam, dolgozandom, dolgozám, dolgoznám, dolgozzam*.

Az ugorkori *m* hang nyelvünkben a szókezdeten kívül csak olyankor maradt meg, mikor közvetlen valamely mássalhangzó előzte meg (pl. *harmadik*; szem ered. *szelme = finn *silmä* stb.). A tárgyias és birtokos ragozásban meg is mondhatjuk hozzátétőleg, mi lappang az *-m* előtt (l. alább). A perfectumban is sejthetjük, hogy valaha a *val-* segédige előzte meg az *-m*-et, tehát a mai *irtam* **irottvalm*-ből rövidült. (L. a perfectum tárgyalását). — Csak az ikes igék *m*-jét nem tudjuk egyelőre megmagyarázni. Egy az, hogy semmi sejtelmünk nincs róla, micsoda ragelem előzhette itt meg az *-m*-et; más az, hogy egyáltalán bajos az ikes igék első személyében valamely járulék-elemet felvenni, tekintve, hogy ugyanezen igéknek második személye épen teljes tisztaságában tünteti fel az eredeti személyragnak szabályosan megfelelő magyar *-l*-et. (L. bővebben a második személynél).

Az első személynek másik ragja a *-k*, mely a perfectumon kívül az iktelen igéknek összes alakjaiban megvan: *irok, ivandok, írélk, írénék, írjak*.

Budenz (Jegyzetek 64. §.) ezen *-k* raggal egybeveti a zürjén *s* votják tagadó ige első személyét: *og, ug* (pl. zürj. *og set*, votj. *ug šot* nem adok); *s* minthogy a többi igék ragozása különben teljesen egyező a tagadó igéével, holott első személyükben nem látszik személyrag (zürj. *seta*, votj. *šoto* adok), Budenz azt tartja, hogy régebben e nyelveknek egyéb igéi is *-g*-vel ragozták az első személyt (**setig*, **šotog*). — A cseremiszbén is csak a tagadó igének van ilyen alakja, de a harmadik személyben, és pedig mind az egyes, mind a többes számban: *og pokto* nem hajt, *og poktep* nem hajtanak (*ok* is).

Ezen *-k*, *-g* személyragban, mely sehogy sem vihető vissza az első személynek eredeti *-m* ragjára, Budenz szerint „csak segédragot láthatunk, mely mellett a természetesen valaha megvolt tulajdonképi személymutató *m* lappangásba jutott“. Ő úgy véli, hogy a mai *tudok* eredetileg **tudomo-ko* volt, ebből szabályos hangváltozással **tudovoko* lett *s* utóbb **tudovko*, **tudokko*,

s végre **tudokk*, *tudok*. De ép oly valószínűséggel feltehetjük, hogy amaz eredeti **tudomoko* alakból igen régen **tudomko*, *tudonk* lett, s végre az orrhangnak szabályszerű eltűnésével *tudok*. (NB. Mikor ez az orrhang eltűnt, a többes-számú *tudonk*, *tudunk* még így hangzott: **tudomuk*; v. ö. *vinaggomuc*, *isemucut* HB.).

A *-k*-nak eredetére nézve még két figyelemre méltó körülményt hoz fel Budenz: először hogy ezt a *k*-t még egy magyar személyragban megtaláljuk, t. i. a harmadik személyű *-ik*-ben (l. alább), — másodsor „hogy a vogul a különálló személynév-mást is *-k* képzővel nyomatékosítja: *amk* magam, *nak* magad“ stb. [V. ö. magy. *eng(em)*, *tég(ed)*].

Budenz adatai mellé a magunk részéről csak egyet emlíünk, még pedig az ugor nyelveknek távolabbi rokonságából, a *s z a m o j é d* nyelvekből. Ezekben, s jelesen az osztják-szamojéd nyelvben, az egyes első személynek *-k* és *-n* (= *r*) a ragja, s kérdés, nem jutunk-e ezen a nyomon olyan feltevéshez, mely szerint az első személynek már ősrégi időkben kétféle ragja volt s talán meghatározott használatbeli különbséggel, mely a mi nyelvünkben máig fentartotta magát az iktelen és ikés, illetőleg cselekvő és reflexiv functio megkülönböztetésében?

A második személy ragjai: **-l**, **-sz**.

Hogy a második személy ragjai közül *-l* az igazi és régi rag, már az a körülmény is bizonyítja, hogy nem csak az ikés igék ragozásában általános a használata, hanem az iktelenekében is csupán a praesens s az ennek analógiáját követő beálló cselekvés tesz kivételt: *irsz*, *irandasz*, — de *irtál*, *írák*, *írnál* (*irj*) — és *dolgozol*, *dolgozandol* (*emdul* HB.), *dolgoztál*, *dolgozál*, *dolgoznál*, *dolgozzál*. *

A cseremiszenben és votjákban *-d* a második személy ragja: cser. *pokted* hajtsz, *tolad* jössz; votj. *šotod* adsz. A magyar *l* hang pedig, mint tudjuk, szabályszerű fejleménye a köz-ugor *d*-nek, így pl. a *velő* szó *l*-je vagy a denominális igéket képező *-l*. (A többi ugor nyelvben a második személy ragja jobbra *-t* vagy *-n* alakjában jelenik meg.)

* A dunántúli kiejtésben az *-ol*, *-él*, *-öl* szavégből *-ó*, *-ő* lett: *iszó*, *észő* stb., sőt Göcsejben *-ú*, *-ű*: *lészű*, *tészű*, *iszú* Budenz-Album 165.

Nincs okunk kételkedni benne, hogy a második személynek ez az ugor *-d* (magyar *-l*) ragja eredetileg egy volt a második személyű *te* névmással. Ez a finmarki lapp dialektusban *d*-vel kezdődik, az osztjában és vogulban pedig *n* hanggal, s ezek szerint az a lehetőség sincs kizárva, hogy eredetileg a névmásnak is *d* volt a mássalhangzója, ép úgy mint a személyragnak.

Az *-l* személyragnak van a magyarban egy feltűnő bővülése: a perfectum és imperativus hosszúhangú *-ál, -él* ragja, pl. *irt-ál, vert-él, igy-ál, egy-él*. Honnan vette magát ez az *á, é*? s miért szerepel épen ebben a két igealakban?

A palóczok Borsodban, Gömörben röviden ejtik ezeket: *adtal, kértel, jádzottal, éttel, adjal, kérjel, jáddzal, egyel* (v. ö. Nyr. XXI:361. XVIII:503). Lehet, hogy e kiejtésben eredeti rövidség van megőrizve, ámbár pl. *-vel* névrágunk *-vél*-ből rövidült. — A Bécsi s Müncheneri codexben a nyílt *e* jegyével vagyis *è*-vel van írva a perfectum, pl. *èrèztettel* MünchC. 206. 206b. stb. De erről az *è*-ről nem tudhatjuk, hogy rövid volt-e akkor, mert ez a betű hosszú hangot is jelöl, teszem a *-nál* rag párját is így írják e codexek: *-nél*.

Azonban, akárhogy-mint van a dolog, annyit bizonyosra vehetünk, hogy ez alakok valaha általánosan rövidhangúak voltak: *irtal, vertel, igyal, egyel* — még pedig nyiltabb magánhangzóval az *iszol, észél, fürdöl* zártabb hangja ellenében, úgy mint *irtam, vertem, igyam, egyem* az *irom, észém, fürdöm* alakkal szemben.

Hogy az eredeti *-al, -el* szóvég miért nyúlt itt *-ál, -él*-lé, annak a magyarázatával már többen próbálkoztak, de egyiké sem teljesen kielégítő.*

* Saját régibb magyarázatom szerint az *irjul* „alkalmasint csak úgy fejlődött tisztán hangtanilag egy régibb **irjala* alakból, mint a *fonala, tehene, tőkből fonál, tehén*“ (NyK. XIII:148). Azonban ez a felfogás, mely szerint az elveszett véghangzó pótlásaul nyúlt volna meg az előző szótag magánhangzója, ma már nem állja meg a sarat, mert hisz számtalan más magyar szóalak is megrövidült egy-egy magánhangzóval, s akkor ezekben is megnyúlt volna a megelőző magánhangzó (pl. *lepel, embér* helyett *lepél v. lepél, embér* stb. stb.). — SZINNYEI szintén hangtani úton magyarázta, még pedig kétféleképp is (a Hunfalvy-Albumban). T. i. szerinte vagy egyszerűen az *l* hatása alatt nyúlt meg az *a, e*, mint pl. a debreczeni vagy a székely kiejtésben *bál, csél* stb.; vagy pedig az *l* hang elvesztével pótló nyújtás állt be: **irtá, *kérté*, s aztán ezek és az

Az *irtál* alak hosszú hangja talán az **irottvalol* alakból magyarázható (l. alább a perfectumnál). Mikor pedig az *irtál*, *irál*, *irnál* alakok megvoltak, talán ezek analógiáját követte a föltehető **igyol* alak, úgy hogy *igyál* lett belőle. A fejlődés olyan mondatokból indulhatott ki, melyekben e különböző második személyek együtt fordultak elő. Pl. e h. „eleget *dolgoztál*, most **alugyol*“ azt mondták: eleget *dolgoztál*, most *alugyál*; e h. „ha *zabáltál*, **igyol*“ — ha *zabáltál*, *igyál*.

Hátra van még az *-sz* személyrag, melyet az *irsz* és *irandasz* formákban használunk (*holz* vagyis *holsz*, *halsz* HB.).

Mint hogy ezt a magyar hangfejlődés szerint nem származtathatni az ugor második személyrag *d* vagy *t* hangjából, Budenz más magyarázatot keresett. Úgy vélekedik, hogy az *irsz* olyan alak, mint *léssz*, *téssz*, melyekben hátul hiányzik a személyrag (a feltételezendő *-l*: **lésszel*), az *sz* pedig a folyó cselekvés jele (l. alább). Más szóval: azt hiszi, hogy volt kor, midőn minden ige felvehette a folyó cselekvésnek *-sz* jelét, de ez a képzés idővel elveszett s valami okból csak a második személy *sz-es*

l es alakok (*irtál*, *kértél*) ilyenekké vegyültek össze: **irtál*, **kértél*. — Az első magyarázat nem állhat meg, mert nem lehet bebizonyítani, hogy az az úgynevezett „liquidatio“ régente általános volt. Ez esetben az összes olyan szavakban, minők *ital*, *fiatal*, *bal*, *kar*, *visel*, *kever*. *-val*, *-vel* stb. hosszúnak kellene lenni a magánhangzónak (*itál*, *kever* vagy *itál*, *kever* stb.). — Második magyarázata még kevésbé állhat meg. Codexeink tanúsága szerint az *l* nélküli pótlónyújtásos alakok, minők *vót*, *vóna*, csak a XVI. század elején keletkeztek s akkor még csak a Dráva vidékén voltak járatosak (Tihanyi codex, Kazinezy codex, Jordánszky és Érdy codex). S még ezekben a nyelvemlékekben sem találunk *irtá*, *kérté*-féle alakokat, pedig vagy ezekben vagy még későbbi emlékeinkben okvetetlen meg kellene találni egymás mellett az *irtál*, *kértél* és *irtá*, *kérté* alakokat, ha egyáltalán használták volna őket valaha vegyest (úgy hogy *irtál*, *kértél* alakokká elegyedhetek volna). — Ilyen körülmények közt még legvalószínűbb volna Setälä tetszetős magyarázata, mely szerint *ittál* és *igyál* az *ivá-l* és *inná-l* alakok analógiájára vették fel a hosszú magánhangzót (Tempus- u. Modusstamb.). De itt sem szabad két nehézségről megfeledkeznünk. Egy az, hogy ezen alakok közül, az mennyire a régiebb és újabb nyelvben való használatukat ismerjük, az *ivál* és *innál* jóval ritkébbak, mintsem *ittál* és *igyál*; e szerint kérdés: hogy követhették e gyakoribb formák ama ritkébbak példáját? A másik baj az, hogy ha már követték, mért követték volna épen csak az egyesszám második személyében, s miért nem a többiben is? Mert akkor az *ittam*, *igyam* helyett is mindenesetre azt várnók: *ittám*, *igyám*, v. ö. *ivá-m*, *inná-m*!

alakja maradt fenn. Ilyen eset a latin igeragozásban, hogy *legimini* épen csak a többes második személyben maradt fenn, holott eredetileg a szenvedő participiumnak többes száma (= görög λεγόμενοι), tehát valaha ilyen ragozásnak kellett létezni: *legimini sumus, legimini estis, legimini sunt*. Így tehetjük fel, hogy a *lészek, léssz, léssen* mellett azt is mondták valaha: **irszok, irsz, *irszon*. Ennek lehetőségét meg kell engednünk, más magyarázatot pedig, ennél valószínűbbet, még nem tudunk.*

Nyelvemlékeinkben ez alakra nézve, kevés eltérést s így kevés felvilágosítást is találunk.

Néhol kettős *ssz*-el van írva s ez megerősíti a *léssz, téssz*-félékkel való rokonságot. Pl.

élandessze: an sis usurus Forró: Curt. 339. *jövendeszzsz*, Révai 1778-ban (Bánóczy: Révai 168); *beszélleszzsz* Dug: Szerecs. 162. mit *mondassz* erre? Kaz: Levelez. II:120. *jelentessz* Földi u. o. „bárha vitéz, nem *stklassz* el s készlelni te nem fogsz“ Kölcsey: Ilias.

Sőt Baróti Szabó D. szerint helyesen *szólassz, mondassz* ejtendő, s az utolsó szótág a versben hosszúnak veendő.

A *mondasz, kérdész*-féle magánhangzós alakok mellé a Gömör codexben néhány olyant is találunk, melyben egy tövégi mássalhangzó után is megvan e magánhangzó *ylez*, vagyis *ilez*, *ülisz*: 52. *terez*, vagyis *téresz* 57. és *elez*, azaz *élesz* 323.

Némelykor egyáltalán nincsen ragja a második személynek.

Így mindenekelőtt a *vagy* és *mégy* igéknek, melyeket ragtalanságuk különböztet meg az első személytől. A *vagy* sehöl sem kerül elő személyraggal, de *mégy* mellett *mégysz*, *mész* és *müensz* is használatos (ill. *mégysz* helyett *méccz*, *müccz*, pl. *kimüccz* Debreczenben Nyr. XXI:570. *mensz* Pétsi 74b. Órségben Nyr. VII:420. 467. a csángóknál III:52).

Nincs továbbá személyrag az iktelen igék imperatívusában: *szólj, mondj, menj, híj, víj* (mint az osztják, fiún és mordvin nyelvben s az indg. nyelvekben sem); v. ö. *szóljak, menjek, víjak*. De egy két codexben teljesebb alakokat is találunk:

* Kulcsár Endre legújabban úgy véli, hogy az *-sz* rag az enklitikus *-sza, -sze* indulatszóból lett. Ez azonban leginkább a fölszóító alakok mellett szerepel (*addsza, mondusza*), holott az *-sz* rag csak a jelentő módban található.

zolyo loquere EhrC. 9. (kétszer), *mongywo* 11. *vulya* habeas 49. *menye* vadas, eas 56. 137. 147. *hye* engemet: invoca me KeszthC. 148. *vye* meg engem vyokal: expugna impugnantes me 79. = KulcsC. 79. fel *terye* magassagra: in altum regredere KeszthC. 10. = KulcsC. 10. *ítelye* wram engemeth: judica me KulcsC. 10. *akarya?* LobC. 42.

Azt kell hinnünk, hogy ezek a *szóljal*, *ítéljél*, illetőleg — a hogy eredetileg ejtették — **szóljal*, *ítéljél* alakok rövidítései.

A harmadik személy ragjai: **-n**, **-ik**.

Az egyes szám harmadik személyének a legtöbb (iktelen) igealakban nincsen semmi ragja, — mint nincs a vogulban, osztyáokban, lappban, mordvinban (s részben a zürjén, votják és cseremiszi nyelvben sem). Ilyenkor a többi személytől a ragtalanság különbözteti meg a harmadikat, valamint az imperativusban a második személyt, mint a melyeknek leggyakoribb a használatuk.

De az imperativus harmadik személyének mindig van ragja, még pedig (az iktelen igéknél) *-n*, pl. *oggun* vagyis *odjun* 'adjon', *iorgossun* 'irgalmazzon', *kegiggen* vagyis *kegyidjen* 'kegyelmezzon' HB. — Nevezetes, mennyire találkozik ezzel a finn imperativus és optativus személyragja: *anta-koo-n* és *anta-kaa-n* adjon, *elä-köö-n* és *elä-kää-n* éljen. Némely dialectusban, nevezetesen a Kalevaláéban előfordul ez a teljesebb forma: *anta-kaha-nsa*, *kuol-kaha-nsa* 'haljon meg'. Ebből — a mordvin s más ugor nyelvek tanúsága szerint — csak *-sa* a tulajdonképi harmadik személyrag, s így az *-n* valami járulék névmási elem. Innen joggal következtethetni, hogy a magyar imperativus végéről is elveszett az igazi személyrag, s csak a járulék elem maradt meg (mellyel egyébiránt még többször fogunk találkozni) s itt ez vette át a harmadik személy funkcióját.

Vannak igéink, melyek ezt a ragot nemcsak az imperativusban, hanem az indicativusban is feltüntetik. Ilyenek:

a) *lészén*, *tészén*, *vészén* (vagy *lészén* stb.), *hiszén*, *viszén* (v. ö. imperativus *légyen* v. *lëgyën* stb.) — ezek általánosan ismeretesek, ámbár a mai élőbeszédben már igen ritkák (Debreczenben maiglan hallani a *teszen*, *veszen*, *hiszen* igéknek ezt az alakját a rövidebb *tesz*, *vesz*, *hisz* mellett, hasonlókép Göcsejben. Budenz-Album 165, s tán másutt is).

b) *észén, iszon* — pl. *czen* BécsiC. 263. (Komjáthi, Pesti G. Káldy és Lépes munkáiból idézi Révai Gramm. 862.) „a mit kívánsz, iszik, *észén*“ Gvad: FNót. 4. kiad. 81. (rimben); Debreczenben ma is mondják: *nem eszen meg t. i. téged*; — *iszon* Komj: SzPál. Corinth. II. lev. XI. fej.

c) *vonszon, metszén, aloszon, fekszén* elavult alakok; — *vonszon* a régi nyelvben mindig így a mai *vonz* és *von* helyén (l. NySz. és alább a praesensképzést), így még Faludinál NE². 20. — *metszén* scindit Révai: Gramm. 174. — *aloszon, elaloszon* BécsiC. 6. MünchC. — *fekszén* jacet BécsiC. 64. EhrC. 156. stb.

d) *vagyon* és *van, nincsen, sincsen; mégyén v. mégyén, mēnyén v. mēnēn v. mén* stb. és *jön*; — *vagyon* régi irodalmunkban s Erdélyben ma is közönséges, de még az egytagú *van* is megőrizte az -n ragot (v. ö. *vanné* nekem? Francia Grammatika 1763. 13); — *nincsen, sincsen* ma is közkeletűek (figyelemre méltó bennök a nyilt *e*), de *nincs* és *sincs* sokkal használatosabbak; — *mégyen, mégyén* helyett *mēnēn* a csángóknál járatos, Nyr. III:564. V:47. 268. 374—5.; az összevont *mén* mellett még a ragtalan *mégy* is közönséges; — *jön, gyön, gyün* e h. *jő* nem kerül elő a XVII. századnál előbb, pl. *jűn* Hall: HHist. III:100 *jön* LevT. II:289. s azért azt hihetnők, hogy párjának, a *mén* igének példájára vette fel az -n-et (hosszú hangzóval van közölve Órségből: *gyön* Nyr. II:133. III:179); — „nem *gyű* kē?“ Tolna m. Nyr. XVIII:334.

e) a nyugati nyelvjárásterületen, továbbá a Dunántúlnak s az Alföldnek déli részén még a következő *v*-tövű igéknek használják *n*-es harmadik személyét: *hín, szín, rín* (v. *rén* és *sén*, *si, siviť, bēn*, *‚bög, ordiť*), — *lön, szön, nyön*, *nyú, elnyű* (és *nő* helyett is *nyün*), *fön, — fún*. Példák:

rén már Balassi Bálintnál Költ. 3. — *sén-rén* Göcsej Nyr. XIII:257 (v. ö. *sékonyál* u. o.); *bēn* a tehén, Órség VII:420. *rén* u. o. II:420 *hín, szín, rén* a Balaton zalai partján; *hín* Somogy ész. részén VI:368 Tolnában V:43. *rén* és *bēn* Baján III:20. *rín, rín* Szegeden II:85. IV:137 *lön, szön, nyön* (lent *nyön*) és *fön* (és *föl*) Órség Nyr. VII:420 *lün, szün* a Balaton zalai partján; *lün* Somogy m. *nyün* (és *nyül nyű*) *nő* Vihnye, Somogy m. *lön* Baranya VI:474. *fön* Baja III:20 *lön* Nagy-Kőrös;

fún Kassai: Szókönyv I:53. *fun* Baja Nyr. III:20.

Végre szintén -n ragja van néhány *sz*-es *v*-tő (*lész, tő lēr-*) multjának:

lön, tön, vön — ezek a mai irodalmi nyelvben is közönségesek;

hün, vün azaz *hive, vive* — újabb költőknél már csak ritkán található archaizmusok;

ön a. m. evék — csak régi nyelvemlékeinkben.

(Ezekre nézve a pontosabb adatokat alább, a mult idő tárgyalásában idézzük.)

Hátra van még a harmadik személy ragjai közül az *-ik*, melyről az *ikes* igék vették nevüket.

Ennek régiesebb *-ék* alakját is kimutathatjuk; v. ö.

elúgozec BécsiC. 228. 250. *meghuragozec* 259. *alozek* DöbrC. 205. — *mondutec* DebrC. 579. 581. 582. s a NagyszC. megfelelő helyein is: 254. 255. 256. *aleytatec* DebrC. 583. = NagyszC. 257. (de *ertetic* DebrC. 583. *inölködic* 579. = NagyszC. 253. stb.) *kesek*, azaz *késék* 'késik' 1547. LevT. I:39. *fekszéc* SzVer: Bar. 6.

De még ma is így ejtik némely vidéken, pl. *aluszék* a székelyeknél Nyr. VIII:461. (v. ö. az *is* kötőszónak és alakját, mely szintén a székelység némely vidékén dívik); *meg-urhadék* (?): úrhodik, úrrá lesz, Baranya, VIII:426.

Az imperativusban általánosan megmaradt az *-ék* alak: *dolgozzék, egyék, igyék*. Az *í-ző* nyelvemlékekben s nyelvjáráásokban természetesen *-ik*: *dolgozzik, aludjik* stb. (Különös megkülönböztetést látunk a következőkben: *éjec, igic* VitkC. 38. *egeek, yjyk* DöbrC. 314. olvasd: *egyék, igyik*.)

A perfectumban az *ikes* igéknek sincs személyragjok: *dolgozott, evett, ivott*.

Az elbeszélő alakban s a föltétes módban az *-ik*, illetőleg ennek régi *-ék* alakja az időtő és módtő *á, é* hangjával állandó *-ék* szóvéggé olvadt össze: *evék, aluvék, ennék, alunnék* e h. **evé-ék aluvá-ék, *enné-ék alunná-ék*.

Az elbeszélő alak összevonása régebben történt, mert pl. a HB-ben már összevont alakban olvassuk, míg a feltétes mód ugyanott még összevonatlan: *evéc, horoguvéc*, de *eneyc*, — olv. *evék, horoguvék, énnék* alkalmasint még hosszú *í*-vel. *í-ző* kiejtéssel, e h. **énnék*. — A HBeszédével egyező alakokat olvasunk a Weszprémy codexben: *hozattatneik* 14. *fogattatneik* 74. *veritőzneik* 60. *ólettetneik* 10. — Ezekkel egy fokon álló elbeszélő alakot (mely tehát a HB-énél is teljesebb) találunk a LányiC-ben *enckelteteyk* 39. l., de az *ey* diphthongust is jelölhet.

Azonban a feltételezett **énnék* alakot is megtaláljuk, csak-hogy a két *é* közt *j* hangkapocsosal: *énnéjék*. Ez közönséges alak

a codexekben, de gyakran olvassuk későbbi íróknál is, egész a XVII. század közepéig. S az az érdekes, hogy a mélyhangok is *-néjék*-re végződnek e h. *-nájék* (könnyen érthető assimilációval). Példák:

haragodneyeek FestC. 74. *foganneiek* conciperetur DöbrC. 278. *telneyeek* WinklC. 162. *enneyeek*, *vadoltathneyeek* 180. *fezeitetneieek* 189. *bantatneieek* WeszpC. 86. (ebben a codexben rendszerint *-neik*); *kerdetneyek* VirgC. 121. *fogattathneyek* PozsC. 20. *tarthatneyek* LevT. I:278. — *meg mutattatneiek*: *appareat* Ozoray: Christ. 75. *aldozneiek* Mel: SzJán. 83. *kenzatnéieek* Helt: Bibl. IV:88. *illeneieek* Tel: Evang. I:133. *származnéjék* II:282. *bizhatneieek* II:562. *eltőretnéjék* II:968. *gondolkodnéieek* Kár: Bibl. I:480. — *menyegzősködnéjék* Pázm: Őt lev. 189. *alunnéieek* Zvon: Post. I:336. *vgranéieek* Zvon: Pázm. 65. *esneiek* Lép: PTük. I:295.

A gücseji nyelvjárásban még mai nap is járatosak az összszevonatlan alakok, s a mi még nevezetesebb, a mélyhangú igékben a módképző magánhangzója mélyhangú: *enneik*, *ennejik*; *dógoznaik*, *laknaik*, *hiznaik* Budenz-Album 167.

A mi már most az *-ik* személyragnak eredetét illeti, ennek a többi személyragokkal való összehasonlítása alapján Budenz a következő véleményhez jutott (Jegyzetek 64. §.):

„A tulajdonképi személymutató itt nyilván az *i*-ben foglaltatik, mely *-j_s*, *j_s* helyett való, vagyis a harmadik birtokos rag *-ja*, *-je*-vel egyező. E szerint *-ik* = *j_s*, *j_s* + nyomatékosító *-k*, v. ö. vogK. *tak* (*tavk*) ő maga [mely névmásnak elemeivel az előbbieket Budenz azonosaknak tekinti], pl. *válik* ebből: **válój_sk*, **válójk*, *válék*, *válik*“. [Az utóbbi két közvető alakot fent csakugyan megtaláltuk].

Többes első személy: **-nk** és **-unk**, **-ünk**.

Pusztá *-nk* a személyrag ebben a két formában: *irá-nk*, *irná-nk*: ellenben *-unk*, *-ünk*-öt érzünk személyragnak ebben a négy igealakban: *irunk*, *irtunk*, *irandunk*, *irjunk*; *kérünk*, *kértünk*, *kérendünk*, *kérjünk*.

Az utóbbiakat még a XVI. század elején is jobbra nyiltabb hangzóval ejtették: *ironk*, *kérénk*, *győzőnk*. Pl. *chodalonk*: LobkC. 176. *zabadultonk* 263. *yóttónk* 27. *kerenc* 235. *tettenc* 195. *legenc* 235. *ebylőnk* 178. Többnyire így olvassuk ezeket a codexekben, noha egyesekben már vegyest *-onk*, *-önk* és *-unk*,

ünk van, pl. a Krisztina-legendában (-*onk*, -*ónk* és -*unk*, *wnk*). némelyekben pedig már rendszerint -*unk*, -*ünk*, így nevezetesen az Érdy codexben (-*wnk* és -*ewnk* v. *wnk*).

Egyes íróknál a XVI. század közepén, sőt végén is a nyiltabb hangalakkal találkozunk; pl. „*mi tólenk* semit nem *mou-donk*“ Ozoray: Christ. 21. *haljonk*, *legyönk*, *öltözzönk* stb. Komj. (id. Széchy: Pann. én. 72.), *félönk*, *okoskodonk* stb. Pesti meséiben (id. u. o. 73.) „*olai fa ágakat-is tórdelli nk*, *hintsőnc* es *vijiónc* eleibe“ Kules: Evang. 14. *élliónc* u. o. 28.

Sőt a nyugati és északnyugati nyelvjárásterületeken maig is fenmaradtak ezek a formák: *tudonk*, *szürönk* Göcsej, Őrség, Hetés; *veténk*, *vészénk*, *vesztetténk* stb. (de egyszersmind *adunk*, *látunk*) Göcsejben Balassa adatai szerint, Nyelvj. (v. ö. még Budenz-Album 165); „*hosztonk*, *szettönk* (palóczizmus)“ Eger, Nyr. XVIII:19. — A palóczok ezt az *o*, *ö* hangot még is nyújtják, részben diphthongizálják, s azonfelül a ragvégi *k*-t, részben pedig az *n*-t elhagyják:

aukottónk Nyr. VI:467. *ménönk*, *möntönk*, *eértönk*, *szaátónk*, *igyaónk* u. o. 517. 518. *tóttönk* töltünk, *néztönk*, *ugraónk*, *járaónk* stb. Bartha: Palóc Nyelvj. — „*kimenően vadásznyi*“ Pintér: Népm. 69. „*gyereön* országot-világot toróbányi“ u. o. „*hárman vaggyaón* ebbe ja várba“ 72. — *méneönk* dívik Gömörben, *ménőn* Nógrádban; Borsodban pedig három alak: *ménönk*, *ménőn*, és *menők* (a felt. mód *ménné*).

A magánhangzónak megnyújtását néha régibb forrásokban is megtaláljuk: *fothamoonk* FestC. 42. *fohazkodoonk* u. o. 139. *maradünk*, *várünk*, *nyúlünk*, *akasztalünk* Pázm: Préd. *esünk*, *vise-lünk* Káldy.

Az *-nk* ragnak a magyar nyelvtörténetben elérhető legrégebbi formája az a *-muk*, melyet a HB.-ből ismerünk: *vimagymuc*, *vogmuc*, olvasd: *vimádjomuk*, *vogyomuk*. Ezeket már a HB. korában így is ejtették: **vimádjonk*, **vogyomk* (v. ö. egymás mellett a HB.-ben *isemuc* és *uromc*), s ebből lett utóbb *imádjonk* és *imádjunk*.

Ezen magyar *-muk*, *-mk*-hoz leghasonlóbb ragot a finmarki lapp mult időben találunk: *-mek*, pl. *lojai-mek* olvasá-nk; az erza-mordvinban *-nok*, *-nek* van, pl. *kuldanok* meghalunk, *kulínck* meghalánk.

A *-muk* ragnak *-m* eleme nagyon lényeges, mert ez fejezi

ki az első személyt (úgy mint az egyesben: *alszom, eszem*), míg a *-k* a többes jele, melyet a második s harmadik személyben is látunk: *-tok, -nak*.

Azonban az *m* hang, ha két magánhangzó között állt, szabályszerűen *v*-re vált a magyarban (pl. *név, szív* stb.), a minthogy a tárgyias *-juk* személyragot csakugyan **-jovuk*-ból magyarázhatjuk (ered. **-jo-muk*). — A tárgyatlan *-muk* előtt tehát ép úgy kell valaminek lappangani, mint az egyesszámi *-m* előtt (l. fent). Ez a lappangó elem pedig alkalmasint az az *n* volt, melyet már az egyes harmadik személyben láttunk. E mellett szól az erzmordvin *-nok, -nek* is. E szerint a többes első személyragnak ugor alakja *-n-mgk* volt, s pl. a finn *-mme* is **nme*-ből rövidült.

Többes második személy: **-tok, -ték, -tök**.

Ez minden igeidőben és módban egyformán hangzik: *-tok, -ték, -tök* (az északkeleti és királyhágóntúli területen *-tok, -tek, -tök*, az alföldin s a keresztúri székelységben csak *-tok, -tök*).

A HB. korában úgy látszik *-tuk, -tük*-nek hangzott (v. ö. *latiatuc, keassatuc*) az első személybeli *-muk, -mük*-kel szemben.

Leghasonlóbb alakokat a lappban és osztjákban találunk: a finmarki lappban *-dek* (megint csak a multban), pl. *loçai-dek* olvasá-tok; s a Szurgut-melléki osztjákban *-dex*, pl. *menledex* mēnték.

A *-tok* ragnak *-k* eleme a többest, *-t* eleme pedig a második személyt jelöli. Emez azonos az egyes-számbeli ugor *d*-vel, melyből a magyarban *l* lett. Hogy a többesszámban nem változott *l*-re, azért történt, mert — mint a többes első személyben — a tulajdonképi személyragot az *-n* járulékrag előzte meg, tehát a többes második személyragnak ugor alakja *-n-dyk* vagy *-n-tyk* volt (s így a finn *-tte* is **-n-tek*-ből lett, mint az első személy *-mme* **-nme*-ből).

Többes harmadik személy: **-nak, -nek**.

Eltérő kiejtés nem igen akad; csak a nyugati nyelvjárás-területen ejtik *á* után *o*-val: *látnok, járnok*; a csángók pedig „ö-hangzós tövek után“ *ö*-vel: *jönnök, törnök*, Nyr. IX:482. — A HB.-ben így olvassuk: *vimaggonoc* = *vimádjonok*.

A perfectumban ma azt mondjuk: *vártak, kértek*; de codexeink írói ezt is többnyire így ejtették még: *vártanak, kértének*, régibb nyomtatványainkban is elég közönséges (pl. Komáromi Csipkés bibliájában rendszeresen így), sőt itt-ott még ma is hallható (v. ö. Jankó: Torda, Toroczko 290). Itt az a kérdés, hogy a kettő közül melyik az eredetibb forma; ez azonban kapcsolatban van a perfectum eredete kérdésével, s azért evvel együtt fogjuk tárgyalni.

Göcsejben *nincsenek* és *sincsenek* helyett azt mondják: *nincsek, sincsek*; ez a mellékalak talán az egyes számban váltakozó *nincsen, sincsen* és *nincs, sincs* analógiájára keletkezett (v. ö. Budenz-Album 165).

A *-nak, -nek* ragnak *k*-ja nyilván a többes jele (mint az első személy *-nk*-jában s a második személy *-tok*-jában). Az *n* nyilván ugyanaz az elem, melyet már az egyes szám harmadik személyében láttunk (*irjon, leszen, lön*), továbbá a többesszám két első személyében (**-n-muk, *n-tuk*).

E szerint hiányzik még a harmadik személynek tulajdonképi ragja. Ez kétségkívül ott foglalt helyet, a hol az első s második személy ragja vagyis az *-n* és a *-k* között. Feltehetjük tehát, hogy a mai *-nak, -nek* valaha **-nnak, -nnek* volt, s kettős *n*-jébe volt beleolvadva a tulajdonképi harmadik személyrag (melynek hangalakját biztosan még nem állapíthatjuk meg): **-n'ak, -n'ek*.

(A rokon nyelvekben ezen alakhoz egészen hasonlót nem találunk; *n* hangjuknál fogva még leginkább ide vágnak a lapp *ecien* v. *ecin* 'keresének' és a zürjén *setasni* v. *setöni* 'adnak'.)

B) A tárgyas személyragok.

a) Második személyű tárgy.

A mi rendes tárgyas ragozásunk harmadik személyű tárgyra mutat: *írom őt, írod őt, írja őt* (v. őket, azt stb.). Az egy *irlak* (*irtalak, irjalak* stb.) alak nem mutat harmadik személyre, hanem másodikra: *irlak téged* v. *titeket, benneteket*; *megelegeythlech*: *reficiam vos* NémGl. 359.

Vannak nyelvek, melyekben sokkal teljesebb a tárgyas ragozás rendszere, mint a miénkben. Így pl. nem-rokon nyelvek

közül a héberben, rokon nyelvek közül a mordvinban. Ime egy-két mordvin példa: *sodasak* tudod (őt), *sodasamak* tudsz engem; *sodasa* tudom (őt), *sodatā* tudlak (téged), *sodatansa* ő tud téged, s külön többes számú tárgyra: *sodatādāz* én tudlak titeket, *soda-sajnā* én tudom őket stb. stb.

A magyar *tudlak*, *kérlek* egyes és többes számú tárgyra egyaránt mutat, alanyra pedig mindig első személyűre. Ezt az első személyt a végén levő *-k* jelöli, ép úgy mint a tárgyatlan *tudok*, *tudjak* alakokban. — A második személyű tárgyát pedig nyilván az *-l* hang mutatja; ez tehát eredetére nézve azonos a második személyű alany *-l* ragjával: *észél*, *írál*, *kérnél* stb.

b) Harmadik személyű tárgy.

Az első személy ragja: **-m**.

Harmadik személyű tárgyra s első személyű alanyra vonatkoznak ezek az alakok: *írom*, *írtam*, *írandom*, *írám*, *írnám*, *írjam*.

Ez az *-m* voltaképp csakis az első személyű alany jegye s azonos eredetű a *nyugszom* és *házam*-beli *m*-mel. Ha tehát az *ír-la-k* alakkal egybevetjük az *íro-m* alakot, nem látjuk emebben a tárgyra mutató elemet. A két alaknak analog-voltánál fogva okvetetlen fel kell tennünk, hogy az *írom* alakban is megvolt valaha az igető s az alanyi személyrag között a harmadik személyű tárgyra mutató rag. Ugyancsra a feltevésre indít bennünket másfelől egy hangtörténeti szabály is. Tudjuk ugyanis, hogy szó belsejében az *m* hang a magyarban csak akkor szokott megmaradni, mikor valami mássalhangzó volt előtte, s ez legtöbbször *l* volt, pl. a *szēm*, *csomó*, *homlok* szókban. Ennélfogva eleve is arra gondolhatunk, hogy az *írom* is talán **íro-l-m* volt valamikor, s hogy ebben az *l* volt a harmadik személyű tárgy ragja.

Ezt a gondolatot helyesnek vallja a legközelebb álló rokon nyelvek egyike, a vogul. Ott ugyanis a megfelelő igealakban csakugyan együtt találjuk az *-l* és *-m* elemeket: *jextilēm* a. m. vágom, azaz **vágolm*, *äläntlēm* ölöm, míg a tárgyatlan alak *-l* nélkül: *jextem* a. m. vágok, *äläntem* ,ölök'. V. ö. még tavidai vog. *älnilēm* ,ölném', de *älñēm* ,ölnék'.

* Másképp magyarázta Budenz a *tudom* alakot NyK. XXI:199.

A második személy ragja: **-d**.

Láttuk, hogy a második személyű alany ragja az ugor alapnyelvben *-d* volt. Így tehát az *irod* (*irtad*, *irná-d* stb.) alakban sem látszik a tárgyra mutató elem. De megint feltehetjük, hogy valaha megvolt, s feltevésünket itt is megerősíti az a hangtörténeti szabály, hogy az ugor *d* hang nyelvünkben akkor szokott változatlan megmaradni, mikor mássalhangzó előzte meg.

S itt is segítségünkre jó a vogul nyelv. A vogulban a tárgyatlan ragozás második személye *jexten* 'vágasz', *älänten* 'ölsz', s itt *-n* a második személyű alany ragja; a tárgyas ragozásban ugyanez a személy *jextilen* 'vágod', *äläntlän* 'ölöd', tehát itt is *-l* a tárgyra mutató rag, mint fent az első személynél láttuk.

E szerint a magyar *irod* alak valaha ilyenformán hangzott: **iroid*.

Az **i m p e r a t i v u s b a n** néha a második személy *-d* ragja elmarad egyes dialektusokban és nyelvemlékekben.

A palóczok *fogd meg* helyett azt mondják *fog' meg*, tehát elhagyják az imperativus *d*-jét, ha két mássalhangzó közé kerül; sőt tovább menve, még a megmaradó mássalhangzócsoportot is assimilatióval könnyítik: *fom-mög* (Egerben, Nyr. XVIII:21)

Szintügy mondja a palócz *öntsd ki* helyett *öncs' ki*, s a *cs*-hangú imperativusoknak ilyen rövidítését már nyelvemlékeinkben is gyakorta tapasztaljuk:

gyoych ffel az hayoot ÉrdyC. 447b. *erevsyeh megh* en benem az te fyadnak malaztyad GömC. 202. *tisztéts meg* öket MA: Bibl. I:136. ezt *fejts-meg* Hall: HHist. II:288.

A régieknél néha mondat végén is találunk ilyen rövidítést: te Krisztusodnak orozáját el ne *fordeic* DöbrC. 211. az közvént ne *gyógotts* KNagysz. 1613. A7. szájadat tiszta vízzel meg öblits: *füledet*, inyedet meg *tisztits* ACsere: Enc. 175.

De legkülönösebb, hogy a régiségben ugyanezt a rövidítést gyakran magánhangzó előtt is alkalmazva látjuk:

ne *buchyeh* [búsíts] az urat vele LevT. I:47. nepedet *terüts* epülesre Born: Ének. 138. *gyüüts* egybe az népet Kár: Bibl. I:161. meg ne *roncz* az szegéüt u. o. 616. szorgalmatossággal *megkésérts* az te barátidat u. o. 655. Phoebe *pendiczi* az cytharát, *szendiciz* az lantot VásKer: EpKat. 11. már ne *félts* a másik szemedet Hall: HHist. II:222.

Nem sikerült megállapítanom, vajjon divik-e ez esetben a rövidítés mai nyelvjárásainkban, de azt mondják, Pozsony s Nyitra megyék határán járatos ez a kiejtés: *ne ronds' el* e h. *ne rontsd el*.

A harmadik személy ragja: **-ja, -i** (**-a, -e**).

A harmadik személytől kezdve egy *-j* elemet látunk tárgy-as személyragjainkban: *irja* (*zocoztia* HB.), *irjuk*, *irjátok*, *irják*. Ez a *-j* Budenz nézete szerint annak az *-l*-nek a továbbfejlődése, melyet az első és második személy *-m* és *-d* ragja előtt lappangónak tételez fel: v. ö. pl. hogy *vág-ja* osztjákul a. m. *cutli-le* (vog. *jexi-tü*), *vág-juk* vogulul *jexi-lov* és így tovább.— Ebben csak az a nehézség, hogy alig vannak biztos példáink arra, hogy az eredeti (magyar-előtti) *l* hang nyelvünkben *j*-re vált volna. Hisz akkor a második személy *-l* ragja is *j*-re változott volna (*eszal*, *eszlek*). Ezt a nehézséget Munkácsi NyK. XXV:267. úgy hártja el, hogy a magyar *-j* szerinte a vogul tárgy-as praesens *-il* szótagjának felel meg, pl. *rätilem* verem, *rätülen* vered. Ebből tulajdonképp csak az *-l* a személyrag, az *-i* pedig praesensképző, mely a tárgyatlan alakokban is megvan (*räte'im* verék, *räte'in* versz) s eredetileg *g*-féle hang volt (v. ö. kondai vog. *roqtém*, *roqtén*, és Setülä: Tempus und Mod. 68. 71.).

A magyar *-ja* rag mindenesetre többet foglal magában, mint azt a feltételezett *-l*-et, mely a tárgyra mutató rag volt. Eredeti ugor szókban a magyar szóvégi *a* hang *á*-ból v. *â*-ból rövidült, pl. *fa* < **fá* v. **fä*, v. ö. *fá-t*, *fá-ra* stb. E szerint *ir-ja* legközelebb e helyett van: **irjá* v. **irjá*. Ez a **-já* pedig hosszú magánhangzóját alkalmasint az alanya mutató harmadik személyű rag beolvastásából nyerte (talán ugyanaz az elem lappang benne, mely Budenz szerint az ikes igék *-ik* ragjának eleme).

A mélyhangú **-já*-nak a magashangú igék harmadik személyében okvetetlen **-jé* felelt meg, tehát **várjá*—**kérjé*, s tehát ez utóbbiból kell származtatnunk a mai *kéri* alakot.* A *j* hatása is hozzájárult itt, hogy az *é*-ből *í* legyen s ez az *í* eleinte mindenesetre hosszú volt. A Königsbergi Töredék korában, a mit így irtak: *etety*, *ymleti*, alkalmasint így ejtették: *éteti*, *imleti*, hosszú *í*-vel. Sőt az ugyanott előkerülő *furiscte* talán így olva-

* Mint tudjuk, mai nyelvjárásaink közül némelyek a mélyhangukat is *i*-vel ragozzák: *látí*, *huzí* s a többesben is: *látik*, *huzik*. „Így használja e ragokat két külön vidék, a szegedvidéki nyelvjárás s a duna-drávaközi nyelvjárásvidék, továbbá a zemplén-abauji és hegyaljai nyelvjárás.“ Balassa: MNyelv-járások 137.

sandó: *főriszté*, tehát középen áll az eredetibb **főrisztjé* s az utóbbi *főrösztl* között. (Ha így olvasnók: *főrisztje*, azaz *főriszt-je*, ebből alig vált volna *főrösztli*, mert a *-je* hangzást megőrizte volna a mélyhangú *-ja* párhuzamossága.)

Hogy az *-i* rag *-é*-ből lett, megerősíti az a körülmény is hogy a többes harmadik személy *-ik* ragja is *-ék*-ből válnak bizonyul; l. alább.

Az *irandja* és *kérendi* alakok szakasztott olyan fejlődést mutatnak, mint az *irja* s *kéri* formák.

A perfectumban a **várjá* és **kérjé* alakokkal szemben ilyeneket kellene feltételeznünk: **várótt-já*, **kérétt-jé*; ezekből lett volna a mai *várt-a*, *kért-e* alak *j* nélkül. Magyarázatra szorulna itt az, hogy a *tj* hangsoportból, mely különben egészen máskép szokott fejlődni (v. ö. a praesensben *tartja* — *tartya*, s az imperativusban **tartja* — *tartsa*), hogy veszhett el a perfectumban nyom nélkül a *j* elem?

Az imperativusban ilyen régi alakokat lehet feltételeznünk: **vár-jg-já*, **kér-jg-jé*; ezekből **várjá*, *kérjé* s végre *várja* és *kérje* lett. Itt könnyen érthető a tárgyi *-j* eltűnése, illetőleg a két szomszéd *j*-nek egybe való összeolvasztása.

A föltétes mód *irná*, *kérné* alakjában ma nincs tárgyra mutató személyrag. Minthogy azonban pusztán a mód-tőt tüntetik fel (v. ö. *irná-l*, *kérné-l*; *irná-nk*, *kérné-nk* stb.), már a priori feltételezhetnők, hogy valaha így hangzottak: *irnája*, *kérnéje*. S ezeket a teljesebb formákat csakugyan számtalanszor olvashatjuk nyelvemlékeinkben (egész a XVII. század második feléig):

mykoron ez jelenetevt megmondanaya MargL. 45. indethatnaya SándC. 7. haborgatnaia DebrC. 120. magiaraznaia 157. esmerneie LobkC. 209. kerneie I75. mondanaiu 28. birnaya 185. (hyrdetnye 21. yntenie 175. stb. kerdeznie 236.) kerneie 203. ingerleneie Helt: UT. Bb. hinaya Mel: SzJán. 84. ennie Kár: Bibl. I:188. küldenie 479. jeyzenéje Pös: Igazs. II:665. ingerleneie, el meczeneie, el bocsatunáiu Lép: PTük. I:320. a hová fejtét hajtánája Hall: HHist. II:127. (bibliai idézetben); — tennie RMK. II:322. (v. ö. u. o. melltek e h. melléjek).

E régi teljes s a mai rövidült alak közt mintegy átmenetet mutatnak az ilyen formák: *tenney* DomC. 238., *kyldeney* LevT. I:70. De ezek ritkán találhatók, s azért inkább hihető, hogy az *irnája* alakot közvetlen az *irnú* alak váltotta fel. Az utóbbit egyébiránt már codexeinkben megtaláljuk amazok mellett:

vettne, azaz *vetné* EhrC. 26. *meg maslanaa* ÉrdyC. 81b. „*meg erzeneye es meg esmerne*“ VirgC. 76. „*hogy ítet meg szentelneie es meg tiztoytana*“ Bat·KTud. 11. „*siratná és kesergenéje*“ MA: Bibl. I:19. „*ki nem mondhatna, sem meg nem magyarazhatnáia*“ Lép: PTük. III:244.

Viszont a göcseji nyelvjárásban maiglan megtaláljuk a teljes formát: „*ujjamat nagyon elvágtam, piros vérem folyt eléje, bár a rózsám bekötnéje*“ Göcseji Népdalok 21. és u. o. 74. *még-énneje* (rövid *e*-vel), *mékfódoznája* Balassa: Nyelvj. 37.

A feltétes mód *várná*, *kérné* alakjához hasonlít az elbeszélő mult *vára*, *kéré* formája, mert ebből is hiányzik a *-ja*, (*-je*) személyrag. Ennek feltételezendő régibb **várája*, *kéréje* alakját nem is találjuk már codexeinkben, tehát ez az időalak már előbb elrövidült, mint a feltétes mód. (Közvető alak lehet a **küldéje* és *küldé* közt: *kuldei* egy 1597.-i levélben Vasárn. Ujs. X:127.)

Csak a Halotti Beszédben találunk teljesebb formákat, még pedig ilyeneket: *hadlaua*, *terumteve*, *feledeve*, *veteve*, s másfelől *tilutoa* és *mundoa*. Tekintve „a HB. nyelvjárásának azon saját-ságát, hogy hajlandó hiatust támasztani (v. ö. *halalaa*l e h. *halálával*) és hajlandó a támasztott hiatust megint betölteni (v. ö. *kegilmehel* ebből: *kégyilmével*, *kégyilméel*)“, elfogadható volna az a nézet, hogy „a *hadláva*, *feledéve*-félék eredetibb **hadlája*, *feledéje*-félékből fejlődtek“ közvető **hadláa*, *feledéa* fokon által (SZINNYEI, Nyr. XVII:196). De nagy bökkenők — mint ZOLNAI is megjegyzi, (Nyelveml. 58) — a HB. *mundoa*, *tilutoa* alakjai, melyekben az *ó áv*-ból fejlettnek látszik (v. ö. u. o. *hazóu* e h. *házává*); már pedig „a mélyhangú *áva* végzet, ha a *v* újabszerű fejlemény, alig vonódott volna össze *óa-ra*“. A dolgot tehát nyílt kérdésnek kell hagynunk.

A többes első személy ragja: **-juk, jük.**

Az *ir-juk*, *kér-jük* alak példája a HB.-ben *tumetiuc*, a Königsbergi Töredékben: *tudyuc*, *latiuc*, *tudhotiuc*, *esmeriuc*, egy 1370 körüli nyelvemlékben *zyzywk* vagyis *iszjuk*.

Codexekben s más nyelvemlékekben (a XVII. századig) a *-juk*, *-jük* helyett nyiltabbhangú *-jok*, *-jék*, *-jök* alakokat is találunk.

oluassoc GuaryC. *tuffjoc* NádC. *akaryok* LobkC. 23. *zeretiök* 67. *keressiec* DebrC. 333. *megneziöc* 340. (de *imadiuk* 333.) *hullyok* ÉrdyC. 505b. *hyzyek* u. o. 142b. *hyhettyek* 512b. *hyok* KulcsC. 181. *uchet'ök*

TihC. 9. *várioc* Zvon: Post. I:39. „*tudgyoc, hiszszóc* es azt *tanítyoc*“ EsztT: IgAny. 182. 322.

(a perfectumban és imperativusban: *megh ysmertek*: *cognovimus* JordC. 647. *hallottok hírtet* 726. *yzennyek* ezt ÉrdyC. 548. *vegyek* 657. *vessők* 662. *hallottok* 659. *elhottok* LobkC. 58. *veztóttóc* u. o. *keressóc* meg DebrC. 329. *zeresók* TihC. 6. *hallottoc* EsztT: IgAny. 322.)

Maiglan „csak egy kis vidék őrizte meg a régibb *o, e, ö* hangzót, és pedig az őrségi, hetési, göcseji és zalai nyelvjárás: *tuggyok, várjok, kinyóttök*“ (Balassa: Nyelvj. 137);

„*láttjok, szokjok, keressék; keresték, kinyójjók*, de így is: *irtuk, láttuk*“ (Göcsejben, u. o. 37). V. ö. még: *lesték, lessék, lestük, lesük*‘ Göcs. MNyszet. II:408. 407. *porvállók* ‚*próbáljuk*‘, *huzogattok* ‚*huzogattuk*‘ Őrs. Nyr. II:176. *tudjok* Dobronak, u. o. 235.

Néha, bár ritkán, hosszú magánhangzót találunk e ragban: *lassúc, lássuk*‘ MA: Tan. 141., *fogjuk* Gyöngy: KJ. 67., *igyük* meg Csúzi: Síp. 292.

Lehet, hogy az *u, o* és *ú* hangú formáknak közös elődje egy *ou*-diphthongussal való forma volt: **ir-jouk*, s hogy ez — tovább menve — **irjovuk, *irjomuk* alakokból fejlődött. Ez utóbbiban *-jo* a harmadik személyű tárgyra, *-muk* az első személyű alanyra mutatott (v. ö. a tárgyatlan *-nk* ragról mondottakat). A **jo-muk*-ból az *m*-nek szabályszerű *v*-re változásával lett **jovuk*, s ebből magyarázódnak a tényleg meglevő újabb ragalakok: *-jok, -juk, -ük*.

Sajátságos újabb fejlődést látunk a mai palócz kiejtésben.* A palóczok azt mondják *ütyük, vetyük, engegyük, agyuk, nevelyük*, e h. *ütjük*, ill. *üttyük* stb. (Losoncz, Karancs vid. stb.) Azt lehetne gondolni, hogy ez az egyszerűsítés a magashangú igékből indult ki, s hogy ezek a többi alakok analógiáját követték, a melyek palóczosan így hangzanak: *ütyi, ütyitek, ütyik; nevelyi, nevelyitek, nevelyik* stb.

Használókép mondják a palóczok: *ásuk, keresük* e h. *ássuk, keressük* Szvor. Nytan 30. §. jegyz. továbbá *észük, viszük, hozuk, huzuk*, Karancs vid., Losoncz stb. — Itt is a *keresi, keresitek, keresik* alakok hatásában kereshetjük a magyarázatot.

Minthogy azonban az *észük, hozuk*-félékben, de még az *ütyük, kérétyük, huzogatyuk, vasalyuk*-félékben is pusztán az *-uk, -ük* látszott személyragnak, s minthogy ezek az igék, illetőleg

* BALASSA nem említi a Nyelvjárásokról szóló munkájában.

már maguk a *z*, *t* és *l* végű igék (kivált a *z* és *l* végű denominális, a *t* végű műveltető s a *-gat* végű gyakorító igék) tényleg összes igéinknek nagy többségét teszik: hatásuk alatt a többi igék mellett is *-uk -ük*-ké rövidült a *-juk, -jük* rag, úgy, hogy azt mondják: *verük, várjuk, iruk, szabuk* e h. *verjük* stb. (Karancs vid., Losonecz), *foguk* e h. *fogjuk* (Felnémet, Heves m.).

BALASSA adatai szerint Szolnok-Doboka megyében is divatoznak az idézetekhez hasonló formák (Nyelvj. 74): „Domokos és vidéke nyelvében a tárgyias ragozás többes első személyében a *j* elmarad: *megcsináluk, tanóluk* (tanuljuk), *szántuk* (szántjuk), *kiseprük, tanítuk*.” S ugyanilyen alakok járatosak a lozszádi nyelvjárásban is: *tuduk, látuk, kezdük, cölük* (Nyr. XXII:409). Ezeket itt is ugyanaz az ok hozhatta létre, mint a palóczságban, t. i. a magashangú igék többi alakjainak analógiája: *seprí, seprík, seprítek* — s azért *seprük*.

A perfectum a köznyelvben is mindig *j* nélkül van (már codexeinkben is): *irt-uk, várt-uk, ütött-ük* stb. Feltehetjük, hogy ezek eredetileg ilyenformán hangzottak: **ütöttö-jük*, s hogy a *j* elveszése itt nem tisztán hangtani processus volt (mert akkor *ütöttjük* lett volna belőle, mint a praesensben **ütö-jük*-ből *ütjük*), hanem hogy csak a harmadik személy analógiájára történt e rövidülés, mint a praesensnek fent említett dialektusi formáiban. Tehát *ütöttük, vártuk* a harmadik személyű *ütötte, vártá* vagy még **ütötté, *vártá* mintájára alakult (l. fent a harmadik személyt).

Könnyebben érthető az imperativus egyszerűsítése, mert itt a két szomszéd *j* ismét egybe folyt össze: **ir-jo-juk, *kér-jö-jük* helyett *ir-juk, kér-jük* (mint az egyes harmadik személyben). *Wimagguc* HB.

Az *irand-juk, kérend-jük* alak egészen úgy alakult, mint a praesens.

A föltételes módban van legnagyobb különbség a konstruálandó s a tényleg meglévő forma közt: amaz **ir-ná-juk, *kér-né-jük* vagy **ir-ná-jok, *kér-né-jök* v. **kér-né-jék*, emez pedig *írnók, kérnök!* Kérdés: hogy fejlődött emez a feltételezendő teljes formából?

Az eredeti alaknak egyes példáira ráakadunk nyelvemlékeinkben:

az mi itt való ültünket mi nem *resteleneyek*, vagyis *rëstellenéjék* LevT. I:39. „ha *twdnayok* bynet az hadnaghnak, ny magonk megl *irnaiok* k.-nek“ u. o. 272. ha *erteneiok* (*értenejök*) u. o. 273. *vinnéjök*, *tudnájok* u. o. II:117. 118. *kezdeneyek* DebrC. 526. *banthatnaioc* Telegdi: KeresztFund. 53. hogy mi ez vaczorát *elmulatnájoc* MA: Scult: 721. *akarnájuk* MA: SB. 302. (ezt Révai idézi Gramm. 759.) hog' ennek okát föl nem *találnáik* Zvon: PázmP. 298.

De még gyakrabban olvassuk ezt a formát a módképző magánhangzójának a személyragéhoz való hasonulásával, tehát *-nájok*, *-néjök* helyett *-nójok*, *-nőjök* végződéssel (leggyakrabban Telegdinél, ki jobbára ezzel a formával él, de még Lépesnél is előfordúl a XVII. században):

akarnoiok Ozorai: Christ. 93. *banthatnoioc* Telegdi: KeresztFund. 84. (v. ö. *banthatnaioc* u. o. 53.) *harentanoioc* Tel: Fel. 110b. *akarnoioc* Tel: Evang. I:114. *tennöiöc*, *emelnöiöc*, *tunolnoioc*, *latnoioc*, *ennöiöc*, *innoioc* Telegdi: Evang. (az utóbbiakat Révai idézte Antiq. 114. és Gramm. 760. 761.) azt *forgatnoiok* elménkben Lép: PTük. II:118.

Ebből a *-nójok*, *-nőjök*-ből lett aztán összevonás útján az egytagú *-nók*, *-nök*, melyet már a BécsiC.-ben s több más codexben is alkalmazva látunk:

halgatnoc, *gondolnoc* BécsiC. (idézve Révainál Ant. 115. és Gramm. 759.) *akarnook* ÉrdyC. 534b. *iudnok* TihC. 7. „hog' ha *akarnoiok* sem *tehetnök*“ Ozorai: Christ. 93. *adnök* Tel: Evang. III:476. (ezt is Révai idézi Ant. 115.) *látnök* MA: Bibl. Előb. 1. (későbbi idézetek Révainál Gramm. 760.)

De a XVI. és XVII. századi íróknál még egy eltérő alakal találkozunk, mely így végződik: *-nük*, *-nük*, s mely a *-nójok* formából alkalmasint a *-nójuk* fokon át fejlődött. Az utóbbinak meg is találjuk nyomát: *megh irnoyuk* RMNy. II:122. (v. ö. *gondolnyuk* LobkC. 240., de *követnöy k* u. o. 2.) — Példák a *-nük*, *-nük* alakra:

vayha ezt *mielhetnüc* Born: Préd. 18. *követnüc*, *viselnüc*, *alaznuc* u. o. 34b. hogy *felnüc* a mi wrunkat Kár: Bibl. I:164. *itilnüc* Vás: CanCat. 260. *mernüc* EsztT. IgAny. 235. *mondhatnuc*, *lathatnuc*, *samlatlatnuc* u. o. g4. *hihatnük*, *hinük* Bal: CsIsk. 294.

Az elbeszélő múlt itt is egészen a feltétes módhoz hasonlít: *írók*, *várók*, *kérők*.

Ennek feltételezendő régi formája **irá-jok*, *vára-jok*, *kéré-jök* v. **kéré-jék*. Ennek azonban igen kevés példáját találjuk a régiségben, tehát itt is azt látjuk, a mit az egyes harmadik személynél, hogy t. i. az elbeszélő alak a gyakoribb használat miatt előbb megrövidült, mint a feltétes mód.

Példák a teljes alakra:

„*megh fokdossaiok (megfogdosájok)* es theruent thenk (ténk, tevénk) reayok... az lovakat *meg adajok* az zegen nepnek“ LevT. I:316. „*eddig röüdeden meg erteiuc*“ Zvon: PázmP. 65. (talán sajtóhiba e h. *ertetiuc*?)“

Ép oly ritka a hasonult forma (-*ájok* h. -*ójok*, mint -*nájok* h. -*nójok*); „*menyg* (menyiig, azaz a meddig) nekwnk len (lén, lön), addyg reayok *oztojok*“ LevT. I:248.

Már a codexekben általános az összevont alak:

halgatoc, foghatoc, kerdóc, vagyis *hallgatók, foghatók, kérdők* BécsiC. *fogadook* the yrgalmassagodat: *suscepimus* KulesC. 116. *el-veevók* orzagath, *elvezték* őket JordC. 205. stb.

S itt is előkerül a feltétes módbeli -*nük*, -*nük*-höz hasonló -*ük*, -*ük* mellékalak:

halluc Born: Préd. 17. *monduc* 452. *le vaguc* ötet: *percussimus* Kár: Bibl. I:159. *megveruc* ötet MA: Bibl. I:159.

Mai napság a népnyelv — mint tudjuk — már nem használja az irodalmi *irnök* és *irók* formát, hanem a tárgyatlan *irnánk* (és *iránk*? *irtunk*) alakkkal helyettesíti. Amazok csak a székely és csángó nyelvjárásokban divatoznak (v. ö. MNyszet. VI:235. NépkGy. I:279); pl. „*mü kikérök* [igy?] a pálinkát, de még nem is *ivánk*“ Nyr. V:519.

De az *iránk* és *irnánk* alakoknak tárgyasok gyanánt való használata már a XVI. század közepe előtt előfordul s a későbbi irodalomban is számtalanszor. Például:

„*az kmed leveleit hogy el olvasánk*, így irtuk ezt knek“ 1545. LevT. I:30. „*az törököket igen megvesszölénk*“ u. o. 103. „*ezeket szólan* . . .“ Born: Préd. 252. *azt végezénk* 1608. RMNy. III:125. „*hogy fáradságunk ne szánnánk*“ u. o. „*hogy a követet elvesztenénk*“ Hall: HHist. I:63.

A többes második személy: **-játok, -iték.**

A többes szám második személye *vár-játok, kér-iték*. E személyragnak utórésze (-*tok, -ték*) a második személyű alanyt jelöli (mint a tárgyatlan *vár-tok, kér-ték* alakban), — az előrész pedig (-*já* és -*i*) a harmadik személyű tárgyra mutat. Feltűnő itt a -*já*-nak hosszú magánhangzója, pl. az első szem. -*juk*-kal szemben. Ez az imperativusi *várjátok* analógiájából magyarázható (Szinyei: Alakmagyarázatok, a Hunfalvy-Albumban), nem

csak azért, mert a két paradigmának többi alakja amúgy is hasonlított egymáshoz:

(*várom, várod, várja, várjuk, *várjátok, várják*

(*várjam, várjad, várja, várjuk, várjátok, várják*;

hanem azért is, mert a második személy a fölszólító módban gyakoribb, mint a jelentőben. Az imperativussal együtt hathatott még rá a föltétes *várnátok* s a mult *várátok* hasonló hangzása. Hogy a paradigmának egyes csoportjai ilyen hatással lehetnek egy másra, annak jeles példáját találjuk a hajdu-dorogi népnyelvben. Ott a tárgyias ragozás második személyét a perfectumban így ejtik: hisz nem *mondtád* nekem; *megirtád* neki? *láttád* stb. Ez pedig csakis úgy magyarázható, hogy a tárgyias alak átvette a tárgyatlan *mondtál, irtál, láttál* alakok hosszú magánhangzóját!

Valamint az egyes számban van néhol a mélyh. *látja* helyett *látí*, úgy mondják — bár úgy látszik ritkábban — a *látjátok* forma helyett is *lát-itok* (mint *kér-íték*). L. Balassa: Nyelvj. 137.

A beálló cselekvés itt is ép úgy alakul, mint a folyó cselekvés: *látand-játok, nézend-íték*.

A perfectumban itt is hiányzik a *j*: *látt-átok*. A magashangú alakban nem *-íték*, hanem eredetibb hangzással *-éték* a személyraja: *kért-éték, nézt-éték*.

A multban s a feltétes módban az összekerülő két hasonló hangzójú szótag összevonódik: **irá-játok, kéré-jétek* (v. **kéré-íték?*) és **írná-játok, kérné-jétek* (v. **kérné-íték?*) helyett azt mondjuk: *írnátok, kérnéték*, úgy, hogy nincs különbség a tárgyias és tárgyatlan alak közt.

Az imperativusban szintén összevonás történt, még pedig itt is az összekerült két *j*-hangú szótag hasonlósága miatt: **írj_g-játok, kérj_g-jétek* helyett *írjátok, kérjétek, igyátok, egyétek* stb.

Az őrségi nyelvjárás azt mondja: *végyíték, tégýték* (Nyr. VII:272), s bizonyára ezt is: *véttíték, tettíték*, mert e dialektusban a hangsúlytalan *é (i)* helyén mindig *i* van (Balassa: Nyelvj. 34).

A többes harmadik személy: **-ják, -ik**.

A többes szám harmadik személye *vár-ják, kér-ik*. Az *-ik*-nek kimutathatjuk régibb *-ék* alakját; v. ö. „iziac es ezec“ BécsiC. 231. *hizckuala* 285. *hizec* MünchC. 182b. *yzenek, kerethék* (izenik, kére-tik) 1540. LevT. I:9.

Még régebben kétségkívül *-ják*, *-jék* volt e személy ragja, s ez is úgy volt két elemből összetéve, mint a fentebbiek: az első elem a harmadik személyű tárgyra, a második elem a többes harmadik személyű alanyra mutatott. Eredetileg tehát ilyenformán hangozhatott a többes harmadik személy ragja: *-j_g-j_gk*, *j_g-j_gk*. Az utótag ugyanaz, a mely a megfelelő tárgyatlan személyragnak, a *-nak*, *-nek* ragnak, az *-n* utáni másik elemét szolgáltatta.

Itt is előfordul *-ják* helyett az *-ik* változat a szegedvidéki s duna-drávaközi, továbbá a zemplén-abauji és hegyaljai nyelvjárásban: *tudik*, *adik* stb. (Balassa: Nyelvj. 137.)

A beálló cselekvés: *várand-ják*, *kérend-ik*.

A perfectumban itt is eltűnt a *j*, s itt is megmaradt a magashangú ragnak eredetibb *é*-je: *várt-ák*, *kért-ék*. Eltérő *i*, *i* hanggal: „lattak es hyttyk“ azaz látták és hittik HorvC. 100. „testeet egyebvue vittyk“ CornC. 107. *csiptik* (*csiptik*?) Szatmár m. Nyr. VII:33. A palócz kiejtésben a *k* el is vész; *szégyenlétteé magokot* Pintér: Népm. 80. *nyergeötetteé mēg* u. o. (nyergeltették meg); *elővetteé elcölē* u. o. (elvették előle: v. ö. u. o. *allyeé várták* e h. alig várták).

Az imperativusban a két *j* közül itt is csak egy marad meg: **irj_g-ják*, *kérj_g-jék* helyett *irják*, *kérjék* (így a mélyhangnak imperativusa rendszerint nem különbözik az indicativustól, kivéve pl. *igyák—iszszák*). Őrségben *vēgyik* e h. *vēgyék*, *vēgyik*.

A föltétes módban ugyanaz az összevonás történik, mint a második személyben, vagyis az összekerülő *ná-já*, *né-jé* szótagokból *ná*, *né* lesz: *várná-ják*, *kérné-jék* helyett *várnák*, *kérnék*. Itt azonban nyelvmelékeink még számtalanszor feltüntetik az eredeti teljes alakot (egész a XVII. századig):

zerzeneiek LobkC. 19. *vihetneyek* 242. stb. (*vinnyek* u. o. 19. *tewlthetnyek* 302. *keresneyk* 226. *venneyk* 306., sőt *kerneek*, *lelhetneek* 226); *jndeytanayak* CornC. 405. *enekelneyek* DomC. 198. *merneiek* WeszpC. 16. *fognaiak* 10. *enneeyek** ÉrsC. 8. „*fogadnáják és táplálnáják* ötet“ Tel: Evang. II:596. *feddeniék* u. o. 780. *terhelnéjec* MA: Bibl. I:49. *vinnáják* „*vinák*“ Zvon: Post. II:255. *vallanáiak* Göntz: RBab. 117. *tartanaiak* es *imadnaiak* Lép: PTük. II:32. (Más példák Révai-

* Az *ennék* alak ma tárgyatlan egyes harmadik személy is lehet, de tárgyas többes harmadik személy is. Nyelvmelékeink egy részében mind a kettő egyformán *ennéjék*. Csak a WeszpC. különbözteti meg, mert ott a tárgyas többes *ennéjék*, de a tárgyatlan egyes *ennéik*! (L. fent az *-ik* személyrag tárgyalásában.)

nál Ant. 113—4. és Gramm. 755. Révai azonban téved abban, hogy a személyrag magánhangzóját rövidnek olvassa: *-ná-jak, -né-jék*).

A göcseji dialektus ma is teljesebb formával él, de a személyragot mély- és magashangú tők után egyaránt *-jik*-nek vagy *-ik*-nek ejti: „csak *hoznájik* immán“, „ha a liányomat *évennejik*, annyirag rénik [rinék], míg vissza nem *annájik*“ Budenz-Album 147. Nyr. XIV:214. „*Mondanák, kérnéik*: ez az alak a legnagyobb kiterjedésben divik bármely igénél“ Göcsejben, Nyr. II:474. *Adnájik* Nyr. XIII:215. Egy félszázaddal ezelőtt ezt a *-jik*-et még *-jék*-nek ejtették Göcsejben (?). Vass Józsefnek 1847-ben készült „Dunántúli Nyelvjárás“-ában ezt olvas-uk: „A göcseji tájszólásban az óhajtó mód jelen idejének többes harmadik személye a határozott alakban *-j-ék* raggal ugyanazon idő egyes harmadik személyétől képezettnék látszik, mint: *megtudnájék, megvennájék*; pl. *megunnájék* a sok várakozást, *meginnájék* a jó bort, *főzavarnájék* az egész házat“. (MNyszet. V:140., l. még u. o. 148.).

Megvan ez a teljesebb forma az őrségi nyelvjárásban is; ott is *-nájik, -nejik*-et használnak: „ha aku szám *vünnejik* nekik a bort is *méginnájik*; *mégvárnájik, meglátnák, megénnejik, megvernejik* stb.“ Nyr. VII:420.

Nyelvemlékeinkben is megtaláljuk ezt az *-ik* alakot, névszerint a WespC.-ben: mig egimast *el erueik* 24. *zentölhetneik* 48. *esmerneik* 64.

De már a XVI. században is használták az összevont formát; pl. „*crezneek, erteneiek és tudnak*“ VirgC. 52. „hogy *ennek, innajak* emlékezetemre“ RMK. II:144. „vaiha azt *miuelne*“ Tel: Evang. I:51. *feleitene* u. o. Előb. „*abráznác és mutatnájác*“ MA: Tan. 372.

Az elbeszélő múltban is *á, é*-vé vannak összevonva az *á-já, é-jé* szótagok: **várá-ják, *kéré-jék* helyett azt mondjuk *várák, kérék*. Ezek közül azonban a teljes formát már régi nyelvemlékeinkben sem találjuk meg; v. ö. az egyes harmadik s a többes első személynél mondottakat.

Tárgyas alakok összezavarása az imperativussal.

Ismeretes hangtani szabály, hogy a *z, sz, s* végű igetők után a tárgyas személyragok *-j*-je elvész, illetőleg hasonul a megelőző mássalhangzóhoz. Hajdanában azt mondták:

musia Königsb. Tör. *zyywk* 1370 körül Nyr. VII:181. *urożac*, *ragadożac*, *zidalmażac* GuaryC. *keressiec* DebrC. 333. *megnezióć* 340. *hyzyek* ‚hiszszük‘ ErdyC. 142b. *hozyaa* ‚hozza‘ 213. stb. stb.

Ma ellenben azt mondjuk: *mossa*, *iszszuk*, *orozzák* stb. Tehát ugyanaz a hangváltozás történt itt, a melylyel az imperativusban is találkozunk, úgy, hogy a nagyszámú *z*, *sz*, *s* végű igének tárgyas ragozásában az indicativus négy személyalakja teljesen egyenlő-hangzású az imperativussal:

ind. (*hozom*, *hozod*), *hozza*, *hozzuk*, *hozzátok*, *hozzák*;

imp. (*hozzam*, *hozd*), *hozza*, *hozzuk*, *hozzátok*, *hozzák*.

De tudjuk, hogy az imperativusban történt összevonások következtében az a négy személyalak amúgy is egybeesik a jelentő és parancsoló módban (a magashanguaknál azonban csak a többes első személy: *kérjük*, *nézzük*); pl.

ind. (*várom*, *várod*), *várja*, *várjuk*, *várjátok*, *várják*;

imp. (*várjam*, *várd*), *várja*, *várjuk*, *várjátok*, *várják*.

Kivételt csak a *t*-végű igezők tesznek, mert ezeknek imperativusában specialis hangváltozások történtek, továbbá az *sz*-es praesentők; pl.

ind. *látom*, *látod*, *látja*, *látjuk*, *látjátok* *látják*;

imp. *lássam*, *lásd*, *lássá*, *lássuk*, *lássátok*, *lássák*;

ind. *iszom*, *iszod*, *iszsa*, *iszszuk*, *iszszátok* *iszszák*;

imp. *igyam*, *idd*, *igya*, *igyuk*, *igyátok*, *igyák*.

Minthogy tehát a két paradigma annyira hasonlított egymáshoz, nem csoda, hogy sok nyelvjárás ezt a hasonlóságot kiterjesztette a *t*-hangú igékre s az *sz*-es praesentőkre is, úgy hogy ilyen paradigmák keletkeztek:

ind. <i>látom</i> , <i>látod</i>	}	<i>lássá</i> , <i>lássuk</i> , <i>lássátok</i> , <i>lássák</i> ;
imp. <i>lássam</i> , <i>lásd</i>		

ind. <i>iszom</i> , <i>iszod</i>	}	<i>igya</i> , <i>igyuk</i> , <i>igyátok</i> , <i>igyák</i> .
imp. <i>igyam</i> , <i>idd</i>		

Különösen a *t*-hangú igéknek ilyen indicativusa van nagyon elterjedve nyelvjárásainkban, úgyannyira, hogy a népszínmű útján már-már behatolnak az irodalomba is az ilyenféle alakok: *nem tudhassuk* stb.

„Leginkább összeesik e két alak [az indicativus az imperativussal] a szegedvidéki és duna-drávaközi nyelvjárásokban, s innen hatott e sajátság a szomszédos Felső-Bácskára [pl. Bajára

és vidékére, I. Nyr. XVI:504!], sőt kezd terjedni a *t*-végű igéknél Fehér megyében [és Veszprém megyében] is. Ugyanezt a saját-ságot kifejtette az egész székely nyelvjárasterület is.“ (Balassa: Nyelvj. 138).* A székely beszédnek e sajátosságát már Gyarmathi is constatálta Nyelvmesterében II:77. de még régiebb forrásból is kimutathatjuk; v. ö. „idegennek semmijét *el nem adhassa*, sem el nem vallhatja“ Székely Oklevéltár II:121.

Néhány dialektusban még az *-lt*-végű igetők *takaríjon*-féle imperativus alakját is átvitték az indicativusba, pl. Tolna megyében Szegszárdon: „ha 12-bű év^{cs}szüink 24-et, a nevit is *mëgmásíja*, még az árát is *mëjjavíja*, mi a?“ Nyr. XIX:92. és Tolna megye közelében, Fehér megye déli részén, hol azt éneklik: „Idős anyja tejjel, vajjal neveli jaz fíját, mégis husz éves korábo mirtikre *állíják*.“ Különös jelenséget látunk Egerben, hol Zolnai szerint a jelentő mód *szaporiccsuk*, ellenben a parancsoló *pusztíjjon* stb. (Nyr. XVIII:24.), tehát *szaporíjjuk!*

II. Az idők és módok képzése.

Az idők és módok kifejezésére hat egyszerű igealakkal rendelkezik nyelvünk, úgymint négygyel a jelentő módban: *ir*, *irt*, *ira*, *irand*, és kettővel a feltétes és parancsoló mód megkülönböztetésére: *irna*, *irjon*; ritkán fordul elő a feltétes módban egy hetedik egyszerű forma: *irandana*. Ezeket egyenként fogjuk tárgyalni, azután külön az összetett alakokat: *ir vala*, *irt vala*, *irt volna*, *irni fog*, *irni fogna* stb.

Irodalom. SZARVAS GÁBOR: A magyar igeidők 1872. — VERESS IGNÁCZ: Igeműszavak. — SETÁLA EMIL: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstamm-bildung in den Finnisch-Ugrischen Sprachen. Helsingfors 1886. — SIMONYI ZSIGMOND: Az ugor módalakok. NyK. XIII:1876.

Az **ir** alak.

Ez az igealak jelentő módot fejez ki, még pedig folyó cselekvést.

A jelentő módnak soha sincs külön jele az igén s épen csak ez a tagadó jellemvonás különbözteti meg a többi módoctól.

* V. ö. e jelenség tárgyalását a szlavóniai nyelvjárásban. Nyr. XXIII.

A folyó cselekvésnek rendszerint szintén nincs semmi külön jele, s ez a jeltelenség különbözteti meg az *ir* alakot a végzett cselekvés *irt* alakjától.

Vannak ugor nyelvek, melyek megkülönböztetik alakilag a folyó cselekvést a befejezett cselekvéstől. Az osztják nyelvben a folyó jelenben mindig az az *-l* (illetőleg az irtisi nyelvj. a megfelelő *-d*, *-t* stb.) járul az igetőhöz, melyet más ugor nyelvekben gyakorító képző szerepében látunk, pl. a *ver-* igetőből *verlem* csinálok stb.

A tavadai vogul nyelvjárásban a folyó cselekvés jele egyrészt ugyanaz az *-l*, másrészt a szintén gyakorító értékű *-nt*, pl. *ösint-* : *ösintql* ásít, *min-* : *minä'nt* mén, megyen. — A többi vogulságban jobbra *-i* e forma képzője, mely részben még eredetibb *-γ*, *-g* alakjában mutatkozik.

A votják nyelv számtalanszor alkalmazza a folyó cselekvés megjelölésére az *-sk* képzőt, pl. *kl-* hallani : *kiliskod* hallod, *pír-* felmenni : *píriskom* felmegyünk stb. Ez az *-sk* voltaképen frequentatív, continuatív képző, melynek ugor alakja *-sk* volt (l. Budenz : Alaktan 28.).

Ugyanez az ugor *-sk* előkerül némely magyar igében is a folyó cselekvés jelekép, még pedig *-sz* alakjában, esakhogy ez *sz*-nek nem érezzük már funkcióját. Az ilyen igéknek tiszta tője mind *v* hangon végződik, s a praesensben *sz-szel* bővülnek, pl. *lv-* : *lész*, *iv-* : *isz-ik* (perf. *lött*, *ivott*) stb. Nem szükséges ezeket itt felsorolni, mert részletesen tárgyaltuk őket a szótókról szóló részben (l. „Az *sz* hanggal bővülő *v*-tők“ 258. l. és „Az *sz* vagy *d* hanggal bővülő *v*-tők“ 263. l., az utóbbiak olyanok, mint pl. *alkuszik* v. *alkudik*). A legrégebb példa tudunkra a dubniczi krónikában maradt fenn, melynek eredetijét 1370 előtt írták (l. Nyr. VII:81.): „ma *zyjuk* thy wertheket“, azaz *iszjuk* véretek.

Ezen *sz*-es praesenstőkön kívül van még két igénk, melyek a tiszta igetőtől megkülönböztetik a praesenstőt, még pedig *-gy* képzővel: *vagyok* és *mögyék*, a *val-* és *mön-* tőkből. Ezekről azt olvassuk Budenz Alaktanában 27.: „Kétségtelen, hogy *mögy-*, *möngy-* és *vagy-* e. h. **valgy-* eredetileg szintén csak frequentatív igető; de már az nem bizonyos, hogy épen *-d* (*-nd*) képzővel alakult e két tő (pl. **valgyo-* e h. **val-do-* — mord. *ulende*), a

mint azelőtt állítottam s még Simonyi elfogadja NyKözl. XVI:243. Alakra nézve még alkalmasabban láthatjuk itt a frequentatív *-j* (ered. *-g*) képzőt, miszerint pl. *vagyo-*, **valgyo-* régibb **valjo-* vagy akár *valgo-* helyett való, v. ö. *jegy*, *négy* = f. *jülge-*, *neljü-*.“ (V. ö. fent 132. l.).

Setälä arra a lehetőségre is rámutat, hogy a *vagyok*, *megyék* *gy-jében* a praesensképző *-g* lappang, melynek több ugor nyelvben fenmaradtak nyomai (Tempus- u. Modus 77.), Munkácsi szerint pedig ugyanez a *-g* rejlik a tárgyas személyragok *j-jében*. (L. itt a tárgyas *-ja* személyragról szóló cikket.)

A *vagyok* igét a mai irodalmi nyelv így ragozza: *vagyok*, *vagy*, *van*, *vagyunk*, *vagytok*, *vannak*. A többes második személyt a közbeszéd így ejti: *vattok*. Viszont a két harmadik személy, melyet ma általában *gy* nélkül ejtünk, régen így hangzott: *vagyon*, *vagynak*, ill. *vadnak*; s ez utóbbi alakok még ma is divatoznak Erdélyben (*vagyon*, *vaon* Göcsejben is, Budenz-Album 166.).

A *megyék* igét* irodalmi nyelvünk így ragozza: *megyek*, *mégy* (ritkábban *mész*), *megy* v. *mén*, *megyünk*, *mentek*, *mennek*. *Mégy* és *mén*, mind a kettő a régibb *megyën*, *megyën* alak rövidítése. A *ménnek* alak eredetileg **mégynek* volt, mint *vannak* e h. *vagynak*; ezt bizonyítja az EhrC.-ben található *médnek* alak (20., 82., 115.), mely a *vadnak* formához hasonló. A többes második személy nem igen fordul elő *gy*-vel, de Sárospatakon állítólag mondják: *mégytek*. Igen elterjedt forma az egyes második személyben *mész* (e h. **mégysz*, ill. *méccz*, *mieccz* Nyr. X:427.); ezt a régiségben sehol sem találjuk, azért hihető, hogy ez a *mégy* alaknak csak újabbkori bővülése a rendes *jősz*-féle formák analogiájára. Az egyes első személyt sok helyt így vonják össze: *mék*, *mék*.

A *gy* nélkül is előfordulnak ez ige összes alakjai más-más vidéken. Így pl.:

egy 1. *ménék* Moldva Nyr. VI:287. III:52. Hétfalu Nyr. IV:556. a palóczoknál Pintér: Népmesék 78. továbbá Dunán túl Zala, Fehér, Veszprém megyékben; így már egy 1763-iki Francia Grammatikában I:170. (de u. o. *megyek* is.)

2. *ménsz* már a XVI. században előkerül Pécsinél („midőn az ispitálba bé *mensch*, jót kívánj az betegeknek“, idézve Révainál:

* V. ö. erre nézve BALASSA cikkét Nyr. XXII:289.

Gramm. 850); így az imént idézett Francia Grammatikában 147. („mégy vagy *mensz*“); a moldvai csángóknál Nyr. III:52. V:570. VI:287. Erdővidéken IX:37. Szabolcsban IX:136. *mönsz* Udvarhely m.

3. *mēnēn* a csángóknál Nyr. V:47. 268. (Lehr u. o. 536. *mēn* alakot is említ, melyet joggal tart a **mēn*, *mēgyēn* összevonásának).

többes 1. *mēnünk* Vas megyében Nyr. II:469. így rendszeren Zala. Veszprém s Fehér megyékben is.

Némely dialektusban *n* helyett *ny* hanggal ejtik, s ez Budenznek *j*-féle hypothesisé mellett szól: *mēnyék* e h. **mēnjék*. Így ejti névszerint sok erdélyi nyelvjárás, még pedig régóta, mert a NySz. már régibb forrásból idézi:

menyünk ErdTört. I:8. ugyanígy Gyarm: Nyelvm. II:20. *mēnyék*. Csík m. MNyszet VI:376. *mōnyōn* és *mōnyünk* Udvarhely m.; *menyek* (de *mész* és *megyen*) Nagyenyed; *menyek* Kapnikbánya NyKözl. II:369. *mōnyünk* Kecskeméten.

A felsőtiszai nyelvjárás jobbára ilyen formákat használ: *menyek*, (*míccz*), *mengyen*, *mengyünk*, (*mentek*, *mennek*). V. ö. Balassa: Nyelvj. 68. Nyr. VI:474. VIII:39. Ethnographia II:299. — Ezeket Kazinczy is elég gyakran alkalmazta: *menyek* Levelezései I:226. 192. Gessner 1815. 82. *mengyen* Levelez. I:181. A NySz. pedig már Thurzó Leveleiből idézi. — L. ez alakokról fönt 273. l.

Az **irt** alak.

A perfectumnak *-tt* a jele s ez mássalhangzó után egyszerű *-t-vé* rövidül; pl. *állott* v. *állt*; *odutta* HB., ma *ud-t-a*; *eneztette* vagyis *enyésztette* 1342. RMK. I:245. *esett*, *es-t-ünk*, *hítt*, *jött* stb.

A perfectumnak egyes harmadik személye nem egyéb, mint a végzett cselekvés igeneve. *Esött* a. m. lat. *lapsus* v. ném. *gefallen*, de egyszersmind annyi mint *lapsus est* v. *er ist gefallen*, valamint pl. *jó* nem csak *bonus*, *gut*, hanem annyi is mint *bonus est*, *er ist gut*. Ép így képezi a finn nyelv is perfectumát: *oppinut* tanult ember stb., *hän on oppinut* ő tanult stb.

A többes harmadik személy nem egyéb, mint az igenévnek rendes többese: *ők tanultak* = *ők tanult emberek*, finnül *he ovat oppineet*. Igaz, hogy pl. ennek: *ő elesött*, a többesét nem így mondjuk: *ők elesettek*, hanem *elestek*, vagy pl. *részketett*: *részkettek*. De ezek csak esetleg keletkezett különbségek, melyek számos esetben nincsenek is meg a régi nyelvben vagy a népnyelvben.

Így teszem az *átkozott* igenévnek többes száma a régieknél rendszerint ugyancsak *az átkoztak* (pl. Tel: Evang. I.27. stb.), a *kárhozott-é kárhoztak* (pl. még Kármán Fannijában is IV: *az elkárhoztak*). V. ö. még: „a lelkek hazája, hol az *elestek* nagy tisztességben élnek“ Merényi: Ered. Népm. I.108. Viszont pl. a palócok a *részkeltek* egyes számát szintén rövidítve mondják: *részkel* e h. *részketett* (vagy tán *részkedett* helyett? Pintér: Népm. 75. 80) stb.

Az a kérdés most, mikép magyarázzuk a régiségben gyakran előforduló *estenek* alakot. Ennek nem lehet rövidítése az *estek* alak, ha fentebbi magyarázatunk áll, mely szerint *estek* az *esett*-nek névszói többese. Inkább hihetjük, hogy *estenek* az *estek* bővült mellékalakja, még pedig a praesens (*esnek*) analógiájára (l. Hunfalvy-Album 42). Ez nézetünk szerint teljesen kielégítő magyarázat.

Hátra van még, hogy a többi négy személyalak szerkezetét is megmagyarázzuk: *jártum, jártál, jártunk, jártatok*; — *estem, estél, estünk, estetek*. Ezekre nézve eddigelé kétféle magyarázat merült fel.

Budenz József így fogta fel a dolgot (Jegyzetek az ugor-magyar összehasonlító nyelvtanhoz 70. §):

„Hogy a többi alakok nem csupán személyragok hozzájárulásával készültek, sejtethő a második személyű *-ál, -él* (s nem *-ol, -öl, -él*) után; tekintetbe jön az állandó *a, e* vocalis is: *mondottam, mondottatok, mondottanak*; *vertem* stb. Ezen alakok sajátságok pedig magyarázhatók egy segédige fölvetelével, mely úgy jutott lappangásba, mint a cseremis *tolonam*-ban az *ul-* ,esse‘ ige, e h. **tolon-ulam* [ezt kimutatta Budenz u. o.]. Segédigéül állhatott a *valék, valál, vala*-hoz tartozó praesens, még a *val-* (nem a továbbképzett *vagy-* azaz **valgy-*) tőtől: **valom, valol, valunk, valtok, valnak*. E szerint pl. *mondott-ál* ebből: **mondott-valol*, — *mondottam*, legközelebb e h. **mondottām* ebből: **mondott-valom*. — NB. ,esse‘ igével szerkesztett praeteritum divatos még a finnben (*olen antanut, olet a., on a.* stb.), a lappban: *läm addam, läk addam, lä addam* stb.“ — S eszünkbe juttathatjuk itt is a hasonló indogermán szerkezeteket: *ich bin gefallen, du bist gefallen* stb. — *lapsus sum, lapsus es* stb. — *je suis tombé, tu es tombé* stb.

Budenz nézete főleg a második személyű *-ál, -él* hosszú magánhangzójára támaszkodik. Láttuk azonban a személyragok tárgyalásában, hogy ezt nagyobb valószínűséggel tarthatjuk utólagos nyujtásnak. — Másik bizonyítéka a perfectumnak állandó nyílt kötőhangzója a személyragok előtt (azonban a *mondotunk* alak kivételével). De ennek a nyílt kötőhangzónak alkalmasint a megelőző kettős *tt* az oka. Ugyanezért van nyílt kötőhangzó az igenév ragozásában: *az olvasottat, a tudottak, az csesztet* stb., továbbá az ilyen igealakokban: *áll-a-sz, áll-a-nak, szégyéll-e-nek* stb.

Azért Szinnyei azt véli (Hunfalvy-Album 42), hogy a mi végzett jelenünk „nem egyéb, mint személyragozott igenév, pl. *mondottam* = „mondott én“, *értéttél* = „értett te“⁴, a minthogy személyragozott igenévnek magyarázzuk a *mondám, mondál* alakokat is (l. alább).

Ez elfogadható magyarázat volna, de mindjárt meg kell említenünk egy nehézséget. Ha a perfectum szintoly személyragos alak volt, mint a praeteritum vagy a praesens, akkor honnan volna a személyragokbeli nagy különbség? A praeteritumban s a praesensben pl. *-k* az első személy ragja: *mondék, mondok*, ellenben a perfectumban *-m*: *mondottam*. Ez arra mutat, hogy a perfectum valaha tetemesebben különbözött a többi igealaktól, mert máskép a személyragokban folyvást követte volna amazok analógiáját. Hogy pedig az elbeszélő mult pusztán személyragos igenév, abból nem következik, hogy perfectumunk is olyan szerkezetű. Amaz az ugor alapnyelv korában megvolt már, míg ez sokkal később, egészen más korszakban keletkezett, t. i. nyelvünknek külön életében, mint pl. a finn és lapp nyelvben az ott használt összetett perfectum.

Van aztán egy jelentős körülmény, mely erősen bizonyítja Budenz nézete helyességét: az t. i. hogy tényleg van sok igealakunk, mely a *van* ige különböző formáival van szerkesztve, pl. *járt vala, fáradt volna, irt legyen*. Ha tehát pl. a *fáradt* igealaknak feltételes módja nem *fáradt + na* (pusztán a feltételes mód jelével), hanem *fáradt + vol-na*: akkor feltehetjük, hogy pl. az indicativus első személye sem „*fáradt + első személyű rag*“ volt, hanem „*fáradt + vagyok*“, illetőleg **fáradt-valom*, s hogy ebből

lett lassanként **fáradt-alm, fáradtam* stb.* Ezt a feltevés még az a körülmény is megerősíti, hogy összetett igealakjaink első és második személyét eredetileg a mai *fáradtam vala, jártál volna* helyett így mondták: *fáradt valék, járt volnál* stb. (l. alább) Egy 1557-iki nyelvelékekben (RMNy. II. b. 122.) azt olvassuk: „Azt nekünk megjelentéd, hogy *eskewth wolnal* azra, hogy az király fia pártjára nem szolgálnál.“ Ha tehát a mai *esküdtél volna* valaha így hangzott *esküdt volnál*, akkor a mai *esküdtél* is alkalmasint „*esküdt vagy*“ volt, ill. **esküdt-valol*.

Az **irand** alak.

Ez az igealak, tudjuk, elveszett az élő beszédből s ma majdnem kizárólag az irodalmi nyelvre szorítkozik.** Nyelvjárásaink közül tudunkra csak a kalotaszegiben tengeti még életét (l. Jankó: Kalotaszeg, a nyelvjárásról szóló függelékben).

Régibb forrásainkban (néha még a XVIII. sz. végén is) az *-and, -end* igen gyakran hosszú magánhangzóval jelenik meg; pl.

kyk tyteketh meg wereentnek ErsC. 229. *vétkezêndik* Sylv: János ev. I. lev. második fej. *mondánja, jûlölendi* u. o. negyedik fej. *ejéndesz* Kár: Bibl. Móz. I. k. II:17. *látándod* u. o. Móz. V. k. XXII:1. *lakándol* u. o. XXVI:1. *lejénd* u. o. XXVI:3. *lakándasz* u. o. Ruth I:16. *menéndesz, járándasz* u. o. Izsaaj. XLIII:2. stb. *ivándgyátoc* Zvon: Post. I:591. *mondándja* Emb: GE. 8. *megaggánd* Nógr: Idv. 560. *menéndesz* Rimai: Ének. 393. *lejénd* Misk: VKert. 284. *ejéndi* 461. *adándok, szereténdek* GKat: CorpGramm. 321. *imádándunk, áldozándunk, adándunk, fogándunk* Gyöngy: Char. 137. *jutánd* 142. *pótolándjuk, veéndek* Földi J. Kaz. Levelezéseiben I:217.

A *lész, tész*-féle igéknek a XVI. századig ilyen összevont alakjaival találkozunk:

lend, lendetec MünchC. 46. *vend* 49. *tendyk* Komj. SzPál. 50. *lendez* 52. *vendez* 148. stb. *endik* Sylv: Róm. 14:23. stb. (de *lejénd* is, l. NySz., pl. *lend* LányiC. 253. *leyend* u. o. 114.)

* Ma persze mást jelent *fáradt vagyok*, mint *fáradtam*. A FestC.-ben (395) azt olvassuk: „Az gyamol engemet hyrtelen megh hagyja ees en hanyat-homlok fewldre *esewt vagyok*“ e h. *estem*; de ez bizonyosan a latin *lapsus sum* szolgál fordítása.

* Már a XVII. sz. elején is szokatlan volt a közbeszédben; Molnár A. nyelvtanában CorpGr. 179. ezt olvassuk: „Hujus futuri usus etsi frequentius occurrat in scripturis, in sermone quotidiano rarior est“.

Az *észik* igének ilyen formáját olvassuk a HB.-ben is: *emdul*, *eendel*. Kérdés, hogy ez tollhiba-e, vagy pedig csakugyan *-ámd*, *-énd* volt-e eredetileg az igealak képzője? (V. ö. NyKözl. XVI:260.)

E képzőnek eredetére nézve a következő két lehetőség a legvalószínűbb: vagy azonos az *-ánd*, *-énd* a *csiklándo*, *ugrándo*, *csikland*-féle frequentatív igék képzőjével (l. NyK. XVI:260), vagy pedig, ha csakugyan *-ámd*, *émd* volt eredetileg, az *ámód(ik)*, *amód(ik)* végű kezdő igék képzőjével lehet egyeztetni (*villámodik*, *futamodik* stb. l. NyK. id. h.).

Néha — bár ritkán — föltétes módot is képeztek az *irand* formából, pl. „ha valamely baratt *yutandana* anagy hely yewne, cwlhetne le“ EhrC. 86. „hogyha . . valaki idegen bort *hozandana* be“ Sajószentp. végz. 1503. *leyenne* LányiC. 169.

Egynéhány grammatikus infinitivust is képezett belőle (pl. *látandani*, *kérendeni* Molnár A. CorpGramm. 181., 189. *vonandani*, *vonandanom* stb. GKat. u. o. 375. 376), újabban pedig a futurum exactum kifejezésére *látandott*-féle alakokat képeztek s használtak, de ez a fonákság ma már veszendőben van.

Az **ira** alak.

Rége szabályosan használt elbeszélő mult volt (l. Szarvas M. Igeidők), de az újabb irodalomban mindinkább ritkul használata. Jellemző pl., hogy Vörösmarty a Tündérvölgy című ódon színezetű költeményben, mely 796 sorból áll, 101-szer alkalmazza az *ira* formát, ellenben Arany a népies nyelvű Toldiban, mely két akkora (1680 sor) csak 79-szer, úgy hogy amott minden nyolezadik sorra jut egy, emitt csak minden 21-re. S ezen nincs mit csodálni, mert a mai élő beszéd a legtöbb vidéken nem alkalmazza többé. Általánosan jóformán csak a székelységben s a szlavóniai nyelvjárásban divik, azonban nem annyira elbeszélő mult értelmében, mint inkább az imént történt cselekvény kifejezésére.

Az elbeszélő multnak jellemzője *á*, *é*, pl. *ir-á-l*, *kér-é-nek* stb. Az *é* zárt, v. ö. *idüénc* BécsiC. 27. *viuéc* MünchC. 104 h. s azért az *-i-ző* nyelvenlékekben *i* váltja fel, pl. *öltöztetinek* DöbrC. 2. *zöndölínek*, *gólínek* 15. *zilílek* (szülélek) 16. *drúlik*, *otvasik* Sylv. CorpGramm. 58. stb.

Az egyes harmadik személyt ma rövid *-a*, *-e*-vel ejtjük: *ira*, *kére*, de ez csak újabbkori rövidítés. Még a XVI. század elején legalább némely vidékeken hosszan ejtették, mint különösen a JordC. és ErdyC. bizonyítják, de más codexek is. Pl.

nagy sok nep *kelee* eleykbe: occurrit illis turba multa JordC. 556. *menee* mas herre 750. *ffel kelee* helyeeről ErdyC. 570b. (sok más példa e két codexből NyK. XV:68.), *menee*, *neré*, *lelee* stb. PeerC. Nyr. IX:352. *halaa* (hala), *eegee* stb. SándC. u. o.; *maradaa* ThewrC. 29.

Az *-á*, *-é*-ből *-ó*, *-ő* lett a tárgyias ragozás többes első személyében: *tartók*, *kérők*, még pedig mint a személyragok tárgyalásában láttuk, hasonulás által e h. **tartájok*, **kérējök*: **tartójok*, *kérőjük*. Innen az *-ó*, *-ő* áthatolt a tárgyatlan ragozásba is a háromszéki nyelvjárásban: *tartónk*, *szóllónk*, *levőnk*. (MNyszet. VI:224.)

Két személyalakban a mélyhangú igetők után is *-é* az elbeszélő mult jellemzője, t. i. az iktelenek egyes első s az ikések egyes harmadik személyében, pl. *futék*, *hallék*; — *dolgozék*, *aggódék*.

Az utóbbi formát egy nyelvemlékben, az EhrC.-ben *á*-val találjuk: *ő lakozák*, *ő dolgozák* stb. Ellenben a HB.-ben már *é*-vel van: *horoguvec*. Ez az *-é* megmagyarázódik az *-ik* személyrag *-i*-jének hatásából vagy beolvadásából, mert *horoguvék* ebből lett: **horoguvá-ik*, illetőleg **horoguvá-ék* (mint a feltétes *ennék* ebből: *ennéik* HB.)

Az iktelen első személyt szintén valami *-i* vagy *-j* elem hatásából kell magyaráznunk, mert tudjuk, hogy rendesen ilyen eredete van a mélyhangú szók *-é*-jének (v. ö. *paraj*: *paré*, *tanojt*: *tanét* stb.). Ha már most a rokon nyelveket tekintjük, majdnem mindenikben világosan megvan az elbeszélő multnak az a jellemző *-j* vagy *-i* hangja; pl. lapp *leijim* valék (levék), *rappasc-j-en* megnyílanak; észt *müje* eladék; finn *olin* valék; mordvin *pelin* félék stb. (L. Setälä: Tempus u. Modus 89—104.) E szerint tehát *tudék* ebből lett: **tudo-j-k*, míg a *tudál*, *tudánk* stb. a teljesebb **tudo-jo-l*, **tudo-jo-muk* alakok összevonásából keletkeztek, ámbár itt a hangtani fejlődésről még nem tudunk pontosan számot adni. (L. Setälä az id. h. 104. V. ö. még alább a föltétes mód megfelelő alakjait).

A mi ezen ugor *-j*, *-i* időképzőnek eredeti értékét illeti, Budenz nézete szerint „eredetileg azonos a *-j*-féle nomen agentis

képzéssel, tekintve hogy amúgy is mult időre vonatkozás fejlődött ki a nomen agentisen: észtt *minev* (= finn *menevä*) vorig, vergangen, finn *kuolia* mortuus (*lyön kuoliaksi* [agyonverem, azaz holtta verem]) . . .“ (Jegyzetek 70. §.) Setälä azzal is támogatja Budenz hypothesisét, hogy az elbeszélő multban az igenévi alaprészhez közvetetlen hozzájárul egyes nyelvekben a többes-képző, pl. finn plur. harmadik sz. *tuli-t*, lapp dual. harmadik sz. *lonoi-ga*. (Tempus u. Modus 170.) Ezek tehát voltaképen olyan többes alakú igenevek, mint pl. a magyar perfectumban *fáradtak*, *futottak*.

Meg kell még emlékeznünk az *-sz-es -v* tőknek összevont multjáról, minő pl. *tőnek* e h. *tévének* és *tön* e h. **tév-én*. (Az *-n* személyrag, mint a *tészén-féle* formákban.)

Ezen összevont alakok közül mai irodalmunk csak a következőket használja: *tön, lön, vön, tőnek, lőnek, vőnek*. Csak néha fordulnak elő költőinknél mint archaismusok a következők: *hün, vün* v. *hín, vín*, s a második személyű *löl, töl*; pl. „vitte magával a kékes aczél s *vin* övébe tüzötten két mordályt“ Vör: Eger 3. én. (jut. kiad. II. 327.); „hol vagy, hová *löl*, dicső asszony?“ Tompa: Bónisné P. K.; „hogy oly boldogtalan *löl*“ Gyulai: Költ. 1. kiad. 122.; „oh, mivé *töl* engemet?“ uo. 128.

Régi nyelvemlékeinkben ezek a formák igen gyakoriak s azonfelül sok más is előkerül. Mindezekre legalább egy-két példát akarunk idézni:

é-hangú alakok: *leek* (azaz *lék* = levék) KulcsC. 68. zsol. 9. v. KeszthC. 68. *leen*: factus est u. o. 13. *vék* ‚vevék én‘ Balassa: Költ. 85. *tél* ‚tevé, u. o. 148. *teel*: fecisti JordC. 164. *veel* ÉrdyC. 277b. *vén, tén, lén* Gyöngy: Char. 14. — *eenek*: manducaverant JordC. 554. *enek* KeszthC. 199. KulcsC. 190. — *vem* (azaz *vém* = vevém) LevT. I:385. II:334. *teed* (és *ewed*) ThewrC. 68. *eed* ‚evéd‘ u. o. 55.

ö-hangú alakok: *tevk* (azaz *tök* = tevék én) DomC. 285. *levk* HorvC. 211. *lewl* GömC. 317. *töl* MA. 90. zsol. *völ* u. o. 71. zsol. Gyöngy: MV. II:98. meg *ewvn* engemet: comedit me KeszthC. 191. KulcsC. 68. zsol. 10. v. — *lönk*: facti sumus DöbrC. 207. 150. MA. 80. zsol. Gyöngy: Char. 144. *vötöc* ‚vevéték‘ MünchC. 87. *tötök* Tinódi 154. — *vevlek* (azaz *völek* = vevélek) HorvC. 176. 193. meg *völek* RMK. IV:26. *wewm* és *wewem* TelC. 298. *thöm* u. o. *elwöm* Balassa: Költ. 185. *vóm* MA. 73. zsol. *óm* ‚evém‘ Helt: Bibl. I. B.b. (lehet tárgyas v. tárgyatlan az értelme); — *tevd* GömC. 4. meg *ewd* 243. (de *ewed* u. o. 4. meg *eué* 243.) *töd* MA. 8. és 44. zsol. *vöd* 86. zs.

t-hanguak: *vil* mynketh vezedelmre; *induxisti nos in laqueum*

KeszthC. 160. *hül* ‚hivél‘ VirgC. 23. *vin* TihC. 280. — *wym* ‚vivém‘ TelC. 298. 300. *wyd* ‚vived‘ ThewrC. 57. GömC. 8. *hyd* ‚hivéd‘ u. o. 40. *vid* Balassa: Költ. 126.

ü-hangnak: *hyvk*, azaz *hük*: credidi DöbrC. 203. *hük* Balassa: Költ. 75. *hewl* ‚hivél‘ EhrC. 55. *hül* DebrC. 33. *hün* u. o. 40. VárM: ÉgőSzöv. 27. *hün* Balassa: Költ. 184. — *elhm* TelC. 152. *vüd* ‚vived‘ MA. 44. 68. 88. zsold.

Valamint *vivének* helyett volt *vínek*, ép úgy volt az *iszik* igéből *ivának* helyett *inak*; legalább így van a JordC.-ben 61. l.: „örwleenek, es eenek *ynak* wr ystennek előtte“; szintígy a 173. lapon is.

De *ivának* helyett még egy más alak is elékerül: *yionak* (azaz *ijónak*) DöbrC. 445. Hasonlók még: bort *yiutoc* (azaz *ijútok* = ivátok) BécsiC. 143. *yunac* (*ünak* = ivának) MünchC. 100b. „halalnac poharat *yum* meg“ EhrC. 154. (Ezek jobbára hiányzanak a NySz.-ből.)

Az *iszik* ige ó. ú hangú alakjaihoz hasonló formákat találunk nyelvemlékeinkben még az *aluszik*, *feküszik*, *tet(ü)szik*, *esküszik*: és *haraguszik* igékből is:

el alwk (elalúk): dormivi KeszthC. 142. *el alvm* DöbrC. 17. *fe-kewk*: jacui EhrC. 74. *meg esküm* (*mēgesküm* = megesküvém) Sylv: UT. II:101. *meg haragwl* KulesC. 59. zsold. 3. (de *meg haragwal* u. o. 73:1.) „akkorbéli tanács uraimnak úgy *tetewk*“ azaz tetszék, Amlacher: Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt Broos 129. l. (kétszer); *meg eskőnec*, azaz *mēgeskőnek* ‚megesküvének‘ Hofgr. 88. (l. RMK. II:341.)

Mai napság az utóbbiakat sehol sem találjuk a népnyelvben, s a *lön*, *tön*-félék is csak a keleti székelységben élnek. Háromszékben az „esz-ik, vesz, tesz, lesz, hisz, visz“ igék az aligmúlt időben mind a határozott, mind a határozatlan alakban összehúzva is és a *v*-t kihagyva használtatnak, mint: *ém, éd, é; evők, étek, evék*, és *ém, éll, én; énk, étek, ének; vém, véd, vé; vők, véték, vék; hivék, hill, hin; hivénk, hitek, hinek* [így, rövid *i*-vel?]; *tém, téd, té; tevők, téték, ték; lék, lél, lén; lénk, léték, lének; vim, vid, vi; vivők, vitek, vivék v. vik.*“ MNyszet. VI:216. Továbbá Csíkszékben: *vé* = vevé, *té* = tevé, *tének* = tevének, uo. 374.

Az **irna** alak.

Ez teljességgel ugyanolyan változatokat mutat, mint az elbeszélő mult, csakhogy képzője nem puszta *-á, -é*, hanem *-ná, -né* (az utóbbi itt is zárt *é*-vel), pl. *vár-ná-l, kér-né-nk* stb. *éltét-*

tètnènc BécsiC. 76., *èlmèrólnènc* MünchC. 177b. *igyekeznil* LevT. I:28. (uo. *pinzt*, *lygy* stb.)

Az egyes harmadik személy magánhangzója itt is megrövidült: *vár-na*, *kér-ne* (sőt további rövidítéssel *vón* és *kén* e h. *volna*, *kéne* vagyis *kellene*), de valaha itt is hosszú volt a magánhangzó, s talán még e hosszúságot mutatják a codexeknek ilyen alakjai:

allanaa, *mennee*, *lennee*, *kellenee* stb. JordC. NyKözl. XV:71. *közelgetnee*, *mehetnee*, *arthatnaa* stb. ÉrdyC. uo.

Itt is *é*-vel ejtődik a mélyhangú iktelenek első s az ikések harmadik személye: *volnèc* BécsiC. 77., *ymadnèc* uo., *dolgoznék*, *aggódnék* stb.

Az ikés harmadik személyt itt is *á*-val ejtette az EhrC. dialektusa, pl. *nywgonnak* azaz *nyugonák* 'nyugodnék' 3. 4., *vymadkoznak* 'imádkoznék' 13. 41. *lacnak* 'laknék' 32 stb.

De van sok nyelvjárásunk, mely az iktelenek első személyét is *á*-val ejti a többi személy analogiájára: én *járnák*, *szaladnák*, *vónák* stb. Ez a kiejtés, úgy látszik, csak újabb időben keletkezett (nyelvenlékeinkből csak egy XVI. századi példát idézhetnénk: kez *volnak* oda annom, azaz 'kész volnék oda adnom' LevT. I:3.), de mindinkább terjed a használata. Így ejtik pl. Dunán túl a Répeze vidékén, Pest megyében Vác és Tura vidékén, Nógrád megyében Füzesgyarmaton Nyr. XVIII:517., Losonczon, továbbá Bars megyében XIII:377., Gömörben Rozsnyón VIII:565. s a Turócz völgyén s egyebütt is.

A magyar *-ná*, *-né*-féle feltétes móddal egyező módalak használatos az egész ugarságban. Példák (vö. Simonyi: Ugor módalakok, és Setälä: Tempus u. Modus):

vogul, a pelimi nyelvjárásban: *qol-nè-m* hal-né-k, *qol-nè-n* hal-ná-l, *pil-nè-m* fél-né-k stb.; az északi nyelvjárásban: *ol-nū-m* vol-né-k, *ol-nū* vol-na stb. — cserem. *pu-nè-m* ad-né-k, *pokte-ne-m* hajtanék, *sinde-ne-t* ültet-né-l stb. — finn *sano-ne-n* szól-né-k, *sano-ne-tte* szól-ná-tok; észt *le-ne-me* lennénk stb. stb.

Az **irj(on)** alak.

Az imperativus jellemző hangja *j*: *irj*, *fogjon*, *rakjunk* stb. *oggun* azaz *odjun*, *adjon*; *uimaggomuc* vagyis *vimádjomuk*; *uimaggonoc* vagyis *vimádjának* stb. HB.

Ezt a *j*-t már Révai egybewetette (Gramm. 711.) az észt és finn imperativust jellemző *g* és *k* hangokkal, pl. észt *ol-go*

legyen, finn *sano-ko-hon* mondjon stb. Azóta is mindig ezekkel, azonosították. Megjegyzendő, hogy más ugor nyelvekben is megvan ugyanez a módképző, pl. lapp *læ-kke*, *læŕe* légy, *välta-ka* vegyünk stb.; mordv. *kul-k* hal-j, *erá-k* él-j; oszjtj. *menag* menjen, *menaget* menjenek stb.

Az imperativusi *-j* számos esetben elváltozik vagy elvész.

Mindenekelőtt egy ritkán található *h*-hangú alakot említünk: *syrhon* „sirjon“ ÉrdyC. 559b. (v. ö. *varyon* u. o. 645.), *sirhon* Szabács viad. 32. v., *hih*: voca Ozorai: Christ. 399. Itt a *h* úgy viszonylik a *j*-hez, mint pl. a *fehér* és *fejér* szókban, vagyis mind a kettő *g*-ből lett (közvetve *ǰ* hangon át).

A *j*-t *gy*-re változtatja a nyugati és dunántúli nyelvjárás-terület nagyobb része zöngé és zöngés mássalhangzók után, pl. *irgy*, *szurgy*, *vergyük meg*, *dobgyátok*, *vág-gya* stb.

A köznyelv ilyen *gy*-t csak az *sz*-szel bővülő *v*-hangú tők ragozásában mutat: *légy*, *tégy*, *végy*, *vigy*, *higgy*, *egyél*, *igyál* stb. s a régi nyelvben *ógy*, *meggy*, *rongy* az *ósz*, *metsz*, *vonsz* igékből (*ógy* = *óvj*), l. NySz. A mai *légyn*, *légyn* (már a Kön. Törökországban is *legen*) kétségek kivül **lējn*, **lējn*, ill. **lējn*, **lējn* volt valaha. Vö. *lējn* Nyr. IV:449. és *lywyen* vagyis *lvjēn* RMNy. IIb:240. („az komaság koztheonk lywyenes maraggyon“ azaz *legen* és *maradjon*?).

A második személy végén a *j* elmarad némely irónál s némely nyelvjárásban, leginkább *r*, *l* után, s legtöbbször olyankor, mikor mássalhangzón kezdődő szó következik. Példák:

a) *r* után s mássalhangzó előtt: *waar meg!* e h. várj meg, Pesti: Fab. 3. (kétszer); *teer hazadhoz* Pesti: Evang. 135. *vár meg*, mondják Komáromban, Debreczenben s a palócok közt (*szúr mēn-no*, ha mersz stb., ellenben *várj én rám*);

b) *l* után s mássalhangzó előtt:

kel-ffel: surge JordC. 739. 740. ÉrdyC. 517b. (vö. *kely fel* DomC. 72. *kelyffel* Pesti: NTest. 4.) *öl meg* Helt: Krón. 52. *ne gondol vele* Helt: Mes. 260. — a palócoknál ilyenkor mind az *l*, mind a *j* hiányzik: *mégá* v. *á mēg*, *hogy bomō meg*, *nē bāmō tē ökör* (e h. állj, *bomolj*, *bánólj*) Losonc vidékén; így *á mēg*, *nē bánū* Jászság, *kē fő*, Komárom. m.

c) *v*, *g* után és mássalhangzó előtt:

„hogyha jámbor vagy, vár meg enmagamat, országodért *vtv meg*, mutasd magadat“ Tinódi 259. *nē morog má*, Heves, Gömör, Komárom m.; *nē agg rá*: ne törődjél vele (Répcze vid. Nyr. XX:416).

d) néha végre magánhangzó előtt vagy mondat végén is előkerül ez a rövidítés; pl.

„*tér* vissza es hiuen *el iár* a te tisztedben“ Helt: Krón. 52. „*meg ne közessül* az isteneckel“ Helt: Mes. 380. „*ne fél*, úgy mond“ Kulcs: Evang. 407. *nē fi* 'ne félj' Répeze vid., Komárom m. *tanú[lj]*, *mégá[llj]* stb. Heves megyében, Mátra vidékén, Gömörben, Bars megyében; *nē zörög'*, *nē morog'* Losoncz vid.

Pótló nyujtással vész el a *j* a *z*, *sz*, *s* végű igetők után. pl. *hozz*, *vaddászsz*, *áss*. Az *szt*, *st* végűek elvesztik a *t-t* s aztán úgy bánunk velök, mint amazokkal, pl. *halaszt*: *halaszsz*, *fest*: *fess*. Mindezek még codexeink korában sok nyelvjárásban *j*-vel voltak ejtve: *hozzj*, *vadászjátok*, *ásjon*, *halaszja* stb. Pl.

ilezie, *helhezie* HB. *ewzyek*: pellerent EhrC. *švedezietec* BécsiC. 204. *ewedezyel* JorC. 749. *šwedzyl* 587. *tapaziatoc* MünchC. 168. *èrèzien* 177. *valazy*: *elige* JordC. 268. *fygyelmezjed* ErsC. 33. 528. (de *fygyelmezzed* u. o. 28.), *rezezye* vagyis *rezeszje* u. o. 291. *feslet* iatekokat *ne iachyal* HorvC. 242. *irgalmazy* KeszthC. 4. 8. *ozyad*: *divide* 26. *valazyad el*: *discerne* 107. *hog el ne vezyek* PeerC. 201. *kerdeziatoc* DebrC. 334. *keressioc meg* 340. (de *keressoc meg* u. o. 329.) *üzjenek* Tinódi 68.

S a keleti székelységben maiglan megvannak ezek a hasonulás nélküli formák, csakhogy hangátvetéssel, pl. *zj* helyett *jz*, *szj* helyett *jsz* (mint pl. *hozzám* helyett u. o. *hozzám* s ebből *hëzzám*, *hëzzám*, l. a Névragozást). Pl.

erejszenek be e h. **ereszjenek* Nyr. XXI:571. *erejsze ki* u. o. 572. *el ne veszejsze*, Gyergyó, Nyr. VIII:233. *kenderem hadd ázzék* (ázzék), Csik m. Figyelő 1877. II:155. *ne baggadojz! néjz szépen! hujz egyet!* Hétfalu, Nyr. VI:231.

Hátra van még, hogy a *t*-végű igetők imperativusáról szóljunk, melyet részint *ss*, részint *ts* (-*ccs*) hangcsoport jellemez az elvárható *t-j* helyett, pl. *vess*, *bonts*; „*hass*, *alkoss*, *gyarapíts*“.

Az *ss* hang jellemzi mindazon igék imperativusát, melyeknek töjében a *t* előtt rövid magánhangzó van, pl. *vet*, *süt*, *köt*, *nyit*: *vess*, *süss*, *köss*, *nyiss*; *met-*, *tet-*: *mess*, *tess*: **jorgot*: *jorgossun* HB. *maradhat*, *szülhet*, *lehet*: *maradhassun*, *sciulhessen*, *leyessen* Kön. Tör. — Azonkívül néhány hosszú-hangzós ige is így alakul, nevezetesen *lát*: *láss* (*lát-sz-ik*: *lássék*), *bocsát*: *bulscassa* HB., *lót*: *lóss* (*ne lóss-fuss*); — így *kiált* helyett *keát*: *keassatuc* HB. *tát*: „*ne tassa en ream ó zaiat*“ AporC. 19. — (Viszont a székelyek *nyiss* h. azt mondják *nyits* — a *szíts*,

taníts stb. analógiájára, mint Dunán túl *nyittanyi* a *tanittanyi* mintájára.)

De rendszerint *ts* van a hosszúhangzóság imperativusában, s mindig *ts* van az olyanokéban, melyekben a tövégi *t-t* mássalhangzó előzi meg; tehát *tát*, *vét*: *táts*, *véts*; *szít*, *fűt*: *szíts*, *fűts*, továbbá *ront*, *bánt*: *ronts*, *bánts*; *olt*, *tölt*: *olts*, *tölts*; *kiált*: *kiálts*, *tart*: *tarts*, *márt*, *kisért*: *márts*, *kisérts*; *hajt*, *fejt*: *hajts*, *fejts*; *nyujt*, *gyűjt*: *nyujts*, *gyűjts*. (Kivételt tesznek, mint fent láttuk, az *szt*, *st* végűek, mert ezekkel úgy bánunk, mint az *sz*, *s* végűekkel.)

Külön kell említenünk az *-ít* végű igéket. A köznyelvben s az irodalmi nyelvben nem különböznek ugyan az előbbiektől, mert szintén *ts*-hangú imperativusuk van: *taníts*, *terítsen* stb., de nyelvjárásainknak jó nagy részében — leginkább az alföldi s az északnyugati (palócz és palóczos) nyelvjárásterületen — *j*-vel járatosak: *tanij*, *terijen* stb. Példák:

a) alföldiek: *tisztíjja*, *segíj* Temesköz, Szeged Népe II:113. 119. *hajíjja*, Halas Nyr. XIX:44. Igy Szolnokon, Kecskeméten, Makón, Szegeden stb. (Aradon nem.)

b) északnyugatiak: *pusztíjjon*, Eger Nyr. XVIII:24. *kiszabadíj-jalak* Pintér: Palócz Népm. 72. *taníj*, *szoríjja*, *szakíjja le*, Bars m. Léva; *szakíja* v. *szakíjja* Borsod m.; *fordéjjon*, *fordéj-jatok*, *fordé* v. *fordéjjal* Losonc; *takaríjja* Esztergom Nyr. IX:543. *taníjja* Csallóköz I:378. — *altíja* Pécska (palócz gyarmat Arad mellett) VII:125. — a tárgyatlan második személy a palóczoknál így is: *indí*, *takarí*;

c) *ordíjjon* Tata Nyr. I:132. — *taszíjja* Sztána (Erdélyben) IX:503.

A tárgyas ragozás egyes második személye e nyelvjárásokban így hangzik:

é né szakídd, *kerídd* még Gömör m. (néha így is: *szakíad*, *fordíad*); *készídd* Rimaszombat Nyr. XV:233. *fordídd* Nógrád m.: *hajídd* a labdát, Esztergom; *szívetem né szomorídd* Fehér m. Erd.: Népd. II:14.

Már most a *taníts*, *szabadíts*-félékkel szemben az idézetekhez hasonlóan eltérő alakokat találunk a régiségben is, csak-hogy nem *j*-vel, hanem *h*-val:

fordeham, *fordehad* MünchC. NySz. *zabadeh* Apoc. 3. *segeh* 82. *eleueneh* 88. *taneh* 90. *epehenk*: *restauremus*, *építsünk* NémGl. 98. *elegehed*: *elégítsed* DomC. 244. *ydwzezh* *engemet* KeszthC. 8. *meg taneh* *engemeth* 44. *ne tazyh* *el*: *ne avertas* 241. *eróssihón* WespzC. 43. *alehad* 134. *tanihanak* VirgC. 144. *indíhad* u. o. 42. *telyesihed* 84. *bizonyha* 141. *tanyha* 142. *meg fezyhed* ÉrsC. 47. *idvezyhem* NagyszC.

71. *indihon* Ozorai: Christ, 371. el ne *idegőnihatók* Beythe: Epist. 6. meg ne *haborihak* 11. *térikön* 238.

A *tanít*, *tanét*-féle igéknek nem csak *tanejt*, hanem eredetileg *tanojt*, *üdvözöjt* alakjuk volt. azért sok codexben az imperativus is *o*, *ö* betűvel van írva. Pl.

tanoh AporC. 87. *üdüszöh* 3. *nyomorohu*: *conculcet* KeszthC. 9. meg *wyoh*: *innova* 129. *sokasohad*: *multiplia* 158. *bwrohon*: *demergat* 170. *zabadok* KulesC. 47. ne *alohatoc*: *nolite putare* JordC. 641. ErdyC. 473. *tanohatok* 546. — *tanohatok* Ozorai: Christ, 252.

Az *alajt* (*alojt*, *alit*, *vél*) ige imperativusa így is előkerül: *ne alahad* BécsiC. 58. *ne alahatoc* MünchC. 32. *alahon* DöbrC. 295. *alaha*, *alahak* BirkC. 2b. 1b. stb.

Végre, valamint a tőalakban *-ojt* helyett *-ujt* is található, úgy olvassuk a TihC. 228. lapján ezt a formát: *zabaduhon*. Ez pedig eszünkbe juttatja a HB. *zoboducha* alakját, melyet a HB. orthographiája szerint nem olvashatunk így: *szobodútsa*, hanem csak is így: **szobodúxa* v. **szoboduxxa*. Ezt megerősíti a BécsiC. 79. 80. s a MünchC. 23. lapján található *zabadoch*, s a BécsiC. 80. lapján *zabadéch*, mert ezeknek *ch*-jét sem olvashatni a MünchC. orthographiája szerint *cs*-nek.

Ezek a *χ*-hangú alakok adják kezünkbe a kulcsot a *szabadihon* és *szabadíjon*-félék megértésére. Hunfalvy szerint „a *szabadíjon* helyett *szabadihon*, s ebből lett aztán *szabadítson*“ (Nyelvtud. és Nyelvtanítás 74). Nézetünk szerint mind a kettő lehetetlenség: *tj*-ből nem válhatik *h*, s ebből a *h*-ből még kevésbé válhatik *ts* vagyis *cs*.

Mindenekelőtt azt kell feltennünk, hogy *szabadihon* és *szabadítson* egymástól teljesen független formák, egyik sem lett a másikból, hanem a közös alapformából lett egyes nyelvjárásokban az egyik, másokban a másik, a codexek kora óta pedig a *szabadítson* forma mindig több tért foglalt el és — úgy látszik — sok helyt kiszorította a másikat.

A *szabadítson*, ill. *szabadojtson* alak nem szorul magyarázatra, mert épen olyan fejlődésű, mint a *hajtson*, *bontson*, *tútson*-félék, melyekben a *tj* hangcsoport *ts*-re változott.

A **szoboduxxa* tőalakja a HB. kora előtt hihetőleg **szoboduxt* volt (a későbbi *szabadujt*, *szabadojt*), az imperativusnak tehát így kellett volna hangzani: **szoboduxt-ja*. De valamint az *éleszt* imperativusa már a HB.-ben nem *éleszt-je*, hanem *t* nélkül *éleszje*, s

valamint a *fēst* igéé ugyanakkor már *fēsje* lehetett: ép úgy vesztette el a **szoboduxt-ja* forma is a két mássalhangzó közé szorult *t-t* lett belőle **szoboduxja* ill. **szoboduxxa*, mint a HB.-ben olvassuk. A XV. században a **szoboduxxa* forma már szabályszerűen ezzé vált: *szabadoha*; az utóbbinak aztán magánhangzója követte a belső analógiánál fogva a *szadajt* szótó változásait, vagyis midőn ebből *szadét*, *szadít* lett, amabból is fokozatosan *szadéhon* és *szadíhon* vált. Végül a *szadíhon* forma követte a *j*-hangú imperativusok analógiáját, és *szadíjon* lett belőle.*

Hogy a magyaráztatnak csakugyan az eredeti *-jt* és *-xt* hangú tőalakból kell kiindulni, legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy más *jt*-végű igetőkéből is a fentebbiekhez hasonló imperativusokat találunk. Így képeztek *h*-hangú alakot az *ejt*, *gyüjt*-féle igékből:

ejt: *ehed le* BécsiC. Judith IX:11. *rejt*: *elrehec* u. o. Baruch VI:48. *fejt*: *meg fehed* KeszthC. 455. *nyujt*, ill. *nyojt*: *nohad* „nyujtsad” BécsiC. *nyohad* JordC. 699. HorvC.; *gyüjt*, *gyöjt*: *gvhón* BécsiC. Ruth. II:16. *gvh* BécsiC. *gyóhetek* ErdyC. 128b. *gyujt*, *gyojt*: *gyohatok*, *gyohak* JordC. *gyohad* PozsC.

Ezek a formák szintén *j*-re változtatták *h*-jokat újabb nyelvjárásainkban. Pl.

gyujjónk „gyujtsunk” Borsodban; *felejt*: ne *felejje* el, ugyancsak Borsodban, továbbá Komáromban, Rimaszombatban, Szolnokon, Kécskeméten, Dunaföldváron stb. — *nē szalajja el*, *nē szakajd el*, *bocsájd el*, *nyujd ide*, *el nē ejd*, *nē ejjük el*, *ejjétek*, *nyujjátok* Borsodban; *szakajja le* Gömörben (és *szakúju le*), *gyújjónk rá*, *szakajja* (és *szakéjja*), *nē felejjétek el*, *bocsájjon*, *bocsá* (e h. *bocsájj*) Losonczen; *nē kiújj* Borsod, *nē kiú* Nógrád, *kiájjon neki* Eger Nyr. XVIII:24. e h. *kiálts*, *kiáltson*, a **kiájt* mellékalakból (v. ö. *kejájt* stb. NySz.); *szakajjon* Halas Nyr. XIX:44. *nē szalajja el* és *nē szakajd el* Szolnokon és Komáromban; *el ne felejd* Lesencze-Istvánd, Zala m. Figyelő 1877. III:375. — „*meg-botsájjék* a jámbor” GKat: Titk. 325. „Isten *bocsáj!*” KisfK: VigBesz. 111. 200. *Uram bocsá!* sok vidéken.

Az összetett igealakok.

Az összetett alakok közül legfontosabbak ezek: *irt vala*, *irt volna*, *irt legyen*, továbbá *ir vala*, *irni fog*. A többi aránylag ritkán fordul elő.

* Már „Az ugor módalakok” cz. értekezésemben így van feltüntetve ez az egész fejlődés. V. ö. még SETALÁ: Tempus und Modus 142. s erről SZINYEI ism. NyK. XXIII:463.

irt vala.

A végzett múlt így hangzik:

irtam vala, irtál vala, irt vala;

irtunk vala, irtatok vala, irtak vala.

(Ép így a tárgyias ragozásban: *irtad vala* stb.).

Itt az a feltűnő, hogy a *vala* segédige — mely a múlt idő kifejezője — mind a három személyben változatlanul *vala*. Ez nem is volt kezdettől fogva így, hanem — mint az *irt* alak tárgyalásában láttuk s mint az alább említendő *irtam volnék, irtál légy*-féle formákból biztosan következtethetjük — régebben így kellett hangzani a paradigmának:

**irtam valék, *irtál valál, irt vala;*

**irtunk valánk, *irtatok valátok, *irtak valának.*

(V. ö. „az apostolok a próféták után következettek valának“ Göntz: RBab. 117. de ez lehet a latin *secuti erant* szolgai fordítása.) — Minthogy a harmadik személy volt a leggyakoribb forma, belőle a *vala* szócska átszármazott a többi személybe a *valék, valál* stb. helyébe.

De még az imént felállított paradigma is alig volt az eredeti. Kezdetben alkalmasint így mondták: **irt* (v. *irott*) *valék, *irt valál, *irt vala; *irtak valánk, irtak valátok *irtak valának*, s ép úgy **tanult valék, *jött valál* stb. Így mondja pl. a finn nyelv azt hogy „tanultam vala, jöttem vala“: *oppinut olin, tullut olin*, ez pedig szó szerint a. m. „tanult valék, jött valék“. — A **jött valál, *jöttek valának*, formákból ép olyan assimilatióval lett **jöttél valál, *jöttenek valának*, mint az olaszban lett *eglino vengono* ebből: *egli vengono* (= *illi veniunt*).

Minthogy az *irt* és *ira* alakok a legtöbb nyelvjárásban rég felcserélődtek, az *irt vala* helyét néha *ira vala* foglalta el; pl. „keresénk szállásán, de már *elhagyá vala* Budát“ Kaz. Pály. Eml. 62. „míg *Z-től H-ig* a fele utat *hagyá vala* hátra“ Jók: Hétközn. II:56. „Mikor éppen *felépítők vala*, reá jött a nagy árvíz“ stb. Háromszék MNyszet. VI:231.

irt volna.

A feltételes mód végzett jelene ma így hangzik:

irtam volna, irtál volna, irt volna;

irtunk volna, irtatok volna, irtak volna.

Azelőtt itt is változott a segédige az egyes személyek szerint, s codexeinkben gyakran találkozunk még a következő paradigma első tagjával:

irtam volnék, (irtál volnál,) irt volna

(irtunk volnánk, irtatok volnátok, irtak volnának).

Példák: „ó melly boldog én volnék és mindenben jó szerencsével jártam volnék, ha ez asszony én velem haza jöhetne“ ÉrdyC. 426. csak az úristent ne kértem volnék 542b. elkezdtem volnék 563b. „valami jót töttél volna, én mind ez köny[v]-ben irtam volnék be“ BodC. 29. cselekedtem volnék GömC. 310. 315. (de elhagytam volna u. o. 318.) „ha elvesztem volnék és megrekedtem volna“ ErsC. 296b.

Eredetileg ez a paradigma is bizonyára így hangzott: *irt volnék, *irt volnál, *irt volna; irtak volnánk, *irtak volnátok, *irtak volnának. V. ö. „Azt nekünk megjelentéd, hogy eskeivth volnal azra, hogy az király fia pártjára nem szolgálnál“ 1557. RMNy. II. b. 122. A fokozatos fejlődés tehát ilyen volt: *esküdt volnál* > *esküdtél volnál* > *esküdtél volna*.

Hogy a *volna* alak kapott lábra a többi személyekben is, arra meglepő analógiákat találunk a rokon nyelvekben, jelesen az osztják nyelvben, mely a harmadik személyű *ada-ñ* ‚vol-na‘ szót ragasztja az első és második személyű alakokhoz is. „*Adañ*, welches Castrén eine partikel nennt, ist wol für einen konjunktiv vom verbum ‚sein‘ anzusehen. Solche verbindungen, wie sing. 1. *verem adañ*, 2. *veren adañ*, in denen *adañ* unfleciert verbleibt, sind solche syntactische verbindungen, wie magy. *tettem volna*, *teszek vala*, čerB. *toleš lieš* er wird kommen, čerW. *šinžem ele gen* wenn ich gewusst hätte (Reguly), *tolam olo* (Porkka) = čerB. *tolam olje* veniam [szó sz. ‚jőjtek legyen‘, mint *jöttem legyen*] (Castrén).“ Setälä: Tempus u. Modus 157—8.

irt legyen.

A felszólító módban a végzett cselekvésnek újabb nyelvünkben ez a paradigmája:

irtam legyen, irtál legyen, irt legyen;

irtunk legyen, irtatok legyen, irtak legyen.

Ez a paradigma codexeink tanúsága szerint régebben így hangzott:

irtam legyek, irtál légy, irt légyen;
(irtunk legyünk, irtatok legyetek), irtanak legyenek.

Példák: *hóg méghattad léj te zvléidet: quod reliqueris parentes tuos* BécsiC. 4. *hóg ide ióttel lej: quod huc veneris* VII:33. *látam legyek* 119. *hogy jöttem legyek: quia venerim* MünchC. 32. *ad-tam legyek* DöbrC. 303. *töttének legyenek* MargL. 106. *választottam legyek* WeszpC. 49. *jöllehet méltatlan lóttém lejék* NagyszC. 132. *kezdték legyenek* Tel: Evang. II:691. *tartották legyenek u. o.* 706. *szoktam legyec* Tel: Fel. 15. *lötteneć legyeneć* EsztT: IgAny. 118. 180. *akár nemesi rendből valók lettek legyeneć, Rettegi Emlékir. Hazánk I:290. (XVIII. század!)*

Az eddigiiek szerint föltehetjük, hogy eredetileg ez a forma is így hangzott: **irt legyek, *irt légy, irt légyen* stb.

ir vala.

A folyamatos mult paradigmája:

irok vala, irsz vala, ir vala;

irunk vala, irtok vala, irnak vala.

A régi nyelvemlékekben is így van. csak ritkán találunk eltérést annyiban, hogy itt-ott ebben a formában is ragozva van a segédige:

nem *tudomualec* EhrC. 98. *tartom valec: servabam* MünchC. 206b. *fizetem valék* AporC. 18. *iarok valik* DöbrC. 60.

Egészen hasonló szerkezetű praeteritumot találunk több rokon nyelvben. Pl. votj. *liktlā* „jön: *liktlā val* = jön vala; *sojos mīno* ők mennek: *sojos mīno val* = ők mennek vala (Máté ev. 6:56., 16:12.) *körtškod* övezed: *körtškod val acid* övezed vala magadat (Ján. 21:18. v. ö. Wied: Gramm. 162.) stb.; zürj. *kolö* „kell”: *kolö völt* = kell vala stb.

Ir vala helyett néha *ir volt* is előkerül (megint azért, mert a *vala* és *volt* alakok használata összezavarodott); pl. *tartatic volt* BécsiC. 284. „mostan ismét *küldnek volt* tizenhatot; ez tizenhat eleiben Lévából is kijöttek volt, és hogy bizvásban járhassanak, magyar ruhában *mennek volt*“ Boeskey levelében TörtTár. 1878. 274.

irni fog.

Irni fogok tulajdonkép annyi mint *irni kezdek*, *iráshoz fogok*. A régieknél *irni kezdek* is előfordul ugyanazon értelemben (l. Szarvas: Igeidők).

A régiségben *irni foga* is előfordul, s ez tulajdonkép a. m. irni kezd; pl. „melyeket minekutánna az Massiva kezd forgatni és az Jugurthának az ő barátiban nem *foga* elég ótalma *lenni*, hagyá az Bomilcarnak“ (neque in amicis satis praesidii est, tkp. futurum erat) Detsi: Sall. Jug. 31b.

Néha a feltétes módot is használják: *irni fogna*. Pl. „féltek, netalán majd pisztolyt *fognánk sütni*“ Gvad: RP. 117. (Így Verseghynél stb). L. Nyr. IX. és NySz. Fog.)

MÁSODIK FEJEZET.

A névragozás.

A) A határozó ragok.

Bevezetés: Határozó ragjaink ugor elemei.

Határozó ragoknak nevezzük itt mind azokat a ragokat, melyek az igét kiegészítő mondatrészeket jellemzik (tehát a tárgy ragját is), szemben a névszók közti viszonyt jelölő ragokkal (minő a genitivus ragja s a birtokos személyragok).

Ha mai névragjainkat szemügyre vesszük a nyelvemlékeinkből megtetsző történeti fejlődésükben, továbbá a rokon nyelvek névragjaihoz való viszonyukban: mindjárt látjuk, hogy névragjaink legnagyobb része nem lehet valami ősrégi. Nyelvemlékeink ugyanis azt mutatják, hogyan fejlődtek egyes önálló szók, jelesen határozók, névutókká s végre ragokká; hogyan lett pl. abból, a mi a HB. korában még változatlan *belől* és *belé* volt, később a *-ból*, *-ből* és *-ba*, *-be* névrag. A rokon nyelvek kiegészítik e tudomásunkat azzal, hogy efféle ragjainknak teljes mássát hiába keressük bennük.

Másrészt azonban a rokon nyelvekben is találunk nagy számmal olyan ragokat, melyeknek szerkezete elvben egészen megegyezik a mieinkével. Ha pl. a mi *-ben*, *-ből*, *-be*, (*rajt*), *-ról*, *-ra*-féle csoportjainkkal egybevetünk olyan ragesoportokat, minők a lapp *-sne*, *-st*, *-s* (innessivus, elativus, illativus), a finn *-lla*, *-lta*, *-lle* (adess., ablat., allat.): már a kezdő hangoknak egyezéséből látjuk, hogy itt is, ott is egy-egy különösebb alapviszony van a három általános helyirány szerint módosítva. A névutók

körében ilyen hármias csoportokat olyan rokon nyelvekben is találunk, melyek nem fejlesztettek oly gazdag névragozást, mint a magyar és a finn nyelv. Ebből már most nagyon egyszerű következtetést vonhatunk: Az ugor alapnyelvben már használatban voltak a három helyirány szerint megkülönböztetett névutócsoportok, s ezek közül egyesek némely nyelvekben lassanként ragokká fejlődtek, míg más nyelvekben megmaradtak névutóknak; az utóbbi nyelvek tehát, pl. a mienkhez oly közel álló vogul és osztják, nem fejtettek ki oly gazdag ragozási rendszert. (Ugyanígy magyarázza a mai állapotokat WINKLER, Uralalt. Gruppen 93.)

Volt azonban egy más lehetőség is az olyan hármias ragcsoportok keletkezésére. A helyett hogy a főnévhez valamely névutói alapszó járult volna, mielőtt a három irány szerint meghatározták (pl. **kézel-*, s ebből **kézel-n*, **kéz-bel-öl*, **kéz-bel-é*), járulhatott hozzá valamely alkalmas helynévképző s így vehette föl aztán a három egyszerű eset-ragot. Így keletkezett valószínűleg a finn *l*-es ragcsoport a finnben fönmaradt *-la*, *-la* helynévképző közvetésével (*Kaleva-la*, Kaleva-hely, Kaleva földje), pl. **kala-la-na*, **kala-lu-ta*, **kala-la-ne*, szó szerint: hal-hely-en, -ről, -re, aztán (**kalalna*), *kalalla*, *kalalta* és (**kalalne*), *kalalle* a mai jelentéssel: halnál, haltól, halhoz stb.*

Harmadik eset két-két összeillő kész ragnak a kapcsolata, minőket pl. az *-ly-len* és *ben-t* eseteiben látunk. Mindezekhez aztán még bizonyos nyomósító enklitikus elemek járulhatnak, melyek szintén az előbbiekhöz hasonló ragbogokat vagy ragbokrokat eredményeznek. Lássuk most, e felsorolt eszközök közül hol melyiket alkalmazta a magyar nyelv.

A rokon nyelvek egybevetése bizonyítja, hogy volt az ugor alapnyelvben egy *m*-hangú accusativus. Ezt a tárgyesetet elvesztette nyelvünk, ellenben az ugor *-m-t* ragos határozott accusativust (mely a névelős accusativusnak felel meg) általánosítva

* Talán ennek a képzőnek maradványa az *-l* ezekben a magyar formákban: *fel-ett*, *föl-ül*, *föl-é* (ered. **fél-l* a *fé*, *fej* főnévből), *fönn* (**fél-l-n* = *päällä*, **pää-l-nä*), *hol* e h. *ho-l-t*, *hu-l-t*, *hun* e h. **hu-l-n*. V. ö. a vogul lativus utáni *-lé-t*, l. a *-lan*, *-len* ragot. (Vö. HUNFALVY: Akad. Értes. 1852. 143. BUDENZ: NyK. II: 313. III: 302. 463. WESKE: Untersuchungen 87.)

különbég nélkül használjuk határozatlan és határozott jelentésben, csakhogy az eredeti *-mi* pusztá *t*-vé rövidült.

A nyelvhasonlítás továbbá teljes biztossággal kimutatta, hogy az ugor alapnyelvben volt egy *-na* ragos, nyugvást jelentő eset (locativus, v. ö. finn, lapp, mordvin, cseremisiz, osztják *-na, -nä, -no, -ne* stb.) és egy *-da* ragos, távozást jelentő (ablativus, pl. a finn és mordvin *-ta, tü; -do, de*). A közeledést jelentő lativus egyszerű ugor ragja Budenz szerint *-ga* volt, mely legtisztábban a mordvin prolativus *-ga, gā* és *-va, -vā* végzetében maradt fönn s az ezzel nyilván egyeredetű mordvin *v*-ragos lativusban, továbbá a hová-irányt jelölő cseremisiz adverbiumok végén: *tü-gö, üli-kö* v. *ülü-k, ve-g* v. *pe-k, tus-ko* v. *tuža-k* stb. (a hol kérdésre pl. ugyanezek így hangzanak: *tül-nö, ül-nö, vele-n* v. *pele-n, tušto*), végre talán a vogul *-e*, osztják *-a* végű allativusokban. — Azonfölül kimutathatunk még egy közös ugor lativust, melynek ragja *-ni* v. *-nē* lehetett: ennek maradványa az észtt terminativus (határvető) *-ni*, a vogul *-ne* és votják *-nä* ragú allativus, és a hová kérdésre felelő cseremisiz adverbiumok *-an, -än* végzete, illetőleg ennek *n*-je (v. ö. még finn *-lle* e h. *-l-ne* stb. és l. Donner: Verwandtsch. 64.). — Végre legalább a magyar nyelv külön életét megelőzőnek kell tartanunk a *-t* (*-tt*) ragos locativust, mert a vogulban is megvan.

Ezen régi alakok közül megvannak a magyar nyelvben mindenekelőtt az *-n* és *-tt*-ragos locativusok; az előbbi a mai *-n* (*-nn*) és *-ben* (*-benn*) ragokban, továbbá a *künn, fönn, honn*-féle adverbiumok végén. Nyilván az *-n* (*-na*) módosulása volt az ugor *-ni*, mely a székely-palócz *-ni* ragban maradt fönn. Ennek társai, *-nott* (v. *-nitt*) és *-nól* (v. *-nül*), szintén az egyszerű *-n* módosulásai, még pedig a loc. *-tt* és abl. *-ól* raggal való összetételei. (Egészen ilyen összetételt tüntet föl a vogul ablativus *-nel* ragja, melynek *-l*-je maga is ablativust fejez ki s az ugor *-da* képviselője.) Ide tartoznak a változatos *innét, onnét*-féle ablativusi határozó szók.*

* *Innét, onnét* és *innen, onnan* a mai irodalmi alakok. Ezeken kívül legnevezetesebbek: *innéjt, onnajt, honnajt* v. *innejd* (*hunnaj, hátunnaj*; NB. *honneict* DöbrC. 511. 513. *inneieth* 430.) stb. *innent, onnant, honnant* v. *innend* (*innèn, honnënd, honnënt*) stb., *innét, onnat, honnat, innég* v. *innég, onmag, honnég, innel* v. *innél, onnal, egyebünnél*. Az utóbbiak egészen a szé-

Az ugor ablativusi *-da* ragnak a magyar nyelvben, valamint a vogulban, szabályszerűen *-l* felel meg, de e helyett mindig *-ól, -öl, -él-t* találunk, melynek hosszú magánhangzójáról kielégítő magyarázatunk eddigelé nincsen. Ez az *-ól, -öl* szerepel nyelvünkben (ma *-ul, -ül* alakjában) mint állapot- és módhatározó rag; továbbá helyi adverbiumokban: *hazúl, utól*; végre a honnan kérdésre felelő összes névragokban s névutókban: *-ből, -től, -ról, -nól*; *alól, közől, mögül* stb. stb.

Az ugor lativusi *-ga*-nak nyelvünkben szabály szerint *-j*-re kellett változnia, ez a *j* pedig, mint számtalan más esetben a megelőzőtt magánhangzóval — tehát a tövégi hangzóval — diphthongussá, aztán egyszerű hosszú magánhangzóvá egyesült. Így keletkezett az az *-á, -é, -i*, melyet a hová kérdésre felelő határozó-szóink és viszonyzóink végén rendszerint megtalálunk: *alá, fölé, közél, odá-bb* és *odé-bb* stb., *belé, hozzá, reá, -vá, -vé* (e h. **velé*, rokona a *vel*-nek), *messzi, néki** — Nyelvemlékeink még helynevekben is megőrizték e ragot: *Egyre, azaz Egré, Egerbe'* (RMNy. IIIb. 85. s egyebütt), *Peste* (RMNy. II:51.), s ma is *Szögédé-be*.

Némely határozó szóban a magánhangzó utóbb elrövidült: *oda, ide* (régente hosszan: *ideh, odah* LevT. I:14. *odua* Ors. leg. 9.) *haza (hazáig)*, *vissza* (régente s néhol ma is *visszá*), *bele, fele*, a székelyeknél *rea* és *hezza* (Kriza 549.); Ugocsában *hozza* Nyr. XIV:374.; a Balaton vidékén *alaja, melleje* (KisfS: Gyula 3:2. Czuczor I:101. Vadnay Hangolv. 86.), *alajja* (Nyr. II:517.), *beleje* (III:89.), és e két ragban *-ba, -be; -ra, -re* (összevonva ezekből: *-belé, -reá*).

Vége egészen el is tűnik a magánhangzó, nevezetesen a *-hoz* és *-nek* ragok végéről, és a következő igekötőkből: *még* (HB. *mige*), *el* (v. ö. rég. *elé-beszélni* sat.), *föl*; *be* (rég. *bel*, ered. *belé*),

kely-palócz *-nól, -nöl* ragokhoz hasonlítanak; a többi pedig ezekből magyarázható, ha fölveszszük, hogy *-t, -g* enklitikus elemek. Magánhangzóikra nézve is a *-nól, -nöl*-höz hasonlítanak ezek a dial. alakok: *omnót* (Nyr. VI:414.), *távrunnót, mindenfelünnött* (IV:69.). — V. ö. még *túlman, kívülnen* Obernyik Besz. 68. 73. *hátrunnat* Nyr. II:522. — I. ez alakokra nézve a NySz. és Tsz.² czikkeit, továbbá RMK. I:286. NyK. III:6. Nyr. X:489.

* *Mellek* 'melljük' RMK. II:322. *föli* és *közi* e h. *fölé, közé* Udvarh. m. NépkGy. I:139. *közi* SzD: MVir. 112. *féli* SzékOkl. I:298.

ki (rég. *kivé*), *lé* (rég. *lève*). „*Nekjük, nekijük: nekik*“ (Nyr. II:185.); *nekje* e h. *nekije* (Kassai Szókönyv).*

Néha hajos ezt az egyszerű *-á, -é* ragot az összetett *-vá, -vé*-től megkülönböztetni: *hová, hova, tová-bb (tová* Fal. 610. 616.), *többé* stb. Sőt néha csakugyan fölváltja az utóbbi az előbbi, pl. *sokká* (ÖtvMest. 69. 78.) e h. *soká, v. ö. küssé, kevéssé, kicsinyé-g* e h. *kicsinyé-g* (székely).

Az eddigiek már megmagyarázzák nagyrészt ragjaink szerkezetét, főleg annyiban, a mennyiben földerítik az ősi egyszerű esetragokat, melyek névragjainknak végén vannak meg, vagy ha lappanganak is, legalább hatásukban még máig is megvannak, sőt a névragoknak önálló használatában még ma is kiejtjük őket, pl. *-hoz, de hozz-á; -nek, de nek-i*.

Vannak azonban egyes ragjaink végén olyan elemek, melyek még a föntebbi elemzések segítségével nem válnak világosakká. Ezek nagyobb részt olyan enklitikus elemek, melyek többé-kevésbé fölöslegeseknek látszanak, azért a valószínűség a mellett szól, hogy részint analogiák útján keletkezett toldalékok, részint pedig nyomósító elemek. Ilyenek a következők:

a) A legtöbbször adverbiumok végén található *-n*, illetőleg *-an, -en, -on* stb. talán az *-n* rag analógiás átvitele (ámbar van a mordvinban egy különálló *-nā* elem, mely mindig magashangú és használathán többször találkozik a miénkkel, pl. *koda* hogy: *kodanā* hogyan): *ottan, itten, hogyan, így, úgy* stb. (I. Nyr. XVI:53.).

b) Egy nyomósító *-g, -k* elemünk is van, melyhez hasonlót szintén találunk ugyan egy-két rokon nyelvben, de a nélkül, hogy közös eredetüket megállapíthatnók (v. ö. cser. *kuša-g-en* meddig *kušta-g* hol, finn *mi-kā* mi, *ku-ka* ki stb.). Ennek legfontosabb szerepe az *-ig* ragban van, eredetileg *-ég*, melyben az *-é* a valódi lativ rag, v. ö. e székely alakokat: *örökké-g* (Nyr. VI:517.), *többé-g* (Nyr. IV:383. v. ö. *többig* ,tovább' Pósházi. Nyr. VI:408.), *kicsinyé-g, hanyotá-g* (rég. *hanyattá*, ma *hanyatt*); *kevéssé-g* (Thaly: Adal. I:221.); *így: annyirag, orrag* stb. (I. Nyr. XVI:54.).

* *Neki* helyett *nekew* és *mellé* helyett *mellew*. LevT. II:22., szintúgy *belő* Melotai Zsolt. 93. *mellew* DebrC. 505. fazék *mellő* szító barát Kisv: Adagia 24. (v. ö. *mellöz*). Érthetőbb az *ő* az *elő* adverbium *elő* mellékalakjában, mert ez *elővé*-ből lett.

c) Egy *-t*, *-d*-féle henye elemet találtunk az *onnajt*, *onnajd*, *onnét*, *onnat*, *onnant*, *onnand* alakokban, melynek enklitikus voltát az is bizonyítja, hogy az *onnét* alakkal szemben áll *onnég* a fön-
tebbi *g*-vel. A *d* csak analógia útján ment át újabban a hasonló hangzású *ottan*, *ittén* adverbiumokra, melyeket a nép hébe-hóba szintén így ejt: *ottand*, *ittend*; v. ö. még *osztén-d-ig-lan* (Nyr. V:474). Ugyanez az elem lappanghat a *majd*, *majt* szóban is.

d) Végre gyakran fordul elő ez a nyomósító szótag: *-te*; jelesen két használata van: egyik a *-szer* rag után, pl. *kétszerte*,* a másik *-n* ragos időhatározók után, pl. *régente* (l. bővebben Nyr. XVI:55). — Ez talán a *tele* lativ határozó *tel* alapszavából. rövidült, ép úgy mint pl. az *írva* igenév az *írval* alakból. Ezt még közvetlen bizonyítja Károlyi bibliájának egy helye, mely Molnár bibliájában is ép úgy van ismételve; pl. *Három-szertel* inkább megégeti az nap az hegyeket hogynem mint az völgyeket: tripliciter sol exurens montes. . Sirach 43:4. (V. ö. szintén illeszkedés nélkül: az hold *sok szerte* kisebb az napnál, Debr. Kalend. 1619. Dő.). — Jelentésénél fogva a *tele* alapszava e határozókban ép úgy helyén van, mint az *-s-tül* ragban (eredetileg *-s-tél*, l. alább).**

Az eddigiek szerint tehát a következő képet nyerjük névragjaink történetéről: A legegyszerűbb viszonyok kitevői részben a közös ugor korból, részint (*-tt* és *-nól*) legalább azon korból valók, melyben a magyar és a vogul-osztják nem voltak külön nyelvek. A többi rag már a magyar nyelven belül fejlődött, noha mint névutók már előbb meglehettek, pl. a *-hoz* = oszt. *χoζa*; e ragunk eredetileg **χozjá*-nak vagy **χuzjá*-nak hangzott, de már a HB.-ben egytagú *chuz-zá* rövidült, holott u. o. a *-belé* még kéttagú (v. ö. még *-nek* e h. **neké* HB.). Némely ragok mint ilyenek még a HB.-nél is fiatalabbak, mert pl. *-belől*, *-belé* a HB.-ben még névutóknak tekintendők s csak később, az illeszkedés és rövidülés által váltak egészen ragokká.

Lássuk már most névragjainkat egyenként, tüzetesebben.

* Rendesen csak valóságos sokszorozás eseteiben, pl. „ezer szerte való ezerni ezeren“ Com: Jan. 216. De analógia útján néha időhatározókra is áterjed, pl. *tegtöbbszörte*, írja Szarvas G. Nyr. XVI:22. — továbbá erre a *sokszorta* szóval rokonértelmű kifejezésre: *sokkalta* (nagyobb, erősebb stb.).

** Budenz a *szertel* és *által* szók utótagját egy egészen más értelmű **te-lé*, *ta-lá* lativ névutóból magyarázza. MUGSzót. 742.

1. A tárgyeset ragja.

Ismeretes dolog, hogy nyelvünkben a mondat tárgyának kétféle alakja van: egy ragtalan s egy *t*-ragú. A ragtalanal főleg két esetben találkozunk: 1. ha a tárgy nem igétől, hanem igenévtől függ, 2. ha a tárgy személyragos.

1. Lássuk az igeneveket egyenként:

a) A főnévi igenévvel (infinitivussal) szerepel ragtalan tárgy a népnyelvnek kivált egyes állandó kifejezéseiben, minők: *elementek háztűz nézni, széna gyűjteni, víz hordani* sat. Másfélékben a népnyelv is ritkán, leginkább még régi népdalokban használja s a mai irodalom sem él vele, csak költői és népies stílusban, de régi íróinknál gyakrabban találkozunk effélékkel (v. ö. a Nyr. IV:388. és PhilKözl. I:251. l. közölt gyűjteményeket):

Jöve egy némbéri Samariából viz merejteni: venit mulier haurire aquam MünchC. Ján. IV:7. Belzebub a mi atyánk, ki minket minden gonoszság tenni bocsát, ÉrdyC. 224b. Elméne az tenger partjára fa hozni 339. Öröm mondani hozzánk jönek Born:Préd. 236. Hír mondani haza sietnek 257. Márius eledel keresni küldetett, Decsi: Jug. 48b. Gaz Gergelyt a füleki németeknek rajtunk kért három vágó marha elszörzeni küldtük MonOkm. I:122. Jöjetekek orvosság bévenni Gvad:PöstyF. 21. Ide bucsu járnai fárad, kinek a torka megszárad, Kuthy: HRejt. 34. Tarts velünk, mi is most harczkeresni járunk, VajdaJ: Béla 48. Nem mehetek kolompér ájni Tsz.³ (Rábaközi s győrmegyei példák MNyszet. V:131).

Az ilyen mondatokban majdnem mindig mozgást jelentő állítmány van vagy legalább ehhez nagyon közeljáró jelentésű (oda van, marad. hagy, ereszt, bocsát, küld). De ha más ige szerepel is ebben a szerkezetben, az infinitivus mindig célhatározó. Pl.

Vöttünk az törökök ünge mosnyi szappant 4 d[enárért] MonOkm. I:28. Török dolmány varrani czérnát 183. Marha tartani való föld: terra apta animalibus alendis Kár: Bibl. I:151. Egy kis fonal fonni csépnyelet keresnek. Kriza 31. Hiszöm tégöd még puzsika önni sem fogadnak meg 455.

A ragtalan tárgynak célhatározó infinitivusra szorítokozását csattanósan bizonyítja ez a régi példa: „K. azt írja, hogy B. uramhoz menjek szám vetni...; kész vagyok számot vetni vele“ LevT. I:39.

Azonfölül az infinitivus mellett rag nélkül rendszerint — a népnyelvben mindig — csak határozatlan tárgyat találunk, határozottat fölötte ritkán, mint pl.

Az kegyelmed szöleje látnia mentem LevT. I:13. József az ország látni méne RMK. IV:15. Budára volt az meddő tehenek beadni TörökMOkm. I:34. Kiket hagyott a ház őrizni KCsipk. II. Sám. XX:3. Ment hada szemlélni a húnok vezére. Ar: BH. (Négy más ilyen példa PhilKözl. 251. és itt fönt: az törökök ünge mosni.)

A határozott tárgyat régi íróink is többnyire raggal látják el: Dáriusnak anyját látni menének RMK. IV:97. Nem jöttem hínom az igazakat VirgC. 48. Nem bocsátott engemet az Krisztus keresztelni, hanem az evangéliomot hirdetni Komj: I. Kor. I:17. stb.

b) A *-ván, -vén; -va, -ve* végű határozó igeneveknél ugyanazon jelenségekkel találkozunk, mint az infinitivusoknál. A népnyelv itt is némely állandó kapcsolatokat kedvel: *szemlesütve, szem-behunyva, száj-tátva, vállvetve, fark-csoválva* stb. s a régiség itt is sokkal több példát nyújt, mint az újabb nyelv (v. ö. Nyr. IV:389. XX:163. PhilKözl. I:251. és fent „A szavak összetétele“, 369. 1):

Ajtó berekesztvén imádjad atyádat VitkC. 8. Krisztus a tanítványok között is ajtó bezárván jelen lehetett Fél: Tan. 413. Ajtók bétéve menvén bé a templomban Tarn: Szents. 115. Nem sok várván Görcs: Mátý. 3.

Az Joáb levelét a követek térd fő hajtva királynak adák Hofgr: Gyűjt. 170. Dolmány felaggasztalva az vadászástól sem tiltjátok magatokat Bal: CsIsk. 32. Hamu-hintve Fal. 201. Egy piczin várva Dug: Pb. I:174. Nem sok üdö várva bėjött 274. Fülhegyezve várták. Kuthy: HRajt. 39. Irgalomesdve nézett a betyárra 41. Ajkharapva, ajkszoritva, fáklyahordva, fájdalomokozva stb. Ar: Arist. (I. Glossz.) Kárörvendve, fejbölongatva, fejcsóváltva, Abonyi: A mi nót. II:175. IV:94. 166. Elegen vannak, a kik láb-lógatva élnek. „Ellenőr“ X:525.

Itt azonban gyakrabban előfordul nyelvemléceinkben a határozott ragtalan tárgy, mint az infinitivus mellett:

Szája megnyitván tanejtja vala őket: aperiens os suum MünchC. 20. Ez ige hallván: audito verbo 42. Ő tanejtványi egybehíván 43. A győlekezet eleresztvén u. o. Azok elhagyván elmene: relictis illis abiit 44. Azok meghagyván 52. Ezek hallván kedég a tanejtványok csudálkodnak 49. E hallván: audientes 55. Keze rejájok vetvén 80. Az ő szent híre hallván (DomC. 191). Az étel elvégezvén, LányiC. 515. Ez dolog látván ErdyC. 574. — V. ö. még: Ő még e beszéltette [= ezt beszélvén]: adhuc eo loquente MünchC. 45.

Keze-terjesztve fogadá vendégit Fal. 243. Szeme-lesütve kerül 710.

c) A melléknévi igeneveknél (participiumoknál) a ragtalan, egy szóból álló tárgyat ma összetétel előtagjának érezzük s az egész kifejezést összetételnek tartjuk: *fa-vágó* = holcz-hauer, *cember-ölő* = menschen-mordend, *kár-vallott* stb., de kérdés, min-

dig így volt-e ez. Föltűnő ugyanis, mennyivel gyakrabban fordul elő a régi nyelvben e szerkezet személyragos előtaggal, sőt — a mi ma példátlan — többesszámú előtaggal is. Régebben tehát az összetételnek ez a módja annyira szabad és laza volt, hogy nem is lehetett még összetétel, hanem tárgyias kifejezés ragtalan tárgygyal (ragos tárgygyal a régiek igenevet nagyon ritkán mondanak: *istent félő* KazC. 44. *húst bészózó* edény: *carnarium salarium* PP.). Lássunk példákat (v. ö. Nyr. IV:387. Phil. Közl. id. h. és fent 367. l.):

Huga ölö: sororicida C. Hiti-szegők az pápisták. Pázm: ÖtLev. 111. Ura-gyalázó asszony. Szatm: HCent. 144. Némely markaköpök szokásba vették, hogy egymást bajra hívták. Monlrók VIII:36. Adóssága-valló, Fal: 289. Kedve-változtató (a szerencse) 292. Színehagyó, színehagyós MNyszet. VI:350. Szája-táti, -tató 349. Mint büne-bánó most békét kívána. Greg: Luz. 34. Eszebíró ember „Ellenőr“ IX:248. — Akhítófel-lelkü maga-ajánlóim. Balassa (Szil. kiad.) 134. Maga-vető: magát dicsérgető Nyr. III:164. Magaviselő, SzD.

Én anyámnak emölje szopó atyámfia DöbrC. 482. Isten neve valló ember. Sylv: UT. II:167. Isten igéje hirdető prédikátor Beythe: Ep. 233. Hajó orra igazgató MA. Ország, város pénze lopó: peculator PP. Olyan az anyaszentegyház, mint valami fejedelem levele hordozó posta MNyl: Irt. 66. Mindenek haja borzasztó csudálkozás Toln: Vig. 270. A Liber Concordiae, mely ez alatt az igaz tábor jele vesztő név alatt Liber Discordiae volt. Bal: Cslsk. 147.

Az hűti szegett keresztyének, . . . az hűti megszegett emberek Magy: OrszRoml. 34. Engem hazája vesztetnek hívnak Hall: HHist. I:5. Nyakaszegett Bal: Cslsk. 8. Engem is, élete-untat. Vör. II:405. A fékevesztett nyelvujtás Nyr. III:408. Urahagyott, Gyurits: Mondattan⁴ 36. Inaütött ló, színehagyott CzF. — Magahitt bizakodás Fal. 53. Akármí maga megünt szív, . . . azokat a maga megünt szenteskedőket, Horváth Adám lev. Kaz.-hoz.

Az hadakozó, bajvivó, várak városok rontó magyar vitézők. Tin. 3. Fák nyesó: putator MA. lat. A mindenek-látó Isten, Pázm: LuthV. 433. Néha azzal gyűlölteték, hogy országháborító, pártolkodások-szerző. Pázm: Préd. 52. Ezek a szomszéd országok emésztő hadak. Pázm: Kal. 437. Házasság és eledelek tiltó eretnokség. Matkó: BCsák. 26. Lelkek dögösítő métely GKat: Titk. 15. Putiphart néme-lyek a Pharao szakácsának és a harmok le vágók előltők-járójának ítelték lenni. Tyuk: Józ. 112. Elmék megvesztegető nevem volt tőle. Bethl: Élet. II:198. Ámitó és gyujtó, hódító, szívek' kinzó Amade: Vers. 41.

2 Ismert jelenség, hogy a személyragos tárgyak (kivéve az egyes harmadik személyt) már régi nyelvemlékeinktől kezdve megállhatnak rag nélkül. Pl.

Be ne húnjuk szemünk Bornⁿ: Préd. 38. Gondunk viseli 259. Bocsásd meg bűnöm Mel: Jób. 19. Ha hasznod veheti Kár: Bibl.

658. Ez levelünk megadó B. 1665. Thewr: Nykincs. 19. Vad kények' követve a törvénynek ellent állnak Bacs: Poétai munk.' 202. Hogy mentenek meg édes anyjok KisS: Som. III:25. Egy sir zárta minden örömtek Erd: Népd. I:334. Bűnök' nekik ne tulajdonítsad PhilKözl. IX:166. A kik Róma nyelvén énekelték szépséges dalaik', Jánosi G. (Más példák u. o. I:256).

Magam ajánlom. LevT. I:66. Megójad magad, Mon: Kép. 127. Csípjük le már egyszer magunk Ar: Arist. I:231.

Ide tartoznak *engem, téged, sőt titek, titek* is (Isten hozott tiük-tök, császár szép tabora! Csik m. Népk. I:159. Fivérnek hívtatok, s nővérték voltam; titek' én fivérnek, s azok valátok. Rákosi J: Cymbeline V:5.; így Kis János: Iphigenia III:1. kétszer); de helyesen jegyezte meg P. Thewrewk Emil (PhilKözl. I:257.), hogy ezek oly alakok, melyeket a nyelv ragosan vagy ragtalan csak a mondattárgy jelölésére fordít, míg pl. *mink, tik, ök* soha sem szerepelnek accusativuskép. — *Bennünk* mint accusativus szintén előfordul a *magunk* stb. analógiájára újabban, de csak kivételkép, pl. Útra kelt, fogadván, hogy elfog bennünk'. (Rákosi: Cymbeline IV:2.) Ne hagyjuk magunkat, ha veszély ér bennünk. (Figyelő 1877. III:376. népkölteményben) Elhagyalak bennetek (Pet: Coriol. I:2). Régi nyelvemlékeink *bennünk, bennetek* alakjáról l. Budenz-Album 152.

A személyragos tárgyak azonban mindenkor fölvehetik a tárgyragot is, úgy hogy a *kezem, kezemet; magad, magadat* accusativusok egyaránt járatosak nyelvünknek egész történetében. V. ö.

Turchucat mige zocoztia HB. Hálólok meghagyván: relictis retibus (MünchC. 19.) Ó hálójokat megszerzévén. (U. o. 20.) Jobb vállamat és a fejem által-dugtam (Gvad: RP. II. czikk.)

A tárgyalt két eseten kívül nem igen találunk ragtalan tárgyat nyelvünkben.

A *mind*-et, igaz, így használjuk: *mind* megettem, szedd föl mind. Várat megadjátok, mert benne *mind* megölnek (Tin. 215) — mindnyájatokat. De ezt a szót inkább adverbiumnak tekinthetjük — a. m. mindenestül, teljesen, mindvégig — mert mindenféle mondatrésznek lehet appositioja. V. ö.

Azon félök, hogy *mind* itt kell vesznünk (Tin. 243.) = [nektünk] mindnyájunknak. Tábornokok, szállítmányosok jöttek-mentek körülötte, a kikkel *mind* röviden végzett evés közben [a császár] (Jók: RR. III:81.) Úgy összeapritotta, hogy *mind* forgács lett belőle. (Népk. III:323.)

Egyébiránt legújabban, a népnyelvben s a költőknél, elégszer találkozunk a *mind*-nek r a g o s tárgyesetével is; pl. Az előtte hajlót átszökdösi mindet. (Ar: TSz. X:27.) Ha el akarsz vesztíteni minket, nyisd meg a szád s vágyaidat megnyerheted mindet. (Csengeri J. Catull. 122. Így SzászK: Nib. 356. Nyr. VI:158. stb.)

Vége ragtalan tárgyeset van a következő szólásban: „Isten gyónap pro Isten adgyon jó napot.“: (MA: CorpGram. 286.) Jó nap, isten jó nap (Népk. I:164.) Isten jó nap, isten! (II:13.) Ezt azonban bizvást a *jó napot* csonkításának tarthatjuk, mert az ilyen minden-

napi köszöntésekben, esküvésben, káromkodásban még ennél furcsább rövidítések is történnek; v. ö. *isten úgy se'*, sőt *isten uccsa* e h. *isten úgy segítjen*; '*sten tartsa meg*' (Nyr. II:231.), *steen jaó regvelt* (VII:35.) stb. („Fogja ez a darab kenyér!” Nyr. VI:231. kihagyásos mondat e h. fogja, itt van ez a d. k.)

Maradt tehát két eset, melyben a tárgy valóban ragtalan lehet: egyik az igenevek tárgya, a másik a személyragos tárgy (kivéve a magánhangzón végződő harmadik egyes személyt). Ezek közül az elsőben lehetséges hogy kezdettől fogva nem volt tárgyrag, valamint pl. a finnben sincs ragja az infinitivus és gerundium — sőt az imperativus — tárgyának, úgy hogy azt mondják: *mene tuomaan tamma kotia*, szó szerint ,menj hozni kancza haza' = a kanczát haza hozni; v. ö. menj el kancza hozni. A másik esetre nézve szintén föltehetjük ugyanazt annyival inkább, mert egyik legközelebbi rokon nyelvben, a kondai vogulban rendszeren szintén ragtalan a személyragos főnevek tárgyesete s csak a harmadik személy veszi föl a tárgyragot (l. Munkácsi: A vogul nyelvjárások).

De említendő e mellett Budenz föltevése (Ugr. Studien II:66), mely szerint a személyragos tárgy végéről elveszett az egykor ott volt ugor tárgyrag. Volt ugyanis az ugor alapnyelvnek állandó *m*-hangú accusativusa, de ez — részint eredeti alakjában, részint hangváltozással — csak öt ugor nyelvben, illetőleg nyelvjárásban maradt fenn (csér. *-m*, Kond. vogul *-me*, finn és mordv. *-n*, déli lapp *-b*), a többiben elveszett. Így a magyar nyelvben is, s itt utólag egészen a *-t* rag foglalta el helyét. Ennek a *t*-nek megfelelője megvan több ugor nyelvben, de csak határozott tárgyat (pl. a mi névelős tárgyunkat), néhol pedig határozott tárgyat jelent. Így az Irt. osztj. személynévmások tárgyesete mindig *t*-vel van: *ma* én, *man-t* engemet; *teu* ő, *tevat* őt stb. A mordvinban *-t* különbözteti meg a határozott accusativust a határozatlanától, de egyuttal más határozott eseteket is jellemez, mert valamint a tárgyas igeragozást, úgy a határozott névragozást is legteljesebben a mordvin nyelv őrizte meg; pl. erza-mordvin *tolga-n* tollat, *tolga-n-t* a tollat stb. Ezeknek és más efféle tényeknek egybevetésével s elemzésével bebizonyította Budenz (Ugr. Stud. II.), hogy a mi mai nyelvünkben tárgyragoknak látszik, az eredetileg névmási determinatív elem volt, mely mai névelőnknek felelt meg, s az ugor *to*-névmásból vette

eredetét.* Hasonló fejlődés történt, úgy látszik, az indogermán alapnyelvben, melyhen a névmási *-s* elemnek eredetileg articulus-értéke volt, de utóbb a himnemű nominativusok jele lett, és az *ā*-tők kivételével a nőneműeké is.

Volt tehát nyelvünkben eredetileg kétféle accusativus (valamint a többi eset is kétféle volt): egy határozatlan, *-m* raggal, s egy határozott, mely *-m-t*-re végződött. Amaz elrövidült s innen van mai ragtalan accusativusainknak legalább egy része, pl. a személyragos névszóké.** A másokban valószínűleg csakhamar az *-m*-t elváltozott *-nt*-re s ezen hangsoportból alkalmasint akkor veszett el az orrhang, mikor a legtöbb hasonló esetben; mikor ugyanis az ugor *anda*-ból a magyar *ad* lett, az ug. *kaxg*-ból m. *hág*, ug. **komb*-ból m. *hab* stb.

A magyar tárgyeset legrégebb példáit a HB. előtt a Várad Regestromban olvassuk: „Zugna impetiit *Zemert* de furta. Zemer Varadino combustus est“ 1209. (12. pont). Így a 67. pontban: *Ugudut*, *Obudut*, *Scemhegit* stb., a 100.-ban: *Mogdut*, a 241.-ben: *Bulsuhut*, *Meduet*, *Egidut*, *Tadensut* stb. (1217.), a 347.-ben: *Monost*, a 363.-ban; *Uermet*.

Érdekesek ezek a kettős-ragú tárgyesetek: *ötet*, *asztat*, *esztet* e h. *öt*, *aszt*, *eszt*. Ezek ép úgy magyarázódnak, mint a *-tat*, *-tet*-képzős műveltető igék (l. ott; v. ö. még a vót *ső-ne-ne-n* alakot, Setälä: Tempus u. M. 154.)

Az *ötet* igen régi (pl. BécsiC. 41) s annyira elterjedt, hogy Révainak védeni kellett az *öt* jogosultságát (v. ö. *vvt* HB. *ött* Gvad; RP. 144). — *Aztat* mellett *asztot* is van LevT. I:253. Born: Préd. 386. Mikes: TLev. 40. stb. — *Eztet* Pet: Szécsi M. (rím: *kezdet*).

Dunán túl néhol még *asztotat*, *esztetet* alakok is járnak.

A tárgyesetnek kötőhangzójáról l. a 281. s köv. lapokat. A többes számú s a személyragos tárgyeseteknek állandó nyílt (s némely nyelvjárásokban állandó zárt) magánhangzójáról l. 282. l.

* A határozott névragozásnak egy másik maradványát, még pedig a határozott genitivust látjuk az ilyen alakokban: *éjt-szaka*, *hetet-szaka*, *telet-szaka*, *nyarat-szaka* = *éjnek szakában* stb. V. ö. még *napot-estég*, ‘nap estéig’ EhrC., s talán *világot miá* a codexekben (l. MHatározók II.) és *esztendöt által*.

** Ezeknél talán egyáltalán fölöslegesnek tartotta a nyelv ama régi korában a determinálást (v. ö. fr. csak *mon père*, míg olaszul *il mio padre*), vagy talán használták kétfélekép: *elloptak két ökröm* = man hat mir zwei Ochsen gestohlen, és *ellopták két ökrömet* (ma: *a két ökrömet*) = man hat meine zwei Ochsen gestohlen (a kettőt, a melynél több pl. nem volt).

2. A -ben, -ből, -be ragok.

1. A *-ben* alakjára nézve a HB. *paradisumben*, *iovben*, *milostben*, *gimilsben*, *kebeleben* alakjai nem mutatnak a maihoz képest más eltérést, mint hogy e ragnak magánhangzója még nem illeszkedik hangrendi tekintetben. Az első illeszkedett formát egy 1292-iki latin oklevélben találjuk: Comes Laurentinus de *Varalyaban* (Jerney). Néha két *n*-nel is írták e ragot, például *urasagbannes* ÉrsC. 447, az páterek *kezébbennis* Pázm: Kal. 90, jó remény *fejébbenn* Orczy L. KöltSzül. 187.

De viszont az *-n* hangnak elveszése nagyon régi jelenség, úgy hogy ez a rag az élőbeszédben mindinkább egybeesett a *-be* raggal. De a régibb irodalomban és mai verses művekben is akárhányszor vegyest olvassuk a két alakot; pl. „*ebbe* azért az *misében* az testamentomról emlékezik” Vásárh. Canis. 141. Mint víz ha erősen fakad a *bányába*, úgy tapos a *vérbén* a vitézek lába, Arany: Toldi Szer. 10: 100. És arra is számos a példa már codexeinktől kezdve, hogy a két ragnak egybeesése folytán néha épen megfordítva a *-ben* ragot használják a hová kérdésre; pl. „mikor *bel*-ment volna az *házbán*, *eleiben* kele az idvezejtő” ÉrdyC. 552b. fuss Egyiptomban JordC. 359., 370. stb. Bezprimről hozzattaték az klastromban MargL. 4. Zrinyi pl. majdnem állandóan ezt a *-bent*-t használja. Abban a fegyverderékba mondja hogy felöltözzünk Hall: HHist. II:65. — De nagyjából a régi irodalom is megkülönböztette a kettőt, csak úgy mint pl. a *sem* és *se* szócskákat, melyeknek sorsa annyira hasonlít ama két ragéhoz. A HB. korában még oly igen különbözött egymástól a két ragnak hangalakja (*-ben* és *-belé*), hogy összezavarásukról szó sem lehetett. Mikor azonban a *-belé*-ből is egytagú *-be* lett, a két rag a kiejtésben mindinkább közeledett egymáshoz. (V. ö. más nyelvek 'synkretisztikus' eseteit, MNévrág. 2.)

Az önálló *benn* határozó szónak ma közönséges pleonasztikus alakja *bent*, mint *künn*: *künt*, *fönn*: *fönt*, *lënn*: *lënt*. A *-bent* alak mint rag előfordul az EhrC.-ben, de csak egyszer: *masod estendewbent* sequenti anno 65. (Még egyszer a 14. lapon, de itt a *t* ki van törölve). — De ugyanezen *bent*-nek személyragokkal előfordul a teljesebb alakja az Ehr., Nád. és Érs. codexekben, azonfölül Komjáthy-nál: *ewnewbennete*, azaz *önnön-bennete* EhrC. 71. (*ewnenbenneten*, *ewnbenneten* 10. 92. 135. *ewnewbenetek* ex se ipsis 94. „*önbennete* id est intra se monda” NádC. 417. Jézus fohászokodék *w bennete*: fremens in semet ipso ÉrsC. 76. 427b. *önbennetek* Apost. Mélt. 49.

bízik ő bennette: credit in illum Komj. 82. én bennettem: in me u. o. 69. (NB. *šnbnbennedn* 'önmagában' CzechC. 55.) S a székelységben maiglan főnmaradt e forma: *bennettek*, l. Nyr. XVIII:231.

2. A *-ból* rag a HB.-ben így van alkalmazva: *timnucebelevl*, azaz *timnüczébelöl*, ma *tömlöczéből*. Magánhangzói akkor bizonyára nem illeszkedtek még, v. ö. u. o. *paradisumbcn*, *milostben*, *nugulmabeli*, *uruzagbele*. Így még EhrC. 49: *Asisyabelewl*; sőt a XVI. században is: *kasbew*, *farowasbel* és *sakbewl* LevT. I:195.* A teljes kéttagú alak megvan még a codexek régibbjeiben is, csakhogy illeszkedve a két hangrend szerint; így az EhrC.-ben *heylbelcwl* de loco, *tarsimbalol* de sociis meis stb. (l. Nyr. I:412.), a GuaryC.-ben *tömlöczbelöl* 19. *bizonsagabalol* 31. stb., a DebrC.-ben *menibelöl* 565, *almatocbalol* felserkennetök 358. stb. (l. RMNy. I. LXVI. l.), a NádorC.-ben *nemzetbelöl*, *kenbalol* (sz. Adorján mártir.); a KesztC.-ben *weerbelel* 23, *menybelel* 142., 224, *feldbelel* 275. stb., így néha PeerC., NagyszC., WinkC., HorvC. (*házbalol* 258) stb. És Háromszékben maiglan főnmaradt ez az alak egy adverbiumban: „közbelöl v. közből v. közbe“ MNyszet VI:336.

Ellenben már a Bécsi, Müncheni, Apor, Jordánszky, Érdy codexek s a legrégebb nyomtatványok rendesen csak az összevont *-ból*, *-ből* alakot ismerik. (Az összevonás csak olyan mint *előlső*: *első*, *elegendő*: *elegendő* stb.).

A JordC.-ben előfordul ugyan „az városnak *kapuja belöl*“ *intra portas* 236., de ez a szerkezet, — melyben a *belöl* nem rag, hanem névutó, — még Tinódinál is megvan s váltakozik ezzel: *kapujának belöle*; mind a kettő a. m. a mai *kapuján belül*. Ellentétük *kapuja kívül*, *kapujának kívülle*, ma *kapuján kívül*.

A *belöl*- és *-ből*-nek végső eleme az *-ól*, *-öl*, *-ul*, *-ül* rag (l. ezt) s ez magyarázza meg az *-öl* hangesorportnak változatait. Így pl. a *belélem*, *belölem*, *belüllem* formákat, továbbá a *-bül*, *-büil*, *-bul*, *-büil*, *-bú*, *-bü*, *-bu*, *-bü* alakokat, melyek ma majdnem kiszorítják az *-ó*, *-ő* hangukat (Kivételes alak: *abbun iszik* l. Ny. VI:446.)

3. A *-be* rag szintén előfordul a HB.-ben, még pedig teljes alakjában és illeszkedés nélkül; *vilagbele*, *uruzagbele*, *nugulmabeli*, tehát már kétféle véghanggal: *belé*, *beli*. Az utóbbihoz hasonlók:

* Hasonló példák még Mátyás F.-nál Nyelvtört. Szót. 207.

bely jőne EhrC. 86. nem sok nép fért *beli* XVI. sz. RMK. I:384 sok tudomán *beli* férne Nyr. II:178. (Másképp, bár még ritkábban, ez is előfordul: *beleje* MA. Scult. 816. e. h. *beléje*; és *belő* azaz *belő* e h. *belé*, Melotai Zsolt. 93.)

Göcsejben az illeszkedés még jelenleg sincs teljesen végrehajtva; pl. *férfibé* e h. *férfiba* Tud. Gyűjt. 1838. VI:29. mégse lehettem az *elü-tánczbe* Nyr. I:372. *szájába*, *Pákába* XIV:215. A codexekben már általános az illeszkedés.

A MargL. 40. lapján ez van: keetseg**bel** esueen. S ez a forma (Bartha J. értesítése szerint) ma is közönséges a mikófalvi palóczoknál: „önts *ebbel* a *vederbel* vizet; tekénts be *abbal* a *házbal*; menj el az *ördögbel*“. Sőt az öregebbektől állítólag így is lehet hallani: „Hozz *ebbel* a *korsóbele* vizet“.

Mátyusföldén *-be* helyett *-bē* ejtés is dívik (Nyr. XIX:461, 465); a nyugati nyelvjáróterületen meg *á*-hangú szótag után *-bo*-nak hangzik a rag, pl. Göcsejben: *ágybo*, *No(v)ábo* (Budenz-Album 168.).

Mai nyelvünkben különös alak ez: *olybá* veszem, tartom, nézem, képzelem. Sokkal ritkábban hallható, vagy inkább csak olvasható, az *olyba* alak. Lehr (Toldi 222.) az *olybá*-ra való számos példán kívül ilyeneket is idéz a népnyelvből: „azóta lett *annyibá*; *annyivá* van, hogy már beszélni sem tud“ stb., tehát ebben a határozó szóban a *-ba* és *-vá* ragok összekeveredtek. Bizonyítja ezt az *olybé* alak is Nyr. III:423, mely a *kárré*, *lővé*-félék analógiáját követte (l. a *-vá*, *-vé* ragot). Azelőtt csakugyan a *-vá* raggal mondták; pl. „*ollyá* tartja, mintha már béiktatott és beállattatott volna a mennyországban“ Debr. Kalocsa J. Isteni ajánl. 1693. 19. l. — Az *olybá*-hoz hasonló alak: „*egybé* szerezek“ (kétszer fordul elő: Adatok Zala m. történetéhez IV:201); talán *egybe* + *egy(ü)vé*, *egygyé*.

Térjünk most át a három ragnak származtatására. Valamint más ragok (pl. *hozzá-m*: *-hoz*, *érettem*: *-ért*), úgy ezek is maiglan megvannak teljesebben a személyes alakokban: *bennem*, *belőlem*, *belém*. Ezek pedig már a HB.-beli adatok segítségével is kétségtelenné teszik, hogy a három rag azonos ezzel a három határozó szóval: *benn*, *belül*, *be* (ered. *belé*, *bel*): V. ö. az ilyen kapcsolatokat: *benn* van a *szívben*; *be*-ömlik a *szívbe*; „embernek *belől* szüvéből származnak gonosz gondolatok“ MünchC. 85. Ez a három határozó szó egészen olyan sort képez, mint pl. *fönn*, *fölül*, *föl*, s valamint ezekben nyilván *föl* a közös alapszó, szintűgy kiválik amazokból ez a tölelem: *bel*. Ugyanez a névszó

a *-beli* melléknévképző alapja, és azonos a *bél* ‚viscera, pars interior‘ szóval. V. ö. „a földnek belibe, mely limbusnak nevezetik“ Monoszlai: *Invoc.* 309. — a földben azon a helyen, mely l. n. „A mérhetetlen oczeánnak beljén, lakatlan szigeten“ Vajda J. találk. 51. — az oczeánban. „Kiiparkodtak a barlangnak beljéből“ Dug. szerecs. 151. — a barlangból. „A kert belje felé“ Abonyi: A mi nótáink II:56. v. ö. a kertbe felé (szatmáriasan). Egyéb analógiákból ítélve azt hihetjük, hogy valóban a testrészt neve szolgált mind ezen határozóknak alapjául. A vogulban is a *keur*-szó, mely nyilván a *kaxér*, *kakér*, *küxér* ‚ha s‘ szó mellékalakja (v. ö. u. o. *arém*: *aum* stb. eff.), a miénkkel egyértékű viszonyzóknak szolgál alapul: *tan kenesancl keur-t* az ő tanácsokban, *mir keur-nel* a nép-ből, *entepan keur-ne* öveitek-be(l-é). (Érdekes találkozások vannak más nyelvekben is, l. M. Névragozás 6.).

Tehát a magyar *ház-ban* eredetileg ‚a ház béli(n), béliben‘; v. ö. MA. 109. zsoldárában: „az átok mint a víz ő belé folyjon, kivel teljék béle“. (Magának a *bél* szónak eredetéről l. Budenz szótárát). Érdekes, hogy a votják és zürjén nyelvek a magyar *bél*-nek megfelelő szót épen csak *ben*-féle viszonyzóknak őrizték meg, úgy hogy pl. a votják *poli* egyenesen a. m. a magyar *belé*.

A mi a *bel* alaprészhez járult elemeket illeti, *belől* nyilván ép olyan ablativus, mint *felől*, *közől*; *belé* pedig olyan lativus, mint *felé*, *közé*. *Benn* a végén a locativ *n* ragot mutatja, tehát **bêln*, mint **fêln*, *fênn*: *jênn*, **kül-n*: *künn*. (Így *ón*, melynek régi tárgyese *ónnat* ered. **óln*, l. Budenz).

3. Az *-n*, *-ról*, *-ra* ragok.

a) Az *-n* rag alakjai és eredete.

Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk nyelvünknek kétféle *-n* ragját. Az egyik, a melyik helyhatározókban is előfordul, csak *o*, *ë*, *ö* hangzót tűr maga előtt: *házon*, *kézén*, *tűzön*. A másik, mely csak mód- és állapothatározókban használatos, majdnem mindig *a*, *e* hangzót kíván: *készen*, *százan*, s amazokkal aránylag ritkán ejtetik: *nagyon*, *szépén*. Azonban e két rag, noha most alakjában is, használatában is egészen külön áll egymástól, eredetileg azonos volt (l. Mhatározók I. k.).

I. A helyhatározó *-n* rag alaktana röviden már KCsip-

kés nyelvtanában megvan (Corp. Gramm. 358. 359.), hogy t. i. a locativus, mint ő nevezi, a magánhangzó-végű névszók-ból pusztán *n*-nel készül: *buzán, kepén, sarun, tetön* stb., ellenben közbetett magánhangzóval, ha a név mássalhangzón végződik, még pedig mindig *o, ë* („cum *e* obscuro“), *ö* hanggal: *nyulon, vizën, bőrön* etc. Ma is határozottan állnak még e szabályok a köznyelvre nézve, de már nyelvjárásainkban találunk egyes eltéréseket.

Először is felőlő adatok, pedig különféle vidékeken kifejlődtek, ezek: *kiën, miën* v. *kiön, miön* e. h. *ki-n, mi-n*, a *ki, mi* névmásokból; pl. már 1774-ben Kónyinál a *kien*, Orfeus 19. l. Nyisd mög leveles kapudat, kiön bevezetik beteg leányodat (Halas, Népk. I:209). Karácsony napját, a kiön is megszületék vala a te sz. fiad (Szék., u. o. III:275). Belebujt egy ómáriumba a miën csak egy kis ablak volt (Veszprém, Nyr. VIII:329). Sőt hiátuspótló mássalhangzóval: Lovat kéne venni, de nincs *miön* (Künság VII:562); a *kijen* (Gyergyó, X:43). — Azt mutatják ez alakok, hogy a mai nyelvérzék az egész *-on, -ën, -ön* szótagot ragnak veszi, még pedig valószínűleg az állandó zárt magánhangzónál fogva (l. Nyr. X:373).

Csak egyes királyhágóntúli nyelvjárásainkban, melyek az *o, ë* hangokat általában *a, e*-vel helyettesítik, használják a nyiltabb hangú alakot. Már az erdélyi Gyarmathi ezeket az alakokat mondja szabályosoknak: „*Lovan, havan, füven, köven*: minthogy az ilyenek a vádlóból [accusativusból, azaz ennek a kötőhangzó-jával] formáltatnak“ (Nyelvm. II:112.; v. ö. „ő is *sokan* ment már keresztül“ u. o. 230). Ugyanilyen alakokkal találkozunk nem ritkán Orczy L.-nél a Révai kiadta Költ. Holmiban (pl. a *havan* 208. mulandó jókan kapni 235. stb.) és Kazinczy munkáiban (a harmatos ágan II:274. által az árnyan VI:32. stb.).

Kettős *-nn*-et is találunk sokszor nyelvemlékeinkben, sőt így írták gyakran még a múlt században s a jelen század elején is; pl. *labannes*: lábán is, *szülöttenn* NádC. 51. *oldalannes* GuaryC. stb. *fűön* Sylv: Corp. 13. *ün kiyn* Sylv: UT. I:181. *napon* 132. *az istenen* II:122. Gramm. 25. *mezön* 32. *uckoronnis* Kár: Bibl. I:432. *Cassinnis* Czegl: Japh. 40. A mai népnyelvi közleményekben is elégszer találkozunk vele: „E *fűnn* igen sok legyet látott“ (Csik m. Nyr. VIII:182); *fenckinn* (Gyergyó X:45);

égnn a csillag, *födönn* a fűszál; *azonn* ül (Somogy III:90); *mezénn*, *utonn* (u. o. 318.); *szélinn*, *fánn* (Veszprém, VIII:330); *házonn*, *kerténn* stb. (Palóczság, XXI:360. 89); így mondják Czeglédén, Kis-Uj-Szálláson, Zala m. a Balaton partján, Mátyusföldén (Nyr. XIX:567).

Az *-n* ragnak legrégebb példái a HB-ben: *nopun*, *cuzicun*.

II. A mód- és állapothatározó *-n* (*-an*, *-en*) rag rendszerint csak melléknevekhez és számnevekhez járul, s a helyhatározó *-n*-től csak annyiban különbözik, hogy mássalhangzók után nyílt *a*, *e* a hangzója. Ennek azonban nincs etymológiai jelentősége, hanem csak olyan különbségtetés, mint hogy a melléknevek és számnevek ugyanazt a nyílt kötőhangzót kívánják a tárgyeshben s a többes számban is (innen az a különbség, melyet a főnévi *adósok*, *hősök* stb. s a melléknévi *adósak*, *hősek* közt teszünk), s a két jelenség szoros kapcsolatban áll egymással (l. a 285. lapon adott magyarázatot). A kivételek ritkák s mind a két esetre nézve azonosak: *nagyot*, *nagyok*—*nagyon*; *vakot*, *vakok*—*vakon*; *szabadot*, *szabadok*—*szabadon*; *vastagot*—*vastagon*; *gazdagot*—*gazdagon*; *zápot*—*zápon*; *szépét*, *szépék*—*szépén*; *ötöt*—*ötön* (Comen: Jan. 49, Illyés: Préd. II:436. Népk. III:37), de az utóbbi, hogy a számnevek közt egyetlen kivételnek ne maradjon, mai köznyelvünkben szintén *ötön* alakban állapodott meg.

Ha főneveket használunk a *bátran*, *hálásan*-féle határozók módjára, ingadoznak a zárt és nyílt kötőhangzó közt, s némelyeket amúgy, másokat emígy mondunk: *szarándokon* Pécsi: Imáds. 15. „ezen eszközökre *ákom-bakon* s irgalmatlanul van besütve a billyog“ Kuthy: HRejt. 32. *parlagon* hever; — viszont: „a dús földek között *ugaran* áll egy-egy hasáb“ Tompa, Kenyérkő; *gyöngyen* megy a paripa.

A két *-n* ragnak eredeti azonosságát bizonyítja az a körülmény, hogy az imént idézett köznyelvi kivételeken kívül, más esetekben is előfordul a zárt *o*, *ö*, *ő* hang a régi irodalomban is, a mai nyelvjáráásokban is, sőt a régieknél ez a rendes. Pl.

őbrön (ébrén) EhrC. 35. hívön, bevön, NádC. (hívön szolgál Tin. 158. 160, bevön 170.), gyorson KazC. 64. Pesti: Ev. 8. Valk: Gen. 5. készön Tin. 46. 153. röstön mennek Zvon. Post. II:177. gyakran MA: SB. 53. (gyakoron Vitk: Munk. I:124. Vajda J. Béla k. 73.) kemeniön DebrC. 177. lankaton „lankadtan“ DomC. 271. fáradton Erd. tört. ad. II:299. — szükön (T o l n a) Nyr. VI:131. szükön, szüzön,

búson (Debreczen) IX:162. szárazon (u. o.) I:149, szintúgy Szabolcs m.; lágyon, szárazon stb. Vas m.

okoson MünchC. 100. ákorlatoson, buzgosagoson VitkC. (hasonlatosoc u. o.) irgalmassagoson LobkC. 1. 2. alazatoson 10. 103. stb. stb. bodogsagoson 241. aietatosson 328. folytonosson KazC. 149. irezzön 157. (hasonlatosok u. o. 193.) alazatosson TihC. 60.

szorgalmatoson Zvon: Post. I:551. szorgalmatoson MA: Bibl. I:97. hatalmason u. o. előb. 5. hasznoson Pázm: Kemp. 7. Préd. 34. világosson, alázatosson, Illyés: Préd. 284. gyümölcsösön, alázatoson, Mikes 74. lev.; ki micsodáson (Kisujszállítás) Nyr. IX:520. bajoson, bögyösön, dühösön, fagyoson stb. stb. (Udvarhely) I:152.

haton DomC. 29. harmon Komj. 179. ezörön TihC. 49. Tinódi 167. egyön-ketten 146. haton (Háromszék) MNyszet. VI:240. negyvenen, hetvenen (u. o.) 213. ötön-haton Népk. III:37.

De „lossan“ már EhrC. 14. 44. zúzen DebrC. 227. hamissan u. o. 327.

Az *-n* helyett itt is *-nn* van rendszeren ugyanazon nyelvmélekekben s nyelvjárásokban, melyek a helyhatározó ragot is így használják: *kettenn* Sylv: UT. I:80. *ezerennis* Kár: Bibl. I:677. *készönn*, *egészenn* Erdővidék Nyr. XXI:328. *szípenn*, *tízenn*, *nagyonn* Kisújsz. ; *magossann*, *sebössenn* Borsod m. ; *simánn*, *nagyonn*, *hányann*, *százann* Czegléd stb.

Viszont az *n* elenyésztével is: *nagyo* ~ *lassu*, Czegléd; *nagyó* mőgehőtek Nógr. Nyr. VII:38. *nagyaó* Pintér: Palócz Népm. 67. „a kit *letjobba*’ szeretett“ u. o. 80. stb.

Az *-n* rag eredetére nézve már Révai helyes nyomon járt, midőn grammatikájának (kéziratban maradt) III. részében a lapp locativussal egyezteteti. Példái: „*wieszu-on* in domo, *mădi-en* in grege avium“. Ezek, mint most tudjuk, innessivusok, melyekben az *n* előtt egy *s* elem lappang, s melyek teljesebb *sne*, *sn*, *nne* alakjaikban is ép oly szokottak. (L. Weske: Untersuchungen zur vergl. Gramm. des finn. sprachstammes 70. l. és v. ö. Halász Svéd-lapp nyt. 14. 15.) — De maga az *n* csakugyan a közös ugor locativus képviselője, s erre nézve elég lesz néhány ősrégi ugor locativus alakot idéznünk: lapp *kaska-ne(-te)* — finn *keskenä(-nne)* = magy. *közö(-tökü)-n*. HB. *cuz(-icu)-n*; finn *koto-na*, liv *konnö*, *konn* = magy. *honn*, otthonn (osztják *joda-n*, lapp *heime-n*); zürj. *kön*: magy. *hun*, hol; vót *tüve-nä* „bei, eigtl. an dem stamme, ende“ = magy. *tövö-n*, pl. *fül-tövöä* „bei, neben dem ohre“; finn *talve-na* = mordv. *telne* = zürj. *tölin* = vog. *tēlian* = magy. *tēlen*;

v. ö. még vog. *kwon*, magy. *künn*, cser. *tü-nü*. (Példák az egyes nyelvek tárgyalásában Weskenél).

Budenz föltevése szerint a magyar *n*-ben még egy névtői alapszó lappang, ugyanaz mely *l* alakjában jelenik meg a finn *-llu* (**l-na*), *-lta*, *-lle* (**l-ne*) ragokban. Ezt a föltevést főleg két körülmény támogatja: először hogy a mi ragunknak *-nn* mellékalakja is van; v. ö. *fönn* = **fö-l-n*, *hun* = **hu-l-n*; másodsor hogy ez az *n* nem veszett el, mint pl. a genitivusi *-n* vagy a harmadik személy *-n* ragja.

Az eredeti locativus inessivussá van specializálva a dorpati észtkben (pl. *jalan* lábban) és a zürjénben (pl. *künn* kézben, *paskömm* ruhában, ámbár ez Budenz szerint **-sn* helyett van Ugr. Stud. II:44. v. ö. Donner: Verwandtsch. 79). S ilyen eljárással még könnyebben juthatott a mint nyelvünk oda, hogy az *-n* ragnak mai fő jelentése a superessivus lett, mert az **-ln* alaknak valószínűleg etymológikus értéke is ez volt. De valamint ama rokon nyelvekben, úgy a magyarban is maradtak nyomai az eredeti általánosabb, határozatlanabb jelentésnek (l. MHatározók I.).

b) A *-ról*, *ra* ragok alakjai és eredete.

Ha az *-n* rag jelölte helyviszony mozgással van egybekötve, akkor a *-ról*, *-ra* ragokat használjuk. Ezek semmi etymológikus kapcsolatban ninesenek amazzal, ellenben egy eredetűek azzal a *rajt* határozóval, mely magának az *-n* ragnak egyértékese s akkor lép föl helyette, ha ezt a helyviszonyt pusztán első, második vagy harmadik személyre vonatkoztatjuk: *rajtam*, *rajtad*, *rajta* vagy *rajt* stb.

Rajt ilyen alakban már régi nyelvemlékeinkben előfordul, de pl. az ÉrdyC.-ben rendszeren két *t*-vel; *raytta* 14. 505. 611. II. stb. A Königsbergi töredékben *rohtonc*.

De szintén régi már az *a*-nak a *j* miatt *ē*-re változása: *reytam* KulcsC. 216. *reytad* 100. „fák, és almák vadnak *reyta*“ TelC. 274. *reytha* LevT. I:84. *reyta* Werb: Decr. 199. — Így ma a háromszéki nyelvjárásban: „nem ember, isten az, ki *rejta* segíthet v. csak isten segíthet *rejta*, nem ember“ NyK. III:9. s a csikiban és gyergyaiiban Nyr. VII:331, VIII:480. — Ezen *rejta*

alak továbbfejlődései: *rēta* (Udvarhely) Nyr. VIII:144. *rēta* (Szolnok-Doboka m.) XII:429. (Gyergyó) VIII:230. *rétta* (u. o.) X:41. *rétam* (Szilágy m.) IX:563. — *ritta*, *rittok* (csángó) III:53. 384. IX:454. *rittunk* (Hétfalu) VI:181.

Fontosabb ezeknél az a teljes alak, melynek csak egyes nyomait találjuk ugyan, hitelességéhez azonban nem fér kétség: *reyatam*: super me KulesC. 29. 162, *reata* LevT. I:91. azaz *rejata*; *ryatha* TelC. 243. — végre *en rayatam* KulesC. 82. — Ez a *rējt-*, *rajt-* alakhoz csak úgy viszonylik, mint *között* a *közt*-höz, *érett* az *ért*-hez, *helyett* a *helyt*-hez. A teljesebb alakot ugyanis föltételeztük már, mikor még tényleges előfordulástól nem volt tudomásunk (**ra-ott* CzF. **rajott* Bud. szót. 645), csakhogy most azt látjuk, hogy kötőhangzója nyílt volt, mint az *alatt*, *mellett* szóké.

A *-ról* rag mint határozó szó: *rólam*, *rólad* stb., de a népnyelvben többnyire *rúlam*, *rúlad* stb., néhol pedig *rólla*, *rúlla* (l. *-ül*, *-ül*). — *Rúra* Göcsej Nyr. XIII:354. *róraja* Göcs. Budenz-Album 168. „*rúram*, *rúrad*, *rúraja*, *rúlan*k, *rúlatok*, *rúrajik*“ u. o. 170. *raóra* Pintér: Palócz Népm. 84.

Az őrségi nyelvjárásban divik ez a mellékalak: *léram*, *lérad* stb. Nyr. VII:418. Ez alkalmasint **réólam* formából lett (< **rajólam*). — A csángó *riól-ik* (Krizsa 557) v. *rivól-a* (Nyr. IX:454.) kétségtelen ebből lett: **rajól-*, mint fönt *ritt-* ebből: *rajt*.

Maga a *r a g* rendes irodalmi alakjában *-ról*, *-ről*, de közönséges a *-rul*, *rül* forma is; a magashangú alak pedig egy-két codexben *-rél* (l. az *-ül*, *-ül* rag tárgyalását, 676. l).

A *-ra* rag mint határozó szó ma többnyire *rá*: ráül a lóra, rákezd a nótát. Az irodalmi nyelv személyragozva inkább így használja még: *reám*, *reád* stb., de a népnyelv így is inkább a *rám*, *rád* alakokkal él. Ez az összevonás olyan, mint pl. *lány*: *lány*, *miért*: *mért* stb. és már a régi irodalomban is közönséges, pl. *te raad* in *te KesztC.* 37. *raia* DöbrC. 463. de *rea* u. o. 17. (Révai a rövidebb alakot hiányjellel is írta, pl. *r'ánk*, *r'ád* Költ. holmi 6. 18. stb.)

A legteljesebb alak, melyet emlékeink megőriztek, *rējá*: *reia* BécsiC., MünchC., *reiaia* DebrC. 15. *reyam* KesztC. 10, *reayok* 137. *reyank* 244. (de már *raad* is u. o. 37.), *reyaya* Beythe

Epist. 21. *rejám* MA: Bibl. I:4. stb. — Ebből vált az ErdyC. *reú* alakja: *reca* 509b. 514. *recaok* 542b. stb; továbbá a *riá* alak: *rya* EhrC. 21. 61. stb. Komjáthinál *rea-* és *rya*, de így is: *ryia* 146. A székely népnelvben is előfordul *riám* Kriza 557. „*riám, riád, riá, riánk, riátok, riok*“ Csik m. MNyszet. VI:375. — Végre *riá*-ból lett a csángó *rivá* Nyr. IX:454., III:384., V:47.* — Mind ezen alakok eredetijét így kell fölvennünk: **rajá* (mint már rég fölismerte P. Thewrewk E. NyK. II:317. — *Raiaiok?* Tel: Evang. I:451).

Ragunk még névutóul szerepel az 1055-ki Tihanyi alapító oklevélben: *Feheruaru rea*, *hodu utu rea*, azaz *Fehérváru reá*, *hodu-útu reá*: Fehérvárra, hadútra; továbbá *Ohutcutarea*, *Oluphelrea*. Ebből úgy látszik a *rú* alak fejlődött, s azután illeszkedéssel így hangzott: *-rá, -ré* (v. ö. *bé: -ba, -be*), s a hosszú hanggal még itt-ott találkozunk; pl.

aneraa annyira VirgC. 32. *annyerah* LevT. I:29. az *rywrhee* 310. nagyub *ryzree* Komj. 26. *mindenre* Tel: KerF. 87. ha *akkorrá* vissza nem jönének Rák: Artic. 22. *mikorrá* Mon: Hist. XXI:331. (az *akkorára*, *mikorára* hatása alatt?); *êre* (Halas) Nyr. VIII:87.

Állandó a hosszú hang némely erdélyi nyelvjárásban, főleg Csikban s Gyergyóban, a *hely* szóval képezett kifejezésekben:

„a *hely* végzetű szavakat *ra, re* h. *ré*-vel ragozzuk [Csikban]: *Udvarhejré, Vásárhejré* jártam; *aharré* (oda) egy czüveket üttem, *eherré* (ide) tevém le a pipámat“ Szék. egyl. évk. IV:41. menjünk *bé eherré* Nyr. V:467. *eherré Marosvásárherré* u. o. 519. *egy herré* VIII:230. 231. a kabalák *aharré* elbogarzanak (Udvarh.) III:553. jó *hêre* menyek (Szolnok-D.) XI:93. (*Aharré* olyan illeszkedés, mint a székely *ahajt* e h. *a-helyt*; v. ö. *aharra* MNyszet. V:353.) — Azt is mondják a székelyek: *akkorrá*.

Az *izré-porrá* kifejezésben (Udvarh. Népk. III:184. Alföld u. o. II:41.) talán a második tag hosszú magánhangzója miatt maradt meg vagy lépett föl újra az elsőé (v. ö. *vére fagyba* e h. *vére fagyva*; *olybá* = *olylyá* + *olyba*, l. itt a *-be* ragnál).**

Föltünő alakok: *Nyitráre, vásáre* (vásárra), melyek a nyitrai palóczoknál divnak MNyszet, V:75. Ezek arra mutatnak, hogy ott a *reú* v. *reú* alaknak első magánhangzója maradt meg. —

* *Rivik* e h. **rivájok* Nyr. X:479. Ugyanilyen összevonás a többi székelységben: *rejik* Nyr. VIII:375. *reik* [de soha nem *reúik* v. *ráik*] Székely egyl. évk. IV:40. V. ö. *nekik* e h. *nekijök*, *hëzzik* e h. *hëzzájok*.

** *Arrébb* az *idébb* és *odébb* analógiájára; viszont *érább* (Eszék vid. Nyr. XV:181), mint *idább*, az *odább* mintájára.

Ellenben ismét a *rá* alakra mutatnak ezek: *mennira* LevT. I:148. *menyra* u. o. 158. 271. *ennyira* 271. (v. ö. Nyr. XIV:308.) Ezeket soproni és zalai levelekben olvassuk s így hitelességüket megerősíti az az újabb értesülés, hogy ugyanazon a vidéken, Göcsejben máig sem illeszkedik a *ra* e határozókban: *mennyirag*, *ennyirag* Nyr. XIII. 307. *annyirag* VI:228.

A népnyelvben ragunknak imént említett toldott alakja, az enklitikus *-g*-vel, más példákban is előfordul:

annyirag (Göcsej) Nyr. VI:228. leülünk *aharég* elő (Udvarh.) VII:378. *orrag esik* (Csik) X:90. „*orrag eseti, térreg állították* [térdre]; ez csak akkor fordul elő, ha magánhangzón kezdődő szó következik“ Szék. egyt. évk. IV:41.

Az elsorolt alakokból kitűnt, hogy a *-ról* és *-ra* ragok a *rajt*, **rajatt* szó testvérei és a következő adverbialis alakok rövidülései: **rajól*, **rajá*. Ez a három határozó nyilván úgy viszonylik egymáshoz, mint pl. *alatt*, *alól*, *alá* v. *között*, *közt*, *közöl*, *közé*. Tehát a *-tt*, *-ól*, *-á* szóvégek a locativus, ablativus és lativus eredeti ragjai, úgy hogy mind a háromnak ez az alapszava válik ki: *raj-*. Minthogy *rajt* a *fölött* synonymuma, a *raj-* maga olyasmit jelent, mint a *föl-* alapszó, vagyis valaminek felső részét, fölületét, fölszínét. Budenz ezt a *rajt*-t olyan ugor szókkal egyezteteti, melyeknek eredeti alakja *langa*, s melyek mind tetőt, födelet jelentenek.

4. A *-nál*, *-től*, *-hoz* ragok.

a) A *-nál* rag alakjai és eredete.

A *-nál* rag illeszkedés nélkül nyelvemlékeinkben nagy ritkán fordul elő; pl. *Ferenneznál* LevT. I:2. (A HB-ben egyáltalán nem fordul elő.) A *nél-kül* első eleme némely codexünkben még nem a következő *kül-höz*, hanem a megelőző névszóhoz illeszkedik (*-nál kül* és *-nél kül*). Annival föltünőbb, hogy némely vidék ejtésében még maig sem hajtódik végre mindig az illeszkedés. Különösen a nyugati nyelvjárásterületen állandó a *-nál* alak: *ennál*, *erdünál*, *embernál*, *kendernál*, Budenz-Album 170. *kiná* e h. *kinél* Nyr. IV:38. Így Vas m. sárvári járásában: *kiná?* a *keziná*, *pékná*, *gyerekékná*, *enná* stb. — Hasonló alakok dívnak

még Halason: *Péteréknál, Szekéréknál* VII:562. *anná a ménösná* VIII:85. (V. ö. még Somogyból: *menná* tovább, *anná jobb* III:318.)

Palócz kiejtéssel: *nuá, nié* Tájsz., *nuállunk*.

Az *l* hang elveszésére régi példa „Szabo *Istuanna* voltam“ LevT. I:76. Ma pedig a *-ná, -né* az élőbeszédben egészen közönséges.

Viszont már a régiségben és szintúgy a mai nyelvjáráásokban gyakran találkozunk kettős *ll* hanggal a személyragos alakokban. Így pl. a székelységben: *nállam, nállad, nálla* Gyarm: Nym. II:114. *nálla* (Háromszék) Nyr. V:466. Szatmár megyéből Nyr. VII:275, IX:131.

A középfolk mellett azt mondjuk *nálam-nál, nálá-nál, nálatok-nál* stb. (*nálánál jobb a magánál jobb, annál jobb* stb. analógiájára, v. ö. *velemmel együtt* Erdélyben). — A codexekben ilyeneket is találunk: elebb *tú tölletecnel* MünchC. 203. *tölenel* ielesb LobkC. 221. *tölednél* Apost. Mélt. 33. *tölleteknel* 36. *töllökneel* 62. *tölenel* TichC. 142. (*nalanal* 305.) Ezek átmeneti formák az alább említendő *tölemtől* s a mai *nálamnál* közt. A *nálamnál* *jobb*-hoz hasonló ez a régi szerkezet: *nálamnál kül*, s ebből lett a mai *nálam nélkül* (l. MHatározók II. k.)*

A *-nál* ragot Révai (Gramm. III. részében) az észti *neal, nüüle* 'seite' szóval vetette egybe, de ez magashangú. — Gyarmathi a lapp *nala* névutóval vetette egybe (Affin. 42.), de ez a. m. *-ra, nalne* rajt, *nalde* -ről. (Ehhez a lapp névutóhoz tartozhatik az a két elavult észti alak, melyeket Weske idéz Unters. 45., 91., melyekkel tehát nem elég alapon állítja össze a mi *-nál*-ragos alakunkat). — Budenz szerint „*-nál* mint névszótó egyezik a mordvin *mal-* tövel, melyből casusragokkal e postpositiók támadnak: *mala* v. *malasa* — nál, közel hozzá, mellett; *malasta* közeléből, mellől; *malas, mulan* közel hozzá, mellé; . . . a [magyar] *mál* igen alkalmas szó arra, hogy a nyelv postpositionális alapszónak alkalmazhatta“. *Mál* pedig testvére a *mell* szónak, melyből a *-nál* raggal rokonértelmű *mellelt* névutó van képezve.

* A mai népnyelvben hamis analógia útján helyhatározókba is belopódzik az a pleonasztikus *nálamnál* alak: „*nálunknál: hozzánk; nálunknál jöttek*“ (Szaboles m.) Nyr. IX:136.

A vogul nyelvjárásokban találunk egy helyjelentő szót, mely bizonyára szintén ide tartozik, sőt a magyar *nál*-lal még jobban megegyezik: középlovvai *nal-poql* (mintegy *nál-fél*) 'a folyó melletti vidék' (Munk: VNyjár. 113), locativusa *nalmén*, lativusa *nal* (igekötő); éjsz. vog. *nalmi-päl*, loc. *nalmén* és *nalmit*, abl. *nalmél*, lat. *nalwä*, *nal* (u. o. 17); hasonló kifejezések vannak a kondai és pelimi nyelvjárásokban is (203. 241; l. még ezekről NyK. XXV:312).* — Figyelemre méltók még a következő votják és zürjén viszonzások: votj. *ńala*, pl. *kud ńala* merre felé, *kud ńalan* merre át, mezen, *kud ńalas* merről; *ńaltä* egy útban, egy irányban; zürj. *ńaltä* egy útban, egy irányban.

A *-nál* Budenz szerint valamikor **nál-n* volt; de akkor föltűnő volna, hogy míg a **bel-n*, **kül-n* ezzé váltak: *benn*, *künn* addig **nálnam*, *nálnad* ezzé lett: *nállam*, *nállad*. Tetszetősebb volna tehát Szinnyei föltevése, mely szerint a *-nál* eredetileg **nált* volt, a *-t*, *-tt* helyraggal, mint **seholt: sehol*, *akkort: akkor* stb. (Nyr. XVII:290). De az a baj, hogy a *t*-nek ilyen elveszését, csak szó végén mutathatjuk ki, a személyragos formáknak tehát így kellene hangzani: **náltam* stb.

b) A *-tól* rag alakjai és eredete.

Az *ó*, *ö* és *ú*, *ü* hangú alakok váltakoznak, mint más ablativusi viszonzásoknál, de azzal a különbséggel, hogy régi nyelvemlékeink bizonyosága szerint ez a rag hosszú ideig *-tül*, *-tül* volt: *kinzotviatvl*, *gimilstvtvl* HB. (l. még alább) s az ingadozás ezeknek s a *-ból*, *-ből*-féléknek kölcsönhatásából keletkezett. A zártabb hangszin okvetetlen kapcsolatban volt a *-tól* ragnak etymológiájával (l. alább). — A mai élő beszédben, mint a többi ragnál, úgy itt is többnyire a zárhangú kiejtés jutott érvényre míg az irodalom a *-tól*, *-tól*-höz ragaszkodik. (Egy-két codexben *-tól* helyett *-tél* is előfordul a *-bél* és *-rél* analógiájára.) — Gyakori a *töllem*, *tüllem* alak, s viszont a ragnak *l* nélküli formája: *-tú*, *-tű*; *-tu*, *-tü* stb.

Nevezetes, hogy néhány codexben még illeszkedés nélkül is megtaláljuk a *-tól* ragot. A GömC. kilenczedik keze a 95—153.

* Munkácsi (NyK. XXIII:345.) más vogul szókkal egyezteteti a m. *nál*-t.

lapokon többnyire így írja: *halaltól* 95. *latoktól es latatlanoktól* 104. *chalarsagytól* 125. *go[no]ztól* 142. stb. (a 153.-tól kezdve már rendszeren emancipálja magát az eredetije írásmódjától). — A DebrC. 492—522. lapjain szintén gyakran olvasunk ilyen formákat: *azóntel*, „asszonytól” 492. *athyam tevl* 498. *doctoroktevl* 501. *zolgayktevl* 506. *zolgaktól* 506. *syrastevl* 516. *achyatevl* 520. *katerinatevl* 520. *fyatevl* 522. — Vége a MargL.-ban sem ritkák az ilyenek: *naptevl* 10. *sororoktevl*, *asztaltevl* 60. *clastromatevl* 89. (l. Volf előszavát XXIII. l.).

Az ettől alak sajátos módon bővült az enklitikus *n*-nel a következő példákban: *enttulenfoghva* [olv. *ettulen-*] nem észem hűbenne: *ex hoc non manducabo ex illo* JordC. 606. *ettülen fogva* *ex eo* Félegyh: Bibl. 119. *ettülen fogva*, Szeged Népe II:140. Félegyházán is *ettülen fogva* és *ettülen kezdve*, l. Nyr. XIX:83. (talán az *inn-en fogva*-nál.)

Középfok mellett a mai *nálamnál* helyett előfordul *tölemtől*, *töledtől*, *töletől*, *töletetektől* a Bécsi, Münch., Érdy, Horv., VirgC.-ben. Továbbá ezek az abajdocz formák: *tölemlél*, *töletelknél*: l. az előbbi ragot. — A *nálamnál* kül rokona ez a kifejezés: *töllétől megvalua* BécsiC. 27. 60. *tevettevl megválván* HorvC. 270. GümC. 131.

A *-tól* ragot sokféleképp származtatták. Már régi a *tő*-ből való magyarázat (v. ö. NyK. II:330. és Budenz Szótára). T. i. a *tő* főnévből lett *-tól* e h. **töv-ől*, mint *-ből* e h. *bel-ől*, *-ról* e h. **raj-ól*. Az eredeti **tövől* etymologice a. m. tövéből, tövétől el, de praegnans értelme ez: közeléből el. Az utóbbi átvitelre idézi Budenz a *tő*-szomszédot, vagyis közel szomszédot (a minthogy a *hegy tövében* is a. m. egészen közel a hegyhez, a hegy mellett), továbbá a finn *tykö-paikka*-t, mely a. m. közvetlen környezet, *tő*-szomszédság. Ez a finn *tykö*, továbbá változata *tyve-*, és a zürjén *din-* névutói alapszó, mind a. m. „tő, fatő”, s nemesak hogy mássai a mi *tő* szavunknak, hanem ép olyan értékű viszonyzó alapszavául szolgálnak, minő a *-tól*. Pl. finn *tykö-nä*, dial. *tüve-n*, zürj. *dinin* a. m. bei, apud (v. ö. fül-tövön = fülnél, fül mellett); f. *tyköö*, dial. *tüveä*, *tüvöt*, zürj. *dinís* a. m. von, *-tól* sat. (Találó analógia még a Budenz idézte észt *jüres* bei, *jüre* zu, *jürest* von, *-tól*, a *jüre-*, „radix, gyökér” alapszóból.) — Vége joggal ide állítja Budenz a mordvin allativus-dativus jelét, a *tej*, *te*, *ti* postpositíót (v. ö. finn dial. *tüve*, *tivi* „zu, -hoz”). — Kevésbé bizonyos,

hogy ide tartozik-e az a magyar *-té* (**tövé?*), mely néhány lativusi határozó szóban tűnik elé: *végtére, széltében* stb. (L. Szinnyei J. Nyr. VII:97. Magy. Kötőszók I:92.).

c) A *-hoz* alakjai és eredete.

A *-hoz, -höz, -höz* ragot már írott nyelvelméleinkben is ilyen alakban találjuk. (A HB.-ben s kivételesen néhányszor az EhrC.-ben is *u*-val van írva: *ozchuz* HB. *labayhuz, varashuz* EhrC. 10. 155.).

Azonban a személyragos alakok a régibb codexekben (Ehr., Bécsi, Münch., Apor, Jord., Érdy, Keszth., Kulesár CC.) még rendszeren így vannak írva: *hoziam, hoziad, hoziaia* vagy *hoziam, hoziad, hoziyaya* v. *hozyaa* stb., azaz *hozjám, hozjád, hozjája*. De némely codexekben már a mai *hozzám, hozzád* olvasható (Virg., CzechC., Marg. leg.). Ezek az alakok csak úgy fejlődtek amazokból, mint pl. az imperativusban a mai *űzze, végezze* ugyanazon codexeknek *űzje, végezje* alakjaiból; így olvasunk a mai *hosszú, asszú* helyén a codexekben *hoszjú-t, aszjú-t* stb.

Nevezetes, hogy az a *hozjám* alak, mely már első nyomtatványainkban majdnem nyomtalan eltűnik, egy kis vidéken, Erdélyben, Gyergyó és Kőhalom székek egy részében, maiglan fönmaradt: *hojza, hozjánk, hajzám*, l. Tsz.² Csakhogy ezekben hangátvetés történt, ugyanaz a hangátvetés, melyet azon vidékek nyelvjárása az imperativusokban is végrehajtott: *válajsza-nak, szakajsza* stb. e h. *válaszjanak, szakaszja*, mint az említett codexekben olvassuk. (Erre nézve v. ö. Nyr. VI:449.)

A *hozjám* alakból indulnak ki különféle székely alakok, még pedig úgy, hogy az *o* hang a *j* miatt elváltozik, épen úgy mint a *tanojt: tanējt: tanét: tanít* vagy a *rajtam: réjtam: rétam*-féle esetekben. Így található már gyergyai közleményekben *hejza* s egy udvarhelyiben *hėjza*, l. Tsz.² Azután további hangváltozásokkal ezek keletkeztek: *tü hézzátok, hézzád* (Udvarhely) Tsz.² *híza* V:330. és rövid *i*-vel is: *hizánk* stb. Tsz.²

De az egész székelységben legelterjedtebb kiejtés ez: *hëzzám, hëzzád, hëzza* (rövid véghanggal, mint u. o. *rea* e h. *réá*), *hëzzánk, hëzzátok, hëzzok* (a nyugati székelységben szintúgy rövidítve u. o. *rëjok* e h. *rëájok* Kriza 552.) és *hëzzik* (keleti szék. l. MNyszet. VI:224., mint u. o. *rëik* Kriza 552.).

Az illeszkedés megvolta vagy megnemvolta a HB.-ből nem tűnik ki, de a későbbi nyelvelékekben már mindenütt illeszkedik e rag, úgy mint a mai köznyelvben; még pedig három alakja van: *-hoz, -hez, -höz* (csak néhány codexben s a déli alföldi és dunántúli kiejtésben apad le kettőre e szám: *-hoz, -höz*). Annyival meglepőbb, hogy a nyugati (göcseji, őrségi, hetési) nyelvjárások még ma is csak illeszkedés nélkül ismerik e ragot: *ezho, azho, firho, kertho, löcshó*, l. Budenz-Album 170. Balassa: Nyjár. (Így a Nyelvőr közleményeiben is.) De Toroczκόban is mindig így mondják: *feredőhoz* (Jankó J: Torda, Toroczko 290). V. ö. még Hont m.-ből (Ipolyság) *kihó* Nyr. XIX:46.

A göcseji alakban részint nyom nélkül elveszett a szóvégi *z*, részint pedig pótlónyújtás hátrahagyásával.* Mind a kettő megtörtént más nyelvjárásokban is. A *-ho, -he, -hö* kiejtés divik a bihari, debreczeni, hegyaljai nyelvjárásokban; pl. *mindenhe, karóho* (Pocsaj, Bihar m.) Nyr VI:421., 463. *fejihe* (Debreczen, l. IX:204. 165.); *kévcskötéshe* (Tálya) VI:82. — *-ho, -hē, hō* járatos a Rába vidékén (Balassa: Nyjár.) és Borsodban (Bartha J. közl.) Hevesben (*kihē* Eger Nyr. XVIII:22), Mezőtúron (*ehē* stb. VIII:361). — A dunántúli nyelvjárások pedig a hármas *-hoz, -höz, -höz* helyett rendszeren a kettős *-hó, -hő*-vel élnek, pl. *ahhó, ehő* stb.

Dunán túl azonban sokfelé és Dunán innen is hallható sokszor ez a kiejtés:

kemenczéhöl vagdóta (Baranya), Nyr. XVIII:237. *a honvédsághol* (Somogy); *a funthol nem érték* (Zala), XIX:48. *úgyhol, paphol, hegyhöl* (Veszpr. m.) II:185. III:278. VI:422. *urakhol* (Fehér m.) V:273. *férjhöl, juhászhol* (Komárom) KisÁ: Gyermejk. 68. 69. *férhöl, embörhöl, kirájhol* (Nagy-Körös) Népk. gy. I. ötödik mese, stb.)

Ez alkalmasint analógia útján lett az előbbi *-hó, -hő*-ből, mint *csolkol, pélpá* e h. *csókol, pipa* stb.

Valószínűleg szintén így keletkezett a *-hon, -hön* kiejtés, mely

* Föltűnő jelenség azért, mert a magyar mássalhangzók közül különben csak *l, r* szoktak pótló nyújtással elveszni, pl. *vóna, mikó* és: *öttözik, bossó*. Azért s mert Dunán túl *-höz* helyett is az ajakhangzós *-hő* alak divik, Balassa azt hiszi, hogy a *-hoz, -hez, -höz* helyét előbb az alább említendő *-hol, -hél, -höl*, foglalta el s ebből lett végre *-hó, hő* (v. ö. még Budenz NyK. XX:198). — Egyes nyelvjárásokban az *ó, ő*, mint más esetekben is, diphthongussá válik: *máshuó* (Zala m.) Nyr. XIV:336. *kuácsau* (Farkasfa, Őrség vid.) III:179.

az Alföld déli részein dívik (Szegeden, Szentesen, Hódmezővásárhelyt, Makón stb.); pl.

fogáhon, férhön mégy, lábáhon (Szeged) Nyr. III:30. 278. 320. *folyóhon* (Szentes) VI:86. *ahhon való* (Hód. m.) V:417. *fődhön váglak, vága a falhon* (Makó) IX:378. *kirájhon, férjhön* (Békés m.) IV:233.

A *-hoz* rag mellé az osztjákban találkozók egy hangjaiban és jelentésében teljesen megfelelő viszonyzó: *χοζα*, pl. *pos χοζα ταχτα* czél-hoz tartani, czélozni, *μυνη χοζα ασναλ ul* mi hozzá-nk közel van. Erre nézve azt mondja Budenz a MUGSzótárban: „Kétség nines, hogy a magyar *-hoz* csak rövidülte a *hozzá-nak* (v. ö. *-be* és *belé-m*), ez meg e h. *hozzá*. Az is világos, hogy a vég *á*-ban hova-irányt jelölő rag foglaltatik, úgy hogy a tőszóul ez tűnik föl: *hozj-*. Szintígy van irányrag az oszt. *χοζα α*-jában (v. ö. *puñil* oldal: *puñila*, *puñla* oldalra, félre); tője tehát *χοζ-*. Hogy ez ,oldal, közelség'-félést teszen, kitetszik a nyilván vele egybetartozó *χοζιñ* szóból: *χοζιñ elta* von der seite, *χοζιñna* volta *χο* Nachbar [közel való ember]; *χοζιñna* (loc.) bei, neben.“ — Említsük meg itt a HB. *oz-chuz* alakját, mely kezdő hangjával még közelebb áll az osztják szóhoz (v. ö. oszt. *χολim*, vogul *χurum* = HB. *charm-ul*: ma három).

5. A *-nek* rag.

Mint rag két alakban használatos: *-nek* és *-nak*. Hogy ezek közül az első az eredeti, azt már csak a Halotti Beszéd *foianec*, *halalnec*, *puculnec* alakjaiból is tudjuk, ha az önálló *nekem* stb. nem bizonyítaná is. Anonymusnál is előfordulnak ilyenek: *Oundunec* 40. *Tosunec* 41. *Cundunec* 46. *Ousadunec* 32. *Usubunec*. A Leveles Tár I:134. lapján olvassuk egy 1554-iki levélben: *wrómnec* (két-szer), *Nagssaganeek*. S a göcseji nyelvjárás, mely néhány más ragot is maiglan illeszkedés nélkül használ, ezt a ragot sem mindig alkalmazza a névszó hangrendjéhez: *uómáneek*, *szuómáneek*, *nyavaláneek* MNyszet V:106, 139, 144; *átineek* (általnak) 107; *arraneek* Nyr. XIV:215.*

* Csekélyebb jelentőségű hangváltozás, hogy a nyugati nyelvjáróterület *á*-hangú szótag után *o*-val ejti; pl. *apámñok* (Horpács, Sopron m.; mint *fáro* u. o.) Nyr. VI:121. V. ö. Budenz-Album 168.

Mint önálló határozót a *-nek* viszonyozót kétféleképp ejtjük ki: *nekem* és *nékem*. Gyergyóból Nyr X:43. ezt az ejtést is közlik: *nēked*, nyilt és hosszú *e*-vel. Hogy ez az eredeti kiejtés, azt bebizonyította a XVI. század nyelvére nézve Budenz (MNyszet V. és Nyr. I:32).* A hosszú magánhangzó elsőbbségét az is bizonyítja, hogy nyelvemlékeinkben itt-ott még a ragul használt *-nek* is megőrizte az eredeti hosszúságot:

kynect (olv. *kyneek*) ÉrdyC. 25. *zizessegneec* NagyszC. 219. *isten-nēk* WeszpC. 186. *ezerekneek* HorvC. 199. *kynalnaak* KulcsC. 144. *hazadnaak* 150. *te Kdnęk* RMNy. IIIb: 84.

Ha a *-nek* önállóan használt alakjait tekintjük, a *nekem*, *neked*, *nekünk*, *nektek* mellett a harmadik személyben *nekje*, *nekjük* volna várható; de emezek közül az első sehol, a második csak elvétve fordul elő („*nekjük*, *nekijük*: nekik“ Veszprémben Nyr. II:185). Ezek helyett a rendes alakok *neki*, *nekik*. Hogy ezek *neki-je*, *neki-jük* rövidítései, azt bizonyítják nyelvemlékeink; pl. *nekye* LevT. I:12, *nekijec* MA. Bibl. I:16, stb. stb. és még ma is különféle nyelvjárások: *nekije*, *nekijük* Dunán túl, *nékie* Gyergyóban Nyr. VIII:230, *nékiek* u. o. Nyr. VIII:232.

A *-nek* viszonyozónak tehát teljesebb és eredetibb alakja *neki*, és e mellett bizonyítanak még Budenz nézete szerint a *neki-mogy*, *neki-esik* féle kifejezések is (NyK. III:305). Maga a *neki* nyilván olyan irányragos alak, minők *messzi*, *messzé-re*, *felé*, *közé* stb.; és a *nekem*, *neked* alakok valószínűleg közvetlen *nekém*, *nekéd*-ből rövidültek el.** „A *nak*, *nek*-ben tehát a lativusi jelentés már csak a megvolt alakjának értéke szerint van meg: maga a *nek-é*-ből kivett *nek* postpositionális alapszó, az a mi *bel* (*belé-*

* Már az újabb zárthangú *neki*-ből rövidült: *néki* (Szilágy m.) Nyr. IX:564—65. V. ö. *minék* (Gömör m.) XIX:184., 524

** *Nekeem* EhrC. 47. ? — LevT. I:2. *nekym* és *nekyedh*, a DebrC. 492. lapján kétszer *ennekym*, s a RMNy. IIIb. 34. *mynekynk* van írva. Viszont LevT. II:22. kétszer *nekew* és egyszer *nekewk*, tehát *nekő* és *nekők* v. *nekéők* ? e h. **neké*, **nekéjök*; v. ö. *mellew* = *mellé*, és hasonlók a Pann. énekekben. — A harmadik személynek egy különös megtoldott alakja fordul elő néhány régi levélben: „azt montha hog *nekyn* vagyon egh atthiasya“ LevT. I:287. 1558-ból: „mongya ezth *nekyn*, ywy bhee wgymondh“ 311. l. 1559-ből; „ő *nekin* minden lovát elvették az törökök“ szintén 1559-ből idézik Cz. I^a; „*nekin* nem kell félni“ Nád: Lev. 128. Más régi alakok ilyen enklitikus *n*-nél: *örökké-n*, *szinté-n* *gyakortá-n* ? *viszontá-n* ?

ben), a *köz* (*közé*-ben) sat. Azt is megmondhatjuk, hogy mit jelent körülbelül ezen *nek* alapszó, mint a mely lativusraggal dativust, allativust teszen; azt jelenti a mit a *től* alapszava, mely az *-ól*, *-öl* raggal ablativust fejez ki; egy szóval a közelség, mellettség egyik alapszava.“ Így Budenz NyK. III:306.

A *-nek* viszonyszónak három fő jelentését helyesen határozta meg Imre S., NyK. II:325: „A *-nek* jelentménye: irány, — ebből folyólag tulajdonítás, és . . . birtokosság, összetartozás kifejezése“. Ugyanezt a hármasságot állapította meg már Révai, Grammatikája III. részében, hol az irányjelentésre efféle példákat említ: *a tónak hajtotta lovait*, s a másik két jelentést ily szókkal magyarázza: „*A gazdának adom a pénzt*, vulgo reditur: heri dabo pecuniam, genuine hoc exprimit: heri directione dabo pecuniam. Etiam possessio ejus ope clarius indicata; *a gazdának pénze*, vulgo heri pecunia, proprie hoc valet: heri directione pecunia ejus“. (E három jelentésnek összeférhetését fényesen bizonyítja a vogul nyelv is, melyben a *-ne* rag allativust, dativust és genitivust képez). A *-nek* ragnak egyéb jelentéseiről I. Mhatározók I. k. — Hogy mindezen jelentések közül legrégebnek a térbeli irányulást tarthatjuk, az nem szorul bővebb bizonyításra.

Révai az id. h. a következő lapp viszonyszót egyezteti a mieinkkel: *neiga*, *njeik*, helyesebben *neiga*, *neik* „erga, recta ad“. Budenz a nélkül, hogy tudott volna Révai egyeztetéséről, szintén fölállítja szótárában ezt a magától kínálkozó egybevetést. A lapp viszonyzó megmaradt az eredeti helyi jelentésben, s az illető lapp mondatokban magyarra is mindig *-nek*-kel fordítható (még azokban is, melyekben Hunfalvy NyK. V:330. a *-be* raggal fordítja): *neika mannet* neki menni; *nordesti muora neig* neki ütközött a fának.

Budenz (MUGSz.) mind a magyar, mind a lapp viszonyszót egy orrot, arczot, előrészt jelentő ugor szóból magyarázza (lapp *när*, mordv. *när*, *ner*, cser. *ner*, zürj. votj. *nir*, v. ö. még vog. *nol orr*), úgy hogy *neki* eredetileg a. m. ellene, eleibe, arczába, orrába. Így származik pl. a votj. *nir* ,orr' szóból *nir*és ,első, előszőr', tkp. elül, arczul.

6. A -vá, -vé rag.

Mai irodalmi és művelt élő nyelvünk ezt a ragot magánhangzó után *v*-vel ejti, mássalhangzó után pedig a nélkül, de az illető mássalhangzónak kettőztetésével; tehát egészen úgy bánunk vele, mint a *-vel* raggal: *fává, jóvá, széppé, helyessé* sat. Azonban a mai népnyelvben s a régi irodalomban különféle eltéréseket találunk.

A népnyelv meglehetősen ritkán él evvel a raggal, s azért a népnyelvi közleményekben nem is találkozunk gyakran vele. A mit azonban találunk, az korántsem mindig az irodalmi alakot tünteti föl, noha ilyenek is kerülnek elő, pl. *á'mává*, Kriza 448. *izzé-porrá* 443. *holttá* Nyr. III:31. *ördöggé* VIII:373. Az eltérő alakok ezektől legtöbbször abban különböznek, hogy vagy a *v* hang (illetőleg ennek úgynevezett hasonulása), vagy a mély hangrendhez való illeszkedés, vagy pedig mind a kettő hiányzik. A székely közleményekben fordul elő e rag leggyakrabban; a háromszéki székelységben használatos alakokról ezt olvassuk (MNyset VI:216):

„A *-vá, -vé* viszonyragban sok szónál még magánhangzó után is a *v* betű kihagyatik, s ilyenkor az *á* is *é*-re változik mély hangzók után is, mint: *káré* (kárá v. kárba), *vezéré* (vezérré), *mié* (mivé), *feketéé, sárgáé*. De némelyeket két-, sőt az átlasonulást is véve háromféleképpen is mondanak, mint *kéké* v. *kékké*, *nyomoréké* v. *nyomoréká* v. *nyomorékká*, *vasé* v. *vasá* v. *vassá*, *uré* v. *urá* v. *urrá*, *szolgájáé* v. *szolgájává*, *enyimé* v. *enyimmé*, *övéké* v. *övékké*, *tütöké* stb. Látni itt az írói nyelv szabályozó hatását. *Izzé-porrá* csak egyféleképpen“. Így olvassuk más székely közleményekben: *nyomoréké*, Kriza 404. *vizé lett* NyK. III:9. *hóté* Népk. gy. I:173. *rózsáé váljon* III:161. *gúzsásé válom* Nyr. IV:554. *káré tenni* II:522., III:513., V:377., VII:324. *káré ne menjen* IV:335. *kárré ment* 555. *kárré vallottam* Gyarm: Nyelv. I:47., II:265.

Hasonlókép mondják Borsod m. ózdi járásában: Ha réten a fűszál mind *pennáé* vána, ha az egész tenger mind *tintáé* vána (Népdal); Váczon *jójé* tette; a por az esőtű *saré* vát; a Kis-Kúnságban (Majsán): *lóé tenni*; Temesközben: „*papirossé, tintájé, kalamussé válna*“, Szeged Népe II:45.

A *jójé, tintájé* alakokban megint új jelenséget látunk, t. i. a hiátus kerülésére a *j* hang közbeszúrását, mint pl. még: „*mögén* csak *kutyájé* vált“ Szeged Népe II:45. és „*kőjé* vált“ Kálmány Koszor. I:241. 27. Ezt az alakulást leginkább a göcseji nyelvjárásban várhatjuk, mert ez a *-vel* raggal is így bánik (pl.

kapáje, kapájje e h. *kapável*), s csakugyan ezeket olvassuk a göcseji nyelvjárás leírásában MNyszet V:107: „*kurtájá szalbtá, lójá tette, puhájá gyúrta*“. — A palócszágban, hol a *-vel* rag *v*-je is megmarad mássalhangzó után, néhol ez a rag is megtartja *v*-jét. akármilyen a tő véghangja: „*szarvā vátozik, gánájvá vāt*“ (Nógrád) Nyr. VI. 85. *szépvé teszem* (Bars) XIII:377. De Gömörben azt mondják: *tűé tette, annyjá*, és Borsodban, mint említettük, *pennáé, tintáé*.*

A régi nyelvben részben ugyanazokat a különösségeket találjuk, mint a népnyelvben, csak hogy ott a mai szabályos alakok gyakrabban fordulnak elő; ilyenek pl. *aruaua* WeszpC. 44. *fyaua* HorvC. 66. *papawa* ÉrdyC. 228b. *vendéggé, aprodda, inneppé*, BécsiC.; *íeresegge* GuaryC. *vendeegge* ÉrdyC. 417. *hasonlatossa tute*: similem fecit VirgC. 14. stb. stb. — A *-v* hiányát kivált magánhangzó és pedig leginkább *i* után észleljük; pl.

halazia (halászivá) MünchC. 72. *mie* 109; *semmie* BécsiC. Jud. 13:22. Bar. 6:45. Dán. 4:32; *tovia* „tavaivá“ DöbrC. *mié* DebrC.; *semye lezen*: ad nihilum deductus KesztC. 44: *semmié teué* HeltKr. 33; *semmié ne legyínc* Born. pr. 619; *mínd semmié lön* Born. ének. 351. (de: Isten *faiua* lenni u. o. 4.)

Más magánhangzók után: *házóá* HB. *méltóá* DebrC. Krisztl. *ingyen valóa* tegyem: sine sumptu ponam Helt. uj test. u4.; *kegioa* VirgC. 106. *gyarloa* 112. *kúe* GuaryC. *illatua* TelC. 54. *masua* GuaryC. *mindenüé*, Landovics Segits. I:384.

A *-já, -jé* alakot szintén megleljük nyelvenlékeinkben, még pedig leginkább *á, é* hangok után:**

innepeie, BécsiC., Eszter 9:18. *barattáia vallani* u. o. II. Makk. 7:24. *örizőieie* u. o. Prolog. Sophon. stb.: *barlangaia* MünchC. 52. *faiá* (fiájá) 56. *faiá* (fájá: fává) 78. stb.; ne tegyétek kereskődőknek *házaya* (házájá): nolite facere domum negotiationis JordC. 628. *fejedelmeeie* ÉrdyC. 228b. *ereksegeie* KesztC. 371. szerzé ötet ő házának *vraya*: constituit eum dominum domus suae KulcsC. 152; azokat *byroya* fogadjatok: illos constituite ad iudicandum Komj. I. Kor.

* A *-vá* rag *-vel*-lel van összetévesztve a következő mondatban: „Sarlós Boldogasszony napján ne süss, mer *kúvel* válik a kenyered“ Sopron m. Nyr. VI:369. Szintúgy: *jóval hagyás*‘ e h. *jóváhagyás* Gubernáth Inst. II:385. „maga magat *biroval tette*“ 1693. Nyr. XVI:80.

** A fönt idézett palóc *ganájvá* alakhoz hasonlókra is akadunk, de kérdés, nem grammatikai okoskodás vezette-e az illető írókat: „*jókvá* nem teszi“ GKat: Titk. 8. *gyanusvá* tenni u. o. 10. *elégve* kipótolta 230. „tudom magamat *elégve* bölesnek lenni“, László: Petr. 15. *elégve* tudom 212.

6:4. mindeneknek ennenmagamat *zolgaya* töttem u. o. 9:19. *euveye* (övévé) tészi az Krisztus jótéteményit, Beythe: Epist. 239.

Az illeszkedés nélküli alak ritka az irodalomban: habard még *tésztaé* léssen, Csisó O4. moly volt s *mollyé* léssen Decsi: Adag. 14. „Udvári *szolgakke* Perzsákat, környülötte *forgolodokke* Perzsákat rendele“: Persas satellites, Persas apparitores fecit, Forró: Curt. 628. Eggyüvé is, *másuvé* is GKat: Válts. II. el. 32. Bár *olyanné* lehetnék Kaz: Munk. III. 113.

A régiségben vannak nyomai egy (enklitikus, nyomatékositó?) *n*-nel toldott alaknak is (v. ö. *öszeve: öszvén, szinte: szintén*, I. Nyr. XIV:435): „fegyverekkel *ewekken* tevék“ Pann. megv. 157. = övékké; „*resten* teszem felkelni“ DomC. 52. *öröckén való*: sempiternus, Samarjai: Harm. 1. *öröckén* jár mint az Orbán lelke, Kovács: Közm. 84. Könyi: Ábel 127.

Végre, valamint *szintén* mellett más járulékkal *szintég* is van, úgy van a *vá*-ragos kifejezések közt is néhány *g*-vel toldott alak (l. e *g*-ről Nyr. XVI:54): *kevesség, kisség, kicsüddég, többég*, melyek főkép a székelységben járatosak. Példák az irodalomban: Mikor elaluszom is, micsoda *kevesség*, ah! micsoda *kevesség* tart félben szaggatott nyugodalmam! Báróczi: Munk. VIIIb:121. Figyelmezz egy *kisség* szavaimra, Bacs: Vers. 59.

A felsoroltakhoz járulnak még ezek a kivételes alakok: *eggyüvé, másuvé, eggyebüvé, mindenüvé*, oly *helyüvé* Eszterh: Anyasz. 468. Itt az *u, ü* hangot bajos magyarázni; igaz, hogy arra a fölös *u, ü*-re emlékeztet, mely az ablativusi *l*-et előzi meg az *-ül, -ül* ragban, csakhogy amaz mindig rövid s így más magyarázatot kíván; l. alább a *-tt* ragnál.

Budenz a *-vá, -vé* ragot először (NyK. III:304. 74.) úgy magyarázta, hogy *vé* = **vel-é* s ez eredeti értéke szerint a. m. 'oldalra, felé'; az első elemet a cseremisz *vel* 'oldal' szóval azonosította (s ugyanezt látta a *hol* szó *l*-jében, úgy hogy *hol: *ho-vul* 'mely oldal' úgy viszonylanának egymáshoz, mint mordv. *kol-da: kovül-da* 'honnant'). — Másik magyarázatában a népnyelvből közölt *holyá* — *hová* alakból indult ki, úgy hogy a *-vá* ragot eredeti *lá*-ra viszi vissza, melyet a *visszá* szóban is föltételez (l. MUGSz. 588). Noha ez a *lá* alak szép párhuzamot adna az *l*-es finn alakokhoz (*-lla, -lta, -lle*), sőt a vogulból is lehetne idézni melléje illő lativ, ill. prolativ végzetet (v. ö. északi vog. *zotálé* *hová*, merre = *zotü; xqsüle* sokáig = *xqsüi'*, *kosá'* Hunf. Vogul. monda 147. stb.): a magyarra nézve e föltevés nagyon kétes erejű; kétes maga a *holyá*, mert csak egyetlen egy helyen van közölve, s akár így is olvashatjuk: *hojá* e h. *hoá, hová*, s

kétes az $l > v$ hangváltozás. Résziünkről Budenznek inkább első véleményéhez csatlakozunk, mely szerint *-vé* = **vel-é*, azaz ,fel-é, oldal-ra', annyival inkább, mert mi a *-vel* ragot is ugyanazon alapszóból származtatjuk, s nézetünk szerint e két magyarázat egymást támogatja (l. *-vel*). A mi a hangbéli alakulást illeti, *velé-ből -vé* ép oly természetesen fejlődhetett, mint *belé-ből bé*, sőt *be*.

7. Az *-úl, -ül* rag.

Ezen ragnak hangbéli változásai közül legfőbb mozzanat az, hogy régibb irodalmi emlékeinkben még gyakran *-ól, -öl*-nek hangzott: *segedelmől* BécsiC. *idüendüöl*, *bennaol*, *santaol* MünchC. „mel' *rutol*, mel' *ondokul*“ (így) BodC. 21., *fogliol* LobkC. 205. *úldozatól* Kár: Bibl. *raból* Csúzi stb. Később mindinkább *-úl, -ül* alakban használták, kivéve a *h o n n a n* kérdésre felelő ragokat és névutókat, melyekben kivált mai irodalmi nyelvünk az *-ól, -öl* alakot tekinti szabályosnak: *alól, felől, -ból, -ből, -ról, -ről* stb. Különbösen a két alak közti ingadozás nagyon régi, már codexeinkben kezdődik, s végig húzódik nyelvünknek egész történetén. Hadd álljon itt erre nézve egy pár csattanós példa:

tavol és *mezzül* állnak vala NagyszC. 88. *kyül belöl* ÉrdyC. 511. s ép így *kühül belöl* a csángóknál Nyr. III:240. az győriek *szárnyül mellékol* állának Tin. 100. *elöl* és *oldalül* megütni a sereget PP. s. v. assultare; egyik *hátul*, másik *elöl* támadt Jók. „Apja fia“ 2. fejj.; a *felül* megindult jégzajlás Bécsen *alól* jégre akadt, MSalon I:416. *főj-jül, alól*, Udvarh. Nyr. IV:222.

Érdekes az ablativusi ragok alakja (*-ből, -ről, -től*). Régi nyelvemlékeink azt bizonyítják, hogy a *-tül, -tül*-t eredetileg *ú, ü*-vel ejtették, ellenben a másik kettőt *ó, ö*-vel: *-ból, -ből, -ról, -ről*. A HB. azt írja *belevl*, de *istentvl, kinzotviatvl* stb. Így különbözteti meg e három ragot, — kisebb-nagyobb következetességgel — a GuaryC., FestC., a MargL., PéldK., DümC., a GömC. 3., 6. és 9. keze, a Keszth. és KulesC., TihC., KazC., az ÉrdyC., KrizaC., LányiC., ThewrC., PozsC., továbbá Bornemissza Prédikációi, s még 1688-ban a Konstantinápoly Leirása című könyvecske. — A *tül(em)* zártabb hangját nyilván az alapszavában megvolt *v* hang okozta (l. a *-től* rag tárgyalását).

A ma élő nyelvjárások közül úgy látszik csakis a szlavóniai őrizte meg ezt a kiejtésbéli különbséget (l. Balassa: Szlav.

nyjár. Nyr. XXIII. k.). A többi vagy mind a három ragot *-ú*, *-ű*-vel, ill. rövid *-u*, *-ü*-vel ejti, s ezt teszi nyelvjárásaink többsége, vagy pedig mind a hármat *-ó*, *-ö*-vel mondja, így leginkább az erdélyi nyelvjárások, de a palóczságnak is nagy része (pl. Borsod, Nógrád, Heves megyékben; Gömör m. tornallyai járásában *-o^v*, *-ö^v*-féle kettőshangzóval: *-bo^v*, *tö^v* stb.; Pintér Meséiben *-aó*, *-eő*, pl. *gyalogaó* 81. *négyeő* 69. *-baó*, *-beő* 72. stb. stb.).

Ezek az egyforma alakok nyilván analógiás kiegyenlítés eredményei. Egyes nyelvjárásokban a *-túl* követte a *-ból* és *-ról* kiejtését és *-tól*-lá vált: ezt látjuk némely nyelvemlékekben már a XV. század óta, pl. a Bécsi, Münch., Apor, Winkl. Vitk., Döbr., Nagysz. CC.-ben, a KrisztLeg.-ban, az ApostMélt.-ban, a GömC. 2. s a DebrC. 1., 3., 4., 35. kezében, így pl. a XVII. században Madarász Evangéliomában stb., végre az újabb irodalomban. (A *-tól* és *-túl* közt ingadoznak a PeerC., VirgC., WeszpC., PozsC.).

A többi nyelvjárásban azonban az a föltűnő dolog történt, hogy az egy *-túl*, *-tűl* példáját követte a másik két rag. Még különösebb az, hogy nyelvemlékeink tanúsága szerint ezt a példát először csak a *-ról*, *-ről* követte, úgy hogy ebből *-rűl*, *-rűl* lett már, mikor a *-ból*, *-ből* még ragaszkodott eredeti *-ó*, *-ö* hangjához. Ezt az átmeneti állapotot — tehát *-ból* és *-tűl* mellett a *-rűl* alakot — találjuk a következő nyelvemlékekben: LobkC., DebrC. 2. keze, Komjáthi, Dévai, Telegdi, Pósa házi; *-ról* és *-rűl* közt ingadoznak a CornC. (a személyragos formák úgy látszik mindig *-ó*-val: *errola* 5., 8., 9., a hangsúly miatt), a GömC. 4. és 8. keze. — A *-ból*, *-ből* legtovább ellentállott, talán mert jelene a *-tűl*, *-tűl* ragétól távolabb állt. A *-bűl*, *-bűl* alak a XV. században még igen ritka (*byntekbwl* GömC. 39., *cwnegebwł* 36., *neheszegbwł* 254., de rendszeren *-bewł*; *ygassagombwl* 1520-ból RMNY. IIb:16. egyszer; csupa *-tul*, *-rul*, *-bul* van egy 1541-i fölvidéki levélben LevT. I:12—13).

A többi *-ül*, *-ül* ragos határozó némely nyelvemlékekben állandóan *-ól*, *-öl*, pl. a VitkC.-ben (*kegetlenól*, *dróköl*), az ApostMélt.-ban (*gonozol* 11. *zerzetesól* 12. *fellyól* 60.), a LányiC.-ben (*arczol* 195. *dyacol* 102. 170. *magyarol* 199.). — Föltűnő azonban, hogy *-ül*, *-ül* fordul elő egyes olyan codexekben is, melyek még *-ó*, *-ö*-vel írják a *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről* ragokat, sőt még

olyanokban is, melyek a *-tól*, *-től*-t is *ó*, *ö*-vel írják. Példák (v. ö. a föntebb fölsoroltakkal):

a) *fölül* GuaryC. 2. *kózzüle* 19. *kezzül* MargL. II:50. (de *nevo-lyasol* 139.) PéldK. 3. *felyül* u. o. 12. „*ettelöl* (igy) es *ittatul* TihC. 160. *fiuul* 269. *iegóseiül* 283. (de u. o. többször *-ól*, *-öl*: *kozól* 50. *felül* 202. *hazól* 21. stb.) *arcul* KazC. 76. *fyviul* 13. (de *feiedelmól* 110. *hazól* 72. stb.) *anyaul* GömC. 6. kéz 321. *artatlanul* 9. kéz 101. *felyül* 99. stb. (de *elerve* 233.) *segedelnuul* ÉrdyC. 159b. *bod[og]wl* 24. *fewliwi* 17b. *arczul* 550. *zynül* 124b. stb. *fyvl* KrizaC. 29.

b) *-tól*, *-től* mellett is: *sidowl*, *dyakul*, *görögvl* WinkC. 210. *otal-mul* DebrC. 1. kéz 82. *bodogtalanul* 124. *giöttrendből* 11. *körniül* 6. 98. stb. *kózzül* 1. (de *felül* 131.) *aldozatul* u. o. 5. kéz 564. *hytul* 86. *felül* 559. 560. *kiuül* 560. *efjedül* NagyszC. 62. *felül-mül* 52. *körniül* vóttec 93.

Mint látjuk, már a codexekben megvan itt-ott nyoma a mai irodalmi szokásnak, mely szerint az *-ól*, *-öl* alak inkább a honnan kérdésre felel: *közöl*, *felöl*, *hazól* stb. (De néhol ennek ellenkezőjét látjuk.)

A magashangú *-öl* helyett néhány nyelvemlékben *-él*, *-el* alakokkal találkozunk, mely nyilván még egy fokkal eredetibb, mert nem egy *ö* hangunk fejlődött régibb *é*-ből, pl. *szélő*:*szöölő*, *réf*:*röf*, *lén*:*lön*, *tén*:*tön* stb. Így olvassuk a későbbi *többlül* helyett: „*thebel* [olv. *tebbél*?] is voltunk mi ilyen helyen“ LevT. I:281. 280; a későbbi *együl* helyett *egyel*, azaz *eggyél* EhrC. Így a Katalin legendában: *különbel* = *különbül*, *belel*, *környel* (CzF. VI:139. 1.). *Kível* Kat. leg. 3721. stb. — *kivöl*, *kivül*; néhol ma is *kível* *küjjel*. Ide tartozik a fönt érintett *távol*-nak párja, *közel*, mely néhol most is így hangzik még: *közél*, (*közel*, *közzel* Heltai, MNy. V:391). A magashangú *-ből*, *-ről*, *-től* s a honnan kérdésre felelő névutók is nem egy nyelvemlékünkben *é*-vel vannak írva: *-bél*, *-rél*, *-tél* stb. Így rendszeren a Keszth. Kules, LobkC.-ben s a Pann. énekben; így gyakran a JordC.-ben (az ÉrdyC.-ben nem), a MargL.-ban, a DebrC. 4. kezében a PozsC.-ben, a LevT. I. k.-ben; a NémGl.-ban mindig *-bél*, *-rél*, *-felél* stb., csak *-tül*, (I. Nyr. XIV:307.). — Az *él* tovább még *il*-re is változott; pl. kit *iegesil* vött DebrC. 585. — NagyszC. 260. *erril*, *ezbil* LevT. I. (I. Széchy: Pann. én. 127.) *környil* RMK. II:78. Így Pesti Gábornál is.

Az *arczul* mellett előkerülő *arczél* alak talán alakkeveredés útján keletkezett (I. Hangtan 75. l. jegyz.). A drávavidéki *hátul* alakról I. Nyr. XXII:37. 83.

A mi az *-úl, -ül* ragnak mássalhangzóját illeti, ismeretes az a nagyon elterjedt népies kiejtés, mely az *l*-et az ablativusi viszonzszók személyragjai előtt megnyújtja. Ennek a megnyújtásnak számos példájával találkozunk már a XVI. század óta; ilyenek: *rolla* Tel: Ev. I:65. *mellőlle*, Decsi: Jug. 24b. *felőlle* 25. *tűlletec* 25b. *kőzűllőc* 27 stb. stb. A megnyújtás csak olyan, mint egyéb *l*-eké; pl. *csollán, szóllani, szallag, bellől*.

Szó végén ellenben az *l*-et a mai népies kiejtés többnyire elhanyagolja: *rosszú, magyarú, ebbű v. ebbü, attú v. attu, alú* stb. stb. (v. ö. Nyr. VII:272.)

Az *-úl, ül* kezdő *s* a szótó végző magánhangzója közé a hiátus kerülésére néha *v* v. *j* szuródik, s ezt egy régi nyelvtanírónk szabályul állította föl: „Endigt sich das nomen mit einem vocal, wird das *vúl* dazu gesetzt: *francziávúl, olávúl*“ Adámi: Sprachm.

V. ö. *tanétovul* Zvon: Post. I. 303. *Messiásávul* 820. *példávul* II:280. „mentem *látóvúl*“ Medgy: Dial. 36. *tanúvúl*, Szeg: Aq. 18. Így ma is a balatonmelléki kiejtésben: *franciávú* stb. — A göcseji népi nyelvben: *adó-j-ul, adóju, fördőjü* stb. MNyszet. V:107. 135. V. ö. már a régieknél: *fiwól* e h. főül Komj. I. Timoth. 3:5. *aruául* KazC. 12. *példáüül*, Dévai: Tiz par. 9. lev. *buzaiul* 1614. RMNy. I:20.

Az eredetibb *-ól, -öl* alak nem hiába tartotta meg maiglan az ablativusi jelentést: ezt a jelentést kell e rag eredeti értékeül fölvennünk, különösen ha a *-ből, -ról, alól, mellől* stb. kifejezéseket összehasonlítjuk a *hól* és *hová* kérdésre felelő társaikkal (*benn, belé; rajt, réá; alatt, alá; mellett, mellé* stb.). Ez az *-ól, -öl* tehát a régibb magyar ablativusi rag, mely különféle tőszókból képezte később a honnan kérdésre felelő különféle viszonzszóinkat. Ha nézzük az ugor nyelvek ablativusi ragját, arra az eredményre jutunk, hogy a magyarban pusztán *l*-et kellene várunk. A finn *-ta, -tá*, ill. *-da, -dä* ragnak a mi nyelvünkben ép úgy felelne meg az *-l*, mint pl. a finn denominális *-ta, -tá, -da, -dä* igeképzőnek a magyar *-l* (*szól, énekel*). A vogulban már csakugyan *l*-et találunk, még más elemmel is szövetkezve, a *-nel* „től” ragban (ugyanazon elemből lett a lativus raggal a dativusi *-ne* viszonzszó), l. Hunf: Vog. nyt. Munk: Vog. Nyjár. — Azonban a magyar *-ól, -öl, -úl, -ül* egészen más elemet mutat az *-l* előtt. Erre nézve Budenz azt a véleményt állította föl, hogy az *-ól, -öl*

mind a két elemre nézve azonos a Castrén-féle északi osztják *-ive-t* ablativussal (pl. *tau sāgarivet kereš*: a ló a tehéntől nagyobb); NyK. III:306. Szintügy Hunf. Oszt. ny. 80. és Winkler Ural. Grupp. 95. A *v* elemet Budenz a *tó* továbbképzőjének tartja, ugyanannak, mely pl. az *elő, utó* szókban az alanyesetben is megvan; tehát így elemzi az ablativusokat: *elő-l, utó-l, belő-l* stb. (l. Nyr. I:155. jegyz.) Az utóbbi elemzést elfogadhatnók, csak-hogy Budenz idézte osztják *v*-hangú rag nem tartozhatik ide. Ott ugyanis az *ivet* rag nem lehet régi, mert van még az osztjákban egy azonos jelentésű *evilt* név *utó*, mely nyilván amannak épebb alakját tünteti föl, l. NyK. XVII:141. stb. (V. ö. még a hason-értelmű osztják *-elta* ragot Hunf: Osztj. ny. 100.) — Alaktanában Budenz az *-ól* ragot eredetibb *-olol* összevonásából magyarázza s az első *l*-ben ugyanazt az elemet látja, mely az *-n, -nn* ragban az *n* előtt lappang s melyből ő a *-vá* rag *v*-jét is magyarázza (l. fönt), — úgy hogy *-ól, -öl* mindenestül megfelelne a finn *-lta, -lda* ablativusi ragnak. Azonban az *l*-nek *-v*-re változása nem oly közönséges nyelvünkben, hogy e hypothesisnek valami nagy valószínűséget tulajdoníthatnánk (a feltételezett *-olol* ból alkalmasint *-oll, -ol* vált volna nyelvünkben).

Szinnyei József is (Nyr. XVII:290) figyelemreméltó magyarázatot ad. Ő az *-ól, -öl*-t a *-vel* és *-vé* ragokhoz csatolja, tehát a *vel* alapszóból származtatja. „Ez t. i. az *-l* ablativus-raggal ellátva: **velel*, azután az ismeretes hangváltozással: **vevel* v. **vejel* (v. ö. *belül: bévül, silány: sivány, saláta: sajáta, széles: széjös* stb.). A **vevel* és **vejel* összevonódva **völ* és **vél*. Tehát a hármas csoport:

loc. **velt*: *-vel* — juxta, apud, cum
abl. **velel*: **völ, *vél* — ab
lat. **velé*: *-vé* — ad.“

Hogy **-völ* helyett csak *-öl* van, ez Szinnyei szerint vagy abból magyarázható, hogy ez a névutó a *vel-* és *vé-*nél korábban vált raggá s azért lett **melle-völ: mellől* stb. — vagy hogy „a **völ, vél* névutó még raggá válása előtt elhagyta kezdő *v*-jét, mint sok más szó“.

8. Az -ig rag.

Az *-ig* rag, mint nyelvemlékeink bizonyítják, azelőtt *-ég* volt: *addeg*, *addeglan*, BécsiC.; *esteg* MünchC. 50. (de u. o. ilyenek is: *ideiglen*, *míglen*); *mendaddeg* EhrC. 79. *napottesteg* 65. (de *meny*g u. o. 1. stb.) *adzeg* DebrC. 12. (*adzyg* u. o. 97.) *harmad napegh* KazC. 30. *valteg* váltig Lev. 1. 13. 167. stb. stb.

Ez az *-ég* a nép nyelvében itt-ott mai nap is hallható. Így különösen Háromszékben. de ott is csak némely határozók fordulnak elő állandóan ilyen alakban:

meddég, *addég*, *eddég*, *többég* stb. (l. MNyszet. VI:208.) — De más vidékekről való közleményekben is találkozunk vele; így egy veszprémiiben: „csak *e darabég* (egy darabig)“ Nyr. IV:82.; egy ormán-ságiban: „*kicsinyég*: kevés ideig“ II:278. s egy alföldiben: *addég*, Szeged Népe II:110. s Pintér Palócz népm.-ben: *bokájég* 72.

Néhány régi írónk helyesírása azt bizonyítja, hogy a régi *-ég* és a mai *-ig* közt volt egy átmeneti alak, a hosszúhangú *-ig*. V. ö. *torkig*, Deesi: Adag. 153. *estueig* Kár: Bibl. I:138. *napig* 109. 314. *ezüstig*, *buzúig* u. o. 424. *Istenig* 470. *esztendeig* MA: Bibl. I:114. *eggyül egyig* MA: Tan. 187.

Ismeretes alak az *-ig* ragnak az enklitikus *-len*-nel való bővülése. „Ehhez végül tétetik néha *lan*, mely valamicskével hathatósítja a szó értelmét, p. o. *mái napiglan*, *egy ideiglen*, *mind végiglen*, *untiglan*, *mind addiglan*; *míglen* felejtess el Uram? *én hozzámiglan*.“ Gyarm: Nyelvm. II:129. Ez a járulék kivált az időhatározóknál használatos.

Van azonban egy másik bővült alakja is az *-ig*-nek, de ez csak a régiségben található. Ugyanis a Keszthelyi s a Kulcsár codexben *-ig* v. *-iglen* helyett legtöbbször *-igen*; pl. „the byzon-sagod mynd *egygen* vagyon“: *veritas tua usque ad nubes* KulcsC. 84. „*estygen* syralm meg marad“ 64. „ygen kewes *ydeygen*“ KeszthC. 109. *feldeknek vegeygen* 179. — Ez az *-en* szintén csak olyan nyomósító járuléknak látszik, mint a föntebbi *-len*; v. ö. *azért-an*, *hogy-an* stb.

Viszont elül van látszólag egy *d* elemmel bővülve az *-ig* rag ezekben: *addig*, *eddig*, *meddig*. Az első kettőben a *dd* valószínűleg az *az*, *ez* *z*-jének eredetibb alakja, a harmadik pedig amazoknak analógiájára keletkezett a szabályosabb *míg* helyett. Említhetjük még ezt a csángó kifejezést: „nézz *kevesdég* e fejembe“ Nyr. III:355; ez talán a rokonértelmű *kicsiddég* (*kicsiddé-g*) kedvéért van a kicsinyítő *d*-vel képezve, ha csak azt nem tennők föl, hogy mind a kettő összevonás útján keletkezett e h. *keves ideig*, *kicsid ideig*.

Hasonló látszaton alapszik az *-ig* ragnak az a *-nég*, *-nyég* mellékalakja, melyet a székelyek használnak ilyen kifejezésekben: *sem-minég*: nullatenus. Apáczaí Csere: Enc. Kreszu.; *egy szikránnyég* sem vönném számba (Udvarh.) Nyr. IV:227. „csak *egy szikránnyég várj*“ (Udvarh.) VII:324. „*járásnég*: egy mérföld járásnyira“ II:522. *annyyég*: addig V:175. X:47. „A határvető *ig* rag h. *ég*, *nég* v. *nyég*-et használunk [Csík megyében]: *egy ölnyég* van kertünkötől, *egy óránnyég* sem várom, *egy kicsiddég* vagy *egy küsnég* leülök; *husznig való*: körülbelül húsz“ Székely. egylet évk. IV:41. — Ezekben a *-né*, *-nyé*, *-nyi* melléknévképző előzi meg az *-ig* ragot. (Ezek régibb nyelvünkben a *g* nélkül, tehát látszólag ragtalanul is előfordulnak.)

Lássuk most, mennyit mondhatunk az *-ig* ragnak eredetéről. Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy a rokon nyelvek közt csak még a zürjén-votjában van ilyen rövid terminativus, határvető rag, pl. *ar ősz*: *aröz őszig*; evvel pedig a m. *-ig*-et nem azonosíthatjuk.

Ha magában a magyar nyelvben keresünk alkalmas etymont, leghamarább az a magyarázat jut eszünkbe, hogy az *-ig*, *-ég* ragban talán a *vég* főnév lappang; ez legjobban magyarázná meg az *addig*, *eddig* *d*-jének hosszúságát. Összevethetjük az olasz *fino*-t, az angol *till*-t, mely nem egyéb, mint a német *ziel*, *czél*, *vég* főnév; továbbá egy cseremiszerkezetet: *arna műkolan* egész héten át, egy hétig (NyK. III:424.), szó szerint: hét-vég-nek, hét-véggé (dativus; az alapszóval v. ö. *mutus finis*, *cacumen*). Valamint itt a véget jelentő főnév mellett még egy lativ ragot látunk, ép úgy meglehetett valaha a magyar *-ig* rag végén a lativ *-é* rag: **-végé*.

De nincs kizárva egy más magyarázat sem. Ha összevetjük ezeket az időhatározókat: *többé*, *kissé* ezekkel: *többig* (*többig*), *kisség*, vagy ezeket a fokhatározókat: *kevessé*, *hagyításné*, *hanyattá*, ezekkel: *kevesség* („egy kevesség rebegő nyelvű volt“ Haller: HármH. III:70), *hagyításnég*, *hanyatég* (szék. NépkGy. III:352), akkor arra a gondolatra jutunk, hogy az *-ég* ragnak *g*-je talán csak enklitikus nyomósító elem (minők később újra járultak e raghoz: *-en* és *-len*, l. fönn; v. ö. még: *mind* a vizig, *egész* az égig). Az *-é* akkor nem egyéb mint az *-á*, *-é* lativ rag. Hiszen a *kissé-g*, *kevessé-g* nem is az *-é*, hanem a *-vá*, *-vé* rag mellé veték föl ezt a *g*-t, s ugyanezzel az elemmel találkozunk egészen másnemű határozóknál is, pl. *innég*, *onnég*, *orrag* stb.

9. A -tt rag.

Magánhangzó után *-tt*, mássalhangzó után *-t*, pl. *Győrött, időtt, de oldalt, mikort*; épen úgy mint a perfectum képzője: *állott* és *állt*. A *-tt* helyragot is fölveszik némely szók mind a két alakban, a szerint, a mint megtartják vagy elvesztik kötőhangzójukat; így *Kolozsvárott: Kolozsvárt, között: közt, helyett: helyt, érett: ért-, körülött: körül-, bennett-* (EhrC. stb.): *bent* stb.

A kötőhangzó rendszerint zárt (o, é, ö), de vannak nyílthangú alakok is: *alatt, mellett, hosszatt, végett, rejatt* (= *rajt*, l. -n, -ról, -ra), *tájatt* (= *tájt*, időről); így az ÉrdyC.-ben s egyebütt *Fejérváratt* s más effélék.

Föltünő *u, ü* hang van az ilyen alakokban: *együtt, másutt, egyebütt, mindenütt, mindütt* Nyr. IV:232., *többütt* GKatona: Váls. II:1221., *helyütt, összütt, ésszütt* (Göcsejben Nyr. II:234. III:234.) *végütt* TudTár I:217. jegyz.; *némelyütt* Athen. Lex. (a *csizlik* czikkben). — Ezeknek régibb része valószínűleg összetétel útján keletkezett ilyenekből **más-hult* (= *más-hol*), **mindén-hult* (= *mindén-hol*) stb. (V. ö. a régieknél gyakran s némely nyelvjárásokban ma is előforduló *sehult, sohult, sohutt* és *néhult, nehult, nehutt* alakokat.) Az újabbak pedig a megvoltak analógiájára képződtek.*

Az itt-ott előforduló *másütt, másüvé* alakok (amaz már Pázmánynál, emez már MA.-nál; *másütt* Gömör m. Nyr. XVII:573) talán úgy magyarázhatók, hogy egyedül lévén mélyhanguak, átvették a többinek a végzetét s így a népetymológia mintegy újra összetett szókká változtatta őket: *más-ütt, más üvé*.

A *-tu* ragnak eredetét Szentpály az ő nyelvtanában 1795. (s utána Révai Gramm. III.) úgy képzei, hogy az *ott* adverbium járult az illető főnevekhez, s Révai azonosítja egy lapp *aito* ‚locus separatus‘ szóval. Azonban ha az *ott, oman, oda* és *itt, innen, ide* alakokat összehasonlítjuk egymással, önként kínálkozik az az elemzés, mely szerint az elsők a távolra, az utóbbiak a közelre mutató névmás ragos alakjai, tehát az *ott* már maga is ezen raggal van képezve.

Ila tekintetbe vesszük, hogy a *-tt*-nek a régiségben sok-

* Szintúgy magyarázódnak *más-hunnan: másunnan, *mindén-hunnan: mindénünnen, *más-huvá: másuvá* stb. s a hasonlóságukra képzetek, pl. *egy helyünnen* Nyr. VI:367. *más helyünnen* „A Hon“ XIV:296. 2. *semünnen, semünnen* CzF. *hazunnan* Gyulai: Költ. 132. stb. Hasonlókép *más-hová: más-uvá, *mindén-huvá: mindénüvé* stb. V. ö. a *-vá, -vé* raghoz való második jegyzetünket. — Dugonics így írja: *másott* Szerecs. I:255. *másonnan* 16. *másova* 351. V. ö. még *másott* TudTár. IX:6. 22.

kal nagyobb szerepe van, mint mai nyelvünkben (nyelvmé-
keinkben sokszor fordulnak elő ilyen helynevek: *Váczott, Soly-
most, Sopronyt* stb. s ilyen köznevek: *a vásárt* in foro MünchC.,
Helt: UT., *oldalfél-t* Helt: Krón. stb., l. MHatározók I.), bizvást
következtethetjük, hogy a *-tt* nagyon régi rag, sőt remélhetjük,
hogy a rokon nyelvekben is megtaláljuk mássát. És csakugyan
a legközelebb álló *vogulban* találunk elég gyakori haszná-
latban egy helyben-léteelt jelentő *-t* ragot: *mā-t* földön, *pāl-t*
fél-t, *oldal-t* stb. S ez a rag ott ép úgy szerepel névutókban,
mint mi nálunk: *χal-t* között, *tarmel-t* raj-t stb. Az *osztjákban*
néhány névutóban tünik föl e rag; pl. *og fő*: *oxt* fönn, raj-t,
il- al: *ilt* alatt, l. Hunf: ÉOszjtj. 77. — Mind a két nyelvben
megvannak a magyar *itt, ott*-nak megfelelői (v. ö. NyK. III:303):

itt: vog. *tít*, osztj. *tet, tette, tetti*,
ott: „ *tot*, „ *totta, totti*.

A *vogulban* s *osztjákban* előfordul maga a mutató név-
mástó is *t*-vel továbbképezve: vog. *tí, titi* ez; osztj. *sit, tot* az
(megfelelő alakok más ugor nyelvekben is, l. Budenz: MUGSzót.
763. l.), s ez magyarán meg a magyar *itt, ott*-ot is az *ide, oda*
lativusokkal együtt (amazok **id-t, *od-t*; v. ö. még fönn
addig, eddig). Hogy az *alatt, fölött* stb. szintén kettős *t*-vel van-
nak, ezt talán az oly sűrűn előforduló *itt, ott* hatása okozta,
úgy hogy maga a locativusi rag eredetileg egyszerű *-t* lehetett.

10. A -nott, -nól, -ni ragok.

Ezeket a nevezetes ragokat először Gyarmathi S. közölte
a Nyelvmestere (1794.) 290. lapjához mellékelt táblán: „*nít*
plur. in loco: a papnit van a mi lovunk; *ni* plur. ad locum:
a papni kérték a kantárt; Kapusiékni, Galgóczy uramékni vit-
ték a nyerget; *nul* plur. de loco: a papéknul most hozták haza“.
Újabb időben Lőrincz K. szintén a székelységből, még
pedig Háromszékből közölte MNyelvészet VI:230.: „A *-hoz, nál,*
-től viszonyragok... helyett a *-ni, -nitt, -nul, -nül* ragokkal
élnek; pl. menyek a biróni, jövök a birónul, vótam a birónitt
t. i. a bíró lakásán; vagy: menyek a biróékni, vótam a biróéknitt,
jövök a biróéknul t. i. a bíró felekezetének lakhelyéről“. Hasonló
példák vannak közölve a székelységnek különböző vidékeiről a

Nyelvőrben IV:373 --4. V:566. VII:472. VIII:479. IX:33. X:90. s a Székely-Egylet IV. évkönyvében 41. ; *papni* Jankó: Toroczkó 290. I. A hétfalusi csángók nyelvéből: Hol jártál? a falnagynit is, a papnit is. Honnan jössz? a papnul. A falnagyni kerekedtek Nyr. III:224. — Ferenczmi, Ferencznül, Zilah, XIV:430. — Menyek a papni, anyámni vót. Kalotaszeg, Balassa: Nyjár.

De nemcsak keleti, hanem északi nyelvjárásainkban is el vannak terjedve e ragok, még pedig nyugatról keletre menve Barstól Abaujig kimutathatjuk. Így idézi őket Szvorényi J. nyelvtana 362. cikkében: „Hova mégy? papni, Nagy Pál-ni, azaz papékhoz, Nagy Pálékhoz . . . Hol voltál? papnott, Hegedűsnött, azaz papéknál, Hegedűséknél. Honnan jössz? papnól, Hegedűsnől, azaz papéktól, Hegedűséktől“. — Így Bars megyében: mestörnyni, ispánnott Nyr. III:276. XVIII:384. Losonczon egészen rendes: bírőéknyni, papéknól, kántoréknott (Illyefalvi Vitéz A. ért.; u. o. Máté L. ért. szerint így is: szomszédéknütt; -ék nélkül ritkábban: bírónütt, jegyzőnyi); Gömör m. Nyr. XII:334; a barkóknál, I. Vadnay: NyHangolv. 29. Abaujból (hol ritkán használják): a papnúl v. a kománul gyüvök II:521. papnúl jön, Balassa: Nyjár. 70. szomszédonnul, Zemplén-Abauj (szóbeli ért.).

Használatukra nézve a palócz és a székely egészen megegyezik: Jánosnott v. Jánosnitt a. m. Jánoséknál, nem csupán Jánosnál; ritkábban mondják így: Jánoséknitt. — Rendszeren tehát csak személynevekhez és személyt jelentő köznevekhez (*pap, bíró* stb.) járul.

Érdekesek még ezek: nálunkni ,nálunk'; nálunknul ,tőlünk' Zilah, Nyr. XIV:430.; naállabónó (nálunknól) ,tőlünk', I. Nyr. VIII:88. Heves m.

A székely -nitt valószínűleg csak a gyakrabban használt -ni hatása alatt vette föl az *i* hangot *o*, *ö* helyett.

Legkülönösebb itt az a körülmény, hogy e ragokat sem mai, sem régi irodalmunk nem ismeri. Ebből azonban korántsem következik, hogy újabb időben keletkeztek volna. Sőt ép ellenkezőleg, az irodalmi nyelv keletkezésekor ezek a ragok már csak az illető dialektusokban éltek, s ott is csak az érintett szűkkörű jelentéssel. A köznyelvből ellenben a -nál, -tól, -hoz ragok rég kiszorították őket, s legfőljebb még az *innét*, *onnét*-féle ablativusok régi *innél*, *onnal* mellékalakjaiban kereshetjük

nyomukat; v. ö. *helyümmét* és *helyümmen* mellett a hegyaljai *helyüné* alakot: „sok helyünébe benéztem; rossz helyüné jár az a legény“ Nyr. XXI:93.

További fölvilágosítást csak a rokon nyelvekben kereshetünk s éppen a legközelebb rokon nyelvek egyikében, a vogulban, meglepően egyező alakokat találunk: ott az ablativusnak rendes ragja *-nel* = m. *-nól*, *-nöl*, s a lativusé *-ne* = m. *-ni*. Az utóbbival egyező ragok máshol is vannak: votj. *-ñä* allativus, l. Weske 87. 84., finn *-nne* l. NyK. XVI:311. stb.

11. Az *-ént* rag.

Az *-ént* rag egészen elavult s ma csak a *szerént*, *szerint* névutóban s néhány határozó szóban lappang. Nyelvenlékeinkben igen gyakran előfordul, legtöbbször a DöbrC.-ben: *zivedent* 41. *istensegint* 58. *bezidedint* 61. (L. MHatározók I. k.) — Gömör megyében ma is mondja a nép: Nem esett neki *ízint*. Ojan *ízént* esett, hogy elestem stb. (Nyr. XXI:336.)

Költők régieskedve kivételkép ezt a ragot is alkalmazzák; pl. Bár rokonom vérint Ar: TSz. V:38. Mukkanni se hagyatok, ámbar nem volt a dolgotok ingyént Ar: Arist. II:352. Hogy Paris az elrablott nő édes birtokában ne élhesse a világát szája ízént bátran, Csengeri J. Catull. 72.

A míg eleven volt az *-ént* rag, majdnem mindig ilyen alakban használták, noha a XVII. században már némelyek így szólnak: *szája ízint*; ma azonban a fönmaradt alakokban, mondhatjuk, általános az *-int* ejtés: *szerint*, *részint*, *alkalmasint* stb. Az átmeneti alak, úgy látszik *-int* volt, hosszú *i*-vel; pl. *szerint* Grad: Fal. nót. VIII. IX. XVII. II. *szörint* Pest m. ész. részén; *megint* Bacs: Poétai M.² 85. 89.

Ezenkívül e ragnak csak egy mellékalakja van még, mely erősebben eltér, a mennyiben elejti a szóvégi *t* hangot talán azért, hogy a legközönségesebb *-n* ragos módhatározókhoz hasonlítson. Már a régieknél előfordul *jobb részín* a rendes *jobb részint* helyett; v. ö. még: „nincs oly szakács, ki minden embernek *szája ízén* tudjon főzni“ Kovács: Közm. 105. Ezekben ép oly kevéssé láthatjuk az egyszerű *-n* névragot, mint a következőkben, melyekkel ma dunántúli nyelvjárások élnek: *alkalmasén'*, *a' szerén'* (Göcsej) MNyszet. V:107. „*jó módin* v. *módiint*: jócskán, meglehetősen“ (Sopron) Nyr. II:560.

Az *-ént* alak néhány mélyhangú tájszóban *-ánt*-tá illeszkedett; *más-ánt* a. m. másként Gömör m. Nyr. XXI:336. *nagyánt* e h. nagy-

rész, nagyobbára, általában, írja Jászay RMNy. III:XII.; így TudTár. 1838. 168. 190. és Vas G-ból idézi Ball: Teljes Szót. — V. ö. még *hasmánt, gyunánt, imánt* e h. imént Göcs. Tsz. *magyaránt* megmondom Erd: Közm.

Az *-ént, -int* ragnak — néhány tapogatózó magyarázat után (I. MNévragozás 44.) — igen tetszetős megfejtését kaptuk ZOLNAI-tól Nyr. XIX.55. Ő az *intén, intés, intüst* tájszókkal s az *intén* igével rokonítja. *Intén* a. m. olesón; *intés* a. m. egy vonalban levő, egyirányú; *intüst* a m. egyenesen. Ezekből egy 'irány' jelentésű *int-* alapszó válik ki, s ennek alkalmasint lativusa volt eredetileg a mi *-int, -ént* ragunk, tehát **inté, *énté*. Eredetileg tehát helyi jelentése volt: 'irányába'. Ezt a föltevést támogatja a *szér-int, szér-ént* névutónak régi helyi használata: „menden vidék szerént folyosván“ stb. (L. MHatározók I. k. Esetleg a fertőmelléki *arczint* 'facie tenus' szintén a helyi használat maradványa.) — Az *intéz* ige Zolnai magyarázata szerint tulajdonkép a. m. irányoz, és talán épen a föltehető lativus **inté*-nek származéka, mint *ide: idéz, alá: aláz* stb.

12. A -ként rag.

A *-ként* rag mellékalakjai csak csekély eltéréseket mutatnak. A közönséges *é: i* hangváltozást mutatja a *-kint* alak: *mykynt* DomC. 232. *kelletekint* le nem írhatja senki, Misk: Vadk. 665. bolygó *juh kint*, Rimai: Ének. 87. *máskint* (még hosszú *i*-vel. Csik m.) Nyr. V:519. — Más alakja *-kén*, mely a *t* elejtése által szintén az *-n* ragos módhatározókhoz csatlakozott, mint az *-ént* rövidülése: *-én, -in*; pl. *jutalomkén*, (Göcs) MNyszet. V:107. *máskén* csinálta (Órség) Nyr. II:189. *akamaskin* Tsz.² Ez a *-kén* néhányszor codexeinkben is előfordul. de kérdés, ott rövidülés történt-e már, vagy kezdettől fogva volt-e egy *t* nélküli mellékalak, vagy végre pusztán tollhiba-e az egész. Így *kénkén*: sponte, BécsiC. 25. „hogy örökké meg ne halna, de *miken* isten, oly lenne“ KatLeg. 1920. „ez földi urakat *czodaken* dicsérik és szeretik“ VirgC. 95.

Az irodalmi nyelvben ezt a ragot személyre vonatkozva, főnév nélkül nem használjuk, de a népnelvben itt-ott ilyen alakokkal is találkozunk: *én kéntem, te kénted, ű kiénte, mi*

kéntünk sat. (Göcsej) MNyszet. V:107. *tekinted*: te szerinted (Somogy) Nyr. III:318. Így a Répeze vidékén is (Kováts S. J. közlése).

A *-ként* ragot már többféleképp elemezték. Kassai J. Szókönyve (és Nyelvtanító Könyve is 280. l.) ebből magyarázza: *kép-ént*; Riedl szerint (M. Grammatik 162.) **képent* volna az eredeti alakja; de ilyen erős összerántás nem valószínű. CzF. szótárában az *önként* szó ragja így van magyarázva: „Azt véljük, hogy *kéjént* szóból húzatott össze; mert eléjön a régiségben: *ő kéjén*, *önnön kéjén*: *ultro, sua sponte*“ (a *ként* cikkben); „önakarátát, saját indulatait követve: *spontanee*“ (az *önként* cikkben). — A mi nézetünk szerint az utóbbi magyarázat kiterjesztendő a *-ként* ragnak egész körére. Erről meggyőződhetünk, ha az *önként* szónak eredetét, illetőleg jelentését nyomozzuk.

Az *önként* szót ma többnyire így írják: *önkényt*. Kimutatták, hogy ez az írásmód, mely etimologizálva a *kény* főnévhez s a mai *önkény*-hez kapcsolja a szót, csak a jelen század harminczas évei óta divik. Csakhogy az a helyesírásbeli etimologizálás mégis közel jár a valósághoz, mert csakugyan föltehetjük, hogy az *önként*-ben megvan a *kény* szó. Az újabb *önként* helyén ugyanis azt mondták régente: *ön kéjén*, később pedig: *önnön kényén*, *magunk kényén*, *magok kényén* stb.* *Kéj* és *kény* egyértékű s egyeredetű szók (l. Budenz MUGszót. 12. l.) S a mai *önként* csakugyan így keletkezhetett: **ön-kéj-ént* v. **ön-kény-ént* (v. bár **ön-kénye-ént*, mint „a maga erejét“ e h. *ereje-ént*, szintúgy *szája kedvént*, *szájok izént*; mindezek előfordulnak nyelvemlékeinkben). Találunk is nagyon közel járó alakokat: „*maga kéjént*“ *sua sponte*. Martonfalvi Tan. theol. 70. (idézi Kresznerics); *kedvént* MA. *szája kedvént* EhrC. De azonfölül tényleg megtaláljuk magát az *önkényént* alakot is (Medgyesi: Három Jaj II:108).

Úgyde még az a kérdés, hogyan jutunk az *önként*-től a *-ként* raghoz. Mert *önként* a. m. saját akaratóból, *önkénye* sze-

* Példák a *kény*-es alakra: *maga kényén* Moaviának engedé az uraságot, hogy ezért vér ne ontatnék Pázm: Kal. 435. *maga kényén* ment Barkótzai ezerébe Gyöngy: Char. aj. lev. (v. ö. „*önkénytes* katona“.) Még Daykánál: „holott szabad voltát a szív bilincseli s a sanyarú virtust *önkényén* öleli“ (Abafi kiad. 73.); sőt Czuczornál is mint archaizmus (Költ. I. 74.); „Nem bír rejtőzni valódi érzelem, *önkényen* foly az és szétolvad ajakról“.

rint, tehát van benne helye a *kéj*, *kény* szónak; de már pl. *más-ként* nem épen a. m. 'másnak a kénye szerint', hanem általában a. m. más úton, más módon. — Szerintünk, eredetét tekintve, *önként* is a. m. ön útján, a maga útján, a maga módja szerint (auf eigenem Wege, aus eigenem Antrieb, seinem Willen freien Lauf lassend), mert a *kéj*, *kény* szónak alapjelentése 'út, via'. Erre a rokon nyelvekben találunk bizonyító adatokat: mordvin *ki* 'út', finn *keino* 'semita' via, modus', lapp *käja* vestigium (l. Budenz Szót. 16. sz.). E szerint a *-ként rag eredetileg a. m. úton, azaz módon, származik pedig a *kéj*, *kény* főnévből, vagy az *-ént* raggal s akkor *ként* a. m. 'út szerént', vagy tán a locativusi *-t* raggal s akkor a. m. 'úton'.

13. Az *-nként* rag.

Az *-nként* ragot nem csak azért kell elválasztanunk a *-ként* ragtól, mert egységes ragul használjuk, hanem azért is, mert eredetileg semmi köze sem volt a *-ként* raghoz. Az *-nként* ugyanis számos nyelvemlékünkben *-nkéd* alakban jelenik meg, s nem áll, a mit CzF. mond (a *-ként* czikkben), hogy itt *-kéd* a *-ként* összevonása volna. Mert akkor érthetetlen volna, miért történt ez az összevonás épen csak az *-nként*-ben, s miért nem húzták össze az egyszerű *-ként*-et, sőt az *-ént* ragot is *-kéd* és *-éd*-be. Már pedig emezeket sehol sem találjuk, holott az *-nkéd* (*-nküd*, *-nkét*) alak nyelvemlékeinkben egészen közönséges. Példák:

eztendenkeed: per singulos annos JordC. 111. hazan ked: domatim 724. 713. yzenkeed, ErdyC. 205. 222b. stb. varasonkeed 205b. hazankeed járni 654. hazanked VirgC. 72. (de: hazonkent u. o. 58.) feienked TihC. 66. eggenked TelC. 8. 175. — eggenkid Sylv: Uj test. I:139. izenkid 50. — naponkeeth KulesC. 11. 108. Weszpc. 64. stb.

De az újabb *-ként* is (eleinte *-kénd* is) előfordul már a XVI. század elején:

naponkend, AporC. 25. aitonkend Weszpc. 29. — naponkent CornC. 120. HorvC. 217. 236. aytonkeent DomC. 243. naponkent DebrC. 246. stb. — Így a VirgC.-ben a régi alakkal váltakozva; aztán mindjárt az első nyomtatványokban, részben már *i*-vel is (mint a *-ként*, *-kint* és *-ént*, *-int* ragok): utonkent, Ozorai: Chr. 214. naponkent Born: Préd. 268.; feyenkynt, fenkynt Komj., de u. o. így is: esztendönkent stb.

Néhányszor csak *-két*, *-ként* alakban találjuk ragunkat, a megelőző *n* nélkül:

esztendőkét DebrC. (id. CzF. s. v. *-ként*); *estendwynt* 1558. RMNy. IIIb:24: *esztendeokint* Vásárh: Canis. 510. *ygheenkeed es ertelemkeed* ErdyC. 114. *ezerként* Vitk: Munk. I:95. *délutánként* Gyul: Költ.¹ 261.

Ide tartozik az a ritka eset, mikor többszámhoz járul e rag:

„a barmot századokként és zúszlókalkjuként a népnek osztotta“ Decsi Sall. Jug. 78. tudakoló leveleket *csomókként* kell irnom, Kaz: Levelei II:229. „így foglalatoskodnánk kertünkben *regyelekként és estvékként*“ Vitk: Munk. II:62. majd jönni fognak fölcentjei nem tizenként, sem százanként, hanem *ezerekként*, „Ellenőr“ XIII. évf. 13. sz. 2.*

Az idézett alakokban észszerű ugyan a többszám; de ezen alakoknak ritkasága, sőt kivételessége azt bizonyítja, hogy nyelvünk szelleme az *-nként* végű kifejezésekben inkább az egyedet, a főlrészelést, az elaprózást és elszigetelést érzi. Tévednek tehát, a kik e rag jelentésében lényegesnek tartják a többség fogalmát, sőt a ragnak származtatásában is többszámú alakból indulnak ki (l. bővebben MNévrág. 50). A *ketten* szó *n*-je sem többes-képző, mint hitték, hanem határozó rag (l. erről MHatározók I. k.). De még ha megengedjük is, hogy *kettenként* a *ketten* alakon alapszik (mert hisz *ketten-ketten* is ugyanazt fejezi ki), kérdés, föltehető-e, hogy e képzés a számnevektől egyszerűen átment a főnevekre. Nyelvemlékeink legalább a *hármanként-féléket* legkésőbb mutatják, leghamarabb pedig a *naponként-féléket*.

Egészen kivételes, mint láttuk, az az alak, melyben az első *-n* hiányzik: *esztendőkét*, *esztendőkint*; s még kivételesebb az ilyen többesi alak: *századokként*. Szinnyei (Nyr. XVII:292) a *századok-ént* alakból indul ki, s azt hiszi, hogy ebből *századonként* lett, aztán disszimilációval *századonkélnt*, utóbb *századonkét*, s végre a *-ként* rag analógiájára újra *századonként*. E magyarázat ellen sok kétség merül föl. Mindenekelőtt az, hogy az *l*

* Egészen kivételes kifejezésmód: „jelöljük a nyomaát a görbe hosszegységeiként (= hosszegységenként) *p*-vel“ Wanderley: Mérnöki kézikönyv 1884. 187. — Még ritkább az, hogy az egész *-nként* megvan a többesképző után: *grádicsokonkint*, Nadányi: Kert. 223. ha füledben *cseppelenként* csepeg-teted a párhagyma vizét, u. o. 306. akár adunk ki munkát *periodusokonként*, akár nem, Kaz: Levelei I:19.

elvezése (melylyel az *-nkélt* alakból *-nkét* lett volna) codexeink korában korántsem volt általános, sőt nagyon kis nyelvterületre szorítkozott. Az is érthetetlen, az az *-nkélt* vagy *-nkét* miért nem éreztette hatását az *-ént* raggal? miért nem lett abból soha *-élt*, *-ét*? s különösen miért nem lett a *-kényént*, *önkényént*, *önként*-ből is dissimilatióval *-kényélt* stb.? De legkevésbbé lehetne Szinyei feltevésével azt igazolni, hogy az *-nkéd* rag codexeinkben rendszeren *d*-vel van, míg az *-ént* rag *-énd* alakban sehol sem található.

E szerint magyarázatunkban az *-nkéd* alakból kell kiindulnunk, mert annyi kétségtelen, hogy e rag csak írott nyelvemlékeink korában, a XV. század vége felé vette föl lassankint az *-nként* alakot. Annyi első tekintetre is valószínű, hogy *-nkéd* olyan két részből áll, mint pl. azon-*tul*, ezen-*fölül* stb. Ha már most tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy ragunk igen gyakran szerepel időhatározókban (*naponkéd*, *esztendőkéd*), másfelől azt, hogy régi nyelvünk csakugyan ismer egy időt jelentő *kéd* főnevet ebben az adverbiumban *ekkédig* = eddig, ez ideig: akkor nem lesz nagyon merész az a föltevés, hogy ennek a *kéd*-nek van köze az *-nkéd* raghoz. *Napon-kéd* tehát annyi volna, mint *napnak idején*, *nap-kor'*, s első tagja talán a főnévnek rendes *-n* ragos alakja, időhatározó jelentéssel (*egyik napon*, *egész napon át* stb.). E szerint *naponkéd* eleinte pusztán időhatározó volt a *'mikor'* kérdésre s csak később vette föl a mai jelentési árnyalatot. Ugyanez az eset ismétlődik a mai irodalmi nyelvben a *naponta* alakkal, mely voltaképp csak a. m. *napon*, *nappal*, de mai irodalmunkban a. m. *minden nap*; a *napjában*, *háromszor egy esztendőben*, ang. *daily*, ném. *täglich*, *jährlich* stb. kifejezések sem foglalják magukban etymologice azt, hogy *'egyes napokon'* v. *'minden egyes napon*, *minden egyes esztendőben'* stb. Annyival biztosabb e föltevés, mert épen régi íróinknál gyakori ez a bővebb kifejezőmód: *minden naponként*, *minden esztendőnként*, holott később ama jelző fölöslegessé vált. mikor e ragos alaknak újabb jelentése megállapodott.

Magyarázatunk szerint az *-nkéd* rag eredetileg csak időhatározókban volt helyén, s ez azért is hihető, mert írott nyelvemlékeinkben időhatározáson kívül alig fordul elő másképp, mint e két kifejezésben: *házankéd* és *fejenkéd*. Ezekbe és egyebekbe

(nevezetesen az *egyenként*-féle számnévi alakokba) akkor mehetett át a *kéd*, mikor idő-jelentése már elhomályosodott. Később ez a kategória-csere még abban is érvényesült, hogy a *kéd* elem egészen a módhatározó *-ként* raghoz vált hasonlóvá. (V. ö. szintén módhatározó alakokkal: *párosával*, *hármásával* stb. = páronként, hármanként.) — Minthogy az *egyenként*, *hármanként* helyett ilyen kifejezéseink is vannak: *egyen-egyen*, *hármán-hármán*, azt hihetjük, hogy a számnéveknél ezek a rokonértelmű alakok, melyekben már úgy is volt egy *n* elem, megkönnyítették az egész *-nként* rag alkalmazását.

14. A *-kép* rag

Ennek a ragnak két alakja váltakozik egymással: *-képpen* és *-kép*. Az utóbbi újabb s azért az előbbiből rövidültnek tekinthetjük. Csak a múlt század óta fordul elő gyakrabban: *másképp* Mik: Lev. (Kulesár kiad.) 255. *mikép* Orczy L. „Orpheus“ II.233. *más képp* Orczy: Nimf. A7. Révai hiányjellel is írja: *mi kép'* stb. Költ. Holmi.

Alakilag, a hangilleszkedés hiánya miatt, a *-képpen*-t ép oly kevésbé tarthatnók ragnak, mint pl. a *-kor*-t, noha a rövidebb *-kép* alaknak mindkét hangrenddel megférő *é* hangja miatt e körülmény kevésbé tűnik föl (v. ö. *-ént*, *-ként*, *-nként*, *-ért*. Alakilag abban is hasonlít a *-kor* raghoz, de a *-ként*-hez is, hogy az *a*, *e* végű névszótok ezzel a rövid magánhangzóval jelennek meg előtte, pl. *kétfélekép*.) — De már az utolsó szótagnak, a tulajdonképi ragnak elejtése, mely a gyakori használatnak s tán még a *-ként*-tel való váltakozásnak következménye, magát a *kép*-et azon rövid viszonzások osztályosává tette, melyeket ragoknak szoktunk nevezni; s e tekintetben egész fejlődése hasonlít a *-kor* ragéhoz.

Dunán túl itt-ott a *p* helyett *b* hanggal is ejtik: „tisztuggy [tisztódj, tisztulj] a házomtul, mer *máskíbb* elemésztlek“ (Rábaköz) Nyr. XIV:522. *máskébb* is lehet, *máskéb* nem lehet (Veszprém).

Ragunknak eredetére nézve mindenek előtt világos, hogy a *kép* főnévből származik. Hihető, hogy az „effigies“ és „facies“ jelentésekből fejlődött valamikor a *kép* szónak egy „forma, modus“ jelentése is, ehhez pedig legkönnyebben csatlakozik a

-*kép* rag jelentése: *másképpen* — más formában, más módon (v. ö. Budenz fejtegetését MNyszet. V:542). Vannak nyomai is, hogy a *kép* főnevet ‚mód‘ jelentésében is használták; így írja Pesti Gábor (Ball. szót. szerint): Meg nem mondhatom *képét*, mint szeretnek engem — meg nem mondhatom, *miképpen* szeretnek.*

Még csak azt kell vizsgálnunk, a *kép* főnév minő viszonyragot vett föl, hogy *képpen* váljék belőle. Az utóbbi alaknak kiejtése maiglan rendszerint ez: *képpen*, nyílt *e*-vel és kettős *pp*-vel (ámbar sok helyt egyszerű *p*-vel ejtik). A synonym *módon* legelőbb a helyh. *n* ragot juttatja eszünkbe, esakhogy ennek szabályos kötőhangzója zárt hang: *o*, *ö*, *ü* (*képön*, *népön*, *lépön*), s így itt szó sem lehet róla a nyílt *e* miatt. Emez csak a módhatározó *n* rag előtt fordul elő (*éppen*, *épen*, *készen*), de itt meg az a b'j, hogy ez a rag csak melléknévhez járul, mert affélék, mint „*gyöngyen* ment a paripa“, csak kivételkép fordulnak elő. Mind a két föltevés mellett azonfölül magyarázatlan maradna a kettős *pp*. Azért (a MNévragozás 54. lapján) erre az alakra vittem vissza a *-képpen* ragot: *kép-ben*. Magyarázatomat egyrészt a dunántúli *-kébb* alakkal, másrészt avval támogattam, hogy néha tényleg a *képben* kifejezést olvassuk úgy alkalmazva, hogy nehézség nélkül helyettesíthetjük a *-képpen* viszonyszóval; pl.

[Az ördög] angyalképben bölcseséggel tétova hazudoz (RMK. II:215) Itt bikává, amott sassá változtatta; holott pásztor, s holott kosképben jártatta (Gyöngy: MV. I:131). Ki hitte volna, hogy a sátán angyalképben üzze ármányait e földön? (Bajza: Munk. II:37.) Lehellete az ablakot ködleppellel borítja s virágképben oda fagyván üvegét megvakítja (Kisf. S.).

Még közönségesebb ez a kifejezés egyszerűen birtokviszonyban, tehát *képében*; pl. leszállott a szent lélek *galambképpen* = „olymint *galamb képében*“: tamquam columba JordC. 454. (v. ö. „mennyből *nyelv képpen* szent lélek le szálla“ ThewrC. 271.)

Szarvas újabb elmés magyarázata szerint (Nyr. XXI.150—1) a *-képpen* eredetileg *-ű*, *-ű-féle* melléknév módhatározó alakja

* Maga az a török szó, melyből a mi *kép* főnevünk át van véve (NyK. X.85.) a jakutban *kiüb* a. m. ‚alak‘, az oszmanliban pedig ép úgy használatos, mint a mi ragunk: *elma gibi*, alma képpen, mint az alma. — Szintén összefügghet a mi ragunkkal az ész. vogul *koten-képl* ‚valamikép‘ stb. l. Hunf: Egy vogul monda 367. és NyK. XXV:230.

volt s valaha így hangzott: *-képöven*, úgy mint pl. „*élvén egy-
iggöven*“ EhrC. 114. = együgyüen; ő oldalit veté *négyszegöven*
BécsiC. 11. = négyszegüen, stb. Tehát pl. **másképöven* = más-
képüen, azaz más módon, mint pl. „szomorú szabásu van mondja“
(Curtius), „az embert *minemüven* teremtse“ (GKat.). Ez a *mine-
műven* csakugyan szintén előfordul néha nyelvemlékeinkben össze-
vonva: *minemmen* e h. **minem(ö)ven*, s e szerint hihető, hogy
miképpen is ebből lett: **mikép(ö)ven*.

15. A -vel rag.

Legrégibb példáit a HB.-ben találjuk: *halalaaal*, *kegilmehel*.
A HB. nyelvjárásában tehát magánhangzó után a *v* kiesett s a
hiatusnak csak ingadozó *h*-féle pótléka támadt. Hogy a *v* kiesése
csak nyelvjárási vonás, abból is látszik, hogy a nyelvtörténetnek
minden korszakában csak egyes nyelvemlékekben fordulnak elő
ilyen alakok: jó *szűel* várják. (Sylv: UT. II:2.) stb. Ma csak a
nyugati nyelvjárások hagyják el tövégi magánhangzó után a
v-t: *fiá-e*, *hordó-e* stb., de a hiatus nem *h*-val, hanem *j*-vel tölti
ki: *ekéje*, *keféje* vagy *ekéjje*, *keféjje*, s ismét visszarövidült magán-
hangzóval: *ekéje*, *keféje* vagy *ekéjje*, *keféjje*. E nyelvjárások any-
nyival ódonabbak itt még legrégibb emlékeinknél is, hogy a
magánhangzót a mélyhangú tőkhöz is illeszkedés nélkül füg-
gesztik: *kapájé*, *kaszájé*; *kapájje*, *kaszájje*; *kapáje*, *kaszáje*;
kapájje, *kaszájje*; *gulájjel*, *villájel* stb.

A köznyelv és nyelvemlékeink legnagyobb része magán-
hangzó után megtartja a *v*-t: *halúlá-val*, *kegyelné-vel*, s csak
mássalhangzók után hagyja el, de pótlásul az illető mással-
hangzók megnyúlnak: *halúállal*, *kegyelemmel*, *tűzzel*, *vassal*.

Vannak azonban nyelvemlékek és nyelvjárások, melyek
nemesak magánhangzók, hanem mássalhangzók után is megőrzik
a *v* hangot. Példák: *napuala* „nappal“ (EhrC.), *kyuanatuala* (u. o.
24), *napwaal* (ÉrsC. 316.) *éjvel*, *napval*, *törvel* (RMK. VI:182).
Így rendesen KrisztLeg. Szabács v. stb. „A székelyek [jelesen
a keletiek s a csángók] *mézvel*, *mákkal* eszik a pujszkat; *kenyér-
vel*, *borval* jóllaknak; ha ninesen, *sörvel* is megérik.“ (Gyarm:
Nyelvm. II:122). Azonfölül a palócza nyelvjárások is ilyen alakok-
kal élnek s Zemplénmegyében is mondják: *suhángval*, *ételvel*, *bot-
val* (Nyr. XII:428.).

A *vélem*, *véletek* és *velem*, *veletek*-féle alakok közül nagy valószínűséggel a hosszú-hangzós *vél*- alakot kell eredetibbnek tartanunk. Ez a hosszú hangzó azonban régente nem *é*, hanem nyílt *ê* volt. Ezt azon kívül, hogy a rövidült *vel*- nyílt hangú, még egyes régi írók helyesírása közvetlenül is bizonyítja: *velle* (Mel: Herb. 6), *vele* (Károlyi: Bibl. I:395. Valk: Gen. 17).

A mi végre a *vel*-nek harmadik elemét, az *l* hangot illeti, ez ugyanolyan változásokon megy át, mint a *-ből*, *-ről* stb. *l*-je; t. i. egyrészt megnyúlik a személyes alakokban, de csak ha a hosszú magánhangzó van előtte, pl. *velle* (Mel: Herb. 6), *vélle*; de sohasem *vellem*, *velle* stb.; másrészt meg a *-vel* ragból elvész s a magánhangzó pótlásul megnyúlik: *mivé*, *avvá*, *örömmé*.

Ez a kiejtés már a XVI. sz.-ban mutatkozik a TihC.-ben: *mondusana* 3. *paplanana* 19. *malasztiana* 116. *öröloue* 310; s a KazC.-ben: *porozloua* 99. *erbue* 79. *imadsagana* 181. stb. — A mai népnyelvben nagyon el van terjedve, annyira, hogy pl. a Balaton mellékén legfőljebb magánhangzó előtt marad meg az *l*: *mivel* *ügy* . . , *avval* *is*, de még ezeket is mondják így: *mivé* *ügy* . . . *avvá* *is*. S olyan régóta dívik már ez a *-vâ*, *-vê* alak, hogy néhol ideje volt a magánhangzónak megint megrövidülni. Göcsejben az *örömmé*, *kapájje* mellett séltében dívik a rövidhangú *örömmé*, *kapájje*. — Az *â*, *ê* néhol *ô*, *ó*, *ie*-féle hangokká vált, l. Nyr. IV:514—5. XIV:519.

Érdekes az EhrC.-ben előforduló, s ma Erdélyben és Nagybányán is járatos pleonazmus: *velemmel együtt*, *veleddel együtt* (v. ö. Nyr. XXI:9). Ez ép úgy magyarázandó, mint a *nálatm-nál* alak.

A mi a *vel* (ered. *vêle*-) viszonyszónak származtatását illeti, Révai említ melléje két török viszonyszót: *ile*: cum, *bile*: simul, una. Az utóbbi csakugyan föltűnőleg hasonlít a miénkhez, s ezt megtaláljuk más török nyelvjárásokban is: kazáni tatár *belü*, *belän* ,*-vel* (együtt)'; csuvas *-bala*, *-bälä*, rövidítve *-ba*, *-bä*, sociativust és instrumentalist képez. A kik az ugarságban keresték ragunk eredetét, a finn *veli*, lap *viella* 'fitestvér' szóban látják megfelelőjét. Külsőleg nagyon tetszetős egyeztetés. azonban belsőleg, a jelentés tekintetében nem elégíthet ki bennünket, mert a 'frater' etymon sokkal szűkebb értelmű, semhogy nagy valószínűséggel magyarázhatnók belőle a *vel*-nek 'una, cum' jelentését.

A társaság fogalmát visszavihetjük a térbeli fölfogásra, még pedig az 'együttlét', egymásnál vagy egymás mellett lét'

fogalmára. (Így lett a franczia *avec* s az ó-fr. *od, o* a latin *apud*-ból). Ilyen ‚oldal‘ jelentésű szó a mi *-vel* ragunk magyarázatára is kínálkozik az egészen hasonló hangzású cseremiszi *vel* ‚latus, pars, regio‘ szóban (talán a cser. *pel* s a m. *fél* szóval is azonos), melyből a következő nevetők származnak: *velen, vele* -nál, mellett, *vele, veg* -,hoz, mellé, *velič, več* -,tól, mellől. Ezekkel egyeredetű lehet a mi ragunk, csak hogy ennek a végéről elenyészett a locativusi rag. Ezzel tehát vagy **vêlèn* vagy **vêlt* volt (Szinnyei az utóbbit teszi föl Nyr. XVII:290). De itt ugyanaz a nehézség, a mi a *-nál* ragnál: hogy sem a **vêlmem*, sem a **vêltem* alakból nem magyarázhatjuk meg eléggé a *vélem, véllem* alakot.

A *vel*-nek eredeti helyi jelentése maradt talán fenn egy-két adverbiumban. Ilyen: *helylyel-hellyel, helylyel-közszel* e helyett *helyen-közön*, azaz némely helyen; *széllel, széllyel* e h. *szélben* — *széltében*, szélességben. *Altalabb úttal* = rövidebb úton (Lehr, Toldi 18).

16. A *-stul, -stül* rag.

Egyike legtestesebb viszonyragjainknak, melyet nyelvtanaink *tömegesítő*-nek neveztek el; jelentése megfelel a finn és más nyelvek comitativusáénak. Magánhangzója nyelvemlékeinkben s nyelvjárásainkban rendszerint a *-tól, -től*-féle ragoké után igazodik; pl. *mendenestől* (VitkC. 88.), *táborostól* (Hall: HHist. III:276.), *virágostól* (Moldva Nyr. III:384), s a legtöbb nyelvjárásban *-stul, -stül, -stú, -stü*, sőt Dunán túl *-stu, -stü*; továbbá: *nőstől* és *nőstél* (RMK. II:193), *myndenestyl fogva* (Pesti: János ev. végén), mint a *-tól, -ről, -ül* ragok helyett is találkoztunk *emberék-tél, ez-rél, jegyes-ül*-féle alakokkal. — Csak legújabbkori irodalmunk különbözteti meg következetesen *u, ü*-vel a *-tól, -től* ragtól, nem annyira a különbségtevést sürgető grammatikusok kedvéért, mint inkább azért, hogy állapotározó létére nyelvérzékünk az *-ul, -ül* raghoz kapcsolja.

Ezt az *-ul, -ül* ragot látta benne az is, a ki először elemezte ragunkat. t. i. Révai, Gramm. III. Szerinte az első eleme ugyanaz az *-est*, melynek az *örömetst* ‚cum gaudio, libenter‘ szóban ‚cum‘ jelentést tulajdonít; ‚ipsium hoc est auctum est postea *ül* affixo, idem significante, cum v. una, ad emphasim

majorem : *estül un a cum.*⁴ Révai fejtegetése mindenesetre igazításra szorúl annyiban, hogy az *örömet, méltóságost* utolsó szótagában nem láthatunk egységes ragot, mert *örömesen, méltóságosan* ugyanazt fejezik ki, tehát amabban is csak *t*-ragos melléknevet láthatunk, mint pl. az *egyenes-t, elegyes-t*-félékben; továbbá, hogy az *-ül, -ül* nem jelenthet *cum*-ot, hanem csakis a közönséges állapotátározó *-ül, -ül* rag lehetne. V. ö. *fenekest és fenekestül*, mind a kettő a. m. funditus. Mások az *-s* képzőt *s a -tól, -től* ragot látják a *-stul, -stül*-ben (l. MNévrág. 61).

Az *-s* képző kétségtelen beválik e kifejezés alapjának, mert nemcsak birtoklást. hanem általában egybetartozást, együttlétet is jelent: *vizes, köves, felhős* stb., s mert pl. *fiastul* a. m. fiasan, de *seregestül* is a. m. seregesen. *Tőstül, tövestül* helyett a székelységben ezek az alakok is dívnek: *tösül, tösön, tösleg, tövesleg, tös-töböl, töstön-töböl*. Hogy az *s* csakugyan képző s hogy az egész *-stul* nem egységes viszonyrag, azt világosan bizonyítják a régi irodalomból idézhető következő változatok: „Nem keserűség-e *aprós magaddal* téli időben házadból kibúdosnod?“ (Melotai : Zsolt. 90. = *apróstul, gyermekestül*, mert *aprós* a régiségben az, a kinek aprai, gyermekei vannak; a kifejezésnek alakja a *harmad-magammal*-féléket követi). V. ö. még: *Feles magával lakni* (Misk : VKert. 694). „Az sárga lovat *fekestul hamostul, zekeres niergessel* [nyilván tollhiba e helyett: *zekeres niergestel* vagy *niergestul*] hagyom Tamásnak szolgálatjában [szolgálatá fejében. szolgálatáért].“ (RMNy. IIb. 302.). „Az útban előtalálák Bulcsot és sok nemeseket, mind *feleséyes és gyermekestől*“ (Helt : Krón. 56.). Az utóbbi két idézet az *-ül* rag fölvétele ellen bizonyít. Ezek ugyanis olyan összetett kifejezések, mint pl. ezek: *feleségyel és gyermekkel együtt*, s a régiségben: *feleségnél és gyermeknél kül* (a mai *nélkül*). Valamint ezekben az *együtt* és *kül*, úgy amazokban a *-től* egészen külön adverbiumnak mutatkozik, melyet két megelőző főnév mellett is elég volt egyszer kitenni.

Ez a nyelvtörténeti tanulság már most a leghathatósabb módon támogatja azt a magyarázatot, melyre *Budenz* vezetette a legközelebb rokon *vogul* nyelvnek megfelelő szerkezete. Fejtegetésének fő része szó szerint így hangzik (l. NyK. XVIII:158):

„A *Kältes-majt* című *vogul* monda 7. szakaszában (Hun-

falvy, Vogul föld és nép 145.) elbeszéli, hogy egy hótalpon járó embernek levált a fél-lába „hótalpastúl“ vagyis vogul szóval: *joseñ-tajl* (*josü* hótalp); szintígy azután a félkeze is *ijastúl*, *jautiñ-tajl* (*jaut* ij). Az előszavak *joseñ*, *jautiñ* rendes képzésű birtokos-névszók, a melyenek a magyarban az -s-félék: *joseñ* „hótalpas, hótalppal való“, *jautiñ* „ijas, ijjal való“; a vogul *tajl* pedig, mely hang szerint nem esik messze az -s-túl v. -s-től utórészétől, magában a. m. „plenus“, s „az egész“ jelentésével szerepel, pl. ilyen kapcsolatban: *äk vaj-tajl* ein paar stiefel (ein stiefel-ganges); *äk sun-tajl* ein ganzer schlitten voll, ganze schlittenladung; *äk sun tajl sali* ein schlittengespann rentiere, so viel zu einem schlitten gehören; *uos-tajl* die ganze stadt; * *sähe* „alle, mind“ és *sähe-tajl* alle zusammen, mindnyájan. E szerint *joseñ tajl* tulajdonkép ezt teszi: hótalpas egész. mit dem schneeschuh versehenes (= durch den sch. gebildetes) ganges, s ez ragtalanul mint határozó szerepel az idézett szöveg-helyen, vagyis így fordítható: „a lába levált hótalpas egészül“, azaz: nemesak maga a láb, hanem a láb + hótalp-ból álló egész, a mi pedig tisztán = levált lába h ó t a l p a s - t ú l. — Már pedig ez a *tajl* szó, a melyet a vogul nyelv a comitativ viszony kifejezésére alkalmaz, megvan a magyarban is a *tel-e*, *tel-i* „plenus“ szóban s mélyebb színezetű vocalissal a *töl-t*-igében, valamint a *töb* e h. **töl-l*-b comparativus töben. A vogul *tajl* meg a finn *täyte* „plenus“ azt mutatják, hogy a m. *tel-*, *töl-*-nek valamikor hosszú volt a vocalisa (**tél-*, *töl-*). Ha ilyen eredetibb alakban az -s-es nomen possessorishoz hozzácsatoljuk a vog. *tajl*-nak magyar mását, eléáll -s-tél v. -s-től, melynek még csak mélyhangú névszókhoz járultában a vocaliséval kellett illeszkednie, hogy tökéletesen a meglevő -stól, -stól (-stúl, -stül) képeben jelenjen meg. Megtartjuk tehát [Czuczor F.] MNySz.-nak magyarázatából azt, hogy a -s-tól előize a nom. possessorisképző -s (mely érték szerint = vog. *n*, az *n-tajl*-ban); de egységes utórésznek tekintjük az egész -tól, -től-t, mely a vogul *tajl*-val hangszerint is azonos.“ (Ezután Budenz még egy megfelelő osztják szerkezetet tárgyal.)

* Szintígy az osztjában: *Jerusalim voš-tel mur* egész Jeruzsálem, szó sz. Jeruzsálem város-tele nép (Máté II: 3); *mü-tel* die ganze Erde, Ahlqvist Szót.

17. A -lag, -leg rag.

Már Gyarmathi (Affin. 41.) összevetette a lapp *-laka*-val: *argeslaka* félőleg stb. Ebben követte Révai és Hunfalvy. De a lapp *lake*, *lakke* stb. ‚ratio, mos, conditio‘ az északi germán *lag*, svéd *lag* ‚ordnung, gewohnheit, art u. weise, manier‘ szó átvétele.

Az ugarságból számba jöhetne még a cseremisiz „*-la*, *-lak*: hasonlító módjelölő = -ként, gyanánt“ (NyK. III:459.), pl. *mar-la* v. *mar-lak ola* ‚cseremisziül beszél‘, *mester-lak sokta* ‚mesterül játszik‘, mintegy *mester-leg* játszik. De a *-k* itt alig felelhetne meg a m. *-g*-nek (l. bővebben MNévrag. 65).

Merült föl ragunkra nézve két olyan magyarázat is, mely nyelvünk körén belül maradt.

Az egyik P. Thewrewk Emilé (Nyr. VII.). Ő abból, hogy „egy és ugyanazon szó egy és ugyanazon szerepben hol *-lag*, *leg*-gel, hol *-lan*, *len*-nel van képezve, pl. *virradólan*: *virradólag*, *futólan*: *futólag*, *egészlen*: *egészleg*“ — azt következteti, hogy eredetére nézve is „a kettő egy“. Véleménye szerint e ragnak eredetibb alakja a *-lan*, *-len*, ehhez járult idővel a *-g* (mint *rozmaring*, *talány* stb.), s végre a *-lang*-ból *-lag* lett. Th. magyarázata különféle nyelvtörténeti akadályokba ütközik (l. bővebben MNévrag. 66). De van különösen egy hangtani mozzanat, mely ellene szól az ő egyeztetésének. Míg ugyanis a mélyhangú *-lan* s magashangú *-len* használatában sehol semmi hangrendi ingadozást nem tapasztalunk, addig a *-lag* némely vidéken mély hangját megtartja magashangú tő után is, jelesen egy kifejezésben, melylyel gyakrabban találkozunk:

„*Képlag* pest-vármegyei szó ez helyett: képmutatólag“ Kassai: Szókönyv III:112. I:36. „*Képlág*: hamis szízzel“ Abaúj m. Nyr. III:521. (u. o. az *a* helyett rendszeren *á* van.) „Jámborsággal és szelidséggel *képlak* ámitják vala a községet.“ Erdélyi-TörtAd. III:50.

Az utóbbi adatok a Czuczor-féle szótár ötlete mellett tanúskodnak, kik szótárunk előbeszédében (139) azt vélik, hogy a *-lag*, *-leg* rag, melyben „a hasonlóság alapfogalma rejlik“, „hasonló a székelyeknél divatos *lak*-hoz, mely máskép *alak* (forma, kép): *hasonló-lag* — *hasonló-alak* — *hasonló-kép*“. A *lak* szót ugyan nem tarthatjuk réginek, mert nyelvemlékeinkben sehol sem fordul elő, s talán úgy rövidült az *alak*-ból, hogy az *a*-t névelő számba vették (ilyen a kecskeméti és somogyi *jándék*, *gyándék*, *szék*).

vándék e h. ajándék). De az *alak* szó *a*-ja nem okoz nehézséget: **haló-alak*, **kép-alak* ép úgy rövidülhettek *haló-lag*, *kép-ialak*, *kép-lag*, *kép-leg*-gé, mint pl. *közben-eső*, *hátul-eső* helyett mondjuk *közben-ső*, *hátul-só*. Különbösen a szóban forgó magyarázat mellett szól, hogy a teljesebb *-alay*-ot meg is találjuk néha a régibb irodalomban, jelesen ebben a szóban: *újalag*, pl. A fiainkat *újalag* visszaajándékozta nekünk (Haller: HHist. II:196. stb., a NySz.-ban négy idézet. Az *újolan* szónak ilyen alakját sehol sem találjuk).

A szóvégi *k: g*-féle lágyulásra sok példánk van; ilyenek *bádok: bádog*, *üszök: üszög*, *ridek: rideg*, *ütlek: ütleg*, *hörcsök: hörcsög*, stb. Különbösen a *-lag* fölteendő *k*-jára nézve v. ö. még *váltóslak* JordC. 7. ÉrdyC. 671b. *közöslek* Ver: Werb. 385. „*egyenlőleg, igyenlőlek*“ Kassai: Szókönyv II:29. (szék. *ódaltok* MNyszet VI:343. e mellett *ódaltag, oldallag*).

A mi a jelentést illeti, semmi sem áll útjában annak, hogy a *-lag* ne származzék *alak*-ból. Csak egy nehézség teszi e származtatást némileg kétesse, az t. i., hogy e szerint a *-lak, -lag*-nak végén hiányzanék a tulajdonképi rövid viszonyrag, mely különben az ilyen aránylag újabb eredetű (körülbelül az Árpádok korában keletkezett) testesebb ragok végén mindig megvan, mert pl. *-be, -kor, -szér, -kép* csak későbbi rövidülések ezekből: *-belé, -koron, -szérén* (v. *-kort, -szért*), *-képpen*, melyeknek végén mindenütt látjuk az ősrégi egyszerű esetragot. Azonban másrészt találunk már legrégebbi nyelvelméleinktől kezdve elegendő számú ragvesztett vagy ragtalan határozót, melyeknek analógiájából magyarázhatjuk, hogy az *(a)lak* sem vette föl a szóban forgó határozókban hátul az *-n* ragot, melyet itt elvárhatnánk. Ilyen régi ragtalan határozók: *erőszak, fő-meredék, homlok, hanyatt-homlok, gyalog* (MünchC. még *gycloyon*), *meztláb* (néhol még *mezt-lábbal*, pl. LevT. II:22), *jövet, menet, étszuka* stb. Ezek közül különösen a sok *-ak, -ék, -lok, -log* végű módhatározó analógiáját követhette a hasonló hangzású *(a)lak, -lag*.

18. A *-lan, -len* rag.

„Affirmationem notat in re intensius exprimenda: *estiglen, holtomiglan, pediglen*, — *viradólan* i p s o diluculo“, így szól Révai (grammatikája kinyomatlan III. részében); eredetét pedig úgy

képzeli e ragnak, hogy a *lesz* ige *levő* igenevének összerántott **lé* alakjától származik. Czuczorék az *el* ,fort' szócskából s az *-en* ragból szerkesztik össze a *-lan*, *-len-t*, úgy hogy „értelme: bizonyos idő- vagy tér- vagy számbeli határon túl, túlvan“.

Méltóbb már figyelmünkre az a sejtalem, melyet *Buden z* nyilvánít NyK. III:459. A cseremiszb en ugyanis van egy enklitikus *-la*, mely „a már lativusi vagy ablativusi ragok által kifejezett hova- vagy honnét-féle irányt jelentő szókhöz járulván, mintegy az irány folytatól agossá gát jelöli [pl. *jotpek-la* észak felé, *küskö-la* föl felé, *ülöt-la* alulról; *jotpek*, *küskö*, *ülöt* már a. m. északra, föl, alulról] s némileg hasonlítható a m. *felé*-hez ilyenekben: arra felé, föl felé (csakhogy mi nem mondhatjuk ezt is: alól-felé, hazulról felé), vagy az *el*-hez: el aljáiglan. Meg lehet a m. *-ig-lan*-ban ennek a *la*-nak megfelelőjét láthatjuk, s jóformán nem más, mint a [cseremis z] dativusi *lan* ragtalan alapszava.“ — Ez egyeztetés mellett szólnak azok a megfelelő alakok, melyeket a vogul nyelvjárásokból idézhetünk, s melyekben szintén kész lativusokhoz járul a *le*, *l* elem; pl. ész. vog. *kot-e* hová: *kotá-le* hová, merre, *kosái*, *kosā* sokáig: *kosā-le* sokáiglan stb.; kondai vog. *χote* hová: *χota-l* (hova-felé'-nek fordítja Hunf.), *ele* elé, elő: *ela-l* előre, elő felé, *jole* alá: *jola-l* alának, alá felé stb. Az északi vogul megőrzött *e* véghangja vagy azt sejteti, hogy itt lativusi *-j* rag lappang, vagy hogy e viszonyzócska eredetileg magashangú, mert mély hangok után is *e*-vel van. E mellett szólnak a JordC-ben előforduló illeszke dés nélküli formák: *addeglen* 104. *horayglen* 640.*

A magyar *-lan*, *-len* is nyelvemlékeinkben leggyakrabban kész helyhatározókhoz, még pedig *-ig*-végű terminativusokhoz ragasztva fordul elő: *éféliglen* EhrC., *ideiglen* BécsiC. stb. Mikor aztán a *-lan*, *-len*-nek lativ értéke elhomályosult s az egész csak nyomósító elemnek látszott, akkor másféle határozókhoz is járult, először valószínűleg a *honnán*-félékhez: *innetlen*, *onnatlan* EhrC. (mint a cseremis z *-la*, a finn *päin* helyhatározókban és *asti* időhatározókban: *siihen asti* addig, *siittü asti* az óta; v. ö. még ném.

* Ezen kívül csak egy alaki eltérést találunk, a mennyiben Sylvester ÚjPest.-ában két *n*-nel van írva: *riszeiglenn*, *esmeiglenn* I:46 *kediglenn* 45b.

an egyrészt ilyenekben: *bis an . .*, *vor-an*, *fort-an*, másrészt: *von . . an*). Később másféle határozók is követték a példát: *tegetlen* NádC. stb.

Azon szóalakok közül, melyekben a *-lan*, *-len* ragtalan névszóhoz járul, codexeinkben s a XVI. század nyomtatványai-ban csak kettő fordul elő: *virradólan* és *egészlen*. Ezek pedig lativusoknak is érthetők; az első a. m. virradóra, a virradatig terjedő időben, a másik a. m. végig, mintegy 'egészig, egészre', v. ö. *félig* és *részre*, melyek szintolyan fok- vagy mértékhatározók. Azonban *virradólan*, *egészlen* később — midőn a *-lan*, *-len* különben is túlment a lativusi használaton — könnyen válhattak a nyelvérzékre nézve módhatározókká, egyrészt mert ezt jelentésük is megengedte ('virradva, egészen'), másrészt mert hangzásukra nézve hasonlítottak mind a *virradóan*, *egészen*, mind pedig a *futólag*, *végleges*-féle módhatározókhoz. Így érthetjük meg azt, hogy később a tőszókhöz járuló *-lan*, *-len* egyáltalában módhatározó értékkel jelenik meg. A legrégebb ilyen példákat csak a XVII. század elejéről lehet idézni: *képmutatólan* MA:SB. 310. és *érőlen* Pázm: Kal. és Préd. A Dráva vidékén azt mondják; *kapollan*, azaz kapólan, kapóra dojni a labdát Nyr. XVI:41. és *menöllen* azaz menőlen u. o. 474. (L. bővebben MHatározók I. k.)

19. Az -ért rag.

Onálló használatban az irodalmi nyelv még ma is ismeri ezen teljesebb alakját: *érött*: *éröttem*, *érötted* stb. A kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint *közt* és *között*, s kéttagú volt eredetileg olyankor is, mikor ragnak használták. Erre történeti adataink is vannak: *Meret num eneyc* HB., olvasd: *mérött* — *mért*, *miért*. *Azeret* örüljön a keresztyén DebrC. 132. = *azért* (így még KulcsC. 126). Még ilyen nagy *bynekeret* sem féljünk istentől VirgC. 49., olvasd: *bínekérött*. *Iduessegeieret* Debr.C. 329. olv. *üdvösségjéért*, azaz üdvösségéért. Viszont már a HB. is a rövidebb alakkal él: *lelic ert*, e mellett: *erette*.

A ragnak megszokottabb kiejtése mai napság ez: *-ér*. Innen van, hogy ez az alak már az irodalomban is föl-fölmerül.

Göcsejben „az -ért két alakban is ösmeretes; rendszerint a *t* elvetésével mint *ér* vagy *ir*, pl. *fűjér*, *azér* vagy *ajír*, *rozsrér*,

gabondjír; de nem ritkán az *r* vész ki és helyében a *t* megnyúlik, pl. *ajitt*, *buzájitt*, *szekerétt*; e ritkább alak a közeli Hetés hatása alatt terjed.“ (Budenz-Album 171.) Hetési, illetőleg őrségi közleményekben csakugyan az utóbbi alakokat találjuk; pl. *mét*, *ajét* (azért), *fejszijit* (fejszéért), *gyójtuit* (gyujtóért) MNévrág. 71. — Az őrségi nyelvjárás találkozik e tekintetben a keleti székelységgel s a csángók ejtésével: *mét*, *azét* (Kriza 552.), *mett* (426.), *miétt*, *mett* (Nyr. III:53).

Már az udvarhelyi székelység rendszeren a *t-t* ejti el, de ha mássalhangzón kezdődő szó következik, azonfölül az *r-et* is:

„*mié* kell émonni? a *világé* sem, *azé* sem; *mér* akarsz annyit busúni az *ó dógáér*? más *dógáér* egy csöppöt sem ké renyódni“ (Kriza 552. v. ö. Népk. Gyűjt. III:63—65.) V. ö. még a csángó és udvarhelyi *me* alakot e helyett *mert* (l. MKötöszók III:230).

Elmarad az egész *-rt* az alföldi s a palócz kiejtésben is.

Így Kiskun-Halason „az *-ért* rag *t-je* mindig elmarad, sőt legtöbbször az *r* is: *forintér*, *forinté*; épen így *mindjá*“ (Nyr. XV:64., VIII:87. 88.; emezt Dunán túl is így mondják, a nélkül hogy ragunkat is ennyire elkoptatnák). Továbbá Kecskeméten (l. Nyr. IX:360). Szegeden is, pl. *mê*, *me*, *azé*, *péziyé* (l. XV:546. MKszók III:230). Halason *-ér* és *é* (Nyr. XV:64); ugyanígy ejtik Bács megyében. — Palócz példák: Adott egy *garaseé* kettőt (VI:466). *Faé* VIII:369. *madárjailé* Pintér: Palócz Népm. 80. *áze* Nyr. XIX:524. *azej*, *vasej* 184.

E ragnak magánhangzója a zárt *é*. Így olvassuk nevezetesen a Bécsi és Müncheneri codexekben s Heltainál; pl. *ó értec*, *azokért*, *Hèstèrnèc ménékézéiert* (BécsiC. 18., 28., 53. stb.), *èn értém* (MünchC. 32 sat.), *hideg ért*, *diadalom ért* (Helt: Krón 150. stb.). — Ezzel egybevág az is, hogy az *i-ző* nyelvmélekek ezt a viszonyozót is *é*-vel írják; pl.

irettek (DöbrC. 185), *yrettem* (PozsC. 36.); Komjáthynál mindig *-irt* (*-yrth*), *irettünk* stb.; *at'ámirt*, *irettem* (Sylv: UT. I:136.) stb. stb. — Így mai nyelvjárásokban is, pl. Debreczenben *ítír-bírír* szógál Nyr. XIX:288. Mezőtúron *azír*, *pízír* (pénzért VIII:361.) stb. — Más hangváltozással: *azéer*, *éerette* (Szatmár m. IX:562.), *yerthe* (LevT. I:268.); és újabb eredetű *é* hanggal a palóczok egy részénél: *azeert* (TudGyűjt. 1836. II:79.), *érted* halok meg stb.

Az *-ért* rag ma legtöbbször czél- és okhatározó, de mind a kettő, részint közvetlen, részint az 'érdek' jelentésen át a 'helyettesítés' és 'csere' alapjelentésből fejlődött. Csere jelölésére még ma is általános használatú az *-ért* rag; pusztá helyettesítést ma ritkán jelent, de nyelvmélekeinkben előfordul ebben a jelen-

tésben is, pl. Hallván, hogy Archelaus uralkodnék az ő atyjáért Heródesért. Pázm: Préd. 169. stb. (l. Mhatározók I. k.)

Mint hogy tehát *érettem* a. m. helyettem, az *ér-* alapszót eddig is ‚hely‘ és ‚helyett‘ jelentésű ugor s török szókkal egyeztették (l. bővebben MNévrag. 72). Budenz MUGSz.-ában ezeket idézi: vogul *jer*, *jer* Richtung, Gegend (*koli jer* Ost, *katel utne jer* West), ész. oszt. *jir* Seite, Grenze, Gegend. S most Munkácsi közléseiből tudjuk, hogy a vogul *jor* ‚hely‘ szóból ilyen határozók járatosak: *am jorém* én helyettem (mintegy *én *érém* — *én érettem*), *taw jorät* ő helyette, ő érette. (V. ö. még oszt. *oroñ-na* ‚helyett‘, burját-mongol *oron* hely: *orondo* ‚helyett‘? továbbá cser. *ver* hely: *vereč* helyett, és török *jer* hely: *jerinde* ‚helyett‘ stb.) — E szerint az *ért-* alapszava eredetileg **jér* v. **jér-*nek hangzott s helyet jelentő főnév volt; ragja pedig a *-t* vagy *-tt* helyrag.

20. A -kor rag.

Sok vidéken ma már elveszti az *-et*. úgy azonban, hogy pótlásul rendszeren megnyúlik az *o*, részint széles ejtésű *ó-vá*, részint szűk ejtésű közönséges *ó-vá*.

Igy nevezetesen a nyugati székelységben (Udvarhely: *mikó*, *akkó*, *mündonkó*), az Alföldön (Szegeden: *mikó*, *akkó* stb.; Halason: *akkó*, *ekkó*, *mikó*, *övés-kó*, *órákó*); Kecskeméten „különösen ha utána mássalhangzó következik“: *akkó mék el* IX:360.), palócz helyeken (Félegyházán: *akkó*, *mikó*, Heves megyében: *akkaó*), Örségben Zala megyében (*mikó*, *akkó*, *máskaó*, *maótku* ‚multkor‘, itt újra rövidítve is: *aratásko*, *akko*). — A forrásokat idéztem MNévrag. 73. l.

Ez az egyetlen rag, mely mélyhangú létre változatlan járul maiglan országszerte magashangú tőkhöz is, úgy hogy mintegy középállást foglal el a ragok és névutók közt s csak azért érezzük inkább ragnak s írjuk egybe a főnévvel, mert egytagúvá rövidült, tehát rövidebb, mint bármelyik névutó. Az illeszkedés elmaradását talán abból magyarázhatni, hogy a leghasználtabb időhatározók véletlenül majd mind mélyhanguak: *akkor*, *máskor*, *multkor*, *két órákor*, *három órákor* stb., sz. *György napkor*, sz. *Mihály napkor*, *karácsonkor*, *husvétkor*, *tavaszkor* (magashangú kevés van ilyen gyakori használatban: *mikor*, *pünkösdkor*, *szüretkor*). — Hiszen pl. az *-ütt* szóvég ilyen okból hatolt be még mélyhangú szóba is: *másütt* (mert mindenütt, *helyütt* stb. magashanguak).

Egyébiránt Felső-Bács megyében mondogatják már illeszkedéssel is: *ekkő* e helyett *ekkó*, ekkor (Nyr. XII:216).

Palócz helyeken még annyiban is közelebb áll egyéb ragokhoz, hogy a közönséges *napja-kor*-féle kiejtéssel szemben „*napjá-kor*-t is hallhatni“. (TudGyűjt. 1829. V:17. jegyz.) V. ö. Kilencz órákorig (Kár: Bibl. III:30.) *Idejékor* (MA: Bibl. I:241b.). Isteu igéje *hallgatásákort* (Kules: Evang. 37.).

Mindenki ismeri a régi íróinknál oly gyakran előforduló *-koron* alakot: *két órákoron, akkoron, mikoron*. Ezzel annál gyakrabban találkozunk, mennél inkább visszamegyünk nyelvünk történetében, de azonfelül még két alakot találunk: *-kort* (mint *éjjél táj-t, az idé-tt sat.*) és *-korban*: *hat órákort, aratáskort, azkort, mikort, mindenkort; délkorban, akkorban stb.* A *-koron* és *-korban* még ma sem vesztek ki egészen: egyikkel az irodalomban is, másikkal csak a népnél találkozunk. (Példák mind a három alakra bőven vannak idézve MNévrág. 74—5.)

Míg ezen alakok a „*mikor*“ kérdésre felelnek, addig mások, más ragokkal (*-ra, -ig*), a *mikorra*. meddig kérdésekre felelnek. Pl.

Az napon két órákorra vacsorán jelen lenni ne nehezteljen LevT. II:359. (Légy vénséged korára harczias vitézből szerelem futára Ar: MO. II:106.) — Derék ostrom vecsernye korig tarta Tin. 154. Valamit ekkorig nem alkutott, ez után sem alkut: Pös: Igazs. I:625. (Csak éféli korig Sámson ott nyugovék RMK. II:342. — Éféli-koráig, Pathai: Sacr. 91. Mind ezkoráig: usque nunc Kesztc. 177. Mindazok csekélységek, melyeket e-koráig tüntettem Dug: Szer. I:57.). Időtartásról: Valami kevés korig itt maradok LevT. II:240. Egykorig, kiskorig: példák Lehnél 138. — (Sok szenvedély üld egy kor óta: of late Vör: Shak. II:9. Vagy kerülném előbb a galyibát, vagy lett kora után megbocsátnék haragosomnak Fal. 32. Ezen gyermek mindjárt 18. esztendőskor tájba meg kezdvén ezen világot utálni . . . Biró: Préd. 30.)

Az eddigiek már világossá teszik, a mit különben is első tekintetre sejtünk, hogy a *-kor* rag az időt jelentő *kor* főnévvel függ össze. De a fölsorolt adatok már azt is mutatják, hogy a rag nem egészen azonos a *kor* főnévtővel, vagyis hogy ezt nem ragtalanul alkalmazták adverbiale gyanánt, hanem hogy eredetileg a *kor* főnevet csak az *-n, -t* ragokkal használták. Azután a *-kort, -koron* egységes ragok lettek a nyelvézre nézve s elrövidülhettek a mai *-kor* raggá ép úgy mint pl. *-ért ezzé: -ér* vagy *-képpen ezzé: -kép*. Legrégibb codexünkben, az EhrC-ben a számtalan *mikoron, mikort* stb. mellett a rövidebb *kor*-ral csak ez az adverbium fordul elő: *mendenkor* (3. 158., de 33: *mynden-*

kort); így mindenkor a BécsiC.-ben (31.) és VirgC.-ben (36. 50.), s emebben még ezek: *némikor* (51.), *egyébkor* (104.). A PozsC.-ben majdnem mindig a *-koron* alakot találjuk (egyszer *mykorth*). „Székely Istvánnál csaknem kivétel nélkül *mikort*, *azkort*, *egyébkort*, *mindenkort* található“ (Széchy: Pann. ének 131).

Már a Bécsi, Münch., Vitk., VirgCC.-ben gyakran előfordul a *mikor*, míg más kifejezésekben a *-koron*, *-kort* majdnem állandóan teljes alakjában jelenik meg. Másféle példát csupán ennyit idézhetek codexeinkből: *előálomkor* felkele KatLeg. 449. alkalmas *időkor* VirgC. 140. e h. időben; *veterniekor* u. o. 40. *ueternie kor* KazC. 68. *wechernyekor* LányiC. 124.

A rövidülés tehát először csak az adverbiumokat érte, melyek jelentésüknél s gyakori használatuknál fogva más kifejezésektől izolálva voltak, s utólag terjedt el ezekről a többire is. Ugyanilyen fejlődést láttunk a *-képpen* ragnál, mely a múlt században még csak a *mikép*, *máskép* adverbiumokban rövidült. A *-koron*, *-kort* rövidülését előmozdíthatta még két körülmény. Egyik a rokonértelmű *-szér* rag analógiája (v. ö. *egykor*:*egyszer*, *máskor*:*mászor*, *mindenkor*:*mindenszer*), mert ennek mai rövid alakja már codexeinkben is általános. A másik az, hogy a *kor* főnév legrégebbi nyelvemlékeink óta csaknem kizárólag idő határozókban fordul elő. Igaz, hogy az ilyen kifejezéseket is ide számítom az időhatározókhoz: *gyermekkoromban*, *menyasszonykorában* stb. De fölötte ritkán találkozunk a *kor*-nak nominativusával, accusativusával; pl.

Ifjuság, állapotás, kor és vénség. ACsere: Enc. 167. Előálomkor: concubium C., nox concubia MA. Kakasszókor: gallicinium MA. Emberkort érvén Ver: Werb. 103. Nálad tölti ebédkorát, másutt eszik vacsorát Fal. 868.

Mai irodalmunk igaz, hogy fölélesztette s gyakran él vele, de a népuelv csak nagy ritkán s akkor is csak „életkor“ jelentésében alkalmazza. Az általános „idő“ jelentésben a magyar nyelvterületnek csakis legkeletibb és legnyugatibb szélén használják, s ott is csak összetételekben.

Így Háromszékben: Hány órákor van? (Nyr. IV:555.) Továbbá a csángóknál: „Vecsernyekor vagyon. Most vagyon hétkor. Reggelkor lén“ . . . (X:201.) És: „A göcseji nyelvjárásban a *-kor* végű szók ma is összetett szók, melyek határozókká csak ragok vagy névutók által válnak, pl. *vagyon-e már uzsonuakor? ebétkorban, aratáskorban*,

szüretkoron; pünkösztör tájban született. De mikor és akkor rag nélkül használatosak“. (XIV:216. Napnyugotkor után IV:467.)

A rövid adverbiumok tehát itt is izolálva vannak, ép úgy mint codexeink korában a köznyelvben voltak!

Még csak Mistelinek azon szemrehányása ellen (Zeitschr. für Völkerpsych. und Sprachw. XIV:303.). kell védeni nyelvünket, mintha a *-kor* nagyon is durván („recht dick“) és kézzelfoghatólag határozná meg az időt. Ha maga az alapszó időjelentő szó, rendszerint az *-n*, *-ben*, *-vel* ragokat használjuk: *télen*, *délben*, *tavaszzsal*; *őszön* és *őszszel* is stb. Ha pedig az alapszó nem jelent időt, akkor más nyelvek is hozzá szoktak tenni egy-egy „idő“-féle szót, pl. szüretkor: zur Zeit der Lese, háborúkor: in Kriegszeiten, en temps de guerre stb. Hogy aztán ezek analógiájára néha amazok is fölveszik a *kor-t* (*őszkor* sat.), az ismét megtörténik minden nyelvben; v. ö. zur *Herbstzeit*, zur *Nachtzeit* stb.

21. A *-szër* rag.

A *-szër*, illetőleg *-ször*, *-szor* rag elveszti *r*-jét mindazon nyelvjárásokban, melyek a *-kor-t* is így rövidítik.

Tehát az udvarhelyi székelységben: *ecczö*, *kecczö*, „terpedt“ *ö-vel*, *mácczö*, *sokszö*, a Felvidéken *sokszé*, *écczé*, *écczé*, *écczö*, *mácczé*, *sokszé*; — az Alföldön, Szegeden: *hányszö*, *háromszö*, *hécczö*, Halason: *écczö*, *mácsszö*; Felegyházán: *háromszö*; Bács megyében: *éccé*; Tolna megyében: *éccö*. — A források idézve MNévrág. 77.

E ragnak magánhangzója — nem tekintve az *ë*, *ö* hangok szokott ingadozását — a mai köznyelvhez képest azt az eltérést mutatja, hogy még a XVII. században sok írónál, ma pedig a széleken levő nyelvjárásokban mélyhangú szókhoz is változatlan magashangú alakban járul:

masodzer rursum, *harmadzer* tertio JordC., *hanzer* MünchC. 48. *huzzer* 146. *mentöl vtolbzer* 53b. *vtolzer* CornC. 258. *masodzer* 292. *masodzer*, *harmadzer* HorvC. 178. *sokszér* Comedia: Balassi árult. 34. *háromzer* Telegdy stb. (I. MNévrág. 77—8. Széchy: Pann. én. 69.) — Így ma Udvarhelyben *sokszé*, Nógrádban *sokszér*, Göcsejben *háromszér*. — V. ö. még: Az hold *sok szerte* kisebb az napnál (Debr. Kalend. 1619. D5). Az ifjak *hatszeres* karéba állanak (Csokonai, id. Nyr. XX:108).

A MünchC.-ben nyílt *e-vel* van: *háromszér* (64.). *masodszér*, *harmadszér* (65.) stb., mint u. o. *zér*, *zèrent*, *zèrez*, *zèrket*.

A *-szer*-nek eredetére nézve általános és kétségbe nem vonható nézet, hogy a *szer* főnév származéka: „*adjecto scilicet ad nomen numerale nomine szer, quod ordinem et seriem significat*“ (Révai: Ant. 159.). Abból, hogy a HB. *háromszor* helyett azt mondja *charmul* (mint később is még *együl, többül*, l. NySz. és Mhatározók), Révai azt következteti, hogy a *szer*-rel való határozó-képzés a HB. korában még nem volt járatos. Ez lehetséges, de akkor legalább a HB. kora után nem sokára életbe kellett lépnie, mert legrégebbi codexeinkben már rendszerint mai rövid alakjában lép föl. Már pedig nem hihetjük, mint Révai és mások hiszik, hogy a *szer* főnevet minden esetrag nélkül alkalmazták viszonyzóul, hanem olyanformán képzelhetjük ennek a történetét is, mint a *-kor* ragét. Támogatják ezt a fölfogást azok az *-n, -t, sőt -ben*-ragos teljes alakok, melyekkel nyelvemlékeinkben még itt-ott találkozunk, noha nem oly gyakran, mint a *-kor* éival:

a) *Vtolzeren*: novissime (BécsiC. 90. v. ö. *vtolzer*: novissimum MünchC. 95. *mentől vtolbzer*: novissime 53b).

b) *Elevzert* CornC. 19. *előzert* TelC. 53. 374. *leg előszört* Szék: Krón. 24.; *thebzert* többször LevTt. II:2.

c) *Kétszerben* Kapnikbánya, Nyr. II:235. *huszonkét szerben* Sopron m. XXI:475.

Itt is vannak továbbá megfelelő alakjaink ugyanazon *-szer*-ből más ragokkal. Pl.

Egy-szer-re = auf ein-mal (v. ö. ang. *at ounce*): így is: *egyszeriben*, **egy-szerében* = egy ízében, v. ö. *iziben*. (Ellenségét oly erősen vágta, hogy *egy szerbe* nyakát két kezét elcsapta Phil. Flor. 49.) „*Másszorra* legyenek“ = más k o r r a maradjanak (Orczy: KöltH. 195.). Hogy a tébolyra való hajlandóságot Learben mindjárt *előszörre* oly erősen és meggyőzőleg föltünteti... (Greg: Shak. 274.). „*Azt kívánja... Arra kéret... Harmadszorra azt kívánja...*“ (MSzalón III:183.). *Hétszeriglen* MünchC. 48. „*Húszszornál, százszornál többször [száz esetenél több esetben] megintettem. Kétszernél többször nálam nem jártai*“. (Gyarm: Nyelvm. II:114.) Káldra kétszernél thebel [tebbél, többül] bort nem vittének. (LevT. I:280.) Húszszornál több ízben ültém asztalomhoz. (Bajza: Munk. II:204.)

A régiek főleg a *-vel* raggal használták gyakran közép fok vagy ezzel egyértékű kifejezés mellett; ez a szerkezet egészen elavult. Pl.

Kétszerrel nagyobb [ma: kétszer annyira] mint ti: duplo quam vos. (JordC. 427.) K[egyelmednek] csak egy kis levelecskéje

nagyobbat ezerszerrel nyom az én könyörgésemnél. (LevT. I:61.) Hétszerrel nagyobbban ostorozlak a tü bűnetekért; addam correptiones vestras septuplum propter peccata vestra. (Helt: Bibl. I:ÉLl4.) Hétszerrel keményen ostorozlak titeket. (Kár: Bibl. I:114.) Hétszerrel inkább ostorozlak titeket. (MA: Bibl. I:115.) Hétszerrel nagyobb (Tel: Evang. I:30.) — Az mely jót te elvesztül tartasz, *keth zeereel* megbővöjtötte az isten. (ÉrdyC. 611.) Kétszerrel kettőztessék meg a büntetést. (Matk: BCsák. 118.)

De azonfölül előfordul ez a *-szerrel* mint a *-szeren* és *-szert* alakok egyértékese is; pl. „Atlaczk szoknyát, kinek az alja *ket zerrel* vont arannyal hányt... Egy kamoka szoknyát fekete bársonnyal hányt *ket zerrel*“ (RMNy. IIb: 65.). Fizesd meg *hétszerrel* az mi szomszédinknak az ű szidalmasságokat. (Szék: Zsolt. 82.)

A *kétszerte*, *hatszorta*-félék enklitikus eleméről l. itt a Névragozás bevezetését.

Még csak azt említjük meg, hogy a *-szér* rag mellett számos synonym kifejezéssel rendelkezik nyelvünk; l. ezekről MNévr. 79. és MHatározók I. k.

B) A birtokos személyragok.*

A birtokos személyragozás nagyon megkülönbözteti nyelvünket az indogermán nyelvektől. De a magyaron kívül nemcsak az ugor s a többi urál-altaji, hanem egészen más eredetű nyelvekben is kifejlődött. Így általános használatú a héberben: *ābh* apa, — *ābhi* apám, *ābhixā* apád, *ābhō* apja; továbbá pl. a grönlandi nyelvben: *iglo* ház — *igloga* házam, *iglut* házad, *igloa* háza; a mohikánoknál (az algonkin nyelvesaládban): *ukisk* szeme, *ukiskuan* szemei stb. Sőt megindult a fejlődése némely indogermán nyelvben is, pl. az olasz népnyelvben: *fratello* fitestvér, *fratello* testvérem, *fratello* testvéred, *mammata* mamád (e l. *fratello mio*, *fratello tuo*, *mamma tua*); a franczia népnyelvben: *amie* és *mamie* (*m'amie*: barátném); a gaelben *ainm* név és *mainm* nevem, *athair* atya és *dathair* atyád (*m'ainm*, *d'athair*; v. ö. *mac* fi és *mo macsa* fiam, *do macsa* fiad).

Ezeket az indogermán példákat azért is jó volt idézni, mert világosan látjuk bennük, miképp fejlődik ez a személyrago-

* V. ö. SZINNYEI JÓZSEF jeles értekezését a birtokos személyragozásról Nyr. XVII.

zás — ép úgy, mint az igéké — a névmásokkal való összetételből, összeforradásból. Ezt különben rég fölismerték a héber alakokra nézve, s így magyarázták már Sylvester és Révai a magyar formákat is.

A személyragokat egyenként fogjuk tárgyalni, mint az ige-
ragozásban tettük. — A birtok többségét kifejező *-i* (*-ai* stb.) képzőt l. a névszóképzésben, a számképzők között (536–541. ll.).

Egy birtokos első személy **-m**.

Apám, kezem, vérém, lovam, ökröm, gondom, hozzám. — Így több más ugor nyelvben: vog. *lüm* lovam; osztj. *kerabem* hajóm. lapp *aččan* atyám, cser. *jumem* Istenem stb.

„A magyarban. szó közepén és végén, főleg akkor maradt meg *m*, ha megelőző consonanssal (*l, r, j*) érintkezett s arra támaszkodott, s maga e támasztó consonans nagyrészt elenyészett, azaz *m*-hez assimilálódott, úgy hogy a mostani megmaradt *m*-et kettős *mm* előzte meg (v. ö. *hárho-*, *félelm,* *hím* = vog. *kajm,* *szem* — finn *silmä* stb.). E szerint *uram(a-t)* régibb **uramma-*nak vehető, a mi **uranma-*ból lett; v. ö. *urada-* — ered. *uranda-*“ (Budenz: UgAl. 56. §. e).

A többi ugor nyelvben is találunk a tulajdonképi személyrag előtt ilyen *n*-et, „még pedig egyaránt mind a három személyragjaiban, miszerint az nem tekinthető személykülönböztető, hanem csak mutató, vagy a névmásban kifejezett mutatást nyomatékosító elemnek“ (u. o. 55. §. végén; erről tüzetesen értekezett Budenz *Ugrische Sprachstudien* I.).

Maga az *-m* kétségkívül az első személy névmásából lett, mely a legtöbb ugor nyelvben *m*-mel kezdődik: finn *minä*, cser. *meň*, lapp *mon* stb., a magyarban *én*, de a többes itt is *mi* (= finn és cser. *me*, lapp *mije* stb.).

Egy birtokos második személy **-d**.

Apád, kezéd, véred, lovad, ökröd, gondod, hozzád. — Így zürj. *vokid* testvéred, cser. *jumed* Istened stb.

„*Véred* épen úgy eredetibb **vérend* helyett való, mint *harmad,* *negyed* — finn *kolmante-*, *neljänte-*; v. ö. még frequentatív *-d* = ug. *-ni*“ (Budenz: UgAl. 56. §. c). Ellenben az egyes máso-

dik személy alanyi személyragjából, mely az ugor alapnyelvben pusztán *-d* volt, a magyarban *-l* lett: *alszol, irdl, irdl*.

Az ugor *-d* személyrag nyilván a második személy névmásából lett: magy. és zürj. *te, votj. ton* stb.

Egy birtokos harmadik személy **-a, -e, -ja, -je** stb.

Ezt a ragot részint *j*-vel ejtjük, részint a nélkül: *karja, kardja, füstje — lova, keze, vére*. Lássuk először a *j* nélküli formákat.

Az *-a, -e* viszonyragok előtt jobbára *-á, -é*-nek hangzik *lovát, kezét, vérebe*. Ez az *é* a Bécsi, MünchC. ben és Heltainál zárt *é*-nek van jelölve (l. Nyr. XVII:6), pl. *erzelméül* BécsiC. 42. *gimólcét* MünchC. 18. — Az *-é*-ből az iző nyelvjárásokban (pl. Szabolesban) hosszú *i* lett: *kezt, vértbe*; legtöbb nyelvjárásunk rövid *i*-nek ejti: *kezt, vértbe* stb. (mint már Vadnay R. megállapította, Nyelv. hangolv. 69.) — Ez az *i* a régibb irodalomban is nagyban szerepel, így már a HB.-ben: *intetvinec, ildetuitol*; *zestybe* Kesztc. 1. *zestyth* 13. stb. (de *kezebe* u. o. 67. *wereth* 14.), *zestyben* JordC. 694. *szeretetit, szeretetinek, hütire* Mélotai Nyilas, Nyr. VI:566. stb. stb.

Némely nyelvjárásokban *s* nyelvmélekekben a ragtalan forma is *i*-vel van (Révai szerint leginkább az *-et* végű főneveknél, Gramm. I:466): *pénzi, éli, bögyi, béli, földi* (Somogy, Göcsej, Szlavónia Nyr. XVII:2. így ejtik az Eger s Miskolcz vidéki palóczok is, l. Bartha: P. nyelvj. 53); — *testi, életi* EhrC. *füsti, kési* NádC. *hiti* CornC. *szereteti* WespC. (idézve u. o.), *liszti* Fél: Tan. 451. *ízi* Tel: Evang. II:37. *esméreti* 117. *eredeti* 403. *hiti* Born: Ének. 103. *elömeneteli* MA: Bibl. Előb. 1. *füsti* u. o. I:16. *tiszti* 120. *száki* Hall: Paizs. Előb. 3. stb.

Az *é*-ből a nominativusban egyes palócz és a nyugati nyelvjárások rövid *ē*-t fejlesztettek: *keze, kedve, szemé* a palóczoknál. Bartha: P. nyelvj. 53. *fizetésé, keze* stb. Göcsej, Órség Nyr. XVII:2. (Órségben a megelőző *ö*-höz és *ü*-höz hasonló *ö: ökrö, tögyö* stb. u. o. Ép így a BécsiC.-ben is *könyvö, bünyö* stb.) — Ebből az *ē*-ből fejlődött a mai köznyelvi *e*: *keze, kedve* stb. (Szinnyei Nyr. XVII. 5—6.)

A *-ja, -je* alak használata rendszerint a megelőző tővégi hangtól függ.

Majdnem mindig *-ja, -je* a rag, ha a szótó magánhangzón végződik: *fája, meséje, posztója, szeretője, csikaja, ideje* (e h. *csikója, idője*), *kapuja, gyűrűje, kocsija, ennyije*; kivétel az irodalmi nyelvben: *fia* (de a kiejtésben ez is így hangzik *fija*).

A codexekben az ilyen szók vegyest, *j*-vel és a nélkül fordulnak elő; v. ö.

Cuweazoa vagyis *-aszó, -aszója* Kézai; *kewetewe, teremtetew, yduzeytetew* EhrC. *fegyuer viseleueu* CornC. stb. Nyr. XVII:150. pokolnak *kapwatol* KesztC. 413. (de *zazloyath* u. o. 436.) — *Bachamezey* 1248. *Myhalhazatetey* 1296. *mons war-erdey* 1265. Nyr. VII:173—4. *Chereley* 1300. stb. Nyr. XVII:151. *ideyt, ideiben, mezeyben* EhrC. gyermekségének *ideeben* MargL. *hegynek teteen, teteere* (*teteén, teteére*) SándC. stb. Nyr. XVIII:150—1. „*ő* eréit mellé adna“ Valk: Gen. 17. „*az ő* birodalmánac *ideében*“ 22.

A tővégi mássalhangzók közül némelyek megkívánják a *j*-t, mások nem, s az idevágó szabályokat már Révai elég pontosan megállapította (Gramm. I:466). Szerinte a következő mássalhangzók kívánják meg rendesen a *j*-t: *b, f, m, p, d, t, n, g, k, r*. Pl. *habja, napja, csúfja, hímje, cselédje, partja, kinja, tagja, zsákja, párja*. — De már Révai maga nem egy kivételt említ: *zsebe, képe, neme, szeme, teste, ága, szaga, ajaka, pöre, czimere* stb. — Kivételt tesznek továbbá mind a hangvesztő, hangrövidítő és *v*-hangú tők: *dolga, körme, álma, titka, közepe, agara, pohara, szíve, lova, hamva, magva* (de *v* nélkül *magja*) stb.

A maitól sok esetben különbözik a régi nyelv szokás, még pedig többnyire úgy, hogy okleveleinkben s codexeinkben inkább a *j* nélküli formákat találjuk. Pl. a *földe, hida, úta, kúta, réte, gáta, haraszt* az árpádkori oklevelek összetett helyneveiben számtalanszor előkerülnek s mindig *j* nélkül (sok példát idéz Szinnyi Nyr. XVII:149). Az *úta* a codexekben is mindig így van (l. u. o. és NySz.), sőt később is:

vtára Helt: UT. C2. *vtát* F6. *úta* Tel: Evang. II:116b. *vtára* Kár: Bibl. I:131. az ország *vtán*: via 139. *után* Káldy: Bibl. 232. *utát* stb. Illy: Préd. I:9. 593. 596. II:244. (de *uttyát* I:3.); *j*-vel először Pázmánynál találjuk (Révai: Gramm. 472).

Szintúgy más szókból:

kuta MA: Bibl. I. Magyaráz. 1. *földe* u. o. I:45. *kertébe* Valk: Gen. 5. *kertéből* Matk: BCsák. 41. *keresztét* Illy: Préd. Előb. 2. a víz

habát Helt: UT. Q8. ezer *gyaloga* vagy on Land: ÚjSegíts. I:392. *cseppe* Telek: FLél. 5. stb. stb.*

Ezekkel a formákkal szemben érdekes, hogy az *-at* képzős főnevek már codexeinkben majdnem kivétel nélkül a *-ja* ragot veszik föl: *akarátja*, *bocsánátja*, *bánátja*, *feltámadatja*, *gyalázatja*, *magzatja* stb. stb. (számos példát idéz Szinnyei Nyr. XVII:202); sőt már egy 1108-i oklevélben ezt találjuk: *akarátja*, l. NySz. Viszont a magashangú *-et* végűek nyelvelméinkben rendszerint *j* nélkül, pusztá *i*-vel képezik a harmadik személyt: *életi*, *életiben*, *ítéleti*, *kezdeti*, *mennybe-meneti* stb. stb. (l. id. h. 201.)** Így már a HB-ben *intetvínec*, *ildetvítöl* = *intetvínec*, *ildetvítül*. (Ezek mellett nehézséget okoz a *kinzotviatul* alak. Ha *v*-vel olvassuk, furesa volna a *tvj* hangesoport, ámbár van a XV., XVI. században *tikja*, l. NySz. Lehet, hogy *u*-val olvasandó, mint Balassa olvassa: *kinzotujátúl*, s akkor a *j* ép oly természetes benne, mint pl. a *kapujában*. Ez esetben a magashanguakat is így kellene olvasni: *intetvínec*, *ildetvítül*. V. ö. mély hanggal *rója j*-vel, de magas hanggal *szövi j* nélkül.)

Az *akarátja* és *életi* egymás mellett Szinnyei szerint a gyakori *mutat-ja* és *éltet-i* igealakokkal analog. sőt egyenesen ezeknek analogiájára keletkezett (de v. ö. a föltehető *kinzotuja* alakot is). Ezeket és a magánhangzósakat követték utóbb a többi mássalhangzósak, mikor a XIV. század közepétől kezdve lassanként azt kezdték mondani: *holmja* e h. *holma*, *halma*, *orumja* e h. *oruma*, *orma* (*Bolukpeturholmja* 1344. *Rewfuorumja* 1386. id. Szamota NyK. XXV. k.), *árkja* e h. *árka*, *palástja* e h. *palásta* (*porozloarkja* 1413. *Zenthistuanpalastya* 1417. id. u. o.) *általjában* (*altaliaba* NémGl. 363) e h. *általában*; *maradékját* DomC. 86. e h. *maradékát*; *szándékját* LevT. I:303. e h. *szándékát* stb.

Sőt Szinnyeivel tovább is mehetünk (Nyr. XVII:202—3) s azt hihetjük, hogy a magánhangzós tók után sem eredeti a *-j*,

* A dunántúli nyelvjárások nagyobb része a *j* helyett mássalhangzó után *gy* vagy *ty* hangot ejt: *sirgyu* Göcs., *halgya*, *kalaptya* Őrs., *dög-gye* Somogy.

** A MünchC-ben és BécsiC-ben s egyebütt is *e* ill. *ē*: *zülétete* 15b. *emlekezete* BécsiC. 30. vég. *eredete* RMNy. IIb:47. — Néhol *-je* is: *eredethye* FestC. 16.

hanem csak utólag keletkezett hangkapocs a hiatus betöltésére: „tehát harmadik személyű birtokosra mutató rag eredetileg csak egy volt a magyarban, t. i. *-a, -e* (*i*). A másik, a mostani *-ja, -je*, csak később lépett föl; még pedig vocalis után úgy, hogy a hiatus-töltőül alkalmazott *j* járulékhang a nyelvtudatban az *-a, -e* hanggal elválhatatlan egységgé forrott össze: consonans után pedig [az előbbieket és] a *-ja, -je* végű igealakok hatása következében.“

A tüzetes és alapos bizonyításból, melylyel Szinnyei megokolta e hypothesis-t, itt csak a legfőbb okadatokat emeljük ki:

1. „Az *-a, -e* és *-i* a régi nyelvben gyakoribb használatú volt, mint mai napság; gyakran találjuk ugyanis még oly helyütt alkalmazva, a hol ma a *-ja, -je* ragot használjuk“ (id. h. 149; l. az előbb idézett példákat).

2. Az *ajta-ja, teté-je*-féle alakokat nem lehet az *ajtó-ja, tető-je* alakokból megérteni, hanem valamikor így kellett nekik hangzani: **ajtova, *tetëve*, ebből aztán a *v* kiestével **ajtoa, *tetëe* lett s utóbb *ajtaa, tetee*, minőket — mint láttuk — csakugyan találunk a codexekben. (Szinnyei id. h. 151—4.)

3. Hozzátehetjük, hogy a *lova, füve, magva*-féle ősrégi alakok, melyek megőrizték a teljes *v*-hangú szótőt, alig keletkezhettek volna **lovja, *füvje* alakokból.

4. Hozzátehetünk még egy analógiát, mely erősen támogatja a föltételezett fejlődést: **fáa* helyett *fú-ja* és **ajto(v)a* helyett *ajta-j-a* egészen azon módon keletkezhettek, mint az *-ú, -ü* képzővel: **fáú* helyett *fú-j-ú* és **ajto-v-ú* helyett *ajta-j-ú*.

Az *-a, -e* személyragnak *-í, -é* alakja, de különösen az *é*-nek zártsága s a vele váltakozó *í, i* hang eredeti *j*-hangú diphthongusra mutat, úgy hogy pl. *keze, kezi* < **kezgig; lova, lová* < **lov_gj_g*. Ennek a kikövetkeztetett *j*-nek pedig úgy felelne meg az osztják *-l* személyrag, mint a hogy a magyar tárgyas *-ja* személyragnak vogul s osztják nyelvjárásokban *-le* felel meg (l. Szinnyeinél Nyr. XVII:107. Budenznél UgAl. 345. l.), pl. oszt. *cutli-le* metszi: *tud-ja = poce-l* fia: **fia-j(o)** Csakhogy az

* Később Budenz más magyarázatra jutott, mely szerint a **fiao* alak eredetileg **fia-zo* volt; de nem tudta kielégítő magyarázatát adni annak, hogyan lett a *z*-ből *j*. (L. NyK. XXI:198.)

$l > j$ -változás a régi magyarságra nézve alig bizonyítható be, mint már a tárgyas *-ja* személyragnál említettük.*

Több birtokos első személy **-nk** és **-unk**, **-ünk**.

Apánk, kocsink, felénk; házunk, lovunk, kezünk.

Ez a rag majdnem egészen úgy alakult és fejlődött, mint az igei *-nk* és *-unk*, *-ünk* rag (l. az igeragozást).

Az *-unk*, *-ünk*-öt itt is jobbára nyiltabb magánhangzóval ejtették a XVI. sz. elejéig, s részben még később is. Pl.

helyönket, nepönket WinkC. 138. *my-welenk* Pesti: Evang. 2. stb. Így Komjáthy-nál és Pesti G. meséiben: *gondonk, testönk, mibennönk, szívönk, gyorsaságonk* stb. (id. Széchy: Pann. ének 72—3.)

Némely codexben, pl. az ÉrdyC.-ben (*lelkönketh, zyrönket* 511b. stb.), már *-unk*, *-ünk* van. Viszont a palócz nyelvjárásokban ma is a nyiltabb ejtés divik, de megnyujtva, ill. diphthongizálva:

kedvönök, örömönök, házönök, udvarönök stb. Bartha: Palócz nyj. 18. *harangönök, papönök* Balassa: Nyelvj. 136. *lovönök, engeönöknek* Nyr. VI:518.

A göcseji, őrségi és hetési nyelvjárásban a rag magánhangzója egészen nyilt: *házunk, kezenk* (u. o.):

halank, lérank (rólunk), *ökrenk, melülénk, elülénk* (előlünk, Őrség Nyr. VII:418—9); *tölenk* Őrség Nyr. II:563. ** *földenk* Körmend Nyr. III:429. így hallani gyakran Tapoleza s Marczali vidékén, sőt néhol Veszprém megyében is. (Őrségben megnyujtva is: *kezénk, velénk, bennénk, tölenk, melülénk* Nyr. VII:418—9.)

A *házunk, kezenk*-féle alakok voltaképen szabályos megfelelői a HB.-beli *uromk* és *isémük* alakok *o*, *ē* hangjának. Hogy a köznyelvben ez az *o*, *ē* részint megmaradt, részint még zártabbra vált, azt bizonyosan a rá következő *-nk* hatása okozta; v. ö. hogy a HB.-beli *munkás*-ból sem lett *monkás*, sőt *dorong*-ból néhol *durung* lesz (l. erről Szilasi megjegyzéseit Nyr. XI:297).

* Munkácsi szerint az eredeti *szēmē-l alakban nem történt $l > j$ hangváltkozás (a mely csakugyan föltünő), hanem közvetlen lett belőle *szēmē*- és *szēmē, szēme*; a tárgyas ragozás *j*-je pedig a vogul-osztják *-il*-nek felel meg s eredeti *r*-ből lett (l. NyK. XXV. 267. és itt 608.).

** Őrségben úgy látszik szabályosan megkülönböztetik az *-ank*, *-enk* s az *-unk*, *-ünk* alakokat: amazok az egyes-számi *-am*, *-em*-nek felelnek meg, emezek az *-om*, *-ēm*-nek. Pl. *halam: halank, melüllem: melülénk*, de *házom: házunk, kertēm: kertünk* Nyr. VII:418—9. (Azonban u. o. *ökröm: ökrenk* is van).

A HB-ben *isemuc* és *urome* — *isēmük* és *úromk* azt mutatják, hogy ez a személyrag valaha ép úgy *-muk*, *-mük* volt, mint az igéknek alanyi személyragja (HB. *vimaggomuc*, *vogmuc*). — A rokon nyelvek közül a lappban és mordvinban találunk leg-hasonlóbb alakokat: lpF. *ječča-mek* magunk(at), *gietta-sa-mek* kezünkben (*-sa* a. m. *ben*), mordE. *kudo-so-nok* házunkban stb.

A *-muk*, *-mük* rag nyilván összefügg az első személyű *mi* névmással; a végén levő *-k* pedig a több birtokot jelentő *-tok* és *-jok* ragokban is megvan, tehát nem lehet más, mint a többes képző *-k*. (Budenz szerint ebben a *-muk*-ban is, mint az egyes szám első személyében, az *m < mm*, ez pedig **nm*-ből lett, Ug.Al. 332.)

Több birtokos második személy **-tok**, **-tők**, **-tök**.

Apátok, *ekéték*, *gyűrütök*; *házatok*, *kezeték*, *ökrötök*.

Ennek a ragnak sem a nyelvemlékekben, sem a nyelvjáráásokban nem találunk eltérő formáját; de a HB. idejében alkalmasint *-tuk*, *-tük*-nek hangzott, ezt a *latiatuc*, *keassatuc* igealakokból következtethetjük.

Egészen hasonló alakjuk van a lappoknak: lpF. *ječa-dek* magatok(at), *gietta-sa-dek* kezetekben.

A *-tok*, *-tök* ragnak első eleme a *ti* névmással azonos, utórsze pedig a többesképző *-k*. (Budenz szerint eredetileg **ntuk*.)

Több birtokos harmadik személy **-ok**, **-ök** v. **-jok**, **-jök**, **(-uk, -ük v. -juk, jük)**.

Lábok, *kezők* v. *lábuk*, *kezők*; *ruhájok*, *ekéjük* vagy *ruhájuk* *ekéjük*.

A *j*-vel való s a *j* nélküli formák itt épen úgy viszonylanak egymáshoz, mint az egy birtokos *-ja*, *-je* és *-a*, *-e* formái.

Magánhangzók után rendszerint *-j* van: *fájok*, *úlejök*, *annyi-juk* stb. A codexekben még *-j* nélkül is: *regulaok* vagyis *reguláok*, *nauolyaokert* EhrC. szenteknek *erekleck* MargL. id. Nyr. XVII.150.

A mássalhangzós tőkre is ugyanazok a szabályok állnak, mint az egybirtokos alakjában, tehát: *habjok*, *cselédjük* stb., ellenben: *dolguk*, *szívök* stb.

Itt is találunk a mai *j*-hanguakkal szemben régi *j* nélküli

formákat: *szentek* szentjük, *földökbe* BécsiC. Nyr. id. h. (de *gondolattok* JordC. 404.).

Világos tehát, hogy az *-ok*, *-ök*-ből szakasztott úgy fejlődött a mai *-jok*, *-jök*, mint az *-a*, *e*-ből a mai *-ja*, *-je*.

Az *-ok*, *-ök* és *-uk*, *-ük* alakok a különböző nyelvjárásokat jellemzik. Az *-uk*, *-ük* leginkább a középső nyelvjárásokban divik. A Duna-Tisza közén kívül a Tisza balpartjának nagy része s a Dunántúlnak legalább is egész keleti fele úgy ejti. — A HB. *turchucat* alakján kívül *-uk*, *-ük* van rendszeren az ÉrsC-ben és Komjáthyánál. Később az irodalomban ritka, de újabban mindinkább divatra kap.*

Sok régi írónál s némely nyelvjárásban hármás alakja van: *-ok*, *-ék*, *-ök* és *-jok*, *-jék*, *-jök*, s az *-ék*, *-jék* ajakműködés nélküli magas hangok után szerepel.

Pl. *értelmék*: sensus eorum BécsiC. 15. *ő-uelec* Born: Ének. 109. nincsen *őnekiec bekesegec* 114. *életek* Tel: Evang. II:112. *tiszteletc* Mon: Kép. 55b. *szemec*, *fűlőc*, *láboč*, *nyelvec* Zvon: Post. I:303. így Matkónál, Nyr. II:222. — *elejékbe*, *bajok* Gyöngyös, u. o. II:276. *kedvök* v. *kedvék*, *nyelvök* v. *nyelvék* Bartha: Palócz nyj. 17. *csokolom kezéket* Maros m. Szováta.

Van azonban az eddigiek mellett még egy nevezetes és fontos forma, az *i*-hangú *-ik* (ill. *-jik* s ebből lett Dunán túl néha *-gyik*, *-tyik* is).

Pl. *monnyik*: mindkettejük EhrC. 35. 64. stb. BécsiC. MünchC. DöbrC. 1. NySz. *rethenetyk* GyöngyC. 2. az képek *tiszteletikről* Mon: Kép. 1. az úrtól vagy azoknak *ttéletic* Kár: Bibl. I:612. kihez semmi *kőzic* Zvon: Post. I:310. 495. az sok jóknak és pénznek ez *természetik* MA: SB. 112.

A mi a mai népnyelvet illeti, „e ragokat *-ik* alakban két egymástól távol eső vidék használja: a nyugati határszélen a hetési, göcseji és zalai nyelvjárás, valamint a duna-drávaközi nyelvjárásvidék, a keleti határszélen pedig a csiki, háromszéki és moldvai csángó nyelvjárás“ (Balassa: Nyelvj. 137). Pl.

késik, *helik*, *velik*, *pajtássik* Göcs. Nyr. II:133. 371. (v. ö. Budenz-Album 169. de *magokat*, *házukat* Göcs. Nyr. III:180) *annyik*, *anyjok*, *aptyik*, *a gyámgyik* Ujmajor, Somogy m. Nyr. VIII:179. *hozzájik* Baranya II:131. *a borikot*, *a kutttyikra* Eszék vid. VIII:180. *szemik*, *körmik*, *asztalik* Csík m. *odvarik*, *apjik* Moldva stb. I. Nyr. XVII:2.

* V. ö. Imre S. A nevek *-uk* és *-ük* személyragjairól, akad. értekezés 1879.

De más nyelvjárásokban is :

Halason „mind a mély, mind a magashangú szókban *-ik* vagy *-jik* a rag: *lovik, ökrök, házik, szöllejek, ajtajik, kertjik, köztik, előttik*“ XV:115. — A palóczságban is „a déli vidéken nagyon gyakran *i* hanggal járatos, pl. *kedvik, végik, fejükre, vérükbe van, beszéggük, főggükre* hordta: másutt e sajátság igen ritkán jön elő“ (Bartha: Palócz nyj. 53).

Nevezetes Heves megyében a felnémeti nyelvjárás eljárása, mely szerint a mélyhanguak harmadik személye mindig *-ok*, ellenben a magashanguaké *-ik*: *pézük, kedvik, kenyerük, viseletük*.

Az *-ik* magyarázatában eddig a *-jok, -jök*-ből indultunk ki s azt hittük, hogy ebből a köznyelvi *-jok*-ból lett a *-jik* és *-ik*, mint *jonkább > inkább* stb. (Simonyi: Analogia 8. Balassa: Nyelvj. 136.) Azonban föltűnő, hogy egymástól olyan messze eső nyelvjárások egyeznek e tekintetben. Ilyenkor az egyezés rendszerint régi nyelvalakok megőrzésének bizonyul. Erre mutat pl. az is, hogy Sárközben *-uk, -ük*-öt ejtenek s az egyetlen *magik*-at mondják *i*-vel, pedig ebben épen a köznyelv sem ejt *j* hangot; a *magik* tehát mindenesetre maradványa egy régibb használatnak (v. ö. Balassa i. m. 53).

Szintén ilyen elszigetelt maradványok az *egyik, másik, mindenik* alakok, továbbá a sorszámok és középfokok *ikes* formái: *másod-ik, jobb-ik* stb. Hogy ezek személyragos formák, azt bizonyítja a régiségben számtalanszor előforduló birtokos szerkezetük; pl.

ez két tolvajnak egyik engemet megmövet (megnevet) NagyszC. 88. ezeket hallotta az *nyolcz frátereknek egyiktől* VirgC. 61. ott ők ezt rendelék, *négy úrnak* mindenkor *egyik* ottbenn lagnék Tin. 12. az *Aron fainak akármelyik* áldozza azt Kár: Bibl. I:92. *melyeknek* sem *valamelyik* ki nem vettethetik, sem közzéjek több nem férkezethetik GKat: Titk. 282. stb. (l. példákat RMNy. III:285.)

Az eddigiekből már most valószínűséggel az következik, hogy azelőtt *-ik* volt e személyrag, s csak aztán lett belőle a hangrend szerint váltakozó *-ok, -ök, -ök* és *-uk, -ük*. Azonban maga az *-ik* eredeti *-o-jok*-ból v. *-o-juk*-ból lett,* úgy hogy pl. *kezik*: **kezē-jēk* = *kezi*: **kezē-jē*.

S így a több birtokost jelentő három személyrag valaha ilyenformán hangzott: *-muk, -tuk, *-juk*, ill. *-mük, -tük, *-jük*.

* Budenz szerint „*lovuk*: **lova-jyk*, **lovalyk, lova vjk*“ UgorAl. 345. A **lovo-hok* alak, melyet Budenz később konstruált (NyK. XXI:198.), nagyon kétes.

SZÓMUTATÓ.*)

<p><i>Abáll-</i> 159.
 <i>abban</i> 129.
 <i>ablak</i> 170.
 <i>abrak</i> 170
 <i>ábráz</i> 168
 <i>abroncs</i> 171.
 <i>abrosz</i> 170.
 <i>acsarog-</i> 135. 152.
 <i>ácska</i> 545.
 <i>aczell</i> 168.
 <i>ad, át</i> 88. 66. 67.
 214. 217. 244.
 <i>addig</i> 129. 679.
 <i>adó</i> 341. 343.
 <i>ádvent</i> 181.
 <i>áér</i> 181.
 <i>ág</i> 68. 131. 152
 <i>agár</i> 300.
 <i>ágbog</i> 226.
 <i>ágg</i> 131.
 <i>agg-</i> 88.
 <i>aggaszt-</i> 376.
 <i>aggút-</i> 129. 376.
 419.
 <i>aggódik</i> 88.
 <i>agy</i> 88. 132.
 <i>ágy</i> 131. 152. 469.
 <i>ágy-ni</i> 154.
 <i>agyag</i> 167.
 <i>agyar</i> 130. 152.
 <i>ágyék</i> 63.
 <i>ágyon út, a. vág,</i>
 <i>a. ló</i> 352.
 <i>áhit-</i> 149.
 <i>áj-</i> 143.
 <i>ajak</i> 142. 308.</p> | <p><i>ajáll-</i> 159.
 <i>ajándék</i> 142. 152
 254.
 <i>ajánl-</i> 142. 152.
 <i>ajaz-, ájaz-</i> 142
 <i>ájit</i> 143.
 <i>ájitoz</i> 142.
 <i>ájtatos</i> 142.
 <i>ajtó</i> 78. 142. 291.
 344.
 <i>ájul-</i> 67. 142. 152.
 <i>akad-</i> 88. 152.
 <i>akur-</i> 134.
 <i>akaszt-</i> 152.
 <i>akkora</i> 135 354.
 <i>akna</i> 170. 173
 <i>akó</i> 219.
 <i>akol</i> 171.
 <i>alabástrom</i> 182
 <i>alacsony</i> 88. 122.
 <i>áld-</i> 122. 152
 <i>áldoz-</i> 67. 123.
 <i>álél-</i> 152.
 <i>alétt</i> 159.
 <i>alít</i> 122. 152.
 <i>alja (vminek)</i> 214.
 224
 <i>alkalom</i> 88. 152.
 483.
 <i>alkonyodik</i> 88. 123.
 <i>alkot-</i> 88. 152
 <i>alku</i> 88. 104. 152.
 <i>alkuszik</i> 263—268.
 <i>áll-</i> 67. 124.
 <i>állapik</i> 393.
 <i>állapot</i> 478.</p> | <p><i>almárium</i> 181.
 <i>álmom</i> 67. 123. 152
 218. 309.
 <i>álsó</i> 88. 122.
 <i>alszik</i> 123. 152.
 263—268. 428.
 <i>által</i> 67.
 <i>általdeszka, által-</i>
 <i>fa, áltulgerendu,</i>
 <i>általút</i> 364.
 <i>általl-</i> 152.
 <i>áltány</i> 176.
 <i>altat-</i> 88.
 <i>alutt</i> 440.
 <i>ámul-</i> 67. 152.
 <i>angyal</i> 167.
 <i>anya</i> 90. 291.
 <i>annyi</i> 119. 568
 <i>apa</i> 90. 134. 291.
 <i>apud-</i> 134
 <i>apácza</i> 168 170.
 <i>apetitus</i> 182.
 <i>apró</i> 88 152. 560.
 <i>aprólek</i> 492.
 <i>ár</i> 67. 152.
 <i>ár (subuln)</i> 67.
 <i>árad-</i> 152
 <i>aranyoz</i> 459.
 <i>arasz</i> 152.
 <i>arat-</i> 152
 <i>árbucz</i> 181. 182.
 <i>arcz</i> 88. 138.
 <i>arczél arczül</i> 75.
 676.
 <i>árenda</i> 182.
 <i>áristom</i> 182.</p> | <p><i>árjad-</i> 456
 <i>árkus</i> 181.
 <i>ármádia</i> 181.
 <i>árnyék</i> 152.
 <i>árok</i> 218. 219
 <i>arra</i> 124
 <i>árrad</i> 464
 <i>árt</i> 215.
 <i>árt- (beleártja ma-</i>
 <i>gát)</i> 152.
 <i>árú</i> 80
 <i>áva</i> 67. 152.
 <i>ás-</i> 143 152
 <i>ásít</i> 143. 152
 <i>áspa</i> 181.
 <i>áspis</i> 182.
 <i>asz-</i> 150.
 <i>aszal-</i> 143. 152.
 <i>aszály</i> 148.
 <i>aszó</i> 88. 152.
 <i>Aszófü</i> 353.
 <i>asztag</i> 170 172
 174.
 <i>asztal</i> 172. 174.
 <i>aszú</i> 80. 148. 152.
 <i>átkoz-</i> 67.
 <i>átok</i> 135. 152.
 <i>attól</i> 135.
 <i>atyu</i> 135. 291
 <i>avas</i> 88. 140
 <i>avut-</i> 88 140. 152.
 <i>avúl-</i> 140
 <i>az</i> 88. 145. 152.
 <i>áz-ik</i> 67. 145. 152.
 <i>azonnal</i> 155.
 <i>aztat</i> 650.</p> |
|---|---|--|---|

*) E szómutatóba nem vettük fel azokat a szavakat, melyek a nyelvtanban csak példakép, minden tárgyalás nélkül fordulnak elő.

- Bab** 170.
baglya 88.
bagoly 88. 126. 128
bagoz-, bagzik 222.
hajnok 170
bajor 178.
hak 177.
bakter 177. 179,
 180.
bal 88. 126.
bál 176
balgatag 88.
ballang 159.
balog 131.
balzsam-, balzsamom 177. 180.
 182.
bámész 117.
bámúl- 140. 117.
bán- 66. 126.
bandsu 90. 126
 130.
bandsal 130.
baraczk 174.
barát 172. 174. 216.
bárka 181. 182.
háró 181.
bászli 178.
bátor 314.
bátya 291.
batyú 80. 88.
bávu- 140.
bazsálikom 182.
be 82. 83.
beharangszó 364.
bél 57. 124. 297.
 307.
belé 82.
belső 57. 82. 344.
béke 163.
bélyeg 163.
béna 58.
benne 82.
benünk-(et) 649.
bent 652.
bér 215
bércz 58.
berdó 176.
herena 171—173.
Berettyó 354.
berkenye 173.
bérmál- 169.
bestye 182.
beszéd 169. 170.
beszélteni 453.
betegedik, betegszik
 272.
- betű** 165.
bév 73. 320. 327.
billikom 180.
billog 163.
bimbó 344.
bir- 69.
biró 69. 78. 288.
bitos 190.
biz-, bizik 69. 126
 145.
bizgentyű 502.
bizony 126.
bizonygat- 254.
bizvást 515.
bocsán- 384.
bodon 170.
bódorog- 74. 153.
bódul- 74. 153.
bodza 170.
bog 96. 131.
bogár 300.
boglár 176. 177.
boglya 96.
bognár 180.
bogyó 126. 129.
bohó 97.
bókny 171.
bojász 142.
bojt 96. 142.
boka 90.
bókony 177. 178.
bokor 96.
bolha 173.
bólint- 72. 192.
bólog- 72. 122
bolond 171. 172.
bolyász 142.
bolygat- 126.
bolyog- 123. 126.
bomba 182.
bonczol- 135.
bont- 184.
bor 165.
borbakörte 364.
borbély 180.
borély 180.
borjú 165. 166. 347.
 348.
boróka 547.
borona 171. 172.
borotva 172.
bors 165.
borsó 164. 165.
bosnyák 170.
bossos 159.
boszint- 390.
bosszant- 97.
- bosszú** 80. 97.
bozfa 170.
bozzas 159.
bő 73. 320. 327.
bőjt 74. 94.
bök-, bokken 94.
bölcs 94. 122. 126.
 138.
bölcső 165. 167. 343.
bötyök 94.
bú, búv 79. 225. 254.
 255. 257. 258. 328.
búcsú 164.
bucz 138.
buczka 90. 102.
buczó 102.
bugyilláris 182.
bújik 103.
bujtan- 103. 142
bukkan 103. 386
bunkó 343.
burit 102.
burkol-, burok- 102.
bútor 315.
buvik 103.
búza 164. 267. 287.
buzogány 166.
bü, búv 330.
büháj 164.
büdös 126. 129.
bükköny 180.
bűn 79. 126.
bűnhődik, bűnhő-
szik 271.
bűntet- 126. 453.
büszke 126. 148.
 183.
bütyök 94.
büz 79. 126. 129.
 145.
- Csaba** 89.
csacska 89.
csahaj 317.
csákó 177. 180.
csal 371.
család 172. 195.
csalán 301.
csalmár 377.
csámpás 181.
csap- 133. 136.
csappan-, csaponik
 385.
csata 172.
csataj 486.
csáva 174.
- cseber** 170.
csecs 91. 174.
csegély 133.
csék 299.
csekély 133. 134.
 499.
csélcsap 58.
cseléd 169. 170.
cselekedik, cselek-
szik 82. 122. 133.
 268—269.
cselleg- 123.
cselleng- 82. 133.
csemete 182.
csend 91. 131.
cseug- 233.
csép 169. 174.
csepeg- 134.
csepp 133. 136
cser 170. 174.
cserép 172. 302.
cseresnye 172. 173.
cseter- 133.
csév 169. 174. 320.
 326.
csik 69. 133.
csikland- 133. 134.
csikó 164.
csillag 123.
csillámlik 223. 250.
csillapit-, csillapo-
dik 100.
csillog- 123.
csimmeszkedik,
csimpszekedik
 159.
csip- 70. 136.
csipot 478.
csipó 70.
csiszamodik 100.
csizol 100. 133.
csivaj 486.
csíz 169.
csobban- 129.
csoda 170. 173.
csodálkozik 270.
csók 74. 133. 153.
csóka 169.
csokoládé 177.
csokor 96. 133. 134.
csomó 97. 117.
csomoszol- 133.
csónak 169.
csorba 172. 173.
 174.
csorda 173.
csordul- 96.

- csorog- 96.
 csoroszlya 172.
 csótár 184.
 csótolog- 133.
 csomad- 141.
 cső 169. 320. 326.
 csőbőr 170.
 csőcs 133.
 csüccselék 74.
 csődör 177. 180.
 csődül- 74. 133.
 csökken- 133. 386.
 csökönik 385.
 csönd 133.
 csöngettyű 80.
 csöréj 486.
 csuk- 103. 133.
 csuka 171. 174.
 csuklik 222. 250.
 csúnya 89.
 csupasz 377.
 csurgató 487.
 csuszamik 383.
 csúszik 79.
 csutka 90.
 csúz 176. 180.
 csügg-, csügged-
 103.
 csülök 133.
 csün- 133.
 csűr 180.

Czéda 58.
 czédula 181.
 czéger 176.
 czéh 176. 179.
 czél 176.
 czelleng- 123. 133.
 czeller 177.
 czeremonia 182.
 czérna 176. 178.
 czet 182.
 czibál- 100. 129.
 133.
 czifra 182.
 czikkely 178.
 czimbalom 314.
 czimbora 173.
 czipel- 133.
 czirkalom 226. 314.
 czirmol-, czirmos
 133.
 czirógat- 133.
 czírok 173.
 czövek 178.
 czukor 176. 178.
 314.

Dagad- 128.
 daganaq 385.
 dáma 178.
 danaj 486.
 darab 170. 172.
 darázs 302.
 darócz 169.
 daru 104 336
 de 83
 deák 170.
 déd 169.
 dél 63. 298.
 délczeg 63.
 deli 166.
 dér 57. 297.
 dercs 57. 170.
 derék 303.
 derhenő. dermed-,
 derül- 82.
 dévaj 61. 100. 140.
 dézsma 173.
 diadal 100. 254. 497.
 diák 170.
 dicsekszik 268. 269.
 dinnye 173.
 dió 343.
 disputa 182.
 dísz 69.
 dísznő 164. 291.
 344.
 dívat 100. 140.
 dívik 69. 254
 dob- 131.
 doboj 486.
 dobban- 129.
 doh 170. 174.
 dolog 170. 172.
 domb 96. 117. 126.
 domború 80.
 dong- 233.
 dongu 172.
 dorong 171. 172.
 dojt- 142.
 döl- 74.
 dönt- 94. 427.
 dörej 486.
 döt- 74.
 drót 176.
 duda 171.
 dug- 103. 126.
 dunyha 171. 174.
 düh, dühös 103.
 dühödik, dühöszik
 272.
 dül- 74.
 dülled- 123.
 dütt- 74.

(E) -é 91.
 eb 91. 131.
 ebben 129
 ebéd 169. 172. 195.
 éber 128 152
 ébred- 62. 152.
 eczet 170. 172.
 eddig 129. 679.
 édes 62.
 ég 57. 131. 152. 299.
 ég- 61. 131. 152.
 Eger 314.
 egér 59. 128. 152.
 217. 300.
 egész 128 152.
 egészlen 700.
 egres 172.
 egy, egygy 91. 132.
 152.
 egyéb 59. 91. 302.
 egyebütt 104. 681.
 egyelit- 129.
 egyenes 91. 129.
 152.
 egyenlő 91.
 egyetem 373.
 egyetért- 358.
 egyház 91. 130. 353.
 egyik 716
 Egyiptom 182.
 egymást 187.
 együtt 104 681.
 (éh). éhes 57. 152.
 149.
 éhom-ra 97. 149.
 354.
 éhség 57.
 éj 144. 152. 299.
 éjjel 84.
 éjt- 143. 427.
 éjtszaka 651.
 ék 62. 136. 152.
 ekes 63.
 ekkédig 689.
 eklézsia 182.
 el 124.
 él- 61. 124. 152.
 él 57. 124
 eledel 83. 498.
 elég 303.
 elégedik, elégszik
 272.
 elegyedik, elegye-
 szik 272.
 elegyít- 83. 122. 152.
 élelem 483.
 elemik 384.

 éles 57.
 élés 474.
 élet 61. 308.
 eleven 83. 152 503.
 ell- 124. 233.
 ellen 82. 84 123.
 elme 80. 117. 354.
 elő, elől 123. 339.
 első 82. 344.
 elü, elv 339.
 ember 125. 129.
 147. 354.
 emberkedik 254
 emberlő 647.
 eme 85.
 emel- 82 117.
 emeltyű 502.
 emlyeg- 61.
 émett(e) 62. 69. 99.
 152.
 emlékerik 270.
 említ- 152.
 emlő 91. 152.
 emse 85. 553.
 emtet- 91.
 én 57. 593.
 ének 61. 152.
 Endre 287.
 engem 57. 129.
 ennyi 119. 568.
 enyhe 85.
 enyhít- 119.
 enyü, enyü 104. 338.
 ép 62. 136
 epe 85. 152. 287.
 eped- 134.
 eper 154. 314.
 eperj 145. 354.
 épít- 62.
 ér 57. 152 293. 297.
 ér- 57 61. 125. 152.
 221
 ércz 176.
 érdemel- 218. 220.
 236.
 erdő 344.
 ered 152.
 ereget- 419.
 érettem stb. 152.
 701.
 eresz 154. 472.
 ereszt- 152.
 érez- 57. 153. 221.
 érik 221.
 érint- 152.
 erkély 176. 177. 180.
 301.

- érkezik 61.
 ernyő 152. 343.
 erő 344.
 erre 124.
 erszény 176. 177.
 ért- 57. 61. 152.
 értelem 482.
 érzik 221.
 és 63.
 és- 245
 esedez- 149. 409.
 esemen 512.
 esik 82. 149.
 eskü 104. 149.
 esküszik 263—268.
 eskülés 104.
 eső 149.
 este 86. 93. 152.
 ester 134.
 ész 150. 152. 298.
 eszik 63. 90. 152.
 222. 258—260.
 261. 589.
 eszkábu 173
 eszmél- 82. 117.
 152.
 esztelen 575
 esztendő 314. 353.
 esztennap. 353.
 eszterha 173.
 étel 63. 498.
 év 61. 152. 332.
 év (eres) 299.
 év- 62.
 évad 61. 69. 100.
 141.
 éved- 140. 152.
 eves 141. 152
 evez- 140.
 ez 83. 145. 152.
 ezer 315.
 eztet 650

Fa 87. 146 217.
 287.
 facsar- 135. 421.
 fagguszt- 376
 faggat- 129. 376
 419.
 faggyú 130. 289.
 347. 348.
 fagy 471.
 fagy- 132.
 faiz- 457 459.
 faj 88. 145.

 fáj- 144.
 fájdalom 485.
 fakad- 146.
 fal 88. 124.
 fal- 88. 124.
 fulu 88. 104. 122.
 335.
 falusi 376.
 far 88
 farag- 88.
 fároszt- 453.
 fark 88. 311.
 farsang 177. 180.
 fartut- 100.
 fásli 178.
 fattyú 348
 fátjol 315
 favágó 647.
 fuzék 303
 februárus 182.
 fed- 91.
 fedl- 91. 233.
 fedél 59. 91. 301.
 fezzit- 91. 129
 fehér 149. 301.
 fej 73. 82. 144
 326.
 fej- 145.
 fejedelem 485.
 fejel 353
 fejér 142
 fejez- 460.
 fejkötő 344.
 fejlík 82
 fejlődik 223.
 fejsze 86. 93.
 fejt- 82. 143. 427.
 fejkik 460.
 fék 61.
 fekete 85. 93. 288
 291.
 fekető 560
 fékötő 353.
 fekszik 82. 134.
 220. 263—268
 fekünni 440.
 fél 57. 58 124.
 293. 297.
 fél- 62. 124
 féle 57.
 felebarát 225.
 felejt- 122. 142
 felel- 82.
 félemik 384.
 felesget- 254.
 félrehely 364.
 félt- 382.

 fen (fénkő, féntol-) 371.
 fen- 82.
 fenc 82. 86. 93
 287.
 fenék 59. 303
 fény, fényes 61.
 fényér 301.
 fénylik 222. 250.
 fényü 336.
 fér- 57.
 féreg 62.
 férfi 353
 fergentyű 502.
 férj 61. 145. 146.
 147. 354.
 fertály 177.
 fertő 91
 fescl- 148
 feslik 82.
 fest- 148.
 fész 80.
 fészek 62 148
 feszt- 148
 févalj 353.
 fi 146.
 fiadzik (fiuzik) 460
 fiatal 100.
 ficzamik 384.
 figyel- 100. 129
 figyelem 483.
 fillér 180.
 fing 100.
 finom 181. 182.
 fü 560.
 firtat- 100.
 fitogat- 100
 fiú 80. 100 146
 flunér 180.
 flóta 181
 fog 131.
 fog- 95
 fogud- 95.
 fogamik 384.
 fogan- 385.
 fogat- 487.
 fogoly 319.
 fogoly (madár) 178
 fogyuték 494.
 fojt- 78. 96 140.
 fok 96.
 foka 181.
 folnagy 353
 foly, folyik 95. 125
 222.
 folyamik 383.
 fon- 96.

 fonál 96. 301.
 fonnyad- 119.
 font 177. 178.
 fordul- 95.
 forgács 88. 95.
 374. 375 474.
 forog- 95.
 forr- 125,
 forramik 384.
 forral, forró 124.
 fortély 176.
 fos 150.
 fos- 154
 foszlák 489.
 fő 73. 326
 fő-, föl- 73. 254.
 256. 396
 föld 177.
 főnn 659
 földik 248.
 fősvény 94.
 fővény 59. 302
 főz- 73. 407.
 fő- 78 254—255.
 258. 328.
 főjt- 78.
 fől- 78.
 főlak 489. 522.
 főlánk 522.
 főllad- 123.
 főllajst 378.
 főllajtár 180.
 főndus 182.
 főr-, főrdall- 125.
 főrcsu 103
 főstély 176
 főt- 102. 237.
 főtumik 383.
 főtvást 515.
 fővall- 103
 fővatag 528.
 fő 79 329.
 főge 182. 288.
 főgg- 103.
 fől 103. 124.
 fől- 79.
 főlemüle 182.
 főllent 103.
 főrdik 103.
 főrdő 343.
 főrészt 79.
 főрге 85. 103.
 főrj 103.
 főroszt- 103
 főrt 103.
 főst 103.
 főt- 79.

- fűtej 486.
 füvek, füves 140.
 fűz (fa) 79.
 fűz- 79
 fűzet 103
- Gabona** 170.
 galamb 172.
 gallér 176. 177.
 ganaj 169. 174
 gané 169.
 gánicza 174.
 gurádics 182
 garas 178
 gatya 171.
 gazdag 123. 143.
 gazdagodik, gaz-
 daagszik 272.
 gége 58 74. 85.
 gelyva 170.
 gém 164.
 gémberedik 129.
 genyed- 83 91.
 geréb 302.
 gereben 174.
 gereblye 172. 173.
 gerenda 171. 172.
 gerjed- 91. 142
 gerlicze 173.
 gesztenye 182.
 giliszta 173. 174.
 glét 176.
 golyó 181.
 golyóbis 182.
 golyva 170.
 gomba 172. 173.
 gond 131.
 gondviselő 344.
 gonosz 170. 172.
 goromba 172.
 góg 74.
 gömbölyű 80.
 gönczöl 177.
 görbe 94.
 görény 163. 165.
 görög- 94.
 göröncsér 169.
 gőz 126.
 gróf 176.
 gula 181.
 gunár 300.
- Gyak-** 127.
 gyakor 127.
 gyakorol- 134. 236.
 gyaláz- 123. 127.
- gyalog 123. 127.
 gyaló 80.
 gyámol 127.
 gyanakszik 268
 269.
 gyanú 80.
 gyapjú 166. 347.
 348.
 gyapon, gyaponik
 88. 127. 385.
 gyapont- 385
 gyarló 166.
 gyárt- 127.
 gyász 166.
 gyáva 89. 140. 166.
 gyehenna 182.
 gyékény 163. 166.
 gyémánt 176
 gyenge 166.
 gyepő 165.
 gyér 62. 127.
 gyerek 314.
 gyermek 127.
 gyertya 165 166
 gyógyít- 127. 130.
 gyógyul- 72. 127.
 130.
 gyökhon- 149
 győjt-, győl- 74.
 gyom 166.
 gyomor 96. 127.
 315.
 gyón-, gyónik 74.
 127. 149.
 gyopon- 127.
 gyors 127.
 gyovon- 141. 149.
 Győ 327.
 gyökér 59. 94. 127.
 134. 300.
 gyökönök 385.
 gyömbér 176. 182.
 gyöngy 166 167.
 215.
 gyönyörű 80. 94.
 127. 340.
 gyötör- 94.
 gyöz- 73. 127. 145.
 győjt- 74. 127. 140.
 gyúl- 74. 127.
 gyúr- 164. 166.
 gyűjt- 78. 127. 142
 427. 434.
 gyül- 78. 127.
 gyülekezik 270.
 gyüől- 79. 123.
 127.
- gyümölcs 165. 166.
 gyümölcsöz-, gyü-
 mölcsözök 460.
 gyűrű 164. 165.
 166.
 gyűszű 164. 165
 166.
- Ha** 87.
 hab 131. 147.
 habar- 129. 147.
 háborodik 272.
 háborog- 128.
 háboroszik 272.
 háború 80. 147.
 had 131. 216.
 hadonáz- 410.
 hág- 66. 131.
 hágsó 400.
 hagy-, hágy- 66. 67.
 88. 132. 244.
 hagyap- 393.
 hagyit- 392.
 haj 144. 147.
 háj 66. 144.
 hajadon 142.
 kajit- 143.
 hajlék 488.
 hajlik 221.
 hajlok 489
 hajnal 142.
 hajol- 221.
 hajt- 142
 hal 88. 124. 214.
 hal- 88. 124. 214
 236.
 hál- 66.
 hála 287.
 halad- 122.
 halál 88.
 halk 122. 147.
 hall- 88. 233.
 hallatszík 376.
 hallgat 88. 123.
 hallik 440.
 háló 343.
 halott 507. 508.
 haluska 171.
 halvány 88. 122.
 hályog 123.
 hamis 101.
 hammas 159.
 hamu, hamv 88.
 104. 117. 144.
 335.
- hamuhodik, hamu-
 hoszik 271.
 háncs 118.
 hang 147.
 hangya 166. 167.
 hánt- 118. 452.
 hápták 179.
 haragudik 271.
 haragszik 271
 440.
 harap- 393
 harapdál- 400.
 harcz 177.
 hárfu 176. 178.
 harisnya 171.
 harmincz 88. 118.
 123. 138. 354.
 hármójuk 533.
 három 88. 123. 302.
 hárs 66.
 has 150.
 hasáb 131. 149.
 hasgat- 419.
 hasit- 149.
 háskó 561.
 hasonlik 254.
 hasonlít-
 haszon 148.
 hasztalan 576.
 hat 136.
 hát- 380.
 hatalom 482.
 hattyú 80.
 hátvan 84.
 ház 66. 145. 216
 haza 643.
 hazug, hazudik 104.
 hé 332.
 héber 176.
 hegedű 80.
 hegy 91.
 héhely 179
 héj 144.
 Héjő 354.
 héju 61.
 hely 82. 147.
 helyez- 459
 helyez- 247.
 herczeg 177.
 hervad- 91.
 hét 57. 58. 136.
 147. 293. 299.
 hetetszaka 651.
 hétfő 353.
 hétköznapió 375.
 hév 57. 73. 147.
 299. 327.

- heveredik 423
 heves 57. 73. 141.
 hevül- 57 73.
 hézag 61. 147.
 hiába 100
 hiba 89.
 hideg 100. 147.
 hidegedik. hideg-
 szik 272.
 hiedelem 485.
 híg 70.
 higgad- 464.
 híg 69. 144. 147.
 him 69.
 hím, himes, himez-
 70.
 himlő 100.
 hinár 70.
 hint- 70. 100. 118.
 184.
 hír 164.
 hírhezik 271. 440.
 hirip 173.
 hírjleszt- 456.
 história 182.
 hisz- 99. 245. 258.
 259. 260.
 hitel 99.
 hitvány 100.
 hitres 478.
 hü 61. 69.
 hív 69. 70. 79. 320.
 329.
 hív- 143. 254. 255.
 hívalkodik 100.
 hívés 330.
 hívő 99.
 hízik 69. 145.
 hízeleg- 70.
 hó (mensis) 72. 320.
 323.
 hó (nix) 72. 147.
 320. 322. 323.
 hóbotos 128.
 hódít-, hódol- 177.
 hódolás 248.
 hoqq, hogyan 96.
 132.
 hóhér 176.
 hókács 475.
 hol 96.
 hold 122.
 holló 96. 343.
 holnap 97. 122. 353.
 holt 88. 96.
 hólyag 72.
 homály 97. 117.
 homlok 97. 354.
 homok 165
 homorú 80.
 hón 74. 153.
 honnan 96. 118.
 hord- 233.
 hordó 344.
 hosszú 80. 96. 148.
 349.
 hova 96.
 hová- 140.
 hoz- 95. 147.
 hozzám, hozzá 143.
 666.
 hő 73. 299. 327.
 hőrej 486.
 hős 74
 húg 291.
 húgy 79. 130.
 húgy-, hugyoz 154.
 459.
 hullajt- 142.
 hullám 102. 123.
 484
 hullik 102. 123.
 hám- 79.
 hun 659.
 hány- 79.
 hanyászkodik 102.
 húr 125. 147.
 huraj 486.
 hurczol- 103. 135.
 huska 90 147.
 husvét 63.
 hűsz 79.
 hűz- 79. 145.
 huzal 497.
 hű 70. 79. 320 329.
 hüt-, hüt- 79, 426.
 hűs 79. 330.
 hüvely 103 140.
 147.
 hüvelyk 103.
 hívős 141. 147.
 Iddogat- 375.
 ide 86. 99. 128.
 152. 643.
 ideg 99. 128. 152.
 idegen 100.
 idnap 100. 128.
 idő 99.
 idvez 100. 152.
 ifjú 80. 99. 348.
 354.
 ifjúr 353.
 iga 171 173.
 igaz 100. 128. 145.
 152.
 ige 86. 93.
 igen 152.
 ígér- 70.
 igy 70. 132.
 igyekezik, igyekszik
 100. 130. 152.
 270.
 ihl- 246.
 ihlet- 149.
 új 69. 70. 144. 152.
 újed- 99. 142. 152.
 íjeszt- 99.
 iker 166. 312.
 ikra 171.
 iktat- 100. 134.
 illan- 123. 152.
 illik, illő 99. 123.
 152.
 illó 123
 ilyen 99.
 im, ime 69. 99.
 imád- 100. 117. 138.
 151. 152.
 imbolyog- 100.
 imént 99.
 imette 69. 99.
 Imre 179. 289.
 in 70. 120. 152.
 inas 153.
 incselkedik 100.
 indít- 100.
 indúl- 100. 118.
 152.
 ing 312.
 ingerel- 100.
 ingyen 100.
 inkább 100.
 innen 99. 642.
 innét 642
 inog- 100 118. 152.
 instál- 182.
 int- 100. 118.
 inténi, intése 685.
 interes 182.
 intéz- 100. 685.
 iny 69. 120.
 ipa 100. 134.
 iparkodik 100.
 Ipoly 315.
 ír- 464 166.
 iral 497.
 iramik 383.
 iramodik 100.
 irány, iránt 100.
 irgalom 100. 483.
 irigy 70. 71.
 irígykedik 467.
 írók vaj 164.
 irt- 100. 123.
 irtovány 100.
 irtózik 100. 123.
 is 99.
 iskola 182.
 islóg 178.
 ismer- 100. 148. 152.
 ismeretlen 532.
 ismét 63 99. 117.
 353.
 ispiíta, ispotály 178.
 istálló 181. 182.
 istáp 178.
 isten adta 366.
 istráng 178.
 iszák 489.
 iszamik 383.
 iszamodik 100. 152.
 iszik 100. 152. 222.
 245. 258—260.
 261.
 iszkába 173.
 iszonyodik. iszo-
 nyoszik 272.
 iszonyú 80. 100.
 148.
 ital 100. 152.
 itél- 69.
 itt 99. 152. 682.
 in 69. 70. 144. 152.
 iv- 69. 70. 143.
 ivad 69. 100.
 írás 141.
 ivás 100. 138. 141.
 ivó 141.
 iz (membrum) 69.
 145. 152.
 iz (sapor) 70. 145.
 izen- 99. 142. 152.
 385.
 izgat- 100. 142. 152.
 izzó 100. 142.
 Jámbor 353.
 jár- 66.
 járattan 530.
 júszol 218.
 játék 134. 488.
 játszik 220.
 javas, járul- 140.

- jég 57. 131. 139.
 293. 299.
 jegenye 172.
 jegy 131.
 jel 124
 jelen 122.
 jércze 169.
 jó 72. 223. 224.
 320. 324.
 jó (folyó) 72. 471.
 jobb 95. 563.
 jós 72.
 jószág 585.
 jó- 74. 139. 254.
 256. 257. 258.
 jövel, jövetek 237
 398.
 jövés, jövé 141.
 július, június 181.
 jus 182.
 jut- 102.
 jutulom 482.

Kába 89.
 kacshint- 390.
 kacszaj 486.
 kajabál-, kajált-
 100.
 kajács 142.
 kajla 89. 142.
 kajsa 89.
 kakas 170.
 kalács 170.
 kalap 178.
 kalapács 172.
 kalász 172.
 kalendárium 182.
 kall- 124.
 kallat-, kallódik
 123.
 kalmár 180.
 kámfor 178.
 kámzsa 182.
 kanál 301.
 kanális 182.
 kancsó 164.
 kanna 178.
 kanzsa 554.
 kap- 88. 136.
 karácsony 170.
 karaj, karé 169.
 karcsú 80.
 kárhozik 443.
 karika 90.
 karmazsin 180.
 karó 166.
 káromkodik 254.
 467.
 kártya 178.
 kárvallott 647.
 kast 148
 kastély 176 177.
 kaszanyél 355.
 kaszárnya 177.
 kasznár 176 177.
 kasztni 178.
 kavár- 421.
 kebel 83. 308.
 kebl 301.
 kecseget- 135.
 kecske 165. 166.
 kéd 62.
 kedd 82.
 kedv 83. 128. 144.
 337.
 kefe 166.
 kegy 91. 131.
 kégy 62.
 kegyel-, kegyelmes
 91.
 kegyelem 483.
 keh 215.
 kehely 177. 179. 316.
 kēj 61. 144.
 kék 163.
 kel-, kél- 83. 124.
 217. 244.
 kelepce 172.
 kelet 308.
 kelevény 217.
 kell- 91. 124. 237.
 kem 62. 120
 kémény 180.
 kemény 63.
 keményedik, ke-
 ményszik 272.
 kén 58.
 kénésű 163.
 kenyel 84. 119.
 354.
 kenőcs 549.
 kény, kényes, kény-
 szerít- 61.
 kenyér 63. 218. 300.
 kép 163. 691.
 képez- 222.
 képlag 697.
 képzés 249.
 kér- 58. 62.
 kérd-, kérdez- 57.
 kéreg 62.
 kerek 83. 307.
 kerék 59. 302. 307.
 kereng- 83.
 kereszt 170. 173.
 216.
 keresztény 169.
 keretlen 530.
 kerge 85.
 kerget- 83.
 kerít- 83.
 kérkedik 63.
 kérkeszik 263—268.
 kérődzik 63. 445.
 kerül- 83.
 kés 58. 150.
 késa 62. 148.
 keserű 80. 83. 149.
 340.
 keskeny 149.
 késő 343.
 kész 62. 150.
 készlet- 62.
 két 58. 136.
 kétel- 222.
 kétszerte 645
 kettő 58. 134. 344.
 533. 534.
 kéve 163.
 kevély 83.
 kevés 59. 83. 140.
 302.
 kéz 58. 145. 217.
 292. 293. 298.
 kezd- 82. 143.
 keze megaszott 366.
 kezes 58
 kézfogó 344.
 kezkenő 82.
 keztyű 502.
 kiabál-, kiált- 100.
 kialvadozó 374.
 kies, kietlen 99. 142.
 kislí 178
 kilenc 100. 118.
 138. 354.
 kilincs 173.
 kimél- 70.
 kín 164.
 kínál- 70.
 kípör 314.
 király 173.
 kisafa 62.
 kised 557.
 kisebbedik, kisebb-
 szik 272.
 kísér- 70.
 kísért- 70. 149.
 kiút 364.
 kíván- 69. 140.
 kívül 140.
 klastrom 182.
 koboz 166.
 kocsány 170.
 kocsonya 172.
 kócz 176.
 kódís 101.
 kódorog- 74. 153.
 kódot 74. 101. 153.
 kofa 89. 148.
 kohó 177. 179.
 kohol- 177. 246.
 kókler 179.
 kólul- 122.
 koldús 97. 122.
 koma 170. 173.
 komizáros 182.
 komor 117.
 komornok 170.
 kompánia 182.
 koncz 172. 174
 kondér 169.
 kondor 172.
 kong- 233.
 konkoly 172.
 konyha 170. 287.
 kopasz 174
 koplal- 399.
 koporsó 164. 343.
 kor 125.
 kórjados-, kornyad-
 457.
 korom 165.
 korong 171.
 korszó 164.
 kos 166.
 kosár 170. 300.
 kóstál- 180. 181.
 kóstol- 180.
 kóstolít 374.
 kusz 150.
 kósza 74.
 kotré 487.
 kovász 172.
 kozmás 143.
 kráglí 178.
 krajczár 176.
 kréta 182.
 kristély 180.
 krumpli 179.
 kő 74. 320. 325.
 köhej 486.
 költ- 92. 94.
 kölyök 94.
 könnyebbedik, kö-
 nyebbszik 272.

- könny 94. 337.
 könnyű 80. 94. 337.
 341. 349.
 könyök 439.
 könnyű 104.
 könyv 337.
 kör 94.
 környék 94
 köröm 94
 körte 165 166.
 köszön- 148.
 köszörü 148.
 köszvény 94. 148.
 köt- 94.
 kötél 59. 94. 301.
 kövecs 549.
 kövecses 550.
 kövek, köves 141.
 körér 59. 63. 301.
 kövéredik, kövér-
 szik 272
 követ- 94 140. 397.
 következik 94.
 köz 145.
 közé 94 143.
 közel 84. 94. 143
 közép 94. 143 302.
 közös 94. 143.
 kucsma 171.
 kuglóf 179.
 kukacz 171.
 kulcs 171.
 kulcsollik 456.
 kullog- 102. 123.
 kúp 181.
 kúsz- 79.
 kút 164.
 kutat- 102.
 kutya 135.
 kuvad- 103. 140.
 küld- 103. 122.
 233.
 külön, külömb 103.
 külső 103. 344.
 künn 103.
 kürtő 343.
 kúszkód- 103 148.
 kúszób 103. 131.
 148.
 küzd- 103. 143 233
 küzdik 442.

Láb 66.
 lábnyom, lábszár
 355.
 lány 66. 88. 130
 131.
 lányék 377.
 lagymatag 88
 lak 88.
 lakik 88.
 lakol- 398
 lámpis 182.
 langy, langyos 88.
 130. 131.
 lanyha 89.
 lap 136.
 lép 136.
 lépály 499.
 lépát 170.
 lapos, lapis 101.
 lassú 80. 149. 349.
 lát 177.
 lát- 66.
 látszik 223.
 látvány- 135.
 láva 181.
 lázsiás 377.
 le 91.
 lé 58. 320. 331.
 leány 67. 91.
 lebeg- 128.
 lebel 497.
 lécz 299.
 lecze 182.
 ledér 176.
 legenda 182.
 légy 58. 132. 299
 legyen 631.
 lehell- 149.
 lejjebb 142.
 lejt- 142.
 lék 61.
 lel-, lél- 91. 244.
 245.
 lélek 61. 122. 303.
 lélezkik 223. 250.
 lelemény 91.
 léllah 179.
 len 170.
 lénia 181. 182.
 lencse 170. 173.
 174.
 lép 62. 136. 169.
 lep- 136.
 lép- 61.
 lépcső 343.
 lepe 134.
 lepel 496.
 lépény 170.
 les 371.
 les- 82. 245.
 leshely 371.
 lessz 63. 90. 245
 258—260.
 létánia 181.
 létel 63.
 lettyed-, letyhed-
 135.
 lév 293 299
 levegő 140.
 levék. levő 141.
 levél 59. 140. 301.
 leves 58
 liba 90.
 liget 100. 121.
 lik 100
 likacs 549.
 lilium 181.
 limonádé 177.
 liszt 100. 148.
 ló 74. 219 223. 320.
 322. 323.
 lóball- 128.
 lobbán- 129.
 lobog- 128.
 lócza 169.
 lóg- 72.
 lógáz- 410.
 lohad- 121. 149.
 lohamik 383.
 lohog- 149.
 lolu 338.
 lom 96.
 ló- 72.
 lovak, lovas 141.
 lő- 74. 219. 254.
 löcs 169.
 lők- 94.
 lől, lön 628.
 lövell-, lövés 141.
 lucskos 135.
 lucsok 103. 121. 135.
 lúd 79. 131.
 lüg 176.
 lugas 103.
 lusta 89. 103. 149.
 lustos 103 149.
 lyány 121.
 lyuk 121.
 lyukacs 549.
 lyukacsos 550

Ma*87.
 madár 217. 300.
 mag 88. 115. 131.
 maga 115.
 magas 88.
 magasztal- 453.
 magv 339.
 magzat 88. 377
 magyar 130 354.
 máj 145. 226
 májd 88 142.
 major 178.
 makacs 134.
 malaszt 167. 172
 216.
 málna 168.
 mándli 178.
 mandola 182.
 mar- 88.
 marad- 88
 maraszt- 437.
 máringó 123.
 marjúl- 142.
 marok 489.
 mart 115. 136
 218.
 martalóc 173.
 más 66. 88.
 másik 716.
 másutt 104. 681.
 másunman, másuvá
 681.
 maszat 88. 115.
 148.
 mecset 165.
 meddig 679.
 meg 91. 131.
 még 63.
 meggy 92.
 megy 63. 90. 132.
 246.
 mégy 598.
 megye 171.
 megyek 620. 621.
 622.
 megyen 63. 273.
 méh 168. 215.
 mekkora 354. 569
 meleg 122.
 melegágy 352.
 melegedik. meleg-
 szik 272.
 mell 82. 225.
 mellett 82.
 mellöz- 375.
 méltó 62. 74.
 mély 61. 115. 125.
 mélyik 92.
 mén (ló) 63.
 menedék 490.
 menekszik 268. 269.

- menni* 90
menny 91. 120.
mennyi 83.
ménta 168.
meny 120.
menydörög- 358
menyecske 92.
menyekző 92.
menyét 59. 92 302.
 377.
mer- 82. 218. 244.
mér- 62. 214.
merev, mereredik
 503.
merföld 176. 180.
mérgehedik 271.
merre 124
mert 187.
mért 700. 701.
mérték 62 493.
mesevilág 362.
mester 177.
mész 58. 298.
messze 86.
messzely 177.
messzi 101.
messzül- 453
mesztéláb 576.
méta 181.
metél- 134.
metsz- 220. 262.
 263.
mezejtelen 469.
mézga 168.
mezitelen 71. 142.
meztőláb 576.
mező 344.
meztelen 576.
mi, midőn, miért
 99.
mielőnapló 375.
míg 70.
mikora 569.
milyen 83. 99.
mind 99. 118. 131.
 649.
mindenik 716.
mindenünnen 681.
mindenütt 104. 681.
mindnyájan 119.
 353. 569.
mint 99.
mise 182.
miv 70. 79. 320. 329.
mivel- 70. 140.
mives 140
mocsár 300.
- mocsok* 96. 115.
módi 176.
moh 170. 174. 215.
mohar 170.
mohó 97. 115.
mókázik 181.
molnár 172.
moly 171.
mond- 96. 233.
monó 97. 118. 354.
 533.
mony 96. 120.
mór 176.
moraj 486.
morály 176. 180.
morva 171.
morzsa 89.
morzsálék 492.
mos- 96.
mosakszik 270.
mosdik 442.
moszat 96. 115.
mosztolék 148.
motóla 168.
motoz- 96.
motyó 115.
mozdul-, mozog-
 143.
mozsár 170. 300.
móz 131.
műlik 115.
munka 171, 172.
muskotály 176.
muszkol- 148.
mutat- 96. 102.
múzeum 181.
műzsa 182.
mű 79. 320. 329.
művész 140.
- Nálam* 663. 664.
nagy 116. 132.
nap 88.
napa 134.
nappal 135.
narancs 182.
nász 66.
ne 91.
né 73. 326.
nedű, nedv 144.
 337.
négy 62. 131. 214.
 303.
negyven 353.
néha, néhol 353.
néhéz 59. 302.
- nékem stb.* 669.
neki 82. 101.
néki 353.
nélkül 104. 186. 195.
 662.
nem 92.
néma 169.
némber 353.
német 169.
némi 353
néne 85 291.
nép 61. 147. 354.
név 58. 143. 294.
 299 332.
nevel- 83. 116.
neves 58.
nevet- 73. 141.
néz- 61. 407.
nézel- 397.
ni 99.
nincs, nincsen 100.
 600.
nő 73. 326.
nő- 73. 254. 255.
 256.
nől- 396.
nőstény 73.
nőszni 73.
nővekszik 268. 269.
nővel-, nőveszt- 376.
- Nyaggat-* 129.
nyáj 66. 145.
nyájas 142.
nyál 116.
nyaláb 116. 123.
 131.
nyalka 90.
nyár 66. 297.
nyaratszaka 651.
nyargal- 116.
nyavalya 167. 172.
nyel-, nyel- 124.
 245.
nyél 58. 116. 298.
nyelv 122. 144.
 338.
nyer-, nyér- 82.
 244.
nyest 116.
nyi- 254. 255.
nyíl 70. 124.
nyilamik 384.
nyílik 69. 222.
nyír (fa) 70. 472.
nyír- 70.
- nyit-* 69. 100.
nyivad- 140.
nyolcz 96. 122. 138.
 354.
nyom 97. 120. 472.
nyom- 116
nyomorodik, nyo-
moroszik 272.
nyoszolya 288.
nyoszolyó 169.
nyő- 74. 254.
nyugod- 116.
nyugot 478.
nyugszik 102. 248.
 263—268.
nyújt- 79. 142.
nyúl 79. 124.
nyúl- 79. 221.
nyúvad- 103. 140.
nyúz- 79
nyű 79. 330.
nyűg 116.
nyűst 102. 116.
nyüved-, nyüvek
 141.
- Ó* 72. 320. 325.
óbégat- 180
ócsárol- 74. 153.
ócska 72.
ocsú 165.
oda 97. 128. 643.
ódon 128.
odú 80. 96. 128.
 336.
ohaj 486.
ojt- 434.
ok, oktat- 96. 152.
okos 96.
ól 72. 152.
ólalkodik 72. 152.
olcsó 97.
old- 152. 233.
oldal 97.
oldalvást 516.
olló 165. 343.
ólom 72. 122. 152.
olt- 96. 123.
olta 97.
oltalom 97.
oltár 171.
olvad- 97. 122. 140.
 152.
olvas- 97. 122.
 141.
olyan 97.

- omol.*, *omlik* 96.
 117. 152.
ón 74. 120. 153
onnán 97. 642.
onnét 642.
onoka 170.
out- 96. 118. 152.
or 215.
orcza 90.
orgazda 165.
óriás 354.
orom 152.
orr 125. 152.
orstó 9. 152.
ország 96.
orv 165. 215.
orvos 96.
ostor 96 134. 148.
 152.
ostrom 177. 178.
oszt- 96. 152.
óta 74. 152. 153.
ótalom 152. 153.
 484
otromba 172.
ott 97. 682.
óv- 74. 144. 152.
 261.

Ó 74. 152. 326.
ő (= *őv*) 325.
öblit- 94. 152.
öcs. *öccse* 94. 138.
 291.
ökkel- 94. 152.
ökör 165. 166. 218.
 312.
öl 94. 124. 152.
öl- 94. 124. 152.
ölel- 94. 152.
öltöz- 94. 122. 152.
ölyü. *ölyv* 337.
ömlik 94
ömöl- 117.
önkényt 686.
önt 94. 118
öregeedik, *öregszik*
 272.
öriz- 73. 247. 457.
 459.
örök 94.
öröm, *örül-* 94. 152.
örömapa 362.
örül- 73. 152.
örv 338.

örvend- 94. 140.
ös 73. 150. 152.
ösvény 94. 149. 152.
 302.
ősz (*fn.*) 74. 150.
 152.
ősz (*mn.*) 73 150.
 152
össze 86. 94. 148
 152.
összemarok 364.
osztón 170.
osztönöz- 248.
osztóvér 140.
őszve 140.
öt 94. 136. 152.
ötet 650.
ötlik 94. 134. 152.
ötjük 533.
ötven 84.
öv 74. 144. 152.
 325.
övé 152. 326.
övedz- 461.

Pácz 179.
pad 170
pajtika 548.
palaczk 174.
palínk 178.
palánta 182.
palást 172.
pallér 177.
pallos 177.
pálya 288.
panasz 170.
panaszkodik 254.
 466.
pánczél 176. 180.
pánkó 289.
pánt 179
papiros 182.
paprika 173
parádé 177.
paradicsom 181.
 182.
parancsol- 172.
parányi 88.
paraszt 172.
parász 302.
parducz 182.
paróka 182.
part 133. 136.
puszat 148.
patak 170.

pattint- 390.
pecsenye 170. 173.
pecsét 171.
peczér 170
peder- 128. 133.
pedig 82. 133.
pehely 174. 316.
 317.
pék 176 179.
példa 176 179.
pelengér 180.
pemét 302
pemzli 178.
penderít- 128. 133.
péntek 169 172.
péruz 169. 274.
pép 58.
perez 178
perém 302.
perje 173.
persely 177.
pestis 182.
petrencze 170.
petrezselyem 182.
piczi. *picziny* 100
 559.
piheg. *pihen-* 100.
pillanat- 123.
pintér 179.
pintyőke 547.
piócza 169.
pirányi. *pirinyó*
 100.
pirit. *pirul.* *piros*
 100.
piszok 100. 148
plébános 181. 182.
pléh 179.
pocz 138.
pócz 169.
posu 90. 148.
posfad- 148.
pogácsa 170
pohár 218. 300.
pohárnok 170.
pokol 170.
pokróc 169.
polcz 169.
polgár 176. 177.
 179 180.
pólya 169.
pondró 169.
pont 177.
pór 88. 96
pór 176.
pórás 169.
porhad- 464.

porond 171.
poroszló 169
pósta 181. 182
posztó 219.
potroh 174.
pózna 169.
pöffed. *pöffeteg*
 148.
pörej 486.
préda 181.
prédikál- 181.
prém 176. 179.
príbék 169.
próba 178.
pudli 178
puffad- 103.
puhu 89. 103.
puhan- 385.
pukkad- 103. 146.
pultony 178. 179.
puska 171.
pünkösöd 171.

Rá 68. 660.
rab 170.
rág- 131.
rajki 560
rajt 142. 659.
rám, *rád stb.* 660.
ráma 178.
ránt- 66
ráró 289.
ráspoly 178.
ré (= *gödör*) 331.
ré 91.
redv 144.
redves 58.
réf 176.
reformál- 182.
rég 131.
régenle 645.
regg 131.
reggel 84. 91. 129
regget- 419.
régi 62.
rejá 142
rejt- 142.
rejték 489.
remeg- 91.
rémítő, *rémseges*
 61.
rémül 61. 117.
rend 170
rendül- 91.
reug- 91.

- renyhe 119. 149.
 répa 169.
 repcze 170
 rés 61.
 reskontó 182.
 resped- 148.
 rest 148.
 restell- 455.
 resten 570.
 rész 62.
 részeg 61.
 részegedik, részeg-
 szik 272.
 reszket- 148.
 rétt 176.
 retteneg, retten- 91.
 134.
 rév 181.
 rén, veres 58. 299.
 331.
 réz 298.
 ri- 70. 254. 255.
 riad- 100.
 riadal 497.
 riáj 486.
 riaszt- 100.
 ribál- 129.
 rikkán- 386.
 riktájk 179.
 ringat, ringáz- 410.
 riog- 413.
 riváj 486.
 rivan- 386.
 rivás 70.
 ró- 72. 254. 255.
 robaj 486.
 robban- 129.
 rogy- 96.
 rohan- 96. 149.
 rojt 143.
 róka 72.
 rokkán- 96. 386.
 rokon 134.
 rólam 660.
 rombó- 96.
 romol-, romlik 117.
 220.
 róna 169.
 roncsol- 118. 135
 rongalék 492.
 rout- 96. 118. 184.
 ropaj 486.
 roskud- 149.
 rost 143. 149.
 rostély 176. 180.
 rostok 180.
 rossz 96.
 rovás, rovak 96.
 141.
 rozs 170
 rózsá 182.
 rozsólis 182.
 rög 131.
 rögvest 514.
 rögzik 222.
 röhej 486.
 röpül- 134
 rovid 94. 141.
 rüg- 79.
 rüh, rühes 103.
 Sajdít- 88.
 sajnál-, sajog- 142.
 Sajó 354.
 sajtalán 142.
 sajtó 142
 sakk 179.
 sakter 179
 salak 177. 178.
 suláta 182.
 salyog- 123.
 sanda 90.
 sanyaru 80. 340
 sár (fn.) 297.
 sár (mn.) 215.
 saráglya 178.
 sárgacukor 352.
 sark-, sarak 88
 218. 311.
 sarkantyú 80. 88.
 sármány 354.
 sarú 165. 166.
 sátor 314.
 savanyú 140. 147.
 savó 140.
 se 91.
 sebes 128.
 sebhedik, sebeszik
 271.
 séd 61.
 segedelem 485.
 segg 131. 147.
 sehogy 353.
 sehol 155. 353
 sejt- 147. 178. 179.
 sekély 184.
 sekrestye 182.
 selejtes 178. 179.
 sem 92.
 senki 353.
 seprőlék 492.
 ser 215
 sereg 165. 166. 308.
 sérelem 483.
 serény 92.
 serét 178.
 serkent- 92.
 sérszik, sérüdik
 270.
 sért- 58. 382.
 sérül- 58
 setét 92.
 sí- 254 255.
 siet-, sietet- 99. 142.
 147.
 sík 69.
 sikamik 382.
 sikat- 69.
 siket 100.
 siketes 570.
 sikkaszt- 100.
 siklik 223.
 silák 489.
 silány 100. 122.
 silbak 179. 180.
 sincs, sincsen 600.
 sinylik 69. 222.
 223
 sir- 70.
 sirám 483.
 siv- 70
 sivány 141.
 sivás 70.
 sívó 69. 141.
 skorpító 81.
 só 72. 320. 324
 sódar 177.
 sódér 176.
 sógor 176. 178.
 soha 195. 353.
 sohaj 486.
 sok 96. 147.
 sokadalom 376 485.
 sokall- 455.
 sólyom 314.
 sor 96.
 sorbást 516.
 sors 182.
 sovány 141.
 soványodik, so-
 ványszik 272.
 sópör- 165. 166.
 218. 220.
 sóprú 165.
 sór 215.
 sórény 91.
 sötét 94. 147. 479.
 507.
 sövény 141.
 spék, spékel- 176.
 spongya 182.
 spórol- 176 178.
 sróf 176.
 sudár 103 128
 sugall- 394.
 sugár (fn.) 103. 124.
 300.
 sugár (mn.) 103.
 sujt- 102. 142. 147.
 sukk 179.
 sullog- 123.
 suly 79. 125.
 sulyok 102. 123.
 summa 182.
 sürol- 79.
 süvad- 103 141.
 súv, súv 103 330.
 süket 100,
 sül- 103. 124.
 süllő 103.
 süllyed 102. 123.
 süly 125.
 sürü 79. 80. 340.
 süthenyős 377.
 süveg 166.
 Szab- 88.
 szuhad 170. 462.
 szabadít- 434.
 szabadul- 462.
 szafuládé 177.
 szag 131.
 szaggat- 419.
 száj 139.
 száj 66. 144. 147.
 224.
 szajkó 169.
 szajlik 139
 szakad- 88.
 szakujaszt- 378.
 szál 66. 124.
 szalud- 88. 123
 szalag 123.
 szalujaszt- 378.
 száll- 66. 88. 124.
 szalma 174.
 szalmatűz 362.
 számár 218. 300.
 szapora 172.
 szaporodik, szapo-
 roszik 272.
 szar 154.
 szár 66
 szárad- 66.
 száruszt- 453.
 szárusz 66. 145.

- szarú, szarv 104.
 144. 336.
 szebb 563.
 szecska 171.
 széd- 91.
 szeder 154.
 szederj 145.
 szédül- 61.
 szeg 92. 131.
 szeg- 82. 131.
 szeglet 92.
 szegődik 82
 szégyen 62. 130.
 szégyenkezik 467.
 szék 164.
 szék (tojás szélje)
 61.
 szekér 301.
 szél (szelet) 164. 166.
 297.
 szél (vminek széle)
 62. 124.
 szel- 124.
 széled-, széled-,
 szélel- 123.
 szelid 71. 92.
 széllyel 123.
 szélvész 63.
 szem 92. 119. 147.
 személy 63.
 szemérem 63.
 szemét 169. 302.
 szemöldök 152. 353.
 szén 58. 120. 298.
 széni 169. 173.
 szent 172.
 szép 136.
 szer 92.
 szerda 171. 173.
 174. 218.
 szerencse 171. 172.
 173. 174.
 szerént, szerínt 684.
 szerető 344.
 szerez- 247.
 szerkeszik 263-268.
 szerte 86.
 szérű 164. 165. 166.
 szid- 100.
 szigorú 100.
 szíj 69. 145.
 szikács 475.
 szikkad- 100.
 szikra 173.
 szilács 474.
 sziluj 100.
 szilánk 100. 123. 522.
- szilány 522.
 szilony 100.
 szinte 86.
 szip- 471.
 szirt 100. 136.
 szít- 70.
 szítók 100. 135.
 szív 70. 144. 320.
 329.
 szív- 70. 143. 254.
 255. 258.
 szívács 100.
 szivall- 394.
 szó 72. 320. 323.
 szobor 171.
 szoknya 170.
 szolga 172. 173. 218.
 szől- 375. 453.
 szombat 170. 172.
 szomjas 354.
 szomjús 81. 289.
 354.
 szomorú 80. 336.
 szomszéd 169. 172.
 szop- 136
 szorgos, szoros, szo-
 rul- 96.
 sző- 74. 254
 szőke 74.
 szőlő 164. 166. 344.
 szörnnyű 80. 94
 szósz 150.
 szövés 141.
 szű 79. 328.
 szulák 489.
 szundikál- 102.
 szunnyad- 102. 119.
 szunyuk 489.
 szunyog 166.
 szúr- 79.
 szural- 397.
 szurdál- 400.
 szurdek 103.
 szurdok 96
 szurtos 103.
 szű 320. 329.
 szűcs 166
 szűgy 102. 131.
 szűk 79.
 szül- 79. 102.
 szüle 85.
 szün- 79.
 szűr 79. 164.
 szüremik 384.
 szürke 85. 103.
- Tág 66.
 tajték 63.
 takaros 520.
 taksa 182.
 talál- 122.
 találkozik 270.
 talán 67.
 taliga 122.
 tallér 176.
 talp 122.
 támad-, támológ-
 117.
 tanít- 41. 434. 435.
 tántorog- 118.
 tanú- 435.
 tapad- 134.
 táplál- 399.
 tapod-, tapos- 88.
 tár- 66.
 taraczk 173.
 tárnok 170.
 társél 75.
 tarsoly 178. 180.
 315.
 tartalék 492.
 tanszit- 88. 148. 392.
 tát- 66.
 tavak 141.
 tavál 88.
 távol. távoz- 66.
 141.
 te 63. 91.
 tea 177.
 tébolyog- 129.
 téföl 353.
 téged 63. 128.
 tegez 145.
 tégla 181.
 tegnapi 92. 353.
 téhát 353.
 téhely 179.
 téhen 59. 218. 301.
 teher 82. 174. 315.
 316.
 tej, téj 82. 299.
 tejbekása 364.
 teként- 388.
 teker- 134.
 teknő 165. 343.
 tél 58. 123. 214.
 293.
 tele 83. 85. 123.
 telek 123. 308.
 telepedik 122.
 telepszik 268. 269.
 teletszaka 651.
 telik 83.
- templom 182.
 tenger 165. 166.
 tennap 118.
 ténta 181. 182.
 tenyér 59. 300.
 tép- 62. 134.
 tépáz- 410.
 tepsi 166.
 tér 58. 297.
 tér- 58.
 térd 164. 225.
 terek 289.
 teremtó, terentes
 129.
 terhes 149.
 terít-, terül- 82.
 terjed- 58. 82. 142.
 termel-, termeszt-
 376.
 testvér 63.
 tesz- 63. 90. 245.
 258-260. 424.
 tészta 173
 tétel 63. 498.
 tétélem 484.
 tetem 134.
 tétova 62.
 tető 225. 341. 344.
 tetszik 82. 223. 263.
 tetű 80. 134. 336.
 tetves 140.
 teve 166
 téved- 62. 140.
 tévelyeg- 62.
 tevés, tevő, tevékeny
 141.
 ti 99.
 tikkad-, tikkaszt-
 100.
 tilalom- 100. 484.
 tilos 100. 520.
 tiloszik 263-268.
 tilt- 100. 123. 382.
 tipor- 100.
 tippant- 385.
 titok 100.
 tiz 145.
 tó 72. 321. 324.
 tojik 144. 222.
 tokló 343.
 tol- 124.
 tolakozik, tolukszik
 270.
 toll 97. 124. 338.
 tolvaj 96. 122. 140.
 469.
 tombol- 97.

tompa 172.
 tupp 136.
 tor 166.
 torok 96. 219.
 torony 177.
 torzsó 182.
 tosz- 150.
 toszit- 392.
 tova 88.
 trágya 182.
 trón 176.
 tő 74. 219. 320.
 322. 325.
 tő (= tü) 74.
 több 94. 563. 696.
 tőgy 74. 153.
 tőke 74. 85.
 től, tőn, tőnek
 628.
 tölem 664.
 tölt- 83. 92. 94.
 tőm- 94. 120.
 tömérdek 63.
 tömjén 169.
 tömlő 344.
 tömlőcz 170.
 tőp-, tőpped-, tőpő-
 ródik 133.
 tőpörtyű 80.
 tör- 232.
 török 232. 440.
 törökszik 268. 269
 töröl- 94.
 törpe 85. 94. 134.
 tövis 101.
 tőzeg 164.
 tuczat 179.
 tud- 103.
 túl 79.
 tulajdon 103. 122.
 128. 469.
 tulok 166.
 tunya 102.
 tűró 164.
 tusakodik 103. 149.
 tuszkol- 103. 148.
 tűzok 164. 166.
 tű 74. 330.
 tudő 102.
 tükör 164. 314.
 tülem 664. 674.
 tűr- 79. 164.
 tűz 79. 145.
 tűz- 407.

Tyúk 132. 164.

Uccza 171. 551.
 udvar 174.
 udvarnok 170.
 ugor, ugrál 103.
 ugrik 220. 221. 222.
 223.
 ügy 132.
 ugyan 130.
 új 79. 145.
 újdon 128.
 ujj 79. 145. 152.
 ún- 79
 unoka 173.
 unszol- 103.
 új 79.
 uracs 549.
 uradalom 485.
 úsz- 79.
 uszamik 383.
 út 79. 216.
 úttal- 79. 134.
 utcza 171. 551.
 utó 339. 343.
 utolsó 134.
 uzsora 182.

Űdvös 103.
 űdvöz 100. 128. 145.
 űdvözöl- 103.
 űgy, űgycs 103.
 152.
 űk 103.
 űl- 103. 124.
 űl-, űll- (űnnepet)
 123.
 űldöz- 103. 122.
 űlepedik 393.
 űlepszik 268. 269.
 űllő 123.
 űnnep 41. 43. 84
 100. 103. 354.
 űnő 164. 165. 344.
 űreg, űrcs 103. 152.
 űröm 165.
 űst 103
 űsző 153.
 űszög 103. 148
 űt- 103. 136. 152.
 űtközik 103.
 űvölt- 103.
 űz- 79. 152.
 űzekedik 152.
 űzen- 103. 152.

Facsora 172.
 vad 131.
 vádol- 66. 88.
 vág- 131.
 vággy- 132.
 vagy (ige) 132. 598.
 vagy (kiszó) 131.
 vagyok 88. 620.
 621.
 vagyon, van 88.
 273.
 vaj 88. 145
 váj- 144. 222.
 vajúdik 270.
 vakar- 134.
 vál- 66.
 vala 122
 valál 496.
 valamik 384.
 válasz 154. 472.
 választ- 437.
 vall- 88. 124. 233.
 váll 124.
 való 343.
 válú 164. 165.
 vándor 178.
 vánkos 170.
 vāju 139.
 vár- 66.
 varga 89.
 varjú 88.
 varr- 88. 124. 125.
 235.
 vas 150.
 vastag 148.
 véd- 61.
 veder 218.
 vég 62. 131.
 végez- 248.
 vegyit- 129.
 vehem 317.
 veje 326.
 vék 139.
 véka 58.
 vekni 178.
 vékony 61.
 vél- 61.
 velem stb. 693.
 694.
 vellál 496.
 velő 123. 139.
 vemhedik, vemhe-
 szik 272.
 vén 62 120.
 vénhedik, vénheszik
 271.
 venyege 170.

vép- 139
 ver- 82. 218. 244.
 vér 62. 139. 214.
 293. 303.
 verdik 406.
 veréb 169. 172. 302.
 verejték 142.
 vérhedik, vérheszik
 271.
 verődék 488.
 verőfény 353.
 vers 177.
 vés-, véső 61.
 vese 85.
 vész 298.
 vesz-, vész- 82. 154.
 vesz- (venni) 90.
 222. 258. 260.
 vessző 344.
 veszejszt- 378.
 veszejt- 142.
 veszekszik 268. 269.
 vesztegel- 397.
 vet- 82 136. 237.
 244. 245.
 vétek 62.
 revő 141.
 vezér, vezet- 143.
 vézua 58.
 viadal 498.
 vicsorogat-, vicsorit-
 100.
 vides 129.
 vigyáz- 130. 410.
 világ 100. 123.
 131.
 villám 100. 123.
 villámlik 222. 223.
 villog- 100. 123.
 virág 100. 131.
 virrad- 100. 124.
 virradóban 700.
 virraszt- 100.
 virgács 375.
 virít-, virúl- 100.
 visel- 99.
 visz- 99. 222. 245.
 256—260.
 vissza 100. 148.
 643.
 vizont 100. 148.
 vitézkedik 467.
 vivő 141.
 viz 70. 129. 145.
 viza 100.
 vizslál- 399.
 volt 96. 122.

<p><i>von-</i> 261. 262.
 <i>vonal</i> 497.
 <i>vonz-</i> 407.
 <i>vő</i> 73. 326.
 <i>vödör</i> 171.
 <i>vőfély</i> 63.</p> <p><i>Zabar-</i> 129.
 <i>zabola</i> 173.
 <i>zagyvalék</i> 492.</p> | <p><i>zaj, zajlik</i> 139.
 <i>zálog</i> 171.
 <i>záp</i> 66.
 <i>zár-</i> 66.
 <i>zavar</i> 471.
 <i>zavar-</i> 129. 140.
 471.
 <i>zászló</i> 169 344.
 <i>zeneg-</i> 233.
 <i>zérus</i> 181.
 <i>zikker</i> 179.
 <i>zokszó</i> 371.</p> | <p><i>zománcz</i> 178.
 <i>zörej</i> 486.
 <i>zubbony</i> 171.
 <i>zuhaj</i> 486.
 <i>zúza</i> 226.</p> <p><i>Zsák</i> 180.
 <i>zsámoly</i> 178. 180.
 <i>zsellér</i> 169. 170.
 <i>zsémbel-, zsémbes</i>
 58.</p> | <p><i>zsemlye</i> 177. 180.
 <i>zsibaj</i> 486
 <i>zsülp</i> 173
 <i>zsinaj</i> 487.
 <i>zsindeley</i> 180.
 <i>zsinór</i> 178. 180
 <i>zsir</i> 169.
 <i>zsivaj</i> 486.
 <i>zsold</i> 180.
 <i>zsombék</i> 63.
 <i>zsugori</i> 103. 139.
 <i>zsugorog-</i> 139.</p> |
|---|---|--|---|

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap.		Lap.
Előszó	V.	M á s o d i k s z a k a s z.	
A nyelvtan módszerei és forrásai	VII.	A magyar nyelv hangalakjának története.	
ELSŐ RÉSZ: Hangtan.		<i>Bevezetés.</i> A hangok változásai . . .	39
Első szakasz.		<i>Első fejezet.</i>	
A magyar nyelv kiejtése.		Az egyes hangok története.	
1. Bevezető	3	A) A magánhangzók története	55
2. A beszélő szervek	4	I. Hosszú magánhangzók	55
3. A hangok képzése és osztályozása	6	1. é	55
4. A magánhangzók képzése és osztályozása	7	A) A nyiltabb é	57
5. A magánhangzók használata	10	B) A zártabb é	60
6. Kettős magánhangzók (diphthongusok)	15	C) Szó végén álló é	65
7. A mássalhangzók képzése és osztályozása	16	2. á	66
8. A mássalhangzók használata	20	3. í	68
9. Hosszú és kettős mássalhangzók	24	4. ó, ő	71
10. A hangok kapcsolatai	27	5. ú, ű	78
11. Hangsúly	29	II. Rövid magánhangzók	81
12. A szótagok alakulása és hangsúlya	31	1. e	81
13. Szólamok alakulása és hangsúlya	32	2. a	87
14. Mondatok alakulása és hangsúlya	34	3. é	90
15. A hang magasságának változása a mondatban	35	4. ö	93
16. Magánhangzók illeszkedése	36	5. o	95
		6. i	98
		7. u, ü	102
		8. A tövégi magánhangzók	105
		III. A magánhangzók történetének áttekintése	108
		B) A mássalhangzók története	114
		I. Orrhangok	114

	Lap.		Lap.
II. Folyékony hangok	121	A) A határozó-ragok.	
III. Zöngés (lágy) explosivák	126	II. A névszótók.	
IV. Zöngé nélküli (kemény) explosivák	132	A) A kötőhangzó megléte vagy hiánya	274
V. Zöngés (lágy) spiransok	138	B) A kötőhangzó minősége	279
VI. Zöngé nélküli (kemény) spiransok	146	C) A változatlan névszótók	286
VII. Elvesztett mássalhangzók	150	D) Az <i>a</i> , <i>e</i> végű névszók	286
VIII. A mássalhangzók történetének áttekintése	155	E) A hangrövidítő névszótók	292
A jövevényszavak hangjainak története	161	F) A hangzóvesztő névszótók	307
I. Török eredetű szavak	162	G) A <i>v</i> -hangú névszótók	319
II. Szláv eredetű szavak	167	H) <i>Ó</i> , <i>ö</i> és <i>ú</i> , <i>ű</i> végű névszók	341
III. Német eredetű szavak	175		
IV. Olasz és latin eredetű szavak	180	Első szakasz	
<i>Második fejezet.</i>		A szavak összetétele	351
A hangok összefűzésének története.		I. Összetett igék	358
1. A beszéd egyes részeinek alakulása	183	II. Összetett főnevek	360
2. Hangsúly	187	III. Összetett mellénevek	365
3. Magánhangzók illeszkedése	189	IV. Összetett számnevek	368
<i>Függelék.</i>		V. Összetett névmások	368
I. A magyar írás története	196	VI. Összetett határozó szók	369
1. Az írott emlékek kora	197	VII. Összetett kötőszók	370
2. A nyomtatványok kora	203	Hibás összetételek	370
II. A helyesírás fejlődése	208	Második szakasz.	
		A szóképzés.	
MÁSODIK RÉSZ: Alaktan.		<i>Bevezetés</i>	372
<i>Bevezetés.</i> A szótók	213	<i>Első fejezet.</i>	
I. Az ige-tők.		Igéből való igeképzés.	
A) A kötőhangzó megléte vagy hiánya	227	A) A tehető ige képzője	380
B) A kötőhangzó minősége	240	B) Mozzanatos képzők	381
C) A változatlan ige-tők	242	(-am, -em 383., -an, -en 384., -ant, -ent 388., -int 389., -ít 392., -ap, -ep 393., -all, -ell 394.)	
D) A <i>t</i> -végű ige-tők	243	C) Gyakorító képzők	394
E) A hangzó-rövidítő ige-tők	243	(-l, -ol, -él, -öl 396., -al, -el 397., -ál, -él 398., -lál, -lél, -lal, -lel 399., -dál, -dél, -dal, -del 400., -csol, -csél, -csöl, -csál, -csél 400., -gál, -gél, -gal, -gel 401., -dogál, -dégél, -dogal, -dégel 402., -kol, -kél, -kál, -kél 404., -d 405., -kod, -kéd, -kód 406., -dok, -dék, -dök 406., -dokol, -dékél, -dököl 406., -z 407., -sz 408., -doz, -déz, -döz 408., -áz, -éz	
F) A hangzó-vesztő ige-tők	246		
G) A tiszta <i>v</i> -hangú ige-tők	254		
H) Az <i>sz</i> hanggal bővülő <i>v</i> -tők	258		
I) Az <i>sz</i> vagy <i>d</i> hanggal bővülő <i>v</i> -tők	263		
K) A <i>vagyon</i> , <i>mégyen</i> igék	273		

	Lap.
410, -ász, -ész 410, -s 411., -dos, -dös, -dös 411., -g 412., -log, -lyog 414., -ng 415. -gat, -get 416., -r 420., -orog, -érög, -örög 422.)	
D) A kezdő igék képzése . . . 422 (-odik, -amodik 423., -dül, -dül 423.)	
E) A műveltető igék képzése . . 424 (-t 425., -at, -et 428., -tat, -tet 430., -ajt, -ejt, -it 432., -aszt, -eszt 435., -l 437.)	
F) A visszaható igék képzése . . 439 (-ódik, -ődik 440., -ózik, -őzik 442., -ódzik, -ődzik 444., -kodik, -kodik, -kodik 445., -kozik, -kézik, -közik 447., -ül, -ül 448.)	
G) A szenvedő igék képzése . . 450	

Második fejezet.

A névszóból való igeképzés . . 452 (-l 453., -ll 454., -h, -j 456., -z 458., -dz 460., -ász, -ész 461., -ül, -ül 462., -odik, -edik, -ödik 463., -it 465., -kodik, -kodik, -kodik 465.)	
--	--

Harmadik fejezet.

Igéből való névszóképzés.

Bevezetés 468	
I. Igéből való főnevek 470 (Képző nélkül 470., -ás, -és 472., -más, -més 475., -at, -et 476., -t 479., -alom, -elém 482., -dalom, -delém 484., -aj, -ej 486., -ék 488., -dék, -adék, -edék 490., -lék, -alék, -elék 491., -ték, -aték, -eték 493., -mány, -mény 494., -vány, -vény 495., -ál, -él, -al, -el 496., -adal, -edel 497., -tal, -tel, -atal, -etel 498., -ály, -ély 498., -ár, -ér 499., -asz, -esz 500., -óka, -őke 500., -tyu, -tyü 501.)	

II. Ige nevek 503 (-ó, -ő 503, -andó, -endő 505., -tt, -t 506., -ni 508., -va, -ve, -ván, -vén 511., -vást, -vést 514., -atta, -ette 516.)	
III. Igéből való melléknevek . . 518 (-ós, -ös 518., -ékony, -ékény 520., -ánk, -énk 522., -a, -e 522., -i 524., -atag, -eteg 525., -atlan, -etlen 528.)	

Negyedik fejezet.

Névszóból való névszóképzés.

I. Számképzés 533 (-k 533 -i, -ai, -ei, -jai, -jei 536.)	
II. Mértéket kifejező képzők . . 541 Kicsinyítő képzők 541 (-cska, -cske 543., -ka, -ke 545., -ika, -ike 548., -csa, -cse, -cs, -csi 549., -cza, -cze, -icza 551., -is, -us, -üs, -s 552., -d, -gy 554., -dad, -ded 556., -i 558., -di 559., -ó, -ő 560., -kó, kő 560.)	
Nagyító képző: -ók, -ók 561	
A fokozás képzői 562	
A -nyi képző 567	
-kora 568	
III. Összetartozást jelentő képzők 569 (-s 569., -ú, -ű 571., -talan, -telen, -tlan, -tlen, -atlan, -etlen 574., -i 577., -é 581., -né 582., -só, -ső 582., -d 584.)	
IV. Az elvont főnevek képzője: -ság, -ség 585	

Harmadik szakasz.

A szóragozás.

Bevezetés 587	
-------------------------	--

Első fejezet.

Az igeragozás 587	
I. A személyragok. Bevez. Az ikes és az iktelen ragozás 588	

Lap.	Második fejezet.	Lap.
A) Az alanyi személyragok	A névragozás	640
(1. sz. <i>-m, -k</i> 592., 2. sz. <i>-l, -sz</i> 595., 3. sz. <i>-n, -ik</i> 599., több. 1. sz. <i>-nk, -unk, -ünk</i> 602., több. 2. sz. <i>-tok, -ték, -tök</i> 604., több. 3. sz. <i>-nak, -nek</i> 604.)	A) A határozó ragok.	
B) A tárgyas személyragok	Bevezetés. Határozó ragjaink ugor elemei	640
a) Második személyű tárgy	1. A tárgyaset ragja	646
b) Harmadik személyű tárgy	2. A <i>-ben, -be, -ből</i> ragok	652
(1. sz. <i>-m</i> 606., 2. sz. <i>-d</i> 607., 3. sz. <i>-ja, -i, -a, -e</i> 608., több. 1. sz. <i>-juk, -jük</i> 610., több. 2. sz. <i>-játok, -iték</i> 614., több. 3. sz. <i>-ják, -ik</i> 615.)	3. Az <i>-n, -ról, -ra</i> ragok	655
Tárgyas alakok összehavarása az imperativussal	4. A <i>-nál, -tól, -hoz</i> ragok	662
II. Az idők és módok képzése	5. A <i>-nek</i> rag	668
(<i>ír</i> , 619., <i>írt</i> , 622., <i>irand</i> , 625., <i>ira</i> , 626., <i>irna</i> , 629., <i>irjon</i> alakok 630.)	6. A <i>-vá, -vé</i> rag	671
Az összetett igealakok	7. Az <i>-úl, -ül</i> rag	674
(<i>írt vala</i> , 636., <i>írt volna</i> , 636., <i>írt legyen</i> , 637., <i>ír vala</i> , 638., <i>írni fog</i> , 638.)	8. Az <i>-ig</i> rag	679
	9. A <i>-tt</i> rag	681
	10. A <i>-nott, -nól, -ni</i> ragok	682
	11. Az <i>-ént</i> rag	684
	12. A <i>-ként</i> rag	685
	13. Az <i>-nként</i> rag	687
	14. A <i>-kép</i> rag	690
	15. A <i>-vel</i> rag	692
	16. A <i>-stul, -stül</i> rag	694
	17. A <i>-lag, -leg</i> rag	697
	18. A <i>-lan, -len</i> rag	698
	19. Az <i>-ért</i> rag	700
	20. A <i>-kor</i> rag	702
	21. A <i>-szër</i> rag	705
	B) A birtokos személyragok	707
	Szómutató	717

SAJTÓHIBÁK.

4. l. 4. s.	nevezünk e <i>helyett olv.</i>	nevezünk, e
70. l. 10. s. al.	<i>mes</i>	, , <i>himes</i>
91. l. 23. s.	<i>rënd</i>	, , <i>rëng</i>
118. l. 1. s.	sugor	, , s ugor
162. l. 12. s.	dejekor	, , idejekor
242. l. 7—10. s.	a második jegyzet végére való	
380. l. a czimben I.	Igeképzés <i>helyett olv.</i>	Igeképzés
685. l. 8. s.	<i>intén</i>	, , <i>intéz</i>

RÖVIDÍTÉSEK.

Nyr.	== Magyar Nyelvőr.
NyK.	== Nyelvtudományi Közlemények.
MNyszet.	== Magyar Nyelvészeti (Hunfalvy P. folyóirata).
NySz.	== Magyar Nyelvtörténeti Szótár.
Tsz.	== Magyar Tájszótár (rendszerint a régiebb Tsz.; az újabb Tsz. így is: Tsz ²).
CzF.	== Czuczor és Fogarasi, M. Nyelv Szótára.
NépkGy.	== Arany—Gyulai: M. Népköltési Gyűjtemény.
Ar.	== Arany János.

Más újabb írók eléggé fölismerhetőleg vannak idézve. A régiebb források a NySz. rövidítéseivel vannak idézve, s ezek végett oda utasítjuk a szives olvasót. A régiebb adatoknál néha csak a század van megemlítve; ilyenkor a pontosabb idézet a NySz.-ban található.

A MAGYAR NYELV.

A művelt közönségnek

Irtta: SIMONYI ZSIGMOND.

Két kötet. — Ára füzve 2 frt.

Első kötet: A magyar nyelv élete. — Bevezetés: Nyelv és nyelvtudomány. I. A magyar nyelvnek eredete és rokonai. II. Idegen hatások. III. Nyelvtörténet és nyelvemlékek. IV. A népnyelv és a nyelvjárások. V. Irodalmi nyelv, nyelvújítás, nyelvhelyesség.

Második kötet: A magyar nyelv szerkezete. — I. Hangok, hangváltozások, helyesírás. II. Összetétel és szóképzés. III. A jelentések viszontagságai. IV. A szófejtés. V. A ragozás. VI. A mondattan.

NYELVEMLEKEINK A KÖNYVNYOMTATÁS KORÁIG.

Irtta: ZOLNAI GYULA.

25 mellékletbeli s egy szövegközi hasonmással.

Ára füzve 6 frt.

A Magyar Nyelvjárások osztályozása és jellemzése.

Irtta: BALASSA JÓZSEF.

Melléklet: a magyar nyelvjárások térképe.

Ára füzve 1 frt 80 kr.

Magyar Nyelvtörténeti Szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig.

Szerkesztették: SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND.
Három kötet. Ára füzve 30 frt., fél-börkötésben 12 frt.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR.

Szerkesztette: SZINNYEI JÓZSEF.

Mintegy 20 füzetben. Ára 1—1 frt.

